

22.
XVII. évfolyam.

1905.

1. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.		Lapszám
1. A reformáció korának hangulata a magyar irodalomban. <i>Vojtkó Pál</i>		1
2. A theologiai tanszékek és a porosz zsinat. <i>Stromp László</i>		14
3. Debreczeni egyházi élet Mária Terézia és II. József alatt. <i>Dr. Barcsa János</i>		32
II. Külföldi egyházi szemle.		
Franciaországi egyházi szemle. <i>Váradi F.</i>		49
III. Irodalmi szemle.		
a) Hazai irodalom:		
1. <i>Pokoly József</i> : Az erdélyi református egyház története. <i>F.</i>		57
b) Külföldi irodalom:		
2. <i>Bousset V.</i> : Das Wesen der Religion, dargestellt an ihrer Geschichte. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>		63
3. <i>H. Weinel</i> : Jesus im neunzehnten Jahrhundert. <i>Dr. T. I.</i>		67

TÁRSULATI ÉRTESTŐ.

Pályázati hirdetés. *Koszorú* című kiadványsorozatának 1905. évi tiz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestestáns Irodalmi Társaság. Kivátnatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok. A főfeltétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén valláserkölcsei erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelíges levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ivnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 15-ig alulírott titkárhoz küldendők.

Budapest, 1905. évi január 13-án.

Szóts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társ. titkára.

A REFORMÁCZIÓ KORÁNAK HANGULATA A MAGYAR IRODALOMBAN.

„László király idejébe hajla meg Magyarországnak koronája és lassan, a mit annak előtte való királyok kerestek vala, az mind elkezde csúszni. Kinek, mikort valami erősségnek veszedelmét megjelentették, mindenkort azt szokta vala mondani: dobsa, mely szóval azt jelentette, hogy elég vagyon még miből élhessen. Ki nem nézé az ő alatta való népeknek megmaradását, hanem csak az ő hasznát, ki nem különben lakék Budában, mint egy irott kép a házba, avagy mint Baby-loniába a szép Szardanapalus.“¹ Így kesereg jó Székely István ő krónikájában és nem győzi a rosszra forduló időknek baljóslatú jeleit feljegyezni. Történetírását jellemző naiv jóhiszeműséggel és babonás hittel írja: „Ezen esztendőben két üstökös csillag láttaték fenn az égen“, a másik esztendőben „egy nagy sárkány láttaték“ ugyanott, majd „Debreczen városának ége meg negyedik része s a keresztesi mezőn fényes nappal a tiszta égből három kő esék alá, kik a mértékbe huszonnégy fontot nyomának egyetembe.“² Bizony szomorú idők következtek Magyarországra. Az idegen királyok uralma is mindjobban nehezedett a népre s az országot végromlással fenyegette. Az 1505-iki rákosi országgyűlés határozata ugyan nem lép életbe, de a mögötte lappangó keserű érzés nem alszik el, a viszontagságok nagyra növelik s a mohácsi vész után az ország túlnyomó része hallani sem akar idegen királyról. A Zápolyát jelölő tokaji értekezleten, majd a választó és koronázó székesfehérvári országgyűlésen Verbóczi hatalmas erővel szónokol a rákosi határozat mellett s a nemzet nevében kijelenti, hogy „készebbek bármit szenvedni, mint hazájukban németet ismerni el királyul“.³

¹ Székely István: Magyar Krónika. Újabb nemzeti könyvt. III. évf. 3. füz. 58. l.

² Székely I.: Id. m. 65—66. l.

³ Fraknói: Orszgy. eml. I. 5—6., 18—19. l.

A német ellen táplált ez olthatatlan gyűlölettel indul meg a XVI. század irodalma. A törököt csak utóbb kezdik emlegetni, de akkor is mindig együtt említik a némettel. Ez a kettő az átok rajtunk, ezekkel sújt bennünket az Isten bűneinkért, ezek a legnagyobb ellenségeink.

Királyt emelének im az Németországból,
Az sok pártolással felföldet elveszték,
És annál is inkább az ország megnyomorodék.
Mindezek szállának Istentől mi reánk.
Bűnünk szerint és gonoszságunk miatt,
Egyfelől verete pogány törökökkel.
Másfelől némettel s az sok pártolókkal.

Éneki Farkas András. (A zsidó és a magyar nemzetről. R. M. K. T. II. 31.)

Olykor-olykor Zápolya udvarában felvillan a remény sugára egynémely hű magyar szívében. „Adja Isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar király fia; ne szoruljunk más nemzetre és ne haljon ki a magyar vér“ — írja Mind-szenti Gábor. De utóbb mindjobban belátják, érzik, hogy a kettős királyság végzetes lejtőre vezet. A német kettészakasztott minket, „mely pártosság teljességgel a török kezébe ejtette az országot“ — panaszolja búsan a krónikás.¹ S a „német király“ legkevesébbé sem az az egyéniség, a kit megszerethessen a nemzet. A hozzáfűzött reményeket sem tölté be, a töröknek hatalmát megtörni gyenge, megnöveszteni fölöttünk elég gyámoltalan, valami sokat se törődik a mi bajunkkal. A Rudolfhoz irt szemrehányás méltán szól Ferdinándnak is a költő lantjáról.

Ki szánhat? (t. i magyar nemzet) bándd magad nyomorúságotat,
Mert nézi, nem érzi az csak romlásodat,
Könnyen mulatja el csak záloglásodat.²

Magyari István még a kor végén is hő imádságban kesereg: „Nincsen kihez romlásunkban fejünket hajtánunk, mert a kikhez bizhatnánk, azok is pusztítóink“. Igaza van! A német zsoldosok rosszabbak a töröknél: sáskamódra pusztítják vidékeinket, „zsirunkkal hizódnak az idegen fiak“, a kik „nem különbek, mint az ördögfiak“. S a történetírás kimutatta, hogy műemlékeink közül többet pusztított el a német, mint a török. Ezekre a garázdálkodásokra írja Székely István:

¹ Székely I.: Id. m. 61. old.

² Balassa B.: A magyar nemzet romlott állapotjáról.

„Az Úristen atzél pennával adamás kübe írja be, hogy emlékeztük ő előtte örökké boszúállásra megmaradjon.“¹

De a kettészakadás más irányban is megtermé a maga keserű gyümölcseit. A két királylyal, két országgal, két nemzetel meglazulnak a politikai erkölcsök. Bizonyos politikai elvtelenség kap lábra, hol ez a párt, hol a másik párt növekszik, a szerint, a mint a tömeg érdekének jobban tud kedvezni. Maga az állampolitika is ilyen ingatag alapon áll, Magyarországot a szó szoros értelmében kisorsolják — azé legyen, a ki hatalmasabb, a ki meg tudja védeni. Ez az elvtelenség nemcsak a népben van meg, de jellemzi a nagyokat, sőt a legjobbakat is. Az erkölestelen eszközöket szentesíti a kor, a mi aztán minden részen, úgy az uralkodókban, mint a pártokon bizalmatlanságot szül. Az emberek nem hisznek egymásnak, gyanakodnak egymásra, megcsalják egymást. Hiányzik ebből a korból az őszinteség.

Az átpártolások napirenden vannak. Perényi Péter erdélyi vajda kétszer is elhagyja Jánost, egyszer Ferdinánd, másszor meg a török kedvéért. Török Bálint se sokkal különb s a győzelmi hírekre Várday Pál érsek is átpártol Ferdinándhoz, holott kezdettől fogva oszlopos embere volt Jánosnak, a kit aztán a csalódás valósággal összetört. Még azok is, a kiket a történelem szeplőtlen jellemeknek ismer, mint Nádasdy Tamás, Martinuzzi György könnyen és hamar alkusznak a viszonyokkal. Nádasdy János halála után Ferdinánd mellé áll, Fráter György a haza megmentéseért hol a törökkel, hol a némettel tart s megcsalja, ha kell, mind a kettőt. Ezért kora és sokáig az utókor is árulónak tartotta s csak az újabb kutatások szereztek emlékének elégtételt. A kor politikai viszonyait, erkölceit élénken jellemzik Nádasdy kétségbeesett sorai, miket a királyhoz ír: „Mi itt mindnyájan bolondok vagyunk s egyáltalában nem ismerjük ki magunkat.“

De az uralkodók maguk sem különbek, úgy Jánosnak, mint Ferdinándnak szervezett ügynöki irodájuk van egymás párthiveinek eltántorítására. Fizetett, vagy fanatikus ügynökök járják be az országot s megkísértenek mindenkit. Maguk az uralkodók egymást áltatják. A híres nagyváradi békében, melyet a török háta mögött titokban kötnek, „királyi nevükre és keresztény hitükre örök békét, szövetséget, barátságot, igaz és őszinte testvériséget fogadnak“ — de szívükben ott él a bizalmatlanság és meggyőződés, hogy a kötés holt betű marad. Ferdinánd egy napon írja a barátnak a legkegyelme-

¹ Sz. I.: Id. m. 66. 1.

sebb hangú levelet azzal a Castaldóhoz intézett meghatalmazással, hogy Martinuzzit a legkisebb gyanura elteheti láb alól.

„Barátság, szeretet, vérrokonság, mind áldozatul esnek a politika molochjának“ — írja e komor idők történetírója.¹

A közélet eme általános romlottsága miatt támadt kétségbeesés, panasz szintén egyik jellemző vonása e kor hangulatának. Méltán sújt bennünket az Isten:

Haragra indítók hitelenségünkkel,
Vakságainkkal és nagy hamisságainkkal

Azért ő haragja ellenünk gerjede,
Bosszúálló ostora reánk szálla,
Köztünk meghasonlánk, irigység, gyűlölség
Miköztünk támada, kezdők egymást üldözni.

Így siránkozik Farkas András „A zsidó és magyar nemzet-ről“ irt énekében és siralmas panaszát visszhangoztatják a kor összes írói, költői; a zsolttárisítótól kezdve, ki Dáviddal hívja az Istent: „Istenem, uram, kelj fel immáron, mutasd meg magadat!“ (Sztárai X. zsolt.) egész a meseirőig, ki Ezópus állataiban gúnyolja ki „az udvarok körül lézengő hipokritákat“. Mind az egész ország egy nagy jajszótól hangzik, mert a romlottság terjed, a politikáról a társadalmi életre, a főurak, vezetők köréből a népre:

Mind eltanulták az nagy hamisságot,
Urak, nemes népek, az szegény parasztok.

Nem tudjuk immár, mely felé hajoljunk,
Urak, miattatok mind bolygóban vagyunk.

Köztetek nincsen szeretet, egység,
Mint nincs veletek az menyébéli felség.²

S az állapotok csak rosszabbodnak Zápolya halálával:

Elvöved mitőlünk országunkat, királyunkat,
Földhöz veréd a mi koronánkat.³

Buda is török alá kerül. S mintha halotti menet volna, szomorúan, siralommal vonul végig Izabella királyné kísérete

¹ Marczali H.: Mill. tört.

² Szkhár. Horv. Andr.: Az fejedelomségről.

³ Névtelen: Magyarorsz. siralma.

az elhagyott országon. Nyomában megered a köny, fölzokog a bánat:

Vége lön immár mi vig életünknek.
Sírva veziköl most szegén Magyarország . . .

zengi a kor lantosa búshangú kobzán.¹

S most már három ország, három nemzet vagyon. A zavar, fejetlenség leirhatatlan s óriási azoknak a száma, a kik a zavarosban halászni akarnak. Vagyonszerzés, meggazdagodás a fő és pedig jogtalan úton. A fősvénységhez, kapzsisághoz kiált oda Szkhárosi Horvát András:

Fejetlen lábakká az urakat tetted,
Az sok dúlásokból őket felemelted,
Kegyelmes uraknak őket mind nevelted,
Az kegyetlen farkast báránynak nevezted.²

S az kegyetlen farkasokat a meseíró sem kiméli. Ezópusnak a „Farkasról és bárányról“ szóló ismeretes meséjéhez ugyancsak mérges tanulságot kanyarít: Mutatja e fabula e világi dúsoknak és kegyetleneknek hamisságát és kegyetlenségét, kik nem gondolván sem Istennel, sem annak igazságával, a szegény ártatlanokat minden ok nélkül nyomoritják.³

A politikai romlottság, zavar, fejetlenség megmétélyezik a társadalmat és Magyarország teste egy nagy fekély, tele undoksággal és nyavalyával. A meggyanusítás, bizalmatlanság, gyűlölség még nagyobb mérveket ölt, sem emberben, sem Istenben nem hisznek. A talpig becsületes Nádasdy Tamást, az ország kincstartóját azzal gyanusítják, hogy a kincstárral megszökött. A köznép körében Magyar István szerint „bálványozás, visszavonás, gyilkosság, kevélység, árultatás, részegség, tobzódás és mindenféle gonoszság pusztitanak.“ (Előszó). De csoda-e, mikor ugyanezt látjuk főurainknál s az egyháziaknál is. János udvari káplánja, Szerémi György írja róluk: Három főjellemvonásuk van: „istenkáromlás, irigység és gyilkolás“. A Róbert Károly korát megelőző oligarchia, úgy látszik, visszatér, de fokozottabb mértékben és teljes anarchiával fenyeget. Újból rablóvárak épülnek, a főurak saját szakálukra viselniék háborúkat s nem is a törökkel, nem is a némettel, de egymással, vagy a védtelen szegény néppel. Csulai Móre

¹ Tinódi: Buda veszéséről.

² Szkh. Horv. A.: Az fősvénységről.

³ Heltai G.: II. fabula.

László Palota várából garázdálkodik s néhány év alatt Székesfehérvár vidékén hallatlan összegeket harácsol össze. És minden vidéknek megvolt a maga Móre Lászlója, a ki:

Alnokoskodik, mint egy oroszlán, titkon barlangjában,
Csak ólálkodik, hogy szegin essék ő szoros markába,
Kit megszaggasson, mikor ejtendi az ő hálójába.¹

Egyik országgyűlésen Pető Ferenczné sirva panaszolja a rendeknek, hogy Kecsethy Márton veszprémi püspök Tátika várát elfoglalta, kirabolta, őt magát saját várából kihurczoltatta és fogságra vettette. Az a 100,000 frtnyi kincs pedig, a mit a püspök magával vitt, jobbára a környékbeli egyházaké volt, melyek a török elől, biztonság kedvéért hordták a várba pénzüket. Ime egy püspök, a ki saját egyházát rabolja meg! A zsoltárfordító fejére olvassa a keserű igazságot:

Az egyházi fejedelmek gonoszok.

Özvegyeknek és árváknak hajokat szaggatják,
Szegény jövevény jó embereknél véreket kiontják,
Ő szállásokról kiteszigálják . . .²

De még tovább is mentek: főuraink egyenesen szövetszettek a rablásra, ligákat kötöttek s megosztották a zsákmányt; színleg viseltek háborút csak azért, hogy alkalmuk nyíljon a fosztogatásra.

Laszky és Kaziáner szintén ilyen szövetségesek voltak, amaz Jánosnak, ez Ferdinándnak jó embere.³ Tipusa ezeknek az uraknak Balassa Menyhért, ki három várából rettegte a felvidéket, gyilkol, rabol büntetlenül. Most Zápolya hive, majd Ferdinándé s újból az erdélyi sereg fővezére. Kilenczszeres árulás után végül visszavonul a közélettől és teljesen a rablóéletre adja magát.

Jelentős vonása az e korbéli irodalom hangulatának a rabló, kegyetlen nagyok ellen irányuló harag, felháborodás. Már nem panaszkodnak, nem siránkoznak a költők, írók, de marhának, szúrhatnak, fenyegetőznek, átkozódnak és pellengérré állítanak.

A méltó felháborodás, harag a fellázadt léleknek hatalmas erejét önti verseikbe. A kik a siránkozásban, panaszban szétfolyók és elernyedtek, azok a fenyegetésben, gúnyban,

¹ Sztárai: X. zsolt.

² U. o. XII. és XCIV. zsolt.

³ Millen. tört. V. k. 151. l.

ostorozásban erőteljesek és tömörek. A döcögős vers, a nyelvnek nyers merevsége mintha erősitené a háborgó szív megnyilatkozásait. Vagy kell-e hangzatosabb és erővel teljesebb strófa, mint a minövel Szkhárosi Horvát András híres „Átká” kezdődik:

Rettenetes ez világnak mostan minden dolga,
Csodálatos nagy vaksága és hatalmassága,
Nem fog rajta az Istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.

A gúny, a felháborodás ereje ihlette meg a „Balassa Menyhért árultatásáról szóló komédia” szerzőjét is annyira, hogy nyelv, előadás tekintetében alig van e korból sikerültebb irodalmi termékünk. A szöveget fején találó, ügyes, élczes párbeszéd, szíporokázó előadás — egyik bíráló szerint Arisztófaneszre vagy Molièrre emlékeztet,¹ a jellemrajz pedig valósággal művészi. Mily mélyen kellett annak a kor lelkébe látni, a ki Balassa szájára ezt a cinikus mondatot adta: „En a hitet mindenkor annyira böcsültem, a mennyire látom, hogy hasam és erszényem teljesezhessék belőle; annak kivüle énnekem se hitem, se Istenem“.

A gúny, a feddés, ostorozás mellett a fenyegetésről sem feledkeznek meg. Tinódi Fráter György szörnyű halálának históriáját írván, a következő intést csatolja hozzá:

Ismét példát vehettök ti kegyetlenök,
Az köznépen ti ne kegyetlenkődjetekek,
Imígy-amígy tőlük kincset se gyűjtsetöök
Mert minden kincsötökkel testben-léleekben vesztöök.

Sztárai Mihály a szentírás szavával fenyeget:

Sírás-rívás és nagy fogcsikorgatás
A pokolban léssen örök kínlódás.²

Szkhárosi Horvát András, ez az erővel teljes költő is megfenyegeti őket:

Átkozott, ki bizik önerejében,
Erős városában, temérdek kincséében,
Mert fogságban esik és nagy szégyenségben.

¹ Kertbeny: Magyarország legrégebb drámairód. 70. l.

² Poenitentiáról és Hitről.

Példátok volna nektek Móré László,
 Ki nagy híres vala, mert vala kóborló,
 Immár török kézen az kegyetlen dúló.¹

Majd türelmét veszítve így pöröl:

Te magyar nemzet, keménynyakú vagy és igen süket vagy,
 Nagy sok jó tanács, isteni beszéd rajtad semmit nem fog,
 De majd meglátod, miképen jársz, ha az Isten elhagy!²

Kijut a feddésből, gúnyból a papoknak is; világiaknak és szerzeteseknek egyaránt. És nem minden alap nélkül. A papok megszűntek azok lenni a magyar szellemi élet történetében, a mik eddig voltak: az igaz vallásosságnak, tiszta erkölcsnek őrei, a közműveltségnek terjesztői, az irodalomnak, tudományosságnak buzgó munkásai. A világiak nagyon is elvilágiasodtak. Magyar írja: „A papok elhagyván tiszteteket, urakká löttenek. Kővárakat, városokat, falvakat, jobbágyokat bírnak, földi fejedelmek módjára hadakozó seregeket tartanak, szentségeknek, nagyságoknak hivattatnak. Észnek, isznak, tobzódnak, hintóban, székben, lektikában hordoztatják magukat és mint urak mindenben kedvükre élnek és mégis Apostolok.“³ A zárdák a könyvnyomtatás mindnagyobb elterjesztésével többé nem a tudományok, könyvesinálás fészkei; falaik között a tétlenség, az anyagiakban való elmerülés és ennek folytán erkölcstelenség üt tanyát. „A barátok csak Istent bosszantják henyélésökkel, kiknek istenök az ő hasuk és minden szentségeket pénzért mutogatnak“ mondja róluk Magyar s hozzáteszi: „kész kenyérevő, hashizláló s lélekvesztő csalárd atyák“.⁴

A kor irodalma hangulatának újabb vonása a papok, szerzetesek ellen élő gyűlölet, erkölcstelenségeiknek ostromozása, pellengérré állítása. Leghatalmasabb ostromozójuk Sztárai Mihály, „ki maga is barátból lőtt pap“, de

Bánta bolondságát, elrúgta csuháját,
 Hitére fogadta, soha többet nem csal.⁵

A „Papok házasságáról“ irt töredék komédiájában s az „Igaz papságnak tiköré“-ben kegyetlen gúnnyal festi erkölcstelenségeiket, lustaságukat és gazságaikat. Szemükbe vágja:

¹ Az fejedelemségről.

² Isten irgalmasságáról.

³ Magyar: I. r. 28. l.

⁴ U. a. I. r. 26. és 27. l.

⁵ Emberi szerzésről.

„Fa papok vagytok, csúfok vagytok, bolondok vagytok és még annak felette lopók, latrok, tolvajok, farkasok és szentség-árulók vagytok!“ „Az Úristennek igéjét ellopjátok és diákul mondjátok, avagy hamisan prédikáljátok. Az oltári szentségnek is felét ellopjátok és a szegény községnek csak felét adjátok. Az Úristennek szent testét és szent véréért pénzéért áruljátok, mikor pénzéért nagy sok miséket mondtok. Nagy sok pénzes bucsúkat támasztottatok és a papságot is pénzen adjátok, mert minden tudatlan embert pénzéért pappá teszték.“¹ Szinte kétségbeesve kiált fel máshelyütt: „Sok csorda tudatlan papokkal az világ rakva!“² A nem prédikáló szerzeteseket Ézsaiással (56) „néma ebek“-nek csúfolja. Olykor jóizűeket nevet rajtuk és mások előtt is csúffá teszi őket: „hájas breviáriumukat a szatyorban a palaczk mellett hordják“, a legtöbbjük

Hosszú, ránczos ruhát és czafrangot visel,
És mind télbe-nyárba szőrkoszorút visel,
Alázatosan jár, de rakva mirigygyel.³

És ez a hang, ez a gúny általános. Ismeretes Apáti Ferencznek kantillénájából ez a versszak:

Igen kevés hajok,
Számptalan jószáguk,
Erős regulájuk,
Kevés zsolozsmájuk,
Bársonyos szolgájuk,
Fekete kápájuk
Az apát uraknak.

Szkhárosi Horvát András is nagy ellenségük:

Jól ha mi megnézzük szerzetesek dolgát,
Kik a pápa zsoldján élnek, pártját tartják,
Hogy csak álnoksággal magukat megcsalják,
Az tudatlan népet soha sem tanítják.

Továbbá:

Reggel a papok, ha böjtökben fölkelnek
Kelletlen az haltul igen birbitelnek,
Sok precest olvasnak, egyházat kerengnek,
Honnét halat hoznak, mindenfelé néznek.

¹ Igaz papságnak tüköre, V. actus. Tamás mondja a pápának.

² U. o.

³ Emberi szerzésről.

Vajmi okosak akkoron az barátok,
Pénzt ők nem hordoznak, de kezekben szatyrok,
Hosszú olvasójuk, ő nyelvük, hálójok,
Nagy sokat akkor kong ő hangos harangjok.

Misemondással, nagy sok harangozással
Szemeket bedugják minden ravaszszággal,
Mindent üdvezitnek az álnok kápával.

Gorombák ezek a költők, nyersek és faragatlanok, ezt nem lehet tagadnunk, de még kevésbé azt, hogy igazak. A történelmi kutatás támogatja minden állításukat.¹

A politikai és társadalmi viszonyoknak e romlottsága, az anyagi és erkölcsi élet kétségbeejtő sivársága közepett mind erősebb és élénkebb vágy támad a jobbak szívében a lelki megújulás iránt. *Ez az erkölcsi megújulás, újjászületés után epedő vágy, sóvárgás a leghatalmasabb és legállandóbb hangja a kor irodalmának.* A merre tekintünk, mindenütt posvány, fertő, mely elnyeléssel fenyeget. Égre nyujtott karokkal állnak egyesek a piszkos ár között, szabadulásért esengve:

Sok inségünkben hozzád kiáltunk, felséges Ūristen!²

S mikor a hullámok már-már összezsapnának a fejek fölött, az életösztön emberfölötti erejével emelkednek fel mindig többen és többen. A siralom végigzúg a habokon s az egész ország egy nagy jajkiáltás:

Sirván, hozzád mi óhajtozunk és felszóval kiáltunk!³
Istenem, Uram, kelj fel immáron és mutasd meg magadat.

Ments meg minket keserűségünkből,⁴
Vigasztald meg a mi siralmunkat!⁵

A legteljesebb s legőszintébb büntudattal és bűnbánattal borulnak az Ūr színe elé, vallván:

„Megérdemeljük, Uram Isten, e büntetést, mert elhagytuk a te parancsolataidat!”⁶

. . . . elfeledtünk tégedet,
Szívünkbe tettünk isteneket.
Bálhoz emeltük kezeinket.

¹ Ipolyi és Fraknói is.

² LXXIV. zsolt.

³ Radán Bal. Háborúságnak idej.

⁴ Sztárai X. zsolt.

⁵ Batizi A.

⁶ Magyarai: IV 188.

Teremtő Istent megutáltunk,
Igaz tiszteletet elhagytunk,
Különbet, különbet találtunk.¹

Köztünk meghasonlánk, irigység, gyűlölség
Mi köztünk támada. . .²

Látván és elsorolván a bűnök sokaságát, elszörnyednek.
A büntudattal és bűnvallomással együtt ébred fel bennük a
bűnnek megutálása :

Bánjuk és siratjuk hitelenségünket,
Esmérjük bűnünket, mostan megutáljuk
Mint fertelmességünket . . .³

A bűn terhe alatt egy pillanatra megtántorodnak, pörbe
szállnak az éggel. Talán már egészen elfordult az Úr, talán
remény sincs a szabadulásra?

Te most elvetöttél minket,
Elhagytad az mi seregünket!
Kelj fel már Úristen te álmodból!
Szivedet ne rejtse el előttünk. . .⁴

De a következő pillanatban megtér szívükbe a krisztusi
alázat s fejet hajtva zokognak :

Sárok vagyunk, uram, veled nem pörölhetünk,
Te szolgálád lévén, csak fejet kell hajtánunk.⁵

Hitük is, bizalmuk is visszatér megerősödve, megszi-
lárdulva :

Azért keresztények, ne essünk kétségbe,
Erős bizodalunk legyen az egy Istenbe.

Kegyelmes az Isten, nem ver örökké minket,
Egy szempillantásig hagyott most csak el minket.⁶

Magyari is hirdeti : „Valamig Istennel meg nem béké-
lünk, nem lesz állandó békességünk!“ (II. rész, 108. l.)

¹ Batizi A.: XLIV. zsolt.

² Farkas Andr.: A zs. és m. nemzetről.

³ Szegedi Istv.: Magyarok siralma.

⁴ Batizi Andr.: XLIV. zsolt.

⁵ Szegedi K. Istv.: Magy. siralma.

⁶ U. az.

És e szívükbe megtérő hittel, gyermeki bizodalommal fordulnak a minden kegyelem és örök szeretet kútforrásához:

Akármit hányjam-vessem elmémet, felséges Úristen,
Ha vigasztalást sehol nem lelök keserűségemben,
Hanem csak benned.¹

Távoztasd el tőlünk az vérontást,
És sokféle dühös hadakozást,
Szakítsad le az sok nyúzást, fosztást,
Hogy az hitről tehessünk jó vallást.²

Magyari így sóhajt fel: „Óh, kívánatos és gyönyörűséges igazság, békesség és egyesség, vajjon mikor jössz a mi elpedett, nálad nélkül megszakadozott szegény országunkban!“ (IV. 155. 1.)

A külső bajok elhárítása után az erkölcsi megtisztulás után epednek:

Térits ki Úristen ilyen nagy vakságból,
Nagy bálványozásból, tisztátalanságból,
Adjad, esmérhessünk téged szent igédből,
Dicsérhessünk téged mi tiszta szívünkben.³

Gerjessz fel igédnek szerelmét lelkünkben,
Szentlélek Istennek szentségét szívünkben,
Adj igaz értelmet bőséggel elménkben,
Téged szolgálhassunk ez földön éltünkben.⁴

Adjad nekünk az te szent lelkedet!⁵

S e szent léleknek birtokában, magasztos hivatásuk teljes tudatában indulnak el, mint egykor az apostolok, térítő úttjukra. Azt a nemes lángot, mely szívükben lobog, át akarják plántálni az emberek, honfitársaik szívébe. Megmenteni a veszni indulót, ha lehet, Istenhez téríteni egy elzüllött nemzetet, megtartani az életnek egy haldokló országot. Két hatalmas, mindent átfogó, életüket, lelküket betöltő érzi vezető lépteiket: a *hit* és a *hazaszeretet*. Ez nyit forrást szívükben a haza ellenségei iránt égő engesztelhetlen gyűlöletnek, ez ad erőt nekik, hogy, mint az ének mondja: „Semmi bajtól nem félve, csuda állhatatossággal vívjanak a bűnös világgal“;

¹ Nagybankai Mátyás: Könyörgés.

² Batizi: Kr. Jézusnak Isteni és emberi természetéről.

³ Szkht. Horv.: Kétféle hitről.

⁴ Sztárai: Az Úristennek való hálaad. és könyörg.

⁵ Batizi And.

gúnyoljanak, a hol kell, ostorozzák, feddjék a bűnt, fenye-
gessenek és vigasztaljanak, ha úgy hozza magával a sors.
Ez a két hatalmas érzés teszi őket és hallgatóikat fogéko-
nyakká a megjavított, reformált vallás iránt s veti meg az
országban a protestantizmus alapját. S ez a két érzés tar-
totta meg őket tisztán, állhatatosan annyi szenny és annyi
vétek közt. Nagyok, hatalmasok, gazdagok meginogtak, ők, a
szegények, alacsonyok meg nem rendültek. Bujdosásban, üldö-
zés és betegség között égre emelt szemekkel énekeltek:

Mostan hozzád felkiáltok, felséges Úristen,
Mert köszölam és oltalmam vagy mindenek ellen.

Hit és hazaszeretet felmagasztalta őket, a kicsinyeket;
megszégyeníté előttük a nagyokat és egy ország erkölcsbiráivá
avatta őket. Az ószövetség nagy prófétái, kikre annyiszor és
olyan szeretettel hivatkoztak, új életre támadtak általuk. Jere-
miások voltak ők, kik hangos siralommal siratták Juda népét,
jövendölték Jeruzsálem pusztulását; Dávidok, kik Góliáttal
vívta a dárda, fegyver és pajzs ellenében Izrael Istenének
nevével; s ha kellett, kegyetlen Jónások Ninive romlottsága
közepett; ha kellett, Ábrahámok, kik alkudoztak az Úrral Sodo-
máért és Gomoráért. Illések, Bálnak papjai között, mikor „a
tar-papokkal“ „nagy ütközetre“ szálltak. (Sztárai.) Ézsaiások,
kik a népiüket pusztító ellenség ellen dörögtek. Ezékielek, kik
a szenvedésben vigasztalták és „haza“ vezették Izraelt!

A Losonczyakkal, Dobókkal, Szondiakkal és Zrinyiekkal
egy korban éltek: hitért, hazáért harcoltak ők is. Ha ama-
zokat megkoszorúzza a történelem késő utódok emlékezetére,
hálátlanság volna róluk megfeledkezni. Kis költők voltak, de
nagy nemzeti hősök s nemcsak egy szomorú korszak hangu-
latának, vágyának, törekvéseinek hű kifejezői, de a magyar
protestantizmusnak örök büszkeségei. Áldott legyen emléke-
zetük!

Vojtkó Pál.

A THEOLOGIAI TANSZÉKEK ÉS A POROSZ ZSINAT.

Az 1903. évi október 15—november 4. napjain tartotta Berlinben a porosz országos egyház ötödik egyetemes zsinatát, a melynek különféle egyházkormányzati és egyháztársadalmi kérdésekben több mint 400 ügyet, javaslatot, kérvényt stb. kellett elintéznie, a melyek között akadt több érdekes dolog: homloktérben azonban, nagy elvi jelentőségénél fogva, különösen egy állott, mint a mely a zsinat összes tagjait kezdetől fogva a legélénkebben foglalkoztatta, s ez a *theol. tanszékek betöltésének kérdése*, az ú. n. „Professorenfrage“ volt.

Alapul veszem *Haupt Erich* hallei theol. professor érdekes tudósítását, a mely az általa Beyschlag örökében szerkesztett „Deutsch-ev. Blätter“ 1903. évi 11. és 12. számainak „Kirchliche Chronik“ rovatában megjelent. E tudósítónk igazi koronatanu, minthogy az említett berlini zsinaton ő volt ez ügynek, úgy a szakosztályban, mint a plenum előtt is, a zsinati elnökség által megbízott s bizony — hozzátehetjük jó lélekkel — nem méltatlan referense. Mert a németeknél *elv*, hogy szakkérdésekben az előadói tisztet mindig szakférfiakra ruházzák.

Tájékozásul előrebocsátom a zsinat képét a theologiai, illetőleg egyházpolitikai pártállás árnyalatai szerint. A leg-erősebb pártot képezte a Stöcker udvari lelkész befolyása alatt álló ú. n. „positiv unionisták“ csoportja 89 taggal; a Köhler generalsuperintendens által vezetett „confessionalisták“ 52 taggal voltak képviselve; az ú. n. „evangelische Vereinigung“ 55 tagot számlált, 2 tag egy párthoz sem csatlakozott nyilvánosan. Meg kell említenem, hogy ez „ev. Vereinigung“ csoportjában foglalt helyet a theologiai fakultások 6 képviselője közül 5 (köztük tudósítónk is), továbbá 12 general-superintendens, 17 theol. doktor stb.: egyszóval, bárha e csoport számszerint 34-gyel kevesebb tagból állott is, mint Stöcker ultrapositiv pártja, de szellemi és erkölcsi súly tekintetében avval bátran felvehetette a versenyt.

Minden előtt tisztába kell jönnünk az előzményekkel.

Az evangélikus főegyházi tanács a zsinat elé ez ügyben felterjesztést tett, a melyben visszapillantást vet a kérdés eddigi állapotára. A mióta ugyanis a zsinati administratio járja, mind határozottabban előtérbe nyomult a törekvés, hogy a zsinat organumainak a theol. tanszékek betöltésénél előforduló jelentőséges személyi kérdésekben minél nagyobb befolyás biztosíttassék. E kívánalmat már a ritschli iskola erős térfoglalása is nagyban szította, de valóságos mozgalommá fokozták azt egyes professorok kihívó nyilatkozatai. Így Bender 1883. évi jubileumi beszéde (Luther születésének 400 éves fordulója alkalmából); így Harnaeknak az apostoli hitvallással szemben a sajtóban közzétett nyilatkozatai, nem is szólva arról, hogy e theologusnak az ev. főegyházi tanács votuma ellenére történt meghívása a berlini egyetemre a kedélyeket már úgyis jelentékenyen felizgatta; így Grafe és Meinhold előadásai a bonni 1890. évi szünidei cursusban. Az emlékirat kiemeli azután az okokat, a melyek szerinte a zsinati tényezőknek a theol. tanszékek betöltése ügyében való beleszólási jogát igazolják. Az egyháznak biztos kezesség kell arra — úgymond, — hogy a theol. fakultások célja, hogy t. i. Isten igéje szolgálait szent hivatalukra jól előkészítsék, meg ne hiúsíttassék s hogy a theol. tanszékekről ne hintsen senki olyan magot, a mely, ha kikel, az egyház symbolumait és jogrendjét veszélylyel fenyegetse. Azért — a tanszabadság kellő respektálása mellett — gondoskodni kell arról, hogy a theol. professoroknak a keresztyénség és az egyház változhatlan alapjaival szemben intézett botrányos támadásai megkorlátoztassanak. E disciplinális jognál azonban sokkal fontosabb a theol. tanszékek czélszerű betöltésének a kérdése, különösen manapság, a midőn a kritikai kutatás és a conservatív egyházi hagyomány között oly mélyreható ellentét mutatkozik. E szempontból már egy negyedszázad óta sürgetik, hogy a theol. tanszékek betöltésénél a zsinat elnökségét illesse véleményező szó épp úgy, a mint az „Oberkirchenrat“-ot már 1855 óta megilleti. Végül az emlékirat a zsinatot felhívja, tegye a miniszterium útján az ifjabb lelkészeknek lehetővé, hogy ezek néhány évre tanári képességük kipróbálása végett mint privátdocensek habilitálhatók legyenek.

Ez okirat alapján, a melyet még egyéb hasonló szellemű felterjesztések is támogattak, épül fel Haupt referatuma, a melyben mindenekelőtt kiemeli, hogy bárha mind e nyilatkozatok csak szórványos kifejezései bizonyos aggodalomnak, azokat mégis hajlandó magasabb, általános szempontból venni vizs-

gálat alá, hogy majd aztán előadói javaslatát ez általános elvi alapra fektethesse.

Kijelenti, hogy ez aggodalmak éppen nem újak. Nem volt idő, a mikor a theol. tudomány és az egyház között kisebb-nagyobb feszültség nem létezett volna. Korunkat az előző koroktól csupán az különbözteti meg, hogy e feszültség most igen erősnek, szinte akutnak mondható. — Referens keresi e feszültség okait. Az egyház a theológiát nem nélkülözheti: nem az egyes lelkek üdve miatt, mert e szempontból — hála Istennek — magának a theologusnak sincs szüksége tudományra, csupán csak az élő, az isteni kegyelmet megragadó személyes élő hitre: hanem igenis nem nélkülözheti a theológiát egyrészt azért, mert szüksége van arra, hogy az evangélium forrásaiból mind tisztábban, mélyebben és teljesebben merítsünk, a mihez az ismeret eszközei s első sorban is a történeti és a nyelvtudományi elmélyedés kívánatosak; másrészt pedig azért, mert az egyháznak szüksége van arra is, hogy ismeretvilágunk egész tartalmát a maga érdekei szempontjából igénybe, használatba vegye, egy szóval az emberi művelődéstörténet összes eredményeit Krisztus egyházának közös hasznára fordítsa s ily módon Japhetet bevezesse Sem kunyhójába. Nos, ez a pont az, a hol ama feszültség theol. tudomány és egyházi köztudat között vajmi könnyen, több, egyenes szükségszerűséggel előáll.

Mert a theologia is tévedhet és csalódhatik csak úgy, mint minden emberi mű és tudomány, s nagyon könnyen beállhat az eset, hogy egyes theologusok, avagy a theologusok többsége is tévedésbe eshetnek, bizonyos elért tudományos eredményeknek a keresztyén hithez való viszonyba hozásában. Megtörténhetik, hogy a theologia tévesen azt a meggyőződést táplálhatja, hogy bizonyos tan a keresztyénséggel egyáltalán megegyez; de megtörténhetik az ellenkező eset is, t. i. hogy bizonyos új tudományos szempontot a ker. egyház első tekintetre nemcsak idegenszerűnek, de sőt hamisnak is s a hittel ellentétben állónak ítél s azért azt el is veti. Az pedig azért lehetséges, mert minden kor a keresztyénséget a maga szemüvegén át nézi s azt csak a maga világnézetének színeiben és formáiban képes befogadni. Az isteni kijelentés kincseit mi földi edényekben bírjuk s beállhat könnyen az eset, hogy már csak a földi edény puszta megérintése is azt a benyomást kelti bennünk, hogy maga az edény tartalma, a hit, van megtámadva. E benyomás lehet helyes is, helytelen is: itt azonban az oka annak, hogy a theologia és a ker. közhit egymással örökösen ellentétbe jutnak, a mely egyébként nor-

mális viszonyok között hamar meg is szűnhetik. Ámde erős lesz ez ellentét nagy szellemi revolúciók idején, s ilyen időt élünk most is. Az emberi ismeret, különösen a természettudományok s a történeti kutatások mezején, óriásit haladott, és pedig nemcsak tartalmilag, de új munkaeszközök és módszerek feltalálása dolgában is. Evvel összefüggőleg kialakult egy egészen új, ú. n. *modern világnézet*, a mely az új ismeretekből új consequentiákat von le és pedig olyanokat, a melyek, legalább első pillanatra, a ker. hit tartalmával megférhetlenné látszanak. Ez állapot a theológiára igen nagy és igen nehéz feladatot ró: kötelességévé teszi, hogy szellemi fejlődésünk ez új eredményeit ellenőrizze s megvizsgálja, mennyiben egyeznek meg azok, illetőleg mennyiben ellenkeznek a keresztyénséggel. — Hogy ez nem könnyű feladat és sok tévedéssel járhat — mindenki beláthatja. Ily munka máról holnapra el nem végezhető, csak hosszabb, lassú folyamatban. Az egyik azt véli, hogy ime egy teljesen biztos tudományos eredmény, a melyet a ker. világnézet keretébe is be lehet és be kell illeszteni; a másik meg tagadja az eredmény való tudományos értékét és megbízhatóságát. Világosságot pedig a dologban csak lassú szellemi küzdelem teremthet. E küzdelem során aztán könnyen lehető, hogy látszólag, avagy igazában a theologia összeütközésbe jut a ker. hit tartalmával, a mint hogy ily esetek előfordultak s előfordulnak gyakran. Kétségkívül akadtak a theológiában oly fejlődési irányok, a melyek mindnyájunk felfogása szerint, a Jézus Krisztusban adott kijelentéssel, a mint az az Isten igéjében foglaltatik, meg nem férnek; ámde másrészt igazságtalanok volnánk, ha feltennők, hogy a tudomány férfiai, a kik e tételeket felállították, azt azon tudatban és szándékkal cselekedték, hogy a keresztyénségnek ártsanak. Ellenkezőleg! Lámpással kellene keresnünk azt a theologust, a kit ne az a meggyőződés vezetne, hogy a midőn bizonyos dolgot így vagy úgy fog fel, avval éppen a keresztyénség lényegét, — már t. i. a mit ő annak tart — emeli igazában érvényre. Ezt pedig itt hangoztatnunk kell azért, mert sokszor hallani, hogy ilyen theologusnak a lelkiismerete maga kellene hogy megparancsolja, hogy tanszékét hagyja oda. Ez pedig ismét helytelen azért, mert a mi emberünk subjective teljesen nyugodt lelkiismerettel hiszi, hogy éppen ő szolgálja a keresztyénség ügyét. Természetes, e hite lehet helyes, lehet téves: de bizonyos, hogy jó lelkiismerettel cselekszik s azért egyáltalán nem követelhetjük tőle, hogy magát az egyház felforgatójának deklarálja. Neki erről sejtelve sincs: még ha, tárgyilag véve, a dolog valóban így volna is."

Azonban a dolgot még bonyolódottabbá teszi, hogy korunk e szellemi küzdelme nem szorítkozik bizonyos körökre, hanem benyomul iskoláink tantermeibe is, úgy hogy tanuló ifjúságunk előtt éppen nem ismeretlen az. A küzdelemben hangzó eszmékkal való e megismerkedés okozza aztán, hogy vannak kiváló tehetségű és jellemes theológusok, a kik végre is vérző szívvel válnak meg a pályától, a melyhez, őszinte számadás után többé bizalmat s erőt nem éreznek, vagy legalább éveken át küzdenek magokkal és szenvednek, míg végül tudományos világnézetüket keresztyén hitükkel harmoniába hozniok sikerül. E tapasztalatot különösen éppen a theologiai professoroknak van bőven módjuk megszerezni, mint a kiknek a lelkeszi pályára készülő ifjak nevelése a feladatuk. S e tekintetben éppen legújabb korunk egy új fejlődési mozzanatba zökkenett benünket, a melynek következtében évek hosszú sorára váró erős küzdelemre van kilátás: s e mozzanat a *vallástörténeti módszernek* a theológiába való bevitele. E mozzanathoz egyrészt elmondható, hogy ime oly valódi ismeretek, a melyek a keresztyénség érdekében jól értékesíthetők. Másrészt azonban ott fenyeget a veszedelem, hogy a keresztyénség, a többi vallásokkal való összehasonlítás útján elveszti sajátos kiváltságát, s csupán az emberi szellem immanens fejlődésének egy fokozatává módosul, minek következtében a ker. kijelentés értéke is semmivé lesz. Hát bizony ez is egy oly pont, a melynek tisztába hozása s biztos és megnyugtató eredménnyel való megoldása érdekében hosszú küzdelemre és fejlődésre van szükség.

És mindaddig mindig meg lesz a feszültség és az ellentét a theologiai tudomány és az egyházi közhit között. Ott fog állani egymás mellett, s bizonyos mértékben egymással szemben is a két tényező: egyrészt egy tudomány, a mely soha a csalatkozhatlanságot nem igényelheti, legfeljebb csak annak elismerését, hogy ime, a mennyire ismeretem terjed, ez így meg így van; másrészt pedig az egyház, a melynek ugyancsak nagyon elővigyázónak kell lennie, nehogy ok és szükség nélkül ellentétet keressen ott, a hol talán csak valami új s azért szokatlan jelenségbe ütközik.

Mi álláspontot foglaljon el már most e kérdésben az egyház? Az „egyház“ alatt itt csak az evangelium alapján álló egyházat értjük, mert a római egyház számára e kérdés egyáltalán nem létezik. A róm. egyház e gondot nem ismeri, mert ő minden az ő érvényben lévő dogmaival ellentétes tant és ellenmondást vasmarokkal agyonüt. Ennek az eredménye aztán, hogy a róm. egyházban külső fejlődésről szólhatni

ugyan, de belső fejlődésről egyáltalán nem. Azért vonta meg tőlünk Isten a reformációban e vasmarkot s tette a mi kötelességünké, hogy *ne külső hatalmi eszközök útján, hanem pusztán az igazság benső ereje által* küzdjük ki a győzedelmet. Mi nem vonhatjuk ki magunkat a feladat alól, hogy minden ellenmondással, a melyre akadunk, legyen bár az kicsi vagy nagy, komolyan szembeszálljunk s a harcot csak akkor szüntessük be, ha elértük az igazság diadalát. Az éppen a mi igazi *nemeslevelünk*, hogy minket Isten ily nehéz feladatra méltatott. És ezért a theologiai tudománynak *szabadságra* van szüksége. Mert ha nincs meg e szabadsága, nem végezheti az egyház számára azt a szolgálatot, a melyre hivatva van. E szolgálat lényege ugyanis, hogy bensőleg minden tévedés legyőzessék: *bensőleg pedig csak az győzhető le, a mi külsőleg szabadon nyilatkozhatik meg.* Csak ez az egyetlen módja annak, hogy a tévedéssel nyíltan szembeszállva, vele szemben az igazságot diadalra juttassuk. Mert minden tévedésben, még a legsúlyosabbban is, megvan az igazságnak egy bizonyos mozzanata. A legelső hazugságtól kezdve, a mely a világban elhangzott („olyanok lesztek, mint az Isten“), sohasem létezett még tévedés avagy hazugság, a mely hatalomná válhatott volna, ha nem lett volna meg benne az igazságnak bizonyos és bárha teljesen fonák és torz momentuma. Így volt ez mindig és így is lesz ez mindig.

A feladat tehát: éles szemmel felfedezni az igazságnak e mozzanatát. Ez pedig gyakran igen hosszadalmas és nehéz folyamat. Ezért van a theol. tudománynak a szabadságra szüksége, illetőleg azoknak, a kik e tudománnyal hivatásszerűen foglalkoznak. És pedig *teljes, semmiképen nem korlátozott szabadságra.* Már az 1879-iki zsinaton ennek egyik időközben elhalt tagja, Kölling, a kinek orthodoxiája minden kétségen felül állott, elismerte, hogy e szabadság határait definiálni egyszerűen lehetetlen. Hát biz ez igen okos beszéd volt. Mert ezek a határok nem külsők, hanem tisztán bensők.

Bizonyos, hogy szent dolgoknak profán tárgyalása semmi körülmények között meg nem engedhető, úgy de e visszaélés nemcsak a heterodoxia kiváltsága, elkövethető az hamisítatlan orthodoxia mellett is. Haupt itt egy docens esetére utal, a kinek álláspontja orthodox volt a legmervevebb értelemben s a ki daczára ennek, vagy inkább éppen e miatt, hallgatóira inkább rombolólag hatott, mint építőleg, a mi természetes is volt, mert az illetőt pályája végül is Rómába vezette. Nem mondhatjuk azért, hogy ime külsőleg eddig vagy addig a tantételig terjed a szabadság határa. Nem, annyival kevésbbé

nem, mert a legmélyebbre ható, a tulajdonképen való kételyek sohasem a mellékkörülményeknél merülnek fel, de mindig a ker. hit legmélyebb, legfontosabb czikkelyeibe ütköznek. Ezek körül folyt mindenkor a legádázabb küzdelem. Éppen itt kell hát minden kételynek szabadon megnyilatkoznia, hogy meggyőzhető legyen.

Ezt nyilván senki sem fogja tagadni. De mit is használna itt minden tagadás? Avagy vannak-e eszközeink, a melyek segítségével megakadályozhatnók oly könyvek megjelenését, a melyek tévtanokat tartalmaznak? Ma, az általános és teljes nyilvánosság jegyében!

Más kérdés azonban: hogy mi lesz hát így a theol. ifjúság nevelésével? Valóban e kérdés az, a mely bennünket most első sorban érdekel, s a melynek háttérében a nehézségek egész erdeje feketélik. Ámde a tanítás és a tanulás szabadságának megkorlátozásával bizony itt sem segítenék a bajon. Ez nem is lehető, de nem is használna semmit. Hiszen a tanulók egyáltalán nem állnak csupán azon tanár hatása alatt, a kit éppen hallgatnak; oly korban, mint a mienk, a midőn egy Nietzsche és egy Haeckel nevei és elvei közbeszéd tárgyát képezik, bajos dolog volna egyes theologusok miatt, a kik nemcsak egyes ker. tantételekkel, de az egész ker. világnézettel szemben kételyekkel eltelve jönnek az egyetemre, theol. tanáraikat tenni felelőssé, mikor ezek e dologban teljesen ártatlanok.

Sőt még tovább kell mennünk. Még a theologia tulajdonképi mezején sem szabad az előadó tanárok hatását a kelle-ténél túlra becsülnünk. E tekintetben érdekes adalék, hogy pl. az újabb kor legismertebb theol. iskolájának, a Ritschlének, a legkiválóbb hívei és képviselői majdnem kizárólag oly egyéniségekből váltak ki, a kik Ritschlnek előadásait személyesen nem hallották. Személyesen tehát Ritschl éppen nem gyakorolt rájuk befolyást, de igenis könyvei útján, ott is tehát, a hol maga sohasem tanított. Tudok egy theol. fakultásról — mondja Haupt, — a mely igen nagy mértékben e theologus (Ritschl) hatása alatt állott, a nélkül, hogy csak egyetlen docense is lett volna, a ki ennek iskolájában tanult volna. Azért az előadás útján való személyes hatást mértéken túl becsülni nem volna helyén.

A theologia tanárától nem lehet, nem szabad azt sem követelni, hogy ne adja elő mindazt, a mit maga igaznak ismert fel, mikor oly sok igazsághoz kétség fér, oly sok problematikus és hypothetikus. Mert az ily követelmény a tudományos kutatásnak s így a theologiainak is egyenes félreismerésén

alapul. A német egyetemek jellemző sajáttsága, hogy azoknak tanárai egyúttal kutató tudósokként is alkalmaztatnak, kiknek feladata, hogy e kutató munkájukba hallgatóikat is bevonják s így őket a tudományos munkálkodás módszerével is megismertessék. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a tanár hallgatói előtt a maga lelke világát leplezetlenül feltárja: ime ezt én így cselekszem s ha nehézségbe ütközöm, avval így vagy úgy bánok el. Máskép nem is cselekedhetik; mert ha nem ezt teszi, ha a saját kutatását teljes felszerelésében tanítványai előtt fel nem tárja: azon perczben megsemmisíti az egész egyetemi nevelés összes gyümölcseit. De eltekintve e dologtól, erkölcsi szempontból is semmivé válnék a theol. tanárnak egész tevékenysége, mihelyt tanítványai arra a gondolatra jutnának, hogy mesteröknek a szíve a gondolatoknak hóhérszékéje és nem meri nekik mindazt megmondani, a mit valójában gondol. Ez úton tehát a veszedelemből egyáltalán ki nem szabadulhatunk.

Épp oly kevéssé szabadulhatunk pedig ki e csapdából azáltal, ha tekintetünket a tanárok első alkalmazására irányítjuk. Ugyan mire is volna ez jó? Hiszen az esetek túlnyomó számában egyes tanárok káros hatása csak később válik nyilvánvalóvá. Ez ellen tehát az alkalmazás pusztá megnehezítése elegendő óvszert nem nyujtana; sokkal tovább kellene még mennünk s kimondanunk, hogy mihelyt valamely tanár e vagy ama dogma ellen tanít, állását nyomban veszítse el. Csak-hogy ekkor ismét a szabadságot magát öltük meg. Már pedig e szabadságra nemcsak éppen a tudomány miatt van szükségünk, hanem követelnünk kell azt egyenesen az egyház jól felfogott érdekében, mert az egyház szabadság nélkül nem fejlődhetik s hivatását, a mely abból áll, hogy a *mi egész ismeretvilágunkat Isten országának szolgálatába vonja*, egyáltalán be nem töltheti. Azért egészen más eszközökről és módokról kell gondoskodnunk e segély ellensúlyozására.

A mi a tanulókat illeti, azoknak nemcsak tudományos, de vallásos nevelésre is szükségök van. E vallásos nevelés azonban nem kizárólagosan s nem is első sorban a tanárok feladata, hanem oly feladat, a melyet az egyház a tanulókkal szemben is épp úgy megoldhat, mint más emberekkel szemben. A tanuló az egyetemre már az egyház kezéből jön. Az egyház feladata, hogy ne hagyja őt addig sem kioktatás és nevelés nélkül, hanem szívéhez férközzék s hogy e nevelést az egyetemi hallgatóval szemben is tovább gyakorolja. Nincs az az egyetem, sem az a fakultás, sem az a theol. professor, a ki lelke mélyéből el ne ismerné, hogy a theologia

magára senkit sem üdvözít, hanem hogy az oly kérdés, a mely egészen más mezőre tartozik. Ám ha valaki annyira jutott (a vallásos nevelés útján t. i.), hogy Istennel valóban benső személyes viszonyban áll, akkor ő — bárha evvel a tudományos kételyvel való küzdelemtől mentes nem is lesz — de igenis oly biztos ponttal bír, a melyen megáll még akkor is, ha egyelőre e kételyeket legyőzni nincs ereje. Íme a nevelésnek egyik oldala, a melyben a theol. hallgatójának okvetlen részesülnie kell, a mely azonban, mint nem tudományos nevelés, első sorban nem a docens feladata. Kétségkívül minden theol. tanár teljes szívvvel fogja e nevelést is támogatni és elősegíteni: ámde a lelkipásztorkodás adománya vajmi különböző s az mindenkitől ugyanazon mérvben meg nem kívánható. Vannak tanárok, a kik e téren is virtuóznak, milyen pl. Tholuek volt; viszont azonban vannak, a kiknek ez adomány nem adatott, s a kiknek hatása ez irányban, hogy úgy mondjuk, személyiségük keresztyén lélekketében nyilvánul. Ám azért nem vetendő meg az ő tevékenységük sem, ha mindjárt más irányban is nyilatkozik meg az.

Ifjú theologusainkkal szemben jelentékeny feladat továbbá az ő beiskolázásuk a lelki hivatalba s a lelki hivatalban. E tekintetben el kell ismernünk, hogy lelkészeink javarésztének öntudatával egybeforrott a meggyőződészerű hit azon igazságokban, a melyek a keresztyénség centrumát képezik s tisztában vannak a felelettel mindazon elvekre nézve, a melyeket főleg a hitvallás második főcikkelyének „Mit tesz ez?” kérdései megkivánnak. És éppen ez a fődolog.

Küzdelem egyházunkban lesz mindig s bizonyynyal nem a legjobb emberek azok, a kiknek ily küzdelemben nincsen részük. Persze vannak olyanok is, a kik ellenmondást egyáltalán nem ismernek s azon készen befogadnak mindent, a mint azt kapják. Ezek nem éppen eszményi tanulók. Vannak olyanok is, a kik teljesen egy tanárhoz esatlakoznak, úgy hogy hanyatt-homlok haladnak nyomában, hanem az ilyen esetekben rendszerint nem annyira a tanár előadásának tartalma, mint inkább személyiségének sajátossága az az indíték, a mely tanítványában e lelkesedést kelti. A legtöbb tanítvány rendszerint rendkívül kritikus hangulattal áll tanáraival szemben. Általában nincs senki, a ki annyit kritizáljon — helyesen avagy helytelenül-e, az mellékes — mint az akad. hallgatók. Nem áll tehát az, hogy amúgy kényre-kedvre ki volnának tanáraiknak szolgáltatva. Majd később aztán sokaknál érettebb, józanabb kritika társul a tanulókorbelihez, a mely őket sokszor eltereli attól, a mit nekik mondottunk; egyúttal azon-

ban meg is érteti velök azt, a mit egykor hallottak és hálára kötelezi őket tanáraikkal szemben, daczára annak, hogy ennek álláspontjától messze eltávoloztak.

Azért egyáltalán nem lehet, nem szabad ily fontos dologban külső eszközökhöz nyulnunk s ezek útján törekednünk — haszontalanul — üdvös eredményre.

Ily külső eszközök közé számítja Haupt a zsinati elnökség befolyásának biztosítását is a theol. tanszékek betöltésénél. És szava itt annyival súlyosabban esik a mérlegbe, mert ez elnökségnek tagja ő maga is. Meggyőződése, hogy ez intézkedés a dolgon magán nem lendít semmit. Véletlen dolga teljesen, vajjon e testületben ül-e olyan férfiú is, a ki ily dologban ítéletmondásra illetékes, miként az eset például tényleg meg volt akkor, a midőn Köstlin az elnökség tagja volt. De hogy ilyen tagja az elnökségnek mindig legyen, az nem is szükséges (lévén t. i. a zsinat hivatásköre egészen más, mint a theol. tanárok behelyezése). Mondjuk már most, hogy az elnökségnek van tényleg egy ilyen theologus tagja, ugyan mi helyzetbe jutnak ennek oldalán a többi tagok, a midőn oly személyek megítéléséről van szó, kiknek műveit a nem theologusok nem is ismerik? Arra lesznek utalva, hogy ez egyetlen szakértő tagtársuktól avagy más idegen szakértőtől kérjenek véleményt. Ámde evvel már az egész intézkedés egész jelentőségétől meg van fosztva. Mert a midőn a zsinati elnökség bevallani kénytelen: ezt mi nem tudjuk, nem ismerjük, e tekintetben mástól kell instrukciókat beszereznünk: akkor már a bizalom többé nem a zsinati elnökségnek szól tulajdonképen, hanem ez vagy amaz egyéniségnek, a ki az elnökség mögött áll.

Feltéve azonban, hogy valamely tanár ily módon jut tanszékéhez, elvállalhatja-e a zsinati elnökség a garanciát arra nézve, hogy pártfogoltja tényleg azon úton fog-e haladni előadásaiában, a melyet pártfogója óhajtott s remél? Ha valaki pozitív theologus, abból meg éppen nem következik, hogy az ű. n. negatív theológiával sikerrel fel is veheti a harczot. Lehet valaki kiválóan derék keresztyén hívő, a kinek saruja szíját is szívesen megoldanók, de annyira ügyetlen sarukészítő, hogy lábunkat ugyan rá nem bíznók. Épp úgy lehet valaki kiváló pozitív theologus a nélkül, hogy bírna a képességgel ellentétes irányok legyőzésére. Ez a nyitja annak a végzetes tévedésnek, a melybe a mult század második negyedének theológiája, Hengstenberg hatása alatt esett, szellemi látókörét az illúziók fátylával homályosítva el. Meg akart hódítani a tekintély elvével mindent és nem ért el semmit; mert nem

vette figyelembe, hogy a türelmes várakozás hasznos erény még a theológiában is.

Egészen másképen áll a dolog egy másik javaslattal. Lehető, hogy manapság valamely professor álláshoz jut a nélkül, hogy a lelkeszi hivatás szükségletei iránt egyáltalában érzékkel bírna. E hiányon két módon lehet segíteni. Vagy úgy, ha előre kimondatnék, hogy egyáltalán senki akadémiai hivatalt nem foglalhat el, mielőtt gyakorlatilag nem lelkészkedett. Vagy úgy, ha módot adnak tudományosan képesített lelkészeknek arra, hogy az akadémiai carriért megfuthassák olyformán, hogy mint privatdocensek a theol. fakultásokra habilitáltassanak. Ez *utóbbi* módot ajánlotta a főegyházi tanács is. Haupt szerint e kérdésről lehetne és méltó is volna beszélni, bárha már előre is fonák dolognak tartaná, hogy — a mi különösen amaz *első* lehetőséget illeti — valaki, egyébként bármely kitünő képességekkel, elüttetnék az akad. hivataltól csak azért, mert előbb nem mint pap, de más minőségben szolgálta egyházát. Ámde e megoldási mód is csak pusztán külső és épp ezért biztos sikerrel éppen nem kecsegtet. Nem ez itt a főkérdés, hanem az: *miképp lehet megakadályozni azt, hogy ifjú theológusaink a hitetlenség különféle útvesztőinek kitéve ne legyenek?* És erre a kérdésre csak egy felelet lehető, t. i. hogy a *szabadság által. Mert a hit maga éppen a legtökéletesebb szabadság ténye.* Nincs itt más mód, mint bizni Isten igéjében és szent lelkében, hogy ő mindig támaszt személyiségeket, a kik, miként Schleiermacher, éppen személyiségük hatalmánál fogva nemcsak az egész theológiát és az egész egyházat egy lépéssel előbbre viszik, hanem a hitben is hatalmas vezetőknél bizonyulnak. Pedig pl. Schleiermacher az ú. n. positiv theologia kritikája előtt alig állhatta volna ki az ítéletet.

Gondolatmenetének összefoglalásául referensünk kiemeli, hogy tulajdonképen nem az egyes felterjesztésekben foglalt javaslatokról van itt szó, hanem két dologról. Az egyik, a mit egyébként a javaslatok is lehelnek, hogy a zsinat úgy a keresztény élet, mint a ker. tudomány szempontjából nem ismerhet más alapot, mint a Jézus Krisztust, a kihez fog végül eljutni minden egyéb tudomány is. A másik pedig, hogy a theologia mint tudomány a maga hivatását csakis az *abszolút szabadság* útján töltheti be, kiterjesztve azt még a tévedésekre is — *és hogy a szájkosár-elv e téren mit sem használ.* A tudomány e szabadságát komolyan kell vennünk, és pedig nemcsak a tudomány, de az egyház jól felfogott érdekében is. Ebből foly aztán, hogy az egyház a theol. professorok ügyében semmiféle egyházi garanciákat nem vállalhat. Mindig

azt hangoztatják, hogy a midőn az egyház valakit theol. professorként alkalmaz, akkor ez az egyház tekintélyének méltóságával lép hallgatói elé. Nos hát ezért ugyan kár az egyháznak azt tennie; ellenkezőleg legjobb egyszerűen azt mondania: „Íme e férfiú, a kit kiváló tudása alapján alkalmasnak vélek arra, hogy ifjaimat a theologiai munkamezőn a módszeres munkára oktassa, egyúttal bizom benne, hogy mint komoly és vallásos férfi a szent dolgokat szentül fogja tárgyalni. Azért hát legyen professorrá. Ámde azért, a mit e hivatalában beszélni vagy írni fog, nem vállalok felelősséget“. Ez az egyetlen álláspont, a melyet az egyház a tudományos theológiával szemben elfoglalhat, ha jó lelkiismerettel akar maradni. Garanciát, felelősséget a tudományért s ennek útjaiért nem vállalhat. *A mikor aztán az egyetem a jövő lelkesek kiművelésének módszeres oldalát megoldotta, az egyház dolga tovább őt a keresztyén egyház szolgájává képesíteni.* Ez a második oldala a dolognak — s ez már kizárólag az egyház hatáskörébe tartozik. Ámde a mi a theol. tudományt és ebben való képzést illeti, e tekintetben az egyház jó lelkiismeretét csak akkor óvhatja meg, ha nem akar olyasvalamit tenni, a minek elvégzése úgy sincsen módjában, t. i. ha nem vállal felelősséget arra nézve, hogy a tudomány mely úton halad, melyiket tartja a maga szempontjából célravezetőnek. Az egyház hivatása a theol. tudománynak szabadságát biztosítani.

A feladat, hogy a tévedéseket benső okokkal (s nem külső erőszakkal) győzzük meg: *reformációi örökünk*, a melyet csakis a szabadság talaján oldhatunk meg. A reformáció azonban még egy másik, még nehezebb feladatot is rótt reánk. *Akkor* így szólt Isten a reformátorokhoz: hiszitek-e, hogy bárha én töletem az egyházi hatalom egész dicsőségét megvonom, mégis uralkodom s egyházamat minden külső hatalom nélkül is vezérem és célra vezetem? És ők igent mondtak s evangéliumi egyházunk külső szolgálata tanuja ezen ő hitüknek, azon hitnek, a mely bizonyossága oly dolgoknak, a miket nem látunk . . . Ámde ez nem volt Istennek utolsó e fajta kérdése az ő evangéliumi gyülekezetéhez, hanem úgy jártunk evvel, miként a gyermek, a ki egy delejes vasat talált s aztán egy kulcsot, és még és annyiszor még egyet akasztott hozzá, próbálva, ha bírja-e még. Így állított minket Isten újból és újból ama kérdés elé. Elszedte egymásután még megmaradt külső támaszainkat. Volt idő, a mikor evangéliumi egyházunk karöltve haladt a kulturával, sőt vezetett is, egygyé olvadva az akkori „modern“ műveltséggel, a renaissance-szal.

E támaszunk összeomlott. Majd volt idő, a mikor az evangéliumi egyház erős támaszt talált az államban: ám e viszony is egyház és állam között már javarészen felbomlott, s hogy a jövő e tekintetben mit hoz, nem tudhatjuk. Ott állottunk ismét a kérdés előtt: lemondhatsz-e erről is és hiszed-e mégis, hogy utad a magasságba vezet? Most új megpróbáltatás előtt állunk. Magán az egyházon belül egy theologiai irány érvényesül, a mely bárha látszólag a ker. hit alapvető czikkelyeivel szakítani nem akar, valójában azokkal sokban szakít és ellenmondásban áll. És ismét hallszik Isten kérdése mihozzánk: hiszitek-e, hogy az én Igém és Szellemem mégis fentartja, óvja és teljességre vezeti az egyházat; avagy azt vélitek tán, hogy nektek kell rajta külső eszközökkel segíteni s számára külső támasztékokról gondoskodni? Ime a kérdés — mondja Haupt, — a melyet Isten e pillanatban hozzánk intéz. Én azt hiszem — folytatja, — hogy az egyháznak *semmi, de semmi külső, mechanikus eszközt és támasztékot, semmi külső nyomást, semmi külső korlátot alkalmaznia nem szabad.* Azért az egyetemi oktatás terén sem szabad a tanszabadság semmiféle korlátozását kívánnia. Mert ez *hitetlenség volna* s egyúttal olyan korlát, a melyet az egyház tulajdonképen önmaga kárára állított, mert abban a nyomban megvonná a theológiától a lehetőséget arra nézve, hogy az egyháznak azon szolgálatokat teljesítse, a melyre elhivatott. Mert abban a pillanatban, a melyben valamely tévedés csupán külső eszközökkel nyomtatnék el, az csak még mélyebb gyökereket hajtana, hogy emberöltők mulva sokkal nagyobb erővel ismét felszínre kerüljön, míg csak meg nem tanuljuk azt bensőleg meggyőzni.

Az egész kérdés azért a hitnek kérdése, véve itt a hit szót a legmélyebb, a legkomolyabb értelmében, vagyis a mint már fentebb is ráutaltunk, mint bizonyosságot abban, a mit nem látunk. E szempontból Haupt kijelenti, hogy a tárgyalás alatt lévő javaslatokhoz nem járulhat hozzá. Bocsássanak meg nékem, uraim, mondja referatuma végén, ha azon hitemnek adok kifejezést, hogy magam nem kevésbé ismerem a mi akadémiai viszonyainkat, mint a javaslattevők: de én még életemben sohasem találkoztam egyetemeinken oly theologussal, a ki a szentírást csupán mint egy romboló munka objectumát tekintette volna. Még azok a theologusok is, a kik ily romboló munkát végeznek, igényt tarthatnak arra, hogy becsületes embereknek tartsuk őket, olyanoknak t. i., a kik úgy gondolkoznak is, a mint beszélnek. És nincs joga senkinek felettük ez irányban marasztaló ítéletet mondani.

Előadói javaslata ez alapon nem lehetett más, mint a felterjesztések felett való *napirendre térés*. Az érdekes propositio mely tömör alakban foglalja egybe az imént ismertetett fejtegetések lényegét, hű fordításban így hangzik:

„Mondja ki a főtisztelendő zsinat, hogy tekintettel arra, hogy az ev. főegyházi tanács határozott kijelentései alapján bizhatunk abban, hogy a theol. professorok meghívásánál eljáró állami és egyházi hatóságok a tudomány érdeke mellett a lelkészi hivatal és az ev. egyházi hitvallás érdekeit is teljes mértékben szem előtt tartják, s hogy ennél fogva nem forog fenn egyáltalán szüksége annak, hogy a theol. tanszékek betöltésének kérdésére újból zsinati határozat tárgyává tegyük;

tekintettel továbbá arra, hogy az evang. főegyházi tanács és a pénzügyi bizottság előttünk fekvő felterjesztései alapján az akad. hivatás megkönnyítését czélzó praktikus útról-módról a zsinat külön fog határozni;

egyhangú vallástétellel a megfeszített és feltámadott Jézus Krisztusba, üdvösségünk egyetlen közvetítőjébe, az egyetemes egyház s a theol. tudomány megingathatlan fundamentumába vetett hitéről s egyhangú elismerésével a theol. tanszabadságnak, mint az egyház szolgálata érdekében a theol. tudomány elengedhetlen követelményének: a zsinat . . . a felterjesztett indítványok felett napirendre tér.“

A mint látjuk, Haupt a felterjesztéseknek két, t. i. elvi és gyakorlati momentumát, miként előadói beszédében, úgy határozati javaslatában is, kezdettől mindvégig külön tartotta; s ezúttal csupán a theol. tanszékek betöltésénél igényelt zsinatelnökségi közreműködés kérdését óhajtotta dülőre vinni, magasabb elvi szempontból, a tanszabadság igaz lényegének s éppen az evangéliomi egyház szempontjából való nagy jelentőségének a kimutatásával. Ha a zsinat plenuma e distinctio mellett megmarad s az ifjabb arra alkalmas lelkészek akadémiai privátdocensként való habilitálásának kérdését, miként erre Haupt határozati javaslata világosan utal, mint későbbi megbeszélés és határozathozatal tárgyát, most tényleg kikapcsolja, akkor a referensi határozati javaslat bizonynyal keresztül is megy, mert a tanszabadság elvét, mint mindjárt látni fogjuk, még a Stöcker-féle ultrapositiv párt sem merte tagadásba venni. Hanem a kiknek a dolog nem volt inyére, segítettek ügyes fogással a bajon. Még a referens javaslatát megelőzőleg indítványt tettek, hogy az ügy, mielőtt abban a zsinat végérvényesen döntene, egy ad hoc bizottsághoz tétessék át,

a mi határozatba is ment. E bizottságnál aztán különféle határozati javaslatok és közvetítő indítványok merültek fel, a melyek közül a bizottsági tagok szavazattöbbségével a a Stöcker-féle került győztesen a zsinat elé. E javaslat szó szerinti szövegében így hangzik.

„Mondja ki az egyetemes zsinat, hogy:

1. Az egyetemes zsinat egyhangúlag vallást tesz Isten kijelentéséről, a megfeszített és feltámadt Jézus Krisztusban, mint az egyház életforrásában.

Elismeri a nehézségeket, a melyekkel a jelenkor teológiájának a bibliai keresztyénség megvédelmezésében meg kell küzdenie s e munkához a kutatás szabadságát elengedhetlen követelménynek állítja.

Köszönetét fejezi ki mindazon theologusoknak, a kik munkálkodásuk által az evangéliumi hitet megerősíteni s megvédelmezni segítenek. Kijelenti azonban egyúttal azt is, hogy az egyház nem nézheti összetett kézzel, hogy az egyenjogúság elve a naturalistikus és a ker. világnézet ellentétére is kiterjesztessék.

A midőn egyrészt az előfordult botrányos esetek felett fájdalmát fejezi ki, a melyek a hívek gyülekezetét megzavarták, másrészt kifejezi azon biztos reményét, hogy a theologiai tudományban jelenleg dúló küzdelmek végül is csak az evangélium örök és változhatlan igazságának új megerősítését és mélyítését fogják szolgálni.

Megkeresi azért a kormányt, hogy oly theologusokat, a kik Istennek kijelentési tényeit s a szentírás kijelentési jellemét mint az egyház és az üdvbizonyosság fundamentumait el nem ismerik, a tanszékekre meg ne hívjon.

Az egyház és a theologia érdekében valónak s azért szükségesnek jelenti ki azt is, hogy egyetlen theol. fakultáson, főleg pedig a főszakokon ne hiányozzanak tanerők, a kik erősen az egyház hitén állanak.

Hálával veszi tudomásul az ev. főegyházi tanács azon ígéretét, hogy egyetértésben a kultuszminiszterrel alkalmas lelkészeknek az akad. hivatás elérésére irányuló törekvéseit hathatósan elősegíti; s egyúttal kívánatosnak tartja, hogy az akadémiai tanárok előbb az egyház valamely lelkészi hivatá-lában működtek legyen.

Egyúttal megmarad azon óhaja mellett is, hogy a docensek meghívásánál a zsinati elnökség is gyakorolhassa véleményező jogát.

2. Mindezekben a fennemlített . . . felterjesztéseket elintéztetteknek jelenti ki“.

E határozati javaslat elasztikus volta, de még inkább az annak keresztülhajtásában érvényre törekvő reactionárius szellem annak az „ev. Vereinigung“ által való elfogadását már a priori lehetetlenné tette. Pedig a zsinaton erős volt minden oldalról az igyekezet, e fontos dologban lehetőleg egyhangú megállapodást létesíteni. Megindultak hát a közvetítő tárgyalások, a compromisszumok stb., minek eredménye az lett, hogy a plenum végül is, mellőzésével úgy a Haupt, mint a Stöcker-féle határozati javaslatnak, egy mozaik-javaslatot fogadott el, a melyet báró Goltz kir. biztos s Manteuffel és gróf Hohenthal zsinati tagok javaslataiból állított össze, s a mely a következőleg hangzik:

„A zsinat meg van arról győződve, hogy a jelen kor theológiájával szemben fennálló mindazon nehézségek, melyekkel az a bibliai kereszttyénség megvédése érdekében megbirkózni kénytelen, sikerrel csak úgy győzhető le, ha a tudományos kutatás szabadsága az üdv tényeihez való kötöttséggel összhangban áll.

Köszönétét fejezi ki mindazon theologusoknak, a kik munkájuk által az ev. hit megerősítésében és megvédésében segédkezet nyújtottak. Kijelenti azonban, hogy az egyház nem tűrheti meg, hogy a tud. irányok egyenjogúságának alapelve a naturalistikus és a ker. világnézet közti ellentétre is kiterjesztessék.

A midőn a zsinat fájdmát fejezi ki az előfordult megbotránkoztatások miatt, a melyek a hívő gyülekezetet megzavarják, egyúttal biztos hitét fejezi ki abban, hogy a jelen küzdelmek is, a melyek a theol. tudomány mezején folynak, végül csakis az evangélium megingathatlan és változhatatlan igazságainak megállapítására s mélyítésére fognak szolgálni.

Hálával elismeri az ev. főegyházi tanács azon ígétét, hogy a kultuszminiszterrel egyetemben arra alkalmas lelkészeket az akad. hivatás elérésében hathatósan támogatni fogja s egyúttal kívánatosnak tartja, hogy az akad. tanító előbb lelkészi hivatalt viselt legyen.

Az egyetemes zsinat elnökségének a meghívandó theol. tanárok ügyében adandó véleményezési jogára vonatkozó kívánását a zsinat továbbra is fenntartja“.

A mint látjuk, e közvetítő javaslat alapján nem más, mint — bárha enyhébb s rugalmasabb formában — a Stöcker-féle javaslatnak parafrázisa. Érthető, hogy az „ev. Vereinigung“ ahhoz hozzá nem járulhatott, minek igazolásául egy nyilatban számol be a zsinat előtr, a melyet *Karverau* theol. professor fogalmazott meg és terjesztett is elő. Az okirat így hangzik:

„Az egyetemes zsinat alulírott tagjai kijelentik, hogy ők a bizottság ajánlatát következő okokból elutasítani kénytelenek:

1. Bárha a javaslat elvi kijelentéseivel egybehangzik is véleményök azon vallásos előfeltételek dolgában, a melyek a theológiának az egyház érdekében kifejtendő áldott munkásságát biztosítják: mégis attól tartanak, hogy a javaslat úgy egész szelleme és tendenciája, mint a közvéleményben bekövetkezhető félremagyarázása miatt oly felfogásra találna, a mely egyes, a theologia egységes keretébe tartozó különböző theol. irányok egyházi cenzuráját jelentené.

2. A javaslat ugyan nem ok nélkül panaszkodik a felett, hogy egyes theol. professorok nyilatkozataik által a közösséget nyugtalanságba kergették; azonban elhallgatja azt, hogy e zavarnak állandó szítói azon elhamarkodott és jogosulatlan gyanúsítások, a melyekkel az egyházi sajtó a komoly theologiai munkát folytonosan kizégézezi.

3. A javaslat praktikus követelményeit el nem fogadjuk, mert

a) azt a vélelmet keltik, mintha a kormány a theol. tanszékek betöltésénél kötelességét az egyházzal szemben elhanyagolta volna;

b) a zsinati elnökség közreműködésének követelése által nemcsak az ev. főegyházi tanács eddigi működése diszcreditálnék, hanem a theol. professoroknak egyenjogúsága is az egyetem szervezetében megingattatnék;

c) azon eszközök dolgában pedig, a melyek az akad. hivatás elérésének megkönnyítését célozzák s a melyeket mi is kívánatosoknak tartunk, a minket ma foglalkoztató anyagtól elkülönített tárgyalást tartunk helyén valónak.“

Ez utóbbi pont t. i. vonatkozik arra az indítványra, a melyet, mint láttuk, a referens Haupt is megszívlelésre méltónak tartott, hogy t. i. arra alkalmas s kellő tudományos előképzettséggel bíró fiatal lelkészeknek az akad. hivatás az egyetemek theol. fakultásain elfoglalandó magántanári habilitációk útján nyitva tartassék.

A figyelmes olvasó már az eddgiekből is meggyőződhetett arról, hogy itt tulajdonképen korunk ev. prot. köztudatának két nagy ellenirányáról s ezek küzdelméről van szó: egyik a pozitívizmus jelszava alatt csoportosult consequens egyházi irány, a mely bár a szabadságot emlegeti is, azt alapjában az institutiók korlátai közé igyekszik fojtani, észre nem véve, hogy e törekvésével lényegében Rómával

egy irányban evez; a másik a reformáció igaz szellemörökét védő és képviselő, nézetem szerint azonban sokkal jobban az igazi „keresztyén positiv“ jelzővel illehető irány, a mely a szabadság dolgát komolyan veszi s annak mély és igaz keresztyéni erkölcsi tartalmát és értelmét védelmezi.

Akárcsak minálunk.

Nem lesz azért felesleges Haupt további fejtegetéseivel is behatóbban megismerkednünk.

Stromp László.

* (Vége következik.)

DEBRECZENI EGYHÁZI ÉLET MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF ALATT.

A debreczeni ref. egyház levéltárából alább közlendő néhány okmánnyal a magyar ref. egyház történelmében nagy szerepet játszó debreczeni ref. egyház történelmének megvilágításához kívánok néhány adattal hozzájárulni. Ezek közt több olyan adat van, a mely az egyetemes magyar ref. egyház történelméhez is adalékul szolgál.

A XVIII. században Debreczent, a kálvinista Rómát, országos hírű iskolájával, melyet a magyarországi négy superintendens közös főiskolájának tartott, a királyi udvar, sőt a török is a kálvinizmus középpontjának tekintette. Ez az oka annak, hogy Mária Terézia, a mikor a Regnum Marianum eszméjének megvalósításán dolgozott, különös súlyt fektetett a debreczeni ref. egyház megtörésére. De viszont a debreczeni ref. egyház is tudatában volt annak, hogy fennállásával a magyar református egyház megmaradása is össze van kötve. Ez a körülmény arra ösztönözte az egyház és város vezető embereit, hogy székebbkörű érdekeik mellett egyetemes érdekeket is szolgáljanak, s azoknak előmozdítására, ha kell, anyagi áldozatokat is hozzanak. Önérzettel hivatkozhatott XVII—XVIII. századi érdemeire a consistorium 1821-ben, ezt irván jegyzőkönyvébe: „Ez az egész vidék a török birtoka alatt lévén, egyedül ez a város volt, a melynek kérésére és esedezésére a kegyetlen ellenség valamennyire hajlott és ennek lehet főképen tulajdonítani, hogy az eklézsiának csendesség szereztetett. Mikor ezen eklézsia deputátusai Konstantinápolyba mentek is, az volt a főczéljuk, hogy a vallás és annak gyakorlása meg ne háboríttasson, a honnan még a múlt században is úgy néződött ez az eklézsia hitünk sorsosaitól, mint a református vallás gyámola és oszlopa. Innen lett, hogy az egész református eklézsiák közt csak ez az eklézsia volt a felső helyeken ismeretes, nemcsak a város nevéért, hanem azért is, mert a vallás dolgában ennek tagjai forgottak és munkál-

kodtak legtöbbet, ezek pedig sok költségekbe kerültek. Minden parancsolatok és rendelkezések is a vallás dolgában mindig ide küldettek, sőt még II. József uralkodása alatt is ezen város magistrátusának parancsoltatott, hogy a két confessión való superintendentiáknak adja tudtokra, hogy szoros censura és megvizsgálás nélkül senkit predikátori hivatalra ne bocsássa-nak. Az árván maradt, vagy elpusztult eklézsiák is csekély vagyonkáikat ezen eklézsia gondviselésére bízták, ide folyamodtak, ezek közül való volt a többek közt a kassai eklézsia is, melynek pénzecskéjét ez az eklézsia nevelte, szaporította és ezelőtt egynéhány esztendővel haszonnal adta vissza“.¹

A debreczeni ref. egyháznak egyetemes érdekeket szolgáló áldozatkészsége legszebben nyilatkozott meg a Cs. Comáromy György bibliájának kinyomatása alkalmával. „Midőn hazánkban a bibliák megszűkültek, úgy hogy nagy áron is alig lehetett szerezni, ez az eklézsia gondoskodott róla, hogy az eklézsiáknak ez a legelső szüksége teljesíttessék, erre a végre a Cs. Comáromy fordítása szerint 4000 exemplárok nyomtatására tett alkut Hollandiában és azt 12,000 Rhénes frtban előre lefizette“.²

Ezen biblia megható sorsát, hosszú bujdosását a jegyzőkönyv következőleg örökíti meg:

A Cs. Comáromy György uram által fordított bibliákról már az előző jegyzőkönyvben emlékezet vagyon. „Ezek, a mint tudva vagyon, elkészülvén a fordítás itt Debreczenben 1685-ik esztendőben, nyomattattak volt Leidában, mintegy 1715-ben vagy 1717-ben, ezen városbeli eklézsiának sok költségével. Némely része azon bibliáknak hazánkba egyszer-másszor be is hozattatott. De kevéssel ezen századnak közepe előtt, a mint Lengyelország felől egy izben azok behozattattak volna, a jézsuiták praktikái által megtartóztattak, Egerbe vitettek Erdődy püspökségében, és ott minekutána egy darabig állottanak, ugyanazon püspöknek akaratójából és parancsolatójából megégettettek. Az itt levő kollégium bibliothecájában két pergamenből való fedelek vagynak, melyeket valaki a tűz elől elragadván, idehozott. Útban lévén már akkor, a mint hihető, az említett bibliáknak hátralevő része és nem ítéltvén bátorságosnak azoknak behozatása, a mint Hollandiából a tengeren hozattattak. Danckában tétettek le és Varsóban is szállítottak. De az idők az óltától fogva is mostohák lévén, ott hevertének mindaddig, mignem eperjesi kalmár Steinhubel Sámuel uram, Danckából Kuyper Antal uramtól, mint néhai

¹ Egyháztanács gy. j. k. 1821 szept. 29-én 25. sz. ² U. o.

Ross Károly uram örökösétől, kinél a bibliák letétettek volt, levelet vévén, bennünket megkérdezt, ha akarnánk-e szolgálatjával élni a bibliák ideszállításában. Steinhubel uram tudakozólevele 1786 ápr. 1-én érkezett hozzánk és azonnal megkérdezt, hogy azoknak ideszállítását vállalná magára, arról is tudósítván, hogy Varsóban consiliarius Bastián urammal is 149 biblia tevődött volna le, szükség lenne tehát ezekről is bizonyost tudni. Ezen rábizott dologhoz Steinhubel uram hozzáfogván, nem sok idő múlva ezt adta tudunkra, hogy Danckában Kuyper uram bibliáinknak gondviseléséért és azokra tett költségének pótlásáért 55 hollandus aranyat kívánna, levelében zárván ezen költségeknek specificatióját, Bastián uram pedig Varsóban csak 19 rh. frt és 49 krt, mint-hogy bátorságnak okáért a nála letett bibliák a felséges prussiai király követjénél állottak, mind a ketten pedig egy-szersmind azt is kívánták, hogy hiteles levelünket előre hozzájuk küldjük el a bibliáknak vétele felől. El is küldöttük mind az említett pénzt, mind recognitionális levelünket d. 26. szept. 1786, miknek vétele után a könyvek útnak is indultak, de a víznek, melyen megindítottak, befagyása miatt nem messze jöhettek, hanem valamely faluban egy háznál is, más háznál is a hajóból kirakattattak. A következett 1787-ik esztendőben továbbá, decembernek 12-ik napján Podgorze nevű városban, közel Cracoviához, a harminczados által nemcsak mindaddig megtartóztatnak, valameddig ezen most folyó 1789-ik esztendőben, januáriusnak 29. napján elbocsátatások iránt a lembergi főharminczadtól különös engedelem nem érkezett, hanem ezenkívül ez a nagy akadály is adta magát elől véletlenül, hogy azon kalmár, a ki által Cracoviából útnak indítottak, banquerottá lett és kölcsönözői azt gondolván, hogy bibliáinkat nemcsak utasította, hanem valósággal övéi volnának, Podgorzéba mentek és azokat el akarták foglalni, s mindaddig jussokat tartottak hozzá, valameddig Steinhubel uram személye szerint, költséges és fáradságos utat tévén, oda nem ment és meg nem esküdt, hogy a bibliák a banquerottált kalmárnak nem tulajdona volt, hanem azok csak utasítás végett bizattattak rá, valósággal pedig a debreczeni reformáta eklézsia javai volnának. Eképpen osztán Podgorzéból kiszabadítottván és a késmárki harminczados is átaljövén, Eperjesre, Eperjesről pedig augusztusnak 9-ik napján valahára ideérkeztenek (1789-ben), és a konsistoriális ház alatt levő szobába, minekutána az itt való harminczados által is megnézetettek, lerakattak.

A kilencz láda, melybe be voltak csinálva, kevés híján 29 mázsát nyomott és az eperjesi szekereknek mázsájáért

25 garasával kellett fizetni 36 rh. frt 15 kr. Lerakattatásokkor borra való 25 kr. Steinhubel uram költsége, a szerint a mint azt levelébe zárta és specificálta, 563 rh. frt 38 kr. Ezenkívül a minapi végzés szerint sub 9. aug. Steinhubel uramnak rendeltetett ajándék 24 arany = 180 rh. frt. Mindössze került tehát lehozattatások 708 rh. frt 18 kr.

Augusztusnak osztán 15-ik napján a ládák kurrátorok Dékány Benedek és az én (a jegyző) jelenlétemben, hivatván és megjelenvén kántor Kaszap Ferencz és Kis Ari András uraimék is, a ládák felbontatván és azokból a bibliák kiszedetvén, úgy találtuk, hogy francia compactióban semmi vagy kevés hibával volt 160, pergamenben hasonló épek vagy kevésse hibásak 135, papiroskötésben hasonló mineműségűek 610, ugyanazon papiroskötésben francia és pergamenkötésben még Danckában az árviz miatt megázott, megpenészedett, összeragadott, megszakadozott és hasznavehetetlen 164, összesen 1069 darab. Eképen rendbeszedetvén a nevezett napon a bibliák és mai napon azoknak mineműségéről a consistorium tudósítatván, kérdésbe jött azoknak az ára és gondolóra vétetvén az a temérdek költség, melyben azoknak kivált ki nyomattatása, közelebb lehozattatása, hozzátéven a felebb kiirt 708 rh. frt-hoz azon 55 hollandus aranyakat, melyeket Danckában és 19 rh. frtokat, melyeket Varsoviában kellett küldeni, ilyen határozás lett, hogy a pergamenbe és francia kötésben valók 6 rh. frt, a papirosban valók pedig 5 rh. frtokon adattassanak el és árultassanak fentemlített két belső kántor uraimék által, de úgy, hogy compactoroknak azokból egyet se adjanak, hogy ezek netalán sokakat megvévén, megdrágítsák¹.

Mária Terézia köteleességévé tette a városi tanácsnak a katolikus vallás terjesztését. A szepesi kamara 1755-ben két meghalt városi tanácsnok helyébe katolikusokat nevezett ki. Az 1775 febr. 25-iki és 1776 szept. 9-iki királyi leirat utasította a városi előljáróságot, hogy különös gondja legyen a katolikus vallás gyarapítására, a katolikusoknak az újsoron házhelyet kell adni, a katolikus folyamodók polgárokkul beveendők, a választott kommunitás tagjai is határozatlan számban katolikusok legyenek.

A királynő 1760-ban elrendelte, hogy miután Debreczenben már katolikusok is vannak, tisztújítás alkalmával a katolikus templomban kell tartani az istentiszteletet. Hiba volt, hogy eddig is nem úgy történt. Képzeltető, hogy milyen

¹ Egyházt. j. k. 1789—1818-ig 1. l.

aggodalommal töltötte el ez a rendelkezés a debreczeni ref. egyház vezető embereit. Régi szokás szerint Debreczenben a városi tanács tagjai egyúttal a consistoriumnak is tagjai voltak. A református vallású senátorok a városházán már nem érzik magukat biztonságban, a consistoriális házba jönnek tanácskozni, ott határoznak a város dolgában követendő politikájukról, azt tartván első sorban szem előtt, hogy a református egyház érdekei ne veszélyeztessenek. Az egyház vezető emberei mindig nagy súlyt fektettek arra, hogy a városi előjárók a consistoriumnak is tagjai legyenek. Hogy ez miképpen történt, egészen világosan fejezi ki a jegyzőkönyv 1775-ben: „A városházán a tisztújítás megtörténvén, újonnan választott senator uraimék és fűrmender uram ezen consistoriumnak is tagjaivá választattak“. Az új tagokat fel is eskették, kivéve azt a két senatort, a kik már előbb is tagjai voltak a consistoriumnak és így már fel volt esketve.¹

A kormány mindig gyanus szemmel nézte a consistoriális gyűléseket. Besúgók elárulták, hogy a református egyház érdekeinek védelmére szükséges intézkedéseket a consistoriumban szokták megbeszélni. Ezért 1760-ban királyi parancs rosszalja, hogy a ref. külső és belső tanácsbeliek a római katolikus tanácsbeliek kizárásával titkos összejöveleteket (conventiculumokat) tartanak.

Mária Terézia 1742-ben elrendelte a még III. Károly által a katolikus eskü dolgában kiadott rendelet végrehajtását. Domokos Márton főbíró halála előtt szomorú színben látta a jövőt. Mikor meghallották a professorok, hogy Domokos Márton főbíró, ki egy évben a kollégiumnak is kurátora volt, de a kollégium iránti jóindulatát mindig megőrizte, haldoklik, lement a négy professor a főbíró lakására azért, hogy megköszönjék a kollégiumhoz való hűségét és engedelmet kérjenek, ha valamivel vétettek ellene. „Felelt nagy lélekkel és viszont mi tőlünk is bocsánatot kért. Engedjenek meg — úgymond — kegyelmetek is én nekem, hadd dicsekedjem én az én Istenem előtt azzal, hogy kegyelmetekkel békeességben mulok ki e világból, egyszersmind kért és intett bennünket arra: álljunk mellé a kollégiumnak és azt el ne hagyjuk semmi bajaiban.“²

A kormány a katolikus esküre vonatkozó rendelet végrehajtását nem Debreczenben kezdi meg. Szatmáron próbálja ki erejét, a mi a debreczenieket figyelmezteti, hogy rájuk is

¹ U. o. 1775. évi j. k. 587. p. — ² U. o. 1764. ápr. 2.

ugyanazon sors vár. A szatmáriak szorongatott helyzetükben a szomszédos debreczeni előljáróságtól kértek tanácsot, hogy mitévők legyenek. Levelükkel keresték fel a debreczeni consistoriumot 1764 febr. 9-én. Erről a consistorium jegyzőkönyvében következő feljegyzés van: „Endrédi László uram Szatmáron die 23 jan. 1764 pluralitate votorum bíróságra választatott. A pater superior jezsuíta ad formulam decretalem akarja megeskedtetni. Endrédi uram nem akar úgy esküdni. Die 3-a febr. datálván levelét, tanácsot kér. mit kelljen in hoc casu cselekedni, hogy a bíróság megmaradhatna a reformátusoknál továbbra is, mert tartani lehet, hogy most Endrédi uram kivettétvén a bíróságból, ezután azt sem engedik meg, hogy candidáltasának reformátusok a bíróságra. Ez láttatott tanácsosnak, hogy próbálják meg, ha meg lehetne Endrédi uramnak esküdni in curia, a régi mód szerint esküdnék meg. Egyszersmind pedig exprobrálni kell, hogy ígérték magokat a Rno catholikusok templomában való bemenetelre és úgy látszik, be is mentek volna, ha ad formulam decretalem nem esküdtette volna a superior bíró uramat. Ha pedig arra ném mehetnének, hogy megesküdhetnék bíró uram in curia, adjanak instantiát ő felségének a dolog eránt“.¹

Nemsokára ismét egy senator jött Szatmárról tanácsot kérni a debreczeni consistoriumtól. A consistorium tanácsolja, hogy a királynőhöz intézendő kérvényükben fejtsék ki, hogy „a mit eddig cselekedtek, mindazt coacte cselekedték és hogy többé nem cselekedhetik. Kérik azért ő felségét, hogy engedje meg, hogy választott bíró uram esküdjék meg pro veteri more a tanácsházban. Eddig pedig a mit cselekedtek, csak az volt, hogy a római katolikus bírót bekisérték, de azután azt sem kívánják cselekedni“.²

Egy évtized mulva Debreczenre is rákerült a sor. A királyi biztos 1774-ben a tisztújítás megejtése után kijelentette, hogy ezután az esküt az egész tisztikarnak a katolikus templomban kell letenni, továbbá hogy a katolikus egyház ügyeit tárgyaló gyűlésben a legidősebb katolikus tanácsnok elnököljön. Az 1776-iki tisztújítás alkalmával az addigi főbíró, Domokos Lajost, újból megválasztották főbírónak, az akkor létesített polgármesteri hivatalra pedig a katolikus Fáy Jánost választották meg. A királyi rendelet értelmében az egész előljáróságnak a piarista templomba kellett volna menni eskütételre. Domokos Lajos még egyszer elhárította a veszedelmet, s a reformátusok a főbíró a régi szép szokás szerint a nagy

¹ U. o. 1764 febr. 9. 33. l. — ² U. o. 34. p.

templomba, a polgármestert pedig a katolikus tanácsnokok a piaristák templomába kísérték.

A katolikus templomban teendő eskü kérdése azonban állandóan felszínen van. A következő tisztújításra nagy erővel készül mind a két fél.

Az 1778. évi restauratiót megelőző napokon balsejtelmek közt tartanak gyűléseket a consistorium tagjai. Nagy gondot okozott a katolikus templomban teendő eskü kérdése is, de még nagyobb aggodalommal töltötte el őket azon eshetőség, hogy katolikus vallású lesz a főbíró, a mi a reformáció óta nem történt. A választást megelőző napokon folytonosan tanácskoznak, nagy lelki tusakodásra engednek következtetni a jegyzőkönyv szavai, melyeket nem lehet meghatottság nélkül olvasni. Nem politikai szempontok vezetik a consistorium tagjait, nem személyi érdekeket szolgálnak, a bibliával és az egyház jogait biztosító artikulusokkal igyekeznek magukat minden irányban megnyugtanni.

De beszéljen maga a jegyzőkönyv.

1778 márczius 22-én: „A kegyelmes királyi sokszori parancsolatok szerint a helvetica confession való magistratualisok közöttünk kénytelenítettnek Rno katolikusoknak templomába menni esküdni, mikor magistratualis restaurációk esnek ezután, de úgy, hogy ott „divinis et sacrificio missae ne intersint helveticae confessioni addicti“. Kérdés volt közöttünk, mit kell in hoc casu cselekedni. Elmenni scandalosum, el nem menni veszedelmes, előttünk lévén a szatmáriak szomorú példája. Ott bírónak választatott vallásunkon levő emberséges jóféle úriember nemes Endrédi László uram, ki sokszor abban a nemes városban bíróságot is dicséretesen viselt, a nemes kamara ítélete szerint is. N. Endrédi László uram elment ugyan a capellába, de ott, noha sokat kényszerítettett és kérette-tett, hogy esküdnek csak a mi módunk szerint, meg nem esküdt és azért re infecta tértek vissza és Rno katolikus bíró tétettetett. Az olyantól itt is méltán lehet tartani, minek szomorú consequentiái lennének erre az ekléziára és az itt való kolégiumra nézve is. Ki egy, ki mászt mondott, meg nem egyezhettünk. Halasztódott holnapra ad privatam conferentiam“.¹

Márcz. 29-én ismét összegyűltek tanácskozni arról, hogy a főbírónak lehet-e katolikus templomban esküdni. De „most sem mentünk többre, mint ezelőtt egy héttel. A kik akkor mind az eclesiasticusok, mind a saecularisok közül odahajlottak, most is úgy értettek, a kik akkor nem, most sem egyeztek

¹ U. o. 1778. évi 1036 p.

meg benne, hogy odamenjenek. Nem kell gonoszt cselekedni, hogy jó következze belőle (Róm. III. 8.). Mindentől a mi gonosznak láttatik, megoltalmazátok magatokat. (I. Tess. V. 22.). Nem kell botránkoztatni . . . (Rom. XIV. 13—23, I. Kor. VIII. 9—13.). Olvastatott publice Fr. Turrattini de necess. secess. nostra ab ecc. Rna disput. II. §. 39. Polani: Concilii Trident, Hist. p. 46. de facto principum Protestantum in comitiis imperii Augustae Vin deliciarum Ao. 1530. Nem egyezhettünk meg, eloszlottunk“.¹

Másnap ismét összegyűlnek tanakodni, de már a tény fölött, hogy „meglett a magistratuális restauráció és a mely több 200 esztendejénél, hogy nem esett, Rno katolikus lett a bíró, Tek. Fáyi János uram. Polgármesternek választatott Emeritus bíránk Tek. Domokos Lajos uram. E kettőnek kellett a parancsolat szerint esküdni r. katolikusok templomban úgy mindazáltal, hogy az egész Tek. nemes tanács és electa jurata communitas is jelen legyen. Elmentek a mieink is declaratió mellett“. Az egész terjedelmében leirt declaratióban elmondják, hogy a királyi parancsnak engedelmeskednek, de csakis azért mennek el a katolikus templomba, hogy ott letegyék az esküt és meghallgassák az esküt, de nem azért, hogy a misében résztvegyenek, a mi hitükkel és lelkiismeretükkel ellenkezik. Elmenvén a katolikus templomba „ott esküdt először T. bíró Fáyi János uram a Rno katolikusok módja szerint a szentekre is, ezután T. Domokos Lajos polgármester uram a mi módunk szerint, úgy olvasta a pater rector Temlényi, a mint előre kezéhez volt küldve az esküvés formája. Ez meglévén, a mieink mindjárt visszatértek a templomból, a Rno katolikusok még egy kevés ideig ott maradtak, de azok is hamar visszatértek. A mieink addig ezeket várták a sósboltoknál, a városháza udvarának kapujában, ott ismét összementek és kísérték T. bíró Fáyi János uramat a maga házához. Onnan a mieink jöttek harangszó alatt egyenesen a nagy templomba, volt pedig ekkor két óra délután. Énekeltetett a CII. zsoltár, predikált a káplán T. Benedek Mihály úr a 82 zsoltárnak 6. verséből. A Rno katolikusok közül Nagy Mihályt, Varga-utezabeli communitasbeli embert mondják, hogy jelen volt a mi templomunkban a predikáczió. Így lett a restauratió. Bíróságra candidáltatott T. Fáyi János, Revicki Imre és Timári György úrök. Consulságra candidáltatott T. Domokos Lajos, Pándi János és Komáromy György uraim. Van 9 református senátor és 6 katolikus, egy katho-

¹ U. o. 1037. p.

likus jegyző, egy református jegyző“. Megjegyzi még, hogy Csikos Mihály uramnak volt csakis elég bátorsága ahhoz, hogy elindult ugyan a katolikus templomba, de útközben eltűnt, hazament. „Látni lehet előre a szomorú consequentiákat mindezekből“.¹

Hasonló szomorú kimenetelű volt az 1780 jan. 1-én véghezvitt restauráció is.²

A hatalom a maga egész súlyával nehezedett a református lakosságra, ha katolikus érdekekről volt szó. Nem csoda tehát, hogyha az idegességig menő félelem szállja meg a consistoriumot a legkisebb gyanus jelre, mert nem tudja, hogy az aknamunkát folytató katolikus papság, mely semmiféle eszköztől sem riad vissza, mikor támad rá. Jellemző e tekintetben az 1765-iki eset. Egy ezrednek a zászlóját szentelték fel, s mikor megtudták a consistorium tagjai, hogy „erre a sollennitásra vagyon invitálva a méltóságos váradi püspök“, rögtön készen van a gyanu, hogy bizonyosan a reformátusok ellen készül valamely támadás: „E kettő concurrálván, vigyázzunk, hogy valamit ne gondoljanak ellenünk templomainkra nézve“.³

Egy 1745-ben kiadott rendelet értelmében a templomokat csak a régi forma és kiterjedés szerint volt szabad kijavítani, a nagyobbítás és újjáépítés csak királyi engedéllyel történhetett. A királyi engedély nélkül átalakított vagy újjáépített templomot le kell rontani, az ecclesiái előljárókat pedig keményen meg kell büntetni. A váradi püspök 1766 nov. 30-án előhozta Biharmegye közgyűlésén, hogy Debreczenben valamely új oratoriumot építenek, ezért kéri, hogy exmissusokat küldjenek ki a vizsgálatra. Bár a debreczeni bíró kijelentette, hogy mindössze az történt, hogy a nagy és kis templomokat bemeszelték, a biharmegyei közgyűlés a szolgabíró megbizta a vizsgálattal. A nagy bosszuság arra indította a debreczeni consistoriumot, hogy elhatározza, hogy a szolgabíró nem bocsátja be, mert a nemes város nincs sem a vármegye jurisdicciója alatt, sem pedig a váradi püspök inspectiója alatt.⁴

A kis templom körül ejtett reparációk miatt 1769-ben ismét megintés jött, mire jelentették, hogy újítás nem történt.⁵

A királyi trónról csak a protestantismus ellenségei nyertek bátorítást s ritka eset az, hogy a protestánsok csak jó szót is kapjanak. Ezért nagy öröm töltötte el őket, ha a királyi

¹ U. o. 1778. évi márcz. 30-iki j. k. — ² U. o. 1780. évi j. k. 1151. p. — ³ U. o. 1765. 97. p. máj. 16. — ⁴ U. o. 1766. évi j. k. 155. p. — ⁵ U. o. 1769. évi j. k. 241. p.

kegynek egy kis sugara jutott hozzájuk. A királynő felgyűlése alkalmából 1767-ben a helytartótanács a hymnus Ambrosianus éneklését rendelve el a protestánsoknak is, nagy örömmel rendelte el a consistorium istentisztelet tartását, mert „a parancsolatban igen kegyelmes expressiók vannak“, a miért levéltárba is tették.¹

A kormány 1752-ben a debreczeni ref. egyházra és kollégiumra halálos csapást akarván mérni, Debreczen városának megtiltotta a református egyház és a kollégium segélyezését. A szepesi kamara azon czímen tiltotta ezt meg, mert a debreczeni katolikus egyház semmit sem kap a városi pénztárból, de meg a nép terhén is könnyíteni kell. A predikátorok és professorok 1753-ig a városi pénztárból évenként 3431 frt 20 krt kaptak aranyban és ezüstben.² A consistorium a királynőhöz irt kérvényében kiemelte, hogy a piaristák, ha pénzt nem kaptak is a városi pénztárból, de igen nagy ingyentelket nyertek és a zeleméri pusztát is nekik adta át a város felsőbb parancs folytán. A predikátorokat és professorokat pedig már két évszázad óta fizetik a városi pénztárból, s ezt nemcsak az erdélyi fejedelmek, hanem a királyné elődje is elismerte. Különbben is a városi segély az I. Apaffy Mihály erdélyi fejedelem által rendelt, de 1697-ben megtagadott 5000 kósó értékéhez képest csekély értékű. Ez a kérvény azonban eredményre nem vezetett, a város 1798-ig nem segélyezhette sem a református egyházat, sem a kollégiumot.³

Debreczen város azonban a már két évszázados szokást nem tudja mellőzni, s ha nyíltan nem teheti, titokban segélyezi a kollégiumot és a református egyházat. Jellemző eset e tekintetben, hogy 1760-ban a katolikusok a városi előljáróságot bevádolván a királynő előtt, hogy a város tulajdonát képező házak közül tizet az előljáróság predikátorok, professorok és kántorok lakásául engedett át, a városi előljáróság csak azért, hogy az említett tíz ház használatát a református egyháznak és kollégiumnak biztosítsa, 1760 febr. 13-án felterjesztett feleletében azt mondja, hogy az említett tíz ház nem az ő tulajdona, hanem a református eklézsiáé. (*Domus illae 10 non pertinent ad civitatem, sed ad ecclesiam.*)⁴

A pénzbeli segélyt a királynő a városnak eltiltván, a református egyház kénytelen volt szükségleteinek fedezésére egyházi adót vetni ki. Minden gazda 48 dénárt fizetett.⁵

¹ Tanárkari jegyzőkönyvek a főiskolai levéltárban 1767 jún. 15. 191. p. — ² U. o. 1814. évi 3. p. — ³ U. o. — ⁴ Debr. Prot. Lap. 1903. évf. 52. l. — ⁵ Egyházi tanácsi j. k. 1753. évi j. k. 1. p.

A kormány eltiltotta a supplicatiót is. A professorok 1765-ben megidézettek, a miért a deákokat ki merték bocsátani. A *fiscalis actio* alól ugyan ez alkalommal megmenekültek, de a segélyre rá lévén szorulva, a *supplicatio* jövedelméről le nem mondhattak. A *consistorium* tehát kimondta, hogy „minél nagyobb *circumspectio*val kibocsáttassanak a deákok, ha professor uraiméknak e miatt bajok lenne, a Ven. *consistorium* ökegyelmeket fogja defendálni“.¹ Ezúttal tehát a bajt elhárították, de 1778-ban annál szomorúbb következményei lettek, mert 1778 okt. 10-én *fiscalis actio*t indítottak négy tanár: Szathmári István, Hatvani István, Varjas János és Sinai Miklós ellen, a deákoknak *supplicatio*ra való kibocsátása miatt. Az 1780 márcz. 27-én hozott ítélet, melyet a „senátus Rno katolikus hozott“, a professorokat, mint „a királyi parancs megvetőit és mint a kik azoknak nem engedelmeskedtek, ezen vakmerőségért a tanárságtól elmozdítja és azonfelül 200 rhénes forintra bünteti egyenként, melyet kegyes célokra kell fordítani“.²

Ezúttal valószínűleg Mária Terézia közbejött halála folytán simult el a dolog, de 1784-ben ismét megújult a tilalom, mely szerint a deákoknak pénzt gyűjteni nem szabad. A professorok ezen tilalomról tanácskozáván, emlékezetbe hozták, hogy 1779-ben sem sikerült a professorokat a *fiscalis actio* alól megmenteni, daczára annak, hogy „a négy egyházkerület bizonyosságot tett róla, hogy a professorok az egyházkerület rendelkezésre eszközölték a gyűjtést. Éppen ezért a professorok azt határozták, hogy az ifjúságot a királyi parancsolathoz való alkalmazkodásra intik.“³

II. József alatt a debreczeni iskolának katolikus felügyelet alá vonása erős összeütközésre vezetett. Az esetet a tanárkari jegyzőkönyv következőleg örököltette meg 1787 okt. 14-én:

A *studiorum* prodirektor Verner bejelentette a királyi tanácsnak, hogy mikor a vegyes iskolák ügyében Debreczenben volt, a tanács és *communitas* nem tárgyalt vele, hanem „*respriumot*“ kért, mire a királyi tanács 14 napi halasztást adott, mit a *consistorium* arra használt fel, hogy ágense útján kérvénnyel járuljon a királyhoz.⁴ 1788 febr. 13-án meg a triviális iskolák összeírására jött parancs. A *consistorium* 1788 febr. 14-én erre azt mondta, hogy „azon *conscriptio*t

¹ U. o. 1766. évi 143 p. — ² Tanárkari j. k. 1778. évi j. k. október 10. — ³ Tanárkari j. k. 1784. évi febr. 23-án. — ⁴ Egyházt. j. k. 1787. évi 29. p.

véghez vitetni és megküldeni magában nem sok volna, de féltő, hogy annál fogva magunk önként adnánk alája oskoláinkat annak a directiónak, mely alól való dispensatiót mind ez ideig közönséges instáncziánkban kértük“. Majd kibúvót keresvén, azt mondják, hogy az összeírás elől nem térnek ki, mert az királyi parancs, de „mivel ha azon írást Verner uramnak adnánk be, ezzel alája adnánk magunkat directiójának, tehát tanácsosabb fog lenni, ha az úr főkurátor uram adná be a felséges consiliumnak“. Az egyházkerület útján pedig kérni kell a királyt, hogy hagyja meg náluk ezután is az iskola directióját.¹

Verner azonban jogait érvényesíteni akarja. 1788 júl. 10-én érkezett a Nationalium scholarum inspector Verner levele a püspökhöz, melyben hivatkozván arra, hogy királyi rendelet a királyi direktorok inspectiója alá vetette az összes iskolákat, követeli, hogy a fiú- és leányiskolákról szóló tabelláris kimutatásokat hozzá küldje el, annyival inkább, mert a királyi rendelet értelmében a conscriptiót ellenzőknek a nevei felküldendők a királyi tanácshoz. Erre a consistorium elhatározta, hogy mivel mind a négy egyházkerület ez ügyben a királyhoz folyamodik, Vernernek felelni sem kell ezen levélre. Mindazáltal tanácskoznak arról, hogy mit tegyenek azon nem remélt esetben, ha Verner mégis eljönne. Abban történt megállapodás, hogy a kuratorátus „felelje azt, hogy vallásszabadságunkkal ellenkezik nationális iskoláinknak katolikus direktorok alá való yetése, tehát várják, hogy a király ez alól felmenti őket“. Érzik azonban, hogy Verner nem elégíthető ki könnyen, tehát többféle módot ajánlanak a curatorátusnak: „azt is lehetne felelni, hogy az oskolák nem az inspectoroké, hanem a szüléké, úgy mint a kiké a gyermekek és nincs hatalmokban az inspectoroknak, hogy annak inspectiója alá adassanak oskoláink“. Súlyosbitja e sérelmet, hogy az iskola-direktor katolikus vallású.²

Verner ezek után erőszakhoz nyult. Debreczenbe jött 1788 aug. 31-én két szolgabíróval együtt oly véggel, hogy az iskolákat megvizsgálja s új iskolákat építtessen. A városi magistratus is összeült s hivatták a református püspököt az éppen már összeült consistoriális gyűlésből, ki az egyházkerületi főjegyzővel együtt el is ment. A főjegyző csakhamar visszajött a Vernertől átvett királyi parancsolattal, melynek „első punctumában a superintendentiának parancsolatván, hogy denomináljon tanítókat, kik Váradon készíttessenek.“ A

¹ U. o. febr. 14-én. — ² U. o. 1788. júl. 10.

midőn ezt a deputátus urak T. superintendens uramra akarták volna bízni, T. superintendens uram azt felelte, hogy azon dolog éppen nem kötelessége, hanem az egyenesen arra az ecclesiára tartozik. Majd felszólítja a deputátiót, hogy közölje a consistoriummal kívánságait. A deputátusok azonban kívánságaik közlését megtagadják s a superintendenst keményen fenyegetik. „Hiteles képen hallatván továbbá, hogy a deputátus urak Verner urammal együtt leányoskoláinkat akarják megnézni, oly véggel, hogy ott épületeknek helyeket nézzenek, szükségesnek ítéltetett, hogy az eránt vigyázás legyen és némelyek előljáróink közül azon időben és oskolákban jelen legyenek. Kérettetett ezen fáradságra Tttes Domokos Lajos uram s vállalta is az úr, úgyszintén az úr Tttes Fráter Pál, Poroszlai, Dömsödi tanítók“.¹

A katholicismus terjesztését Mária Terézia az előljáróság kötelességévé tette. Milyen sértő gúny lehetett az, hogy a teljesen református vallású előljáróság, melynek tagjai egyzersmind a consistoriumnak is tagjai, gondoskodják meggyőződése ellenére a katholicismus terjesztéséről. A királynő kormánya azonban ezt nem gúnynak szánta, mert ennek keresztültvitelét komolyan meg is követelte. Meg is kérdezte 1764-ben Debreczen város tanácsát, hogy „a tanács miért nem prosequálta a praetensus apostatákat, s actiót nem erigál ellene“. A magistratus önérzetesen utasítja vissza ezt a követelést, ezt felelvén: „Nem lehet ezeket fiscalis actióval prosequálni, 1. mert lelkünk ismerete ellen vagyon, 2. mert a mi dogmáink egyenesen ellenkeznek azzal, hogy valaki a mi vallásunkat igaznak hiszi, bosszúsággal illettessék. 3. A vallás szabad gyakorlatát törvények biztosítják“. Utána van jegyezve: „Ez a harmadik rátió most elhagyódott, hanem más időre reser-váltatott“.²

Mária Terézia ama rendeletének, mely a katolikus vallás terjesztését az előljáróság kötelességévé tette, nemsokára komolyabb következményei is lettek. 1771 júl. 20-án volt „az a szomorú nap, melyen legelőször sub praesidio senatoris Romano catholici ebben a városban a T. N. magistratus elibe czítaltatni kezdettek, némelyek propter apostasiam, azaz hogy elhagyják a Romano catholica vallást“.³ A kik a „pápistaság“ gyanujában állottak, ki voltak téve annak, hogy kényszerítik őket az áttérésre. Egy ilyen asszony, rosszat sejtve, tanácsot kért a consistoriumtól, hogy mit cselekedjék, ha csakugyan

¹ U. o. 1788 aug. 31-iki j. k. — ² U. o. 1764. évi j. k. 43. p. —

³ U. o. 1771. évi 311. p.

kérdőre vonják az apostásiáért. A consistorium nem tud okosabb tanácsot adni, minthogy bizonyítvánnyal igazolja, hogy református.¹

A katolikus reversálisok bizonyosan nagy számmal voltak, mint ritkaság, a református egyház javára adott egyetlen reversális van feljegyezve 1771-ről, de ezt is egy evangélikus kereskedő adta magáról.²

A censura jogát 1752-ben elvette a várostól Mária Terézia. Erre okot valószínűleg az 1747-iki eset adott.

Ugyanis a helytartótanács 1747 decz. 22-én megparancsolta, hogy a katechismusnak a városi nyomdában és a compactoroknál található minden példányát konfiskálni kell, mert „a pápista vallást mind a misemondásban, mind pedig a képek tiszteletében bálványimádással vádolja“. A consistorium végzése ez: „Minek előtte a dologban vagy egy, vagy más részről meghatározatnék, azon dolog T. főkurátor urunkkal és több urainkkal közöltessék, mivel ez nemcsak ezen várost és ecclesiát, hanem egyszersmind az egész reformata ecclesiát nézi“. A predikátorok pedig tegyék írásba, a mit a katechismus védelmére fel tudnak hozni.³ Nehány nappal később a városi tanács és kommunitás kimondta, hogy a konfiskálást el kell halasztani s a királynőhöz felterjesztést kell intézni, melyben kifejtendő, hogy ez olyan symbolikus könyv, a melyet úgy a magyarországi, mint a külföldi egyházak már régen használnak.⁴

Hasonló parancsot adott ki az erdélyi gubernium a heidelbergi katechismus példányainak összeszedésére 1769-ben.⁵

A királynő Debreczen városnak 1754 júl. 19-én ismét visszaadta a censura jogát. A városi tanács három predikátort, egy professort és két senatort bizott meg a censurával, kik minden nyomtatványért felelősek voltak.⁶ A helytartó tanács egy ízben a nyomda privilégiumának felküldését sürgette, de erre az megy határozatba: hogy nem kell felküldeni, mert majd nem kapják vissza, „bátorságosabbnak tetszett, ha azon parancsolatra a tanács nem válaszol“.⁷

A censura jogának visszanyerése után a consistoriumnak első gondja, hogy a heidelbergi kátét kinyomassa. Félnek azonban, hogy a kátének a katholicismust sértő kifejezései miatt a censura jogát ismét elvesztik. Ezért a káté kinyomását

¹ U. o. 1764. évi 77. p. — ² U. o. 1771. évi 313. p. — ³ U. o. 1748. évi 1. p. — ⁴ U. o. 1748. évi jan. 7-iki j. k. — ⁵ U. o. 1769. évi 242. p. — ⁶ U. o. 1754. évi j. k. 5. p. — ⁷ U. o. 1749 febr. 25.

más időre halasztották.¹ 1778 ápr. 20-án több más könyvvel együtt a *helvetica confessio*t és a kátét is felküldték „*pro revisione*“, de még 1779 nov. 8-án is kénytelenek voltak annak leküldését sürgetni.² A kátét, mint tudjuk, csak 1786-ban sikerült kinyomatni.

A helytartótanács 1769-ben elrendelte, hogy szükség esetében a bábák kötelesek keresztelni, ha pedig őket ebben akadályoznák a papok, állásaiktól elmozdítandók.³

A református papoknak meg volt tiltva, hogy evangélikusoknak bármely egyházi szolgálatot teljesítsenek. Eddig az evangélikusoknak keresztelésnél és temetésnél segédkeztek „a több reformáta eclesiáknak értelme és praxisa szerint“. Ezután is megcselekedték, „de a nagyváradi méltóságos episcopale consistorium mostanában az ide való Tttes nemes magistratus által azon eclesiai szolgálatoktól tiltani kívánja, ezen az okon, hogy az Augustana confession valóknak közöttünk tulajdon predikátora nincsen. Minthogy pedig az itt való református egyházi szolgálóknak magok meghatározások és feleletök az említett atyafiáknak declarátiójától függ, azért ne sajnálják írásban magukat declarálni, micsoda értelemmel és akarattal vagynak ezen dologban“.⁴ A declarátió azonban egyre késett, mire egy másik gyűlésen sajnálattal jelenti ki a consistorium, hogy a papok addig nem segédkezhettek semmiféle szertartásnál, míg őket erre magok az evangélikusok fel nem hatalmazták.⁵

A temetésnél is csak a katolikus pap szolgálatát lett volna szabad igénybe venni. Ezt azonban az evangélikusok nem akarták igénybe venni, úgy, hogy 1772-ben egy halottat az evangélikusok minden szertartás nélkül temettek el. „Ez volt nálunk az első eset, az ilyen dologban“ — teszi hozzá a jegyzőkönyv.⁶ A katolikus pap ellenkezése 1778-ban egy temetésnél botrányra vezetett. Egy evangélikus vaskereskedő feleségét református pappal akarta temettetni. A református püspök a katolikus paterhez írt, tudatván vele, hogy a szintén evangélikus vallású férj ő vele akarja temettetni feleségét. A pater azonban nem engedett s megjelent a halottas háznál a kereszttel. „A lutheránusok, mikor közelített a pater rector, felvették a testet és elindultak kifelé, a pater a vele valókkal együtt elibe állott a halottat kísérő népnek és ment elől a kereszttel a város kapujáig. Kimenvén, vissza-

¹ U. o. — ² U. o. 1778. évi 1041. és 1046 p. — ³ U. o. 1769. évi ápr. 30. — ⁴ U. o. 1771. évi 301. p. — ⁵ U. o. 1771. évi 309. p. — ⁶ U. o. 1772. évi 309. p.

fordult és így szólott: Csudálkozom, hogy nem engedték az urak, hogy mi énekelnénk, holott mi is azokat az énekeket énekleltük volna, a melyeket az urak szoktak énekelni. Erre senki nem szólott egyet is. A pater így félre tért és más kapura menvén, hazatért, a halottas nép pedig ment a testtel a temetőhelyre és eltemette minden czeremonia nélkül. Ez az első alkalmatosság, melyen próbálták nálunk a lutheránusokat temetni a Rno katolikusok¹.

Nehezen sikerül megtalálni néha a módját annak, hogy a református papok végezhessek a szertartásokat az evangélikusok számára. Egy evangélikus kereskedőt evangélikus nővel összeesket a ref. pap, ha „a predikátor uraimékat magok predikátorának ismerik, salva confessione Augustana².”

A katolikusok processióit sokszor megzavarta a református lakosság, legalább erre mutat az a körülmény, hogy más években is, de különösen 1771-ben több vasárnap intik a predikátorok a népet a szószékből, hogy „magokat attól megóvják, hogy azoknak a botránkozására és könnyen lehető panaszára okot és alkalmatosságot ne szolgáltatassanak³.” A katolikus ünnepeknek a kathedrából való kihirdetéséről több ízben intézkedik a consistorium.⁴ II. József alatt „mivel most a magistratualisok csak Váradról denomináltak⁵”, mellőzik azt a régi szokást, hogy a magistratualisok a consistoriumnak is tagjai legyenek.⁵

II. József elrendelte az ispotály kasszájának Budára a publicus fundusba való felküldését. A consistorium először az egyházkerületől akar tanácsot kérni, de később kimondja, hogy nem küldi fel, mert a szegények pénze az alamizsnákból és kegyes hagyományokból gyűlt, melyet az adakozók csakis erre a célra adtak, legfőlebb a számadásokat terjesztik fel.⁶

Az itt néhány adattal vázolt zaklatás ólomsúllyal nehezedett Debreczen város református népére, a mely II. József halála után fellelegezve sietett a régi rendet visszaállítani. Ismét a consistórialis házban gyülekeznek a református egyház vezető férfiai, mint hajdan és ott állapítják meg a városi tisztújításnál követendő eljárást, mert minden vármegye kezdi magát „régire állítani”. Visszaállították azt a régi szép szokást is, hogy az olyan senátorokat, kik a consistoriumnak

¹ U. o. 1778. évi 1039. p. — ² U. o. 1774. évi 564. p. — ³ U. o. 1771. évi 296 p. és 1772. évi 396. p. — ⁴ U. o. 1775. évi 660. p. — ⁵ U. o. 1788 febr. 24-én 77. p. — ⁶ U. o. 1788. évi aug. 10-iki 3. p. és 178. p. nov. 3-án.

tagjai nem voltak, a consistorium tagjaivá választják.¹ Majd meghányják vetik a consistorialis gyűlésben a haza állapotát és kifogásolják, hogy II. Lipót megkoronázását a királyi tanács hírül nem adta a hazának. Mindazáltal a magistrátus decz. 9-én elrendelte isteni tisztelet tartását. A deákitjak harmóniában énekeltek, a harangokat több ízben meghúzták és „a predikáció után a piacon az itt levő Durlach regimentjének escadronja egynehány ízben apró fegyvereit kilótte, a mozsár-ágyúk pedig esteli 10 óráig mindig sűrűn szólottanak“.²

Napjainkban, a mikor a laikusoknak az egyház ügyei iránt való érdeklődése szűk körre szorítkozott, jól esik visszaemlékezni azokra az időkre, a mikor a városi előljáróság egyetlen tagja sem tévesztette soha szem elől, hogy ő a consistoriumnak is tagja. Napjainkban az egyházi ügyek intézésébe szokták belevinni a politikát, hajdan a politikát irányították az egyház érdekei szerint. Ez a magyarázata annak, hogy hajdan egyházunk az üldözések közepette is szilárdan állott, mert „kösziklán“ épült, ma azonban a kösziklát hiába keressük.

Dr. Barcsa János.

¹ U. o. 1790. évi márcz. 24-én 3. p. — ² U. o. 1790 decz. 24-én 3. p.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

FRANCZIAORSZÁGI EGYHÁZI SZEMLE.

Franciaországban az egyházi élet már régebb idő óta folytonos zaklatás tárgya a köztársasági kormány részéről. A zaklatás eredetileg a r. kath. szerzetrendek ellen irányult, mert ezek a múlt század utolsó negyedében az egyházban és iskolában, az irodalomban és a társadalomban rendkívül elhatalmasodtak. Az államkormány ellen gyakran följúlt izgatásoknak, a polgári béke megzavarásának értelmi szerzői és vezetői mindig a szerzetrendek, különösen az assumptionisták és a jezsuiták voltak. Ezek a mozgékony és harcziás szerzetesek a magok szélső klerikalizmusával nemcsak az államkormánynak csináltak sok politikai és társadalmi bajt, hanem a világi papság hagyományos hazafias szellemét is erősen megméltelyezték. Az utolsó negyedszázad alatt ez a nemzetközi fekete sereg lassanként három fontos mezőn a világi klérust is háttérbe szorította: kezökbe kerítették a legfontosabb tanszékeket a papi szemináriumokban, a nagy plebániákról leszorították a hazafias világi papokat és teljesen a kezökhöz ragadták a r. egyház elemi és középiskoláiban nemcsak a vallásos nevelést, hanem az általános oktatást is.

A francia kormány már a nyolczvanas évek elején félelemmel szemlélte a szerzetesrendek szellemi túlsúlyát az elemi és a középiskolákban. Védő intézkedésekhez folyamodott, a melyek eredetileg csak a r. kath. szerzetrendek ellen voltak szánva. De hogy a felekezeti elfogulatlanság látszatát megőrizze, általános zaklató intézkedéseket tett az egyházak ellen, a melyek a nem r. kath. egyházakat is erősen sujtották.

Ez a zaklatás különösen azért nehezedett nagy súlylyal a keresztyén egyházak életére, mert Franciaországban I. Napoleon és a konkordátum ideje óta a keresztyén felekezetek egyházi és iskolai szükségéit az állam fedezi. A szabad egyház (église libre) kivételével a félmilliónyi református és az egynegyed milliónyi lutheránus protestánsok egyházi szükség-

geit, ezek között a papi fizetéseket és a párisi theologiai fakultás költségeit is az államkincstár szolgáltatja ki. A nyilvános nép- és középiskolai oktatás költségeit is részint az állam, részint a községek viselik, a felekezetek csak magánjellegű elemi iskolákat és nevelőintézeteket tarthatnak fenn.

Az egyházak zaklatását még a mult század nyolczvanas éveiben azzal kezdte a köztársasági kormány, hogy az összes nyilvános elemi és középiskolából szigorúan kitiltotta a vallás tanítását, a mit a keresztyén felekezetek azzal ellensúlyoztak, hogy a hol csak tehették, vagy felekezeti magániskolákat állítottak, mint a r. kath. tanítószervezetek, vagy a vasárnapi és bibliai iskolák keretében gondoskodtak a gyermekserég valláserkölesi oktatásáról, a mint azt angol-amerikai mintára a francia protestánsok gyakorolták. S a keresztyén egyházak hitbuzgósága, támogatva az emberi lélek vallási szükségei által, ezeket a felekezeti magániskolákat különösen a r. k. egyház körében annyira népszerűekké tette, hogy a vallástalan nyilvános iskolák csaknem egészen üreseké lettek, ellenben a felekezeti magániskolák alig voltak képesek befogadni a gyermekserég százezreit. A viszonyok elfogulatlan szemléltői hamar belátták, hogy a vallászaklató egyházpolitika a vallásos nevelés terén kudarcot vallott, mert a vallástalan nyilvános iskolák mellett fölszaporodott felekezeti magániskolákban annál nagyobb intenzitással folyt a legszélsőbb felekezeti izgatás, a mely a köztársasággyűlölő szervezetek vezetése alatt nem egyszer államellenes irányzatot vett.

Ezért a köztársasági kormány újabb és erősebb rendszabályokhoz nyult, a melyek éle főleg a r. kath. reakziót vezető szerzetesrendek, az úgynevezett kongregációk ellen irányult. A szerzetesrendekre vonatkozó törvény végrehajtásáról f. évi január 2-án jelent meg a köztársasági elnök és *Combes* miniszterelnök aláírásával az életbeléptető rendelet, mely három fejezetből áll. Az első fejezet intézkedik a nem kizárólag tanítással foglalkozó szervezetek rendszabályairól és javairól; ezek a szervezetek kötelesek alkalmazkodni az állami oktatásra vonatkozó általános utasításokhoz; hat hónap alatt tartoznak a kultuszminiszter elé beterjeszteni ily irányban módosított reguláikat. A miniszter jóváhagyó záradékkal fogja ellátni e szabályokat, a mennyiben nem állapít meg eltéréseket köztük s az általános utasítások közt. A mely szerzet ezt elmulasztja. fölosztatják; a törvény végrehajtásának ellenőrzéséről az egyes megyefőnökök fognak gondoskodni, a kik szigorú vizsgálat tárgyává teszik minden szerzetes-iskolában, hogy a törvény követelményeinek eleget tettek-e. A második fejezet a noviciátus-

ról szól; olyan, kizárólag tanítással foglalkozó szervezetek, melyek a törvény betervezése előtt iskolákat tartottak fenn, a gyarmatokban, a francia fenhatóság alá tartozó országokban a tanító személyzet kiképzésére, bizonyos, a törvénytől megszabott feltételekkel, e képzőintézeteket továbbra is fentarthatják. Ez iránt azonban folyamodást kell intézniök a rendelet megjelenésétől számított hat hónapon belül a kultuszminiszterhez, a kérvényben meg kell említeni az intézet székhelyét és a novicziusok számát, továbbá a gyarmatokban, a protegált területeken és idegen földön fentartott iskolák állapotját, a tanítószemélyzetet s az utolsó öt évben az iskolák népességét; az újonnan fölvettek pontos naczionaleját, a szerzet ingó és ingatlan javainak lajstromát. Az államtanács előzetesen megállapította a képzőintézetek számát; a jelen rendelet őket a kultuszminiszter, a gyarmatügyi és a külügyi miniszter felügyelete alá helyezi a szerint, milyen területen vannak; egyúttal intézkedik, hogy a növendékek számát csak a felsőbb hatóság engedelmével vagy jól megokolt kérelmére lehessen szaporítani. Az olyan novicziátusokat, melyeket az állam a maga belátása szerint nem itél szükségesnek, a törvény értelmében meg fogja szüntetni. A harmadik fejezet a szerzetesek javainak likvidációjáról rendelkezik; ezt a köztársaság megbízottja az egyes szervezetek székhelyein maga végzi el, és pedig úgy, hogy az államkincstár javára nyilvános árverésen az összes ingó és ingatlan jószágot eladja, kivéve az említett iskolákat és a menedékül szolgáló házakat. A szervezetek oly tagjai, a kik a törvény végrehajtása idején még a rendházakban tartózkodnak és nem gondoskodhattak magukról kellőkép, a rendelkezésre álló forrásokból ideiglenes segítséget kaphatnak, az összeget a kultuszminiszter állapítja meg, de az egy tagnak adható összeg maximuma 1200 frank. Végül az elnök a törvény végrehajtására utasítja a kultusz-, az igazságügy-, a külügy-, a pénzügy- és a gyarmatügyi minisztert.

Ez a hirhedt egyesületi törvény két irányban mért súlyos csapást a r. kath. egyházra. Először azáltal, hogy az összes törvényesen engedélyezett szerzetesrendeket is eltiltotta a tanítástól és neveléstől a nyilvános és magániskolák minden fokozatán. Másodszor azáltal, hogy a roppant fölszaporodott engedély nélküli kongregációkat részint az állami engedély megszerzésére, részint az országból való kiköltözésre kényszerítette, a mi valóban súlyos csapás volt a francia r. kath. egyházra, mert tudvalevő, hogy Franciaországban is, mint bármelyik r. kath. országban, az egyház vallási, erkölcsi, nevelési, humanitarius és

társadalmi hatalmát és befolyását első sorban a férfi és nő szerzetrendek irányítják és képviselik. Az 1904. évi egyesületi törvény szigorú végrehajtása által a francia r. kath. egyház több ezer buzgó harcosától, számos nevelői és belmissziói munkásától s nem egy apostoli lelkületű vezérértől fosztatott meg; de az is igaz, hogy a sok fanatikus barát kiűzése vagy szabad működésének korlátozása által a francia nemzet a legszervezettebb és legbefolyásosabb politikai izgatóktól és kalandoroktól szabadult meg. Ámde az is tény, hogy a szerzetrendek e szigorú megrendszabályozása által a politikai körökben nem csupán a római, hanem általában minden keresztyén egyház iránt bizonyos elhidegülés, sőt lassanként valóságos elidegenedés kezdett lábrakapni, a mi első sorban abban nyilvánult, hogy a legutóbbi esztendőkből az állami költségvetés tárgyalásánál a politikai radikális pártok minden alkalommal azzal az indítvánnyal léptek föl, hogy az egyházak szükségaineik fedezésére szükséges milliók az állami kiadásokból töröltessenek.

Ez az utóbbi jelenség már kétségtelen előjele annak, hogy az állam és az egyházak között mélyreható viszály dúlt, valóságos kulturharcz tört ki. Ez a viszály a tetőpontját részint a múlt nyáron érte el, mikor a francia kormány a vatikáni nagykövetét Rómából visszahívta s a szentszékkal a diplomáciai összeköttetést megszüntette, részint a Combes-féle 1904. évi egyházpolitikai törvényjavaslatban kulminál, mely az állam és egyház közötti viszonyt Franciaországban a leggyökeresebben megváltoztatni szándékozik. Ezt a mélyreható szakadást a római egyház és a legkatholikusabb Franciaország között kölcsönösen sok kellemetlenkedés előzte meg, de közvetlenül két váratlan esemény siettette.

Első a laveli püspök esete.

Geay laveli püspököt ellenségei bevádolták a szentszék előtt, hogy az egyház és az erkölcsiség törvényeibe ütköző életmódot folytat, s hogy különösen a karmeliták főnöknőjét a kelleténél gyakrabban látogatja. Ezért a Vatikán államtitkárja, a francia kormány értesítése nélkül, közvetlen úton Rómába czítalta az erkölcstelen életmóddal vádolt püspököt. A püspök a Vatikántól kapott megidézést kötelességéhez híven beküldte a vallásügyi miniszterhez, a ki Geay püspöknek megtiltotta a Rómába való utazást, minek következtében a Vatikán az engedetlen püspököt állásától felfüggesztette. A francia kormány a római Kuria ezen eljárásában a Napoleon óta érvényben levő konkordátum megsértését és az állam függetlenségének megcsorbitását látta; és így fogta fel az esetet az antiklerikális francia közvélemény is.

Második incidens a dijoni püspök esete.

A dijoni püspök liberális gondolkozású férfiú s hozzá még szabadkőműves. Ezt is besúgták a római pápának, a ki államtitkárja útján hivatalától ezt a főpapot is felfüggesztette és a francia kormány értesítése nélkül szintén Rómába idéztette. — A francia kormány és közvélemény ebben az esetben is a konkordátum megszegését és az ország állami függetlenségének megsértését látta, s ez okból a francia kormány azt követelte a Vatikántól, hogy a két püspök megidézését és felfüggesztését tartalmazó leveleket azonnal vonja vissza, a mely követelésnek eleget tenni a Vatikán teljességgel nem akart. — Ennek következménye lett, hogy a francia kormány vatikáni nagykövetét Rómából visszahívta, majd a pápai nunczius is odahagyta Párist, s a francia kormány a százados konkordátumot felmondotta.

Ezek a tények és a belőlük folyó bonyodalmak most lázas izgatottságban tartják mind a francia kormányt és nemzetet, mind a római Kuriát, a melyek egymással farkasszemet néznek s egymás ellen kemény vádakát emelnek.

A francia kormány azzal vádolja a szentszéket, hogy a konkordátumban biztosított jogait nem respektálja, hogy egyházi hatalmával visszaél; mert íme politikai levelezést folytat a püspökökkel, beleavatkozik az állam belső ügyeibe, nyilvánosan bírálja a francia kormány tetteit, elnézi, sőt helyesli, hogy a francia papok és püspökök a köztársaság ellen a szószékről és pásztori leveleikben nyilvánosan izgassanak; sőt a francia kormányt legélesebben támadó lapokat (pl. La Croix-t) anyagi segélyben részesítette. Mindenekfelett pedig azt veszi zokon a francia kormány, hogy a Kuria az utóbbi időben csak a neki tetsző püspökök kinevezéséhez járult hozzá, de a köztársasági színezettel bíró jelöltek kinevezését rendszeresen megakasztja annyira, hogy tíz egyházmegyében már évek óta üres a püspöki szék. Mindezt teszi a Vatikán a konkordátum egyenes megsértésével vagy furfangos kijátszásával s a francia nemzet türhetetlen megalázásával.

A francia kormány eme vádjaira X. Pius pápa utolsó allokucziójában következőleg válaszolt. Nem igaz a francia kormány az a vádja, hogy a pápa a maga egyházi hatalmával visszaél s hogy a kinevezésre kijelölt püspököket instituálni vonakodik; hanem az az igazság, hogy a francia kormány lépi túl a jogkörét, mikor azt követeli, hogy a pápa a kinevezésre megjelölt összes püspököket minden ellenvetési jog nélkül egyszerre kinevezze. A pápa az őt megillető jogot az utolsó száz esztendőben csak a legritkább esetekben gyakorolta s

hogy a legutóbbi években e jogát gyakrabban érvényesítette, az abban leli magyarázatát, hogy a francia kormány a legújabb időben gyakran nagyon radikálisan jár el az egyházi kérdésekben. Jóakarata bizonyosságául X. Pius pápa most is kész arra, hogy a francia kormány által megjelölt *néhány* püspök kinevezéséhez azonnal hozzájárul és őket instituálja. A püspökök feletti fegyelmi jog gyakorlása azonban a pápai székek elidegeníthetetlen és megrövidítést nem tűrő joga.

Combes miniszterelnököt ez a nyilatkozat nem elégitette ki. Mindent vagy semmit (Tout ou rien), mondotta a pápai allokuczióra. Mert ha igaz is, hogy a római Kuria mindenkor magának vindikálta a jogot, hogy disciplinális úton a püspököket felfüggeszthesse vagy felmenthesse; de az is tény, hogy a konkordátum alapján e jogot a francia kormány soha el nem ismerte. Ezért Combes benyújtotta az állam és egyház szétválasztását célzó törvényjavaslatot, mely 25. §-ban magában foglalja az egyházi viszonyok rendezését, hogy a papokat és püspököket többé ne fizesse az állam (ez 40 milliót jelent), hogy az összes egyházi és vallási intézmények szigorú állami (sőt rendőri) felügyelet alá helyeztessenek, s általában hogy az összes egyházak minden szervei, intézményei és alkalmazottjai kénytelenek legyenek az állam legmesszebb menő szupremáciáját elismerni.

A francia kormány és a római egyház közötti kiélestedt viszály a francia protestánsokat is érzékenyen, talán a legérzékenyebben sújtja. A Combes-féle törvényjavaslat ugyanis általában megtiltja az országos szervezkedést *minden* egyháznak s így a francia kálvinista és lutheránus egyháznak is. Ezzel tehát a francia protestáns egyházak felsőbb testületi szervezetét, a zsinati egyházalkotmányt is összetöri. Ez az egyik veszedelem. Másik baj az, hogy a javaslat a két protestáns egyházat is megfosztja az eddig élvezett összes állami javadalmaktól, a mi nagy dolog, mert Franciaországban az összes lelkészi fizetéseket és a theologiai fakultások fenntartási költségeit az állam fedezi. Éppen azért a protestánsok felterjesztést intéztek a kormányhoz, hogy engedessék meg nekik az országos szervezkedés és hagyassanak meg eddigi állami javadalmaikban.

A Combes-féle törvényjavaslat sorsa még bizonytalan. Magában a bizottságban, a melynek 17 kormánypárti és 16 ellenzéki tagja van, egyik novemberi ülésen az ellenzékiek leszavazták a javaslatot; de Combes ismét benyújtotta a kamarához, a melynek rendeletéből a bizottság újból tárgyalás alá vette azt. S mivel most a kormánypárti tagok vannak több-

ségben, ezek letárgyalták és elfogadták a törvényjavaslatnak mind a 25 §-át; de a bizottság 16 ellenzéki tagja mindjárt a tárgyalás első napján, egy tiltakozó nyilatkozat felolvasása után, odahagyta az üléstermet s így a törvényjavaslat bizottsági előkészítése az ellenzék közreműködése nélkül történt.

A bizottság többsége, Combes hozzájárulásával, a mit Briand képviselő közvetített, néhány fontos mérséklést eszközölt az eredeti tervezeten. Mindenekelőtt szabatosabb formulázást nyert a törvényjavaslat alapelve az 1. §-ban. Ez így hangzik: „A köztársaság nem ismer el, nem javadalmaz, sem közvetve, sem közvetlenül, semmiféle okból és semmiféle alakban nem segíeyez semmiféle vallást“. A francia egyházak tehát nemcsak az eddig élvezett állami javadalmazástól, hanem még a legkisebb állami segélytől is teljesen elesnek. De e mellett megengedi a bizottság módosítása, hogy az egyházak (illetve a vallási egyesületek) azon keretekben, a melyek a jelenlegi szervezetöknek megfelelnek, kerületi és országos szervezeteket létesítsenek. Az egyházi javak (ingók és ingatlanok) szekularizációja is mérséklődik némileg, a mennyiben csak a konkordátum előtt (1802) már az egyházak kezén volt ingó vagy ingatlan javak mennek át az állam vagy a községek tulajdonába.

Ez a bizottsági tárgyalás is mutatja, hogy nem lesz könnyű dolog e törvényjavaslatból törvényt csinálni, mert ha a kamarában lesz is rá többség, kérdés, hogy a konzervatív irányú szenátus meg fogja-e azt szavazni?!

Nekünk, őszintén megvallva, erős kételyünk van az iránt, hogy a francia kormány és többség által legújabbán követett *radikális* egyházpolitika megteremtheti-e a kívánt jó gyümölcsöket, az állam és egyház közötti békességet? Az egyházüldözés, pedig Franciaországban most már valóságos egyházüldözés járja, rendszeren ellenkezőt eredményez, mint a mit tervez. Vallási fanatikusokat és martirokat teremt az elnyomott egyházaknak, melyek leigázott helyzetökben nem hogy békében maradnának, de annál inkább, mert annál jogosabban és annál sikeresebben szítják az elégedetlenséget, az állammal való vizálykodást. Tartós békére vallási és egyházi kérdésekben csak a kölcsönös türelem és méltányosság vezet, ebből pedig most vajmi kevés mutatkozik, kivált a francia kormány részén.

Annyi bizonyos, hogy a Combes-féle törvényjavaslat erős próbára teszi Franciaországban az összes keresztyén egyházakat. Államjavadalmazta egyházakból egészen a maguk anyagi erejére állított autonóm egyházakat csinál, de nagyon meg-

szorított autonómiával és nagyon megkötözött függetlenséggel. Ebből folyólag a francia egyházak, római katolikus és evangyéliumi protestáns egyházak, erős anyagi és erkölcsi megpróbáltatásoknak néznek elébe. Tisztán az önfentartás erejére, pusztán a hiveik áldozatkészségére lesznek utalva. Bizonyos, hogy ebben az erős önfentartási, mondhatnám ebben a létért való küzdelemben sok egyháztág elesik és sok hitszegény gyülekezet holtra sorvad; de az is bizonyos, hogy a hitben erősek s az áldozatra készek megtisztulva és megerősödve, megfogyva, de meg nem törve fognak kikerülni a rájuk váró súlyos küzdelemből.

Mi magyar protestánsok hittestvéri meleg részvétellel kísérjük francia hitfeleink súlyos megpróbáltatását, mert lehetetlen hidegen szemlélnünk a sokat szenvedett hugonották utódainak borzasztó küzdelmeit. Különösen az fokozhatja részvétünket, hogy a francia törvényhozás éppen olyan mostohán bánik el a protestánsokkal, a kik önhibájok nélkül kerültek e csávéba, mint a r. kath. szerzetesekkel, a kik az egyházi és állami békességet felforgató magatartásukkal némileg rászolgáltak erre a szigorú megrendszabályozásra. De ezek mellett az érzelmi mozzanatok mellett lehetetlen elzárkózunk a francia példa nyújtotta tanulságok elől. Megtanulhatjuk belőle azt, hogy az államsegélyes és államkitartotta vallások sorsa ha ideig-óráig fényes és kényelmes is, de sohasem oly biztos, mint az önerejőkből élő autonom egyházak élete. A külső segítség nagy jó, de nem a legfőbb jó az egyházakra nézve. S megtanulhatjuk belőle azt is, hogy az egyházi függetlenséget és szabadságot, még ha szegénységgel és nagy áldozattal jár is, meg kell becsülni és minden körülmények között a legnagyobb erőfeszítéssel meg kell őriznünk.

Váradí F.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az erdélyi református egyház története. Irta *Pokoly József*. I—III. kötet. Budapest, 1904, a Franklin-társulat nyomása. 312 + 296 + 243 lap, a három kötet ára 10 korona.

Ez a nagybecsű munka az erdélyi egyházkerület igazgatótanácsának megbízása folytán készült. Magában foglalja az erdélyi egyházkerület történetét abból az időből, a mikor az egyházkerület még önálló országos egyház volt. Befejezett egész, de nem teljes egyháztörténet, mert csupán az egyháznak az államhoz és más felekezetekhez való viszonyát, vagyis a mint mondani szokás: a külső egyháztörténetet tárgyalja. Az egyházi intézmények fejlődését egy másik mű tárgyalja, melyet az erdélyi igazgató tanács azonnal ki fog adni, mihelyt a jelen munka fogadtatásából azt a tapasztalatot meríti, hogy annak közrebocsátása iránt a közönségben a kellő érdeklődés megvan.

A munkának az az alap gondolata, hogy az egyháztörténet a művelődés történetének s egyszersmind a politika történetének egyik igen fontos kiegészítő része. Helyesen emeli ki a szerző, hogy Magyarország története a XVI. század óta a legszorosabb összefüggésben áll a protestantizmus történetével. A magyar protestantizmus fellépése a nemzeti eszme ébredésével, a protestantizmus virágzása a közművelődés és alkotmányosság uralmával, a protestantizmus letiportatása a nemzeti művelődés és állami függetlenség gyászos hanyatlásával karöltve jelentkezik hazánk, nemzetünk utolsó négy száz éves történetében. A hazai protestantizmus és a nemzeti magyar állam között fennálló ezen viszony századról-századra kimutatható úgy az egész magyar birodalomnak, mint különösen Erdélynek a történetében, e történetnek politikai, alkotmányos és közművelődési eredményeiben.

Pokoly könyve okmányolva kimutatja, hogy mióta az erdélyi vajdaság a nemzeti fejedelmek alatt önálló fejedelemség lett, azóta teljesen a protestantizmusnak, illetve a protestantizmusból kifejlő-

dött állami és társadalmi elveknek és eszméknek a befolyása alatt állott és áll még mai napság is. Ez a befolyás a nemzeti fejedelmek korában feltétlen. De már Erdélynek a Habsburgház uralma alá jutásától (1691) egészen az alkotmányos és nemzeti szellem újabbkori fellendüléseig, az ezen korszakban európaszerte uralkodó állam- és egyházpolitikai irányzatok hatása alatt a protestantizmusnak ez a befolyása meggyengült. A francia forradalommal új életre kelt, de tulajdonképen a protestantizmus alapelveiből fakadt állami és társadalmi eszmék, az érintett időtől fogva mai napig, folyton érvényesültek és érvényesülnek, jóllehet ma már csaknem teljesen feledésbe ment, hogy ezeknek az eszméknek szikrája ott pattant ki a wittenbergi vártemplom kapuján, Luther Márton kalapácsütései alatt, és hogy ezeket az eszméket a protestantizmus tette először a világ közkincséivé.

A mű bevezetése először az erdélyi protestantizmusnak ezzel a történeti jelentőségével foglalkozik; azután áttér a reformációt megelőző és előkészítő események és viszonyok ismertetésére, a mit részletes indokolás után a következőkbe foglal össze. Bizonyos, hogy Erdélyben is a klérus romlottságán, a valláserköcsi élet lazaságán, a humanizmus és más reformirányok benyomulásán kívül még egyes sajtószertű és helyileg indokolt tényezők is befolytak arra, hogy a protestantizmus eszméi ne csak terjedjenek és megszilárduljanak, hanem hogy társadalom- és államfentartó jelentőségre is szert tegyenek. (29. l.) A bevezetésnek mindkét része magas színvonalú, valóságos történetbőleseleti alkotás, a melyet igazi gyönyörűséggel olvas az ember.

Szerző az erdélyi egyház történetét két korszakra osztja, a melyek elsejét a nemzeti fejedelmek (kezdetől 1691-ig), másodikát a habsburgközi királyok (1691—1881) alatti egyház története alkotja. Az első korszak történetét a két első kötet, a második korszakát a harmadik kötet tárgyalja.

Az első korszak első fele Bocskay István fellépéseig terjed. Itt szerző a református egyház megalakulásáról, ennek az ág. h. lutheránus egyházzal, majd az unitárius felekezettel a létért folytatott küzdelmeiről s végül a jezsuiták által vezetett rekatholizáció megdöntésére irányuló törekvésekről tárgyal. Eredeti okmányok alapján tárgyilagos világitásban rendkívül érdekesen tünteti föl előbb a lutheránusokkal, majd az unitáriusokkal folytatott nagy hitvitákat; jellemzőleg ismerteti a református egyház megalakulására és megszilárdulására döntő befolyást gyakorolt zsinatokat és országgyűlési határozatokat; mesterileg domborítja ki és jellemzi a főszereplők (János Zsigmond, Dávid Ferencz, Blandrata, Báthory István és Zsigmond, a jezsuiták stb.) egyéniségét és működését. Történetírásában lélek és élet, alakjaiban vér és erő liktet, mely

megeleveníti a mult alakjait, lelket lehel az eseményekbe, írt, szint ad az eszméknek és viszonyoknak. Ebben a kötetben különösen az unitáriusok kínos vergődéseinek és a jezsuiták fondorlatainak rajza mesteri.

A II-ik kötet a nemzeti fejedelmek korának második felét, az 1605-től 1691-ig terjedő időszakot tárgyalja, a melyet szerző a református egyház megszilárdulási és virágzási korszakának nevez. Bocskay István, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György dicső korszaka ez, melyben Erdély nemzeti fejedelemsége és megerősödött református egyháza fegyveres védője és megmentője az anyaország politikai függetlenségének és vallási szabadságának is. Itt szerző különösen azt emeli ki, hogy ezek a nagy református fejedelmek mit tettek egyházukért és hogy az ő dicső uralkodásuk idejében minő volt a református egyháznak az államhoz és a bevett vallásfelekezetekhez való viszonya. Kitűnően írt részletei ennek az időszaknak a nagy fejedelmeknek, Bocskay, Bethlen és I. Rákóczy Györgynek politikai és egyházi jellemzése, uralkodásuknak politikai és egyházi méltatása. Érdekes epizódok: a Bethlen-kollegium alapítása, az unitarizmus fokozatos hanyatlása, az erdélyi oláhság reformálására irányzott törekvések, a szatmár-németii zsinat, a presbyteriánus mozgalmak, a világiak befolyásának biztosítása az egyház kormányzásában stb.

A mű III-ik kötete azt az élet-halálharcot írja le, a melyet a református egyház Erdélynek a Habsburgház főhatósága alá jutása után teljes erővel megindított rekatholizáció ellen folytatott. Ez a rekatholizáció már a Lipót-féle diploma pótlékában, az 1693. évi vallásügyi pótdiplomában kezdetét vette, de még erélyesebb folytatást nyert az újonnan felállított és teljesen a Kollonics befolyása alá került erdélyi udvari kancellária által, mely egy századon keresztül állandó üldözője volt az erdélyi reformátusságnak és következetes vezetője az erdélyi rekatholizációnak. Ebben a szomorú időben állítatik vissza az erdélyi r. kath. püspökség (1695-ben), ekkor lopja be Erdélybe Kollonics az „örökre száműzött“ jezsuitákat, ekkor (1699-ben) keletkeznek a hirhedt Mikes-féle pontozatok, a melyek Erdélyben is megkezdték a Kollonics-féle politika érvényesítését: előbb koldussá, azután rabbá, végül katolikussá tenni a magyart. A Mikes-féle pontozatok értelmében a protestáns papoktól az eddig élvezett tizedek negyedét elveszi és a plebánusoknak adja az osztrák kormány; a Lipót-féle diplomában kifejezett állami hivatalnokok közül egy mindig r. kath. vallású legyen; a városokban és községekben, valamint czéhekben is egyenlő számban legyenek a r. katolikusok és a protestánsok; a r. katolikusok ellen hozott korábbi törvények eltöröltettek és a r. katolikusok a protestánsokkal egyenlő jogokban részesítették. E Mikes-féle pontok teljesen

megsemmisítették az erdélyi reformátusok eddigi közjogi előnyeit; a Bethlen-Rákóczy idejében szépen megindult oláhok reformációját s ezzel azok magyarságát szintén megsemmisítette az osztrák kormány, a kameratikum beneficiumok megtámadásával pedig egy csapásra 70 ezer frtnyi évi jövedelemtől esett el a református egyház. Ezekben és hasonló esetekben annyi üldözés és csapás nehezült az erdélyi reformátusokra, hogy azok elkeseredésükben II. Rákóczy Ferenczhez pártoltak és 1704-ben saját fejedelmökké is megválasztották a kurucz fejedelmet.

A Rákóczy szabadságharczának leveretését követő szatmári béke (1711) Erdélyben sem jelentette a reformátusok elnyomásának megszűntetését, sőt ellenkezőleg azoknak újabb korszakát nyitja meg. Hiába szervezik a református főkonsistoriumot, a jogfosztások, templomfoglalások tovább tartanak, sőt 1738-ban a református püspököt, több lelkészt és a ref. status számos világi főemberét elfogatta, fogságra vettette és csak egy évi sanyargatás után bocsátotta szabadon a jezsuiták vak eszközévé süllyedt kormány. Ám ezek a zaklatások Mária Terézia korában is folytatódnak. Előbb az egyház anyagi létfeltételeit támadják meg: közösítik a református ispotályokat, elfoglalják a kollegiumok vagyontát (pl. Székely-Udvarhelyen), elveszik a református püspöki jószágokat. Azután a ref. egyház jogait és szabad vallásgyakorlatát támadják meg: a református püspököt királyi hódolati esküre kényszerítik; a főiskolai tanulóknak eltiltják a külföldi egyetemek látogatását; a református egyháztagokat a r. kath. ünnepek megtartására kényszerítik; házát indítanak ref. symbolicus könyvek ellen; beleavatkoznak a református egyház házassági jogába; csábítással, neveléssel, hivatalok eszközzésével rendszeres térítő hadjáratot indítanak a reformátusok ellen. Sőt a reformátusok elnyomását a József-féle türelmi rendelet is alig mérsékli, mert a rendelet intézkedései távolról sem állították vissza korábbi előnyös jogi helyzetébe az erdélyi református egyházat.

A XVIII. század végén megindult pillanatnyi alkotmányos fellendülés, mely az 1791. évi vallásügyi törvényekben jutott kifejezésre, a rákövetkező reactio miatt egy negyedszázadon át úgyszólván eredménytelen maradt. Csak a XIX. század elején megújult maradandóbb alkotmányos fellendülés volt képes az erdélyi ref. egyházat is felszabadítani a ránehezült másfél százados nyomás alól. Ettől kezdve az erdélyi egyház is új utat tör, összeszedi magát, megkezdődik a békés fejlődésének és kulturális tevékenységének az a korszaka, a melyet az ötvenes évek abszolutizmusa egy időre megakaszt, de az alkotmányosság helyreállítása ismét erőteljesebb tevékenységre lendít.

Az alkotmányos időszakban az erdélyi egyház életében az a

legjelentősebb mozzanat, hogy consistorialis egyházalkotmányát 1871-ben képviseleti alapon újjászervezte.

A legújabb kor egyháztörténetét szerző 1881-el fejezi be, a mikor a debreczeni zsinaton az addigi különállásáról lemond s a többi egyházkerületekkel egyesül.

Ez a rendkívül érdekes és értékes egyháztörténeti nagy munkának dióhéjba összevont tartalma. Nagyon becses irodalmi alkotás, a mely díszére válik tudós szerzőjének, a kolozsvári theologiai akadémia hírneves tanárának, és dicsőségére szolgál az erdélyi egyházkerület igazgató-tanácsának, mely anyagi támogatásával e kitünő monografia kiadását lehetővé tette. Vajha a protestáns közönség oly melegen fölkarolná e szépen írott hatalmas művet, hogy a kellő pártolás lehetővé tenné a nagy munka második felének, az egyház belső történetét tárgyaló résznek is minél előbbi kiadását!

F.

b) Külföldi irodalom.

Bousset V.: Das Wesen der Religion, dargestellt an ihrer Geschichte. 5. Tausend. Halle a/S. (Gebauer-Schwetschke.) 1904. 286 lap. Ára kötve 5 márka.

A nagyhirű göttingai tanárnak e műve már előszavában jelzi mély-séges tartalmát. Nyolcz előadásról van itt szó „a vallás lényegéről“ a történelem (s nem mint Schleiermachernél: a psychologia) világánál tekintve. A kutatókhoz és viaskodókhoz s a kételkedőkhez és bizonytalanokhoz szól, és pedig ő is „a vallást megvető művelteket“ akarja a vallás és az egyház elhagyott szent csarnokainak megnyerni. Mélységes és alapos fejtegetéseinek méltó záróköve Augustinus ama nagy szava: „Az istent és a lelket és semmi mást óhajtom én megismerni . . . Magadéivá teremtettél bennünket, óh Isten, s a mi szívünk mindaddig nyugtalan, míg csak Te Benned meg nem nyugszik!“

Az első előadás a vallásba való *bevezetés*-ről szól. „A vallás az emberi szellemét leghatalmasabb és legjelentőségtejjesebb ténye“, mely „az emberiség életét ma is a legfőbb magaslataira vezeti. Minden magas-tosabb emberi élet a tudomány, a művészet és főleg az erkölcsiség terén a vallással való szerves összefüggésének köszöni a maga eredetét. A vallások története a tanunk, hogy az egész emberiség vallásos élete az isteni kijelentés alatt áll s annak nagy és főlemelő tényekben gazdag története egy isteni műremek. Mint ilyen a vallás az emberi személyes szellemi élet egyik alapvető jelensége, mely sem a kausalitásból vagy a gondolkodás ősi tényéből, sem az aesthetikai érzetből vagy a morál követelményeként le nem vezethető. Lényegét tekintve „élet és javak után való törekvés“ a vallás, s ennyiben igazság, a melynek megteste-sülése az istenség, további kifejlődésében nem „feltétlen függőség“, hanem „személyes érdekelttség s élő személyes viszony“ az istenséggel. A miből következik, hogy nem a félelem (Spinoza), hanem a szeretet és a bizalom a vallás lényegalkotó motívuma. A magasabb életbe vetett hit s az arra való megváltás érzete alapja minden vallásnak. Az emberiség val-lásos élete az az Istentől rendelt folyamat, a melyben a tévelygésből az igazságra, a tökéletlenről a tökéletesre, az önzésből a közösségre, az érzékinek köréből az erkölcsire s a természeti életből a személyes szel-lemire emelkedik az ember.

A második előadás *a vadak vallásáról* s közelebbről „a törzsvallásról” szól. Az emberi társadalmi élet szervezésének s az eszmények történeti jelzésének teljes hiánya jellemzi a vallásokat. E fokozaton az ember csupán természeti lény, a mi más szóval annyit jelent, hogy az animizmus szellemi alapja e vallásoknak. Vallásos imádásuk esetleges és változó jellegű, s mert a vallás tisztán magánügye az embernek, azért teljesen nélkülözi a valódi morális elemet. Konkrét nyilvánulásai a fetisizmus, a varázslat, a holtak tisztelete és az ősök kultusza. Az azokkal ismerősök a nép vallásos életének vezérei, kiknek maguknak is nagyon primitív felfogásuk van az emberi életről. A vallás e fokozatának motívuma kizárólag a félelem s legfeljebb a kegyelet. Közelebbről a törzsvallás álláspontja merően totemizmus, a hol az istenek a törzset védői és megboszulói, a miből lassanként a vallás közösségi jellege és felsőbb hatalmakhoz való viszonya domborodik ki.

A harmadik előadás *a nemzeti vallásokról* szól. A nemzeti élet alapja a polytheizmus, a melynek istenalakjai lassanként elhagyták természeti jellegüket. E vallásnál nagy szerepet játszik az istenkép, a mi viszont a vallásos élet sajátosság kifejlődésére van nagy befolyással. Az istenkép és annak temploma körül csoportosul a papság s kifejlődik a mythos. Ezzel viszont háttérbe szorul az alsóbb szellemekben s a megholtak lelkeiben vetett hit és előtérbe lép a vallásnak morális eleme. Két kiváló konkrét alakja a babyloniai és a görög vallás. Részletesen szól itt a szerző Hammurabi törvénykönyvéről, a babyloniai teremtési mythosról s bűnbánó zsoltárokról, s kárhoztatja azok mai Delitzsch-féle túlbecsülését. „Messe fölötte áll” — úgymond a szerző — „Izrael prófétái vallása a babyloniai vallás nemzeti polytheismusának”, s ilyen nemzetileg feltételezett, sőt korlátolt Hellas vallása is. Az emberiség vallásos életfejlődésében a vallás és a nemzetiség közötti szövetségnek a lazulása a további feladat, a mivel a prófétai reformátorok nagy alakjai lépnek föl a történelem színpadán.

A prófétákról s a prófétai vallásokról szól a negyedik előadás. A nemzeti vallások első sorban a kultusz vallásai, a melyekben a vallás morális eleme egészen a szertartások hálójába van foglalva. Azzal szemben a nagy prófétai korszakot (a Kr. előtti VIII—VI. század) a kiváló alkotó vallásos egyéniségek jellemzik. Itt Zarathustra, amott Izrael hatalmas prófétái, Görögországban Sokrates és Platon, és Indiában Buddha hatalmas képviselői. Ezek a próféták az erkölcs, jog, vallás és traditio eddigi hatalmasságaival szembeállanak s egy felettük álló magasabb hatalom képviselőiként szólnak az ige s a személyes meggyőződés erejével. A prófétai vallás álláspontján a hit és a meggyőződés lép föl, s mit hirdet, az minden ízében egységes és kerekded meggyőződés az élet tartalmáról és annak céljáról. A profetizmus talaján épül föl a monotheizmus, s a külső ceremonializmusnak mellözésével hirdetője lesz az Isten lélekben és igazságban való imádásának. Legkiválóbb jelensége

a régi Izrael profetismusa, mely a semita törzsvallásból kifejlődve a Sinai hegyén kijelentett egy és igaz Jahvének imáadásában összpontosul. A próféták műve az, hogy meglazították a nép és az Isten nemzeti viszonyát annak erkölcsi viszonya javára, a kik az új szellemi élettartalom hirdetésében méltán „a világitó hegycsúcsokhoz“ hasonlíthatók.

„De a hegycsúcsok és magaslatok mellett völgyek is vannak a történelemben“, mondja helyesen a szerző, s e völgyek a *törvény vallásai*, a zsidóság, parsismus és izlám, a melyekről az ötödik előadás szól. E vallások az observantia vallásainak is mondhatók s azok jellemző sajátosságai némely keresztyén vallásfelekezetre, így a gör.-kath. és a római egyházra, sőt a prot. orthodoxiára is vonatkozhatók. A zsidó törvényvallás jellemző sajátossága a próféták universalismusával szemben annak zsidó particularismusa és későbbi világpropagandája; a perséé annak nemzetileg kiszínezett istenhite és mithravallása s az izlámé annak nemzetileg és éghajlatilag feltételezett monotheista universalismusa. Politikailag megkötött és feltételezett Mohamed vallása minden ízében s maig is politikai hatalom. Politikai a kezdete s politikai jellegű annak miszsiója. A vallásos szertartás a benső szellemi kegyesség rovására mind a három törvényvallás összekötő kapcsa. Így a későbbi zsidóságban a körülmételés, a szombat ünnepe, a tíz parancsolat, a vegyes házasság kerülése s az eledeli törvények stb.; a minek természetes folyamánya a farizeismus, mint az observantia vallásának klasszikus typusa. Hasonló hozzá a parsismus és az izlám ceremonialismusa, külső hitvallása s a vallásos okiratok összegyűjtése. A korán és a talmud imádása csak természetes folyamánya. Látjuk ugyan bennök a törekvést a nemzeti partikularismusról és polytheismusról az universalis monotheismusra, s a haladást a bensőségre és szellemiségre, a szokásról a hitre és meggyőződésre, a templomi kultuszról a szellemi istentiszteletre s az áldozatról az imára, de azért egészükben véve a külső observantián, a törvényen, a szokáson és a szociális csüngenek. A tulajdonképeni universalis monotheismus nem tud előretörni s a vallás és a morál köteléke is egészen külső és törvényszerű jellegű. Inkább csak a homályos sejtelem alakjában lép föl bennök az a gondolat, hogy a vallás, hit és meggyőződés, a melynek tárgya, úgyszólván, centruma a jövő élet reménye.

E törvényvallásokkal szemben állanak a *megváltás vallásai*, s közelebbről Buddha és Platon, a melyekről a hatodik előadás szól. Az ősi indiai vallás nemzeti, politikai jellegű, a melynek későbbi alakja a brahmanismus a maga elvont istenségével. Főbb jellemvonásai: a vallás subjektumának és objektumának teljes azonossága, a lélekvándorlás és az újjászületés tana, az élet pessimismusa, merev papi rendje s kultusza és askétikus morálja. A vallásos egyéniség alkotó elvét Buddha vitte bele, a melylyel a brahmanismus egyszerűsítésére és eszményi túlzására törekedett. Reformátori működése abban áll, hogy eltörli a kegyes tradíciókat, mellőzi a tudós spekulációt s a túlzott askesist s a praktikus

vallásos ismeretre s az annak megfelelő életre fekteti a fősúlyt. Az élet szenvedés s az attól való megváltás a cél. Szerzetesség tehát lényegében véve Buddha vallása. Ehhez hasonló Platon eszményi világa, az érzékivel szemben való pessimismusa, s a bölcsnek transcendens gondolatvilága. Mindkettőnek közös vonása a magasabb élet transcendens felfogása, a szerzetes és a philosophus életideálja, s az életelevenísten-fogalom s a speczifikus morális életelem háttérbe szorulása. S míg a törvény vallásait a vallásosnak és az erkölcsinek szoros egysége, addig a megváltás vallásait a magasabb életfelfogás eszméje jellemzi.

Ez vezet bennünket a *keresztyénségre*, a melynek lényegével és jövőjével az utolsó két előadás foglalkozik. Jézus felségesen egyszerű evangéliuma a vallást mindenekelőtt nemzetiségi jellegétől tisztítja meg. Az egyesnek felszabadítása a lélek véghetetlen becse és a hitben erős egyéniség lép nála a zsidó nemzetiség helyére. Az evangélium magasan szármalyaló individualismus, a dán Kierksgaard szerint „az egyesnek kategóriája”. Aztán megszabadította azt a szertartás s a betű uralmától, a mint hogy az írástudók és a farizeusok voltak az ő legnagyobb ellenségei. Ennek a felszabadítási folyamatnak külsőleg is végrehajtója Pál apostol, ki szerint Krisztus „a törvény vége”. E szabad evangélium tartalma az Istenben vetett hit szabad ereje, a mivel Jézus a vallást egyoldalú transcendens jellegétől tisztította meg, s annak lényegét az emberi lét méltóságának érzetébe helyezte. Ennek folyománya a merev törvényszerűség és askétus megváltás levetkezése s a vallásnak és a morálnak bensőbb kapcsolata. Azzal az erővel, a melylyel Jézus a maga követőit az Istenre utalta, utalta őket egyúttal az erkölcsi élet közösségére is. Az evangélium etikája minden ízében kulturális jellegű és erejű. „Es bejaht” — mondja helyesen a szerző — „im Princip das menschliche Leben und seine Arbeit, weil es das darin sich offenbarende Sittliche nach allen Kräften bejaht.” Mint ilyen az ókori felfogással szemben lényegében megváltoztatta az embernek az Istenhez, saját felebarátjához s az erkölcsinek és érzékinek egymáshoz való viszonyát. Mint a morális megváltás vallása az evangélium Jézus személyiségének véghetetlen tekintélyén alapul, mely személyiség központi alap- és szegletköve az ő vallásának. Egyetlenegy vallásban sincs az alapító személyiségének az a központi érvénye, mint Jézus személyiségének a keresztyénségben. Azért van neki maig is oly nagy és hatalmas története. Pál a mester művének legnagyobb folytatója. Sajnos, hogy a későbbi egyházi keresztyénség a törvényvallás korábbi szerves formáiba sülyedett vissza a Krisztus tanában, a megváltás és áldozat gondolatában, a sacramentum eszméjében, az államegyház intézményében s a szerzetességben. Így a görög egyházból a traditio, a cultus és a speculatio, s a rómaiból a római jog, a római világalom s a szerzetesség szorítja ki az evangéliumi keresztyénséget. A reformatio az egyszerű vallásos erkölcsi igazságra való visszatérésében a germán népszellemnek felszabadító ténye s a keresztyénség

erkölcsi feladatainak helyreállítója, a melynek azonban szintén megvoltak a maga határai és korlátai a krisztologia, a háromság és a helyettesítő elégtétel speculativ dogmájában.

Jól mondja a szerző, hogy a keresztyénség jövőjének a kérdése a vallás jövőjének a kérdésével azonos, mivel abban az eddigi vallási fejlődés összes szálai futnak össze. Az összes vallások fölött áll ennyiben a vallás ideálja azért, mert végleg levetette a speczifikus nemzetiségi elemet, a legtisztább és legszabadabb módon megtisztult a cultus és a szertartás külső dolgaitól, érvényt szerzett az egyéniség elvének, eminens értelemben vett váltságvallás s fejlesztő hatással van az emberiség életére. Hiába próbáljuk tehát abba beléoltani a buddhismus sorvasztó erejét. Világraszóló hatásában a mai európa-amerikai kulturrendszer annak természetes gyümölcse. A mi abban örökkévaló, az Krisztus egyszerű evangéliuma s annak élteleven hirdetése. Az emberiség vallásos életfejlődésének folyamata abban végződik most és mindenkoron.

Szerzőnek rendkívül élénk és meggyőző fejtegetéseit csak emelik a mű végén található „jegyzetek“, a melyekben az egyes ismertetett vallásokhoz bő részletességgel megtaláljuk a megfelelő vallástörténeti irodalmat. A kit a vallás lényegének a kérdése történeti alapon közelebbről érdekel, nagy haszonnal fogja forgathatni e rendkívül tartalmas és tanulságos művet.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátvás.

H. Weinel: Jesus im neunzehnten Jahrhundert. Tübingen und Leipzig. 1904. VI. + 316. 8°.

Vallástörténeti munkának nevezi szerző ezt a művét, a mely az először szerint azoknak a heves támadásoknak következtében jelent meg, a melyeket Weinel ellen abból az alkalomból intéztek, hogy az e könyv czimében jelzett czimen hat előadást tartott Solingenben. A könyv azoknak az előadásoknak formásabb kidolgozásait tartalmazza, úgy azonban, hogy azok az előadások is érvényesülnek benne, a melyeket szerző Bonnban tartott az 1900—1901-ik iskolai év téli félévében.

Szerintem nem annyira vallástörténeti e munka, mint inkább theologia-történeti abból a szempontból, hogy a Jézusra vonatkozólag a XIX-ik században elhangzott sokféle theologiai nyilatkozat foglal benne helyet. A mennyiben azonban a könyv *nem theológusok* felfogásáról is beszámol: ám legyen vallástörténeti, noha a legmegfelelőbb czim ez volna: adalékok a Jézusra vonatkozó ítéletekhez.

Nyolcz lapra terjedő bevezetés után, a melyben igazolja a könyv megírását, tartalma összeállítását: hozzáfog a czél kiviteléhez s a következő részletekben eszközli azt: 1. A hagyományos Krisztus képét összetöri, szétrombolja a történelmi kritika; 2. Jézus az erkölcstan és kultus reformátora a liberalismus világánál; 3. Jézus a sociális kérdések világánál; 4. Jézus a kultura kérdésének világánál, mint buddhista önváltásnak hirdetője; 5. Jézus és a jelen idők vallásos kérdése.

Az egyes részleteknél a következő egyéneknek nyilatkozatai szerepelnek a szerző csoportosításában: az elsőben: Reimarus, Paulus, Lessing, Strausz, Bauer és a modern theologia képviselői; a másodikban: a Renan, Strausz, a szabadvallásúak és Egidyanusok, a Kirchbach nyilatkozatai; a harmadikban: Wagner Richard, a socialdemokraták és a keresztény-socialisták felfogásai; a negyedikben: Schopenhauer, Wagner, a theosophok, Nietzsche, Naumann, Haeckel stb. nyilatkozatai, az utóbbiban pedig: Tolstoi, Chamberlain, Harnack, Rosegger, Bounier és Schell felfogásai jelentkeznek s utána bezárja a szerző elmefuttatása e fölött a fontos kérdés fölött: mi a Krisztus? mi a Jézus?

Valami összegező, egybevető czélzatú s irányú e munka, a mely a felvilágosítást bőségesen adja a különböző területekről, a különböző irányokból s bepillantást enged az egyes írók, moralisták, theologusok stb. lelkébe, a melyekben a legelképzelhetőbb okok nyomán fakadnak az ítéletek és vélemények.

Természetesen a már történelmi jellegű ítéletek csak annyiban érdekelnek bennünket, a mennyiben Weinel a csoportosítás szerint ad azoknak vonzást: sokkal inkább érdekel magának a szerzőnek a felfogása, a mely részint az egyes csoportosításoknál, részint s főként a jelenkori felfogás előadásánál jelentkezik.

Ez a szerzői álláspont, felfogás mindenkéül abban érvényesül, hogy a *történelmi folytonosságot és fejlődést* érezteti a Krisztus működésében, a melyben a népvallás amaz elemei jelentkeznek, a melyek a tökéletességet jelentik. A mű utolsó részletében van erről szó s szerző egészen átadja magát annak a felfogásnak, a mely a történelmi fejlődés igazságát hirdeti.

Tiszta látás, finom különböztetés, ügyes csoportosítás, mélyre tekintés, széles körben mozgás, tárgyismeret jellemzik a munkát különösebben, a melynek támadtatási oka nem más, mint a minden áron való újságra törekvés az előadásban is és a felfogásban is. Az újkori szabad ítéletmondás teljesen érvényesül s szerző a nebántsvirág elvet nem ismeri a keresztyén központi dogmák körében. Ám azt azonban meg kell engednünk, hogy keztyűs kézzel is tud dolgozni s dolgozik is, úgy hogy szívesen olvashatja a munkát a positiv alapon álló theologus is.

Dr. T. I.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1904. évi december hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1904-re: Erdélyi ev. ref. egyházkerület 100 K, Veszprémi ev. ref. egyházmegye 50 K.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1904-re: Bácsi ág. h. ev. egyházmegye, Gáborjáni ev. ref. egyház, Kecskeméti ev. ref. egyház, Vécsei Oláh Miklós Tokaj, Nádudvari ev. ref. egyház, Szakáli ev. ref. egyház, Szikszay Andor Ibrány, Nagyszalontai ev. ref. egyház, Csengey Gusztáv Eperjes, Felsőbaranyai ev. ref. egyházm., Marosi ev. ref. egyházmegye, Drégelypalánkai ev. ref. egyházmegye, Alsózempléni ev. ref. egyházmegye, Hat sz. kir. vár. egyházmegye, Zelenka Pál Miskolcz, Szilágyi Józsefné Pápa, Dókus Ernő Budapest, Fehérvárcsurgói ev. ref. egyház, Gyantai ev. ref. egyház, Tiszacsegei ev. ref. egyház. 1903. és 1904-re: Derecskei ev. ref. egyház, Nagyvárad ev. ref. egyház, Nagykárolyi ev. ref. egyház, Mocsáry Lajos Andornak, Balmazújvárosi ev. ref. ném. egyház. 1900—1904. évekre: Felső-alsójózsai ev. ref. egyház. 1905-re: Nógrádi ág. h. ev. egyházmegye, Csurgói ev. ref. főgimnázium, Szatmárnémeti ev. ref. főgimnázium. 1903-ra: Szentleány-falvai ev. ref. egyház.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1904-re: Dr. Imre József H.-M.-Vásárhely, Jónás János Pozsony, Bodon Barna Gagy-Bátor, Kájel István Öszöd, Simonidesz János Szécsény, Nyitrai ev. ref. egyház, Tóth Lajos Tiszadob, Gamauf György Eperjes, Bodor István Rimaszombat, Kilyei ev. ref. egyház, Szabolcska Mihály Temesvár, Veres József Orosháza, Mészöly Győző Alocsut, Kérészi Barna Tiszanána, Simonffy Imre Debreczen, Pozsonyi ág. h. ev. egyházmegye, báró Mannsberg Sándor Kolozsvár (6 K), Soproni főgimn. magyar társ., Radványi István Miskolcz, Tordai unit. gimnázium, Miskolczi ev. ref. főgimnázium, Novák Lajos Sárospatak, Zayzon János N.-Enyed, Szakács István Lucska, Cziráky Endre F.-Dobsza, Payr Sándor Sopron, Szinay István Miskolcz, Haviar Dániel Szarvas, Steltzer Endre Pozsony, Bereczk Endre Szeged, Iglói ág. h. ev. főgimnázium, Stark Lajos Sopron, dr. Malatinszky J. H.-Szoboszló, Szabó Péter Piros, Saguly János Pitvaros, Könyves Tóth Sámuel Debreczen, Farkas József Budapest, Fürjesz Jenő Pető-Szinye, Mátészalkai ev. ref. egyház, Kanyári ev. ref. egyház, Fröhvirth Samu Pozsony, Kaposvárvidéki ref. lelk. kör, Furtai ev. ref. egyház. 1904 és 1905-re: Dr. Töpler Kálmán Sopron. 1902—1903. évekre: Farkas Kálmán Kecskemét, Benedek Dénes Makfalva, Lajos János Bögöz, Szabó András Vatta, Arany Béla Alsó-Szt-Iván (16 K.) Gergely Antal Mezőtúr. 1902—1904. évekre: Benedek Árpád Vajda-Szt-Iván, Hetvényi Lajos Sopron, dr. Miskolczi Kovács Gábor Szerencs, Bálint Dezső Sárospatak, Biki Károly Szatmár, Kovács János H.-M.-Vásárhely, dr. László Gyula Miskolcz, Kovács Lajos Budapest. 1901—1904. évekre: Andrassy Aurél Pozsony, Tiszaroffi ev. ref. egyház, báró Nyáry Béláné Pozsony, Szalacsi ev. ref. egyház. 1903. és 1904. évekre: Podhradszky János Szenttornya,

Hollerung Károly Modor, Scholtz Gyula Szarvas, Radácsy György Sárospatak, Tabajdy József Szentés, Máramarosszigeti ev. ref. egyház, dr. Haviár Gyula Szarvas, Molnár Lajos Haraszkerék, dr. Jenke Sándor Kolozsvár, Mester János Matisfalva, Puky Gyula Budapest, 1901. és 1902. évekre: Bortnyik György Kölese, ifj. Szekeres Mihály Noszlop. 1896-ra: Borsos István Pápa. 1902-re: Zilahi Kiss Béla Budapest (6 K). 1900-ra: Tatzelt Gyula Pozsony. 1899 és 1900-ra: Vojtkó Pál Sopron (10 K). 1902-re: Mester János Matisfalva, dr. Kún Béla Máramarossziget. 1900 és 1901-re: Plachy Bertalan Pozsony, 1903-ra: L. Benke István R.-Szt.-Mihály. 1905-re: Ballagi Géza Budapest, Tóth Sándor Feketehegy. 1900–1904. évekre: Fáy József Ecsed, báró Feilitzsch Artur Budapest. 1899–1901. évekre: Benedek Károly Mezőtúr.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1904-re: Félégyházi Antal Székelyudvarhely, Nagy Lajos Nyiregyháza, Szacsvey Sándor Kolozsvár, Duka Marcell Szeged, Nemes Kálmán Somorja, Mészáros János Zselicz, Sedivi László Nyitra, Zsóry György Ózd, Györy József Tarkány, Palesó Károly Damak, Czecz András Zsércz, Rigó Lajos Bihar, Vadászy István Noszvaj, Lénárt József Magyaró. Kiss Lajos Miskolcz, Balázs József Besztercze, Sámuel Aladár Balavásár, Ambrus János Jabloncza, Biber József Bakonszeg, Hegedüs István Budapest, Turkevei első kaszinó egyesület, Tóbiás Gyula F.-Láncz, Eder Gyula Miskolcz, Szabó Barna Miskolcz, Földváry Jenő Daruvár, Pataky Sándor Miskolcz. 1902–1904-re: Kun Bertalan Miskolcz, dr. Veress Endre Kolozsvár, Csabay Pál Balog, Rácz György Miskolcz, Fodor Géza Jósafő, Vaikó Pál Budapest, Békefi Antal Szeged, Gombai ev. ref. egyház, Kirchner József Pozsony, dr. Pávai Vajna Gábor Pozsony, Placskó István Szarvas, Herepei Gergely Kolozsvár, Cséry István Dombóvár. 1903 és 1904-re: Farkas Imre Mezőtúr, özv. Bögös Lászlóné Nagyvárad, Padrah Sándor H.-Szoboszló, Kaposy György Egerszeg, Kolbai Arnold Pozsony, Bendl Henrik Budapest. 1900–1904. évekre: Vértesy Sándor Miskolcz, Biró András Daróc, Szekrényessy Árpád Borsod, Osváth Pál Döghe. 1903-ra: Harsányi István Sárospatak, Elek József Bábony. 1902 és 1903-ra: Zsóry György Ózd, Bitay Béla Csikszereda. 1901–1904. évekre: Molnár József Miskolcz, Vladár Ervin Bánfalva, Szabó Béla Miskolcz, Strumszky Károly Pozsony, Bodogh Tamás Emőd, Sebestyén Dávid Kocs. 1900–1902. évekre: Kőszeghy József Kéttornyúlak, Nagy Kálmán Gecse. 1905-re: Sziráczy János Szarvas. 1902–1905. évekre: Vass Lajos Bodok.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1904-re: Gaborjáni ev. ref. egyház, 1903-ra: özv. Kerekes Józsefné Poroszló.

6. Költségekre befolyt 14 K 90 fill.

7. Kamatból: Takarékpénztári betét után 199 K 29 fill.

Összesen befolyt 3330 kor. 19 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1905 január 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A theologiai tanszékek és a porosz zsinat. <i>Stromp László</i> . . .	69
2. Göethe Faustja és a keresztyénség. <i>Dr. Szelényi Ödön</i> . . .	90
II. Tárcza.	
1. A francia zsoltárok ritmusa. <i>Szügyi Dániel</i>	113
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Németországi egyházi szemle. <i>Dr. Szlávik Mátyas</i>	126
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. <i>Sörös Béla</i> : A magyar liturgia története. <i>Sz. F.</i>	134
2. <i>Pálóczi Czinke István</i> : Imádságos könyv templomi használatra. s+n.	137
3. <i>S. Szabó József</i> : Debreczeni Lelkészi Tár. <i>F.</i>	140
4. Egytetemes Irodalomtörténet. <i>V.</i>	142
b) Külföldi irodalom:	
1. <i>Warneck G.</i> : Geschichte der protestantischen Missionen. <i>F.</i>	145
2. <i>Zöckler O.</i> : Die christliche Apologetik im neunzehnten Jahrhundert. <i>Sz. M.</i>	146

TÁRSULATI ÉRTESETŐ.

Pályázati hirdetés. *Koszorú* című kiadványsorozatának 1905. évi tíz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kivántatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok. A főfeltétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén valláserkölcsei erővel hassanak és tösgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelíges levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ivnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 1-ig alulírott titkárhoz küldendők.

Budapest, 1905. évi január 13-án.

Szőts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társ. titkára.

A THEOLOGIAI TANSZÉKEK ÉS A POROSZ ZSINAT.

(Befejező közlemény.)

Ismertetésem első felében ráutaltunk a kérdés előzményeire, s összegeztük a zsinati tárgyalások lefolyását és eredményét, a mely — miként láttuk — külsőleg a konservatív irányú többség győzelmével végződött. Hogy e mellett maga az ügy nyert-e avagy vesztett: ne firtassuk.

Sokkal érdekesebb és *tanulságosabb* Haupt tudósításának második része, a mely közelebbről az ő személyes állásfoglalását igyekszik e kérdésben megokolni, kimutatva, hogy ő magát nemcsak „positív“ theologusnak tartja, de lelkében egészen az is — és mégis lelkiismerete szerint kénytelen volt a magokat „positív“-eknek nevező, sőt a nevet egyedül maguk számára lefoglaló zsinati tagokkal szemben a közvetítő javaslat ellen szavazni. Hangsúlyozom, hogy Haupt ez apologiáját nem azért ismertetem, mintha minket, kiknek a porosz egyházi állapotok idegenek, az ő zsinati állásfoglalása s a zsinat határozata valami nagyon érdekelne: hanem azért, mert elvi álláspontja és fejtegetései olyanok, a melyek méltók arra, hogy belőlük *okuljunk*.

Haupt kiindul azon axiomából, hogy a történetben törvény, hogy principiális kérdések sokszor aprólékos dolgokon dőlnek el, s hogy a szenvedélyes harc és küzdelem, a mely ez aprólékoságokkal arányban egyáltalában nincs, lélektanilag éppen abban leli magyarázatát, mert azok, a kik e harcot kis dolgokért folytatják, mintegy ösztönszerűleg érzik, hogy a kis dolgok mögött nagy elvekről van szó. Így rejtőzött pl. az apostoli kornak azon mellékes vitakérdése mögött, vajjon a pogányoknak, a kik keresztyénekké lettek, magokat előbb az ószövetség rituális szertartása alá kell-e vetniök, egy igen nagy jelentőségű elvi kérdés, az t. i., hogy mily viszonyban van az újszövetség az óval. Így rejtőzött a marburgi vitában az éjszövetség szócska különféle felfogása mögött a lutheri és helvét reformáció egész lényege. Így van az Haupt szerint most is, a midőn a theol. tanszékek betöltésének kér-

désében tulajdonképen nem magáról e dologról (mert ennek magára elégtelen és képtelen voltát a zsinat ultrapositiv tagjai is sokan elismerték), hanem e mögött egy igen fontos és nagy elvi jelentőségű kérdéstről van szó, arról t. i. *mily viszonyban áll a theol. kutatás az egyház egész közéletéhez*; másképp kifejezve: mi viszonyban áll az önmagával mindig azonos keresztyénség és a folyton vizsgálódó és haladó tudomány.

Mindkét oldalról egymás jogát *theoretikailag* elismerik; csak az a baj, hogy a midőn a *praktikus* alkalmazásra kerül a dolog, kész az összeütközés, mintha egyik a másik existenciáját fenyegetné. — Azért Haupt most e kérdésbe merül el. — A zsinat színe előtt kifejtette, hogy az egyháznak a tudomány szabadságát megkorlátozni nem szabad, ellenkezőleg e szabadságnak teljesnek kell lennie, tehát paizsával fedeznie kell még a tévedéseket is: *most* kimutatja, hogy a theol. tudomány e szabadsága az egyháznak egyáltalán nincsen kárára, az egyház tehát azt nyugodtan elszenvedheti.

A zsinati majoritásnak felfogása szerint az egyház a korlátlan tanszabadságot el nem viselheti; a „modern theologia“ a hívő gyülekezetnek békés nyugodalmát már is feldúlta. Sőt éppen ez a nyugtalanság a gyülekezetben volt főoka azon felterjesztéseknek, a melyek a zsinati elnökségnek a theol. tanszékek betöltésénél befolyást biztosítani törekedtek, azért, hogy egyházas tanerők alkalmazása útján a gyülekezetben előfordult megbotránkoztatások a jövőben kikerülhetők legyenek. Hát a kegyes lelkek e nyugtalanságát csakugyan amúgy könnyű vérrrel venni nem szabad, még akkor sem, ha annak alapja egyáltalán nincs is. Maga az Úr felelősségre vonja azt, a ki csak egyet is a kicsinyek közül megbotránkoztat. Ámde e kiméletnek nem szabad annyira mennie, hogy az igazságot is megtagadtassa velünk. Pál és Luther felette megbotránkoztatták a zsidókat és a pápás egyházat: ám azért egyik sem hallgatott el, csak hogy a bennök megbotránkozókat megnyugtassa. A mai kegyes megbotránkozók nyugtalansága pedig annál kevésbé fogadható el elegendő érvekpen, mert *tényleg alaptalan és indokolatlan* az, s a keresztyénség lényegének hamis felfogásán alapul. E körök t. i. manapság is a szentírás betűszerinti inspirációjának elvén állanak s ez alapon a szentírással szemben a kritikának jogosultságát egyáltalán tagadják; holott maga Stöcker a zsinaton elismerte, hogy pl. „a Genesisben kétségkívül vannak mondaszerű elemek“, hogy „azokkal szemben elzárkózni kár s azért itt az ideje, hogy a hívő keresztyéneknek ezt nyíltan meg is mondjuk“. Azért hát nem szabad a gyülekezetből felhangzó megbotránkozás

hangjaira minden esetben hallgatnunk, csakis akkor, a midőn a keresztyénség lényegével szemben tényleges és valóságos ellenmondásról van szó. Különbén az ily botránkozások vajmi könnyen igen veszedelmes gyümölcsöt teremnének, mint ennek érdekes példáját mutatja Lepsius esete, a kit egyes szövegkritikai megjegyzései miatt az ú. n. „Gemeinschaftskreise“-k formálisan bojkottáltak.

Ámde van a dolognak még egy másik oldala is, ez pedig az, hogy a kegyes körök nyugtalansága rendszerint még ha nem is alaptalan, de legtöbb esetben túlzott, minthogy *egyes esetek általánosításán alapul*. Hogyan támad rendszerint ez a nyugtalanság? Valamely újság vagy egyházi lap megtámad valamely theologust bizonyos élőszóval vagy írásban elejtett nyilatkozataért, s annak így oly publicitást szerez, a minőre egyébként soha szert nem tehetett volna. Most már, ha ily esetek sűrűbben fordulnak elő, nyomban az a látszata támad a dolognak, mintha e botrányos nyilatkozatokban az egész theologia ludas volna, még ha a theologusok legjelentékenyebb része attól teljesen távol is áll. Így történt ez legutóbb a híres „*Babel und Bibel*“ kérdésével, a mely oly sok port és nyugtalanságot vert fel. Azt, hogy a férfi, ki e megbotránkozást teremtette, nem is theologus s így a theol. tan-szabadság kérdésében érviül fel nem hozható, hogy továbbá az ő tulkapásait a theologusok pártkülönbség nélkül egyhangulag visszautasították, senki figyelembe nem vette. Ime az általánosítás első foka. Ehhez csatlakozik aztán a második, az t. i., hogy ily nyilatkozatok súlyát rendszerint értékén és mértékén túl becsülik. Erre ismét élő példa *Harnack* ismert kijelentése, hogy Krisztus nem tartozik az evangéliumba, a mit aztán sokan túlozva úgy magyaráztak, hogy tehát Harnack Krisztust az evangéliumból egyszerűen kiküszöböli, vagyis az evangéliumot Krisztus nélkül gondolja: oly felfogás, a melyet a nélkül, hogy valaki Harnackkal azonos állásponton állna, az ő művei alapján visszautasítani kénytelen. Ime tehát az általánosítás egy második módja, a midőn valakinak szavai mögé gonoszabb tartalmat csúsztatnak, mint a minő azokban tényleg foglaltatik. Ehhez járul aztán még egy harmadik fok és mód is, az t. i., hogy ily kiszakított szavak és nyilatkozatok alapján az illető theologust feketébbre festjük, mint a milyen valójában, az által, hogy a mi benne pozitív van, azt egyszerűen figyelmen kívül hagyjuk s őt egyszerűen stigmatizáljuk. Így tisztelték meg egyszer még a boldogult *Beyschlagot* is az „atheista“ jelzővel, s a mi a legnagyobb baj: ha akad valaki, a ki az így stigmatizáltak pártját fogná s igekeznék

öt az igazságnak megfelelő mivoltában bemutatna, hát bizony maga is gyanúba keveredik s az ő igazhitősége is hitelét veszti.

Hanem hiszen kész a felelet: ám legyen, hogy a kegyes lélek megbotránkozása a theológiával szemben részben alaptalan, részben túlzott, ám azért mindig jogosult és megokolt s megkövetelhető legalább is az, hogy a ker. hit centrumát ne támadják éppen azok, a kiknek a keresztyénség tanítóinak kellene lenniök. Jó. De mikor magok a zsinat tagjai sem tudják, hogy *mi is tartozik tulajdonkép a keresztyénség e centrumába*. Ismételve mint botránykövet emlegetik, hogy vannak, a kik pl. Jézus *keresztelést szerző igéinek* történeti hitelességét kétségbevonják, megfélekedve arról, hogy akadt kiváló „positív“ theologus is, a ki tudományos szempontból ugyanazt cselekedte. A kérdés kétségkívül nehéz és kényes. Ámde, a ki annak a nehéz és kényes voltát el nem tagadja, s azt megoldani törekszik, már csak ezért felforgatónak mondható-e? Azért mások egy lépéssel hátrább vonulnak s előhuzakodnak a „nagy üdvtényekkel“, milyenek a *szeplőtlen fogantatás, a feltámadás és a mennybemenetel*. Úgyde igazán kegyes és pozitív theologusok nem találtak semmit abban, hogy e tényeket a maguk tudományos meggyőződése szerint értelmezzék. Így Neander, a ki a mennybemenetelnek érzéki eseményszerűségét tagadta. Így Müller J., a ki, bárha maga személyesen vallotta a szeplőtlen fogantatást, de abbeli reményét is kifejezte, hogy az egyház egyetlen hívőnek hitét sem fogja e hitzikkelylyel szemben esetleg elfoglalt álláspontja szerint megítélni. A Jézus feltámadásának kérdésénél is különbséget kell tenni: vajjon valaki a Jézus koporsóba fektetett testének mennyei testté való átváltozását tagadja-e, avagy az Isten jobbán ülő, uralkodó és élő megváltóba vetett hitet is? Schleiermacher pl. ez „üdvtények“ egyikét sem fogadta el úgy, a mint azokról az Irás tudosit: és vajjon van-e valaki, a ki a pozitív hitnek oly kiváló és mélyreható szolgálatokat tett volna, mint éppen ő? Még hátrább kell hát visszavonulnunk s megelégednünk a Jézus Krisztusnak, mint Isten egyszülött fiának és üdvünk közvetítőjének elismerésével, egyszóval a hittel, a mely *Krisztusban Istennek valóságos kijelentését* látja. Bizonyos dolog, hogy ezt a theologusok aláírnák — ámde a gyülekezet megnyugtatója érdekében a dolognak vajmi kevés jelentősége van. — Mert ama megbotránkozott lelkek ugyan máskép értik e sarkalatos tételeket, miként a theologusok nagy része s aligha engednék meg valakinek a jogot, hogy az Isten fiát hirdesse, ha ama fenti „nagy üdvtényeket“ is velök együtt

betűszerinti értelmökben nem vallja . . . Mindezt csupán igazolásul hoztuk fel annak, hogy mennyire térnek el a vélemények a tekintetben, hogy mi is volna hát az, a mi a hívők egyes lelkét megnyugtadni tudná. Minél hátrább lépünk, minél kevesebb lesz az orthodoxia quantuma, a melyet megkövetelünk, annál kevésbé érjük el a czélzott megnyugtatót. Gondoljuk csak meg, mely pontok voltak azok, a melyek az utóbbi években nyugtalanságot keltettek? A teremtéstörténet és a Wellhausen nyomában megindult ószövetségi kritika, a melyeknek ugyan Krisztus személyének elismeréséhez semmi közük. Haupt úgy véli, hogy a theol. tanszékek betöltésének kérdésénél úgy a plenumban, mint a bizottságban, a zsinat két teljesen különböző dolgot összezavart. Meg akarta nyugtatni a gyülekezeteket, lényegében azonban a felett tanakodott, mi az a minimum, a mi a zsinati tagok véleménye szerint a theológiában az orthodoxia előfeltételének tekinthető. Vajjon lehető-e ily minimum megállapítása — az teljesen magára álló kérdés; bizonyos azonban, hogy a gyülekezetek e minimummal meg nem elégszenek. Összeomlik az ő szemükben azonnal minden, mihelyt a bibliának csak egy téglaköve is kiesik. Azért, a mit a zsinati határozat kimondott, az a gyülekezeteket nem fogja kielégíteni.

E mellett nem szabad még egy momentumról megfeledkezni. A zsinat ugyanis csupán az *ujjonnan meghívandó professorok* egyháziasságával foglalkozott. De ez, ha még biztosítható volna is, a czélzott megnyugvást aligha jelenthetné. Mert e czélből gondoskodni kellene annak megakadályozásáról is, hogy az így alkalmazottak később olyat ne tanítsanak, a mi a gyülekezeteket nyugtalaníthatná. Ennek pedig egyetlen consequentiája az volna, a mi ugyancsak felmerült, bár nyomban vissza is utasított, hogy a professorok állandó egyházi censura alá helyeztessenek. Hogy ez lehetséges, mutatja a római egyház. Hogy ez eszme már most visszautasított, az mindenestre csak az evangéliumi szellem dicséretére szolgál; de vajjon e consequentia visszautasítása mellett ugyan micsoda biztosítékunk lehet arra nézve, hogy gyülekezeteink megzavartatását kikerüljük? Azt felelhetnék erre, hogy legalább *a jövőre nézve* megtettük a lehető, hogy a professorok egyháziasságáról biztosak legyünk. De hátha mégis oly professort választottunk, a kinek egyháziasságában csalódtunk? És ki biztosíthat arról, hogy mindig oly miniszterünk lesz, a ki a zsinat kívánalmait figyelembe is veszi?

Hanem feltéve, hogy sikerülne a theol. tanszabadságot úgy megkorlátozni, hogy a jövőben a theol. tanszékeken min-

den heterodoxióának még csak a lehetősége is ki volna zárva: még ez esetben is az elérhető előny nem kisebb hátránnyal járna. A bizottsági tárgyalások alkalmával Stöcker kijelentette, hogy bárha Krisztus egyházának ígéret adatott, hogy rajta még a pokol kapui sem diadalmaskodhatnak, de ez ígéret nem szól a porosz egyháznak, a mely a korlátlan tanszabadság mellett tönkremenne, mert a hívők szükségszerűleg szektákra töredeznének. Evvel szemben Haupt azon igen nyomatékos ellenvetéssel él, hogy éppen a *tanszabadság megkorfatozása az egyházat szektává fokozná le*. Miként minden conventiculumnak, úgy minden szektának természetében fekszik ugyanis, hogy az egyháznak azt a feladatát, hogy a világ savává legyen, megoldatlan hagyja. E feladat megoldását czélozza a külmiszió, a mely egyeseket s egész népeket Isten országának hálójába von. Ám e feladat érdekében az egyházra egy más feladat is hárul, az t. i., hogy az emberi szellem munkájának összes eredményeit szolgálatába fogja, egyszóval, hogy az egész kulturfejlődéssel számot vessen. Nos e számvetés pedig csak úgy lehető, ha elmerülünk a különböző korok világnézetébe, hogy azt bensőleg meggyőzve, asszimilálni képesek legyünk. Ez asszimilációs folyamatot érdekesen mutatják a keresztyén-ség első századai, a midőn mindaz, a mi a ker. világnézettel ellentétben volt, legyőzetett, egyúttal a keresztyéni világnézet az akkori világnézet formáiban s eszközei útján nyert kifejezést. A római egyház meg is maradt ez állásponton, miként azt Aquinói Tamás inthronizálása igazolja. Hogy ennek daczára a római egyház mégsem lett szektává, annak oka, mert a világ felett való uralomnak, a világmeggyőzésnek jogigényét és feladatát külső módon, az egyház külső tekintélyének érvényre juttatásában tartotta fenn. Ám ez utat a gondviseles az ev. egyház előtt elzárta. Mi nem vagyunk csalatkozhatlan egyház: azért mi az igazságot az egyházi tekintély alapjára nem fektethetjük. Ha tehát mi a világ feletti uralomra mégis igényt tartunk, azt nem külső jogi eszközökkel, de pusztán a szellem benső erőivel választhatjuk meg. Az út pedig erre egyedül a szabadság. Abban a perczen, a mint mi e szabadságot bármilyen tekintetben is megkorfatozzuk, egyházunknak lehetlenné vált feladatát megvalósítani. És abban a perczen szektává lesz, a melynek nem az a feladata, hogy a világot meggyőzze, hanem hogy attól elforduljon. Mindenesetre egyházunknak ez Istentől rendelt világmeggyőző hivatása, a melyet csakis az emberi ismeret összes eredményeinek az Isten országa szempontjából való gyümölcsötzetése útján érhet el, igen nehéz, különösen napjainkban kétszeresen súlyos feladat. Egészen

más, mint a keresztyénség első századaiban volt; a tudományok haladása egész új világot teremtett. Természettudományunk nemcsak végtelenül meggazdagodott, hanem egészen más alapokra is lett fektetve. Hasonló az eset a történettel, különösen az ember lényegére vonatkozó tudománnyal, minek igazolására elegendő a psychologia teljes átalakultára utalnunk. Törvényeket fedeztünk fel mindenütt, a melyek ismeretünkről a véletlenség színét letörlik s reá a szükségyszerűség bélyegét nyomják. Hát e resultátumot viszonyba kell hoznunk a keresztyénség tartalmával is. Ez úton aztán özönnel bukkanunk a nehézségekre. Nemcsak egyes kérdésekben, milyen pl.: hogy miképen egyeztessük meg az újon felfedezett történeti adatokat a biblia előadásaiival; hanem elvileg is, pl.: hogy mily viszonyba hozzuk a fejlődés törvényét a kijelentés fogalmával, mikép gondoljuk a természetes és a természetfeletti viszonyát. E közben nem ritkán nyerünk oly benyomást, mintha ker. világnézetünk a modern tudománnyal összeférhetlen volna. Már pedig nekünk, keresztyéneknek, két igazság bizonyos: az egyik, hogy az igazság csak *egy* lehet, minél fogva a világra vonatkozó összes ismeretünknek a vallásos igazságokkal egyezniök kell; a másik, hogy Isten lelke az, a mely előttünk *minden* igazságot feltár, hogy tehát a tudomány összes eredményeinek végül is a vallásos igazság gazdagítására s mélyítésére kell vezetnie. E két tényező egymásba dolgozása pedig — és éppen ez a theologiai tudomány feladata — felette nehéz; nehéz azért, mert miként általában tudományos ismeretünk, úgy keresztyén ismeretünk is tévedésnek van alávetve. *Igen, az utóbbi is.* Hitünk tartalmát csakis azon eszközökkel és formákban juttathatjuk kifejezésre, a melyeket éppen korunk nyújt. Innen foly, hogy minden vallásos ismeret általán a különböző korok nyomait mutatja. Így áll elő minden egyes esetben, a midőn a modern és a keresztyén ismeret ellentétbe jutnak, a kérdés, vajjon ez ellenmondásnak itt vagy ott van-e a nyitja. És a kutató könnyen csalódhatik, gondolva, hogy a ker. ismeretnek egy tökéletlen burkát tépte össze csak, holott valójában magát a ker. igazságot sértette meg. És viszont beállhat az eset, hogy valaki a ker. igazság örök tartalmának megrövidítését gondolja akkor, a midőn csak egy a kor által adott, tehát muló és tökéletlen formának eltörléséről van szó. Például szolgáljon e tekintetben a kijelentés fogalma. Egész theológiánk, még a legmodernebb is használja azt s mindegyik azt véli a másiktól, hogy ez azt a fogalmat helytelen értelemben használja s megsérti. Hát ily körülmények között határozottan visszas

dolog volna, hogy e folyamatba autoritativ döntésekkel vágjunk közbe. Ha a tévedést le akarjuk győzni, hagyjuk azt szabadon megnyilatkozni, legfőképpen pedig éppen a legfőbb tévedést, mert hiszen éppen a legfőbb s legsarkalatosabb pontokon legnagyobb érdekünk a tévedésnek *belső meggyőzése*. És különösen ma, az általános műveltség korában, a midőn az ismeret eredményei oly messze rétegekben el vannak terjedve, ezek és ezek számára kívánatos, hogy a keresztyén-ség azokkal leszámoljon. Erre valók a professorok, mint a kik hivatásszerűen elsősorban is a *kutatásra* vannak kötelezve, természetesen nem oly czélból, hogy annak eredményeit maguknak tartsák meg, hanem hogy másoknak is közjává tegyék. Ennek pedig első módja, hogy az eredményeket a szakértők ítélete alá bocsássák, a miből természetszerűleg csak egészséges vita támad, a melynek gyümölcsei ismét csak a tudományt fogják gazdagítani. A theol. kutatás e hivatásszerű folytatásához első kellék a tudományos képesség és a módszeres iskolázottság. Mert hiszen a tudomány előbbvitale nem annyira a feladott kérdésekre adott helyes feleletektől, mint sokkal inkább az új kérdésekkel és problémákkal szemben elfoglalt álláspontunktól függ. Ritka dolog, a midőn valaki mindjárt az első esetben megtalálja valamely problémával szemben a helyes és kielégítő megoldást. Lassan és magától jön meg ez csak. De már elég érdem az is, ha valaki kérdést vetett fel, problémákat vizsgált és a nehézségekre rámutatott. Innen van, hogy rendszerint tudománybeli ellenfeleinktől a legtöbb indítást nyerjük s azért nékik csak hálaival tartozunk, bárha ők a szóbanforgó kérdést egészen másképpen oldják is meg, semhogy mi azt helyeselni tudnók. Ezen alapul aztán a munkaközösség érzete, a mely minket, tartozunk bármely táborba, egybe olvaszt, s a mely érzetnek a legnemesebb kifejezését adta *Rothe*, erkölcszatanának e következő szavaiban: „Ellenséges indulat nem választhat el engem azoktól, a kik, bárha más úton, de ugyanoly becsületes szívvvel haladnak a tudományban, akárcsak én; megvetni nem tudnám azt, a ki az igazság kutatásában fárad, bármely mestert is nevezzen vezetőjének; a tudósban, tartozzék ez bármely iskolához, nem látok én egyebet, mint becses munkatársat a tudomány nagy épületénél, a melynek oly megszámlálhatlanul sok is oly *különféle* erőkre van szüksége.“ Azért felette visszas dolog volna kiváló és derék tudósokat nem alkalmazni csak azért, mert tudományos eredményeik helyteleneknek, vagy tán éppen veszedelmeseknek látszanak s azért tőlük megvonni az alkalmat és eszközöket, hogy egész lelkükkel a tudomány-

nak élhessenek. Ugyan hol akadna olyan theologus, tartozzék bár akármely irányhoz, a ki pl. Baurnak s az ő kritikai iskolájának munkáját lenézné s azt óhajtaná, vajha az soha ne existált volna? Az evangélikus egyház a kutatásnak teljes szabadságát éppen az igazság megismerésének legközvetlenebb érdeke miatt egyáltalán nem nélkülözheti. Miként az egyes keresztyén ember a maga bűneinek megbocsátásába s üdvösségének bizonyosságába vetett hitét nem tekintheti pusztán jól elhelyezett tőkének, a melynek kamatai maguktól megteremnek, hanem kénytelen a hitében napról-napra előbbre küzdeni s újjászületni: úgy az egyház sem tekintheti közhitét egyszerű örökségnek, hanem azt újból és újból meg kell szereznie és kiküzdenie. Ehhez nem az eszköz, de igenis *egyik* eszköz a theologiai tudomány. Miként az egyének hite folytonos megpróbáltatások és küzdelmek között haladva mélyül és tisztul: úgy kell a theologianak is folyton előre haladnia, megpróbáltatások és küzdelmek közt. S a miként az egyén nem kívánhatja, hogy e megpróbáltatások minél csekélyebbek legyenek, úgy az egyház sem, sőt ő még kevésbé követelheti, hogy a ker. igazság ellen intézett kételyek és kifogások mindig csak a periferián lévő dolgokat érhék, a centrális dolgokat pedig békében hagyják. Hiszen éppen ezeken fekszik a fősúly, azért a kutatásnak is ezekkel szemben kell a legmélyebbre hatóknak lenni és minden kifogásnak és kételynek a központból kifelé kell megvizsgáltatnia és meggyőzetnie. Ennek pedig a folyománya, éppen az egyház érdekében: feltétlen szabadság és pedig nemcsak a kutatás, de a kutatás eredményeinek közlése, a véleménynyilvánítás számára is.

Az elmondottakból világos, hogy a theol. tudomány eredményeiből eredhető nyugtalanság a kutatás megkorfatozása útján nem szüntethető meg. Ennek egészen *más útja-módja van: Elsőben* is az, hogy győzzük meg az illető köröket arról, hogy a tényleges helyzetről igen helytelen képzetük van. Mert nem áll az, mintha jelen korunk szükölködnék az egyházas theologia képviselői nélkül, a mikor nincs Poroszországban egyetlen, a melyben épp ez irány igen erősen képviselve nem lenne. E tekintetben a kormány sem vádolható mulasztással. Sőt ha mellőzésről volna szó, úgy bizonynyal nem a positiv theologianak volna oka a panaszra.

Ámde e rámutatásnál a tényleges állapotra, a mi különben is legfeljebb csak enyhítőszert számba jönne, sokkal fontosabb egy *második* mozzanat, az t. i., hogy az az egész nyugtalanság alapján véve az ev. egyház lényegének s feladatai-

nak megértéséhez szükséges érzék hiányáról tanuskodik. E tekintetben gyülekezeteink évszázadok óta helytelen irányban nevelődtek. A mit pedig századok elrontottak, azt rövid néhány év alatt jóvá tenni nem lehet. A baj gyökere pedig ott rejlik, hogy nem vontuk le sem az ev. üdvölv, sem az ev. egyház-
elv consequentiáit. Ellenkezőleg: az evangéliumot külső, jogi tekintélyelvként s az egyházat ez elv alapján felépült külső jogi intézményként állítottuk oda. Miből folyólag az egyházhoz és az Úr gyülekezéséhez való tartozandóságot is bizonyos tantételek számához való csatlakozás mértékével mértük. Így lett aztán az írás tekintélye is mechanizálva s a helyett, hogy azt első sorban is mint Isten ígését fogtuk volna fel, a melynek szelleme által Isten az embert újjászüli s lelkébe az örök élet erőt oltja: egyszerűen bizonyos tantételek summájává fokoztuk le azt, mintha csak egyszerű jogi codex volna. A helyett, hogy ez Igében egy élő organismust láttunk volna, a melynek egyes részletei az egésznek központjához való viszonya szerint értékelendők: a betűinspirationnak boldogtalan s egyáltalán nem is keresztyén jellemű, hanem a pusztá emberi bölcseségből elvont teoriájával belőle tanszabványt csináltunk. Persze, hogy ez állásponttól könnyen megeshetett aztán, hogy irányult legyen bár csupán egyes részletekre, minden kritika nyomban felforgató célzatúnak lett bélyegezve. Bizony, ha gyülekezeteinkben a szentírást igaz evangéliumi értelemben tudnók megítélni, evvel már a nyugtalanság legnagyobb része bensőleg meg volna szüntetve. Azért a legelső feladat, hogy ez irányban épp oly határozottsággal, mint kimélettel és bölcsességgel a dolgon változtatni iparkodjunk. E szempontból első sorban is ki kell mutatnunk azt, hogy ily evangéliumi felfogás mellett a biblia nemcsak hogy nem veszít, de sőt ellenkezőleg éppen nyer értékben és jelentőségben. E mellett meg kell szüntetnünk azon túltengő áldogmatizmust is, a mely a keresztyénséget bizonyos ismeretek mértékétől teszi függővé. Mert nem azon fordul meg a mi üdvösségünk, mit és mennyit tudunk, ismerünk mi Istenről, tehát olyasvalamin, a mit mi produkálunk: hanem azon, a mit Isten tesz velünk és értünk. Az ő ténye az, hogy engem szegény bűnöst evangéliuma által felemel s engem Krisztusban gyermekévé fogadva, nékem életet és üdvösséget ad. A mi ismeretünk tehát nem előfeltétele, de még csak következménye Isten kegyelmi tényének; azért lehet az tökéletlenebb avagy tökéletesebb, de sohasem oly természetű, hogy esetleges hiánya vagy tévedése okul szolgálhatna arra, hogy e miatt valakit az üdvösségből kizárt-nak ítéljünk. Mindebből azért egyáltalán nem következik,

mintha minden ismeret, minden dogmatika teljesen közönyös dolog volna. Ellenkezőleg: az egyháznak igenis feladata, hogy a szellem világossága mellett *minden* igazságra elvezessen. Minden egyes igazságért, akár cenztrális, akár csak periferiális legyen is az, teljes komolysággal kell itt minden tévelygés ellen küzdeni. Ámde e küzdelemnek megszűnik minden bántó tövise, mihelyt tisztába jutunk avval, hogy nincs az a súlyos tévedés, a mely a szentlélek hatását a tévelygővel szemben lehetetlenné tudná tenni. Ez a biztos módja annak, hogy a személyek feletti ítélkezést kiküszöböljük. Szinte begyökeresedett felfogás az, hogy az ú. n. negatív theologia romboló munkáját pusztán a rombolás feletti örömeiben s az evangelium ellen táplált gyűlöletből végezné, s hogy az ily theologus, a kinek munkája ez irányban nyugtalanságot kelt, hitetlen. Pedig tán ha közelebről megfigyeljük egyéniségét és életét, maga a kegyesség és a jámborság. Ime ide vezet az az áldogmatizmus, a mely bizonyos tantételek mértéke szerint itéli meg az egyént, a kit pedig csupán azon vallásos viszony alapján lehet helyesen megítélni és megérteni, a melyben ő Istennel szemben érzi és tudja magát. Szüntessük meg az áldogmatizmust s a felpanaszolt nyugtalanságnak is már javarészben élet vettük.

S ehhez járul még egy *harmadik* mozzanat is: s ez a hit, a mely feltétlenül bizik az evangeliumi igazság erejének győzedelmében. A keresztyénség nem csak a tudományos ismeretnek tárgya s első sorban sem az. Krisztus gyülekezetének van egy biztos eszköze, a melylyel minden tudományos túlhágásokat ellensúlyozni képes, s ez a lényegét s egyúttal boldog bizonyosságát is képező, napról-napra megújuló üdv-tapasztalat. És ha minden tudomány ellene összeesküdnek is: a hit e támadásokat mind a Lélek erejénél és bizonyosságánál fogva győzedelmesen megállaná. Mert a hit egyszerűen legyőzhetetlen. Ámde útja küzdelmek útja, s előlük kitérnie nem lehet, nem szabad. Csakhogy ellenfeleit nem győzi ám meg, ha őket hallgatásra készíti: ellenkezőleg, itt is teljes konkolyben áll az Úr ama mondása a búza között sarjadt konkolyról szóló példázatban: „Hagyjátok a kettőt együtt növekedni“. A tévedések erőszakos elnyomása bizony a tiszta buzának is ártana. Isten országa háztartásában még a gonosznak, a tévelygésnek is van missziója. Még ezeknek is, miután bizonyos ideig uralkodtak, nemcsak legyőzetniök, de a hitnek tisztítására, mélyítésére és erősítésére kell szolgálniok. És Isten országában gyakran ezer év annyi, mint egy nap. Minden kornak meg van a maga physiognomiája, előnyei és hibái.

Ez utóbbiak is uralkodó hatalom bizonyos korok felett. Legyőzésük nem egy nap munkája, de egy egész korszak feladata. Ezért szükséges a türelem. A hit pedig tud tünni és megtanult várni. Ez a hit lesz tehát minden korszak igazi megnyugvása minden botránykozttatások között. És e nyugalom nem a temető nyugalma, hanem azé a harcosé, a ki bizton tekint a reá váró küzdelem elé, mert tudja, hogy Isten ügye el nem bukhat.

Összefoglalva az elmondottakat: az a tudat, hogy az ú. n. liberális theologia is munkájával Istennek és az ő országának *akar* szolgálni, még ha téved is: elveszi az ellene való harcznak a keserűségét; az a tudat, hogy minden munka, még a téves is, Istennek és az ő országának szolgálni *kénytelen*; megszünteti e harcban az aggodalmat; s az a tudat, hogy más mód a tévedések meggyőzésére nincs, mint megadni nekik a lehetőséget, hogy szabadon megnyilatkozhassanak: megtermi a lelkekben a szíves készséget e tévedések eltűrésére, nem a nembánomság értelmében, de azon tudatban, hogy azokat benső szellemi fegyverekkel képes meggyőzni.

Mindezek alapján Haupt igazolja, hogy bárha ő maga is teljesen positiv theologusnak tudja és vallja magát, azon határozati javaslatra, a melyet a zsinat többsége elfogadott, a maga részéről csak nemmel szavazhatott.

Azonban eddig a dolgot mindig csak a gyülekezet s ennek megnyugtatója szempontjából vizsgálta. Kimutatta, hogy az egyház, ha hivatását helyesen fogja fel, a theol. tudományos kutatásnak szabadságát és pedig feltétlen szabadságát elviselheti s azt el is kell viselnie. Most a kérdést más szempontból veti fel s tekintettel az akad. ifjúság vallásos *nevelésére*, azt így formulázza: vajjon e szabadság érvényben maradjon-e *az akad. oktatásban is*? E kérdés felvetését pedig elkerülhetetlennek tartja azért, mert sokan komoly kételyeket táplálnak arra nézve, vajjon az akad. ifjúság a teljes szabadságot veszély nélkül megbirja-e?

E tekintetben Haupt mindenekelőtt kiemeli, hogy Németország egész egyetemi oktatása a szabad kutatás előfeltételén alapul. Célja nem a dresszura, az ismereteknek tekintélyszerű továbbközlése, a megállapított eredmények autoritativ elsajátítása; hanem szellemi önállóságra s személyes meggyőződést célzó törekvésre való nevelés, melynek eszköze a tudományos munkának módszerében való iskolázás. Még azokat a tanulókat is, a kiknek a tudományos kutatás később nem lesz életmunkájuk, úgy akarja nevelni, hogy bevezetve

őket a tud. kérdések kezelésébe, a kézműves álláspontján felül emelje. Meg kell szerezniök a képességet, hogy szükség esetén mindig önálló ítéletet tudjanak formálni s önjükből emelkedjenek szilárd meggyőződésre. Ez az oka annak, hogy Németországban az akad. tanító hivatása mindig a tudományos kutatóéval párosul. Hogy a midőn hallgatóit a maga kutatásainak munkamezejére vezeti, ezek ott az ő munkájának megfigyelésén s követésén tanulják meg a tud. munkálkodás módszerét. S mert — miként már fentebb igazoltatott — a tudományos kutatás megkorfórozása tulajdonképen annak benső megsemmisítését jelenti: azért az egyetemi oktatásnak is, a kutatással való benső és elválaszthatlan egysége alapján, teljesen korlátlanoknak kell lennie. Mert a tudomány, mint ilyen, minden külső tekintélyt perhorrescál: ő szabadságra nevel és pedig a szabadság által. A miből folyt aztán az az igen fontos követelmény, hogy ily autoritativ tekintélyt tanítványával szemben maga a tanító sem igényelhet. Még a legkiválóbb tudós, a legalaposabb szakférfi sem követelheti, hogy tanítványa az ő pusztá szavának adjon hitelt: itt csak az okok és érvek súlya dönthet. És ez a szabadság különösen jelentős éppen a theologusok szempontjából és éppen korunkban. Még a gyakorló lelkész sem vonhatja ki magát a feladat alól, hogy leszámoljon a modern tudománynak különféle, akár vélt, akár való eredményeivel. Szüksége van erre már csak a gondjaira bízott lelkek miatt is, a kiknek úgyszólván nyakukra tolnak a különféle problémák, mint pl. Häckel világrejtélye avagy a sociáldemokrata „Bibel in der Westentasche“, a melyekkel szemben a lelkésznek okvetlenül állást kell foglalnia. Ily munkákkal szemben nem elég a pusztá tagadás, tartalmukkal is le kell számolni s megtanulni a módját, hogy tévedéseiket feltárja s az igazat a fonáktól megkülönböztesse. Kétségkívül az emberi életet érdeklő végső kérdések eldöntése nem tartozik a tudomány mezejére: de bizonyos az is, hogy a mi a tudomány nevében lép fel, azzal szemben a tudomány útján is kell védekezni. A theologus azért e kérdéseket nem kerülheti meg, néki azokon át kell magát törnie. Erre pedig csak akkor lesz képes, ha ama kérdéseknek bátran szemébe néz s azokkal szemben önálló meggyőződésre tesz szert. Az akadémiai nevelésnek egyik legfőbb feladata, hogy megtörje a gyávaságot, a mely lusta arra, hogy maga gondolkozzék, maga vegye fel a küzdelmet. Ezért is az egyetemi tanár képesítésének kriteriuma nem annyira tudományos eredményeinek helyes vagy helytelen voltában rejlik, mint sokkal inkább azon tudományos erejében, a mely képes tanítványai-

ban is hasonló erőt kelteni. Sokan azok közül, a kik egykor Schleiermacher avagy Hegel iskolájába jártak, később mestereiknek nemcsak egyik-másik tudományos tételétől, hanem egész világnézetétől is elfordultak: de azért abban, a mire maguk eljutottak, mégis nagy része volt mestereik módszeres hatásának. A miből foly, hogy végzetes tévedés azt hinni, hogy positiv theologusoknak alkalmazása által a tanszékeken már tanítványaiknak jövődöbéli positivizmusát előre biztosítottuk. Mert nem arról van itt szó, hogy a theol. hallgatók számára kész igazságokat közvetítsünk, hanem arról, hogy megtanulják a módját, mikép juthat el ki-ki maga a tudományos igazságra. Ezért is az akadémiai meghívások ügyében való javaslattétel joga is kell, hogy első sorban azok kezébe adassék, a kik leginkább hivatottak arra, hogy valamely férfiú tudományos erejéről és jelentőségéről ítéletet mondjanak. S ezek a facultások. Mig ha a jogot pl. az egyházi organumok kapnák meg, egyáltalában nem volna semmiféle biztosítékunk arra, vajjon a tudományos képesség megítélésénél nem nyomulnának-e ilyformán előtérbe egészen más szempontok.

E fejtegetésekkel szemben ellenvenethni, hogy az általunk megkívánt korlátlan szabadság ellentétben áll az egyetemi oktatás céljával s az ifjúság szellemi fejlődésfokával. Amaz előbbi szempontból hangoztatják, hogy az egyetemi tanulmány a lelkészi hivatalra való előkészülés, ennek a hivatalnak pedig normája és korláta az egyház hitvallása. Azért az előkészítés munkáját is csak oly férfiakra bízhatni, a kik magok is a korláton belül állanak. Hát ez igen világos és kétségekívül igaz is. Az egyetemek tényleg nem csupán a tudományt szolgálják, de praktikus életpályákra is előkészítenek. Azért azt az alapot, a melyen magok is állanak, nem hagyhatják figyelmen kívül. Ámde a magában helyes tétel sok félreértéssel jár. Mondják, hogy az állam oly tanárt, a ki pl. socialdemokratikus elveket vall, nem alkalmazhat, mert az elvek az állam lényegébe ütköznek. Hát ez helytelen. Mert a tudománynak senki el nem veheti azt a jogát, hogy a létező intézményeket bírálat tárgyává tehesse. Az államnak csak ott lehet és kell is közbelépnie, a hol a tanár működése izgató élt vesz s tényleg az állami rend gyakorlati felforgatására irányul. A theológiának e tekintetben egészen sajátos helyzete van. Nála első sorban is nem külső jogszerű rendről és intézményekről van szó, hanem benső meggyőződésről, a mely az egyház tagjait összeköti. A jogász a monarchikus államformát teljesen fonáknak tarthatja, azért nyugodtan élhet a monarchiában s vetheti alá magát intézményeinek. Ám ha a theolo-

gus Krisztus istenségét tagadja, az valami egészen más. Az állam szolgája alkalmazhat egy törvényt, a melyet magára fonáknak tart: a lelkész nem vallhat oly hitcikkelyt, a melylyel bensőleg egyet nem ért. Úgy látszik tehát, hogy e téren a tudomány szabadsága és az egyház érdeke között ellentét forog fenn. Ámde ez csak pusztá látszat. Mert bárha igaz a tétel, hogy az egyház magát az igazság birtokában tudja; de e tétel még kiegészítendő azon látszólag ellenmondásos, de épp oly igaz tétel által, t. i. hogy az egyház az igazságot állandóan keresi is. Mert miként az igazságot újból és újból napfényre kell hozni s elsajátítani, úgy az egyháznak is az igazság megismerésében folyton növekednie kell. A keresztyén igazság egész aranytömegét újból és újból olvasztó tégelybe kell tennünk s megolvasztanunk: a minek következménye aztán az, hogy bárha az aranytömeg eredeti mennyiségében s lényegében megmarad is, de megváltozik a formája, a melybe az olvasztás révén jutott. Ez olvasztási folyamat tulajdonkép a fejlődés. Mindenesetre tiszteletreméltó dolog: a régi szerzeményt megőrizni, ámde az ily puszta konzervatív theologia az ismeretet ugyan előbbre nem viszi. Megakadályozni amaz olvasztó munkát annyit jelentene, mint a jövő nemzedéket a haladás feladatától eltiltani. E megfontolás alapján ama fentemlített látszólagos ellentét immár kielégítő módon megoldható. Az egyház hitvallása igenis állandó, változhatlan — tartalma szerint, a mennyiben abban a keresztyénség lényege foglaltatik; de kifejezésformája szerint, a melyet bizonyos korokban nyert, éppen nem változhatlan. Éppen mert a keresztyénség több, mint egy külső, autoritativ jogi intézmény, mert magasabb valami az, mint a pusztá ismeret: azért az ő ismeret-szerű felfogásában megnyilatkozó különbségek és legyenek ezek még oly mélyrehatók is, nem fognak mindenkép a ker. hitben való közösség akadályául szolgálni. Ha az ev. egyház jogi intézmény karakterével bírna, milyen pl. a római egyház, akkor csakugyan minden eltérés az ő rendjétől és dogmatikai felfogásától a vele való egység feladását jelentené. Ámde a dolog nem így áll. Van ugyan benne is valami a jogi intézményből, de ez éppen nem teszi az ő igaz lényegét. Miként az egyes hívőnek hite magasabb valami, mint bizonyos tantétel alá való rendeltsége; úgy az egyház lényege sem a jogi szabványokban van, s az egyházi tudomány is a maga feladatát e jogi kötelék sphäráján kívül és felül oldhatja meg. Az egyház hitvallásával szemben való kötelezettség sem jogi, hanem erkölesi természetű, vagyis az, hogy valaki az egyháznak szolgálatában állhasson s másokat is e szolgálatra

előkészíthessen, nem attól függ, vajjon az egyházi tantételekhez minő viszonyban áll, hanem attól, hogy neki a keresztyénség csakugyan üdvösség és életelve. Egyszóval: itt egyedül a keresztyén személyiség a határozó. E szempontból megértjük, hogy a theologia mezején más formában és magasabb fokon megismétlődik ugyanazon viszony, a melyet fentebb a jogtanár állására vonatkozólag kiemeltünk. A jogtanár a maga tudományos meggyőződését kinyilváníthatja szabadon, ha egyébként a külső létező jogi rendet tényleg érvényben hagyja: a theologus is teljesen szabad, ha egyébként bensőleg a Krisztus gyülekezetéhez tartozik. E tekintetben érdekes példa Schleiermacher egyénisége, a ki például pantheismusát sohse tudta teljesen levetkőzni, a mely tudvalevőleg a keresztyén világnézettel nem fér meg — és mégis keresztyén személyiségével és tudományával mennyire tisztítólag és mélyítőleg hatott annyi tévedéssel szemben. A tételben tehát, hogy az akadémiai theologusnak az egyház hitvallásán kell állania, nagy igazság rejlik: ámde ez egységének az egyház hitvallásával kulcsa és mértéke nem egy bizonyos orthodox tanminimium, hanem az ő egész személyisége s ha így külsőleg kutatását mi sem is korlátozhatja: de igenis annál jobban korlátozza bensőleg a saját vallásos meghatározottsága.

E dolgot még közelebről is meg kell világosítanunk. A theol. tanárnak kellékei: tudományos virtuozitás, tanítóképeség és keresztyén személyiség. A normális állapot már most az volna, hogy mind a három momentum a tanárban együtt s teljes mértékben meglegyen. Ámde ez nem mindig érhető el. Mindig lesznek oly tanáraink, a kikben egyik-másik kellék van túlsúlyban, a kik tehát pl. eminens értelemben tudósok, de a tanítóképeség dolgában gyengébbek. Ám azért jogtalanság volna őket a tanszékből kizárni, a mikor mint kutatók bőven kárpótolnak azért, a miben mint előadók fogyatékosak. Lehetnek ismét tanárok, a kik mint kutató tudósok kevésbé jelentékenyek, bár mint előadó tanárok módfelett kiválóak. Hasonlóan áll a dolog a harmadik követelménnyel is. Voltak tanárok, a kiknek személyes vallási hatásuk az ifjúságra valóssággal charizmatikus értékű volt, a mi tudományos, kutató munkásságukról éppen nem állítható. Épp úgy gondolható az ellenkező eset is. Az a kérdés már most, megállapítható-e bizonyos minimum, a melyen alul a theol. tanár működése el nem gondolható? Bizonyára: s ez a minimum a fakultások evangéliumi keresztyén jellemében rejlik. A kinek Krisztus nem megváltója, az nem keresztyén; a kinek pedig Krisztus nem egyedüli váltsága, az nem ev. keresztyén. Ámde e tété-

lek egyáltalán nem akarnak dogmatikai formulákként, csupán csak vallásos mértékként érvényesülni. A kinek élete úgy belegyökerezik a Krisztusba, hogy ő neki ereje az életben s vigasza a halálban: az oly vallásos kincscsel bír, a mely esetleges tévedéseit mindenkor kellőleg ellensúlyozni fogja. Természetesen, hogy valakit e legbensőbb vallásos személyiségében megítélhessünk, ahhoz felette nagy gyöngédség s igazi keresztyén tapintat kell. A legtöbb esetben meg kell elégednünk avval a jó véleménynel, hogy egy vallásilag komoly egyéniséggel van dolgunk, a ki azt a mi szent, úgy fogja kezelni, mint szentet. E megítélésében a végső határt az fogja képezni, hogy ott szűnik meg az illető alkalmazásának erkölcsi lehetősége, a hol nemcsak hogy a gyülekezet közhite iránti gyöngéd érzékét nem találjuk, de éppen ellenkezőleg, annak gőgös lenézését, a saját meggyőződésének kiméletlen és kegyeletlen előtérbetolását, sőt talán a közhittel való közösség és egyenes megtagadását. Ezt pedig csak az illetőhöz legközelebb álló, vajmi kevés egyént számláló körök illetékesek elbírálni. Távolabb eső körök e tekintetben igen könnyen tévedhetnek, a mennyiben az illetőnek egyes, őket megbotránkoztató kifejezéseit rendszerint kiszakítva mérlegetlik azon összefüggésből, a melyekben azoknak tán egész ellenkező értelmök van.

Más kérdés, vajjon a tudományos kutatás eredményeinek teljesen szabad és megalkuvás nélkül való feltárása meg-egyeztethető-e a *hallgatók szellemi fejlettségének átlagos színvonalával*. Kétségkívül nagy dolog az, a mit mi e tekintetben hallgatóinktól elvárunk. Azt akarjuk, hogy minden kételyen és ellenmondáson keresztül törjék magukat s azért feltárjuk először mindazt, a mi a ker. világnézet ellen csatasorba állítható. Hogy ebben sok veszedelem rejlik, nem tagadható. A kétely könnyen ifjúságunk lelkébe furakodik s minthogy az ifjúság mindig előszeretettel hajlik a végletek felé, könnyen megeshetik, hogy éppen a legtehetségesebbek a tagadás szelleme által elragadtatva kiméletlenül nekirontanak mindennek, a mi hagyományos. E tapasztalat az igazi indítéka az akad. tanszabadság elleni küzdelemnek. A modern theologia — úgy vélekednek — az ifjúságot oly lejtőre állítja, a melyen aztán nincs megállapodás, egészen a legrombolóbb radikálizmusig. Ezért kell oly tanítókat alkalmazni, a kik a régi hit alapján állva, e sülyedést előre lehetetlenné tegyék. Hát ez kétségkívül elég csalogatóan hangzik, csak az a baj, hogy ez az egész okoskodás oly alapról indul meg, a melynek hamis és tarthatatlan voltára fentebb már rámutattunk. Mert

téves az a vélelem, mintha az ifjúság feltétlenül azt a mestert követné, a ki vele szemben a keresztyénséget tudományosan képviseli. Haupt e tekintetben ráutal a greifswaldi egyetem példájára, a hol, daczára a doczensek positiv irányának, az ifjúság nagy contingensénél a legnagyobbfokú kételyt tapasztalta s viszont meg tudna nevezni — úgymond — oly liberális theologusokat, a kiknek hallgatói valóban mintaszerű positiv világnézetűekké váltak. Erőszakkal semmiféle szellemi irányt változtatni nem lehet. A szellemi irányok a különböző korszakokkal támadnak és mulnak. A mi korunk az a kor, a melyben különböző irányok vivják egymással a harcztot s jelentőségük nem attól függ, hogy mily szellemi nagyságok képviselik, hanem hogy mennyire gyökereznek a kor egész élettalajában. Azért mindegyiknek megvan és ha mindjárt csak fokozatilag is, a maga értéke és jogosultsága, de értéktelensége s jogosulatlansága is; mindegyikben megtaláljuk egy jövő fejlődés egészséges rügyeit épp úgy, mint az elszáradt leveleket, a melyeknek sorsa az elmulás. Küzdelmük maga: a haladás. Azért, a ki manapság az egyház életmunkájából bármely szerény részt is kíván, annak bele kell magát vetnie a küzdelem ez áradatába. Így van ez a theologia mezején is, a hol a legkülönfélébb irányok vivják nagy harczukat, a melyből ifjú theologusainknak is ki kell venniök részüket. A mi korunkban hatalom, ismerjék meg azt e minőségben ők is. Visszatartani, elzárni őket e küzdelemtől annyit tenne, mint megkorlátozni abban, hogy korunk feladatainak megoldásában önállóan részt vehessenek. Úgy van a dologgal is, mint általában a szabadsággal: a melynek megvannak kétségkívül a maga veszélyei. Az egyetemeinken divó szabadságot sokan polgárai közül el nem viselhetik s elpusztulnak bele. Ámde viszont a jó, a mi e szabadságból fakad, oly nagyjelentőségű, hogy érte ama veszedelmet is el kell viselnünk. Kétségtelen, hogy a modern tudomány sok theologusban megingathatja a vallásos hitet. De itt is az a kérdés csak: vajjon az a haszon, a mi abból származik, hogy a theologia harcra kellve a modern tudományos világnézettel, ezt végül bensőleg meggyőzni s a saját céljainak szolgálatába hajtani képes, nem elég nagy-e arra, hogy ezért ama harc veszedelmeit is elvállaljuk.

Hogy ez irányban alapos ítéletre juthassunk, hívjuk tanúságot a tapasztalatot. Vajjon mi is az az akadémiai studium eredménye ma? Vajjon papságunk ifjabb nemzedéke tényleg a heterodoxia táborában áll-e? Előfordulnak esetek, a midőn egyik-másik fiatal ember nemcsak hogy heterodoxszá lesz, de

el is idegenedik a ker. közhittől annyira, hogy a lelkeszi hivatalra képtelenné lesz: de ily esetek előfordultak más időkben is, miképen maradhatnának el éppen a mi forrongó korunkban? Úgyde ez csak ritka jelenség, sőt éppen az a baj, hogy ifjaink igen nagy része megszerez bizonyos ismeretkészletet, a nélkül, hogy a tulajdonképen való értelemben vett theologiai tudomány iránt igazi érzéke volna. Nos, az ilyen theologusokban az orthodoxiának sem lehet öröme, mert ezek az orthodoxia igaz lényegével és tartalmával szemben is épp oly érzéketlenek fognak maradni. Azok az ifjak viszont, a kik szellemileg éberek és fogékonyak, igen különbözőképen oszlanak meg: némelyek hívek maradnak az egyház közhitéhez, daczára, hogy az ellene irányuló támadásokat jól ismerik; némelyek ismét még benső harczot folytatnak magukkal, de abban az egyben már is megbizonyosodtak, hogy az evangelium csakugyan Istennek üdvözítő ereje, tehát bennök a positiv theologus kifejlőben van. S a mi e pontnál lényeges, az az, hogy e kandidátusok sem abból élnek már, a mire kételyük irányul, hanem abból, a mi már is lelkük positiv tartalmát képezi. S ha most már azoknak sorait nézzük, a kik már egyházi hivatalt viselnek, hát bizony vajmi igen csekély azoknak száma, a kik az Irással és symbolummal való ellentmondásukkal gyülekezeteiket megbotránkoztatnák. A legtöbb békés egyetértésben él az egyház hitvallásával, a melylyel legalább a lényegre nézve magukat valóban egységben is érzik; de sőt még azok is, a kik sok pontban heterodoxok, avval igyekeznek élni és hatni, a mi hitőkben positiv természetű. Azért egyáltalán nem jogosult a törekvés, a mely az akad. tanszabadság megrendszabályozására irányul.

A mi azonban fődolog: még ha akarnók is, erőnk, tehetségünk erre egyáltalán nincs. Nincs emberi hatalom, a mely képes volna nagy kormozgalmak elfojtására. „A mi engem magamat illet — mondja Haupt — hát én a mi theologiai fejlődésünk jövőjét nagyon nehéznek látom, talán nehezebbnek, mint sokan mások. Azt hiszem, hogy harczaink lesznek, a milyenek még nem voltak. S e küzdelem tárgyát a vallás végső létalapjai fogják képezni, nevezetesen a kérdés: vajjon a vallás pusztán lélektani jelenség-e, mint ilyen immanens fejlődése az emberi szellemnek, a mely az Istentől mind fejlettebb gondolatokra jut; avagy reális viszony-e az ember és maga az örök Isten között? Vajjon ennélfogva a bűnlen szemben való küzdelmünkben csak a magunk erejére legyünk-e utalva; avagy nem Isten maga-e az, a ki az ember életében újjáteremtőleg s újjászülőleg közbelépett s folyton közbelép?

Ámde legyen bár e küzdelem, mely reánk vár, még oly nehéz is: a diadalt abban nem az ellentétes világnézet erőszakos elnyomásával, nem jogi természetű védőfegyverekkel fogják elérni, hanem a támadások benső meggyőzése útján, a szabadság jegyében. E fajta harcokat, éppen mert Isten őt a szabadság jegyébe állította, csak az evangelium egyháza ismer, azokat megharcolni is egyedül csak ő van hivatva s csak ő lesz is képes“.

Az elmondottak alapján Haupt joggal mondhatja magáról, hogy ő maga positiv theologus, s hogy teljes tudatában van annak is, hogy a midőn ő a theologia számára a teljes és korlátlan szabadságot követeli, evvel nem a hitetlenségnek, hanem a hitnek és az egyháznak igaz érdekében cselekszik. Ha nem bíznék az evangelium feltétlen erejében és győzelmében, bizonyynyal nem mert volna előállani e követelménnyel. De mert hite az evangelium ama világmeggyőző erejében feltétlen és szilárd, a külső jogi kényszert a leg határozottabban visszautasítja ott, a hol csupán a benső meggyőzésnek van helye. És ha tán elkövetkeznék, hogy az evangeliumot — hiszen volt már ilyen eset is! — csak néhány kathedrán képviselnék: Isten lelkének mindig meglesz az az ereje, hogy újból és újból meggyőzze a hitetlenséget és a világot.

A *theologiai tudománynak* azért, hogy feladatát végezhesse, az *egyház jogi organizmusán kívül kell állania*, mert néki feltétlen mozgási szabadságra van szüksége. Ezért hangsúlyozta Haupt már a zsinati beszédében (l. előző cikk), hogy az egyház a theol. tudományért felelősséget nem vállalhat. A mikor Salamon templomát építették, a zajos munkákat a szentségtől távolabb kellett elvégezni, de e munkák eredménye a szentségnek szolgált javára. Így a theol. tudomány munkájának is formailag függetlennek kell lennie az egyház organismusától, de a munka áldása az egyházra fog hármlani. Az egyháznak tudnia kell ezt s azért helyénvaló, hogy jövedőbeli szolgálait egy időre a theol. tudományhoz adja ellátásra. Arról, hogy az egyház és a theologia között a feszültség valamikor teljesen megszűnnék, aligha lehet szó: ámde azért a kettő egymásra van utalva; s egymásra nemcsak minden ellentét daczára, de sőt éppen az ellentétek útján gyakorolnak befolyást. És ha az egyház a theol. tudományt tévutakon látja, hát használja vele szemben a szellem fegyverét, a mint csak erejéből telik: csak a jog és a hatalom fegyverét hagyja érintetlen, mert azokkal a tudománynak nem, legfeljebb magának árthat. A reformáció egyházának örök időkre szóló nemes

levele az, hogy isteni feladatát nem külső jogi és hatalmi eszközökkel, hanem pusztán benső, szellemi meggyőzéssel hajtsa végre. S ez értelemben minden harc és küzdelem vége az egy örök evangélium teljes diadala leend, a melyben minden ismeret és bölcsesség kincsei vannak örök idők számára elrejtve.

Ismertetésem végére jutottam. Nem szándékom ezúttal hazai viszonyainkra külön reflexiókba bocsátkozni, megtettem ezt más helyen, más alkalommal.¹ De nem állhattam meg, hogy az ismertetésem bevezetésében említett szempontból, e magvas és a theol. tudomány és az egyház kölcsönös viszonyát oly alaposan és előkelő módon tárgyaló tanulmányt a mi egyházi köreink s elsősorban is intéző férfaink tudomására ne hozzam. Eredménynyel-e: nem tudom. De erről gondoskodni már nem az én feladatom.

Stromp László.

¹ L. „Ev. Egyház és Iskola“ 1903. évfolyamában „Theol. oktatás-ügyünk reformjához“ cz. cikksorozatomban.

GOETHE FAUSTJA ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

Goethe immár géniusza örök emberi voltánál fogva nemcsak a német nemzet, hanem az egész művelt emberiség egyik büszkesége, költői remekművei nemcsak a német irodalom, hanem a világirodalom közkinccseit is képezik. Carlyle szerint neki csodamódon volt osztályrésze az, a mit a világ isteni eszméjében eltöltött életnek, a benső, isteni rejtély visiójának nevezünk és könyveiből a világ sajátos módon emelkedik ki, mint isteni alkotás, az Isten műremeke és temploma. „Az én felfogásom szerint a legnagyobbszerű, de egyszersmind a legnyugodtabb jelenség, a mi korunkban mutatkozó nagy dolgok között fölmerült”.¹ Egy ilyen nagy szellemnél bizonyára érdemes és tanulságos az ő vallási gondolatvilágába való elmélyedés és annak a kérdésnek a fölvetése, hogyan tükröződött az ő lelkében a világ, az emberi élet és az örök keresztyén eszme. Ez a feladat annál érdekesebb, mert ma mindkét párt egyaránt az ő tekintélyére hivatkozik, az ateisták, monisták (Feuerbach, Häckel) épp úgy, mint a keresztyén hit hívei. Goethe vallásos álláspontjának a tisztázása miatt már igen sok tinta folyt, ma azonban nagyjából már eldöntöttnek tekinthető e kérdés. Sokáig azt híresztelték, hogy Goethe hitetlen, az egyes felekezetek tanait semmibe sem vevő ateista volt. Nem volt vallása, nem volt hite, nem volt keresztyénsége, mert teljesen elmerült az örök szép görög szellem alkotásaiba. E nézet a priori elvetendő, a vallásos világnézet, mint tudjuk, az ismeret köre és a meggyőződés foka szerint a különböző egyéneknél nyilván különböző lehet, de bizonyos vallásos világnézete mindenkinek van, bizonyos vallásos világnézete volt tehát Goethének is. Első sorban túlbuzgó katolikus írók támadták meg, mint Göres, Baumgarten keresztyénellenessége miatt, de protestánsok is, mint a

¹ Carlyle: Hősökről 201. l.

pietista Hengstenberg, a legtöbb alaptalan és rosszhiszemű rágalmat pedig Pustkuchen zúditotta rá. Közismert tény, hogy épp a legnagyobbak vannak az ilyen támadásoknak kitéve, hiszen a mi mély keresztyén szellemű Madáchunknak is akadt — Dudek Jánosa. — Goethe ellenfelei rendszerint egyes nyilatkozatokból kovácsoltak fegyvert ellene, pedig egyes elszórt, az összefüggésből kiragadott nyilatkozatok éppen semmit sem bizonyítanak vallásos érzületét illetőleg. Bizonyos, hogy Goethe sok lelki tusán és átalakuláson ment keresztül, de ezek tüzeiben megtisztulva kibontja lelkének szárnyait és mindig fölebb emelkedik és csakis így válhatott belőle a sokoldalú, az universális szellemű és az élet mély ismeretével eltelt költő. Hogy vallásos vakbuzgóság nem hevitette, hogy mindenik felekezet dogmáin talált kifogásolni valót, maga vallotta be, de hitetlennek azért éppenséggel nem mondható. Megvolt neki a maga sajátos meggyőződése, a mely azonban nem egyezett mindenben az ő egyházával.

Goethet legjobban megfogjuk érteni, ha vázoljuk vallásos fejlődését és azután a Faustból próbáljuk a keresztyénséghez való viszonyát megállapítani, mint a mely nagy mű az agg költő egész élet- és világfelfogását tartalmazza, tehát a vallással szemben elfoglalt álláspontját is. Eleve feltehetjük, hogy Goethe vallásos erkölcsi fejlődése különböző fokozatain, más és más színben tűnnek fel vallásos nézetei. Legtöbb változáson 1775-ig ment át, Weimárba történt jutásáig.

Gyermekkori környezete egészben véve kedvező hatással volt vallásos fejlődésére. Atyja nem állott ugyan bensőbb viszonyban a vallással, de anyja szívében a hit mindenkor élő reménység volt, a fiú pedig első sorban az ő hatása alatt állott. E költői lelkületű, vidám életnézetű nő szívében őszinte istenfélelem és igaz vallásos érzelem lakozott. Neki köszönte Goethe a biblia mély szeretetét, melynek alakjai, nyelve, költői képei megkapták és élete végéig fogva tartották. Anyja rászoktatta a vallásgyakorlatra is, a milyenek a rendszeres vallásitanítás, reggeli ima, rendes templomjárás, házi prédikáció voltak. Az őszövétség iránt való szeretete bírta rá a gyermeket, hogy megtanuljon héberül, különösen Jób könyvét, a Példabeszédeket és az Énekek énekét szerette. Ha támadtak is benne e közben kételyek a szentírás isteni eredete iránt, azok az ó-testamentomi könyvek erkölcsi tartalmához nem férközhettek. A fiúban az ó-testamentomi isten képzelete élt, a ki a természettel és az emberrel is közvetlen érintkezésbe lép, azért tehát egy alkalommal egész ó-testamentomi módon áldozatot mutatott be neki. Hugával együtt rend-

kívül lelkesedett Klopstock „Messiás“-sáért és maga is megpróbálkozott a vallásos költészet terén; 1765-ben íródott a „Poetische Gedanken über die Höllenfahrt Christi“; tervezett egy nagyobb szabású eposzt Józsefről és egy drámát Belzasárról is. Vallásos érzületében először a lissaboni földrengés híre rendítette meg. Éles eszét, mely világos képzetekre törekedett, nagyban fejlesztette a skeptikus Hüsgen udvari tanácsossal való közlekedése. Nem maradt érintetlen a Frankfurtban egymással küzdő vallásos áramlatoktól sem: raczionálizmus, pietizmus, hivatalos keresztyénség.

A lelkében felmerült kételyekre, töprengéseire a konfirmációi oktatástól várt megnyugtatót. De a lelkész Schmitt György tanítása csak gépies közlés volt. Ilyen volt különben akkoriban általában a protestáns vallásoktatás: ortodox keretek között mozgott.¹ Goethe maga mondja önéletrajzában (*Dichtung und Wahrheit* I. Buch 27). „De az egyházi protestantizmus, mellyel megismertettek, csak száraz erkölcsstan volt: szellemes előadásra nem igen gondoltak és a tanítás sem a lelket, sem a szívet nem elégitette ki“.

A Lipsesében való tartózkodás nagyon kitágította szellemi látókörét és nagy befolyást gyakorolt szellemi és jellembeli fejlődésére. Itt aztán szakít gyermekkora vallásos képzeivel, határozott kétely ver gyökeret lelkében, de bekövetkezett betegsége egy időre visszavezette istenéhez.² Egyesülni akar lélekben az istennel, különösen Langer nevű mély vallásosságú barátja volt rá hatással, majd pedig Frankfurtban Klettenberg kisasszony, Goethe anyjai barátnője, kinek a költő „Wilhelm Meister“ című regénye hatodik könyvében állított örök emléket (*Bekenntnisse einer schönen Seele*). A jámbor kisasszony a herrnhutiak képzeiben találta meg lelkének békéjét és nyugalmat sok keserves csalódás után. Az ő hatása alatt foglalkozott a költő a herrnhutiak tanaival, de nem tudott velük teljesen egyetérteni, mert e tan nagyon hangsúlyozta az erendendő bünt, mely nem felelt meg Goethe erősen kifejlődött önérzetének és az emberi természetnek nagyra hivatottságáról táplált meggyőződésének. Ugyancsak Klettenberg kisasszony, meg a házi orvosa misztikus és alchimiai iratok tanulmányozására vezették, melyeknek később jó hasznát vette Faustjánál.³

Igy meglehetősen vallásos hangulatban került Strassburgba 1770 tavaszán, hol új kör várt rá. Itt végkép szakít a posi-

¹ Burggraf: Goethe und Schiller im Werden der Kraft. 19. l.

² Bernhard Spiess: Goethe und das Christentum. 13. l.

³ Burggraf: i. m. 174. l.

tiv keresztyénséggel, itt tisztultak nagy mértékben művészi, tudományos és politikai nézetei. Mindenekelőtt egy kereskedő családdal lépett összeköttetésbe, igen jámbor, kegyes emberekkel, a kikhez anyai barátnője beajánlotta; de csakhamar ráunt az egyszerű emberekkel való társalgásra és elfordult tőlük. Írni, a mint tudjuk, Strassburgban igen keveset irt, de az ezen évekből fennmaradt töredékek mind vallásos tartalmuak, a mi a fiatal Goethe azon rendkívüli érdeklődése mellett bizonyít, mellyel még akkoriban is, midőn a pozitív keresztyénséggel szakít, a hite iránt viseltetik. Épp oly jellemző, hogy jogi értekezése egyháztörténeti tételről szólott. Azt akarta benne kifejtetni, hogy a törvényhozó kötelessége bizonyos kultusz megállapítása, mely alól sem a papság, sem a világiak ki nem vonhatják magukat, egyébként pedig hagyják meg mindenkinek a maga meggyőződését. Ehrlen dékán tanácsára azonban letett a doktori szigorlat tervéről és beírta a „licentia-tusért“ való folyamodással. 1771-ben hazatért, 1772 május hóban pedig a wetzlari birodalmi törvényszéknél joggyakornok lett. Ebből az időből Kestner nevű barátja így jellemzi: „Templomba nem jár, az úrvacsorához sem, imádkozni is ritkán imádkozik, mert, úgymond, nem vagyok ahhoz elég képzetű. A keresztyén vallás iránt nagy tisztelettel viseltetik, de nem azon formája iránt, a mint theologusaink képviselik. A weimari tartózkodás előtti évek hangulatát legjobban feltüntetik fennmaradt költői töredékei. Nem szólva most Faust-ról, melynek első csirái itt keletkeznek, csak a többi töredéket vizsgáljuk.

Mahomet-et 1773-ban kezdte, benne a vallásalapítót Isten választottjának akarta feltüntetni, a ki azonban tiszta tana hirdetése közben cselhez és erőszakhoz kénytelen folyamodni, de haldokolva visszatér istenéhez. Prometheus-a költői erővel kifejezi az égvivő titánságot, egyúttal lázadás a személyes isten hagyományos felfogása ellen, a költő panteisztikus világnézetének dokumentuma. Az „örök zsidó“ csirái 1773-ig nyulnak vissza. Leginkább ezt a költeményt szokták felhozni Goethe ateizmusának bizonyítékául. Pedig ez tévedés. A költő olyannak mutatja be a zsidó vargát e töredékében, a ki mindennap csodás jeleket vár. Az Úr leküldi fiát a földre, hogy segítsen az embereken, de ez úgy tapasztalja útjában, hogy a tőle hozott világosság elhomályosult, a pénzsomj, az önzés hajtja az embereket jobban, mint annak előtte, a sok kereszt és keresztyéntől őt magát felejtik el. Tehát voltaképen e költemény is csak annak a gondolatnak a kifejezője, melyet Goethe mindvégig vallott, hogy Krisztus tanításait tanítványai

és követői nem értették meg és nem képesek nyomdokaiban haladni. Nem is Krisztus személyéről szól gúnnyal, hanem az ő egyházának a képviselőiről, a hozzá méltatlan papokról.¹ Erőt vesz rajta a kor hangulata. Úgy látszik, hogy ezen időben (1774-ben) lett figyelmessé Spinozára is, de csak Weimarban kezd benne elmélyedni.

1775-ben megy Weimarba Károly Ágost weimari herceg meghívására, hol azóta állandóan lakott. Itt lesz tudatossá Spinoza hatása. E filozófus különösen a természet és emberi élet nagyszerű felfogása (sub specie aeternitatis) és határtalan önzetlensége által hatott Goethe-re. Önéletrajzából látjuk, hogy Goethe Spinoza tanának a következő tételeit tette magáévá: 1. Az indulatoktól való megszabadulás, azok tiszta megismerése által. 2. A törvényszerű föltételezettség és szükségszerűség tana. 3. Spinoza metafizikai főelvei: Isten és a világ között monisztikus viszony van, tehát az istenség immanenciája és nem transzcendenciája: Isten és a világ egy.² Azonban csak annyit és azt fogadta el Spinozától, a mi egyéniségének megfelelt, egyébként ellentétbe helyezkedett vele. Spinoza a belső nyugalmat a megismerésben és az indulatok feletti uralomban találja, a földi boldogságot pedig az Isten intellektuális megismerésében. Faust alapgondolata ellenben, hogy a tudás nem nyújt sem megalégedést, sem élvezetet, csak az élő tett felebarátaink jólétéért tesz boldoggá, legyőzi a halál iszonyatát és megszerzi az üdvösséget, Spinoza boldogsága tehát quietisztikus és szemlélődő, Goetheé ellenben életbíró és gyakorlati.³ Azt írja Jacobinak 1783-ban: [Spinoza] „Nem bizonyíthatja Isten létét, mert a lét Isten. És ha mások azért ateistának korholják én inkább a legnagyobb teistának és keresztyénnek mondanám és dicsőíteném“.⁴ Goethe tehát elfordul a személyes Isten hitétől, majd lassanként szakít minden felekezeti keresztyénséggel és a bibliai csodákban való hittel. Ezt az elfordulását tényné teszi olaszországi útja. Az antik művészet teljesen eltéríti a keresztyénségtől. Ismeretes, hogy Goethe magas szellemi műveltsége az óklasszikai tanulmányok alapján nyugszik. Meséje „Der neue Paris“ (Dichtung und Wahrheit 2 könyv.) mutatja, hogy már nagyon korán

¹ Ebben az időben írt cikkeket a Frankfurter Gelehrte Anzeigen⁴ cz. folyóiratban a papság túlkapásai ellen. A vallási dolgokról és bibliáról egyébként szabadelvűen ítélt.

² Schneege: Goethes Verhältnis zu Spinoza. 3. 1.

³ Schneege: u. o. 17. l.

⁴ Der Protestantismus am Ende des XIX. Jh. I. 393. l.

megbarátkozott az antik istenvilággal, illetőleg a homeroszi mitológiával. A görög hitvilágmitoszaiban az isteni és emberi szimbolomok kimeríthetetlen gazdagságát látja. A lipcsei évek még inkább megerősítették benne az antik világ iránti szeretetét. Strassburgban Herder hatása alatt Homerosba mélyedt, most ismeri meg igazán. „Götz von Berlichingen“ befejezése után egészen a görögség felé fordul. Weimarban azután Wieland, Knebel és Herder hatottak klasszikus tanulmányaira. Hovatovább sovárgó vágy fogja el az ókori művészet országa után, ez a vágy végre erőt vesz rajta és senkinek sem szólva tervéről, valósággal megszökik Weimarból Itáliába. Geniusza új táplálékot nyer. Itt elmerül a déli természetbe és az ókori művészetbe. Élete, költői működése válóponthoz jutott. Maga mondja: „Egy második születésnapot, egy újjászületést számítok azon naptól kezdve, mikor Rómába léptem“. Itt ébred öntudatára hivatásának, elfogja a költői alkotás láza. Elragadtatásának középpontja a képzőművészet, megismerte benne a művészet örök törvényeit, bámulta alkotásaiban a tiszta, meszterkéletlen természet működését. Különösen azért lelkesedik a görög művészetért és a klasszikus világfölfogásért, mert szent előtte az emberi természet, hisz az ember szellemi erejében és nemességében, ez pedig megfelelt az ő lelkületének. A keresztyén Rómát csak futólagos szemléletben részesíti, sőt a pápaság láttára elhidegül az egész keresztyénségtől.^{1, 2} Lelkesedése a klasszikus világ iránt egy időre igazságtalanná tette a keresztyénség iránt. A keresztyén tan erkölcsi elemeinek most is elismerését nyilvánítja ugyan minden dogmával szemben azonban ellenséges álláspontot foglal el, az egyháztól és a papságról pedig szinte megvetéssel beszél. Spinoza és a régiek hatása alatt az lesz az ő hitvallása, hogy Isten és a világ egy és minden egyén része a világ istenségének. Az ember tehát ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint az istenség és a boldogságot nem az istenek iránt való teljes odaadásban kell keresni, hanem a világ egységével való meg-egyezésében, a melyet cselekvő szeretettel érhetünk el.³ Ebben a korszakban szereti magát pogánynak nevezni, ebben hallat sokszor gyűlöletesnek tetsző nyilatkozatot a keresztyénségről. pl. 1788 szept. 4.: „A Krisztusról szóló mese oka annak, hogy a világ még 10,000 évig eláll és senki sem térhet tulajdonképen észre“. Ez a megjegyzés egybevág akkor keletkezett

¹ Thalmayr: Goethe und das Altertum. 9 és 17.

² Eucken; Die Lebensanschauung der grossen Denker. 128. l.

³ Bielschowsky: Goethe 51.

költeményeivel: Velencei epigrammák, Die Braut von Korinth stb. De itt nem szabad megállanunk, mert Goethe vallásos felfogásának a fejlődése itt nem ér véget, főleg 1794 óta, mikor Schillerrel való benső szellemi szövetsége szövődött, határozott változás észlelhető a vallásra vonatkozó nyilatkozataiban és személyes közeledés a pozitív hithez és az egyházi keresztyénséghez. A vallásos vonás sok helyütt feltűnik. „Wilhelm Meister“ az isteni gondviselés dicsőítésében hangzik ki. Faust most lesz vallásos költeménnyé a mennyei prologus által. (1797.) De hiszen ez a korszak már a Faust vajadásának korszaka. Ez a költemény fog tehát nekünk legjobb választ adni arra nézve, hogy csakugyan van-e diametris ellentét Goethe és a keresztyénség között. Mondottuk, hogy Faustban megvan az öreg Goethe élet- és világfölfogása, hogy Faust az egyház és a keresztyénséggel szemben való állásfoglalásában is meglehetősen hű képmása Goethének.¹ Az eddigiekből láttuk, hogy Goethében mindig megvolt a vallásos kérdések iránti érdeklődés, akkor is, mikor ellenséges álláspontot foglalt el a hivatalos keresztyénséggel szemben. Nyilvánvaló, hogy e tekintetben gyermekkori benyomásai utóhatására kell gondolnunk, a melyek később is mintegy reflexszerűen lelkének előterébe lépve életfelfogását befolyásolták. Ez a vallásos vonás adja meg okát annak is, hogy miért ragadta meg figyelmét oly erővel a reformációkorabeli Faust-monda, melynek magva vallásos mese. Egy nagyratörő és nagytehetségű ember, hajtva az igazság és világ utáni szomjtól, elszakad az isteni szolgálattól, varázserő elnyerésére törekszik, megbűvöli az ördögöt és eladja neki a lelkét, a mely a pokolé lesz, miután gögös és kéjjel telt világútját befejezte.² Ez a költemény fog tehát legjobban bennünket útba igazítani az iránt, hogy igazán pogányként halt-e meg az öreg költő, vagy visszatért a keresztyén hit örökké frissen buzgó forrásához, melyből a zsenge gyermek oly sokat meregetett? A Faustra nézve épp oly szétágazók a vélemények, mint Goethe egész keresztyénségére nézve. Vannak, a kik azt vallják, hogy Faust teljesen megfelel a keresztyénség szellemének, mások a legnagyobb ellentétet konstatálják Faust és a keresztyénség között. Hogy e tekintetben eredményre jussunk, az egész költeményt kell vizsgálat tárgyává tennünk, tekintet nélkül arra, hogy e remekmű egyes részei a költő életének különböző korszakából valók. Említettük, hogy az előjáték prologusa,

¹ Lahnor: Goethes Faust als weltliche Bibel betrachtet. 32. l.

² Kuno Fischer: Goethes Faust. 75. l.

mely 1797-ben keletkezett, vallásos színezetet ad a költeménynek, bár a költemény nem tekinthető sem pusztán vallásos, sem filozófiainak. A mennyei prologusban különösen fontos Isten és Mephistopheles fogadása. Mephistopheles tele gúnynyal szól Faustról, a ki az égtől a legszebb csillagokat, a földtől a legnagyobb gyönyört sóvárogja és mégsem talál semmit, a mi rajongó keblét kielégitené. Az Úr ellenben azt állítja, hogy Faust ha öntudatlanul is, de mégis őt szolgálja és majd csak a helyes útra tér. Mephistopheles erre megfogadja, hogy eltántoritja Istentől, a maga útján fogja vezetni és elfogja meríteni a gyönyörökben. Ez a fogadás. Faust tehát még nem találta el a helyes utat, de az Úr biztosra veszi, hogy sugalmas ösztöne meg fogja neki a jó utat mutatni. A mennyei jelenetben tehát föl van vetve a probléma. Mephistopheles arra fogad, hogy Faustot el fogja meríteni a sárban és aljasságban, az Úr pedig kijelenti, hogy Faustban mindig működik a jó ösztöne, mely végre a világossághoz fogja vezetni. Mi tehát Faust problémája? Menny és pokol, tehát a jó és a rossz küzdenek az emberért és ebből a küzdelemből a rossznak látszólagos sikerei ellenére a jónak kell győztesen kikerülnie. Kezdetről fogva bizonyos tehát, hogy az Úr meg fogja nyerni a fogadást. Kissé zavarólag hat az Úr azon szava, hogy: „Míg küzd az ember, addig téved“, mert e szerint a megoldás itt a földön lehetetlen volna, az ember itt nem juthat világosságra.¹ Most Fausttal ismerkedünk meg. Nyughatatlan, kutató ő, a ki behatolt az emberi tudás minden mélységébe és mégsem oldotta meg a lét problémáját. Két hangulat tölti el a lelkét: a tudós kétségbeesése, a ki egyenesen a világ belsejébe akar hatolni és az ember kétségbeesése, a ki a foliánsok porából a természet ölébe vágyik. Ez alakban összeforr a XVI. és a XVIII. század Faustja, az egyik a tudásszomjából adja fejét a varázslatra, a másikban a Wertherhangulat és a rousseau-i természetimádás egyesül. Ez utóbbin van a nyomaték. Mindkét hangulat egyazon dologra sarkalja: szakít eddigi életével és megidézi a szellemeket. Faust egyoldalú fejlődésen ment eddig át. Lényének csak értelmi oldala van kifejlődve: nem élt, csak gondolkodott; a tudományba belemerülvén, csak könyvből tudja mi az élet, de nem élte át. A holdvilág kelti föl benne a természet után való hő epedést. Nem tudni akar, hanem élni: érezni, élvezni, akarni, cselekedni. A tudós emberré akar lenni, korlátlanul részt akar venni a világ dolgaiban. Nostradamus könyve fogja új útján

¹ Bielschowsky: i. m. II., 629.

kisérti. Felüti és meglátja a Makrokosmos jelét. Ez nem egyéb, mint a világegyetem képe. Faust sejtja a világ egységét, titkait, de ennek szelleme nem jelenik meg előtte. Sejtelméből nem lesz valóság, csak képet lát, de lényét fel nem fogja. Közelebb áll hozzá, jobban megérti a föld szellemét. Ez is szimbolum. Nem egyéb, mint a földi élet egészének a megtestesítése. A szellem megjelenik, de visszautasítja Faustot a maga szférájába. Megérteti vele a világkerülő szobai élet és a földi élet közt tátongó űrt. De őt sem foghatja fel Faust, mert csak rész, nem pedig egész. Az életnek a maga teljességében való megpillantása a világtól idegent, a tettektől elszakítottat lenyűgözi. Maga előtt látja a nagy feladatokat, de nem tudja véghezvinni. Érti, hogy a földön van az ő helye, feltárul előtte az új élet, de elcsügged a maga kicsiségén.

Annak lehetetlen volta, hogy a szellemekkel egyenlővé legyen, megkívántatja vele a halált. Saját kezével akarja szétörtni élete bilincseit. A husvétii harangszó feléleszti lelkében a régi boldogító emlékeket. Ezek adják vissza az életnek, nem a hit, mert az már kihalt lelkéből. Félre teszi a mérgepoharat és kimegy a szabadba és a famulusával Wágnerrel az ünneplő néptömeg közé megy. A sétán felüdül egy kisértés, a természet jótékony hatással van lelkére, de csakhamar ismét erőt vesz rajta elégedetlensége, egy fekete uszkar alakjában hozzá csatlakozik az ördög. Hazatérve régi kételyei ismét megújulnak és azért felüti a bibliát, hogy benne keressen üdvöt, mert benne buzog az isteni kinyilatkozás legtisztább forrása.

Megírva áll: Kezdetben volt az *Ige*
 Ki fejtí meg? Már fennakadtam íme.
 Csak nem lehet, hogy annyit ige nyom?
 Másképen kell fordítanom.
 Ha jól esett megértenem,
 Így áll: kezdetben volt az *Értelem*.
 Gondold meg jól az első sort még,
 Nehogy a toll már itt botoljék!
 Mindent az Értelem teremt elő?
 Nem! Első — írjuk — vala az *Erő*.
 De ezt is alig írom, már megint,
 Hogy még ne hagyjam, más sugallat ínt.
 Világosság! egyszerre tiszta lett,
 S bizvást írom: Kezdetben volt a Tett!

(Dóczy.)

A kutya morgása zavarja őt a biblia fordításában, varázsigéire a köd szétfoszlik s Mephistopheles, kóbor diáknak öltözve

kijön a kemencze mögül. Ez az alak személyiség és szimbolum egyszerre. Egyrészt az ember lelkében felmerülő hibás hajlandóságok és hangulatok, másrészt az élet útján százféle alakban jelentkező megtévesztő befolyások, megkötő erők megtestesülése. Maga mondja magát a tagadás szellemének. A költő nem úgy tünteti fel, mint a teremtő erőnek ellentétét, hanem mint szükséges elemét a létező világnak. Ily értelemben Mephistopheles a föld szellemének a kiküldöttje: egy része a földi életnek. Faust megbűvölte a föld szellemét, de ez visszautasította, vagyis Faust fékezhetetlen tettvágyában a világot egyszerre akarja meghódítani, azonban belátván a feladat óriási nagyságát ketségbe esik. Céljáról nem tud ugyan lemondani, de szenvedélyesen, reménytelenül, istentelenül rohan bele az életbe. Erre alapítja már most Mephistopheles a tervét, hogy ki fogja belőle ölni a felfelétőrekvés ösztönét, az élvezetben való megállásra fogja kényszeríteni. Ily értelemben kötik meg az egyezséget. Faust azt mondja Mephistophelesnek: Én beletemetem magamat az életbe, hogy mindent tapasztaljak, de számomra nem lesz élvezet, megelégedés. A kísértő pedig azt mondja: Csak maradj meg e törekvésedben, majd elérkezik a pillanat, mikor lemondva magas törekvéseidről a pillanatnyi gyönyör fog lekötni. A feltétel az, Faust akkor lesz az övé, ha így szól a pillanathoz: „Maradj, oly szép vagy“. Faust ebben a pillanatban teljesen elszakad az Istentől, megátkoz mindent, a mi e sártekéhez köti, megátkozza a reményt, hitet, türelmet. Mephistopheles már most gyönyöréről gyönyörre vezet, mindig remélve, hogy elérkezik ez a pillanat. Először a kisszerű polgári élet jeleneteibe vegyülnek, de az Auerbach-pincze jelenetei, a diákság állati durvasága visszataszítólag hat rá, épp oly kevéssé ért célzt az ördög a durva, fajtalan kéjelgéssel. (Boszorkánykonyha). Meg kell tehát ifjítani, hogy fogékony legyen az érzékiség iránt. E megifjító italnak a hatása alatt fölgerjed benne az érzékiség és vágy a szép nőre. Gretchen első látására szenvedélyes vágy kél benne, egy ideig átadja magát a szerelemnek, de teljesen nem veszítheti el önönmagát. Az egyszerű, tapasztalatlan leány akaratlanul karjaiba omol, de nem tudja szellemét állandóan lekötni és azért romlásba sodortatik. Nagyon fontos a mi kérdésünkre nézve Faustnak Gretchenhez való viszonyában Faust hitvallása, a mely szintén nagyon eltérő megítélésben részesült. Margit érzi, hogy mélyen alatta áll Faust szellemének, nyugtalan sejtelve azt súgja, hogy kedvese gyöngén áll a vallás dolgában. Kérdezi hát, hogy hiszi-e egyáltalában Istent. Faust erre így felel:

Ne értsd visszára szépséges szivem!
 Ki hívhatná neven?
 Ki vallhatná,
 Hogy: Hiszem én?
 S kiben van érzemény
 És ki merné mondani:
 Hogy nem hiszi?
 A mindent ölelő,
 A mindent éltető
 Nem éltet ő, nem ölel ő,
 Engem, téged, magát?
 Nem hajlik fenn a mennyek boltja?
 Nem áll erőben lenn a föld?
 S nem nyílnak éjjelente
 Örökkévaló csillagok?
 Nem lát szemedbe a szemem?
 S benned, körülted, szívbe, agyba
 Nem tör-e minden
 S íreg-forog örök titokban,
 Elláthatatlan láthatóan?
 Szinig töltsd ezzel szivedet,
 S ha csordulásig boldogított,
 Nevezd, a hogy csak tetszik:
 Boldogság! Szív! Szerelem! Isten!
 Nekem szavam rá nincsen!
 Csak érzés minden.
 A név csak hang, a szív csak pára,
 Csak köd a mennyei sugárra.

(Dóczy.)

Helytelen e hitvallás olyatén felfogása, hogy Faust ki akarja kerülni a kérdés lényegét, mert tulajdonképeni hite az istentagadás. Faust azt mondja, hogy a ki hitvallásában megelégszik az Isten pusztá nevének a hangoztatásával, az nem mond és nem hisz semmit, a pusztá szó használaton felülemelkedve érezni is kell az ő lényét s ezt az érzést igyekszik Faust bővebben körülírni és Margitban is ébreszteni. E felfogás teljesen megfelel a „Sturm és Drang“-korszak szellemének, mely mindennemű hagyománynak hadat üzent.¹ És az érzésnek e hangsúlyozása megfelel ama felfogásnak is, melyet Goethe 50 évvel (1822-ben) később nyilvánított a valóságosságról: „Trilogie der Leidenschaft“.

Elegie: In unsers Busens Reine wogt ein Streben
 Sich einem Höhern, Reinern, Unbekanntem
 Aus Dankbarkeit freiwillig hinzugeben
 Enträthselnd sich den ewig Ungenannten,
 Wir heissen's: fromm sein“.

(Petz G. Ph.-K. XVI. 278.)

¹ E beszélgetés vallomásai egyébként nagyon emlékeztetnek Werther lelkesült, rajongó természetérzésére.

Erre nézve nagyon jellemző nyilatkozata a következő: „Liebes Kind, was wissen wir denn von der Idee des Göttlichen und was wollen denn unsere engen Begriffe vom höchsten Wesen sagen! Wollte ich es gleich einem Türken mit hundert Namen nennen, so würde ich doch noch zu kurz kommen und im Vergleich so grenzenloser Eigenschaften noch nichts gesagt haben“. (Gespräche mit Ekermann 1831 márcz. 8.)

Faust hitvallása — és ez kétségkívül azon időben, midőn e jelenet készült (1775) előtt meglehetősen szabadsággal Goethe saját hitvallását fejezte ki — a következő pontokból áll: 1. Isten az emberi bizonyításon kívül áll. 2. Isten örökösen megújuló, megifjodó erő. 3. A név, hang (Kalthoff i. m. 83.) Pflaiderer is hangsúlyozta, hogy Faust szavaiban nem a kétely vallása, hanem a jámbor alázat van kifejezve. (Religionsphilosophie I. 230.) Megjegyezhetjük egyébiránt, hogy a Margit vallása sem az igazi keresztyén vallásosság. Tekintélyen alapuló hit, törvény az, melyet szíve tisztel, de melyről azért lénye mit sem tud, azért nem is óvja meg a bukástól. Ellenben bűnhődése teljesen keresztyén alapon áll. „A borzasztó halálos kimenetel a bűnbánat és a hit alapján utat nyit neki az örök életbe“. (Szlávik.) A börtönben — hová gyermekének meggyilkolása miatt került — visszautasítja kedvesének mentő karját, átszolgáltatta magát Isten ítéletének, ezért hirdeti egy hang felülről hogy „Övé az élet“. E megrázó jelenettel végződik a tragédia első része. Faust büszke jelleme elbukik a Margit tragédiájában, de ez a bukás hatalmasan megtisztítja lelkét és megtisztulásának, nemesbülésének kiinduló pontja lesz. Az első rész gyászos tapasztalata megmutatta neki, hogy a boldogságot nem lehet feltalálni a szenvedély önző vágyainak való odaadásban. Új és kiterjedtebb körbe lép. Nagyon hibáztatták vallási szempontból a II. rész elején, hogy Faust bűnbánat és minden erkölcsi javulás nélkül lép be a nagyvilág színterére, hogy bűnét elaludja. (Pfnigsdorf: Das Christentum im modernen Geistesleben.) Azonban ezek igazságtalannok a költő iránt. Ő másképen mint allegorice nem igen adhatta elő Faust lelkének megtisztulását. Hogy pedig gyötri a bűntudat világosan kitűnik az elfek énekéből.

Faust virágos gyepen pihenve, fáradt, nyugtalan álmot keres. Ariel, a lég szelleme felszólítja a szellemeket, hogy simítsák el Faust lelkének a háborgását.

Kik szálltok fönn körül a légi sorban
Viselje mind magát tündér modorban.

*Símitsa el a szív kemény viharját
A lelki vád nyílnak élet véve
S a múlt átélt borzalmát eltakarják!*

(Váradi.)

Az elfek, azaz az alvás és nyugalom erői, a természet szemlélete új tevékenységre teszik alkalmassá. A lélek lassu gyógyulását csak így jelképiesen lehetett a dráma keretében feltüntetni. Ily módon új Faust áll előttünk, a ki új tettekben, nagyszabású művekben keres megelégedést. Legelőször világias politikai képzést nyer az élvvágyó császár udvarában, a kinek pénzzavarán Mephistophelessel az által segítenek, hogy a földben nyugvó kincsekre utalványokat (papírbankókat) állítanak ki. Az álarcos játék, mely alatt a császár aláírását kicsalják, jelképezi a Faust lelkében végbemenő azon folyamatot, melynél fogva megismeri az udvari életet. Azonban ez a fényes, de romlott élet nem elégíti ki, az ördögnek nem sikerül őt az ország romlásába belekeverní, mert feltűnik előtte Helena: a szépség ideálja, melyet izzó szenvedéllyel ragad meg. Ezt azonban nem lehet egyszerre megragadni, csak hosszú törekvés után juthat hozzá az ember. A Walpurgis-éj ábrázolja Faust azon fejlődését, mely a klasszikus ideál megértésére képesíti. A Helenával való egybekelés, az eszthetikai képzés befejezését jelenti. Most kiléphet magából és tetterős tevékenységben fejtheti ki egyéniségét. A miye Helenától marad, az felhő alakjában új tevékenysége mezejére viszi.¹ Ha az érzéki élvezet élesítette érzékeit, felnyitotta szemét, érzelmi életét, az antik ideáltól az élet szép formáját és lelki nemességét nyeri. Új célú tűz maga elé, látja, hogy a föld még nagy tettekre nyujt teret. Gátat akar vetni a féktelen tenger árjának. Azért segít a bajba került császárnak, hogy magát tőle a tengerparttal megjutalmaztassa. A mit tenni akar, azt az V. felvonás elején már nagyrészen elvégezte. Még nem érte el a kifejlődés legmagasabb fokát. Midőn még javában és sikerrel végzi művét, akkor is még az egoismus bilincseiben van, még most sem ment az emberi gyöngéktől: igazságtalan kívánságával egy ártatlan házaspár vesztét okozza. Alkotása magaslatán érzi, hogy még messze van a legmagasabb célúól, attól, hogy az életet a maga mélységében felfogja, hogy a természetes rend ellen küzdő hatalmakkal kötött frigy zárja ki az emberek sorából, azért nincs még fogalma, azért felejtette el az embernek az ember-

¹ Steuding: Goethe's Faust 33.

hez való viszonyát. E pillanatban elszakad az ördögtől és egész emberré válik, de mint ilyen alá lesz vetve azon hatalmaknak, melyeknek nyüge alatt az ember szenved. Négy szürke néember jó: a Szükség, Bűn, Baj és Gond, de csak ez utóbbi bír vele és legyőzi testi erejét, de a szellem ellentáll, diadalmaskodik és folytatja a még be nem fejezett művet. És mikor képzeletében feltűnnek a jövő tervei, hogy a rothadt mocsarakat lecsapolván, millióknak biztosít tért a tevékenységre, mikor magát látja, a mint nem mint uralkodó, de mint szabad ember áll a szabad emberek között, kimondja a végzetes szót:

Ily nyüzsgést látni vágyik még szemem
 Szabad földön, hol szabad nép legyen,
 S ha a pillanathoz így szólhatnak:
 „Oly szép vagy, ó maradj tehát
 Úgy létem nyoma fönn marad még
 S el nem enyészik ezredéven át.
 Ily égi kéjnek előérzetében
 Ó legdicsebb percz, most élvezlek épen!
 (Várad)

és meghal. Mint igazi idealistá hal meg, boldogítva az eszme által, melynek megvalósulását látja. Mephistopheles azonnal utána kap, de csalódik, az angyalok elragadják Faust halhatatlan részét, mert voltaképp Mephistopheles a vesztes fél, nem Faust. Mephistopheles azt akarta elérni, hogy Faust mondjon le magasra törő terveiről, ernyedjen el tetterejében, leljen megelégedést. De megállásra nem tudta Faustot bírni és ha szó szerint Mephisto nyerte is meg a fogadást, mert hát mégis csak nyujtott gyönyört a nyugtalanul törekvőnek, lényegében mégsem ő győzött, hanem Faust. Mephistopheles képtelen volt Faust ideális törekvését megérteni, nem tudta az érzékiség fertőjébe meríteni, sem törekvése megállapodására vinni, mert utolsó kívánságát már semmi önző érdek nem zavarja.¹ Ez a nemes törekvés pedig méltóvá teszi Faustot az égi seregek közbe lépésére, a kik megmentik Faust halhatatlan részét. A boldogság pillanatát tehát nem éri el, csak előre érzi. Saját énje és fáradhatatlan törekvése által Faust elérte ugyan az ember által elérhető legmagasabb czélt, de az üdvösséghez saját erejéből nem juthat, ehhez az égi kegyelem szükséges. (Steuding 43.) És ennek fenséges dicsőítésével végződik a költemény. Faust azon eredményre jut, hogy sem a dolgok végokát kereső terméketlen kutatás, sem az

¹ Harnack: Goethe in der Epoche seiner Vollendung, 297.

érzéki kélj, sem a tarka-barka udvari élet, sem a gazdagság, sem a szépség nem tesz boldoggá, hanem egyedül a tevékeny élet; a tevékenység az igazi élet. Goethe evangyelioma tehát: az önzetlen tett evangyelioma. A tett evangyeliomát hirdeti; más úton ő is oda jut, a hová Zola, Eliot, Tolsztoj¹ és a mi Eötvös Józsefünk a „Karthusiban“. Az ő hőse Gusztáv véghezvitte a legnagyobb munkát: legyőzte önösségét. Egy ponton van az ideje betelt Fausttal. Azon elveket hirdeti, melyeket Faust, csakhogy e regényben az elvek csak félig meddig az alak fejleményei, inkább az író meggyőződése (Péterfi Jenő összes munkái. I. 15. lap.)

Szlávik² szerint a költemény kimenetelének 2. pontján lehet fennakadni, nevezetesen a megváltási processusnak a jelenből a túlvilágba való átvitelén s annak végrehajtásán a madonna által az angyalok s nem az Isten által Krisztus közbenjárása folytán. Ezen az alapon lehet Goethét egy a skepticizmusból az egyházhoz visszatérő buzgó katolikusként tartani. Miért katolikus színezetű az utolsó jelenet, mert katolikus jellegű, hogy az angyalok a bűnbánók felhalmozott kegyelmi kincsével a rózsákkal üzik el az ördögöt, hogy a szent anachoreták (remeték) mind főlebb emelkednek és hogy Szűz Mária jelenik meg, erre Goethe maga felelt meg e szavakban: „Übrigens werden Sie zugeben, dass der Schluss, wo es mit der geretteten Seele nach oben geht, sehr schwer zu machen war und dass ich bei so übersinnlichen, kaum zu ahnenden Dingen, mich sehr leicht im Vagen hätte verlieren können, wenn ich nicht meinen poetischen Intentionen durch die scharf umrissenen christlich-kirchlichen Figuren und Vorstellungen eine wohlthätig beschränkende Form und Festigkeit gegeben hätte“. (Eckermann: 6. Juni 1831.) Mária pedig legméltóbban képviseli az örök nőit: a szeretetet, mely felfelé vonja Faustot az égbe. („Az örök nőiség Magasba von.“)

Lássuk már most keresztyéni költemény-e Faust, vagy világi biblia, a mint Lahner állítja? Ha „világi biblia“, mire való akkor a bibliai apparátus, ha pedig vallásos költemény, úgy mondják, akkor az Isten kegyelmét úgy kellett volna bemutatni, hogy valóságos bűnbánat, bűnhődés után mutatkozzék hatékonynak. Goethe erre nézve azt vallotta, hogy eleget tett a keresztyén hit alapgondolatainak. E versszakban:

¹ Csakhogy persze mindegyiküknél a gondolat más világításban jelenik meg, másféle hitvallás alapját képezi.

² Goethe és a Faust vallásos erkölcsi jellemzése. 31.

Megmentve a szellemvilág
 Nemes fia a rossztól.
 Ki törekedve nagyba vág,
 Megváltható gonosztól.
 S hahogy szeretve védi még
 Szerelmes égi részvét
 A boldog égi nemzedék
 Üdvözli közlégését.

úgymond, foglaltatik Faust megmentésének a kulcsa: Faustban egy mindig magasabb és tisztább tevékenység mindvégig és felülről a segítségére siető örök szeretet. Ez teljesen összhangban áll vallásos felfogásunkkal, mely szerint nem pusztán saját erőnkől üdvözülünk, hanem a hozzájáruló isteni kegyelem által. (Eckermann II., 240.) Rieger azt tartja, hogy az önámítás: Goethe nem tett eleget a keresztyénségnek, mert az isteni kegyelem nem találja Faust lelkében azt a pontot, a hitet, mely nélkül a keresztyénség kizárja a kegyelmet. Lehet, hogy Goethének nem sikerült a maga elé tűzött problémát tényleg megvalósítani, de célunkra nézve már az is nagy fontossággal bír, hogy meg akarta valósítani, vagyis eleget tenni a keresztyén hitnek.

Nincs tehát teljes igaza Boyesen-nek, hogy: „az Istentől elfordult ember Goethe szerint, ha saját erejéből nagyot mivel, számíthat az üdvösségre a nélkül, hogy hinnie kellene a személyes Istenben, a bibliában és Krisztusban. Az ember képes felüljövő csodás beavatkozás nélkül saját megváltását és üdvösségét létrehozni“. (Boyesen: 153.) Nem szabad szigorúan theologus szemmel a költő alkotását megkritizálni és aztán meg kell gondolnunk, hogy nem keresztyéni eszme-e az is, hogy a legnagyobb bűnös is megváltásra képes? (Szlávik: 24.), hogy az ember az üdvösséget nem a maga érdemei elismeréséül, hanem ingyen kapja (Falke: Buddha, Mohammed, Christus II. 118.). Marbach egy igen szép könyvben arra az eredményre jut (Christus und Faust: 99 és 100), hogy Faustban az igazi keresztyénséget találjuk. Okoskodása ez: Az ember mindazon feladatai teljesítése közben, melyeket testi állapota, ösztöne, hajlama elébe szab, ha eleinte szükségletei kielégítését tartja is szem előtt, végtére mégis föléje emelkedik önző énjének. Faust is abban a pillanatban találja meg a sóvárgó szívvel keresett kielégítést, mikor elfeledkezik az énről: tehát a világ legyőzésében. De a világ legyőzését tanította Jézus is. És a tanításában rejlő látszólagos ellenmondás ily módon meg van oldva. Mert Jézus azt hirdeti, hogy a világ legyőzése elengedhetetlen föltétele az üdvösség elnyerésének,

de másrészt a bűnösnek is biztosítja az eget. A világ legyőzéséhez pedig a tett útján minden ember jut. Marbachnak ezen tetszetős okoskodása nem egyeztethető össze és nem azonosítható Goethe felfogásával, a ki kifejezetten azt mondja, hogy *kettő* szükséges az üdvösséghez, az ember nemes törekvése egyrészt, az isteni kegyelem másrészt, míg Marbach szerint magában a nemes törekvés is elég, mert mindenkép kegyelemre talál. A prólógus és a végjelenet között mindazonáltal némi ellenmondás áll fenn. Az Isten elhagyja őt és az Isten kegyelme, szeretete mégis folyton vele van. A kérdés talán úgy oldható meg, hogy a derék emberbe az Istentől beléje oltott szikra helyes útra téríti akkor is, ha az Isten többé nem is segíti. Faust csak látszólag fordult el az Istentől, mert éppen a jóra való öntudatlan törekvésében munkálkodik benne az Isten. A további haladás az önzetlenség pályáján a túlvilágra esik és míg addig a törekvő ember fáradozása volt festve, most ezzel ellentétben a megváltó isteni szeretet és az emberek ehhez való odaadása dicsőítettik, mint a mely a legmagasabb régiókba viheti. (Harnack: 297.) Mintha ez volna a tanulság: Az ember törekedjék a földön mindig magasabbra s minél önzetlenebb cselekvésre. Mi e földön csak addig juthatunk el, a meddig Faust, tehát a *teljesen önzetlen* cselekvést nem érhetjük el, ezt a földön csak a Megváltó érte el. De azért mégis erősebb bennünk a jó, mint a rossz és ezért méltók vagyunk az üdvösségre. Goethe tehát mélyreható módon fogta fel a keresztyénségnek azt a vonását, hogy az nemcsak tan, hanem élet, nem elmélődés, misztikus elmerülés, munkátalan szemlélődés, hanem cselekvés, nem vezeklés, hanem tevékeny élet a közért.¹ Erre nézve mondja Carlyle, hogy Goethében az isteni a mindennapinak minden alacsony és magas formáiban nyilvánult, hogy profétai módon közölje az ő élete ideálját, a szolgáló szeretet ideálját az emberekkel.² Ez pedig krisztusi eszme. Jézus életideáljának egyik fő vonása: a széleskörű szeretet gyakorlása és az önévelés követelése.³

Jézus tanításának középpontja az a gondolat, hogy a bűn megterhelte ember akkor cselekszik okosan, ha nem bénítatja el magát erkölcsi munkájában büntudatának nyomása által, hanem éppen ezen nyomás által ujult erkölcsi tevékenységre gerjed. Ilyen Faust, ő is legyőzi a bűnt a törekvés és

¹ Marbach: i. m. 45.

² Foerster: Lebensideale 119.

³ Holtzmann: Jesus Christus und die innerjüdische Entwicklung seiner Gemeinde. 584 (Oncken: Allgem. Geschichte.)

erőteljes tett által. Luther is hirdette, hogy a „keresztyén élet ideálját csak ott valósítják meg megközelítőleg, a hol keresztyén kötelességérzettel állunk a tevékeny életben, továbbá, hogy azért élünk a földön, hogy az egyik a másikat szolgálja. Engedelmisség és felebaráti szeretet által magunk teremtünk magunknak mennyországot és paradicsomot a földön“.¹ Azonban Faust egy hiányát nem hallgathatjuk el. Faust erkölcsössé lesz, azért lesz méltóvá az isteni kegyelemre, de az igazi erkölcsös tett hiányzott, pusztá kegyelemből került az égbe.

Mit is cselekedett tulajdonképen Faust? A császár udvarában papírpénzt gyártott, ünnepélyeket rendezett, Helenát megidézte, de ezek közül is a legfőbbet voltaképen nem ő, hanem Mephistopheles vitte véghez. Helenával Euphoriont nemzi. — A negyedik felvonásban legyőz egy nem nagyon nehéz kísértést, Mephistopheles hatalmat, dicsőséget, gazdagságot ajánl fel neki; az ellenesászár fölötti győzelmet valósággal megint Mephistopheles nyeri meg a három hatalmas legénnyel, ezért kapja ő a tengerpartot. Végre az utolsó felvonásban eljutott az erkölcsi ténykedéshez, de kultur munkájában megint hátterbe szorul az erkölcsi elem, még mindég varázserőket vesz igénybe. Ez azonban, a mi drámairói fogyatékoságából foly, hogy nem alkotott erős drámai cselekvényt, nem von le a költő azon érdeméből, hogy a keresztyénséget mint érzületet és tettet akarta e költeményben megtestesíteni, mert Faust a törekvő, tévedő, küzdő ember képe. Tévedésbe és bűnbe keveredik, de van fölemelés a tevékeny szeretet által, mely az emberiség érdekében munkálkodik és melynek megváltásában a megbocsátó szeretet nagy részt vesz. Lássuk tehát a Faust alapján Goethe vallásos meggyőződését. Goethe is belátta, mint sok más, élete végén, hogy az antik világ az élet, az ember talányát nem fejtette meg, hogy az utolsó kérdésre nem tudot feleletet adni, visszatért tehát a keresztyénséghez. De a keresztyénség két sarkot mutat, az egyik negatív, a bűn tudatában, vagyis a szent Isten és a bűnös emberiség ellentétében áll; a másik a pozitív sark a kegyelem tudatában, vagyis az ellentét megszüntetésében. Isten és az ember egységében áll. Goethét ez utóbbi ragadta meg. Ő, a ki, miként az ókor sokat tartott az emberi természetről, lelkesedett a világegyetem gyzszerűsége és pompájáért és nem fogadhatott el oly hiteltvet, mely megfosztja az embert saját erejétől, erkölcsi akaratától, azért azon aszketikus-pesszimiztikus elem szá-

¹ Kapp: Religion und Moral im Christentum Luthers. 36, 38 és 43.

mára, hogy ellentét van a szent Isten és a bűnös ember között az ő hellenisztikus optimizmusának nem volt érzéke. Protestált Isten antropomorfikus képzele ellen és az egyházi dogmatikus keresztyénség természetellenessége ellen, mivel Istent örök és mindenütt megnyilvánuló kinyilatkoztatására nézve kicsinyesnek tartotta. Az bizonyos, hogy Goethe vallása nem volt mindennapi, hanem a felekezetek torzsalkodása felett állt. Maga mondja, hogy egész életében nem talált felekezetet, mellyel teljesen egyet értett volna. És mégis, bár Faustban semmi protestáns elemet nem találunk, sőt a vége egészen a katolikus hit képzetei körében mozog, joggal hangsúlyozták, hogy ezt a költeményt csak protestáns költő írhatta. És Goethe nem egyszer kiemelte, hogy protestánsnak érzi magát. Hogy Faustban a katolicizmusnak adott előnyt, ebben mint Schillert is, nem vallási meggyőződés, hanem művészi szempont vezette: kedve telt a katolikus szertartások gazdag képzeletében.

Mindamellettt protestánsnak vallotta magát, mint protestáns követelte magának azt a jogot, hogy belvilágának szabadságá tminde elébe irt hitcikkkel szemben fenntartsa s magát vallásos tekintetben is szabadon fejthesse ki tekintet nélkül valamely pozitív vallásra. Protestáns annyiban is, hogy a biblia felett és az egyház dogmái felett mer kritikát gyakorolni, épp úgy mint a nagy reformátor, kinek azon maximája, hogy a szentírást mindenki maga magyarázhatja, alapja lett az intellektuális szabadságnak.¹ Ez a személyes kritika volt a reformáció legnagyobb vívmánya. Ezt gyakorolta Goethe is és ha ezzel a szabadsággal élve, némileg eltér a keresztyénség hagyományos felfogásától az öröklött hitelvektől (a szentháromság, az eredendő bűn, bűnhődés, kegyelem stb.), nem vehetjük ezt halálos bűnnek. Szépen mondja Hörk: „A protestantizmus lényegéhez tartozik, hogy magát az egyház szentírási alapon a maga magát magyarázó szentírás helyesebb felfogása útján reformálhatja“. (Protestáns egyházjog: 46.) Nagyon szépen nyilatkozott a reformációról is Goethe: „Mi nem is tudjuk még, mi mindent köszönünk Luthernek és a reformációnak általában. Megszabadultunk a szellemi korlátoltság bilincseitől és folyton haladó műveltségünk alapján képesek lettünk visszatérni a forráshoz és a keresztyénséget a maga tisztaságában fölfogni. Van bátorságunk az Isten földjén szilárd lábbal megállani és emberi ter-

¹ Draper: Geschichte der Conflicte zwischen Religion und Wissenschaft. 371.

mészetünk istenes voltát átérezni. Bármennyire haladjon is a szellemi kultúra, fejlődjék mélységben és kiterjedtségben a természettudomány és táguljon az emberi szellem szemhatára, az evangéliumok fenségét és erkölcsi kulturáját sohasem mulják felül. S minél derekasabban haladunk mi protestánsok nemes fejlődésben, annál gyorsabban követnek majd a katolikusok . . .“ „És hova tovább a szó és a hit keresztyénségéből mindinkább a tiszta érzület és a tett keresztyénségéhez fogunk eljutni“. (Eckermann: i. m. III., 264.)

Shakespeare-ről 1822-ben meg nagy szerencsének mondja, hogy protestánsnak született. „Ez alkalommal nyiltan valljuk, a mit titokban már gyakran hangoztattunk, hogy Shakespeare életének legnagyobb szerencséje volt, hogy protestánsnak született és nevelkedett. Mindenütt embernek látjuk, a ki teljesen ismeri az embert“. (Goethes Werke: Hempel XXIX. Aufsätze zur Literatur 605.)

Tagadhatatlan tehát, hogy Goetheben a keresztyén hit végre győzedelmeskedett. A költő Faustot oly utakon vezeti, melyen maga is járt, de az aggastyán legutolsó jelenébe már nem vezethette be: ez az aggastyán, a mint világosan kitűnik a költemény végéből, hisz a halhatatlanságban is és az egyháznak is megadta, a mi az egyházé.

Élete végén tudta méltányolni hivatását is, a Faustban előforduló ócsárlása a papságnak fiatal korából való. „Das Licht ungetrübtet göttlicher Offenbarung ist viel zu rein und glänzend, als dass es den armen gar schwachen Menschen gemäss und erträglich wäre. Die Kirche aber tritt als wohlthätige Vermittlerin ein, um zu dämpfen und zu ermässigen, damit allen geholfen und damit vielen gut werde“. (Eckermann: i. m. III., 262.). A befejező jelenet is az egyházi hitnek nyújtott hódolat. És Jézus személye iránt mindig a legnagyobb tisztelettel viselkedett, hogyisne, ő a ki annyira becsülte az istenit az emberben, ő rá nem maradhatott hatástalan a Jézus hatalmas komolysága és szelid fensége. Hiszen már emberi tulajdonságai is kellett, hogy hassanak Goethe lelkiületére. Azt mondja róla: „Élete még tanulságosabb és termékenyebb az emberiség nemes részére nézve, mint a halála, mert ama próbákra sokan, emerre kevesen hivatvák“. (Wilhelm Meisters Wanderjahre II.) Vagy más alkalommal: „Mind a négy evangéliumot valódinak tartom, mert bennük visszacsugárzik az a fönség, mely Krisztus személyétől ered és a mely oly istenes, mint a hogy az isteni ezen a földön valaha csak megjelent“. Mindezek alapján Goetheban némelyek egy második Luthert láttak, a ki az egész emberi életnek új

értelmet, jelentést adott. Carlyle szerint egy gondolat hatja át, hogy azt, a mire hivatva vagyok, lelkiismeretesen önzetlenül végezzem, a világi dolgot vallásosan kell teljesíteni. „E szerint a világi hivatás és a világi elem az emberiség köztudatában többé nem profán, erkölcsileg nem kisebb értékű Isten előtt nem kevésbé tetsző mint az egyházi hivatás“.¹ Szépen fejtette ki Semler,² hogy mi a különbség Goethe és Luther között: „Luther és Goethének egy azon céljuk volt: az ember erkölcsi, ideális fölmagasztosítása, de útjaik különbözőek voltak. Luther az erkölcsi ujjászületést a hit által akarja és a túlvilág számára, Goethe az élet által, az élet számára“. És ez igaz is, mert láttuk ugyan, hogy élete végén visszatért a keresztyénséghez, hogy a keresztyén eszmék közül sokat elfogadott világnézete hitvallása alapjául, de nem volt a vallásosságtól olyan át- meg áthatott egyéniség mint Luther. Láttuk, hogy a keresztyénség mely eszméitől idegenkedett és hozzátehetjük, hogy az Istenben vetett teljes megadás, a benne vetett bizalom, az a tudat, hogy a keresztyén mindig és mindenütt az Isten oltalma alatt áll, mindég távol állott lelkétől. (Harnack 42.) Nem mondható tehát vallásos géniusznak és nem tekinthető hívő költőnek oly értelemben, mint Dante, Calderon, Milton, Klopstock és Madách³ és túlzás lenne benne istenkeresőt látni mint Filtsch és Carlyle tették. Filtsch⁴ azt akarja kimutatni, hogy Goethe útmutató az evangéliumhoz és a megváltóhoz. Carlyle-t pedig a Goethe iránt érzett rajongás tette elfogulttá, ő voltaképp nem az igazi Goethét jellemzi, hanem azt az eszményképet, melyet az ő lelkesedése könnyen hevülő idealizmusa rajzoltatott meg legkedvesebb hőséről. Túlzás, mikor azt mondja, hogy: „Goethe lelkében egyesült egy szentnek a hite egy szkeptikusnak a világosságával; Fénelon ájtatossága Voltairnek szarkazmusával“ (How has the belief of a saint been united in this high and true mind with the clearness of a sceptic, the devoutness of a Fénelon made to blend in soft harmony with the gayety, the sarcasm, the shrewdness of a Voltaire. (Boyesen „Essays on German Literature“ 69.)

A keresztyén igazságok mellett tehát nem lehet tanúként felhozni. Ebben a kor gyermeke volt ő. Kortársai: Lessing,

¹ Votisky Károly: Beszéd a reformáció évfordulóján. 1903. Késmárk.

² Semler: Goethes und Luthers Weltanschauung

³ Lásd: Kapi: Az ember tragédiája világnézete. Prot. Szemle. 1903.

⁴ Filtsch: Goethes religiöse Entwicklung.

Schiller és Herder sem léptek bensőbb viszonyba a keresztyén-séggel, főleg ama izléstelen modor miatt, a melyben az ő korukban a keresztyénséget tanították. A felvilágosodás hatása alatt állottak mindannyian, a mely azon való elbizakodott-ságában, hogy az ember mindennek a mértéke, hadat üzent az eredendő bűn tanának, de evvel együtt a keresztyénség-nek sok, valódi elévülhetlen alkotó részét is számüzte. (pl. hit, bűnbánat stb.). (Lülmann: Das Bild des Christentums bei den grossen deutschen Idealisten. 30. lap.).

Lessing, Herder, Goethe, Schiller sohasem voltak ortodox keresztyének, a keresztyén hit alapigazságai mindig megragad-ták, fölemelték a lelküket, de korukban szellemtelen meg-merevedése állott be a keresztyénségnek és így érthető, ha teljesen nem hódoltak egyházuk tanainak. Noha nem voltak oly vallásos természetűek mint Luther, Zinzendorf stb. és a vallás sohasem dominálta életüket, mégis, ha nem is vezérlő, kísérő hang mindig volt működésükben. (Sell: Die Religion unserer Klassiker 6.) Nem lehet tehát mondani, hogy a klasszi-kusok és első sorban Goethe egy szabadabb elvű protestan-tizmus megállapítója, vagy egy új vallás prófétája volt, hanem vallása egy sajátos történeti feltételektől függő vallásosság, melyet azonban mélyen és igazán érzett át. Korában gyöke-rezik, függ azon szellemi kapcsolattól, mellyel a fölvilágoso-dással áll, nemkülönben az ő sajátos rátermettsége, jelleme és szellemének fejlődésétől. Igaz, hogy az ortodoxiává fajult ellaposodott felvilágosodáson ő is átnőtt mint Herder és Schil-ler, de azért maradandó nyomot hagyott mindvégig vallásos gondolatvilágán magáévá tette a racionalizmust három fő tételét: Isten, az egyén szellemi erkölcsi élete és halhatatlanság; sok dogmától azonban élete végéig távol maradt. Az említettekén kívül az a hit hagyta hidegen, hogy ez a világ csak átmeneti világ, melyet majd később felvált a végleges világ, melyben nem lehet a természetben gyönyörködni. (Sell.)

Összefoglalva mondhatjuk, hogy Goethe, ha mindenben nem tett is eleget a keresztyénségnek, sok vallásos eszmét elfogadott és általában a keresztyénségnek egy bizonyos for-máját képviseli.

Egy csomó termékeny vallásos és erkölcsi eszmét mon-dott ki; a legfontosabb, hogy a keresztyénség az érzület, a tett vallása és hogy a keresztyénség hódolat az előtt a mi fölöttünk, mellettünk, alattunk van: (Wilhelm Meister) „Ezzel megtörte a százados intellektualizmus uralmát, mely különben a racionalizmus századában a dogma tanát és vele kapcsola-tos polemikát tette a prot. isteni tisztelet tartalmává. Ezzel

előbbre vitte a vallást, mert Spencerék ilyenmü kísérletei, kik szintén a tevékeny szeretetet akarták fölkelteni, majdnem nyomtalanul és hatástalanul hangzottak el“. (Der Protestantismus: 400.).

Boyesen szerint Goethének „Faustban“ és „Wilhelm Meister“-ben az ember rendeltetéséről, a boldogság elérhetéséről szóló tanítása bizonyos értelemben bővítése és változata Krisztus az önfeláldozás és felebaráti szeretetről való tanának, azonban tekintet nélkül az égi jutalomra. Más értelemben Spencer Herbert altruizmusának anticipációja és a régi eudaimonizmus haszontalanságának a feltüntetése. (Boyesen: „Essays on German Literature“. 131.)

Hitvallása némileg emlékeztet a nagy Shakespeare-re, ő is a reformáczióknak köszöni az érzés bensőségét, az erkölcsi öntudat komolyságát, a lelkiismeret megrázó hatalmát, de ő is a theologiai korlátok által nem szűkített szabad tekintetet őrzött meg magának. Keresztyén volt szellemére, fölfogására nézve, de nem volt dogmatikus (Greguss: Shakespeare pályája.).

És a keresztyénség, főséges történetének napvilágánál tekintve, a legkülönbözőbb sajátosságoknak és különosságoknak ad helyet.

Dr. Szelényi Ödön.

T Á R C Z A.

A FRANCZIA ZSOLTÁROK RITMUSA.

Mivel a magyarországi ev. ref. anyaszentegyház híveinek használatára 1903. évben közzétett *Próba-Énekeskönyvbe* 51 francia zsoltárdallam vétetett fel: nem lesz érdektelen a francia zsoltárok mindkét nembeli (szöveg és dallam) ritmusát megismerni. Mivel pedig a francziáknál a már kész szöveghez szerkesztettek nagy részben népdalokból a dallamok, s az eredeti és revidiált szövegek ritmusa megegyezik a dallamok ritmusával s mindkettőben az a sajátos, a nyelv természetének megfelelő ritmus lüktet, mely különbözik más nemzetek ritmusától: szükséges először a szöveg ritmusával megösmernedni, mert ez tájékoztat a dallam ritmusát illetőleg.

I.

Marot Kelemen 1541. évben 30 zsoltárt, 1543. évben 19 más zsoltárt tett közzé. Kálvin János Béza Tódorra bízta a Marot munkájának bevégzését. A teljes zsoltárkönyv megjelent 1562-ben, mely magában foglalta Marot 49, Béza 101 zsoltárfordítását a Marot által írt „Les commandemens de Dieu“-t és „Cantique de Simeon“-t.

A francia nyelvben a XVI. század végén és a XVII. elején nagy és gyors átalakulás ment véghez, miért a Marot és Béza szövegei csakhamar elavultak. A francia református egyház legújabb énekeskönyvének előszava szerint („Psaumes et Cantiques“. Paris, 1895) a Conrart Bálint által revidiált szöveg megjelent 1679. évben. Ezt a genfi egyház több módosítással 1698. évben, a vallon egyház 1721. évben vette közhasználatba. A különböző francia énekgyűjteményekbe mind kevesebb-kevesebb számmal vétettek fel a zsoltárok. Míg az 1859. évi párisi énekeskönyv 70, addig az 1893. évi mulhouse-i gyűjtemény már csak három zsoltárt tartalmaz s ez időben csak 15—20 zsoltárdallam énekeltetett. Az 1895. évi legutóbbi

gyűjteménybe azonban már 52 zsolttár van felvéve 43 zsolttárdallamon 250 strophával.

Bár az eredeti szövegek revisión mentek át, a revidiált szövegekben is megtartatott az ős szövegek eredeti francia ritmusa, mely szintűgy, mint a magyar nemzeti ritmus, hangsúlyon alapul.

A hangsúly a rímben és a metszet előtti szótagban van.

A sor végén, a közönséges beszédben néma *e*, *ent*, *es* alig hallatszanak s a mely sorok végszavának ezen néma végzete van, nőnemű verseknek nevezetnek, a sor végén levő rímek nőnemű rímeknek. A nőnemű rímekben a hangsúly nem az utolsó, a közbeszédben néma szótagon, hanem az utolsó előtti szótagon van, mely a tulajdonképeni rímet adja. A többi versekben (a francia versnek nevezi a szövegsort), melyek himneműek, az utolsó szótag a hangsúlyos. Így van a dolog a metszet előtti hangsúllyal is. Azonban a francia zsolttárszövegben a nőnemű metszetek csak úgy fordulnak elő, hogy a szó végén a metszet előtti néma *e* a metszet utáni magánhangzó által elidáltatik, azaz egyáltalán nem ejtik ki; így tehát a metszet előtti hangsúlyos szótagot nem követi a szaválásban hangsúlytalan magánhangzó. A stropha szerkezetében a him- és nőnemű rímek és metszetek helye fixirozva van, azaz hol az első strophában nőnemű rím vagy metszet van, oda a többi strophákban is szintén nőnemű rímet és metszetet kell elhelyezni.

Míg a szabályos rím elmaradhatlan kelléke a francia versnek, addig a metszet csak a hosszabb sorokban kötelező. A 10 szótagon alóli sorban nincs kötelező metszet. A francia zsolttárszövegekben a 10, és nőnemű rimmel 11 szótagúvá vált sorokban a 4-dik szótag után, a 12, és nőnemű rimmel 13 szótagúvá vált sorokban a 6-dik szótag után jön elő a kötelező metszet. Minélfogva a 10 és 11. szótagú sorokban a 4-dik, a 12 és 13 szótagú sorokban a 6-dik szótagnak nemcsak szó-, hanem mondattani s értelmi hangsúlylyal is kell birnia. Ezen hangsúlyoknak, valamint a rimhangsúlyoknak szabályos időben egymásután következőzése adja a francia zsolttárszövegek ritmusát.

A francia költészetben ezen ritmikái formán kívül vannak más metszetek is, melyek ütemekre osztják a sorokat, de a ritmikái főhangsúly mindig a rímben és a metszet előtti hangsúlyos szótagon van, másutt „a súlyos szótagok száma és helye teljesen szabad s a költő csupán csak ritmikus érzékétől, a széphangzástól és összhangzástól vesz irányt, a mit nehéz szabályokba foglalni“. (Hofer Károly: A francia verstanhoz.

Egyet. Phil. Közlöny 1881. évfolyam.) Ez különben a mi tárgyunkhoz már szorosan nem tartozik, mert a francia zsoldárszövegekben a rim és a kötelező metszet előtti részekben következetesen keresztülvitt, dallamban és szövegben meggyező ütemi hangsúlyt, ritmikus hullámzást hiába keresünk.

Azonban szintűgy a külső mint belső ritmus szabályai a francia zsoldárszövegekben következetesen be vannak tartva. A szó megszakítva, a sor végéről a következő sor elejére átvezetve nincs; a metszet a szót ketté nem vágja; a sorokba és a metszet által kettévágott sorrészletekbe a mondattanilag és értelmileg szorosan egymáshoz tartozó szavak vannak csoportosítva éppen úgy, mint a magyar nemzeti verselés megköveteli, hogy a külső ritmus mellett a belső ritmus szabályai is betartassanak.

Abban van azonban a nagy ellentét a két nemzet ritmusa között, hogy míg a francziának a nyelv természetéből kifolyólag emelkedő, a magyarnak ugyancsak a nyelv természetéből kifolyólag ereszkedő ritmusa van. A francia nyelvben a szó-, mondat- és mondatrészlet végén van a hangsúly, míg a magyarban ugyanez, annak elejére esik. Ezért van az, hogy míg a francziában a metszet előtt, a magyarban a metszet után van a hangsúly; míg a magyarban a sor hangsúlytalan szótagon végződik, a francziában a végzet hangsúlyt kíván, a nőnemű rimekben a hangsúlytalan szótag mint hozzátétel szerepelvén.

A francia zsoldárszövegek ritmusa ezek szerint a rimben, a szótagok határozott számában, a hangsúlyon alapuló szabályos ritmikus csoportokban jelentkezik, minélfogva azokban akár a szótagok quantitásán (hosszú, rövid) akár a hangsúlyon alapuló (a milyen Opitz óta a németeké) antik versmértéket, lábakat (trocheus, jambus stb.) hiába keresünk. Jean Antoine de Baïf megkísérelte a francia költészetbe behozni a quantitáson alapuló antik versrendszert, saját rendszere szerint a zsoldárokat lefordította azért, hogy „a jó katolikusoknak tegyen szolgálatot az eretnek zsoldárok ellen“ (Gulyás Pál: Baïf verstani reformkísérlete. Egyet. Phil. Közlöny 1904. évf.). De a Marot és Béza szövegekben s ezeknek revisióiban a Baïf-féle verselésnek nyomaít sem találjuk; különben is Baïf kísérletei a Marot és Béza utáni időkre esnek. A népies latin nyelv hangsúlyos verseinek, valamint némely keresztény latin himnuszok szótagszámán és hangsúlyon alapuló ritmusa sem található fel a francia zsoldárokbán. Szenczi Molnár Albert a 89-dik zsoldár fordításában a francia alexandrin versszövegnek megfelelőleg metszetet alkalmazott, miáltal a sorok 6 + 6

és 6 + 7 szerint tagolódnak. De az alkalmazott metszet daczára is megvan a különbség a francia és magyar szöveg rtmusa között, pl.:

Áz Úrnak irgalmát | örökké énekle^v
Je chanterai, Seigneur | sans cesse ta bonté^v

Mert mondom, hogy megáll | mindörökké irgalma^v
De dirai ta bonté | dont la terre est remplie^v.

Egyiknél a sormetszet előtt, másiknál a sormetszet után a főhangsúly. A 138-dik zsoltárnál a francia szövegnek megfelelőleg minden második sorban rimes metszetet alkalmazott a nélkül, hogy ezzel az eredeti francia ritmust visszaadhatta volna. Pl.:

Il faut, Grand Dieu | que de mon *coeur*^v,
La sainte ardeur^v | ta glorifié^v
Qu'à toi des mains | et de la voix^v
Devant les rois | je psalmodie^v

Dicsér téged | teljes szívem^v
En Istenem | hirdetem neved^v
Dicsérlek Istenek felett^v
En tégedet | mert azt érdemled.^v

Más zsoltárban az eredetiben levő metszetet nem alkalmazta, csak a szótagszámra és a rimre ügyelt.

Midőn azoknak, kik a francia verstannal bővebben akarnak foglalkozni, ajánlom 1. F. de Gramontnak „Les Vers Français et Leur Prosodie“ című és 2. Tobler Adolfnak „Vom französischen Versbau alter und neuer Zeit“ című munkáját: a francia zsoltárszövegekből egy pár példát idézek a ritmikus főhangsúly (>) feltüntetésével.

Marot K.: I. zsoltár:

Qui au conseil | des malins n'a esté,^v
Qui n'est au trac | des pêcheurs arrêté,^v
Qui des mocqueurs | au banc place n'a prise^v
Mais nuit et jour | la Loy contemple et prise^v

De l'Eternel, | et en est désireux:
 Certainement | celui la est heureux.

Ritmikai képlete: $\overbrace{10\ 10}, \overbrace{10\sim 10\sim}, \overbrace{10\ 10},$
4 4 4 4 4 4

hol az egymásután következő nagyobb számok az egyes sorok szótagszámát jelölik, nem számítva a nőnemű rimek hangsúlytalan szótagját, mely (˘)-val van jelölve; ugyanezen számok jelölik a sorok azon szótagját, a melyen ritmikus főhangsúly van; az aláírt kisebb számok (4) azon szótagot jelölik, mely után van a metszet és a melyen van a metszet előtti hangsúly; a (,) a periodus végét, az összekötő jelek (—) az egymással rimelő sorokat jelzik.

Marot: XXXIII. zs. első vers:

Resveillez vous chac un fidelle
 Menez en dieu joye orendroit
 Louange et tresseante et belle
 En la bouche de l'homme droit
 Sur la douce harpe
 Pendue en escharpe
 Le Seigneur loüez;
 De luts, d'espinettes
 Saintes chansonettes
 A son nom joüiez.

Ritmikai képlete: $\overbrace{8\sim 88\sim 8}, \overbrace{5\sim 5\sim 5}, \overbrace{5\sim 5\sim 5}$

Les Psaumes de David. Conrart revisio CXXVIII. zs. :

Heureux l'homme fidele,
 Qui sert Dieu volontiers,
 Heureux qui, plein de zèle,
 Suit ses justes sentiers.

$\overbrace{6\sim 6\ 6\sim 6},$

Négy utolsó sor hasonlóképen.

LXI. zsoltár:

Ecoute-moi, je te prie,
 Quand je crie;
 Eternel, exance-moi:
 Du bout du monde mon âme
 Te reclame,
 Triste, et n'esperant qu'en toi

Képlete: $\overbrace{7-3-7}, \overbrace{7-3-7}$

Psaumes et Cantiques. Legujabb revisio V. zsoltár:

Aux paroles que je veux dire
 Prête l'oreille, o Dieu, mon Roi!
 Ma requête s'élève à toi;
 Entends l'affligé qui soupire
 Dans son martyre.

Képlete: $\overbrace{8-8-8}, \overbrace{8-4-}$

Psaumes et Cantiques CIII. zsoltár:

Bénissons Dieu, | mon âme, en toute chose,
 Lui sur qui seul | tout mon espoir repose:
 Chantons son nom | sans nom lasser jamais.
 Que tout en moi | célèbre sa puissance;
 Surtout, mon âme, | exaltons sa clemence,
 Et n'oublions | aucun de ses bienfaits.

$\overbrace{10-10} \sim \overbrace{10}, \overbrace{10-10-10}$

Közlöm végül egynehány zsoltárnak ritmikai képletét:

VIII. zs.: $\overbrace{10-10} \sim, \overbrace{10-10}$

XXIII. zs.: $\overbrace{10-10} \sim, \overbrace{10-10} \sim, \overbrace{10-10} \sim$

XXIV. zs.: $\overbrace{8\ 8\ 8}^- , \overbrace{8\ 8\ 8}^-$

LXXVII. zs.: $\overbrace{7}^- \overbrace{7}^- , \overbrace{7}^- \overbrace{7}^- , \overbrace{7}^- \overbrace{7}^- \overbrace{7}^-$

LXXIX. zs.: $\overbrace{10}^- \overbrace{10}^- \overbrace{10}^- \overbrace{10}^- , \overbrace{6\ 6\ 5}^- , \overbrace{6\ 6\ 5}^-$

XC. zs.: $\overbrace{10\ 10\ 10}^- , \overbrace{10\ 10\ 10}^-$

Milyen gazdagság, milyen változatosság és mennyi szépség a szöveg ritmusában!?

II.

A francia zsolttárok dallamainak nagy részét francia népdalokból *Bourgeois Lajos*, a genfi szent Péter templomában énekevezér, alkalmazta a francia zsolttárszövegekhez 1541-től 1557-ig. Genfből távozván, 62 zsolttárnak még nem volt dallama. Azon zenészeknek nevét, ki művét bevégezte, nem tudjuk. Ezen dallamokat négyszólamú összhangra kidolgozta *Goudimel Claude* s művét közzétette 1565. évben következő czim alatt: „Les Psaumes mis en rimes françoise par Clement Marot et Théodore de Bèze, mis en musique à quatre parties par Claude Goudimel“. Ezen kiadásban a hangok ütemvonalak nélkül a régi szegletes kótákkal (semibrevis, minima) jeleztek, a stropha végén *longá*-val. Ugyanilyen hangjegyek vannak a „Les Psaumes de David“ újabb kiadásában is, melynek hangjegyzése hitelesnek tekinthető s abban az esetleges sajtóhibák is megállapíthatók, a mennyiben a dallam minden stropha felett jegyezve van. A mi szegletes hangjegyű régi énekeskönyveink zsolttárainak hangjegyzése ennek másolataul tekinthető.

A szöveg és zene között quantitative összhang nincsen. Ez vezette Baif János Antalt arra, hogy Marot és Béza zsolttáiraival ellentétben a zsolttárokot oly mértékes versben fordította le, melynek szövege quantitative megegyezik zenéjével. *Joachim Thibaut de Courville* és *Claude de Jeune* megzenésítették kísérleteit. De ezek csak kísérletek maradtak.

Ha a francia zsolttárszövegek nemzeti ritmusát alkalmazzuk a dallamokra, azonnal érezzük, hogy ezeknek nincs s nem is lehet más ritmusa, mint a szövegeknek, a melyek-

hez szerkesztettek a dallamok. A metszeteknél és a sorok végén a szöveg ritmikus csoportjai és a zenei motívumok végződnek, minélfogva a metszet előtti szótagra és a rim hangsúlyos szótagjára eső hang mindig zenei jó ütemrésze esik s ezen végzetek után mindig új zenei motívum következik úgy, hogy a szöveggel megegyező ritmikus hangsúlylyal bíró hangjegyek vagy mindig ugyanazon időben vagy szabályos időközökben jelentkeznek.

Példaképen a CXIX. zsoltárt mutatjuk be, a szövegnél (≡) jeggyel jelölve a metszet előtti hangsúlyos, valamint a sorvégi rimhangsúlyos szótagokat. A szótagok fölé helyezzük a hangjegyeket is, a régi *semibrevis* helyett félhangjegyet (♩) s a *minima* helyett negyed hangjegyet (♪) írván, s a dallamot a *Psalmes et Cantiques* szerint ütemezvén:

1. Heu - reux ce - lui | qui, par un jus - te choix,

2. S'abs - tient du mal | et vit dans l'in - no - cen - ce ;

3. Qui, crai - gnant Dieu, | n'o - bé - it qu'à sa voix !

4. Heu - reux ce - lui | qui, dans son al - li - an - ce,

5. Prend son plai - sir | à mé - di - ter ses lois,

6. Dont il a fait | son u - ni - que sci - en - ce.

Látható e példából, hogy a ritmikai hangsúlylyal bíró hangjegyek mindig ugyanazon időben lépnek fel, még pedig (időegységnek a *semibrevis* véve, melyet itt a félhangjegy

(J) helyettesít, s a dallamot e szerint mérve) a rimhangsúlyos szótagnak megfelelő hangjegy a 7-dik, s a metszet előtti hangsúlyos szótagnak megfelelő hangjegy a 3-dik semibrevis idején. A dallam ritmikai képlete tehát ez: $\overbrace{7\ 7\ 7}^3\ \overbrace{7\ 7\ 7}^3\ \overbrace{7\ 7\ 7}^3$; s ha a rimet s a nőrim hangsúlytalan szótagjára eső, ritmushi hangsúly nélküli hangjegyet is (∪) jelezzük:

$$\overbrace{7\ 7}^3\ \overbrace{\cup\ 7\ 7}^3\ \overbrace{\cup\ 7\ 7}^3\ \cup$$

A ritmikus hangsúllyal bíró hangjegyek mindig ugyanazon időben lépnek fel ezen dallamokban is:

$$\text{LXXVII. zs.: } \overbrace{5\ \cup\ 5}^3\ \cup, \overbrace{5\ 5}^3, \overbrace{5\ \cup\ 5}^3\ \cup, \overbrace{5\ 5}^3$$

$$\text{CV. zs.: } \overbrace{6\ \cup\ 6}^3\ \cup, \overbrace{6\ 6}^3, \overbrace{6\ 6}^3$$

$$\text{CXL. zs.: } \overbrace{6\ 6\ \cup\ 6\ 6}^3\ \cup$$

$$\text{CL. zs.: } \overbrace{5\ 5}^3, \overbrace{5\ 5}^3, \overbrace{5\ \cup\ 5\ 5\ 5}^3\ \cup$$

$$\text{XVI. zs.: } \overbrace{7\ 7\ \cup\ 7\ 7}^3\ \cup, \overbrace{7\ 7}^3$$

LXXIV. zs.: $\overbrace{7\ 7\ \cup\ 7\ 7}^3\ 7$ valamint az 50, 73, 102, 137 és 144. zsoltárok dallamaiban.

Szabályos időközökben jönnek elő a ritmikus hangsúlyú hangjegyek a következő dallamokban is (nem feledve, hogy a nagyobb számok nem a dallamhangok sorszámát, hanem a ritmikus hangsúlyú hangjegyeknek *semibrevis* mért megjelenési idejét jelzik):

$$\text{XIX. zs.: } \overbrace{5\ 5\ 5}^3, \overbrace{5\ 5\ 5}^3, \overbrace{5\ 5\ 4}^3, \overbrace{5\ 5\ 4}^3$$

$$\text{LXXXIX. zs.: } \overbrace{9\ 9}^3, \overbrace{8\ \cup\ 8}^3\ \cup, \overbrace{8\ \cup\ 8}^3\ \cup$$

XC. zs.: $\overbrace{7\ 7\ 7}^3\ \overbrace{7\ 8\ 8}^3$ és a 25, 35, 46, 47, 65. és 128. zsoltárookban.

Néhol egyik-másik sorban a szigorú szabályszerűség módosulást szenved, a nélkül azonban, hogy a ritmus felismerését megzavarná, pl.:

XXXII. zs.: $\overset{\frown}{8 \cup 7 \cup}$, $\overset{\frown}{7 \ 8}$, $\overset{\frown}{7 \cup 7 \cup}$, $\overset{\frown}{7 \ 8}$
 $\underset{4}{4}$ $\underset{3}{3}$ $\underset{3}{3}$ $\underset{3}{3}$ $\underset{3}{3}$

CXXXV. zs.: $\overset{\frown}{5 \ 6 \ 5 \ 5}$, $\overset{\frown}{5 \ 5}$ és a 3, 5, 6, 23, 26, 28, 30, 33, 34, 38, 61, 79, 80, 81, 84, 92, 86, 100, 122, 138, 143 és 148. zsolttárokánál. A 66. zsolttárban úgy tetszik, hogy a dallam más ritmusban mozog, mint a szöveg; a dallam ritmikai képlete ez:

$\overset{\frown}{5 \cup 6 \ 5 \cup 5}$, $\overset{\frown}{6 \cup 6 \ 5 \cup 5}$

Ez arra enged következtetni, hogy Bourgoisnak nem sikerült mindenütt a szövegnek megfelelő ritmusú dallamot találni s a dallam ritmusa mindenütt nem engedett.

Nagyon kevés helyen (pl. 8. zs. 4-dik sora, 103. zsolttár 3. és 6. sora, 115. zsoltt. 2-dik sora) a dallamsor első hangjegye *minima*; az ilyen *felütéses* kezdetnek látszik; több helyen meg a *semibrevis*, melylyel a dallamot mérjük, nem esik jó ütemrészre, pl. a 35. zs. 1. sora, 30. zs. 4. sora, 34. zs. 3. sora, 25. zs. 5. és 6. sora, 33. zs. 7. sora, 42. zs. mindenik sora, 61. zs. 1. s 6. sora, 73. zs. 1. sora, 80. zs. 5. sora, 100. zs. 1. sora, 140. zs. 1. sora, 141. zs. 1., 2. 3. sora, 105. zs. 3. és 4. sora és 148. zs. 1. s 3. soraiban. Az 1895. évi „Psaumes et Cantiques“ a gyűjteménybe felvett ezen dallamok metrumán azt a változtatást tette, hogy a súlytalan *semibrevis* (fél kóta) jó ütemrészre helyezte, s a felütésnek tekinthető *minima* helyett *semibrevis* helyettesítő félkótát tett, s ezt jó ütemrészen léptette fel.

Az eredeti dallamjegyzés szerint egyetlen dallam sem kezdődik *felütéssel*. Felütés alatt oly zenei hangsúlytalan kezdetet értünk, mely után zeneileg hangsúlyos kóta következik. Ugyde egy zsolttár sem kezdődik minimával, hanem mindenik semibrevis-sel. Akár $\frac{2}{4}$ taktusban (egy semibrevis vagy két minima), akár $\frac{4}{4}$ taktusban (két semibrevis vagy négy minima) ütemezzük a dallamokat, a kezdet jó ütemrészre esik. Még világosabban kitűnik ez a „Psaumes et Cantiques“ ütemezéséből. Itt az ütemjel a $\frac{2}{2}$ -es vagy *kis allabreve*. E szerint az ütem két részből áll, egy hangsúlyozottból (tézis) és egy hang-

súlynélküléből (arzis). De mit tapasztalunk? Azt, hogy az ismétlődő soroknál az egész kezdetet csonka, — a csonka kezdetet egész kezdet váltja fel. Például:

19. zsolt. 1 sor:

dallamisméltés 4 sor:

36 zsolt. 1 sor:

dallamisméltés 4 sor: stb.

Ugyanezt tapasztaljuk a dallam belsejében is, midőn ugyanazon dallamsorok ismétlődnek. Minélfogva kétségenkívüli, hogy a francia a zoltárdallamoknál a kis allabrevének mindkét felét egyenlően, vagy oly csekély különbséggel hangsúlyozza, hogy az az éneklésnél teljesen egynek vehető, miért is nála csonka vagy egész kezdetnél hangsúlybeli különbség nincs. Hogy a csonka kezdet az allabreve ütemben a francziánál nem a német jámbusnak, anapaestusnak megfelelő felütés, megdöntően bizonyítja az, hogy a ritmikus hangsúlyok szabadon lépnek fel akár az ütem első, akár az ütem második felén. Éz igen természetes, mert a francia ritmusban verslábakról nem is beszélhetünk; hogy a ritmikus hangsúlyok úgy következzenek egymásután, mint a németnél a trocheusban és jámbusban, ezt a francia nyelv természete nem tűri. A dallam ütemi beosztása sem alkalmazkodik tehát verslábakhoz, hanem csak azt a szabályt tartja maga előtt, hogy a metszet előtti hangsúlyos szótag és a rim hangsúlyos szótagja jó ütemrészre essék, s a hangsúlyos hangjegyek szabályos időközökben jelenjenek meg. Ezek hordozzák a ritmust, minden más tekintetben a dallam beosztásánál a legszeszéyesebb változatosság is meg van engedve. Ha azonban másutt is zeneileg hangsúlyos helyre esik a szöveg kevésbé hangsúlyos szótagja, emeli a ritmus hangzatosságát. De a francia zoltárokban ezzel ritkán találkozunk, mert a gyors és élénk francia ritmusban teljesen kielégítő a szabályos metszeti és rimhangsúly. Hogy mily élénk és gyors a francia zoltárok ritmusa, bizonyítja az, hogy a „Psaumes et Cantiques“ a félhangjegyek (régí semibrevis) metronom szerinti értékét így jelzi: $\text{♩} = 66$; mi azt jelenti, hogy egy percz alatt a félhangjegyből 66 éneklendő, minélfogva az olyan hosszú dallamok is, mint a 32. és 36. zoltároké, melyek közül az első 62, a második 60 félhangjegyek megfelelő időt képvisel, egy percznél kevesebb idő alatt énekeltetnek el.

Miután a francia zsoltdallamok ritmikai szerkezetébe betekintettünk, tegyük fel azon kérdést, hogy a dallamban levő ritmust a magyar nemzeti ritmussal össze lehet-e egyeztetni? Nézetem szerint ez a két nyelv különböző s részben ellentétes sajátságai miatt lehetetlen.

Ha csak arról lenne szó, hogy a metszet előtti és a rímben levő hangsúlyos hangjegy mindig jó ütemrésze s a magyar szövegnek hangsúlyos szótagja is ide essék: kivihető volna. Például a *Próbaénekeskönyvben* a 90. zoltár 4-dik sorában, mely úgy van ütemezve, mint a „Psaumes et Cantiques“ ütemezte, a 4-dik hangjegy (a francia metszet előtti hang) és az utolsóelőtti hangjegy (a francia nőrimben a hangsúlyos hang) jó ütemrésze esik. Úgyde a francia ritmus szerint a motívum a 4-dik hangjeggyel záródik s az 5-dik hangjeggyel, mely a 4-dikkel egy ütembe esik, egy új motívum kezdődik; a magyarban pedig ezen hangjegyzés szerint az 5-dik hangjegynél záródik a motívum, a sor 5+6 ritmikus csoportokat képezvén. A francia metszet és a motívumkezdet és végzet tehát itt nem esik össze a magyarral, a mihez még hozzájárul az is, hogy míg a francziában a ritmikus hangsúlyok a 4-dik s 10-dik hangjegyre, addig a magyarban az első és 6-dik hangjegyre esnek

Hogy még sem ég sem föld nem volt alkotva
Et même a - vant que la terre fût faï - te

Kísérletet tehetünk arra nézve is, hogy a metszet helye essék össze, tehát a magyarban is a 10-es s 11-es sorokban a 4-ik, az alexandrin versben a 6-dik szótag után. Úgyde ekkor a hangsúlyok sem esnek össze, az ütemezés is különböző lesz. Például a 89. zoltár első soránál:

Az Úr - nak ir - gal - má - t | ő - rök - ké é - nek - lem
Je chan - te - rai, Sei - gneur | sans ces - se ta bon - té;

Így tehát legyőzhetlen nehézséggel állunk szemben, a minek oka az, hogy bár mindkét nemzet ritmusa ritmikus csoportok szerint alakul s a hangsúlyon alapul: a francia

ritmus emelkedő, a magyar ereszkedő; a francia hátul, a magyar elől hangsúlyoz; a francia a szöveg ritmikus ütemét a dallamban az ütem mindkét felén kezdheti, a magyar a ritmikus csoportot a dallamban az ütem elején kezdi. Nem marad tehát más hátra, mint a szótag s hangjegyek számában és a rimben való megegyezés, a mi pedig ritmusban való megegyezésnek nem tekinthető. Mert míg a francziánál a rim a benne levő ritmikus hangsúlynál fogva a ritmus kellékét képezi, a magyarban a rim nem tartozik a ritmushoz; továbbá a francia a nőrimmel bíró sorokban a rim hangsúlytalan szótagját nem számítja, s éneklésben a végső hangsúlytalan hangjegyet az előző hangsúlyoshoz melizmaszerűleg csatolja s végül rövid ő-t ejt ki. A végső hangsúlyos hangjegyhez a 138. zsoltár 6-dik sorában két, a 6-dik zsoltár első sorában pedig három hangsúlytalan hangjegy csatlakozik.

Érdekes kérdés, hogy a próbaénekeskönyvben a ritmus-egyezés bonyolult és nehéz kérdése miként oldatott meg? A Szenszi Molnár Albert által megállapított szótagszámot változtatás nélkül elfogadták; a 6-dik és 138. zsoltárban egy melizmát töröltek; a sorokat a Sz. Molnár Albert és az eredeti után rimeltették. Egyebekben a dallamok ütemezésénél teljesen szabadon, az eredeti által miben sem korlátozva jártak el s az egyes dallamsoroknál egyházi stylusban a régi magyar daltermékek (Farkas András, Batizi, Sztárai, Tinodi) és a lassú magyar népdalok zeneritmikai alakzatait alkalmazták, mit annyival inkább megtehettek, mert a magyar nép azzal, hogy a francia zsoltárdallamokat az egyes dallamhangoknak egyenlő ideig hangoztatásával minden lendület és ritmus nélkül éneklé, üres lapot (tabula rasa) adott kezükbe. Most már nem az elmélet, hanem a gyakorlati élet fogja megmutatni, hogy hibátlan ritmusú magyar szövegek mellett miképen válik be ritmizálásuk.

Dévaványa, 1905 január hó.

Szügyi Dániel,
ev. ref. lelkész.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

NÉMETORSZÁGI EGYHÁZI SZEMLE.

A német protestantizmust jelenleg élenken foglalkoztatja a német ev. tartományegyházak egyesítésének kérdése. Az eszmét Róma veszedelmére s a német prot. érdekek megvédésére való tekintettel még *Beyschlag* hallei tanár, ez az agilis tanférfi és egyházi író vetette föl a maga lapjában és a zsinatokon, de csak halála után nyert konkrétabb alakot. Ugyanaz a szellem indítja a német prot. tartományegyházakat a szorosabb tömörülésre, sőt a német prot. egyház birodalmi egységesítésére, mely a Luther-jubileumi ünnepélyek után s azok hatása alatt megteremtette a reformációi egyesület s az Evang. Bund hatalmas prot. orgánumait.

Arról van szó, hogy a német ev. egyházkormányzatok zsinati alapon szorosabban tömörüljenek s egymással szövetkezzenek. *Wahl* langeni lelkész érdeme, hogy az eszmét a papi egyesület kóburgi gyűlésén, majd az elmúlt év végével Kóburgban konkrét alakban fölvetette. Nézzük csak az egyesítés tervezetét közelebbről. Évek óta foglalkoztatja a német papi egyleteket az egyesítés kérdése. 23 egylet jelentette be tavaly az ev. tartományegyházak szervesebb kapcsolatához való csatlakozását.

Élénk diskussziók folytak az ő gyűléseiken az egyesítés tervezetének módozatai felett. Csaknem az összes tartományegyházi lelkészegyletek odanyilatkoztak, hogy az egyházi választmányban az egyházkormányok mellett az egyházközségek is képviselve legyenek s mindmeggannyian ama aggodalmaknak adtak kifejezést, hogy Poroszország túlságos befolyása a választmányban megakadályozza a német ev. egyházi élet szabadabb fejlődését. Különösen Langen lelkész hangoztatta az aggodalmakat, a ki különösen a hesseni papi egylet képviselőjében óvást emelt a berlini főegyházi tanácsnak elnöksége ellen a választmányban, s közelebbről azt fejtegette, hogy Porosz-

országban nagy a hajlandóság a szabadabb ev. egyházi élet megbénítására, s hogy ott bizonyos tekintetben „katholisch sei Trumpf“. Azt is megjegyezte, hogy a porosz főegyházi tanács sajnálatos függési viszonyba került a vallás- és közoktatásügyi ministeriumtól, s annak elnöksége esetén a tartományegyházak függősége is elkerülhetetlen. Az ő kezdeményezésére a többi papi egyletek is oda nyilatkoztak, hogy a német egyházi választmány oldala mellé oly orgánumot kell életbeléptetni, a melyben az egyes tartományegyházak és egyházközségek hitvallási és szervezeti önállóságának megővésével a német protestantismus birodalmi egysége Rómával és az államkormányannal szemben megvalósítható legyen.

A papi egyletek, főleg a kóburgi és wormsí gyűlés e poroszellenes mozgolódásaira eléggé érthetőleg az ellentáborból is megnyilatkoztak. Így *Ziethen* sverini gróf, mint a porosz egyetemes zsinat elnöke, a nyilvános gyűlésen megütközésének adott kifejezést a lelkészeknek a porosz főegyházi tanácsról, mint legfőbb egyházi hatóságról szóló „tiszteletlen“ megnyilatkozásuk fölött, s azzal vádolta őket, hogy a tartományegyházak kormányzatából ki akarják zárni a jogász laikus elemet s klerikális irányban az egyházi főhatalmat egy papi elnök személyében a maguk számára akarják lefoglalni. A sajtó azonban a papi egyletek pártjára állott, mely még hangosabban ismertette a papi és laikus körök bírálatait a főegyházi tanács s a legtöbb konzistorium eddigi munkásságáról. A vitázás eredménye az volt, hogy az egyházkormányzatok az eisenachi választmány értelmében tényleg egyesültek és pedig zsinati alapon, az egyes egyháztartományok és egyházközségek kellőleg szervezett képvisellete alapján. Így hát a papi egyleti mozgalomnak, habár változtatott alakban, mégis meglett a megkívántató eredménye. A gyakorlat fogja megmutatni annak használhatóságát.

Az egyházkormányzatnak ily zsinati alapon való kiegészítése tág tért kezd hódítani a német prot. közgondolkodásnak. Így *Weber*, az Evang. Bund ez agilis harczoza, máris buzgólkodik egy ev. központi választmány létesítésén, a melyen az összes német ev. tartományegyházak volnának képviselve. Egy röpirat „Die deutsche Kirche“ czímmel közelebbi programmot is ad a poroszellenes egyházi erők egyesítésére, sőt mondják, hogy maga a porosz király is barátja a német ev. tartományegyházak szorosabb tömörülésének. De különös buzgalommal felkarolták az egyesítés ügyét az egyetemes és tartományzsinatok, a melyek a mult év őszén sorra tárgyalták az egyesítés kóburgi programját, sőt Poroszországban, a Hesseni

Nagyhercegségben, Szász-Weimárban, Anhaltban és Elzászban még túl is mentek annak követelésein s a Stöcker-Hammerstein-féle pastorális klerikálizmus kiegészítéséül bizonyos synodális klerikálizmusra vezetett s még fog vezetni a prot. Németországban.

Mondottuk, hogy „a római veszély“ a német egyháztartományok szorosabb tömörítésére s „a porosz veszély“, már t. i. az ő túlnagy központi egyházi befolyása az egyesítési mozgalom synodális kiegészítésére vezetett. Ugyanazt célozza az a mozgalom is, mely a frankfurti papi értekezleten merült fel, s nem más, mint egyengetni az egységes birodalmi zsinatnak útját a központi egyházi választmány mellett. Szószólója itt is *Wahl* lelkész volt, kinek egyik világi követője már azt is hangoztatta az egyházi központosítás szolgálatában, hogy meg kell teremtenünk a politikai katholicizmus hatalmát képviselő nagygyűlések példájára „valami hozzájuk hasonlót“. Az egyháznak zsinati alapon való szervezését vitatta, a melynek végső célja az ev. Németország egységes képviselete s igaz érdekeinek a nemzet köztudatába való átültetése. Ez alapon a worms-i és kóburgi szervezet módjára hangoztatták a zsinati befolyásnak növelését a jogászlelem korlátozásával az egyház-kormányzatban s a birodalmi egységes egyház eszméjét a porosz befolyás meggyöngítésével, a mi a gyakorlati életbe átültetve csakugyan a klerikális pasztorális befolyásnak s a nem porosz kisebb ev. tartományegyházak partikularizmusának erősítését vonná maga után.

Forrásunk a kóburgi és worms-i zsinati mozgalomról helyesen jegyzi meg azt, hogy reformatori gondolat az egyházaknak belső egyesítése, a külső egyesítéssel azonban Rómával szemben mire sem mehetünk. Pápás dolog az, hangsúlyozni az egységet a tisztaság rovására s evangéliumi dolog mindenek fölött hangsúlyozni a tanban és szervezetben a tisztaságot, esetleg az egységnek is rovására. E tisztaság jegyében győzhetünk, de hatalmi érdekekkel Rómát sohasem fogjuk legyőzhetni. Hatalom keresi az egységet és vallásos buzgóság a tan tisztaságát. S ez a tisztaság nem is jogi fogalom, hanem a vallásos hit követelménye, mely még nem involvál vallási türelmetlenséget. A komoly prot. embert nem elégítheti ki Rómával szemben az egyház egységes és hatalmi érdeke, mert ellenkezőleg a hatalomról való lemondás s az igazi hitélet az ev. vallásosság valódi lényege. Ez egységről való lemondás, tehát minden katholicizmus mellőzése teremtette meg a prot. tartományegyházat. Ez a hatalmi politika végzetes lejtőre juttatja a német prot. egyházakat, s erről az oldalról tekintve,

talán határkövét fogja képezni a kóburgi és wormsi papi értekezlet a német zsinatok történetének.

Politika az egyházban! Az „Evang. Bund“ mult évi dresdai nagygyűlésén *Bärwinkel* erfurti superintendens szólott a kérdésről s közelebről a Bund és a politika egymáshoz való viszonyát fejtegette. A kérdés különben régebbi keletű. *Kaftan* slesvig-holsteini generalsuperintendens (össze nem tévesztendő a nagyhirű berlini theol. tanárral és dogmatikai íróval) vetette föl az „Allg. Ev. Luth. K.-Ztg.“ hasábjain, s arra az eredményre jutott, hogy az „Evang. Bund“, mint a német prot. érdekek megvédésére hivatott szövetség, a német protestantizmusnak leghivatottabb küzdő és védő ereje Rómával szemben. Ultramontanellenes főbb tételei a következők: Az államszéki jogok érvénye a vallásfelekezetekkel szemben, a paritás elvének komoly és következetes megvalósítása, a népies jellegű egyház az államegyházzal szemben s az állami iskolai felügyelet és kormányzat a felekezeti iskolák fölött. *Bärwinkel* előadása egyenként foglalkozott a *Kaftan*-féle tétel-ekkel, mint az Evang. Bund megvalósítandó céljaival, de óva intett attól, hogy a Bund pártpolitikai célokat kövessen. A Bundnak feladata küzdeni nemcsak a nemzetközi ultramontanizmussal, hanem egyuttal a materializmussal szemben is, s ennyiben nemcsak negatív, hanem pozitív célokat is követ. Pártpolitikai tekintetben az egyesek keresztyén lelkiismeretére bizza az elhatározást. Egyházpolitikai programjából azonban mitsem engedhet, különben könnyen társadalmi csődbe jutatná a maga igaz ügyét. Róma és az ultramontanizmus mai nemzetközi végzetes szocialpolitikai és kulturális aknamunkássága s evang. protestáns keresztyénség igaz érdekeinek szemmel tartása mindenkor irányíthatják az Evangelikus szövetség helyes útjait és módjait a cél és az eszközök megválasztása és követése tekintetében. Ezt célozza az a hatalmas *Protestáns zsebkönyv* is, mely mint vallásfelekezeti lexikon a Bund vállalatában többek közreműködésével *Hermans* és *Kohlschmidt* lelkészek szerkesztésében megjelent. Valódi tájékoztató e zsebkönyv főleg azokban a kérdésekben, a melyek mai politikai és egyházi egünkön nyilvánuló ultramontán fekete kísérletre és annak fenyegető veszedelmeire vonatkoznak.

Németországban a vallás- és egyháztudományi törekvés a rendszeres theológiára irányul. Igazolják azt *Ihmels* és *Lemme* tanár előadásai a braunschweigi szünidei theol. tanfolyamon és *Stange* tanáré a greifswaldi ev. lutheri értekezleten. Így *Ihmels* lipcei tanár többnapos előadásában „korunk

dogmatikai munkásságáról“ adott áttekintést, s a dogmai tudomány jelen állását s annak főbb problémáit ismertette. E célból megvizsgálta *Rohnert*, *Öttingen*, *Kaftan* és *Schnedermann* a közelmúltban megjelent s részben általunk is méltatott hittani műveit, a melyeket bátran kiegészíthetett volna *Kähler* hallei tanár „keresztyén tanelméletével“. Hogy a szorosabb értelemben vett mai liberális theológiának nincs dogmatikája, felette jellemző a német protestantismusra, s ugyanazt konstataálta Lemme tanár is az etikáról, s csak azt igazolja, hogy ez a theol. irány főleg a maga vallástörténeti módszerével forrongásban van s teljes átalakulásnak néz elébe. Jellemző vonásokban ismertette Ihmels a négy dogmatikus műveit, azok jellemző sajátosságait, s nyílt szemmel látta meg azok előnyeit és hibáit. — Rohnert elismerésre méltó munkát végzett azzal, hogy a theologia jövőjét a XVII-ik század hittanára való visszatérésében látja s azt fejtegette, hogy a régi dogma jelenkori vallásos hitünknek legkiválóbb kifejezése. A hittan ez orthodox meghatározása azonban bizonyos szűk keretet jelöl meg Rohnert dogmatikájának. Öttingen dogmatikai rendszere a régi Hofmann-féle erlangeni iskola álláspontján épült föl, s ez alapon hangsúlyozza az irás s hitünk objektív igazságainak üdvtörténeti értelmezését. Bizonyos optimismussal tárgyalja a mai német prot. theologia helyzetét s teljes bizalommal van annak jövő pozitív irányú átalakítása iránt. — Kaftan dogmatikája Ritschl moráltheológiáján épült föl s főleg a dogmatika kiindulópontjával, a vallásos és elméleti ismeret s az irás és a hit egymáshoz való viszonyával foglalkozott behatóbban. Helyesen mondotta Ihmels, hogy a dogmatikában nem indulhatunk ki egy általános, jellegű vallásfogalomból, hanem csakis a keresztyén vallásos meggyőződés erejéből és közvetlen tapasztalatából. — Schnedermann művéről méltán mondotta, hogy az átmeneti hidja akar lenni az erlangeni és a göttingai theol. iskolának, s különösen a ker. üdvkijelentés ó-szövetségi háttérének kidomborításával tűnt ki. Befejező előadásában Ihmels a vallástörténeti iskolával is foglalkozott, mely tudvalevőleg a keresztyénségnek a vallástörténeti összefüggésbe való behelyezésével a dogmatikát vallásbölcseleti alapon igyekszik fölépíteni. Ennek a vallástörténeti iskolának legkiválóbb dogmatikusa *Tröltsh* heidelbergi tanár, ki csak a közelmúlt napokban is egy nagy kritikai vallásbölcseleti tanulmányt tett közzé *Windelband* „Die Philosophie im Beginn des XX. Jahrh.“ című művében. E vallástörténeti módszerről találóan mondja Ihmels, hogy az Krisztusnak Mohamed és Buddha vallásrendszerén át való

megismerésére vezetne, már pedig nem a vallási összehasonlítás, hanem a személyes életközösség a ker. vallás igaz lényege.

Lemme heidelbergi tanár ugyancsak a braunschweigi theol. tanfolyamon „a theol. etikának a modern theologia által való átalakulásáról“ szólott. Örömmel jelzi a legújabb theol. irodalomban az ethika módszeres haladását, az ú. n. lokális módszer elodázását s az etikának egységes alapelvei alapon való rendszeres fölépítését, a mi azután egészen természetesen a dogmatikának és az etikának tárgyi megkülönböztetésére s a kasuistikának elvi elodázására vezetett az ethika legújabb rendszerében. Az etikának a hittudomány-nyal való rokonsága a keresztyén személyiség elvén alapul. Jellemző az ú. n. modern theológiára, hogy nincsen teljesen befejezett ethikai rendszere s még Herrmann etikája sem mondható rendszeres etikának. Ma a morálnak naturalista biológiai és szociológiai alapon való konstruálása van napirenden, tekintet nélkül arra, hogy az emberi természet szervezete, a melyből a morál ered, magának istennek műve és képe. Épp azért a modern theológiában teljesen el is tűnt a theol. és a bölcséleti ethika közötti megkülönböztetés. Szilárd tudományos fogalom meghatározásra van szükségünk az etikában, a mi még korántsem azonos a philos. gondolatoknak bevitelével az etikába, mely gondolattal kapcsolatban helyesen mondja *Paulsen* ethikai rendszerének előszava, hogy nem hosszas és elvont módszeres fejtegetésekre, hanem valódi keresztyén erkölcsiségre, helyes erkölcsi ismeretre, éber érzésre és szilárd akaratelhatározásra van szüksége a keresztyén embernek.

Végül a greifswaldi ev. luth. lelkészi értekezleten *Stange* tanár, *Cremer* tanszékének örököse és ismert nevű rendszeres theol. író a reformátorok világnézeténél a vallás és az erkölcsiség egymáshoz való viszonyát fejtegette. Szerző szerint e viszony-nál kettős problémáról van szó, melynek egyike az erkölcsinek a vallással szemben való relatív önállóságát s másika a kettőnek szoros összefüggését érinti. Az első kérdésre vonatkozólag azt fejtegette, hogy az erkölcsnek autonómiája nem Kant, hanem már a reformátorok etikájában gyökerezik, s már ők is ismerik az erkölcsi kötelezésnek kategórikus jellegét. A második kérdésre vonatkozólag pedig meggyőző erővel fejtegette, hogy a keresztyén etikának absolut értékű jóakarata mindig a Krisztus személyiségéhez kötött vallásos istenismeret által van feltételezve. Arról van itt szó, hogy a keresztyén ember erkölcsi életében az érzület s csak aztán a külső cselekvőség a fődolog, s hogy annak a tiszta benső erkölcsi érzületnek mindenkor a keresztyén közösségi életben

kell megvalósulnia. „Nem az egyes egyén, hanem a társas közösség élete forrása az összes erkölcsi javaknak és értékeknek“. Ez a jó erkölcsi érzület pedig csakis a Krisztusban vetett hit által sajátítható el. Fejtegetéseinek eredményeit abba a tételbe foglalta össze, hogy a reformátorok etikája a vallás és erkölcsiség egymáshoz való viszonyának problémáját illetőleg felette áll a bölceleti erkölcstannak s hogy a problémának reformatori megoldása maig is mintaszerűen formulázottnak vehető.

A hittannak és az erkölcstannak egymáshoz való viszonyát illetőleg pedig Stange helyesen mondotta, hogy a hittan etikai jellegű, mivel oly személyes Istennek kijelentését tanítja, ki az embernek szabad személyiségéhez intézi a maga üdv- és kegyelemtényeit s viszont az ethika dogmatikai jellegű, mert oly szabad akaratéletről szól, a melyet a hitben, mint az Istentől való szabad szeretetfüggőségében él, mely függőség Schleiermacher szép szava szerint a keresztyén ember erkölcsi életében a legnagyobb szabadság viszonyává dicsül.

A németországi róm. kath. egyházi állapotok ismertetésére áttérve megjegyezzük, hogy a német kath. egyház lázasan működik az egyháziasság s a tudomány terén. Prot. esz-közőkkel akarja ellensúlyozni a protestantizmus munkásságát. Így mindenek előtt szorgalmasan forgolódik a szeretet művében. A *charitász-egylet* boroszlói nagygyűlésén főleg a falusi betegápolónók munkájával foglalkozott. Ők pótolják az irgalmas nővéreket. Van is már betegápoló intézete, s iszákosokat gyógyító két intézete Sziléziában. Egyik fiókja a Borromäus-egylet, mely 4 $\frac{1}{2}$ millió márkát fordított kath. népkönyvtárak létesítésére. Tagjainak száma 117,000; legagilisebb tagja Bonaventura páter, kinek előadásai a charitász szeretetmunkáságáról nagy feltűnést keltettek Berlinben. Természetes, hogy ez is — bár váltig tagadják — a kath. proselytáskodás s a pápás propaganda ügyét szolgálja. Nálunk egyik legagilisebb tagja *Prohászka Ottokár*. A kath. tudomány ápolásának szolgálatában áll Németországban a *Görrestársaság*, mely *Hertling* báró, strassburgi theol. tanár elnöklete alatt tartotta október 10–12. napján Mainz városában a maga nagygyűlését. Tagjainak száma 2943, a résztvevők száma volt 787. Egyik legkiválóbb alkotása *Bachem* szerkesztése mellett az államtud. lexikon 2-dik kiadása, mely úgyszólván találkozó helye a német kath. jogtudósoknak. A nagygyűlés főleg a jog- és társadalomtudományok művelésére hívta fel a német kath. jogászok figyelmét, s arról panaszkodott, hogy e szakban oly kevés a kath. tanszék a német tudományegyetemen. Arról természetesen nem volt szó, hogy annak a német kath. tuda-

mány „inferioritása“ az oka. Ez a társaság a tudomány klerikalizására keletkezett Németországban, a melynek egyik legfőbb orgánuma éppen a Bachem-féle kath. „Staatslexikon“.

De a német katholicizmus a női világra is figyelmet fordít. November 7—9. napjain megalakult majnai Frankfurtban a német kath. *Frauenbund*. Kopp biboros annak az éltető lelke, ki a tavalyi fuldai püspöki értekezleten vitatta a német kath. nőegyletek szorosabb tömörülésének „hasznát és szükségességét“. Tagjainak száma 1478, s két nő az elnöke. Főbb fiókjai Strassburgban, Nürnbergben, Wiesbadenben, Münchenben, Ágostában, Hannoverában és Hildesheimban találhatók. Az elmúlt hónapban több helyütt a nők számára szociális tanfolyamokat is rendezett. Így hát a német női világ is a klerikalizmus hálójába került.

S végül nagy figyelmet fordít a német katholicizmus a külmisszióra, s az *Afrikaegyesület* decz. 19-ikén tartotta a kölni érseki palotában a maga nagygyűlését. Kelet- és Délafrika német területein van 12 missziói társulata 148 főállomáson. Missziói személyzete 266 papból, 188 szerzetesből, 200 irgalmas nővérből s 586 benszülött vallástanítóból áll. A Vilmos császár földön is élénk a német kath. külmissziói tevékenység.

Ezzel szemben stagnál a német *reformkatholicizmus* ügye. Éltető lelke *Krauss* tanár elhalt, s *Schell* és *Ehrhard* „laudabiliter se subjecit“. Főleg *Keppler* püspök bénította meg annak tevékenységét. Célját jelenleg a Krauss-társulat szolgálja s orgánuma a „XX. század“ című folyóirat. Tiszteletreméltó feladatát a keresztyénység mélyebb és bensőbb felfogása, a modern korszellemmel való összeegyeztetése, a szabad tudományos kutatás s a különböző keresztyén vallásfelekezetek közötti békés egyetértés ápolása és fejlesztése képezi. Egyik legismertebb irodalmi kiadványa *Merka* würzburgi kath. theol. tanár tollából a „reformációtörténeti vitakérdések“.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A magyar liturgia története. Írta *Sörös Béla*, a budapesti kir. orsz. gyűjtőfogház ref. lelkésze. I. kötet. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig. Budapest, 1904. Hornyánszky V. nyomása és bizománya, 342 lap. Ára füzve 5 korona.

A magyar liturgia érdekes és sok tekintetben tanulságos története hazánkban még műveletlen parlag. A protestáns istentiszteletnek ha voltak is vizsgálói, de annak történeti fejlődését szerves egészében, genetikus kialakulásában eddig még senki nem ismertette. Ez vezette a fiatal, de alapos tudású szerzőt jelen könyve megírására, a mit oly széles alapon végez, hogy nemcsak a protestáns istentisztelet alkatrészeit s ezek történeti fejlődését ismerteti, hanem az alapul szolgáló római kath. liturgiális elemeket is felöleli és kimutatja az istentiszteletnek általános vallási, keresztyén egyházi, morális és nemzeti hatásait is.

A munka módszere az, hogy a liturgiák tartalmi elemeit hosszabb szemelvényekben mutatja be, mi által műve terjedelmesebb, de sokszorosan érdekesebb lett, mert így nemcsak a szerző beszél, hanem maga a kor szólal meg a maga hivatalos intézkedéseiben és egyházi szertartásaiban. Növeli a mű értékét az a körülmény is, hogy az írott szöveget számos szövegkép és illusztráció díszíti, a melyek a különböző korok istentiszteleti eszközeit s így a magyar keresztyénségnek a liturgiával összefüggésben levő elemeit ábrázolják.

A mű a rövid bevezetésen kívül két részből áll, melyek elseje a reformáció előtti idők, másodika a reformáció századának magyar liturgiáját ismerteti.

Bevezetésében a liturgia fogalmát, körét, nyelvét és történetének felosztását tárgyalja. Szerző a liturgia történetét a reformáció előtti és utáni korszakra osztja föl, de az utóbbiban négy külön időszakot különböztet meg a XVI., XVII., XVIII. és XIX. századok-

ban, minthogy ezekben igen fontos fordulópontok vannak a liturgiában. Ilyen fordulópont a reformáció behozatala, a mely formát és tartalmat egyaránt megújít a liturgiában. Ilyen a XVII. század eleje, a mikor a szabad vallásgyakorlat törvénybe czikkelyeztetik (1608) s a mellyel csaknem egyideűleg a protestánsok kettéválása a liturgiában is megtörténik. Ez a magyar liturgia történetének leggazdagabb korszaka. Ilyen fordulópont a kuruczháborúk leverése s azt megelőzőleg az erdélyi fejedelmek támogatásának elvesztése, melynek sivárgását az idegenből később ránk szakadt raczionalizmus meddő-sége is tetőzi. Ez a magyar liturgiának a legszegényesebb korszaka. A XVIII. század végén megindult általános lendület a liturgia terén ismét fordulópontot jelez, mert számos külső hatás mellett üdvös belső reformok keletkeznek, a melyek a liturgiát is megtermékenyítik.

A mű I-ső részében a magyar liturgiának a reformáció előtti történetét ismerteti a szerző (16—135. l.). A keresztyénség Magyarországon való elterjedésének rövid ismertetése után behatólag tárgyalja és méltatja a nemzeti és tartományi zsinatoknak az istentiszteletre vonatkozó intézkedéseit, melyeknek az a jellemző sajátsága, hogy a r. kath. liturgiának Nagy Gergely pápa által megszabott tartalmán mit sem változtatnak, csak a külső viszonyokat szabályozzák és keretet készítenek a liturgia számára. Majd a liturgia reformáció előtti főbb alkotórészeit, tehát a magyar keresztyénség szertartásait ismerteti behatólag, bőszeges mutatványokkal szemléltetvén a mise, az evangéliumok, az antifonák, az imádságok és hitvallások, az énekek, a predikáció, a szentségek, a hórák, a litániák, a passziók és siralmak, a miszteriumok, a temetés stb. szertartásait, az ünnepek liturgiai értékesítését és a liturgiai külsőségeket vagy eszközöket. Ez tehát első sorban a r. kath. liturgiának magyarországi története. A munka emez I-ső részének a helyes ismertetés mellett a gazdag liturgiai szemelvények kölcsönöznek különös érdekességet és nem kevesebb értéket.

A munka II-ik része a magyar liturgiának a reformáció századában való történetét tárgyalja. Gondos feltűntetése után anuak, hogy a reformáció a szertartásossá fajult istentiszteletet visszavitte az eredeti bibliai alapra, Istennek lélekben és igazságban való közvetlen imádására, behatóan ismerteti szerző a magyar protestáns zsinatoknak az istentiszteletre vonatkozó intézkedéseit. Felsorolja az 1545. évi erdődi, az 1552. évi beregszászi, az 1554. évi óvári, az 1555. évi erdődi zsinatok, az egervölgyi vallástétel, az 1566. évi gönczi zsinat, az 1567. évi debreczeni zsinat, az 1576. évi hercegszöllősi kánonok, az 1587. évi csepregi czikkek, a felsőmagyarországi 1595. évi czikkek és Reczés-féle sopronmegyei 1598. évi kánonok végzéseit és rendelkezéseit az istentiszteletre vonatkozólag.

Mindezen kánonszerű rendelkezések arra törekedtek, hogy a pápisták bálványozó liturgiájából az evangéliumi elemek szigorú megtartása mellett az emberi koholmányokat és ördögi hamisításokat örökre száműzzék. Másik jellemzője ezeknek a liturgiális rendelkezéseknek az, hogy a két evangéliumi egyház a XVI. század végéig a liturgiában még nem válik el: mindkét felekezet közös énekeket használ, a predikáció keretében bármely reformátori hitbéli felfogás szabadon érvényesül, hanem a sakramentumok kiszolgáltatásában már a XVI. század utolsó negyedében megkezdődik a liturgiai szétválás. Harmadik sajátossága a XVI. század liturgiai fejlődésének az, hogy bár mindenik felekezet nagy tisztelettel viseltetett a maga reformátorának a liturgiai intézkedései iránt, azért a szertartások és kultuszformák berendezésében magyar protestáns őseink meglehetősen önállóságot tanúsítottak s a liturgiális szervezkedés alapelve inkább a természetes és önálló megfontolás volt, mint a külföld utánzása.

A magyar protestáns liturgiának első typusa a XVI. század közepéből való Batthyányi-kodex töredékeiben maradt ránk, mely voltaképp a római egyház szertartási anyagának evangéliumi elvek szerinti átalakítása. A második liturgiai typus a Bornemissza Péteré, a melyet az 1567. évi debreczeni nagyobb czikkek is ajánlanak, s a mely úgy látszik, az egész XVI. század folyamán uralkodó protestáns liturgia volt. Bornemissza liturgiájának ezek a főbb alkotórészei: Az úrnapi tárgy kijelentése. Felhívás éneklésre. Imádság. Predikáció. Imádság Miatyánkkal. Ének. A miből látható, hogy a liturgia berendezése nagyon egyszerű, de lélektanilag teljesen indokolt, benne minden az igehirdetést szolgálja, a többi elem csak a főrészt járuléka és kiegészítője.

A munka további része az egyes kultuszi cselekvények és szertartások részletes történetével foglalkozik. Szól a predikáció textusáról, a magyar bibliafordításokról, a predikálásról, a predikációs könyvekről és a nevezetesebb predikátorokról, az imádságról és az imádságos könyvek íróiról, az egyházi éneklésről és az énekeskönyvekről, a katekizációról és a katekizmusokról, az agendás könyvekről, továbbá a keresztség, az úrvacsora, a házasságkötés, az egyházkezelés, a betegek vigasztalása, az egyházkövetés, a temetés s a lelkészavatás liturgiájáról, végül az ünnepekről és a liturgiális külsőségekről (templom, oltár, falképek, orgona, harangok, papi ruha stb.) Mindezekre a dolgokra vonatkozólag szerző nemesak nagy gondossággal gyűjti össze a zsinati végzésekből, a liturgiális könyvekben és más irodalmi művekben található adatokat, hanem egyszersmind úttörő kísérletet tesz arra, hogy az összeszedett iratokból a XVI. század magyar protestáns liturgiájának korhű képét is megadhatja. Ez a kép, meglehet, nem teljes; szerző maga is sajnálja,

hogy pl. Huszár-Gál énekeskönyvének állítólagos liturgiai utasításait nem használhatta föl: de mint hézagpótló és úttörő kísérlet a magyar liturgia történetének megírására határozottan irodalmi értékű és nagy elismerésre méltó munka.

A mű vége (316—337. l.) röviden ismerteti a római egyháznak a reformáció hatása alatt keletkezett liturgiai változásait, a melyek leginkább az elhanyagolt predikálás föllandulásában mutatkoztak. Legkitünőbb hitszónoka a XVI. századbeli magyar r. kath. egyháznak Telegdi Miklós. A templomi prédikáláson kívül szükségesnek látta Telegdi, hogy az egyes szertartásoknál (pl. a szentségek kiszolgáltatásánál) is legyen beszéd. Így jött létre a nagyszombati Agendarius, a melynek több beszédén világosan meglátszik a protestantizmus hatása.

Ez az önálló kutatásból származott, rendkívül becses liturgiai anyagot összehordó, nagy szorgalomról tanuskodó munka rövid tartalma. S ez a gazdag tartalom rendszeresen feldolgozott irodalmi formában lép az olvasó elé. Tartalmat és feldolgozást együttvéve, az olvasó azzal a meggyőződéssel vesz búcsút a könyvtől, hogy annak fiatal szerzője nemcsak szorgalmasan kutatott és rengeteg anyagot hordott össze a magyar liturgia multjából, hanem az összegyűjtött anyagot csinosan fel is tudta dolgozni és jól szervezett egészszé öntötte. Művének irodalmi becsét növeli az a körülmény, hogy egészen új ösvényen járt, útmutató kalauz nélkül kellett elindulnia. Vajha a kellő pártolás rásegítené a szorgalmas szerzőt arra, hogy munkájának II-dik kötetét is minél előbb közrebocsáthassa, a melybe a magyar liturgiának a XVII. századtól napjainkig terjedő történetét szánta.

A könyv kiállítása csinos, nyomása tiszta, ára mérsékelt.

Sz. F.

Pálóczi Czínke István: Imádságos könyv templomi használatra. Vasárnapi, évszaki, ünnepi és alkalmi imádságok. Kiadja a gömöri ref. egyházmegye lelkeszi testülete Rimaszombatban. Hely és kelet jelzés nélkül. 297 l. 8°.

Az ú. n. időszaki, már t. i. a heti egyházi sajtó, elvégezte a czimben jelzett művel szemben az ismertetés köteleességét: talán legutolsónak a Prof. Szemle marad, a melynek szintén hivatása az e nemű irodalmi alkotásokról tudomást venni. Annnyival is inkább, mert esetleg egy helytelen útirányban megindult bírálati eljárást kell a *rendes* mederbe visszaterelni, t. i. a *tárgyilag* kritikát gyakorolni, a mely nem a szerzők alanyiségét, hanem az irodalmi termék objektív értékét állapítja meg. Szükséges ez azért is, mert

valahol még a diákkori legendákra való hivatkozás is elhangzott ezzel az imádságos könyvvel kapcsolatban a szerző személyét illetően, holott semmiféle legenda nem érdekel bennünket az író lélekohójára nézve, hanem kizárólag az, hogy a munka, a munka tartalma mennyit ér, hova emeli az ezirányú irodalmat abban a református egyházban, a melyben Szikszay, Ángyán, Filep, Révész s Borsodi bizony előkelő nevek s még jelentősebbek a munkák, a melyek nevök alatt maradtak.

Ezt az imádságos könyvet egyfelől a tiszántúliak által a Borsodi hétköznapi imádságos könyvére alkalmazott *potyogtatott stílus*, másfelől a *körülírásos* kifejezések használata jellemzi első sorban.

A potyogtatott stílus alatt a tiszántúliak azt értették, hogy Borsodinál rendes szokás az ilyen szólás: „*nincs*, óh *nincs* Atyánk“, — „*áldott légy*, óh égi Atyánk, *áldott légy*“, — „*te virassz*, te virassz“ (4. l.), — „*imádjátok* hát, oh emberek, *imádjátok* . . .“ — *Kit*, óh *kit* imádkozhatnánk . . .“ (6—7. l.) — „*Kisebbek* vagyunk óh uram, *kisebbek* . . .“ . . . „*senki* Atyánk, *senki*“ (89. l.) „*érezzük* Atyánk, *érezzük*“, — „*látsz* te Uram minket, *látsz* . . .“ „*ne bánj*, óh *ne bánj*“ — „*virassz* Atyánk, *virassz* (10—11. l.) stb. stb.

Mi a potyogtatás vádjának alapja?

Az ok és alkalom nélkül való *kettőztetés*, a mely néha, nagy ritkán *talán* megjárja: untalanul alkalmazva azonban potyogtatás, unalmasság és modorosság!

Íme e könyvben is a potyogtatás: *te* dicső, *te* jó, *te* nagy Isten“ (9. l.), „*nincs semmi* jó, *nincs semmi* nagy, *nincs semmi* czél (12. l.), „*nem* Uram, *nem*“ (21.), „*te* bölcs *vagy*, *te* jó *vagy*“ (21.), „*ó* *te* igazságos, *te* bölcs, *te* jóságos Isten“ (21.), „*akarod hát*, segítsd *hát* (21—22. négy ízben s még hozzá *unszólo*, *őszöntő* értelemben s nem *alázatos esdeklés* alakjában!) — „*mennyi* — *mennyi* — (21.: kilencz ízben! 81.: négy ízben, 136.: hat ízben mind egyfolytában!) „*jó* vagy Uram, *jó* vagy“ (29.) „*óh minden*, *minden*“ (88.) „*hervad*, *hervad* a föld határa“ (120.) „*jövel*, most is *jövel*“ (181.). „Szentlélek Isten, szentelj meg minket, — Szentlélek Isten, hallgass meg minket“, — „Szentlélek Isten ó áldj meg minket“ (204.), „*nagy* vagy Uram, *nagy* vagy!“ (240.) stb. stb. Ezeket pedig csak úgy nagyolva szedtem ki, hogy a bizonyítás meglegyen.

A parafrazisos eljárásnak egészen kézzelfogható példája a 18—20. lapokon olvasható imádság, a mely a Lévay József szép énekének: „Gondviselő jó Atyám vagy“ a feldolgozása, magának az éneknek első négy sora kétszer is helyet foglalván az imádságban, a mely ilyen módon nem a *gondolatnak*, hanem a *külső alaknak* reprodukálása. Ugyanílyen jellegű a 25—28. lapokon levő imádság, a mely a XIX. zsoltár feldolgozása, a 46—48. lapokon

olvasható, a melyből a VIII. zsoltár visszhangja csendül felénk, s így tovább.

Ez a körülírási eljárás mintha arra engedne következtetni, hogy az író az impulzust nem önmagából, hanem kívülről nyeri minduntalan s az áhitatba merülés pillanatának előidézésére mindig valamely olvasmány vagy külső mozzanat kívántatik meg.

A figyelmes bírálónak lehetetlen észre nem vennie, hogy az író nagy előszeretettel szövöget minden imádságába hol zsoltár-, hol dicséret-verssort, sőt olykor-olykor profán költeményből is, a mi a hallgatóság lelkének lekötése szempontjából lehet helyes eljárás; de egyszersmind azt is jelenti, hogy a szerző nem idegenkedik a nem egészen alkalmas és megengedhető eszközöktől sem. (Példák: 59, 60, 61, 62, 65, 70, 73, 74, 109, 115, 118, 129 stb. stb.)

Lehetetlen meg nem ütödnünk a fölött, hogy az író a *sors* szóval gyakran előhozakodik, mintha elfeledné: ez a szó s az ezáltal kifejezett fogalom a keresztyénség szellemével nem fér össze, abból ki is van írva s ki is kell irtatnia. Ez dogmatikus tévedés. Pedig dogmatikai szempontból szerző álláspontját a positivitás tekintetében aligha érheti gáncs, mert *csodát, csodatévőséget* gyakorta emleget; mert a szentháromságot nem skartolja le (154—156. lapok!), a Krisztus személyére vonatkozólag az ige testbeöltözését, az égből a földre szállását hirdeti imádságaiban. Hogy Sabellianus értelmében veszem-e vagy Svedenborg felfogása szerint-e? Kicsoda állapíthatná meg, mikor a nagyobb rész az „őh ártatlanság báránya“ eszme körül csoportosul, csak itt-ott találkozunk „legnagyobb“, „legigazibb“, „legtisztább“ *ember* kifejezéssel. Az azonban mindenestre megállapítható, hogy az annak idején a dogmatikai szabad-elveiséget rajongóan hirdető író: ime mint imádságíró a pozitív keresztyénség alapjára állva, emeli kezeit az ő Urához, Istenéhez!

Egy másik dogmatikai tévedés a 29. lapon az első bűnnek: *hiúságból* való fölmutatása! A gondolatkifejtés érthető, hiszen a „superbia“ fogalommal rokon a hiúság: ám az első bűn nem *hiúsági*, hanem *engedetlenségi* származású!

Az egész imádságos könyvön föltétlenül megérzik Révésznek, az imádságírónak és Borsodinak a szorgalmas, buzgó tanulmányozása. Nem tartom lehetetlennek, hogy sok imádságot könyv nélkül tud mindkettőtől s a *tudás* befolyásolta az alkotói munkásságban; egy-egy visszacsengő szó, kifejezés, egy-egy visszasugárzott kép: odaült tolla hegyére s nem bírt megszabadulni a reminiszcenzia hatásától s befolyásától.

Ám az elmondottak nem gátolnak annak a véleményemnek kimondásában, hogy szerzőnek imádságos lelke van s az imádságos lélek megnyilatkozásaiban mások is gyönyörködhetnek, élvezetet találhatnak, a nélkül azonban, hogy akár a ritmusos előadási modort,

akár az említett potyogtatott s körülíró stílust, mint korszakot alkotó jelenséget tekintenék, mert bizony ezek csak rontják az értéket és nem emelik.

Több önszívből származó sóhaj, nagyobb önlélek termelte gondolat s eszmébőség, a sallongoskodástól való izléses óvakodás: s Czinke István az imádságírók között előkelő helyre számíthat.

s+n.

Debreczeni Lelkészi Tár. Szerkeszti *S. Szabó József* főlszentelt lelkész, kollégiumi tanár. *II. kötet.* Debreczen, 1904. Eperjessy István kiadása, 559 lap, ára kötve 10 korona.

A Debreczeni Lelkészi Tár II-ik köteté, S. Szabó József szerkesztésében az I-ső kötet törte csapáson halad. Közöl Bibliamagyarázatokat, Egyházi beszédeket, Szerartási beszédeket, a Cura pastoralis körébe vágó dolgozatokat és Imádságokat. Ez a második kötet is arra törekszik, hogy mind az öt református egyházkerület íróitól közöljön dolgozatokat s ezzel is munkálja az egyházirodalmi téren működő írói erők egyesítését és megismertetését. Szerkesztői elve ennek a kötetnek is az, a mi az első volt, hogy a különböző irányú, szellemű, írói sajátságú dolgozatok teljes változatosságukban és tarkaságukban egymasmellé kerülvén, ezzelaz akár tartalmi, akár alaki tekintetben kiválóbb ígéhirdetői tulajdonságok érvényesülésére alkalom nyujtassék. Abban a tekintetben is az első kötet nyomán halad ez a második, hogy a különböző dolgozatok a dogma, morál, korszerűség és népszerűség szempontjából nem egyenlő értékűek; de a szerkesztő ítélete szerint, egy dolgozat sem áll azon a szintájon alól, a hol szégyenére válnék a magyar protestáns egyházi szószeréknek.

A csinos kiállítású kötet 6 bibliamagyarázatot, 5 ifjúsági istentiszteleti, 16 közönséges, 9 ünnepi, 18 alkalmi predikációt, 4 keresztelési, 7 esketési beszédet, 13 vasárnap, 7 ünnepi, 16 alkalmi imádságot s a cura pastoralis körébe vágó 2 dolgozatot, összesen 103 lelkészi dolgozatot foglal magában, ötvennél több szerzőtől.

A bibliamagyarázatok közül ötöt *Barakonyi* Kristóf irt, a bibliának e veterán magyarázója, a ki Jeremiás könyve első fejezeteit alaposan, magvasan és elég építőleg magyarázza. Egy alaki hiba azonban szemet szúr ezekben a sikerült magyarázatokban. A stílust fűlértő magyartalanságok, boszantó germanizmusok csúfítják; mert a „meg lett mondva,“ „lett elmondva,“ „újra lett dolgozva,“ „el lett hívá“ stb. kifejezések oly telivér germanizmusok, a melyeket nem hagyhat szó nélkül a magyar nyelvérzék. A hatodik magyarázatot csak a középszerűség színvonalán mozog.

Az ifjúsági predikációk közül a lic.-*Róz*c Kálmáné egészséges tartalmú, lelkesen írt csinos beszéd; a többiek se lélek, se tartalom, se alak tekintetében nem sokat érnek. Hiányzik belőlök a gyermeklélekre hatás ügyessége mind a tartalomban, mind a formában.

A közönséges egyházi beszédek általában véve a tisztességes középszerűsége nem emelkednek felül. Egyik részök (pl. a 4., 5. és 6. sz.) a bibliamagyarázatok sorába való. A Novák Lajos, Lévy Lajos és dr. Balthazár Dezső (1., 2. és 3. sz.) beszédei jó közepesek. A többiek, hogy a kissé elnéző szerkesztővel szóljak, „nem válnak szégyenére a magyar protestáns szószéknek“; de jó lélekkel mondhatom, hogy dicsőségére sem. A 16 közönséges predikáció között egyetlen egy sincs kiváló. A közepesség mindennapi szürkesége borong mindeniken.

Az ünnepi predikációk szintája általában véve valamivel magasabb, mint a közönséges beszédeké. A 9 beszéd közül kiváló csak a Szalóczy Pálé. Jó a Garzó Gyula, dr. Márk Ferencz, Futó Zoltán predikációja. Hatásvadászó a Gulás Lajosé; emberi bölcselkedéssel túlterhelt a Jánosi Zoltáné, a ki Csánki Béni modorában úgy predikál, hogy az olvasmányaiból összeszedett emberi bölcseségre fojtja az isteni bölcseséget; fárasztóan dogmatikus a lic. Lencz Gézáé.

Az alkalmi beszédek száma 18 a kötetben, színvonaluk általában szintén csak közepes, értékek nagyon különbözők. Kimagaslót egyet sem találok közöttük. Jók a Kiss Ároné, Kiss Ferenczé, Szele Györgyé, Arany Gusztáv, Olajos Pálé; lendületes és lelkes a Novák Lajosé (de igemagyarázata kissé erőltetett); szárazon oktató a Madarász Imréné; fárasztóan bölcselkedő a Jánosi Zoltáné stb.

A kereszteleési beszédek között kimagasló az Irsay Józsefé, elhibáztak a Nagy Béláé és dr. Márk Ferenczé, a kik midőn a kereszteleés szakramentumát szolgáltadják, az Úr Jézus kereszteleés szerző parancsát még arra sem méltatják, hogy legalább fölemlítsék. A Kövendi Dénes kereszteleő beszéde kielégítő.

Az esketési beszédek általában véve jobbak, mint a kereszteleésiek. Lendületes, meleg, erőteljes és minden tekintetben kiváló Garzó Gyula két beszéde; csinos, színes a Szakács Imréné; színtelen, szürke a Győry Lajosé; egyszerű, de meleg és építő a Révész Kálmáné; a többiek szintén megállják helyüket.

Az imádságok száma tekintélyes: 13 vasárnapi, 7 ünnepi, 16 alkalmi; de minőségök nem versenyez a számukkal. A vasárnapi imádságok (szerzőik: K. Tóth Kálmán, Szabó József, Babay Kálmán, Sulyok István) külsőleg formásak (kivált a K. Tóthéi), jól kicsiszoltak; de tartalomban szegények, hitben erőtlenek, áhi-

tatban meddők, kenetességben szárazak. Nem az imádság lelke, hanem az okoskodás és reflexió szólal meg bennök. Az ünnepi imádságok a Hetesy Viktor, Biky Károly, Babay Kálmán, Sulyok István tollából valók. Ezekben se sok evangeliomi erő és lélek lüktet. De az alkalmi imádságok között van egynehány fölemelő. Ilyenek a Hallgató János, Juhász László, Kiss Áron alkalmi imái, a melyekből erő és melegség árad az olvasóra. De a többi 13 vagy száraz bölcsekedés, vagy színtelen reflexió, vagy erőtelen poetai frazeologia.

A cura pastoralist két dolgozat képviseli. Az elsőben beteg gyülekezeti tag lelki gondozására párbeszéd alakjában ad útmutatást Csiky Lajos. Képzelt köresetnek képzeletszülte gyógyítás módja. Csekély értékű, hasznavehetetlen dolgozat. A másodikban Csák Máté kórházi betegek látogatását írja le s közli az előttük elmondott imádságát és predikációját. Hasznavehető az útmutatás is, az imádság is, a beszéd is.

A Debreczeni Lelkészi Tár II-ik kötete általában véve nem nagy becsű, de nem is értéktelen munka. Kevés benne az irodalmi becsű dolgozat, de a legtöbbje tisztességes közepszerű, van azonban benne elég selejtes dolog is. A szorgalmas szerkesztőnek az a törekvése, hogy Lelkészi Tára ne csak napi szükségletet elégítsen ki ephemer értékű dolgozatokkal, hanem hogy egyházi irodalmunk emelését és dicsőségét is munkálja, ebben a kötetben kevésbé sikerült. A legnagyobb jóakarattal sem lehet állítani, hogy a Lelkészi Tár oly gyűjteménnyel gazdagította irodalmunkat, a melynek értéke és jelentősége a késői korban is megmarad. Azt azonban elismerjük, hogy a gyűjtemény legnagyobb része a szerény igényű napi fogyasztást kielégíti s a végén ez is valami.

A vaskos könyv nyomása tiszta (kár, hogy több sajtóhiba van benne), kiállítása csinos, kötése izléses, ára elég jutányos.

F.

Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. II. kötet: Rómiaiak és románok, 31 műmelléklettel és 218 szöveggképpel. 315 lap. Ára füzve 16, kötve 20 korona. Budapest, 1905. Franklin-Társulat kiadása.

Az Egyetemes Irodalomtörténetből, a melyet *Heinrich Gusztáv* szerkesztésében a Franklin-Társulat ad ki, megjelent a II-dik kötet, mely a *rómiaiak és románok* irodalmát ismerteti. A nagy munka I-ső kötete tavaly hagyta el a sajtót és a *keleti népek és hellének* irodalmát foglalta magában. Az első kötet beható ismertetése alkalmával nyomatékosan kiemeltük, hogy hézagpótló voltánál,

jelentős tartalmánál és diszes kiállításánál fogva mily nagy nyeresége magyar irodalmunknak ez a vállalat. A kézalatti második kötetről csak ismételhjük akkori ítéletünket.

Ez a kötet is több szakíró monográfiájából áll. Kezdődik a kötet a római irodalom ismertetésével. Ezt a részt *Csengeri János* kolozsvári egyetemi tanár írta. Ezután *Becker J.* Ágost bevezetése következik a román irodalmakhoz. Ezt *Balogh Ármin* feldolgozásában a keresztyén latin irodalom fejezete követi, s ezután sorban a Provençálok és Katalánok (írta *Hernádi Mór*), a Francziák (írta *Haraszi Gyula*), az Olaszok (írta *Radó Antal*), a Spanyolok (írta *Becker J. Ágost*), a Portugálok (írta *Huszár Vilmos*), az Oláhok (írta *Alexics György*) és a Räterománok (írta *Gombocz Zoltán*) irodalma következik. Ez a 60 ives vaskos kötet tartalma.

Az első fejezetben *Csengeri* helyesen emeli ki a római irodalom kettős jelentőségét. Egyik az, hogy a világoralomra jutott Rómának szellemi kincseit számunkra fenntartotta; másik az, hogy a görög szellem alkotásait a nyugattal megismertette. A római irodalom értékelésében a helyes közéletet követi. Azt tartja, hogy a rómaiak irodalmának meg van a maga elévülhetlen esztetikai becsé és nem helyes a római irodalmat a görög irodalom kontár másolatának tekinteni. A római szellem inkább csak az irodalmi formákat vetté át a görögöktől; az, a mivel a formákat kitöltötte, ha nem is minden ízében, de római. A fejezet önálló kutatást, önálló felfogást és erőteljes jellemzést tükröztet.

A második fejezet szerzője, *Becker J. Á.*, a román népeket irodalmi szempontból provençálok, francziák, olaszok, spanyolok, portugálok, oláhok és räterománok csoportjára osztja. Ezek közül a provençal, az olasz, a francia és csekélyebb mértékben a spanyol, különböző időkben világtörténeti jelentőségre emelkedtek. Provenceban született meg az újkori lyra; Olaszország a renaissance szülőanyja: a szépnék, a tökéletes formának a mestere; Spanyolország önálló színészetet fejlesztett és nagy hatással volt a modern regény megalkulására; Franciaország a modern klassziczizmus képviselője és a romantizizmus megindítója.

Érdekes fejezete e munkának a harmadik fejezet, mely *Balogh Ármin* tollából *keresztyén latin irodalom* cím alatt az egyházi atyák irodalmát ismerteti. *Tertullianus*, *Ambrosius*, *Hieronimus*, *Augustinus*, *Gregorius*, *Isidorus*, *Beda Venerabilis* stb. irodalmi méltatásáról érdekes dolgokat tartalmaz.

A Provençálok és Katalánok fejezetében *Hernádi Mór* kitünően ismerteti és méltatja a troubadourok költői jelentőségét.

Legkimerítőbb és legterjedelmesebb a *francia* irodalomról szóló fejezet, a melyet *Haraszi Gyula* szakavatottan, nagy anyagbőséggel, néhol túlságos részletezéssel, de nem mindig találó jellem-

zéssel és nem elég élénkséggel írt meg. Az irodalom minden ágára kiterjedő fejezet elég hí képe a nagy múltú és gazdag irodalomnak; de túlságos részletezései és a kisebb jelentőségű írók felölelése miatt kissé fárasztó olvasmány.

Az *olasz* irodalom ismertetője, Radó Antal, jobb módszert követ, mint a francia irodalom ismertetője. A nagy írókra veti a súlyt, a csekélyebb értékűekkel rövidesen végez. Dante, Petrarca, Bocaccio, Ariosto, Tasso, Manzoni, Leopardi, s az olaszok többi remekírói erőteljesen domborulnak ki a találó jellemzésekben.

Szép ismertetésben részesül a *spanyol* irodalom, melyet Becker J. Ágost mutat be. A spanyol irodalom a románcz, a színmű és a regény mezején emelkedett világtörténeti jelentőségre. Cid, Cervantes, Lope de Vega, Calderon, Moreto, Echegaray stb. a spanyol irodalom nemzetközi jelentőségre emelkedett nagyságai.

A *portugálok* kevésbbé fontos irodalmát Huszár Vilmos ismer-teti. A portugálok irodalma kevés önállóságot és eredetiséget mutat, mert a közelrokon román népek szellemi befolyása alatt áll kezdettől napjainkig. Korszakokra való felosztása is erre vall. Első korszak: provençal iskola; második korszak: spanyol iskola; harmadik korszak: olasz iskola; negyedik korszak: spanyol-olasz iskola; ötödik korszak: francia iskola; hatodik korszak: romantikus iskola. Egyetlen kimagasló írójuk, Camoens, a Lusiadák szerzője.

Teljesen eredeti az *oláh* irodalmat ismertető fejezet, a melynek ily részletes feldolgozása úttörő a magyar irodalomban.

A nagy munkának ez a második kötete is nagyon szolid és díszes. 31 műmelléklet és 218 szöveggép díszíti. A kiállítás méltó a Franklin-Társulat jó híréhez. A kötet pedig, mint kulturánk fejlettségének bizonyítéka, minden irodalomkedvelő magyar ember támogatására érdemes.

b) Külföldi irodalom.

Warneck, G.: Abriss einer Geschichte der protestantischen Missionen. 8. verbesserte und vermehrte Auflage. Berlin, 1905. geb. 7 Mk.

Warneck hírneves missziótörténete immár a 8-dik kiadásban hagyta el a sajtót, alig három évre a nálunk is ismertetett 7-dik kiadás megjelenése után. A könyvnek e gyors egymásutánban következő újabb kiadása kétségtelenül azt bizonyítja, hogy manapság a misszióügy Németországban nagyon népszerű theologiai tárgy, de azt is mutatja, hogy a jó öreg Warneck ott Halleben derekasan és szép sikerrel műveli a misszió tudományát.

A Warneck-féle missziótörténet 8-dik kiadása részint javítása, részint bővítése az 1901-ben megjelent 7-dik kiadásnak. Javított kiadás annyiban ez a munka, mert felöleli a misszióügy legújabb fejlődését, a mi a könyv számos fejezetének átdolgozását és sok új adatnak beledolgozását tette szükségessé. De legjelentékenyebb a javítás a misszióstatistikájában, a mely 1901 óta is nagy változáson ment keresztül. Bővített is a 8-dik kiadás, mert egészen új fejezet van benne a római katolikus missziókról, mely fejezet a római missziók történetéről, szervezetéről, területéről, módszeréről és eredményéről kimerítőleg tájékoztat és a könyvet 100 lappal vastagabbá tette.

A mű felosztása maradt a régi. Két főrészt oszlik, a melyek elseje a hazai missziói tevékenység történetét ismerteti, tehát arról szól, hogy mit tettek és tesznek a föld különböző protestáns népei odahaza a hittérítés érdekében. Ebben a részben a német, angol, francia, amerikai missziói társaságok, misszióintézetek s ezek tevékenységének ismertetése a legérdekesebb. A munka második főrészében a föld különböző részein levő misszió-területek keletkezése és jelenrajza olvasható kimerítő leírásban. Amerika, Ázsia, Afrika és Oceania protestáns misszió-telepeinek remek leírása ez, melyet a protestáns missziók statistikája fejez be. A függelék a római katolikus missziók rövid történetét és jelen állapotát ismerteti.

Mutatványul ide írjuk a rendkívül érdekes könyvből a hittérítési statistikáját a legfőbb vonásaiban. A pogányokból megtérített keresztyének száma jelenleg:

Amerikában . . .	8.422,500	evang. prot.,	633,000	róm. kath.
Afrikában . . .	1.123,000	" "	531,000	" "
Ázsiában . . .	1.808,000	" "	3.374,500	" "
Oceániában . . .	293,000	" "	95,000	" "
Összesen . . .	11.646,500	evang. prot.,	4.633,500	róm. kath.,

a mely számba bele van számítva az észak-amerikai Egyesült-Államok 7.225,000 protestáns néger és 160,000 római katolikus néger lakója is, a kiket tudvalevőleg szintén a misszió tevékenysége térített meg.

F.

Zöckler O.: Die christliche Apologetik im neunzehnten Jahrhundert. (Bartelsmann) 1904. 125 lap. Ára kötve 350 márká.

Az ismert nevű greifswaldi egyháztörténetíró remek élet- és jellemképeket ad a német protestantizmus közelmúltjából a ker. apologetika szolgálatában. Sorra egymásután vonulnak el lelki szemeink előtt azok a kiváló férfiak, a kik az elmúlt évtizedekben apologetikai irányban oly nagy szolgálatot tettek a ker. tudománynak és az egyháznak. Egy Hengstenberg, Tholuck, Hofmann, Beck, Ebrard, Dorner, Zezschwitz, Delitzsch, Grau, Frank, Kübel, Luthard. Schultz és Cremer kiváló képviselői az újabb theológiának. Sokan lesznek közöttünk, a kik az ő arcképeikre tekintve kedves ismerősökre akadnak.

Az apologeták sorozatát *Hengstenberg*, a maga idejében rettegett berlini tanár nyitja meg, a ki későbbi éveiben Hase találó szava szerint „Pálból Saul lett“. Nála a bibliai és az egyházi apologetika a maga szerkesztésében jelenik meg, bár gyakran fölcserélte „az apologeta szerepét az ügyvéd szerepével“. Positív bibliai és egyházi alapon könyörtelesen hadat üzent a racionalizmusnak, a kritikának, a bölcséletnek, a közvetítő theológiának, a liberalismusnak és az uniónak. Mervé és hajthatatlan volt a bibliai és egyházi igazság hirdetésében s az ó- és új-szövetség krisztológiai azonosságában. Azt vallotta, hogy az idők változataiban a biblia az egyház örökké való könyve, s könyveiben azt hirdette, hogy az egyház Krisztusa az a valódi Krisztus, a kit az atyák és próféták vártak és reméltek. Ez oldalról az ő apológiája a tanellentétek harcában maig is a mi szövetségünk.

„De Hengstenberg sokat adott, *Tholuck* azonban még többet“. Mint berlini és hallei tanár a keleti studiumon át jutott el a ker. theologia szentségeibe. Lelkes vallója a keresztyén hitnek, s bár iskolát nem alapított, döntő és maradandó befolyással volt egy egész generációra. Ő és új-szöv. tárgyú irataival, nagyszámú kommentáiraival és egyénisége varázsával „egyik legfénylőbb alakja volt a német protestáns keresztyénségnek“.

Hofmann, a „Schriftbeweis“ nagyírú szerzője, a régebbi erlangeni theol. iskola megalapítója és legkiválóbb képviselője. Az ó- és új-szövetség benső összefüggésének, tehát a bibliai kijelentés egységének hirdetésében — bár bírálattal — Hengstenberg apológiáját követi. Szerinte az egész szent történet jövendölés az Isten és az ember örök vallásos viszonyára, a miért is történeti alapon értelmezi kijelentett jellegének leg-

kisebb sérelme nélkül a bibliai próféciát. Az üdvigazság egysége Hofmann theológiájának maradandó alap gondolata *Beck* ideálja „a lelkes bibliai keresztyénség“. Isten-, világ- és életfelfogásában a keresztyénség erőteljes apologiája nyilvánul, a melyet ő energikus módon szembe állított a kijelentéstől elszakadt modern hitelenséggel. Theológiájának egyik maradandó vonása az írásnak, mint egységes organismusnak felfogása s annak eszmékben gazdag krisztologiai értelmezése.

A ref. *Ebrard* Strauss „Jézus életével“ szemben lépett a modern apologéták sorába. Strauss művétől kezdve egészen Häckel materialismusáig és Hartmann pesszimista pantheismusáig nem volt Ebrardnál energikusabb védője a bibliai s a történeti keresztyénségnek. „Apologétikája“ a ker. igazságot a történelem világánál nézi és védi. Álláspontjáról méltán mondták, hogy „lutheranizáló kálvinizmus“.

A mérsékelt konservatív irányú *Dorner* a közvetítő theologia legkiválóbb képviselője és nagynevű dogmatikusa, ki mint theol. tanár és egyházpolitikus a német prot. theologusok vezéralakjaihoz tartozott. Méltán mondja róla egyik életírója, hogy a ker. világnézet ethikai tartalmának hirdetésében s a humanitásnak és keresztyénségnek Melanchthonra emlékeztető összeegyeztetésében maradandó emléket emelt magának az újabb theológiában. Dogmatikai és ethikai spekulációjának ereje hit- és erkölcstanában és Martensen dán püspökkel folytatott levelezéseiben tűnik ki leginkább. Ő az első theologus, ki „apologétikai alapon“ építette föl nagy keresztyén hitrendszerét.

Zezschwitz, a nagy luth. theologus a gyakorlati theologia s a paedagogika terén tűnt ki. A ker. theologus hitvalláshűsége volt az ő életideálja. A történet és a tan szempontjából írta meg a keresztyénség apologiáját. A keresztyénség „előcsarnokát“ a görög-római kultúréletben s a régi zsidóságban, annak „szentségét“ vallásos pszichologiai tartalmában és „legszentebb helyét“ magában a ker. üdvigazságban látta. Hite erős gondolataival felülmúlja az összes modern apologétákat. Katechetikájával elsőrangú gyakorlati theologusnak bizonyult.

A világhírű *Delitzsch* Lipsésében ó-szövetségi ismereteivel szerzett dicsőséget a német prot. theológiának. Az erlangeni üdvtörténeti theologia hive az ó-szövetségnek az új-szövetségre és Krisztusra való értelmezésében. „Ker. apologétikai rendszere“ közelebről eszméjében, történeti keletkezésében és jelen állásában védi és tárgyalja a keresztyénséget. Zseniális a bibliáról szóló apologiája, s szellemes az evangéliumokról adott következő meghatározása: „A négy evangélium Krisztus egységes evangéliumának négyes kifejlődése. Az evangélium Izraelnek szól: ez Máté jelszava; az evangélium *nemcsak* Izraelnek szól: ez Márk jeligeje; az evangélium Izraelnek és a pogányoknak szól: ezt hirdeti Lukács, s végül az evangélium az egész emberiségé: ez János örök igazsága“. Positiv hitű luth. theologus, ki „mély ürt látott a régi és a modern theologia között“. Ó-szöv. bibliai magyarázataival és pentateuchkritikai tanulmányaival a

Graf-Wellhausen-féle felfogással viaskodott. Fia, Frigyes berlini tanár, a „Babel und Bibel“ szerzője messze eltávolodott apja theológiájától.

Az erlangeni *Frank* a luth. tábor legkiválóbb rendszeres theologusa. Hofmann tanítványa és Thomasius utódja. „A ker. bizonyosságról“ szóló „rendszere“ az újabb hittani irodalom egyik legremekebb és legmaradandóbb alkotása. Dornerhez hasonlóan apologetikai alapon építi föl „a ker. bizonyosság“, „a ker. igazság“ s „a ker. erkölcsiség“ rendszerét. Az objektív egyházi keresztyénség személyes hitbéli elsajátítása és egyéni tapasztalata nála a fődolog. A ker. ember személyes üdvhitének rendszeres fölépítésében azonban gyakran átlépi a dogmatika és az apologetika határait s az elvek formulázásánál túlságos sok philos. műszóval (immanent, transcendent, transeunt“ „Dogmatik von unten und von oben“; „Princip, Vollzug und Ziel des Werdens“) áll. Hittudatunkat e mű rendkívül gazdagította.

A mi Frank volt Erlangenben, az *Kübel* Tübingában, Beck tanszékének és hívő bibliai theol. hagyatékának méltó örököse, ki Zöckler theol. kézikönyvébe rakta le apologetikai elveit. A lutheri megigazulás nála a theologia sarkköve, ki méltán mondotta, hogy „korunknak nem eszmékkel és elméletekkel, hanem tényekkel és tapasztalatokkal kell szolgálnunk“. Az újabb apologetáknak úgy elméletileg, mint gyakorlatilag egyik legkiválóbb képviselője.

A lipcei *Luthardt* a klasszikus theol. író, kinek apologetikai előadása a keresztyénség alapigazságairól, üdvigazságairól, moráljáról és a modern világnézetekről“ az újabb theol. irodalomnak legkiválóbb termékeiről maradandó alkotások. Apologetikája luth. egyházi konservatív jellegű. A kulturát, a művelődést és a humanitást ő is hangsúlyozza, de istenben és pozitív evangéliumi alapon. „A világot prófétailag megismerni és azon kizárólag uralkodni, — ez az ember örök hivatása a földön“. A földi és a mennyei hivatás teljes harmóniája, — ez a keresztyén s általában minden morál örök érvényű alap gondolata.

A göttingai *Schultz*, a nagy ó-szöv. író Ritschl moráltheológiájának híve. Evald és Dorner voltak reá legnagyobb befolyással. Az apologetika nála „a dogmatikai elvek tana“, a melyre napjainkban égető szükségünk van. A keresztyénség történeti előkészítői a természet, a kultúra s a próféták vallása. Korunk ellentétekben és hamis közvetítésekben mozog, „a melyekkel szemben hitű és szilárd ev. keresztyénségre van és lesz szükségünk most és mindenkoron.“

Végül a greifswaldi *Cremer* szintén bibliai hívő theologus. Apologetikai művei: A dogmatikai elvek tana, Pál megigazulási tana és Harnack ellen irt „A keresztyénség lényegéről“ szóló műve. Helyesen mondja, hogy „nem a történetkritika, hanem a dogmatika útján jutott el Harnack az evangéliumra, mely azonban a keresztyénség vallásos erkölcsi szükségleteinek meg nem felel“.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi január hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkefizetése: Szegedi ev. ref. egyház 200 K, Margócsy István Acsa 200 K, Gyurácz Ferencz Pápa 200 K.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Szeremlei Sámuel Hódmezővásárhely, dr. Ajkay Béla Répezcelak (6 K), Trsztýenszky Ferencz Pozsony, Pozsonyi ev. theol. akad. könyvtár, Agya ev. ref. egyház, Sáp ev. ref. egyház, Meczner Béla Sátoraljaujhely, Bpesti ev. ref. theol. önk. kör, Erdőgyaraki ev. ref. egyház, Marmarosszigeti ev. ref. főgimnázium, Anti ev. ref. egyház, Pápai ev. ref. egyház, Pankotai ev. ref. egyház, Tenkei ev. ref. egyház, Meczner József Vizsoly, Hajdúdorogi ev. ref. egyház, Nagyharsányi ev. ref. egyház. 1903. és 1904-re: Szigethy Zoltán Huszt. 1904-re: Belényes-Ujlaki ev. ref. egyház, Nyakas Balázs Tisza-Polgár, Komáromi ev. ref. egyházm., Tizenhárom szepesvárosi egyházmegye (8 K). 1903-ra: Nagyenyedi ev. ref. Bethlen-Kollegium (12 K).

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Szarka Károlyné N.-Geresd, Séra Ferencz Siter, Rédei Károly P.-Földvár, Bodor Géza A.-Csernát, Pap Imre Hódmezővásárhely, dr. Horváth Zoltán Budapest, Lévay József Miskolcz, Eröss Lajos Debreczen, Forgács Gyula Budapest, Fejes István Sátoraljaujhely, gróf Zichy Kázmérené Zichyujfalu, Karczag István Bécs, Rácz János Kecskemét, Hagymássy Károly Paks, Soproni ev. tanítóképző int., Budapesti ág. h. ev. főgimnázium, dr. Stricker Péter Ó-Szivác, Tóth Kálmán Gárdony, dr. Kiss Ernő Tamási, Dömötör Lajos Bölske, gróf Vay Tihamér F.-Vadász, gróf Vay Tihamérné F.-Vadász, Bodor Domokos Sepsí-Szt.-György, Engisch Frigyes Szeghegy, Szarvasi ev. főgimnázium, Poszvék Sándor Sopron, Szikszóvidéki ref. lelk. egyesület, Zilahi ev. ref. kollegium, Hallgató János F.-Méra, Konecz József Marosvásárhely, Simonffy Imre Debreczen, Stromp László Pozsony, Jakab Imre Bodva-Lenke, Varga Márton Tokaj, Benedek László Pánd, Kiss Lajos G. Bogdány, Vasi felső ág. h. ev. egyházmegye, Bpesti ág. h. ev. hitokt. testület. 1904-re: Krupecz István Udvarnok, Koréh Tatay Endre S.-Szt.-György, Sinka Sándor Debreczen, Janka Károly Homonna, Eöttevényi Nagy Olivér Eperjes, báró Podmaniczky Gézané Kis-Kartal, Margócsy István Acsa, Nagy Ignác Miskolcz, Szalóczy Pál Tisza-Valk, Illés János Átány, dr. Katona József Miskolcz, Wenk Károly Hegyeshalom, Végvári ev. ref. egyház, Morvay Ferencz Vaiszló. 1903 és 1904-re: Szatmárnémeti ev. ref. egyház, Schulpe Alfonz

Léva, Konrád Géza Less, Medgyaszay Gyula B.-Főkajár, Demes Péter Hosszúfalu, Chicagai ev. ref. magy. egyház. 1903-ra: Benkő István Rákospalota, Draskóczy Lajos H.-M.-Vásárhely, Brádi ev. ref. egyház, Kónya Dénes Brád. 1901-re: Eösze Zsigmond T.-Némedi. 1902-re: Pecsét Károly S.-Tótfalu. 1902—1904-re: Dalotti Ödön Pozsony. 1901 és 1902-re: Neupor Béla Derecske. 1904 és 1905-re: Dicsőffy József Debreczen, Késmárki ág. h. ev. lyceum, Magosi Mihály Temesvár. 1900—1904-re: Zoltán Elek Léczfalu. 1901—1904-re Hegyaljai á. h. ev. egyházmegye. 1900—1903-ra: Vojtkó Pál Sopron (33 K), hat halasi rendes tagtól 84 K.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Sebes Ákos Segesvár, Thern László Igló, Botos József Parasznya, Mezey János Őri-Szt.-Péter Cserhalmy Samu Budapest, Vas Mihály Gégény, Gárdonyi ev. ref. egyház, Bodolay István Mezőcsáth, Babos Elek Szeged, Pfliegler Ferencz Miskolc, Pfendesack Irén Szeged, Isaák Ilona Nagy-Réde, Varga Antal Bátka, dr. Csécsi Miklós Makó, Schneider Pál Beska (4 K), Krafta F. Lajos Szuresán, Kálniczky Endre Putnok, Imre Lajos H.-M.-Vásárhely, Somogyi Lajos B.-Sámson (3 K), Reif Pál Budapest. 1904-re: Menyhért Elek Szász-Bréte, Fodor Béla Miskolcz, Molnár Dénes Réty, Kovács Ferencz Temesvár, Lukácsi Imre Diós-Viszló, Nagy Sándor Mohi, Jávorý Nándor M.-Egres, Hutka József Bánóc, Kulesár Endre Debreczen, Eröss Lajos Szemere. 1900—1901-re: Mindszenti Imre S.-Kara. 1902—1904-re: Fejér Pál Nagy-Enyed, Benkő Imre N.-Körös, 1895-re: Csiky József Medgyes. 1899—1904-re: Halász Zsigmond A.-Dabas. 1903 és 1904-re: Bodnár István Sajó-Velezd. 1903-ra: Gatkó Gyula Pancsova, Füleki Kovács Mihály Debreczen, Lengyel József Miskolcz. 1901—1904-re: Rákosi György Nagy-Szt.-Anna, Olajos Pál Gesztely, Kertész István B.-Halászi, Linczényi Lajos K.-Lehota. 1904 és 1905-re: Buzi Márton Kövecses, 1895—1898-ra: Balácsi István Türe (20 K), 1901 és 1902-re: Kiss Gyula K.-Egerszeg, 22 halasi tagtól 132 K.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1905-re: Dr. Reusz Józsefné Torzsa, Schneider Mária Beska, Kozma Pál Majavolja, Fakuneltnyi Mihály Szurcsin. 1904-re: Füleki Kovács Mihály Debreczen. 45 halasi tagtól 135 K.

6. Előfizetés Szemlére: Képviselőházi könyvtár 7 K 90 fill., Békési ev. ref. főgimnázium 7 K 90 fill., Herczeg Odescalchi Gyuláné 8 K, Budapesti egyetemi könyvtár 8 K.

7. Könyvekért: Baczó Mózes Szászváros 1 K 85 fill.

8. Költségekre befolyt 6 K 50 fill.

Összesen befolyt 2789 kor. 45 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1905 február 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Egyház és egyházi szervezet. <i>k—y.</i>	149
2. Mária, a humanista magyar királyné. <i>Payr Sándor.</i>	163
3. Dévai Biró Mátyás kétrendbeli fogsága. <i>Révész Kálmán.</i> . . .	173
II. Tárcza.	
1. Jakab előevangéliuma. <i>Raffay Sándor.</i>	180
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. A nagy per Skóceziában. <i>B. Pap István.</i>	190
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. <i>Harsányi István:</i> Az Apostolok Cselekedeteiről írott könyv. <i>Marton Lajos.</i>	197
2. <i>Gróf Andrássy Gyula:</i> A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. <i>s + n.</i>	200
b) Külföldi irodalom:	
1. <i>Jon. Michalcescu:</i> Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubens- zeugnisse der griechisch-orientalischen Kirche. <i>Dr. Tüdös I.</i>	205
2. <i>Friedrich Delitzsch:</i> Babel und Bibel. —z —s.	208
3. <i>Herman, Ethik. Sz. M.</i>	210

TÁRSULATI ÉRTESITŐ.

Pályázati hirdetmény. *Koszorú* című kiadványsorozatának 1905. évi tiz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestestáns Irodalmi Társaság. Kivántatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok, versben vagy prózában. A főfel-tétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén vallás-erkölcsi erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jeligés levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ivnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 1-ig alulírott titkárhoz küldendők.

Budapest, 1905. évi január 13-án.

Szöts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társ. titkára.

EGYHÁZ ÉS EGYHÁZI SZERVEZET.

I.

A protestáns egyház minden időben súlyt fektetett arra, hogy milyen legyen az egyházi szervezet. És az egészen természetes. Az egyházi szervezet az egyházi élettevékenységnek és e tevékenységet kifejtő szellemnek a külső formája. Az egyház összes szabványai és intézményei e szellemnek állanak szolgálatába: e szellemnek az organumai; és a mint ez a szellem erősebb vagy gyengébb, szegényebb avagy gazdagabb: tevékenységének organumai, a törvények és intézmények és ahhoz képest módosulnak, fejlődnek vagy sorvadnak. Az egyházi intézmények is tehát a fejlődés törvényeinek engedelmeskednek; változnak és módosulnak; elenyésznek és újak keletkeznek.

Valamint az állam törvények és intézmények nélkül fenn nem állhat: az egyháznak az egész egyházi életet átölelő *szervezetre*, törvényekre és intézményekre van szüksége. Csak-hogy állam és egyház egymástól mégis lényegesen különböznek. Az állam fizikai oltalmat és menedéket nyújt a külső és belső támadásokkal és veszedelmekkel szemben; az állam a külső rend és nyugalom fölött őrökdi; az állam az egyéni jogok és szabadságok uralmát akarja biztosítani. Az állam legelső sorban külső célokat tűz maga elé s csak a fejlődés későbbi folyamában öleli fel a szellemi élet magasabb érdekeit is. Itt is előbb van az *érzéki* és azután jó a *szellemi*. Katonai állam, jogállam és kulturállam természetes sorban követik egymást a haladás útjában. Az államban az embereket a külső fizikai oltalom kényszeríti szerves egyesülésre. *Az egyházban* egy láthatatlan benső erő legyőzhetetlen hatalma gyűjti össze a lelkeket és egyesíti őket egy nagy egészszé, nem azért, hogy ezen egyesülésből nyerjenek erőt a védelemre, hanem azért, hogy tanubizonyságot tegyenek mindannyian az örökkévaló mellett és a mit elhallgatni nem lehet, elbeszéljék

„*a mit láttak és hallottak*“. Az egyházban az élő Istent szomjuhozó léleknek vágyódása, az Isten igéje hirdetésének sovárgása *gyűjti* össze az isteni kegyelem különböző ajándékaival felruházott és a végtelen szellem által egy magasabb élet felé emelt véges lelkeket. Az egyház feladata: isten igéjének hirdetése, a különböző kegyelmi ajándékoknak (hit, remény, szeretet) egymással való közlése, hogy ekként a hívek az egymással közölt kegyelmi ajándékok által kölcsönösen lelki növekedést vegyenek, nagyobb belső erőt nyerjenek. — *Ez a valódi és igazi keresztyén gyülekezeti élet.*

Az ilyen gyülekezeteknek — szorosan véve — nincsen is sem jogszabályokra, sem külső intézményekre szüksége. Az ilyen gyülekezetben egyedül Istennek a Krisztusban lakozó lelke él és uralkodik. Az Úr az ő lelkét, a fiaságnak szent lelkét kitöltötte az ő szíveikbe, a mely lélek ő bennük hangosan kiáltja: *Abba! azaz atya.* Ezért van, hogy a ki a gyülekezetben beszél, a pap, midőn az evangéliumot hirdeti: annak meghallgatását *követeli*, mert a mit mond, azt nem magától szólja, hanem Istennek benne élő és ható lelke által mondja. Nem magát, hanem *Isten* igéjét hirdeti. És a gyülekezet hallván az igét, engedelmeskedik, mert a mit hall, annak igazsága mellett Istennek ő benne is élő lelke *tanuskodik*, lelkében egy láthatatlan erő emelő hatását érezi.

Az ilyen gyülekezeti élet képezi igazán az egyházi élet lényegét, az egytetemes egyházi élet valódi középpontját, a melyből fény és erő, élet és áldás árad ki mindenfelé, áthatva, megtermékenyítve, megnemesítve és megszentelve az egyéni és családi, a nemzeti és állami életet, hogy egy magasabb élet fényében nyerjen megdicsőülést minden, a mit a földi élet nyomora és szenvedése, bűne és önzése elhomályosít.

Az ilyen életnek sem külön papokra és presbyteriumokra, sem symbolikus könyvekre és törvényalkotó zsinatokra nincsen szüksége. Ilyen gyülekezeteket nem is képes semmiféle külső szervezet létrehozni, más szókkal emberi intézmények, legyenek bármekkora bölcseséggel alkotva, nem képesek a lelkeket Krisztussal állandólag és elválhatatlanul egybekötni, valamint azt sem tehetik, hogy a Krisztusba vetett hiten felépült gyülekezeteket vagy ezeknek tagjait annak hirdetésében megakadályozni képesek legyenek, a mit ők „*láttak és hallottak*“. Az a benső bizonyágtétel az igazság mellett ellenállhatatlanul fogja hallatni szavát és félelem nélkül kiáltja az igazság ellenségeinek fülébe: „*ez igaz és én száz halált is szenvedek érte.*“

Ez az igazi egyház láthatatlan és éppen ezért legyőzhetet-

len. Nincs sehol, hogy így szólhatnánk: ime itt vagyok, vagy: ime ott vagyok és mégis jelen van mindenütt, a hol a lelkek az örökkévalót áhitják és a Krisztus közzellétét érzik s midőn e lélek hatása alatt mint egy benső kényszernek engedve kénytelenek szólni és cselekedni, küzdeni, szenvedni, sőt meghalni, még a szenvedések zúgó örvényében is felmagasztasult örömmel kiáltják, miként az apostol: „*a Krisztusnak szerelme tart fogva engemet*“.

Az isteni lélek erejének a kibeszélhetetlen és titokzatos hatása, valamint az emberi léleknek a benső kényszere, hogy az isteni lélek mellett bizonyosságot tegyen s üdvét egyedül e bizonyágtételben találja meg: — ez a legteljesebb benső *bizonyosság*, a melyhez kétely nem férközhetik; — *ez a mi igazi hitünk, a Krisztus szerelmének diadala a mi szívünkben.* — E hit nélkül az egyháznak és az egyházi intézményeknek nincs semmi értelme. Ha ez az égi szikra többé lángra sehogyszem gyújtható: úgy mondjátok le mindenről, s bizátok sajtó sorsára az emberi nemet. Árvaházakká, raktárakká, múzeumokká, üzlethelyiségekké alakítsátok át a templomokat, a hol eddig kegyes csalódásokban ringattatátok meggyötört sziveiteket és mondjátok meg azoknak, a kik eddig mint lelkipásztorok szólottak hozzátok, hogy vessék le a palástot s kezüket munkára vetvén lépjenek olyan életpályára, a hol az okos önzés szavára hallgatva, inkább boldogulhatnak, több sikert érhetnek el.

De félre az elbizakodott lelkek által előnkbe rajzolt rémképekkel. A végsőség korlátai közé rekesztett ember sohasem fog megszűnni, hogy *sovárogyja az örökkévalót, áhítsa és keresse a végtelent.* Ez örökkévaló szent sovárgás, ez untalan keresés mellett a történet és a mindennapi élet teszen tanubizonyosságot. Avagy miért nem szűnik meg a véges ember keresni az imádság házát? Miért szerelmetesek előtte az Úrnak hajlékai? Mert a mi lelkünk gyönyörködik az Úrnak! Mert sovárogyjuk az élő Istent. Mert a véges élet ki nem elégít. Mert halani akarjuk az örökkévalóság beszédeit; valamit, a mi lelkünket megragadja; a mi Istentől van; a mi a muló életből az örökkévalóságba emel. És az igazi lelkipásztor vajjon azért megy-e szószékbe, azért nyitja-e ajkait beszédre, mert hivei érette megfizetik? Az igazi lelkipásztor, miként a próféta, szól, mert hisz, mert Istennek lelke szólásra hajtja, hogy egy magasabb élet igazságai, az örökkévalóság mellett tegyen bizonyosságot még akkor is, ha száz halált kell szenvedni érette; szól, mert a lángoló tüzet lelkében elfojtani nem lehet; szól, mert Istennek a Krisztusban lakozó szerelme *erőt vet rajta* és ő *engedni kénytelen.* A vágyódó, az örökkévaló eszményekért

lelkesedni soha meg nem szűnő emberi nemnek sorsa ez. A Megváltó a földre hozta az égi tüzet és e tüzet az emberi lélekben kioltani semmiféle hatalomnak nem lehet. Az igazi egyháznak megalapítója és fenntartója a Krisztus és ő ott van mindenütt, a hol ketten vagy hárman az ő nevében összejönnek, kezeiket imára kulcsolják és az ő igéjét hallgatják. A benne hívők gyülekezetében ő van jelen; az ő lelke lelkesíti, az ő lelke inspirálja és egy magasabb élet verőfényes régióiban az ő lelke emeli a lelkeket. A mi predikálásunk és a mi vallástételünk, a mi imádkozásunk és éneklésünk és minden, a mi a predikátor és a gyülekezet lelkében végbemegy, mint egy magasabb életfolyamat, mindaz a Krisztustól származik és mindazok a kegyelmi ajándékok, a melyek a lelki élet e megszentelő processusában, sajátunkká lesznek, a buzgón imádkozó léleknek az élet harcainak megküzdésére mint új erőforrás ingyen adatik.

E felemelő benső élettapasztalatok, melyeket a gyülekezet összejövetelein szerzettünk, annak értése és bizonyos tudása, hogy a lelkiekben növekedést vettünk, indítanak, sőt mint egy benső kényszerítéssel hajtanak arra, hogy újabb kegyelmi ajándékok elnyerésére, melyek egy magasabb élet és örömet, üdvét és boldogságát izleltetik meg velünk, ismét és ismét összegyűlni meg ne szűnjünk, hanem ezen összejöveteleket *állandósítsuk*, időpontját megjelöljük, *szabályozzuk*, belőlük minden zavaró elemet kizárjunk és az egésznek lefolyását lelki életünk folyamatainak megfelelővé és minél harmonikusabbá tegyük, templomokat építsünk, állandó igehirdetőkről s összes kapcsolatos szükségünk kielégítésére anyagi erőről és eszközökről gondoskodjunk, egyházi javakat szerezzünk, azokat gyümölcsösztessük és mind eme célok érdekében olyan férfiakról gondoskodjunk, a kik egyfelől a gyülekezet bizalmát megérdemlik, másfelől a gyülekezet anyagi és szellemi ügyeinek intézésére készek és képesek is. Ezen *szabályozó* intézkedéseket együttvéve nevezzük *egyházi szervezetnek*, melyben a *hitélet tevékenysége jut összhangzatos, organikus külső kifejezésre*.

II.

A gyülekezet vallásos életműködésével szorosan összefügg a *lelkipásztor* egyházi tevékenysége. És ha a gyülekezeti élet az egész egyházi élet minőségét megszabja: úgy a lelkipásztori tevékenység számára az egész egyházi élet mezején *az első helyet* kell kijelölnünk és az egyházi szervezetet akként kell megalkotnunk, hogy a lelkipásztori tevékenység úgy az

igehirdetés és tanítás, valamint a lelki gondozás terén minél teljesebb és minél szabadabb kifejezésre jusson és az a benső viszony, a mely a gyülekezetet és ennek lelkipásztorát egymáshoz fűzi, minden zavaró hatástól lehetőleg megóvva maradjon. E tekintetben igen fontos kérdés, hogy a lelkipásztor az igehirdetésre és általában a lelkészi teendők végzésére kinevezés, avagy választás által nyerjen-e jogot.

A gyülekezet vezetésére elhívott lelkipásztor alkalmazásának protestáns felfogás szerint csak egyetlen megengedhető módja lehet: *a választás*, bár ma is vannak gyülekezetek (Poroszország), a hol ezeknek lelkipásztorát egyszerűen *kinevezik*. Oly eljárás, mely a protestantismus szellemébe egyenesen beleütközik. Ámde a választás is lehet *szabad*, vagy kisebb-nagyobb mértékben *korlátolt* választás. Az erdélyi református egyházkerületben a zsinattartás ideje előtt, sőt azután is egészen 1895-ig, az egyházmegyei hatóság által gyakorolt úgynevezett *kandidáció* korlátolta a gyülekezet szabad választási jogát. A legújabb 1891-iki zsinati törvény a kandidációt eltörölte, de a választási jogot úgynevezett minősítési fokozatokkal sánczolta körül.

Ma már többen vannak, kik a szabad választás mellett törnek lándzsát, olyan értelemben, hogy mind a két lelkészi vizsgát letett lelkipásztor-jelöltek minden további minősítés nélkül bármelyik gyülekezetbe azonnal választhatók legyenek. E nézet fölött nem szándékom beható vitát kezdeni, de jeleznem kell, hogy e nézet diadalmát egyházi életünkre a legnagyobb veszedelemnek tartanám. A lelkipásztor nem állami tisztviselő. Ő a gyülekezetben a Krisztus *szolgája*, a hívek *lelki atyja*. A jó családapa egész életét neje és gyermekei jólétének szenteli; a *lelkipásztor* is, a kinek működése csak úgy lehet áldásos, ha a híveket és a lelkipásztort a legteljesebb bizalom és kölcsönös szeretet kapcsolja egymáshoz. E bensőségteljes gyöngéd viszony föltétlenül követeli, hogy lelkipásztorát maga a gyülekezet válassza meg és senki és semmiféle hatóság vagy testület ne *erőszakolja* reá. Ámde, ha a gyülekezet választási joga bárkivel és bármiféle az ő körén kívül eső hatósággal szemben megóvandó, még inkább kell gondoskodni arról, hogy a választásból minden olyan idegen befolyást kizárjunk, mely a gyülekezet választására zavarólag hat, sőt azt kijátszani is képes. Hiszen untalanul fordulnak elő esetek, midőn *nepotismus*, *pártpolitikai*, *szövetkezeti*, vagy más idegen érdekek kerülnek felszínre s vivnak harcot a *gyülekezeti* érdek ellen, midőn aztán nem *lelkipásztort*, hanem a lelkipásztor személyében politikai pártok *kortesét*, *szövetkezeti igazgatót*, *könyvelőt*, *felügyelőt*, vagy reménybeli

vőt, méltatlan *rokont* hívjanak el a gyülekezet lelki építésére. E visszaéléseket, melyek gyökerében támadják meg az egészséges gyülekezeti életet, kiküszöbölni, vagy legalább korlátok közé szorítani, csak úgy lehet, ha a választás elébe a gyülekezési élet érdekében megfelelő korlátokat emelünk. Ilyen korlátozás a *minősítési* fokozatok felállítására, a mely azon a merőben evangéliumi felfogáson alapszik, hogy a *kinek több van, annak több is adatik*. Igaz ugyan, hogy a protestantizmusban találkozunk azzal a felfogással is, hogy a Krisztus szolgái mind *egyenlők*. Úgyvan. Egyenlők a *méltóságban*, de nem a *szolgálatban* és nem a *talentumokban*. Maga az Idvezítő is, midőn a Tábor hegyére ment, csak Pétert, Jakabot és Jánost vitte magával, hogy megdicsőülésének tanúi legyenek, a többi tanítványokat pedig odalenn hagyta. Én a minősítési fokozatok megállapítását sem tartom elégségesnek. A minősítési fokozatok mértékét egyedül a szolgálati esztendőik száma szabja meg. Ez pedig sem nem helyes, sem nem elégséges alap. Az idő nemcsak arra nyújt lehetőséget, hogy *építsünk*, hanem a *rombolásra* is. Ez utóbbi pedig magasabb minősítés alapját nem képezheti. Minden jog a gyülekezeté. E jogokat azonban a gyülekezet az általa szabadon választott *presbyteriumra* ruházta át. A gyülekezetnek úgy anyagi mint szellemi ügyeit általában a *presbyterium* intézi. Olyan ügyekben is, a hol a határozathozatali joga a gyülekezet számára van fenntartva, az iniciatíva, a javaslattevési joga a presbyteriumot illeti meg, mint első sorban felelős hatóságot. A lelkipásztorok megválasztásánál is tehát irányító befolyást kell biztosítani a presbyteriumok számára. A dolog természete és a gyülekezeti élet érdeke kívánja így. Az egyedüli helyes út erre csak az lehet, ha a lelkészi elnöklés mellett üléselő *presbyteriumot* a *kandidáció jogával ruházzuk fel*, a beterveztett okmányok szigorú szemelöttartásával 3—5 jelöltben állapítván meg azok számát, kik közül a gyülekezet a maga lelkipásztorát megválasztja, a hol a jelöltnak nemcsak szolgálati ideje, tudása és képessége jön tekintetbe, hanem egész egyéniségének megítélés tárgyát kell képeznie, a mi csak úgy történhetik meg, ha a jelölteknek nemcsak szabad, hanem *kötelessége próbaszónoklatot tartani* s ekként magát az egész gyülekezet előtt úgy is mint lelkipásztor, mint az ige hirdetője és úgy is mint társadalmi ember bemutatni.

Ezen előfeltételek mellett remélni lehet, hogy a hívek és a megválasztott lelkipásztor között óhajtott és szükséges benső és szeretettel teljes viszony elérhető és a lelkipásztor működése gyümölcsöző leend.

A lelkipásztor gyülekezeti teendője három egymástól különböző s mégis egymással szorosan összefüggő körre oszlik: az *igehirdetés*, a *tanítás* (katekhisatio) és *lelki gondozás* (cura paroralis). A tevékenység e különböző köreiben a lelkész miként járjon el; saját egyéni nézeteit mily mértékben szabad érvényesíteni? avagy milyen korlátok között kell mozognia? mind olyan kérdések, melyeket az egyházi szervezet megalkotása rendén figyelembe kell venni és a melyekre nézve a lelkészjelölteket már az akadémiai kursus folyamán a tanárnak útba kell igazítani. Ezen kérdések fejtegetését itt tehát mellőzzük s inkább egy másik, kevésbé szemelőtt tartott pontra hívjuk fel a figyelmet.

A gyülekezetnek nemcsak *szellemi*, hanem *anyagi* ügyei is vannak, mint a gyülekezeti élet szükséges külső eszközei. A jó családapa egész életét az övéinek szenteli; a jó pásztor pedig életét adja az ő juhaiért. Az a gyöngéd és bizalomteljes benső viszony, mely a lelkipásztort az egész gyülekezethez és annak tagjaihoz köti: föltételezi, hogy a lelkipásztor úgy az egész gyülekezet, mint az egyesek összes ügye-baja, anyagi és szellemi dolgai iránt érdeklődik s a hol tanácsra, vagy segítő kézre van szükség, nem hiányzik sehol. A szellemi élet emelkedésének egyik fő alapfeltétele: az *anyagi erő*. És a jó lelkipásztor nem nézheti összeduggodt kezekkel, hogy gyülekezetében miként állanak annak anyagi ügyei; van-e a kezelésben kellő rend, a fejlődő élet szükségégeinek fedezésére van-e az egyházközségnek kellő jövedelme, vajjon azok pontosan befolytak-e, az egyházközség a maga tartozásainak kellő időben és pontosan eleget tesz-e stb. Igaz ugyan, hogy a lelkipásztor első sorban a lelkieknek gondviselője; de meg kell gondolni, hogy a lelkipásztor is presbyter, sőt a presbyteriumnak vezető tagja: *elnöke* s így az egyházközségnek nemcsak szellemi, de anyagi ügyeiben első sorban ő van elhíva arra, hogy intézzen és vezessen, a presbyterium többi tagjai, az egyházi, a kezelő gondnok, a pénztárnok, vagy nevezzük bárminek, neki csak *segítő* társai. A mulasztásokért, a hibákért is első sorban ő a *felelős*. Nem lehet kétségbe vonni, hogy *népesebb* gyülekezetekben, a vagyonosabb egyházközségekben az anyagi ügyek intézése sok dologgal, sőt kellemetlenségekkel járhat és a lelkipásztornak a gyülekezet lelki életének emelésére irányuló tevékenységét sok tekintetben megzavarhatja, megnehezítheti, sőt el is zsibbaszthatja. Az ilyen gyülekezetekben azonban mindig akadnak elégséges számmal, a kik az anyagi ügyek intézésében a lelkipásztor vállairól a terhet leveszik s őt az evvel járó bármiféle kellemetlenségtől

megóvni képesek. Mert a fő, mit akár a népesebb, akár a kevésbé népes, akár a városi, akár a falusi gyülekezetekben állandólag szem előtt kell tartani: *az egyetlen békés viszony* a gyülekezet és annak lelkipásztora között. Ha ez a jó viszony bármi okból is megbomlott: ezzel együtt a lelkipásztor működésének összes sikere kockára vettetett. Az olyan lelkipásztor azonban, a ki egyházközsége anyagi dolgait bölcseséggel, erélylyel, de egyháza érdekeit féltékenyen őrző szeretettel *kezele* vagy annak intézését vezeti, ezt a benső békés viszonyt sohasem fogja tevékenységével megrontani, sőt azt erőteljesebbé, szilárdabbá és állandóbbá teszi. A jó lelkipásztornak a gyülekezet vagyoni ügyeinek gondozásában is mint példányképnek kell tündökölni, de nem szabad felednie, hogy tevékenységének ezen körében is *mindannak* a mit szól és a mit cselekszik a gyülekezet elé tűzött legmagasabb életcélra kell irányulnia. E cél nem a mulandó, hanem az örökkévaló. És a lelkipásztor összes tevékenységére ennek az örökkévalónak szent bélyegét kell rányomni, bevésnie. Ez az egyedüli mérték. És a jó lelkipásztor sohasem fogja elmulasztani, hogy a gyülekezet örökkévaló szellemi érdekeit szolgálván az anyagi apró érdekek szolgálatával és az örökkévaló érdek kielégítését segítse elő. Isten országában semmisen igen kicsiny. Az égbenyuló kemény kőszikla is porszeméből áll csupán. És a lelkipásztornak a porszemeket sem szabad kicsinyleni, ha azokkal Isten országát tovább építheti. Sajnálom azokat a gyülekezeteket, a melyeknek lelkeszei csak a lelki élet építésén fáradoznak, de a gyülekezet anyagi ügyeivel nem törődnek. A kik anyagi erőforrások nélkül akarják a szellemi életet emelni: az olyanok üres ábrándokat kergetnek s keserűen fogják tapasztalni, hogy *Juno* helyett *felleget* öleltek.

* * *

A jó papnak jó gazdának is kell lenni. Ha e kifejezést nemesebb értelemben vesszük, készséggel aláírom. A jó papnak a földi jókkal való gazdálkodás terén is példányképül kell állani. A ki a saját háztartásában, saját anyagi ügyeinek intézésében rendetlen és hanyag: attól a gyülekezet vagyoni ügyeinek rendbentartását is hiában reméljük. Igen messzemenő következtetés volna azonban, ha azért, mert a jó papnak jó gazdának kell lenni, főleg a falusi papoktól azt is megkövetelnők, hogy a gazdasági élet körébe eső mindenféle ismeretekkel szereljék fel magukat, hogy a földmivelés, gyümölcs-, bortermelés folytatására s más idetartozó ezerféle kér-

désekben jó és bölcs tanácsokat adhassanak. A papnak kétségtelenül nagy szüksége van arra, hogy ismerete és tudása minél szélesebb körű és sokoldalú legyen. Nem ok nélkül mondja a közmondás, hogy „*a jó pap holtig tanul*“, mert neki állandólag bővíteni és mélyíteni kell ismereteit, hogy méltóvá tegye magát a helyre, melyet gyülekezetében elfoglalt. Ámde lelkét és figyelmét állandólag a szellemvilág örökkévaló érdekeire kell fordítani s minden tudását azoknak fűrkészésére kell irányítani. Ha másként cselekszik, ha lelkét leköti a világ, ha azokba a dolgokba merül el, a mi földi és csak muló érdekű: akkor sem maga nem lesz képes a magasba emelkedni, sem hiveit nem tudja oda fölemelni. Itt is igaz a figyelmeztetés: „*Minden a tietek, ti pedig a Krisztusé vagytok*“. A lelkipásztornak szabadságában áll az emberi tevékenységnek a lelki élettől legtávolabb eső mezőiben is munkálkodni, de azzal a semmiképen el nem engedhető föltétellel, hogy ezáltal mint a Krisztus szolgája az ő vezetésére hívott gyülekezet lelki életének tegyen szolgálatot. A gonosz sáfár mindent elkövetett, hogy saját anyagi előnyeit biztosítsa; a Krisztus szolgájának is meg kell tenni mindent, a mi által a lelkek nyereségét eszközölheti. E határon túlmenni azonban egyetlen lépéssel sem szabad, sőt kerülni kell minden olyan foglalkozást, mely a lelkeszi hivatással ellenkezik, őt a világhoz és annak érdekeihez kötik és az egyházi élet körén kívül eső és kívül élő tényezőktől és személyektől vagy hatóságoktól függővé teszik. A kik a papi hivatást a maga eszményi magasságában felfogni nem képesek, vagy nem akarják: csak azok tartanak megengedhetőnek a lelkipásztorra nézve bármiféle *mellékfoglalkozást*. Az Úr korbácscsal verte ki a kufárokat az imádság házából. E tényen okulni kellene mindazoknak a lelkipásztoroknak, a ki magukat a Krisztus szolgálatára felszentelvén, folyton önző célokat kergetnek és világi nyereség után szaladnak, üzleteket kötnek, hasznot hajtó vállalatok, pénztári szövetkezetek szolgálatába szegődnek, mint agensek működnek és a hétnek hét napja közül hatot használnak arra, hogy idejüket mellékfoglalkozásra fordítva, maguknak több jövedelmet biztosítsanak; de lelki kincsek gyűjtésével nem törődnek, a lelki eledel hiányában hiveiket sem képesek szellemi táplálékkal ellátni. Eddig az iskola és a templom volt a fő, ma a vállalatok és szövetkezetek nyomulnak a lelkipásztorok tevékenységének homlokvonalába. Eddig Istennek szolgálni volt a fő: ma a mammon oltárait táncolja körül az önzésnek hatalma, mert egyszerre két úrnak szolgálni nem lehet, ha pedig választani kell, mi a világi gazdagságnak

adunk előnyt. A lelkeszi teendők végzése immár sokaknál mellékfoglalkozás; az igehirdetésre még mindig kerülhet sor, de a szövetkezeti ügyeket, mielőtt a harang megkondulna, előbb még el kell intézni, az üzleti könyveket le kell zárni, a nyereséget megállapítani, a hátralékokat számbavenni és a beperesítéseket felől intézkedni. Ha mindezeket szépen rendbe hoztuk: aztán mehetünk templomba, hirdetni a szeretetet, az önzetlen odaadást, a lemondást és elítélni, megbélyegezni azokat, a kik önzők, a kik szeretetlenek; a kik muló javakat kergetnek, de a lélek örökkévaló kincseivel nem törődnek. Az egyház nem ok nélkül érezte szükségét minden időben figyelmeztetni a lelkipászorokat, hogy *„egyszerre két úrnak szolgálni nem lehet“*. Mert ha az egyiket szereti, úgy a másikat gyűlöli; ha az egyikhez ragaszkodik, úgy a másiktól elszakad.

Az egyház úgy cselekszik helyesen, ha nem várja be, hogy a Krisztus ügyének szerelme a szivekből kihaljjon, hanem felállítja a tilalomfát s nem engedi, hogy a lelkipászorok oly mezőben munkálkodjanak, a hol a munka és munkások irányát tisztán nyerészkedő üzleti érdekek szabják meg és megfélelvezvén az ő szolgálatukat váró ideális feladatokról, a melyeknek szolgálatára magukat esküvéssel elkötelezték, a világi önző érdekek nagy tengerében merülnek el, holott éppen korunkban, midőn a világ szerelme hajtja a lelkeket, az örállóknak nem volna szabad helyüket elhagyni. Orgiát ül az erkölcsi romlottság. A gyülekezeti életbe új tartalmat kellene önteni. Elég volna egy kevés kovász. De merre forduljunk? az erkölcsi élet elveszített ízét miként adjuk vissza? Ha a só ízét veszítette: mivel sózzunk? Az erkölcsi rothadás processusát megállítani hogyan tudjuk?

III.

A lelkipásztori hivatás és a hivatással együtt járó ama feladat, hogy munkásságát ideális javak megszerzésére, a hivek lelki életének megnemesítésére és emelésére szentelje: feltétlenül szükségessé teszik *a lelkipászoroknak hivatásukhoz és szolgálatukhoz illő ellátását és javadalmazását egyfelől — és ezzel együtt a lelkipásztori kar, szellemi színvonalának emelését másfelől.*

Viszonyaink és a dolog természete arra indítanak, hogy az első kérdésre fektessünk nagyobb súlyt, mert ennek megoldása dönti el a másodikat is. A lelkipászorok megfelelő javadalmazása által lehetővé tennők, hogy ne csupán a szegényebb sorsú, kevesebb szellemi képességekkel és hivatottság-

gal felruházott ifjak keressék, hanem olyanok is vonzódjanak feléje, a kik valóságos hivatottságot és kedvet éreznek magokban iránta; a kik nemcsak magasabb *képességeket* hoznak magukkal a pályára, de jobban megfelelő *készültséget* is visznek az iskola falai közül a gyülekezetekbe.

Ámde itt már az *állam* segítő kezére van szüksége az egyháznak. És az állam ezt a segítő kezet tőlünk meg nem tagadhatja. A vallás nemcsak arra való, hogy az embernek földöntúli üdvességet adjon a földi élet szenvedéseieért cserébe. A vallás — helyesen fogva fel — az ember egész szellemi életét átölelő hatalom. Nemcsak az egyesek lelki világát, de az egész társadalmi és nemzeti, családi és állami életet van hivatva áthatni, megnemesíteni és megszentelni. A vallás tehát nem *magánügy*, hanem a legfontosabb közös érdek, magának az *államnak* is szent ügye, a melynek nyilvánulása nem lehet *közömbös* előtte.

Vezető államférfiaink között egyedül gróf Tisza István volt, a ki az évszázadokon keresztül vívott nemzeti harcokban kimerült protestáns egyházaink államdotációjának kérdését egész terjedelmében felfogta, megértette és a megoldást nemcsak célul tűzte, hanem sürgette. A megváltozott viszonyok e tekintetben is új helyzetet teremtettek. Tisza nem ül tovább a miniszterelnöki székhelyen, s ha a jelek nem csalnak, a *klerikalismus* készül harcot vívni a liberalismus ellen. Megeshetik, hogy a harc közepette a megoldásra váró sürgős feladatok sorából a dotacio kérdését sokan félretolni szeretnék. Nekünk azonban és azoknak, kiket a közbizalom a zsinatra és a konventre küldött, hogy anyaszentegyházunk érdekeinek szolgáljunk, a püspököknek és a kerületek főgondnokainak nem lehet nagyobb és sürgösebb feladatunk, mint az egyház ezen életkérdésének megfelelő erélylyel sürgetni a megoldást. Immár a 12-dik óra is megérkezett. Egyházi és evvel együtt nemzeti életünk ellen is bűnös mulasztást követnénk el, ha az 1848. évi 20. t.-cikkének célzott végrehajtását összes erőink latbatetésével nem sürgetnők, s mint a Horatius parasztja, megállván a rohanó folyam partján, közönyös nembánomsággal várnók bután „*dum defluit amnis*“. Nem csupán az 1848-iki törvényalkotás, de négy évszázad története is jogot ad nekünk, hogy a törvényhozás figyelmét felénk fordítsuk.

A mohácsi vész után egész Magyarországon s főleg a nemzetiségek lakta Erdélyben a mi protestáns eleink voltak a nemzeti szabadság előharcosai, a mi egyházaink voltak a magyar nemzeti élet védőbástyái. Istenért és szabadságért mi vívtuk a szent és véres harcokat. A nemzetiségek közé

beékelt vagy elszórt magyarságot nem az állam, hanem a protestáns, közelebbről a kalvinista egyház mentette meg. Templomokat és iskolákat építettünk saját verejtekünk hullásával és a fajszeretet számára mind a kettőben oltárokat építettünk, melyeken mint vestaláng égett állandólag a honszeretet és mi azokon áldozni soha meg nem szüntünk. És áldoztunk mindent; erőink legjavát, vérünket és életünket. Nem *alamásznát* kérünk tehát s nem is *harcsi bért*, de *lehetővé* tételét annak, hogy a szent harcot tovább folytatni képesek lehessünk; eszközöket, hogy küzdve, a magyar nemzeti eszmének diadalmat szerezni segítsünk.

A modern kulturállamtól joggal követelhetni, hogy a szellemi élet összes nemesebb nyilvánulásait, nemcsak az ipar és kereskedelem, de *tudományok* és *művészetek* érdekeit is fontolóra véve, azokat ápolja, fejlődésükben segítse; alsó és felső iskolákat, akadémiákat és egyetemeket, könyvtárakat és muzeumokat létesítsen, azokat segítse és munkatért biztosítson mindazoknak, a kik akár a tudományok, akár a művészetek terén a haladásnak, a nemzeti és állami érdekeknek hasznos és dicsőséges szolgálatokat tehetnek. Éppen ilyen joggal várhatni az államtól azt is, hogy a kultúra és a nemzeti érdekek szolgálatában és a nemzeti étellel történetileg is összeforrott magyar egyházaknak feladatuk betölthetésére a segítő eszközöket rendelkezésükre bocsássa.

* * *

Az állami támogatásban némelyek az egyház függetlenségének, hogy ne mondjam szabadságának veszélyeztetését látják. Ez aggodalom a zsinati tárgyalások rendén is megnyilatkozott. En megfordítva az állami támogatásban a nyomor, a szükség, az anyagi gondok által bilincsekbe vert lelkek felszabadítását látom. És ha a tudományok és a művészetek semmit sem veszítenek avval, ha a tudósok és művészek tevékenységét az állam anyagi segélylyel támogatja: ugyan miért volna ártalmas az egyházra nézve az állam segítő gondoskodása. Egyetlen kulturállamnak sem áll érdekében, hogy akár *a tudomány*, akár a *vallás* helyesen felfogott *szabadságát* bilincsekbe verje, sőt egyedül az állam lehet elég erős arra, hogy ezt a szabadságot kellőképen megóvja s áttörve az előítéletek és elfogultságok korlátait a gondolat szabadságát minél szélesebb körre kiterjessze és a *szabad kutatás* előtt a tudomány csarnokában az ajtókat minden oldalon megnyissa. Ez aggodalmak helyett inkább azt vegyük fontolóra, hogy hiveink

terhének könnyítése és lelkipásztoraink javadalmazásának illendő és szükséges fokozása által mit nyer a *gyülekezeti élet*. Mert ez a főszenpont, melyből nézve kell megítélni az egész egyházi életet. Az egész egyházi szervezetnek *in ultima analysi* más feladata nem lehet, mint az erőteljes *egyházköz-ségi* élet biztosítása, mint az egészséges szellemi fejlődés és haladás alapfeltétele.

Készséggel megengedem, hogy a gyülekezeti élet fejlődésének és erőteljes tevékenységének főfeltétele és lényeges kelléke, a lelkipásztor szellemi tevékenységének csak az egyházi törvények által korlátolt, de itt is le nem nyögözött *szabadsága* és *szellemi függetlensége*. A pap nem rendeletre szól és cselekszik; ő a gyülekezet szolgája, a Krisztus követe és egyedül a Krisztusnak engedelmeskedik. Ezt a szabadságot azonban a segélyező állam és a segélyezett egyház közt létrejött új viszony sehogysen veszélyeztetheti. A gondolat szabadságának is megvannak a maga szélsőségei; a szabadság, a kik rosszul értelmezik, azoknál könnyen az anarchia köntösét veszi fel. Ámde az egyháznak életérdeke, hogy a keresztyén szabadság szabadossággá ne fajuljon; a lelkipásztori tevékenység mindig a Krisztus szolgájához illő *engedelmesség* korlátai között maradjon és a kik ezen korlátokat áthágják, azokat ha kell fegyelmi eszközökkel és saját tevékenységük kiszabott határai közé szorítsa az arra elhívott *egyházi* hatóság, mert a fölött, hogy a lelkipásztor tevékenysége krisztusi szolgálata-e, nem az *állam*, hanem egyedül a gyülekezetekből fokozatosan kialakult *egyházi bíróságok* mondhatnak ítéletet.

* * *

A lelkipásztorok megfelelő javadalmazásának biztosítása mellett kiváló gond a lelkipásztorok *kiképzésére* fordítandó. Erdélyi egyházkerületünk bőségesen gondoskodott róla, hogy a papi pályára készülő ifjak kellő anyagi támogatásban részesüljenek az akadémiái kurzus ideje alatt. Elvárhatja tehát, hogy a kik a pályára készülnek, magukat egészen és teljesen e nemes munkára szenteljék. Éber gonddal kell azért örködni a kerületnek, hogy a kik a papi pályára — bármi ok miatt méltatlanokká lettek, — az olyanok az akadémia kötelékében ne maradhassanak, hanem távozván, más pályán keressenek boldogulást. *Félemberek* a lelkeszi pályára sehogysen valók; az ilyenek, a mit egyik kezükkel megépítenek, azt a másikkal lerontják. A papi pályára készülő ifjaktól nemcsak azt várjuk, hogy a munkában szorgalmasak legyenek és a tanulásbeli

kötelességüket pontosan teljesítsék, — hanem ennél sokkal többet. A gyülekezet lelki életének nagy érdekei iránt fogékony és egy magasabb világ örökkévaló eszményeiért lelkesedni tudó, nemes jellemű, meggyőződésükben rendületlen emberekre van a papi pályának szüksége. Olyan férfiakra, a kik Isten országa építésére vállalkozván, szent eltökéléssel vetik kezeiket az eke szarvára s többé nem tekintenek azokra, a melyek mögöttük vannak és egyenesen haladnak a kitűzött cél felé, mely nem ez a világ és ennek öröme, hanem egy magasabb élet és annak idvessége. Az igazi tudós, a valódi költő és művész műveire a saját lényegének bélyegét nyomja rá. Sokkal inkább követeljük ugyanazt a lelkipásztortól; a jó lelkipásztor a gyülekezet szellemi életének a reformátora, kinek nyomain új élet támad.

Rousseau nem ok nélkül érzett lelkében a papi pálya iránt mély rokonszenvet. Ámde a kik a pálya nemes feladatát nem érzik, a papi szolgálat fenséges kötelességeit szívükön nem viselik, s azok betöltésére kedvet és vágyat nem éreznek; a kik az életnek csak érzéki oldalát látják, annak csak nyereségeit lesik, csak örömeit sovárognak, de szívökben nem éreznek szent hevületet, szent vágyódást egy magasabb lét után: ezek a köznapi lelkek kerüljék a papi pályát, a hol az úr figyelmeztető szava int: „nemcsak kenyérrel él az ember, hanem Istennek beszédével is“. A ki e lelki eledel szükségét nem érzi, az olyan pap kezemunkáján áldás helyett átok terem. Rég megmondotta a példabeszéd: „*ki a minék nem mestere, hóhéra az annak*“. A „*Gyenge pásztor*“-ról mondott még egyebet is, de a melyet e helyen idéznem tiltja a tisztelet és illem.

A lelkipásztorok szellemi színvonalának *emelése* és a végzett munka minőségének a hivek terhének könnyítése mellett megfelelő *javadalmasága* ezek a legsürgősebb teendők. Ezek nélkül elsorvad egyházi életünk. k—y.

MÁRIA, A HUMANISTA MAGYAR KIRÁLYNÉ.

(Első közlemény.)

I. *Mária gyermekkora és II. Lajossal való egybekelése.*

Magyarország felett tornyosultak már a fellegek, melyekből a mohácsi vész zivatara volt kitörendő. De Budán a királyi várban még vig élet folyt, ott még jó kedvvel farsangoltak, mintha minden rendjén volna. A közelgető veszedelemre senki sem gondolt. Nem is csoda. Gyermekkirály ült a trónon. Meg vagyon pedig írva: „Jaj néked ország, mikor a te királyod gyermek“. (Pred. 10, 13.)

Dobzse László fiának, *II. Lajosnak* életében a latin sírverszerint minden korán és idő előtt történt. Idő előtt volt születése, trónralépte, nősülése, idő előtt öszült és halt meg.

Már tízéves korában nagykorúnak nyilvánítják. Ott kell ülnie az államtanácsban. És a szegény gyermektől, a ki még jobban szeretett volna erdön, mezőn lepkét üzni, rossz néven vették, hogy a szakállas vének tanácsában majdnem hogy elaludt.

De ha innen megszökhetett, akkor jókedvű fiú, szabad madár volt ő is. Játszott, vadászott, szerette a lovat, sólyom-madarat. Sőt a mint ifjúvá serdül, a meg nem engedett élvezetekből is bő részt vesz. Nevelését elhibázták. A kik a haza sorsát szívükön hordták, aggódva kérdezték: mi lesz ez ifjúból és az országból, melynek ez a királya?

Előállottak a szokott orvossággal: meg kell házasítani! Sőt már nem is kellett. Megtörtént ez is idő előtt, még az atyja életében. *Miksa* császár, boldog Austriának ez a jó házasító örömapja elvégezte már ezt is. Igazi gyermekházasság volt, a milyent nem sokat látott a világ. A szülők Pozsonyban 1515-ben megegyeztek, azután felmentek Bécsbe és itt Szent István székesegyházában Lajos, a kilenczéves magyar trónörökös és mátkája, a tízéves Mária, Habsburg királyleány *Bakócz* Tamás esztergomi primás előtt kijelentették, hogy egymást házastársul veszik, gyűrűt váltottak, a főpap megadta áldását. A házasság ezzel tényleg megkötöttetett. A kis

házasok pedig, mint jó gyermekek külön-külön hazamentek továbbjászani és tanulni. Valami nagyon meg sem zavarhatta fejüket ez a kirándulás.

Még épületesebb lett volna ez a historia, ha néhány évvel korábban történik. Ekkor ugyanis *Hippolytus*, az esztergomi primás is egy öt éves gyermek volt. *Mátyás* király nevezte ki neje kedvéért az Este olasz családból. Utóbb többre is vitte, 13 éves korában már kardinális lett. Ha ezt képzeljük Bakócz primás helyére eskető papnak, bizony-bizony baba-színházba való jelenet. De hát ilyen volt az a renaissance kora. Magas műveltségük mellett is komoly, erkölcsi dolgokkal sokszor űztek könnyelmű gyerekjátékokat.

Ilyen módon lett *Habsburg Mária* a mi magyar királynénk. Ő is bizony csak egy kis kedves baba, egy bábú volt Miksa császár nagy politikai sakkjátszmájában. És a magyarok e nőtől várták, hogy lelket önt Lajos királyunkba. A reménység nem is volt egészen alaptalan. Mária a gyermekkori frigykötés után otthon nagyatya felügyelete alatt szépen fejlődött. Rendkívül művelt, szellemes és erélyes nő vált belőle.

Brüsszelben, Belgiumban született 1505 szeptember 13-án Miksa császár fiának, *Szép Fülöpnek Örült Johannával*, a spanyol királya leánynyal való házasságából. Az élet mostohaságát, melyet később is sokszor kellett tapasztalnia, már bölcsőjében is megízlelte. Atyját nem is ismerte, oly korán meghalt. Anyja pedig, a kinek elméje elborult, egy spanyol zárdában synylődött tőle távol. Így az árva leányka neveltetéséről nagyatya, a lovagias Miksa császár gondoskodott. Előbb Löwenben, később Innsbruckban és Bécsben tanult az ifjú hercegnő kitűnő tanítók vezetése alatt.

Az élőnyelveken kívül jól értette a latint is. Leveleit maga fogalmazta és pedig az akkori szónokias modorban. Kézírása nagyon szép volt, gyakorlott, férfias vonásokkal. Egész műveltsége és gondolatvilága olyan, mint az akkori humanistáké a renaissance korában. Rajongott a régi klasszikus irodáért és a művészetek minden ágáért. Megvolt benne a műpártolók fényűzése. Igyekezett az életet a szebbik oldaláról felfogni és lehetőleg kellemessé tenni.

A nagyreményű fiatal királyné 1521-ben jött el hazánkba, hogy férjét, Lajost most már személyes jelenlétével boldogítsa s egyszersmind jobb útra térítse. Reá tehát nemcsak a hitves, hanem egyszersmind a nevelőnő tiszte is várakozott. Erre a szerepre azonban kissé vigkedvű volt és fiatal. Mindössze 16 éves, férje csak 15. Tehát voltaképen most is gyermekek. De mindketten korán fejlődtek.

Máriáról a pápai követek azt irták Rómába, hogy nem szép nő, alacsony termetű, sovány, az arca hosszú, keskeny. De hát ilyen öreg papok, kardinálisok mit értenek a női szépséghez. És belőlük a harag is beszélt, a mint látni fogjuk. Más kortársak ellenkezőleg szépségnek mondták. Ilyennek is kellett lennie, mert később özvegyiségében is egyik kérő a másik után pályázott kezéért. Fenmaradt arczképei is eléggé kellemes külsejűnek ábrázolják. Egy szépséghibája — nem tagadhatjuk — volt neki is. Az t. i., mely örökségképen szállott át a Habsburgokra s a melyet még *Napoleon* is meglátott és szóvá tett *Mária Lujzában*: a duzzadt, lecsüggő alsó ajak. No de feledtette ezt Mária, ha megnyitotta ajkait s azokról mint az édes méz folyt a szellemes, kedves beszéd.

Lajos király szerette a fiatal, okos feleségét, annyi bizonyos. Szívesen volt a társaságában, együtt lovagoltak, vadásztak. Sokszor alig egy-két szolga kíséretében járták a budai erdőket. A rendek fel is panaszták, hogy a király szívesebben foglalkozik nejével, mint az állami ügyekkel.

Viszont Mária is szerette és tisztelte férjét, ezt a bár könnyelmű, erélytelen, de végtelen jólelkű ifjú embert, a ki neki szívesen rakta lábai elé mindenét. Lajos ugyan nejénél tíz hónappal fiatalabb volt, de korához képest feltűnően fejlett. Már 14 éves korában szakálla nőtt és magas termetű, szelid arcú, szép ember volt. Arczképei is ilyennek mutatják. Mária őt sohasem tudta feledni. Özvegyi fátyolát le nem vetette a sirig. Egy későbbi kérőjének Lajos arczképét küldte meg feleletül. Egy arany szívet, melyet férjétől kapott emlékül, holtáig nyakában viselt.

És Istenem, fiatalok voltak mindketten, udvari légkörben nevelkedtek, hogyne örültek volna egymásnak és az életnek!

II. Az udvari vig élet Budavárában.

A legénykori vig élet továbbfolyt a budai várban most is. Az ifjú, művelt királyné jelenléte csak vonzóbbá tette az udvart. A pápai nuntius azt is megírta Rómába, hogy idomított lovait mily szépen tudja a nézők előtt tánczoltatni. Mária is szerette a zenét, tánczot, a lovagjátékokat és a fényes lakomákat. Gazdag konyhát tartott. Hat szakács és nyolcz segéd forgolódott benne és pedig nem francziák, mint mai nap, hanem született magyarok, kik magyarosan főztek. *Gondos* Illés, *Orros* Mihály és *Tolvaj* Tamás voltak a főszakácsok.

Jött a sok vendég minden felől: követek, papok, rokonok, jóbarátok. Tudósok, művészek, zenészek, festő, szobrász és

színész pedig nemcsak látogatóba jöttek, hanem rendes fizetést is élveztek az udvarban. Lajos király udvari karmestere *Stolzer* Tamás volt, a ki szép chorálokat is irt mint a német zeneköltészetnek elsórangú mestere.

Különösen a farsangi napokban hágott tetőpontra a jókedv. Ilyenkor lovagjátékok, tánczvigalmak, jelmezes és álarczos menetek szolgáltak a várbeliek mulattatására, a melyeket bizony a főpapok is szívesen végig néztek, bármily rossz hírét költötték is az udvarnak. Egy alkalommal többek között a színészek elefántnak és egyéb állatoknak öltözve szerepeltek az ilyen farsangi komédiánál. Volt egy élő majma is a királynak lánczra kötve, ez sem maradhatott ki a bohócok sorából.

Az ilyen udvari mulatozásokat a szálló hir azután még jobban kiszínezte. A magyarság kedvetlenül, sőt bosszúsággal hallott róluk, mert sok volt a királyné körében az idegen cseh és német s a játékok és művészi passziók igen sok pénzbe kerültek. Legjobban pedig az fájt, hogy ezen derűs udvari képekhez sötét árnyék, kietlen háttér volt az ország akkori állapota. Zsákbaöltözés, hamuhintés és gyászos zsolozsma lett volna inkább helyén, mint az ilyen vig lakmározások. Nándor-Fejérvár már elesett, elvette a török s a mohácsi katastropha előre vetette árnyékát.

A rendek nyílt kifejezést is adtak elkeseredésüknek. Az 1525. évi rákosi országgyűlésen például megtörtént, hogy néhányan a királyi palotából az apródoktól egy magyar lovas-katonának öltöztetett és teljesen felfegyverzett nagy babát, melyet Lajos a lengyel király kis fiának csináltatott, elcsen-tek, s ezt azután gúnyos szavakkal hordozták körül a rendek között: „Nézzétek, mire fordítják az ország jövedelmeit, ilyen katonákkal akarja a király megvédeni a hazát, ilyen katonákat hoznak világra a királyné udvardámái!” A játékkatonát azután forma szerint halálra ítélték és egy fára felakasztották.

Az udvar pazarlása nagy szállka volt a magyarok szemében. Lajos könnyelműen osztogatta az ország javait. Elébe tették a kész donációs levelet s ő aláírta, gyűrűjével megpecsételte. Sokat adott a németeknek is s ez fájt különösen. Egyébként is a sok lovász, vadász, madarász, színész, muzsikus és komédiás sok pénzbe került. Beszélték azt is a királyról, hogy egy sólyommadárért 40 ezer forintnyi tartozást engedett el. Ha nem is volt igaz, de a hir maga is jellemző.

És ez a tékozlás magát a királyi párt sodorta a legkellemetlenebb helyzetbe. A budai kereskedőktől hitelbe hordatták a konyhába és az asztalra valókat. Lajos néha úgy meg-

szorult, hogy 10—14 aranyat is úgy kellett kölcsön kéretnie. Nem volt pénz ruhára, nem volt sokszor útiköltségre. Előfordult az a hallatlan eset is, hogy a király ezüst evőeszközeit zálogba kellett adni. Nem csuda azután, ha a királyi lak tatarozására sem volt fedezet. Mátyás király egykori fényes palotája most oly rozszant volt, hogy helyenként becsurgott a szobákba az eső s alig volt ép ablaka.

És hát ennek a rossz gazdálkodásnak a fiatal királyné sem tudott gátat vetni. A tudós, művészi hajlamú nő, a renaissance gyermeke, ehhez nem értett. A takarékoság abban a korban nem is volt erény, hanem bűn, mint a fősvényység. Mikor X. Leó, a fényűző Medici után az egyszerű polgáriás és takarékos VI. Adorján, egy hajóácsnak a fia, került a pápai székbe, a rómaiak pasquillusokkal üldözték s halálakor ezt írták orvosának az ajtajára: a haza megmentőjének!

Hogy a mi Máriánk valami takarékos jó gazdasszony lett volna, azt a legjobb barátai sem mondhatják. Ő is sokat költött, tudományra, művészetre, vigalmakra. Élvezte férje oldalán az ifjúkor rózsás napjait. A kiadásokat nem apasztotta, sőt növelte. E tekintetben igazi modern nő volt. *Burgio* pápai követ szavai szerint oly tékozló volt a királyné, hogy két ország jövedelme sem volna neki elég. Udvariatlan túlzás ez a beszéd, de volt valami a dologban.

Könnyű volna itt a kárhoztatás követé dobunk a fiatal királyi párra. De hát mások különbek voltak náluk? Az ő hibájok a kornak hibája volt egyszermind. Kezdjük csak felülről. Rómában X. Leó pápa a nagy fényűzés miatt küzd örökös pénzzavarokkal s ezek viszik reá, hogy bűnbocsátó czédulák formájában a legszentebbet is áruba bocsátja.

S itthon is a mi főpapjaink külső fényben és költséges kedvtelésekben túltettek a világiakon, sőt magán a királyi udvaron is. *Bakócz* Tamás biboros primásnak esztergomi udvarában a fényes lakomák egymást érték s a vendégek félesztendőre is ott maradtak. Ha a primás Pozsonyba vagy Budára utazott, a kocsik hosszú sora és több mint ezer lovas kísérette. *Szatkári* György, pécsi püspök is rendkívül fényűző volt. Budára mindig 200 lovassal kísértette fel magát s trombiták harsogása között tartotta bevonulását, mint valamely diadalmas fejedelem. Kiséretük nem fért el Buda utcáin. És az inségben, adósságban tengődő királyt egészen elhomályosították.

Ugyanezt a mértéket kell alkalmaznunk az erkölcsök megítélésében is. Kárhoztatják a királyt és királynét a könynyelmű életmódért. Hát a főpapok erkölcsi élete, a kik hivatásuk szerint lettek volna nevelők, példaadók, talán jobb volt? Sőt rosszabb. Mária e miatt is elidegenült tőlük.

Csezmiczei János, a humanista pécsi püspök, a hírneves Janus Pannonius, Epicurus szájába illő tanokat hirdet. „Nincs rossz a világon, csupán a fájdalom!” Vagyis: nincs más jó, csupán a gyönyör, az élvezet. Ő a főpap hirdeti, hogy a poéta (vagyis a művelt ember) vallásos nem lehet. (Nemo religiosus et poeta est.) S kicsúfolja azokat, a kik mint búcsújárók Rómába zarándokolnak. Ezek az egyházi főemberek frívol tárgyakról verseltek klasszikus latin nyelven. Voltak köztük uzsorások, fosztogatók és kicsapongók. A vallási tárgyakról a pogány mythológiából vett hasonlatokkal szólottak. *Lobkovitz* cseh humanista írta Budáról (1502 aug. 1.), hogy a magyar papok is gyakrabban szólnak Nemesisről és Laisról, mint Krisztusról, többet foglalkoznak Plautusszal és Virgiliusszal, mint az evangéliummal, szorgalmasabban tanulmányozzák Epicurus tanait, mint a kánonokat.

Azért azok a jó kardinális urak, mielőtt innen kedvezőtlen jelentéseiket a királyról és királynéről Rómába elküldötték, jól tették volna, ha előbb a maguk háza előtt söpörnek és körültekintvén papjaik körében, megnézik, mennyivel különbek ezek és milyen erkölcsöket predikálnak a cselekedeteikkel.

III. A királyné kiválóbb hivei és az udvari környezet.

Ha voltak, kik a királynéra az udvarban rossz szemmel néztek, mint a pápai követek: *Kajetán*, *Campeggio* és *Burgio*; de jó barátok, rokonok is időztek körében, a kikhez bizalommal fordulhatott.

Ilyen bizalmasa volt az udvari főemberek között *György*, brandenburgi örgróf, a Hohenzollern házból, a porosz királyoknak s a mai német császárnak egyik őse, a ki mint II. Ulászló nővérének a fia 1505-ban jött Magyarországra s azután ide is házasodott. Elvette Korvin János özvegyét, Frangepán Beatrixet. Ez által gazdag földesurrá lett hazánkban s mint rokon igen nagy befolyást szerzett az udvarban. Ulászló reá bizta fiának, Lajosnak a nevelését is. A pápai követek ezt is igen fekete színben festik, mert Luthernek barátja volt. Lajos nevelését már elhibázták akkor, mikor első nevelőnek *Balbi* Jeromos pozsonyi prépostot, a korbély humanistát adták melléje. György nem volt rosszabb, mint egyéb udvari emberek, sőt mint földesúr és fejedelem a nép őszinte barátja, a reformáció lelkes hive. Németországban utóbb a „kegyes” melléknévvel tisztelték meg. Mária ezt a művelt s a mellett kedélyes, jókedvű németet igen kedvelte, sok fontos dologban élt a tanácsával.

Többször megfordult Budán Mária körében *Brandenburgi Albert* is, az előbbinek fivére, a német egyházi lovagrend nagymestere, a ki testestül-lelkestül Lutherhez csatlakozván a rend birtokaiból világi fejedelemséget alapított s ezzel a későbbi porosz államnak vetette meg fundamentumát. Fennmaradt a müncheni állami levéltárban Mária királynénak ehhez a férfiúhoz intézett sajátkezű tréfás levele, mely azt mutatja, hogy mint a két brandenburgi testvér, úgy Mária is az akkori vallásosság iránt nem nagy tisztelettel viseltetett. A levél szövege ez:

„Édes gonosz bátyám! Úgy látszik, hogy ti ájtatos hugotokról egészen megfeledkeztek, mert régóta nem irtatok nekem. Én azonban ájtatos imádságomban nem feledkeztem meg rólatok; mindennap imádkoztam értetek, hogy Isten olyan ájtatossá tegyen titeket, a milyen én vagyok. Kérlek, írjátok meg nekem, vajjon imádságomnak volt-e foganatja vagy nem? Ha ez nem segített volna rajtatok, egy-két fillérért szívesen áruba bocsátok néktek ájtatosságot, mert én ezzel tülön-túl bővelkedem. Szívesen írnék többet, de testvéretek György örgróf kertjébe kell sietnem ebédre, a levélvivő hírnök pedig tovább nem várakozhatik. Kelt Budán 1523. június 7. Maradok ájtatos hugotok Mária“.

Ha a püspökök magok is gunyolódtak vallási tárgyak felett, nem volt csuda, hogy fejedelmi személyek is és pedig egy Habsburg királyné, *V. Károly* császár és *I. Ferdinánd* huga ilyen hangon irt.

A magyar főurak közül sűrűbben érintkeztek a királynéval: *Báthori* István nádor, *Batthyáni* Ferencz főlovászmester, *Thurzó* Elek kincstárnok, *Fortunatus Szerencsés* Imre alkincstárnok, s *Nádasdi* Tamás és *Oláh* Miklós királyi titkárok. *Verbőczy* Istvánnal nem jó viszonyban volt a királyné, Luther miatt hasonlottak meg.

Kedvelt embere volt továbbá *Pempflinger* Márk, a budai városbíró fia is. Leánya *Kata*, mint udvarhölgy forgolódott a királyné körében. Innen vette feleségül 1523-ban *Enyingi Török* Bálint, Pápa város földesura. Nem tudjuk, értett-e Mária a házasítás művészetéhez, mint nagynevű utóda, Mária Terézia, de nem lehetetlen a dolog. Ez a *Pempflinger* Katalin, Mária udvarhölgye, a kit Szerémi r. kath. káplán lutheránus nőoroszlánnak nevezett, Pápa városának lett földesasszonya és része van a ref. kollegium alapításában.

De szívesen látott asztalánál a királyné minden szellemes, tudós embert, akár magyar, akár külföldi lett legyen is az. Így többször megfordult az udvarnál az Erdélyből, Med-

gyesről származott *Piso* Jakab humanista, Lajosnak egy másik volt nevelője. Érdekes társaság ült egyszer együtt 1522-ben nem épen Budán, hanem ez alkalommal Prágában, a hol Lajos és Mária, mint egyszersmind cseh király és cseh királyné, néha szintén megfordultak. A királyi páron kívül ott volt *Burg* András, V. Károly német követe, Brandenburgi György és Albert örgrófok, a most említett *Piso* és még két cseh főember.

Társalgás közben Lutherre fordult a beszéd, a kit wormszi hitvallása óta az egész világ ismert s a kinek most *Erasmus*hoz való viszonyát találgatták. Érdekes thema volt ez akkor nagyon. Mindenki szerette volna tudni, hogy Európának ez az első tudós tekintélye miként vélekedik a reformátorról. *Piso* beszéd közben azzal argumentál, hogy Erasmusnak sajátkezü levele van birtokában, mely e kérdést eldönti. Ezt hallva, Mária királyné volt az első, ki *Piso* kezéből a levelet a nő és a tudós kíváncsiságával kiragadta és elolvasta. A levél latin volt, de Mária megértette. Ez a jelenet is azt mutatja, mily élénken érdeklődött korának tudományos mozgalmái iránt. Később is figyelemmel kísérte mindig úgy Erasmusnak, mint Luthernek működését.

IV. *Máriának a reformációhoz való viszonya és férje mellett való politikai szereplése.*

Itt az ideje immár, hogy e kiváló királyasszonynak a reformációhoz való viszonyáról is szóljunk. E kérdésnek már egész kis irodalma van. De még elég szó fér a dologhoz.

Hogy az akkori vallásosságot a humanisták szokása szerint Mária sem becsülte sokra, ezt Brandenburgi Alberthez írt leveléből láttuk. A Habsburgok túlbuzgó hölgyei között ő igazi kivétel. Most nevezett rokona és barátja, valamint ennek testvére, Brandenburgi György az elsők voltak Luther lelkes hívei között. Kétségtelen, hogy ezek vallási téren is befolyásolták Máriát. De volt a királynénak magának is annyi műveltsége és önállósága, hogy véleményt tudott alkotni az akkori nagy vitakérdésről.

Mikor meghallotta, hogy a pápa *I. Ferencz* francia királyt segíti bátyja, V. Károly ellen, egyenesen megfenyegette a pápai követeket, hogy akkor ő nyíltan lutheránussá lesz. Ő is, férje is annyira túltették magukat az egyházi hagyományos szokásokon, hogy Budán szájról-szájra járt a hír: Mária és az egész udvar lutheránus. A budai polgárok nagy része már úgy is az volt. Ijesztő jelentések érkeztek Rómába.

Udvari papjai evangélikus érzelműek voltak. Az egyik, a lőcsei *Henkel* János (1522—26) eléggé mérsékelten csinálta a dolgát, mesterét, Erasmust követte az óvatosságban. De annál hevesebb és kiméletlenebb volt a másik, a morva születésű *Cordatus* Konrád (1523—25), ki előbb már a bányavárosokban predikált, azután pedig Mária udvarába került Henkel mellé. Ez egyik beszédében oly kemény szavakkal fakadt ki a pápa és a bibornokok ellen, hogy a pápai nuntius eltávolítását követelte és *Szalkai* primás vizsgálatot is tartott. De a királyné erélyesen tiltakozott, azt mondván: „Ha a királyi tanács el is űzi, én nem bocsátom el!” Ilyen aszszony volt Mária.

A rendek a főpapoktól felizgatva már azzal fenyegetőztek, hogy a királyi pár jelenlétében fogják a vakmerő papot felkonczolni. Erre *Cordatus* Wittenbergbe menekült 1524-ben. De a következő évben újra vissza mert jönni s újra predikált Budán a városi pappal *Kreisling* Jánossal együtt. Ekkor *Szalkai* primás elfogatja, Esztergomba viteti és csak Mária tudta börtönéből kiszabadítani, hogy most már véglegesen elhagyja hazánkat. *Cordatus* Lutherhez menekült ismét Wittenbergbe. Ő vitt neki hírt Máriáról s ő lett a közvetítő a reformátor és a királyné között.

Mint ilyen, sikerrel is működött *Cordatus*. *Szalkai* primás 1526-ban még a mohácsi vész előtt ijedten írja Budára a pápai követnek, hogy összeköttetést fedezett fel Mária és Luther között. Furcsa állapot volt ez. Az országgyűlésen törvényeket hoztak a lutheránusok ellen, az udvarban meg maga a királyné pártfogolta őket. Sőt birtokaira, több bányavárosba is küldött evangélikus predikátorokat. Nem csuda, ha többször összetűzött a rendekkel és a papokkal.

Itt kell az ifjú királyasszonyt egy más szerepkörében is bemutatnunk, jóllehet már eddig is több oldalról ismertük meg. Ő ugyanis asszony léteire valamint az eklézsiában nem hallgatott, azonképen a politikában sem. Ilyen férfias lelkű, erélyes, szellemes nő a gyenge, erélytelen Lajos király mellett szinte kényszerítve volt reá, hogy politizáljon.

Az országba bejövén 1521 decz. 10-én Székesfehérvárott megkoronáztatta magát. Ezzel törvényes királynéjok lett a magyaroknak. A nemzet nagy várakozással fogadta, de több tekintetben csalódott is benne. *Zápolya* és *Verbőczy* nemzeti pártja nem tudta megbocsátani neki, hogy környezete német, s bizalmával, adományaival ezeket tünteti ki. Nem tetszett az sem, hogy Mária nem jó barátja a pápának, a ki pedig segélyt ígért a török ellen.

A nemzeti ellenszenv daczára is azonban Máriában az erélyt és a kiváló szellemi tehetségeket a magyarok is felismerték s e sajátságait nagyra becsülték. Sokan gondolkodtak úgy mint Henkel, ki egyik levelében ily szavakra fakad: „Oh vajha lehetséges volna oly átalakulás, mely királylyá változtatná a királynét; bizonyára jobban állanának ügyeink“. Akkor mondta ezt Henkel, mikor már a közbiztonsági állapotok is annyira elfajultak, hogy magában Buda várában is fényes nappal kirabolták a cseh kancellár kocsját.

Lajos tehetetlensége miatt elkeseredve Zápolya egyes hiveinek már az a szentségtörő gondolat is megfordult az agyában, hogy Lajost másvilágra küldik uralkodni, János vajdát királylyá kiáltják és Máriát nőül adják hozzá. Tehát inkább bíztak a királynében, mint a királyban.

Volt rá eset, hogy Mária valóságos lelkesedésre tudta hangolni a nemzeti pártot is. A hatvani országgyűlésen történt 1525-ben, a hol Báthorit letették és helyébe Verbőczit választották nádorrá. Lajos király csak nehezen volt rávehető, hogy ezen rebellis hangulatú országgyűlésen megjelenjék. De mégis elment s nagy ovációval fogadták. Verbőczinek itt tiszteletdíjul minden jobbágytelek után negyedforintnyi adót szavaztak meg. De nem fogadta el, hanem azt indítványozta, hogy a királynének ajánlják fel az adót hálából, mert ő vette reá Lajos királyt, hogy megjelenjék s a nemesség kívánságait teljesítse.

De mind ennél szebb és hazafiasabb volt Máriának az a cselekedete, hogy a mohácsi vész előtt kész volt birtokait ő is áruba bocsátani és hadiköltségekre felajánlani.

Sopron.

Payr Sándor,
theol. tanár.

DÉVAY BIRÓ MÁTYÁS KÉTRENDBELI FOGSÁGA.

Negyvenegy évvel ezelőtt írta meg Révész Imre, Dévayról szóló monografiáját.¹ Azóta Fraknói Vilmos² és Szilády Áron³ foglalkoztak érdemlegesen e kiváló magyar reformátor életével. Az általok ösmert és feldolgozott adatokhoz ismét ujabbakkal szolgál a Szent István-Társulat által kiadott, reformációkori okmánytárnak⁴ most megjelent II. kötete.

Általánosan ismert dolog, hogy Dévay mindkét ellenkirálytól, úgy I. Ferdinándtól, mint Zápolya Jánostól, fogságot szenvedett, mely kétrendbeli fogság tartama majdnem három évre terjedt.⁵ Első fogságának időadatait már eddig is meglehetősen ösmertük, a másodikra csak most derült fény, az említett okmánytár néhány adata által.

A Wittenbergből hazatért Dévayt, rövid budai tartózkodása után, az 1531. év derekán Kassán találjuk, mint a városi tanács által meghívott magyar prédikátort. Alig kezdte itt meg azonban buzgó és nagysikerű reformatori működését, a régi egyház érdekei felett féltékenyen őrködő egri püspök, Szalaházi Tamás bepanaszolta őt, mint rendkívül veszélyes eretneket, nemcsak az udvari embereknel, de egyenesen I. Ferdinándnál is. A király Speierből, 1531 szeptember 30-án szigorú parancsolatot küld ez ügyben úgy az egri püspöknek, mint Kassa város tanácsának.⁶ A püspöknek meghagyja, hogy a

¹ Dévay Bíró Mátyás, első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863.

² Adalékok Dévai Bíró Mátyás élettörténetéhez. Történelmi Tár, 1880. évfolyam, 1—12. ll.

³ Régi Magyar Költők Tára, II. kötet. Budapest, 1880. A 427—432. lapokon.

⁴ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerkesztették Bunyitay, Rapaics, Karácsonyi. Második kötet. 1530—1534 és három függelék. Budapest, 1904.

⁵ Magának Dévaynak elbeszélése után Vitus Theodor írja: „captivitates . . . ad triennium fere passus est“.

⁶ Okmánytár II. 147. és 148. sz. a. Ez a két királyi rendelet eddig nem volt ismeretes; Fraknói ugyan tud annyit, hogy Dévayt királyi rendelet alapján fogták el, de mivel ő 1531 nyaráról beszél, nyilván van, hogy a két okmányt ő sem látta, vagy ha látta is, keltjét jól meg nem nézte.

kassai két lutheránus hitszónokot, egyik magyar, másik német, az ő nevében fogassa el s vasra verve a pozsonyi várba vitesse; a kassaiaknak pedig, fej- és jószágvesztés terhe alatt megparancsolja, hogy a két eretnek prédikátor ellen kiadott rendeletének végrehajtását megakadályozni ne merészeljék, sőt inkább elősegítsék.

Az egri püspök nem is késlekedett, már 1531 november 6-án elfogatta Dévait a Pekry Lajos huszárjaival. A kassai nép hiába próbálta meg az ellenállást, szeretett papját elhurcolták Likava várába, majd Pozsonyba s végre Bécsbe.

A Ferdinánd rendeleteiben említett kassai német prédikátor valami módon megszabadult, mert Kassán csak Dévayt fogták el. Egyidejűleg elfogatta még a püspök Antal, eperjesi prédikátort és Bertalan káplánt, de nem Kassán, hanem Szepesváron; ezek azonban csakhamar kiszabadultak s hazamentek. Lehet, hogy „laudabiliter se subjecerunt“, megátkozták eretnokségüket s meghódoltak az egyedül üdvezítő egyház tekintélyének.

Dévay azonban se meg nem hajolt, se meg nem tört. A bécsi püspök, Faber, mint egy valóságos inquisitor, három ízben is vallatta, faggatta, tértitgette Dévayt, de minden eredmény nélkül; bár a fogság, mint Dévay maga írja, lelki és testi gyötrelmekkel járt reá nézve.

A jó kassaiak az ottani franciskánusok és dominikánusok háborgatásával vettek maguknak elégtételt szeretett papjuk elhurcolásáért. I. Ferdinánd, Innsbruckban, 1531 decz. 18-án kelt parancsából látjuk, hogy „a kassai polgárok, néhány lutheránus concionátor izgatására, rosszul bánnak a barátokkal, sőt azokat ki is akarják üzni klastromaikból“. ¹ E mellett azonban mindent elkövettek, hogy Dévayt a fogságból kiszabadítsák. Kassán, 1532 február 22-én kelt alázatos folyamodványukban ² Kassa városának bírása és esküdt polgárai kéri a király biztosait és tanácsosait, hogy Dévay Mátyás prédikátoruk ügyében, kit az egri püspök titkon és alattomosan, a város kiváltságai ellenére s annak nagy gyalázatára elfogatott és elhurcoltatott, — követüknek, Hersten Gergelynek kezére járjanak. Mikor pedig látták a derék kassaiak, hogy folya-

¹ Okmánytár II. 158. sz. a. Előzőleg közölte Fabritius K. Történelmi Tár, 1881. évf. 247. l.

² Okmánytár II. 171. A bécsi cs. és kir. házi stb. levéltárból közli Bunyitay Vincze. Nincs megjegyezve, hogy ez okmány előzőleg valahol közöltetett volna, pedig Szilády Áronnak már ismernie kellett, a mennyiben i. m. II. 428. lapján említi, hogy a kassaiak „több ízben, s különösen 1532 február 22-én folyamodtak kiszabadítása végett“.

modással, kéréssel nem boldogulnak, másképen fogtak a dologhoz.

Mint már említettük, Faber püspök három ízben is kihallgattá Dévayt. A harmadik kihallgatás 1533 július 15-én történt, mely után a püspök, ki ez ügyben mint királyi biztos szerepelt, egy jelentés kíséretében fölterjeszté a királyhoz a Dévayhoz intézett kérdőpontokat s a fogoly reformátor azokra adott feleleteit.¹ Faber püspök kénytelen bevallani, hogy térítő fáradozásai a fogoly makacs állhatatosságán teljes hajótörést szenvedtek, ennél fogva azt ajánlja a királynak, hogy Dévayt küldje vissza illetékes főpapjához, az egri püspökhöz, hogy érdeme szerint bánják el vele. A király, Faber javaslata értelmében el is rendelte, hogy Dévayt, a vizsgálati iratokkal együtt, az egri püspökhöz visszaküldjék. A Faber által szerkesztett 26 kérdőpontot (articuli inquisitorii) különösen pedig Dévaynak ezekre adott feleleteit, a püspök irnoka igen rövid kivonatban s nem is minden czélzatosság nélkül jegyzette fel; azonban — később — maga Dévay is megírta emlékezetből a kihallgatás történetét, melyből már teljes képet nyerhetünk az ő nagy tudományáról és rettenthetetlen bátorságáról, melylyel Faber minden cselfogását és támadását visszaverte.² „Nyilván megmondtam a püspöknek — írja Dévay —, hogy a királyi felségnek más becsületes férfiakra is kellett volna bizni az én ügyemet; mert a kik engem elítélnek, azoknak ítélete még saját pártfeleik előtt is gyanus. Midőn a püspök elől, az első vizsgálat végén, oda vezettek vissza, honnan kihoztak, megfordulva így szólott hozzám: megáldanálak, ha keresztyén volnál. Mire rögtön így feleltem: Nincs szükségem a te áldásodra; van Isten, a ki megáldjon engem s egykor majd könyörülni is fog rajtam“.

Isten nem is hagyta el az ő hű szolgáját, a ki a derék kassaiak segítségével, nyomban a harmadik kihallgatás után,

¹ Okmánytár II. 232, 233, 234. Előzőleg közölte Fraknoi: Történelmi Tár, 1880. évf. 6—10.

² Dévay Disputatio etc. (Bázel, 1537) czimű munkájának egy külön szakasza: Expositio examinis quomodo a Fabro in carcere sit examinatus. Ez önálló szakaszhoz Vitus Theodor írott ajánlást, illetve előbeszédet, Bátsi Ferencz szepesi préposthoz és királyi titkárhoz intézve. Magyar fordítását adja Révész Imre, i. m. 90—99. lapok. Méltó lenne, egy külön értekezésben feldolgozni és egybehasonlítani a kihallgatásról szóló kétféle tudósítást, mert a Dévayé, bár később, emlékezet után készült, sokkal terjedelmesebb és szabatosabb, mint a püspök irnoka által, azonnal ugyan, de rendkívül kivonatossan összeírt pontozatok. Nagy kár, hogy az Okmánytár szerkesztői a Dévay leírását nem ösmerték, mert ha ismeretes volt előttük, mindenesetre közölni kellett volna ezt is.

1533 július 18 és 21 közt, szétvágván vagy törvén bilincseit, szerencsésen megszökött börtönéből; „vincula rupit et aufugit“. Nagy volt Bécsben e miatt a felháborodás, I. Ferdinánd már július 23-án értesíté az egri püspököt, hogy Dévay megszökött börtönéből,¹ ennél fogva elrendeli a király, hogy szorgalmasan kutassák Dévayt s ha meglelik, további rendelkezéséig tartsák fogva. Két hét múlva (aug. 5.) hasonló tartalommal ír a király az egri püspökhöz;² két hónap elteltével pedig (nov. 15.) az összes felvidéki városokhoz, első sorban természetesen Kassához, szigorú királyi parancs indul,³ mely szerint úgy hallja a király, hogy (Dévay) Mátyás kassai hitszónok, kit elfogatott és Bécsben fogságban tartott, de onnan megszökött, most náluk vagy valahol Felsőmagyarországon tartózkodik és azzal ámitja a népet, hogy őt a király elfogatta ugyan, de rögtön szabadon bocsátotta; holott éppen, ha még néhány napig börtönében marad, példás büntetésben részesült volna. Ne higyjenek azért neki, hanem bárhol van is, fogják el, tartsák szigorú őrizet alatt s erről vagy őt, vagy Katzianer főkapitányt azonnal értesítsék, bevárván a további intézkedéseket.

A király és hívei azonban nem jó helyen kereskedtek. Dévaynak esze ágában sem volt, ádáz ellensége, az egri püspök karjai közé menekülni. Az I. Ferdinándtól szenvedett fogságból kiszabadulva, egész természetesen az ellenkirály, Zápolya János birodalmában, a fővárosban, Budán vontá meg magát.

Sok adatunk van rá, hogy János király nem szívből, hanem csak kénytelenségből üldözte a reformáció híveit. Mikor pedig VII. Kelemen pápa az 1529 december 22-én tartott consistorium ítéletét megerősítve „János erdélyi vajdát“, mint a török szultán szövetségesét és két támadásának okozóját az egyházból kiközösítette és hivatalától megfosztotta, a Zápolya párti főpapok alig-alig tudták megakadályozni, hogy urok nyíltan a reformációhoz ne pártoljon.

Frangepán Ferencz érsek és Brodarics István püspök, Budáról 1533 december 1-én kelt levelökben,⁴ az angol király római követéhez a következőket írják:

„Most már Uraságtok feladata, szentséges urunknál ki-

¹ Okmánytár II. 236. Sacerdos ille, Lutheranismi reus carcere, quo servabatur, evasit, qui cum, ut etiamnum intelligere potuimus, Cassoviensium aliquid ope et ministerio, in hoc eius effugio potissimum adiutus esse videatur, etc.

² Okmánytár II. 242.

³ Okmánytár II. 264.

⁴ Okmánytár II. 267. Századok, 1902. évf. 909. 1.

eszközölni, hogy az egyházi büntetések hatályát szüntesse meg. Ő szentsége, a király ártatlansága és ügyének igazsága mellett az ország helyzetét is vegye tekintetbe. Odáig jutottunk, hogy Luther tanai már megmételtyezték Magyarországot . . . Most már nemcsak a kiválóbb magyarországi városokban hirdetik és tanítják nyilvánosan a lutheránizmust, de itt Budán is, a király elnézésével, a ki, mikor vele erről beszélünk, azt szokta mondani, hogy ő ki van közösítve. Nehezen eszközöltünk ki tőle annyit, hogy (római) követének visszaérkezéseig a lutheránus tanok nyilvános hirdetését itt Budán eltiltotta . . . Higyje el Ő szentsége, nagy előnyök ígéréssel igyekeznek a királyt rábírní, hogy országában a lutheránizmust ne tiltsa el. Ő szentsége és a főtisztelendő bibornok urak fontolják meg, hogy ha rövid idő alatt ennyire elhatalmasodott ez a baj, mi fog ezentúl történni, ha üdvös és keresztyén gyógyszerek alkalmazásáról nem gondoskodnak.“ Tíz nap múlva Brodaries püspök egyenesen VII. Kelemen pápának panasolja el,¹ hogy a baj (a lutheránizmus) mindinkább terjed s mind mélyebb gyökereket ver. „Nem tudunk ellenök oly erős és fontos érveket felhozni, hogy azokat az evangéliommal és Pál apostol leveleivel meg ne czáfolnák.“ Általánosan kívánják a közzsinat sürgös egybehívását, Zápolyát pedig sokan arra igyekeznek rávenni, hogy a hit dolgában engedjen szabad vitatkozást s maga is azt az álláspontot fogadja el, a mely igazabb és a keresztyéni kegyességnek jobban megfelel.

Íme, ilyen viszonyok voltak akkor Budán, János király környezetében, midőn Dévay odamenekült. A király egyik előkelő hívével, Bebek Imre gyulafehérvári préposttal, már régebben ismeretségben s jó viszonyban volt Dévay;² ez volt most is az ő legfőbb pártfogója. Mint az egykorú tudósítás mondja: *a Luther eretnekségét valló Mátyás predikátor, a Bebek Imre pártfogásában bízva és az ő ösztönzésére, a Bebek házában nyilvánosan hirdette az ígét.* Nemsokára azonban baja történt Bebeknek s ennél fogva pártfogoltjának, Dévaynak is. Bebek ugyanis, bárha felszentelt pap és prépost volt, Budán 1534 január 14-én törvényes házasságra lépett Kréta, vagy másként Arbanáz Ilonával, egy azelőtt nemrég elhunyt görög aranyművesnek (a r. kath. tudósító szerint) szegény, nem szép s nem is valami jóhírű leányával. Mikor az eskető pap a szer-

¹ Okmánytár II. 269.

² Idézett munkájának Bebek Imréhez intézett előbeszédében mondja Dévay, hogy már 1531 tavaszán, midőn Budán „hivatalos tisztében foglódott“, ismeretségben, sőt összeköttetésben állott Bebekkel.

tartás folyamán a római egyházat említette, Bebek hangosan közbeszólt, mondván: „*ne a római egyházat emlegesd nekem, hanem az evangyéliomot, mert én az evangyéliomi szabadság szerint veszem e nőt feleségül*“. Elámult és elnémult az eskető pap s egy jó óra hosszáig nem tudott szólani a réműlettől. Végre is befejezte a szertartást. Az udvarnál levő r. kath. papok addig beszéltek János királynak e rettenetes nagy botrányról, hogy Bebeket elfogatta s egyidejűleg Dévayt is, a vár nagy tornyába záratta. Január 27-én már mindketten fogva voltak.¹ Bebek Imre fogsága nem sokáig tartott; Simon zágrábi püspök 1534 márczius 11-én kelt levelében² azt írja a pápának, hogy a király Bebeket kezességre kibocsátotta a fogságból.

Nagy kár, hogy Dévay szabadulásának idejéről okmányolt adatunk még eddig nincsen; ennél fogva következtetésekhez kell folyamodnunk.

Vitus Theodor szerint Dévay kétrendbeli fogsága csaknem három esztendeig tartott. Kassán 1531 nov. 6-án fogták el, a bécsi fogságból 1533 július 20. körül szabadult. Ez összesen egy év, nyolcz és fél hónap; mihez ha még egy évet veszünk meg lesz a „csaknem három esztendő“. Ennél fogva Dévay budai fogsága 1534 január 20 körül kezdődvén, kiszabadulását, minden valószínűség szerint az 1535. év január vagy február hónapjára tehetjük. Ez a feltevés annyival inkább valószínű, mert Dévay, 1535 május 16-án Sárvárról keltezi Bebek Imréhez intézett ajánló szövegét; a közbeeső 3—4 hónap alatt pedig már a Nádasdy Tamás védszárnyai alatt kellett lenni Dévaynak, hogy Szegedi Gergely minorita szerzetesnek, ellene intézett Apológiájára a Bebek Imrének ajánlott Confutatiót elkészíthesse. Mire ezzel elkészült, megjelent Szegedinek ellene intézett második munkája, Censurae stb. czímmel, melyre Dévay viszont Apológiával felelt. Ez az Apologia a Dévay Confutatója után következik s Bátsi Ferencz szepesi prépostnak van ajánlva.

Dévay budai működésével és fogságával kapcsolatban két mondát ismerünk, melyeket bajos történeti tényekként elfogadni. Egyik az, hogy Dévay, a vele hitvitát folytató róm. kath. pappal szemben kész volt magát alávetni annak az új és szokatlan istenítéletnek, hogy mindketten egy-egy puska-poros hordóra ülve várják, melyik repül előbb a levegőbe;

¹ Musaeus Ágoston levele Simon zágrábi püspökhöz; Buda, 1534 január 27. Okmánytár II. 288.

² Okmánytár II. 300.

a másik a becsületes kovács legendája, a ki Zápolya lovát rosszul vasalta meg s e miatt börtönbe, még pedig a Dévay börtönébe került, a ki őt az evangyéliomi hitnek megnyerte. Az előbb szabadult kovács aztán kieszközölte a királynál, hogy Dévayt is bocsássa szabadon. Ez a megható história erősen emlékeztet arra a bibliai történetre (I. Mózes 40.), melyben a tömlöczbe vetett József mellett a Faraó pohárnoka és szakácsa szerepelnek; eredetét is valószínűleg innen vette.

Dévayt a pápára és főpapjaira bosszus János király, bizonyára Bebek Imre és Bátsi Ferencz közbenjárására bocsátotta ki fogságából. Az a tény pedig, hogy a kiszabadult reformátor Nádasdy Tamás oltalma alatt nyert valami alkalmazást, nagyon valószínűvé teszi azt a feltevésünket, hogy kiszabadulásának érdekében Nádasdy is közbenjárt Zápolyánál, kitől csak az 1535. év elején pártolt át I. Ferdinándhoz.

Révész Kálmán.

T Á R C Z A.

JAKAB ELŐEVANGÉLIUMA.

Jakab előevangéliumának is nevezik azért, mert az evangéliumi történeteket megelőző eseményeket beszél el. A különféle görög kódexekben különféle címe van. Tischendorf az *E* codex címét használja, mely így szól: *Az istenszülo szent Máriának Jézus Krisztus szentséges anyjának születése*. Mint-hogy azonban az elbeszélés nemcsak Mária születéséről, hanem Jézus születéséről és Zakariás megöletéséről is szól, azért ezt a címet helyesnek nem mondhatjuk. A különböző címeket a Theologiai Szaklap III. évf. 2—3. számában közöltem. Ugyanott tárgyaltam a mű megértéséhez szükséges tudnivalókat és ott közöltem a mű első tiz fejezetét is. E közlemény tehát annak folytatását képezi s egyszerűen csak mutatvány kíván lenni abból a kötetből, a melyet kellő pártolás esetén ez év őszén közrebocsátani szándékozom.¹ Az itt közölt részlet az egész műnek középső része s azért érdekes különösen, mert a kanonikus evangéliomokkal párhuzamos. E részlet jellemzi aztán az összes újszövetségi apokryphákat.

¹ Az újtestamentom kanonikus iratai mellett a keresztyénség negyedik százada óta nélkülözzük az apokryphus iratokat. Hogy ezeket a kánon megállapítása óta a katholizálódó egyház nemcsak háttérbe szorítani, hanem egyenesen kiirtani igyekezett, az az akkori viszonyok között az ő álláspontjáról teljesen érthető. Ma azonban az újszövetség apokryphusainak az ismerete már nemcsak hogy nem veszedelmes, hanem a kanonikus szent iratok helyes méltánylásához és megértéséhez föltötte hasznos, sőt nélkülözhetetlen. Az erről való meggyőződés indított engem arra, hogy az újtestamentomhoz tartozó apokrypháknak az eredetiből való magyarra fordítását munkába vegyem. Néhány evangéliumot már be is mutattam a Theologiai Szaklapban. Azt hiszem, a magyar protestáns egyházak jelentősége megkívánja, hogy az öskeresztyén hit és szellem ama termékei, a melyek valaha az egyes tartományok szent könyveinek, vagy legalább gyülekezeti építő iratainak gyűjteményeiben

Nagyrészt ugyanazon szellem és buzgóság termékei azok, a melyek a kanonikus iratokat megteremtették. Hiszen az iratok nagy tömegéből válogatták össze a kánonba méltó iratokat. Azelőtt azonban pl. a Jakab elbeszélése is a gyülekezet építő iratai között foglalt helyet. Ezeknek az apokryphusokká lett iratoknak az ismerete nemcsak érdekes, hanem szükséges is.

Jakab művéről most csak annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy azt, a 25-ik fejezet állítása szerint, szemtanú írta és pedig Nagy Herodes halála után, tehát Jézus csecsemő korában. Ezt azonban a munkában található számos tévedés, továbbá Jézus dicsőítése egyenesen kizárja. Előttünk ismeretlen szerző írta azt a második században. De nem lehetett benne eredetileg mind a három részlet, mely most benne van. A mű célja a Jézus származásának fenségét hirdetni nemcsak a saját születésének csodás voltával, hanem anyja születésének az isteni rendelésre való visszavitelével is. Ezzel ez a munka a Mária-kultusz kifejlődésére döntő befolyással volt. Pedig eredetileg a Máriára vonatkozó adatok csak a Jézus fensége kiemelésének szolgálatában állottak.

A Jézus születésére vonatkozó részlet, mely a 11—21. fejezetekre terjed a következő:

11. Egyszer korszót vett és kiment vizet merni; s ime egy hang így szólt:

— Üdvözlégy kegyelt! az Úr van veled, áldott vagy te az asszonyok között!

Jobbra-balra tekintgetett, honnét ez a hang? S megrettenve hazament, letette a korszót és a karmazsint véve a székére ült és szötte. S ime az Úr angyala állott meg előtte mondván:¹

előfordultak, magyar nyelven is hozzáférhetők legyenek. Ha elegendő számú előfizető akad, szíves örömmel közzéteszem az újtestamentomhoz tartozó apokrypháknak bevezetéssel és magyarázatokkal ellátott fordítását. A gyűjteménybe a következő apokryphákat és őskeresztyén iratokat veszem fel:

Héberék, Ebioniták, Egyiptomiak, Péter evangéliumának felmaradt töredékeit s más evangéliumi töredékeket; Péter prédikációját; Jakab és Tamás elbeszéléseit; Barnabás, Római Kelemen, Polykarpus leveleit, a laodiceai levelet, Hermas Pásztorát, az Apostolok tanítását (Didahé); Pál, János és Péter cselekedeteit és Péter Jelenését.

A munka októberben megjelenik. Terjedelme 23 iv körül lesz. Előfizetési ára 4 korona, bolti ára valószínűleg több lesz.

Pozsony, 1905. márczius 1.

Raffay Sándor, theol. akad. tanár.

¹ Az angyali jelenés tehát kettős. Kanonikus evangéliumaink az elsőt nem ismerik. A másodikat is másként beszélik el.

— Ne félj Mária, mert kegyelmet találsz a mindenek ura előtt és foganni fogsz az ő igéjétől.¹

Az pedig ennek hallatára így okoskodott magában:

— Hogy én foganni fogok az élő Istentől, és szülni fogok, mint minden asszony?

— Nem úgy, Mária! — mondá az Úr angyala — mert az Úrnak ereje árnyékol be tégedet, azért azt a szentet is, a ki töled születni fog, a magasságos szent fiának fogják mondani. Mert ő fogja az ő népét bűneiből kimenteni.

S mondá Mária:

— Íme az Úr szolgálója ő előtte; legyen velem a te beszéded szerint!

12. Mikor a bibort, meg a karmazsint elkészítette, elvitte a papnak.² A pap megáldotta őt, mondván:

— Mária, az Úr Isten felmagasztalta a te nevedet és áldott lész a föld összes nemzedékeiben!

Mária megörült és törzsrokonához, Erzsébethez ment.³ Kopogott az ajtón. Ennek hallatára Erzsébet a karmazsint eldobta, az ajtóhoz futott, kinyitotta s Máriát meglátva így üdvözölte őt:

— Hogy jutok hozzá, hogy az én uramnak az anyja hozzám jön? Mert lám a magzat ugrált és üdvözölt téged én bennem!

Mária pedig megfélekezve ama titokról, a melyet neki Gábor arkangyal mondott, az égre tekintett és azt mondotta:

— Ki vagyok én Uram, hogy engem a föld összes nemzedékei áldani fognak!

És három hónapot töltött Erzsébetnél. De mert napról-napra vastagodott, félt és hazament és elrejtőzött Izrael fiai elől. Mikor vele ezek a titokzatos dolgok történtek, Mária tizenhat éves volt.⁴

¹ A második század a Krisztus természetfeletti eredésének, asszonytól való származásának, Isten emberi mivoltának vitás és nehéz kérdését így oldotta meg. A pogány képzetek az istenség természetes közrehatását kívánták volna, míg a zsidó képzet a semmiből is teremteni képes isteni szó segítségével is mindent érthetővé tesz.

² Visszaul a 10. szakaszra, melyben el volt beszélve, hogy Mária a templom függönyéhez szükséges karmazsin meg bibor szövését kapta sors útján. Most a kész szövetet vitte haza.

³ Lk. 1. 39—56-ban ez a látogatás nem ilyen alkalmyszerű, hanem szépen meg van okolva. Lukács sok tekintetben máskép beszél el ezt a látogatást. A párhuzam igen érdekes annak szemlélésére, mikép élt és alakult át a szóbeli elbeszélés az első századok keresztyén közönségének lelkében. Az eltérések és az egyezések szinte kibogozhatlanul átszövik egymást minden egyes részletnél.

⁴ Szerzőnk pontosan számon tartja a fordulatok éveit. Kanonikus evangéliumaink ezekkel nem törődnek. Lukács még legtöbbet gondol a számadatokra, de neki sem sikerült egyetlen pontos adatot sem közölni.

13. A hatodik hónapjában történt, hogy József az építkezéseiből megérkezett ¹ és bemenvén a házba, terhesnek találta őt. A szemét lesütve, a földre zsákra ² vetette magát és keservesen sirt, mondván:

— Milyen orozával tekinthetek az én Uram, Istenemhez? S mit kérjek e leányt illetőleg? Mert az én Uram Istenemnek templomából szüzen vettem őt magamhoz és nem őriztem meg. Ki tett engem tönkre? Ki cselekedte ezt a gazságot az én házamon? Ki szennyezte be a szüzet? Csak nem az Ádám esete ismétlődött meg rajtam? Mert a mint az ő magasztalásának óráján a kigyó eljött és egyedül találta s megcsalta Évát, úgy történt velem is.³

Azután felkelt József a zsákról, Máriát odahitta és azt mondta neki:

— Oh Istennek kedveltje, miért tetted ezt? Miért feledkeztél meg a te Urad Istenedről? Miért alacsonyítottad le a lelkedet, ki a szentek szentében nevelkedtél fel és angyal kezéből vetted táplálékosodat?⁴

Az pedig keservesen sirt, mondván, hogy

— Tiszta vagyok én és férfit nem ismerek.

S mondá neki József:

— Hát honnét van a magzat, a kit viselsz?

Az pedig felelé:

— El az én Uram Istenem, hogy nem tudom, honnét van.⁵

14. József nagyon megijedt, elvonult tőle és töprengett, mit tegyen vele? Így okoskodott: Ha eltitkolom bűnét, az Isten törvénye ellen lázadok, ha pedig leleplezem őt az Izrael fiai előtt, félek, hogy esetleg talán angyaltól van a magzata s akkor ártatlan vért adok halálra. Mit tegyek hát vele? Titkon

¹ Kanonikus evangéliumaink szerint Józsefnek még csak jegyese Mária, a mikor viselős voltát észreveszi. Nem is csak a hatodik hónapban tudja ezt meg, hanem az angyali jelenésből azonnal.

² A zsák durva szövet, melyet a gyászolás vagy böjtölés alkalmával a zsidók magukra vettek (I. Móz. 37, 34.), illetőleg a melyre letelepedtek (II. Sám. 21, 10.).

³ II. Kor. II. 2—3-ban maga Pál apostol is erre látszik utalni. A Talmudban a kigyó csábításának ez az értelmezése egészen szokásos. Míg Ádám buzgólkodott, az alatt a kigyó képébe bujt sátán megismertette Évával az élet keletkezésének titkát, a mit aztán Éva a „tudás“ és az „élet“ fája gyümölcsének megízletetésével Ádámnak is elárult.

⁴ Visszautal a 8. fejezetre.

⁵ Jellemző, hogy Mária úgy tesz, mintha sohase lett volna angyali jelenése. Mentegetőzése csupán arra szorítkozik, hogy férfit nem ismert.

bocsátom el őt magamtól.¹ És meglepte őt az éjszaka. S ime az Úrnak angyala megjelent neki álomban, mondván:

— Ne félj ettől a leánytól, mert a mit visel, az a szentlélektől van. Mert az fogja az ő népét bűneiből kiszabadítani.

József, a mikor felkelt, dicsőítette Izrael Istenét, a ki neki ezt a kegyelmet adta. És oltalmazta őt.²

15. Az irástudó Hannás³ pedig elment hozzá és azt mondta neki:

— Miért nem mutatkozol a mi összejeveteleinken?

— Mert elfáradtam az úttól — mondá neki József — és az első napot pihenéssel töltöttem.

Amaz megfordult és látta, hogy Mária viselős. Gyorsan a paphoz futott és azt mondta neki:

— József, a te védenczed, nagyot vétett.

— Hogy-hogy? kérdé a pap.

— A szüzet, a kit az Úr templomából vett ki, beszennyezte, ágyát meglopta⁴ s nem jelentette azt meg Izrael fiainak.

S felelvén így szól nekik a pap:

— József tette volna ezt?

S monda az irástudó Hannás:

— Küldj szolgálkat és a szüzet terhesnek fogod találni.

A szolgálk kimentek és úgy találták, a mint az mondotta. S Józseffel együtt a törvény elé hurczolták őt (Máriát).⁵

— Mária, mondá a pap, miért tetted ezt? Miért alacsonyítottad le a te lelkedet és feledkeztél el a te Urad Istenedről? Te, a ki ott nevedetél a szentek szentében és angyal kezéből vetted eledeledet, dicsőítő énekeket hallgattál és tánczoltál. Ő előtte, miért tetted ezt?

¹ V. ö. Mt. I. 18—35. A zsidó törvény szerint a házasságtörő nőt — s e tekintetben jegyes és feleség között nem volt különbség — válólevél adásával kellett és lehetett elbocsátani. V. Móz. 22. és 24. Mivel azonban ez kipellengérezés volt, József arra határozta magát, hogy nem nyilvánosan, hanem titkon, csendben hagyja el Máriát. Ez a szándék sokkal természetesebb Máténál, a hol Mária még jegyes, mint itt, a hol már négyesztendő házasságban van.

² Szerzőnk sokszor és erősen igyekszik kiemelni, hogy József nem férj, hanem csak gyám, s Mária nem férjnél, hanem csak oltalom alatt van.

³ Hannásról közelebbi adatunk nincsen. Azon irástudók egyike ő is, kik a zsinagógák vallásos életét vezették. Józsefnél pásztori látogatást végzett. Szerzőnk szerint itt József és Mária jeruzsálemi lakosok s így ezzel a 17. fejezet határozott ellentétben áll.

⁴ Szólásmód a törvénytelen közlekedés kifejezésére.

⁵ Kanonikus evangéliumaink e törvényes tárgyalásról mit sem tudnak. De itt sem sok a haszna, mert Mária itt sem hivatkozik az angyali jelenésre.

Az pedig keservesen sirt és mondá:

— Él az én Uram Istenem, hogy tiszta vagyok előtte és férfit nem ismerek!

S mondá a pap Józsefnek:

— Miért tetted ezt?

Mondá József:

— Él az én Uram Istenem, hogy tiszta vagyok én ettől!

— Ne tégy hamis tanúságot, — mondá a pap, — hanem mondd meg az igazat: te megloptad az ágyát és nem jelentetted meg Izrael fiainak, s nem hajtottad fejedet a hatalmas kéz alá,¹ hogy magod megáldassék!

József pedig hallgatott.

16. Akkor azt mondta a pap:

— Add vissza a szízet, a kít az Úr templomából vettél.²

József erre heves zokogásba tört ki. A pap pedig így szólt:

— Az Úr próbájának vizével³ itatlak meg titeket s a ti bűnötök nyilvánvaló lesz előttetek.

S a pap fogta, megitta Józsefet és a hegyre küldte őt, de sértetlenül jött vissza. Azután Máriát is megitta és a hegyre küldte, de sértetlenül jött vissza. S az egész nép csudálkozott, hogy nem jelentkezett rajtuk bűn. Akkor azt mondta a pap:

— Ha Isten nem nyilvánította ki a ti bűneiteket, én sem ítélem azokat.

És elbocsátotta őket. József pedig magához vette Máriát s örömmel és Istent dicsőítve tért haza.

17. Augusztus királytól pedig parancs⁴ jött, hogy írják össze mindazokat, a kik a júdeai Betlehemben laknak. S mondá József:

¹ V. ö. Rúth 4. 11. Tób. 7. 15.

² E felszólítás Máriának nem a személyére, hanem az erkölcsi értékére vonatkozik. József azért sir, mert erre természetesen képtelen.

³ A vizpróba IV. Móz. 5. 11—31. rendelkezésén alapul. Szentelt vízbe a templom földjéből kevés homokot tettek s azt a gyanúsított vagy terhelt egy átok kimondásával megitta. Aztán kiment a hegyre, vagy — későbbi időben — hétszer körülkerülte az oltárt. Ha ez alatt sem történt vele baj, akkor ártatlansága nyilvánvaló volt. Józsefet és Máriát ez istenitélet ártatlannak bizonyította a nélkül, hogy a dologra valamelyes fény derült volna. Érdekes és jellemző a törekvés, a melylyel Máriát még törvényes fórum előtt is teljesen tisztázni igyekeztek.

⁴ V. ö. Lk. 2, 1—10. szerzőnk szerint csakis nemzetség összeírásáról van szó. S ez esetben érthető is József Betlehembe menetele. Persze az erre vonatkozó parancsot nem Augusztusnak kellett kiadnia. Tehát ezt a törzskönyvet illető revidálást szerzőnk is összezavarja az általános népszámlálással, a melyről Jézus születése táján szó sem volt. Szerzőnknek nem azt kellett volna mondania: a kik Betlehemben laknak, hanem a kik a Dávid törzséhez tartoznak s így Betlehemben iran-

— Én be fogom iratni a fiaimat, de mit tegyek ezzel a leánynyal? Miként fogom feliratni? Feleségemül? Szégyenlem. Vagy tán leányomul? De hiszen Izrael fiai mind tudják, hogy nem lányom. Határozzon az Úrnak e napja, a mint az Úr akarja.

Felszerelte a szamarat és Máriát ráültette. A fia vezette,¹ József utána ment. Mikor már három mértföldnyire voltak, József megfordult s látta, hogy Mária szomorú s azt gondolta magában:

— Bizonyosan az bántja, a mit visel.

S megint megfordult József és látta, hogy nevet. S mondá neki:

— Mária, mi van veled, hogy arcodat egyszer szomorúnak, máskor meg mosolygónak látom?

— Mert két népet látok az én szemeimmel,² felelé Mária Józsefnek, az egyik sir és jajgat, a másik örvend és vigadozik.

Mikor a fele útra értek, azt mondta neki Mária:

— Vegyél le ez állatról, mert a magzat nyom, kikivánkozik.

Levette hát az állatról és azt mondta neki:

— Hova vezesselek és hol rejtsem el a te gyalázatodat, hiszen pusztá ez a hely?!

18. Egy barlangot talált³ és abba vezette őt. Fiait melléje

dók össze. Minthogy pedig a 10. fejezet szerint Mária Dávid törzséből való volt — a minek azonban ellene mond a 12. fejezet — nem érthető József habozása, hogy Máriával mit tegyen? Szerzőnk már arról is megfeledezett, hogy az előzőkben József mindig jeruzsálemi lakosnak van feltüntetve. Most pedig a lakása legalább hét mértföldre van Betlehem-től, mert a fele útja a három mértföldet meghaladta.

¹ A következő fejezet szerint több fia is volt ott Józsefnek. Ez a fiú maga volna a mű szerzője: Jakab.

² A két nép a hívők és hitetlenek, az üdvözülendők és az elkárhozandók serege, melyeket a születendő gyermek különit majd el egymástól.

³ Ugyanígy *Origenesnél* c. Cels. 1, 51., a ki azt mondja: „Muto-gatják Betlehemben a barlangot, a hol született s a barlangban a jászolt, a hol pólyázták”. *Epifanius* Haer. 78-ban szintén barlangról szól, de már az 51. fejezetben *ἐν πάτρῃ καὶ σπηλαίῳ* áll. *Evang. Inf. Arab.* szintén barlangot mond. *Justinus Martyr* (Dial. c. Tryph. 78.) Origenessel egyezőtleg a barlangbeli jászolról beszél. *Lukács* a barlangot elhagyja és csakis jászolról szól 2, 7. 17. *Máté* pedig már se barlangról, se jászolról nem beszél, hanem házról, a mely felett a csillag megállott 2, 11. Kétségtelen, hogy a Jézus születésének helyére vonatkozó elbeszélés nagy alakulásokon ment át s ezt az alakulást Mikeas 5, 1—3. erősen befolyásolta. Nevezetes eltérés, hogy míg a kanonikusok szerint azért szorulnak be egy betlehemi istállóba, mert a szállóban már nem kaptak helyet, dadig itt Betlehemtől 3—4 mértföldre a kényszerűség hajtja őket egy barlangba. Ebből érthetőbb a Betlehem környékére is kiterjedő gyermekirtás.

állította, ő pedig elment, hogy egy zsidó bábát kerítsen Betlehem környékén.

— Én pedig, József,¹ járkáltam és nem járkáltam. Fölkétekintettem a levegőbe és láttam, hogy a levegő meg van dermedve. Fölnéztem az égboltozatra és láttam, hogy áll és az égnek madarai mozdulatlanok. A földre néztem és láttam rajta egy tálat körötte ülő munkásokkal s a kezek a tálban voltak és a kik ettek, nem ettek; a kik meritettek, mit sem emeltek ki; a kik a szájukhoz közeledtek, mit se vittek oda, hanem valamennyiük tekintete fölfelé volt irányítva. S ime nyáját tereltek és nem haladtak, hanem állottak és a pásztor felemelte a kezét, hogy botjával verje őket és a keze fönmaradt. Ránéztem a folyó árjára és láttam, hogy a bakok szája rajta fekszik, de nem iszik. Azután egyszerre minden visszazökkent a természetes folyásába.

19. S ime egy asszony jött le a hegyekből és azt mondta nekem:

— Ember, hová mégy?

— Egy zsidó bábát keresek, felelém.

— Izraelita vagy? mondá nekem.

— Az, mondám.

— És az, a ki a barlangban szült, kicsoda? Kérdezte ő.

— Az én jegyesem, feleltem én.

És azt mondta nekem:

— Nincsen feleséged?

— Mária az, mondám neki, a ki az Úr templomában nevedett, s a kit nekem sorsoltak feleségül. De nem feleségem, hanem a Szentlélektől fogant.

— Igaz ez? kérdi a bába.

— Jőjj és lásd, mondá neki József.

És a bába vele ment.² A barlang nyilásában megálltak s ime fényes felhő árnyékolta be a barlangot. S a bába így szólt:

— Ma fel van a lelkem magasztalva, mert szemeim csudát láttak, mert Izrael szabadítása született.

— És a felhő tüstént felszállt a barlangból és oly nagy fényesség sugárzott a barlangban, hogy szemeink nem bírták elviselni. Nemsokára azonban az a fény is eloszlott, mignem láthatóvá lett a csecsemő és odament és mellet kapott anyjától Máriától. A bába pedig felkiált és ott mondá:

¹ Ezentúl József saját elbeszélése következik, mert ezeket a tapasztalatokat csakis ő mondhatta el. A Megváltó világra szóló nagy esetében az egész teremtettség részt vesz.

² Ez a kételkedő, de hinni kész emberek megszemélyesítője.

— Nagy nap ez nekem, hogy láttam ezt az új csudát!
Mikor a bába kiment a barlangból, a szembe jövő Salomé-
nének azt mondta:

— Salome, Salome,¹ új csudát tudok neked mondani:
szűz szült a természeti állapot ellenére.

— Él az én Uram, Istenem, mondá Salome, ha meg-
nem győződöm róla,² bizony én nem hiszem, hogy szűz szült.

20. A bába bement és azt mondta Máriának:

— Igazodj el, mert nem kis küzdelmen fogsz átesni.

És megvizsgálta őt Salome s jajgatva mondá:

— Jaj az én vétkenek és hitetlenségemnek, hogy az
élő Istent kísértettem, ime a kezem égve hull le rólam!³

S térdre borult az Úr előtt mondván:

— Atyáim Istene, emlékezzél meg, hogy én Ábrahám,
Izsák és Jákob ivadéka vagyok; ne czégérezz ki engem Izrael
fiai előtt, hanem add vissza karjaimat. Mert te tudod, Uram,
hogy a te nevedben végeztem gyógyításaimat és tőled nyer-
tem jutalmamat.

S ime az Úrnak angyala oda állt s mondá neki:

— Salome, Salome, meghallgatott téged az Úr. Nyujtsd
a kezdet a gyermeknek és vedd fel őt s gyógyulásod és
örömed leszen.

Odament Salome és felvette őt, mondván:

— Imádom őt, mert Izraelnek nagy királya született!

S ime tüstént meggyógyult Salome és megigazulva ment
ki a barlangból. S ekkor egy hang azt mondta:

— Salome, Salome, ne hirdesd el a csudát, melyet lát-
tál, mig csak a gyermek Jeruzsálemben nem megy.⁴

21. József éppen készülődött, hogy kivándorol Júdeába.⁵
És nagy zavar támadt a júdeai Betlehemben. Ugyanis mágusok⁶
jöttek mondván:

¹ Ez is bába.

² Nem akartam szó szerint fordítani ezt a részletet: εἶν μὴ βαλῶ
τὸν θάκτολον μου καὶ ἐρευνήσω τὴν φύσιν αὐτῆς.

³ E fejezet a kétkedés veszedelmét s a kétkedő bűnhődését és
megtérését írja le. A gyermek csodatévő ereje már itt is mindenre képes.

⁴ E tilalom Lk. 2, 22-re vonatkozik.

⁵ Minthogy Júdeában volt József, oda nem is akarhatott kiván-
dorolni, hanem talán „Júdeából” akarta a szerző mondani, vagy, a mi
még sokkal valószínűbb: Jeruzsálemben akart menni, a gyermek bemu-
tatása végett.

⁶ Mágusok, zárt papi rend a médeknél, perzsáknál, babyloniaknál.
Astronomiával, medicinával, természettudományokkal s némelyek bűvészkedéssel foglalkoztak. *Máté* szerint keletről jöttek. Így mondja ezt az
ál-Máté, az arab gyermek-evangélium, továbbá *Celsus* (Origenesnél). *Jus-*

— Hol van a zsidóknak most született királya? Mert láttuk a csillagát keleten és eljöttünk, hogy őt tiszteljük.

Mikor ezt Herodes meghallotta, megijedt és szolgákat küldött a mágusokhoz. Aztán összehívatta a főpapokat és megkérdezte őket, mondván:

— Miként van megírva a Krisztusról, hol születik?

— A júdeai Betlehemben, felelték, mert így van megírva.

Aztán elbocsátotta őket és megkérdezte a mágusokat szólván nekik:

— Miféle jelet láttatok a született királyra vonatkozólag?

A mágusok azt mondták:

— Egy óriási csillagot láttunk, a többiek között, a mely annyira meghaladta azokat a fényével, hogy nem is látszóttak. Mi ebből megtudtuk, hogy Izrael számára király született és eljöttünk, hogy neki tisztelegjünk.

Erre a mágusok kimentek és íme az a csillag, a melyet keleten láttak, előttiük ment egészen addig, míg a barlanghoz nem értek. A barlang homlokán aztán megállott. És a mágusok a gyermeket anyjával, Máriával meglátván, málháikból ajándékot: aranyat, tömjént és myrrhát szedtek elő. S miután az angyal arra utasította őket, hogy ne menjenek be Jeruzsálembe, más úton tértek vissza hazájukba.

Pozsony.

Raffay Sándor.

tinus Martyr (Dial. c. Tryph. 77., 78., 88., 102., 103, 106., még azt is mondja, hogy Arabiából jöttek. *Epifanius* adata a legérdekesebb. A hitről írt munkája 8. fejezetében írja, hogy ezek a mágusok Magódia tartományának Arabia nevű vidékéről jöttek. Ezen pedig Damaskus vidékét érti, a mit az is bizonyít, hogy Jés. 8, 4-et idézi, a hol e város egyenesen meg van nevezve. Hogy pedig Damaskust csakugyan Arabiához, nem az arabiai félszigethez, hanem Arábia nevű vidékhez számították, arra *Justinus Martyr* c. Tryph. 78 is bizonyosságot szolgáltat. Hasonlókép *Tertullian* is adv. Jud. 9. és adv. Marc. III. 13 műveiben. Tehát a Jézust kereső mágusok nem királyok, hanem papok voltak és nem az arab félszigetről, hanem Damaskus vidékéről jöttek. Ez adat világánál Gal. 1, 74 is más színben tűnik fel. Hogy a mágusoknak már a tervezett látogatása is nagy zavart idézett elő Betlehemben, holott maguk sem tudhatták még, hogy Betlehembe kell majd menniök, csak a későbbi kor előtt nem lehetett érthetetlen, a mikor már e látogatást mindenki történeti valóságnak ismerte és hirdette. Az is igen furcsa, hogy a mágusok a zsidók királyát keresik. Herodes meg mindjárt a Krisztusról tudakozódik. Szerző nem veszi észre, hogy Jézust nem a betlehemi úton, hanem Betlehemben keresteti.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

A NAGY PER SKÓCZIÁBAN.

Nagy esemény történt 1900-ban a skót szabad egyházak életében. A két legnagyobb szabad egyház, az united presbyterian és a free church egyesültek az új századot megnyitó évben. Mindkét egyház legkiválóbb tagjainak forró vágya ment teljesülésbe. Közös hit, közös munka volt a két egyház között már előzőleg is az összekötő kapocs, az elválasztó fal pedig oly alacsony, annyira elmállott volt, hogy végleges eltávolítása egyik fél részéről sem kívánt nagyobb áldozatot. Fontos és a más egyházak beléletét is megmozgató, új irányba terelő lépés volt ez. Mert hiszen alig, hogy a két nevezett egyház egyesült, úgy az anyaországban mint a kolóniákban levő apróbb felekezetek körében is feltámadt a Krisztusban való szorosabb, látható alakban is megnyilvánuló tömörülés szükségességének érzete.

A congregationalisták még boldogult dr. Parker alatt tanácskoztak az independens elveket valló egyházközségek szorosabb egyesülést célzó rendszabályokról, az „united congregationalismus“ elvének megvalósításának szükségessége uralmat vett ezen tevékeny és legnépesebb szabad egyház vezetőinek lelken. Az eszmének előharczosa dr. Parker halála óta a „leányzó alszik“, az independenseknek ez idő szerint nincs olyan markans egyéniségű vezérük, mint dr. Parker és dr. Dale volt és az alább elmondandó események is némileg lehűtőleg hatottak az eszme megvalósítására nézve.

A methodisták sok apróbb felekezetre oszlanak Angliában, a legnagyobb közöttük a wesley-i methodisták felekezete. Csodálatos az, hogy „püspöki methodisták“ — Amerika egyik legnépesebb felekezete — Angliában nincsenek. Mindezen

angol apróbb methodista felekezetek is megindították az akciózt az egymás között való egyesülésre.

A baptisták sem képeznek egy egységes egyházat Angliában. Annyiban megegyeznek, hogy szervezetük az independentismus felé hajló általában, de confessionalis jellegű eltérések vannak. A „strict“ — szigorú — és a moderate baptisták, „kálvinista baptisták“ között a tan tekintetében vannak különbségek. Mint tudjuk Spurgeon annak idején kivált a baptista unio kötelékéből „strict“ kálvini elvei miatt s őt sokan követték. Spurgeon halála óta az ellentétek elsimulóban vannak.

A koloniákon, Ausztráliában, New-Zealandban és a canadai tartományban az ige testet öltött: a különböző elnevezésű és aprólékos dolgokban eltérő presbyteri egyházak egyesülése már megtörtént.

Egyesülés, unio a közös nagy czélok elérésének eredményesebb keresztyulvitelére ez volt a jelszó, erről tanácskozott minden assembly, minden conference és unio.

De az öröm és lelkesedés poharába csakhamar egy nagy örömcsepp került. A látszólag egységes „Free Church of Scotland“ lényegében az egyesülést megelőzőleg is két táborra oszlott. Ezen megoszlásnak fizikai, földrajzi oka is volt. A skót felföld népe a multban politikailag is, hogy úgy mondjuk, orthodox nézeteket vallott, a Stuartokhoz hű maradt akkor is, midőn a „Cowland“ kibékült az új helyzettel az orániai, illetve hannoveri ház uralmával. Vallási tekintetben még nehezebben volt a skót felföld kezelhető. Nem is említve, hogy a skót felföldön, éppen a Stuartokhoz való ragaszkodás következtében sok „clan“ — törzs — megmaradt a római egyház kebelében, az a rész is, a mely a megtisztult egyház hive lett, vallási, confessionalis tekintetben mindig a merev „orthodoxia“ álláspontjára helyezkedett. A skót felföldi papok gyülekezeteikkel egyben mindig gyanakodó szemmel nézték azt a szabadabb és mondjuk evangéliumszerűbb szellemet, a mely a kollegiumok csarnokaiban a tanárok útján vagy sokszor azok nélkül és ellenére elterjedt az ifjabb generatio körében. Különösen a westminsteri hitvallás túlmerev ultra kálvini felfogása ellen — X. fejezet — keletkezett a mult század 80-as éveiben élénk akció, mert hiszen a skót papoknak e confessióval szemben való lekötölezettségüket névalírásukkal kellett kijelenteni. Így keletkezett az ú. n. „Declaratory Act“ a skót szabadegyház assembly-jéből, mely a westminsteri hitvallás említett fejezetében foglalt, elhívásról szóló tannak enyhébb magyarázatot ad és a „free gospel“ álláspontja felé közeledik. Ez termé-

szetesen a skót felföldi papok és gyülekezetek részéről annak idején heves ellentmondásra talált.

Még egy más fontos kérdésnek tárgyalása is közreműködött a skót szabad egyházban egymással szemben álló pártok alakítására. Ez az ú. n. „establishment principle“, az állam és egyház egymáshoz való viszonyának meghatározása. A free church 1843-ban az államnak az egyház dolgaiba való többrendbeli beavatkozása, különösen pedig a patronatusi jogok körül való több visszaélés miatt vált ki az államegyház kötelekéből.

A kiváltak, annak daczára, hogy többségben voltak, a „húsos-fazekakat“ hátrahagyták a „szolgaság földjén“. Az establishment principle-t a szabad egyház egy része elvben fel nem adta, t. i. nem lépett a merev voluntarismus álláspontjára, csak az erostianismus elve ellen küzdött, nem vonta ugyanis kétségbe, hogy az államnak bizonyos erkölcsi kötelezettségei vannak az egyházzal szemben, hiszen Kálvin sem tanította az egyház és állam elválasztását. A „church and state“ egy állandó programpontja volt a skót szabad egyház assembly-jének és dr. Rainy, az unio-párt vezére, az egyesülés feltételül — az államegyházzal — a disestablishment elvének érvényre emelését jelölte meg, vagyis hogy az államegyház adja fel az „államiság“ jellegét az ezzel járó előnyökkel és megkötöttséggel egyben. Más szóval ő egy nagy egyetemes skót *szabad* egyház létesítésén fáradozott, a melyben egyesülhetett volna nemcsak az államegyház, hanem az ebből már régebben kivált *egyesült* presbyteri egyház is, a mely eleitől fogva a merev disestablishment principle álláspontján állott.

A szabad egyház tehát, midőn 1900-ban ezen utóbb nevezett egyházzal egyesült, feladta a cél érdekében fent jelzett elvét, az establishment principle-t, hiszen tényleg már úgy is 1843 óta nem volt semmiféle kapcsolatban az állammal.

De mégis a Declatory Act elfogadása és ezen establishment elvének feladása volt egy képtelen bírói ítéletnek alapja. A skót felföldi papok közül ugyanis mintegy 30 nem lépett be az unióba a fent jelzett mélyebbre nyuló okok miatt és tiltakozásának, elégedetlenségének mindjárt azzal adott kifejezést, hogy pert indított az „egyesült szabad egyház“ ellen azon vagyonért, a melyet a szerinte elpártoltak magukkal vittek át az új kötelékbe. Ok a visszamaradtak az eredeti szabad egyház s így az összes egyházi *közvagyon*, a mely az úgynevezett „Model trust deed“ jogszabályai szerint lett a skót szabad egyház nevére jegyezve, az övéké, nem azoké, a kik „kimen-

tek" és a disestablishment alapján álló egyesült presbyteri egyházat megnagyobbították, feladván, hátrahagyván elveiket, hátra kell hagyniok azon vagyont is, a melynek élvezete előbbi elveik fentartásától lett a nevezett „trust deed“ által függővé téve. Ez a „model trust deed“ a separatistikus hajlamok érvényesülésének akarta útját állni, meghatározván, hogy milyen feltétel alatt lehet részes valamely testület a közvagyonban, mert a szabad egyház nem „jogi személy“, hanem bizonyos szabályokon alapuló társaság és esetleges kiválások alkalmával milyen mértékben részesülhet a közös szerzeményből.

Az első törvényszéknél a kívül maradt kisebbség elvesztette perét, az egyezkedési kísérletek is, sajnos, meghiusultak. Erre a makacs kisebbség, a melyet időközben „wee free church“-nek picziny szabad egyháznak neveztek el, Anglia legfőbb törvényszékéhez a „lordok házához“ fordult keresetével. Ez a ház az elnöklő lord kanczellárral együtt hét lord főbíróból áll. A tárgyalás hosszadalmas volt, mindkét fél a távol multba belenyulólag védte a maga ügyét. A lord főbíró eleitől fogva ellenséges álláspontot foglalt el az egyesült szabad egyház ellen és azon pont bizonyítására helyezte a fősúlyt, hogy a szabad egyháznak volt-e joga feladni az establishment principle-t, valamint arra, hogy joga volt-e bármi tekintetben eltérni a westminsteri hitvallás felfogásától a praedestinatiót illetőleg és azon következtetésre jutott, hogy feladván ezen elveket, megszűnt „the free church of Scotland“ lenni, ez azon töredék maradt, a mely confessióján nem változtatott, illetve egy más egyházbá való csatlakozás által lényegében nem változott. A „Model Trust Deed“, vagyis a szabad egyház mint Trust által szerzett vagyon tehát azon egyházé kell hogy legyen, tekintet nélkül ennek nagyságára, a mely sem nevében, sem lényegében nem változott. Ezen a törvény kicsinyes betűmagyarázata alapján hozott ítélet érthető megdöbbenést keltett az egész hármás királyságban.

Első sorban is útját vágta azon egyesülési kedvnek és terveknek, a melyekről ezen czikk elején szóltam. Egy mintegy 10 millió font értékű vagyon 20 s egynéhány gyülekezet birtokába ment át, kollegiumok, templomok, lelkeszlakok, missiói állomások a világ minden részében, alapítványok, szóval mindaz, a mi a „Model Trust Deed“ neve alatt szerepelt. Azon templomok, alapítványokra stb., a melyek valamely külön trust-ként szerepeltek, ez az ítélet nem vonatkozott.

Az ítélet végrehajtása nem sokáig késett, a győzelmes kisebbség csakhamar megkezdte a birtokba helyezési eljárást. A legelső és legnagyobb csapás az egyesült szabad egyházra

nézve az edinburghi „New College“ elvesztése volt, ez a gyönyörű épület, Edinburgh legszebb középülete, maga egy „hegyen épült város“, nagyszerű tantermeivel, tanácstermével, gazdag könyvtárával stb., Achilles sarka, vagy mondjuk Archimedes pontja az egyháznak. Ennek principálja, igazgatója, az egyesült egyház vezére, Skócia egyik legkiválóbb fia dr. Rainy, a ki az egyesülés harczosa volt éveken át s így a legnagyobb szálla a kisebbség szemében. Bizonyára szomorú érzelmekkel vett búcsút a drákói ítélet végrehajtása után a neki oly kedves megszokott helytől, a búcsúebéd alkalmával, a mely a róla nevezett teremben volt. Bizonyos tekintetben olyan érzelmek kellettek fel bensejében, mint midőn a szomorú multban a mi Pósházynk vett búcsút diákjaival a pataki ősi kollegiumtól. Valóban talán csak az tudja méltányolni az ő tanártársai és diákjai érzelmeit, a ki ismeri az ottani viszonyokat és tudja, hogy a szabad egyháznak minő féltett kincse, dédelgetett gyermeke volt az edinburghi new college. Az államegyház adott menedéket a kiűzötteknek az edinburghi egyetem theologiai fakultásán.

És jött a többi, az egyesült egyház hatalmas középülete a kollegium szomszédságában, a hol a közpéntzár és az egyes ügyágakat intéző bizottságoknak hivatalos helyisége van.

Az intéző férfiak felocsudván az első kábultságból és azon csalóka reménykedésből, hogy a kisebbség méltányos leend s valamely kompromisszumra fog lépni, a helyzet valamilyen még lehetséges megváltoztatására gondoltak azonnal. A felső bíróság ítelt, de hátra volt még a szuverén parlament. És most előállott az államtól való teljes függetlenségi elvnek képtelensége. A felső bíróság úgy ítelt a szabad egyház vagyoneperében, mintha az egyház nem volna egyéb mint egy tröszt, a melynek az állam beleegyezése nélkül alapszabályaiban — hitczikkeiben — nincs joga változtatást eszközölni. A szabad egyház, illetve ennek assembly-je souverain törvényhozó testületnek tartotta önmagát és most ime kénytelen a parlamenthez fordulni, ő nála keresvén igazát, és a királytól a skót ügyek minisztere útján egy vizsgálóbizottság kiküldetését kérte, az egyes alapok jogi természetének megvizsgálása céljából, és ama célból, hogy azon épületeket és alapítványokat, a melyeket a kisebbség nem használhat fel erőinek csekélysége miatt, rendeltetési céljuk szerint parlamenti végzés alapján adják át az egyesült szabad egyháznak. A kisebbség nem tagadja, hogy ezen alapítványokat, szóval a vagyont fel kell használni a rendeltetési célra, nem is akarja most egyelőre a teljes vagyon élvezetét, hiszen nincs hozzá embere, eszköze, de a *fokozatos* birtokbavétel elve mellett kardoskodik.

Sikerült kieszközölni a vizsgálóbizottság kiküldését. A király három skót mágnást bízott meg az ügy, a vagyoni jogi dolgok minden részére kiterjedő vizsgálatával. A vizsgálat most van folyamatban, hogy eredménye milyen lesz, előre nem lehet tudni. Behatóan megvizsgálják nemcsak az illető vagyon eredetét, hanem az illető adományozó intencióját is, hogy t. i. milyen nézetben volt a szabad egyház egyesülésével szemben. A külön trustök, azok t. i., a melyek nem az egyetemes vagyonba tartoznak és külön vagyonkezelők — trustee — kezében vannak, nem okoznak nehézséget, de nehézséget okoznak: az egyetemes vagyon s különösen az olyan gyülekezetek templomai stb., a melyeknek tagjai között mindkét peres félnek vannak hívei. Szóval egy valóságos „monstre“ per ez, a minő még kevés volt.

A mi sympathiánk feltétlenül az egyesült szabad egyház felé kell hogy forduljon. Hiszen a régi szabad egyház legnemesebb és nevesebb alakjai, a kik ezen egyházat a virágzásnak oly magas fokára emelték, a kik képessé tették ezen aránylag kicsiny egyházat ama hatalmas munkára, a melyet végzett és végez, mind az egyesült egyház kebelében vannak.

Amott pedig abban a kisebb táborban, olyan vélemény van az egyesült egyházzal, hogy az nem egyéb, mint a filiszteusok, moabiták stb. szerepe, a mely vele mint az Úr választott népével szemben áll, sőt még ennél is rosszabb, a sátán intézménye, a melyet el kell pusztítani e föld színéről, az Úr nagyobb dicsőségére. Valóban, ha látba vetjük azoknak a skót highlander papoknak keresztyénségét, nem sokkal többet találunk benne, mint egy frazeológiába burkolt zsidóskodó, szűkeblű vallást.

Adja Isten, hogy az egyesült nemes egyház diadalmasan kerüljön ki ebből a megpróbáltatásból és az ősz principal dr. Rainy ismét bevonulhasson abba az intézetbe, a hol most 12 szomorú diák lézeng, a szép alma materbe, a mely sok magyar diáknak volt kellemes otthona.

Végül néhány statisztikai adatot említek fel. Az egyesült skót szabad egyház a múlt év december hava 31-én 502,700 tagot — úrvacsorával élő — számlált, a régebbi szabad egyház 301 ezer taggal van képviselve, 5 ezer és néhány százal növekedett az egyház az egyesülés óta, annak daczára, hogy a kívül maradt kis szabad egyház is 20 és néhány ezer tagot számlál. A kis szabad egyház most mindent elkövet, hogy híveinek számát növelje, még a rágalmazástól, gyanusítástól sem riad vissza, de a skót nép, azt hiszem, végleg leszámolt már

azzal a szűk látókörű, szűkkeblű irányzattal, a mely a kisebbségnek oly jellegzetes tulajdonsága.

Knox János 400 évvel ezelőtt született, születésének ezen évben van 4 százados emlékéve, üdvös dolog volna, ha az ő róla való megemlékezés, de még inkább a mi hitünk elkezdőjére való tekintet közelebb hozná Skócziában és az egész hármaskiráltságban az összes evangéliumi felekezeteket a Krisztusban megbékülés és ő benne egybekötetés szükségességének gondolatához, illetve ezen gondolat megvalósításához.

B. Pap István.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az Apostolok Cselekedeteiről írott könyv. Új-szövetségi irodalomtörténeti tanulmány. Theologiai akadémiai magántanári vizsgálatra írta *Harsányi István*. Sárospatak, 1904. Ára 2 kor. 40 fillér. Kapható a szerzőnél Sárospatakon.

A szerző új-szöv. *irodalomtörténeti* tanulmánynak nevezi művét. Valóban ez az egyedül helyes és szabatos megjelölése annak a tudománynak, mely az új szövevségi iratokat tartalmuk, keletkezésük, szerzőik, hitelességük, kölcsönhatásuk, kánonná való összefoglalásuk szempontjából, szóval irodalomtörténeti módszer szerint vizsgálja. Tanulmányában a történeti kritikai irány hívének bizonyul s jóformán kizárólag az idevonatkozó német irodalomra támaszkodik, de ennek keretén belül kimerítő, alapos kutatást végzett. Mint tanulmány, nem törekszik specialiter eredetiségre, bár itt-ott egy-egy önálló nézetet is megkoczkáztat; célja inkább az idevonatkozó tudományos kutatás eredményeinek összefoglaló ismertetése.

A 153 lapra terjedő munka rövid bevezetés után, melyben jelzi álláspontját, hat pontban tárgyalja. 1. A könyv adatainak történeti hitelességét, (7—79. l.) 2. célját, (80—92. l.) 3. forrásait, (93—116.) 4. szerzőjét, szerzetési idejét és helyét, (117—123.) 5. kétféle szövegét, (123—128.) 6. adatainak chronologiai meghatározását (129—131. l.). Végül függelékképen ismerteti a magyar theologusok felfogásait a Cselekedetek könyvéből (134—153. l.).

Legfontosabb az I. fejezete, melyben a könyv adatainak történelmi hitelességét vizsgálva, azokat hiteles, helyesbitendő és nem hiteles adatok csoportjára osztja.

Lépésről-lépésre haladva sorra veszi ez adatokat, pro et contra felhossa a rájuk vonatkozó nevezetesebb magyarázatokat s legtöbbször a helyesebbet fogadja el. De itt-ott téved vagy túlzásba esik. Pl. Márk János visszafordulását félútról a szöveg (13, 13; 15, 38.) nem magyarázza. Ha mégis okát kutatjuk, azt mélyebben kereshetjük, mint H. keresi, (34. l.) az utóbbi hely szerint való-

színiüleg elvi ellentét fölmerülésében, miként később Barnabás elválásának okát. (V. ö. 15, 39-et Gal. 2, 13-mal!) — Hogy Pál miként került ki élve a lystrai megköveztetésből, a szöveg szintén nem mondja meg, de legyen H. magyarázata szerint: nyavalyatörős volt. Csak ne állítsa ily határozottan, (35. l.) hogy „Pál a maga bevallása szerint nyavalyatörős volt“. (II. Kor. 12, 7.) Ez csak Krenkel hypothesis a nevezett hely alapján! — A Gal. 4, 14—15-öt a Csel. 14, 11—18-ra vonatkoztatni (35. l.) még valószínűséggel sem lehet. Teljesen eltérnek az adatok, a helyzet, a szellem. — A 16. l. adatát Timotheus származását illetőleg a 2. Tim. 1, 5. alapján oly módon igazítani ki, hogy anyja is görög volt, így hát ő egészen pogány származású (50. l.), bajos dolog. Az Eunike nevet viselhette zsidó asszony is, csakúgy, mint a Priscillat. — A Pál apostol athéni szerepléséről szóló tudósítást nem tartja történeti hitelességűnek. (55. l.) Kétségtelen, hogy az előadás nagyon fel van itt ékesítve s a beszéd egészen rhetori inventiora vall, de ezeken át is történeti magvát biztosan lehet látni. Az athéni élet rajza teljesen pontos. Hogy Pált, az idegen isten hirdetőjét az Areopagosra viszik, azt is könnyű megérteni, mert hiszen ez volt a vallási ügyek legfőbb öre. De a bírák maguk is megoszolván véleményükben, elbocsátották. Az ügy érdemleges tárgyalás alá sem került. Hogy athéni szereplése nem sikerült, ez is hü vonás. A görög cultura centruma ellenállt egész Justinianusig. — A 18, 18. adata Pál fogadalmáról és megnyírtkezéséről mindenesetre érthetetlen. De érthetőbbé tenni H.-nak a 21, 26—32-re alaptalanul épített alkalmazkodási felvétele által nem sikerült. Hiszen e helyen szó sincs azokról a dolgokról, melyeket az 58. lap utolsó soraiban belemagyaráz.

Nyelvtanilag hibás a Gal. 2, 10. $\alpha\upsilon\tau\omicron\ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron$ kifejezésének „éppen akkor“-ral való fordítása (30. l.) „éppen ezt“ vagy „éppen ezért“ helyett. A bizonyítandó dolog azonban, hogy t. i. a 11, 30. a 15, 2-vel kombinálható, nem lehetetlen. Szint ily hibás és önkényes az 52. 53. lapon a bizonyítékul felhozott 1. Thess. 2, 2. fordítása: „Bár betegség küszöbén voltam ($\pi\rho\rho\alpha\theta\omicron\nu\tau\epsilon\epsilon\varsigma$) és felháborodva lélekben ($\acute{\omicron}\beta\rho\tau\omicron\theta\epsilon\upsilon\tau\epsilon\epsilon\varsigma$) Filippiben“ — e helyett: bár előbb szenvedtünk és bántalmaztattunk F.-ben. Csakhogy itt a bizonyítékkal együtt a tétel is elesik, hogy Pál Filippiben nem szenvedett börtönt s bántalmazást. Hibásan értelmezi (71. l.) a $\pi\rho\alpha\tau\omicron\upsilon\rho\tau\omicron\nu$ -t (Filippi 1, 13.) császári várnak a praetorianusok kaszárnája helyett.

A 2. fejezetben a könyv célját a korábbi és újabb meghatározások elvetésével Pfeiderer definitiójában látja legszabatosabban megjelölve, mely szerint e cél nem más, mint a keresztyén-ség védelmezése a pogány és zsidó világgal szemben. Ebben egészen

jól egyetérthetünk vele, de e mellett az adatok és tények bizonyos párhuzamos csoportosítását nem lehet elvitatni. (83. l.)

A 3. részben a mű forrásait az ide vonatkozó nevezetesebb hypothesisok ismertetése és bírálata után a következőkben állapítja meg: 1. a páli levelek, különösen a Gal. levél; 2. az ú. n. „mi“-forrás; 3. Josephus művei; 4. a szóbeli hagyomány. — Hogy Josephus forrásul szolgált, nem lehetetlen, de oly határozottan állítani nem lehet. A párhuzamba állított helyek semmit sem bizonyítanak. — Hogy a II, 1—43. az I. Kor. 15, 6. alapján konstruáltatott volna, (99. l.) ez nagyon merész állítás. — A források közé talán fel lehetne venni még egyet, azt, melyet *κίρυγμα* vagy *πράξις Πέτρος* vagy más hasonló néven ismer a tudomány s H. könyve is, mely azonkívül, hogy a mű I. részének alapul szolgálna, a beszédek kérdését is valamennyire megoldaná. Mert bármennyire szabad alkotások is ezek, a nevezetesebbeknek valaminő történeti magvát H. is kénytelen elismerni. (77. l.) Ezt Thukydides is kijelenti a művében közölt beszédekre nézve. (I. 22.)

A 4. fejezetben a tudomány mai álláspontjának megfelelőleg a Csel. ismeretlen szerzőjét megkülönbözteti a 3. ev. s a Csel. „mi“-forrásának írójától, a mű keletkezési idejét a 2. sz. elejére teszi, helyét pedig Kis-Ázsiában közelebbről Efészusban keresi.

Az 5. fejezetben a könyvnek rövidebb, a keleti codexeken alapuló, általánosan elfogadott szövegét tartja eredetibbnek a bővített, tehát későbbi textussal szemben. Helyes ítélet, de e mellett furesán hangzik az ilyen állítás:

„A textus receptus a régebbi (N ABC.) codexek alapján készült“. (124. l.) Talán azt akarja mondani, hogy a textus receptus meg-egyezik a nevezett codexek szövegével, azaz a rövidebb, ú. n. 2 szöveg.

A 6. fejezet pontos chronologiai táblázatot ad a könyv eseményeihez, de csak Pál apostol életére vonatkozólag. A függelék nagyon becses kiegészítő része munkájának. Ha a tárgyalás alatt nem reflektált a magyar theologusok nézeteire, legalább itt együtt végigtekint rajtuk Károlitól Masznyikig. A befejező elmélkedés azonban izléstelen s éppen nem illik egy tudományos mű objectív hangjához. — Előadása élénk, stílusa tiszta, világos, néhol azonban aradozó, szószaporító. Általában azonban műve mind felfogásánál, mind tartalmi gazdagságánál fogva a felsorolt hibák vagy hiányok mellett is értékes és tanulságos, határozott nyeresége theol. szakirodalmunknak.

Marton Lajos.

A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Írta gróf *Andrássy Gyula*. Budapest, Franklin-Társulat I. kötet 1901. II. kötet 1904. (IV + 445; I + 270 l.) Ára 6--6 korona.

A napi politikusnak, a kire sok szem néz, a kitől mindenki sokat vár, állambölcseleti munkája a kéz alatt levő kétkötetes mű, a mely történelmi birálat és a messze jövőbe tekintő lelki szemnek megnyilatkozása. A protestáns egyház nem idegenkedhetik sem az állambölcselettől, sem a történelmi kritikától, a minthogy nem is idegenkedett sohasem és így *ma* is foglalkozhatik vele; a messze jövőbe néz is, vajjon kiküszöbölhető-e a lélek működéséből? Semmi-estre sem, mert ettől megfosztani: földi életünk szegény voltának még szegényebbé tételét jelenti.

Az író tudvalevőleg római katolikus hitű, a kivel tehát ebből a szempontból is helyes dolog a protestánsoknak megösmernedniök, mert a napi politika műhelyének dolgozói kétségbevonhatlanul összekötetésben vannak s tartoznak is lenni az egyes egyházakkal, a melyek a kormányra került, vagy oda kerülendő egyéneknek szabad-
elvű felfogásából egész bátran következtethetnek a végrehajtási politikára.

Ez utóbbi tekintetben teljes elismeréssel állapíthatja meg az olvasó, hogy az író testestől-lelkestől szabadelvű, felvilágosodott, a felekezeti ségen példányszerűleg felülemelkedő, a kinek sem gondolkozását, sem érületét nem vesztegette meg saját felekezeti állás-pontja azokban a kérdésekben, a melyek extra sacra jellegűek. Mintha az erdélyi kálvinista édes anyának — Kendeffy Katinká-nak — a vallásbeli szabadelvűsége egész mértékében jutna a fiú felfogásában kifejezésre.

Az állambölcselet kérdésében amaz elvnek a vallója és megvaló-sítja, a mely *szabadon* mérlegel s minden irányban kutat és vizsgálódik.

Ám azt lehetetlen észre nem vennünk, hogy két, előre fel-
állított gondolatkörben mozogva végzi vizsgálódásait, illetőleg két a priorisztikus felvétellel dolgozik, t. i. az első kötetben a nyugattal való föltételes összekötetést s annak szükségét tartja szem előtt a magyar nemzet fönmaradását illetőleg — a másodikban pedig a Habsburg-családdal való összekötetést. Mindkét felvétel régi és sablonos s az írónak legfőlebb bizonyítási eljárásai, újszabású érvei azok, a melyek figyelmet keltők s nem maga a főelv, a melyre támaszkodik.

Az első kötetben azzal köti le az olvasó figyelmét és érdeklődését, hogy a magyar nemzet *eredeti* s hamisítatlan jellemvonásainak az *idegen* népekkel való megbarátkozását modern lélektani alapon bizonyítja és a bizonyítási eljárást a magyar faji tulajdonok érvényesülése szempontjából végig vezeti a nagy nemzeti katasztrófiáig, a mohácsi vészig, a melyet megelőzőleg a bomlás jelei kétségbevonhatlanul jelentkeznek, miután Mátyásra egészen törpék következtek. Az író széles látkörének megfelelőleg az utóbbi ponton, a bomlás folyamatát megelőzőleg az összehasonlítás igen sikerült a magyar és angol nemzet alkotmányos küzdelme között. A bölcs ítéletalkotástól elválaszthatatlan ez s az író munkájának becsét a legmagasabbra emeli. Mert csak ott érvényesülhet az igazság, a hol a megfelelő egybevetések támasztják az eredményt.

Egészen mélyen járók, s az író tartózkodás nélkül történő bírálati eljárásának eredményei azok a jellemzések, a melyek a nagy történeti alakokról s a fordulatot méhökben rejtő idők embereiről szólnak. Különösen Mátyás az, a kinek alakját minden oldalról vizsgálat tárgyává teszi s vizsgálódásai közben egyenesen axiomaszerű mondasók s tételek megkoczkáztatásától sem idegenkedik, hogy így is bebizonyított legyen a kor tanulmányozása folytán támadt meggyőződése és politikai hitvallása. Mátyásról szól, de minden időknek is szívére veendő e nyilatkozat: „jó dolga legyen annak, a ki kötelességeit teljesíti; de szenvedjen meg érte, a ki nem szűnik meg a rendet megbontani, a ki az állam fölé akar emelkedni; a nagy vagyon és rang ingyen nem jár; a közjóra fordítsa a birtokosa, különben veszélyben forog“. (326. l.) Mátyás igaz jellemzéseket fogadhatjuk el e pár sort: „Mátyás nemcsak igazán nagy ember, de ért hozzá, hogy nagynak lássék is; belső értéke mellett alakja külsőleg is ragyog; a látszat pedig a nép szemében a valóságnál is nagyobb hatású; igazán rátermett, hogy a nép kedveltje, hogy mondák és költemények hőse legyen; nincs fejedelmünk, a kiről a nép többet, szebbet, vonzóbbat tudna regélni, mint róla, a kit igazságosnak neveztek el“. (331. l.)

A második kötetben kidomborodó főelvét, t. i. hogy a magyar nemzet alkotmányos szabadságának, megmaradásának egyik feltétele az volt, hogy a Habsburgokkal állt összeköttetésben, már az első kötetben is érzékelteti, a midőn a 398. lapon így szól: „Helyesebb politika volt a szomszéd Habsburg-ház örökjogának megállapítása, mint a Szapolyai család trónkövetelésének teljesítése. Ám a Habsburg-házzal való összeköttetést is, alapelvül való elfogadása daczára is, olyan kritikával kíséri a II-ik kötetben, a melyből nyilván kitészik, hogy az író szabadon gondolkodik s loyaltása az uralkodó család iránt: nem gátolja az igazság megállapításában s kimondásában. Nagy erény, mert ma már hivatalos irány is van, a mely

a szabad bírálat jogát nem engedi meg, és van római katolikus történetírási iskola, a melynek az a czélja, hogy a Habsburg-család Magyarországon uralkodói tisztet teljesített tagjait az eddig igazság szerint rájuk ruházott jellemvonásoktól megfoszsza, mert azokat *csak az eretnek történetírók találták ki*. Gróf Andrassy Gyula a tények, a kétségbevonhatlan történelmi tények alapján bírálja I. Ferdinánd, Miksa, Rudolf és II. Mátyás uralkodását s a tények alapján állapítja meg ugyanazokat a jellemvonásokat, a melyeket az *eretnek* írók régen megállapítottak. Andrassy e jellemvonásokat széleskörű, minden irányba kiterjedő s a legkisebb ponton is jelentősnek tetsző okfejtéssel csoportosítja s egyáltalán nem idegenkedik a kemény szavaktól sem, hogy annál erőteljesebb legyen a jellemzés.

Ez a második kötet mozgalmasabb képek sorozatát nyújtja, mint az első. A jellemképek rajzolásában is gazdagabb, mert nagyobb számúak a politikai életben nagyobb szerepet játszó s a nemzeti életfejlődésben korszakos munkát végző egyének. És ne tagadjuk: bennünket protestánsokat érdeklőleg, éppen ez a kötet nyújtja az anyagot s a szerző felfogása a reformációról, annak magyarországi hatásáról s eredményeiről, majdan a politikai életben előidézett mozgalmairól, éppen itt nyer kifejezést, még pedig elismerésünket kivívó módon és alakban.

A reformációt Andrassy is *forradalomnak* tekinti ugyan (164. l.), de természetesen, indokoltak, sőt szükségszerűnek is tartja, a mely a világtörténelemben elkerülhetetlen volt s éppen ezért lesz politikai jelentőségű is. A római egyház jellemzésében a reformáció keletkezésével kapcsolatban olyan nyílt, őszinte, határozott és elfogulatlan, a milyen csak egy felvilágosodott s művelt ember lehet, a ki szükségesnek tartja ugyan a *vallást*, de nem másként, mint a lelki szükséglet kielégítése czéljából. A római papság sülyedt voltát, erkölcstelenségét, visszaéléseit protestáns író által is bátran elfogadható alakban rajzolja, bizonyosságául annak, hogy az igazságot nem akarja elhallgatni. Méltó itt is kiírni, hogy miként hasonlítja egybe a régi és az új szellemi irányt, a midőn így szól: „A tavaszi rügy szinpompájával és friss erejével miként mérközzék a fonnyadni induló lombzat zöldje?” A reformáció a tavaszi rügy, a római egyház a fonnyadó lombzat!

Rámutat Andrassy a reformáció *lisztán* erkölesi tényező voltára, a mely éppen ezért idézi elő a pénzzel kufárkodó Róma bukását. Nem feledi el a népnyelven való igehirdetést, éneklést stb-it. Azonban a coelibatusra vonatkozólag tévedés az az állítása, hogy Róma *eleinte nem lépett föl teljes erővel a coelibatus mellett!* A teljes erővel való föllépés megtörtént s a nős papok elítélése, hivataltól megfosztása kérlelhetlenül ment végbe.

Lehetetlen elhallgatnunk ezt a téves politikai felfogást: „a

vallás egysége valódi politikai érdek" (177. l.), mert ez azt jelenti, hogy államvallás és államerköles legyen, a mint Hobbes, a racionalismus radikális szolgája tanítja, a mi a lelkiismeret szabadság-gal homlokegyenest ellenkezik.

A magyar reformáció terjedésének sima voltát is valószínű-nek tartja, midőn így szól: *talán* előfordult egy pár kivégzés, de nem annyi, mint másutt". (182. l.) Nem *talán*-nal kell dolgoznia a sima terjedés bizonyítására, hanem *aránylag*-gal, miután a magyar nép politikailag is és vallásilag is *elégé józan és érett* volt minden időben.

Am ama fenti vallás-egységbeli tévedését szépen ellensúlyozza, a mikor a *türelem* elvét körvonalozza a 187. lapon, így szólva: „A türelemre csak az képes, a ki minden meggyőződésben a lelki életnek önkénytelen gyümölcsét látja, melyért senkit sem lehet felelősségre vonni s a ki bűnnek tartja más lelkiismeretének az erőszakolását és elnéző a tévedések iránt is, mert magát hiszi csalhatatlannak“.

A magyar protestantizmus igaz politikai jelentőségét abban a részletben méltatja aztán mélyrehatóan, a mely a Bocskai felkeléséről szól (196—240. l.) Bocskait „valóságos nagy embernek“ tartja (207. l.). a ki „történelmünknek egyik legkitünőbb alakja“ (u. o.), „a kinek sikerei a nemzet sikerei“; (u. o.) s a ki „igaz és szent ügyért elszántan, hatalmasan és szerencsésen küzdött, válságos időkben súlyos veszedelmek között megállotta helyét és megmentette hazáját“ (209. l.). Megvédi a r. kath. történetírók összes vádjától s jogosultnak nevezi fellépését. „Ha van jogosult forradalom — úgymond — a Bocskaié az“. (210. l.) Igazoltnak mutatja *erkölcsileg* is, *politikailag* is, *alakilag* is. Ez a részlet egy kiváló szellemnek kiváló jellemzésbeli megnyilatkozása, a melyre bármely protestáns író is büszke lehetne, ha a tollából származott volna.

De elég is a mű ismertetésére az eddig elmondott olvasási s tanulmányozási beszámolás. Mert az volt a czélom, hogy a protestánsok előtt igazoljam: gróf Andrássy Gyulában olyan politikai író, olyan történetkritikust, olyan szellemű egyént bírnak, a kire mi protestánsok is bizalommal tekinthetünk, mert annak az iskolának híve, a melyet a mult század Beöthy Ödönje képviselt hozzánk közelesőleg a legigazabban s a legszerencsésebben. A kétkötetes munkában a tisztult politikai világnézet, a nemes erkölcsi érzés, a finom műveltség, a széleskörű tanulmányozás és a magyar faj izzó, lángoló szeretete nyilatkozik meg. Szerencsések vagyunk, hogy a lépten-nyomon jelentkező római katolikus támadások idején, van egy magasrangú politikusunk, a ki nevének fényével, tudásának nagyságával, érzésének emelkedettségével tilalomfaként áll a felekezete túlkapásaival szemben s a hazát, a nemzetet nézi, nem

pedig az egyházi érdeket. Nem lehetetlen, hogy hitfelei, politikai ellenlábasai nyílt és őszinte bírálataiért, a melyekkel a Habsburg-ház viselkedését kíséri, a jezsuiták nemzetrontó működését jellemzi, késni fognak az elismerés pálmáját felé nyújtani: de ez a körülmény annál becsesebbé teheti ránézve azt az elismerést, a melyet a hazáért, nemzetért élő-haló protestánsok részéről minden bizonynyal kivívott. A nagy munkának folytatása iránt is méltó érdeklődéssel fordulhatnak protestáns testvéreim is és a politikai tudományok művelői is.

s + n.

b) Külföldi irodalom.

Jon Michalcescu: Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechisch-orientalischen Kirche. Leipzig, 1904. II. + 314. l. 8°.

A német szak-kritika is elismeréssel és nagy méltánnyal fogadta ezt a „thésaurus tés orthodoxias“ czimet is viselő gyűjteményt, a melyet Michalcescu, a bukaresti görög-keleti theologiai akadémia licentiatusa állított össze s Hauck lipcei professor látott el bevezető sorokkal.

Hauck a bevezető ajánlási sorokban annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a gyűjtemény *hiányt pótol* a német irodalomban, mert mindig kellemetlenül tapasztalta, úgymond, hogy hiányzott olyan kézikönyv, a melyet a keleti egyház élete és tana szempontjából forrásként lehetett volna az érdeklődőknek s tanulmányozóknak ajánlani s ez a „*θησαυρος της ορθοδοξίας*“ ezen a hiányon teljesen segít. Annyival is inkább értékesebb Hauck szerint a Michalcescu gyűjteménye, mert nem elégedett meg azzal, hogy csak az ú. n. hitelvi iratokat ismét lenyomattassa, hanem az egyetemes zsinatok végzéseiből is közli a határozatokat s e mellett liturgiális darabokat is közrebocsát, t. i. imádságokat, hymnusokat, énekeket stb., hogy a keleti egyház istentiszteleti élete is feltáruljon az olvasó előtt.

Hauck ajánló sorai, ez utóbbiakat kivéve, sokat jelentvén a német theologiai irodalom szempontjából; a Michalcescu gyűjteményének értéke előttünk, magyar theologusok előtt még nagyobb, a kiknek bizony még inkább kell tapasztalnunk azt a hiányt, a melyről Hauck említést tett a nagy német theologiai irodalom területéről. Mert éppen a keleti keresztény egyház hitelvi iratainak megismerése czéljából akarván valaki kereskedni: a magyar theologiai irodalomban vajmi kevés nyomot talál, megkellvén elégednie azzal a dogmatikával,¹ a melyet Mogilas Péter kievi metropolita után Miskolczi István fordított magyarra 1791-ben.

A gyűjteménynek jó részét a gyűjtő abból a kiadványból vette, a melyet 1850-ben Weisenborg adott ki ily czim alatt: „*Monumenta*

¹ A czíme ez: „*Orthodoxa confessio catholicae atque apostolicae ecclesiae orientalis*“.

fidei ecclesiae orientalis, a mely meg a Kimmel-féle „*Libri symbolici ecclesiae orientalis*“ (1840) utánnomásaként jelent meg, illetőleg második kiadásaként látott napvilágot.

Az értékes gyűjtemény tartalma, részletesen bemutatva, a következő:

I. *a köz-zsinatok tanformulái* cím alatt ezek foglalnak helyet:

1. *a niceai hitvallás* és mellette cesareai Eusebiusnak a niceai zsinat elé nyújtott formulája;

2. *a konstantinápolyi hitvallás* (381-ből);

3. *az ephesusi zsinat határozata* (431-ből);

4. *a chalcedoni zsinat hitvallása* (451-ből), kár, hogy csak részben!

5. *a konstantinápolyi zsinat hitvallása* (553-ből);

6. *a konstantinápolyi zsinat határozata* (681-ből);

7. *a niceai zsinat hitvallása* (787-ből).

II. *Gennadius hitvallása*, a mely az első görög-keleti egyházi symbolikus irat a XV. századból s a melyet Gennadius, mint konstantinápolyi patriarcha abból az alkalomból irt meg, hogy II. Mahomed szultán vele beszélgetést folytatott a keresztyénségről s a beszélgetést írásba foglalván: ez hitelvi jelentőségűvé vált. A hitvallást először Crusius adta ki görög, latin és török nyelven; majd Chyträus — aztán Otto — Kimmel s végül 1883-ban Mesdora. Különben maga a hitvallás eredetileg 12, később 20 rövid, világos s tárgyilagos fejezetben tartalmazza a keresztyén vallás főbb igazságait s a gyűjteményben a 17—21. lapokon foglal helyet.

III. *Mogilas Péter hitvallása*, a mely elsőrangú a keleti keresztyén egyház e nemű iratai között, a melyről éppen fentebb tettem említést, hogy magyar nyelvre is le van fordítva. Hitvallási iratként szerepel, de sokkal inkább nevezhető *hittani kézikönyvnek*, a mint ezt Michaleescu is kifejezi gyűjteményében a 24. lapon. Különben három részből áll s az első 126, a második 63, a harmadik 72 kérdésből és feleletből adja ki tartalmát. A gyűjteményben a 29—122. lapokon foglal helyet ily czímen: „orthodoxos homologia“, megelőzván a Nectarius patriarcha-féle előszó s Parthenius patriarcha jóváhagyó irata a 26—28. lapokon.

IV. *Az 1672-iki jeruzsálemi zsinat határozata* vagy *Dosytheus hitvallása*. Dosytheus jeruzsálemi patriarcha, Nectarius utódja, abba a vitába kénytelen-kelletlen beleszólt, a mely a Lucaris Cyrill felfogása nyomán Claude francia református lelkész részéről támasztatott, a ki azt tanította, hogy a görög-keleti egyház Lucaris tanítása szerint csak két szentséget ismer, t. i. keresztséget és az úrvacsorát s az átlényegülést sem hiszik a keletiek. Ez ellen a Lucaris-Claude támadás ellen Nectarius is állást foglalt s még inkább Dosytheus, a ki 1672-ben Jeruzsálemben zsinatot tart, hogy az igaz keleti keresztyén hitvallást megvédje, a támadókat visszariassza. A zsinat határozatai Dosytheus vallás-tételei s Mogilas hitvallása után következnek értékileg. A gyűjteményben külön vannak a zsinati határozatok 126—151. lapokon, hozzá-

véve a konstantinápolyi 1638-iki és a jassyi 1642-iki zsinatnak a határozatait is, azután jön a Dosytheus hitvallása a 160—182. lapokon. Történelmi és dogmatikus szempontból igen jelentősek a zsinati végzések is és a hitvallási pontok is, mert különösen a protestantizmussal szemben tartalmaznak visszautasítást, a mint ez köztudomású dolog a beavatottak előtt.

V. *Kritopoulos hitvallása* magán-iratnak is tekinthető, de egyszersmind közjelentőségű is s a görög-keleti egyház symbolikájánál nem mellőzhető. Az irat 1625-ből való s a mikor 1630 táján alexandriai patriarcha lett, orthodox felfogásának az 1638-iki konstantinápolyi zsinaton azzal adott kifejezést, hogy Lucaris Cyrill tételeit kárhoztatta. A gyűjteményben a 186—252. lapokon olvasható s így terjedelmileg a legnagyobb az összes felvett hitvallási iratok között.

Ennyi a gyűjtemény igazi tartalma a hitvallási iratok szempontjából. Kétségbevonhatlanul értékes is és kielégítő is, valamint nélkülözhetetlen is mindazokra nézve, a kik dogmatikai kérdésekkel foglalkoznak.

A gyűjtemény többi, még hátralevő részét a függelék foglalja el a 253. laptól a 314-ig s ebben a függelékben a következő darabok foglalnak helyet:

1. Gennadius ú. n. párbeszéde;
2. Lucaris Cyrill hitvallása;
3. Chrysosthomus János liturgiája;
4. Caesareai Balázs szerzetesi szabályai;
5. Imádságok, a lelkészek által mondva vagy olvasva a következő alkalmakkor: 1. Katechumenus mellett; 2. kereszteléskor, a háromszori bemerítés után; 3. eljegyzéskor, mikor a gyűrű-ajándék és váltás történik; 4. esketéskor; 5. betegek olajjal megkenésekor; 6. kolera idején; 8. bűnbevalláskor; 9. szárazság idején;
6. temetési énekek, a melyeket az énekkar vagy a templomi énekesek nyolczan egymásután énekelnek el.

E függeléknek is megvan a maga becsé s értéke, de természetesen más irányban, mint a hitvallási iratoknak s ha ez utóbbiak, a függelékbeliek elősegítik, a minthogy elő is segítik a keleti egyház megismerését: a gyűjtőnek ezek is növelik munkálkodásbeli értékét.

Hogy magyar nyelven is kiadhatná a legérdekeltebb egyház mindazt, a mi ebben a gyűjteményben van, azt hiszem is és vallom is, vajha valóságra váltaná ezt a magyarországi görög nem egyesült egyház!

Dr. Tüdös István.

Friedrich Delitzsch: Babel und Bibel. Dritter (Schluss-) Vortrag. Mit 21 Abbildungen. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1905. — 69 lap. Ára füzve 2 márka.

Most egy éve, e folyóirat 1904. évi márcziusi füzetében ismer tettem Delitzschnek *második* előadását a Babylonia és a biblia közt levő kapcsolatáról. A napokban a *harmadik* s a kérdés tárgyalását befejező előadása is megjelent. Ezt a harmadik előadást nem — mint az előző ket — Berlinben, hanem Barmenben, Kölnben és Frankfurtban tartotta 1904 október és november havában.

Ez az előadás, minden polemia mellözésével, tovább fejt, még szélesebb és erősebb alapokra állítja azt a gondolatot, a melyet már előző előadásaiban is képviselt, hogy t. i. az ásatások és az ékiratok megfejtése folytán előttünk új életre kelő babylon-assyr világ ismerete szellemi látóköriünket nagy mértékben kiszélesíti, az ó-szövetségi kutatás vívmányaival kapcsolatban a szentírás egyes adatait mélyrehatóan tisztázza, helyesbíti s az ó-szövetségi vallás számos fontos kérdésére meglepő új világosságot vet. Az ó-szövetségnek például semmi tudomása a *szumérekről*, a kiknek vallása átszállt a babylonokra s az összes kanaáni népek vallását többé-kevésbé befolyásolta. A Dániel próféta könyvében foglalt híres mondás (Mene, tekel) igazi értelme: „Meggyszám láltatott egy mina, egy sekel s egy félmina“; egy mina (egy nagy király), egy sekel (kisebb értékű király), félmina (az ország felosztása a médek és persák közt). Galilea és Samária lakói a 8—7. században oda telepített vegyes népségből, részben babylonokból állottak; a galileai Jézusnak nézeteiben, nyilatkozataiban, tetteiben egy és más önkéntelenül babylon színezetűnek tetszik, például az *ember fia* kifejezés, a melylyel Ezékiel Jahvét megszólítja s a mely Jézusnál is oly gyakori, — babylonismus. A babylon-assyr féldomborműveken látjuk, hogy a zsolttárokban említett *hangszerek* Assyriában is használatosak voltak s így e hangszerek szerkezetéről, használati módjáról hű fogalmat alkothatunk magunknak. Sokkal fontosabb ennél, hogy a babylon-assyr *zsolttárköltészet* nyelv, stílus, rithmus, gondolatok és képek tekintetében igen nagy hasonlóságot mutat a héber zsolttárköltészettel; a két nép vallásos költeményeinek költői formája teljesen azonos: az egyes vers többnyire két párhuzamos tagból áll s két vagy több párhuzamos vers tesz egy-egy versszakot. Ez egyezés fontosságát nagyban emeli az a körülmény, hogy az ó-szövetségi zsolttárok nagyobb részökben a héber irodalom legújabb

korából valók s egyetlenegről se lehet kimutatni a dávidi eredetet, az ilyen irányú feliratok tehát későbbi toldalékok.

A babylon-assyr zsoltárokból, valamint Hammurabi törvényeiből nyilván látható, mint vélekedett e nép az ember erkölcsi kötelességeiről, az istenségről és annak tulajdonságairól, az ember és Isten egymáshoz való viszonyáról. A tíz parancsolat tilalmait Babyloniában épúgy fel-találjuk, mint Izraelben; a birtok, az élet, a becsület, az igazság elleni vétségek ott is egyúttal Isten elleni vétségek; ott is hirdették a felebarát szeretetét, fölsegitését. Vajjon hivatkozott volna-e Jézus az irgalmas samaritanus példájára, ha Samária lakóinál, e félig babylon eredetű nép-nél, a felebaráti szeretet tüze nem lángolt volna? Az isteni félelem az assyrok szemében is minden bölcsesség kezdete volt; a bűnről és annak következményeiről hasonlólag úgy vélekedtek, mint a zsidók, például, hogy minden betegség és csapás a bűn zsoldja. Minden ember, a király épúgy, mint más halandó, az ő Istenének fia; a bűnös egyedül Isten kegyelmétől remélhet váltságot. A babyloni istenségek élő hatalmasságok; miként Jahvének a jeruzsálemi templom a székhelye, Marduk Babelben székel és az Esagila-templomban lakozik szívesen. Tulajdon-ságaikat illetőleg sem különböznek a babylon-assyr istenségek Izrael Istenétől; ők is mindenható, mindentudó, mindenütt jelenvaló lények; egyik legkedveltebb jelzőjük ez: *imát meghallgató*. Ők se szeretik az áldozati füstöt, hanem a szív tisztasága a legkedvesebb előttük. Számos adat mutatja, hogy Görögország és Róma bölcselőihez hasonlóan a külön-féle egyes istenségek mögött Babylonia mélyebb gondolkodói is sejtették az istenség *eszmei egységét*. A babylon-assyr nép magát szintén *Isten választott népé*-nek tartotta, habár a többi népeket és azok isteneit nem nézte le, mint Izrael. Asur épúgy, mint Jahve *nemzeti Isten*; miként Jahve, ő is seregei élén harczol az ellenség ellen. Csak Jézus törölte el a nemzeti Isten fogalmát s ültetett az emberek szívébe új egyetemes fölfogást Istenről és az emberekhez való viszonyáról; ő vetett véget minden külső törvényszerűségnek és cselekedetek által való üdvözülés-nek; ő tárta fel, minden előjog megszüntetésével, minden ember és nép előtt a mennyei atyához való utat, szabadította fel a felebaráti szerete-tet minden korlától s tette teljesen szellemivé az Istenről való fogalmat. S a napkeleti (babyloni) bölcsék, a bibliai elbeszélés szerint, az elsők voltak, a kik bölcsője előtt hódolattal leborultak.

Izrael vallásos fensőségét a Babylonia és Assyria magas kulturájá-nak ismerete nem döntheti meg, de az ó-szövetségi vallás történetének, egyes fogalmai, szertartásai eredetének megismeréséhez igen becses adalékokkal járul, s éppen azért Delitzsch elismerést érdemel, hogy a Babylonia és a biblia közt levő szoros kapcsolatra előadásaival ráirányi-totta a tudós világ figyelmét.

Herrmann, Ethik. 3. Aufl. Tübingen (Mohr) 1904. 216 lap. Ára 3'60 márka.

A nagyhirű marburgi tanárnak az eddigi irodalomtól lényegesen eltérő etikája a berlini Kaftan dogmatikájával együtt a Ritschl-féle theol. iskola legértékesebb gyümölcse és legmaradandóbb alkotása, a melyben gazdagon értékesítette a theol. etikának Schleiermacher óta fellépett gondolatelemeit. Szorosan a ker. egyéni és társas közösségi erkölcsi élet, vagyis a megváltás alapján valósuló erkölcsileg jó élet a tárgya, s nem bővül ki a kulturéletnek oly gazdag kifejtésévé, a milyennel p. o. Schleiermacher, Rothe és Martensen s a bölcseletiek közül Paulsen és Wundt etikai rendszereiben találhatunk. 2. kiadásában Tröltzsch heidelbergi tanár ismertette a Gottschick-féle „Zeitschrift für Theologie und Kirche“ 1902. évfolyamában. Egy rövid irod. tájékoztatóban idézi Rothe, Harless, Hofmann, Frank, Martensen, Wuttke, Luthardt, Beck, Kübel, Kähler, Pfliegerer, Schultz, Kramp, Köstlin és Häring részben általunk is ismertetett etikáit.

Műve a bevezetésen kívül két nagyobb szakaszból áll, a melynek elseje „a természeti étellel s az erkölcsi gondolkozással“ s másika magával „a ker. erkölcsi étellel“ foglalkozik. Egy alaposan készült tárgymutató képezi a mű méltó zárókövét.

A bevezetésben közelebbről „az ethika feladatáról és módszeréről“ szól. Az erkölcsileg jó élet megvizsgálásában találkozunk a theol. és a bölcseleti erkölccstan. Előbbinek tiszte felmutatni a ker. vallás erkölcsileg felszabadító s személyes élettevékenységre ösztönző erejét és hatását az egyéni és a társas közösségi életben. Módszere az erkölcsi értelmiség s általa az emberi élet emelésére és fokozására irányul. De azért az ethika nem lehet — mint Schleiermacher és Rothe akarta — „a kultura elmélete“.

Az első szakasz „a természeti életről és az erkölcsi gondolkozásról“ szól, és pedig egyenként az emberi életnek a természeti ösztönvilága által való áthatásáról s az erkölcsi gondolkozásról a maga történeti valóságában. Gyönyörű pszichológiai fejtegetésekkel találkozunk itt az örömeztetről és az akarásról, az önuralomról, az erkölcsi jóról s annak alakjairól, az erkölcsinek természeti alapon való levezetéséről s az egyéni és szociális eudémonismusról. Majd tárgyhöz közelebb érve meggyőzően fejtegeti az erkölcsi gondolkozás kezdeteit, magát az erkölcsi törvényt s annak a személyes élet kifejlődésére vonatkozó

jelentőségét, az erkölcsi érzületen alapuló akarat szabadságát, az erkölcsi gondolkozás dualismusát a jónak és rossznak ethikai értékfogalmaiban, s azzal összefüggőleg a tartozás érzetét s az erkölcsi gondolkozás teljességét. Szóval általános emberi alapon veti meg az erkölcsiség alapjait.

A második szakasz magát „a ker. erkölcsi életet“ és pedig annak „keletkezését és kifejtését“ ismerteti. A keresztyén erkölcsiség eredete és forrása „az ujjászületés és a megtérés“, és kifejlődésének talaja „az isten szolgálata a természeti alapon keletkezett emberi közöségi alakokban“ s a szolgálathban „a ker. ember teljes átalakulása“. Jól mondja a szerző, hogy az önálló személyes élet keletkezése a világban, vagyis az ujjászületés a keresztyénség, mivel maga a megváltás is az ember erkölcsi felszabadításával azonos. Közelebről a ker. embert személyes vallásos hite váltja meg s e megváltottak közössége Isten országa. A hit Isten uralma az emberben s annak egyik lényeges alkotó része a helyes erkölcsi érzület. Ez teszi éppen a vallásnak és az erkölcsiségnek egységét a keresztyénségben. Tárnyilag véve a hit isteni bünbocsánat a Jézus személyiségének ereje által áthatott ember iránt. Mint ilyen erő és készség az erkölcsi jónak akarására és teljesítésére. A hitnek ethikai oldaláról való ily meggyőző fejtegetése páratlan az eddigi irodalomban.

E ker. erkölcsi élet kifejlésének tere a világ, a hol az ember erkölcsi érzülete nem lehet más, mint erkölcsi önállóságban való alávetettség az Isten iránt és életük bizonyágtevés a Krisztusról. E világban élni s mégsem e világból lenni a ker. ember legfőbb életfeladata. A ker. erkölcsiség legfőbb természeti emberi alakjai a család, a kulturtársadalom és az állam. A ker. család és otthon ideális rajza és eminens erkölcsi feladata meggyőzően van itt fejtegetve. De a ker. ember a kultúra harczosa és művelője is legyen, mert „maga a humanitás egy darab keresztyénség“. A személyes életközösség erkölcsi végcéljainak szolgálatában álló kulturműködés az istentisztelet s a ker. vallásosság egy nemével azonos. Munkánkknak legyen ker. jellege s ebbe hivatás s rendi alapon be kell vonni a nőt is. Meggyőzően fejtegeti itt a modern női kérdés nehézségeit s a szocziális kérdés feladatait. S végül a ker. ember az államban is szolgálja Istenét, mint a mely a kultúra egyik legnagyobb vivmánya s nélkülözhetetlen segédeszköze.“ Itt nem tér ki a háború elöl sem, a melyről azt tartja, hogy „sem nem keresztyéni, se nem erkölcsi és sem keresztyénellenes, sem erkölcsellenes jellegű magában véve,“ hanem „erkölcsileg jogosult akkor, ha helyes politikai alapon a kulturfeladatok szolgálatában áll“. A keresztyénség, a hazafiség és a kultúra hassák át egymást az ember állampolgári tevékenységében. Tartsuk meg a magunkét, de becsüljük és védjük a másét is.

Az utolsó fejezetben leírja a ker. embernek az Isten szolgálatában való átalakulását a ker. jellemképzésben, az arányban, a köteles-

ségekben s. az erkölcsileg megengedett pihenésben. A jellem szerinte „megerősödött érzület s gyakorlati cselekvőség“ s az ember benső erkölcsi élete — mint Kant is mondotta — becsesebb a dolognál. A ker. jellem a ker. vallásos erkölcsi világnézet erejétől és tisztaságától függ, a mi viszont nem más, mint az embernek világfelettsége és Isten iránti hő vágya. Hozzá tartozik tehát az ima is, mint hálalma. Az erény a jellemnek fokozott erkölcsi erejével azonos, a melynek értéke annak tisztaságában és akaraterejében van. Az erények és a kötelességek felosztásában igen bölesen kerüli a pápás casuistika részletezését, mely ponton a pápás erkölcestant „immorálisnak“ mondja.

Ime Herrmann etikájának rövid vázlata, a melynek első megjelenése méltán keltett oly nagy feltűnést az ethika irodalmában. Rendszerűen épültünk s abból sokat tanultunk.

Sz M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi február hó 1-től 28-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkefizetése: Tiszaeszlári ev. ref. egyház 200 K.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Sarkadkeresztúr ev. ref. egyház, Gyoroki ev. ref. egyház, Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium, Komádi ev. ref. egyház, Marosközi unit. belső emberek, Kötegyáni ev. ref. egyház, Selmeczbányai ág. hitv. ev. lyceum (12 kor.), Hörk József Pozsony, B.-Sonkolyosi ev. ref. egyház, Szászvárosi ev. ref. Kún kollégium, Feketegyarmati ev. ref. egyház, Mezősasi ev. ref. egyház, Tiszadobi ev. ref. egyház, Biharzsadányi ev. ref. egyház. 1904-re: Nyirmadai ev. ref. egyház, Vajai ev. ref. egyház, Nagykállói ev. ref. egyház. 1902-re: Eperjeskei ev. ref. egyház. 1900—1901-re: Kádár János Abauj-Csécs.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Kisújszállási ev. ref. főgimnázium, Bereczk Sándor Szeged, Petrovits Soma Szentes, Török József Czegléd, Andrassy Kálmán Buj, Füzy János Göncz (6 kor.), Tiszalöki ev. ref. egyház, Ragályi Béla Balajt, Kaposvári ev. ref. egyház, dr. Barcza János Debreczen (6 kor.), Balogh György Bicske, Ramocsaházi ev. ref. egyház. 1904-re: Jakab József Gidófalva, Szabó Endre Minaj, Fazekas Sándor Debreczen, Dombrádi ev. ref. egyház, Gávai ev. ref. egyház, Nyiregyházi ev. ref. egyház. 1903 és 1904-re: Mihálydi ev. ref. egyház, Hajdúböszörményi ev. ref. főgimnázium. 1899 és 1900-ra: Veres Pál Papolcz. 1902—1905-re: Fodor Pál Miskolcz. 1902 és 1903-ra: Lates Jakab Győr. 1904 és 1905-re: dr. Dobrovits Mátyás Pozsony. 1900—1904-re: Bodolay Miklós Beret. 1900—1902-re: Balla Lajos Monor (30 kor.)

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Schneider Pál Beska (2 kor.), Seregély Béla A.-Tevel, Kis Ernő Pápa, Turai ev. ref. egyház. 1904-re: Teleki József Póka, a felső szabolcsi ev. ref. egyházmegye következő egyházai: Vasmegyer, Gyüre, Paszab, N.-Varsány, F.-Litke, Piricse, Buj, Besenyőd, Mogyorós, Gyulaháza, Baka, Bezdéd, Tét, Mándok, Jákó, Kálló-Semjén, Benk, Besztercz, Döge, Gemzse, Ujfehértó, Kis-Várda, Thuzsér, Kotaj, Eőr, Téglás, Balsa, Tass. 1903-ra: Lorántháza ev. ref. egyház, Madaras János Szövérd. 1903 és 1904-re: Sényői ev. ref. egyház, Thasi ev. ref. egyház, Szakolyi ev. ref. egyház, Kapocspáti ev. ref. egyház. 1902 és 1903-re: Ajaki ev. ref. egyház, Pongrácz János Héregyh, Nánassy Lajos Debreczen (12 kor. 25 fill.) 1903—1905-re: Paskaházai ev. ref. egyház. 1900—1901-re: Péter Mihály Gálszécs. 1906 és 1907-re: Gecsei Péter Tarczal.

5. Előfizetés Szemlére: Hajdúnánási ev. ref. főgimnázium 8 kor.

6. Költségekre befolyt: 2 kor. 20 fill.

Összesen befolyt 1206 kor. 45 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 márczius 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlesztse. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigelé 16 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.*

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 3 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Ahátat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 110 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1-60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Vallásos élet a XVI. és XVII. században. <i>Seprődi János</i> . . .	213
2. Mária, a humanista magyar királyné. <i>Payr Sándor</i>	223
3. Czeglédi Pál dunántúli ref. püspök élete. <i>Thury Etele</i>	235
II. Tárca.	
1. A kolozsmonostori ev. ref. egyházzól. <i>Török István dr.</i>	248
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Németországi egyházi szemle. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	262
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. <i>Csizmadia Lajos</i> : Dr. Ker János egyházi beszédei. <i>B. Pap I.</i>	268
2. <i>Schneller István</i> : Paedagogiai dolgozatok. II. k. <i>Sz. M.</i>	272
b) Külföldi irodalom:	
1. <i>Wundt V.</i> : Ethik. Ein Untersuchung der Tathachen und Gesetze des sittlichen Lebens. <i>Sz. M.</i>	274

TÁRSULATI ÉRTESETŐ.

Pályázati hirdetés. *Koszorú* című kiadványsorozatának 1905. évi tíz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kivátnatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok, versben vagy prózában. A főfel-tétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén vallás-erkölcsi erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelíges levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ívenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ívnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 1-ig alulírott titkárhoz küldendők.

Budapest, 1905. évi január 13-án.

Szöts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társ. titkára.

VALLÁSOS ÉLET A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

(Első közlemény.)

Hogy a nemzetek élete átlagosan mennyi időre terjed, nem igen tudhatjuk; mégis úgy tetszik, mintha a mohácsi sikon nemcsak nemzetünk színe-virágát, de ifjúkorát is eltemettük volna. Az a vállalkozási kedv, mely az Árpád-fejedelmek alatt végpusztulással fenyegetett, s a mely Nagy Lajost nápolyi hadjárataira kísérte, nincs többé; mert a Mária Terézia-féle felbuzdulás egészen más. Az a gondtalanság, melylyel a magyar nemzet a halálos mélységek szélein járt, s az a könnyűvérűség, melylyel a tatárjáráskor és gyenge királyai alatt kapott sebeit kiújulta, végkép elszállott. Az ekkor és azután kapott sebek nemzetünk testén lassan és nehezen gyógyulnak. Van, a mely úgy a hogy beforradt ugyan, de a változó időjárást ma, szinte négyszáz év múlva is, megérzi s nyilallik rá.

Mivel a mohácsi vész utáni idők szomorúsága oly közel esik Mátyás fényes és diadalmas uralkodásához, ez a körülmény zavarólag hat a nagyközönség ítéletére. A köztudat ugyanis túlságosan fényesnek rajzolja Mátyás idejét s túlságosan sötétnek látja a XVI. századot. Csak futólagos pillantás is meggyőz arról, hogy mindaz a fény és dicsőség, a mely Mátyás uralkodását beragyogja, nem magából a nemzetből, hanem egyedül az uralkodóból, az uralkodó kiváló egyéniségéből sugárzik és árad ki. Az a műveltség és tudományosság, mely Mátyást korának első renaissance-fejedelmévé tette, csupán egyes előkelő főurak, gazdag főpapok s a királyi udvarba gyülekezett idegen tudósok tulajdona, és nem a nemzet egészéé, nem a népé. E mellett a történetírók tudnak Mátyás erőszakos hajlamairól, emlegetik az elégedetlenségeket, melyek az erőszakosságok nyomába léptek. S valóban, ha első tekintetre tán képtelenségnek látszanék is, hova-tovább inkább hajlandók vagyunk elhinni Sziládi Áronnak, hogy Apáti Ferencz Feddő éneke, mely sötét színekkel rajzolja a közhangulatot,

nem a Jagellók korából, hanem Mátyás idejéből való. Egy tette van Mátyásnak, a mely magasra, óriási magasságra emeli: hogy szerette a népet és nehéz sorsán könnyített. Még e tettéből is rossz eredt, mert az 1514-iki parasztlázadás és az utána következő embertelenségek belőle származtak; de azért a nép nagy nevét szájára vette s szívében ércznél maradandóbb emléket készített emlékezetének. A magyar nép összes uralkodói közül csupán kettőnek a nevét őrizte meg emlékezetében: Mátyás királyét és József császáráét. A neveknek ilyen különös összekerülése is egész sereg érdekes gondolatot ébreszthetne bennünk. De nem folytatom tovább. Az eddigiekkel is csupán arra a szomorú igazságra akartam rámutatni, hogy Mátyás korának fénye és dicsősége nem a nemzeti erőből fakad. Ha onnan, az egész nemzet-testből fakadt volna, nem lett volna olyan hamar oda. De oda lett. A bőkezű és gazdag király halála után tíz évvel a magyar királynak étvágya van, de enni-valója kevés; ajándékozási kedvét pedig a nagy költséggel másolt és bekötött Corvina-könyvekkel elégíti ki. Törökverő Hunyadi Mátyás halála után 36 évvel széles Magyarországon senkisésem akad, a ki jószántából elvállalja a fővezérséget, hanem Tomorit, a főpapot, húzzák elő szűk czellájából, a kit „büszke vezér“-nek czímez a költő képzelete, de a kiről tudja a történelem, hogy nehezen hagyta el érseki székét s kedvetlenül ült a nyeregbe.

Ilyen körülmények között valóban könnyű volt elbuknunk. S bukásunk roppant mély: még ma is érezzük. Országunk háromfelé szakadt. Felbomlott minden rend, megszűnt minden vagyon- és életbiztonság. A rabló és erőszakos természetű emberek szabadon czirkáltak az országban, s ha üldözöbe vették őket, egyik uralkodó területéről a másikra menekültek. A r. kath. főpap álarczot tett, lóra ült, sötét éjszaka betört csatlósaival a saját templomába s elrabolta a szent edényeket. Balassi Menyhártot gyónás közben cserbe hagyja az emlékezete: annyi bünt és árulást követett el, annyiszor cserélt hitet, annyiszor pártolt át jutalmak fejében egyik uralkodótól a másikhoz, hogy mikor elő akarja sorolni, megzavarodik s nem tud közöttük eligazodni. Valóban, ha a mohácsi vész utáni időkre rávetjük tekintetünket, mindenfelé sötétséget, gyászt, anyagi és erkölcsi romlást, a társadalmi és politikai közállapotokban egyaránt züllést látunk.

De ez csak olyan, mintha valaki magas hegyről néz a ködborított völgybe. A messziről néző csak a ködöt látja s nem veszi észre, hogy alatta emberek járnak, kelnek, a kik tesznek, vesznek, házakat és templomokat építenek s általában

úgy viselkednek, mintha tudatával se volnának a rájuk nehezülő ködnek. Az isten ugyanis úgy alkotta az embert, hogy se az egyeseknek, se a tömegeknek ne igen lehessen tiszta fogalmuk a maguk helyzetéről. A XVI. század politikai és társadalmi viszonyai kétségbe ejtők ugyan, de ezt csak egyes kiváló lelkek látják, mint pl. Martinuzzi. Az emberek tömegei pedig jönnek, mennek, alkalmazkodnak, ügyleteket kötnek és bonyolítanak, s ha útjukba esik a boldogság rózsája, le is szakítják. Hogy ez csakugyan így van, semmi sem mutatja jobban, mint az irodalom virágzása. Az egész ország fegyverben áll állandóan s az irodalom mégis virágzik. Olyan tünetény ez, mely ellene mond minden latin közmondásnak s szembe áll a közönséges felfogással. A magyarázata pedig abban van, hogy e kornak minden nyomorúsága mellett is van egy ragyogó kincse, a mely minden sebet begyógyít, minden könnyet letöröl: a vallásosság. Soha a magyar ember, sem azelőtt, sem azután, nem hitt oly erősen és mélyen a felettünk létező örökkévaló igaz Istenben, mint ebben a szomorú időben. És e hit, a jóságos és erős Isten közellétének érzete, erőt és kedvet ad neki a türelemre, a kevéssel való megelégedésre. Eltűnnek a szegénységnek és testi nyomorúságnak kínjai, mert megvan a lélek harmóniája. Tinódi, a világi ember, krónikáit „egy hideg házban“ írja, a mikor „fű körmében, markában, mert egy pénze is nincs üres tarsolyában“; Ilosvai Selymes Péter, az egyházi ember, megkezdi munkáját egy füstös házban s bevégzi sovány Szilágyságban, egy somfabokorban; de azért mindkettő, több századmagával, zúgolódás nélkül jár körül az emberek között: tanít, buzdít, vigasztal és segít. Valóban, bármennyire szomorúnak látszik is ez az idő, igazában a próféták és apostolok kora ez, mikor az emberek között nem ismeretlenek a szeretet törvényei.

E kor vallási életének külső történetét szépen megírta Pokoly József nemrég megjelent könyvében. A ki érdeklődik a tanulságos dolgok iránt, megtanulhatja belőle, hogy az elvesztett politikai szabadság helyét mikép foglalja el a lelkiismereti szabadság s egyik mikép lesz emelője, megmentője a másiknak. Én, ez alkalommal, csupán néhány vonást szeretnék kiemelni a XVI. és XVII. század vallásos életéből, hogy ezekből aztán kivonhassam a tanulságot a jövőre nézve. Mindenestre csupán azokat a jelenségeket említem meg, a melyek engemet tanulmányaim közben megleptek, s a melyek egyik, vagy másik oldalról előttem tanulságosaknak látszanak. Ezt azért említem meg, hogy senki se várja tőlem e két század vallásos életének teljes és kimerítő rajzát.

Úgy gondolom, hogy minden idők vallásos életének vizsgálatánál két tényezőt kell nézni: mikép viselkedik a vallással szemben a nép, a nagyközönség, s mikép viselkednek a vallásos élet vezetői, a papok. És azt hiszem, hogy leg-tökéletesebb állapot, mikor papok és hívek egymással teljes harmóniában vannak, a mikor az egyik őszintén hirdeti az igazságot, a másik pedig feltétlenül hisz benne. Ilyen idő nagyon ritka az emberiség történetében s ilyen ritka idő volt a XVI. század. Ez semmiesetre sem azt jelenti, hogy ebben az időben is ne akadtak volna durva és engedetlen lelkek. Tudjuk például, hogy Szeged visszafoglalásakor (1552.) a hajdúk kiűzték egy ismeretlen nevű prédikátort, mivel az megfeddette őket elbizakodott és tobzódó életmódjukért. Székely István Krónikája 235. levelén így értesít róla: „Szegedöt Tót Mihály a hajdúkkal megvevé, de az uristen nem tartá őket sok ideig benne, mert az isten igijének hirdetőjét kiüzé onnat, kit a török nem bántott.“ Ebből az értesítésből kitűnik, hogy voltak bizony durvaságok és engedetlenségek; sőt valószínűen másutt is, többször is előfordultak ilyenek; de a közvélemény ezeket az eseteket elítélte, a történetíró pedig megbélyegezte s a nyomukba fellépő veszteséget és csapást Isten büntetésének minősítette.

De van még ebben az idézetben egy különös dolog, a mi figyelmet érdemel. A köztudatban ugyanis elég rémes képzelődések vertek gyökeret a török uralomról. S valóban fordultak is elő rémes kinzások és embertelenségek, azonban az ellenkezőről is nem csupán a Székely István Krónikájából tudunk adatokat. Teszem, egészen köztudomású, hogy a protestáns prédikátorok szabadon jártak, keltek és térítettek a töröktől megszállott területeken. Sztárai Mihály például mesés hódításait majdnem mind ilyen vidékeken aratta. Tudunk eseteket, hogy r. katolikus és protestáns papok hitvitáján török főurak szerepeltek bírakul, a kik a protestánsoknak ítelték a győzelmet. De arra is számtalan adatunk van, hogy a török tőle telhetőleg védelmezte, pártfogolta a magyar alattvalókat. A széleken lakók, a kik majdnem minden félévben új urat cseréltek, s a kiknek sokszor kétfelé is kellett adót fizetni, bizony sokat szenvedtek; de egész sereg levél maradt ránk, melyekben török bégek felszólítják a magyar városok hatóságait, hogy köztük lakó bizonyos polgár fizesse meg alattvalójuknak a kölcsönkért pénzt, mert különben a hol kapnak, ott fognak odavaló embert s azon megveszik. Az igazságszolgáltatásnak mindenestre kezdetleges és durva módja ez, de azért a magyar paraszt aránylag jól érezte magát török ura

alatt, s mivel neki így is, úgy is csak szolgálni kellett, szívesen szolgált olyan úr alatt, a ki érdekeit meg akarta és meg is tudta oltalmazni.

Ennek az időnek a legvisszatartóbb s keresztyén lélekre legkínosabban ható szokása az úgynevezett emberrablás és a foglyul esett embernek pénzért való adása, vevése. Ez egy-maga elég lett volna arra, hogy a magyar nép megutálja a törököt; de ezt a nem keresztyéni eljárást gyakorolták a keresztyének is. Mindkét részről, még fegyverszünet alatt is, kedvelt mulatság volt a törbeccsalás. 50—60 jó vitéz összeállott s kiszemeltek egy ellenséges várat; nagyobb részük alkalmas helyen elbújtt, 8—10 pedig a vár alá menve henczegő magatartásával és kiabálásával felingerelte a várbelieket. Ha a várbeliek nem voltak elég óvatosak, 10—20-an kirohantak, üzöbe vették a túlerő elől megfutamodókat, de vesztükre. Mert mihelyt a leshelyt meghaladták, 40—50 ember fogta őket hátba, egy részöket levágta, más részöket elfogta, vasra verte. A rabot aztán minél jobban igyekeztek kizozni, hogy a rabságról értesülő gazdag rokonság minél hamarabb, s minél nagyobb pénzösszegért váltsa ki. Ha ilyen gazdag rokonság nem volt, piacra vitték az élő portékát s folyó áron eladták. Nem emberi dolog^{ez}; de sok török részről való panaszolkodó levél van, a miből az látszik, hogy ez a virtus a magyarok közt is virágzott. Mint furcsaságot, de e kor életére végtelenül jellemző adatot, felemlítem Hatvani Pap Imre végrendeletét 1579-ből. Ebben egyebek közt szó van egy török fogolyról, a kinek *felét* hagyja Dadÿ Istvánnak, másik *felét* pedig nénjének, vernÿka (gomdolum: Veronika) asszonynak. Hogy pedig ez a két fél török nem is lehetett valami sovány hagyomány, arra nézve következtetést vonhatunk Csemeri Zay Ferencznek 1568-ban kelt s Korlát Károlyhoz intézett leveléből, melyben ezt olvassuk: . . . „Te kegyelmed myndgyarást letegye az ezer s nyolcz száz forintot, és Én is úgy aggyam Te kegyelmed kezéhez az két zálog Theörököt“. Ebből a levélből tehát azt látjuk, hogy Csemeri Zay Ferencznél zálogba van téve két török 1800 forintért. Ez az összeg mai pénzérték szerint közel jár a 27 ezer forinthez, a mi azt jelenti, hogy a zálogtörökök valami nagyobb urak lehettek.

Nem akarom tovább folytatni a szemelgetést, mert csupán azt akartam ezekkel bizonyítani, hogy a török kegyetlenségben, bár pogány, nem nagyon mulja felül a maga korát. Továbbá rá akartam irányítani a figyelmet arra a különös jelenségre, hogy a magyar parasztnép miért érzi aránylag jól magát a török fenhatóság alatt. Egészen bizonyos, hogy a

török jó bánásmódja és alattvalói érdekeinek védelmezése nem keresztyéni indulatból származik. Neki tehetős, adót fizetni tudó, terheket könnyen viselő népre van szüksége. Ezért, mint az okos gazda az állatait, kiméli a munkaerőt s védi kereskedői érdekeit. Az ok tehát tisztán üzleti; ám azért az eredmény kedvező.

Ilyen körülmények között az a veszedelem fenyegethetett volna, hogy például a velünk vérrokon bolgárok sorsára jutunk, s népünk javarésze, éppen a nagy alföld fajmagyar-sága, beolvad a törökségbe. Hogy a szinte 200 évig tartó török uralom alatt csudálatos kevesen lettek renegáttá, azt hiszem, ebben is főfőszerepe van népünk erős vallási érzületének. Háromfelé volt szakadva az ország; külsőleg nem volt meg a területi egysége; sőt hiányzott ez ország állandó lakói közt a nyelvi, nemzetiségi és műveltségbeli egység is; de megvolt a hitbeli egység, a mely oly erős volt, hogy egymaga összetartotta a szétesni készülő részeket. Mert ha akadtak is egyesek, mint a felhozott esetekből is láthatjuk, a kik önérdékből, rablási vágyból éltek a zavaros viszonyok adta alkalommal, azért az e korbéli emberek nagy tömege szíve mélyéből vallásos volt. Különösen a szegény elnyomott job-bágy-ság, a lakosság nagyobb fele, sietett a protestáns prédikátoroktól felnyitott új forrásokhoz. A Mátyás alatt megízlelt szabadság hamar oda lett s a szolgaságot szinte rabszolgaság váltotta fel. E nyomorúságok közt kétszeres erővel ragasz-kodott lelki vezetőjéhez, a ki épp oly szegény volt mint ő, s a ki figyelmét e világ urairól a mennyei atyára, e világ nyomorúságairól a más világ üdvösségére fordította. Áldás és menekedés e korban a hit, s ebben sokan, minél többen igye-keznek részesülni.

Hogy ily élénken lobog e kor embereinek lelkében a vallásos hit, ezt mindenesetre a lelki élet vezetőinek, a papok-nak lehet legfőképp tulajdonítani. A magyar nemzetnek különös, életmentő szerencséje, hogy politikai romlása összeesik a val-lásos élet megújulásával, a reformációval; de hogy e gond-viselésszerű találkozásnak kedvező eredménye lett, azt a prédikátoroknak köszönhetjük. Előbb azt mondtuk, hogy soha-sem volt a magyar ember olyan vallásos, mint a XVI. szá-zadban; ehhez hozzátehetjük, hogy a magyar nép papjai sem voltak soha oly igazi lelki atyák, mint ebben az időben. Krisztus urunknak és az apostoloknak ideje újul meg a XVI. században! Szegények és alázatosak a prédikátorok s az ingyen való oktatásban és tanításban fáradhatatlanok. Ha valamely gyülekezet lelki ügyeit rendbe hozták, ott hagy-

ják jól elrendezett és biztosított állásukat s mennek a szegénységbe, a bizonytalanságba, a hol rájuk nagyobb szükség van. Megható e tekintetben egy-egynek, mint pl. Sztárai Mihálynak az élete, a ki még öreg korában is, mint a vándor madár őszszel, nyugtalanul tekintget szét, keresi a veszélyeztetett pontokat, a hol a falakra álljon.

E kor papságának legfeltűnőbb s legérdekesebb tulajdonságaként azt emelem ki, hogy semmi egyébbel nem foglalkozik, mint a lelki élet gondozásával. Annyira mennek e tekintetben, hogy pl. még a haza ügyével sem igen látszanak törődni, a mi, megvallom, eleinte kissé különös hatást tett rám. Az előbbi századok papjai nagy politikusok, bátor katonák, a kik belemerülnek az udvari fondorlatokba, s lóháton vezetik bandériumaikat; a XVI. század protestáns prédikátora versbe szedi tanulságul az ó- és újszövetségi történeteket, előadja Nagy Sándor, Cyrus és Ptolemaeus históriáját, megénekli Cranmerus Tamás érsek esetét s mindezt csupán azért, hogy tanítson, oktasson. Roppant sok író van e korban, s majdnem mind protestáns papi emberek; de műveikből az látszik, mintha őket a haza sorsa alig-alig érdekelné. Magyar tárgyat nem választanak, s még az egyházi énekköltészetben előforduló magyar vonatkozások is inkább csak a zsidó és magyar nép helyzetének hasonlóságából erednek. Isten dolgai s a hit kérdései annyira elfoglalják e kor papjait, hogy ezek mellett a hazafiságra alig ügyelnek.

Mivel elég szokatlanul hangzik ez irányú megfigyelésem, bizonyításul szükségesnek tartom hivatkozni e kor irodalmára. E mellett ráirányítom a figyelmet Tinódi Eger vár viadaljáról szóló éneke első részének 345. és következő verseire. Itt Tinódi leírja, hogy mikor hire ment a török támadásának, Eger környékéről, a falvakból, mind bemenekült a nép a várba. Oly nagy volt ez a vár, hogy Dobó a sikeres védelemért szerte irt a közelebbi és távolabbi várak őrségéhez segítségért. Jöttek is mindenfelől minden rangú és rendű emberek a meghívásra. Tinódi a várba szorultakat történetirői hűséggel sorolja fel s az említett sorokban ezeket mondja:

Borbélyokat tizönhármat hivata,
Három lakatgyártót és négy kovácsot,
Kerékgyártót, öt ácsot, kilencz molnárt,
Nyolcz mészárosot és egyéb férfiakat.

— — — — —
Falukról es parasztok harmincznégyen.
Sütő asszon népek es tizennégyen,
Egyéb asszonyok, gyermekök negyvenöten

*Im az sok pap közül csak egy volt vala,
Ki benn marada, az Bálint pap vala,
Másik egy futott pap, Márton pap vala,
De prédikállani nem tudnak vala.*

Ebből az utolsó sorból azt látjuk, hogy ez a két pap is r. katolikus volt s nem protestáns prédikátor. Tinódi később megemlíti, hogy „Jó Bálint papot palánkon ellövék, Kiből szegénnek halála történek“ . . . a mikor aztán nem volt, a ki buzdítsa, biztassa a katonákat a hosszú ostrom alatt; nem volt a ki vigasztalja a betegeket, sebesülteket, s nem volt, a ki temesse a halottakat. Hanem prédikáltak és temettek maguk a hadnagyok.

Olyan adat ez, a melynek ellensúlyozására nem igen hivatkozhatunk czáfólo esetekre. S ha meggondoljuk az előbbi és későbbi századok papságának hazafiasságát; ha eszünkbe jut, hogy a mohácsi ütközetet egy főpap vezette, s benne a költő képzeleti leírása szerint a kereszttel verték a szerzetesek a törökök tar koponyáit; ha rávetjük tekintetünket legközelebbi szabadságharczunk egyik-másik fénylő jelenetére: Tinódival együtt könnyen vádakkal illelhetnők e kor protestáns papjait. Pedig még ebből a kedvezőtlen színű világitásból is az tűnik ki, hogy a XVI. század papjai igazi papok, igazi lelki atyák voltak. Megmutatta a következő század, a XVII-ik, hogyha a pap beleleegyedik a világ, az uralkodók dolgába, kockára teszi mindenét, a miye van, s minél magasabbra emelkedik az uralkodók és világi hatalmak kegyében, annál inkább veszti el a sziveken való hatalmát. Jézus és az apostolok példája s általában minden nagy vallásos felbuzdulás mutatja, hogy az igazi papok és tanítók a szelidségnek, az emberszeretetnek a hirdetői s nem a gyűlölségnek és a vérengzésnek. Ilyenek voltak általában a XVI. század papjai s ezért igaz papok voltak.

Nem mehetek addig tovább, a míg egyik reformátornak. Szegedi Kis Istvánnak az életéből röviden el nem mondok egy jelenetet. Olyan jelenet ez, a mely versenyre kél szent könyvünknek, a bibliának, felemelő részleteivel s belőle tiszta fogalmunk lehet, hogy milyenek voltak a XVI. századbeli papok. Ez az egy jelenet világosabb képét rajzolja az igazi papnak, mintha ezer szót és adatot halmoznék egymásra.

Kálmáncsehi pap volt Szegedi Kis István, midőn hirtelen falujára ütött a pécsi bég s néhány hívével együtt a lelkipásztort is vasra verve, fogságra vetette. Az elfogatás gyanúból történt, de teljesen igazságtalanul. A bég még sem bocsátotta szabadon, hanem verette és kinzatta. Különösen kitűnt a kin-

zásban a bégnek egy Perviz nevű vajdája. Oly pogányul bántak a szentéletű emberrel, hogy érdekében megmozdult majdnem az egész protestáns magyarság. A kálmáncsehiak 300 forinton egy szép rableányt vásároltak s cserébe felajánlották a bégnek, de eredménytelenül. Megindult ügyében Méliusz, a híres debreczeni prédikátor, sőt beleelegyedett a dologba János Zsigmond, az erdélyi fejedelem is; eredményre még sem jutottak, mert a ravasz bég különböző kifogásokkal élt, s mikor látta a pap iránt megnyilatkozó országos érdeklődést, a váltságdíjat folyton emelte. Végre is a Perviz vajda kínzásaitól Szegedit egy Mező Ferencz nevű átutazó kereskedő mentette meg, a kinek felesége véletlenül meglátta a raboskodó papot, s azután halálos betegségbe esvén, addig kérte az urát, a míg az megfogadta, hogy mindenáron kiváltja a török fogságából, ha hajlandó lesz elfogadni a ráczkevei papságot. Így váltotta ki a kereskedő 1200 forintot, a mi mai pénzben körülbelül 18 ezer forintnak felel meg. Véletlenül ott volt egy tehetős debreczeni polgár is, Duskás Ferencz nevű, a ki rögtön kocsijára ültette a megkínzott rabot s a körülfekvő városokon és falvakon meghordozta. Mindenütt örömmel és ajándékokkal fogadták. Úgy, hogy mire Ráczevibe értek, együtt volt 800 forint, a mit a jószívű kereskedőnek visszatérített. Ez volt 1563-ban. Két évvel rá, 1565-ben, híret vette Szegedi, hogy Perviz vajda Szolnokról Ráczevébe érkezett s Keszi Gergely házához szállott. Erre a hirre Szegedi valami szép bokrétát s gránátalmákat hozatott az éppen ott lévő Skariczával s együtt a török látogatására mentek. A török szívesen fogadta „az ő papját“ — így szokta volt nevezni, — s mikor asztalhoz ültek, kezét nyujtva ezt mondta: „Bocsáss meg azokért, a miket leginkább csak mi ketten tudhatunk!“ És Szegedi megengesztelődve nyujtott kezét.

A szeretet megbocsátó erejének gyönyörű példája ez a jelenet! S hogy ez valóban így történt, arról nemcsak Skaricza, a szemtanu kezeskedik, hanem e jelenet igazságát főleg az jelzi, a mi azután történt. A házigazdának a felesége ugyanis, — minthogy az asszonyok a beszédben sokkal bátrabbak, mint a férfiak, — mikor megtudta, hogy miről van szó, durván rátámadt a törökre s elkezdett szidkozódni, hogy miért volt olyan kegyetlen az Úr szolgálójához? Erre Perviz vajda még jobban kérte a bocsánatot s azt mondá, hogy „sokszor éjszaka sem tud e miatt aludni s álmában is sokszor asszonyok akarják széttépní, a mikor ezt a nálánál korosabb és kegyesebb embert szándékszik kinozni“. És hogy a töröknek ez a megbánása valóban őszinte volt, érdekesen hirdeti az a tette, hogy Szegedi

Kis István halála után, annak fiát a külföldi egyetemeken való tanulásában pénzzel is segítette. A protestáns pap fiát török főúr taníttatja! A minden korlátot leromboló szeretetnek lehet-e ennél szebb bizonyossága?!

Ebben a leírt jelenetben az én képzeletemet nem a török magatartása foglalkoztatja, bár az is elég csudálatra méltó. Az én lelkem Szegedi Kis István nemes papi alakját lebegi körül s képzeletem azt a krisztusi szelidséget, azt a mély emberszeretetet keresi, a mely e férfiú szeméből, arczából, egész mivoltából kisugárzik. A ki tekintetével nemcsak a vele egy hitet vallókat kapcsolja magához, de hatással van a vérengző, pogány törökre is, s annak lelkiismeretlenségét úgy felzavarja, hogy az illető miatta aludni nem tud. Ha ilyen papjai vannak a reformációnak, valóban nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az új, tisztább vallási felfogás, mint a futó tűz terjedt el a sziveken. És egészen természetesnek kell tartanunk, ha a katholicismus feje a század végén keserűséggel jelenti a pápának, hogy a protestantizmus irtagnak is alig hagyott itt-ott egy katolikust.

Nem is kellett tehát egy egész század, s a magyar nemzet minden rétege eljutott ahhoz a forráshoz, melyből az igazi, bensőséges vallási élet buzog.

Seprődi János.

MÁRIA, A HUMANISTA MAGYAR KIRÁLYNÉ.

(Befejező közlemény.)

V. *A mohácsi gyásznapi és Mária-nak a Habsburg-ház érdekében kifejtett tevékenysége.*

Ez a véres katastropha, a mohácsi gyásznapi fordulópont Mária életében is. Fiatal életvidámsága véget ér, pedig nem volt még 21 éves. A gyászruhával felölti a komoly özvegységet s vállaira veszi az élet terheit, gondjait.

Körülhordozták a véres kardot az országban. Julius 21-én vett bucsút Lajos, a 20 éves király, hitvesétől. Reá adták a nehéz pánczélfegyverzetet. Elhagyta mindenkorra a budai várpalotát, annyi gyermeki játéknak és derüs, vig napoknak tanyáját. Most a hazáért és becsületért kellett a törökkel szembeállni.

Érdről, Fehérmegyéből visszaküldte *Szalaházi* Tamás veszprémi püspököt Budára, hogy neje mellett maradjon, ki elég árván érezhette magát. Brandenburgi Györgyöt, Cordatust elűzték mellőle, Henkel a nehéz napokban visszatért kassai parochiájába. Borus sejtelmek árnyai borulnak ős Buda várára.

Lajos aug. 6-án érkezett a tolnai táborba. A nemesség csak az ifjú király személyes vezetése alatt volt hajlandó az ellenséggel szembeállni. Lajos a hozzá intézett kérdésre ingerülten válaszolt: „Látom, mentséget és menekülést mindenki mögöttem keres. Én az ország javáért bármilyen veszélynek kiteszem magamat. Nehogy tehát bárki saját gyávaságát velem fedezze és a felelősséget reám hárítsa, Isten segedelmével holnap megindulok, elmegyek oda, hova nélkülüm menni nem akarnak.“ E bátor szavak Mária szívét büszkeséggel tölthették el. Talán éppen ezek maradtak meg emlékezetében, hogy férjét hosszú özvegységében is soha feledni nem tudta.

A többi ismeretes. Aug. 29-én lón Mohács nemzeti nagy létünk nagy temetője. A végzetes ütközet után Lajos király menekülés közben a Csele patakon akarván átugratni, meg-

sebesült lova a sikos partról visszacsúszott s gazdáját az iszapos vízbe temette.

Másnap éjjeltájban érkezett a rettenetes hír Máriához Budára. Férjét, koronát, hazát veszített egy csapásra fiatalon. De nem volt idő gyászba öltözni és siralmakat zokogni, mert jött a rabló török felfelé. Még csak az kellene, hogy a fiatal özvegyet is zsákmányul ejtse. *Szalaházi Tamás*, *Thurzó Elek* és *Borgio*, pápai követ kíséretében sietve Pozsonyba menekült. A vagyonosabb budai polgárok is menekültek. A vár őrség nélkül maradt. *Szolimán* szept. 12-én vonult be Budára és hajókra rakatván a drága műkincseket, mint a ki jól végezte dolgát, 20-án elvonulni méltóztatott.

Ez alatt pedig az ifjú király kihült testét a Csele patak sáros vize mosta messze a gyászoló hitvestől, a kinek még csak az sem adatott meg, hogy könnyeivel a szeretett hamvak fölé borulhatott volna. *Sárfi Ferencz*, győri kapitány okt. 10-én küld tudósítást Lajos király holttestének feltalálásáról. *Székely Bertalan* szép történeti festménynyel örökitette meg ezt a jelene-tet. A szerencsétlen király hadi fegyverzete ma is látható a bécsi hadtörténelmi múzeumban. A feltalált tetemeket azután Székesfehérvárott a magyar királyok ősi temetkező helyén rendkívül nagy gyászpompával helyezték el a káptalani templom sirboltjába november 9-én, a mikor Zápolya pártja itt országgyűlést tartott. Mária nem lehetett ott, mert ekkor az ádag politika már két ellenséges pártra tépte szét a nemzetet.

A mohácsi csata emlékére vert érmen Lajossal szemben ott van Mária arcképe is s ezzel mintegy jelezve az ő vesztesége is.

Bármily nagy volt is a csapás, de azért tetterejét nem bénította meg. Hogy mily erős, férfiúi lélek lakott Máriában, s hogy mint politikus és diplomata is mily nagy volt, azt éppen a mohácsi vész után beállott országos zavarokban bizonyította be. Fájdalmait leküzdve, erős politikai akciót fejt ki. Férjét elveszítette, de a koronát és Magyarországot azért meg akarja tartani családjának. Ebben az országszerző politikában igazi Habsburg volt. Mindent elkövet, hogy a magyar koronát most bátyjának *I. Ferdinándnak* szerezze meg, a ki II. Lajos nővérét, *Annát* bírta nőül.

A magyarok felelevenítik a régi tervet: menjen nőül Zápolya Jánoshoz s így maradjon továbbra is a magyarok királynéja. Mint nőnek bizonyára hízelt is ez a beszéd. Szívesen hallott és beszélt róla. De mikor komolyra vált a kérdés, határozottan ellenmondott. „Inkább apáczának, vagy koldulni megyek” — volt a válasza.

Ezt lehet éppen sajnálni Máriában, hogy a magyarság nemzeti aspirációit nem értette meg, nemzetünkbe beolvadni, a nemzeti pártnak élére állni nem akart. Ő jóformán maga sem tudta, melyik nemzet tagja. Belgiumban született, Tirolban és Ausztriában nevelkedett, apja, anyja spanyol uralkodók voltak, ő meg magyar és cseh királyné. A humanismus idegen műveltsége is, mely Mária lelki világát áthatotta, nem volt alkalmas a nemzeti érzés ápolására. Más fordulatot vett volna Máriának s vele együtt Magyarországnak sorsa, ha a humanisták tévovázása helyett határozottan a reformációhoz csatlakozik, mely éppen a nemzeti szellemet és műveltséget ébresztette fel mindenütt, a merre csak elhatott. De mint nő sokkal jobb szívű és összetartóbb családtag volt, minthogy a Habsburgok hagyományos politikájával szembeállhatott volna.

Más uralkodók is versenyeztek kezéért. 1528-ban, *V. Jakab*, skót király kérte meg, ezt is kikosarazta. Így járt vele a pfalzi választófejedelem fivére, *Frigyes* gróf is. Özvegy maradt és független. Már arra is gondolt, hogy Spanyolországba megy elmebeteg anyját ápolni.

Megeredtek mint szép, fiatal özvegy ellen a rágalom nyilai is. Ez is oly fegyver, mely rábírhhatja a nőt, hogy valamely férfiú oltalma alá helyezze magát. Azt susogták róla, hogy egy szép cseh ifjú volt az udvarában, a kit nagy ajándékokkal küldött utóbb hazájába. Szóba hozták egy tiroli püspökkel és másokkal is. De komolyabb körökben e gonosz beszédek nem találtak hitelre. Mária megvetette rágalmozóit s továbbra sem tudták rávenni, hogy második férjet válaszson. Ékszerreit, csipkéit levetette s élete végéig az özvegyek egyszerű ruháját viselte.

A családi politika foglalta el minden gondját. Mig Zápolyát a nagy nemzeti párt királylyá koronázta: addig ő Pozsonyban toborzott maga köré egy kisebb pártot bátyja, Ferdinánd érdekében. A mit mindenki lehetetlennek tartott volna, azt ő megcselekedte. Szép szóval, ígérekkel, adományokkal egymásután édesgette magához a főurakat. Ott voltak mellette az elsők között *Báthori* István, *Szalaházi* Tamás, *Batthyány* Ferencz, *Thurzó* Elek, *Révai* Ferencz, *Nádasdi* Tamás, *Oláh* Miklós.

Mária érdeme főként, hogy Ferdinándot, a kinek kevés pénze és kevés katonája volt, még 1526 decz. 17-én Pozsonyban szintén királylyá választották.

Ferdinánd távollétében egy ideig Mária volt a királyi helytartó, de azután búcsút vett hazánktól. Külföldön később

azt mondta a magyarokról: lovagias, de mégis sajátságos nemzet ez, melyet nehéz kormányozni.

A mohácsi katastropha, ez a nemzeti gyásznapi volt végzetes Máriára nézve is. Ezt a szomorú emléket magával vitte. Szivbaja is, mely miatt sokszor panaszkodott, akkor kezdődött vagy ezóta lett súlyosabb.

VI. *Mária elhagyja hazánkat. Osztrák és morva birtokain egyházi és világi tanulmányokban keres vigasztalást. Lutherhez és Erasmushoz való viszonya. A tőle származó protestáns egyházi ének.*

Özvegysége napjaiban, a politikai küzdelmek sivár pusztaságában sem feledkezett meg Mária lelkének műveléséről. Vallásos és tudományos művek olvasásában keresett vigasztalást.

Kietlen magány, szomorú özvegység volt az. Férje a sirban, a kitől sem fia, sem leánya maradt. Anyja tőle távol Spanyolországban elborult elmével élte napjait. Gondviselő nagyatyja rég meghalt már. Bátyjai, V. Károly és I. Ferdinánd, szerették ugyan hugokat, de őket meg az uralkodás gondjai kötötték le.

Ha részvétre talált a fiatal özvegy, bizonyára jól esett szívének. A vigasztalók között, kik őt leveleikkel felkeresték, ott volt *Luther* is. A német reformátorok nagy érdeklődést mutattak hazánk sorsa iránt mindenkor. Luther sokszor emlékezik asztali beszélgetéseiben Mátyás királyunkról, a kit mint nagy hőst és nagy államférfiút tisztel. Úgy ő, mint *Melanchton* jól tudták, micsoda világtörténeti missziója van itt hazánknak a török veszedelemmel szemben. Honfitársaikat segítségadásra buzdították és sok magyar tudóssal leveleztek.

1526. decz. 1-én kelt Luthernek az a levele, melyet Máriához intézett s a melynek kapcsán négy vigasztaló zsolttárt küldött neki. Kegyes emberek bátorították őt erre, mert azt a jó hirt hozták neki, hogy a királyné nagy jóindulattal viseltetik az evangéliom iránt. A 36., 62., 94. és 109. zsolttárok voltak ezek vigasztaló magyarázatokkal kísérve. És bizonyára visszhangra találtak Mária lelkében az ilyen szavak: „Csak az Istenben nyugodjál meg én lelkem, mert ő tőle vagyok az én reménységem. Csak ő az én kösziklám, szabadítóm és felmagasztalóm, azért nem mozdulok meg. Az Istenben vagyok az én szabadulásom és dicsőségem; az én erős kösziklám, az én oltalmam az Istenben vagyok“ (62. zsolt. 6—8. v.).

Máriára jó hatással lehetett Luthernek ez a figyelme,

mert rokonszenvét a reformáció iránt továbbra is megőrizte. A lángbuzgalmú Cordatusszal elűzetése után is összeköttetésben állott. 1528-ban mint özvegy újra meghívta udvari papjának, de nem jött vissza. Ekkor azután ismét Henkelt nyerte meg, a ki állandó kísézője volt külföldi útjaiban.

V. Károlynak és Ferdinándnak nem tetszett, hogy Mária ily szívesen érintkezik Lutherrel és ennek papi barátaival. Meg is feddették érte levélben. Mária ügyesebb diplomata volt, minthogy mentséget ne talált volna, azt t. i. hogy nem tudott előre Luther szándékáról. Ferdinánd erre ezt felelte: „Bármint van is a dolog, de tudom, hogy én nekem nem irt volna Luther levelet“. Ebben tökéletes igaza is volt.

A mint Ferdinánd az országba bejött s Mária a kormányzás gondjaitól szabadulhatott, igazi hajlamai szerint a tudománynak és művészeteknek szentelte életét. 1528. év nyarán még Sopronban volt udvarával és Henkel, a ki csak most tért vissza hozzá, innen írja róla e szép jellemzést és pedig Erasmusnak:

„Visszatértem úrnőmhöz, a kit nem régiben a legszorogattottabb viszonyok közt voltam kénytelen elhagyni. Folytatom régi tisztségemet, hirdetem az udvarnak Isten igéjét. Alig találhatsz más valakit, a ki úrnőmnél csendesebb természetű, szerényebb volna és az igaz kegyességre buzgóbban törekednék. Ha itthon látnád, azt mondanád, hogy nem női szobában, hanem iskolában van. Könyvek vannak a kezében szüntelen, tanít, tanul és szent leczkékkel vigasztalódik özvegyiségében, a régiokról annyira nem feledkezvén meg, hogy a mik másoknak a szerencsé napjaiban neheznek, ő azokat gyászban és siralomban tanulta meg. Ugyanis a te paraphrasisaidat (Erasmusnak az újszövetséghez irt magyarázatait), az ő lelkének igaz gyönyörűségeit, a melyeket előbb német fordításban olvasott, most latinul, a hogyan te megirtad, naponként forgatja s újra-újra olvassa és megérti. Irántad pedig ezen szent munkáért különösen annyira hálás, hogy jobban már nem is lehet“.

Henkel azután reá vette *Erasmust*, hogy „A keresztyén özvegyasszony“ (*Vidua Christiana*) című művét Mária királynénak ajánlja, megemlítvén azt is, hogy ha valahol, úgy most Magyarországon s itt a királyné udvarában is a mohácsi gyásznap óta sok özvegy van. Azt is igéri Erasmusnak, hogy úrnője bőszégesen fogja fáradságáért megjutalmazni. A mű csakugyan meg is jelent 1529-ben, a királynénak ajánlva, a ki sajátkezü levélben köszönte meg a szerzőnek. S dicsőségére szolgált

Máriának, hogy a kornak két legnagyobb embere, Luther és Erasmus vigasztalta özvegységében.

Kétségtelen, hogy Mária, bátyjainak akarata ellenére, később is melegen érdeklődött Luther és a reformáció iránt. Az 1528-ik év végén hagyta el hazánkat. Henkel szerint ennek oka az, hogy az akkori szűk esztendőben, se embernek se állatnak itt elégséges eledele nem volt. Brandenburgi Györgynek egy legutóbb felfedezett s 1529 jan. 15-éről kelt levele azonban a távozásnak más okát is leleplezi. E szerint Ferdinánd szigorú rendeleteket adott ki a protestánsok ellen s mivel Morvaországban szabadabban hirdethetik az evangéliumot, azért tette át lakóhelyét itteni uradalmaiba.

A brandenburgi örgróf ugyanezen levelében egy más fontos eseményt is említ, mely minden kétséget kizárólag dönti el végre *Mária királyné egyházi énekének* régóta vitás kérdését. *Kolde* erlangeni theol. tanár érdeme, hogy ezt a fontos levelet napvilágra hozta. E szerint csakugyan maga Mária írta a nevééről nevezett s vallási üldöztetésről szóló éneket és pedig saját testvérbátyja Ferdinánd ellen.

Brandenburgi György e levélben Frankfurtból küldi az éneket hangjegyeivel együtt Bajorországba ansbachi tanácsosainak oly felhívással, hogy adják át az ottani lelkésznek, *Rurern* Jánosnak, a ki majd a dallamhoz a másik kísérő szöveget is el fogja készíteni. Nem ugyan e levélben, hanem a Bapst-féle régi énekeskönyvben a szövegnek zenéje is fennmaradt korunkra.

A levél szerint Mária akkor készíté ez éneket — és pedig, mint máshonnan tudjuk, egy világi ének alapján — mikor Ferdinánd a királynénak egyik udvari papját elűzte. Ki lehetett ez, nem tudjuk, sem Cordatus, sem Henkel nem volt. E kérdésre talán a későbbi kutatás fog fényt deríteni. De kétségtelen, hogy az ének Máriának tőlünk való elköltözése előtt és így Magyarországon készült. Az eredeti szövege német „Mag ich Unglück nicht widerstahn“ kezdő sorral. A versfőkben is benne van Mária neve.

Német és tót evangélikus énekeskönyveinkben eleitől fogva benne volt az ének. Magyarra csak újabban fordították le: *Haán* Lajos, *Jeszenszky* Károly és *Gaál* Mihály. Zenéje olyan, mint a reformáció korából való choráloké. Ránk nézve bizonyára kedves emlék, mely egy az evangéliumi hitért hevülő Habsburg királynénknak érzelmeit visszahangozza. Felolvasásom végén be is fogjuk mutatni Haán és Gaál fordításában.

Az említett okokból Mária tehát elhagyja hazánkat, titkárát, Oláh Miklóst és Henkel Jánost magával viszi s meleg

vonzalmát a reformáció iránt továbbra is megtartja. Henkel Trautmannsdorfról, Austriából írja 1528 aug. 28-án a kassai predikátornak, hogy Mária igen kedvez az evangéliumnak, Ferdinánd azonban annál inkább üldözi.

Majd két évvel utóbb Mária — bizonyára bátyjainak tudta nélkül — Lutherhez az úrvacsorára vonatkozólag intézett kérdéseket, különösen öt pontra várt feleletet s Luther ezt meg is adta. (Fragstuck Künigin Marie von Ungarn zusampt D. M. Lutheri Antwort. Anno 1530.). Ott volt Mária az augsburgi birodalmi gyűlésen is Henkellel és brandenburgi Györggyel. Ez utóbbi itt mondta V. Károly császárnak: inkább fejét ütteti le, mint sem hogy az evangéliumot megtagadja. Melancton pedig Máriáról, a kit itt személyesen is megismert, ezeket írja 1530 júl. 10-én a Coburgban maradt Luthernek: „A császár nővére, egy igazán hőslékű, kiválóan kegyes és szerény asszony, azon van, hogy fivérét kibékítse velünk, de kénytelen ezt aggodalommal és tartózkodással tenni“.

Később azonban, midőn mint Németalföld kormányzója teljesen V. Károly szolgálatába adta magát, kezei meg voltak kötve és tevékeny részt a protestánsok ügyeiben többé nem vehetett.

VII. *Mária mint Németalföld kormányzója. Utolsó évei és halála.*

Szeretett volna Mária továbbra is művészi és tudós hajlamainak élni. A zenét, költészetet és festészetet különösen kedvelte. Gyengélkedése is, mely sokszor erős szívdobogással jelentkezett, a nyugalmasabb életet ajánlotta volna. De ez nem adatott meg neki. Családjáért, a Habsburg házért még nagy szolgálatokat kellett teljesítenie.

Bátyja, V. Károly, Németalföldnek, ennek a fontos tartománynak kormányzójául öt szemelte ki. Tehát ismét a politika zavarja ki csendes magányából. Bármennyire szabadkozott is, a magas, de terhes méltóságot el kellett fogadnia. A visszatartó okok között azt is felemlíté Mária, hogy nem fognak igazhitőségében bízni. A császár megnyugtatta.

De mindenesetre keserű volt reá nézve már a kezdet. Bátyja ugyanis megkívánta tőle, hogy mielőtt új méltóságát elfoglalná, bocsássa el eddigi környezetét, mely az eretnokség hírében áll. Ilyenekül nevezte meg udvarmesterét, kamarását, udvarhölgyét és udvari papját. Ekkor kellett elbocsátania Henkelt is. Oláh Miklós azonban Németalföldre is elkísérte. Rendes székhelye Brüsszel és Mecheln volt.

1531 elején foglalta el ezt a bármely férfiú diplomatát is nagy próbára tevő kormányzói állást — akkor is még csak 26 éves fiatal nő volt — és teljes 24 éven át legnagyobb dicsőséggel és oly politikai sikerekkel viselte, a melyek bátyát, a császárt nem csak hálás elismerésre, hanem csodálatra is indították.

Az ő korában Hollandiában virágzó volt az állami élet. Férfiúi erélyvel és előrelátó, politikai bölcseséggel kormányozta a reá bízott tartományt. Nem engedte, hogy a francziák elrabolják a Habsburgoknak e becses birtokát. *I. Ferencz* és *II. Henrik* király felett diadalt aratott. A csapatszemlében mint hős amazon maga is megjelent lóháton s ékesszólásával a legnagyobb lelkesedésre villanyozta fel a háborúba induló csapatokat. Az országgyűlésen is lelkes és bölcs beszédeinek sohasem maradt el a kívánt hatásuk.

Az ő korában olyan *Alba* herceg-féle szörnyetegeknek még nem volt terük Hollandiában. A protestánsok ellen kiadott rendeleteket mérsékeli és ellene volt az inquisiciónak. E miatt itt is vádolták, hogy az újító eretnekeket védi, de nem gondolt vele. A hol lehetett, csillapította bátyjának haragját, de nagyobb tevékenységet kifejteni a reformáció érdekében itt már nem mert. Úgy látszik, Erasmusnak a hit dolgában tanúsított lágymelegsége is lankasztó hatással volt reá. Így a szép remények füstbe mentek. Úgy jártunk vele, mint unokaöccsével, Miksa királyunkkal. Szépen indultak, de azután nem keresték először Istennek országát, hanem újtjokba állott a családi érdek, a politika.

Eléggé erős, férfias lenni és maradni ezen a ponton, fájdalom, Mária sem tudott. Követte a humanisták szokását ebben is, megalkudott; szabadelvűsége későbbi éveiben inkább csak a türelemre szorítkozott, aktív támogatás helyett.

Mint eszes, erélyes és humanus kormányzót a németalföldiek is szerették. Az évek száma testi szépségének nem ártott. Szívujja mellett is buzgón áldoz a fejedelmi sport mindenféle nemeinek most is. A velencei követ szerint a hivatalos teendők után csapatszemléket tartott. Mint szenvedélyes vadász képes volt tíz órán át is nyeregben ülni. Testi ereje is meglepő nagy. Ügyesen és nagy erővel tudta lándzsáját vadkanokra és szarvasokra dobni.

Egyszer *I. Ferencz* francia király jelenlétében adta jelét mint kiváló lovas, az ügyességének, melyet ez felettébb megbámult. Ugyanis együtt lovagolván, Mária a tisztelethelyet neki, mint vendég uralkodónak akarta adni. Ferencz pedig

mint férfiú a nőtől ezt nem fogadhatta el s hogy a királyné a bal oldalra ne kerülhessen, egészen az útszéli árok partján lovagolt. Mária ezt látva, megüti lovát, átugratja a széles árkot s a réten lovagolt tovább, úgy hogy Ferencz király mégis csak jobbról maradt. Ez már talán nem is csupa tisztelet, hanem egy kis vitézkedés és női akaratosság is volt.

Tudomány- és művészetpártoló hajlamainak Hollandiában is nagy buzgósággal áldozott. A bátyjától kapott uradalmakban fényes kastélyokat építtetett, így a róla *Mariemont*-nak nevezett kastélyt szép vadaskerttel. *Binche* városban egy még pompásabb palotát emeltetett, a melynek kertjében a Parnassus hegy, a helikoni forrás és a kilencz múzsa más művészi alkotásokkal együtt általános bámulat tárgyai voltak. A francia határon épített *Marienburg* erősség szintén tőle vette a nevét.

Kiválóan kedvelte a zenét. Termeit művészi festmények ékesítették. *D'Orley* Bernát volt az udvari festője, de *Tizián*-nal is festetett. Elhalt férjének arczképét többször is megfestette. Egyik kérését, a pfalzi grófot egy ilyen arczképpel űzette ki.

MecheInben becses könyvtára volt. Ebben a biblia francia fordítása, theologiai, történelmi művek, Livius, Julius Caesar, Seneca művei, a szentek legendái, e mellett az Ovidius-féle *Ars amandi*, Petrarca sonettjei, A hölgyek tükre, A kóbor lovag stb. művek is voltak. A tudósokat élete végéig nagyra becsülte. Midőn *II. Fülöppel* Rotterdamban volt látogatóban, felkereste *Erasmusnak* szülőházát s belépve a nagy ember egykori szobájába elbeszéltette ennek születési körülményeit, a melyek tudvalevőképen eléggé mostohák voltak.

Így szerzett magának üdülést Mária országos nagy gondjai között a művészetek és tudományok ápolásával. A mit ifjúkorában kedvelt, annak barátja maradt élete végéig. Ő a renaissance korának tudós humanista királynéja maradt most is.

E közben elközeledett reá nézve is — nem mondjuk az öregség, hanem mégis — az életnek délutánja és csendes estéje. Ez időszakból csak azt a nagy érdemét említem fel, hogy midőn V. Károly a császárságot öcscsének, Ferdinándnak tett ígérete ellenére utóbb született fiának, II. Fülöpnek akarta adni s e miatt a két testvér egymással meghasonlott, Mária, ez az okos asszony volt az, ki őket Augsburgban 1550. kibékítette.

Végre megelégetve a kormányzással járó gondokat, midőn bátyja a császárságról lemondott, ugyanazon évben 1555-ben ő is letette a kormányzóságot. Szívhezszóló szép beszédben búcsú-

zott el a németalföldi rendektől s pihenőhelyül Spanyolországot, itt is *Valladolid* városát választotta.

Innen még kétszer meglátogatta a sanjustei zárda mellé nyugalmomba vonult, de itt is fejedelmi kényelemben élő bátyját V. Károlyt. S mikor ez 1558 szept. 21-én búcsút mondott a világnak, ez eset Máriát annyira megrendítette, hogy alig egy hónap mulva 53 éves korában ő is követte őt a minden halandók útján.

Útközben *Cigalés* városában lepte meg a nagy láz, mely 1558 okt. 18-án esti fél kilencz óraker halálát is okozta. II. Fülöp neje mint szemtanu írta róla, hogy igen keresztyénileg halt meg. Végrendeletében egyszerű temetést kívánt, tisztjeiről, udvarhölgyeiről és cselédjeiről különféle hagyományokkal emlékezett meg. Végső akarata volt az is, hogy azt az arany szívet, mely egykor férjéé, Lajos királyé volt s melyet mindig magával hordott, olvasszák meg s osszák ki alamizsnául a szegényeknek.

Koporsóját II. Fülöp az általa alapított *Escoriálba*, egy Madrid melletti fényes zárdába, a spanyol királyok temetkezési helyére vitette át. Itt aluszsza siri álmát távol szerencsétlen férjétől, a Székesfehérvárott porladó Lajostól.

De ha így testileg messze voltak is, lelkileg Mária sohasem lett hűtlen férje emlékéhez. Mindig szeretettel és kegyelettel gondolt vissza reá. Az ifjúkori örömök és az olyan csapás, mint az ott Mohácsnál volt, nem engedik magukat a szívből kitoröltetni.

Hazánk sorsa is érdekelte Máriát mindig a távolban is. Ha magyarok németalföldön felkeresték, mint például párizsi tanulmányi útjában az ifjú *Batthyány* Boldizsár, azokat szívesen fogadta.

* * *

Mária mindenestre kimagasló alakja a történelemnek. A királynék közt is fejedelmi asszony. Megérdemli, hogy emléket tiszteletben tartsuk. Sorsa, egyénisége, egész életfolyása érdeklődést kelt. Rendkívüli csapások érik fiatalon, de ő férfias lélekkel tűri. Kiváló talentumok jutottak néki, s ezeket ő nem ásta el. Népek és országok élére őt nem csak a születés, hanem tehetség és arravalóság emelte. Hazánk, Németalföld és a Habsburgház történetében nő létére is elsörendű politikai szerepet játszott, férfiakat is megszégyenítő erélylyel és bölcseséggel.

A renaissance korának gyermeke volt, humanista nő a

trónon. Barátja, patronusa tudománynak, művészetnek. A kor vallásos mozgalmában is élénk részt vesz, e téren egy ideig családja tradíciójával is szembeállt. Nem rajta múlt, hogy meggyőződésének megfelelően nem cselekedhetett. Bármint sajnáljuk is, de mentségéül szolgál, hogy nála erősebb férfiak is meghódoltak a családi és politikai okok előtt. Erkölcsisége is tisztán áll. Hódol ő is a szép kultuszának, de mint nő és királyné sohasem feledi, hogy mivel tartozik magának. S ez abban a korban, mikor a papság is romlott volt, nagy érdem.

Érdekes, nemes alakjától legmúltóbban veszünk búcsút, ha az ő művelt lelkének szép virágát, költészetének egyetlen fenmaradt emlékét, a protestáns templomokban századok óta felhangzó Mária királyné énekét itt bemutatjuk.

A zene, ez a hatalmas világnyelv, mely a porladt szív érzelmeit is életre költi s a legnagyobb közvetlenséggel hat a kedélyre, királyi lantjának ez a bús szülöttje varázsolja közénk a nemes királyné szellemét!

Mária magyar királyné éneke.

Lassan.

Bár hi - tem - ért szen - ved - nem kell S gyű - lö - let -
 De tu - dom és ez nyujt vi - gaszt, Hogy mi ag -

tel Ül - döz - nek az ,em - be - rek ;
 gaszt, Az úgy tet - szik Is - ten - nek.

mf

Egy ke - vé - sig Ta - lán ké - sik Az í - té -

let, De rossz vé - get Ér - nek, kik bánt - ják lel - kem.

f

2. Sorsom nincsen hatalmamban,
 Én magamban
 Meg nem változtathatom.
 Itt a mim van, nem állandó;
 Elmulandó
 Kincs, vagyon: azt jól látom,
 Csupán a hit
 Oly kincs, a mit
 A gonosz had
 El nem ragad,
 Ez megmarad sajátom.

3. Óh Uram, hát ez éltemben,
 A hol minden
 Változik oly hirtelen,
 Halld meg esdő kérelmemet,
 Védd ügyemet
 S oltalmaddal légy velem.
 Ez ha kísér,
 Bármí sors ér,
 Meg nem riaszt,
 Lelek vigaszt,
 Mert velem van Istenem.

*

Használt források és idevágó irodalom.

Szilágyi S.: A magyar nemzet története. Bpest, 1896. IV. és V. k.
 Fraknoi V.: II. Lajos és udvara. Bpest, 1878.
 „ „ Henkel János, Mária királyné udv. papja. Pest, 1872.

- Fraknói V. Mária magyar királyné állása a reformáció irányában
Bpest, 1873.
- „ „ Brandenburgi György, II. Lajos nevelője. Bpesti Szemle 1883.
- „ „ Magyarország a mohácsi vész előtt. Bpest, 1884.
- Juste Tivadar: Mária magyar királyné, II. Lajos özvegye. Franziából
ford. Szász K. Bpest, 1888.
- Botka T.: Mária királyné győzelme a vallási gyanúsításokon. Magyar
Sion 1866.
- Nisard D.: A renaissance és a reformatio. Bpest, 1875.
- Zoványi J.: A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig. Protest.
Szemle 1891.
- Bunyitay V.: Egyháztört. emlékek a magyarországi hitújítás korából.
Bpest, 1902.
- Neustadt L.: Markgraf Georg von Brandenburg als Erzieher am unga-
rischen Hofe. Breslau, 1883.
- Bauch G.: Dr. Johann Henckel der Hofprediger der Königin Marie von
Ungarn. Ungarische Revue. 1884.
- Bolte J.: Königin Maria von Ungarn und die ihr zugeschriebenen Lieder.
Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Litte-
ratur 1891.
- Kolde Th.: Markgraf Georg von Brandenburg und das Glaubenslied der
Königin Maria von Ungarn. Beiträge zur bayer. Kirchenges-
chichte. Erlangen 1895.
- Koch E.: Geschichte des Kirchenliedes. Stuttgart 1876. VIII. k.
- Fragstuck: Küngin Marie von Ungarn zusampt D. M. Luthers Antwort.
Archiv für Reformationsgeschichte. Theol. Litteratur Zeitung.
1903. 658. l.
- Clavière M.: Les femmes de la renaissance. Paris, 1904.

Sopron.

Payr Sándor,
theol. tanár.

CZEGLÉDI PÁL DUNÁNTÚLI REF. PÜSPÖK ÉLETE.

A dunántúli reform. egyházkerület két nagynevű és kiváló püspökének, Pathay Istvánnak és Kanizsai Pálfi Jánosnak volt közvetlen utódja Czeglédi Pál, kiről püspökeink életrója, egyháztörténeti irodalmunk kiváló munkása Tóth Ferencz, a múlt század elején kiadott művében, az akkori adatok elégtelensége miatt alig tudott valamit mondani.¹ Nem sok ugyan az sem, a melyet róla elmondandó vagyok de czéлом épen az, hogy teljesebbé tegyem, egy csendesen munkálkodott, de az anyaszentegyház érdekeiért sokat fáradozott püspökiünkről, ismereteinket, s talán e sorok felköltik iránta az érdeklődést, s egy szerencsésebb kéz, kitölti életrajza hézagait.

Czeglédi Pál születése helyét és idejét, nem ismerjük. Valószínűen a XVI. század végén Nagykőrös, Kecskemét és Czeglédre a Nyitra, Vág vidékére a török-tatár hadak dúlásai elől menekülőkkel együtt jöttek fel szülei is, s a Czeglédi nevet, születése helyéről vette fel, mivel maga Czeglédi S. Pál-nak írta nevét, de hogy az *S.* betű mit jelentsen? nem tudjuk. Iskoláit a nagyszombati jóhirű iskolában, Samarjai Máté János, a későbbi püspök rektorsága alatt végezte, honnan ennek tanulói, magának az egyháznak s főemberének Asztalos Andrásnak költségén, egyenesen a külföldi akadémiákra küldettek,² majd ennek halála után Mezőszegedi Gáspár volt ezen egyháznak és az iskolájából külföldi akadémiákra járóknak pártfogója. Czeglédi 1613 márczius 26-ikán iratkozott be a hejdelbergi egyetemre³ Lővei Szűcs György, Erdélyi Miklós-

¹ A helv. vallástételt tartó túl a dunai református püspökök élete. Győr. 1808. 100—104. l.

² *Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái.* Pest, 1875. 368. l.

³ Sárospataki Füzetek 1862. évf. 562. l. és *Weszprémi: Biographia Medicorum.* Viennae 1787. IV. 647. l.

vári Tamás és Óvári János magyar tanulótársaival, hol ezen évi július 3-ikán Coppen theologiai professor elnöklete alatt. A bűn szerző okáról vitatkozott¹ s munkáját kinyomatván, azt Szegedi Gáspár nagyszombati polgárnak, Suri Mihály komjátii lelkésznek és Samarjai Máté János nagyszombati rektornak ajánlotta, s miután ezen alkalomból Suri Pál, Lővei György és Szentgyörgyi Bálint verseikkel üdvözölték, ő is egy költeménnyel üdvözölte utóbbit, aug. 28-ikán ugyancsak Heidelbergben az Isten eklézsiájáról tartott vitatkozása alkalmából.

Külföldről hazajövén, az 1614 június 24-ikén tartott komjátii zsinaton nagymegyeri lelkészszé avatott Samarjai János² megüresült helyét töltötte be a nagyszombati rektorságban, hogy ezen egyháznak, külföldi útjában reá tett költéségét szolgálatával meghálálja. Mint itteni rektor vett részt lelkészével, Patkó Tamással együtt az 1615. évi jún. 17-ikén tartott újlaki zsinaton, melyen Pálházi Göncz Miklós evang. püspök felhívására, a két prot. felekezet között óhajtott egyesülés megkísérlésén, Czeglédin kívül, jelen voltak: Csatári Gergely esperes mosonyi, Samarjai János nagymegyeri, Tolnai Máté samarjai lelkészek és Pécselyi Király Imre révkomáromi rektor. Az evangélikusok részéről, Perina Boldizsár zólyomi, Csáktornyai Péter cseklézi és Laskói Bató István győri esperesek voltak jelen. Azonban semmire sem mehettek. Mind a két fél kifejtette a maga álláspontját, az evangélikusok szorosán ragaszkodtak Luther tanához s az ágostai hitvalláshoz és ellenvetéseket tettek a helvét hitvallásnak tanfelfogására. Ezek viszont körülárkolták magukat Kálvin, Béza nyilatkozataival, különösen oltalmazták a helvét hitvallásban kifejtett keresztyén tant s védekeztek azon ellenvetés ellen, mintha tisztán jelképies szertartásnak tartanák az úrvacsoráját.³

Nagyszombati rektorsága után, valószínűen 1616-ban szerdahelyi lelkész lett Czeglédi Csallóközben s mint ilyen és egyszersmind az egyházkerületi presbyterium tagja, vett részt a felsődnamelléki testvérek küldöttjeként Szenczi Csene Péter püspök, Pécselyi Király Imre komáromi lelkész-alesperes és

¹ Theses Theologicae: De causa efficiente peccati: Quas divina adspirante gratia in academia Archi-Palatina quae est Heidelbergae, sub praesidio Domino Bartholomaei Coppen sacro sanctae theologiae doctoris et professoris ordinarii, publice defendet *Iacobus S. Cegledinus* Ungarus. Die 3. Julii. Hora et loco solitis. Heidelbergae. 1613. 4 rétti 12. lap.

² Kanizsai Pálfi János feljegyzése a dunántúli reform. egyházkerületnek, az esztergomi hercegprímási főegyházmegyei könyvtár kéziratrábában levő eredeti jegyzőkönyvébe.

³ *Fabó András*: Codex Diplomaticus. 131. 1.

Eörsi Balázs somorjai rektorral, az 1617 május 1-én tartott köveskúti zsinaton, melyen Pathay István püspök, Zvonarics Mihály, sárvári lelkészszel, a hitágazatokban való véleménykülönbség és különösen annak Tolnai István büi reform. lelkészhez küldött levele miatt, vitatkozást akart tartani s arra Zvonaricsot három levéllel is hívta. S mikor Klaszekovits István dunántúli ág. ev. püspök Zvonarics maga mentése után 1617. január 1-én azt írta, hogy ő sem ennek, sem másnak nem ad engedélyt arra, hogy a tervezett vitatkozásra elmenjen, Pathay egy hosszú levélben indokolta a vitatkozás megtartását. Ő azt hitte, úgymond, hogy Zvonarics csak mocczanásukat várja és mindjárt jelen lesz. Hiszen a vitézek között olyan szokás van, hogy mikor egy végházbeli vitész kopját küld a másiknak gyalázatos szóval, gyalázat, ha fel nem veszi és elő nem áll. Ha pedig az, a ki odaküldötte, hátra mász, kétszeres gyalázatot vesz magára. S mivel Zvonarics azt írta, hogy *egész könyvet írhatnak be a ti török mag tudománytokkal, talán ad is Isten módot benne, kiváltképpen, ha tovább börzönködtök ti kálvinisták (minket ért ezen nevezettel), hogy bővebben mutathatom meg ezután, a juhöltözet alatt elrejtett tudománytokban való farkaskörmöket*. Ezért ajánlják magukat igazsággal, menjen el Zvonarics és mutassa meg azokat, mert ők nem ismerik. Tegyen velük annyi irgalmasságot, hogy ne hagyja őket az általa megismert tévelygésben elveszni; arra kérik azért ezt a lévitát, hogyha látja a latrok fegyverétől rajtuk esett sebeket, térjen hozzájuk és az ő könyörületeségének olaját ne vonja meg tőlük. Menjen el a zsinatra s a köztük levő gyűlölségnek tüzét oltsák el.

A köveskúti zsinatra jövő felsődunamelléki testvérek, április 29-ikén indultak tovább Pápáról Kanizsaival, s aznap Sítkéig mentek; midőn másnap reggel Sárvárra értek, itt találkoztak a Veszprémből jövő Pathayval s ekkor Pécselyi Király Imre, *Czeglédi Pál*, Komáromi Angyal Pál, Eörsi Balázs és Járfás Pálból álló bizottságot küldöttek Zvonaricshoz, hogy azt tisztelettel köszöntsék és hívják a zsinatra. A megbízottak a városba mentek, s mivel épen a vasárnapi isteni tisztelet ideje volt, jelen voltak Zvonarics egyházi beszédén, ki Jézusnak János XVI. részében olvasható azon ígéiről prédikált, hogy valamit kértek az atyától az én nevében, megadják néktek. És mivel Zvonarics szokása szerint beszédében a mi vallásunkat rágalmazta, az isteni tisztelet végződésével, a sárvári templom ajtaja előtt, ünnepélyesen tiltakoztak a mi követeink azon rágalmak ellen, melyeket Zvonarics a szószékben mondott, azért szemrehányással illették s azokat férfiasan visszautasították, s azoknak alaptalanságát szeretettel kimu-

tatták, majd magának püspök urunknak nevével emberségesen kérték, hogy menjen el a másnap tartandó köveskúti zsinatra hol meg akarják czáfolni azon vádakat, melyekkel jó hírünket és vallásunkat Tolnai Istvánhoz küldött levelében bemocskolta. De süket füleknek beszéltek. Mert a ki egyszer a szemérem határát átugrotta, mint Cicero jól mondja, annak tökéletesen arczátlannak kell lenni. Ekkor még egyszer tiltakoztak Zvonarics rágalmai ellen, azután a zsinat kijelölt helyére, Köveskútra siettek, hova vacsora időre érkeztek meg s mivel Zvonarics nem ment el, a hitvitát nem lehetett megtartani.¹

Az 1619. évi május 1-én tartott pápai zsinaton is, mint a felsődunamelléki egyházkerület követe, volt jelen Czeglédi, Pécselyi Király Imre komáromi és Komáromi Lengyel Miklós, nagymegyeri lelkészekkel. Úgy látszik, egyházkerülete jól ismerte az ő sokoldalú kiválóságait s azért tisztelte meg különböző megbizásokkal. Midőn az 1619 szeptember 1-én tartott sóki zsinaton azt határozták, hogy azon egyházi törvények, melyekkel a mátyusföldi és csallóközi egyházmegyében levő eklézsiák lelkipásztorai élni szoktak, mivel eddig hanyagul tartattak meg, újból összeirassanak és a következő zsinaton újra átnézzessenek s végül nyomattassanak ki: az összegyűjtés teljesítésére Czeglédi Pál szerdahelyi lelkészt küldötték ki, oly utasítással, hogy 1. a mi előbbeni kánonainkat, melyekkel eddig élni szoktunk, a maga helyén hagyja, mégis azokat, a melyek a mi körülményeinkre nem tartoznak, törölje ki. 2. Hogy Carranzából, a váradi, debreczeni és baranyai czikkekből, más kánonokat is illeszzen be, a melyekre szükség van; végül a kifejezéseknek megtartott tisztaságával, az egészet latinul szerkeszse.²

Hogyan felelt meg ezen megbizásának Czeglédi Pál? nem tudtuk, mert eddig az ő törvénygyűjteménye ismeretlen volt; valamint ismeretlenek azon kánonok is, melyek Mátyusföldén 1619 előtt érvényben voltak. Mokus Gyula³ ugyan azt mondja, az általa közölt s bars megyei kánonoknak nevezett 32 czikkből álló szabályzatról, hogy érvényben lehetett mindaddig, míg Csallóközzel és Mátyásföldével Bars is elfogadta azokat a kánonokat, a melyeket az 1619. évi sóki zsinat megbizásából, Czeglédi Pál szerdahelyi lelkipásztor nagy körültekintéssel szerkesztett, de mivel ezeket a Czeglédi által szerkesz-

¹ Kanizsai Pálfi János feljegyzése, a dunántúli egyházkerület említett régi jegyzőkönyvébe.

² Ugyanaz, ugyanott.

³ Herczegszőlősi kánonok Bpest. 1901. 242. l.

tett kánonokat, idézett művében nem közli, jóllehet a pest-megyei, a Reczés-féle és a köveskúti kánonokat a hercegszöllősi czikkekkal való egybevetés végett, sőt az 1630. pápai zsinat czikkeit is, mely teljesen önálló alkotás, közli, pedig Czeglédi utasításában világosan ott volt, hogy a baranyai kánonokból mindazt átvegye, a melyek az ő viszonyaikra is alkalmasak, s ennek közlésével, egygyel több lett volna azon kánonok száma, melyeket a hercegszöllősi közös forrásra vissza lehet vinni: azt kell következtetnem, hogy *ő sem találta fel a Czeglédi gyűjteményét*, mely a neki adott utasításból ítélve, csakugyan nagy körültekintést tételez fel. Pedig ott volt a szemei előtt. De eddig mindenki azt hirdette, hogy a Czeglédi által összegyűjtött kánonok nem ugyanazonosak az 1623. évi komjáti zsinaton kihirdetett és elfogadott kánonokkal, mely abból is bizonyos, hogy Gál Imre kánontárában, a ki ez évben már veszprémi lelkész volt, tehát tudósítása a kortárs hitelességével bír, akárhányszor úgy történik erre hivatkozás, mint Samarjai kánonaira.¹ És mivel ugyancsak a komjáti kánonokról Ember Pál is azt mondja,² hogy ezen kánonokat, a régi zsinatok végzéseiből, kik látták el olyan ékes idézetekkel, és kik rendezték el olyan nagy szorgalommal, és hogy kik voltak ama komjáti zsinaton, melyen az öt részbe foglalt kánonok kihirdetettek, ezen eklézsiáknak előjárói, vagy lelki vezérei, épen nem könnyű sejtteni, mivel sem az előszóban, sem pedig másutt megnevezve nincsenek. Szerint is csak annyi bizonyos, hogy a kánonok czimlapján megnevezett Moson, Pozsony stb. vármegyékben levő eklézsiák és azoknak lelkészei, egy püspökséghez tartoztak. Ezen vármegyék püspöki székhelye, néha Somorja, néha Komárom, majd Óvár, avagy Halászi volt. Ezen vármegyék által alkotott egyházkerület lelkivezéreinek neveit, a kik még 1632. január havában éltek, így találjuk a zempléni egyházmegye jegyző- vagy anyakönyvébe feljegyezve: *Samarjai János* püspök, halászi-i lelkész Moson vármegyében, *Nemesnépi Dániel* komjáti lelkész, az érsekújvári egyházmegye esperese, *Magyari Agh Jakab* komáromi lelkész és esperes, *Szenczi Szűjjártó Lukács* somorjai lelkész és mosoni esperes, *Csepregi Mátyás* drégelypalánki lelkész, nógrádi esperes, *Győri Bálint* bars megyei endrédi lelkész-esperes és a közzsínat jegyzője. Ezek mindnyájan jelen voltak a komjáti zsinaton 1623-ban (nem sok idő telvén el 1632-ig) és teljesen valószínű, hogy részük volt a kánonok megalkotásában.

¹ Megvan a dunántúli reform. egyházkerület levéltárában.

² *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Utrech 1728. 362., 363. l.

A mi annyiszor ismétlődött már a világ- és egyháztörténelemben, ugyanazt látjuk a komjáti kánonok összeállítója esetében is. Samarjai püspök hirdette ki, tehát az ő nevéhez fűződött a kánonok összeállításának legalább is oroszlán része. Pedig az az utasítás, melyet az 1619. évi sóki zsinat Czeglédi-nek adott, a komjáti kánonokon mindenütt felismerhető. Ennek az Ember Pál által is kiemelt azon kiváló tulajdonságát, hogy a kánonok, a régi zsinatok végzéseiből vett ékes idézetekkel el vannak látva, *Czeglédi szépen összeállította Carranza Bertalan toledói érsek kánongyűjteményéből,*¹ *hol mindazt készen találta, és utasítása szerint, megtartva annak eredeti kifejezéseit, összeállította a Canones Quinque Ceassium-ot.* A szerény munkás örömmel ment munkájával az 1623. évi szeptember 13-iki komjáti zsinatra, mely fáradságait azon elismeréssel honorálta, hogy gyűjteményét törvényerőre emelte, és a hálás tanítvány tudtommal sehol egy feljegyzést nem tett, mely a Samarjai nevéhez fűzött kánonok gyűjtőjére vonatkozólag útbaigazított volna; elég jutalma volt néki öntudata s a komjáti zsinat elismerése, de *íme a történeti igazságszolgáltatás, ha elkésve, majdnem három század múlva is, de megáll Czeglédi dicső emlékénel és őt, a még nem rég is érvényben volt komjáti kánonok szerzőjeként üdvözli.*

Midőn a pápai egyház agg lelkészét, Miskolczi Pétert, sok fáradságai után, a pásztoroknak fejedelme, e siralomnak völgyéből 1625. január 20-ikán csendes halál által magához szőlította és az égi hazába átszállította, a dunántúli reform. egyházkerület ezen évi június 25-ikén Pápán tartott zsinatából, megkereste egy levéllel Samarjai János felsődunamelléki püspököt, hogy engedje meg a pápai egyháznak, hadd hozzon az ő egyházkerületéből lelkészt.² Melyre bizonyynal kedvező választ nyertek, mert Kanizsai feljegyzése szerint³, 1626. február 27-ikén Czeglédi Pál egyházi beszéd tartás és egyezkedés végett Pápára hozattatván, az egyház előkelőivel megállapodásra jutott, s május 12-ikén Szerdahelyről Pápára költözött, és ezen egyház lelkipásztorságát átvette. Mivel pedig az ezen évi április 6-ikán Németujvárra költözött Kanizsai Pálfi János helyébe, június 6-ikán Pathay István püspököt hozták Pápára: az 1627. május 12-ikén tartott körmenői zsinaton, Czeglédit a pápai egyházmegye alesperesévé választ-

¹ *Bartholom. Corranza: Summa Conciliorum et pontificum Venencie.* 1546.

² Közöltem a Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár III. évf. 54., 55. l.

³ A dunántúli ref. egyházkerület régi jegyzőkönyvében.

tották. Mikor pedig Pathay Bethlen Gábor meghívására 1628. novemberben Belényesre költözött és Kanizsait az 1629. márczius 18-ikán tartott körmendi zsinaton püspökké választották: ugyanekkor Czeglédit az esperesi tisztre emelték, majd az 1631 május 28-iki körmendi zsinaton, a dunántúli egyházkerület jegyzőjévé választották.

Czeglédi a pápai egyház dolgaiban is hiven eljár. Mikor már hat esztendő eltöltött ennek szolgálatában, a kánonok szerint választás alá bocsátotta magát, mely alkalomból az 1633. évi május 8-ikán tartott köveskúti zsinatra Pesti János vajdát és Bosnyák Pál jegyzőt a következő levéllel küldötte el az eklézsia:¹ szolgálatunkat ajánljuk kegyelmeteknek, mint minékünk a Krisztusban Tisztelendő urainknak és kedves atyánkfiaiunk, kívánsága szerint való sok jókkal látogassa meg az Uristen kegyelmeteket és a kegyelmetek mostani gyülekezetét. Kényszerítettünk nem ok nélkül kegyelmeteket, mostani ügyünkben, bizott uraink és atyánkfiai által s levelünkkel is megtalálunk, mivel ez elmúlt vasárnapon a mi jóakaró becsületes urunk és a Krisztusban kedves atyánkfia Czeglédi Pál urunk ő kegyelme, ki itt a pápai eklézsianak kedves lelki tanítója búcsúzik, tartván a kegyelmetek becsületes artículusához ő magát. Pedig minemű gyámoltalan, ügyefogyott, minden emberi segítségtől megfosztatott eklézsia legyen most, a mi pápai eklézsiank, kegyelmeteknél nyilván vagyon, azt sok példával nem kell erősíteni. Melyhez képest, nemhogy ő kegyelmét kegyelmetek mitőlünk elidegenitné, avagy akarná, avagy ő kegyelme tőlünk szabad akarata szerint elmenni igyekeznék, ilyen emberi segítségtől megfosztott gyámoltalan ügyünkben, de inkább kegyelmeteknek, *ha másutt volna is, közinkbe kellene adni s ő kegyelmének is, maga vonakodása nélkül, mostani állapotunkat látván, közinkbe kellene jönni, mert ha valamikor kívánatos a tudós lelkitanító Pápán, most kívántatik egyszer.* Kegyelmeteket azért, mint minékünk a Krisztusban kedves urainkat és atyánkfiait, egész gyülekezetestül intjük és kérjük is azon, hogy kegyelmetek ezen mostani igyekezetét és szándékát, ha valami törekvése volna is, az ő kegyelme elbúcsúzása, és tőlünk való elmenetele felől: minden jó megmaradásra igazgassa és vezérelje kegyelmetek. Ő kegyelme is pedig Czeglédi Pál urunk, ha mi eltökélt szándéka lett, avagy volt volna is szívében, újítsa meg a megmaradásra. Mi is pedig az Uristennek, az ő kegyelme mi köztünk való megmaradásáért, egészséges, köztünk való jó állapotjáért, Istenhez való alázatos

¹ Ugyanott.

könyörgésünket nyújtani meg nem szününk. *Egyáltalában pedig ő kegyelme ne is búcsúzzék, mert nem akarjuk azt, hogy ő kegyelme ezt a helyet változtassa, sőt kegyelme se cserélgettesse ő kegyelmével. Im azért kegyelmeitekhez bocsátottuk jóakaró atyánkfiait, az ő felsége itt való vajdáját Pesti János uramat és Bosnyák Pál uramat, ő kegyelmüket informálván ezen dolog felől. Ha mit azért kegyelmeitek előtt a mi nevünkkel fognak nyelvvel is előterjeszteni ő kegyelmük, kegyelmeiteket kérjük szeretettel, mint a Krisztusban kedves jóakaró atyánkfiait, hogy az ő kegyelmük szavának hitelt adjon, és ő kegyelmük által jó választ is várunk kegyelmeitektől. Mely kegyelmeitek, hozzánk való jóakaróját, mi is itt ezen helyen levő gyülekezetből hozzánk illendő szeretetből származott hálaadó voltunkkal akarjuk ismét kiegyenlíteni. Ezeknek utánna Isten tartsa és éltesse kegyelmeitek sok esztendeig jó egészségben. Kelt Pápa városában, május 4-ikén az úrnak 1633-ik esztendejében, kegyelmeiteknek a Krisztusban kedves atyafiai: *mi fejenként Pápán lakozó lovas és gyalog renden való vitézlő sereg. Hasonlóképen pápai főbíró és az egész város, szolgálunk kegyelmeiteknek.**

A zsinat meghallgatta a pápai egyház kérését, Czeglédit továbbra is náluk hagyta. Ámde most a felsődunamelléki kerület, a hol tanult s melynek anyagi és erkölcsi segélyével Heidelbergben járt, követelte vissza és a Mozson városi eklézsiába akarta küldeni, vagy Czeglédi helyett Sári István uramat, vagy valamely becsületes atyafit. De az 1633. szeptember 20-iki mezölaki zsinat Czeglédit nem eresztette, hanem úgy határozott, hogy a másik lalkész, Sári uram ő kegyelme búcsúzzék és a mosoni meghívásnak ő kegyelme megfeleljen. Azonban Sári is Pápán maradt, kivel Czeglédi nem a legjobb viszonyban volt, azért, midőn két esztendő telt el, a következő feltételeket küldötte az eklézsiához:¹

Isten kegyelmeitek kedves egészséggel látogassa és minden javaival áldja.

1. Ha a pápai keresztyénség tanításombeli szolgálatomat akarja venni, tehát a gyűlésben oly szavahihető embereket adjon velem, kiknek tanúbizonyság tételével ennek a gyülekezetnek állapotját hitelesen bemutathassam az atyafiak előtt.

2. Oly collegát fogadjanak és tartsanak mellettem, a ki velem egyezésben éljen, engemet ne szidalmazzon, se ne rágalmazzon, tisztében igazán eljárjon és a maga részéről való fizetésével megelégedjék. Józan életet is kövessen.

¹ Ugyanott.

3. A vasárnapi kufárkodást és a lélekmondást urunk ő nagysága helybenhagyását kérvén, ne csak tilalmazzák, hanem meg is büntessék.

4. Midőn másunnan némely czégéres bűnben élő személyeket kirekesztenek vagy elűznek és alattomban az olyaténok ide beszivárognak, azoknak itt való lakásukat meg ne szenvedjék, mert azok miatt, még az ártatlanok is kárt vallanak.

5. Egyetértvén a vitézlő nemes sereg, a városi uraimmal, abban találjanak módot, miképpen a kisborsosgyőri malom romlandó s veszedelemre hanyatlott állapotjából felépülhessen.

6. Mivel ennek előtte 1629. esztendőben közönségesen kegyelmelek *Szeli uramat ennek a gyülekezetnek szolgálatjára tanította, mostan immár ő kegyelme visszaadván az iskolának igazgatását, mi legyen ezeknek felette való jó tetszése, nyilatkozzék erről is kegyelmelek.*

Mint a vitézlő sereg és az egész városnak az 1635 május 8-iki szentlőrinczi zsinatra Pesti János vajda és Nagy Jánostól küldött leveléből kitűnik, az előttük keresztyéni életével, igaz tanításával tündöklő lelki tanítójuk Czeglédi Pál rendszabályait szorgalmasan megvitatták és arra vonatkozó válaszukról küldötteik mindenben felvilágosítást adnak. A fentmaradt jegyzőkönyv azonban nem mond semmit a zsinat határozásáról, de mivel Sári István uram is Pápán maradt, bizonyára alkalmazta magát Czeglédi rendszabályaihoz.

Midőn Kanizsai Pálfi János püspök 1641 április 9-ikén Pápán meghalt, mint forrásom mondja,¹ a temetésén jelen voltak, felhasználták a gyászos alkalmat arra, hogy az esperesek, az együtt volt lelkészekkel a teendők felől tanácskozzanak, vajjon mit cselekedjenek, a mely a Krisztus eklézsiájára nézve legalkalmasabb és legüdvösségesebb lesz? *Felvetették azon kérdést is, nem jobb lenne-e a felsődunamelléki egyházkerülettel egyesülni? melynek püspöke Samarjai János, ekkor épen a Duna jobb partján, a mozsos vármegyei Halászában lakott. Végre is abban állapodtak meg, hogy azon legnagyobb szükségben, melyre jutottak, az lesz a leghelyesebb megoldás, ha a dunántúli presbyteriumtól, mely legközelebb május 28-ikán a nyitra vármegyei Farkasdra, tanácskozás végett zsinatra egybegyül, véleményt kérnek arra vonatkozólag, hogy miként lehetne a két egyházkerületet Samarjai János felvigyázása alatt egyesíteni, s ha nem, új püspököt kelljen-e választaniok? A másik kérdés az volt, hogyha új püspököt nem lehetne választani, vajjon az esperesek együttes munkájával és örökösével kelljen-e,*

¹ Czeglédi Pál feljegyzése ugyanott.

a püspökétől megfosztott egyházkerületet kormányozni? megbízták tehát Czeglédi Pál pápai lelkész-esperest, hogy Szeli György köveskúti lelkész és alesperest maga mellé vevén, menjen el a farkasdi zsinatra, és a szomszédsági jó viszony alapján is kérje gyámolításukat, nyilt és komoly nyilatkozatukat.

A felsődunamelléki testvérek komoly tanácskozás tárgyává tették a kérést és kérdést s 1641 május 30-ikán Farkasdon tartott zsinatukból Samarjai Máté János püspök, Magyarai Ágh Jakab komáromi, Nemesnépi Dániel komjáti-i, Szenczi Lukács csallóközi és Perlaki Márton barsi esperes aláírásával ellátott levelükben,¹ mindenek előtt fájó részvétüket nyilvánították a lelkivezéréstől megfosztott egyházkerületnek, gyászukban velük éreznek, s a kiváló munkásságú püspök elhunytá felett velük együtt könnyezve keseregnek, s épen azért azt határozták, hogy mivel a késedelemben gyakran veszedelem van, minél előbb egy alkalmas püspököt válasszanak, összejövételük alkalmával és azt a maga idejében erősítsék meg. Igérik, hogy a kijelölt helyre és időre átjönnek és a megválasztandó püspök felavatásától és megerősítésétől nem tartóztatják távol magukat. A zsinat helyét és idejét, ugyancsak még a temetés alkalmával megállapították s Czeglédi Pál május 3-ikán kelt meghívójában tudatja az atyákkal, hogy a közönséges zsinatot Pápa szomszédságában, Mezőlakon, június 4-ikén és 5-ikén fogják megtartani s kéri őket a megjelenésre.

Samarjai június 3-ikán érkezett Pápara Nagyszombati Szücs Andrással. 4-ikén kimentek Mezőlakra a zsinatra. Bemenvén a templomba, maga a szomszéd püspök, Samarjai prédikált I. Tim. 3. felett és azután ajánlotta, hogy szegény meghalt püspök Kanizsai Pálfi János helyébe mást kell választani. Ezután Czeglédi Pál pápai, Gál Imre veszprémi, Mosoni István körmendi esperes és Szeli György köveskúti lelkész-alesperest választandókul kijelölván, a kánonok értelmében kérte őket a kimenetelre. Czeglédi Pál nem akart kimenni, erőtlensége s kedvetlensége miatt nevét töröltetni kívánta, de hiába volt, Samarjai egy asztal mellé ült és alázatosan szedte renddel az atyafiaktól a szavazatokat, melyeket midőn összeszámláltak, jöllehet nem várta, de az Isten igazgatásából a többsége Czeglédi Pálra esett, a ki az iránta nyilvánuló bizalom következésében, a feljegyzés szerint legelőször Isten ebbeli jótettésének, ezután püspök, esperes, alesperes uraimnak és a jelenlevő atyafiak óhajításának engedelmeskedett s másnap reggel Samarjai által ünnepélyesen felavattatott. Samarjai

¹ Megvan ugyanott.

ugyanezen alkalommal nyolcz ifjú lelkészt is avatott fel, még pedig Nyikos János pápai rektort Czeglédi Pál püspök segítségére, Németujvári Lusajkovics Andrást, Lusajkovics Dávid gyalogkapitány fiát Gál Imre veszprémi esperes segítségére, Decsi András szecsődi rektort a polyányi lelkészi állomásra, Galgóczy János sennyei rektort a bölcshöldi, Hodosi Dánielt a szentpéteri, Hódosi Dávidot a kerzcai, Kocsi Pált az almási lelkészi állomásra, végül Rákosi Ferenczet, a kinek szolgálati helye nincs feljegyezve.

Czeglédi buzgón eljárta püspöki tisztében, a rendes zsinatokat megtartotta s midőn a fegyverzaj miatt 1644. és 1645-ben azokat össze sem hívhatta, ezt fájdalommal említi fel 1646. évi zsinati meghívójában. A jó rend és békesség felett szelid gonddal örködött s igyekezett megtartani azon egyházakat, melyek idejében még fennálltak. És mivel ebből a korból sem lelkészeink, sem egyházmegyéink, sem egyházaink nevét, számát nem ismerjük, szükségesnek tartom itt az 1643. évi május 19-ikén és 20-ikán tartott csöglei zsinaton jelen voltak névsorát, lehetőleg egyházaik megnevezésével együtt közölni, hogy vele a dunántúli egyházkerület, illetőleg egyházaink akkori történetére, magából a zsinatnak hiteles jegyzőkönyvéből nagyobb fény derüljön az eddigi homályra.

A pápai egyházmegyéből jelen voltak: Czeglédi Pál pápai lelkész, püspök, Sári István pápai másik lelkész, Lendvai Péter pápai rektor, Balassa Pál gymóti, Vaji András takácsi-i, Szili János szerecseni, Fejes István szemerei, Sukorói István sági, Farkasdi Dániel tápi, Adonyi István ászári, Ujvári Tamás szentmiklósi, Kereszturi Mihály mezőörsi, Mosoni Gergely lázi-i, Ujvári Gergely csetényi, Komáromi János dudari, Ujvári Jakab bakonyánai, Marosi Simon rédei, Örsi Márton cseszneki, Komáromi Fábri János sikátori, Révkomáromi Miklós tevelyi, Herczegh Benedek tapolczafői, Bódai János kéttornyulaki, Paksi István kupi, Kocsi Mátyás polyányi, Pataki János padragi, Verbói János kapolcsi, Kerékgyártó Bedő Mihály csöglyei, Murai György nyáradi, Győrvári István mezőlaki és Bui Ferencz görzsönyi lelkészek. Összesen 29.

A veszprémi egyházmegyéből: Gál Imre esperes veszprémi, Rozsos Nagy Ambrus alesperes sólyi, Kőszegi Molnár Mátyás presbyter kenesei, Vezekényi Balács presbyter felsőörsi, Csok Imre presbyter szentkirályszabadjai, Perlaki Márkus presbyter kajári, Lusajkovics András alsóörsi, Somorjai Horvát János tótvázsonyi, Rétei Gergely szentgáli, Sós István kádártai, Tejedi Márton vilonyai, Komáromi Varga György helynélküli, Foktói András berhidai, Szerdahelyi Balázs ősi-i, Kardos Balázs

ladányi, Déméndi Pál kiskesz-i, Csipla György csajági, Jeges István enyingi, Nemeskéri István lepszényi, Komjáthi István csurgói, Szepsi János iszkeszentgyörgyi, Marosi Miklós móri, Kocsi Pál mohai, Szalai Ferencz papkeszi-i, Vas Gergely mező-szentgyörgyi, Laki Péter olaszfalusi lelkészek. Összesen: 34. Üresedésben levő anyaegyházak: Polgárdi, Alszabadi, Vámos, ez utóbbinak lelkésze Szenczi Madár István elhunyt az úrban.

A kiskomáromi egyházmegyéből jelen volt lelkészek nevei után, nincs feljegyezve szolgálati helyük, teljesség szempontjából azonban, a mennyire hitelesen megállapíthattam, az előző és utóbbi zsinatokon jelenvoltak névjegyzékéből ezeket is közlöm. Jelen voltak: Bereczki Dániel esperes kiskomáromi, Laskói Sándor alesperes kéthelyi, Losi András csurgói, Lukácsi Gergely szentbenedeki, Ságghi Miklós, Ürményi Miklós csoknyai, Horváth Pál tászári, nem jelentek meg: Dömötör Péter jádi, Körmendy Péter, Fábri Pál inkei, Ságghi János, Simonfalvai Pál, Kisvárdai János somodori, Révkomáromi István aszalói, Herczegszöllősi János balhási, Szatmári János lábodi, Szombati György ujlaki, Rákos Ferencz szentkirályi, Fider Mihályi gombai, Bélyei Tamás hetesi, Séllyei András nagybajomi, Szokolai Gergely kishajomi, Váczi Márton mernyei, Pelsőczy András vidi, Jobbágyi István sávolyi, Ungvári Pál lelkészek. Összesen 26.

A körmendy egyházmegyéből jelen voltak: Mosonyi István esperes körmendy, Szeli György alesperes köveskúti, Lonkai Pál szecsődi, Sallai Péter hollósi, Decsi András polyányi, Ásott István kisunyomi, Meszlényi István kajdi, Gombos János búi, Marácz Balázs szentgróti, Szeremlei János felsőöri, Séllyei István csákányi, Hajgató András ivánczi, Hódosi Dániel szentpéteri, távol voltak: Krassai Tamás egyházas-rádóczy, Szécsi Szigeti János nárai, Domjani Mihály martyánczi, Oletics János szent-sebestyeni, Dravetz Márton laki, Dávid Dávid kerczai, Korcsmarics Mihály veleméri, Csótár István szentgyörgyvölgyi, Bakos János lenthai, Halászi István kápolnai, Galgóczi János bécs-völgyei, Jókai János szentlőrinczi lelkészek. Összesen 25. Csalárdul a lengyeli és mileji eklézsiák szolgálatára kötötte magát Muraszombati Miklós nyilvános gonosztevő.

Az elmondottakból tehát az tűnik ki, hogy a négy egyházmegyében volt ekkor 118 anyaegyház és egyházaink leginkább Vas vármegyében pusztultak el, Batthyány Ádám 1634. évi parancsa következtében, melylyel a lelkipásztorokat birtokairól elűzte.

Czeplédi családi viszonyairól annyit tudunk, hogy Panna nevű leánya meghalt s ennek emlékére írta: „Chrisztushoz

készülők szerelmes szüleim“ kezdetű halotti éneket, melynek versfejei ezt az értelmet adják: Czeplédi Pál édes Pannájáról. Volt egy István nevű fia, kinek Pécselyi Király Imre ajánlotta többek közül, 1630-ban Pápán kiadott „Abecedarium latino hungaricum“ című könyvecskéjét, a kiról maga Czeplédi 1647 aug. 1. levelében azt írja Gál Imrének „Czeplédi István fiam, véletlen érkezett hozzám Patakul (Szilágyi) Benjámín uram felől egészséges, virágzó állapotot hirdet“.¹

Mint Gál Imre zsinati meghívó leveléből s ezt megelőző feljegyzéséből is kitűnik, Czeplédi Pál pápai lelkesedésének 23-ik, püspökségének 8-ik évében, ennek a nyomorúságnak völgyéből 1649. aug. 26-ikán az égi hazába költözött és aug. 29-ikén eltemettetett.²

Pápa.

Thury Etele,
theol. tanár.

¹ Levele ugyanott.

² Ugyanott.

T Á R C Z A.

A KOLOZSMONOSTORI EV. REF. EGYHÁZRÓL.

A kolozsmonostori ev. ref. egyház keletkezését Apafi Mihálynak 1664. június 4-én, Gyulafehérváron kelt oklevélből tudjuk meg.¹ A fejedelem Magyarosi Elek kolozsvári ev. ref. lelkésznek az egyház nevében beadott kéréséből, a tanácsnak hiteles tájékoztatásából tudta meg, hogy elődje Rákóczi György fejedelem 1654-ben, Isten dicsőségéhez való buzgó, keresztyén indulatából Kolozsmonostoron a fiscus keze alatt levő nemes udvarházat, melyet az akkori birtokostól bizonyos összegben váltott meg, minden hozzá tartozó örökséggel az Isten tiszteletére, naponként való könyörgések, prédikációk gyakorlására örökösen rendelte. Az udvarház szomszédai: nyugaton Gál István, keleten Molnár Mihály telke, északfelé egészen a Szamosig megy hátra.

Ez udvarházban megkezdődött az isteni szolgálat 1655. januárius 3-ikától s folyt háborítlanul négy évig, a pogányok betöréséig. A tatárok dúlásakor a ház elégett, a harangot elvitték, a lakók a városba húzódtak, azóta az istentisztelet megszűnt.

Apafi Mihály megerősíti most elődje rendelkezését, a házat templomul rendeli újból, hogy a mikor alkalom lesz, ismét kezdjék meg a könyörgéseket és prédikációkat, addig pedig a kolozsvári ref. tanítók rendelkezése alatt álljon, de nem adja a mostani adományosnak, t. i. a kolozsvári egyháznak.

A kolozsmonostori első lelkész Magyarosi Elek volt. II. Rákóczi György sajátkezű aláírásával állapította meg díjlevelét 1655. januárius 3-án. A díjlevél így hangzik: *Conventio reverendi Alexii Magyarosi concionatoris ecclesiae orthodoxae Colosmonostrensis, cajus annus incipit die 3. Januarii anno 1655.*

¹ Eredetije a kolozsvári ev. ref. ehk. ltban Nr. 1. Fak. 8. Nr. 9.

Lészen készpénzfizetése per annum 60 frt, búza 20 véka, bor 60 veder, két disznó, vagy e helyet 5 frt, köntösre, bélésre 30 frt, fa 16 szekérrel. Ezeket a gyalui udvarbíró tartozik kiadni évenként s elszámolni. Kelt Gyaluban a fennebbi évben és napon.¹

E díjlevél kieszközlésében Gyulai György püspök vihette a főszerepet; mert már 1654. november 23-án Alvinczről megírta, hogy a fejedelem megállapította a díjazást úgy, a mint fennebb láttuk; de azt is megírta Gyulainak a fejedelem, hogy bővebben fogja mutatni kegyelmességét Magyarosi iránt. Gyulai megtoldotta a javadalmat 55 frttal. Azt írja tovább Gyulai: „Kegyelmed meg ne ütközzék a salariumnak kicsiny voltában, másfelől aprónként kipótolják. Immár kegyelmed fogjon hozzá a tanításhoz Isten hírével.²

E levél tartalmából azt következtethetjük, hogy Magyarosi már 1654-ben megkezdte Kolozsmonostoron lelkészi működését.

A díjlevélnek 1664. évi április 15-én kiállított másolatában azt a kiegészítést látjuk, hogy a kolozsvári egyházközség curátorai még külön 25 frtot adtak „nevezett szerint pedig néhai Váradai Miklós annak idejében.“ Fejedelmi megerősítés is biztosítja e másolat végén a díjlevél szerint való fizetést.³

Az egyházközség keletkezésére bővebb felvilágosítást ad Porcsalmi András kolozsvári lelkész levele 1679. januárius 3-ról, melyet Apafi Annához intézett a kolozsmonostori imaház felépítése ügyében,

Azt mondja, hogy a pogányságnak országunkban való pusztításától a Jézus Krisztus országának Kolozsmonostoron csorbaságot kellett szenvedni. A telket és házat Rákóczi György vásárolta meg törvényes birtokosától s a pápistaságnak megörögzött helyén templomnak és papi lakásnak építésére adományozta, a vallásunkon levők kedvéért. A telken levő kőházat, annak rendi szerint prédikáló székkal, férfiaknak s asszonyi állatoknak való székekkel megékesítette. 1654-ben ünnepélyesen, nagy úri rendeknek jelenlétében, könyörgések, prédikációk s sacramentumok kiszolgáltatása által templommá avatta, könyörgéseknek és egyéb közönséges isteni tiszteletnek és szolgálatnak házává tette, hogy a Jézus Krisztusnak országa ott is növekedést, gyarapodást vehessen a sok tövis között.

¹ Eredetije a kolozsvári ev ref. ehk. ltban. Fasc. 8. Nr. 9.

² Eredeti levél u. o. u. a. jel alatt.

³ A másolat u. o. u. azon jel alatt.

Most azt hallotta Porcsalmi, hogy Apafi Anna világi czélra akarja fordítani e birtokot és a Krisztusnak országa ne csak az ideig való csorbaságban maradjon, hanem örökre számkivetésbe menjen és még csak helye se maradjon. Kéri tehát, hogy inkább birja a sziveket és veséket vizsgáló Isten arra ő kegyelme szívét, hogy a mit mások Istennek adtak, a mi eddig Istené volt és a Krisztus országának szállása, maradjon ennek utána is Istennek, legyen ennek utána is a Krisztus Jézus országának, az evangélium prédikáltatásának szállása, hadd épülhessen föl csorbaságából Kolozsmonostoron is a Jézus Krisztus országa.¹

Válasz nincs a levéltárban, de a kolozsvári egyházközségnek 1681. nov. 2-án kelt határozatából megtudjuk, hogy Gilányiné, árva Apafi Anna, nemcsak a házat nem vette el, sőt fölépítését ígérte. Az egyházközség ugyanekkor felajánlott a monostori lelkésznek évenként 5 nagy véka búzát s 16 forintot.²

1682. szept. elsején Radnóthról örömét fejezi ki Apafi Anna Szathmárnémeti Mihály kolozsvári papnak, hogy a templom építése addig boldogul előre ment. A leendő prédikátornak, a míg él, 25 frtot ajánl monostori jószágából, ezenkívül tíz köből búzát, tíz szekér fát; de ezt nem szükséges az ecclesia könyvébe beírni. Ha a templom mindenképen felépül, új felszentelést kíván, s Szathmárnémeti Mihályt kéri az első istentisztelet végzésére. „Essék annyi különböző nép s vallás között Istennek nagyobb dicsőségére. Mely szent alkalmatossággal is, szegény unokámért (ki Istennek tetsző bölcs ítéletéből, majd négy esztendőktől fogva szólló nyelvé-től megfosztatott) Isten eleiben buzgó esedezéseket bocsátani Kegyelmedet kérem.“³

A kis templom 1683. aug. 6-ig elkészült. Apafi Anna e napon Görgényszentimréről kelt levelében azt kérdi, hogy mennyibe került, mások mennyit adtak e célra; mert a mit mások adtak, azt ő megtérítné az egyháznak. Egyébként nem tetszettek neki az ablakok, mert oly alakban készítették, mint a közönséges házaknak, kéri Szathmárnémetit, bontassa el s hosszúkás keskeny ablakokat készíttessen, ő megfizeti, csak siessenek vele; a városon van kőműves.⁴

A választ nem ismerjük, tehát nem tudjuk, adtak-e

¹ Az eredeti levél u. o. u. a. jel alatt.

² Pataki István hivatalos értesítése u. o.

³ Az eredeti levél u. o.

⁴ Az eredeti levél u. o.

mások is az építésre; de a levél külső lapján fel van jegyezve, hogy 285 frt 78 denárba került az építés. Ez összeg két tételből került ki: 186 frt 19 denár + 99 frt 59 denár. Lehet, hogy ez utóbbi a mások adománya.

1683. aug. 14. Görgényszentimréről köszöni Apafi Anna az értesítést, igéri, hogy a mások adományából befolyt összeget Szathmárnémeti uramnak kezébe adja, aztán fordítsa az egyház más szükségére.

Az ablakok maradjanak, a mint vannak, ha az értesítés szerint Rákóczi György fejedelem idejében is úgy voltak, mert hiába való költség lenne, az ablaküvegek közül is eltörnének, az ónot sem lehetne újból felhasználni. A mit a papnak ígért, megadja, de bort nem ígérhet, mert a szőlőtermés gyakran hiányzik. Szathmárnémetinek tíz szekér fát rendelt a monostori erdőből; de legyen gondja a tiszteletes úrnak, hogy élőfát ne bántsanak, csak asszút és dölt fát, mert adománylevelében az van írva, hogy az erdőt ne pusztítsa.¹

Az 1683. szept. 6-án Fejérvárról kelt levélből kitűnik, hogy Apafi Anna 130 frtot adott építésre s ezt egészítette ki 155 frt 78 denárral 285 frt 78 denárra. Szathmárnémeti Mihálynak két levelére válasz ez. Apafi Anna a sok utazással védekezik késedelmezése miatt. Azt mondja, úgy van a mi dolgunk, mint a vizen járó hajónak, melynek valami kevés ideig való nyugodalma is igen ritkán lehet.

A levelezésből kitűnik, hogy Szathmárnémeti uram minden áron akart biztosítani a monostori papnak 30 veder bort. Többször ismételte kérését arra czélozva, mintha Apafi Anna írásban is ígérte volna. A fennebbiekből tudjuk, hogy nem ígérte. Apafi Anna nem emlékezett az ígéretre, nem is emlékezhetett, tehát csak ennyit írt: „Igaz dolog, egykor ittlétében jött vala kegyelmed ide szállásonra és tön emlékezetet a bor felől is; de ígéretem olyan lön, hogy a prédikátor könyörögjön jól, és ha Isten a szőlőhegyekre áldását bocsátja, ötöt is részesítem, a miből lehet, de hogy szakaszta ígertem vagy meghatároztam volna bizonyosan mennyit adjak, arra nem emlékezem. Mindazáltal, ha kegyelmednél, vagy másnál valakinél a felől való írásbeli ígéretem lészen, csak láthassam, a szerént alkalmaztatom magam.”²

Apafi Mihály 1682. június 1-én Porumbákon kelt fejedelmi oklevelével biztosította a kolozsmonostori egyházközséget, hogy ha nemes Biró Anna, néhai nemes Gál István

¹ Az eredeti levél u. o.

² Az eredeti levél u. o.

kolozsmonostori lakos özvegye, és a kolozsmonostori Császkai alias Gál család mindkét ágon kihal, azt a nemesi telket és házat, melynek keleti szomszédja a kolozsmonostori templom, nyugati szomszédja Apafi Anna, Berniczházi Gilányi Gergely özvegyének jobbágytelke: a kolozsmonostori ref. egyháznak adományozza háromszáz magyar forintban, a telekhez tartozó minden járulékokkal, szántóföldekkkel, rétekkel, erdőkkel, széna-füvekkel stb.¹

Azt is megmondja az oklevél, hogy e jószágot I. Rákóczi György adta zálogul a Császkai családnak 300 m. frtért; de az időt nem jelöli meg.

Az 1693. szept. 27-én Tordán tartott ülés elé terjesztette a kolozsvári egyházközség azt a kívánságát, hogy az urak ne engedjék kiesni kezükből kolozsmonostori kis ecclesiájukat és templomukat s mivel a pap fizetését az eddig volt birtokostól kapta, erről is gondoskodjanak az urak, mert már három éve nem fizetett; kívánja az egyházközség ennek kifizetését.

A gyűlés kijelenti, hogy a kolozsmonostori egyházra volt gondja, tehát most nem határoz; a fizetéshátralékról Kollasovit úr tesz intézkedést.²

A jegyzőkönyv másik pontjában ezeket találjuk:

A kolozsmonostori ecclesia háza mellett, Császkai nevű embernek nemes telkét, kihalás következtében, a néhai fejedelem egyházunknak adományozta; pater uraimék valami pénzét követelnek érte, e miatt ellenmondás is történt. Az egyház kész ezt az összeget kifizetni, ha ő kegyelmek produkálnak, hadd maradjon a telek kezöknél.

A gyűlés kimondja, hogy „tempore consignationis templi et scholae igyekezzünk eligazíttatni.”

Ez a tiltakozás már 1683 május 3-án megtörtént azon czím alatt, hogy Biró Anna bizonyos összeggel tartozott a r. kath. egyháznak. Valószínű, hogy megtudták a katolikusok a fejedelem rendelkezését s e miatt tiltakoztak. Arról nincs szó, hogy Biró Anna már meghalt volna; az összeg sincs megnevezve.

A katolikusok embert is telepítettek (az eredeti szerint szállítottak) a telekre. Ez ellen aztán Szathmárnémeti Mihály, akkori kolozskalotai esperes, 1683 október 15-én Páll pater előtt tiltakozott, Tibody Sigmund kolozsvármegyei viczeszolgá-

¹ Az eredeti adománylevél u. o.

² A jkv. eredetije a kolozsvári ehk. ltban Alvinczi Péter aláírásával.

biró útján. A tiltakozásra e szavakkal válaszolt Páll pater: „Én csudálkozom jó Németi Mihály uramon, hogy miért nem nyugszik, hogy nem gondolkodik meg azon, hogy micsoda idő következhetik.“¹

1693. után kelhetett az az irat, melyet a kolozsvári ref. egyház az erdélyi református statushoz intézett év nélkül. Panaszkodó kifejezéseik szerint az ország két biztost küldött ki, hogy K. Monostort adják át a katolikusoknak. Utasításuk az országtól az, hogy a Gál és Zámbo családokról, kihalás következtében fejedelmi adománynyal az egyházközségre szállott nemes birtokokat, összes tartozékaikkal együtt vegyék el. Megtörtént az ellenmondás részükről, a per kikerülésére békésen kérték a katolikusokat, hogy mutassák ki, mi a követelésük a Gál család birtokán s megfizetik, csak maradjon hasznukon a birtok; de amazok a katolikus rendek elé terjesztették az ügyet. Kérik tehát, hogy eszközöljenek ki a nemes ország előtt békés egyezséget. Az urak azt válaszolták, hogy megvizsgálatták emberséges, törvényhez értő emberekkel az egyház leveleit, s a miben lehet, segítnek.

A beadvány III. pontjában azt panaszolják, hogy a k.-monostori kis egyház már pusztulásnak indult, nincs miből tartani papot, nincs miből építeni. Tanácsot nem akarnak adni, de kifejezik, hogy a korcsmárlásra lehetne annyi jogot szerezni, a mennyinek jövedelméből meg lehetne menteni az egyházat a pusztulástól. A 4-ik pontban a templom körül levő apró házak mesterember lakóit óhajtánák, a fejedelmi kiváltságlevelél alapján, fölmenteni a közadózás alól, hogy csak a templomra adózzanak. Az urak csak igyekezetüket ígérték ez ügyekben.

Kolozsmonostor s ebben a református egyház birtokainak elvétele már 1691-ben megtették a lépéseket a katolikusok. A Leopoldi diploma kelte után nemcsak Monostor, hanem a kolozsvári, gyulafehérvári ref. collegiumok s jövedelmeik átadását is követelték a jezsuiták. Nem lehet nyomrul-nyomra követni Monostor elfoglalásának ügyét; de 1721-ig már elvették a templomhoz tartozó földeket. Egy 1716. június 13-iki tanuvallatás okleveléből különben azt is megállapíthatjuk, hogy 1716-ban már birták a jezsuiták e földeket.

A tanuk közül legérdekesebb a Marczinfalusi Sámuel, 40 éves, szentlászlói lakos vallomása, mert fia volt Marczinfalusi Miklós monostori lelkésznek, és mert több éven át mivelte a monostori ref. egyház földeit; tehát ismerte min-

¹ A tiltakozás eredetije u. o.

deniket; a többi tanuk csak az ő vallomását erősítették meg. E szerint volt Kolozsvárfelé való fordulóban: 1. Az akasztó-fára véggel menő két hold; ¹ 2. Medvés ² nevű helyben egy-szélitiben négy hold; 3. a két út között két hold; 4. a Rövid nevű helyben két hold; 5. a kastély mellett lefolyó patakra jó véggel két hold. A Fenes felé való fordulóban a Gorbó hidjánál két hold, szomszédja Kolozsvár felől a pater jezsuiták földje, Fenes felől Gombkötő István; ugyanezen alól van két hold, arra a helyre megy véggel, hol a pater jezsuiták a követ vágatják. A kápolnánál két hold, alább a földek láb-jában a kastély patakjára jó véggel két hold; ugyanezen fölül a kastély patakjára jó véggel két hold. Azt mondja a tanu, hogy a megnevezett két fordulóban való szántóföldeket maga szántotta, vetette körülbelül 12 éven át s bizonyosan tudja, hogy ezek a monostori ref. templomhoz és paróchiához tartozó földek. Ezenkívül tudja, hogy a Szamoson túl a Hója mögött van négy hold; a szőlők alatt való térben, a jezsuiták sajtója előtt két hold; de ezeket nem szántotta, nem vetette.

Tudja továbbá, hogy az Oláh Remenye nevű helyben van egy drb. kaszáló, tizenkét rend füre való, mikor ő kaszálta a jezsuiták és Mikes János voltak a szomszédok. A Szonore helyben is van tizenkét rend füre való rét. A jezsuiták rétjén fölül ismét tizenkét rend füre való rét. A paterek nagy rétje között is van tizenkét rend füre való rét. A paterek rétjére véggel megyen egy ösvény mellett egy hold föld, melyet már kaszálnak. E rétekről is bizonyosan tudja, hogy a monostori ref. templomhoz és parochiához tartozók, ő kaszálta, míg az apja idevaló prédikátor volt 18 esztendeig.

A többi tanuk semmit sem czáfoltak meg ezek közül, de a miről megemlékeztek, azzal csak megerősítették Marczinfalusi vallomását. ³

E vallomásokból kiszámítható, hogy a monostori kis egyházhoz tartozott 27 hold föld és 48 rend füre való kaszáló.

A tanuvallatás végeredményéről nem kerültek iratok kezembe. A végeredmény csak az lehetett, hogy elvették a földeket a reformátusoktól. Wesselényi Istvánnak 1754. szept. 27-én Drágból keltezett levele Szathmári Pap Zsigmond kolozsvári első paphoz, azt adja tudunkra, hogy a ház, vagy

¹ Az akasztófa domb elnevezés ma is megvan a kolozsvári határ-szélben.

² Medvés nevű dűlő ma is van a határon.

³ Az oklevél eredetije u. o.

inkább templomhely elvétele került szóba. Wesselényi azt írta, hogy csak a jószág visszaadásáról lehet a katolikusoknak levelök. A Leopoldi diploma szerint valamely helységben a templomot a vallásfelekezetek közül annak kell átengedni, a melyik többségben van, de ezt csak ott lehet alkalmazni, hol egy templom van. Azonban mivel Monostoron (talán Kolozsvárt is beleérti Wesselényi) a katolikusoknak elég templomuk van, „azért de jure mi azt nem tartoznánk odaadni.”¹

Tényleg nem adták oda, de a monostori ref. egyház régi életének utolsó mozzanata 9 hónap múlva mégis bekövetkezett más alakban. A kolozsvári egyház eladta a jezsuitáknak a Kolozsmonostoron fekvő két elpusztult telkét (deserta sessio), melynek keleti szomszédja a Domus providorum, nyugati szomszédja Fábián András. Ez két fundusból egyesített Nobilitaris Pusztá curia. Eladták 400 rhfrtért. Az eladás 1755 pünkösdi hava 9-ik napján történt.² Aláírták: Pataki Sámuel dr. a kolozsvári ehkőzs. gondnoka és Pataki István.

* * *

A templomhelynek XVII. századi birtokosát is meg tudjuk állapítani, bárha II. Rákóczi György nem nevezi meg. Bethlen Gábor fejedelem 1616 április 30-án, Gyulafehérvárt adománylevelet állított ki Zámbó Mihálynak arra a kolozsmonostori nemes házra és curiára, melynek egyik szomszédja nemes Császkay György, a másik Keresztély János, adományozta a hozzátartozó földekkel stb.³

Fennebb már láttuk, hogy a Császkay alias Gál család házastelke szomszédja volt a templomteleknek, tehát II. Rákóczi György a Zámbó család valamelyik tagjától vásárolta azt a házat és telket, melyet a monostori egyháznak adományozott.

E fejedelmi oklevél Soós Ferencz kolozsvári ref. egyház lelkésze, curatora s egyúttal a kolozskalotai egyházmegye esperessének aggodalmaskodása miatt került az egyház levéltárába. Ugyanekkor kerülhetett ide a Zámbó házhoz tartozó monostori földek, kaszálók 1669-ik évi jegyzéke. Azt hallotta ugyanis Soós Ferencz, hogy volna a Zámbó familiának valami eredeti adománylevele, hogy mikor az egyház átvette azt a telket, történt volna valami hallgatóságos ellenmondás. Ő jól-

¹ Az eredeti levél u. o.

² Eredetiye a kolozsvári ev. ref. ehk. ltban. Fasc. 8. No. 6.

³ A fejedelmi oklevél u. o.

lehet tudja, hogy a kolozsmonostori egyház a templom telkét teljes joggal, törvényes módon bírja s nem is féltheti jogi úton semmiféle támadástól; de hogy azon levél vagy ellenmondás miatt jövőben valami nehézség elé ne álljon, összehívta a Zámbó-familiát s kérte tőlük azokat a leveleket, felajánlott érettök tiszteletdíjúl nyolczvan magyar forintot. A Zámbó-familia elfogadta, Soós Ferencz kifizette s ezzel a ki-egyenlítés megtörtént.¹

E levél egyébiránt azért érdekes, mivel előfordul benne, hogy a templom romban hever.

A romban heverő templomot fel akarták építeni, fedél alá vonni 1724-ben, de a jezsuita akadémia igazgatója Sigrái András, augusztus 8-án a szolgabíró útján tiltakozott az építés ellen s annak félbehagyását követelte Baczoni Incze Máté kolozsvári első paptól, ki így felelt: Minthogy szabad vagyok a magam dominiumában, úgy építem a mint akarom, eddig is nagy károm volt a pinczének és a kőfalnak romlása miatt, ezt a kárt tovább nem szenvedhetvén, az építést tovább folytatom; a mely következhető kár és kedvetlenség engemet ér, én is arról solemniter protestálok.²

Az építést, javítást tényleg be is fejezte. Az egész munka 198 mfrtba került.³

A kolozsmonostori ref. papok közül csak kettőnek lehetett megállapítani nevét. Az első Magyarósi Elek 1654-től kezdve. Talán ez az, ki 1664-ben már kolozsvári pap volt. Utána következhetett Marczinfalusi Miklós, ki fiának fennebb említett vallomása szerint, már 18 évig volt monostori lelkész. Szolgálatának sem kezdetét, sem végét nem tudom megállapítani. 1689-ben még szolgált itt. A harmadik, Batai György, kolozsvári lelkész és helyettes főgondnok, csak intézte a monostori egyház ügyeit. Könyvet nyitattott a kolozsmonostori egyház javainak, jövedelmeinek, bevételeinek és kiadásainak följegyzésére. A följegyzések Csepregi Turkovics Mihály keze írásával történtek. Azok a levelek mind föl vannak jegyezve benne, melyeket használtam.

Érdekesek e könyvben „A kolozsmonostori parochiális funduson megtelepedett lakosoknak kiadott törvények.“

¹ Az egyezséglevél u. o.

² A tiltakozás u. o.

³ Baczoni följegyzése az eh. jkvében.

A colos-monostori parochialis funduson megtelepedett lakosoknak kiadatott törvények.

Mivel Isten kegyelméből a colos-monostori ref. parochialis funduson a lakók megszorodtanak mind, hogy az Isten dicsősége közöttök jobban gyarapodjék, mind, hogy az egymás között levő egyenetlenség eltávoztassék, az atyafiui szeretet pedig közöttök nevedjék, mind a gonoszok közzülök ki irtassanak; tetszett azon ecclesianak curatorinak, úgy mint Batai Györgynek a kolozsvári tek. ecclesianak tanítójának és ecclesiaeticus főcuratorának Szőnyi Istvánnak és Csepregi T. Mihálynak azon kolozsvári orth. ecclesia tanítóinak, in Anno 1695 Die 17 aug. im ez törvényeket kiadni.

I. Valakik erre a fundusra megtelepednek, mindeneknek előtte megemlékezzenek arról, hogy ez hely Isten dicsőségére rendeltetett hely, melyhez képest minden itt lakónak első dolga ez legyen, hogy a templomot szorgalmasan gyakorolja, könyörgésekre, praedicaciokra bejárjon, szent és kegyes életet éljen, a ki ezzel ellenkező dolgot cselekednék, annak azon a helyen való lakás meg nem engedtetik.

II. Minden ember a predicatornak és a predicator cselédjének illendő becsülést megadja; hasonlóképpen a predicator és a predicator cselédje kinek az ő illendő becsülését megadja.

III. Minden esztendőben Sz. György napján magok közül egyházfiat választszanak, a ki 1. A templomra gondot viseljen, onnét belől bort kenyeret ki vigyen annak idejében, a communiora való eszközökre gondja legyen. 2. A ki tartozzék is lelkiismerettel a predicatoroknak leadni, ha mi gonosz dolgot lát vagy hall a parochiában, melyről a predicator azokat meg intse és ha nem supersedealnak, a curatorok eleiben hozza orvoslásra.

IV. Mivel e nehéz időben az adozástul őrzet meg, nem oltalmazhatjuk, azért minden esztendőnként a mig Isten rajtunk könyörült, maguk közzül kettőt választszanak, a kik közöttük az adót felszedjék, a miknek dolguk ez legyen: 1. Hogy mikor a falu adót vét fel jelen legyenek és reá vigyázzanak, hogy a parochialis funduson lakókra többet ne vessenek a magok értékénél. 2. Hogy jó eleve megjelentsék, kinek mennyi az adója, azt emberségesen minden versengés nélkül felszedjék és a hova kell administrálják. A ki vakmerőképpen nem akarná megadni az adót, zálogát vihessék, ha zálogját harmadnapra ki nem váltja és adóját le nem teszi 25 pénzig meg is büntethessék.

V. Ha ki adószedésre választatik és nem akarná viselni fl. 3. büntetessék.

VI. A ki adóért az adószedőket megszidalmazná és becstelenis tené fl. 2. büntetessék, ha pedig *attával teremtetével* szidkozódnék elsőben megpálcáztassék, ha másodszor cselekedné, a külső tiszttek kezében adattassék.

VII. Ha ki más házán potentiariuskodik, elsőben fl. 3 azután ha cselekszi fl. 12. büntetessék.

VIII. Ha ki akarkit *attával teremtetével* szidna, megpálcázattassék, excommunicáltassék, ha máskor cselekedné, külső magistratus kezében adassék.

IX. Ha ki fegyvert vonsza egymáshoz primo fl. 3. 2-ndo fl. 12, 3tio cselekszi a parochiából kiűzessék.

X. Ha ki mást lebecstelenít, szid, rosz hirben gyalázatban kever, toties quoties fl. 3 büntessék, a lebecstelenített személy a más félt előttünk törvénnyel perseqvallyon és a mit a törvény ítél azon poenat sustinealja, ugy a ki verekedik vagy mást megsebesitene, sőt a ki indítója ingerlője lenne valami gonosznak az is méltó jutalmát vészi.

XI. A ki lopásban találtatik fl. 3. büntetetik, azután a megkárosított személy, a mit a törvény ítél a szerint vele alkudjék, ha olyan leszen a delictum, hogy halált érdemeljen, a külső tiszt kezében adatik.

XII. Valaki a parochialis funduson esett tolvaj kiáltásra fel nem kél, fl. 12. büntetetik.

XIII. Ha valaki potentiose reá menne a parochialis fundusra minden tartozzék felkelni és a potentiariust megfogni sub poena fl. 12.

XIV. Ha paráznaságban találtatik valaki, mindgyárt megfogassék és az adószedők házoknál őriztessék addig, a míg disponalnak fölöle a főkuratorok.

XV. Ha kinek egymás ellen panasza legyen, senki magának maga kezével vagy nyelvével eleget ne tegyen, hanem vigye a predicator eleiben, ki az egyházfiat és a két adószedőt convocálván, a dolgot igazítsák, a mely dolgot penig magoktól nem igazithatnak, a főcuratorok eleiben vigyék.

XVI. Egy szóval mindenféle bűn pro ratione personae et delicti büntetetik.

XVII. Az apellatio a curatoria székrül nem másuvá, hanem a curatoria székre vitessék.

XVIII. Senki házánál valami fugitivus embereket, annál inkább gonosz erkölcsűeket ne tartson, ha kiket házakhoz fogadnak, praedicator vagy egyházfi hírével legyen, alioquin a ki deprendaltatik primo fl. 3, 2do fl. 6. 3tio fl. 12 büntetetik

XIX. A házbért Sz. György napján kiki beadja a főcuratornak, melynek beadását az egyházfi szorgalmaztassa.

XX. A kik cselédet tartanak, cselédjeket fenytékben tartásák, kik

a lakosoknak becsületeket meg adják, alioquin méltó büntetését veszi, a ki más cselédje ellen vét kevesebb, a ki lakos gazda ellen vét, nagyobb büntetéssel büntetetik.

XXI. A falubeliekkel mennél jobban lehet kiki úgy alkudjék, hogy a mostani nehéz időben a maguk privatumáért az Isten dicsőségének helye romlásba ne menjen.

XXII. A curatornak illendő becsületeket megadják, valaki a curatorok ellen vét, becsületét megsérti vagy szidalmazza mindenkinek díjján maradjon.

XXIII. Ha ki törvény szerént büntetésben esik és meg nem fizetne, két annyi exequaltassék rajta.

XXIV. A curatorok előtt való muleta, a mi leszen, annak két része a curatoroké, az egyik része a lakosoké legyen, de a nagyobb büntetésekben az ország törvénye tartassék.

XXV. Ezeknek a törvényeknek bevételére kiki maga kezét beadni tartozzék, a ki ez funduson akar megtelepedni.

Mely törvényeket a colos-monostori parochialis funduson lakó emberek előtt elolvastván, magunk kezünk írásával és pecsétünkkel megerősítettük: Mind penig azon parochialis funduson lakó emberek együl egyik kezöket beadván subscribálának

Anno et die ut supra Batai György a kolosvári orth. Ecclesianak tanítója és ecclesiasticus fő curatora. Csepregi T. Mihály a kolosvári orth. eccl. tanítója és notarius.

Kolozsmonostori egyház egyetlen magánalapítványáról a következő följegyzést találtam:

1689. februarius 20-án Marczinfalusi Miklós, a kolozsmonostori ev. ref. egyház lelki tanítója, az egyház telkén lakó Tolnai Csér János, Tolnai Szabó István és Kerekes István hitelesen tanusítják, hogy néhai Örkei János kovácsnak özvegye, Benkó Anna, mi előtt felsőbányai Majtin Istvánnal házasságra lépett volna, mivel a mije van, itt az egyház földén kereste, a kicsiny egyházhoz való indulatából minden némű javait, a mik vannak és lesznek, holta után a kolozsmonostori kicsiny ref. egyháznak hagyja.

Ugyanezt megerősíti ugyanazon levelen Szatmár-Németi Mihály egyik kolozsvári lelkész és Tolnai István.¹

A fennebbiekből kitűnik, hogy a kolozsmonostori ev. ref. egyház életre kelt és önállóságra vergődött 1654-ben. — Az első ötven év alatt sokat szenvedett, a második 50 év alatt már csak tengődött s 1755-ben megszűnt élni.

¹ Eredetije a klvári ehk Itban. F. 8. N. 9.

A jelenről azt mondhatjuk, hogy néhány évvel ezelőtt Kecskeméti István dr., kolozsvári theol. tanár, fölkereste a mostani kolozsmonostori ref. híveket, azután lelki gondozása alá vette őket, majd a kolozsvári egyházközség segítségével, közreműködésével sikerült Monostoron ev. ref. egyházközséget szervezni s az egyházközség megszűnése után 150 évvel imaházat szerezni.

Most már csak az a kérdés, hogy fejedelmi támogatás nélkül lesz-e önálló egyházközség Monostoron?

Török István dr.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

NÉMETORSZÁGI EGYHÁZI SZEMLE.

Németország protestantizmusát vallásos egyházi és tudományos theol. tekintetben a többi prot. egyházak mintaképének szoktuk tekinteni. Vallásos egyházi tekintetben, a gyakorlati keresztyénség ápolása és fejlesztése terén a kultúra elsőrangú harczoza. Belmissziói tevékenységében és műveiben valóban főlemelő példákat mutat. A Löhe-féle neuendettelsaui s a Bodelschwing-féle bielefeldi szeretetművek a berlini rendezett belmisszió mellett az angol-amerikai protestantizmus áldozatkészségére emlékeztetnek. S a mi a theologiai és egyházi irodalmát illeti, hát Németország a tudományosság klasszikus hazája s a theologia annak legszebb koronája.

S legújabbban mégis a theol. tudomány és az egyház sajnálatos összeütkezéseiről és összeütközéseiről értesülünk Németországban. A régebbi Woltersdorf- és Weingart-féle esetek ismétlődnek *Fischer* berlini és *Heyn* greifswaldi lelkészek eseteiben, s az is köztudomású, hogy az egyházkormányzatok nem szívesen látják a Ritschl-féle liberális theologia szabaddabb kritikai mozgolódásait. Fischer azzal van vádolva, hogy tagadja Krisztusnak természetfeletti születését, annak az atya helyett való imádását, test szerinti feltámadását és mennybemenetelét, s általában a természetfeletti kijelentés reális valóságát, míg Heynt azzal vádolják, hogy közzétett beszédeiben „tapintatlanul” nyilatkozik a bibliai okiratok történeti megbízhatóságáról, Jézus csudáiról, az egyházi ünnepekről és azok történeteiről, Krisztus személyiségének és kereszthalálának egyházi felfogásáról, az egyházzól stb. A főegyházi tanács, a konzisztórium indítványára mindkettőt igazolásra hívta föl, sőt Heyn berlini lelkészi megválasztásának megerősítését is

megtagadta. „Fischer „esete“ a mult hónapban az „Ev. főegyházi tanács“ tételénél a porosz képviselőházban is szóba került, a hol *Fischbeck* s még inkább *Hackenbergl* lelkész hatalmas philippikát mondott a türelmes protestantizmusának szabad tudományos kutatása mellett. Megjegyzem, hogy Heyn kimerítő részletességgel czáfolja a „Chronik der Chr. W.“ hasábjain a felhozott vádakát, Fischer lelkészt pedig a königsbergi tudományegyetem akadémiai tanácsa a Kant- és Schleiermacherféle korszak vallásos bölceleti eszméinek ismertetésére vonatkozó beható munkálatai alapján a theol. doktori czimmel tüntette ki.

Fischer a Protestáns egylet legutóbbi közgyűlésén „a keresztyén tanról a theologia mostani álláspontján és a tanak a gyülekezetekbe való átviteléről“ czim alatt tartott előadásában vétett a konzisztorium nyilvánosságra jutott vádjai szerint az egyházi tan érvénye ellen. Még hozzájuk lehetne sorozni az újabb időből *Weinel* lelkésznek kifogásolt „előadásait“ is „Jézusról a XIX-ik században“, vagy *Harnack* tanárnak „A keresztyénség lényege“ cz. művét, a melyek bizonyos élesebb hangnemet eredményeztek a német prot. theologiai legújabb apologetikai irodalmában.

Nem tagadjuk, hogy mi ezeket a jelenségeket, a nélkül, hogy bevárniok azoknak főegyházi tanácsi végleges eldöntését, őszintén sajnáljuk a protestáns Németországban, s ezekben a theologia és az egyház egymástól való eltávolodását, s az egyházkormányzatnak a prot. tanszabadság terén való tilkapsását látjuk. Pedig egy Kant, Lessing, Schleiermacher és az újabb theologia és bölcelet más nagynevű úttörői nem erre, hanem a hit és a tudás, a theologia és a philosophia, az egyház és a tudományos theologia igaz kulturális érdekeinek összeegyeztetésére törekedtek. Szerintünk is a theologia saját létjogosultságáról mondana le, ha akár a tudománnyal, akár az egyházzal való kapcsolatot tényleg feláldozná. E kettős kapcsolatnak — mondja helyesen egy fiatalabb theologusunk — élettelmes fentartása mig egyrészt úgy a tudománynak, mint különösen az egyháznak érdekében áll, addig másrészt egyedül biztosítja a theológiának, mint keresztyén vallástudománynak elvi és történeti alapon egyaránt önálló jogosultságát és képességét. E tekintetben éppen nem vallhatjuk némely újabbkori theologusok. pl. *Bernoulli* ama törekvéseit, a melyek szerint a theologia tudományos és egyházi jellege oly kizáró ellentétet képeznek, hogy ezen ellentét folytán a theológiának eddigi szervezete két egymástól független részre bomlik szét,

mely bomlási folyamatnak eredménye volna egyrészt *egy szekularizált theologia*, mint tudomány, másrészt *egy katólizált theologia* (pl. a Bodelschwingh-féle intézet Bethelben), mint tisztán egyházi szerv. S nem oszthatjuk Pröltzsch heidelbergi tanár nézetét sem, ki a theologia gyakorlati egyházi jellegéről és feladatáról megfejtkezve, az általa egyoldalúan művelt ú. n. „vallástörténeti módszernek“ a theologia egész körére való kiterjesztését kívánja és reméli.

Az egyháznak és a theológiának ez az ellentéte régebbi keletű. Már a mult század elején mennydörgött Berlinben *Hengstenberg*, az orthodoxia nagymestere, a liberális rationalista Gesenius, Wegscheider és Brettschneider kiváló hallei theologusok ellen, a kiknek ellensúlyozására nem kisebb ember, mint a nagy philosophus Hegel küldötte Tholuckot, a későbbi nagy apologéta theologust Halléba. Azzal az utasítással látta el „er möge dem Rationalismus in Halle ein pereat bringen!“ S másrésről a theologia tudományos jellegét megtagadta *de Lagarde* és *Overbeck* is. Az első szerint a kath. és prot. kereszténység vallásos tartalom nélkül való s az annak szolgálatában álló theologia nélkülözi a tudományos kutatás szabadságát. Az állam tehát szakítson a theológiával, s annak művelését a lelkészek gyakorlati kiképzetése céljából legfeljebb külön semináriumokban engedje meg. Az állam pedig teremtsen magának új theológiát, mely nem lehetne más, mint a nyelv- és történettudományok egyik alrészze. S mig *de Lagarde*, a nagyhirű göttingai nyelvbúvár az egyházi theológiával általában, addig a baseli *Overbeck* az eddigi prot. theológiával szakított, s minden eddigi apologétikai vagy liberális jellegű theológiával szemben *Strauss*hoz, a negatív kritikushoz hasonlóan egyedül jogosultnak a kritikai theológiát vallotta. Ezek a férfiak felelték azt, hogy egy nem vallásos indokokból eredő s nem vallásos célokat követő theologia keresztényen theológiának sem elvi sem történeti alapon nem mondható. Mi valljuk azt, s nálunk Magyarországon külön is hangsúlyozzuk, hogy az államnak, mint eminens ethikai kulturális intézménynek gondoskodnia kell a theol. tudománynak a tudományok összorganizmusán belül az egyház s vallásos kereszténység szolgálatában való önálló fennállásáról, berendezéséről és fejlesztéséről.

Éppen nem irigyeljük a német protestantizmust a tudományos theologia és a gyakorlati egyháziasság terén nyilvánvaló ellentéte miatt. Az elítélt vagy legalább is megvádolt lelkészek ellen szól az, ha ők a szószéket vagy az egyházi szónoklat irodalmát, mely a legszemélyesebb és a legszentebb vallásos

erkölcsi meggyőződés helye és talaja ellentétes, tudományos theol. kérdések feszegetésére használják fel, de másrészt az is bizonyos, hogy mindaddig, a míg a lelkes tudományos meggyőződést s nem a keresztyénséget alapjaiban felforgató elveket vall — a mint az az eset *Heyn* és *Fischer* példájában — az egyházi hatóságnak nincs Istentől adott joga, vagy legalább is reá nézve nem ajánlatos a szélesebb néprétegek szempontjából a tudományos theol. kérdéseknek megbolygatása vagy azoknak bojkotálása. Régebben *Schmall*, később *Ritschl* s legújabban *Harnack*, *Weingart*, *Weinel*, *Schmaltz*, *Heyn* és *Fischer* esete nagyobb óvatosságra inthette volna a német prot. egyháztartományi kormányzatokat. A keresztyénség vallásos erkölcsi világnézete sokkal gazdagabb, hogy sem a lelkészek körében is ne volna lehetséges egyik vagy másik igazságának eltérő felfogása. Egy nagy professzorom, a ker. igazság egyik legnagyobb apologetikai és polemikai harciosa, *Beyschlag* mondotta helyesen egyik előadásában, hogy a keresztyén igazságban meg kell lenni az erőnek a tévedéseknek is elviselésére, s maguk a tévedések is hozzájárulnak az igazság fényének megvilágosításához. Vigyázzanak tehát a rémet prot. Sion őrei, hogy egyoldalúlag értelmezett egyházas gyakorlati érdekekből ne veszélyeztessék a tudományos theologia igaz érdekeit és valódi feladatait. A tudományos theologia a vallásos keresztyénség és a gyakorlati egyházi élet érdekeit szolgálja s viszont az egyház a tudományos theologia munkásságának tere és köre most és mindenkoron.

Erősítsük az iskolában, a házban és a mindennapi életben a hiterős személyes meggyőződést, az evangélium reformátori szellemének őseredeti életereje hassa át egyházunkat fejeiben és tagjaiban egyaránt, biztosítsuk a theológiának tudományos önállóságát és szellemi tekintélyét s tegyük azt élő organizmussá, fejlődésre képes és készítő eszményi életelvévé s akkor nem leszen okunk panaszkodni a theologia és a tudomány közötti határvillongásokról. Hisz a theológiának mai eminens céljaiban és feladataiban való helyes felfogása és őszinte igaz szeretete az egyház iránti melegebb érdeklődést is vonja maga után, lévén a *theologia az egyház esze, tudományos lelkiismerete* és az a tükör, a melyben az egyház a maga fejlődésének koronkénti stádiumaiban önmagára, szellemi élettartalmanak erejére ismer.

Igen érdekes és tanulságos előadást tartott nemrég *Haupt* hallei theol. tanár is „*a theologia jelen helyzetéről*“. Azt fejtegette, hogy a keresztyénség nem csupán csak vallástörténeti alapon értelmezendő, s hogy több a Krisztus, mint pusztán

csak mintaképe a vallásosságnak s tárgya a vallásos hitnek. *A keresztyénség nem tan vagy dogma, hanem történeti tény*, az élő Istennek hatása az emberekre a Krisztusban. Krisztus történeti személyiségének tényével hat maig is a keresztyénség, mint a világot meggyőző s az embert megmentő isteni erő és hatalom az emberiségben. A keresztyén theológiának tehát szilárd evangéliumi keresztyén vallásos meggyőződésre kell törekednie. A míg a theologia hiszen az evangélium üdvözítő isteni erejében és hatalmában, nem lesz ura, hanem valódi szolgálója a hitben és szeretetben az egyháznak. Ehhez azonban nagyobb bizalom kell az egyház részéről a theologia iránt, a melynek esetleges tévedései is hozzájárulnak az igazság megvilágosításához. A theologia és az egyház egymásra való hatásán és kölcsönös megtermékenyülésén épül föl az egyházközségi élet épsége és egészsége. Hisz a theologia is az élő személyes Istenben és a Krisztusban vetett hiten épül föl és virágzik, a miért is nincsen szüksége az egyháznak a tudományos theológiától való idegenkedésre. Mi magyar protestánsok ebből levonhatjuk magunkra nézve a következtetést hiányos és hézagos theológiánk felkarolása s vallásos egyházi életünk fejlesztése tekintetében egyaránt. Theológiánk egyháziassága vagy egyháziatlansága bennünket ma még nem éget, mivel theologiai és egyházi életünk még nagyon is csak fejlődőben van. Pedig e tekintetben is áll Luther mondása: *Lasset die Geister aufeinander platzen!*

A római kath. egyház könnyen végez az egyház és a theologia egymáshoz való viszonyának a kérdésével. Indexe megül ott minden szabadabb theol. mozgolódást s az egyházi élete is a csalódhatatlan pápás tantekintély bilincseibe van verve. Mai theológiája valóságos scholasztikus corpus mortuum, s inkább középkorinak, mint modern haladásnak mondható. Az egyház és a theologia ellentéte a protestantizmus fejleménye. Újabban mégis bizonyos mozgolódás észlelhető a haladás elve s a tudományos theologia érdekében a német katholicizmusban s főleg az ó- és reformkath. körökben. Hangoztatta azt *Hertling* és *Ehrhard* strassburgi és *Schell* marburgi tanár, de elfojtotta a kúria s hívei „laudabiliter se subjecerunt”. Különösen a kath. egyház történetírása az inquistió és a reformáció felfogásában és megítélésében nagyon is a dogmatizmus befolyása alatt áll. Janssen is, a pápás történetírás maig is a római kath. theologia egyik legnagyobb szégyenfoltja, s a tudomány klerikalizálása ma rendszeres műve a katholicizmusnak. A merev hierarchiai egyháziasság nem engedi meg a tények, dolgok és személyek elfogulatlanabb

megítélését. Ez az a bálvány, a melynek feláldozza az ész és a lelkiismeretet egyaránt. A reformkatholicizmus mozgalma is stagnál és az elhalás útján van. A kath. Kirchenlexicon s a Görres-társaság Staatslexicon legújabb kiadása a tanúm, hogy Róma nem tűri meg a tudományos kutatás szabadságát és önállóságát. Dicséretes kivételt képez, míg csak el nem hallgatják, *Sickenberger* tanár, az ismert nevű reformkath. tudós, ki a minap is Münchenben nagyérdékű előadást tartott „a lelkiismereti szabadságról“. Ebben leplezetlenül vallotta, hogy pl. az inquisitio igazolására felhozott kath. irodalom meg nem bizható, s nincs a művelt ember nyelvkészletében az a szó, a melylyel azt a rettenetes intézményt jelezni, s kelleg megbélyegezni lehessen. S csudálatos, nálunk *Ballagi Aladár* mégis vállalkozott a „rettenetes intézmény“ megvédésére, sőt igazolására! Továbbá a reformációról *Sickenberger* azt állította, hogy új élet- és világfelfogást készített elő s neki köszönhető a lelkiismereti szabadság újbóli föléledése. Valóban milyen más lehetne a viszony katholicizmus és protestantizmus s a tudomány és a kath. theologia között, ha ilyen elfogulatlanabb kath. írók, mint pl. *Döllinger*, *Möhler*, *Krauss*, *Spahn*, *Schell*, *Merkle*, *Hertling*, *Sickenberger* és mások ítélnék meg lehetőleg objektív történeti alapon az egyház történetét s főleg a reformáció művét és annak hőseit. Kevesebb volna akkor a Luthert s az Ő művét szidalmazó ultramontán irodalomból, mint a milyen pl. *Luther* élet- és jellemképe *Denifle* és *Berlichingen* páterek tollából. S a mi áll a német katholicizmusról, még inkább áll a magyar kath. egyházzal s annak theol. irodalmáról, mely sehogy sem tudott a magyar nemzeti művelődés eszmekörébe beilleszkedni. Hisz *Prohászka* koronkénti nagyhangú kijelentéseit csak nem tarthatjuk magyar tudományos theológiának!

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Ker János egyházi beszédei. Fordította: *Csizmadia Lajos* theol. tanár. Pápa. 4 kor.

Hasznos, jó munkát végzett a már ismert jó fordító ezen beszédeggyűjtemény lefordítása hozzáférhetővé tétele által. Ker János glasgowi lelkész és utóbb 1875-től 1886-ig edinburghi theol. tanár volt az akkor még külön álló „egyesült presbyteri egyház“ szép kollegiumában. Korán elhunyt és nagyon megsiratott, kiváló oszlopos fia volt ő a nevezett egyháznak. Az Úr házának szerelme hamar megemészttette gyengélkedő testét.

De maradtak utána becses emlékek. Lelkészi áldásos működésének becses emléke a most lefordított beszédeggyűjtemény; tanári tevékenységének pedig maradandó emléke a: „Lectures on the history of preaching“ című értékes könyve, a melyet kora halála után hálás tanítványai bocsátottak közre és a melynek tanulmányaim közben én is nagy hasznát vettem. Kert ez utóbb említett munkája után ismertem, kedves ismerősömet, feltaláltam egyházi beszédeiben is; láttam azokban, hogy azon elveket, a melyeket ő a prédikációról tanítványainak hirdetett, beszédeiben meg is valósította. Emlegett munkája végén a következő foglalatát adja az egyházi beszéd főbb szabályainak.

A reformátoroktól meg kell tanulnunk, úgymond, hogy prédikáljuk a hit általi megigazulást, a mely a reformátorokat oly erőssé tette, ez az alap, a melyre az új életet építeni kell. De ezen tanak hirdetése nem szabad, hogy száraz hitvallás-recitálássá csontosuljon. Életben kell tartanunk az által, hogy ezen tant a személyes Krisztussal hozzuk kapcsolatba. Minden tan a Krisztus által nyer világoosságot és éltető erőt.

Megtérést és újjászületést kell hirdetnünk, ama nagy metamorfozis szükségességét, a mely a Szent Léleknek munkája mi bennünk. Mert ez a vallási élet, a melynek eredete onnan felülről való.

De nem szabad megengednünk, hogy a mi prédikálásunk, a keresztyéni élet, tisztán csak emóció legyen és az érzelmi oldal túltengése által érzélgősséggé fajuljon, mint ez a régi pietistáknál történt. Ha untalan csak a szív húrjait pengetjük, ezek petyhüdtékké válnak. Az embernek hirdetni kell azt, hogy térj magadba, vizsgáld meg szívedet, de prédikálnunk kell azt is, hogy lépjetek ki önmagatokból, a Lélekben kell élnünk és *járnunk* és ezen járás, ezen gyakorlat által lesz hitünk és szeretetünk is erősebbé.

Az ú. n. közvetítő iskolától meg kell tanulnunk, hogy nem csak a bibliát, hanem az embert is meg kell ismernünk és e kettőnek kell *találkoznia* minden egyházi beszédben. Éreztetnünk kell hallgatóinkkal, hogy Krisztus tudja, micsoda az ember és midőn közli velünk igazságait, tanubizonyosságot teszünk ezekről, nem csupán azért, mert Ő mondja, hanem a benső ember is egyben. Vele együtt tanúskodik az igazság mellett, mint a hogy a symptomák bizonyosságot tesznek a jó orvos diagnosisa mellett.

A rationalismustól is tanulhatunk, mindenek felett azt, hogy érthető nyelven szóljunk az emberekhez. Az evangélium igazságai a végtelenbe, örökbe átnyúlók, ha nem így volna, nem volnának alkalmasak az ezek után vágyódó lélek kielégítésére, de azért ezen igazságok kezdete és elemei mindenki részére hozzáférhetők. Az út a végtelenbe, az örökhöz vezet, de kezdete itt van, csak meg kell mutatnunk az embereknek, hogy reá lépjenek és azon haladjanak felfelé. Az *egész emberrel* kell foglalkoznunk egyházi beszédünkben, az egész emberi természettel és étellel. Mint Tholuck mondja: minden beszédnek atyja az ég és anyja a föld. Nem prédikálunk szántásról, vetésről, méhtenyésztésről stb., hanem prédikáljuk, hogy bármit cselekesztek, Isten dicsőségére cselekedjetek.

Ím ezen elvek azok, a melyeket nagyjában elmondva, a prédikációról felállít, és bárki, a ki figyelmetesen tanulmányozza, ezen tanulmányozásra méltó beszédeket, reá fog könnyen jönni, hogy ő ezen elveket minden beszédében megvalósítani igyekezett. Gazdag tárháza mindegyik beszéd a keresztyén hitnek és cselekvési motívumoknak, mert hiszen Ker szilárdan alapozó prédikátor, Krisztust prédikálja, de nem a quietismus Krisztusát, hanem azt, a ki új életre, tettekre, önfeláldozásra indít. A maga Krisztusát prédikálja, azt t. i., a ki ő benne is alakot és életet öltött. Krisztust prédikálja ő az élet számára. Nem hiányzik prédikációjából a mystikus elem sem, de az ő mysticismusa azon valódi evangéliumi keresztyén mysticismus, a mely nem hiányozhatik a valódi keresztyénségből, illetve evangéliumi tanításból. Krisztus mi bennünk, de ez a Krisztus nem távolodik el a történelmi Krisztustól, nem vész el a mystikus szertelen képzelődés és érzélgősség ködfályolképeiben, mint ez sokaknál történt. Untalan hangoztatja, hogy csak az

fogja megismerni, a ki megismeri őt az evangéliumokból, illetve az is, a ki egygyé lesz Véle a szeretet által. Krisztusnak *ilyen* megismerése tápláló ereje a keresztyén jellemnek, erkölcsnek.

Ker egyébként egyszerű eszközökkel dolgozik, a tanítói elem nem hiányzik egy beszédéből sem. Nyereségnek, követendő példának tartom ezt a mi beszédiródlamunkban azért, mert nálunk ez a „Keresztyén tanítás“ kissé a háttérbe szorult. Az egyházi beszéd nem katechézis, de a keresztyén prédikátornak birnia kell a tanítás charizmájával, mert ezzel alapozunk, a tanítás által nyújtott egészséges tan nélkül nincs mire építsünk.

De a tan más egyszerű nélkül csak száraz csontváz, Ker azonban hússal és vérrel ruházza fel ezt és minden beszéd egy-egy szép „élő kép“, monográfia a ker. hit és erkölcsi élet gazdag világából. Őt és újat hoz elé, amaz „ót“, a mely minden újnál jobb, vonatkoztatja az emberi élet új meg új, folyton újuló jelenségeire. Mély igazságokat hirdet, és hirdet mindig szeretetben. Fő dorgáló eszköze az, hogy odaállítja gyülekezetét a Krisztus mértéke alá, hogy mintegy maga ítélje meg, vajjon azon indulat van-e benne, a mely Krisztusban volt.

A beszédek, mint a fordító is megjegyzi, hosszúak, ez egynehánynak nem szolgál előnyére. Itt — ott — nézetem szerint — terjengőséggel találkozunk, nem elég mozgalmasak a beszédek és olvasások közben sokszor jutunk azon gondolatra, hogy rövidebben is el lehetett volna ugyanazokat mondanunk. De ez már közös jellemvonásuk az angol egyházi beszédeknek. Ezen beszédek nem könyv nélkül mondattak el, mindegyik egy-egy „lecture“, a melynek nem válik előnyére a sokszor rapszodikus drámai mozgalom, az angol beszéd sehol sem sejtet, és minden mozzanatot igyekszik megvilágítani, a textus náluk valóban nem csak jelige, hanem inkább egy kristályablak, a melyen át ők megmutatják hallgatóiknak az egész háznak szépségét és gazdagságát.

De azért jól tette a fordító, hogy nem „dolgozta át“ a beszédek, én azt hiszem, velem együtt mindenki fél már kezébe venni ilyen „átdolgozott“ beszédek, a melyekben, mint egy híres lelkész mondotta, tulajdonképen senkit sem találunk fel. Az „eredetit“ nem, az átdolgozót pedig még kevésbé. Pedig mi az egyházi beszédben nemcsak valamit, hanem valakit is keresünk. Azt az embert t. i., a ki beszédet írta, ennek a hitét, vágyait és reménységét; ha nem találunk ilyent, akkor az a beszéd igazán csak „szent kiabálás“, egy szintelen semmi. Ker beszédei a szó valódi értelmében építő beszédek és kiérezzük belőlük a szónok egyéniségét, azt a szimpatikus, keresztyén tanítót és evangyelistát, a kinek lelke telítve van Isten igéje által és a ki szólott, mert hitt, vagy még inkább azért, mert ismerte és szerette az embert.

Thémái érdekesek. Ker nem kereste az ú. n. könnyű témá; kat, a nehezebb problémák megfejtésére irányítja figyelmét, Isten- és emberismeretét. „Az ismeret öregbítése a gyötrelme öregbítése.“ „Isten hidegen fogadja eleinte azokat, a kik Őt szolgálni akarják.“ „Teljesen önző-e az ember?“ „Az élet fejedelme nem vet gátot a halál munkája elé.“ „Krisztus tartózkodással tanította az igazságot.“ „Az örök élet csak Krisztus által világos“ ezek a nehezebb témák. Vannak könnyebbek is. Gyönyörű illusztrációkban gazdag beszéd a 7-ik, melynek címe: „Krisztus a hajnal és az eső“. Oly meleg és megkapó a 13-ik: „A hit közeledése Krisztushoz“, valamint a 21-ik: „Krisztus vágyakozása az utolsó vacsora után“.

A fordítás egyébként, hisz Csizmadiát, mint fordítót, méltányolnom már nem is kell, jó magyaros, bár minden sorából kiérzik, hogy lehetőleg *híven* akar fordítani. A „porsátor“ kifejezést részemről nem kedvelem.

A ki megveszi ezt a könyvet — és hiszem, hogy sokan veszik meg — és elolvassa az első két beszédet, az bizonyára meg fogja becsülni ezt a beszédgyűjteményt, barátságot köt véle és közelebb jutva általa a keresztyénség megismeréséhez, közelebb fog vezetni ehhez másokat is. A fordítóra, mint ő előszavában mondja, nagy hatással voltak ezek a beszédek; én azt hiszem, velem együtt sokan fognak figyelmetességük által lelki életükben hasonló tapasztalatot tenni.

Én részemről, a mi szegényes theologiai könyvpiacunkon, ezen beszédgyűjtemény megjelenését nagy nyereségnek tartom.

B. Pap István.

Schneller István: Paedagogiai dolgozatok. II. kötet. Németországi tanulmányút a gyakorlati tanácskozás ügyében. Budapest (Hornyánszky V.), 1905. 623 lap. Ára 10 korona.

Az illusztris szerző a művet „hálája jeléül“ Wlassics Gyula volt közoktatásügyi ministerünknek ajánlotta. Tanultabb s arravalóbb embert alig küldhetett volna ki a kormány a gyakorlati tanárképzés ügyének tanulmányozására, mint Schnellert, ezt az ev. egyház talaján felnőtt legkiválóbb hazai paedagogusunkat.

Műve, melyet csak futólag kívánok bemutatni (Később beható tanulmányt közlünk róla. *Szerk.*), két részből áll. Az I-ső rész „a németországi gyakorlati lelkészképzés típusairól“, a II-dik „a gyakorlati tanárképzésről“ szól „Ausztriában és Németországban“. Az I. rész a „Prot. Szemle XI. évfolyamában már megjelent s annak idején élvezettel olvastuk a szerző bő tapasztalatait és kritikai megjegyzéseit.

A II. részben „a gyakorlati tanárképzés ügyét“ ismerteti Bécs és Prága osztrák és Lipcse, Jena, Halle, Berlin, Magdeburg, Cassel, Marburg, Giessen, Frankfurt, Würzburg, Heidelberg, Strassburg, Karlsruhe, Stuttgart, Tübinga és München német fő- és középiskoláinak mai intézményeiben és főbb képviselőiben.

A mozaikképeket, melyeket szerző finom érzéssel fest, rendkívül vonzóvá és felette értékessé tesz az egyéni vonatkozások az egyes intézmények és egyének ismertetésénél. Így pl. a prágai *Willmann* paedagogiai elméletének jellemzésénél „nemes és finomlelkű“ egyéniségének varázsa és behatása alatt szerző majdnem, hogy a protestantismust és a modern bölceletet gyűlölő kath. álláspontjának apologetikájává lesz. Ez a *Willmann* „az idealismus története“ című művében a német protestantismust túlságosan határozottan s üres, politikai jellegűnek s a modern bölceletet főbb képviselőiben csaknem szánalmasnak mondja, a miért is Aquinoi Tamás rendszerében látja a tudomány és az egyháziasság egységének klasszikus típusát. Schneller pszichologiai virtuozitással mélyed el *Willmann* egyéniségébe és gondolatműhelyébe, s nem ítéli meg oly módon, mint azt Paulsen berlini tanár tette „a modern bölcelet eretnekbiroságáról“ szóló művében. Vagy milyen vonzók és megkapók Schneller jénai és hallei „benyomásai és emlékei „a

régebb és újabb tanerők jellemzésénél. Vallásos lelkülettel és finom tudományos érzékkel tárja föl azok gondolatvilágát és kegyelettel s elismeréssel áldoz azok emlékének. Egy Hase Jénában, a hegelianus Erdmann Hallében és Fischer Kúnó, „ez az excellens excellentiás tanár“ Heidelbergben maradandó benyomást gyakoroltak az ő lelkére. A művészhez hasonlóan egy-egy ecsetvonással rajzolja meg azok tanári és írói egyéniségét. A göttingai egyetemen *Haller* gróf tanárral, hazánkfiával a mi oktatásügyünkről elmerengve „elfacsarodott szívvel gondol haza, mikor látja, hogyan szárnyalja túl hazánkat a japán és az oláh“. S végül az újabb paedagogiai írók és elméletek ismertetésénél azok mint élő képek vonulnak el lelki szemeink előtt, s mély paedagogiai elmélettel veszi észre azoknak maradandó s a gyakorlatban is sikerrel érvényesíthető gondolatkincseit.

Utószavában összefoglalja tanulmányútjában szerzett tapasztalatait s leszűri az ismertetett osztrák s főleg német paedagogiai elméletek és typosok gondolatait. Helyesen mondja, hogy „a gyakorlati lelkész — valamint tanárképzés intézménye az egyetemi és másrészt az egyházi, illetőleg a középiskolai oktatás közt létező ürt akarja áthidalni a gyakorlati térre lépő számára. E végből az ú. n. heidelbergi, wittenbergi és berlini typos elejtésével, „az egyéni elméleti s az objektive adott gyakorlati tényezőt“ elismerő friedbergi tyпуст ajánlja s annak jellemző sajátságait pár vonással remekül rajzolja.

Az alapos paedagogiai tudással, rengeteg ismerettel és megható vallásos lelkülettel irt „dolgozatokat“ a legmelegebben ajánljuk prot. olvasóinknak.

Sz. M.

b) Külföldi irodalom.

Wundt V.: Ethik. Ein Untersuchung der Tatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens. 3. umgearbeitete Auflage. 2 Bde. Stuttgart (Enke) 1904. 523 + 409. lap. Ára 21 márka.

Már a mű címéből is kitűnik, hogy a nagy hírű lipcei szerző az ethika problémáit „az erkölcsi élet tényeinek és törvényeinek“ világnál tárgyalja vagyis az ethika rendszerét tapasztalati alapon építi föl. Szerinte világfelfogásunk megszerzésének alapja az ethika s annak „előcsarnoka“ a népek pszichológiája s az erkölcsök és erkölcsi képzetek története. Az empirikus természettudományi módszert a pszichológiából az ethikába ültette át, úgy azonban, hogy a Kant által befolyásolt bölcséleti idealizmus rendszereinek igazságait is kellőleg felhasználja. Épp azért az ethika empirikus és spekulatív jellegű tudomány egyaránt, s az erkölcsi élet tényeit és törvényeit a teleologia, vagyis a fejlődés szempontjából vizsgálva nagyon is meg tudja Wundt különböztetni az erkölcsi élet jelenségeinek maradandó tartalmát azok mulandó alakjától.

A két testes kötet a beosztáson kívül (1—17. l.) négy nagyobb szakaszból áll, a melynek elseje „az erkölcsi élet tényeit“ (20—276. l.), másika „az erkölcsi világnézetek kifejlődését“ (280—513. l.), harmadika „az erkölcsiség alapelveit“ (II. (1—220. l.), s negyedik „az egyes erkölcsi életköröket“ (II. 224—367. l.) vizsgálja. Végül egy rendkívül terjedelmes, alapos és minden tekintetben megbízható „név- és tárgymutató“ (II. 368—409. l.) *Lindau* tollából zárja be Wundt ethikájának rendkívül alapos és tartalmas fejtegetéseit. Az előző kiadásokkal szemben, főleg a 2. és 3. szakaszban lényegesen bővült és változott, úgy hogy *Paulsen* nagy hírű „ethikai rendszerével“ együtt valóságos eseményt jelez tudományunk legújabb történetirodalmában.

Közelebről a bevezetésben az ethikát, mint normatív jellegű tudományt s annak módszereit és feladatait ismerteti, mely rendkívül nagy mértékben befolyásolta a tudományt és az életet egyaránt. Módszere a spekulatív s a subjektív és objektív empirikus módszer összeegyeztetése. Feladata az erkölcsi élettapasztalat megismerése mellett az egyén erkölcsi tudatának megvizsgálása. Itt találkozunk az ethika az egyes erkölcsstudományokkal.

Az I. szakasz „az erkölcsi élet tényeit“ ismerteti és pedig a nyelvnek az erkölcsi képzetekkel, a vallásnak az erkölcsiséggel, a szokásnak és erkölcsnek az erkölcsi étellel s a természet és a kultúra feltételeinek az erkölcsi fejlődéssel való szerves kapcsolatát. Már maga a nyelv is igazolja, hogy az erkölcsi képzetek hosszas fejlődésnek az eredményei, a melynek állandó jellegű csiráit és törvényeit „a vallás és az erkölcsiség“ fejezetében tárgyalja behatóbban. Itt megjegyezzük, hogy Wundt szerint az erkölcsiség forrásai maradandók, az erkölcsi törvények végzetlenül fejlődésképesek s maga a fejlődés törvényszerű, úgy hogy az erkölcsi normák felségessége éppen azok fejlődésében, nem pedig merev változhatatlanságában keresendő. Továbbá megemlítjük, hogy Wundt energikusan képviseli Kanttal szemben a vallásnak és az erkölcsiségnek eredeti szerves kapcsolatát s egymásra való kölcsönös hatását, s elítéli az ú. n. autonóm morálmozgalmat. A mit kifogásolunk, ez az ő vallásfogalma, a melynek lényegéről és eredetéről szülő felfogása hiányos és hézagos és Feuerbach egoista meghatározására emlékezteti az olvasót. Végül a két utolsó fejezetben az erkölcsi élet tapasztalat tényeit a népek pszichológiájában, az erkölcsi világfelfogásban s az erkölcsi fejlődés természeti és kulturális feltételeiben látja.

A II. szakasz az erkölcsiségnek eddigi pszichológiai tapasztalatairól annak történeti tudományos ismertetésére tér át. E szakasz czíme „az erkölcsi világnézetek kifejlődése“ vagyis a morálrendszerek története. Hosszasan fejtegeti itt a szakasz egyes fejezeteiben az antik morál intellektualizmusát, a keresztyénség világraszóló erkölcsi világnézetét, a reformáció ethikai ielkiismereti mozgalmát, s a renaissance, a felvilágosodás, a romantika s a jelenkor ethikai elméleteit és erkölcsi világnézetit és pedig az evolúció és az universalizmus fényénél és világánál tekintve az egyes eszmeáramlatokat. Szerinte a reformáció sem vallási, sem ethikai tekintetben nem oldotta meg teljesen a maga ethikai feladatát, s a jövő ethikának megoldandó feladatáról a vallásnak a dogmától való függetlenségét s az erkölcsiségnek indokaiban és céljaiban való önállóságát sorozza. Egy a világba való ethikára, vagyis élő tevékeny keresztyénségre van ma szükségünk. Az újabb és legújabb morálrendszerek ismertetésénél oldalvágásokat mér a mai egyházakra is eképen: A mit ma keresztyén morálnak hirdetnek a szószéken, s tanítanak az iskolában, az sem mai való életünk reális követelményeinek, sem pedig a valódi tevékeny keresztyénség alapjainak nem tekintendő, úgy hogy igaza van, itt a különben szertelen Nietzschenek, a midőn az egyént megsemmisítő kollektívizmussal szemben az egyes személyiség ethikai értékét, s a jellem, bátorság és igazmondóság aktív erényeit hangsúlyozza.

A III. szakasz „az erkölcsiség alapelveit“ ismerteti. Itt sorra kerülnek az egoizmus, az utilitarizmus, a perfekcionizmus s a historizmus morálbölcseleti rendszerei, s az ethika pszichológiai alapjainál az egyéni

és az összakarát egymáshoz való viszonyának s általában a szabad akaratnak problémája. Ez az összakarát szerinte — a melynek realitásával áll, vagy esik az ethika — nem csupán az egyes egyéni akaratoknak atomista summája, hanem, mint magasabb egység, külön önálló valóság, a melynek fokozatai: a család, a nép, az állam és az emberiség s legvégsőbb csúcsa a teremtő világakarát: az Isten. Ez összakarát céljaival és indokaival való megegyezés teszi az egyéni akarat erkölcsi jellegét és értékét. Találón mondott a kritika, hogy a megvalósíthatatlan összakarát megszerkesztésénél Schopenhauer lángelméje és Nietzsche „Übermensch“ képzete lebeghetett Wundt szeme előtt. De a szabad akarat problémájából is kivette a maga részét, a melyet tudvalevőleg nem annyira elméletileg a psychológia és az ismeretelmélet, mint inkább gyakorlatilag az ethika körébe sorozott. E kérdésben Wundt az ú. n. psychológiai determinismus híve és követője.

Végül az utolsó szakasz „az erkölcsi életköröket“ ismerteti. Ide tartozik a tulajdon, a hivatás, a polgári állás, a művelődés, a család, a társadalom, az állam és az emberiség. Föltűnő, hogy az egyházat, mint az erkölcsiség eminens megvalósulásának talaját, nem említi. Pedig Wundt is mondja, hogy az emberi szellemi összetételnek egyik legkiválóbb nyilvánulási alakja az emberiség hitközössége: az universális jellegű kereszténység.

Korunk e legkiválóbb philos. irod. jelenségét egy külső értekezésben „Darstellung und Kritik der Grundprinzipien der Ethik Wundt's“ (Érsekujvár, 1904. 127. l.) czím alatt *Lichtig Lipót* hazánkfia tette bírálati vizsgálódásának a tárgyává. Behatóan ismerteti Wundt felfogását a szabad akaratról, az összakaratról, a lelkiismeretről stb., s általában erős bírálat alá veszi egész ethikai rendszerét. Szerinte Wundt az evolúció eszméjének az ethikában való meghonosításával tisztította meg azt az eudämonismustól, mely evolúciónak végcélja az összakarát. Az evolúció és az universalismus Wundt ethikájának kettős sarkpontja, a melynek realitását azonban nem sikerült beigazolnia, úgy hogy végeredményében maga is eudämonista jellegű. Nem az universális szellem folytonos tökéletesedése és végnélküli fejlődése — úgymond *Lichtig* — lehet utolsó célja az erkölcsiségnek, hanem csak az egyes személyiségnek folytonos tökéletesedése és emelkedése. S találó a bírálónak az a megjegyzése, hogy Wundt elmélete az összakaratról a Bismarck-féle német imperialismus politikai rendszerének a befolyása alatt keletkezett, mely összakarát egy megvalósíthatatlan, sőt gondolhatatlan utópista eszmény. Kár, hogy a bíráló Wundt ethikájának régebbi kiadását használta. Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi márczius hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Debreczeni ev. ref. egyház 50 K, Budapesti ev. ref. egyház 45 K, Dunamelléki ev. ref. egyházkerület 50 K.

2. Pártfogó tagok tőkebefizetése: Budapesti ev. ref. egyház 100 K.

3. Alapító tagok tőkefizetése: Szabolcska Mihály 200 K, Révész Kálmán (20 K) Pápai ev. ref. főiskola.

4. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1904-re: Somlyódy István Szikszó, 1905-re: Tatai ev. ref. egyházmegye, Révész Kálmán Kassa (1 K).

5. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Nagy József Nagyszeben, dr. Polner Aladár Budapest, Berghoffer Károly Gyömrő, Nagybányai ev. ref. egyház, Halászy József Dorogmá, dr. Katona József Miskolcz, dr. Csiky Kálmán Budapest, Fábián János Budapest, ifj. Székely József Budapest, Zöld Mihály Végvár, Peti Lőrincz Bürös. 1904-re: Balkányi ev. ref. egyház, Pozsonyi ev. ref. egyház. Szunyogh Szabolcs Esztár. 1903-ra: Szabó István T.-Sz.-Miklós, Nyirbátori ev. ref. egyház. 1901—1904 évekre: Dr. Zelenka Lajos Miskolcz. 1904—1905-re: Nagyenyedi ev. ref. Bethlen kollegium. 1902—1904-re: Csia Kálmán Etéd (32 K).

6. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Marikovszky Menyhért M.-Sziget, Csengery Dezső Sepsi, Arday J. Dániel Zsarnó, Dózsa József Tata. 1904-re: Fésős Endre Satmár, Lövői ev. ref. egyház, Demecseri ev. ref. egyház, Orosi ev. ref. egyház, Szelényi Lajos Miskolcz, Németh Péter Csomonya. 1903 és 1904-re: Beregszászi Ferencz Szendrő, Felső Láng Lajos S.-Sz.-Miklós. 1905 és 1906-ra: Varságh Béla B.-Csaba. 1899—1904-re: Dózsa Dénes Szászváros.

7. Adomány: Tornai ev. ref. egyházmegye gyűjtése 4 K 95 fill.

8. Károli alapra: Szabolcska Mihály adománya 100 K.

Összesen befolyt 1028 kor. 95 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 április 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát irányozzák, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigelé 16 kötet. *A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.*

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 3 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Ahitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 110 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó tag* egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kölvényileg biztosít, *alapító tag* egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes tagok* évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló tagok* évenként 6 koronát, *segítő tagok* évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

Lapszám

1. Emlékezés Knox Jánosról. *Dr. Márk Ferencz* 277
2. Vallásos élet a XVI. és XVII. században. *Seprődi János* 208
3. A győri reformált egyház megalakulása. *Thury Etele* 295
4. A Schiller-ünnepély alkalmából. *Rácz Lajos* 303
5. Schopenhauer erkölestana. *Ifj. Bartók György* 312

II. Tárca.

1. Kálvin és a gyorsírázat. *Várnai Sándor* 324

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. *Marczali Henrik*: Nagy képes világtörténet. 332
2. *Dr. E. Nagy Olivér*: A győri evang. egyházközség története. 333
3. *S. Szabó József*: Az Országos Ref. Tanáregyesület Évkönyve. 336
4. *Juhász László*: Mélység és magasság. 338
5. *Bánóczy József*: Az Izr. M. Irod. Társ. 1905. Évkönyve 339

b) Külföldi irodalom:

1. Beiträge zur Weiterentwicklung der christl. Religion. 341
2. *Thell H*: Das Evangelium und seine weltgeschichtliche Bedeutung Christus. 346

TÁRSULATI ÉRTESITŐ.

Pályázati hirdetés. *Koszorú* című kiadványsorozatának 1905. évi tiz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kivátnatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok, versben vagy prózában. A főfelvétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén vallás-erkölcsi erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelígs levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ivnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 1-ig alulírott titkárhoz küldendők.

Budapest, 1905. évi január 13-án.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társ. titkára.

EMLÉKEZÉS KNOX JÁNOSRÓL.

A szép és kies fekvésű skót fővárosnak, e modern Athenének, egyik főutcájában, a többi ódon s majdnem toronymagasságú épületek sorában, szerényen huzódik meg egy kiugró erkélyű ház, mely e három szót tünteti elő homlokzatán: Θεος, Deus, God.

Ennek a háznak falai közt lehelé ki nemes és oroszán bátorságú lelkét az a férfiú, a ki egykor kiméletlen energiával koronás főknek lobbantotta szemére erkölestelen s botrányos életét s a ki, az összes reformátorok közt, a pápaságnak a legrettenthetlenebb ellensége volt; a kiról sirja szélén a skót nemesség egyik legfőbb embere, *Morton* ama jellemző szavakat mondá: „Itt nyugszik az a férfiú, a ki *soha* egyetlen ember ábrázatától sem ijedt meg“.¹

Ez a férfiú, a skótok derék reformátora Knox volt, a kinek születése négyszázados jubileumát ez év május 21-kén ünnepli meg hazájának hatalmas presbyteri egyháza s a kiról a magyar kálvinista templomokban is elhangzik ekkor bizonyára a kegyeletes megemlékezés hálás szava.

E rövid közleménynek nem lehet az a feladata, hogy most, midőn a kálvinizmus e derék bajnokáról megemlékezünk, az ő egyéniségének összes vonásait teljes egészében kidomborítsa. Mi csakis az őt leginkább jellemző vonásokat akarjuk körvonalozni, a melyek őt ma is csodálatraméltóvá teszik előttünk s a melyekben fekszik az ő egyéniségének ama hatalmas ereje, a mely mintegy predestinálta őt arra, hogy hazájában olyan hatalmas reformátori szerepet vigyen.

Azon legkevésbé sem csodálkozhatunk, ha Knox kiváló egyéniségének jellemét különböző pártszempontról nagyon is különféleképen ítélték meg. Míg ugyanis egyrésztől némelyek

¹ Lásd M'Cries Life of John Knox Belfast 1840. p. 234.

a legnagyobb csodálattal nézték az ő rettentetlen bátorságát, evangéliumi hűségét, tiszta, világos és tudományos ismeretét, soha nem ingadozó, tántorithatlan és erős hitét, mely őt hazájának minden más fia felé magasan felemelte . . . addig másrésről némelyek válogatott eszközökkel szították ellene a harag és gyűlölet pokoli tüzét és nincs olyan hitvány rágalom, vagy gyalázat, a melylyel be ne igyekeztek volna feketíteni a nagy reformátor életét, sőt azt az üdvös munkát is, melyet ő hazájában a reformáció érdekében véghez vitt. Ennek kiemelésénél azonban ne feledjük azt sem el, hogy azok, a kik őt és az ő működését ilyen kedvezőtlen színben festik le, a római egyház hívei voltak. Mint jellemző tény emeljük ki itt azt is, hogy az angol püspöki egyház írói is a legmelegebb elismerés hangján szólnak a reformátor áldásos működéséről; s ez a nemes hang akkor sem változott meg, midőn később Knox Erzsébet királynővel konfliktusba keveredvén, a hatalmas királynő nem mulasztotta el az alkalmat, hogy népének közvéleményét némileg a reformátor ellen hangolja. Nem mulaszthatjuk el itt hangsúlyozni még azt sem, hogy Knox, mint erős érzékű presbyterianus, kiméletlen szigorral ostromozza az angol püspöki egyház szervezetét és rituális szertartásait, s annival jobban esik nekünk ez elismerő hang ez egyház hívei részéről.

Az alatt az egész idő alatt, melyet az evangéliumi igazságnak és Krisztusnak erre rettentetlen bajnoka átélt, *csakis* a római egyház vezérférfiai voltak azok, a kik őt mindenféle módon támadták s nemcsak theologiai és politikai meggyőződését ostromozták, hanem az ő egyéni életét sem kimélték meg; sőt arra is rávetemedtek, hogy családi intakt életét is bemocskolják. Miként Lutherrel és Kálvinnal szemben a legundokabb rágalmakkal léptek fel és a római egyháztól történt elszakadásukat s a papi nőtlenség ostromozását féktelen élvágyuknak tudták be, ugyanilyen nemtelen fegyvereket használtak a skót reformátorral szemben is. Úgy hogy bátran állithatjuk azt is, hogy az összes reformátorok közt egyetlennek életét sem ostromozta a római klérus olyan vehemens erővel, mint éppen Knoxét. Leghivatottabb életírója, M'Crie mondja, hogy ádáz gyűlöletök a reformátort még mint a római egyház hívét sem kimélték meg. Azt állították róla, hogy már mint ifjú glasgowi egyetemi hallgató kicsapongó és erkölcstelen életet élt és hogy később titokban kétszer nősült meg. Ezeket a hihetetlen, szemenszedett rágalmakat csak mint jellemző tény említhetjük itt meg. Éppen ez mutatja azt, hogy mennyire hatalmas ellenfél lehetett az a reformátor a római egyház szemé-

ben, mert ennek az volt a szokása, hogy mindég azokat a kiváló egyéniségeket igyekezett legjobban befeketíteni, a kiktől leginkább félt.

Az a kép azonban, melyet protestáns írók a nagy reformátorról lefestenek, egészen más szint mutat. Nemcsak azok, a kik vele egy véleményen voltak és szorosabb összeköttetésben állottak, mint a genfi reformátor, *Kálvin*, a kinek társágában Knox három ízben is időzött, s a kinek magas véleményét a skót reformátorhoz intézett számos levelei tanúsítják; vagy *Béza*, a ki azt mondja róla: „Knox tiszta életét boldog halállal fejezte be“; — hanem azok a hazai írók is, a kik tőle távolabb állottak, mindnyájan elismerik azt, hogy Istennek e hatalmas embere tiszta és mocsoktalan életet folytatott; a mi pedig abban az időben, a midőn a római egyházban az erkölcstelenség még a puritán életű skótok körében is elterjedt volt, annyival inkább figyelemre méltó.

A skót *Smeton*, a ki Hamilton érsek igaztalan támadásait czáfolgatja és *Bannatyne*, egyértelműleg tanúskodnak arról, hogy a nagy reformátornak úgy egyéni, családi, mint nyilvános élete bámulatosan tiszteletreméltó volt. Kortársai közül *Bale* püspök, a ki pedig a reformátornak frankfurti tartózkodása alatt vele ellentétes álláspontot foglalt el, erkölcsi életének tisztaságát emeli főként ki. *Ridley* pedig, a kivel azért, mert a frankfurti angol egyházban a reformátor az angol „közönséges könyörgésses könyv“ használatba vételét nem engedte meg, vele összeütközésbe jött, mégis így nyilatkozik róla: „Knox nem csak tiszta, puritán jellemű és kiváló erkölcsi életű, de eszes, alapos tudású, fáradhatlan szorgalmú és lankadatlan buzgalmú férfiú volt“.¹

Hogy maguk az angol egyház vezéreibei, noha Knox-szal az egyház kormányzati elveket illetőleg ellentétes álláspontot foglaltak el, mégis milyen nagyra becsülték a reformátort, igazolja az, hogy angolországi időzése alatt egy igen jó jövedelmű püspöki székkal kínálták meg. Maga Eduárd király is többször a legmelegebb elismerés hangján szólott róla.

De legnagyobb rokonszenv nyilvánult meg a skót reformátor iránt az angol egyház legerősebb ellenfelei: a *puritánok* részéről. Különbösen is ezekkel Knox folytonos levelezésben állott és lelkes szavakban buzdította őket az angol egyházzal folytatott küzdelmeikben, a lankadatlan kitartásra. S éppen a puritánok vezéreiből, *Field* János volt az is, a ki Knox-

¹ Lásd *Life of Aylmer*. pag. 238.

nak következő czimű művét: „Exposition of the Temptation of Christ“ — legelőször kiadta.

Az a jó vélemény azonban, mely az angol püspöki egyházban *eleinte* Knox iránt annyira egyértelműleg megnyilatkozott, *később*, midőn az áthidalhatatlan ellentét a presbyterianismus és episkopalismus között a brit szigeteken olyan élesen kialakult, lassanként egészen megváltozott. A püspöki egyház fanatikusabb hívei most már egy követ kezdtek fújni a római egyház embereivel és igyekeztek a nagy reformátor életét tisztátalan forrásból meritett rágalmakkal bemocskolni.

A legelső, ki e herosztratesi munkára vállalkozott, a canterbury érsek, dr. *Bancroft* volt, a kinek, mint az angol egyház legfőbb papjának, nehezen esett az, hogy a presbyteri rendszer Knox hatalmas befolyására Angliában is tért foglalt már és lépésről-lépésre folyton utat tör magának előre. Dr. Bancroft annyira ment féktelen dühében, hogy Knox tiszta kálvini irányát egyenesen „politikai és vallási eretnokségnek“ nyilvánította. Természetesen mi jól tudjuk azt, hogy a hatalmas érsek a presbyteriánismus gyors elterjedésében saját egyházának veszedelmét látta és a zsiros papi jövedelmek esetleges elvesztését féltette. Ezekkel az elfogult protestáns írőkkel tehát, a kik anyagi, önző érdekekből támadták a nagy reformátort, nem is érdemes tovább foglalkozni.

Hanem azt már csakugyan nem tudhatjuk némi megütkezés nélkül olvasni, hogy még saját honfitársai közt is akadtak később egyes elfogult történetírók, a kik Knoxot, mint durva, fanatikus lelkű embert és a presbyteriánismust, mint az állami törvényes rend egyenes ellenségét igyekeztek feltüntetni. És ez a tendenciózus történetírás még *ma sem* szűnt meg egészen.

Ez az ellenszenves vonás főként azonban azon íróknál tűnik ki, a kik a reformátor eljárásával szemben a szerencsétlen sorsú *Stuárt* Máriát védelmökbe veszik. Nincs semmi kétség az iránt, hogy szép is ez a lovagias elbánás egy nővel szemben, ha ez nem az igazság és történeti hűség rovására esik. Már pedig azt minden elfogulatlan történetíró be fogja ismerni, hogy a reformátor eljárása *abban a korban*, a melyben ő élt, a könnyűvérű, ledér királynővel szemben nagyon is jogosult volt.

Midőn ez a boldogtalan fejedelmű lábával az 1561. év augusztus havában a skót földet érintette és az edinburghi királyi kastélyba (Holyrood House) beköltözött, a *legelső* tette az volt, hogy saját házi kápolnájában misét tartatott. És ebben

a reformátor saját hazájában a protestantismus jövő helyzetének egyenes veszedelmét látja, nem csoda, ha mindjárt a legvehemensőbb erővel fakadt ki a királynő ezen eljárása ellen. „*Egy mise*“, így kiált fel egyik egyházi beszédében „*veszedelmesebb előttem, mintha tízezer ellenség azért jönne be az országba, hogy vallásunkat elnyomja*“. A királynőnek emez első lépésével aztán tüstént megkezdődött az ellentéteknek ama hosszú láncolata, mely közte és Knox között később olyan élesen kifejlődött, a mely Knoxot attól sem tartotta vissza, hogy nyíltan olyan igazságokat vágjon a királynő szemébe, a melyek egyenesen felségsértés számba mentek. Meg is próbálták *egyszer* ezért a reformátort törvényszék elé állítani, de ez őt a vád alól kénytelen volt felmenteni, ha az egész ország közvéleményét maga ellen nem akarta zúditani. Ilyen erős és bátor jellemet még a királynő *sokszor* előtte hullatott könnyei sem voltak képesek megingatni. S éppen ez a rideg, de teljesen jogosult és igazságos elbánása a királynővel szemben a nagy reformátornak, volt az, a mi a történetírók egy részét később Knox ellen kedvezőtlen és igazságtalan bírálatra ragadta.

Ezek közt az írók közt főként *Hume* volt az, a ki Anglia történelmének megírásában a reformátor eljárását igen élesen elítélte. Ez a történetíró, midőn *Stuárt Mária* jellemét tisztára igyekszik mosni, *Knoxban* nem lát egyebet, mint egy durva fanatikust, a ki — szerinte — a királynőt a legtöbbször igazságtalanul támadta. Maga *Robertson* is, a ki ugyan nem leplezgeti a királynő vétkeit sem, mégis olyan romantikus módon kezeli ennek könnyelmű életét, hogy ezzel a közvéleményt egyenesen a reformátor ellen igyekszik hangolni. *Mignet* is meg van a királynő vétkességéről győződve, de *Knox* eljárására mégis azt jegyzi meg, hogy „*az durva és kiméletlen volt*“. Ilyen hangból beszélnek még ma is egyes történetírók, nem véve figyelembe azokat a magasabb és tisztább erkölcsi indokokat, a melyek a reformátort a királynővel szemben erélyesebb fellépésre kényszerítették. Igen találóan jegyzi meg erre vonatkozólag a kiváló történetíró *Raumer*: „*Máriának a skót protestáns egyházzal szemben kimutatott türelmetlensége és ellenszenve sokakat méltán arra a gondolatra vezetett, hogy attól féltek, miszerint újra ismétlődnek majd ama szomorú idők, a midőn az eretnekek számára ismét máglyák gyúladnak ki a skót földön. De meg a szigorú erkölcsü*

¹ Lásd *Raumers Beiträge zur neuem Geschichte* I. Band, p. 30.

protestánsok köreiben Máriának könnyelmű élete, ki csak folyton bálozásokban, tánczban, vadászatokban és egyéb világi dolgokban találta minden örömét, nagyon is visszatetszőnek és istentelennek tünt fel¹. A királynő udvaránál időző akkori franczia követ is ezt az adatot jegyzi fel ennek élvhajhászó természetéről: „kicsinosítja magát, bemegy a városba és minden férfitől, ki neki tetszik, zálogot vesz“. Ez a követ a római vallású *Joy* volt.

Ilyen feltűnően nyilvános magaviselet hogy ne keltett volna botránkozást a szigorú életű puritánoknál s éppen magánál Knoxnál, ki egyházának jövőjét az udvar erkölcstelen levegőjétől nagyon féltette. Igen találóan mondja a már idézett *Raumer*, hogy „abban a korban a r. katholicizmusnak éppen az volt a legnagyobb veszedelme, hogy rendesen kétes jellemű, korlátolt, fanatikus és erkölcstelen életű koronás fők voltak azok, kik ennek élén állottak és védelmére keltek, mint p. o. Stuárt Mária, II. Ferencz, Fülöp, Medici Katalin és IX. Károly“¹. És ezek a római egyháznak többet ártottak ám, mint valamennyi reformátor együttvéve!

Mi azt véljük, hogy a nagy reformátor eljárásában néha-néha olyan modort engedett meg magának, a mely rendes viszonyok és körülmények között bizonyára megengedhető nem lett volna. Knox azonban egy olyan korban élt, a midőn az *evangelium jövője* egyenesen kockára volt téve és ő azok ellen, a kikben emez evangeliumi igazságok ellenzójét, vagy éppen elnyomóját látta, bárminő magas állásban is voltak azok, nyílt és egyenes őszinteséggel és sokszor kiméletlen elbánással lépett fel. Nem állítjuk mi azt sem, hogy a reformátor eljárásában sohasem tévedett; de az a nemes és tiszta buzgalom, a mely őt arra a tetre sarkalta, hogy hazájában a pápai uralom és a római egyház ellen elkeseredett harcot indítson meg, eljárását ma is teljesen jogosultnak, sőt egyenesen szükségesnek tünteti fel. Gondoljuk el csak azt is, hogy Knox egy veszedelmes és romlott erkölcsű királynővel állott szemben, a ki tetszős külseje és ledér életével nemcsak az udvari emberek, de a skót főnemesség egy részét is magához hódította és ha ezt figyelembe vesszük, látni fogjuk, hogy igenis égető szükség volt akkor ott lstennek egy olyan kiválasztott emberére, a kit az evangeliumtól se a királynő kegye, se könnyei, se fenyegetés soha el nem tántoríthatott és a ki amaz egyházi függetlenségnek és szabadságnak, mely egyúttal nemzeti és polgári szabadsága is volt Skóciának,

¹ Beiträge I. B. p. 387.

megvédelmezője és fentartója volt. Knoxnak köszönheti a skót nép azokat az áldásokat, melyeket neki századok folyamán az evangelium és a kálvinizmus adott. Csak egy futó tekintetet kell vetnünk jelenleg is a skót presbyteri egyháznak életére, azonnal látni fogjuk, hogy az bámulatos felvirágzását, tiszta, puritán erkölcsi életét, szabad demokrata intézményeit, jövő biztos fejlődését a kálvinizmus ama megnevesítő hatalmas erejének köszönheti, a melyet egykor Knox Edinburgh falai között olyan félelmet nem ismerő bátorsággal és lángoló lelkesedéssel hirdetett. A mi volt Kálvin Genfnek és általában véve Helvéziának, az volt Knox Edinburghnak és Skócziának.

Nagy igazságtalanságot követnek el tehát azok a reformátorral szemben, a kik őt szűk látókörű, korlátolt és türelmetlen fanatikusként festik le. Mi sokkal inkább egy olyan tiszta és világos értelmű embert láthatunk ő benne, a kinek volt elég érzéke korának és népének jövő fejlődése és boldogsága iránt, a ki teljesen rászolgált arra, hogy nemzetének minden hű és igaz fia ma is hálás kegyelettel gondoljon rá vissza.

Nemcsak mint nagy talentum és kiváló szervezőképességgel bíró reformátor tűnt Knox ki, hanem úgyis mint Istenigéjének hirdetője a legnagyobb gonddal és legodaadóbb hűséggel kezelte lelkeszi hivatalát. Nem is ismert itt akadályt, a mely őt a lelkeszi szolgálattól, az ige hirdetésétől, valaha visszatarthatta volna. Még a nehéz betegség sem gátolhatta őt meg ebben! Emlékezetben maradt róla, hogy többször betegágyát is elhagyta s karjánál fogva vitette fel magát a szószékre, csak hogy kedvelt hallgatóit az evangelium kies mezején lelki eledellel táplálhassa. Saját beismerése szerint mindig az volt legkedveltebb foglalkozása, ha az igét hirdethette. Az összes reformátorok közt talán egyik sem értett ama bámulatos művészethez, hogy a hallgatóság folytonos érdeklődését, az általa hirdetett isteni igazságok iránt, annyira felkeltse, mint ő. A milyen kiméletlen erővel ragadta meg és korbácsolta fel a bűnös lelkiismeretét, éppen olyan kiméletes s szelíd szavakkal vitte az evangéliom vigasztalását a terhes kereszt alatt nyögőknek és az élet nehéz terheit hordozó boldogtalan sziveknek. Azok a vallásos tartalmú levelek is, melyeket számos ismerőseihez intézett, nemcsak mély és őszinte kegyes lélekről tanúskodnak, de egyúttal a legmelegebb részvétről is, a mely mind azokat felemelte és megvigasztalta, a kikre erősen ránehezedett az élet terhének súlya.

Jellemének egyik kiválóan szép vonása az is, hogy saját hivataltársával igen szép, testvéries viszonyban élt. Soha nem

érezte velök szellemi fölényét, vagy hatalmas befolyását soha nem aknázza ki, a mi olyan erős jellemű és kiváló egyéniségnél mint Knox, igazán csodálatraméltó. Nem uralkodás-vágy vezette őt szolgatársaival szemben, hanem munkatársai akart azoknak lenni a gyülekezet életében. M'Crie megemlékezik privát életéről is, melyet mindenkivel szemben figyelmesnek és barátságosnak jelez. Noha sokat szenvedett testileg és így a lélek is sokszor lehetett levert és bánatos, de fájdalmát rendesen némán elviselte és soha senkivel nem érezte azt, a mi őt esetleg bántotta. Azok, a kik a reformátort érzéketlen lelkűnek festik le, nagyon tévednek. Mint ember komoly, de nem érzéketlen, kifejezéseiben néha durabos, de sohasem durva, heves, de nem szenvedélyes. És ha heve olykor-olykor erősebb volt is, mindig megtudta tartani ama kellő mérsékletet, a melylyel ellenfeleit is könnyen lefegyverezhette.

A történeírók közül némelyek szemére vetik Knoxnak azt, hogy korának *politikai* mozgalmában tevékeny részt vett, sőt egyenesen vezérszerepet vitt. Teljesen jogosulatlan szemre, hányás ez! Hiszen éppen akkor követett volna el végzetes hibát a nagy reformátor, ha intó szavát fel nem emelte volna mindannyiszor, valahányszor csak az állam életét veszély fenyegette. De meg azt se hagyjuk ki a számításból, hogy abban a korban a theologusok egyúttal politikusok is voltak. Magok a német és helvét reformátorok is élénk s tevékeny részt vettek az állami és polgári közigazgatásban is. A nagy helvét reformátor, *Zwingli* hazájának nemcsak vallási, hanem polgári szabadságáért is hullatá vérért a kappeli csatában. Azok a protestáns írók azért, a kik szemrehányást tesznek Knoxnak politikai ténykedéséért, nem gondolják meg azt, hogy a római egyház egyúttal mindig világi hatalmat is gyakorolt. Ha nem gyakorolt volna ilyet, akkor nem is mentek volna el a koronás fők vezekelni Canossába. De meg ne feledjük el azt sem, hogy a mit Knox mint politikus cselekedett, azt mindig a reformáció érdekében tette meg. Ellenségeinek ama szemrehányása pedig, hogy hazáját hűtlenül elárulta akkor, midőn az angolok segítségét igénybe vette, legkevéssé sem állhat meg. Erzsébet angol királynő azért soha sem folyt be a skót protestáns egyház viszonyainak rendezésébe. Knox nagyon jól értett ahhoz, hogy hazája és egyháza függetlenségét és önállóságát, az Angliától nyert segítség mellett is, sértetlenül megőrizze.

Némely történetírók, főként pedig *Tytler* által hangoztatott ama szemrehányás, hogy Stúárt Máriát éppen Knoxnak

kiméretlen eljárása ragadta szerencsétlen és végzetes kimene-
telű útjára, nem egyéb alaptalan rágalomnál. Mária a guizek
befolyása mellett s éppen ama szándékkal jött Skóciába,
hogy a reformációt minden módon elnyomja. Nyilt dolog volt
ez akkor nemcsak a reformátor, hanem minden skót hazafi
előtt általában. És Knox nem is tett eleinte egyebet, mint-
hogy népét az udvar részéről fenyegető eme veszedemre
figyelmeztette. Ha ezt akkor nem cselekszi, ki tudja, mi lesz
sorsa hazájában az evangéliomnak? De éppen ez őszinte,
nyilt és becsületes eljárás nem tetszett Máriának. Egyenesen
amaz alternatívát állította a meggondolatlan királynő a refor-
mátor elé: „*vagy az evangéliom, vagy én!*“ Az az álláspont
aztán, a mit Knox e nyilatkozat után elfoglalt, nagyon is ter-
mészeteszerű volt.

Igen helyesen jegyzi meg éppen erre vonatkozólag Knox
életének írója, a német *Brandes*¹ „Mária tönkrement, ré-
szint saját gonosz hajlama miatt, mely őt gyakran a bün-
nek lejtőjére vitte; részint pedig ama szerencsétlen helyzet
folytán, melybe őt saját vaksága és szenvedélye vitte. Ha a
reformátor intésére hallgatott volna nagybátyjának esztelen
tanácsa helyett, akkor sorsa bizonyára egészen más fordula-
tot vett volna“.

Közleményünk befejezésével jegyezzük meg M'Crieval
mi is azt, hogyha a reformátor jellemét igazságosan akar-
juk megítélni, akkor nekünk nemcsak az *embert*, hanem a
reformátort is figyelembe kellett venni. Kiváló lángelmék,
melyek talán valamely korban és viszonyok közt *alkalmatlanok*
volnának nagyobb tettek véghezvitelére, más korban és
viszonyok közt nagyon is *alkalmasoknak* bizonyulnak be. Az
isteni bölcs gondviselés azonban, mely előrelátólag embereket
teremt és ruház fel rendkívüli erővel, hogy a nekik szánt
munkát bevégezzék, az események elbirálásánál mindig komoly
figyelmet és megfontolást igényel. Mi ma is csodálattal gon-
dolunk vissza a szigorú bünbánatot hirdető reformátorra,
kinek hatalmas szava egykor Judea pusztájában elhangzott,
a kinek: „ruhája vala teveszőrből és az ő derekának öve
bőrből csinált; elesége vala pedig sáska és erdei méz“ és a
ki irtó fejszóját a nem termő fáknak gyökerére veté, a ki a
trónon ülő zsarnok fejedelemnek elég bátor volt oda kiáltani:
„nem szabad neked azzal élned!“ és a kit mi nagyon is
alkalmatosnak tartunk ma is arra nézve, hogy korának erkölcs-

¹ John Knox der Reformator Schottlands. Von Friedrich Brandes
reformirten Pfarrer zu Göttingen. Elberfeld, 1862. pag. 473.

telen életét ostorozza. És azoknak az íróknak, a kik kifogásolják a reformátornál azt, hogy Knox nem volt sima és „udvarképes“, az Idvezítő eme szavaival felelünk: „Mit látni mentetek ki a pusztába, hogy szél miatt hajladozó nádat lássatok-e? De mit látni mentetek volt ki? hogy gyenge ruhákba öltözött embert lássatok-e? Ímé, a kik drága öltözetben és gyönyörűségben élnek, a királyok palotáiban vannak. De mi csodát látni mentetek vala ki? hogy prófétát látnatok-e? Bizony mondom néktek nagyobb látatok Prófétánál is.“

Valamint az Úr előljárójának, a hatalmas pusztai predikátornak az *akkori helyzet* adta meg az alkalmat arra, hogy a koronás főnek erkölcstelen életét nem éppen udvarias módon és válogatott kifejezésekkel szemére lobbantsa, úgy történt az eset Knoxszal is. Ő is egy ledér életű királynővel állott szemben és egy élvhajászó udvarral, melynek levegőjét ragályosnak találta arra a népre nézve, a melynek erkölcsi élete egészen az ő szívéhez volt forrva. Csoda-e, ha ilyen viszonyok közt nem nagyon mérlegelte a szavakat, melyekkel a bűnt ostorozta és irtotta. Különben is Skócziában a reformáció kora előtt az állam élete: a babona, hitetlenség és tudatlanság fertőzött levegőjében vergődött. E ragálytól megtisztítani a népet kesztyűs kezekkel és udvarias szólammal éppen olyan kevésbé lehetett volna, mintha valaki egy erős fegyverzetű ellenség ellen bodzafa-puskával akarna táborba vonulni. Mit tett Erasmus a Luther idejében? S lett-e valami üdvös eredménye az ő körültekintő és óvatos fellépésének, vagy gúnyoros iránya a pápát megrémítette-e? Bizonyára nem. Az isteni bölcs gondviselés kifürkészhetetlen intézkedése tehát az, hogy koronként állit elő férfiakat, a kik talán kevés simasággal, de annál energikusabb jellemmel lépnek fel, hogy egyházuk és hazájuknak időtlen-időig való maradandó becsű szolgálatot telessenek. Ilyen volt Knox is! És ha mi az ő jellemét kellő és igazságos világításba akarjuk helyezni, azt mondhatnók róla, hogy talán nem volt valami nagyon rokonszenves és szeretetreméltó személyiség, de hatalmas alkotó szellem és *valódi nagy reformátor*. Minden skót ember érzi és tudja ezt. Ezért a hála és kegyelet annyira általánosan elterjedt e derék népnek minden rétegében egyaránt.

Ebből a kegyeletből ki kell most venni a magyar ref. egyháznak is a maga részét. Azok az elvek, melyeket Knox népének hirdetett, a mieink is. S ha valaha, éppen a mi körünkben, midőn olyan kietlenül sivárnak és léleknélkülinek tetszetik fel sokak előtt egyházunk élete, szükségünk van

azoknak a dicső és kiváló nagy alakok emlékezetének felújítására, a kik egykoron a kálvinizmusnak örök becsű szolgálatot tettek. Hadd hangozzék azért el ez év május 21-ikén a magyar ref. templomainkban is országszerte kegyeletes visszaemlékezéssel annak a derék reformátornak a neve, a kinek áldásos működése egyformán jótékony befolyással volt Angliának és Skóciának egyházi és polgári szabadságára úgy, mint e két kiválóan protestáns népnek műveltségére és bámulatosan tiszta erkölcsi életére.

Dr. Márk Ferencz.

VALLÁSOS ÉLET A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

(Befejező közlemény.)

A XVII. század elején, az egyházi életben csodálatos fordulat áll be. Mintha a folyóvíz elkezdene visszafelé folyni, fogyni kezd az igazhívók száma, megrendül az emberek hite, erőt vesz a lelkeken a tétovázás, lassanként elhagyják az egyszerű, igaz vallást s visszatérnek a külsőségekben gazdag katholicizmusához.

Ezt a különös fordulatot r. katolikus visszahatásnak nevezi a történettudomány, s úgy a politikai, mint az irodalomtörténet, de még inkább az egyháztörténet, minden erejükkel igyekeznek felderíteni azokat az okokat, melyek ezt a fordulatot előidézték.

Keresik e tünemény magyarázatát a politikai viszonyok kedvezőtlen alakulásában, a mikor is a katolikus vallás vezetői kezek fognak a világi hatalom képviselőivel s tüzzel-vassal kezdik irtani az igaz vallás híveit. Ebből azonban nem lehet mindent megérteni. Mert a világtörténeti tanulságok azt mutatják, hogy minél erősebb az üldözés, annál erősebben lobog a lelkekben a vallásos hit. Lám Erdély egyháztörténetének írója is megemlíti, hogy „A szombatosok elég üldözésnek voltak kitéve, de ez számukat nem apasztotta, sőt talán még növelte“. A gályák tehát és a vértörvényszékek, csak eredményei voltak a vallásos életben beállott visszaesésnek, de nem előidéző okai.

Az irodalomtörténet, melynek számolnia kell Pázmány Péternek, a katolikus visszahatás vezető harcosának nagy képességeivel, különösen azt emeli ki s a visszaesés főokának azt tartja, hogy e lángeszű tudóssal és szónokkal nem tudtak méltó ellenfelet szembeállítani a protestánsok. Ez a magyarázat azonban még sokkal gyengébb, mint az előbbi. Mert ha tényleg a protestánsok *egy* embert nem is tudtak volna méltó ellenfélként szembeállítani Pázmány Péterrel, egész sereg nagy papja van a protestantizmusnak ebben az időben, a kik együttesen ellensúlyozhatták volna a nagy térítő működését. Annál inkább, mert a Pázmány segédharcosai, pl. Balásfi Tamás, Hajnal Mátyás, Kiss Imre és Sámbar Mátyás, ugyancsak alant-

röpülő lelkek, a kik a vezért megsem közelítik, sem tudományban, sem szónoki erőben, sem izlésben, sem emberségben. Ezzel szemben ott van Alvinczi Péter, a kassai predikátor, Magyar István, a Magyarok sok romlásainak okairól írott munka tudós szerzője; ott van Geleji Katona István, a nagy egyházszervező erdélyi püspök és a hosszúéletű Czeglédi István, a ki halva érkezett meg a pozsonyi vértörvényszék elé. De ezek mellett ott van az eszes és tehetséges protestáns papoknak egész sorozata; hogy a Balásfival és Sámbarral egy izlésű Posaházit és Matkót ne is említsem.

Nem lehet kielégítő tehát ez a magyarázat sem, mert az emberek vallásos érzülete nem a tudományos adatok bősége s nem a szónoki alakzatok szépsége szerint igazodik.

Előttem a visszahatás okainak keresésénél még legnagyobb súlyúnak látszik az a lélektani mozzanat, hogy a protestánsná lett egyének túlságosan sokat vártak az új vallástól, s mikor az minden reményüket be nem töltötte, hátat fordítottak neki s visszatértek a régihez.

Említettem, hogy a reformáció első idejében, a politikai és társadalmi viszonyok teljes zűllésénél, valóságos menedéke volt az emberek lelkének az a megújult vallásos érzés, a mely erről a nyomorúságos világról a túlvilági életre, Isten felé irányozta az emberek tekintetét. Mint mentő horgonyhoz ragaszkodnak tehát az emberek az új hithez, s eközben mind többet és többet várnak tőle. Várják a politikai és társadalmi viszonyok megjavulását; várják egyéni és nemzeti nyomorúságuknak teljes megszűntét. És mindezt *hamar!* Mert az emberi élet oly rövid, s az emberi lélek oly türelmetlen. E mellett akadtak igen sokan a rajongóbb lelkek közül, kik érezve az állapotok képtelenségét, nem kevesebbet, mint egyenesen a világ végét s Krisztus Urunk eljövetelét várták. Dávid Ferencz, az unitáriusok szombatossá lett püspöke, ki is tűzte a világ végét 1570 re s elhíhetjük, hogy e hitével nem egyedül állott. Úgyde, sem a világ vége, sem az állapotok gyors megjavulása nem következett be s én hiszem, hogy e kiábrándulás miatt igen sokan tértek vissza a régi egyházba. A visszahatásra nézve azonban ez is csak segítő, mellékes ok. Mert e körülmény miatt csak a babonás lelkek s csak a kishitűek tértek ki. Kishitűek és babonások mindig elég sokan vannak az emberek között, de a tiszta vallásos érzésnek sem volt soha több híve, mint ebben az időben. A vallási élet rohamos hanyatlását tehát ez se magyarázza meg.

Úgy gondolom, hogy az említett körülmények mellett, a katolikus visszahatásnak s ezzel a vallásos élet hanyatlásá-

nak legfőbb oka abban van, hogy megváltoztak maguk a lelki élet vezetői, a papok.

A XVII. század folyamán hiába keressük a Szegedi Kis István-féle lelkeket. Ha vannak is ilyenek, nem ők vezetnek. A szegénységet, az alázatosságot felváltotta a jómód és a tekintély; a hit egyszerű, mindenkitől egyaránt érzett igazságait felváltják a dogmák útvesztő szövevényei; a lelkek vezetése és gondozása helyett előtérbe lépnek az egyház-szervező munkálatok s a papság javarészét az foglalja el, hogy a hatautom eszközeit miként kell és miként lehet rendezni, szaporítani. De a mi a legfájdalmasabb, kiveszett a papok lelkéből a türelem, a pogány ellenségnek is megbocsátó szeretet; s elfoglalta a felebarátját és hitsorsosát is illető türelmetlenség, erőszakosság.

A türelmetlenségre és harcias természetre már a XVI. század elején is találunk példát. Sztárai Mihály drámáit piaczi gyülekezetek előtt adatja elő, s mikor kellőleg felingerelte közönségét, fegyveres erővel rohan a katolikus papok, a fapapok, a nyirett papok házára, a kiket dühétől asszonyok mentenek meg. Nóta is keletkezett az esetről: „Teknő alatt pap vagyon, Három asszony ül azon“. De bizony meg is szenvedett érte Sztárai. Mert kortársai lassanként félrevonultak tőle, mint kijöhetetlen, izgága embertől, s bár ő tett a legtöbbet a reformáció elterjesztésére, öreg korát a feledékenység sötétsége fedi. Erősen érzik még a türelmetlenség és erőszakosság Méliusz Juhász Péterén, a debreczeni híres papon; a kinek köszönhetjük a magyarországi protestánság szervezését; de a kit magatartásáért, erőszakos vitatkozásaiért nem egészen méltatlanul nevez „Péter pápa“-nak a Választói komédia.

Úgyde, mindez csak kivétel a XVI. század vallásos életében; ellenben rendes, mindennapi tünet a XVIII. században.

A magyarországi protestáns papok és tanítók lelki megváltozását legélesebben a szóbeli és írásbeli vitatkozások árulják el. Kezdi a gúnyos és szeretet nélküli hangot Pázmány Péter; előbb Alvinczi Péter, majd Magyar István felé intézi kihívásait; szekundál neki durva hangon Balásfi Tamás. Ebből a nem egészen tisztességtelen kezdetből aztán a gyűlölködéseknek, a gúnyolódásoknak és sárdobálásoknak egész lavínája támad a század második felében.

Megvallom, hogy nekem egyénileg tetszik az a harciaság, a mely a sárospataki professorokat a kassai jezsuita atyák ellen tüzei s bámulom azt a fáradhatatlan elevenséget, melyel a rájuk irányuló csapásokat kifogják s elképzelhetetlenül

rövid idő alatt vissza is adják; sőt valamennyire még abban az elmeélben is tudok gyönyörködni, a mely ez emberek durvaságai mögül kikandikál. Az egyik pl. Tök, Mak, Zöld Tromf czímen könyvet ír; a másik Veres Tromf-fal felel rá; majd következik a Ben Sült Veres Kolop s a veres tromfosdit Jádtzó Sandal Barátnak, játék el-vesztéseért való megpiricskeltetése. Ehhez aztán már csak egy kurta lépés a Kített Czégér, a Görcsös Bot, s a Vén Bial orrára való Karika. — Eszes, szellemes, vidám emberek ezek! De nincs semmi bennök a Szegedi Kis István lelkéből. S hogy mennyire nincs, megmutatta a bekövetkezett szomorú idő. Mikor a sárospataki iskola jezsuita kézre megy, egyszerre megcsappan a hangjuk, s nekem úgy tetszik, mintha a Szentek bujdosása és sarczolatása idején nem csupán kedvük, de ügyükbe vetett hitük is megfogyatkoznék. A gályarabságnak sok felemelő jelenetéről tudunk; de nem hallgathatjuk el, hogy a hatalom nyomása alatt igen sokan lettek hűtlenek is.

Erdélyben ezalatt más színezetű vallásos élet folyik. Ott a nemzeti fejedelmek, Bethlen és a Rákócziak alatt, virágzik a protestantizmus. A történetíró ide és erre az időre helyezi a református egyház virágkorát. S valóban látszólag hatalmának és erejének tetőpontján is áll; ez azonban mind csak külső erő és hatalom: a vallásos élet gyökerét őrlik a puritánizmus és presbiteriánizmus felett, s az egyes felekezetek között megindult gyűlölködések. Olyan ritka idő ez, mikor virágzó *egyházi* élet mellett hanyatlani látjuk a *vallásos* életet. Mert most van, a mikor a papok nem elégednek meg a lelki élet vezetésével, hanem beleelegyednek a nagy világ dolgaiba. Pedig a világ dolgait a legtöbbször a világ törvényei s nem Isten törvényei szerint intézik, a mikor az emberben küzdelemre kél a pappal a politikus. Geleji Katona István például, az erdélyi egyház nagynevű püspöke, maga is meg volt győződve arról, hogy a presbiteriánizmusban igen sok jó gondolat van; ám azért a magasabb politika nevében teljes erejével és erőszakosságával rájuk vetette magát. Lehet, hogy ezért az utókor elismeréssel adózik neki, a politikusnak, de mint Isten szolgálója, mint a szeretet és alázatosság hirdetője, elvesztette kortársainak beléje vetett hitét: elvesztette a lelkekben való hatalmát.

Különben Erdély vallásos életének rohamos hanyatlását legfőképpen a gyászos emlékü szombatos-üldözések jelzik. Ez is Geleji uralkodása alatt történt, mikor az egyházi élet virágzott. Az összes szombatosokat megidézték Désre, kihallgatásra. Szakasztott úgy, mint a hogy később a katolikusok

tettek a protestánsokkal! „A váradi, székelyhidi, jenői, dévai, fogarasi, szamosujvári és kővári börtönökbe annyi szombatos jutott, hogy vasakat is alig győztek nekik kovácsolni.“ A várakban a református papok vették őket gondjaik alá. A kik „jó észre“ nem tértek, építéseknel napszámosként rabmunkára adták. De még ennél pogányabb dolgok is történtek az Isten nevében! Például Toroczky János ötvöst, a Máté püspök fiát, 1638. július 17-én Désen a két Szamos között czigányokkal köveztettkék agyon s feleségét is kipellengéreztkék a városból. Csiszár István városi tanácsost pedig a pellengérenél a város szolgálóival 60-ig pálcáztatták, mert azt mondta, hogy a háromságot Nicaeában és Konstánczinápolyban koholták. Ezekre az egyháztörténet írója sem igen tud egyebet mondani, mint azt, hogy az igaz vallásnak, a protestántizmusnak vezetőit is áthattotta a jézsuíta szellem. Ez a megjegyzés mindenesetre igaz lehet, sőt a történetek megértéséhez is közelebb vezethet; de e tetteknek és ehhez hasonlóknak elkövetőit az utókor megítélése alul fel nem oldhatja.

Hogy csakugyan megváltozott az emberek vallásos érzése a XVII. század folyamán, s hogy e kedvezőtlen változásnak kezdeményezői, táplálói, irányítói s így végső okai éppen maguk a vezetők, arra nézve még kereshetnők s találhatnók adatokat. De úgy érzem, hogy az eddigi szakadozott adatok is kellő világításba helyezik a szomorú hanyatlást és okait. Éppen azért a népnek, a nagyközönségnek hitét, vallásos életét is bővebben vizsgálni szinte felesleges.

A nép olyan, a milyenek papjai. Már a sok meddő vita is megrontotta a nép hitét; a mit az egyik prédikált, a másik lecáfolta, a hallgatóság pedig nem igen tudta, hogy melyiknek higgyjen. Mikor pedig a hatalmaskodások és kegyetlenkedések elkövetkeztek, ezek a szegény, nyomorult emberi lelket tisztára elrémítették; a mely emberi lélek jobbra-balra engedett az erőszakos rángatásnak s követte a parancsot, de nem hitből követte.

Valóban, előttem a felmutatott főök alapján annyira egyszerűnek és természetesnek látszik a XVII. század vallásos életének elhanyatlása, hogy e hanyatlás további rajzolása helyett lelkem egész bámulatával fordulok a felé a főök felé, mely ezt a változást előidézte.

A lelki élet vezetőinek erőszakossága, hatalmaskodása, fürelmetlensége és szeretetlensége olyan jelenség, a mely mindig megelőzi, de nyomon is követi a mély és igazi vallásos telbuzdulást. Az, a mi a XVII. században megismétlődött, semmi egyéb nem volt, mint csupán az, a mi Jézust keresztre feszít-

tette s az első keresztyéneket vadállatok elé dobta: az embernek embertársa iránt való gyűlölete. A kiterjesztett erősség csudái nem bámulatosabbak, mint az a konokság, melylyel az ember a maga állatiasságához ragaszkodik. Ha az ember-szeretet történetét napjainkig vizsgáljuk, el kell rémülnünk azon, hogy két ezer év alatt egy tyüklépést sem tettünk előre, a krisztusi eszmény felé. És lelkiismeretem kényszerít kimondani, hogy az ember e jóra való tehetetlenségében engem legcsudálatosabban érint éppen a papoknak, az emberiség vezető szellemeinek, maguktartása, a kik szeretet helyett a gyűlölségnek, béke helyett az erőszaknak, nyugalom helyett a nyughatatlanságnak hirdetői és művelői.

Mily gyönyörű és szintiszta igazság van pld. Gamalielnek híres mondásában, mely a türelemről szól! S nem csudálatos-e, hogy ily egyszerű és világos igazságnak nem igen akadnak hivei?! De ott van a keresztyén világ fejedelmének, Krisztusnak, gyönyörű példája! Életében a megbocsátásnak, a magához emelő szeretetnek, az alázatosságnak és szerénységnek fénylő jelenetei! Mégis egész korokat láthatunk, a mikor a vezetők elfeledkeznek Jézus életének minden más jelenetéről, s csupán azt forgatják elméjükben, mikor ostorral kezében kiverte a kufárokat a templomból. Én ebből a jelenetből a Jézusban is meglévő *emberi* természetet olvasom ki; egész joggal csudálkozhatom tehát: miért választják a vezető szellemek éppen ezt a jelenetet mintául? Miért nem irányítják pld. a nehezen magyarázható csudatételek helyett Péter esetére a figyelmet, a melynél meghatóbb és istenibb jelenet nincs a bibliában?! Éjjeli álmomban is foglalkoztat ez a jelenés s Krisztus Urunk isteni mivoltának nagyobb bizonyosságát nem ismerem.

Akkor történt ez, mikor Jézus, közeledni érezvén földi életének a végét, szomorúan, lecsüggesztett fejjel járt tanítványai közt. Megcsinálta a maga számadását; számba vette embereit s embereinek az erejét. Meglepték az embernek fiát a szomorú gondolatok a felett, hogy saját tanítványai is el fogják hagyni. Ekkor áll elő Péter, a kőszikla, s hevesen, sőt szemrehányóan hirdeti: Uram! Ha mind elhagynak is, én megmaradok melletted. — Aztán jönnek a poroszlók; hozzá őket Judás. Majd következik az éjjeli vallatás. A tanítványok rebbenve szétszaladnak, elfogja őket a kételkedés félelme. Péter, a kőszikla, besompolyog a törvényház udvarára s fagyos tagjaival a poroszlók közé, a tűz mellé telepedik. Jön a szolgáló, s Péter nem egyszer, hanem háromszor tagadja meg az Urat. Erősíti, hogy nem volt kísézője; bizonykodik, hogy soha sem látta azt az embert, a kiről szó van. És ekkor megszólal

a kakas. Péter, a kőszikla, megdöbben a kakas szavára, s mikor Jézus ráveti a tekintetét, a nagy, kemény ember sírva fakad.

Istenem! Minő tekintet lehetett az a Jézusé, a melytől Péter sírva fakadt! Benne volt abban minden fájdalom és minden keserűség, a mi az emberi szív örvényeiben s a tenger mélységeiben lakozik. Csak éppen harag, csak éppen szemrehányás nem volt; még ennyi se: ugye megmondtam! Én hiszem, hogy ettől a tekintettől lett valóban kősziklavá Péter: szívért megfogta, izmait megacézolta az a jóság, az a szeretet, mely Jézus szomorú szeméből a gyarló, esendő emberi lélek felé sugárzott; többé nem fétovázik: hisz, buzdít, biztat, keresztem s alapköve lesz a keresztyén egyháznak. Újra kérdem: nem csodálatos-e, hogy e fenséges jelenet kétzer év óta oly kevés nyomot hagyott a mesterek, a vezetők lelkében?

A kiterjesztett erősség csudái nem oly csodálatosak, mint az a konokság, melylyel az ember ragaszkodik a maga állatiaságához.

* * *

A multakat buvárló gond és fáradság hiábavaló munkát végez, ha abból a jelen semmit sem tanul. Napjainkban, mikor oly erős az ember boldogulni vágyódása s éppen ezért oly nagy a nyomorusága, öröndetesnek mondható az a mozgolódás, melyből az látszik, mintha a vallásos élet némi lendületbe kezdene jönni. A lendület első perczenetje, a békétlenség, az elégedetlenség már itt van. A vezetők közömbösséggel vádolják a közönséget; a közönség lelketlenséggel vádolja a vezetőket. Öröndetes jelenség ez, mert csupán az elégedetlenség szülhet új, boldogítóbb életfelfogást. E mozgalomban azonban már előre is bánt engem valami. Vezető embereket látok, a kik csupán csak az intésre várnak, hogy Sámbar Mátyás és Matkó István türelmetlenségével támadjanak egymásnak. Nagyhangú embereket látok, a kik szidalmazva prédikálnak, de maguk jó példájával elől nem járnak. Szervezőket, alkotókat látok: Geleji Katona István és Méliusz itt vannak közöttünk. De hol van Szegedi Kis István!? Hol van a kevéssel megelégedő, a szerény, a kinek jóságos nézésétől még a pogány szív is megszeliődül?

A küzdelem megindult. Becsületes emberek küzdelme csak jót eredményezhet; nem kell tehát tőle félni. A győzelem azé lesz, a ki a multak tanúsága szerint viselkedik. A multból pedig azt tanuljuk, hogy erőszakkal meg lehet ugyan törni az ellenkező véleményűeket, de hivekké csak a szeretet által lesznek.

Kolozsvár

Seprödi János.

A GYŐRI REFORMÁLT EGYHÁZ MEGALAKULÁSA.

Magyar protestáns egyháztörténeti irodalmunk mult századi egyik kiváló munkásának, az adatgyűjtés terén is kiváló érdemeket szerzett *Liszkey József*-nek, ezen egyházzól irt értékes monografiájában¹ nem találunk biztos útbaigazítást, az itteni reformált egyház megalakulására vonatkozólag, sőt be is vallja az érdemes szerző, hogy *a kor, melyben ez létrejött, ismét bizonytalan.*² Mivel olyan adataim vannak, melyekből a győri reformált egyház megalakulását igazolhatom, bemutatom azokat, hogy az eddigi homályt fénylő világosság váltsa fel.

A győri protestáns egyházra vonatkozólag tudjuk, hogy 1586-ban, midőn Szenczi Molnár Albertet tanítója Szabó Farkas ide vitte, Sibolti Demeter volt a lelkésze,³ ki itt is halt meg 1589-ben.⁴ A két prot. egyház egymástól külön nem válva szépen megvolt itt, s mivel az ág. ev. fél volt az erősebb, a lelkész is ilyen vallású volt. Kanizsai Pálfi János dunántúli reform püspök 1629 decz. 1-én kelt levelében azt írja,⁵ hogy a győri evangélikus vitéz sereg között való evangelika eklézsia, rész szerint augusztana, rész szerint helvécziai hitvalláson levő tagokból áll, mindazonáltal, holott az ágostai hitvallás előbb levő, prédikátortartásban megegyeznek, és egyiránt fizetnek, s a prédikációra bejárnak, noha máshova járnak az urvacsorában való résztvevésre. Meg is voltak szép egyetértésben és békességben, jó darab ideig, de már az 1647.

¹ A nagy-győri ev. reform. egyház multja és jelene. Győr, 1868. 8° 218. l.

² Idézett mű 12. l.

³ Dr. *Décsi Lajos*: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai Bpest. 1898. 5. l.

⁴ A dunántúli reform. egyházkerületnek, az esztergomi herceg-primási főegyházmegyei könyvtár kéziratárában levő eredeti jegyző-könyvből.

⁵ Ugyanott.

országgyűlésen, a febr. 13-án felterjesztett sérelmek között azt olvassuk, hogy könnyes szemekkel szemlélik a győri evangélikusok sorsát, a kik a haza és a végvidék megtartása érdekében éjjel-nappal annyit küzdöttek, annyi vért ontottak, és ime mindeddig *Győrváros falain belől*, tehát saját hazájukban vallásukat gyakorolniok, vagy templomot építeniök nem szabad! Sőt az ő vallásukhoz tartozó papnak a falakon belől még csak mennie sem lehet. A végvár lakosai kénytelenek életveszélylyel jární át a Dunán Pataházára istentiszteletre, s nemcsak a hajótöréstől, hanem a török beütéseitől is rettegniök kell.¹ S miután erre vonatkozólag az országgyűlésen az ápril 4-iki kiegyezés ötödik pontjába felvétellett, hogy a győri véghelyen megengedtetik magában az új városban egy templom építtetése; a vallás szabad gyakorlata pedig úgy a végvár falain kívül, mint belől, végül hogy az evangélikus pap a végvár falain belől lakhassék és a kirendelt házban prédikálhasson, mely egyesség azután, az azon évi országgyűlés IX. czikkébe felvétellett.

Ezen törvénybe foglalt engedélylyel azonnal éltek a győri reformátusok, s meghívták lelkészüknek a franekeri egyetemen tanult, s ott 1645-ben nyilvános vitatkozást tartott² Gál Istvánt, a veszprémi lelkész és esperes Gál Imrének 1621-ben született fiát, a ki ekkor a pápai iskola rektora volt, s a kit a dunántúli egyházkerület 1647. évi május 21-én Szentlőrinczen tartott zsinatán a győri reform. egyház lelkészévé avatott fel Czeglédi Pál püspök, a ki erre vonatkozólag teljesen útbaigazit ezen évi aug. 1-én kelt levelében, a melyben tudatta Gál Imrével, hogy Sárközi Márton leveléből úgy értette, miszerint Szilágyi Benjámin Istvánnak a pataki reménység nem szintén kedvesen felel meg, úgy ítélem hívásunknak nem mond ellent, kész leszen a közinkbe való jövetelre, az pedig felette igen szükséges, *Gál István funknak közülünk való költözése miatt, mivel a győrieknek gondviselését Samarjai uram teljességesen letette.* Rasoris uram,³ ha szintén nem Gadarenus is, de igen Rubenista, nagyobb gondja vagon hitvány dög barmaira, hogy nem a Krisztus nyájára. Ezt vevén eszében Ágh Jakab Komáromban, Kanizsai Mihály Nagyszombatban, intődnek, eröltetnek levelükben, hogy

¹ Historia Diplomatica 46. Zslinszky: Linezi békekötés. 410. I.

² Loci de creatione disputatio IV. De operibus dierum II. III. et IV. Quam favente numine trinuno, praeside Johanne Cloppenburgio sacro sanctae theologiae doctore et professore primario in illustri frisorum, academia, publico examini subiicit *Stephanus Gál ungarus* Franekerae 1645

³ Tolnai Barbély Gergely esperest érti.

örök gyalázatunk eltávoztatására, számadásunknak is könnyebbitésére *siessünk segítségére a győri fiatal eklézsiának, Gál Istvánnak közikbe való bocsátásával.* Ebben azért kegyelmed is ellent ne álljon, hanem beleegyezését adja, és Gál Istvánt jövődő szolgálatára biztassa, agendázza, és én hozzám a mostani alkalommal teljes feloldással bocsássa, hogy a mostani mustrával által mehessen és tisztíhez Istenesen kezdhesen.¹

Ha ennyit tudunk, akkor mindjárt világosság terjed az evang. status küldötteinek, Botka Ferencz és Vittnyédi Istvánnak, a győri két prot. egyház között 1647 júli 17. kötött hat pontból álló szerződésére, melyről Liszkaí azt mondja,² hogy *köztük már akkor az egység felbomlásnak indult, mit az evang. rendek csirájában elfojtandók, az országgyűlésről megnevezett követtársaikat küldötték Győrbe, hogy az ugyanazon templom és épületeket közösen használó evang. és reform. híveket békeségre bírják, mi sikerült is. Azonban ez az egyezmény nem a győri két prot. egyház összebékeltetésének, hanem különválásának az alapokmánya.* Lássuk.

Csak most említettem, hogy törvényadta jogukkal, azonnal éltek a győri reformátusok és a dunántúli egyházkerület szentlőrinczi zsinatának jegyzőkönyve szerint, Gál Istvánt viték magukhoz lelkésznek. Hogy ez így volt, már a Liszkay által közölt³ egyezmény bevezetése is tanusítja, midőn azt irják a küldöttek, hogy ide Győrre jöven, a két *confessionión levő prédikátor uraim kezeit beadván,* tettek ilyen rendelést. Igazolható továbbá az első pontból, melyben a lakásról van szó: mivel — úgymond — a ház alkalmatlan levén arra, hogy *prédikátor uraimék* benne cselédestül lakhassanak, alkalmas lakásuk lehessen, a két *confessionión levő atyafiak,* mindenkire 100 frt a két fél 200 flor. tegyenek le . . . *azonban pedig, míg a ház megkészül, helveticus prédikátor uramnak* mikor itt lészen, lakása Bognár György⁴ urammal együtt lészen, és mind két félrül, a helveticus atyafi alkalmatossága elkészüléséig béketűrők legyenek. Még világosabban igazolja a második pont, mely szépen szabályozza, hogy: *prédikátor uraimék* vasárnap, innepen és köznapokon, *egyik* reggel, *másik* déleüst szolgáljanak, úgy hogy egyike a másikat illetlen cselekedettel, vagy a prédikálásban, vagy szóval valamely alkalommal ne illesse, hanem *istenesen szeressék egymast.* Meg

¹ A dunántúli reform. egyházkerület régi jegyzőkönyvéből.

² Idézet mű 12. l.

³ Ugyanott 13. l.

⁴ Ekkor győri ág. hitv. ev. lelkész.

lévén a külső városban a templom, ottan prédikátor uraim *egyik* egyik héten predikáljon, és könyörgéseket tartson, a *másik* pedig azon héten itt bent, azután való héten pedig a ki itt bent predikált és könyörgéseket tartott, az ott kint szolgáljon. Végül a 4. pont, mely elrendeli, hogy mindenik fél a maga hitvallásán levő prédikátorának fog fizetni. Liszskay azon körülmény vezette félre, hogy nem tudta megnevezni a reform. lelkészt, s daczára annak, hogy egy ma is meglevő, urvacsorai kenyérosztó tányéron, melyet Iványos Miklós és Békési Gergely aranyműves 1648-ban ajándékoztak, a rajta levő felírás szerint Isten dicsőségére, az évszámot is jól olvasta, mégis csak ismételve annyit mondott, hogy a békételenség kiujult, s a következő évben, különösen 1662-ben, a szakadás világos nyomaira találunk.¹

De megtörtént ez már 1647-ben, mint a következőkből még világosabban kitűnik.

Az 1648. évi május 12-diki mezőlaki zsinaton már azon panaszukat terjesztették elő a győri helvét hitvallásuak, hogy a lutheránusoktól, kiváltképen pedig azoknak lelkipásztorától Bognár Györgytől jogtalanságokat kell elszüntetniök, megbizták azért a zsinaton Szeli György körmendi esperest, hogy menjen el az evangélikusok acsádi gyűlésébe, és ott kérje a püspökség espereseket, hogy ne bánjanak olyan embertlenül a mieinkkel.

Midőn az 1649 szept. 14. pápai zsinaton Gál Imre veszprémi lelkészt püspökké választották, Czeglédi Pál elhunyt lelkészük helyébe az egyház jelenvolt képviselői, a nemesek részéről Ióra Gergely, Pesti János, Acsádi Balázs, az őrség részéről Hencz Imre arra kérték a zsinatot, hogy Gál István győri lelkészt vihessék magukhoz, Gál Imre püspök² fia helyett mint érdemes férfit Szeli György körmendi esperest ajánlotta, de az egyház képviselői állhatatosan megmaradtak óhajtasuk mellett, melyre azután azon határozatot hozta a presbyterium, hogyha a változás a győri egyház kára nélkül megtörténhetik, akkor Gál Istvánt elvihetik. A győriek azonban nem eresztették el ifjú papjukat. De ez a marasztás akkor sem ment olyan könnyen, hiszen közhatározatba ütközött, azért előbb el kellett hárítani az akadályokat. Az első közbenjáró maga az agg püspök Samarjai János volt, ki Pápáról a püspök-avatásról, haza felé utaztában Győrön ment keresztül, s már

¹ Liszkay. I. mű.

² A dunántúli reform. egyházkerület régi jegyzőkönyvéből.

omnan 1649 szept. 17-én a következő levelet írta Gál Imre veszprémi püspökhöz:

A győri, vallásunkon levő kicsiny szent gyülekezet megértvén, hogy Gál István predikátorjukat feltételesen megengedte a pápai eklézsiának, a feltétel pedig ez, ha tudniillik kára nélkül lehetne az itt való eklézsiának, azért tudtára adja püspök társának, hogy szemlátomást való romlására lenne Gál István uramnak Győrből való mostani kibontakozása, s azért semmikép sem el nem bocsátják ő kegyelmét még mostanában annyi ideig, míg állandóképen véghez vihetik az itt való eklézsiának állapotját. Még mostanában Gál István uram helyett nem akarnak más predikátort elfogadni, a ki semmit nem tud, az itt való állapothoz. Arra kéri azért, hogy intse püspöki méltóságával a pápai uraimékat, hogy legyenek csendességben és ne tegyenek kárt a győri kicsiny eklézsiának; rabul és örökösen nem akarják a győriek Gál Istvánt tartani, de ilyen hirtelenséggel el nem bocsátják, s a kapun nem eresztik ki. Értesíti azért jó idején erről a dologról, mert Pápáról megtérvén, a győriek feltartóztatták és gyülekezetükbe bevitték, hogy lássa és hallja az ellenkezőknek szándékukat és megértse állapotjukat, s arról igazat tudjon irni.¹

Mig Samarjai levele útban volt Veszprém felé, vette Gál István győri lelkész, püspök atyjának azon levelét, melyben tudatta vele a pápai zsinat határozatát, melyre 1649. szept. 22-én válaszolt. Leveléből látjuk, hogy a pápai egyház azért ragaszkodott hozzá, mert külföldi tanulásában elősegítette, de ő felmentetni kérte magát, meggondolván a pápai eklézsiában való szolgálatra elégtelenségét, és sok más bekövetkező akadályokat is megfontolván, inkább maradt volna ügymond Győrött. De ha a pápai eklézsiának, melynek sok és meghálálhatlan javaival élt, úgy tetszett, hogy az ő szolgálatát kívánja, s a zsinat is így határozott: jó, ő engedelmeskedni fog: győri uraimnak tudtára adja a dolgot s talán helyette Sárfoi Márton pápai volt rektort elfogadják.²

Mig így tanakodtak a változás felett, a pápai egyház 1649. okt. 3-án kelt s Gál Imre püspökhöz küldött levelével, a győriek ügyét elősegítette, mert Gál Istvánról lemondott, s Szelei Györgyöt kérte lelkészül. Ezen levélből szükségesnek tartom az érdekes indokolást közölni. „Sok gondolkozás után, ügymondnak, kényszerítették kérni a püspököt, hogy Isten-

¹ Levele ugyanott.

² Ugyanott.

ben elnyugodott Czeglédi Pál után, ki lehetne Sári uram mellett a lelkipásztoruk. Igaz, hogy a közelebbi zsinat alkalomával Gál Istvánt kérték, *de nem Bottka Ferencz uram házánál egyező értelemmel hozott tanácsból*; minélfogva a levél kelte napján, a gyülekezetben levő három státus t. i. nemesi, vitézlő és polgári rend együtt lévén, először az iskola dolgát intézték el, olyformán, hogy az új rektort (Kálnai Jánost) másnap hivatalba állítják. A mi pedig Gál István személyét és tudományát illeti, mindegyikkel megvolnának elégedve, csak hogy ha mostani állapotukat és *a győrit tekintetbe veszik, és ennek az ifjú állapotban lévő eklézsiának gyengeségét megtekintik*, melyért úgy a zsinaton, mint most is kérvényeznek győri uraim, s csak azt hajtják, hogy Gál Istvánt helyéből ki ne mozdítsák, mert a mennyi egyenletlenséget mind a más vallású lelkésztől, mind egyebektől is felvett s elszenvedett, azt másnak csak megtanulni, vagy ahhoz alkalmazkodni is sok idő kívántatnék, de míg az meglenne is, egy kis szikrából mi következhetnék, azt csak Isten tudja. *De mivel az ő beleegyezésük és javallásukkal ment Gál István Győrbe, belenyugodták maradásába*, nehogy olyanoknak láttassanak, hogy a mit egyik kezükkel építettek, azt a másikkal elrontsák. Nem tartják szükségesnek, hogy ügyeiket előszámlálják, mert azokat a püspök úgy is jól ismeri, s tudja, hogy Gál István ifjúságának gyengesége mit eredményezne Sári uram (a másik lelkész) mellett. Arra kéri azért közönséges akarattal, hogy írna Gál Istvánnak Győrbe, hogy elkezdett dolgában tovább is buzgólkodjék, a pápaikra való neheztelés nélkül, mert ha eljövetelével valami fogyatkozása lenne az Isten oda beplántált kicsiny seregének, vajjon megtörténhetnék-e ez a püspök, a pápaiak, és az egész presbyterium (értsd az egyházkerületi tanács) szívfájdalma nélkül? Kéri továbbá, hogy Szeli Györgynek is írjon Körmentre, ne vesse meg a pápaiak meghívását, tudván azt, *hogy ez a nyomorúlt hely az ő emlékezetüktől fogva, a Dunáninnen való keresztyén eklézsiáknak mintegy metropolisa és anya eklézsiája lévén*, úgy takargatták, igazgatták tanításukkal, erkölcsükkel, maguk viselésével, hogy még eddig nem csak ezeknek a Dunáninnen levő kicsiny eklézsiáknak, hanem még a Dunántúl valóknak is, saját kebeléből kibocsátott virágokkal tündöklött. Ezekért és egyéb okokért is méltó erről gondot viselni, és oly érett erkölcsű, tudományában, forgolódásában élemedett embert kell ide rendelni, a ki ezeket ismét teljesíthesse. Ehhez járul az is, hogy a püspök lakása is távol van, minden ügyes bajosok nem

mehetnek hozzá, s az ő könnyebbségéért is szükséges, hogy Pápán esperes legyen.¹

Gál Imre maga sem akarta a zsinaton, hogy fia Győrből Pápára menjen, de ez a levél még sem szerzett neki örömet, hogyan bontsa ő fel egymaga a közhatározatot, azért azt írta 1649. okt. 6. levelében, hogy úgy cselekedjenek, a mint magukra nézve legjobbnak tartják. Izenjék meg Győrbe Gál Istvánnak, hogy hozzájuk ne bizzék, viseljen gondot magára; hívják meg Szeli Györgyöt, s annak helyébe állitassék alkalmas tanító, ő maga is óhajtja, hogy ez a kiváló férfiú Pápára költözzék, csak munkálódjanak benne a pápaiak úgy, hogy ezt az ő püspöki tisztje és az eklézsiák sérelme nélkül véghez vitessék.²

Bizony méltán kárhóztatta a püspök ezen levelében a pápaiak zsinati képviselőinek eljárását, a kik megkeményítették magukat Gál István mellett, mert ezen meggondolatlan-ságukkal, most három egyháznak szereztek gondot. Gál Imre nem tehetett mást, mint tudatta a zsinat határozatát a győriekkel, hogy az, lelkészüket Gál Istvánt Pápára, annak helyébe Győrbe pedig Sárközi Mártont rendelte, melyre „a nagy győri helvét hitvalláson levő evangélikus keresztyének“ 1649. okt. 9. kelt levelükben Gál Istvánnak náluk hagyásáért esedeztek. A győri ifjú reform. egyház képét ismertető levélből álljon itt egy kis részlet:

Mindenekelőtt megemlítik, hogy a minap is megkeresték már püspöküket, a mikor Samarjai irt az ő nevükben, Gál István ott maradása felől, de nem irták oly kemény értelemmel, mint a válaszból annak magyarázatát olvasták, mert nem akarják lelkészüket mintegy börtönben ott tartani, a szent eklézsia végzésének sem akarják magukat vakmerően ellene szegezni, mert csak az volt a szándékuk, hogy a püspök és a szent gyülekezet végzéséből lelkészük még tovább is közöttük lehetne. Jól értették úgy mondanak, mind püspök uruktól, mind követüktől Mányóki Györgytől, hogy a pápai gyülekezet követei Gál István közikbe vitelét kérték. De megfontolván jól a dolgot, akárki is meggyőződhetik róla, hogy sokkal szükségesebb annak Győrben maradása, mint Pápára való elvitele. A mi pedig Sárközi Márton hozzájuk való rendelését illeti, a szent gyülekezet ebbeli hozzájuk való jó indulatát háládatosan köszönik. Sárköziit, személyét, tudományát becsülettel elfogadnák, de állapotukat meggondolván,

¹ Ugyanott.

² Ugyanott.

látják, hogy a gyakori változásokból csak az ő káruk következnek, mivel az egyenetlen szomszédok miatt az új lelkésznek hozzájuk való alkalmazkodása is hosszabb időt kívánna. Másrészt, a két protestáns egyház egymás között való egyenetlenségének is, melyet Gál István alapjától kezdve ismer Isten segítségével rövid időn jó kimenetelét várnak, mivel a következő november havában, Szent Márton nap körül lesz Pozsonyban derekas dolgoknak elegyengetése, melyen a fejedelem követi megint jelen lesznek, Gál István nélkül ott semmit nem érne dolguk. Arra kéri azért a püspököt, hogy hadd maradjon lelkészük továbbra is közöttük.¹

Igaz, hogy Szeli György is vonogatta magát, s ki akart térni a pápaiak meghívása elől s október 11-én kelt levelében megemlékezve külföldi tanulásában való segélyezéséről hangsúlyozta, hogy a pápai egyháznak vele tett jótéteményét mindenkor elismeri, érette való hálaadását élete fogytáig fenntartja, és tehetsége szerint, minden hozzá illendő dolgokban kinyilvánítani is akarja, de mit csináljon most, mikor saját kérésükre Gál István győri lelkészt rendelte hozzájuk a zsinat, őt pedig Körmenten hagyta, az ottani küldöttek kérésére, ő ez ellen nem tehet, s a határozatnak esküje szerint engedelmességgel tartozik.² De ezért Gál István mégis csak Győrött maradt, Szeli György pedig a körmenti lovas és gyalog sereg nagy fájdalmára Pápára költözött.

Gál István adataim szerint 1654-ig lehetett győri lelkész, ezen évben már a veszprémi egyházmegyei lelkészek között fordul elő neve a pápai zsinaton jelen voltak között, s beteges atyja mellett volt Veszprémben, kinek 1655-ben történt halála után, előbb ugyan csak lelkészi, de hét év múlva püspöki székében is utódja lett.

A győri reform. egyház tehát 1647-ben alakult meg, s Gál István volt annak első lelkésze 1654-ig.

Gál Istvánnak 1654-ben a gályarab *Komáromi István* volt az utódja a győri reform. papi széken, a mint ez Lavater számára írt emléksoraiból kitűnik, a ki azt írja, hogy 1671 aug. 4-én üzette ki onnan Széchény György kalocsai érsek, 18 évi szolgálata után, a nikor Mezőörsön huzta meg magát, s innen vitték Ácsra 1672 májusban.³

Thury Etele.

¹ Az eredeti levél ugyanott.

² Ugyanott.

³ Sárospataki Füzetek. 1863. 253. l.

A SCHILLER-ÜNNEPÉLY ALKALMÁBÓL.

E hó 9-én volt 100 esztendeje, hogy Schiller Frigyes, a kitünő német költő, hosszú, sorvasztó betegség után, férfikorának delén, alkotó tehetségének s ezzel együtt dicsőségének tetőpontján, 46 éves korában örök álmra hunyta le szemeit. S e napon mindenütt, a hol a német nyelv és szellem uralkodik, sőt azon túl is, az egész művelt világon mindenütt, a hol a költészet iránt fogékony keblek dobognak, a hol az eszményekért elmék lángolnak és karok küzdenek, — kegyeletes ünneppel ülték meg az ő emlékezetét, bizonyoságot téve így arról, hogy a halál, a látszólagos enyészet napja a valóságban a szellem győzelmének napja, hogy azt, a kit a költészet muzsája homlokon csókolt, hasztalan rabolja el a sir, mert szelleme műveiben örökké él az emberek közt.

Honnan ez a meleg szeretet, ez a rajongó hódolat Schiller iránt? Honnan a németeknél, a kiknek annyi nagy költőjük volt — egy angol író a *Dichter und Denker* hazájának nevezte Németországot — s szívök mégis ehhez az egyhez vonzódik a legnagyobb melegséggel? s honnan a művelt világ többi népeinél?

Schiller élete és költészete a német nép előtt a folytonos küzdésnek, a külső, lenyűgöző akadályokkal folytatott szakadatlan és diadalmas harcnak, a felszabadulásnak, az eszményekért való lángolásnak, a kitűzött ideális célok egyre tökéletesebb megvalósításának symboluma. Ezeknek példáját adta ő életével, ezeket szolgálta költészetével, s ezekre buzdítja, ezekre neveli a német népet is. A német nép a saját vágyainak, érzéseinek, törekvéseinek kifejezését, megvalósítását látja a Schiller költészetében, s ezért tekinti azt a maga szívéből származónak. Schiller fölemelte szíveiket, egy szebb jövő reményével kecsgettette s bátorságot öntött kebleikbe, hogy azért küzdjenek, azt megvalósítani segítsenek.

Schiller költészete a legnemesebb idealismus, a legtisztább lelkesedés kifolyása, egy fenséges lélek szenvedélye, a szépnek áhitata, vallása. Ő az ideális világ papja. Szellemének bélyege az erkölcsi nemesség. Neki a valódi élet egy

soha be nem végződő, soha ki nem engesztelhető törekvés; a diadal és kiengesztelődés csak az eszmények országában jön létre. S ez az eszmény: a szabadság és szépség szövetsége, a szép erkölcsiség. A szabadság, a szó erkölcsi értelmében, volt az ő költészetének idege; de ennek a szabadságból született erkölcsiségnek szépséggé kell felmagasztosulnia.

Ime, ezt látják és tisztelik a németek, ezt látják és tisztelik a művelt emberek általában Schillerben, s ezért gyúlt fel halálának 100 éves fordulóján a hódolat lángja emlékezete iránt!

Engedjük át Schiller költészete jelentőségének, e költészetben szívünket megragadó varázsnak tüzetesebb kifejtését az alkalmi ünnepélyek szónokainak, a hirlapoknak és folyóiratoknak, s vizsgáljuk e helyen, mint e folyóirat olvasóközönységét első sorban érdeklő kérdést, hogy mily viszonyban állott Schiller a valláshoz általában s a mi protestáns hitünkhöz közelebből? mint vélekedett az ember rendeltetéséről s a világ nagy mysteriumairól?

Schiller a XVIII. századnak szülöttje és neveltje volt, annak a századnak, a melyben a hivatalos egyház körén belül a megcsontosodott, megmerevedett dogmatizmus — a melynek ridegségét csak itt-ott enyhítette a pietizmus, — a hivatalos egyházon kívül pedig, az angol és francia felvilágosodás hatása alatt a legszabadabb rationalizmus uralkodott, a mely az egész egyházi életet és szervezetet, sőt magát a keresztyénséget is sok tekintetben túlhaladott álláspontnak tekintette és csak a műveletlen néptömeg, a nyers indulatok fékentartása szempontjából látta szükségesnek Isten nevének hangoztatását. E sivatag fölfogás közepette a szív, a kedély jogait hangoztató Rousseau már üdítő oázisnak tűnik föl. Ily korszakban, ily eszmék befolyása alatt nőtt fel és fejlődött Schiller; életére és fejlődésére a pozitív keresztyénségnek úgyszólván semmi befolyása nem mutatható ki. Nincs író a német klasszikusok közt, a kinek világfölfogása a hagyományos keresztyénségtől távolabb állana, mint a Schilleré. Neki az egész keresztyénség csak egy nagyszerű történeti jelenség! S mégis nincs klasszikus német író, a ki a keresztyénségnek úgy erkölcsi komolyságához, mint symbolikus burkolatához, a keresztyénség magvához és szívéhez: az érzület keresztyénségéhez közelebb állana, mint Schiller!

Aligha tévedünk, ha ez utóbbit a szülei ház befolyásának tulajdonítjuk. Atyjától tanulta a fáradhatatlan küzdelmet, rendithetetlen előretörést, a szigorú önfegyelmet és önműve-

dést. Atyja buzgó, hitéhez erősen ragaszkodó férfiú volt, a ki többek közt imádságokat is írt, — anyja szelidebb, lágyabb-kedélyű, a lemondásra hajló nő volt. Atyja az életet erkölcsi feladatnak tekintette, a melyet külső és belső oldalról egyaránt kötelessége az embernek javítani; e kötelességteljesítésből merített nyugalmat és erőt, minden egyebet Isten kezébe tesz le. Az így gondolkozó és így cselekvő atyának példája s buzgó imádságai bizonyára mély nyomokat hagyhattak a fiatal Schiller fogékony kebelében. Első oktatójának, a derék, komoly Moser lelkésznek szavai és tettei oly élénk hatással voltak a gyermek kedélyére, hogy ő is pap szeretett volna lenni. Erre készült a ludwigsburgi latin iskolában, de a württembergi herczeg parancsa 13 éves korában pályájának megváltoztatására kényszerítette. A fejedelmi iskolában — egy katonailag berendezett intézetben, hová a herczeg őt fölvette s hol nyolcz évig tanult — előbb a jog, majd az orvostudomány tanulmányozására adta magát. Az intézetben uralkodó szellem már a XVIII. századé, a felvilágosodásé volt s az inkább kiirtotta, mint ápolta a vallásos érzés csiráit. Rousseau, Plutarchos és Shakespeare voltak itt az ifjú kedvencz olvasmányai s lényének alapvonása már ekkor is a jogért, szabadságért és férfiúi méltóságért való lelkesedés.

Schiller élete és fejlődése két, egymástól élesen különváló időszakra oszlik. Az első a *Sturm- és Drang-korszak* 1787-ig, a viharos ifjúság, a küzdések, szenvedések és tévedések kora, — a másik a klasszikai tökély, a nagy, befejezett alkotások kora 1794-től; a kettő közt fekszik, s az utóbbit előkészíti a történelmi és philosophiai tanulmányok s ezzel együtt a tisztulás, az izlés nemesbülésének korszaka.

Az első korszakból, a forrongás idejéből legjelentősebb műve, legnemesebb alkotása a *Don Carlos* dráma. Mig előbbi színműveiben (Haramiak, Fiesco, Ármány és szerelem) az egyén szabadságáért, a feudális nyomás, a társadalmi előítéletek és conventionális tekintetek alól felszabadulásért küzdöttek hősei, itt közelebb lép Schiller ahhoz a világhüdelemhez, a mely a reformatióval kezdődik: itt a főtárgy a gondolatszabadságért, a külső egyházi tekintély alól való felszabadulásért vívott küzdelem. A reformgondolat képviselője, a gondolatszabadság követelője az inquisitiótól rettegésben tartott Spanyolországban, a jogaiban sértett Németalföld részére Posa márkí, egy ideális alak, egy nemeskeblű, önfeláldozó barát, telve föltétlen hittel az emberiségnek az istenségtől őrzött jogai iránt. Ime, a merész követelés: „S Felséged be akarja fejezni, a mit megkezdett? reméli, hogy a keresztyénségnek megérlelt átala-

kulását, az általános tavaszt feltartóztathatja, a mely a világ színét megváltoztatja? Egyedül akarja egész Európában magát a végezt kerekének, a mely feltartóztathatatlanul rohan előre. elébe vetni? emberkarral küllőibe kapni? Ön nem fogja ezt tenni! Már ezek menekültek el országaiból, gazdagok és szegények. A polgár, a kit ön hitéért elveszit, az ön legnemesebbike volt. Nyílt, anyai karokkal fogadja a menekülőket Erzsébet s országunk művészete által gazdagon felvirul Britannia. Az új keresztyének szorgalmától elhagyatva, siváran fekszik Granada s Európa ujjongva nézi, a mint ellensége önvérte sebétől elvérzik. Ön az örökkévalóság számára akar ültetni és halált vet. Az ilyen kicsikart mű nem fogja alkotója szellemét túlélni. Hasztalan vivta kemény harcát a természettel, hasztalan áldozta romboló tervekre királyi életét. Az ember több, mint ön véli; a hosszú szunyadás bilincseit szét fogja törni és ismét követelni fogja szent jogát. Engedje a szellemeket érni világbirodalmában, adja vissza, a mit tőlünk elvett, — adjon gondolatszabadságot! állítsa ismét helyre az emberiség elveszett nemességét!“

A Don Carlos-hoz tett tanulmányok vitték őt mindjobbjobbban bele a történelem, főként a reformatió korabeli történelem tanulmányozásába s e tanulmányainak gyümölcse lett egyfelől *Németalföld elszakadásának története* (1788—1795.) s *A harminczéves háború története* (1791—1793). másfelől ezek alapján nyert Goethe közvetítése folytán Jénában egyetemi tanári széket (1789.). E műveiben is a vallási és politikai szabadságért, nemzeti jogért és önállóságért folytatott küzdelmeket írja le valóságos drámai elevenséggel és szemléletes-séggel, nemes hévvel és lendülettel. Habár ismeri és igyekszik is követni a történetírásnak azt a szabályát, hogy a történetírónak pártatlannak kell lennie, de másfelől azt tartja, hogy „die Weltgeschichte ist das Weltgericht“, s ehhez képest éppen nem titkolja a reformatió szülte vallási és politikai felszabadulás iránti rokonszenvét.¹

¹ *Németalföld elszakadásának történetében* olvassuk e nyilatkozatokat: „Az új igazság, a melynek derűs hajnala most Európára felvirradt, termékenyítő sugarat vet Európának erre a kedvező tájékára s a szabad polgár örömmel fogadja a világosságot, a mely elől az elnyomott szomorú rabszolgák elzárkóznak“. „Semmi sem természetesebb, mint a polgári szabadság átmenetele lelkiismereti szabadságba. Az az ember, vagy az a nép, a mely szerencsés alkotmánya folytán megismerkedett az ember becsével s megszokta, hogy belásson azokba a törvényekbe, a melyek fölötté rendelkeznek, nehezebben fogja fejét a tompa zsarnoki hit vak igájába hajtani s korábban fog, mint a többiek, az alól ismét kibújni.“

Sárkányviadal, Habsburg grófja című balladáiban, *Stuart Mária* (1801.) és *Az orleansi szűz* (1802.) című színműveiben a középkori kath. egyház fényes rajzát nyújtja Schiller, e mystikus hit rendkívüli hatalmát rajzolja a kedélyek fölött, de másfelől ugyancsak *Stuart Mária*-ban a pápás vallás másik, sötét oldalát is bemutatja. Ime, egy pár szemelvény a Máriát megszabadítani akaró Mortimer lovagnak, a rajongó convertitának szavaiból: „A bibornok tanácsát és áldását adja nékem s megtanít a tettetés nehéz művészetére“. „Menj, hamis, képmutató királynő (Erzsébet)! Miként te a világot, úgy megcsalalak én tégedet. Tégedet elárulni helyes jó dolog!“ „Összegyűjtöttem a kápolnában társaimat, egy pap elfogadta gyónásunkat s feloldott minket minden vétkeink alól, a melyeket elkövetünk, feloldott előre mindazok alól, a melyeket elkövetendünk!“ „Minden bűnünket előre megbocsátotta. Elkövettem a leggonoszabbat is s el is fogom, még ha a királynőt kellene is leszűrnöm, — megesküdtem az ostyára“. S Erzsébet királynő ajkára e szavakat adja: „Az egyház minden kötelesség kapcsa alól felold, szentesíti az esküszegést, a királygyilkosságot. Micsoda zárral őrizzem én a te hűségedet, a melyet fel ne nyithatna Szent Péter kulcsa?“ Schiller igazán jól ismerte és helyesen ítélte meg a vallás és egyház szerepét a mult idők folyamán; volt fogékonysága a vallás mystikus oldala, a csodák bűbajos világa iránt, — túlhaladva s legyőzve ekként a XVIII. század száraz, kedélytelen rationalismusát, — de a vallás nevében üzött visszaélések is ismeretesek voltak előtte.

A világtörténelem problémájáról, illetőleg az emberi fejlődés céljáról és irányáról nyilatkozik jénai tanári székfoglaló értekezésében: *Mi a világtörténelem és mi czélből tanulmányozzuk azt?* Miként első drámaiban a szigorúan megfizető isteni igazságszolgáltatás eszméje uralkodik, ezzel rokon gondolatot fejez ki itt is. Az emberiségnek erkölcsi végcélja van s ez

„A papi rend mindig támasza volt a királyi hatalomnak; aranykora mindig összeesik az emberi szellem fogságával s mint amaz, ő is az emberek együgyűségéből és érzékiségéből arat. A polgári nyomás a vallást szűkesebbé és drágábbá teszi; vak meghódolás a zsarnoki hatalom előtt vak, kényelmes hitre készíti elő a kedélyeket s a hierarchia aztán zsozával fizeti vissza a despotismusnak szolgálatait“. „Egoismus és vallás a II. Fülöp egész életének tartalma. Hite kegyetlen és sötét volt, mert az ő Istene egy rettenetes lény volt. Ő semmit nem kaphatott már, hanem csak félhetett tőle. A közrendű ember Istenben vigasztalót, megmentőt lát, Fülöp előtt egy rémkép volt ő, emberi mindenhatóságának fájdalmasan megalázó korlátja. Szolgailag reszketett Isten előtt, mivel Isten volt az egyedüli, a ki előtt reszketnie kellett“.

abban áll, hogy az igazságosság és vele a szabadság az országok alkotmányában és a népek társaságában megvalósuljon. Az ember természetes hajlamai az érdekek harcán keresztül is e cél felé törekednek, de e végcélt csak a nemzedékek hosszú sora, vagyis az emberiség mint faj érheti el.

A *Szellemlátó* (1789.) című regényébe szőtt philosophiai beszélgetés, valamint egy be nem fejezett bölcséleti levelezése (Julius an Raphael) érdekes bepillantást enged Schiller ez időbeli philosophiai gondolkozásába. Philosophiája pantheistikus irányú, Leibniz összekapcsolása Spinozával. Alapgondolata ez: A világegyetem Isten gondolata; a természetben az isteni szellem nyilatkozik, testesül meg; így Isten és a természet egymással teljesen egyenlő két nagyság. A hol test van, ott szellem is van. Mindaz, a mi Istenben öszhangzatos tevékenység, visszatükröződik a természetben. Így a természet egy végtelenül megosztott Isten. Az, a miben Isten egészen visszatükröződik, a szeretet. A szeretetnek önzetlennek kell lennie; legfőbb alakja a feláldozás.

Ugyancsak e korbeli fölfogását világítják meg a *Görögország istenei* (1788.) és *A művészek* (1789.) cz. költeményei. Az előbbi panaszdal az eltűnt mythologiai korszak fölött, a görögök derűs költészettől körül sugárzott világának, költői fénybe vont természeti fölfogásának dicsőítése. Nem a keresztyén világ- és istenfogalom megtagadása ez, mint a később katholizált gróf Stolberg hitte s őt érte élesen megtámadta, hanem ez a sóvárgás egy eltűnt világ után csak aesthetikai elmélyedés; a költő lelke előtt az emberiségnek oly eszményi képe támad fel, a melyben minden érzéki és szellemi erő szabad, szép egyensúlyban működik. *A művészek* a művészetek keletkezésének fejtegetésével egybekapcsolja a művészetek jelentőségének magasztalását. A művészet keltett először az emberben magasabb eszméletet, most pedig s szabad gondolkozás azt hiszi, hogy el lehet nélküle, pedig ez tévedés; a művészet nemcsak átmeneti stádiuma az emberi szellem fejlődésének, hanem az ember lényegének kiábrázolása, mert az igazság és az erkölcsiség először mindig szépség alakjában jelent meg. Minden emberi művelődés a szépség érzelméből fakad és a művészetben éri el tetőpontját. A művészet és művészek legdicsőbb előjoga, hogy az embereket igazi szabadságra, öszhangzatos akarásra és szabad kötelességteljesítésre nevelik.

Bölcsészeti s részben költői fölfogására nagy befolyást gyakorolt a *kritikai philosophia*, a melylyel barátja, Körner rábeszélésére ismerkedett meg, de a mint egyszer azt áttanulmányozta, annak erős hívévé vált. Kant philosophiájának

különösen erkölcsstani része ragadta meg erősen figyelmét, az a tan, mely szerint az egyedüli és közvetlen bizonyos a kötelesség parancsa, a tartozás, a lelkiismeret. A tünemények világával az intelligibilis világ, a tulajdonképeni világ áll szemben, de ez megismerhetetlen, csak annyit tudunk róla, hogy léteznie kell. Ez nyilvánul meg az erkölcsi akaratban. Az erkölcsi akarat föltétele a szabadság. Az intelligibilis világban az erkölcsi világrénd uralkodik. Ez az örök világalapon nyugszik — s ez Isten. Kant e tanával a magasabb valóság világát tárta fel a költő előtt. Míg az ember a látható világot csak ismerő erőinek és érzéki észrevételeinek mértéke szerint ismeri meg, mindazt, a mi ezen érzéki világ fölött fekszik, csak belsejének mértéke szerint ismeri meg. Az összes magasabb eszmék, a melyeket táplálunk, a szép, jó, szent eszméi első sorban nem valami létezőnek kiábrázolásai, hanem valami létesítendőnek. De midőn ezt a létesítendőt a legmagasabb értékek foglalata gyanánt érezzük, lehetetlen nem hinnünk, hogy a megismerésnek e regulatív elvei valahol és valamikor meg is valósulnak. Kell egy magasabb világnak lenni, a mely a lelkünkben élő eszményeknek megfelel: lelkünk szózata tanuskodik e mellett! A ki e szózatnak hisz s a szerint él, a ki hisz, mer, az e hitben a legfőbb jót bírja. — Ime, ebben az alakban tükröződött vissza a Kant idealismusa a Schiller lelké en. Hitvallását hiven kifejzi *Három mélytartalmú szó* (1798.) cz. költeménye. Az ember soha nem veszi el értékét, míg e három szóban hisz. E három szó: Az ember szabad; az erény nem üres szó, az ember gyakorolhatja azt az életben; él az Isten, él egy szent akarat fölöttünk. Schiller szerint a való világ a szellemvilág, a mely a tökéletességnek egyre magasabb fokára emelkedik.

Kant philosophiája rendkívül termékenyítőleg hatott Schillerre, előbb a gondolkozóra — a szép philosophusává tette őt, — azután a költőre. Egymás után írta aesthetikai tanulmányait (A kellemről és méltóságról, A fenségesről, A pathetikusról, A szép szükséges hatáiról, Levelek az ember aesthetikai neveléséről, A naiv és szentimentális költészetről), a melyekben széptani elveit kifejti. A szabadságból született erkölcsiségnek szépséggé kell felmagasztosulnia, a kötelességnek a hajlammal kell egyesülnie, a merev törvénynek a kellem hatalma által kell meglágyulnia. E ponton haladja túl Schiller a Kant fölfogását; ez az összes bölcsészeti műveinek, főként *Az aesthetikai nevelés*-nek alap gondolata. A művészetnek jutott az a magas feladat, hogy az emberben élő meghasonlást kiengesztelje, a szenvedélyeket megtisztítsa, az erkölcsöket

megnemesítse. A művészet nemcsak szép játék, hanem annak komolyabb feladata van: az az ember tökéletesedésének eszköze; az ember előhaladása szabadságra, erkölcsiségre a művészetek befolyásának tulajdonítható, — vagyis a művészet a nép nevelője! Az esztétikai ember előkészület a morális emberre. A művészet a szabad szellem méhéből születik, de viszont az azért lép be a történelembe, hogy segítsen az emberi nem szellemi felszabadítását végrehajtani. Schillernek elévülhetetlen dicsősége, hogy ezt a komoly igazságot a lüktető élet varázsával vonta be s az általános tudatba belevitte.

De miközben az igazság aranyát kereste, a szépség gyöngyét találta meg. Újabb költői alkotásai, részint a történelmi és philosophiai-aesztetikai tanulmányai révén lelkében végbement tisztulás, nemesbülés, mélyedés, részint a Goethével kötött s mindkettőjükre egyaránt áldásossá vált barátság (1795.) emelő hatása alatt tartalmi gazdagságban, gondolati mélységben, jellemzetességben és nyelvi zengzetességben bámulatos emelkedést, haladást mutatnak. A *Wallenstein-trilogia* (1798.), *Stuart Mária* (1801.), *Az orleansi szűz* (1802.), *A messinai ara* (1803.), *Tell Vilmos* (1804.) mind klasszikus alkotások, egyik szebb, nagyszerűbb a másikinál. E művei, még ha távolabbi időkből meríti is tárgyát, mind szoros kapcsolatban állanak a korszakkal, korának szellemi életelemeit fejezik ki, csak hogy a kort mozgó eszméket legtöbbször a múlt távoli képeiben és alakjaiban ábrázolja ki. Nem emlékeztet-e Wallenstein a francia forradalom harcain folytatán felszínre került s egyre nagyobb szerepet játszó, az állam sorsát intéző tábornokokra? A mindenfelé hódítva előrenyomuló Franciaország elé *Az orleansi szűzben*, mintegy intelműl, nem a saját megszabadításának képét tárja-e egy tiszta, Istentől ihletett, nemzeti, magát feláldozó hősnő által? *Stuart Mária* nem a két egyháznak még egyre folyó küzdelmét mutatja-e? S *Tell Vilmos*-ban nem azt látjuk-e, hogy egy ártatlan, derék, egyszerű, mértéket tartó, jogaihoz ragaszkodó pásztor nép a legnagyobb inségben hogyan szabadítja meg magát? Ez a szabadság igazi képe, nem a francia forradalom, hol a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméje vértócsába fült s csak újabb szolgáshoz vezetett! A Schiller halála után nemsokára meginduló német felszabadítási mozgalom egyik zászlója a Schiller neve, a Schiller művei, az azokból kiáradó haza- és szabadságszeretet voltak.

E színműveiben is az erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje uralkodik: a bűnös bűnhődik, elbukik, az erkölcsi világrend tisztán emelkedik föl, — szabadság, jog, rend, erkölcsi-

ség, társadalom, még ha hőseik elhullanak is, éppen fennmaradnak.

Lyrail költeményei közül legnevezetesebb e korból *A harangdal*, a német polgári élet e fölmagasztalása. Őrei, támogatói e békés, munkás életnek: a család, az állam, az egyház, mint az istenség látható képviselői. A harang, a keresztyén egyház jelképe, s így *A harangdal* a keresztyénség hivatása, alkotása előtt való hódolást is jelent.

A *vallásról* csupán egy epigrammája szól Schillernek:

Welche Religion ich bekenne? Keine von allen,
Die du mir nennst! — Und warum keine? — Aus Religion.

Az ember vallása Schiller szerint, az ember sajátos viszonya Istenhez; ámde ez mindenkinek saját legbensőbb ügye, a melybe másnak semmi beleszólása nincs.

E nyilatkozat is mutatja s az eddig elmondottakból is látjuk, hogy Schiller nem szabta magát vallásos érzésében és gondolkodásában a hitvalláshoz. De vajjon azért kevésbé volt-e vallásos? kevésbé volt-e keresztyén? vajjon csak egy út vezet-e az Atyához? A kinek szíve mély hódolattal hajolt meg az Istenség titokzatos hatalma előtt, a kinek lelke oltár volt, a melyen a szép, jó és igaz eszményeinek áldozott, a ki egész életén át az eszményekért küzdött s azokat egyre tökéletesebb mértékben megvalósította, — vajjon nem lobogott-e annak keblében a vallás olthatatlan lángja? A ki népének prófétája volt a zivataros időben, a ki azt fölemelte, erkölcsileg megnemesítette, s a ki azt érzületének nemességével ma is vezeti; a ki a művészeteket a vallás magaslatára emelte, azokat szent gondolatokkal töltötte meg; a ki Kant nyomán az erkölcsi törvényt tekintette a legmagasabb dolognak, mint a keresztyén világnézet is; a kinek muzsája — mint Staëlné jellemzően mondotta — a lelkiismeret volt: vajjon nem az Istenség temploma volt-e annak kebele?

Lépjetek be, itt az Istenség lakik!

Rácz Lajos.

SCHOPENHAUER ERKÖLCSTANA.

(Első közlemény.)

Bevezetés.

A XIX. század pessimismusának, melynek képviselői a költészetben Byron, Goethe, Eötvös József báró, Leopardi, Madách Imre stb. valának, legnagyobb philosophusa Schopenhauer Arthur, a frankfurti bölcész.

Schopenhauer minden tekintetben különös ember, a ki kevés barátot, de annál több ellenséget szerzett magának különöz és elviselhetetlen természete által; a ki csekély ok miatt meghasonlik édes anyjával és nővérével, legkiméletlenebbül támadja a philosophia professzorait; a ki előtt Fichte alapjában véve nem egyéb, mint egy közönséges sophista, Hegel philosophiája pedig egy fejetetejére állított világ, philosophiai hanswurstiáda, legüresebb szavak halmaza, legoktalanabb gallimathiasz. Állandó és elkeseredett harcot folytat az „egyetemi philosophia“ ellen, bár maga is, mint magántanár előadásokat tart.

Gyűlölettel fordul el a világtól és megveti azt, mivel igazán a siralomvölgye s az a hitünk, hogy azért élünk, hogy boldogok legyünk, csak velünk született tévedés, mert a világ nem úgy van rendezve, hogy boldog életet biztosítson nekünk. Kerüli az embereket és örömét találja abban, ha látja, hogy nem szeretik. Minden szava irónia és gúny. A lármát és zajt ki nem állja; fut az emberek közül, mert szeret egyedül lenni gondolataival, szeret abban a felsőbb és magasabb világban élni, mely a genie birodalma, s a melyről ő oly nagy szeretettel ír műveiben. Határozottan meg van győződve arról, hogy e világon semmi sem törekszik a jó felé, s ezért az optimista bölcészetet a legnagyobb absurdum. A világ s az élet nem egyéb, mint látszat és csalódás. Az igazi jó az, a mi felemel a lét korlátain és megszabadít az akarat szolgátságából.

Pessimismusa kétségkívül saját érzelmein alapszik. Az ember értéktelenségének, az élet hiábavalóságának, az életben soha meg nem szűnő fájdalomnak érzése, az ő világnézetének alapja. Ha ismert — és ismert bizonyosan — más érzéseket is, mégis csak ez az érzés volt életében az uralkodó.

Művei Európa, sőt a művelt világ minden részében elvannak terjedve. Ennek okát első sorban ragyogó stylusában kell keresnünk. Schopenhauer gondolatait fényes köntösbe, képekbe öltözteti és így állítja az olvasó elé, ki, midőn gyönyörködik stylusában, akarva és akaratlan, magába szívja az író gondolatait és eszméit is. A német philosophusok közt ő a legnagyobb író, igazi stylus-művész, ki szerint a stylus a lélek physiognomiája és a ki más stylusát utánozza, az álarczot visel. A mint a jeles festőművész egynéhány esetvonással az egész arczot híven jellemzi, úgy Schopenhauer egyetlen találó hasonlattal a kérdésben levő tárgyat kellőképen megvilágítja és megérteti. Egész philosophiáját híven jellemzi Paulsennek következő mondása: „Schopenhauer philosophiája egy olyan építmény, mely csupa nagy darabokból van összeállítva, mint a cyklopszfalak, melyekben minden kődarab, majdnem minden kötőszó nélkül, úgy a mint van, egymáshoz illeszkedik, saját súlya által nyugszik és erősíti meg az egész építményt“.¹

Schopenhauer népszerűségét másfelől annak köszönheti, hogy nem rendszerben foglalkozik elvont, metaphysikai dolgokkal szőrszálhasogató módon, hanem mindenki által érthetőleg, világosan beszél olyan dolgokról, a melyek mindenkit érdekelnek és a melyekről mindenki szívesen olvas. Nem tervszerűen dolgozik; nem arra ügyel, hogy műveiben systematikus rend legyen, hanem átadja magát gondolatainak s ezeknek árját világért sem szakítaná meg csak azért, mert rendszerébe bele nem illenek. Egyéb kéziratban hátrahagyott műveiben ő maga mondja, hogy munkái csupa tételekből állanak, melyeket kevés ragacs tart össze s ezért nem oly unalmasak azok mint azoké az íróké, kik leülnek s bizonyos terv szerint írnak meg valamely könyvet.² A mit gondol, azt le is írja. Maró gúnyja nem kimél senkit és semmit, még saját hazáját és nemzetét sem.

Az igazságot kimondja minden szépítgetés nélkül és nem tekint arra, hogy mást mond-e Kant vagy Hegel, Fichte vagy Locke. Véleményét megmondja mindig és legtöbbször kiméletlen módon. Sokszor annyira megy, hogy megsérti az

¹ Paulsen: „Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles“. 44. l.

² Neue Paralipomena 681. §. Reclam-Bibl. ed. Grisebach.

emberek becsületét is. A Fichte példája nem rettentí el; ha a keresztvérségről szól, kimondja véleményét leplezetlenül, semmit sem adva kora anathemájára; igazat ad az atheismusba kergetett Straussnak, kit Nietzsche is sokra becsül. Ez az igazmondás, bátor véleménynyilvánítás, mely semmi tekintet és tekintély előtt meg nem hajol, a mely nem alkuszik és nem ingadozik, legtiszteletreméltóbb jellemvonása Schopenhauernek és az igazi geniének ismertetője.

Harmincz éven át alig emlékeznek meg róla és philosophiájáról; őt azonban ez nem csüggeszti el; kedve nem hagy alább; folyton dolgozik, mert meg van győződve arról, hogy az igazság birtokában van.

Mint már fennebb említők, Schopenhauer pessimismusa saját kedélyvilágából fakad. Ha nem látszanánk a paradoxont mimelni, azt mondhatnók, hogy Schopenhauer igen sokszor a kedélyével, a szívével gondolkozik és ezért van, hogy a vele rokon kedélyűek helyeslik tanítását, míg mások kárhoztató ítéletet mondanak felette. Nincs talán egyetlen philosophus sem, kinek személyisége oly szoros és benső összefüggésben állana philosophiájával, mint a Schopenhaueré. Pascalt, mert philosophiája nagy mértékben visszatükrözi kedélyvilágát is, a „szív philosophusának“ szokták nevezni és joggal, mert hiszen ő maga mondja: „Mi az igazságot nemcsak az eszünkkel, hanem a szívünkkel is ismerjük“. De a „szív philosophusa“, ki egyszersmind nagy matematikus is, sehohsem olyan subjektív az ő műveiben, mint a pessimismus megalapítója.

Éppen, mert Schopenhauer philosophiája olyan szoros kapcsolatban áll személyiségével, egy pár vonással igyekeztem arról képet adni, hogy azután áttérjek, kérdésünk könnyebb megértésének szempontjából, philosophiájának rövid tárgyalására.

* * *

Schopenhauer főműve „A világ mint akarat és képzet“ 1819-ben jelent meg és magában foglalja az író metaphysikájának, aesthetikájának és ethikájának alapelveit. A mű négy részre oszlik. Az első rész szól a világról, mint képzetről; a második a világról, mint akaratról; a harmadik részben írunk az aesthetika alapelveivel ismertet meg; a negyedik részben pedig az akarat igenléséről és tagadásáról beszél és ethikájának alapelveit tárgyalja. E munka magában foglalja Schopenhauer philosophiáját, de egyes kérdésekkel külön dolgozatokban is foglalkozik. Kérdésünk tárgyalásánál főművén kívül használunk kell „Die beiden Grundprobleme der

Ethik“ című művét, melynek első része az akarat szabadságát tárgyalja, s melyet a norvégiai tudományos társaság 1839-ben meg is jutalmazott, a második részben pedig a morál alapjáról szól, de a melyet, mint a czimben megjegyzi Schopenhauer, *nem* jutalmaztak meg. „Der Wille in der Natur“ cz. művét sem szabad tekinteten kívül hagynunk s a „Parerga kai Paralipomena“ egyes dolgozatait is haszonnal tanulmányozhatjuk.

Mindenekelőtt az a kérdés már most, hogy mit ért Schopenhauer a philosophia alatt? A philosophia feladata, a mint főművében mondja,¹ feleletet keresni nem arra, hogy miből származott ez a világ, hogy mivé lesz, vagy hogy miért van, hanem arra a kérdésre kell feleletet adnia, hogy mi ez a világ; tehát a philosophiának a világ lényegét kell kutatnia. Mivel ekként a philosophia nem egyéb, mint tisztán kosmologia, a tapasztalat adatainak magyarázata, következésképen annak kriteriuma a tapasztalat, még pedig úgy a külső, mint a belső tapasztalat. A tapasztalat adatai pedig felölelik magukban a természeti tüneményeket, az aesthetikai produktumokat s az erkölcsi cselekedeteket; Schopenhauer philosophiája tehát e szerint három főrésze oszlik: 1. természetphilosophia, 2. aesthetika, 3. ethika.

„Die Welt ist meine Vorstellung“ — mondja Schopenhauer — a világ az én képzetem, azaz, csak a képző alany produktuma, pusztán tünemény, mely az emberi agyvelőre bir léttel. A mi testünk agyvelőnkkel együtt nem csupán alany, hanem tárgy is egyszersmind, a tétel ugyan nem mondja ki, de implicite benne foglaltatik az is, hogy az emberi ismeret is teljesen subjektív, mivel nem egyéb, mint a képző alany képzete — Vorstellung — a dolgokról. Minden ismeretnek principiuma az alapelve — Satz vom Grunde — mely képzeleteinket törvényszerűen egybekapcsolja és korlátlan érvénynyel bir, alóla kivétel nincsen. Természetes tehát, hogy a természet egész tartalma, összes tüneményei szükségszerűek.

A dolgoknak valódi lényege, mit Kant Ding an sich-nek, Fichte pedig Én-nek nevez, Schopenhauer szerint az akarat, a melyen kívül tulajdonképen semmi sem létezik.² Ez teszi az ember benső, igazi és elpusztíthatatlan lényegét; magában véve azonban mégis öntudatlan, mert az öntudat

¹ Welt als Wille und Vorstellung I. Bd. 53. §.

² Schopenhauer figyelmeztet, hogy az akarat, mely az ő philosophiájában olyan nagy jelentőséggel bir, annyi, mint a görög θελημα, tehát megkülönböztetendő a βουλη-tól. Lásd: Neue paralipomena. 149. §.

fel van tételezve az értelem, az intellektus által, a mi pedig lényegünknek csak accidentiája, mivel az agynak egyik funkciója, mely csak produktum, gyümölcs, sőt a mennyiben nem direkte nyul bele az organismus belső üzemébe, annyiban parasitája az organismusnak.¹

Az intellektus Schopenhauer szerint másodlagos tünevény; az organismus az elsődleges, közvetlen megjelenése az akaratnak; az akarat metaphysikai, az értelem physikai, az értelem éppen úgy, mint tárgyai, csak tünevény, „Ding an sich“ egyedül az akarat: az akarat az ember substantiája, az értelem csak accidentiája; az akarat az anyag, az értelem a forma, az akarat a meleg, az értelem a fény stb. Tehát, a mint ezekből a megjegyzésekből kitűnik, Schopenhauer philosophiájában az akarat feltétlen primatussal bír az értelem felett és philosophiájának éppen ez az egyik sarkalatos pontja. Sőt művének egyik helyén² azt mondja Schopenhauer, hogy az akarat az első, az organismus, mint közvetlen megjelenési alakja az akaratnak, a második, az értelem pedig a harmadik helyen áll.

Ez a cél- és öntudat nélkül való akarat, ez az öntudat nélkül való törekvés a lét után, már a szervesetlen életben is működik, mert az ő műve, hogy a patak a folyam felé, a folyam pedig a tenger felé törekszik.

Az akarat, melynek a világ és mi csak nyilvánulási alakjai vagyunk, teljesen szabad saját nyilvánulásának szükségszerű feltételeitől: tér és idő felett áll és kivételt képez az alapelvének törvénye alól. Nyilvánulásának különböző fokozatai az eszmék vagyis az egyéni lét alakjai. Ezek az eszmék szakadat nélkül való fokozatot képeznek; a fokozatnak minden tagja az akarat nyilvánulása, mindenkinek meg vannak a saját erői, melyeknek segítségével küzd és mások elnyomására törekszik. A fokozat tetőpontja az emberi szervezetben és éppen az agyvelőben van. Az agyvelő segítségével lesz a világ képzetté.

Schopenhauer tehát, a mint látjuk, szigorú különbséget tesz a tünevényvilág és az igazán létező világ között s ebben a tekintetben, a mint maga is vallja, a Kant tanítványa. A míg azonban Kant a lényegét megismerni nem volt képes, addig Schopenhauer — legalább azt hitte — megismerte azt és akaratnak nevezte. Az akaratnak nyilvánulása minden, a mi csak létezik.

¹ Welt als Wille und Vorstellung. II. 232. 1.

² U. o. I. könyv. II. 21. §.

A philosophia történetére vetett futólagos pillantás is meggyőzhet arról, hogy a legtöbb philosophiai rendszerben nem az akarat, hanem az értelem foglalja el az első helyet s az bir az emberi képességek felett uralommal. Ezt Schopenhauer a philosophiai rendszereknek szemükre is hányja, pedig ebben a tekintetben még India sem képez kivételt, habár egyebekben az európai gondolkozástól a legnagyobb részben idegen. A modern philosophiában is Schopenhauer az első, a kinél ily nagyon előtérbe lép az akarat és ma már igen sokan vannak, a kik nemcsak a lélektanban, de a theologiában is az akarat primatusát hirdetik.

I. Az erkölcsstan alapja.

Az összes problémák között, melyeknek száma pedig napról-napra növekszik, a morális problema érdekli az embereket leginkább, különösen napjainkban. Innen van, hogy egyetlen problémát sem iparkodtak oly különböző úton és módon megoldani, mint az erkölcsit. Írók és tudósok, költők és philosophusok törekedtek és törekszenek felmutatni az erkölcs lényegét, viszonyát a valláshoz, a művészethez és a philosophiához.

A mi az erkölcs lényegét illeti, erről a különböző időkben igen különböző vélemények uralkodtak. A heteronom erkölcsiség hívei és hirdetői külső szabályokra, előírásokra és rendeletekre vezetik vissza az egyes ember morális kötelezettségét; ezeket a szabályokat pedig az állam, a társadalom, az egyház vagy valamely más külső tekintély írja elő. Ezt az erkölcsiséget bátran nevezhetjük a tekintélyek erkölcsiségének, autoritativ morálnak, mely szerint az ember erkölcsisége nem nyilatkozik egyébben, mint egy csomó többé-kevésbé észszerű parancsolatnak teljesítésében.

Azok azonban, kik az erkölcs lényegét ebben találják, teljesen félreismerik azt. Mert hiszen az erkölcsi cselekvésnek első feltétele, mely a cselekedetet valóban erkölcsivé teszi, az, hogy a cselekvő alany szabad önelhatározásából teszi ezt vagy azt, nem tekintve arra, hogy azt előírja-e valamely szabály vagy pedig tiltja. Az erkölcsi cselekvésnek feltétlenül autonomnak kell lennie.

Az erkölcsi lényegének felfogása szerint alakul aztán az erkölcsstan feladata is. Kik azt állítják, hogy az erkölcs egy csomó külsőleg szabály pontos teljesítésében áll, azok azt tűzik az erkölcsstannak feladatul, hogy állapítsa meg azokat a szabályokat, melyeknek követése mellett az emberi méltóságnak megfelelő életet lehet élni a földön és azt kívánják,

hogy a moralista csak azokra a feltételekre legyen tekintettel, melyektől a jelenvaló létezésnek lehető legtökéletesebb kifejlődése függ; e szerint kizárják az ethika köréből mind annak tárgyalását, mi a jövő életre vonatkozik.¹ Ez a felfogás volt uralkodó az ó-kori philosophiában és uralkodó napjainkban és a naturalistikus ethikában, különösen a positivismus hatása folytán.

A keresztényen ethikában és Kant ethikájában azonban éppen az ellenkező felfogás nyilvánul. Azok a mi életünk ideális célját egy a természetén túl eső sférában keresik s e szerint náluk az erkölestannak transcendens jellege van, míg az előző nézet követőinek ethikája immánens.

Schopenhauer azt mondja, hogy vannak tudósok, különösen a természettudósok között, kik azt állítják, hogy a világ csak fizikai jelentőséggel bír, de semmiféle erkölcsivel. Az ilyen állítás — mondja Schopenhauer — a legnagyobb és legveszedelmesebb alaptévedés, tulajdonképpeni perversitása az érületnek.² Sőt ellenkezőleg áll a dolog. A moralis kutatások összehasonlíthatatlanul fontosabbak, mint a hpizikaiak és általában a többi összes kutatások, mivel amazok szinte közvetlenül „Ding an sich“-re, az akaratra vonatkoznak. A világnak fizikai oldalról való vizsgálása, eredményeiben reánk nézve vigasztalan marad, csak a moralis oldalon található vigasztalást, mivel itt saját bensőnk mélységei nyílnak fel vizsgálódásaink előtt.³ Schopenhauernek ezen megjegyzéseiből láthatjuk, hogy mily fontosaknak tartotta ő az ethikai vizsgálódásokat s mily nagy szerep jutott philosophiájában az erkölestannak.

Schopenhauer szerint az ethika feladata nem az, hogy felmutassa, miként *kell* az embernek cselekednie, mivel a *kell* fogalma, az ethika imperativus formája, a theologiai ethikában bír ugyan jelentőséggel, de ezen kívül minden értékét elveszítette.⁴ Miként a törvények, a parancsok, szóval a *kell* fogalma, épp úgy a kötelesség fogalma is a theologiai ethikába tartozik s eredete a mózesi dekalogus. Kant ethikájának imperativus formája is tagadhatatlanul a theologiai ethikából származik.⁵

¹ Lásd. Charles Dunan: Essais de philosophie général. 1902. 656. lapon s. k.

² Parerga kai paralipomena.

³ Welt als Wille und Vorstellung II. 47. §.

⁴ Grundpr. der Ethik II. 12 §.

⁵ U. o. 4. §.

Schopenhauer szerint az ethika feladata abban áll, hogy megmagyarázza és utolsó alapjukra vezesse vissza az emberek erkölcsi tekintetben legnagyobb mértékben különböző cselekvési módjait.¹ Az ethika feladata tehát nála az, hogy kimutassa, vannak-e olyan emberi cselekvések, a melyek megérdemlik, hogy moralisoknak neveztesse. És Schopenhauernek az első pillanatra felismerhető azon szándéka, hogy az egész ethikát a metaphysikára építse fel.

Az emberek cselekedetei rendszerint az egoismusból származnak. Az egoismus pedig nem egyéb, mint a *lét* és *jólét* után való ösztön, mely úgy az embereknel, mint az állatoknál azoknak legbensőbb lényegével van összekapcsolva, sőt avval tulajdonképpen identikus. Az egoismus, természete szerint, határtalan: az ember feltétlenül meg akarja tartani létét; azt akarja, hogy az a fájdalomtól mentes legyen; lehető legnagyobb mértékét akarja bírni a jólétnek és élvezeteknek. Mindenki vel szembe száll, a ki törekvéseit ebben gátolni merészkedik és azt, mint ellenségét megsemmisíteni törekszik.² Ennek az egoismusnak alapja pedig abban rejlik, hogy az élethez való akarat minden egyénben jelentkezik, mint tünemény az időben és térben, a principium individuationisban. Az akarat mindenütt az individuumok sokaságában jelentkezik. Ámde ezen sokaság nem vonatkozik az akaratra, mint „Ding an sich“-re, hanem csak jelenségeire; az akarat e tünemények mindenkében teljesen és osztatlanul meg van és maga körül saját lényegének számtalanszor ismételt képét szemléli. Saját lényegét azonban, tehát a valósággal reálist, közvetlenül csak saját bensejében találja meg. Ezért mindenki mindent a maga számára óhajt, mindent akar bírni, vagy legalább uralni, és a mi neki ellenszegül, szeretné megsemmisíteni. Ehhez járul még az is, hogy minden egyén magát a világ középpontjának érzi és hiszi, ezért saját existenciáját és jólétét mindenké elhelyezi, sőt, természetes állásponton, minden mást ezért feláldozni kész, kész megsemmisíteni a világot, csak hogy saját magát, ezt a vízcseppet a tengerben, tovább fenn tudja tartani. Ez az érzület az egoismus, a mely minden harcznak kezdete és forrása. Legvilágosabban lép, az előtérbe, akkor ha egy tömeg feloldozza magát minden törvény és rend alól, ekkor azonnal mutatko-

¹ U. o. II. 12. §.

² Ethik. II. 14. §.

zik az egoismus és fellép a bellum omnium contra omnes, a melyet Hobbes oly kitünően rajzolt.¹

Az egoismus, ha ellene nem hatna valamely külső erő, melyhez hozzászámítjuk a földi és a képzelt földfeletti hatalmaktól való félelmet is, vagy nem hatna reá valamely valódi erkölcsi ösztön, a mint fennebb mondók, céljait feltétlenül követné s így számtalan egoistikus egyénnél, mindenek kárára eléállana az az állapot, a mikor homo homini lupus.²

Tehát az egoismus az első és a legfőbb, habár nem is az egyedüli hatalom, mely ellen az erkölcsi rugónak (Triebfeder) sikra kell³ szállania, mert ebből az egoismusból erednek a *rosszakarás, gyűlölködés, irigység*, a mitől egy ember sem szabad teljesen, a *káröröm*, a mely bizonyos tekintetben ellentéte az előbbinek. Ezt az ellentétet fejezi ki Schopenhauer, mikor azt mondja, hogy irigykedni *emberi* dolog, ellenben kárörömet érezni *ördögi*. Ebből az egoismusból származnak: a *vágyakozás, dőzsölés, kéjelgés, haszonlesés, fősvénység, dölyf, rágalmazás, harag, árulás és alattomoság*. A legvégső egoismusnak maximája nem is egyéb: *neminem iuva, imo omnes si forte conducit, laede*.⁴ Ezek antimoralis potenciák. És ezeknek pusztá áttekintése által is meggyőződhetünk arról, hogy mily nehéz a problema, találni egy olyan rugót, mely az embert, a saját természetében gyökerező hajlamokkal szembeálló és ellenük szegülő, cselekvési módra bírná. E problema nehéz volta mellett bizonyít az a körülmény is, hogy az emberek megoldását egy más világból vett gépezetre bízták. Istenekre hivatkoztak, kiknek akarata és parancsa a fennebb követett cselekvési mód. Ámde a philosophia, annak a problémának, (mint egyáltalában mindenek) igazi, utolsó, az emberi természetben alapuló és minden mythikus magyarázattól, vallási dogmától független megfejtését keresi. A mi feladatunk tehát philosophiai és így minden vallások által feltételezett megfejtéstől eltekintünk.⁵

Itt csak röviden kívánjuk megjegyezni, hogy Schopenhauer, ki egész tanítását egy vallásból, a buddhismusból merítette, az erkölctani fejtegetésekből a vallási elemet kerekén

¹ Welt als Wille und Vorstellung I. 61. §.

² Welt etc I. 61. §.

³ U. o.

⁴ Grundprobleme der Ethik. II. 14. §.

⁵ Grundprobleme der Ethik. II. 15. §.

visszautasítja és így ellenmondásba keveredik saját magával, a mit később még azzal tetéz, hogy daczára előbbi heves tiltakozásának, erkölcsstana középpontjául mégis éppen a buddhizmus alapelvét, a részvétet teszi.

* * *

A mint fönnebb láttuk, Schopenhauer *minden olyan cselekvényt, melynek végső célja a cselekvő boldogsága, mint egoistikust az erkölcsi vizsgálásából kizár.* Az egoizmusnak és valamely cselekedet moralis értékének egymáshoz semmi köze nincsen, sőt inkább minden egoistikus motivationak távolléte képezi valamely cselekedet erkölcsi értékének a kriteriumát, az egoistikus motivumok pedig csak abban az esetben vannak távol, ha a cselekedet végső indító oka a cselekedetben passive résztvevő egyén jólétében vagy nyomorában fekszik, azaz, ha csak ama *más-nak* boldogságát avagy nyomorát tartjuk szemünk előtt. A motiváció ezen módja azonban feltételezi, hogy én valamely úton-módon egy más egyénnel magamat azonosítsam azaz, hogy az ő fájdalomban vele szenvedjek, nyomorát úgy érezzem, mint az enyémet, hogy akaratom végső célja ez a másik egyén legyen. Ez a folyamat pedig sem nem álmódott, sem nem légből kapott, hanem teljesen létező és egyáltalában nem ritka: a *részvét*-nek mindennapi tüneténye (phänomen) ez, a mely egyedül képezi valódi megjelenési alakját az erkölcsinek; *csak annyiban van értéke valamely cselekedetnek, a mennyiben ebből a részvéteből származik.*

Ez a *részvét* az ethika ősphänomenonja, tagadhatatlan ténye az öntudatnak, nem alapszik sem feltevéseken, sem valamely valláson vagy dogmán, hanem eredeti és közvetlen, magában az emberi természetben rejlik.¹ Csak az az alapja a *szabad igazságosságnak* és *valódi emberszeretetnek*, e két potentiának, melyek szemben állanak a fent említett antimoralis potentiákkal: a rosszakarattal és gyűlölködéssel, melyek az egoizmusból erednek és szülő anyjai sok-sok bűnnek.²

Schopenhauer ethikájában tehát a legelső helyet a *részvét* foglalja el és ő maga is elismeri,³ hogy moraljának alapja

¹ Grundprobleme der Ethik. II. 17. §.

² U. o. II. 16. §.

³ Parerga etc. II. 115. §.

azon igazságon nyugszik, a mely a Vedában és Vedantában a tat tivam asi¹ mystikus formulájában talált kifejezést.

Az a kérdés már most, hogy miként lehet egy más egyén szenvedése az én cselekvésem motivuma? Szorosabb vizsgálat után szemünkbe ötlük, hogy két világosan szétválasztott, megkülönböztetett fokozat van, melyeken egy más egyén szenvedése az én cselekvésem motivuma lehet: az első fokozaton visszatartatom attól, hogy *másnak fájdalmat okozzak*, a magasabb vagy második fokozaton a *részvét*, mely itt már positive működik, sarkal engem tevéleges segítségre.²

Az első fokozat *negatív* természetű, melyen előáll a *neminem laede* maximája, az *igazság* alapelve; ezen erénynek világos és tisztán erkölcsi, minden vegyüléstől ment eredete a részvétben van és nem ezen kívül, mert különben az egoizmusban kellene gyökereznie. Az igazságosság az első és a sarkerény.³ Ezen a fokozaton nem sértek meg senkit csak azért, hogy célomat elérjem; pillanatnyi gyönyörrel nem dülöm fel más ember boldogságát, nem veszem el más tulajdonát, hanem tiszteletben tartom mindenki jogát, sőt még az öngyilkosságtól is óvakodom, nehogy ezáltal saját terheitet mások vállaira rakjam.⁴ Az igazságos ember saját akaratának igenlésében soha sem megy el mások akaratának tagadásáig.⁵

E helyen illeszthetjük be legkönnyebben Schopenhauernek az államról s a jogról való felfogását. Az etikusok a jogról és államról való nézeteiket is ki szokták fejteni, mivel a jog szoros összefüggésben áll a kötelességgel. Schopenhauer is elmondja a jogról, jogtalanságról és az államról való sajátságos nézeteit, különösen a „Grundprobleme der Ethik“ című pályaművében. Szerinte az igazságot, mivel negatív jellemmel bír, ki lehet csikarni s ez a kicsikaró intézet az *állam*,⁶ melynek célja örködni a felett, hogy senki se szenvedjen igazságtalanságot. Mint ilyen egyszersmind védelmező-intézet is, mely véd a külső és belső támadások ellen és védelmezi az egyes államatagokat egymással szemben, sőt esetleg maguk a védelmezők ellen, azaz azok ellen, kikre a

¹ Annyi mint: „ez vagy te“.

² Grundprobleme der Ethik. II. 17. §.

³ Grundprobleme etc. II. 18. §.

⁴ Grundprobleme etc. II. 17. §.

⁵ Welt als Wille und Vorstellung. I. 66. §.

⁶ Grundprobleme der Ethik. II. 17. §.

védelem bízott. Első esetben eléáll a *népjog*, második esetben a *magánjog* és harmadik esetben a *közjog*. (Öffentliches Recht).¹ Es mert az erkölcsben az akarat, az érzület a vizsgálódás tárgya s ez az egyedül reális, az erős akarat az igazságtalanság gyakorlására vezethet, melyet azonban a külső hatalom megakadályoz. Az állam előtt az akarat, az érzület, mint olyan számításba sem jön, csupán egyedül a *tett* esik beszámítás alá; az érzület csak annyiban a kutatás tárgya, a mennyiben belőle a tett jelentése is megismerhető. Az állam különben nem is a rosszra hajló akaratot akarja kiirtani, hanem csak a jogtalanság gyakorlására vezethető motívumok mellé óhajt mindig egy annak végre nem hajtására vezető motívumot állítani.²

Az államszerződésben és törvényben nem lát egyebet Schopenhauer, mint könnyen kigondolt és kényelmesen tökéletesedő eszközt az egoismus hátrányos következményei ellen. Tévedett tehát Kant, mikor az állam felállítását, mint erkölcsi kötelességet, a kategorikus imperativusból akarta levezetni. Egyáltalában — szerinte — Kant egész jogtana tévedések különös szövődéke. Az is merőben helytelen állítás, hogy az állam egy olyan intézmény, mely az erkölcsiség előmozdítására van hivatva, a mely erkölcsi értelemben a szabadság s ezáltal az erkölcsiség feltétele.³ Különben is az államban nem a jog uralkodik, hanem a hatalom, mert a jog magában véve hatalom nélkül való. Az „államművészet“ problémája éppen abban áll, hogy a hatalmat a jog képében kell feltüntetni, hogy ezáltal a hatalom közvetítésével a jog uralkodjék.⁴ Az állam nem az egoismus, hanem csak az egoismus következményei ellen alapított, ezért mondja Aristoteles: Az állam célja a jóllét, azaz hogy a polgárok boldogul éljenek.⁵ A második, a magasabb fokozat maximája a imo omnes, quantum potes, iuva, azaz ezen a fokozaton nemcsak fájdalmat nem okozok senkinek, hanem ellenkezőleg, a részvét ösztönöz arra, hogy segítsék másokon.⁶ Ezen fokozat jelleme tehát positiv és eredménye az emberszeretet, a *caritas*, az *ἀγάπη*, melyet először a keresztyén vallás ismert el erény-

¹ Welt als Wille und Vorstellung II 47. §.

² Welt als Wille und Vorstellung I. 62. §.

³ U. o.

⁴ Parerga kai paralipomena. II. 127. §.

⁵ Welt etc. I. 62. §. s köv.

⁶ Grundprobleme der Ethik. II 16. §.

nek;¹ még Pláto is, ki pedig Schopenhauer szerint legmagasabbra emelkedett a morálban, csupán az igazságosságot említi erény gyanánt. Az ἀγαπή pedig természete szerint részvét és Schopenhauer nem késlekedik egyenes ellentétben Kanttal szemben, a ki az igazán jót és erényest csak akkor ismeri el mint olyant, ha az absztrakt reflexióból és éppen a kötelesség és a kategorikus imperativus fogalmából származik és a részvétet gyengeségnek deklarálja, de semmiestre sem erénynek — nem késlekedik Kanttal szemben kimondani; a pusztá fogalom a valódi erényre nézve olyan terméketlen, mint az igazi művészetre nézve: minden igazi és tiszta szeretet részvét és minden szeretet, a mely nem részvét, önzés. Önzés az εἰσως; részvét az ἀγαπή.² Az emberszerötetből folyik mindaz, a mit az ethika önfeláldozás, nemeszívűség stb. név alatt ismer.

E két maxima: *neminem laede*, az igazság alapelve és *imo omnes, quantum potes, iuva*, az emberszeretet alapelve, általános szabályai az önzetlen és minden egoismustól ment cselekedetnek s tehát legfőbb alapelvei az ethikának.

Az igazságosság erkölcsi tartalma az egész ó-testamentomnak és az emberszeretet az új-testamentomnak.³

Ha valamelyik ember szemei előtt a Maja fátyla, a principium individuationis, annyira fellebben, hogy ő többé nem tesz egoistikusan különbséget a saját és valamely más egyén személye között, hanem más egyének fájdalmában és bánatában éppen úgy résztvesz, mint a maga fájdalmában és bánatában és nemcsak kész a segélyre, hanem saját én-jét is feláldozza, csak hogy más idegen egyénét megmentse, az ilyen ember minden élő lény fájdalmát a sajátjának tekinti és így az egész világ fájdalmát elsajátítja. Az ilyen ember előtt semmiféle fájdalom sem idegen többé. Az ilyen ember megismeri az egyetemet, felfogja annak lényegét és azt örökös elmulásban, semmitérő törekvésben, benső küzdelemben és állandó nyomorban látja; bárhová tekint, szenvedő emberiséget, szenvedő állatvilágot s egy tovatűnő világot lát mindenütt. A világnak ilyen ismerete mellett, miért kelljen neki igenleni azt örökös akaratú aktusok által és miért kelljen azt ezáltal még szorosabban magához kapcsolnia? Ezen a ponton beáll a teljes *quietismus*. Az akarat mostantól fogva tel-

¹ U. o. II. 18. §.

² Welt etc. I. 67. §.

³ Grundprobleme der Ethik. II. 18. §.

jesen elfordul a világtól, borzad annak élvezeteitől, mert ezekben az let igenlését látja. Elér az önkéntes lemondás, az resignatio, az igazi nyugottság, csendesség teljes akarathelytelen állapotához. Akarata nem igenli többet a saját maga lényegét, hanem tagadja. A tünemény, mely által ez tudomást ad magáról, átmenet az erénytől az *askesishez*. Az askesisnek vannak ezután különböző fokozatai: önkéntes és teljes szüzesség, önkéntes és szándékos szegénység, a testnek szigorú sanyargatása, melyek mind-mind arra valók, hogy az örökös nélkülözés és fájdalom által az *akarat megölessék*. A mint lassanként az ember megöldöklí az akaratot, éppen úgy megöldöklí annak objektívait, a testet. Végre azután jön a halál, mely megsemmisíti az akarat megjelenési alakját teljesen. Olyan e halál, mint óhajtott megváltás, melyet örömmel fogad az ember és ujongó lélekkel üdvözl. Mindez pedig nem kigondolt philosophiai mese, mely csak ma született; ilyen volt a keresztyénségben sok szentnek az irigylésreméltó élete és még nagyobb mértékben meg van az a hinduknál és buddhistáknál.

Az askéták élete tele van benső örömmel és valódi mennyei nyugalommal; nincs, mi többé agaszsa tépelődő lelköket, mert az akarás ezer szála, mely őket eddig a világhoz kötötte, el van immár metszve. Ha egy ilyen askéta életét szemléljük — mondja Schopenhauer — belátjuk, hogy kívánságainknak a világ által való betöltései csak olyanok, mint az alamizsna, mely a koldust éppen azon a napon életben tartja ugyan, hogy azután holnap ismét éhséget szenvedjen.

De csak kevés embernek jut osztályrészül az ismeret, mely az érület legtükéletesebb javait és az általános ember-szeretetet szüli s az emberrel, a világ fájdalmait úgy ismer-teti meg mint sajátjait.¹ Ez csak a kiválasztottak, a szentek osztályrésze² azaz, a mint Schopenhauer kifejezi, a szentek útja. Két út van ugyanis: az egyiket *megvilágosodásnak* nevezi Schopenhauer, a mi nem egyéb, mint az akarat fordulása (Wendung) és a nyomorúságtól való megváltás. Ezt az utat az élet nyomora idézi elő s kétségen kívül ez a leggyakoribb. A másik út pedig, a már említett, a kiválasztottak, a szentek keskeny útja.

Tehát a fájdalom, a nyomor megvilágosító erővel bir. Az akarat tagadásától semmi sem áll távolabb, mint az ön-

¹ Welt als Wille und Vorstellung. I. 68. §.

² Welt etc. II. 49. §.

gyilkosság, a mi tulajdonképen erős igenlése az akaratnak. Mert a tagadásnak lényege nem abban áll, hogy ember az élet fájdalmait, hanem abban, hogy az élet élvezeteit utálja meg. Ezért az öngyilkos nem az élethez való akaratról mond le, hanem az életről. Ő akar élni, akarja a testnek akadálytalan létezését, de a körülmények szövődése ezt nem engedi meg neki és így nagy fájdalmat érez, mely annyira viszi, hogy magát elpusztítja aként, hogy az egyéni akarat a testet egy akaratilag aktus által megsemmisíti, mielőtt a fájdalom az akaratot megtörné. Kivételt csupán az *önkéntes éhhalál* képez, mert hiszen ez által kell kimulnia az akaratot megöldöklő asketáknak is.¹

Mivel a fájdalom megvilágosító processus, a mi létünk czélja nem az, hogy boldogok legyünk és éppen itt van az egyetlen tévedés, a mely velünk született. A míg mi ebben a tévedésben élünk, addig úgy tűnik fel előttünk ez a világ, mintha tele volna ellenmondással. Minden emberi élet, általában véve, egy szomorújáték tulajdonságait mutatja. Szerencsés élet lehetetlen.²

Ifj. Bartók György.

¹ Welt als Wille und Vorstellung. I. 69. §.

² Parerga kai paralipomena. II. 172. §.

T Á R C Z A.

KÁLVIN ÉS A GYORSÍRÁSZAT.

A történetkutatás megállapította, hogy Luther beszédeit Roth István és Röhrer György származtatták le ránk. Általában szokás volt már a legrégebb századokban, valahányszor világtörténeti események, nyilvános vitatkozások történtek, igénybe venni az író toll megörökítését. Cicerónak nem egy beszédét jegyezték elmondása közben. Shakespere művei is nagyobbára így váltak az utókor kincseivé, mert ebben az időben egy élelmes színházigazgató őrizkedett volna attól, hogy a színházában előadott darabokat nyomtatásban is megjelenesse s ezzel tüzetét rontsa. Majd Nagy Károly császárról halljuk, hogy gyűléseire hites jegyzőket rendelt ki, épp úgy, mint a Komnen császárok a zsinati tárgyalásokra.

Milyen viszonyban állanak mindezek a történetileg bebizonyított tények a gyorsírással mesterségéhez? Egyenként kutatni ezt, igen messze vezetne. Bizonyos azonban az, hogy a humanizmus kora és a reformáció nagy eszmeharczai erős lökést adtak az emberi elme azon törekvéseinek, hogy az elhangzott szó megrögzítésének módjait keresse s a szószék rögtönzött tanításait s intelmeit hiven igyekezzék papírra vetni s ezzel az emberiség közkinccseivé válni segítse. Ez a törekvés, ez a lényeges cél, nem pedig a többé-kevésbé eltérő módok és eszközök képezik a szellemi kapcsolatot a modern gyorsírás s a hajdankor hasonló rendszerei közt.

Egy, a genfi egyház diakonuszai által 1567-ben kiadott munka előszavában utalást találunk arra is, hogy bizonyos *Raguenier Dénes* nevű francia menekült már 1549 óta foglalkozott azzal, hogy Kálvin prédikációit szóról-szóra lejegyezze s tette ezt — mondja az idézett forrás — oly gyorsasággal és ügyességgel, bizonyos jeleket használva, hogy egyetlen szót sem hagyott ki.

Ezt az értesülést még lényegesen kibővíti Kálvin némely életírója, a kik még többet tudnak megnevezni azok közül, a kik Kálvin prédikációi följegyzésénél közreműködtek. Egyik ezek közül, Henry, a föntemlitett Raguenier Dénesen kívül még a következő íródeákjairól tud Kálvinnak: Budi János, Jonviller Károly, azután a tudós Des Gallart Miklós, Bourgoing Ferencz, Cousin János. Mindezek állandóan írták Kálvin beszédeit és prédikációit. Később az állam maga rendelt Kálvin mellé írnokot, hogy el ne veszzenek beszédei, mint a régieb-
bekkel történt. Végül bizonyos Spifama Andrásról is tesz említést Kálvin egyik életírója, a ki Kálvinnak a galataiakhoz írt levél fölötti egyházi beszédét s a rómaiakhoz írt levél fölött tartott prédikációját jegyezte le. Mindkettő most is a berni könyvtárban található; amaz ki van nyomatva, utóbbi azonban még kinyomatlan.

Kálvin János két évi bázeli tartózkodás után Genfben telepedett meg, a hol mint lelkész és theologiai tanár működött. Rendkívül élénk tudományos tevékenységet fejtett ki itt nagyszámú hívei körében, kik nagyobbára a vallási üldözések folytán hazájokat elhagyni kényszerített bevándorolt protestáns emigránsokból állottak. Befolyása e miatt Genfben nap-nap után gyarapodott és pedig nem csupán egyházi, de állami ügyekben is, külpolitikai és jogi kérdésekben, melyekben véleménye igen sokszor döntő volt. Épp ezért általán ismert szigora mellett is nagy népszerűségnek örvendett. Seregesen tódultak meghallgatni prédikációit, daczára annak, hogy szónoklata tűzben és erőben nem vetekedhetett Lutherével. De épp azért, mert lassan és meggondoltan beszélt, aránylag könnyű volt hallgatóinak beszédeit lejegyezni.

Előadásának vontatottságát, különösen később, asthmaticus bántalmainak tulajdonították. De bármi volt is ennek oka, bizonyos, hogy a hirneves francia philologus, epigrafista és numismatikus, Justus Scaliger, a ki Kálvint hallotta beszélni, megjegyzi egy helyt, hogy „él Genfben egy ember, a ki Kálvin prédikációi lejegyzésével keresi kenyerét“.

Tudnunk kell, hogy Kálvin sohasem szokta beszédeit kidolgozni, a szószékre sohasem vitt magával kéziratot vagy más könyvet, mint a bibliát. Maga mondja egy kiadatlan levelében, hogy: „sohasem írtam le otthon a nyolczvanadik zsoltárról tartott 22 beszédemet, hanem egyszerűen kinyomtatták, úgy, a hogy a templomban le tudták jegyezni“.

Igy maradtak ránk Kálvin összes beszédei és prédikációi, a mikből Senebier 2025-öt sorol föl, s a melyek jelenleg mind a genfi könyvtárban őriztetnek.

Különben is tudjuk, hogy Kálvin annyira el volt halmozva teendőkkal, hogy maga panaszkodik egy levelében: „Egyre megújuló és oly kellemetlen írásbeli munkáim annyira elfoglalnak, hogy már szinte meguntam az életet“. Mivel pedig az írás mechanikus munkája fárasztotta őt, tehát egy famulust használt, egyikét a nála ellátáson levő ifjakkak titkár gyanánt, a kinek oly gyorsasággal mondott tollba, hogy az alig követhette.

Ezeknek a stenografusoknak aztán, kikről még bővebb adatokat találunk Kálvin biográfiájában és összes művei gyűjteményében (Opera Calvini), feladatuk volt nemcsak írásbeli munkákat fogalmazni Kálvin számára, hanem az általa diktált leveleket és kisebb értekezéseket is lehető gyorsasággal papírra tenni úgy, hogy így aztán Kálvin vállairól elmulhatott egy nagy teher s megengedhette magának, hogy egy-egy félórácskát jó barátaival csevegve tölthessen, vagy orvosai által rendelt sétáját végezhesse.

Sőt arról is vannak adataink, hogy ez a titkár lehetőleg mindig Kálvin környezetében tartózkodott s Béza szerint ő volt az, a ki halálos ágyán Kálvin utolsó szavait fölfogta és lejegyezte. Ugyanis mikor Kálvin utolsó óráját közeledni érezte, még egyszer látni akarta barátait és hivatalbeli kollégáit. Következő nap tehát a négy syndikus és a tanácsurak ünnepélyes menetben vonultak az ülésteremből Kálvin lakására s miután ágyát körülállották, Kálvin minden erejét összeszedve felült, hogy megszakítás nélkül előadhassa mondanóit. Beszédét aztán, mondja Béza, szóról-szóra lejegyezték.

Mindezekből tehát kétségtelen, hogy Kálvin mellett gyorsíró működött. A kérdés nehezebb része az, hogy miben állott az a gyorsírói rendszer, a melynek Kálvin nyilvános hitványoklatai és beszédei fenmaradását köszönhetjük? Mi volt a kulcsa azoknak a rövidítéseknek, a melyekre Kálvin szóbeli előadása minden nyugodtsága mellett föltétlenül szüksége volt a stenografusnak, hogy az élő szóval elmondott beszédet szószerint visszaadhassa? Erre vonatkozólag adataink már sokkal gyérebbek, megbízhatlanabbak. Semmiesetre sem kell azonban a mai sokkal tökéletesebb rendszerekre gondolnunk. Arra nézve, hogy a gyorsírás technikája Kálvin idejében mily fokon állt, eléggé informálva vagyunk, hogy megítélhessük, mikép Kálvin írődeákja sem térhetett el valami lényegesebb módon az addig elért eredményektől s nem vitte sokkal előbbre a gyorsírászat ismert methodusait.

Mint említettük, *Raquenier Dénes* volt Kálvin tulajdonképeni titkárja és gyorsírója. Erdemeiről tanuskodik, hogy

a francziák szolgálatukba fogadták s rendes fizetést adtak neki jegyzeteiért, a város pedig 1556-ban a polgári joggal ruházta fel díjtalanul. Kálvin maga csodálattal adózik az ő gyorsírói ügyességének s jegyzeteinek hűsége annál dicsérendőbb, mert mint mondók, abban az időben még a gyorsírás eszközei nagyon tökéletlenek voltak. Alig haladták túl a görögök tachygrafiáját, melynek emlékei papyrus-töredékeken és viasz-képlákon maradtak ránk s a Cícero szabadon bocsátott rabszolgája, Marcus Tullio Tiro által feltalált s utána Tironismusnak nevezett, később pedig a középkori szerzetesek által még tovább fejlesztett rendszert, a mely pedig csak a szótók, végezetek, névelők, névhatározók stb. bizonyos jelek általi rövidítéséből állott. Az egész gyorsírászat itt is a szavak lehetőség szerinti megrövidítését fogadta el elvül, párosítva meglepő kézügyességgel, kihagyásokkal és jó emlékező tehetséggel. Különbözik pedig egészen az író egyéniségén alapult. Egyszerű jelekből álló ábécze, különös összekötési szabályok ellenben nem léteztek, csupán egyes betűk nyertek rövidebb, folyékonyabb formát. Így például az „f“-t keresztvonal nélkül írták, a „t“ olyan, mint a kis „i“ pont nélkül, az „s“ pedig többnyire egy hullámvonal a sor fölött és alatt.

Voltak azután rövidítések az „ae“, „us“, „um“, „ur“ végzetekre, szórövidítések a „prae“, „pre“, „pri“, „pro“, „per“ praepositiókra s a „qui“, „quam“, „quod“ névmásokra (természetesen mindenütt latin szöveget értve). Az egyetlen „p“ vagy „q“ betű jelzi ugyanis sajátos jelek hozzátételével az egész szót. A legjelentékenyebb rövidítést érték azonban el egész szótagok elhagyásával a szó végén vagy közepén, a mit egy rövidítési jel, — vízszintes vonal — fejez ki, mely azonban „m“ vagy „n“ helyett is sokszor áll. Máskor az egész vonal elmarad, vagy hullámvonal lép helyébe. Egyes összevonások is, mint p. o. „animo“ helyett „aio“, „episcopis“ helyett „epis“, „frater“ helyett „fr“, „modo“ helyett „mo“, továbbá „nas“ = „nostras“, „nuc“ = „nunc“, „pmu“ = „primum“, „rendere“ = „respondere“, „s“ = „saulus“, „vru“ = „vestrum“, sok időmegtakarítással jártak.

Kálvin életirataiból továbbá az is kiderül, hogy gyorsíróit Kálvin nemcsak a templomban foglalkoztatta, hanem gyakran lakására is rendelte s ott is munkát adott nekik. Ilyenkor három gyorsíró is állott rendelkezésére, mindenik előtt egy fehér lap, a melyet lehető gyorsan teleírt s ha valamelyikök egy szót nem értett, a mi nem ritkán fordult elő, olyankor a másik kettő segítette ki. Ez tehát körülbelül a mai turnus-rendszer csirája volt. Az előadás befejezése

után a már említett Jonvillaeus, mint gyorsíró-főnök átnézte a stenogrammat, összehasonlította azokat egymással s végül egy harmadiknak még egyszer lediktálta, átolvasta s következő nap Kálvinnak bemutatta, a ki aztán a hol egy szó hiányzott, vagy egy passus nem volt egészen érthető, megtette rajta a szükséges javításokat.

Ilyen volt a gyorsírászat ezelőtt több mint háromszáz évvel. Mily hatalmas eszköze a kulturának, milyen kimeríthetetlen forrása a késő jövő tudásának, mely nélküle meg lenne fosztva az emberi szellem messze időkbe bevilágító fáklyáitól.

—r.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Marczali Henrik: **Nagy képes világtörténet.** XII. kötet; Korunk állami és társadalmi alkotásai. Kiadják a Franklin-Társulat és Révai Testvérek Budapesten.

A 12 kötetes nagy munkának ez a befejező kötete, mely 42 íven a legújabb kor történetét ismerteti *Marczali* Henriknek, a vállalat szerkesztőjének kipróbált tollából.

Miként az egész ötszáz íves munkának az a legfőbb érdeme, hogy a magyar nemzet történetét szervesen összeforrasztja az európai népek történetével, úgy a befejező 12-dik kötetben is leginkább az ragadja meg a figyelmünket, hogy a magyar eseményeket az európai történethez fűzi, hogy az európai és a magyar történet kölcsönhatását tanulságosan fölmutatja s a magyar vonatkozásokat a világtörténet perspektívájába beállítja. Ezzel először hazafias szolgálatot tesz, a mennyiben a mi történetünket magyarázza, szemünket megnyitja a jövő iránt, politikai terveinket és fejlődésünk útját logikusabban láttatja velünk. Másodszor meg a külföldi történettudománynak nyújt nagy segítséget, midőn nemzetünk történetét higgadtan és logikusan hozzáfűzi a nyugateurópai történelemhez és ezzel remélhetőleg megszünteti azt a szégyenletes állapotot, hogy a külföldi legnagyobb történeti munkák is csak pusztán megemlítik történetünk egyik-másik nagy alakját, de történetünk szerves ismeretét még dióhéjban sem nyújtják.

A kézalatti 12-dik kötetnek másik nagy érdeme az, hogy a legújabb kor történetét egészen a XX. századig, azaz napjainkig lekiséri s e tekintetben még a külföldi világtörténelmi nagy munkák között is egyedül áll. A legújabb kor történetét három részre osztva ismerteti. Először a forradalmak korának eseményeit tárgyalja 1848—1849-ben, még pedig sorban a francia, az olasz, a németországi, az ausztriai és legbővebben a magyarországi forradalom történetét. Azután a reactio korában keletkezett új államalakulásokat tárgyalja, nevezetesen az olasz egység és a német egység léte-

sülését, Ausztria-Magyarországon a kiegyezés létrejöttét, a nyugat-európai államok (Angolország, Franciaország, Spanyolország) területén lefolyt eseményeket, majd az északi és keleti Európa történetét, végre a gyarmatvilág fejlődését. A befejező harmadik részben az utolsó évtizedek külső történetét és belső fejlődését vázolja le egészen a khina-japáni háborúig.

A könyv szellemére jellemző fényt vetnek szerzőnek eme befejező sorai: „Bizonyos, hogy korunk sok illúziót szétrombolt. A XIX. század oly gyökeresen végzett a kormányformák elsőségéről szóló teoriákkal, mint a XVIII. század a vallások viszályával. A nemzetek értékét nem forma állapítja meg. A mi állandó, az csak anyagi, szellemi és mindenekfölött erkölcsi erő lehet. Még a szabadság is csak ott válik a nemzetnek igazán javára, a hol erős, hagyományos erkölcs támogatja. Hol az hiányzik, nem erőre, hanem züllesztésre vezet. Az egyén joga és kötelessége az érvényesülés. A társadalom kötelessége arra ügyelni, hogy mennél erősebb az individualitás, annál kizárólagosabban a köznek szentelhesse magát. A nemzeti nevelésnek ez a történeti jelentősége. Mert ha a földön nincs is magasabb az egész emberiségnél, tudnunk kell, hogy azt is csak úgy szolgáljuk, ha azt a szervezett nemzetet, azt az államot, melyhez tartozunk, emeljük magasabb fokra. A világverseny nagy-szerűsége, a világforgalom megdöbbentő, egyaránt romboló és alkotó hatásai sokat tán Seneca gondolkozására, a haladás elvetésére, a régi egyszerűség vélt boldogságának áhítózására vezetnek. Mi más-kép gondolkozunk. Sophoklessel értünk egyet: „Sok nagyszerű van e földön, köztük az ember a legnagyobb“.

A munka kiállítása minden tekintetben méltó a mű tudományos értékéhez; gyönyörű illusztrációi, számos képe, műmelléklete, térképei nemcsak a kiállítás értékét, hanem a szöveg használhatóságát és tanulságait is növelik. A nagybecsű munkának a történetkedvelők, nagyobb iskolák és egyházak könyvtárából nem volna szabad hiányoznia.

Dr. E. Nagy Olivér: A győri evang. egyházközség története. Kiadja a győri egyházközség. (Győr, 1905. 221. l.)

A győri egyházközség fontos multjánál, régiségénél és geographiai helyzeténél fogva messze meghaladja a tisztán helyi vonatkozású gyülekezeti monographiák jelentőségét. Szerzőnek, a ki eperjesi jogtanár, egyetemi magántanár és győri születésű ember, munkája megírásában nagy segítségére voltak édes atyjának, Nagy Endre

győri ügyvédnek egyháztörténeti jegyzetei, szerzőnek a tárgyra vonatkozó történeti tanulmányai és saját levéltári kutatásai; ezek nyújtják azt a hármast, melyből ez a munka táplálkozik.

A kidolgozásnál nem az volt a szerző szándéka, hogy a történeti eseményeket időrendben csak szárazan felsorolja; hanem az a célja, hogy a magyarországi általános történelem, de kivált a magyar protestáns egyháztörténet folytonos szemmel tartásával és követésével élénken festett képet adjon egy oly egyházközség multjáról, a melynek életeseményei számos ponton kiemelkednek a helyi érdekű események köréből. Helyesen mondja a szerző, hogy a hazai protestantizmus kitűnő szolgálatot tesz nemcsak a vallás, hanem a nemzeti törekvések ügyének is, ha régi, kipróbált hűségű egyházközségei egymásután megörökítik a történetüket. Ez a sok monographia ércnél maradandóbb bizonyossága lesz annak, hogy hazánkban a protestantizmus össze van forrva a hazaszeretettel és hogy a vallás érdekében végig küzdött harcainkból megtermékenyült a magyar szabadság fája is.

A győri lutheránus egyház busásan végigszenvedte mindazokat az üldözéseket, elnyomásokat, anyagi és jogi megrövidítéseket, a melyekben a protestantizmusnak hazánkban a XVII. és XVIII. század folyamán egyetemlegesen olyan bőséges része volt. Sokszoros szenvedését fokozta Győr város helyzetének kiválósága. Győr évszázadokon át fontos védelmi pont, Dunántúl éjszakai részének valóságos kulcsa volt, s e mellett róm. kath. püspöki székhely. Két oly tényező, a mely folytonosan belejátszott a győrvárosi protestantizmus életébe. Mikor a várkatonaság körében számosabbak voltak a protestánsok vagy a püspöki széken türelmesebb főpap volt, a protestánsok egyházi helyzete rendesen lendületet vett; mikor a katonai és papi vezetőkben vallási türelmetlenség uralkodott, pedig rendesen ez volt az eset, akkor az evangéliom hívei Győrben is valóságos martirok voltak, a kiknek folytonos szenvedés volt az osztályrészök.

A győri protestantizmus bölcséjét a német várórség kebelében ringatták. A magdeburgi származású Joachim volt a várbeli lovasság első lelkésze, Rueber várkapitány volt az evangéliom híveinek első pártfogója, kinek védelme alatt már 1566-ban a jelenlegi belvárosi apácázárdában templomuk volt a lutheránusoknak, s a következő évből hiteles adat igazolja, hogy a városi polgárságnak is volt egy magyar és egy német nyelvű predikátora. De volt a győri evangéliomi gyülekezetnek iskolája, még pedig latin iskolája is, mert Szezei Molnár Albert, a híres zsoltárfordító 1587-ben a nagygyőri iskolában tanult és onnan ment először Gönczre, azután pedig Debreczenbe. Másik figyelemre méltó jelenség a győri prot. egyház történetében az, hogy az ágostai és helvét. hitvallású evangélikusok

Győrött is egyazon gyülekezetben testvéri közösségben éltek, csak nyelv tekintetében különböztek egymástól, a mennyiben a magyar ajkúak inkább kálvinisták, a németek lutheránusok voltak. Ez a belső és külső békés lakozás azonban csak a XVI. század végéig tartott.

A XVII-ik század kedvezőtlen vallásügyi fordulatát az evangéliom győri hívei is hamar érezni voltak kénytelenek. A bécsi békében biztosított nyilvános és szabad vallásgyakorlat daczára, Győr protestánsaitól a római kath. szellemű várőrségre támaszkodó püspökség és káptalan a templomokat, parochiális házakat és iskolákat erőszakkal elszedte, a protestáns egyházi életnek minden megnyilatkozását a város területén megtiltotta. E miatt a protestánsok 1614-ben a Győrrel szomszédos Pataházán vettek maguknak telket, ott építettek imaházat és paplakot, oda jártak ki istentiszteletre a Győr városából kiüldözött evangéliumi keresztyének egészen 1647-ig, a linci békét követő újabb vallásügyi törvény idejéig.

Az 1647. évi 9. t.-cikk a győrieknek nem adta ugyan vissza a XVI. század folyamán birt egyházi javaikat, de megengedte, hogy az Újvárosban a két hitvallású evangélikusok egyesült erővel templomokat építsenek, a mi a mai Kossuth-utczában (József-templom) 1649-ben fel is épült és 1749-ig a protestánsok közös temploma volt. A győri gyülekezet a XVII. század második felében ismét virágzásnak indult. A két evangélikus felekezet ismét egyesült. De a külső békesség most sem volt teljes, szabad vallásgyakorlatukban gyakran háborgatja őket hol a klérus, hol a klérus által befolyásolt vármegye. Ám azért a gyülekezet a nyomás alatt is nő. Vannak hírneves papjai, mint Farkas András, kiváló iskolai rektorai, mint Fábry Gergely, nagy jóltevői, mint Telekesi Török István és neje Komáromy Katalin. Az üldözés heve Mária Terézia korában tört ki, a lelkészeket kiüldözték, az iskolákat bezárták, az újvárosi templomot a városi magistrátus határozatából a protestánsoktól elvették és az újvárosi katolikusok tulajdonába adták át a királyné fiának, József főherczegnek tiszteletére József-templomnak nevezték el 1749-ben.

Ez időtől fogva a 1781. évi türelmi rendeletig a győri protestánsok ismét templom nélkül, pap nélkül, iskola és nyilvános vallásgyakorlat nélkül tengődtek. A türelmi rendelet után 1782-ben ismét gyülekezetté szervezkednek, 1784-ben templomot építenek, az iskolaügyet is újjászervezik, új iskolát építenek, a magyar és németajkú hívek számára külön-külön lelkészi állást szerveznek, egymásután humanitárius intézmények keletkeznek, szóval ismét virágzásnak indul a sokat hányatott valóban martir gyülekezet. A virágzás nem is rövid életű, benyúlik az egész XIX. századba, a melynek első felét méltán nevezi a szerző a nyugodt

és belterjes élet korszakának. Ekkorra esik a méltán híres győri énekeskönyv kiadása (1811), az iskolák magasabb színvonalra emelése, a konviktus fejlesztése, az egyház anyagi erejének örvendetes emelkedése. S ez a fokozatos, bár nem rohamos emelkedés a XIX. század második felében is tart és Haubner Máté, később Karsay Sándor püspöksége alatt sem szűnt meg. A győri egyházban ma két lelkész, nyolcz tanító (férfi és nő) 4428 evangélikus lelket gondoz.

S. Szabó József: Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve III. évfolyamában az egyesület 1904—1905-ik évi működéséről számol be. A 159 lapra terjedő Évkönyv tartalmát az egyesület működéséről szóló jelentések és a pápai közgyűlésen tartott felolvasások alkotják.

Az egyesület a lefolyt harmadik munkaévben is híven teljesítette a kötelességét. Emelkedő és tekintélyes a tagjainak száma: 440, a kik között 24 alapító. Nyomatékos felterjesztéseket készített a felekezeti tanárok nyugdíjtörvényének revíziója, a református tanárjelöltek gyakorlati képzése, a középiskolai tanárok fizetésrendezése és a tanárok méltányosabb egyházi képvisellete ügyében. Pályadíjakat tűzött ki részint tanügytörténeti munkára, részint középiskolai tankönyvre. Közgyűlésén tartalmas felolvasásokat tartott.

A pápai közgyűlést Lic. *Rácz* Kálmán emelkedett szellemű imádsága és *Dóczi* Imre tartalmas elnöki beszéde nyitotta meg. A megnyitóban helyesen emeli ki *Dóczi*, hogy a felekezeti iskolának és a felekezeti tanügyi törekvésnek e hazában csak addig van létjogosultsága, míg a magyar nemzeti állam és a magyar nemzeti műveltség szolgálatában áll. Nem az iskolák egyformaságában, hanem a nevelési irányelvek s az iskola szellemének közösségében rejlik a nemzeti műveltség egységének biztosítója. Találón mutat rá a nevelés egyik legfontosabb tényezőjére, a tanár egyéniségére. A tanári foglalkozás már magában is a legeszményibb foglalkozás, még inkább azzá válik a hivatás magasabb felfogása és a lelkesedés szent tüze által. Vegyünk példát a tanári hivatás felfogásában elődeinktől, a régi kor nagyevű kálvinista tanáraitól, a kik apostoli hittelt és lelkesedéssel szentelvén életüket hivatásuknak, együtt bujdosnak, együtt vándoroltak az üldözött iskolával s az iskola ott volt, a hol ők ajkaikat a tanításra megnyitották.

A pápai gyűlési felolvasások sorát *Zoványi* Jenő sárospataki theol. tanár nyitotta meg az 1848. évi XX. törvényezikk és a

protestáns iskolák cz. dolgozatával. Erélyes, sőt helyenként éles hangon és radikális modorban követeli szerző, hogy e törvény alapján a prot. iskolákat minden fokozaton nagyobb mérvű rendszeres segélyben részesítse az állam. Ehhez képest sürgeti, hogy keresse meg a konvent a kormányt, hogy az egyházi czélokra kiszolgáltatott összegek megfelelő emelésével, a jogakadémiák állami segélyezésének törvénybe foglalásával, a középiskolák segélyét az 1883. évi XXX. t.-cikk alapján kiutalt segélyek kellő mértékű felemelésével s a népiskolák segélyét az idevágó törvényezikkek revidiálásával az állami intézetekkel minden tekintetben egyenlő színvonalon rendezze. E cél érdekében keresse meg az egyesület vezetősége az iskolafentartó egyházi hatóságokat és az országos középiskolai tanáregyesületet a végből, hogy a magok részéről mindent kövessenek el az összes tanári és tanítói fizetések állami színvonalra emelése végett.

Irodalmi becsü *Kis Ernő* pápai főgimnáziumi tanárnak Veszprémmegye református köznépéről tartott felolvasása. Éles megfigyelő elmével alaposan, híven és színesen rajzolja meg a veszprémi kálvinista nép életét, foglalkozása, életmódja, vallásos és erkölcsi élete stb. szempontjából, kiterjeszkedve a népnek a házasságkötés, lakadalmazás, temetés körüli szokásaira. Majd arra a kérdésre felel a felolvasó, hogy miképen gondolzza iskolánk (a pápai) a nép szeretetét?

Hasonló értékű *Fogarasi Albert* nagyenyedi főgimnáziumi tanárnak a gimnázium és az élet című felolvasása, a melynek következők a vezető gondolatai. A gimnázium az ideális életirány szolgálatában áll, a mit a nemzeti nyelv és nemzeti tárgyak s az óklasszikus nyelvek és irodalmak kultiválásából merít. Az ideális irányt a két alsó osztályban csak nemzeti tárgyakkal kell táplálni, a miért a latin nyelv tanítását csak a 3-dik osztályban kellene kezdeni; A görög pótló sem a maga, sem a gimnázium célját nem valósíthatja, tehát csak káros kísérlet. Meg kell találni az eszközöket, a melyekkel a görög nyelv és irodalom tanítása teljes sikerre vezet; ezek között egyik az, hogy a görögöt be kell sorozni a szóbeli érettségi vizsgálat tárgyai közé.

A tartalmas Évkönyvre és a hasznos tevékenységű Tanáregyesületre felhívjuk a művelt protestáns közönség rokonszenvét és támogatását. Helyén volna, hogy tehetősebb világi uraink, az egyházak és iskolák gondnokai minél számosabban belépnének a Tanáregyesület alapító tagjainak a sorába.

Juhász László: Mélység és magasság cím alatt egy kötet imádságot és elmélkedést (köztük néhány szertartási beszédet adott ki Budapesten (1905., ára 2 kor., 174 lap, Franklin-Társulat). Juhász László újpesti segédlelkész, az, a kinek nevét a Budapesten nemrég lezajlott lelkészválasztás alkalmával oly sokszor emlegették a hírlapok.

A könyv, mint az Előszóban olvassuk, az életnek és a halálnak nagy kérdéseire igyekszik megnyugtató feleletet adni. A mint a végzetnek nagy lezskéje vagy a véletlen alkalom élembe hozta, kiragadtam az élet forgatagából a mindnyájunkat érdeklő kérdéseket: Mi az ég és mi a föld? Hogyan lehetséges a mennybeszállás? Nagy szerencsetlenségeket miképen tud megmagyarázni az értelem? A nagy csapásokat az Isten jóságával hogyan tudja összeegyeztetni a szív? Miért jön fel a nap a gonoszra is? És ha az Isten igazságos, miért áztatja a termékenyítő eső a rossz ember földjét is? Miért kellene eszmények a boldogtalan szívű emberiségnek? Honnan jött a világra a háború? És honnan jöhet a béke? Égi hazánk szeretete nincs-e ellentétben földi hazánk szerelmével? Mindezek és a könyvben visszhangzó más tarka kérdések, melyek a *mélység és magasság* némaságát fölverik, valóságos problémák, melyek örökké izgatják az emberi értelmet, melyekre mégsem a tudomány, hanem a szív vallása adja meg a feleletet. Titkokat megfejtani és fájdalmakat megvigasztalni inkább képes a csillagos eget kereső *hit*, mint a lét mélységeit kereső *tudomány*, habár a confessio is tiszteli a racionális logikának örök törvényeit. A mi credónkat nem az abszurdumok valószínűtlensége avatja dogmává, hanem erkölcsi kifejlődésünknek természetes postulatuma és világnézetünknek és vallásrendszerünknek józansága. Elmélkedéseim alapja mindig a revelatio örök igéje; színe komor vagy derűs, mint az élet maga, hangja egyszerű, mint az erdők zúgása. Imádkozásomnak egyik szárnya az Isten jóságába vetett bizalom; másik szárnya az emberiség szenvedéseiben résztvevő szeretet.

Az Előszóból közölt eme néhány sor rövid bemutatója és jellemzése lehet e könyvnek. Tartalmi bemutatója, mert a benne foglalt imádságok és beszédek a közölt tárgyakról szólanak, melyek mint a földi élet mélységei és az eget magassága gondolkozásra készítették a fiatal szerző fogékony lelkét. De jellemzésére is szolgálhatnak a könyv szellemének és modorának, mert Juhász az imádságokban és elmélkedésekben is úgy ír, a mint az Előszó néhány közölt sora mutatja. Nevezetesen a szerzőnek van érzéke nagy problémák felvetéséhez; nagy képzelete a mélységben és magasságban járáshoz, és van nyelve, hogy az átértett és elképzelt gondolatokat és érzéseket színes szavakba öltöztesse. Könyve egy forrongó, de még ki nem alakult tehetségnek, egy magas röptű, de

az evangéliom erőivel eléggé még át nem hatott, meg nem érlelt hitnek figyelemreméltó megnyilatkozása. Lélek és erő lüktet e könyvnek mind imádságaiban, mind elmélkedéseiben, de az a lélek még nincs megedzve az evangéliom tüzében és az az erő nincs még megszentelődve a kijelentés szentségében. A Szentírás örök igazságai a szerzőnek inkább csak az ajkán csendülnek meg, a szívéből még nem buzognak kellően. Mikor imádkozik, inkább csak okoskodik s mikor elmélkedik, inkább csak szónokol és deklamál. Tehetségre valló dolgozataiból hiányzik még tartalmilag az élő hit bensősége és az igazság meggyőző ereje; szerkezetileg kívánatos a gondolatoknak és érzéseknek szabatosabb világosabb kifejezése és a színes és erőteljes stylusnak a sok sallangtól és sujtástól való megtisztítása. Mert az ilyen tehetség megérdemli, hogy tartalmában és formában mélyüljön, tisztuljon, mivelődjék.

Bánóczy József: Az Izr. M. Irod. Társulat Évkönyve 1905-re a Franklin-Társulat nyomdájában 326 lapon megjelent. Tartalma: Irodalmi munkálatok (1—286. l.) és Társulati Közlemények 287—326. l.)

Az IMIT-ről röviden fölemlítjük, hogy tagjainak száma 619, a kik a végre egyesültek, hogy az izraelita vallásos tudományt és szellemet irodalmilag ápolják és fejlesszék, a mit tud. theologiai könyvek kiadásával, felolvasások rendezésével, irodalmi pályaművek közzétételével mozdítanak elő.

A Társulat 1904. évi bevétele 8940 kor., kiadása közel 8000 kor., alapítványi vagyona 20.000 kor., forgó tőkéje 3460 korona. Működésének évi tükre az évenként megjelenő Évkönyv, a melynek 1905. évfolyamában ismét sok értékes irodalmi dolgozat jelent meg.

Az Évkönyv irodalmi munkálatai között van több költemény, továbbá tanulmány, életrajz, jellemrajz, emlékezés, irányczikk. Költeményeket közöl az Évkönyv *Feleki* Sándortól: Madárdal a templomban, *Kiss* Arnofdtól: Vallomás, *Gábor* Andortól: Temetőben, *Varsányi* Gyulától: Saul és Dávid, *Avar* Páltól: A tanácsos úr, *Heves* Kornéltól: A rókák, *Patai* Józseftől: Vallásos énekek, *Mezei* Sándortól: Abiság, *Szilágyi* Gézáttól: Jephthe czim alatt. E költemények közül némelyik nagyon szép, de mindenik irodalmi színvonalon áll.

Könnyebb rajzokat írtak a kötetbe: *Ágai* Adolf: Régi naplók, *Nagy* Endre: Ki a bölcsebb? *Feigl* L. H.: Goethe és a Biblia, *Dr. Vajda* Béla: A zsidók és hazájuk, *Dr. Schwarz* Gábor: A raguzai vérvád 1622-ben, *Büchler* Sándor: A magyar nyelv terjeszkedése a zsidók között. Az élet- és jellemrajzok körébe tarto-

zik dr. *Bacher* Vilmos: Rasi és Maimuni jellemrajz, *Klein* Mór: Maimuni élete és működése, dr. *Bernstein* Béla: Jókai Mór jellemzése, *Lazarus* Adolf: Sulzer Salamon című dolgozata. A tudományos és történelmi tanulmányok között dr. *Mahler* Ede: Egyiptomi kulturelemek a Bibliában, dr. *Acsády* Ignác: Áttérések a multban, dr. *Krausz* Sámuel: Zsidó apostolok, *Mandl* Bernát: A zsidók közgazdasági tervei Magyarországon a XVIII. században, dr. *Farkas* József: A tudomány önzetlen művelése a zsidóságban és dr. *Schächter* Miksa: Az assimilatióról című dolgozatai.

Az Évkönyvben közölt dolgozatok közös vonása, hogy a magyar nemzeti és zsidó felekezeti szellem szolgálatában a közművelődést és az általános emberszeretetet ápolják és erősítik. Elismerésre méltó sajátságuk ezeknek a dolgozatoknak az is, hogy a mit közölnek, azt izléses irodalmi formában közérthetőleg közlik. Határozott, öntudatos zsidó szellem ömlik el a munkálatokon, de azért az erős felekezeti szellem nem türelmetlen, nem sértő, nem felekezeteskedő.

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Beiträge zur Weiterentwicklung der christl. Religion.
Herausg. von Prof. *Deissmann, Dorner, Eucken, Gunkel, Germann, Meyer, Rein, Schroeder, Traub, Wobermin.* München (Lehmann), 1905. 386. lap. Ara 5 márka.

Szerzők műve történetkritikai szemlét ad az emberiség vallásos fejlődésének történetéről a legrégebb kezdettől föl a vallás lényegét tárgyaló liberális protestantizmus magaslatáig azzal az apologetikai céllal kapcsolatban, hogy a keresztyén vallásnak történeti és hitelvi alapon egyaránt folytonos reformációra és további fejlesztésére van szüksége. 10 előadásban fejtik ki tárgyukat bő szakismeretek alapján és rendkívül vonzó alakban.

Így mindjárt az első *Schroeder* bécsi tanártól, „a vallás lényege és eredete, gyökerei s azok kifejtéséről“ szól. *Lubbock, Roskoff, Tylor* és *Peschel* kutatásai nyomán méltán hangsúlyozza a szerző, hogy „vallástalan nép nincsen“, sőt „a vallás az emberiség universalis jelensége. A vallás lényegét azonban különféleképen értelmezik. *Harnack* szerint „Isten- és emberszeretet“, *Schleiermacher-nél* „a feltétlen függés érzete“, *Kant-nál* „az isteni parancsolatok kötelességszerű teljesítése“ s *Tylor* szerint „a szellemi lényekben vetett hit“ a vallás, mely definíciók mindegyike képvisel egy-egy igaz gondolatelemet. *Tolstoj* és *Caird* szerint „a véges akaratnak a végtelen istenivel való azonossága“ a vallás. Szerzőnk az előbbi meghatározásokat összefoglalva így definiálja a vallást: „*Religion* ist der Glaube an geistige ausser und über der Sphäre des Menschen waltende Wesen oder Mächte, das Gefühl der Abhängigkeit von denselben und das Bedürfniss, sich mit ihnen in Einklang zu setzen,“ mely definíció csakugyan a vallástörténet bizonyossága szerint a vallásalakok mindegyikére alkalmazható. — A vallás eredete tekintetében szerzőnk a descendenztheoria híve, a mely szerint az emberiség vallásos érzése és képzetköre egy folytonos fejlődési és tökéletesedési lelki folyamat, a melynek legfőbb nevelő faktora maga az Isten. — A vallás gyökere szerzőnk szerint altruista alapon magyarázva a természetimádás, a lélek kultusza s egy legfőbb jó lényben vetett hitben keresendő. A természetimádás megfelel az emberi természet érzéki, a lelkek és szellemek kultusza az ő szellemi, s a jót követelő legfőbb lényben vetett hite az ő

erkölcsi lényegének. Az emberiség vallásos fejlődésének vég- és célpontja Krisztus Isten- és emberszereteti evangéliuma.

A 2-ik előadásban Gunkel tanár „a modern kutatás világánál az ószövetséget“ ismerteti. A vallásos érzés újabbii föllendülése s a haladó protestáns theologia szülte a biblia tudományt.

Az ószövetség mai egybehangzó tudományos kritikai értelmezésének eredménye a következő: 1. Az első 5 bibliai könyv nem Mózes-től való, hanem több század folyamán át számos forrászerű iratból keletkezett gyűjtemény; 2. a zsoltárok nagy száma nem dávidi eredetű; 3. Jezsaiás könyvének 2-ik része (40—66 fejezet) nem Jezsaiás prófétától való, hanem Cyrus későbbi uralmának idejében keletkezett; 4. Dániel könyve nem a babilonai fogság, hanem a Makkabäus-korszak görög uralmából való. Mózes 5 könyvének „forrásiratai“ Wellhausen kutatásai alapján a babilonai fogság korszakából származnak, mely kutatások teljesen megdöntötték a XVII-ik század inspirációjának orthodox elméletét. Az irodalmi kritika és chronologia nem egy ponton döntötte meg a bibliai elbeszélések szavahihetőségét. A bibliai kritika és modern történettudomány végleg leszámolt a hagyományos „üdv-történet“ gondolatával, hogy annak helyére a valódi Izráel igazi története lépjen. Izráel vallása az ő népegyéniségétől és annak feltételeitől elválaszthatatlan s a tiszta vallás magasztos igazságai a prófétáktól valók. Izráel vallásának kaoszában rendet teremtett a történeti tudomány, mely azt igazolja, hogy az emberiség vallásos élettörténete egy szervesen összefüggő nagy fejlődési folyamat. Wellhauser érdeme Izráel vallástörténete s benső fejlődési menetének forrászerű földerítése, mely fejlődés viszont az előkészítő, utegyengető isteni kijelentés eszméjére vezet. Legrégibb alapja Izráel „népvallása“ a maga nemzeti egységében és korszerű feltételezettségében. Ennek szelemibb és erkölcsiibb megtisztulása a prophetismus s nemzeti zárkozottsága és hanyatlása a judaismus. Izráel vallása ifjú-, férfi- és aggkorának is mondható. A vallásos fejlődési történetnek csúcspontja a mi urunk Jézus Krisztus.

Az újszövetséget a historiai kutatás világánál a 3-ik előadásban „Evangelium és öskeresztyénség“ cz. alatt Deissmann ismerteti. Az evangéliumot el nem szakaszthatjuk az ószövetségtől és a zsidóságtól, mert „Novum Testamentum in Vetere latet.“ Messiási reményekkel és üdvigéretetekkel telített törvényszerűség Izráel vallásának lényege. Ez átmenetet keresztelő János próféta adja meg, ki „prophetisch als Volksmann, Bussprediger und Messiasherold“ egyaránt. Népies igehirdetésének tárgya az érzület változtatásának követelménye a közelgő istenországa miatt. Nála az igazság útja az emberiesség, mint a vallásosság bizonyítéka. Istenországa eszméjének nincsenek chiliasta vonásai, mivel ethikai jellegű az minden ízében. Az elközelgő ország a megtisztult, komoly, benső és könyörületes érzésű emberek országa. Közte és Jézus között a legbensőbb személyes vonatkozás észlelhető. Általános vallástörténeti jelen-

tősége abban van, hogy nemcsak a néptömeget készítette elő az evangéliumra, hanem hatalmas igehirdetésével Jézus személyiségének később az evangéliumban körvonalozott prófétai vonásait is kidomborította. Jézus ifjúsága, sőt későbbi közéleti szereplése s általában külső élettörténete előttünk ismeretlen. Azért választotta méltán *Hase*, a nagy egyháztörténetíró a „Jézus története“ nevezetet a *Strauss* által meghonosított Jézus élete helyett. Nagyobb volt ő, mint a róla szóló írott vagy meg nem írott hagyomány. Lelki nyugalma, küzdelme, szenvedése és halála valóban heroikus. Lelki nagysága, népies szava s beható emberismerete és befolyása páratlan. A kit szerzőnek vonzó és meggyőző előadása Jézus élet- és jellemképéről közvetlenül érdekel, az olvassa el egészen a 88—93. lapon. Csak *Chamberlain* tudta még így megrajzolni Jézus egyéniségét. Személyiségének világtörténeti eredetisége az ő vallásosságában és imaéletében van. Istene, „ura és atyja,“ a gondviselő hűség s a bűnbocsátó kegyelem. A bűnnek, mint általános tapasztalati hatalomnak meg- és felismerésében s megítélésében „grandiosus komolyságot“ mutat. Erőteljes ethikai optimismusa és páratlan lelki nyugalma semmiféle doktrinär kételyt nem ismer. Megdönthetetlen bizonyága az ő eredeti messiási tudata és felelősségteljes hivatása, mely az istenországa örömhírének hirdetésében állott, s a melynek őszövetsegi előképe Jahos királyi uralma. Személyes örökkévalóságának hite minden igaz vallás életeleme s így fejezhető ki: Az élő Isten éltet, ki jön és felszabadít. A keresztyénségnek a nemzeti zsidóságtól való megtisztítója Pál apostol volt, kinek világhistoriai jelentősége abban állott, hogy a Krisztus kultuszát művelő keresztyénségnek megadta a vallásos alapot s a szervezeti alapvonalakat. Próféta és propagátor volt, s korántsem spekulatív theologus, mint sokan az ő életírói közül rajzolják. Krisztus kontemplációjának műnyelve az ő missziói igehirdetésének a varázsa. Pál Krisztusban él, sőt első a Krisztusban, s mint ilyen az őskeresztyénség szellemi nagyhatalma. Krisztus és a keresztyénség azonosítása az ő legnagyobb vallástörténeti gondolata. A legrégebb őskeresztyén irodalom nem világ-, hanem keresztyén irodalom és pedig népies és nem műirodalom. Pál missziói gyülekezete a későbbi jogi egyház feltétele. Ez egyháznál a szervezet, az imperium, a dogma, a jog s nem a hit és a szeretet a fődolog. Az Isten országa és az ő javai helyére a theokratia lép, a minek folyománya a későbbi középkori katolicizmus, mely taurendszerében görög, szervezetében római és szertartásaiban zsidó eredetű.

A keresztyén dogmák kifejlődését „*Üdvhit és dogma*“ cz. alatt a 4-ik fejezetben *Doner* königsbergi tanár és ismert nevű dogmatörténetíró ismerteti.

A dogma nagyon komplikált alkotás, a melynek belső fejlődési menete függ theol. bölcséleti, tehát kortörténeti feltételektől. E fejlődés utolsó fokozatán a keresztyénség lényegének kifejtése a megoldandó

feladata. Már őskeresztyén alakjában *Harnack* szerint „a görög szellem műve az evangelium” alapján, de a melynek kifejtésére politikai mozzanatok is befolytak. A dogma helyes megértése csakis történeti alapon lehetséges, s azt igazolja, hogy az egyház dogmaalkotó tevékenysége egy folytonos fejlődési folyamat. Keresztyén ismereteink mai kifejlődésének eredménye az, hogy a vallást történeti és néppszichológiai alapon értjük meg, s hogy a vallás ideáljának valósulása a keresztyénség. Tanalakjai azonban a fejlődés törvényének vannak alávetve. Így hát a vallásnál is különbséget kell tennünk örökérvényű hitelvi tartalma s annak a dogmában való korszerű megjelenése és theol. felfogása között. Ma már a vallásnál a személyes ethikai, s nem a jogi vagy metaphysikai mozzanat a döntő. A keresztyénség lényege, hogy a megváltásnak és az istenemberségnek a Krisztusban s általa minden emberben való személyes valósulása, a melytől az ismerő tudat szabadsága elválaszthatatlan. A dogmák csak paedagogiai taneszközök a személyes üdvbizonyosság elérésére. Személyes életerő és hatalom a keresztyénség a hívőkben.

A „vallás és erkölcsiség” kérdését *Herrmann*, a nagynevű ethikus ismerteti. A vallásos és erkölcsi érzület elválaszthatatlan egymástól. A személyes önodaadás és önállóság teszi az erkölcsiség lényegét. Erkölcsi alapkövetelmény az igazság, a melynek teljes ellentéte a pápás morál. Lényegében véve az Isten- és emberszeretet a keresztyén erkölcsiség tartalma. A vallásnak érvénye annak erkölcsi életerejétől függ.

A „keresztyénségről és a germánokról” *Meyer* Fr. szól. A germán népszellem megfelelő vallása a protestáns keresztyénség, a melynek ellensége a szociáldemokraczia és a pápás ultramontanizmus. Vallás és germán népszellem elválaszthatatlan egymástól, míg a keleti és római keresztyénség a spekuláció s a jog és hatalom vallása. A keresztyén vallás s a germán népszellem megtestesülése Luther. Ő az evangelium német prófétája és apostola egy személyben. Ideálja az önálló keresztyén vallásos személyiség, — a keresztyén ember szabadsága a hit és a tudomány világában egyaránt. A reformáció műve a germán népszellem vezetése mellett maig sincs befejezve.

A „tudományról és a vallásról” *Eucken*, a nagyhírű jénai bölcsezől szól. Közelebbről ismerteti a vallásnak a természettudományhoz, a történethez a pszichológiához való viszonyát. Minden józan természettudomány a történelemre s a szellem világába vezet át. A lelki élet világa a vallásnak sajátos otthona. A tudománynak is szüksége van a vallásra s a kettőnek szabadsága biztosítja a népetlet egészségességét.

Egy remek fejezet *Rein* jénai paedagogus tollából „a vallásról és iskoláról” szól. A vallásoktatás célja az önálló személyes egyháztagok és közösségek nevelése. E tekintetben egyházunk még nem oldotta meg a maga feladatát. Kátéja és dogmatikai tanrendszere nem számol a gyermeki pszichológia és a katechétika követelményeivel. Sokaknál a

konfirmáció „búcsúlevél az egyháztól.“ Pedig az iskola nem nélkülözheti a vallásoktatást, mivel az az ő egységes világ- és életfelfogásának a horgonya. A vallás nem tudás, hanem a kedélyi élet ereje s így kiválóan gyakorlati és nem elméleti érdekű. Az igazi tanmenet csak pszichológiai és történetgenetikai jellegű lehet. A lelkiismereti szabadság elve hassa át a vallásoktatásnál is a tanítót és a tanulót egyaránt.

A „*vallás közösségalkotó erejéről*“ Taub G. szól. A vallás lényegében rejlik annak közösségalkotó ereje, s a hol a vallás magánügyggyé vált, ott vallásos erkölcsi ziláltsággal van dolgunk. E tekintetben még sok tenni való vár a protestáns keresztyénségre. A vallásos közösségi eszmék világát igazolja a történelem s erősítőleg hat az egyéni hitre. A vallás a szociális érzület első tanítómestere. E közösség ideálja a bennünk és általunk valósuló istenországa. Éltető ereje az igazság, igazságosság s a boldogság, a mint ilyen kovásza az egyéni és a társadalmi életnek.

Az utolsó fejezet *Nobbermin* tollából „a keresztyénség lényegéről“ szól. Lényege egy személyes szellemi istenben s a vele való állandó életközösségben vetett hit, a melynek nyomában új erkölcsi élet- és világfelfogás és működés fakad. A legfőbb szellemi, erkölcsi, személyi élet kifejtése s ápolása és fejlesztése a vallás tulajdonképeni feladata most és mindenkoron.

Íme ilyenek szerzők „adalékai a keresztyén vallás további fejlesztéséhez!“

Sz. M.

Schell H., Das Evangelium und seine weltgeschichtliche Bedeutung Christus. (Weltgeschichte in Charakterbildern herausg. von Fr. Kampers, S. Merkle und M. Spahn.) Mit Buchschmuck und 89 Abbildungen. Mainz (Kirchheim), 1904. 156 lap. Ára 4 márka.

A nagy marburgi német reformkath. theologusnak e műve méltán csatlakozik Didon vagy Doupanloup Jézus Krisztusához, a melyben csakugyan „a haladás elvét“ követi a katholicizmus megítélésénél. Mint ilyen a vallás- és a kijelentés tudományos bölcséleti meghatározására törekszik. Bölcséleti felfogása az, hogy az Isten az abszolút szellemi személyiség, a melynek legfőbb történeti kijelentése a Jézus Krisztus és az evangéliuma. Ez apológia alapján nála a vallás lényegileg véve meggyőzése a világnak, mely bensőleg a világról való lemondásban (itt alapot talál a szerzetességre) s külsőleg a kultura művelésében nyilvánul. A vallás eredete és forrása az észszerű erkölcsi személyiségnek lelki szükségérzete, tehát a kedélyi élet követelménye s korántsem a fantázia vagy a félelem szüleménye. A mellett az óvallásbölcséleti apológiája Hartmann, Drews, Paulsen, Spicker és Haeckel felfogásával szemben igen ügyesen és szellemesen össze tudja egyeztetni a maga ideális haladó katholicizmusát a mai egyházi thomistikus (új scholastikus) keresztyénséggel,

Jézusban az abszolút személyiséget s a véghetetlen tökéletességet látja és imádja. A művelt gondolkodó s a hívő keresztyén theologus mélyen érző lelkével tud elmélyedni Jézusnak központi jelentőségű világ- és egyháztörténeti személyiségébe. Ennyiben Schell műve a legújabb német kath. theol. irodalom egyik legkiválóbb jelensége, mely Möhler hajdani nagyhirű Symbolikájához hasonlóan idealizált alakban konstruálja az evangéliumokból a katolikus keresztyénséget. Az újszövetségi irodalom mellett tájékozott a reformáció irodalmában, sőt érzéke és fogékony-sága van a modern korszellem követelményei és szükségletei iránt. A mai való pápás katholicizmus azonban úgy viszonylik Schell művéhez, mint a sötétség a világossághoz, úgy hogy e katholicizmus jellemző vonásait inkább megtalálhatjuk a phariseismusról, mintsem a Jézusról és az ő országáról szóló rajzában. A polemia mellőzése daczára sok még Schell művében a kath. gondolaterem, s ha az India-et elkerüli, hivatva lesz bevezetni a műveltebb kath. hívőket az előttük olyannyira ismeretlen evangéliumok világnézetébe. Műve Harnack: A keresztyénség lényege cz. nagyhirű művének a behatása alatt keletkezett, a melynek — túl-

ságos philosophálása miatt — egyszerű, közvetlen és meggyőző fejtegetéseit azonban teljesen nélkülözi. Egy bölcseletileg nem iskolázott művelt kath. közönség nehezen fogja megérteni Schell kétségtelenül alapos és mélyen járó fejtegetéseit. Helyesebb lett volna, ha benne a thomista bölcselet háttérbe szorul a hívő theologus mellett. Jelen alakjában nem sikerült neki az evangélium világtörténeti jelentőségét a maga teljes fényében és világosságában feltüntetni. Előnye a műnek a gazdag illusztráció, a melylyel egészen helyesen útát keresett a művelt német kath. családokba. 7 kép van benne Dürertől s 3 Raffaeltől. Az újabb képek Gebhardt, Thoma, Klinger és más mesterektől valók. A képek keretei azonban nem arányosak.

A mi Schell művének tárgyalási menetét illeti, úgy egészben véve az evangéliumok előadását követi. Az evangéliumok Krisztus képét befejezik a Jézus haláláról, az egyház jelentőségéről s az apostolok evangéliumáról szóló fejtegetései. Szerintünk helyesebb lett volna az evangéliumok külső története helyett tárgyi szempontokat követni Jézus élet- és jellemképének megfestésénél. Inkább szellemes, mint találó az a megjegyzése, a mely Schell Márk evangéliumát a bensőség, Máté evangéliumát a tetterő, Lukácsét a könyörület s Jánosét a valódi élet vallásának mondja.

A Jézus életére vonatkozó modern theol. kérdések és szakirodalom körében Schell teljesen tájékozott. Igen helyesen mondja, hogy nagy a különbség az evangéliumok s a keresztyén hit üdvözítő Jézusa s a modernnek Jézus-képe között, s itt nem egy ponton találó kritikai megjegyzésekkel találkozunk. Vannak azonban különösen hangzó állításai is. Így a midőn Pál apostolt istenkeresőnek mondja, őt más vallásalapítókkal összehasonlítja s nála az igaz vallást az „Überrnensch“ szolgálatában látja. Vagy az is különös, hogy szerinte Pál apostol műve az, hogy az evangélium az átlagos emberekhez is eljutott, vagy a midőn mély határvonalakat emel az evangéliumban a világ és az istenországa között. Vagy ugyancsak élesen domborodik ki Schell művében szerzőnek kath. álláspontja, a midőn a házasság abszolút felbonthatatlanságát közvetlenül Jézusra vezeti vissza s az általa említett különös esetet egyszerűen hallgatással mellőzi, — továbbá az askesist a keresztyén kötelességteljesítéssel kombinálja, az evangéliumot törvényvallásnak definiálja, a szegénységet túlságosan magasztatja, s a katolicizmus kettős erkölcsiségét (világi és szerzetesi) a protestantizmussal szemben energikusan védi. Ilyen kath. felfogásra vall az is, ha az egyházat, már t. i. a türelmetlen katolicizmust a szeretet és a szabadság hordozójának mondja, s nem tud elvi álláspontot elfoglalni a szegénység és a gazdagság valódi lényege és rendeltetése felől.

S még egyet a mű jellemzéséről, a mi aligha fér meg a mai katolicizmussal vagy legalább is annak gyökeres reformációját vonná maga után. Azt mondja, hogy istenországa ellensége minden külsőség-

nek; a hierarchák merev szabályai meggyöngítik az egyéniség vallásos erkölcsi jogait; az Istenben vetett hit a jóban és annak győzelmében vetett hittel azonos; a szeretetnek az önálló szellemi tevékenységre kell átvezetnie; a lelkipásztori hivatal ne kiskorúságra, hanem az önálló személyiség fejlesztésére vezessen; a munka az istenhez való hasonlóság szolgálatában álljon; az Isten kegyelmére átvezető közléplényeknek (Mária és a szentek közbenjárása) helyök nincsen az evangéliumokban. A külső vallással kételkedő egyháziasság elidegenít az úrtól stb. stb. Ezek az állítások éppen szerző haladó katholicizmusához tartoznak s nem felelnek meg a mai hivatalos pápás egyházi katholicizmusnak.

A műnek használhatóbb gondolataihoz tartozik még mindaz, a mit Jézus fiúságáról és messiási öntudatáról, az istenországáról és az istenfiúságról, az élő személyiség méltóságáról, az igazság erejéről, az önzés legyőzéséről, a szeretet kulturművéről és Jézus halhatatlansági eszméiről mond. A protestáns olvasó is szívesen fogja e részleteket megolvasni. Annál különösebb azonban az, hogy hallgatással mellőzi a hegyi beszédnél ellenségeink szeretetét, s hogy a gazdagságot még nem a nagy jövedelemben látja stb. Lépten-nyomon találkozunk Schell művében oly helyekkel, a melyekben küzd a szerző liberális és hivatalos egyházi álláspontja. Ennyiben a mai kath. körök vegyes érzelmekkel fogják fogadni a művet, mely különben méltó helyet foglal el „a világtörténeti jellemképek“ sorozatában.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi április hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Özv. Czékus Istvánné Budapesten, Tetétleni ev. ref. egyház. Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Külsősomogyi ev. ref. egyházmegye, báró Kaas Ivor Budapesten, Fogarasi ev. ref. egyház.

5. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Soltész Nagy Kálmán Miskolcz, Zitás Bertalan Pthrügy, Somlyóvidéki ev. lelk. kör, Bpesti ev. ref. theol. tanári kar, Gyulay Pál Budapest, Hamar István Budapest, Havran Dánrel Budapest, dr. Kéler Zoltán Budapest, Láng Lajos Budapest, dr. Nagy Dezső Budapest, Petri Elek Budapest, Daray Vilmos Kiskőrös. 1904-re: Dr. Erdős József Debreczen, Beck Vilmos Pozsony. 1902 és 1903-ra: Szabó József Nagy-Mihály. 1901—1903. évekre: Dr. Kovács Pál Kecskemét (30 K.). 1890—1895. évekre: Csűrös József Nagy-Almás. 1899—1904 évekre: Benke István Büd. 1903-ra: Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet. 1899-re: Zsoldos Benő Zombor (félévre 6 K).

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Gönczi Lajos Székelyudvarhely, dr. Dirner Gusztáv Budapest, Isoz Kálmán Budapest, dr. Kovács Gyula Budapest, dr. Marton Lajos Budapest, Szabady Adolf Bpest, Szabady Béla Budapest, Raksányi Károly B.-Henyé. 1903—1904-re: Kolozsvári Mihály Debreczen, Pelsüczai ev. ref. egyház. 1904-re Czirbusz Endre Kondoros. 1903-ra; Zeheri Lajos H.-M.-Vásárhely. 1899—1904-re: Nagy Elek Debreczen. 1902—1904. évekre: Lampertth Gyula Juth.

Összesen befolyt 582 kor.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 május 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 iven. Tartalmát irányozzikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. A *Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigél 16 kötet A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kez. vezményes áron kapják.

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 3 kötet. A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította Szász Károly, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította Vargha Gyuláné. III. kötet: *Áhitat szeretet*. Vallásos költemények. írta Szabolcska Mihály. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította Csizmadia Lajos. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett. Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). A reklamációk is hozzá intézendők.

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet. eddig 110 füzet. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett. Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*. IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. Pártfogó tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, alapító tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. Rendes tagok évenként 12 korona tagdíjat, pártoló tagok évenként 6 koronát, segítő tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Apostolok cselekedetei. <i>Raffay Sándor</i>	349
2. A városok kegyúri jogáról. <i>Hörk József</i>	361
3. Schopenhauer erkölestana. <i>Ifj. Bartók György</i>	373
4. Protestantizmus és szocializmus. <i>Várnai Sándor</i>	391
II. Tárca.	
1. A Knox-ünnep. <i>B. Pap István</i>	406
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerkesztették: <i>Bunyitay Vincze, Rapaics Rajmond és Karácsonyi János</i> . Ismert. <i>Thury Etele</i>	411
b) Külföldi irodalom:	
1. <i>Naumann Fr.</i> : Briefe über Religion. <i>Sz. M.</i>	421
2. <i>Weiss L.</i> : Kulturgeschichte und Naturwissenschaft. <i>Sz. M.</i>	425

TÁRSULATI ÉRTESITŐ.

1. A M. P. I. T. ez évi nagy gyűlése *Sopronban* lesz, szeptember hó utolsó harmadában. A gyűlési meghívót, tárgysorozatot és a szükséges tájékoztatót a nyár folyamán kapják meg társulatunk tagjai.

2. A **Koszorú** füzetek pályázati határideje június 1-én lejárt. Beérkezett mintegy 40 pályamű. A pályanyertes tíz füzet az idei sorozatban 111—120. szám alatt szeptember elején fog megjelenni. A szerzők és művek jegyzékét e folyóirat szeptemberi füzetében hozza nyilvánosságra a szerkesztő.

Budapest, 1905. évi június 14-én.

Szöts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társ. titkára.

APOSTOLOK CSELEKEDETEI.¹

1. §. *A könyv sorsa.*

A keresztyénség második századának közepétől kezdve az apostolok cselekedeteiről szóló könyvet mindenütt ismerik és Lukács munkájának tekintik. Hitelességét csak egyes eretnekek támadták meg, mert tanításuknak nem kedvezett. Az első keresztyén gyülekezetek körében több hasonló tárgyú könyvet is írtak. Eddig 19 ilyen munkáról van tudomásunk, de közülök csak 16 ismeretes. Hogy e sok munka közül egyedül csak Lukácsét vették fel a szent könyvek közé, a mellett bizonyít, hogy a könyv ellen komoly okot senki se tudott felhozni, hanem mindenki hitelesnek és értékesnek tartotta azt. Legújabbban ugyan akadnak, a kik azt vitatják, hogy ezt a művet nem Lukács írta, hanem hogy az első század végén vagy a második elején valami ismeretlen szerkesztő állította össze különböző forrásokból, a melyek közt Lukács feljegyzései is megvoltak. Ezt a feltevést azonban kényszerítő okokkal támogatni nem tudják és így a mű hitelességét elvitatni nem képesek.

2. §. *A mű keletkezésére vonatkozó tudnivalók.*

1. Hogy ezt a könyvet Pál apostolnak egyik hűséges útítársa, Lukács írta, ebben egészen a legújabb időkig senki sem kételkedett. De mert a szerző magát meg nem nevezi, szinte magától felmerült az a kérdés, hátha nem Lukács írta

¹ Mutatvány egy készülő magyarázatos újszövetségből.

ezt a munkát? És megindult a találgatás, hogy ha nem Lukács, akkor kicsoda hát a szerző? De a találgatásoknak csak az lett az eredménye, hogy mind biztosabbá tették azt a meggyőződést, hogy e művet senki más nem írhatta, csakis Lukács. Ezt a következő okok bizonyítják:

a) Az apostolok cselekedeteiről szóló könyv minden kis részletét ugyanaz a kéz írta, a melyik a Lukács evangéliómát készítette, mert a nyelvezete mindkét műnek azonos.

b) Az apostolok cselekedeteiről szóló könyvét a szerző ugyanazon Teofilusznak írta, a kinek számára a Lukács evangélioma készült.

c) Az 1. rész 1. versében a szerző maga megmondja, hogy ez a munka csak folytatása egy előbbi könyvnek, a melyben a Jézus életét írta meg. Ez pedig más, mint a Lukács evangélioma nem lehet.

d) Az apostolok cselekedeteiről szóló könyv csakugyan ott veszi fel az elbeszélés fonalát, a hol a Lukács evangélioma letette: az Úr mennybemenetelénél.

e) A szerző Pál apostol működésének jórészt szemtanúja, utazásain társa volt, mert a mű több helyén és pedig a mű nyelvezetével teljesen egyező formában többes számú első személyben beszél el az eseményeket, mint olyan, a ki Pál apostol útitársa volt. Ezek a „mi“ szakaszok 16.10—17, 20.5—15, 21.1—25, 27.1—28.16-ban fordulnak elő. Hogy pedig ezeknek a „mi“ szakaszoknak csakis Lukács lehetett a szerzője, kétségtelenül igazolja az, hogy csakis Lukács volt, a ki Páltól, mikor őt Szilaszszal együtt elfogták (16.10—17.) Filippiben elmaradt mindaddig, míg oda Pál ismét vissza nem tért (20.4.) s azután vele maradt még a római fogságban is. Mikor Lukács ezt az ő nagy munkáját megírta, az úti naplóját is bevette, még pedig, a hol az események sorrendje kívánta, egész terjedelmében. Minthogy pedig a „mi“ szakaszok nyelvezete is egészen azonos az egész mű nyelvezetével, bizonyos, hogy az egészet is az úti napló írója, Lukács írta.

2. Ez úti naplón kívül azonban még más írott és szóbeli forrásokat is felhasznált a szerző. Mert a mit az

evangélioma elején (1.1—4.) mond, hogy t. i. gondosan utána járt a dolgoknak s a megírandó történetre vonatkozó minden adatot összegyűjteni iparkodott, az erre a munkájára is áll. Minthogy Lukács minden valószínűség szerint antiochiai orvos volt, a jerusálemi eseményeknek nem lehetett szemtanúja, de azoknak is végére járt, hiteles emberektől megtudakolta. Mert hogy első kézből vette az adatait és értesüléseit, azt oly lelkiismeretes íróról, mint Lukács, bizvást feltehetjük. Munkája sorban beszéli el az eseményeket. A Jézus megjelenésin kezdi, majd az első keresztyén gyülekezetnek és környezetének a külső és belső életét és viszonyait festi le. Mindezt jerusálemi vagy legalább palesztinai adatok alapján írta meg. E palesztinai forrás nem lehetett minden részletében írott, hanem nagyobb részben szóbelinek kellett lennie. Mert Lukács evangéliomában is látjuk, hogy a hol írott feljegyzéseket is felhasznál, mint pl. az első és második fejezetben, ott a nyelvezete nem olyan tiszta és sima, mint különben. Az István vértanú történetét ezért vihetjük vissza valamelyes írásos forrásra. A munka második fele (13—28. fejezetek) részben az írónak személyes tapasztalataira, részben magának Pál apostolnak az elbeszéléseire támaszkodik.

Itt a nyelvezet teljesen sima, gördülékeny. Vannak a munkában párhuzamos elbeszélések is, a melyekben szerzőnk u. a. eseményt, de egymástól eltérően mondja el. Ilyenek Judás sorsa 1.15—22-ben, mely az evangéliom 22.47-ben található elbeszélésével nem egyezik; vagy Pál apostol megtérése, melyet 9.1—19, 22.3—16, 26.10—18-ban a szerző háromszor is elmond s mindig bizonyos változtatással és a melyről maga Pál apostol is megemlékezik Gal. 1.13—16-ban. Ez eltérő ismétléseket nem az írott források bírálás nélkül való felhasználása, hanem a szerző ama kijelentése magyarázza meg, hogy minden hozzáférhető adatot gondosan és hűségesen elbeszélte. A lényegét nem igen érintő s inkább csak a formákra terjedő eltéréseket tehát u. a. szempontból kell megítélnünk, a melyből a történetíróknál előforduló hasonló ismétlődéseket és különbségeket szoktuk elbírálni.

3. Az eseményekkel együtt természetesen azt is megtudta Lukács, hogy egyik-másik alkalommal a szereplő személyek mit beszéltek. Ezeket a beszédeket szó szerint senki fel nem jegyezte. De mint Jézus mondásait, úgy az apostolok beszédeit is igyekeztek lehetőleg hiven megtartani az emlékezetben. Lukács e beszédeket szintén hiven iparkodott feljegyezni, de hogy azokat ő maga fogalmazta meg, azt a beszédeknek az egész munkával egyező külső formája is bizonyítja. A formába öltöztetésnél azonban gondosan ügyelt arra is, hogy a gondolatok az eredetiek maradjanak s így a tartalom mit se szenvedjen. Ez az oka, hogy az apostolok cselekedeteiről szóló könyvben legtöbbet beszélő Pál gondolatai itt is ugyanazok, a melyekkel a saját leveleiben találkozunk. Ez az oka annak is, hogy a beszédekben mindenütt még csak a csiráit találjuk meg azon theologiai felfogásnak, a melyet a levelekben és a jánosi iratokban már teljesen kifejtve látunk.

4. Lukács ezt a munkáját is Teofilusznak írta. A mit tehát első művének, az evangéliomnak a bevezetésében a maga írói eljárásáról, céljáról és eszközeiről mond, ugyanazt erre a második művére is teljes joggal vonatkoztathatjuk. Ebben azt akarja megismertetni Teofiluszszal, hogy az apostolok mikép teljesítették hivatásukat s az Úr Szentlelkének segedelmével mikép vették fel az Úr Jézus Krisztus e földi munkálkodásának folytatását. Az egész műnek mintegy a tartalmát és célját fejezi hát ki az 1.8. *Erőt nyertek, a mely a Szentlélekből száll reátok és tanubizonyosságaim lesztek Jerusálemben, meg az egész Judeában és Samáriában, sőt a földnek végső határáig.* Nem az tehát a szerzőnek a célja, hogy a keresztyén hitet és annak követőit az ellenük szórt rágalmak vagy a róluk való téves nézetek ellenében megvédelmezze. Nem is akarja őket a valónál szebb színben, sem pedig arról az oldalukról feltüntetni, hogy a politikai hatóság és a nép mindig nagyrabecsülte őket. Az sem lehetett a célja, hogy Péter és Pál párhuzamos munkásságát nagyságuk és jelentőségük egyenlő mértékének kimutatása végett lefesse, vagy hogy a páli és a péteri theologiai felfogás ellen-

téteinek az éleit letördelje, mert akkor mint irányzatos, egyoldalú munkában sok ferditést, szándékos másítást kellene találnunk. Ámde a miben Lukács előadása pl. Pál apostol saját elbeszélésétől itt-ott eltér is, a mennyiben egyet-mást nem említ is, azt semmikép se tekinthetjük szándékos ferdítésnek vagy elhallgatásnak, hanem u. a. szempontból kell elbirálnunk, mint azokat az eltéréseket, a melyek u. a. eseményről szóló két történetíró előadása között mindig feltalálhatók. Azt sem mondhatjuk, hogy a szerző a keresztyén egyháznak a legelső történetét akarta megírni, mert akkor a palesztinai gyülekezetek alakulásának és életének a részletes történetét is el kellene beszélnie. De még csak azt sem állíthatjuk, hogy a kánon rendezése alkalmával nyert mai címe teljesen megfelel a tartalmának. Mert e munka nem mondja el az összes apostolok cselekedeteit, hanem csak Péter, János, Jakab és Pál sorsáról mond el egyet-mást. És mégis kifejezi ez a cím a munkának legalább az alapszempontját, tartalmának lényegét és célját, a mennyiben e művében Lukács azt írta le Teofilusznak, hogy az apostolok a Jézus Krisztus munkájának folytatásában az Úr Szentlelkének segedelmével mikép teljesítették apostoli hivatásukat. Hogy ezt építőleg írta meg, az természetes, mert hiszen másként az első keresztyén írók egyetlen szót sem irtak meg.

5. Hol és mikor keletkezett ez a munka? Ez a kérdés maig is erős vita tárgya. Eldöntését az a körülmény még inkább nehezíti, hogy e munka épp úgy, mint Lukács másik műve, az evangéliom is, egymástól eltérő két szövegben maradt ránk. Az egyik szöveget, a melyet a mi bibliánk őriz, keleti vagy antióchiai (a) szövegnek nevezik. A tudósok egy részének véleménye szerint ezt megelőzte a nyugati vagy római (b) szöveg, a melyet Lukács még akkor vetett papírra, a mikor Rómában Pál apostollal együtt élt. Mikor innét Pál kivégeztetése után elment, ezt a szöveget ott hagyta, ezért maradt az föl csak a nyugaton, Antióchiában pedig kissé átdolgozva adta azt át Teofilusznak, azért található csakis ez a szöveg minden keleti feljegyzésben. A kétféle szöveg így szépen meg volna magyarázva és e magyarázatnak még az az előnye is

megvan, hogy mindkét szöveget hitelesnek és eredetinek engedi venni. Csakhogy ezt a feltevést és ezt a magyarázatot alapos okok nem igen támogatják. Csak annyit mondhatunk tehát, hogy az apostolok cselekedeteiről szóló könyvet Lukács Rómából való hazatérése után az első század utolsó negyedében Antióchiában írta meg. Az eltérő szöveg keletkezésének más magyarázatot adni csak némi bizonyossággal is nem lehet, mint hogy az talán valamely téves leírás nyomán még abban az időben keletkezett, a mikor az első keresztyén irodalmi termékek szövegét változtathatlannak, mintegy kanonikus tekintélyűnek nem tekintették.

6. Az apostolok cselekedeteiről szóló könyv tárgya az Apostoloknak a Krisztusról való bizonyágtételben kifejtett munkássága és e munkásság viszontagságainak leírása. A mű két főrésztre oszlik. Az első főrész 1—12. fejezetekben a keresztyénségnek a zsidóság körében való térfoglalását vázolja; s nevezetesen: elbeszéli a jerusálemi anyaggyülekezet megalapítását, külső életviszonyait, belső életének folyását, valamint a palesztinai és a szíriai gyülekezetek keletkezését. Itt főként Péter és János apostolok, valamint Fülöp diakónus munkássága áll előtérben. A második főrész 13—28. fejezetekben a keresztyénségnek a zsidóság köréből a pogányság közé való átmenetelét beszéli el; s nevezetesen: a keresztyénségnek különösen Pál apostol működése nyomán történt továbbterjedését adja elő.

3. §. A mű értéke és jelentősége.

Az apostolok cselekedeteiről szóló könyvnek rendkívül nagy történeti becsét mindenki elismeri. Az első keresztyén gyülekezetek alakulására, a zsidóságból való kiválásának okaira és körülményeire, belső és külső viszonyaira nézve kétségtelenül elsőrendű forrás. Ha adatait az evangéliomok és a páli levelek adataival, vagy más ugyanezen korból való iratok tudósításaival összevetjük, úgy találjuk, hogy Lukács egészben véve elejétől végig megbízható történetet írt. Természetes azonban, hogy vannak tévedései is. A történetírás természete

tében van a tévedés. Nemcsak az író tévedhet, a mikor nem a valóságnak megfelelő szempontból beszéli el az eseményeket, hanem a forrása is, a melyből merít. Különösen érthető pedig a tévedés vagy mulasztás ott, a hol a legtöbb dolgot hallomásból, a hívek többé-kevésbé meseszerű előadásából kell összegyűjteni. E mű tévedései különben nem valami életbevágóak. Hogy Pál apostol leveleinek nem minden tudósítását párjazza le és tőle többször el is tér, ez a körülmény nem ronthatja le a munka értékét, mert u. a. dolgot sok könyv elbeszélheti a nélkül, hogy mindenben födnék egymást, avagy az eseményeket kimerítően mondanák el. A munkának különös jelentőséget ad, hogy belőle ismerjük meg az első keresztyéneknek nemcsak a történetét, hanem theologizálásuk első kísérleteit is. Belőle tudjuk meg, miért és miként szakadt el a Krisztusban hívők kicsiny tábora a zsidóságtól. Az apostoli kor életére nézve e könyvből merítjük a legtöbb és legmegbízhatóbb adatot. E könyv nélkül az őskeresztyénségre vonatkozó ismereteink sok tekintetben pótolhatlanul homályosak volnának.

4. §. *A mű szövege és magyarázata.*

1. Fejezet.

Jézus megjelenése a feltámadás után. Mennybemenetele. A tanítványok Judás helyére Mátyást választják apostollá.

Az első könyvet, Teofilusz, megírtam mindarról, a mit Jézus cselekedett és tanított² mind ama napig, a melyen felvitetett, miután parancsokat osztott a Szentlélek által kiválasztott tanítványoknak,³ a kiknek az ő szenvedése után sok

1—8. *Jézus megjelenése és utolsó rendelkezése.* Az első könyv, melyre itt a szerző hivatkozik, a harmadik evangéliom. Annak a folytatását képezi ez a munkája, a melyet szintén Teofilusz számára ír meg. Ott kezd, a hol amazt elhagyta: az Úr mennybemenetelénél. Csakhogy itt előbb még azt is megemlíti, a mit az evangéliomában nem közölt, hogy feltámadása után az Úr még negyven napon át érintkezett a

jelben élőnek mutatkozott, negyven napon át jelenve meg nekik és közölve az Isten országára tartozó dolgokat.⁴ Egyszer, mikor velük volt, megparancsolta nekik, hogy ne távozzanak el Jerusálemből, hanem várják meg az Atya ígérését, a melyet hallottatok tőlem.⁵ Mert János vízzel keresztelt, ti azonban Szentlélekkel fogtok megkereszteltetni néhány nap múlva.⁶ Azok

tanítványaival és mutatkozott azoknak sok jelben. Tanúlságos itt I. kor. 15. fejezetének olvasása. Megmondja azt is, hogy e negyven nap alatt a még mindig gyarló tanítványokat erősítette, nevelte az Úr. Mert a tanítványok még mindig azt hitték, a mit a zsidók, hogy az Isten országa földi ország, a mely külső hatalommal és dicsőséggel jön el, s hogy ennek az országnak egyedüli örököse Izráel. Még mindig zsidók voltak hát, a kik nem értették helyesen Jézus tanítását, hogy az Isten országa lelki ország, a melynek a gazdagsága békeség és szeretet, dicsősége és hatalma az igazság (Róm. 14.17.).

Azt sem értették meg, hogy az Isten országa nem lehet csak egy nép vagy egy felekezet birtoka, hanem részesek abban mind, a kiket csak a szívük Istenhez von s ebből folyólag az Isten akaratát cselekszik (Ap. csel. 10.35). Nem is lehet az máskép, mert a jó Isten nemcsak egy nép vagy felekezet atyja, hanem minden emberé, s mindenki elé szívesen kitarja atyai karjait, a ki kebelén kíván megpihenni. A ki hozzá vágyik és szent céljait akarja szolgálni, ne azt keresse, meddig kell szolgálnia, s mikor látja majd meg fáradozásai gyümölcsét, hanem szolgáljon hiven, lelkesen, a jó ügy szeretetéből mennél nagyobb körben, mindenütt, a hol csak arra szükség mutatkozik, és alkalom nyílik. A sikert pedig bízva a jó Isten bölcsességére és kegyelmére. A tanítványoknak ezért parancsolja meg azt is, hogy egyelőre maradjanak Jerusálemben, mert gyarló felfogásukkal hiába is mennének ki a munka mezejére. Emberi erővel, ha őket Isten a maga Szentlelkének erejével meg nem segíti, mire sem mehetnek. Megígérte ezt az erőt Jézus, meg is kapják hát. Mert a Keresztelő János azzal, hogy a buzgó szívű, kegyes embereket a vízbe merítette, még csak arra kötelezte el őket, hogy méltó módon, megtért szívvel várják az Isten országának eljövételét, de hogy valaki munkása is lehessen ennek az országnak, ehhez már az Isten Szentlelkének az ereje és támogatása is szükséges. Jézus maga is csak akkor kezdte

pedig, hogy így együtt voltak, megkérdezték őt, mondván: Uram, nem mostanában állítod-e vissza Izráel számára az országot?⁷ De azt mondta nekik: Nem a ti dolgotok tudni az időt és az alkalmat, miket az Atya a maga hatalmában tart,⁸ hanem erőt nyertek, mely a Szentlélekből száll reátok és tanúbizonyságaim lesztek Jerusálemben, meg az egész Judeában és Samáriában, sőt a földnek végső határáig.

9. Ezeket mondván, szemük láttára felszállott s felhő takarta el szemeik elől.¹⁰ S mialatt az égbeszálló után bámultak, ime két fehér ruhás férfi állott meg mellettük,¹¹ a kik is azt mondták: Galileai férfiak, mit állottok itt az égbe meredve? Az a Jézus, a ki tőletek az égbe szállott fel, éppen így jön majd vissza, a mint őt az égbe szállni láttátok.

12. Akkor az úgynevezett Olajfák hegyéről, mely Jerusálem közelében egy szombatnapi járásra van, visszamentek Jerusálemba.¹³ S mikor bementek, felső házba vonultak, a hol

meg ez ország munkálását, a mikor az Isten Szentlelke rá szállott (Mk. 1.10). Az Isten országa dolgairól, a benne való munkálkodás módjáról és feltételeiről beszélgetett hát Jézus a tanítványoknak, a kik sok kétségtelen jelből azt a meggyőződést merithették, hogy Jézus feltámadása valóságos új életre kelés volt, s hogy ez az új életre kelt Jézus továbbra is tanítványaival él és velük együtt munkálkodik. A könyv alapeszméjét a 8. vers fejezi ki, mert az apostolok csakugyan az Úr bizonyosságai voltak az egész földön, de nem a maguk erejéből és akaratóból, hanem az Isten Szentlelkének ereje által. Az Isten országának munkálása kicsiny körből halad mindig tovább és tovább, míg át nem hatja az egész világot.

9—11. *Jézus mennybemenetele.* Erről még Lk. 24.51. és Mk. 16.19 is megemlékezik, de csak itt van részletesebben elbeszélve. Az angyalok beszédén alapul az őskeresztyénség ama várákozása, hogy Jézus mielőbb személyesen visszatér. A mennybemenetel színhelye az evangéliom szerint Bethánia, itt meg az Olajfák hegye, mely Jerusálem és Bethánia között fekszik.

12—14. *Az elhagyott tanítványok köre.* Az apostolok és Jézusnak az ünnepek óta folyton a tanítványokkal együtt élő s talán már hívővé lett családja, meg a Lukács 23.49, 24.10-ben

időzni szoktak Péter, János, Jakab, András, Fülöp, Tamás, Bertalan, Máté, az Alfeus fia Jakab, a buzgó Simon és a Jakab fia Júdás.¹⁴ Ezek egy szívvel-lélekkel kitarítottak az imádkozásban az asszonyokkal és Máriával a Jézus anyjával és a Jézus testvéreivel együtt.

¹⁵ S azokban a napokban felkelt Péter a tanítványok körében, — a jelenlévő sokaság pedig mintegy százhusz főnyi volt — és mondá: ¹⁶ Atyámiai férfiak! Be kellett telnie az irásnak, a melyet a Szentlélek előre megmondott a Dávid szájával Júdásról, a ki vezetője lett azoknak, a kik Jézust halálra hurezolták.¹⁷ Mert közénk tartozott és neki is része volt a mi szolgálatunkban.¹⁸ — Ez ugyanis mezőt vett a gazság árán és arczra bukva derékon ketté szakadt és minden béle kiomlott.¹⁹ Ezt Jerusálem összes lakossága is megtudta, ezért nevezik azt

említett buzgó asszonyok kis társasága a bizonytalanság és kétség bús érzelmével gyülekezik össze talán a Márk házában (12.12) s talán épp abban a felső teremben, hol az Úr az utolsó vacsoráját elköltötte (Mk. 14.14—15. Lk. 22.11—12). Az apostolok névsorából már hiányzik Júdás Iskariót, a helyét az apostolok most közvetlenül a pünkösöd előtt töltik be.

15—26. *Az apostolválasztás.* Hogy Jézus jerusalemi hiveinek csapata nemcsak az apostolokból és egy pár asszonyból állt, azt nemcsak Lk. 10.1 igazolja, hanem ez a 15. vers is, a mely szerint 120 főre rúg a hívők száma. I. Kor. 15.6 szerint Jézus feltámadásakor már ötszáznál is többen voltak a hívők. Ezek közül mintegy 120 lakott állandóan Jerusálemben. Közülök a 21—22. versek szerint nem egy volt, a ki kezdettől fogva folyton Jézussal járt, csakúgy, mint az apostollá tett tizenkettő. Ezekből akarja most Péter a Júdás utódját megválasztatni. Ez pedig azért volt szükséges, mert az apostolok hivatása a Jézusról való bizonyágtétel. Bizonyágot pedig csak az tehet igazán, a ki Jézusnak a pályafutását a keresztteléstől kezdve a feltámadásig saját szemével látta. Júdás tisztének másra való átruházását régi jövendölés betelésének tekintik. Az idézett jövendölés első része a 69. zsoltár 26, a második része pedig a 109. zsoltár 8. verséből való. A vallásos ember mindent Isten akaratával történő dolognak vesz, ezért Júdásnak nemcsak a sorsát, hanem a

a mezőt az ő nyelvükön Akeldamáknak, vérmezőnek.²⁰ Mert meg van írva a zsoltárok könyvében: *Legyen az ő lakása puszta és ne lakják benne senki és az ő tisztét más vegye át.*²¹ Most hát kell, hogy azon férfiak közül, a kik mindig velünk voltak, a míg csak az Úr Jézus velünk járt-kelt,²² kezdve a János keresztségétől egészen azon napig, mely tőlünk felvitetett, egy velünk együtt tanúbizonysága legyen az ő feltá-

tettét is az Isten akarata beteljesülésének mondja Péter. Ezért mutat rá a 16. versben a 41. zsoltár 10. versére. Júdás halálát szerzőnk másképp beszéli el, mint Máté. De az első keresztyének körében még más változatai is voltak a Júdás végének. Ezt is csak egyik változatnak tekinthetjük. Hogy szerzőnk a beszédeket maga fogalmazza meg, s így nem szó szerint, hanem csak gondolatuk menete szerint valók azoktól, a kiknek szájából halljuk, ezt világosan bizonyítja a 2.40 versen kívül a 18—19. vers is, mely csakis a szerzőtől érthető. Péter ott a jerusálemi szemtanúk előtt ilyen magyarázatokba nem bocsátkozhatott. Az aram akeldamak magyarázatára csak Teofilusznak lehetett szüksége. A magyarázat különben teljesen Máté szerint történik. Ő mondja ezt az árulás pénzén vett mezőt Vérmezőnek. De nem azért, mert a Júdás vére festette, hanem mert ártatlan vér díján vette nem is Júdás maga, hanem a zsidó főtanács. A mint látjuk, ennek a története is különféle változatban élt az első keresztyének tudatában. Az akeldamak szó voltaképp azt jelenti: alvók földje, tehát temető. (v. ö. 27.7—8.). Abból, hogy a tanácskozást Péter vezeti, még nem következik az ő primátusa, mert ha primás lett volna, akkor nem a gyülekezettel választatta volna meg Mátyást apostollá, hanem egyszerűen ő nevezte volna ki. Az apostolok sem képezhettek a gyülekezetben külön, önálló testületet különös jogokkal, mert hiszen még csak nem is ők jelölik ki a megválasztásra alkalmas embereket, hanem maga a gyülekezet. Minden jog birtokosa, forrása és gyakorlója tehát a gyülekezet, a melynek vezetése csak azért van az apostolok kezében, mert a jó rend a vezetést megkívánja; és ki vezethetné más a Krisztus gyülekezetét, mint azok, a kiket maga méltatott arra, hogy apostolai és bizonyágai legyenek?

Kétségtelen, hogy a gyülekezetben többen is voltak, a kik Jézus életének kezdettől fogva tanúi voltak. Csakis ilyen emberek közül tölthették be Júdásnak a helyét, a ki tehát

madásának.²³ És kettőt jelöltek ki: Józsefet, a kit Barszabbásznak meg Jusztusznak is neveztek, meg Mátyást.²⁴ Aztán ekkép imádkoztak: Uram, te ki mindenek szívére ismered, jelentsd ki, e két férfiú közül melyiket választottad,²⁵ hogy elnyerje azon szolgálatnak és apostolságnak a helyét, a melyet Jézus elhagyott, hogy a neki való helyre távozzék?²⁶ Aztán sorsot vetettek és a sors Mátyásra esett, a ki a tizenegy apostolhoz számított.

szintén már a Keresztelő Jánosnál történt keresztkedés óta ismerte Jézus egész földi működését. A most kijelölt Józsefről, a ki Szabbász fia volt, s a kit igazságosnak is neveztek, épp úgy nem tudunk semmi közelebbit, mint Mátyásról. A választás módja egyedül áll az U. T.-ban. Hogy a zsidók ismerték és gyakorolták a sorsolást, azt mutatja III. Móz. 16.8. Az imádkozással és a sorsolással a választást, a melynek ők csak egyszerű eszközei voltak, tulajdonkép az Istenre bízták. E választás után, ha az apostolokról beszélnek, már ismét a tizenkettőről szólnak az iratok. Ap. csel. 2.14. 62. I. Kor. 15.5.

Pozsony.

Raffay Sándor,
Theol. tanár.

A VÁROSOK KEGYÚRI JOGÁRÓL.

A római katolikus lelkészek congruájának rendezése, a városok és különösen a szabad királyi városok viszonyainak kilátásba helyezett törvény útján való szabályozása, végül és főleg, mert több szabad királyi város r. katolikus képviselői tagjai aziránt folyamodtak a kultuszminiszterhez, hogy a lelkészbemutató (praesentálás) jogát, melyet a szabad királyi városok, mint patronusok nevében, sok helyütt az egész képviselőtestület gyakorol, csak ők gyakorolhassák, actualissá, napjaink egyik szőnyegen forgó eszméjévé tették a kegyuraságról szóló, elméletben és gyakorlatban sokszor félremagyarázott, tannak tisztázását.

A városi kegyuraság kérdését Magyarországon római katolikus szempontból már 1889-ben ismertette a „Katholikus Szemlé“-nek második kötetében, majd erről vett külön lenyomatban Timon Ákos, akkoriban a győri királyi jogakadémián rendes tanár. Sok helyes és a történelemnek megfelelő állítása mellett, felekezeti túlbuzgóságból azonban több olyan állítást, illetőleg következtetést von le saját elfogadható tételeiből, a melyek csakis logikai hibából, hogy ne mondjuk, sophismából eredhetnek. Ilyen különösen az, a mit a 13—14-ik lapon találunk, a hol beismeri, hogy az „egyházi önállóság a városi szabadságnak egyik lényeges elemét képezte a XIII. századtól fogva egész napjainkig“. (13. lap.) „Az uralkodó gondolat, mely a városi kegyuraságot létrehozta, nem az egyházalapítás, hanem a városok szabadságának, függetlenségének biztosítása.“ (15. lap.) „A földes uraság és kegyuraság rendszerint összeesik egymással; mióta a városok földesurak, meg van adva a lehetőség, hogy nemcsak királyi kiváltság, hanem alapítás czimén is szereznek kegyúri jogokat. . .“ (20. lap.) „A városi kegyuraság szoros összefüggése a szabad királyi városok közjogi állásával képezi ezen intézmény sajátos jellemvonását.“ (23. lap.) És mégis azt mondja, hogy a kegyuraság, mint jogositvány „ius

spirituali annexum“, melynek szabályozása éppen azért „principialiter az egyház hatalmi körébe esik“; bár ugyanazon 24. lapon pár sorral alább elismeri: „igaz ugyan, hogy a magánkegyuraság igen sok esetben az ingatlanhoz kötött reáljogosítvány gyanánt jelentkezik“. Az úgynevezett dologi kegyuraság (ius patronatus reale) nálunk is úgy, mint a német birodalomban szabályul tekinthető, melynélfogva az ingatlanra vonatkozó tulajdonjog átruházásával a kegyuraság is átszáll az új tulajdonosra. Tehát nem áll az, a mit a (23. lapon) vezérlő gondolatul emelt ki, „a kegyuraság benső lényegét, jogi természetét tekintve, az egyházi részről engedett kedvezmény“. Mert a kegyuraság nem „az egyház részéről engedett kedvezmény“ és nem „ius spirituali annexum,“ hanem szerzett jog, melyet az egyház, a vallás-erkölcsi élet érdekében csak ellenőriz és a bemutatásnál úgynevezett megerősítés helyett, csak annak elfogadható gyakorlását constatálja. Bizonyítja ezt az is, a mit ő maga hoz fel, hogy a városok 1405 után nemcsak királyi kiváltság, hanem alapítás czimén is szerezhettek kegyúri jogokat, sőt kegyúri joggal bíró birtokok vétele útján is; még polgáraiknak alapítványai útján is szerezhettek a városok kegyúri jogokat.

A mit azon kérdésre mond, vajjon „a protestánsok stb. a r. katolikus egyház kebelén belül kegyúri jogositványt gyakorolhatnak-e, vagy sem, t. i. „az egyházjog szempontjából, ezen kérdésre is határozottan nemmel kell felelnünk“, az jogilag is, történetileg is tévedés, mert a nagyszombati zsinat 1632-ben és 1648-ban Pázmány és Lippay érsekek idejében határozottan megengedte a patrónusi jognak protestánsok által való gyakorlását; ugyanez történt Németországban 1648 óta és II. József 1787 ápr. 7-ikén 1334—13351. szám alatti rendelete folytán nálunk egészen be a XIX. századig, sőt a XX. századig is gyakorolhatták a protestánsok és görög nem egyesültek a patrónusi jogokat és pedig úgy, hogy a ius praesentandival is élhettek, mint azt ő maga elismeri a 32. lapon. Az is helytelen, midőn tévesnek mondja azt az állítást, hogy a kegyurasági jog a kétoldalú szerződés természetével bír, melyben a jogok és kötelezettségek egymásnak megfelelnek, mert hiszen, mint később látni fogjuk, maga a canon is reciprok viszonyt állapít meg a patrónusi jogok és kötelezettségek között. Nemcsak azt mondja t. i. hogy „patronum faciunt“ . . . azután „ius patronatus transire facit“ . . . , de azt is „patrono debetur“ . . .

Ami már a városok, nevezetesen a szabad királyi városok patrónusi jogát illeti, arra nézve önmaga mondja, hogy a

kegyuraság a városi szabadság egyik fontos attribútuma (22. lap) és, hogy „a városok, mint a földesúri hatalom alól mentes szabad katolikus községek a legfőbb kegyúrtól kapták a kegyüri kiváltságot és hogy a városi kiváltság levelek arról tesznek tanúságot, hogy a kegyuraság magát a városi közönseget (universitas vagy communitas) illetve és hogy a nagy tanács, mely alatt a későbbi időben a communitas értendő, előzője a mostani képviselőtestületnek s hogy a legtöbb kiváltság-levelel nem tartalmaz határozott rendelkezést az iránt, hogy a ius praesentandi csak a r. katolikus hitvallású polgárok által gyakoroltassék, a minthogy ilyen intézkedés csakis az üldözések idejében fordul elő és az 1870. XLII. törvénycikk 18-ik paragrafusa a törvényhatósági bizottságot (a törvényhatósági közgyűlést) *megszorítás nélkül* tekinti jogosítottnak a kegyüri jogositvány gyakorlására és maga is elismeri (53—54. lap), hogy a városi kegyuraság, mint bizonyos jogok és kötelezettségek összege a várost, mint jogi személyt illeti. „Jogi személyek kegyüri ügyeiket alkotmány-szerűleg megállapított képviselőjük útján intézik“. Tehát világos, hogy ezen képviselőjük gyakorolja jogaikat és jogos és jogositva van azokat gyakorolni, álljon az a képviselő nagy részben akár nem katolikus keresztyénekből, akár még zsidókból is. Az 1876-iki XX. törvénycikk 28 szabad királyi várost szüntetvén meg, ezeknek képviselőtestülete intézi a kegyüri jogokat *egyenlő joggal* a szabad királyi városok törvényhatósági bizottságával összehasonlítva. Elismeri ezt Timon, midőn az (57. lapon) azt mondja: „Azt kell mondanunk, hogy jogi személyeknél és így a városoknál is a jogi személyiséget hordozó fizikai személyek váltakozó minősége a kegyuraság szerzésére jogilag közömbös.“

Eltekintve immár Timonnak az 1790—91-iki XXVI. törvénycikkre, az 1848. XX. törvénycikkre és az 1868. LIII. törvénycikkre (83. lap), mely legutóbbira azt mondja „mint csaknem valamennyi modern törvényünk, úgy ez is régi *jogintézményeink alapos ismerete nélkül*, abstract jogi elvek után készült“ ; (a mi azt akarja bizonyítani, hogy Timon Ákos e kérdésekben több Deák Ferencznel és törvényalkotó társainál.) áttérünk ime már, mellőzve még 1868, XXXVIII. törvénycikkre, mely az iskolában megszüntette a r. katolikus egyház privilegiumát és módot nyújtott arra, hogy sok eddigi katolikus jellegű városi iskola katolikus jellegének elvesztésével, községi iskolává legyen, mellőzve mondom az ezekre vonatkozó szavait, áttérünk már a patronusi jognak rövid történetére, hogy meg-

vonjuk ezen történeti fejlődésben szembeötlő tanulságokat mind a jog, mind pedig a gyakorlat szempontjából.

* * *

Midőn Nagy Konstantin császár a pogány istenek öröklési jogát a keresztyén Istenre ruházta át és így a kultusz céljaira rendelt sok vagyont a keresztyén istentiszteletnek biztosította, mondjuk röviden az egyházi vagyon alapítójává lett, tette azt mint császár, mint az állam feje és holtáig is úgy viselkedett mint az állam feje, kinek jogaihoz a ius sacrum, vagyis az egyházban való intézkedés joga kétségbevonhatatlanul hozzátartozott. Így maradt ez a keleten, a mint azt különösen I. Justinian császár idejében látjuk és a mint az a legújabb időkben a görög-keleti nemzeti egyházakban is meglehetősen mértékben tapasztalható még.

A nyugat-római birodalom megdőlte, bár a keleti góth királyok a római császárok hatalmával uralkodtak, módot nyújtott a római püspökségben lassanként pápaságra emelkedett egyházi hatalomnak bizonyos függetlenség kivívására, mind a mellett, midőn a germánok tértek be az egyházba és különösen, midőn Nagy Károly mint egyházalapító lépett fel, a régi római császárok ius sacrum-a az új római császár, Nagy Károly által az egyház feletti protectoratussá lett. Nagy Károly az általa alapított püspökségekbe, egyházi javadalmakba a maga saját bölcs belátása szerint helyezett be erre alkalmas klerikusokat.

A germán államokban kifejlődött hűbéri rendszer, melynek értelmében az állam területe a nemzet megbizásából a vezérfejedelem gondozására bízott, a ki azután ebből meghatározott kötelezettségekkel, mint fő hűbérúr kisebb-nagyobb részletet egyes főnököknek, mint alhűbéreseknek juttatott, a területhez voltak kötve a fejedelmi jogok és így a ius sacrum is és mint az állam feje nagyban püspökségeket, apátságokat, egyházi méltóságokat és hivatalokat alapított a saját jogán, úgy a fejedelmek és más kisebb alhűbéresek és maguk a városok is saját területükön hasonlókat cselekedtek. Csak midőn az államfők az egymásközötti viszályok folytán nagyon gyengékké, az egyházi fők pedig tervszerű jogszaporítás és bővítés útján nagyon erősekké lettek, akkor kívánta meg az egyház azt a jogot, hogy a már létrejött alapítványt és az ebbe belehelyezett birlalót nála a világiak bejelentsék, a miből azután az úgy mondott megerősítési, voltaképen pedig aziránt való meggyőződési jog keletkezett, hogy az illető egyháziilag képesített egyén-e? De midőn a tridenti zsinat (Sess

XXV. c. 9. de iure patr.) a városokat és a földesurakat patronusi jogaikban korlátozni akarta, az neki nem sikerült, mert a gyakorlatban mindenütt a polgári jog döntése tekintetett érvényesnek. (Lásd a kitűnő Dr. Aem. L. Richter nagyhirű, minden tekintetben legkiválóbbnak elismert egyházi jogának 142-ik paragrafusát.) És hogy nálunk Magyarországon, a hol, mivel Szent István a germán példán indulva, mindenkiben az egyházban Nagy Károly példáját igyekezett utánozni, de még annál is nagyobb egyházi hatalmat nyert, mert apostoli királylyá lett, mikép értelmezték az államfőnek jogát, mint patronusét az egyházban, annak legvilágosabb példája Mátyás király, a ki a legelőkelőbb egyházi méltóságba, az esztergomi érsekségbe, egy gyermeket ültetett és azt IV. Sixtus pápának minden ellenzése daczára nemcsak megtartotta hivatalában, de sőt keresztülvitte, hogy a 12 éves gyermeket a pápa annak rendje, módja szerint belsőleg, egyházilag is approbálni volt kénytelen.

Ebből tehát kitetszik, hogy a protectori jog és ennek a jognak alapján a patronusok joga az alapításon, a földterület, birtok, tulajdonjogán alapult és magában foglalta a corpus juris canoniciban részletezett jogokat mind és csak a praesentálási jognál sikerült az egyháznak azt kivívnia, hogy megengedjék neki megvizsgálni, vajjon a bemutatott nem szenved-e valami kánoni hibában; da ha nem szenvedett, feltétlenül kötve volt az egyház annak személyéhez, sőt mint láttuk Corvin Mátyásnál, még a kánoni fogyatkozásban szenvedő is azzá lett, mivé őt a király tette, daczára a pápa minden igyekezetének. S így tehát ezekből leszámaztathatjuk azt a jogi tételt, hogy a patronusi jog a patronusi birtokkiváltság nélkülözhetetlen, illetve elmaradhatatlan kísérője volt, a mint azt maga a corpus iuris canonici is mutatja, midőn azt mondja:

Patronum faciunt: dos, aedificatio, fundus és
 Jus patronatus transire facit: novus haeres,
 Res permutata, donata venditioque.

Ebben, mint látjuk, nincs szó egyházi — hatósági — jog átszámaztatásáról, jogfenntartásról, arról, a mit Timon „ius spirituali annexum“ szó alatt érteni kíván. És mégis ki van mondva ugyancsak a corpus iuris canoniciban, ugyancsak a glossatorok szellemes versikéjébe foglalva a törvény intézkedéseit, hogy:

Patrono debetur: honor, onus, utilitasque
 Praesit, praesentet, defendat, alaturque egenus.

Hogy tehát, midőn elhatalmasodott az egyház, megkívánta valamennyi fokozatban az in spiritualibus, vagyis az egyházi belső képesítettség iránt való meggyőződhetés jogát, azt ugyan a középkori visszaélések mellett természetesnek találjuk; de a patronusok jogainak korlátozójául elismerni sem hajlandók, sem kötelesek nem vagyunk.

Történetileg tehát úgy áll a dolog, hogy mint a germán államban a fő hűbérurat, úgy a magyar királyságban is a magyar királyt illette és illeti a ius patronatus universale. A mit Timon (9. lap stb.) igen gyakran és helyesen hangoztat. Mert hiszen nagyon helyesen mondja (20. lap): „hogy a földesuraság és a kegyuraság rendszerint összeesik egymással. A földesurak királyi kiváltság vagy alapítás következtében az általuk birt jobbágyközségek kegyurai és mióta a városok, földesurak, királyi kiváltság, sőt később alapítás czímén is szereznek kegyuri jogokat“. Tehát világos, hogy az egész terület ura a fejedelem, mint főkegyúr a terület, az államtest egyes kisebb-nagyobb terület földesurainak adja a kegyúri jogokat. S ezért érthetetlen azután, hogy Timon (23—24. lapon) azt állítja, hogy a kegyuraság, mint jogosítvány „ius spirituali annexum, melynek szabályozása éppen ezért principáliter az egyházi hatalom körébe esik.“

Midőn a protestánsok üldözése megszűnt és a nagy francia forradalom nagy eszméi lassan-lassan terjedezni kezdtek és szabadabb és méltányosabb felfogás kezdett uralkodóvá lenni a különböző vallásfelekezet hiveinek egymáshoz való viszonya tekintetében, az 1790—91-iki XXVI. törvényczikk szellemének hatása alatt a magyar protestáns superintendensek együttes kérvényt nyújtottak be a királyhoz, melyben azt kérték, hogy, vagy mindegyik hitfelekezet ön-maga viselje egyházi és iskolai terheit, vagy a protestánsoknak is számarányukhoz képest a városi pénztárból segély nyújtassék, a mire feleletül 1799. okt. 8-ikán 23,873. szám alatt olyan helytartó-tanácsi normale bocsáttatott ki, hogy „az evangélikus egyházakat, plébániákat és iskolákat is a népesség és a házi pénztárba való befizetések aránya szerint segélyben kell részesíteni“. (Timon 71—72. lap) és ime ez jelzi az újkor beköszöntését és bár ekkor még a városok r. katolikus egyházi kegyúri joga és kötelessége külön választatott, mert hiszen a kegyúri teher alapjául a városi törzsvagyont tekintették, a minek jövedelméből csakis a r. katolikus egyházak részesültek, mindamellett megkezdődött már az újkor, mely országos törvényeinkben visszhangzik, az 1848 : XX. törvényczikkben teljes elismerést nyer és az

1868: LIII. törvénycikk 23. §-ban már realizálva is van, midőn az mondatik: „Különböző vallásfelekezetek által lakott községekben és városokban, melyek házi pénztárukból egyházi czélokra, vagy valamely felekezeti iskola javára segélyt szolgáltatnak ki, e segélyben igazságos arány szerint minden ottan létező vallásfelekezet részesítendő.“ És midőn a nem-katholikus hitfelekezetek az 1848: XX. és az 1868: LIII. törvénycikkre támaszkodva azon követeléssel léptek fel, hogy számarányukhoz képest ugyanolyan mérvű segélyben részesíttessenek, mint a minő mérvű a kegyúri teher a r. katolikus lakosok számarányát tekintve, Timon is kénytelen elismerni (88—92. lap), hogy „a közfelfogásban mindinkább gyökeret ver azon — szerinte — téves nézet, hogy azon teher, melyet a város mint kegyúr a r. katolikus egyházakkal szemben viselni tartozik, éppen úgy községi segélyezés, mint azon egyházi terhek, melyeket valamely község vagy város, minden különös jogczim nélkül valamely hitfelekezet javára magára vállalt.“ Pedig szerinte a kegyúri terhek külön elbírálás alá tartoznak és a kegyúri jogoktól függetlenül is fennállnak és azokat akkor is köteles viselni az illető kegyúr, ha őt a kegyúri jogok legfőbbje a bemutatási jog nem is illeti meg, mert hiszen azt csakis a római katolikus gyakorolhatja; jogosult nem r. katolikus, legfeljebb r. katolikus rokona, vagy megbízottja által és így a szabad királyi városokban is csak a képviselőtestület, vagy törvényhatósági bizottság katolikus tagjai gyakorolhatják, a mire nézve megjegyezzük, hogy ezen felfogásnak abszurditását jogi és gyakorlati szempontból az „Egyetértés“-ben (1902. évi decz. 25-ikén) „A városok patronatusa“ czimmal megjelent, valamely kiváló szakférfi tollából eredett, Grotius aláírással ellátott cikk nagyszerűen tüntette fel. E cikkekre később még reá térünk, most azonban meg kell még jegyeznünk azt, hogy a kiépülni kezdő modern magyar jogállam már maga is azon útra lépett, a melyet a magyar közvélemény, nevezetesen igen sok szabad királyi város követ már, hogy a patronusi jogban foglalt tételeket felolvasztja. Ezt teszi t. i. az 1868: XXXVIII. törvénycikk 25. §-ban; a kegyuraságot, mint különös teherviselési jogczímet a r. katolikus iskolákra nézve megszüntette s így azután a szabad királyi városokban a r. katolikus iskolák fenntartására vonatkozó kegyúri terhet községi segélyezéssé változtatta át, midőn azt mondja a nevezett 25-ik §-ban: „Általában nem tekintetnek ezentúl felekezeti iskoláknak azon tanintézetek, a melyek községi vagyonból és jövedelmekből a község összes tagjai által, felekezeti különbség nélkül

tartatnak fenn. Azon már fennálló felekezeti iskolákra nézve mindazonáltal, melyek eddigelé a község vagyonából és jövedelméből tartattak fenn, szabadságában áll az illető községben az eddigi gyakorlatot továbbra is fenntartani, *de ilyen esetben a segélyezés a különböző hitfelekezeti iskolák közt igazságos arányban osztandó meg* és egy hitfelekezet iskolájától sem vonathatik el, míg a többi hitfelekezetek iskolái irányában is meg nem szüntették.“

Ehhez csak azt említjük még, hogy a közszellem Magyarországon a protestánsok jogos igényei előtt fülét nem zárhatta el és a magyar r. katolikus egyház patronusa, a magyar állam, belátta azt, hogy a többi hitfelekezeteket és nevezetesen a protestánsokat is hasonló patrociniumban. támogatásban kell részesíteni számarányukhoz képest, mint a római katolikusok egyházát és innen van az évről-évre mindig nagyobb összeggel felvett államsegély a protestánsok javára a költségvetésben és innen a legutóbbi napok magyar kormányainak és pártjainak azon ígérete és igyekezete, hogy az 1848 : XX. törvényczikk 2-ik paragrafusában foglalt kötelezettségnek, a mennyire csak lehet, igyekeznek és igyekezni fognak megfelelni. A mi tehát a különleges patronusi kiváltságokat illeti, azok ezek szerint elvben már elejtetteknek tekintendők.

Áttérve immár az „Egyetértés“-nek fentebb jelzett, valóban alapos cikkére, kénytelenek vagyunk elismerni azt, hogy annak minden tételében igazsága van és hogy „azt a mozgalmat, mely szerint a kegyurasági joggal felruházott városok patronusi jogainak gyakorlásánál az egyedül helyes értelmezés helyett, melynél fogva azon jogokat az egész képviselőtestület, illetőleg törvényhatósági bizottság helyett csak a római katolikus képviselőtestületi és törvényhatósági bizottsági tagok követelik maguknak és ezen követelésük érdekében a magyar kir. vall. és közoktatásügyi miniszterhez felfolyamodással élnek, csakis az ultramontanizmus által „alkotmányunk egyik sarkköve, vallásaink autonómiája ellen intézett merényletnek“ tekinthetjük.

A cikkirónak igaza van. „A városokban, a melyeknek közgyűlése eddig a maga teljességében választotta a plébánost, a nélkül, hogy bárkinek is kifogása lett volna ellene, fellebbezések történtek, melyek kizárólag a róm. katolikus bizottsági tagok számára követelik e jogot. Már pedig, vagy megilleti a választási jog a város közgyűlését a maga teljességében, vagy nem. Ha megilleti, honnan veszik maguknak a vakmerőséget, hogy a városok törvényes jogához hozzáér-

jenek? Ha pedig szerintük nem illeti meg, miért nem tiltakoztak a multban előfordult esetekben, miért nem mindjárt az elsónél, miért nem később valamennyinél? Megmondjam miért? Azért nem, mert nem voltak bujtogatók“. Itt azután feltünteti a cikkiró az ezen kérelem mellett felhozott okok tarthatatlanságát és a bizonyítékok jelentőség nélküli voltát, majd a következő kérdést veti fel: „Tegyük fel egy pillanatra azt az abszurdumot, hogy a kultuszminiszter úgy dönt, hogy a patronusi jogok gyakorlása kizárólag a városi közgyűlés róm. katolikus vallású tagjait illeti meg, mi lesz akkor a patronusi terhekkkel?“ És itt kimutatja, „hogy mily bölcsék, nagyon bölcsék a követelődző urak, ezek a fellebbezők, mert ők bámulatos egyértelműséggel csak a jogokat követelik maguknak, a terhekről nem beszélnek“. És midőn alaposan kimutatta, micsoda abszurd helyzet keletkeznék a fellebbezők kérésének meghallgatásával, azt mondja: „Kötelességemnek tartom jelezni e kérdésben saját álláspontomat is, a mi, úgy hiszem a jó magyar hazafiak többségének is meggyőződése és ez az, hogy adassék meg a róm. katolikusoknak mindaz a jog, a mit maguknak igényelnek, de csakis azon feltétel alatt, hogy a patronusi kötelességeket is vigyék magukkal és ne sózzák a városok nyakába. Ez a *conditio sine qua non*“.

Czikkiró azon nézetének ad kifejezést, hogy a patronatusi kérdésnek kizárólag a választási jog szempontjából való rendezése, bármekkora nehézséggel járjon is, elodázhatatlanul szükséges „mert a vallásfelekezetek törvényes egyenlőségének és viszonyosságának nagy elve forog ebben is kockán.“

Nézetem szerint éppen azért, mert ezen nagy elvek forognak itt kockán, ezt a kérdést ez 1868 : LIII. törvény-cikk 23-ik paragrafusának helyes értelmében, úgy a mint az a közfelfogásban mindinkább gyökeret ver, (Timon 88. lap) kell szabályozni, t. i. hogy azon teher, melyet a város mint kegyúr a róm. katolikus egyházakkal szemben viselni tartozik, éppen úgy községi segélyezés, mint azon egyházi terhek, melyeket más hitfelekezetek javára magára vállalt.

Tehát *először*, a külön kegyúri cím és jogcím mint olyan megszüntetendő, vagy ha meghagyatnék, a vele járó jogok az egész képviselőtestület, illetve törvényhatósági bizottság által gyakorlandók, a mi magával hozza azt is, hogy a mennyiben a *proportione* más vallásfelekezetekkel szemben is hasonló kegyúri kötelezettségeket teljesítene a város, azokkal szemben is hasonló jogokat igényeljen. A város erkölcsi, illetve jogi személyi lévén, az őt képviselő testület tagjainak

vallási hovátartozandósága, a jogok teljesítése tekintetében nem gyakorol változást. A mi pedig

2-szor: az alapítványokat illeti, azokat meg kell vizsgálni, vajjon kinek szólnak és a jogos tulajdonosoknak ki s illetve visszaadni. A mi t. i. a városé, azt a városnak, a mi valamely egyházé, azt az illető egyháznak. (Sok város e tekintetben is megtette már a kezdeményező lépést, a mennyiben a régi egyházi és iskolai vagyont kiszolgáltatta, illetve megosztotta a falai közt történeti joggal bíró és lakosainak egyrészét, kisebb vagy nagyobb számát most is hívéül számláló egyházak között.) Végül

3-szor: törvényhozási úton, a melyen keletkezett, kellene megmagyarázni, mit ért az 1868: LIII-ik törvényzcikk 23-ik paragrafusza az „*igazságos arány szerint*“ szavak alatt? Az illető egyházi hivek adójának összege vagy számaránya, tehát a lélekszám aránya legyen-e a döntő?

A patronusi jog és kötelesség kérdése tehát okvetlenül szabályozandó, még mielőtt a róm. katolikus lelkészek congruájának, szerintünk igazságos, helyes eszméje gyakorlati megoldás elé nem kerül és e czimen, a városi kegyuraság alapján a városokra újabb fokozottabb terhek nem rovatnak; de szabályozandó azért is, mert az egyházi vagyon (épületek stb.) folyton folyvást tartó megromlása nagyobb építési, fenntartási költségeket igényelhet hova-tovább, annál inkább a városoktól; továbbá, mert ezen szabályozás által törvényes feleletet nyernek az izgága fellebbezők és végül, mert így a városok viszonyainak törvényes szabályozása esetére már egy igen nehéz kérdés teljesen tisztázva volna.

* * *

Végül megjegyezzük, hogy a mi a patronusi jog fejlődését az ev. prot. magyar egyházban illeti, arra nézve nem szabad elfeledniünk, hogy, bár eleinte a patronusok a prot. egyházakban is gyakorolták jogaikat, mint p. o. az ev. 1614-iki szepes-váraljai zsinaton Thurzó Kristóf, Dessewffy Ferencz és János, Horváth Stansith de Gradecz Boldizsár, stb., a kik a magok papjait patronusi jogon odaküldötték; vagy később I. Apaffy Mihály, mint a debreczeni Collegium patronusa és az őt megelőzőtt ev. ref. hitvallású erdélyi fejedelmek az ev. ref. egyházak felett s bár a kisebb prot. földesurak is befolyást követeltek és szereztek maguknak ezen a czimen az általok alapított, vagy fenntartott, vagy segélyezett prot. egyházak felett: — a patronusi jog — mindamellert sohasem verhetett gyökeret az ev. prot. egyházakban, mert

ellentmondott annak különösen az ev. ág. hitv. egyházakban a Luther tana az egyházközség jogairól, általában a prot. egyházban az egyház jogairól kifejlődött s a reformátorok nézetével, még a Zwingli nézetével is egyező tén, ki a polgári hatóságot elismerte bizonyos fokig jogosult tényezőnek az egyházban.

A kisebb patronusi jogok elismertettek ugyan de a *ius praesentandi*, a bemutatás joga, a szabad papválasztás, papmeghívás, papmarasztás gyülekezeti jogával szemben nem érvényesülhetett.

Ez ellen nem lehet felhozni érvelni azt, hogy az üldözések idejében egyes patronus urak fogadták és elbocsátották a papokat, tanárokat, tanítókat, a mint p. o. a Roskoványiak stb. Sárosban, mert az, hogy ők „*aulica ecclesia*“-kat tartottak fenn, igen bölcs dolog volt, mivel a földesúri „*salva guardia*“ mellett módott nyújtott egy-egy üldözött egyház megmentésére, mely különben menthetlenül az erőszakkal katalizálókká áldozata lett volna.

Ez ellen érvelni nem lehet felhozni, hogy az erdélyi ev. ref. fejedelmek tényleg gyakoroltak patronatusi jogokat és az erdélyi ev. ref. püspököknek, mint egykor a fejedelmi gubernium tagjának és alelnökének patronusi jogai be a mi napjainkig is még meglehetősen széles körben megmaradtak, mert — *elvileg* és *általában* nem maradtak meg s a mi megmaradt, az kivétel és hogy úgy mondjuk — specialitás.

Hogy a gyülekezet joga mily erősen meggyökeredett a magyar protestáns köztudatban, — mutatja az, hogy a patronusi jogok lassanként mind elhalványultak, úgy hogy p. o. az ev. egyházban a margonyai egyház patronusa, főfenntartója: a Dessewffy család napjainkban, bár döntő befolyást gyakorolt a papválasztásoknál, nem gyakorolt *kizárólagos* jogot, mert az egyházközségnek is szava volt és van a papválasztásonál. És bár Szirmai Menyhért, — midőn a pászdi ev. főiskolát kezdette alapítani 1743-ban patronus társainak és magának minden jogot fenntartott is, — mégsem gyakorolta azt a gyülekezet az egyház nélkül és Újházy József és neje, midőn 1867-ben a budaméri egyházat, papi és tanítói hivatalt és iskolát tisztán egymagok alapították, a patronusi jogokat mégsem stipulálták úgy, sem a Pulszkyak Szécsényben, hogy a gyülekezet minden jogát absorbeálták volna. Hasonló tüneteket találunk az ev. ref. egyházban is, úgy a múltban: a Perényiek, Rákóczyék, Lorántffy Zsuzsanna s mások példájában, mint a jelenben, napjainkban.

Szóval a patronusi jog a prot. egyházban az ev. alap-

elvekkel szemben ki nem fejlődhetett, a szabad papválasztási jog mellett bemutatási jogot nem adhatott.

A mi jog megadható volt, az elvi felfogás kára nélkül, azt az egyházak közönsége megadta szívesen, megadta tiszteletből, kegyeletből, hálából. De a patronusi kötelességről szóló tan sem fejlődhetett ki, mert minden az egyház érdekében teendő lépés az egyházas gondolkozásra, a nemes érzületre, a hitbuzgóságra lett — átutalva. Vagy pedig, ha valahol mégis a jog körébe lépett, a kötelező votum, az ígéret, pollicitatio szempontja alá vonatott, mely természetesen egyes kérdésekben — még perelhető is volt. És az ilyen az is marad, ha azt az egyház komolyan vette s arra épített, annak folytán intézkedett.

Pozsony.

Hörk József,
theol. tanár.

SCHOPENHAUER ERKÖLCSTANA.

(Befejező közlemény.)

II. Az akarat szabadsága.

Az etikának egyik legfontosabb és legtöbbet vitatott része az akaratszabadság kérdése, mely éppen az ethika és metaphysika határterületén fekszik. Akaratszabadságról kétféle értelemben szoktak beszélni: *psychologiai* és *metaphysikai* értelemben.¹ Első értelemben az *akaratszabadság* alatt ama képességet szokták érteni, a mely által valamely egyén saját akaratából bizonyos elhatározásoknak és cselekedeteknek oka lehet; az utóbbi értelemben pedig azt jelenti az akaratszabadság, hogy az akaratnak vagy az egyes elhatározásoknak semmiféle oka nincsen.

Közönségesen az első értelemben vett akaratszabadságról szoktak beszélni. Szabad az olyan cselekvés, a melynek legközelebbi oka a cselekvő akaratában van, ezzel szemben nem szabad az olyan cselekvés, a mely külső erőszak hatása alatt jön létre, legyen ez az erőszak physikai kényszer vagy fenyegetés, ijesztés stb. Hogy az akarat ilyen értelemben véve szabad, azt kétségbe vonni nem lehet.

Ámde az már igen sok és heves tusára szolgáltatott alkalmat, hogy vajjon az akarat metaphysikai értelemben nevezhető-e szabadnak? A metaphysikai szabadság védelmezői azt bizonyítgatják, hogy akaratunknak nem szab határt semmi rajta kívül fekvő ok, hanem elhatározásainak végső oka saját maga. Igen számosan vannak azonban, a kik ennek éppen ellenkezőjét állítják és a harczosok serege feloszlik e szerint: az *indeterministák* és a *deterministák* táborára.

A mi a kérdésnek történetét illeti, azt mondhatjuk, hogy a görög philosophiában tulajdonképen nem volt isme-

¹ Lásd. Paulsen: „System der Ethik“ 373. s köv. lapjait.

retes. Vannak ugyan egyes philosophusok, a kik ezt érintik, de csak érintik, mert tárgyalásába bele nem bocsátkoznak. És ez érthető is. Mert a görög philosophia általában az embert úgy képzei, mint a természet egyetemének egy tagját, a melyik a természetből nő ki és a természet törvényei szerint fejlődik.

A mikor azonban a keresztyénség fellépése után, annak hódításai közben az egyházi atyák belátták, hogy a keresztyénség csak akkor számíthat teljes győzelemre, ha azt a műveltebb elmék is elsajátítják és ez okból annak tartalmát tudományos alakba törekedtek önteni, az akarat szabadságának kérdése is felmerült a többi nem kevésbé fontos kérdés mellett. Már az V. században Pelagius a brit szerzetes, a ki azt állította, hogy az ember szabadságát az eredendő bűn által nem vesztette el, különösen Augustinusnak ösztönzésére és befolyására az egyházból kiátkoztatott. Majd később, miután a harcz megszűnni látszott, a két reformátor Luther és Kálvin ismét lánggra lobbantotta azt, az egyik a praedestinatio tana által, a másik pedig azzal a tanításával, hogy az ember saját erejéből nem képes magát a jóra eltökélni.

A modern philosophiában Hobbes pld. úgy tekinti a szellemi folyamatokat, mint mozgást, tehát nála a metaphysikai akaratszabadságról éppen oly kevésbé lehet szó, mint a mozgásnak vagy a matériának semmiből való előállításáról. Spinoza pedig úgy beszél a lélekről, mint egy szellemi automatáról (automaton spirituale.) Kantról pedig tudjuk, hogy szerinte trasscendentalis értelemben minden dolog szabad, azaz, mindenkinek megvan a tehetsége arra, hogy valamely állapotot magából kezdeményezzen, hogy saját magának abszolút oka legyen. Ámde a természeti összefüggésben minden meg van határozva, úgy hogy a trasscendentalis értelemben vett szabadság a tapasztalati világban soha sem fordul elő. Az első értelemben vett szabadságot nevezi Kant a dolgok *intelligibilis jellemének*, a második értelemben vett szabadságot a dolgok *empirikus jellemének*.

E tekintetben az ember sem képez kivételt. Hogy intelligibilis karakterrel bír, azaz, hogy saját magának oka, erre minket a kötelesség ideája vezet, a mely velünk születik, a kategorikus imperativus, a mely tőlünk az erkölcsi törvénynek az élvezetre való minden tekintet nélküli követését kívánja. Ennek a *kell*-nek azonban meg kell hogy feleljen egy *lehet*. „Természetesen a tüneményvilágban — mondja Kant — minden cselekedetet szükségszerűen az empirikus jellemből folyik és a körülményekből úgy annyira, hogy ha valakinek

jellemét egész alapjában kifürkészni tudnók, megmondhatnók előre minden cselekedetét, éppen úgy mint egy holdfogyatkozást! Ha más volna az intelligibilis karakter, más volna az empirikus is. Az empirikus jellemre nézve tehát nincs szabadság, azaz abban az életben egyáltalában nincs. Az ember szabadon *gondolkozik* — mondja Kant — és annyi az egész.¹

A mint előadásunk későbbi folyamán látni fogják Schopenhauer véleménye szoros kapcsolatban van e kérdésre nézve a Kantéval és ezért láttuk feltétlenül szükségesnek különösen Kant nézetét előadni terjedelmesebben, hogy mintegy keretül szolgáljon a Schopenhauer tanai előadásánál.

* * *

Schopenhauer az akarat szabadságának kérdésével egy pályaművében foglalkozik, melyet a drontheimi tudományos társaság 1839-ben meg is jutalmazott. Művének legelején a kérdésre tartozó fogalmakat és különösen éppen a szabadság fogalmát határozza meg.

A szabadság fogalmának különféle jelentése lehet. Lehet a szabadság *physikai*, *intellektuális* és *morális*. A physikai szabadság jelentí minden anyagi akadálynak a távollétét, a távollétét olyan akadályoknak, a melyek a mozgást és a cselekvést gátolhatnák. Az ilyen értelemben vett szabadság csak arra vonatkozhatik, hogy mit tehetek. De midőn az akarat szabadságának kérdését vizsgáljuk, az a kérdés merül fel: képes-e az ember azt akarni, a mit akar? Ha a kérdésre igennel felelünk, ismét egy új kérdés ötlík szemünkbe: akarhatom-e azt, a mit akarok? és így támad a kérdéseknek végtelen sorozata; éppen ezért a szabadság fogalmát abstraktabban kell felfogni, a mi úgy történik, hogy e fogalom alatt „minden szükségszerűnek távollétét“ gondoljuk és értjük.

Mi az a szükségszerű? e kérdést kell már most legelőször tisztába hoznunk. Egyszerű szómagyarázat szerint szükségszerű mindaz, a minek ellentéte lehetetlen, philosophiailag azonban szükségszerű az, a mi egy megadott „elégéses alap“ból következik. Tehát a szükségszerűség távolléte identikus az elégéses alap távollétével. E szerint szabad volna az olyan akarat, mely alapok által (durch Gründe) nincs meghatározva; melynek nyilvánulásai eredetileg magából az akaratból származnak teljesen, tehát a nélkül, hogy valamely szabály vagy felvétel által korlátolva lennének. Ez a szabad-

¹ Lásd: Kirchner: Über freiheit des Willens. Halle 1874. 24 s köv. l.

ság tehát annyi, mint az abszolút véletlen; mivel a szükség-szerűség ellentéte a véletlen. Az akarat ezen szabadságát rendszeresen ezzel a terminus technikussal szokták jelölni: *liberium arbitrium indifferentiae*; az ezáltal megáldott egyéneknek megadott, teljesen egyéni és általánosan meghatározott körülmények mellett, két egymással homlokegyenest ellenkező cselekedet teljesítése lehetséges. De hogy ez el sem képzelhető, azt Schopenhauer egész határozottsággal állítja, nem gondolható pedig el egyszerűen abból az okból, mert ebben az esetben alapelvét fel kellene adnunk teljesen.

Az akarat szabadsága, Schopenhauer szerint, az öntudat egy ténye. És mi az öntudat? Saját magunkról való tudat. Mindez önmagától értetik. Mit tartalmaz? vagy más szavakkal: miként jut az ember saját magának közvetlenül tudatára? felelet: mint akaró lény.

Tehát az öntudat nagy mértékben, sőt tulajdonképen kizárólagosan az *akarat*tal foglalkozik. De már most, mivel ellentétes cselekedetek is gondolhatók, melyeket az öntudat akar, ebből az következik, hogy ellentétes cselekedeteket is vihet véghez, ha akar.

E pontnál azonban meg kell jegyeznünk, hogy összehozták zavarni az emberek e kérdés tárgyalásánál az akaratot a kivánsággal. Pedig a kettő között lényeges a különbség. Kivánni ugyanis lehet ellentétes dolgokat is, de akarni közülök csak egyet lehet; és hogy ez éppen melyik legyen, azt az öntudatnak is először a tett nyilvánítja ki; hogy a kívánt dolgok közül, melyik történt meg, azt az öntudat csak a posteriori tapasztalja, de nem a priori tudja; nyilatkozata csupán a tevésnek az akarathoz való viszonyára, tehát a fizikai szabadságra vonatkozik.

Hogy az öntudat nekünk feleletet nem ad, a fölött csodálkoznunk nem lehet, mivel az öntudat ösztudatunknak csak egy korlátolt részét teszi és a priori biztos ismeretei csak a külvilágra vonatkoznak, de nem a belvilágra is.¹

Mikor problémánk megfejtése érdekében az ismerő tehetőséghez fordulunk, előre kell tudnunk és megjegyeznünk, hogy mivel e tehetőség lényegileg a külső világ felé irányul, az akarat nem lehet reá nézve közvetlen észrevétel tárgya, hanem csupán akarral megáldott lények lehetnek vizsgálódásunk tárgyai, melyek mint tapasztalati tárgyak állanak előttünk. Tehát többé nem magával az akarral van dolgunk, hanem az akarat által mozgatott, vagyis akaró lényekkel.

¹ Grundprobleme der Ethik. I. 2. §.

Tehát vizsgálódásunk tárgyát, úgy szólva, csak bizonyos távolságból nézhetjük, de e vizsgálatnál mégis megvan az az előnyünk, hogy azt a vizsgálatot egy sokkal tökéletesebb organummal hajthajtjuk végre, mint a milyen az egyoldalú, direkt öntudat t. i. az *értelemmel*.

Az értelemnek legáltalánosabb és leglényegesebb alakja a *causalitas törvénye*, melynek közvetítése által lehető egyedül a reális külvilág szemlélete. Ez a törvény a priori érvényes és alá vannak vetve neki a külvilág tárgyai kivétel nélkül. Minden változás e törvénynek engedelmeskedik és ezért mindig szükségszerűen és kimaradhatatlanul áll elé.

A reális tárgyak közt, a melyekre ez a törvény vonatkozik, három különböző csoportot észlelhetünk: 1. *szerves*. 2. *szervetlen*, és az előbbieket között ismét két alcsoport, 3. *növények* és *állatok* csoportja. Az állatok fogalmának leg-tökéletesebben megfelel az ember.

A causalitásnak e három csoport szerint három alakja van: *ok*, a szó szoros értelmében, *inger* és *motivatio*. Ezen módosulás, modificatio által azonban érvényessége változást nem szenved.

Az *ok* által állanak elé a tapasztalati tárgyak összes mechanikai, physikai és chemiai változásai.

Az *inger* olyan ok, a mely *először*: a maga hatásával kapcsolatos ellenhatást nem szenved és *másodszor*: a melynek intenzitása és *hatásának* intenzitása között semmi arányosság nincs. Az inger határozza meg az organismusnak, mint olyannak változásait.

A causalitas harmadik neme, mely az állatokat jellemzi: *motivatio*, azaz az *ismeret* által végbemenő causalitas. Minden mozgás, melyet valamely állat, mint állat végez, egy ismert tárgy következtében történik, tehát motivumokon alapszik. A motivum gyanánt szereplő tárgynak nincs egyébre szüksége, csak arra, *hogy észrevéttessék, megismertessék*. A motivatiónál az állati és az emberi tudat közt lévő különbség abban áll, hogy az ember a világnak nemcsak szemlélő felfogására képes, hanem ereje van arra is, hogy abstraháljon, hogy általános fogalmakat alkosson, a melyeket, hogy érzéki tudatában fixirozhassa, szavakkal jelöl meg.

Az által tehát csupán szemléleti képzetekkel bír és így az ő motivumai szemléletiek és *jelenhez* kötöttek; ellenben az ember a megalkotott fogalmak segítségével felfogja a *jelent*, a *multat*, a *jövőt*, s így reá nézve sokkal nagyobb sphaerája létezik a motivumok hatásának, mint a szűk jelenre korlátolt állatokra nézve. Az ember képes a különböző motivumokat

tetszés szerinti rendbe szedni, ismételten megjeleníteni és ezen képessége folytán sokkal nagyobb és gazdagabb választás áll hatalmában, mint az állatoknak.

Ekként tehát az ember relative mindenesetre *szabad*. azaz *szabad* a szemléletileg jelenlévő, előtte fekvő, akarátára motívum gyanánt ható tárgyak *kényszerétől*, melynek különben minden állat alá van vetve; de eme szabadság csak a motivatio módját változtatja meg, de a motívumok hatásának szükségyszerűségét legkisebb mértékben sem csökkentette vagy szüntette meg. Tehát felületes azoknak nézete, kik eme relatív szabadságot abszolútnak tartják, liberium arbitrium indifferentiaenek mondják.¹

Minden dolog a világon a szerint hat, a milyen a természetete, a mit a scholastikusok tételével így fejezhetünk ki: operari sequitur esse.

Mielőtt azonban előadásunkat tovább folytatnók, szükségese a későbbiek megértése végett ismételten különbséget tenni az akarat, mint „Ding an sich,“ mint magánvaló és az akarat, mint tünemény között. Mint magánvaló az akarat teljesen szabad. Itt tehát már látszik Schopenhauer és Kant felfogásának rokonsága. Ez a világ azonban, a mint már bevezetésünkben is említettük, a maga összes tüneményeivel együtt nem egyéb, mint az akarat objectivatioja és mint ilyen alá van vetve az elégséges alap elvének. Az akarat azonban, mint „Ding an sich,“ sem nem eszme, sem nem tárgy, sem nem tünemény és így a causalitas törvénye alól szükségképen kivételt képez, annak nincs alávetve, azaz szabad. E szerint Schopenhauer a szabadság fogalmát csak negative állapítja meg, mivel az nem egyéb, mint kivétel a szükségyszerűség alól. Ámde az akarat, mint tünemény teljes mértékben alá van vetve a causalitas törvényének, a mely pedig nem tesz kivételt soha. Az ember mint az akarat objectivatioja, mint a világnak egy része, szintén alá van vetve ezen törvénynek.

Az ember azonban, a mennyiben az akaratnak, mint „Ding an sich“-nek az objectivatioja, annyiban a maga realitását abban bírja. És így különbözik a cselekvő ember a létező embertől, azaz az ember, mikor cselekszik, alá van vetve a causalitas törvényének, a mennyiben azonban csak létezik (est), annyiban, miként a magán való akarat, felülemelkedik téren és időn, a principium individuationison, szóval a szükségyszerűség minden formáján. Tehát szabad. „Im esse, nicht

¹ Grundpr. der Ethik I. 3. §.

im operari liegt die Freiheit“, mondja Schopenhauer. Az essében, a létezésben és nem az operariban, a cselekvésben létezik a szabadság. Ez Schopenhauer etikájának egyik alap-tétele. Az ember, mint magán való teljesen szabad, azaz szabad a maga intelligibilis jellemét tekintve és feltétlenül alá van vetve a szükségszerűségnek, mint phaenomenom, mint objectivatioja a magánvaló akaratnak, azaz nem szabad a maga empirikus jellemét tekintve. A morális szabadságot tehát nem ebben a világban kell keresnünk, és nem a természetben, hanem ezen a világon és természetén kívül, egy más világban. A fizikai világban a szabadság lehetetlen, míg a metafizikai világban lehetséges. A cselekvéseink nem szabadok, de az jellemünk, mert az *akar* lenni.

Említettük az ember intelligibilis és empirikus karakterét. Vizsgáljuk tehát Schopenhauernek ezekre vonatkozó tanítását kissé tüzetesebben, nemcsak azért, mert ez igen fontos szerepet játszik, a mint láttuk, az ő etikájában, hanem azért is, mert a Kant felfogásával való rokonsága éppen ezen a ponton legszembeötlőbb.

„A mint a botanikus egy levélről megismeri az egész növényt, a mint Cuvier egy csontból megkonstruálta az egész állatot: úgy képesek vagyunk egy embernek valamelyik karakteristikus cselekedetéből pontosan megismerni annak egész karakterét, még abban az esetben is, ha e cselekedet jelentéktelen dologra vonatkozik.“¹ Schopenhauernek már ebből az egyetlen megjegyzéséből következtethetjük, hogy mily nagy súlyt fektet ő etikájában az emberek jellemére. Helyesen mondja egyik francia bölcse: Schopenhauer, habár metafizikus, helyes útmutatást ad a jellemre vonatkozó megjegyzéseiben az experimentalis psychologia tanulmányozására.²

Az ember jelleme, Schopenhauer szerint, háromféle: *empirikus, intelligibilis* és *szerzett* jellem.

Az intelligibilis és empirikus jellem között tett megkülönböztetés, a mint fenebb láttuk, a Kant tanából származik.

Schopenhauer szerint az intelligibilis karakter az essében van, mint magánvalóban, a szemlélet formáin, a téren és időn kívül.

Az empirikus karakter pedig nem egyéb, mint az intelligibilis karakter manifestatioja és ezért egyedül a tapasztalat által ismerhető meg, a miénk éppen úgy, mint a másé.

¹ Parerga kai paralipomena. II. 118. §.

² Ribot: Philosophie de Schopenhauer 120. l. s. köv.

A szerzett karaktert pedig, melyet az ember először életében nyer és a melyről szólni szoktunk, mikor valamelyik embert jellemesnek vagy jellemtelennek mondunk, saját empirikus jellemünk pontos ismerete nyújtja és az bir szerzett jellemmel, a ki saját tulajdonságait, a jókat úgy mint a rosszat teljesen ismeri és tudja azáltal, hogy mennyiben bizhatik magában és hogy mennyiben nem.

A jellem továbbá: *individualis*. mindenkiben más; *empirikus*, csak tapasztalat által szerezhető meg; *constans*, ugyanaz marad egész életen át; *velünk született*, nem a művészet, hanem a természet műve.¹

E kitérés után, mely azonban a dolgok teljes megértése okából szükséges volt, ismét áttérhetünk tárgyalásunk folytatására.

A cselekedetek tehát, külső természetük szerint, motívumok által vannak meghatározva. Nem is mehetnek végbe másként, mind változatlan, individualis jellemük szerint, azaz a milyen az egyén, aként kell cselekednie. Egy adott egyénél az operari kívülről, motívumok által, belülről pedig a cselekvő alany jelleme által van meghatározva.² Valamint a természetben minden hatás két tényező szükség szerinti produktuma, éppen úgy az ember minden tette jellemének és a fennforgó motívumnak szükség szerinti produktuma.

Minden existentia egy essentiát tételez fel; minden létezőnek kell, hogy lényeges sajátlagos természete legyen. És ez áll az emberről is; tehát azt várni egy embertől, hogy hasonló alkalommal egyszer így, máskor úgy cselekedjék, annyi volna, mint azt kívánni egy és ugyanazon fától, a melyik egyik esztendőben cseresznyét termett, hogy körtét teremjen a másikban.

Az akarat szabadság pedig, ha pontosan megvizsgáljuk a kérdést, nem egyebet jelent, mint existentiát essentia nélkül, a mi annyi, mintha azt kívánnók, hogy valami legyen és mégis semmi legyen, tehát ne legyen.³ Az akarat szabadság logikailag el nem gondolható; lehetetlen, mert quidquid fit: necessario fit!

* * *

Miután az emberi cselekedetek szabadságát visszautasítottuk és a szükség szerűség törvénye alá utasítottuk: önként

¹ Grundprobleme der Ethik. I 3. §.

² Grundprobleme etc. II. 10. §.

³ Grundprobleme etc. I. 3. §.

eljutottunk arra a pontra, hol nem lesz nehéz feleletet adni arra a kérdésre, hogy igazi erkölcsi szabadság alatt, mit kell értenünk és e pontnál hasznunkra fogjuk fordítani azt, a mit Kant felfogásáról és Schopenhauer jellemtanáról eddig elmondottunk.

Van a tudatnak egy ténye, a melyet eddig teljesen figyelmen kívül hagyunk: a felelősség érzete azért, a mit teszünk, a tetteinkért való beszámíthatóság érzete, a mely azon a megdönthetetlen bizonyoságon alapszik, a mely szerint tudjuk, hogy a mi tetteink cselekvői mi vagyunk. E tudatnál fogva senkinek sem jut eszébe valamely hibáért a szükség-szerűséget, mely szerint cselekedeteink véghez mennek, mentésül felhozni és a bűnt magáról a motivumra háritani, mert mindenki belátja, hogy az a szükségyszerűség valamelyes subjectiv feltétellel bír és ez a motivumok hatása alatt, melyek őt cselekvésre birták, egy egészen más, sőt ellentétes cselekedet elkövetése is lehetséges lett volna, ha ő is más egyén lett volna. De mivel ő nem más egyén, mivel neki ilyen és nem más jelleme van, neki másként cselekedni nem volt lehetséges; subjective: nem, de objective: igen.

A felelősség ily módon alapjában véve saját jellemére vonatkozik; ezért, t. i. a jellemért érzi magát felelősnek. És e jellemért teszik mások is őt felelőssé, a mikor szemrehányásokkal illetik. A tett, a motivum mellett, csupán mint a tettes jellemének bizonyítéka jön számításba. Minthogy pedig hol a hiba van, ott kell lenni a felelősségnek is és mivel a felelősség az egyetlen dátum, mely fel van jogositva az erkölcsi szabadságra való következtetésre, a szabadságnak is ott kell lennie t. i. az ember jellemében.¹ A mint pedig Schopenhauer nem győzi hangsúlyozni, a jellem velünk született és változhatatlan.² A szabadság ennél fogva nem az operariban, hanem az esseben van. Az ember lehetett volna más, mint a milyen; és a mi ő, abban van a hiba, és ebben van egyszersmind az érdem is. Erre pedig Kant vezetett minket,³ midőn az empirikus és intelligibilis jellem közt létező viszonyt előttünk feltárta; Kant philosophiájának éppen az képezi egyik legszebben és legmélyebben gondolt részét.

Az erkölcsi szabadság azonban transscendentalis, a tüneményeken, a jelenségeken kívül eső; nem az egyes tettek-

¹ Grundprobleme der Ethik. I. 5. §.

² Grundprobleme der Ethik. II. 22. §.

³ U. o. II. 10. §.

ben, hanem az ember egész létében és lényében (existentia és essentia) van a szabadság.¹

Ezek Schopenhauer tanának a legáltalánosabb részei. A karakternek és minden igazi morális tulajdonságnak, jónak úgy mint rossznak, velünk született volta: ez az a tétel, a mely sokkal inkább megegyezik a bramanok lélekvándorlásáról való tanával és a buddhizmussal, mint a judaizmussal, a mely azt tanítja, hogy az ember, mikor a világra jön, egy morális nulla. La liberté est un mystère, mondá Malebranche és Schopenhauer ugyanerre az eredményre jut.²

III. Magyarázat és bírálat.

„Schopenhauer etikája — a mint Jodl mondja — előnyösen tűnik ki átlátszóan tiszta és a nehézségekkel játszó előadásával, mely által Schopenhauer sophismái igen sok embernél megczáfolyhatatlan igazságként hízolgik be magukat, de az ember mihelyt tüzetesebben vizsgálja fejtegetéseit, eloszlik a ragyogó látszat s maga után, mint rendszerének többi részeiben, egyes meglepően mély bepillantásoknak és ritka hibáknak vegyülékét hagyja.³ És Jodlnek igaza van.

Schopenhauer ragyogó stylusának egyszerűsége csakugyan foglyul ejti a gondolatot és mi bámulattal adózunk az írónak, a ki ilyen igaz gondolatokkal gazdagította a philosophiát; de ha mélyebbre vetjük pillantásunkat, hamar meg fogunk győződni arról, hogy Schopenhauer etikája és philosophiája nem csak hibákkal és ellenmondásokkal van tele, hanem az európai ember természetétől merőben idegen is.

Schopenhauer kétségen kívül egyike a legnagyobb és legeredetibb pesszimista írónak, kiket a világirodalom ismer. Azok közé a pessimisták közé tartozik ő, a kik nem csak az életet látják a lehető legrosszabbnak és legfájdalmasabbnak, hanem a kiket a vég sem tud megvigasztalni. Jób, egyik legnagyobb képviselője a pesszimizmusnak, ámde beszédeiből felénk sugárzik az Isten akaratában való tökéletes megnyugvás. Leopardi, a nagy olasz költő, kétségbeesett fájdalommal kérdezi: „mi a világ?” s a legsötétebb pesszimizmussal adja meg reá a feleletet: „sár!” ámde egyik költeményében forró

¹ Grundprobleme der Ethik. II. 5. §.

² Ribot e. m. 122. l.

³ F. Jodl: Geschichte der neueren Ethik.“ ez. művének Sch.-ről írott fejezete.

vágyakozással kiált fel: „szükségem van szerelemre, szerelemre, szerelemre!“ Madách remekművének záró sorai is biztatólag szólnak felénk: „mondottam ember, küzdj és bizva bizzál!“ Schopenhauer azonban, kinek minden csöpp véré a pesszimizmus hatotta át, egyetlenegy tételt ismer: azért élünk, hogy meghaljunk. Azt a fenséges harmóniáját a léleknek és világnak, melyet Jézus hirdetett és érzett, ő nem ismeri. A Jézussal szemben Buddhát állítja oda és felsőbb, eszményibb világ helyett az üres Nirvánát prédikálja.

A milyen eredeti Schopenhauer pesszimizmusa, éppen olyan eredeti etikája is és éppen ezért moráljának eredetét jellemében kell keresnünk. Tana különbözik minden más megelőző tantól és mindenekfelett — Paulsen helyes ítélese szerint¹ — legszorosabb összefüggésben van élete folyásával: hibáinak és bűneinek konfessziója az, saját jobb énjének sóhaja a megváltás után.

E férfiú jellemének vizsgálása nemcsak az etikusra nézve fontos. Hanem egyik legérdekesebb lélektani probléma is egyszersmind. Lelki meghatározottsága olyan, hogy nem lát e világon egyebet, csak önzést, képmutatást, félrevezetést, nyomort és fájdalmat, szenvedést és szükölködést és távol attól, hogy magát e világ embereinél jobbnak tartaná, menekülni akar a zürzavaros embertömegből, a melyben nem lel vigasztalást — de hasztalan! Teste e világhoz köti, míg lelke utálja azt. Van valami hasonlatosság közte s a pogány Pál között; de nagy az eltérés is, mert míg Pál apostol e világot megváltó Krisztusban megtalálja az ő oltalmazóját és megváltóját, addig Schopenhauer hasztalanul sóhajt a megváltás után. Közte s az általa felállított ideál között nagy mélység tátong s ő ezt a mélységet másként nem véli legyőzhetni, csak úgy, ha megtagadja az életet, az összes örömeivel és fájdalmaival. És ha már lelke ily nagy mértékben hajlik az életnek tagadására, nem csodálkozhatunk azon, ha elfordul az életet még nyomorúságban is az Isten adományának tartó keresztyénségtől s az életet tagadó buddhizmushoz menekül; nem csodálkozhatunk, ha lelke mélyéből utálja a zsidó vallást túlságos optimismusáért, mely már a világ teremtésének mondájában megnyilatkozik. *Schopenhauer pesszimizmusa nem eltanult, üres szenvedés, hanem természetének szükség szerű megnyilatkozása.*

* * *

¹ Paulsen : System der Ethik 163. l.

Schopenhauer, a mint láttuk, minden olyan cselekedetet, mely az egoismusból származik, etikájából kizár és ezáltal éles ellentétet képez a XVII. és XVIII. század francia és angol etikusaival szemben, kik a másokért való cselekvést csak annyiban tartják jogosultnak, a mennyiben az az egyénnek is hasznára van.

Az erkölcsstan történetének tanúsága szerint az egoismusnak az erkölcsihez való viszonya egyike volt a legtöbbet vitatott erkölcsstani problémáknak és tagadhatatlan dolog, hogy e viszony megállapítása igen nagy fontossággal bír az erkölcsstan tárgyalásában. Ámde — igen helyesen mutat reá Ziegler¹ — e kérdésnek eldöntése fölöttébb nehéz dolog, mert itt egyes emberek tapasztalata áll egymással szemben és viv csatát. Annyi azonban kétségtelen, hogy bizonyos határok közé szorított egoismusnak van jogosultsága az erkölcsstanban; ellenkező esetben az erkölcsstan természetellenes dolgokat tanítana és követelne, mert az egoismus az ember természetében gyökerezik. Az *én*-nel együtt az egoismus is a történelem színpadára lépett. Minden ember a maga számára boldog életet akar biztosítani, igyekszik azt, a mennyire tőle kitelik a gondoktól és nélkülözésektől mentessé tenni, tehát már önfenntartási ösztönünk is az egoismusból származik.

Ziegler szerint az anyának gyermekéhez való viszonya pedig már magában véve elegendő annak bizonyítására, hogy az egoismuson kívül van még más cselekvési rugó is az emberi természetben s így nem áll Schopenhauernek az az állítása sem, hogy az emberek cselekedetei rendesen az egoismusból származnak.

Az egoismust tehát az etikából kizárni nem szükséges, sőt nem is lehet. Az ethika ugyanis az emberrel foglalkozik, mivel az ember egyedül erkölcsös lény és ha az egoismust magából kirekesztené, akkor nem tarthatna jogot arra, hogy az egész emberrel foglalkozzék. A lenni akarás az emberi természetnek valódi alapja, a létezésnek elsőrangú törvénye így az etikának feltétlenül tekintettel kell lennie arra, hogy ez az élni-akarás, mennyiben van befolyással az ember erkölcsi életére és törekednie kell az ebből származó egoismusnak a mások javára munkáló altruismussal való összeegyeztetésére. A gyakorlati ethika egyik feladata éppen az, hogy a mennyiben lehetséges az embert altruizmusra nevelje. A mint Istennek

¹ Ziegler Theobald: „Sittliches Sein und sittliches Werden“ cz. m. 63. l.

szeretete nem zárja ki, sőt ellenkezőleg, követői embertársaink szeretetét, éppenúgy embertársaink iránt való szeretetünk nem zárja ki azt, hogy szeressük magunkat, mint egyéneket és személyeket, kiket szintén az Isten teremtett. Igen szépen fejezi ki ezt a gondolatot Leibniz, midőn azt mondja, hogy a monadok összesége élő test, melynek lelke az Isten, és mi ennek a testnek mindnyájan integráns részei vagyunk,¹ a ki tehát saját magát becsüli, az megbecsüli ez által azt a testet, melynek éltető lelke az Isten.

Az akarat igenlése és az akarat tagadása: ez az a pont, melyen Schopenhauer etikája megfordul. A szerint, a mint az akaratot igenljük, vagy tagadjuk, az erkölcsiségnek különböző fokai állanak elő. Az akarat igenlésével a legalsó fokon találkozunk s itt egoismus az uralkodó; míg az erkölcsiség magasabb fokán az ember belátja, hogy az egyén semmi s éppen ezért az akarat tagadása által annak megsemmisítésére törekszik. E fokozaton a részvét az uralkodó, mely egyszersmind az ethika alapja is. Az erkölcsiség legmagasabb foka azonban az, melyen az askésis nyilvánul.

Tehát Schopenhauer etikájának központjában a *részvét* áll s itt nyilvánul legészrevehetőbben a buddhista philosophiának hatása Schopenhauerre. A buddhista erkölcstanban is az összes javaknak és minden erénynek forrása az általános szeretet, a részvét: Maitri, melyet a buddhisták az állatvilágra is kiterjesztettek.

Ha a részvét fogalmát bonczoljuk, úgy fogjuk találni, hogy az Schopenhauer tanításában tulajdonképen a szeretet helyét foglalja el. Schopenhauer ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy erkölcstanának alapjává a szeretetet tegye, hanem igyekezett azt mintegy mélyebbé tenni, egyfelől azért, hogy minden esetleges egoistikus vonástól megtisztítsa, de másfelől — s különösen ezért — hogy azt az akaratról való metaphisikai felfogásával összhangba hozza. A részvét lélektani magyarázata u. i. az, hogy mi a más fájdalmában a saját fájdalmunkat, más szenvedésében saját szenvedésünket látjuk s ismerjük fel és ezért az illető iránt részvéttel viseltetünk, azaz a szó magyar etymológiája szerint, más fájdalmában és szenvedésében részt veszünk. Hogy Schopenhauer éppen ezt az érzést tette etikájának alapjává, az már most philosophiai felfogásából kifolyólag egészen természetes, mert, a mint láttuk, szerinte az egyedül igazán létező az akarat, melynek mi emberek csak nyilvánulási alakjai vagyunk; a ki az erkölcsiség

¹ Lásd Dunan: Philosophie générale c. művének 664 és köv. lapjait.

legmagasabb fokára jutott, az belátja, hogy az a korlát, mely közötté és más egyének közt van, csak ideiglenes, azaz, hogy ő s az a más, esetleg szenvedő egyén lényegileg ugyanaz s ezért részvéttel viseltetik annak nyomora iránt. Ezzel szemben az, a ki az erkölcsiségnek a legalacsonyabb fokán áll, az olyan egyén azt hiszi, hogy ő merőben más, mint a többi és ezért iparkodik maga számára jólétet biztosítani, ha kell másoknak rovására; az ilyen ember egoista. A Mája fátyla, mely az erkölcsös ember előtt már fellebbent, az egoista szeméi elől még eltakarja az igazságot. Schopenhauer erkölcestanát tehát joggal nevezhetjük metafizikai etikának.

Ámde az a kérdés már most, hogy vajjon a részvét fogalmában nincsenek-e egoistikus vonások? E kérdésre Tschoffen, Schopenhauer egyik éles elméjű bírálója, a következő feleletet adja.¹ Vegyük szemügyre a szó német etymológiáját. Mit jelent „Mitleid“? másokkal együtt való szenvedést. Ha tehát A fájdalmat érez, B, a ki részvéttel viseltetik A iránt, szintén fájdalmat érez, vagyis a szó magyar jelentése szerint, a fájdalomban B is résztvesz, tehát neki is fáj az, a mi fáj A-nak. Már most, ha B ettől a fájdalomtól meg akar szabadulni, ezt másként el nem érheti csak úgy, ha A-nak segítségére van fájdalmának legyőzésében. Nem világos-e tehát, hogy a rugó, mely B-t részvétre készíti, ha nem is kizárólagosan, de nagyrészt mégis B fájdalmában és szenvedésében van. Mihelyt az én személyemet annak a másik egyénnek személyével azonosítom, mondja Tschoffen, annak fájdalma azonnal identikus leend az én fájdalommal és csak annyiban érezhetek részvétet más iránt, a mennyiben én azt a fájdalmat is érzem; tehát az én részvétem egoistikus, mivel az én fájdalom és szenvedésem által van feltételezve. Ha meg akarok ettől a fájdalomtól szabadulni, úgy kénytelen vagyok részvéttel viseltetni az iránt, kinek fájdalma nekem fájdalmat okozott.

A mint fennebb láttuk Schopenhauer, úgy látszik, midőn a részvétet tette erkölcestanának alapjává, a szeretetet akarta voltaképen mélyebben felfogni. Kérdés, vajjon sikerült-e ez neki? Vajjon a részvét alkalmasabb-e arra, hogy az erkölcsi cselekvések rugójává tétessék, mint a szeretet? E kérdésekre határozottan tagadó feleletet kell adnunk. A mig ugyanis a szeretet egész elménknek — értelmünknek, akaratumknak és érzésünknek — állandó meghatározottsága s így teljesen

¹ J. Tschoffen: „Philosophie Sch. in ihrer Relation zur Ethik.“ 65. s köv. lapokon.

alkalmas arra, hogy erkölcsi rugó legyen, addig a részvét nem egyéb, mint időnként fellépő affektus és esetleges, tehát erkölcsi cselekvések rugója s még kevésbé az erkölcsan alapja nem lehet

A fájdalom positiv, a gyönyör csak negativ, mondja Schopenhauer s így egészen következetesen jár el, midőn a részvétet csupán a fájdalomra korlátolja s az öröme nem terjeszti ki. Azonban akkor már nem marad tanához következetes, mikor az emberszeretetet, az *ἀγαπή*-t hirdeti.

Mielőtt áttérnénk Schopenhauernek az akarat szabadságáról írott tanára, szóljunk röviden az államról s a jogról való nézeteiről. A mint előadásunk folyamán láttuk, Schopenhauer szerint az igazságosság kardinális erény, melyből foly-
nak a többiek mind. Az igazságot vagy kicsikarja az állam, vagy pedig önként a részvétből származik az; erkölcsi tekintetben csak az utóbbi jöhet számításba. A mint ellentétben áll Schopenhauer erkölcsana a Kantéval, éppen úgy ellentétben áll az államról, a jogról való tanítása is. Kant szerint pld. a büntetés a bűnöst méltán illeti, ellenben Schopenhauer a büntetésben csak erősebb motivumot lát a jogcselekvésre. Kant szerint az állam a *ius primum occupantisra* támaszkodik, míg Schopenhauer szerint az állam az egyesek egoismusának korlátozására szolgáló intézmény. Igen természetes tehát, hogy ilyen felfogás mellett az állam csak legalis intézmény, de nem egyszersmind moralis is és Schopenhauer nem is mulasztja el megrovásban részesíteni azokat, kik az államot erkölcsre nevelő intézménynek tartják.

Schopenhauernek az államról szóló tanára helyesen teszi Jodl¹ azt a megjegyzést, hogy mindenesetre szép gondolat az egyesek önző akaratának viszonos korlátozásán nyugvó legalitással, a szívnek és az érületnek igazságosságát szembeállítani, mint olyat, mely erkölcsi tekintetben egyedül értékes, de csak egy elkeseredett pesszimistának, a ki minden positiv jón alapuló és harmonikus életmódról lemondott, juthatott eszébe, hogy már az Aristoteles etikájának alapját képező és Hegel által csak átvett azon elvnek, hogy t. i. az egyesnek erkölcsi tökéletesedése csak az államban lehetséges, mély bölcsességét félreismerje.

* * *

A mi a szabad akarat kérdését illeti, ebben a tekintetben Schopenhauer Kanttal teljesen egyetért: erkölcsiséget szabad akarat nélkül még el sem tud képzelni; az ember

¹ i. m. 228—229. l.

tette csak akkor mondható erkölcsösnek, ha az szabad elhatározásnak műve.

Schopenhauer szerint a felelősség és beszámítás érzetéből feltétlenül kell következnie az akarat szabadságának. A felelősség érzete mindnyájunkban meg van, mert hiszen mindenki tudja, hogy tetteinek cselekvője saját maga és nem egy más egyén és ebből következik, hogy az általa elkövetett tettért senkit mást rajta kívül felelősségre vonni nem lehet. De ebből egyszersmind következik az is, hogy én cselekedhettem volna másként is, mint a hogyan cselekedtem. azaz, hogy akaratom a cselekvés irányában szabad. Ámde, Schopenhauer szerint, az emberek, mivel az akarat objektívációi, az októrvény uralma alatt állanak, az erény és hiba a természet műve. Ha így áll a dolog, mi értelme van az erkölcsi felelősségnek és beszámításnak? Mert hiszen, ilyen felfogás mellett, annak, hogy én bünt követtem el, nem én vagyok az oka, hanem a természet és így bűnös tettemért nem vagyok felelős s tehát büntethető sem. Mit értünk akkor hát az akarat szabadsága alatt?

Schopenhauer a transscendentalis praedeterminismusnak a hive; az akarat szabadságnak közönséges formáját a liberum arbitrium indifferentiae elveti és azt tanítja, hogy szabadság a tapasztalati világban nincs sehol, mert minden az akaratnak nyilvánulási alakja s így az októrvénynek alá van vetve, mely alól tehát az ember sem képez kivételt. Azonban mégis kell lenni szabadságnak, mert másként a világ soha nem szabadulna meg a büntől és szenvedéstől. Van is szabadság, de nem az operari-ben, nem a cselekvésben, hanem az esse-ben, a létezésben. „Im esse, nicht im operari liegt die Freiheit“, a mint Schopenhauer mondja.

Az akaratot kétféleképen foghatjuk fel: mint Ding an sich-et és mint tüneményt, mint megnyilatkozott akaratot. Az akarat, mint Ding an sich, szabad, de mint tünemény nem. Az ember is, a mennyiben csak *van*, annyiban szabad és csak akkor nem bír szabad akaratral, a mikor cselekszik. Tehát a homo noumenon szabad, míg a homo phaenomenon az októrvény uralma alatt áll.

A mint látjuk, Schopenhauer a szabad akaratról szóló tanában teljesen kanti alapon áll és meggyőződésünk szerint helyesen ismerte fel és helyesen oldotta meg azt az ellentétet, mely fennáll az októrvény általános érvényessége és az erkölcsi felelősség között. A szabadságot nem az egyes akaratnyilvánulásokba helyezte, hanem ebben a tapasztalati világban kereste, hanem egy fensőbb, egy magasabb világban; a szabadságnak

transzcendentális jelleget adott s ez által mintegy elismerte, hogy az erkölcsileg kifejelett ember fölött egy olyan törvény uralkodik, mely merőben különbözik a természeti törvénytől, egy olyan törvény, melynek valóban transzcendentális jellege van s ez a törvény: erkölcsi törvény.

Az erkölcsi szabad akaratot ugyanis meg kell különböztetni a lélektani értelemben vett szabad akarattól, mert máskülönben csak a fogalmakat fogjuk összezavarni. A lélektani értelemben vett szabadakarat a maga választásában és cselekvésében akadálytalan személyiségnek *ténye*, egy formális fogalom, a melynél teljesen mindegy, hogy melyik az a motívum, mely a cselekvést eldönti, míg az erkölcsi szabad akarat az ember természeti ösztönei felett uralkodó értelemnek *értékfogalma*.¹ Az egyik fogalom arra vonatkozik, a mi van, a másik arra, a minnek lennie kell; az egyik *tény*, a másik *ideál*.

Ha így fogjuk fel a szabad akaratot, akkor úgy vagyunk igazán szabadok, ha az erkölcsi törvényt követjük. Ha az erkölcsi törvény tilt valamit, azt nem teszem és pedig szabad elhatározásból nem teszem, mert tudom, hogy azt a bennem lévő erkölcsi törvény tiltja. Az akarat szabadsága pedig ebben a magasabb világban aképen érvényesül, hogy az egyénnek teljesen szabadságában áll azt az erkölcsi csirát, mely Istentől beleplántáltatott, kifejtteni vagy ki nem fejtteni, azaz szenvedélyei felett annyira uralkodni, hogy csak az erkölcsi törvény érvényesülhessen az ő cselekvéseiben. Ha ezt az erkölcsi törvényt élve a neki adott szabadsággal, az ember megvalósította, akkor akaratának minden nyilvánulása szabad lesz és pedig csak a jó irányában, mert miután felismerte annak a törvénynek szentségét, lehetetlen az ellen cselekednie.

Akaratszabadságról tehát csak az erkölcsi világban lehet szó, hol az embernek szabad akaratára bízott megvalósítani azt az állapotot, melyet Istenországának nevezünk.

* * *

A mi már most Schopenhauer erkölcsstanát általában illeti, elismerhetjük, hogy a részvétnek az erkölcsstan alapjává tétele által jótékony ellenhatást képezett Kant rigorismusával szemben; másfelől azonban meg kell jegyeznünk, hogy a részvétnek túlságos előtérbeállítása, az akarat tagadásának hangsúlyozása, az egoismusnak az erkölcsstanból való teljes kizárása által egy olyan erkölcsstant hirdet, mely az ember,

¹ Windelband: Über die Willensfreiheit. 96. 1.

legalább az európai ember természetétől merőben idegen. És míg egyfelől a keresztyénség lényegét félreismeri, midőn azt állítja, hogy az kedvez az askésisnek s világgellenes, addig másfelől a keresztyénség tanát hirdeti, követelvén, hogy törültsenek el azok a korlátok, melyek elválasztják az egyes embereket egymástól.

Kolozsvár.

Ifj. Bartók György.

*

Használt források és idevágó irodalom.

1. A. Schopenhauers sämtliche Werke. E. Grisebach. 6. Bd.
 2. Th. Ribot: La philosophie de Schopenhauer 1903.
 3. F. Jodl: Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie. 2. kötet. 1882 és 1889.
 4. Johannes Volkelt: Arthur Schopenhauer 1901.
 5. E. v. Hartmann: Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins. 1879.
 6. Fr. Paulsen: Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles 1901.
 7. Pauer Imre: Az ethikai determinismus elmélete. 1890.
-

PROTESTANTIZMUS ÉS SZOCZIALIZMUS.

(Első közlemény.)

A modern szocializmus alapeszméjében meg kell különböztetni egy erkölcsi tant és egy gazdasági tant. Ez a kettős vonatkozás nem mindig domborodik ki kellőleg a szocializmus elméleti fejtegetőinél s legtöbbször a szociális kérdések tanulmányozásában nagyobb súlyt fektetnek a termelésre, mint az emberre. Előttük az ember lényegileg egy „labouring animal”. Túlnyomólag abból indulnak ki, hogy a munka egyedüli forrása a javaknak, s ennél fogva a javak felosztásának a munka arányában kell történnie.

Ez a felfogás azonban nagyon is egyoldalú s ellenkezik az anthropologia tényeivel, melyek azt bizonyítják, hogy az ember ösztönszerűleg csak annyit dolgozik, a mennyire megélhetése érdekében szüksége van s ez a munkamennyiség vajmi csekély része az emberi társadalom összmunkájának, a mi pedig a munkának ezt a szorosan vett mértékét meghaladja, arra igen változó és bonyolult természetű faktorok folynak be serkentőleg.

Különben is a szociális eszmék fejlődése azt mutatja, hogy ha táplálja is az úgynevezett tömegnyomor a szocializmust, de távolról sem egyedüli oka, sőt rendszeren helyenként és időnként változó történeti és ethnikai okok idézik elő a szociális eszmék terjedését.

Ezt bizonyítja egyebek közt a legutóbbi idők tapasztalata is. Tudvalevőleg sokáig hitték azt, hogy a szocializmus az ipari államok betegsége s hogy a földművelő államok mentesek tőle. Már pedig az utolsó harmincz év története megmutatta, hogy a szociális tanok Európa mezőgazdasággal foglalkozó államaiba is át tudtak harapózni s hogy Németországban, Franciaországban nem kevésbé gyorsan terjedtek el a vidéken, mint az ipari centrumokban.

A szocializmus tana erkölcsi tartalmának elhomályosulását a gazdasági tartalommal szemben főleg az is okozta, hogy okfejtő és tudományos rendszerré foglalásába belejártak oly momentumok is, melyek szorosan véve nem tar-

toznak a szocializmus kritikai elméletéhez, hanem csak külső történeti és politikai genetikájához. Az kétségtelen, hogy az anarchikus szocializmus a szabadelvűség iskolája által a nép között elterjesztett individualistikus és vallásellenes törekvések gyümölcse közvetve, a mennyiben a kevésbé művelt elemekre a vallásos hit meglazulása s az a meggyőződés, hogy az emberi cselekedetekre nézve nem remélhető megtorlás és jutalom a jövő életben, mélyen elcsüggesztőleg hatva, bennök a fennálló intézmények erőszakos megdöntésének vágyát érlelte meg. Másfelől pedig a mai szocialdemokrácia vallástalanságának egy további oka nem annyira a szociális eszmény és a keresztyén eszmény közötti ellentétben keresendő, mint inkább abban a körülményben, hogy a középosztályok a szocializmus elleni védekezésükben s a tömegek közt való elterjedésének erőszakos megakadályozásában igen gyakran használták a vallást fegyverül. Mindez azonban csak mellékes tünet az emberi társadalmak anyagi és erkölcsi javítására célzó törekvések történetében. Szocializmus mindig létezett, mint Leroy-Beaulieu is kimutatta, s Platótól Morus Tamásig és Campanelláig a kiáltó egyenlőtlenség azok között, a kik munkájukat azért idegenítik el, hogy éljenek és azok között, kik ezt azért veszik meg, hogy jólétüket fokozzák, nem szűnt meg soha milliók és milliók panaszának kiapadhatlan forrása lenni. Az alkotmányból eddig kizárt nagy tömegeknek a politikai élet sánczai közé való befogadása, a népképviselési rendszer életbe léptetése csak még fokozta azt a tétovgató irt, mely a politikai jogai tudatára ébredt millióknak a közügyek vitelére gyakorolt befolyása, másfelől pedig az emberi kéz és elme munkájának egy bizonytalan és ingadozó értékű árucikk színvonalára süllyesztése közt fennállott. Ez az ellenszöveg szülte meg a mai szociális bajokat s az az erkölcsi tudat, hogy az emberi munka nem azonosítható egy élettelen áruval, melynek ára a piac hullámzásai szerint változik: az Isten képére teremtett ember nem lehet rosszabb helyzetben, mint az a gép, melyet tulajdonosa akkor is kénytelen gondozni, ha véletlenül nem dolgozik.

Ha nem is szükség odáig mennünk, mint Renan, a ki szerint az egész keresztyénség nem volt egyéb, mint egy ropant gazdasági forradalom, de tagadhatatlan tény, hogy a keresztyénség szelleme első ízben juttatta érvényre az emberiség világnézetében az élet eszményibb igazságait. A IX. századtól kezdve minden nap látott prófétákat támadni a nép közt, kik a társadalmi egyenlőségét hirdették. A keresztyénség, mely eredetileg *ebioniták* társasága volt (Ebion = szegény)

magáévá tette csakhamar azt az eszmét, hogy ha a gazdag nem osztja meg másokkal a maga feleslegét, idegen javak bitorlója lesz. Maga Jézus is az ő tiszta idealismusában a hűtlen sáfár parabolájában megdicséri ezt, a miért gazdáját megrovóditve, barátokat szerez magának a szegények közt s ez úton reméli, hogy a szegények által bejut a mennyeknek országába. Jakab pedig leveleiben oly borzasztó fenyegetésekre ragadtatja magát a gazdagokkal szemben, hogy kifakadásaiból a szegénység lázongását halljuk azok ellen, a kiket osztálya természetes ellenségeinek tart. És a legnagyobb apostol, Pál előtt, a keresztyén eszményi typusa nem éppen egy szerény, alázatos, szorgalmas munkás-e? Tőle származik az az axioma is: „a ki nem dolgozik, ne is egyék“.

Még jobban érvényesült a keresztyénség szociálpolitikai tartalma akkor, a mikor a IV. században a római birodalom nagy részében a szegényebb osztályok vallásává lett, míg a gazdagok többnyire hívei maradtak a régi vallásnak. Lassanként Krisztus követőiből az a „latebraso et lucifuga natio“ lett, melyről Celsus így emlékezik: „Óhajjtátok tudni, hogyan fejezik ki magokat? Íme önnönszavaik: Ne jöjjön közénk se bölcs, se tudós, se tanult ember, de ha van valahol egy együgyű, bárdolatlan koldus, az kövessen minket.“

Celsus szavai csak önkényes parafrázisai az evangelium szövegének, de kétségkívül hiven adják vissza az ő keresztyénség szellemét. Felesleges itt fejtegetnünk, hogy mért tartotta az ő keresztyén egyház a fukarságot a legnagyobb halálos véteteknek. Nemcsak erkölcsi, de főkép gazdasági okokból is, mert az uzsorával azonosította, már pedig az ő keresztyén társadalom a vagyonszűkösségen alapult, mint Tertullian is beismeri, mondván: „Minden közös miköztünk, kivéve az asszonyokat“. S ugyanezt vallja a régi egyházatyák közül Ambrosius is, a ki szerint „a természet közössé tett mindent, a bitorlás teremtette meg a magántulajdont“, továbbá Arany-szájú szent János, a ki a gazdagokat és fősvényeket valóságos tolvajoknak nevezi, kik „elállják az utakat, kifosztják a járókelőket s hajlékukból barlangot csinálnak, hová felhalmozák mások kincseit“. „Örökbe kaptad vagyonedat?“ kérdi Arany-szájú szent János. „Helyes. Tehát nem vétkezted magad. De biztos vagy-e benne, hogy nem korábbi bűnök és lopások gyümölcsét élvezed?“ Éppen azért szent Gergely szerint, „ha azoknak adunk, a kik inségben szükölködnek, nem magunkat fosztjuk meg a magunkétól, hanem az övéket adjuk nekik. Nem irgalmasságot gyakorlunk, hanem adósságot fizetünk vele“.

Senkinél nem jelentkezik határozottabban, mint Szent Gergelynél a fenti szavakban a mai szocializmus alaptétele, hogy nem alamizna illeti meg a szegényeket, hanem a társadalom szervezett actiójára vár a feladat, hogy a nyomoron enyhítsen. A gazdagok kötelességét a szegények segélyezésére maga Aquinói Tamás is nemcsak mint erkölcsi parancsot, hanem mint valóságos „debitum legale“-t fogja fel. S valóban csak Konstantin császár után, mikor már a kereszténység hivatalos államvallássá tétetett s mint ilyet a gazdag és kormányzó körök is magukévá tették, kezdtek az egyházi irók a tulajdonról ellenkező nézeteket hangoztatni s csak a XIII. század táján, mikor már a r. katolikus egyház óriási vagyonnal rendelkezett, hirdették nyíltan az egyéni tulajdon szent és érinthetlen jogát.

Hogyan magyarázható már most, hogy most, a mikor a katolikus szocialisták is mind hevesebben követelik, hogy a tőke és munka nagy világharczában maga az egyház lépjen fel bírónak, az evangélikus egyházak, melyek pedig a tiszta evangelium alapján állnak és semmi egyházi hierarchiától nem függnek, a szocialis problémákkal szemben feltűnőleg hidegek és tartózkodók?

Ugyanaz az erő ennek az oka, mely a protestantizmust létrehozta: az individualistikus elv. A szocializmus egyenes tagadása minden individualizmusnak, holott a reformáció éppen az individualizmus, az egyéni szabadság jegyében támadt, minden hagyománya onnan vezeti le gyökerét. Mi több, ennek az individualizmusnak súlypontját a pápaság egyetemes uralma elleni küzdelmében nem is csupán az egyes ember gondolati és erkölcsi világába helyezte közvetlenül, hanem az ezzel versengő világi államhatalom eszméjébe, innen az a makacs állam-konzervatizmus, a mely a fennálló intézcziók merev kereteihez tapadva, a protestáns személyes öntudatot egy történeti és jogegyház közösségének rendelte alá. Sőt éppen ezért a protestantizmus sok helyütt egyenesen a szocialis forrongásokat tápláló pauperizmus forrásává is lett, mint p. o. Angliában, a hol a nagy egyházi birtok, mely természeténél fogva a nép támogatására volt hivatva a fejedelmek és a nemesség ellen, tagadhatatlanul általa alakult át a nép elnyomása új eszközévé az új földbirtokos és polgári osztály kezeiben.

Legalább bizonyos, hogy a szabadelvű iskola minden kiválósága, Smith Ádámtól Thorold Rogersig, sőt a szocialista Hyndmann is megegyeznek abban, hogy Angliában a katolicizmus erőszakos kiirtása, a katolikus egyház kolostorai-

nak, melyek rendeltetése a szegények szeretetteljes gondozása volt, önhatalmú elkobzása az egyik oka a pauperismus nagymérvű elterjedésének. A protestantizmusnak ez a sok tekintetben gyűlöletes és zsarnoki octroyálása eredményezte azt, hogy a katolikus egyház ma Angliában mindenütt demokratikus hagyományokkal bír és a katolikus renaissance lobogója alatt irodalomban és társadalmi eszmékben erős föllendülésnek indult.

Mindenütt a hol a katolikusoknak védelmezniök kellett hitüket és meggyőződésüket a protestáns invázió ellen, e küzdelem megacézolta az egyház erejét s belenevelte a papságot a szociális problémák gyakorlati megvitatásába. A német katolikus lelkész is, szünetlenül az elé a feladat elé állítva, hogy nyáját összetartsa, nehogy az ellentáborhoz pártoljon át, mintegy rákényszerül arra, hogy a nép szükségleteivel foglalkozzék s gyakran jogai védelmezőjéül lépjen fel.

Ellenben nem tanulságos-e ezzel szemben látni, hogy éppen azokban az országokban, a hol a katholicizmus államvallás, mint Olaszországban, Spanyolországban, a hol a protestáns egyházak nem foglalnak tért, a papság sem érzi szükségét a szociális kérdésekkel való foglalkozásnak? Köztudomású p. o., hogy Olaszországban vallási konfliktusok nem létében a papság minden tettereje elernyedtt s mindinkább azon az úton van, hogy egyébbel se törődjék, mint tisztán egyházi kérdésekkel s a politikát és társadalmat teljesen idegennek tekintse a maga eszmekörétől. Ez oka aztán annak, hogy az olasz szocializmus is mind inkább-inkább egyházellenes jelleget ölt.

Nem így Angliában és Németországban, a hol a katolikus papság, csak hogy el ne veszítse a tömegek ragaszkodását, kénytelen a nép bajaival foglalkozni s tenyerét folyton annak szívéen tartani. Míg az osztrák és a francia papság szinte mereven elzárkózik a katolikus szocialista mozgalmaktól, addig oly országokban, a hol a protestánsok és katolikusok közötti harczok még élénk emlékezetben vannak s egyik felekezet a másik rovására igyekszik terjeszkedni, mint Németországban, Angliában, Svájcban, az Egyesült-Államokban és nálunk, a papság a szocialisták mellé áll s a nép jogos követeléseit érdekeiben hallatja a szavát.

A mi Angliát illeti, ott a katolikus papság ily irányú működését nemcsak az egyház fentebb érintett demokratikus hagyományai, hanem a papság helyzete is támogatja a kormányval és a gazdag polgári osztálylyal szemben. A hívek önkéntes adományaiból tartva fenn magát, a katolikus egyház

Angliában se terjedelmes javadalmakkal, se az anglikán egyház nagy vagyonával nem rendelkezik, tehát független helyzetben van a kormánynyal szemben. Míg a protestáns lelkészek semmit sem kezdeményezhetnek a kormány ellen félhivatalos helyzetükben, addig a katolikus egyház már több mint száz éve óriási agitációt fejt ki, bámulatos energiával, a kormánynyal szemben az ir katolikusok jogai védelmében az anglikán landlordok embertelenségei ellen. Vezérok, Manning bibornok, ki jelleménél s szigorú elveinél fogva ellenfelei tiszteletét is kivívta — tartózkodás nélkül vont le a szocializmus végső konzekvenciáit. Kimondta a nagy szót, hogy a közgazdasági tudomány tárgyát nem csupán az értékcsere törvényei kell hogy képezzék, hanem maga az emberi élet, összes szükségleteiben és jóllétében. Hogy ha az állam az egyéni tulajdont védi, szükségképen védenie kell a munka jogát is, tekintve, hogy semmi sem lehet az embernek inkább tulajdona, mint saját munkája. Hogy a tőke nagy és veszedelmes hatalmát semmi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy Angliában néhány száz sztrájk közül csak ötben-hatban győztek a munkások. Odáig ment Manning, hogy nyíltan kimondta, mikép igazuk van a szocialistáknak, ha azt állítják, hogy a lopás joga szükségképeni kiegészítője az élethez való jognak mindenütt, a hol az állam e jogot nem szervezte.

És bármilyen idegenül hangozzék is ez előttünk, de tény, hogy Lynch torontói érsek mindenben megerősítette Manning bibornok elméletét a lopás jogáról végszükség esetében s hozzátette, hogy ez teljesen megegyezik az evangéliumi morállal. „Az ember ugyanis a természet legmagasabb törvénye által van kényszerítve élete fentartására s ki ebben gátolja, azt Szent Ágoston szavai szerint megöli. Tegyük föl, hogy egy hajótörött megragad egy vizen lebegő deszkát, mely nem az övé. Az, a ki ezt el akarná ragadni tőle, megölné őt, ha csak nem azért tenné, hogy maga-magát megmentse, különben vétene az irgalmasság ama legfőbb parancsa ellen, hogy úgy tegyünk másokkal, a mint magunk is akarjuk, hogy velünk tegyenek. Már pedig ugyanezt a bűnt cselekszi az, a ki az éhes embertől elveszi utolsó falatját. Tehát a szegény irek, a kik éhhalállal küzdöttek, jogosan vették el a földbirtokosok hasznára exportált gabnát“. Mac Hale érsek pedig ugyanezt a gondolatot így fejezte ki: „Azt a példabeszédet, hogy „szükség törvényt bont“, úgy kellene módosítani, hogy a szükség maga is törvény; törvény, mely mindenkit kötelez arra, hogy életét megtartsa s mely minden más törvénynek fölötte áll. Egy törvény sem érdemli meg a

törvény nevet, ha akadályoz valakit abban, hogy életét fentartsa“.

Már most hogyan áll a tulajdon etikai kérdése e merész logikai elemzésekkel szemben a protestáns hitújítónál? Hogyan viszonyulnak ők a szocializmus modern felfogásához s a gazdasági élet fejlődéséhez?

Melanchthon és Luther egyaránt hangsúlyozták, hogy a tulajdon isteni eredetű jog és nem módosítható „*jure imperatoris*“, mint Szent Ágoston mondta. Igaz, hogy Luther valamivel tovább ment. Ha vitatta is, hogy az egyháznak semmi köze a pauperismushoz, de hozzátette, hogy az állam kötelessége a szegényeken segíteni bölcs gazdasági intézkedésekkel s így voltaképpen benne az államszocializmus első igazi apostolát kell látnunk.¹ Szerintünk azonban világos, hogy éppen az állami és egyházi terelemek határmezsgyéinek ezen szigorú megvonásában — a mi különben a reformáció elvi álláspontjának szoros folyománya — található Luther és követői felfogásának legnagyobb gyöngéje: a szociális feladatok iránti érzék meglepő hiánya. Hol marad itt a társadalmi evolúcióval járó nagy kérdésekkel való foglalkozás egész tere? A katholicizmus a társadalmat az egyházban akarta szervezni; Luther ellenben nem törődik a társadalommal, vagy legjobb esetben annak szervezését az államra bizza, tehát elidegeníti, azaz egy oly létkörbe utalja, a hol csak az egyház és állam szoros és benső kapcsolata föltételezése mellett képzelhető arra ingerencia. S ez Luther idejében, a „*cujus regio, ejus religio*“ korában nem is jelentett teljes lemondást a társadalmi eszmék irányításáról. A liberális protestantizmus mai napjaiban azonban, az állam és egyház befejezett szétválasztása után azt jelenti, hogy a protestantizmus elveszti ezután társadalomszervező hivatását, megfosztja magát a lelkekre gyakorolt befolyás természetes eszközeitől.

Nem csoda már most, ha a protestáns lelkészi kar nagy

¹ 1520-ban a Németországot ért nagy inség idején Luther azt indítványozta, hogy minden város járuljon hozzá saját szegényei fentartásához, ha másképp nem, a szomszéd városok segítségével s ne tőrjenek idegen koldust. 1523-ban a leissnigi közpénztár szervezeti szabályzatait ő dolgozta ki a következő elvek szem előtt tartásával: a községély a világi kormányzat hatáskörébe tartozik, a mihez az egyháznak semmi köze; senkinek sem szabad koldulni; a munkaképes szegényeket rá kell szorítani a munkára, a tehetetleneket segíteni kell; azokat a munkásokat pedig, kik mesterségüket nem folytathatják, megfelelő eszközök híján kölcsönrel kell támogatni. Ez a szervezet sokáig volt érvényben az egész lutheránus Németországban, de sok eredménynyel sohasem járt.

zöme a szó szoros értelmében vallási bürokratává devalválódik, a kit már helyzete arra kényszeríti, hogy magáévá tegye a felette állók konzervatív nézeteit, a kiktől függ s a kiknek megélhetését köszönheti. Ehhez járul, hogy a protestáns pap-ságban hiányzik az, a mi az egyéni szabadsága alárendeléséhez hozzászokott katolikus klérus főerejét képezi: a társulás ereje s az egységes irányítás. Pedig ha a protestantizmus megvonja érdeklődését a jelenkor és a jövőendő legnagyobb kérdéséről s nem foglalkozik behatóan a szocializmussal, úgy rövid időn el fogja veszteni minden hatását a tömegekre, melyek vagy a katholicizmus, vagy a vallási közöny karjaiba fognak dőlni.

Leghamarabb Németországban ismerte fel a protestantizmus azt a veszélyt, mely a katolikus és szociális eszmé szövettségében fenyegette s látta be, hogy ennek ellensúlyozása egyenesen létérdeke. De az a mozgalom, melyet ez a belátás eredményezett, a Stöcker-féle evangéliumi szocializmus, a protestantizmus vak államhitének és konzervatív társadalmi politikájának minden szabadabb mozgást nélkülöző túltengésében szenved s egyoldalú antisemitizmusban merül ki. Igaz, hogy ez is szocializmus, a mint hogy a modern antisemitizmus általában inkább gazdasági, mint vallási tünet s valójában az osztrák és német legvéresebb szájú antisemiták is alapjában véve öntudatlan szocialistáknak nevezhetők. De a német evangéliumi szocializmusnál ehhez a királyság nimbusában való fanatikus hit s a parlamenti intézmények mély megvetése járul. Előttük a pártok a polgári osztályok egoismusa kielégítésére alakult érdekesoportok és szövetkezetek, melyek a magok hasznára zsákmányolják ki az államot. Csak a király képviseli az állandó nemzeti érdeket, csak ő veheti kezébe a gyöngék és elnyomottak védelmét, mivel ő egyedül nem húz hasznot a tömeg leigázásából. Különben az egész keresztyén szocializmus programja benne van már a Nagy Frigyes által szerkesztett s 1794-ben utódja által közzétett „Preussische Allgemeine Landrecht“-ben.

Így aztán a német szocialisták egy nagy része nem is titkolja rokonszenvét a monarchikus államforma iránt. A németiség már történeti hagyományai s társadalmi szervezkedése következtében sem bír azzal a túlzó bizalommal a szabadságintézmények iránt, mint a franczia. Schopenhauer híres axiómája: „a jog csak az egyesek erőinek mértéke s az emberi fajnál éppen úgy, mint az állatvilágban csak az erő számít, nem a jog“ — sokkal mélyebb gyökeret vert a német néplélekben a maga fatalismusával, semhogy a szociális tanok is ne

módosultak volna általa. Ha tényleg úgy, mint jogilag az erősebbé a diadal s ha jog nem létezik, csak az ellentétes erők kompromisszuma, akkor mi természetesebb, mint hogy a munkásosztály is úgy szervezkedik, hogy saját erejével keze közé ragadhassa azt a hatalmat, melylyel e jog alapjait megváltoztathassa a maga előnyére. Ez a hatalom kisajátításának Marx-féle elmélete.

Vizsgáljuk azonban tovább a modern katholicizmus és a szocializmus érintkezési pontjait.

A keresztyénség első századaiban, igaz, már megkezdődik az egyház hierarchikus kifejlődése. Nem a híveknek a kölcsönös szeretet képeséből támadt evangéliumi és lelki közössége, érzelmi egysége, hanem a liturgia palástja alatt lassanként elharapózó pogány szertartásosság tolakodik fel mindinkább a kultusz lényegéül. A papi osztály hivatásszerűvé alakul át, ellentétben a hívek egyetemes papságának tanával. Az egyház tanításai mind jobban eltávolodnak Krisztus igazi szellemétől, az egyházi uralom mind több-több tért hódít, leigazza a lelkiismeretet s syllabusát szegzi végül az emberi értelem és szabadság ellen. A buzgó és egyszerű ígét felváltják a dogmák szűk béklyói s a gazdagság, a hatalom, az uralkodás szomja mind magasabbra hág Krisztus helytartóinál, támogatva a militans egyház csuhás seregétől, melynek vak proselytismusa gyűlöletet, szenvedélyt, babonát és előítéletet hint szét, a merre jár. Így alakul ki a római egyház hivatalos szervezete. És nem szüntetik meg, de sőt még fokozzák és bátorítják ezt a sötét aknamunkát a modern intézmények, az általános szavazatjog, a népfenség elvén alapuló alkotmányok. Valóban mi állhat közelebb a theokracziához, mint egy oly népuralmi forma, a hol a katolikus papság szereplését a politikában nyilvánosan türik, hivatalosan engedélyezik? Ennek tulajdonítható, hogy ma már az állam és egyház szétválasztása gondolatától sem idegenkednek a katolikusok, mert ez meghagyja a katolikus egyháznak terjeszkedése teljes szabadságát, a tömegekre való hatásában, s mert a katolikus egyháznak egyik legáltalánosabb tulajdonsága az élethez való simulékonysága és alkalmazkodó képessége. Soknak véleménye, hogy a katholicizmus jobban fér össze a szabadsággal is, mint a protestáns egyház, mely a praedestinációt illető tanában flagrns ellenmondásba jut a modern eszmékkel. Ez volt különösen meggyőződése az amerikai *Hecker Izsáknak*, a ki éppen azért hitte a katholicizmust az amerikai szellemnek leginkább megfelelő vallásnak. Ez persze, így állítva fel a kérdést, tévedés. A mi Amerikában a katho-

likus propagandának szárnyakat ad, az éppen nem az ő lényege és szellemi tartalma, hanem a reformált egyházhoz közeledő parochialis szervezete, szabad és autonom alkotmánya, melyet kezdetben rá octroyáltak, s mely rendkívül kedvez a lelkészek függetlenségének s kezdeményező munkájának, úgy hogy Spalding szerint minden lelkész úgyszólván püspöke a maga egyházának.

Lényegében, dogmaiban nem változva tehát, így látjuk alkalmazkodni mégis a katolikus egyházat szervezetében, fegyvereiben a változó idők, a változó környezet szelleméhez. Ez tette alkalmassá arra, hogy a XIX. század végén a maga módja szerint a szociális eszméket is egész gyakorlati jelentőségükben ölelje magába.

XIII. Leó és bibornokai közül különösen *Aghiardi* és *Cavagni*, már rég elérkezettnek látták az időt, hogy a katolikus pártok a proletariatus védelmére nyújtsák ki kezöket, a szociális reformok szószólói gyanánt lépjenek fel s ezzel ellensúlyozzák a szociáldemokrácia terjedését, a mely egyaránt aggasztotta a liberális polgári osztályt s a konzervatív-klerikális arisztokráciát. Ez az álláspont azonban, mely legutóbb az 1901-diki „*Graves de communi*“ encyclicában is kifejezést nyert, nem mindenben talált helyeslésre a hivatalos katolikus körökben. A XIII. Leó aegise alatt, főleg *Murri* által a forradalmi szociáldemokrácia leküzdésére kezdeményezett keresztyén-demokratikus irányzat nem egyet talált magával szemben a hivatalos egyház képviselői közül, így főleg *Oreglia*, *Rospighi* biborosokat, a kik nem tették magukévá a pápa szociális politikáját, attól tartva, hogy a szociális eszmék behatolnak a papság közé is, mely Olaszországban nagyon szegény s megingatják előbb-utóbb a püspökök, sőt még a pápa tekintélyét is.

Nem is titkolták ezek az egyházfők, hogy a keresztyén-demokrácia elvei és a pápaság világi uralma helyreállításának követelése közt éles ellentét áll fenn. Aggódtak azon, hogy a keresztyén-szociálista izgatások feltartóztatatlanul a demagógia terére csapnak át, sőt politikai céloknak szolgálhatnak takaróul s tartottak tőle, nehogy a keresztyén demokrácia elvének propagandája a köztársasági és népuralmi szervezet terjeszkedésének váljék eszközévé.

Éppen ez okból *Rampolla* bibornok nem habozott mindent elkövetni, hogy fegyelmezze a katolikus-szociális mozgalmat s azt az egyházi hierarchia medrébe terelje át. Maga az olasz katolikus demokrata párt leghivatottabb vezére, a pisai egyetem tudós tanára, *Toniolo*, *Murrival* szemben nyil-

tan hirdette a „Voce della Verità“-ban, hogy minden jogos újítást az egyházi hierarchia bölcs és illetékes vezetése alá kell helyezni s míg *Murri* ragaszkodik azon nézetéhez, hogy a keresztyén civilizáció nagyobb mérvű társadalmi terjeszkedése csak az egyházi fegyelem kötelékei szétépítésével létesülhet, addig *Toniolo* úgy van meggyőződve, hogy igazi és tartós újítás nem képzelhető az egyház és papság tanain és kormányzati szellemén kívül. Szerinte csak két út van, a melyen eddig a társadalmi reformátorok haladtak; egyik az, a melynek végpontján az egyház és a keresztyén polgárosulás áll, a másik, a mely felforgatásra vezet.

Bármint legyen is azonban, tény, hogy a szocializmus nemzetközisége maga hozta nyakára önnön magának a reakciót a katolikus szocializmusban. Mert nem szenved semmi kétséget, hogy a legszélsőbb katolikus szocialisták is a politikában a reakciót szolgálják. Hányszor voltunk már tanui, hogy a legmesszebbmenő nézeteket valló szocialista politikusok mily makacsul elleneztek a legmérsékeltebb reformokat. Az osztrák keresztyén-szocializmus, mely melleleg szólva a németnél sokkal korlátoltabb látókörű és kevésbé tudományos — nem is veszi magának a fáradságot, hogy reactionarius vágyait leplezze s nyiltan bevallja, hogy célja a régi társadalmi és állami rend feltámasztása. A katolikus konvertita és poroszból osztrákká vedlett *Vogelsang* szerint a forradalom által megbuktatott régi rend azon az alapelven sarkallott, hogy minden tulajdon a közvagyonnak egy része, mely haszonélvezet címén a közügy terén tett szolgálatokért ruházott át magánosokra. Régen nem létezett magántulajdon megfelelő kötelesség nélkül: a földesúr az ország védelme és biztonsága érdekében hadiszolgáltatásra volt kötelezve a parasztok által teljesített robotért és tizedért; a polgár a városnak és czéhnek tartozott iparüzési monopoliúmáért, a fejedelem pedig künn és benn a társadalmi és állami legfőbb érdekek őre volt, cserében a nagy terjedelmű koronajóságokért és az iránta tanusított megkülönböztetett tiszteletért. Így *Vogelsang* s az ő eszmemenetét tovább fűzve, *Lichtenstein* herceg a Reichsrathban is kijelentette, hogy: „azzal vádolnak — úgymond — hogy a középkort akarjuk visszaállítani s a czéheket feltámasztani. A czéhek — folytatta — azon a megdönthetetlen igazságon alapultak, hogy a munka nem magánügy, hanem a társadalom által tagjaira ruházott közfunctio“.

Bármily éleselméjű és szellemes historiai analysisen épülnek is az ilyen és hasonló retrospektív elmélekedések, nem

szabad hogy illuziókba ringassuk magunkat azok valódi célja és értelme felől. Íme p. o. a német *Schings* miként kommentálja szintén keresztyén-szocialista szempontból ugyanazt a gondolatot: „A régi czéhek — írja a „Christlich-Soziale Blätter“-ben — az egyház intézményei voltak, mert vallásos testületeket alkottak s mivel ezt a tulajdonságukat megőrizték, azért volt bennök szilárdság és életrevalóság“. „A keresztyén szellem mintegy családi kapcsolatot létesített a gazda, a legénység és az inasok közt. Azon napon, melyen a renaissance és a protestantizmus lerombolták e szellemet, halálos csapást kaptak. Hogyan is érhetnének el ily hasznos eredményeket a kötelező czéhek és testületek, melyeknek valláskülönbség nélkül magukba kell fogadniok minden mesterembert? Hogyan állhatna fenn az a családi szellem ott, a hol a gazda protestáns, a segéd izraelita s az inas katolikus, vagy megfordítva? Egy protestánsokból és katolikusokból álló czéhnek nem volna semmi állandósága s csak külsőleg látszana egységesnek hatósági kényszer folytán.“

Lám tehát *Schings* elárulja a katolikus-szociális propaganda valódi céljait és vágyait. *Katolikusává tenni a szocializmus által mindent és mindenkit* — „vitam omnem religione imbuerere“. — Ez volt alapgondolata a *Kolping* által alapított s ma már nálunk is oly nagy virágzásnak indult „Gesellenverein“-oknak, vagy katolikus legényegyleteknek is, melyeket gyorsan követtek a nagyobbára Szent Pál, Szent József védnöksége alatt álló „katolikus tanoncz-egyesületek“, „mester-egyesületek“, bányász-egyesületek“ stb.

És nehogy azt higyjük, hogy *Schings* elszigetelve áll ezzel a felfogásával. A párisi munkáskörök alapítója, a legitimista *De Mun* gróf, szintén azt hirdeti, hogy az egyedüli mód a munkásosztály bajai orvoslására az, ha visszatérünk a középkor gazdasági rendszerére s helyreállítjuk a czéheket. Társa és szövetségese e munkában, *La Tour du Pin* marquis pedig majdnem szószó szerint ismétli az osztrák keresztyén-szocialisták vezérének szavait, midőn azt mondja: hogy a középkor gazdasági rendszere ezerszerre többet ért, mint az oly méltatlanul feldicsért liberális gazdasági rendszer. A munka akkor társadalmi functio volt, a tulajdon társadalmi hasznvétél s a hitel, a gazdasági élet e harmadik factora, szintén társadalmi formában jelentkezett. A harmadik a szövetségben, *Lamoignon vicomte*, már csak az ingó tőke elleni harcban látja a szocializmus végcélját s a jövő boldogulás reményét. Szerinte — és ebben a szembeállításban nincs igaza — régen is voltak gazdagok, de azok nem uralkodtak úgy, mint ma,

az ország politikai és társadalmi helyzetén s ennek okát abban látja, hogy a közvagyon akkor ingatlanokból állott, mely vagyon nem volt alkalmas az agiotage-ra.

A *Schorlemer-Alst* kezdeményezésére alapított westfáliai „paraszt-egyletek“ (Bauern-Vereine) engednek ugyan az exclusiv felekezetiéségből annyit, hogy alapszabályaik szerint tagja lehet bárki, a ki a két keresztyén felekezet egyikéhez tartozik s földművelést üz, de már nevükben benne viselik a reactio bélyegét. Tudni kell ugyanis, hogy az alapításnál a „paraszt“ szót sokan kifogásolták; senki sem akart parasztn lenni s más czimeket ajánlottak. *Schorlemer-Alst* szerint azonban: „a parasztn-egyleteknek nem legkisebb érdeme, hogy ezt a nemes német nevet: „paraszt“, tisztességre emelte“. „Szerintem — folytatja — egy név sem illik jobban hozzánk, a fejedelemtől az utolsó munkásig, mint a parasztn neve s ha karöltve dolgozunk mint hű parasztnok a haza javáért, becsülettel viselhetjük e nevet“.

E meglepő logikájú szavakat azonban kissé gyanus világitásba helyezi *Schorlemer-Alstnak* egy más alkalommal tett érdekes kijelentése, a melyben nem titkolta azt a meggyőződését, hogy „azok az előjogok — úgymond — melyeknek eltörlését sajnálják, de a melyeket visszaállítani lehetetlen, önként fogynak majd megadatni a kisbirtokos osztály által a nagybirtokosoknak, kik közöttük élnek, ha ezek hiven teljesítik irántok való kötelességeiket“.

Mi nem akarjuk elvitatni ezeknek a „Bauern-Verein“-oknak kétségtelen érdemeit. Tudjuk, hogy az olcsó és hosszú lejáratú mezőgazdasági hitel szervezése körül mily áldásosan működtek a „Landschaft“-bank által 40—50 évi törlesztésre nyújtott, 4·25%-os kölcsönökkel. Ismerjük a rajnai kis szállósgazdák termelő szövetkezetei által elért meglepő eredményeket is s a parasztn-egyletek kebelében alakult „Vergleichsamt“-ok és „Schiedsgericht“-ek intézményét. Mindamellett nem lehet tagadni ezeknek az intézményeknek részben ultramontán, részben erősen konzervatív jellegét. Ideig-óráig talán gyógyíthatják a társadalmi egyenlőtlenség által ütött sebeket, de sem a szocializmus világáradatát feltartóztatni, sem pedig ezt tartósan a klerikalizmus igájába fogni nem lesznek képesek.

Igaz, hogy ez az álarczos szocializmus képes volt eddig két olyan osztályt meghódítani mindenütt, a melyek a szocialdemokraták előtt nem lettek volna hozzáférhetőek. Ezek egyike a gazdaközönség s különösen a vidéki kismemes osztály, mely semmi részt nem véve a nagyvárosok vagyonosodásában, irigy-

kedve látja, hogyan játszódik át a pénz és befolyás a nagy vállalkozók, bankárok, részvényesek, börzespekulánsok és általában a zsidóság kezeibe. Ez a reakzionárius és feudális szocializmus az, a mely a tőke visszaéléseinek üldözése kedvéért igen gyakran szemet húny a nagy latifundiumok urainak visszaélései előtt. Az ultramontán keresztyén-szocialisták hiveinek másik táborá pedig a katolikus pór nép, mely vakon és bigottan követi a maga „Hetz- és Presskaplan“-jait.

Nem egyedül álló jelenség ez. Belgiumban p. o. szintén meg tudta hódítani a szocialista propaganda Wallonia ipari munkás népét, de kevés, vagy csak korlátozott hatása volt Flandria vakbuzgó, földművelő lakosságára. Ebből magyarázható meg, hogy az antiklerikalizmus jelszavaitól megbontott polgársággal szemben a kormány nem egyszer kénytelen a szocialistákra támaszkodni, daczára a klerikális támogatásnak, melyet élvez. Azonkívül a belga szocializmus belátta azt is, hogy az egyház támadása semmit sem árt annak, ellenben az üldöztetés dicsfényével övezi. Tudják a belga szocialisták, hogy csak *Dastrée-re* s *Vandereldere* hivatkozzunk, hogy ezek a támadások végeredményben csak saját erkölcsi álláspontjuk gyöngítésére szolgálnának, mert feljogosítanak ellenfeleiket arra, hogy türelmetlenségükkel szemben hasonló türelmetlenségre hivatkozzanak s a szocializmust a szabad gondolkodás joga megtagadásával vádolják. Ezek a tekintetek vezetnek úgy a belga, mint a német revizionista és intran-sigens szocialistákat arra, hogy elszakadva a francia forradalmi szocialisták és radikálisok irányzatától, a vallást magánügynek tekintsék s csak mint pártot támadják a katolikus centrumot. Ezek a taktikai szempontok azok, melyek eddigelé gátolták s késleltették a nemzetközi és antiklerikális szociáldemokrácia meg a katolikus szociáldemokrácia álláspontja közötti mély ellentétek nyílt kitörését.

Daczára ennek azonban, tagadhatatlan, hogy a katolikus szocializmus kebelében két áramlat érvényesül, a mely egymással teljességgel összeegyeztethetlen; az eszméknek egymást végkép lekötő pozitív és negatív pólusa, a mely nem engedi remélni, hogy a szociális eszmény a katolikus eszménnyel valaha végleg összeforrjon. Nem így a protestantizmusnál, mely belső szabadság-princzipiumánál fogva a szocializmusban sem kénytelen a proselyta-csinálás eszközét látni, subjectív álláspontra nem szorul a társadalom jövője nagy problémáival szemben, mert maga az immanens erő a dolgok lényegében. A protestantizmus maga a tényleges világfejlés. Nem áll kívül a világon, nem pusztá tagadása a léte-

zóknek, de maga a testet öltött világeszme. Mint ilyennek, csak önmagának öntudatára kell ébrednie, hogy beleavatkozzék a társadalmi rend erkölcsi és gazdasági reformjának nagy kérdéseibe. Hogy eddig nem tette, inkább sajátságos politikai helyzetén múlt, mely élő szellemével ellentétben egy merev történeti és államjogi statusquo álláspontjához szegezte oda, úgy, hogy ha szabad egy paradoxonnal élnünk, a mily arányban a katolikus egyház reformálódik át a korszellem hatása alatt, épp oly mértékben vagyunk, fájdalom, tanui a protestáns egyházak reorthodoxizálódásának.

Várnai Sándor.

T Á R C Z A.

A KNOX-ÜNNEP.

„Hogy mit tettem én hazámért, a hálátlan kor nem tudja, de a jövő korszakok kénytelenek lesznek tanubizonyosságot tenni az igazság mellett.“ Knox János ezen önérzétes jövődöleése im teljesedésbe ment, fényesen igazolta azt azon általános ünneplés, a melyben emléke, születése után 400-ik évben részesült. S ünnepelték Knoxnak emlékezetét nemcsak kis hazájában, hanem mindenütt, valahol evangéliumi igazságról tanubizonyosság tétetik.

Nekünk nincsenek szentjeink olyan értelemben, mint a római egyházban, nem ismerjük el egyetlen egy földi tribunál illetékességét, arra nézve, hogy valakit szentté avasson, ha még oly kegyes, istenfélő emberekből állna is ez, de vannak nekünk is szentjeink bibliai értelemben, azok t. i. az isteni megtartó kegyelem folytán fehér ruhába öltöztettek, a kik jöttek nagy nyomorúságból, vagy küzdelemből és megmósták, megfehérítették ruháikat a bárány vérében.

Őrizkedünk az anthropolátriától, a „hősimadás“-tól, de nem zárkozhatunk el az elől, hogy hálás kegyelettel ne emlékezzünk azokról, a kik „a bizonyosságok ama fénylő felleget“ alkotják, a kik, ha emberi úton és módon is, de mégis világosan feltüntetik életükben és működésükben azt az Életet, Igazságot, a mely hozzánk oly közel jött a Krisztusban.

Nem vétünk az evangélium szelleme ellen, ha valamely ily emlékünnepen odaborulunk Istennek trónjához és *hálát adunk* azon javakért, a melyekben az embert ember által részesítette.

Sok helyen ünnepelték Knoxnak emlékezetét, sokféle szempontból méltányolták az ő életét és ennek jelentőségét, de bizonyára minden ily megemlékezésnek központja a háladás volt azért, a mit Knox szűkebb körben nemzetéért, de

szélesebb értelemben az evangéliumi igazságért általában az isteni kegyelem által tehetett.

Hiszen Knoxnak egész élete mint egy élő tanubizonyosság volt az isteni elhívó és megtartó kegyelem mellett.

Azon csodálatos erő, a mely benne és általa megnyilatkozott, azon eltörölhetetlen hatás, melyet kortársaira s az utókorra gyakorolt, megmagyarázhatatlan rejtélyek lennének előttünk, ha nem ismernénk fel az ő életében az ember által munkás isteni kegyelmet.

Elküldetett nemzetéhez, mint Illés próféta Izráelhez. Származása, előkészülete, jövedele mind olyan titokzatosak voltak, mint ama nagy ótestamentumi prófétáé, a kinek életében és jellemében találunk a Knoxéihoz legjobban hasonlító vonásokat.

Knox „nagy“ ember volt, Carlyle méltán sorozza őt az emberiség hősei közé, neve nem a történelem felszínére van bevésve, hanem akként mint víznyomás a papíron elválaszthatatlanul; azon hősök közé tartozik ő is, a kiknek története egy a nemzet történelmével, a kik emléke együtt él, vagy enyészik el a nemzettel. Knox nemzeti hős volt, a kit csak úgy ismerhetünk meg, csak úgy méltányolhatunk, ha ismerjük azt a népet, a melynek ölében született. Ő egészen a skót népe fia volt, a kiben megtaláljuk a nép fő jellemvonásait. Benne összpontosulva, leszüremkedve megtaláljuk az akkori skót nép erényeit és hibáit. A skótok nem épen szelid és csiszolt nép voltak, de bátrak és hajlíthatatlanok.

A logika mérlegét gondosan használó és vizsgáló nép s a mit ennek segítségével igaznak ismert fel, azt keresztül vitte következetesen, megalkuvás nélkül, az egyszer felismert igazságért tudott küzdeni szívének teljes lelkesedésével, tudott vérzeni és meghalni, de a körülményekkel való ú. n. megalkuvást, ezekhez való odasimulást ez a nép elfelejtette megtanulni. Felmondta az engedelmességet a római püspököknek, de azután nem akart többé hallani semmiféle püspöki rendszerről. Az a nagy küzdelem, a melyet a skót nép az ellenséges elemekkel, mostoha természettel vívott, megedzette karját s midőn ez lesújtott arra a hatalomra, a mely lelkét lenyügözte, összetörte mindazt, a mi őt e gyűlöletes hatalomra emlékeztette.

A skót nép templomokat, kolostorokat rombolt szét. Mondjuk vandalismus volt ez, de ezt a skót népnek soha sem volt oka megbánni, mert örök időkre szétrombolta a lelki szolgaság, modern bálványimádás fészkeit, oda ezek soha többé vissza nem térhetnek, mert az a katholicismus, a mi

még ott fennmaradt nem azonosítható p. o. az írek vagy éppen a déleuropai népek katolicizmusával.

A pápai hatalom képviselője Beaton bitoros máglyára vitette Wischartot, de a skót népnek nem volt kedve ahhoz, hogy ilyen látványokban gyönyörködjék és radikális óvszert alkamalkazott. Beaton véérébe fojtotta a pápai hatalom kedvét hasonló jelenetek megismétlése iránt.

A skót nép szabadságszerető, demokratikus hajlamú nép volt. A reformatió keresztülvitelében ott is kifejezésre jutottak a népnek nem csak vallásos, hanem politikai nézetei is. S így csak természetes, hogy Knoxnak kalvinizmusa nemcsak a hittételeket, hanem az egyház alkotmányi berendezkedését illetően is fogékony talajra talált Skóciában. A theokratizmus ideája az, a mely a rendszernek magvát képezi. Hisz látjuk azt napjainkban is, hogy még változott körülmények között is mennyire idegenkednek az állam és egyház teljes elválasztásától; azon egyház is, a mely a körülmények és visszaélések kényszerítő, nyomása alatt elszakadt az államtól, „Skócia szabad egyházának“ nevezi önmagát. A skót „Kirk“ bármilyen epithetonja legyen is valóban nemzeti egyház, a skót állam és skót egyház ugyanazon nemzeti szellem két analog intézménye. Midőn Knox a lelkiismereti szabadságért küzdött, ugyanakkor a skót nép szabadságának hőse is volt. Hiszen Skóciában is két ellenséges hatalom, idegen befolyás és romanizmus egyesülve küzdöttek az evangélium és népszabadság ellen. Az előbbinek egy szép ifjú királynő, az utóbbinak a skót nép tipikus fia volt képviselője. Az egyik egy finom, de élvezetsovár királyi udvar köréből, a másik a gálya padjáról, számkivetettségből tért vissza hazájába. Valódi helyzet és jellem dráma folyt le akkor Skóciában s nincs szükség semmi színezésre, szépítgetésre, vagy befekettetésre, egyik szereplővel szemben sem, nagyobb ellentétet hamarjában el sem képzelhetünk. Szép, udvarias, ravasz volt az egyik, nem egyszer durva, hajlithatlan a másik. Máriának akarata az volt, hogy Skócia maradjon katolikus és kerüljön francia befolyás alá s hogy ő egyeduralkodó legyen.

Knoxnak akarata az volt, hogy Skócia maradjon a skótoké, az egyház reformáltassék és hogy a nemzet, mint politikai testület is élvezzen annyi szabadságot, mint a menyit élvez, mint vallásos testület az egyházban. Knox épűgy mint Kálvin nem volt ellene a monarchikus kormányformának, de azt követelte, hogy a theokrácia elvei érvényesüljenek abban. Nem kicsinyes kérdések feletti harc folyt le ott, egy élet- és halálharc, a lenni vagy nem lenni kérdése

felett. Ha Mária győz, úgy Skóciának nincs jövője, ott lenne talán ma, a hol van Írország setétségben, szegénységben.

Valóban Knoxnak mélyreható, messzlátó politikai ítélő tehetsége volt. Ő belátta azt, hogy hazájának Angliát nem mint ellenséget, hanem mint természetes szövetséges társat kell tekintenie. Százados gyűlölködéssel, előítéllettel kellett itt megküzdenie. Teljesen leküzdenie nem sikerült ezeket, sok keserű csalódás, véres áldozat után ábrándult ki a skót nép a mindvégig francia befolyás alatt álló Stuartok iránti rokonszenvből. De Knox hatalmas egyénisége odalökte nemzetét arra az útra, a melyről a végleges visszatérés már nem volt lehetséges, és a melyen a nemzet zöme, jobb belátású része ellenállhatlanul vitte magával a konzervatív romantikus ábrándoknak hódoló kisebbséget. Knox nemzetének tipikus fia és képviselője volt, de viszont ő is reányomta hatalmas egyéniségének bélyegét nemzetének életére, fejlődésére. Messze ható tervei voltak nemcsak a hitélet fejlesztésére, hanem nemzete szellemi nivójának emelésére vonatkozólag is. Kötelező iskoláztatás, szegény gyermekeknek államköltségen való taníttatása, ne csak kátét, hanem humaniorákat és az életben szükséges ismereteket is tanítsanak az iskolákban minden gyermeknek! — bizonyára nem volt az a Knox olyan „sötét agyú“ ember, mint a hogy őt sokan feltüntetni iparkodtak.

Mert szükségtelen mondani, hogy nem mindenkor és nem mindenek ünneplik Knox és a hozzá hasonló emberek emlékezetét, sokan dobálták azt sárral, gyanusították, kutattak kicsinyes vonások után, volt-e tudomása erről, vagy amaról az összeesküvésről, vagy épen részes volt-e benne, mondják sokan, fanatikus volt, szűk látkörű ember, türelmetlen és heves mások nézeteivel szemben!

A felelet ezekre a kicsinyes vádakra az: Knox rövid ideig működött, alig 12 évig és ezen idő alatt századokra kiható munkát végzett. Hite és nézetei összeforrtak egyéniségével, ezek lényegét képezték az ő életének, azoknak ő érvényt akart szerezni.

Volt akalma érzékenyen érezni az ellenfél ökölcsapásait s így nem lehetett kedélyes és udvarias hangulatban mindeikkel szemben. De nem volt tolakodó, szerénytelen ember. Próféta volt! Egy erős kéz állította őt az események központjába. Istennek lelke hívta el az ekeszarvához és sem fenyegetés, sem mézédés beszédek és szép szemek könnyei nem térítették el arról az útról, a melyre egyszer rálépett. Szerény és önzetlen volt, midőn mindenki kinyújtotta kezeit a közprédának tekintett egyházi vagon után, ő élt és meg-

halt szegényen, úgy hogy hátramaradtairól az államnak kellene gondoskodni.

Valóban méltán szentelt ünnepet a skót nép nagy nemzeti hőse emlékének és önmagát tiszteli meg, ha továbbra is kegyelettel ápolja azt, ápolván, fejlesztvén azon intézményeket, a melyeket ő honosított meg körében. Mi nem tettük *kötelezővé* a róla való megemlékezést gyülekezeti istentiszteleteink alkalmával. Helyes, hiszen ott hazájában sem volt kötelező. De mi is csak önmagunkat tiszteljük meg, ha a mi hit és nemzeti hőseink mellett nem feledkezünk meg az evangéliumi keresztyénség ilyen kimagasló alakjairól. A „szentek közösségének“, az anyaszentegyház katholicitásának eszméjét és érzületét ápoljuk ezzel abban a körben, melyben működünk.

És még ezenfelül mennyi közös vonás a két nemzet politikai és vallási történetében, küzdelmeiben! Egyesülünk velük a hálaadásban, a reménységben, hogy mint a multban, úgy a jövőben is adni fog a kegyelemnek Istene. . . Prófétákat és . . . Pásztorokat a szolgálatnak munkájára és a Krisztus testének építtetésére.

B. Pap István.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta Ecclesiastica, tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. Szerkesztették: *Bunyitay Vince, Rapaics Rajmond, Karácsonyi János*, a Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának tagjai. *Második kötet: 1530—1534.* és három függelék. Budapest, kiadja a Szent-István-Társulat. 1904. 569 lap. Ára 20 korona.

Megjelent ezen hatalmas szabású okmánytár második kötete, két és fél év mulva az első kötet után, hogy hirdesse a Szent-István-Társulat áldozatkészségét, a szerkesztők nagy érdemeit és az emlékgyűjtés körül tanúsított fáradhatlan és elfogulatlan eljárásukat. Most már reméljük, hogy a hat kötetre tervezett gyűjtemény, rövid időközökben mind teljesebbé lesz, és véget ér, pedig még a múlt év elején, maga az érdeemes Társaság sem adott biztató választ, a kötetek folytatásáról érdeklődőknek. Első sorban tehát, a kiadó Szent-István-Társulat áldozatkészségért adózunk elismeréssel.

Míg az első kötet, a reformáció első évtizedéből, 1520-tól 1529-ig terjedő időből 514. oklevelet tartalmazott, addig a második csak öt év anyagát öleli fel és az 1530—1534. időközből 359. oklevelet közöl. Ha ilyen arányban emelkedik a kiadásra váró oklevelek száma, akkor a célbavett s az 1570. évig terjedő anyag közzétételére, még legalább tíz kötetre lesz szükség, mely egyháztörténetírásunknak lesz nagy nyeresége, csak történettudásunkat öregbíti és a szerkesztők széleskörű kutatásainak gazdag eredményét fogja hirdetni. Midőn megemlítem azt, hogy a tervezet szerint minden olyan oklevelet felvettek szerkesztők gyűjteményükbe, mely a felőlet időköz egyházi állapotára vonatkozik, ha nyomtatásban már megjelent is, jelezni kívánom, hogy ismertetésben inkább csak azokra terjeszkedem ki, a melyek a reformáció terjedésére, vagy egyes reformátorokra vonatkoznak. A kötetben közölt anyag, legnagyobb részét Bunyitay közli, s a kath. egyházra vonatkozó oklevelek, kellő világi-

tásban tüntetik fel, a pápaságnak és a magyar klerusnak, a két ellenkirályhoz való viszonyát, melyek hazai történetünket egészítik ki. Dal Borgio 1530. nov. 22. jelenti Ferdinándnak, hogy a pápa nagyon örvendett a királyi sereg előnyomulásán és Buda ostromán, reményelve, hogy annak haszna lesz a *lutheránusok ellen is* (79. l.), majd névtelenül tudósítja valaki János király mozgólódásáról és arról, hogy a törökök és *lutheránusok egyszerre szándékoznak támadni.* (123. l.) Még meg sem vetették lábukat s már támadásuktól félnek.

A reformáció terjedésére vonatkozólag, különösen Felső-Magyarországból vannak adatok a kötetben. Itt van mindjárt 1530. ápr. 5-ről Várday Pál esztergomi érseknek egy rendelete, melyben kiküldött biztosainak megparancsolja, hogy levele vétele után azonnal *Selmeczbányára* menjenek, és ott eskü alatt tanukat hallgassanak ki arról: *vannak-e a papok között olyanok, a kik a lutheránus eretnekséget vallják és nyilvánosan hirdetik,* a bójtparancsot megszegik, nyilvánosan ágyast tartanak, *vagy a mi még rosszabb, az egyház színe előtt házasságra lépnek.* A tanúhallgatást küldjék hozzá vagy helyetteséhez, az illető papokat idézzék meg elébe, a tanuskodni vonakodókat pedig egyházi fenytékkal kényszerítsék, hogy az igazság mellett tanuságot tegyenek. (22. 23. l.) Ugyanazon napról *Besztercebánya* város tanácsához is levelet írt az érsek, melyben tudatja, hogy fájdalommal értesült a nálunk történekről, mert jóllehet őseik a katolikus valláshoz mindig híven ragaszkodtak, mégis most találkoznak közöttük *némelyek, kik bizonyos plébánosok és prédikátorok hamis tetteleitől megmételvezve, Luther kárhoztatott eretnekségébe estek.* Felhívja őket, hogy az efféle eretnekeket intsek, dorgálják s ha kell, börtönnel és más egyéb büntetésekkel is kényszerítsék az ilyeneket az anyaszentegyház egységére való visszatérésre. Azokat a papokat és szerzeteseket pedig, a kik ugyanezen eretnekséget követik, vagy azt tanítják és nyilvánosan hirdetik, vasra verve küldjék hozzá, hogy őket kihallgathassa (24. l.) Ezen rendeletet, úgy látszik, Verbőczy hajtotta végre, a ki a felvidékről az eretnekség gyanúja alatt levő papokat, bizonyára az utasítás szerint vasra verve, Esztergomba vitette, mint ez kitiűnik Spetinger István németlipcsei papnak 1530. ápr. 15. kelt és Schneider Bálint besztercebányai bíróhoz küldött leveléből, melyben értesíti, hogy ámbár jól érezi elégtelen voltát, de sürgetésükre mégis elfogadta a besztercebányai plébánosságra való meghívásukat; azonban elfeledte azon alkalommal tudomására hozni az egész városnak, hogy ő Esztergomban be van vádolva, hová Verbőczy örömet elvitte volna többi társaival együtt, de sehol biztosságban nem volt. Aggódik azért, nehogy miatta a várost valami kellemetlenség, őt pedig az a gyalázat érje, hogy Esztergomba kelljen mennie. Kéri a bírót, közölje ezen körülményt a tekintélyesebb polgárokkal s azután

irjanak neki, mielőtt érte mennének. (30. l.) Mint Werner György leveléből kitűnik (237. l.) Spetinger csakugyan besztérczebányai prédikátor és plébános lett, melyből az következik, hogy a bíró, az előkelőbbek, mondjuk a többség, vele egy véleményen volt és így nem sok eredményre vezetett az érseknek 1530. ápr. 29. küldött azon utasítása, hogy a plébános és prédikátor az evangéliomi igazságot s az apostoli hitet a szerint hirdesse a hiveknek. (35. l.)

Nem sok haszna volt azon elismerő levélnek sem, melyet Várday Pál érsek 1530. ápr. 29. *Körmöczbánya* városának küldött, melyben örömet nyilvánítja azon kijelentésükért, hogy az igaz valláshoz szigorúan ragaszkodnak, kéri őket, hogy mutassanak tovább is jó példát, *hogy a Luther tévelygéseitől elkábítottak*, nyomdokukat követve, megtérjenek. A város plébánosának és más egyházi renden lévőknek utasítást küld, hogy az igaz hit tanításában és gyakorlatában a szerint járjanak el (35. 36. l.), mert 1531. márcz. 18-án már ismételve szólítja fel a körmöczbányai tanácsot, *hogy nyomozza ki, a városukban lévő lutheránusokat* s akik tévedéseiket vissza nem vonják, azokat megkötözve küldjék Esztergomba. (126. l.) A tanácsnak ezen rendeltetire adott felterjesztését nem ismerjük, de az érseknek ápr. 4-én kelt azon leveléből, melyben felhívja a körmöczbányaiakat, hogy az ápr. 23-án Esztergomban tartandó zsinatra papjaikat küldjék el és ha tévedéseiket beismerik és visszavonják, bántódásuk nem lesz (129. l.) az következik, hogy a tanács tudatta a tényállást, és nem tagadta, hogy papjaik, a Luther eretnekségét hirdetik, de egyszersmind azokat védelmébe vette, a miért azután ápr. 9-diki levelében keményen megfeddette az érsek a tanácsot, kárhóztatta őket, hogy vérfertőztető házasságra lépett plébánusukat védtek, a gyónást és bűjtöket elhagyták, azért megparancsolja nekik, hogy plébánusukat, az említett zsinatra Esztergomba küldjék, aki ha alkalmas, és Isten igéjének olyan hív hitszónoka, mint neki írták, kész lesz azt hozzájuk visszabocsátani. (131. l.) Ki volt ez a plébános-prédikátor, nem tudjuk, de 1532. decz. 19. Schaidner Pál volt a körmöczbányai plébános, a ki egy hosszadalmas levélben igazolja magát az esztergomi érsek előtt, az ellene emelt vádakkal szemben és leírja a lutheránusokkal folytatott küzdelmeit, tudatja, hogy ő azon fáradozott, miszerint a lutheri eretnekséget, vagy mint ők maguk nevezik, az evangélikusok minden prédikátorait kiszorítsa és elkergesse, kik közül négyet említ fel. Kordátus Konrádot, Kresling Jánost, valami Kesching Henriket és Fáber Egyedet (216—224. l.). Ezen jelentés következtében, érseki biztosok jelentek meg a városban az eretnekség megfékezésére, de mint egy 1533. okt. 16. királyi rendeletből értesülünk, eredménytelenül jártak, a miért megparancsolta Ferdinánd a körmöczbányai tanácsnak, hogy azt a plébánost, a ki az érseki biztosok eltávózása után, még buzgóbban hirdette a lutheránus

vallást, fogják el és megbüntetés végett adják át Várday Pál érseknek (287. l.). Azonban a parancsnak semmi foganatja sem lett, mely körülmény, már a reformáció megerősödését bizonyítja. Hiába sürgette az érsek is a tanácsot 1534. febr. 21. levelében, hogy válaszoljanak a király levelére, hiába kérdezte, ki beszélte le a plébánost arról, hogy előtte a részére kiadott menedéklevél daczára sem jelent meg, (330. l.) mert már a tanács is lutheránus volt.

Antonius Philadelphus *eperjesi* káplánt, a lutheránus érzelmeiről ismeretes besztercebányai tanács, prédikátornak meghívta, a ki 1530. decz. 1-én Eperjesről kelt levelében tudatja, hogy a meghívást elfogadja, de menti magát, hogy azonnal nem mehet és kéri a tanácsot, hogy legyen iránta egy kis elnézéssel, mihelyt lehet, menni fog (87. l.), de ígérését nem válthatta be, mert 1531. febr. 6-án azt írja a város bírójának, hogy husvétig Eperjesen kell maradnia, de azután kész Besztercebányára menni prédikátornak (117. l.). *Antal azonban Eperjesen maradt, s őt, mint itteni lutheránus érzületű prédikátort 1531. nov. 6-án Szalaházy Tamás egri püspök elfogatta és fogolyként magával vitte.* (171. l.) Mikor ezen fogságából megszabadult, ismét besztercebányai prédikátor lett, mint ez kitűnik Fischer András morvaországi gross-wisternitzi prédikátornak 1534-ben, a városi tanácshoz küldött leveléből, melyben kikel plébánosuk Antal ellen, ki őt a szószékről nyilvánosan mint hamis tanítót gyalázza. Pál ismeri ezt az urat, tudja mily állhatatlan, sőt tudatlan, kit mikor ő a Szepességben prédikált, Antal pedig kisszebeni lelkész volt, nyilvános vitatkozásra is felhívott, de haszntalan, a miért azután a kisszebeniek elbocsátották. Bár így tennének vele a besztercebányaiak is, mert nem elegendő, hogy valaki nős legyen, hanem egyéb tulajdonok is megkívántatnak az igazi prédikátorban. Most is kész megvitatkozni vele, akár Morvában, akár Besztercebányán, csak biztosítsák, hogy nem lesz bántódása. Hogy meggyőződjenek arról, miszerint ő nem hamis tanító: megküldi nekik a Morvában elfogadott egyházi rendtartást, valamint az ágostai hitvallásra írt válaszukat. (375—378. l.)

Várday Pál esztergomi érsek, 1530. ápr. 5. kelt levelében, megparancsolja kiküldött biztosainak, hogy levele vétele után azonnal menjenek *Selmeczbányára*, és ott eskü alatt hallgassanak ki tanukat arra nézve, vannak-e a papok között olyanok, a kik a lutheránus eretnekséget vallják és nyíltan hirdetik, a böjti tilalmat megszegik, nyilvánosan ágyast tartanak, vagy ami még rosszabb, az egyház színe előtt házasságra léptek. Az ekként kivett vallomásokat lepecsételve küldjék hozzá, vagy helyetteséhez, az illető papokat elébe idézzék meg, a tanuskodni vonakodókat pedig egyházi fenytékkal kényszerítsék, hogy az igazság mellett tanúságot tegyenek. (23. l.) A parancsnak semmi eredménye sem lett, mert 1531. márcz. 18-án ismételve felhívja

a tanácsot, hogy kutassa fel a városokban lévő lutheránusokat és a kik tévedéseiket vissza nem vonják, azokat megkötözve küldjék Esztergomba. (125. l.) Azonban ez a felhívás sem vezetett eredményre, sőt mint a városi tanácsnak egy ezen évből kelt bizonyítványából kitűnik, Staudacher Zsigmond pap náluk törvényes házasságra lépett. (182. l.) A reformáció térfoglalása miatt Selymeczbánya városának is megküldötte Ferdinánd 1533. máj. 11 kelt azon rendeletét, melyben megparancsolja, hogy ha Várday Pál esztergomi érsek hozzájuk megy, vagy maga helyett biztosait kiküldi, hogy a lutheránus eretnekséget terjesztő, nyilvánosan házasságra lépő papok ellen vizsálatot tartsanak, mind őt, mind küldöttjeit tisztelettel fogadják és kezükre járjanak (250. l.). Valószínű, hogy ezen királyi parancs következtében ment el Staudacher Selmezbányáról és így a plébánosi állás üresedésbe jutott, mely körülményt Fáber János bécsújhelyi püspök arra akart felhasználni, hogy ő rendel hozzájuk lelkészt, de terve nem sikerült s 1533. máj. 28. tudatta a tanácssal, hogy az eretnekségek és a török hadjáratok miatt Bécsben a papok nagyon megfogytak s így alkalmas prédikátort nem küldhet nekik, (251. l.) a városi tanács azután 1534. febr. 14. Staudacher Zsigmondot hívta meg plébánosnak (327. l.) aki már ekkor a reformáció tüzhelyén Wittenbergben volt s onnan tudatta a tanácssal márcz. 20-án, hogy a felajánlott plébánosi állást sajnálatára nem fogadhatja el. (338—340. l.) A tanács ezután Körmöczy András szepesolaszi-i lelkészt szólította fel, hogy ígérete szerint kezdje meg náluk a próbaszónoklatokat, a ki Teincher Jakab rábeszélésére, nagynehezen elfogadta a selmezbányai prédikátorrást. (367. l.) E szerint hiába hangsúlyozta a városi tanács 1533. augusztusban, az érsekhez küldött levelében, hogy ezután is hív és őszinte keresztyének maradnak, (278. l.) mert, hogy az érseki biztosok vizsgálata nem talált náluk eretnekséget, ezt éppen őszinteségük hiányának, a való igazság eltitkolásának kell tulajdonítanunk.

Werner György 1533. jan. 29. Krakkóból kelt levelében tudatja *Bártfa* város tanácsával, hogy azon megbízásában, miszerint számukra egy prédikátort szerezzen, eljár és ismerősük Gáspár úr által Krakkóban kettőt szólíttatott fel; az egyik egy (Spetinger) István nevű magister, a ki azelőtt Besztercebányán volt prédikátor és plébános; a másik egy pózeni születésű baccalarius biblicus, de mind a kettő úgy nyilatkozott, hogy már máshová kötelezték le magukat. Tudakozódott azután más irányban is, de szintén eredménytelenül. Mindazonáltal folytatni fogja a keresést, s az eredményről írásban, vagy mint reményli, rövid idő alatt személyesen értesíti őket, (237. l.) A bártfaiak csakugyan a reformáció elveit valló prédikátort vittek magukhoz, melyről midőn Mihály, kalocsai prépost és egri püspöki helytartó értesült, azonnal rá írt a bártfai esperes-

plébánosra s 1534. márcz. 16-án már harmadszor inti, hogy azt a feleséges, gyermekes hitszónokot, a ki máshonnan elüzetve, *most Bártfán hirdeti tévedéseit, az úrvacsorát két szín alatt szolgáltatja*, az egyházból tiltsa ki, biztosítván a felől, hogyha e miatt plébániáját elveszitené, Egerben megfelelő szép alkalmazást nyer. (336. l.) Mivel pedig felhívása eredményre nem vezetett, jelentést tett az ügyről Ferdinándnak, a ki jún. 7-diki rendeletében, annak megemlítése után, hogy arról értesült, miszerint a bártfaiak bizonyos Ézsaiás nevű hitszónokot, kit rossz erkölcei és gonosz tanításai miatt Morvából csúfosan elkergettek, hitszónokuknak felfogadták, tehát megparancsolja, hogy a nevezettet rögtön elfogassák és jó őrizet alatt Mihály kalocsai prépost és egri püspöki helyetteshez küldjék. (357. l.) De az a bártfai tanács, a mely épen ez évben, már Stöckel Lénártot külföldön taníttatta, (355. l.) a királyi parancsot nem hajtotta végre, s midőn erről Ferdinánd értesült, 1534. nov. 11. újabb rendeletet küldött Bártfa városához. Azt hitte — úgy mond — hogy amaz Ézsaiás nevű eretnek hitszónokot, előbbi parancsa értelmében már régen bilincsekbe verték, vagy legalább községükből kizárták; de mivel arról értesült, hogy még most is közöttük van és tévelygéseit helyeslésük mellett nyilvánosan hirdeti, ezt tovább nem tűrheti, azért újra a legszigorúbban megparancsolja, hogy azonnal fogják el s további rendeletéig tartsák fogva. (370. l.)

Az elmondottakból is kitűnik ugyan, hogy ezen időben már mily nagy mérvben elterjedt hazánkban a reformáció, mégis fel- emlétek itt erre vonatkozólag még két nagyon illetékes tanút, Fran- gepán Ferencz kalocsai érseket és Brodarics István szerémi püs- pököt, kiknek leveleit Theiner ugyan már kiadta, de a teljesség végett az Emlékek közé itt is felvették. Az előbbi 1533. júl. 5-én arra kéri VII. Kelemen pápát, küldjön alkalmas követet Zá- polya János királyhoz, a ki őt és a pártján levő magyarokat a pápával kiengesztelje; ezzel a Szentszék tekintélye helyre állna, a kinevezett püspökök megerősítésüket kérnék és a *lutheri eretnokség ellen védekezni lehetne*. (259—261. l.) Brodarics aug. 1-én kelt levelében figyelmezteti a pápát a lutheránizmus nagymérvű elterje- déséről, tudatja vele, hogy a *lutheri eretnokség észrevétlenül, csak- nem egész Magyarországon elterjedt* és kéri, hogy ezen bajnak zsinat összehívása által, vagy más módon útját állani igyekezzék. (372—374. l.) Egy 1533. decz. 1. kelt közös levelükben pedig VIII. Henrik angol király római követét de Casilis Gergelyt *értesítik a lutheránus tan, magyarországi elterjedéséről, most is ugyanaz a veszély fenyeget, a melyről a szerémi püspök a minap, a pápához küldött levelében megemlékezett, hogy Magyarország a lutheránus dogma által megmetyelveztetik. Most is, nem csupán Magyarország legelőkelőbb városaiban tanítják és hirdetik nyilvánosan a lutherá-*

nus tanokat, hanem királyi elnezésből itt Budán is, akinek ha erről valamit beszélnek, azt szokta válaszolni, magam is kivagyok közöttte; de mégis mintegy örömmel eltelve írják, hogy ügygyel bajjal annyit kieszközölhettek Zápolyától, hogy a nuntius visszatéréseig, a lutheri dogma nyilvános hirdetése Budán tiltatott. (298—300. l.) Brodaries decz. 10. levelében ismét tudatta a pápával, hogy a lutheránismus egyre jobban terjed Magyarországon, és mindenütt mélyebb gyökeret ver. János királyt sürgetik, hogy a vallásügyét önhatalmulag változtassa meg. Azért ő szentsége gondoskodjék alkalmas orvosszerekről; maga részéről igéri, hogy Frangepánnal együtt mindent megtesznek arra nézve, miszerint a királyt és az országot a szentszék iránt való engedelmisségben megtartsák. (301. 302. l.)

Dévay Biró Mátyás két rendbeli fogságára, reformatori munkálkodására, üldöztetése és szenvedéseire vonatkozólag, értékes adatokat nyertünk az Emlékekben s a közölt okmányok, a magyar Luther életrajzának hézagait, teljesen kiegészítik. *Ferdinánd* királynak 1531. szept. 30. parancsából most már világosan kitiünik, hogy ő az egri püspöknek egyenesen meghagyta, hogy a kassai két lutheránus hitszónokot, nevében fogassa el és vasba verve a pozsonyi várba vitesse. (162. l.) Ugyanazon kelet alatt a városi tanácsnak is egy rendeletet küldött, mely szerint: *Ferdinánd király értesülvén arról, hogy Kassán két hitszónok, kik közül egyik német, másik magyar, Luther Márton tévelyeit hirdeti, a kassaioknak fej- és jószágvesztés terhe alatt megparancsolja, hogy ezen prédikátorok ellen kiadott rendeleteinek végrehajtását megakadályozni ne merészeljék, sőt inkább azt elősegítsék.* (163. l.) A vett királyi parancsossal kezében, Szalaházy Tamás egri püspök Dévay Biró Mátyás kassai magyar prédikátort Pekri Lajos huszáraival nov. 6-án elfogatta és Likava várába vitette, mely miatt Kassán, nagy zavargás támadt, a püspök ellen. (171. l.) A városi tanács mindent elkövetett, hogy szeretett lelkésze szabadonbocsátását kieszközölje, 1532. febr. 22-én egyenesen a király biztosait és tanácsosait kérte fel, hogy magyar hitszónokuk Dévay Mátyás kiszabadítása ügyében, a kit Tamás egri püspök Kassára menvén, a város szabadalmi ellenére, őket megszegyenítve, elfogatott és elvitetett, küldöttjüknek segítségére legyenek. (192. l.) De eredménytelenül fáradoztak, mert Dévayt fogva Bécsbe vitték, Fáber püspökre bízták, a ki mindent elkövetett, hogy a kath. egyházba visszatérítse, de nem ért czélt. 1533. júl. 15. kelt jelentésében, beszámolt Ferdinándnak Dévay háromszori kihallgatásáról. Őszintén bevallja levelében, hogy igyekezetei, a fogolynak állhatatos makacsságán teljes hajótörést szenvedtek, ennél fogva azt ajánlotta a királynak, hogy Dévayt küldje vissza Magyarországra, a hol illetékes hatósága, az egri püspök,

a törvények értelmében bánják el vele. (263. l.) Mint a jelentésre feljegyeztetett, a király a javaslatot elfogadta és júl. 18. értesítette az egri püspököt, hogy Dévayt hozzá küldeti. (264. l.) Fáber felterjesztette a királyhoz azon kérdőpontokat is, melyeket a vizsgálat alkalmával Dévayhoz intézett, valamint Dévaynak ezekre adott feleleteit is, melyek szintén közölve vannak. (264—267. l.) Igaz, hogy maga Dévay azt mondja, hogy a püspök, mindent feljegyeztetett erről a vizsgálatról, a maga irnokával: de a teljesség szempontjából mégis közölni kellett volna, magának Dévaynak ezen kihallgatásról szóló feljegyzését, a melyről azt írja ugyan, hogy nem éppen azon rendben jegyezte fel, a mint a vizsgálat folyt, hanem a mint emlékezetében megtarthatta, mivel a kettő között lényeges eltérést találhatunk, mert míg a közölt feleletek csak a főbb pontokat érintik, addig a Dévay feljegyzése a maga közvetlenségével, némelyik pontnál egész párbeszéddé bővül ki, e szerint a vizsgálatnak az hivebb feljegyzése s közzlése teljesen jogosult, mivel az itt közlötöket is ismerjük a Történelmi Tár 1881. évfolyamából.

Az 1533. júl. 15-diki harmadszori kihallgatás után, egy-két nap mulva, sikerült Dévaynak börtönéből elmenekülni. Mikor erről értesítették a királyt, Ferdinánd azonnal rendeletet küldött az egri püspökhöz és a július 23-án kelt leiratban tudatta vele, hogy az a Luther tévedéseit hirdető pap, kit Kassáról Pozsonyba, onnan Bécsbe vittek, fogságából megszökött; megparancsolja tehát neki, hogy szorgalmasan járjon el tartózkodási helyének kifürkészesében, valamint azon parancsának teljesítésében is, hogy ott, a hol megtalálják, fogják el, és további rendelkezéséig tartsák fogva (269. l.). Mivel azonban Dévayt nem tudták hamarosan kézre keríteni, a vakbuzgó türelmetlenség egész hadjáratot indított ellene, Ferdinánd 1533. nov. 15-én Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Szeben város tanácsához külön-külön királyi rendeletet küldött. Ügyhallja, úgymond, hogy Dévay Mátyás kassai hitszónok, a kit elfogattott és Bécsben fogságban tartatott, de onnan megszökött, most náluk, vagy valahol Felső-Magyarországon tartózkodik, és azzal ámitja a népet, hogy őt a király ugyan elfogatta, de azonnal szabadon bocsáttatta; holott épen ellenkezőleg, ha még néhány napig börtönében marad, példás büntetésben részesült volna. Inti őket, hogy ne higgyenek neki, hanem bárhol van is, fogják el, tartsák szigorú őrizet alatt, s erről vagy őt, vagy Katzianer főkapitányt azonnal értesítsék, és várják be további intézkedéseit. (296. 297. l.). Ime ez a királyi parancs megadja a feleletet azon kérdésre, hogy miért nem ment vissza Dévay szeretett kassai hivei körébe, mikor az udvarnál is azon nézet terjedt el, kiszabadulására vonatkozólag, hogy azt egykori hivei segítették elő. Tehát Budára ment, hogy újabb elfogatását elkerülje, de itt meg Zápolya János börtönébe

jutott. Budai fogságának idejére és okára vonatkozólag, teljes útbaigazítást találunk Musaeus Ágostonnak 1534. jan. 27. kelt és Simon zágrábi püspökhöz küldött levelében, melyben tudatja vele, hogy Bebek Imre, lutheránus dogmák által megméltelyeztetvén, midőn jan. 14-én egy görög származású aranyműves szegény és elég csunya leányát nyilvánosan pöül vette, az eskető papnak szavába vágott, mondván: nem a római egyház, hanem az evangéliom szerint lépek házasságra, melyért börtönbe vettetett. *Valami Dévay Mátyás is, a lutheránus eretnkség hirdetője, a miért Bebek Imre házában és oltalma alatt nyilvánosan prédikált, a nagy toronyba záratott* (321. 322. l.). Bebek esetét a zágrábi püspök márcz. 11. bejelentette a pápának; tudatta vele, hogy a mágnási családból való prépostot, házasságra lépése miatt letartóztatták, és csak kezességre bocsátották szabadon, azon véleményét nyilvánítja, hogy az eretnekek pártfogóit, erélyesebb módon kellene megfékezni. Ha ő nem így járt volna el széles kiterjedésű egyházmegyéjében, a veszedelmes tévely már papsága nagyobb részét megméltelyezte volna. (334. 335. l.)

A reformáció hatására vezethető vissza az apáczákat és szerzeteseket elűző *pozsonyiak* cselekedete, melyért Ferdinánd 1530. szept. 17-én, példás büntetéssel való fenyegetés mellett, rá írt a városi tanácsra, hogy engedjék azokat visszatérni, és ne csipkedjék el a papok jövedelmeit (57. l.) valamint arra vallanak Sóvári Sóos Ferencznek és nejének Sebesi Orsolyának a szepesi káptalan előtt 1530. nov. 16. kiállított váló levelei. Az elsőben kinyilatkoztatja a férj, hogy jóllehet neje a házassági köteléket megsértette és bűnösnek találtatott, mégis annak családjára való tekintetből, ellene törvényes lépéseket nem tesz, és őt mással kötendő házasságra felzabadítja; a másodikban pedig a káptalan kiküldöttjei előtt, valomást tesz a nő arról, hogy ő vétvén a házassági kötelék ellen, méltatlan arra, hogy férje vissza vegye, azért felhatalmazza azt, hogy új házasságra léphessen. (77. 78. l.)

A *Függetlek* első száma alatt: Részleteket találunk a szepességi huszonnégyszáz királyi város társulatának jegyzőkönyvéből, nevezetesen azon helyek, melyek vallási ügyekre, vagy épen a hitújításra vonatkoznak (1529—1606.). A jegyzőkönyv nagy részét Molner György lőcsei plébános írta, feljegyzései 1544-ig terjednek, mikor seniorsága véget ért, azzal az erős meghagyással adta át a jegyzőkönyvet konfrátereinek, hogy azt jól elrejtsek, mert a titkok, melyek abban foglaltatnak, neki, vagy társainak könnyen ártalmára lehetnének. Szerkesztők is vallják, hogy *méltó volna, ha az egész kodexet kiadná már egyszer valaki* (390. l.), de mégis csak a vallási ügyekre vonatkozó részletekre szorítottak, de a miket közöltek, az is összefüggő rajtot nyújt a Szepesség reformáció-

járól, vagy mint Bunyitay mondja, arról, hogy hogyan változik át lassan-lassan, két-három nemzedék alatt egy nagy vidék vallási képe (u. o.).

Második Függelék: A magyarországi szalvatoriánus Szent-Ferencz-rendűek közgyűléseinek jegyzőkönyvei, (1531—1567.) melyekből a reformációra vonatkozólag találunk néhány adatot, s az egészből látjuk, hogy míg 1531-től 1544-ig a rend terjed, attól kezdve már rohamosan hanyatlik, az őrhelyek, klastromok egyre-másra pusztulnak, délen a törökök, északon a lutheránusok miatt, és az 1535. jan. 24. gyöngyösi konvent már erős büntetéseket szab a mérges lutheránus dogmák által megfertőztetett fraterekre. A *sáros-pataki őrhely* 1544-ben még fennáll, de a jegyzőkönyv megemlíti, hogy *a nép áldozatkészsége a lutheránus felekezet miatt felettébb megfogyatkozott.* (504. l.) Két év múlva megszűnt a pataki őrhely, az 1546-diki gyűlés jegyzőkönyve már nem említi.

Harmadik Függelék: Az 1526—1563. években megölt Ferencz-rendű szerzetesek névsora (531—534. l.).

A kötetet kimerítő és pontos, betűrendes név- és helymutató zárja be. A mű kiállítása szép, nyomása tiszta; csupán a lapszámzás ellen lehetne kifogásunk, mivel nagyon a könyv szélső sarkára van az nyomtatva. A szerkesztőknek a végzett nagy munkáért és a kiadó társulatnak áldozatkészségéért, midőn ismételtelen elismerésemet nyilvánítom, óhajtom, vajha a következő kötetek, minél előbb kikerülnének egymásután a sajtó alól.

Thury Etele.

b) Külföldi irodalom.

Naumann Fr. : Briefe über Religion. Buchschmuck von F. Schulze, Leipzig. Zweite durchgesehene Auflage. Berlin Schöneberg (Buchverlag Der „Hilfe“) 1904. 96 l. Ára 1:20 márka.

Szerző nem ismeretlen a német prot. olvasó közönség előtt. Az ú. n. német nemzeti szociális párt papi vezére s a „Hilfe“ cz. folyóirat ismert nevű szerzője, kinek két évvel azelőtt „Gotteshilfe“ czim alatt kiadott „elmékedései“ szélesebb körökben is ismeretesek. Agilis természetű író, ki bátor és következetes az írásban s a szókimondásban egyaránt.

„Levelei a vallásról“ nem a Kant vagy Schleiermacher fajtájából valók. Nem az egyházi keresztyénség útján, hanem a létért való küzdelemben fáradó és hívő lélek „más útján“ keresik az istent. Szociálpolitikai hitvallások e levelek, vallásos köntösbe átöltöztetve. Három fejezetben ölelik föl az anyagot, a melynek elseje behatóbban ismerteti a keresztyénség fejlődéstörténeti jellegét, másika annak lényegét és harmadika „az újabbkor történetbölcséleti felfogását“. Ezek azonban inkább csak vezérgondolatok, mintsem részletes kifejtések. Így nevezetesen az 1. fejezet a jelenkori vallásos situáció rajza, a 2-ik Krisztus személyiségének vonása s a 3-ik néhány nemzetgazdasági problémának a fejtegetése. A levélalaknak a megválasztása bizonyos közvetlenséget, sőt bensőséget kölcsönöz — sajnos, sokszor a tárgyi igazság rovására — az ő fejtegetéseinek. Nem a valódi evangelium az, a mely itt modern szociálpolitikai köntösben megjelen. Nagyon is kevés positiv evang. keresztyénség az, a mely az ő kritikai fejtegetéseiben megmarad.

Első szakaszában mindenekelőtt „a keresztyénség fejlődéstörténeti jellegét“, valójában azonban a jelenkori vallásos situációt ismerteti. Itt azt találja, hogy a keresztyénség még ma is „élő hatalom“, mivel az a fejlődés elmélete alapgondolatainak megfelel. Nem más az, mint darwinismus a természeti élet terén. Ez elméletnek sarkalatos alapelve az, hogy semmi sem változik, hanem minden csak átalakul és új alakot ese-

rél, a miért is a fejlődés elméletének mélyebb értelmű magyarázata az, hogy „a keresztyénség végtelen fejlődésképes és alkalmazkodni tudó atavismus“. Mellette a régi vallások mind „kihalófélben vannak“, egyedül a keresztyénség bírja el a létért való küzdelem hevét. E szempontból tárgyalva a keresztyénség végtelenül fejlődő és átalakuló jellegét az egyházi felfogástól teljesen eltérő alakban magyarázza a kijelentés és a megváltás központi keresztyén vallásos fogalmát is. A prot. keresztyénség mai tudományos köreinél szerző úgy találja, hogy azok letértek a valódi keresztyénség lényegétől és rendeltetésétől, sőt azt mondja, hogy „a pápa, a csár, Luther és Kálvin mind meghaladott álláspontot jeleznek“. Át kell alakítanunk az egyházi keresztyénséget, meg kell változtatnunk annak vallásos erkölcsi fogalmait s szakítanunk kell a mai általános „reznigátió“ hangulatával, a mi szerinte csakis „a darwinismus“ alapján lehetséges. Az alapvető természeti ismeret egyetlen kulcsa a keresztyénség valódi megértésének és helyes megismerésének. Így maga a csuda is csak „az emberi megismerés egyik módja“ s maga az isten „a nagy megismerhetetlen őserő“, vagyis Hartmann „tudattalanja“ és Schopenhauer vak „akarata“ a darwinismus fényénél és világánál tekintve. Tehát alakítsuk át a darwinismus fejlődéselmélete szellemében a teremtő és gondviselő istenről és az ő tulajdonságairól szóló pozitív ker. egyházi tant, ez a mű 1. szakaszának állandó mottója.

A második szakaszban Jézus személyiségének rajzát adja a szerző. Nézzük, hogy miképen. A ker. vallásnak modern alakban való fejlesztésére kell e tekintetben is törekednünk. Nem azt a Jézust kell keresnünk és vallanunk, a kit „az oltárokon mutatnak“. Az új szövetségi Jézus nem a tudós teológusok s ama nagy tömegek imádot Krisztusa, hanem az új szövetség valódi Jézusa, ki mindenestre „nehéz problémája a modern gondolkozásnak“. Épp azért a tartozás, büntetés, kiengesztelés, helyettesítés, beszámítás és megigazulás vallási fogalmainak a modern hívő emberre nézve jelentőségük nincsen. A modern ember ma már nem érti azt, — a mit pedig Pál apostol oly nyomatékkal hangsúlyozott — hogy Krisztus hordozta az emberiség bűneit a keresztfán. A modern emberre nézve benne a legfőbb (és semmi más?) „az igazság martyriuma s annak véghetetlen szeretete“. Jézus személyiségét a különböző korok és népek különféleképen értelmezték s más Pál, más a középkor s más Zinzendorf, Klopstock, Herder, Schleiermacher és a mai egyházi theológia Krisztusa. „Psychológiailag“ kell őt felfognunk s benne a legfőbb vallásos erőt kell látnunk a földön. Hogy az emberiség megváltója és istennél való közbenjárója is volna, azzal mitsem törődik a keresztyénség terén is napi szociálpolitikát űző szerző. Ő megelégszik azzal, hogy Krisztus „erkölcsi példánykép“, „maga a folyton valósuló istenfiuság“, „a modern ember vallásos egyéniségének ideálja“, sőt az emberiség történetének legtisztábban kifejtett Énje. Már pedig e frázisokkal szemben az evangéliumokban azt olvassuk, hogy Krisztus „az út, igazság és az

élet" és „senki sem mehet az atyához, hanem csak általa". Így hát a szerző a christológia tekintetében is teljesen átalakította a pozitív bibliai és egyházi keresztýénséget.

Nézzük végül a harmadik szakaszt, a melyben Jézust, már t. i. szerző Jézus-képét az újabbkor történetbölcseletének keretébe beilleszteni igyekeznek. Jellemző e modern történetbölcseletre nézve az embernek tisztán természetráji felfogása, a melynek alapján maga Jézus sem más, mint a galileus, vagy legfeljebb a régi rationalista felfogás értelmében „a nazarethi próféta". A galileai istenfűség a földolog s annak átvitele és alkalmazása a mi viszonyainkra a feladatunk. Ma a töke és a létért való küzdelem idejében nem lehetünk már keresztýének az evangéliumnak szó szerinti értelmében véve, mivel ma az élet összes viszonyaiban gyakorlatilag tevékeny keresztýenségre van szükségünk. A mai gazdasági viszonyokkal Krisztus evangéliumának szelleme többé meg nem fér. A szó szerinti keresztýén embernek vagy szerzetesnek vagy hitetlennek kellene lennie. Az evangélium a szegények örömhíre volt, a melylyel szemben a mai kath. és prot. egyháziasságra nézve „Jézus az a hercegnő, ki látogatást tesz a szegények házában". S mivel az evangélium a szegények s a gyengék vallása, azért az ő etikájának kettős sarkpontja a részvét és a tisztaság. Több más is van a keresztýenségben, a miben ma már nem hihetünk s ez közelebről — az fáj a szerzőnek! — annak felfogása a külpolitikáról és az állami rendről. Már pedig — Tschackert tanár nagyon találó szava szerint — meg volna oldva a szociális kérdés, ha az emberiség a szeretet evangéliumát csak egy fél órára is megvalósítaná!

E fejtegetésekből kitűnik, hogy szerző „keresztýén hívő és darwinista gondolkodó" akarna lenni egy személyben, a mi azonban az ő „rendszere" és „világnézete" mellett csakis a ker. vallásosságnak modern természettudományi szellemben való átalakítása mellett volna lehetséges. A modern szociálpolitikai vallásosságnak egy újabb gnosztikus képviselőjével van dolgunk, ki — mint hajdan Strauss — önalkotta szociálpolitikai szeművegen nézi a világot s a bibliai s az egyházi keresztýénségnek ahhoz való viszonyát. Darwinismusa az a természettudományi bázis, a melyre a keresztýenség ú. n. atavistikus jellegét építi, mi mellett teljesen elvész az ő lábai alól az evangélium egyesítő és társadalmat megmentő és megszentelő talaja. E tekintetben a keresztýénséget teljesen átalakító gondolatai közel állanak — p. o. a vallásos eszmék és fogalmak értelmezése tekintetében a régi rationalista irodalom önkényéhez. Éppen nem áll az, mintha a keresztýenség olyan élet- és természetellenes volna, sőt inkább az evangélium, Jézus, Pál apostol és Luther örülni is tudott az életnek és a természetnek. Hisz Jézus legszebb képeit és hasonlatait éppen a természeti életből merítette. Szerző „modern" keresztýénsége nem más, mint a valódi életerős evang. keresztýénség meggyöngült alakja, a melynek jellemző sajátága a valódi vallásos lel-

kületet és felfogást nélkülöző merő negáció. Főleg Jézusról szóló felfogása mutatja, hogy pszichológiai jellege mellett érzéke sincsen Krisztus megváltói személyisége és műve iránt, a min éppen nem enyhít az a körülmény, hogy az evangéliumot nemzetgazdasági és politikai normának használja. Ennyiben mélyen megszomorító az a hatás, a melyet e levelek olvasása tett reánk. Hitvallása nem az evang., hanem egy degenerált keresztyénségnek a bizonyítéka, a melylyel éppen nem lehet hatni a szegény nép anyagi és szellemi nyomorúságaira. Pedig korunknak arra az egyszer megvetett fundamentumra van szüksége s ez nem más, mint a Krisztus és az evangéliuma!

Sz. M.

Weiss L. Kulturgeschichte und Naturwissenschaft.
Stuttgart (Kielmann) 1904. 124. lap. Ára 2 márka.

Szerző nem ismeretlen a legújabb apologetikai irodalom terén. A keresztyénség tisztán tudományos, vulgo naturalista értelmezése ellen intézte többi között „Erkennen und Schauen Gottes“ 1898 és „Kant: Naturgesetze, Natur- und Gotteserkennen“ 1903 cz. műveit. Nem czéggéres theologus, hanem természettudós, a ki keresi a természettudomány és a theologia s a keresztyénség és a modern világnézet szerves kapcsolatait, sőt összhangzatát.

Ismeretes az az irodalmi vita, mely *Ladenburg* boroszlói tanárnak ahhoz az előadáshoz fűződött, a melyben a keresztyénségtől a görögök javára megtagadta a kulturára vonatkozó hatását és jelentőségét. Magasztalja a görögök irodalmi, bölcséleti, politikai és művészeti érettségét, a melynek megdöntése után tudatlanság és babona, türelmetlenség és inkvizíció, boszorkányüldözés és vallási őrjöngés honolt mindenfelé a keresztyénségben. Ezzel szemben szerző kimutatja, hogy a modern természettudomány csak Kopernikussal s az egyházi türelmetlenség csak Galilei korával kezdődik. Majd így folytatja: „Kant a természettudomány dinamikus s az ég elméleti tudósa. S ha Luthert a vallás prófétájának, úgy Kantot az ev. erkölcsiség prófétájának mondhatjuk. Mi több: Kantnak a természetről s az anyagról szóló felfogása is evang. szellemű.“

Ladenburg ama tételével szemben, a mely szerint kulturánk egész világa a görögöknek köszönhető, kimutatja a szerző, hogy ellenkezőleg az ó- s még inkább az új-szövetségnek köszönhetjük a tevékeny isten s a fejlődésképes anyag helyes képzetét, sőt a természeti törvény ismeretét. Hisz ismeretes, hogy a görög bölcséletben még Platon és Aristotelesnél is „egy tétlen isten áll a tétlen anyaggal szemben“, Az ó-szövetség szerint az isten Zebaóth, azaz a mennyei és a földi erők ura, s az új-szövetség szerint az isten jóvoltából még a „hajunk száalai is meg vannak számlálva“. Tehát a görögök által mellőzött érzéki anyagi is az ó szerető gondoskodásának a tárgya.

Majd részletesebben fejtegeti szerző azt a gondolatot, hogy a tevékeny felebaráti szeretetnek Ladenburg által a XX. század részére le-

foglalt követelményét már az őskeresztyénségben is megtalálhatjuk, sőt a béke és a szeretet evangéliumának hirdetésével és gyakorlásával a testi és a lelki élet szükségleteit is kielégítette. A szellemi és az anyagi lét fejlődésének a törvénye természetes folyománya annak a keresztységnek, mely hirdeti a hivatáshűséget s ellene van az askesisnek. Mi több, az első keresztények örültek a szabad természetnek is és magasztalták a 104. zsoltár természethymnusát. A későbbi világmegvetésnek semmi nyoma Jézus keresztységében s maga Humboldt is elismeri a Kosmosban a keresztények természetörömét. E természetörömről szó sincsen abban a pogány bölcselőben, a mely, mint p. o. Platonnál, „a természet és az anyag ördögével szemben magasztalja a philos. halál asketikus állapotát“.

De az antik művészet és tudomány fölélesztése, ápolása és fejlesztése terén sem maradt el a keresztység, a melynek semmi köze a későbbi scholastikához, papsághoz és szerzetességhez. Közelebbről a humanismus, mint szabad emberiség az ő lényegéhez tartozik a tudományban és az irodalomban egyaránt. Többi között Kolumbus, a nagy felfedező és Kopernikus, Kepler, Galilei és Newton, a nagy természettudós istenben hívő vallásos keresztények voltak. S ilyenek voltak Lavoisier is az energia megtartásának és Kant a dinamikus természettudomány nagy törvényével. De éppen Kant az, a ki kimutatta, hogy a természeti törvények mellett vannak a személyes szabadságnak is törvényei, s hogy az ember nem csupán érzéki, hanem egyúttal „intelligibilis“ lény.

Csak természetesnek találjuk, hogy Ladenburg az ember isteni képmásszerű lényegét s az isteni kijelentést sem ismeri. Pedig a biblia istene a maga képére és hasonlatosságára teremtette az embert és Krisztus a valódi emberfia. S míg Goethe fenséges hódolattal van a Krisztusban megjelent isteni kijelentés, mint az erkölcsiség legfőbb elve iránt, addig Ladenburg szerint „a biblia nem ismer természetfeletti kijelentést, az ó-szövetség képzeletdús emberek műve s az új-szövetség sem lehet isteni eredetű“. Ezzel szemben szerzőnk hangsúlyozza, hogy magának a természetnek törvényszerű rendje követeli a kijelentést s hogy maga a világ semmi más, mint az isten bölcs akarata és gondviselése szerint elrendezett czélszerű teremtés. S mint a kijelentést, úgy a csodát is tagadja Ladenburg, mely szerinte „a fantasták és tudatlanok agyának a szüleménye“.

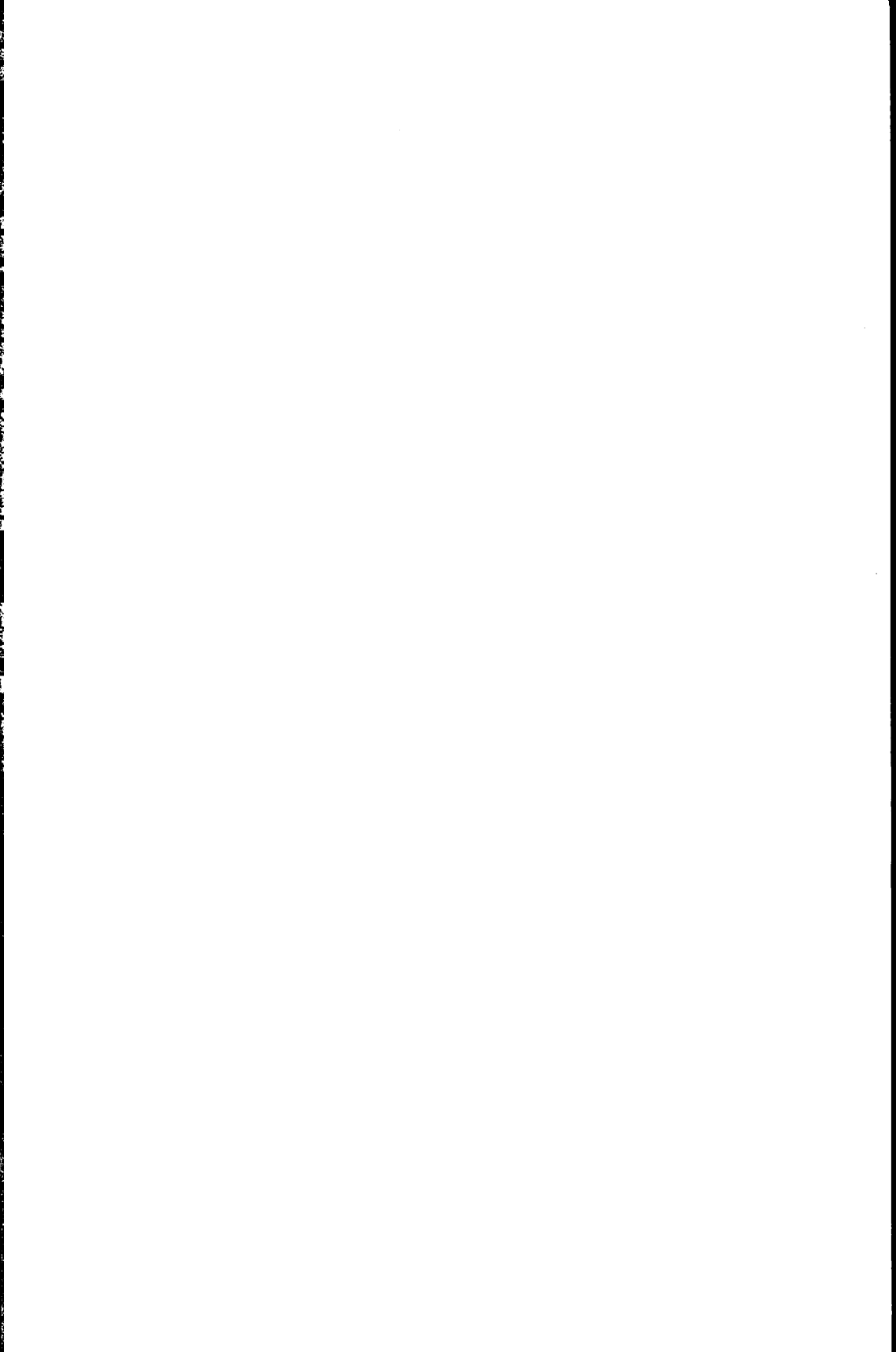
A reformátorok sem kerülük ki Ladenburg figyelmét. A mint Bruno és Galilei elítélését Rómának, úgy Grust és Servetét Kálvinnak tulajdonítja. Érzéke sincsen Luther elvi küzdelmei, hivatáshűsége és iskolaügyi politikája iránt. Pedig Treitschke, a nagy porosz történetíró szerint is a reformáció szülőke és forrása a későbbi nagy német kulturának. S míg nagyobb igazságtalansággal bánik el Kanttal, mint természettudóssal és bölcselővel, ki nélkül pedig a német művelődés története nem is kép-

zelhető. Az evangélium és a reformáció szellemében Lutherrel egyezően hirdette Kant is, hogy az istennek az erkölcsi követelmények teljesítésével kell szolgálnunk s nála e követelmények az észnek (gyakorlati) követelményeivel azonosak. Schopenhauerrel egyezően Ladenburg azzal vádolja Kantot, hogy „aggkorával járó gyengeségek miatt és emberi félelemből változtatott nagy észkritikájának első kiadásán s ebben van az ő tragikuma.“ Pedig abban rejlik az ő kiváló jelentősége az etikára. A hit és a tudás határainak megvonásával lett éppen a protestantizmus philosophusa. Akaratelvénel fogva az erkölcsi törvények a lélek benső tapasztalatának s nem az elméleti ismeretnek észszerű törvényei. A morális bizonyítékkal igazolta be azt, a mit spekulatív úton bizonyítani nem volt képes. Erről az oldaláról Kant az erkölcsiség profétája és reformátora, a kinél csak a megváltás szeretetvallása hiányzik. Van az ő moráljának a kedélyi élet rovására valami férfias jelege, a mely a munka és a kötelesség gondolatától van áthatva.

S végül Ladenburg személyes istent és halhatatlanságot sem ismer. Pedig a természettudománynak a pantheizmus mellőzésével személyes és törvénytalkotó teremtőre van szüksége. Az isten több mint csak a görög gondolkodás, mivel az ő lényege a személyes és nem „vak“ vagy „öntudatlan“ akarat. Maga a természeti törvény kívánja ez öntudatos, tehát személyes isteni akaratot s mint legfőbb erkölcsi akarat forrása, fejlődési törvénye és végcélja minden létnek és ismeretnek. Ladenburg istene, mint a természeti törvények megtestesülése nem ismer bünt vagy tartozást, s ezzel az ő isten fogalma a keresztyénség lényegének metagadásával azonos. Szerinte minden haladás a természettudomány és nem az evangélium műve s a tevékeny felebaráti szeretet is a materializmus eredménye. Pedig a világon az egyedüli abszolút jó az erkölcsiség országának megvalósulása a földön, a mi viszont nem phisikai, hanem szellemi-erkölcsi feladata az embernek. Épp azért Ladenburg naturalista jellegű kultúrevangéliumával szemben a mi erkölcsi fölünk így hangzik: *fejleszd és terjeszd az erkölcsiség országát magadon és másokon!*

Melegen ajánljuk Weisz hatalmas keresztyén apológiáját az érdeklődők szíves figyelmébe. Műve különben a „Christentum und Zeitgeist“ c. apologetikai vállalat III. kötete gyanánt jelent meg Stuttgartban.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTEŚITŐ.

1. A **Házi Kincstár** V-dik kötete gyanánt megjelent és a *segítő tagoknak* 1904. évi könyvilletmény gyanánt megküldetik: *Kenessey Béla: Női jellemképek* cz. munkájának I-ső kötete. Gyönyörű munka, melyre Társulatunk összes tagjainak és könyvtérjesztőiknek a figyelmét különösen föl hívjuk. Tartalma: 29 női jellemkép a reformáció kora óta. Terjedelme 22 iv. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

2. Ugyancsak a **Házi Kincstár** sorozatában a III-dik kötet: *Szabolcska Mihály: Áhitat szeretet* cz. vallásos és családias költemény-gyűjteménye II-dik kiadásban a napokban hagyta el a sajtót. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

A **Házi Kincstár** eme kötetei megrendelhetők a Társaság főbizománýosánál, Hornyánszky V. könyvkereskedésében Budapest, Akadémia bérháza.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi május hó I-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Pozsonyi ág. hitv. ev. egyház, gróf Teleki József Budapest.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Thury Etele Pápa, Arany László örökösei Budapest, Kármán József Új-Verbász.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Gömör vidéki ev. ref. lelk. kör, Gáthy Zoltán H.-M.-Vásárhely, Bachát Dániel Budapest, Beliczay Béla Budapest, Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Haypál Benő Budapest, Kovácsy Sándor Budapest, Kulifay László Budapest, Böszörményi Jenő Budapest, Szelényi Aladár Budapest, Brassói ev. magyar esperesség papi értekezlete, Iglói ev. főgymnáziumi tanári kar, László Albert és tsa Debreczen.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Kenessey Kálmán Budapest, 1904-re: Rizna Károly T.-Lucez, Fényes Endre Székelyhid, Nyomorkay Sándor Halabor.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával. 1905-re: Somogyi Kálmán Pécska.

Összesen befolyt 313 kor.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 június 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjessze, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát irányczikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. A *Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigé 16 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 4 kötet. A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Ahitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. V. kötet: *Kenessey Béla: Női jellemképek. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett*. Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). A reklamáczciók is hozzá intézendők.

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 110 füzet. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett. Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a szerkesztő-titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. sz. a.) bejelenti. Pártfogó tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, alapító tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. Rendes tagok évenként 12 korona tagdíjat, pártoló tagok évenként 6 koronát, segítő tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Béza genfi reformatori működése. <i>dr. Márk Ferencz.</i>	429
2. Protestantizmus és szocializmus. <i>Várnai Sándor.</i>	437
3. Az austriai protestantismus története. <i>Lic. Lencz Géza.</i>	455
II. Tárca.	
1. Adalék a késmárki Thököly-féle várkapolna jogtörténelméhez. <i>Dr. Bruckner Győző</i>	465
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Németországi egyházi szemle. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	477
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Teleki Mihály levelezése. Szerkeszti <i>Gergely Sámuel</i>	480
2. A nagybányai ev. ref. főiskola története 1547—1755. Írta: <i>Thurzó Ferencz</i>	481
3. Lélek az, a mi megelevenít. Templomi egyházi beszédek. Írta: <i>Nagy Vincze</i>	484
4. Az 1905. évi Koszoru-pályázat eredmény.	486
b) Külföldi irodalom:	
1. <i>Kirn O.</i> : Grundriss der Evangelischen Dogmatik. <i>Sz. M.</i>	487
2. Teine és Dennert: Christentum und Zeitgeist.	491

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

1. A **Házi Kincstár** VI-dik kötete gyanánt megjelent és a *segítő tagoknak* 1905. évi könyvilletmény gyanánt megküldetik: *Raffay Sándor*: **Jézus példázatai** című munkája. Gyönyörű munka, melyre Társulatunk összes tagjainak és könyvterjesztőiknek a figyelmét különösen fölhívjuk. Tartalma: Jézus példázatainak népszerű magyarázata. Terjedelme 20 iv. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

2. Ugyancsak a **Házi Kincstár** sorozatában a III-dik kötet: *Szaboleska Mihály*: **Áhitat szeretet** cz. vallásos és családias költemény-gyűjteménye II-dik kiadásban; továbbá *Kenessey Béla*: **Női jellemképek** című kitünő művének I. kötete (a Házi Kincstár V. kötete) a minap hagyta el a sajtót. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

A **Házi Kincstár** eme kötetei megrendelhetők a Társaság főbizománnyosánál, Hornyánszky V. könyvkereskedésében Budapest, Akadémia bérháza.

BÉZA GENFI REFORMÁTORI MŰKÖDÉSE.

Nagy idők nagy embereket szülnek. Az a kor, melyben Knox Skócziában, Kálvin és Béza Helvéciában, Melius pedig édes hazánkban működtek, a reformáció történetébe évezredekre kiható eseményeket teremtett.

Erre a nagy és dicső multra veti most vissza éber tekintét a *genfi reformációi múzeum társulata*, mely dr. *Choisy* Jenő lelkész elnöklete alatt az 1897. évben alakult meg, s mely azóta fokozott lelkesedéssel és bámulatos áldozatkészséggel gyűjtögeti össze *első* sorban a reformátorok műveit, azoknak különböző kiadásait, szóval a reformáció korára fényt derítő mindennemű műveket, sőt érmeket és képeket is.

Most főként két irányban fejti ki e derék társulat áldásos működését. Béza folyó évi október 13-diki halála háromszázados évfordulójának és az 1909-diki Kálvin esztendőnek méltó megünneplését.

Bézának örök időkre szóló emléket akar most emelni e társulat azzal, hogy *Stroehelin* tanár teljes életrajzát akarja a nagy reformátornak megírni. Azonban ez az életrajz sem lesz egészen teljes. Számos, még elé nem kerített levelei hiányozni fognak abból. Hiszen az összes reformátorok közt ő volt az, a ki legélénkebb összeköttetésben állott a külföldi ref. egyházak vezéreibel. Tudjuk, hogy hazánkban is terjedelmes levelezést folytatott Méliussal és Szegedy Kis Istvánnal. Sajnos, hogy e levelek, melyek a hazai reformáció történetére is élénk világot vethetnének, még mindig felfedezetlen kincsek. Talán az az odaadó szorgalmas kutatás, mely most Béza reformátori munkásságának felderítésével foglalkozik, majd előkeríti rejtek-helyeiből e leveleket is. Hogy minő óriási levelezést folytatott e reformátor, jelzi az is, hogy magában a bázeli egyetemi könyvtárban 138 latinnyelvű levelét őrzik. Nyomatásban megjelent műveinek száma, melyek kiadása főként az 1548 és 1597-diki időközre esik, nyolczvannegy. Hát még a mi kéziratban maradt meg?!

Minket magyar reformátusokat már csak azért is közelebbről érdekel e derék reformátor működése, mert azoknak a zsolttároknek egy részét, melyet mi is használunk, Genfben 1579-ben következő címmel: „Psalmorum Davidis et aliorum prophetarum libri V, argumentis et latina paraphrasi illustrati et etiam vario Carminum genere expressi“ ő adta ki először. Ezt a kiadást használta a nagy Szenczi Molnár Albert is, midőn e zsolttárokra francia mintára foglalta magyar versekbe, a mely alakban énekeljük mi azokat ma is.

A Béza-féle zsolttárversek erős költői érzékről tanuskodnak, a mi nem is csoda ő nála, mert — mint tudjuk — kitünő versíró is volt. Legelső műve, mely 1548-ban jelent meg, változatos tartalmú latin költeményekből áll. Sőt „Abrahám áldozta“ címen írt egy igen sikerült görög drámát is, mely több kiadást érve, angol, latin, franczia, sőt német nyelven is megjelent.

E közleménynek azonban nem az a feladata, hogy Béza sokoldalú írói munkásságát méltassa. Most csakis az ő genfi reformátori működését tárgyaljuk és azt a hatást emeljük ki, melyet ott, mint a nagy Kálvin utóda, olyan lázas tevékenységgel fejtett ki.

Kétségtelen, hogy Béza már nem ismeretlen alapon kezdé meg Genfben reformátori tevékenységét. Már Kálvin életében is élénk résztvett ott a reformatió üdvös munkájában, mint Kálvin kebelbarátja és az ottani 1559 június 5-én megnyílt theologiai akadémia igazgatója. De mégis az ő hatalmas befolyása, mint reformátoré, akkor kezdődik teljes egészében Genfben, midőn Kálvin 1564 május 24-én elhunyt.

A mikor Istennek e kiválasztott embere, a genfi egyháznak erős oszlopa kidőlt, Béza hivatali álláspontja is egészen megváltozott. Az az állás, melyet eddig Kálvin, mint a genfi ref. egyháznak patriarchája olyan mély bölcsességgel és annyi áldással töltött be, most már teljes egészében Béza örökébe jutott. Rajta kívül valóban senki sem lett volna képes olyan bámulatos erélylyel vezetni a genfi ref. egyház ügyeit, mint éppen ő. Éppen azért az egyház ügyei vezetésének *egy kézben* való összpontosítása arra ösztönözte a genfi lelkészeket, hogy soraikból egy moderatort válasszanak; de nem ám egy egész tartamára, — mert ez mint hierarchikus eljárás a ref. egyház demokratikus szervezésével éles ellentétben állott, — hanem ez a moderátor, melyből később a prot. egyházban a szuperintendensi hivatal fejlődött ki, csakis *egy évre* lón alkalmazva. A választás egyértelműleg Bézára esett, a ki azonban csak azon feltétellel volt hajlandó ez állást el-

fogadni, ha őt saját lelkészársai hivatalában bizalommal és tanácsccsal fogják támogatni.¹

Ez időtől kezdve a moderátor választása minden évben Husvét ünnepén történt meg és a választás egész 1580-ig *mindég* Bézára esett.

A skót ref. egyházban még ma is érvényben levő eme liberalis egyházkormányzati rendszer mégsem volt eléggé radikális később Bézának. De megérezvén hivatalának nehéz terhet is, Trembley lelkészársával együtt azzal az újítással léptek 1580-ban a presbyterum elé, hogy a ref. egyház kormányzati elvének még jobban megfelelné az, ha az elnöki tisztt az egyháztanácsban *hetenként felváltva* mindég más-más lelkészre bíztnék, úgy hogy minden pénteken újonnan választott elnök vezetné a gyűléseket.

Mennyivel szabadelvűbb s a ref. presbyteri rendszernek jobban is megfelelő volt az a moderátori állás, mint nálunk a holtig tartó püspöki hivatal. Nálunk még csak a gondolatától is fázna annak, hogy az egyházban a tiszteletbeli hivatalok *legalább* tíz-tíz évenként töltesenek be. Mi még csak alkalmat sem akarunk a presbyteriumoknak arra nyújtani, hogy néha-néha a *bizalmi* kérdést e tisztán csak bizalmi állásoknál felvessük.

A minden héten felváltva működő elnöki rendszer azonban sehogy se volt kedvére a konzervatívabb szellemű genfi világi tanácsnak, s emellett ezek nagyon ragaszkodtak ahhoz is, hogy Béza viselje továbbra is a moderátori hivalt, már csak ama hatalmas összeköttetésénél fogva is, a melyben ő az összes külföldi ref. egyházakkal állott; a melyekkel különben is ő folytatta azt a kiterjedt levelezést, amely ma is csodálatra ragad minket s a melyből már eddig is *több* kötet jelent meg. De Béza hivatkozva arra, hogy az ő korával járó gyengeségek nem engedik meg még az *egy évig* tartó moderátori hivatal viselését sem, a világi tanács is belenyugodott abba, hogy legalább *három évi próbaidőre* fenmaradjon a hetenként változó elnökség a genfi egyházban.

Hogy Béza vállaira még így is minő óriási teher nehezedett, azt elképzeltjük abból is, hogy egyházi ügyekben, főként a szorongatott francia hittestvérek segítésére, sokszor kellett neki fárasztó utazásokra is vállalkozni. Megvan az egyháztanács jegyzőkönyvében örökítve, hogy neki, mint Genf *első* lelkészének minő széleskörű munkásságot kellett kifejte-

¹ Lásd Gaberel: „Ueber die Einrichtung der Kirche Genfs“ II. p. 8.

nie. Hetenként *mindennap* — így szól a tudósítás — nyilvános előadást tartott az *esteli* órákban a gyülekezet ama tagjai részére, a kik *nappali* elfoglaltatásaik miatt nem mehettek az Istenházába. Háromszor egy héten a műveltebb közönségnek a ref. kollegium auditoriumában a Szentírást magyarázta. Minden héten *egyszer* nyilvános összejövetelt tartott, a melyen meg volt engedve *bárkinek*, hogy a Béza által felolvasott szentirati hely felett vitatkozzék. A vasárnaponkénti folytonos istentisztelet tartása mellett ő vezette az egyházkormányzati ügyeket is. Az egyházfegyelmet szigorúan gyakorolta. A bűbenélőket maga személyesen dorgálta s a megjavulni nem akarókat az egyházból kiközösítette. Emellett ráért arra is, hogy a városi tanács ülésein is résztvegyen, s ott vezérszerepet vive, szava, még a legkriminálisabb ügyekben is, mindég döntő súlylyal bírt. Ha hozzáveszszük még ehhez azt is, hogy a ref. kollegiumban és akadémián az ifjúság számára előadásokat tartott, láthatjuk azt az óriási munkateret, melyet Genfben Bézának betölteni kellett.

És itt, az iskolaügy terén, fejtette ő már ki a maga áldásthöz munkásságát: az akkor virágzó genfi ref. *kollegium* és *akadémia* falai között. Az előbbi afféle gymnáziumi tanrendet követett, melyben a humanisztikus tárgyak tanítása mellett, az általános s az életviszonyokhoz alkalmazott ismeretek megszerzésére helyezték a fősúlyt, természetesen a keresztényen érzület buzgó ápolását sem hagyva ki soha a számításból.¹ Maga Béza is irt tankönyveket a kollegiumi ifjúság számára.

Az akadémia theologiai tanintézet volt, mely *első* sorban a svájci, aztán pedig a francia s általában a *külföldi* ref. egyházak számára buzgó és hithű lelkészeket képzett. Hogy már a kollégium kellőleg előkészített anyagot kaphasson, a város különböző pontjain, *a világi hatóság által*, Béza *elemi* iskolákat állíttatott fel, melyben a közoktatást, a városi tanács akarata ellenére is, teljesen *ingyenessé* tette. Sőt még itt sem állapodott meg a derék, tevékeny reformátor. Egyes tőkepénzes emberek segítségével olyan iskolaalapot teremtett elő, melyből szegény gyermekek ruházatot és tankönyveket, sőt élelmezést is nyertek, Micsoda magasztos, humánus érzületére vall ez intézkedés annak a sokfelől igénybe vett derék reformátornak?!

A külföldi tudományszomjas ifjak a kontinens minden

¹ Ueber die Einrichtung des Collégs, vergl. Gaberel II. p. 109. és köv. lapjait.

részből *seregestől* tódultak eme virágzó tanintézetekbe, főként a theologia akadémiába. Maga Németország is jelentékeny számot adott ebbe a kiváló tanintézetbe. Az 1860-ban Genfben nyomtatásban megjelent katalogus¹ tanuskodik arról, hogy az 1559—1603-ig terjedő időközben 1600-ra ment fel az akadémián immatrikulált theologusok száma, akiknek soraiban 40 magyar ifjú neve fordul elő. Csakis az 1568-ban kitört pestis idején és a Franciaországban dühöngő polgárháború miatt történt az meg, hogy a tanulók létszáma 8-ra apadt le.

Mint jellemző tény emeljük itt ki, hogy az a fegyelmi szabályzat, mely e theologiai tanintézetben érvényben volt s melyet maga Béza készített, olyan szigorú volt, hogy magok a külföldi tanulók, főként pedig a németek, a kik meglehetősen erkölcsi magaviseletűek voltak, csakis azon kegyes életű családoknál — vivants selon Dieu — fogadhattak fel szállást, melyeket Béza és a többi lelkészek jelöltek ki. Kálvin kora óta szokásban volt az is, hogy minden beiratkozott akadémiai hallgató vallásos fogadalmat tett, melyet köteles volt mindenki teljes szigorral megtartani, s mely fogadalom csak az 1576. évben szűnt meg, miután többen vonakodtak azt, mint a tan szabadság elveivel ellenkezőt, letenni. Hogy az akadémia látogatása később számban megfogyatkozott, ahhoz e fogadalom szigorú követelése is részben hozzájárult.

Az a rendkívüli látogatottság, melyben az akadémia Béza idejében részesült, s mely ekkor virágzó korát élte, okozta azt is, hogy nem volt a kontinensen olyan ref. egyház, a hol a szolgáló lelkészek jó nagyrésze Genfben ne nyerte volna képeztetését. Aránylag legkevesebben fordultak ott a theologusok hazánkból meg.

Azok között, a kik a tudós Béza lábainál ültek s később előkelő állást foglaltak el a theologia világában, leginkább *Arminius* Jakab tűnt ki, mint Kálvin elővégzettségének legnagyobb ellenharcosa.

Ez a kiválóan képzett, de nyughatatlan vérű ifjú theologus már mint genfi tanuló is az ottan uralkodó tanítási módszer ellen való oppositójával tűnt fel. Genfben ekkor az arisztotelesi bölcsészetet tanították, Arminius pedig a rámi filozófiának volt lelkes híve. Természetesen ez nem igen volt inyére a genfi tanároknak és Béza egyizben következő szavakkal figyelmeztette az ifjú hollandi theologust: „Ne foglalkozzál

¹ Le livre du recteur catalogue des etudiants l'academie de Genève de 1559 à 1859. Genève 1860 de J. G. Fick.

hiú és üres szórszálhasogató eszmékkal. Ha tudományos vizsgálódásaid között theologiai érvekkel találkozol, ne tedd azt *addig* lelked sajátjává, míg hosszas és lelkiismeretes tanulmányozás után meg nem győződöttél arról, hogy érdemes-e ezeket *végleg* elfogadni. Kálvin nekem ezt a tanácsot adta és én ennek igen nagy hasznát vettem az életben“.¹

De Arminius nem fogadta meg e jó tanácsot, a ki *kétszeri* genfi tartózkodása után utoljára is kénytelen volt a genfi theologiai akadémiát végleg elhagyni. Maga Béza különben igen sokra becsülte ez ifjút s szép bizonyítványt adott neki, midőn hazájába végleg eltávozott, hol mint leydeni egyetemi tanár korán elhalt.

Genf *egyházi* életére is óriási befolyást gyakorolt Béza; sőt állíthatjuk, hogy a Kálvin által lefektetett alapon ő volt az, a ki e város egyházi életét a szó szoros értelmében tovább építette és magasfokú virágzásra emelte. Úgy tekintette őt ott mindenki, mint olyan kiváló egyéniséget, a ki a genfi ref. egyházat az egész református ker. világgal szemben *méltólag* képviselte. Midőn p. o. 1556-ban arról volt szó, hogy a világ összes ker. ref. egyháza számára egy *új hitvallás* készíttessék, a zürichiek felkérték Bézát, hogy a svájci ref. francia nyelvű gyülekezetek számára ő is készítsen olyan hitvallást, mint a milyen a Bullinger által irt Confessio Helvetica II volt. De éppen a teljes egység szempontjából kitért e felhívás elől, hanem e helyett 1566 február havában, Col-ladon lelkészársával együtt, személyesen megjelent Züri-chen és ott aláírták a második helvétiai vallástételt.

A mi már az egyházfegyelem alkalmazását illeti, Béza Kálvin halála után, az élet és kor viszonyaihoz alkalmazkodva, némi *szelídebb* változtatást hozott e téren létre Genfben, a nélkül azonban, hogy a régi kálvini fegyelmi szabályzat komolysága ez által legkevésbé is veszélyeztetve lett volna. A városi tanács azonban nem volt megelégedve a Béza-féle változtatásokkal sem.

Nagyobb szabadságot szeretett volna polgárai számára kieszközölni a jövőben. Többszöri megsürgetésre végre Béza a városi tanácsnak következő tartalmú érdekes levelével válaszolt: „Nagyon sajnálom“ — írja — „hogy a város urai igen sokszor sürgetnek meg engemet az egyházfegyelmi szabályzat *újabb* módosítása tekintetében. De gondolják meg csak jól azt, hogy egy államnak jóléte igen-igen nagy mérvben

¹ Lásd: Im Schriftverzeichnis Beza's Nr. 47.

attól függ, hogy annak polgárai sorában *minő* rend és *milyen* fegyelem uralkodik. Nézzenek csak a római egyházra, a mely hatalmas és tekintélyes volt addig, míg annak polgárai tiszta és mértékletes erkölcsi életet éltek. És mi lett ez egyházból *most* már, midőn fékevesztetten mindenki úgy él, a hogy jónak látja és kiki azt cselekszi, a mi neki tetszik. És ha az Úr erre a szegény reszpublikára *ilyen* csapást mérne valaha, ki fogja azt a végpusztulástól megmenteni.“¹ Egész szigorúsággal lépett azért fel Béza főként a vallástalan és erkölcstelen tartalmú könyvek kiadása ellen; elannyira, hogy Genfnek leg-hatalmasabb könyvnyomdása, Estienne Henrik is kénytelen volt ennek hatását *többször* megérezni.

Mint lelkész hivatalában mintaképe volt Béza egy valódi, buzgó lelkipásztornak. Nem ismert semmi akadályt, ha híveinek szolgálni kellett. Mikor az 1568-diki pestis Genfben oriai mérvben dühöngött, maga *személyesen* kereste fel házaiknál a szerencsétlen, kínlódó betegeket, hogy a vergődő lelkeket valósi vigasztalással ellássa. Úgy hogy végre is maga a városi tanács, mely előtt drága és becses volt a reformátor élete, levélben kérte fel őt arra, hogy kimélje meg jobban azt az életet, mely nemcsak az övé, hanem Genfé, sőt az egyetemes ref. egyháze is. Igen szép és rendkívüli jellemző az a levél is, melyben Béza az aggodalmaskodó városi tanácsnak válaszolt: „Engem“ — írja — „lelkipásztori esküm kötelez arra, hogy hivatalom minden részét lekiismeretesen töltssem be. Már pedig ezek közt alig ismerek szebbet és fontosabbat, mint épen a betegeknek vigasztalása. És mindaddig, míg Isten életemnek fonalát nyújtja, lekiismeretem ellen cselekedném, ha meg nem jelennék ama betegágyaknál, a hol az én vigasztalásomra szükség van“. És a városi tanács utoljára is kénytelen volt ilyen érvek előtt meghajolni.

Miként hazájában Knox, úgy Genfben Béza politikai téren is a közjólétre folyton irányadó befolyást gyakorolt.

Ez a kis köztársaság, beékelve a hatalmas Franciaország és Savoya zsarnok herczegsége közé, sokszor volt azon a ponton, hogy végre is elbukik és idegen uralom alá kerül. De Béza itt is olyan hatalmas szervező szellemnek bizonyult be, hogy az ő tanácsára hallgatva és utasítását követve, a háborúk meg-megújuló izgalmai közt is fentartá magát; és sem pápista komplott, sem pedig zsarnok francia monarchák cselszövényei nem fogtak ki rajta. S a polgár Béza, ki

¹ Lásd Gaberel. II. p. 92.

egyháza szabadságát és függetlenségét teljesen azonosította Genf politikai szabadságával és függetlenségével, megérthette azt, hogy áldásos és hasznos, munkás élet után 1605 október 13-án, mint szabad köztársaságnak szabad polgára hunyá le szemét végálmra.

Hült tetemét, halálát követő napon, nem mint ő kívánta, a Plain-Palais nevű temetőbe, hanem a városi tanács rendeletére a Szent-Péter klostrom kriptájába helyezték el. A kit annyira féltett és szeretett életében Genf, szerette és féltette annak drága hamvait is; a mennyiben a savoyárdok azzal fenyegetőztek, hogy a reformátor holttestét elrabolják és megégetés végett Rómába viszik. A nyilvános temető mellőzése tehát teljesen szeretetteljes elővigyázatból történt.

Béza befolyása, mint már fentebb is jeleztük, hazánk első reformátoraira is üdvös és áldásthozó volt. Adjuk meg azért most, három század elmulta után is, az ő emlékének azt a kegyeletet, hogy e rövid közleményben foglalkozzunk vele. Reméljük, hogy ezért az anthropolatria bűnébe nem fogunk esni. S a mit Béza az ő dicsó elődje és reformátortársa Kálvinnak sirjánál mondott, rá is alkalmazható ez teljes egészében. „Istennek eme szolgája“ — úgymond — „a mit mint predikátor és író, a Szentírás tanítása nyomán tanított, azon soha nem változtatott, se ahhoz semmit nem adott, s abból semmit el nem vett. Az Isten lelkének ereje volt vele, hogy őt a bűnös félelem és rettegés nélkül, a kegyes életű pedig szeretet és tisztelet nélkül soha nem hallgathatta. És mivel őt Isten adta nekünk és mivel ő számos és alapos iratai által *ma* is szól mihozzánk, hallgassa őt a késő nemzedék is készséggel mind az idők végéig. Ámen“.¹

dr. Márk Ferencz.

¹ Lásd: Theodor Beza. Von dr. Heinrich Heppe. Elberfeld 1861. p. 229.

PROTESTANTIZMUS ÉS SZOCZIALIZMUS.

(Befejező közlemény.)

Kettős vonatkozásban szükség szemügyre vennünk a protestáns álláspont és a szociáldemokrácia eszményei összeegyeztetésének lehetőségét. E célból vizsgálat alá kell vennünk egyfelől az evangéliumi keresztyénség szociális tartalmát s viszont meg kell állapítanunk a tudományos és hivatalos szocializmus elvi állásfoglalását a vallás nagy kérdéseivel szemben. Gyakorlati jelentőségét a kérdés fölvetésének ugyanis csak az bizonyíthatja, ha mindkét felől az elvi közeledés nyitva hagyott útjaira mutathatunk rá. Ugyde ez a kérdés is már eldöntöttnek tekinthető, mert senki sem fogja kétségbevonni, hogy a protestáns keresztyénség maga a szociális keresztyénség legtisztább formájában.

Az evangéliumi keresztyénség már lényegénél fogva is demokratikus világnézet, mert vezérgondolata mindenkinek közös javát mindenkinek közreműködésével munkálni, a legjobbak és legbölcsebbek vezetése alatt. Krisztus szelleme lerombolta a zsidóság és pogányság között fennálló régi válaszfalakat s érvényre emelte azt a felfogást, hogy az új demokráciában nincsenek idegenek. Ez a szellem nem ismer el más társadalmi különbséget, mint a mi az igaz és a nem igaz között van. A parabolák nyelvén szólva, a világ tiszta búzából és konkolyból áll, s az egyház hivatása ép az, hogy összegyűjtse amazokat s ezzel megalapítsa Istenországát a földön. Az evangélium minden tanítása arra irányul, hogy az emberi társadalom fejlődése a mennyei társadalom képére alakuljon, a hol mindenki a szeretetben és boldogságban egyenlő. A Megváltó mindnyájunkért szenvedett, mindnyájunkért meghalt, az isteni törvény nem mérhet kétféle mértékkel, nem akarhatjuk azt, hogy mi — gyermekei — egyenlők legyünk Isten előtt s egyenlőtlenek az emberek előtt. Nem akarhatjuk, hogy nemzetet nemzettől, államot államtól önzés,

vetelkedés, irigység, ellenséges indulat válaszszon el. Azért meg kell semmisülni ember és ember közt minden korlátnak, minden előjognak, mely nem az értelmi és erkölcsi fensőbb-ségen nyugszik. De ez a probléma az ember erkölcsi és értelmi megújulásának problémája. Jobbá akarjuk tenni az embert. Több szeretetet, a szép, igaz és jó iránt több érzéket akarunk belé oltani, hogy eszménye, melyre törekszik, tisztább legyen, hogy jobban érezze önnön méltóságát, halhatatlan lelke örök becsét.

Azért az ős keresztyénség nem is ismert nemzeti és nyelvhatárokat, de hitt az összes nemzetek egyesülésében, abban az egyetemes szellemvilágban, mely az egyenlő nemzeteket és fajokat Istenben oldhatatlan egységgé tömörítette együvé.

A Szentlélek volt az ős keresztyéneknél minden tekintély forrása s ez nemcsak az apostolokon töltötte ki magát, hanem az egész, férfiakból és asszonyokból álló gyülekezetben, mely Jeruzsálembé tódulva várta a keresztséget. Nem is csinált az ős keresztyén egyház a Szentlélek adományából monopoliomot; bárki birt vele, azt elismerték az igazi emberi család tagjának s az isteni hatalom osztályosának. Péter és a vele volt zsidók is elismerték a körülmetéletlen pogányokat a szent közösség tagjainak s a tizenkét tanítvány sohasem vonta kétségbe, hogy Pál éppen olyan apostol, mint ők. Annyira alávetették magukat az apostolok a tekintély ezen jelének, hogy nemcsak új apostolt fogadtak el a gyülekezettől, de a világi ügyek vezetését is készséggel átengedték a nép által kizárólag idegen elemekből választott hét férfiúnak.

Az ős egyház demokratikus eszméit tükrözi vissza István védekezése is a szüenedrion előtt az ősökre szórt vádjával, valamint Péter és János első megjelenése után ugyanott, a hívek ajkáról felhangzó zsoltár a föld királyai lázadásáról.

Fülöp, a „hetek“-nek egyike, volt az első, a ki a mennybéli birodalmat olyanoknak hirdette, a kik nem voltak a választott népből valók. Az eretnek szamaritanusoknak prédikálta ő az egyetlen igaz királyt, mint a különböző fajú és vallású népek összekötő kapcsát, az emberi jogokból kifosztott faj képviselőjének hirdette a közös szabadítót. S az aethiopiai szercecsenek már fogékonyak kellett lennie a demokratikus eszmék iránt, különben nem érdekelte volna annyira Ézsaiás prófétának az a helye, mely az áldozatra szánt bárányról s a gyapjától megfosztott birkáról szólt. S mikor megtudja Fülöptől, hogy a próféta itt az Üdvözítőre céloz, egyszerre hinni kezd s maga kéri megkereszteltetését.

De mindennekfölött a tarsusi Saul az, a ki állásánál,

meggyőződésénél fogva legmegrögzöttebb ellenese volt a demokratikus mozgalmaknak, a kinek oka volt magát jobbnak, többnek tartani embertársainál. Senki sem botránkozott meg jobban azon a merészségen, melylyel a galileai szegény halászok szembeszálltak a hatóságokkal, megrótták a főpapokat s elterjesztették a jeruzsálemi köznép közt, hogy ők Isten előtt jobban tetszenek, mint a bölcsek, tudósok, gazdagok. Üldözési heve, farizeusi buzgalma tetőpontján győzi meg őt is az égi szózat arról, hogy a társadalom emez üldözöttjei és megvetettjei Istennek igazi választott munkatársai, hogy Isten azonosítja magát azokkal, kiket ő a világ szeméjtjének nézett. Így vert gyökeret benne az a meggyőződés, hogy ő van hivatva tanúságot tenni az új tanok igazságáról az aristokratikus felfogásokat tápláló pogányság, a demokratikus eszmékkel nem rokonszenvező királyok, az azok ellen nyíltan állást foglaló zsidók és hitehagyottak előtt.

Ákár van alapja azok nézetének, akik szerint Pál és Jakab az őskereszténység ellentétes áramlatait képviselik, akár nincs, az bizonyos, hogy mindketten megegyeznek abban a főponthban, a mi az őskeresztén egyházat a környező pogány világtól megkülönbözteti. *Nietzsche*, mint a demokratikus eszmények előharcosát, első sorba állítja Pál apostolt s mint a Chandala morál elsőrangú bizonyítékát, idézi szavait (Korinthusiakhoz írt első levél I. 27—29): „. . . a világnak boldondjait választotta ki Isten, hogy megszegényítse a bölcseket és a világnak erőtleneit választotta az Isten, hogy megszegényítse az erősöket; és a világ nemteleneit és a megvetetteket választotta az Isten és a nem létezőket, hogy megsemmisítse a létezőket, hogy egy test se dicsekedjék ő előtte“.

S nem ugyanazt ismétli-e Jakab más szavakkal? (II. 5—6.) „Halljátok meg szeretett atyámfiai! avagy nem az Isten választotta-e a világ szegényeit, hogy légyenek gazdagok a hitben és örökösei az országnak, melyet megígért azoknak, kik őt szeretik? Ti pedig meggyaláztátok a szegényt.“

Rabszolgaság volt az antik világ nyílt sebe. János apostol látott még embereket és asszonyokat barmok módjára árultatni a piacokon s úgy beszél arról, mint az emberi lélek és test vásáráról. A kereszténység lángba borithatta volna e miatt a világot, de visszatartotta szánalomból tagjait. Viszont azonban elismerte az emberek teljes egyenlőségét és semmi rendellenest nem látott abban, hogy egy rabszolga a nép véne, presbyter vagy püspök lehessen, míg gazdája csak

katechumén. Pál is megköveteli ezt a tekintélyt egy rabszolgasalád számára, holott azok, kiket engedelmességre int, polgárok, háztulajdonosok, magistratusok. (Korinth. első, XVI. 15—16.)

S a mint egyeznek a szegényekkel szemben nyilvánított érzelmeik, épen úgy egyértelmű a gazdagságról való felfogásuk is az apostoloknak. Pál apostol szerint, a kik meg akarnak gazdagodni, „esnek kísértetbe és törbe“. Jakab pedig majdnem Krisztusnak a farizeusokhoz intézett végszavait ismétli: „Nosza immár ti gazdagok, sirjatok jajgatva nyomorúságaitokon, melyek közelednek“. S János is úgy ír „Jelenéseiben“, mint a ki maga is érezte csuklón a bilincset, együtt élt a szegénység és bűn fiaival s leányaival, hallotta sóhajaikat s átkozódásaikat s osztozott keserűségeikben a tékozló s dúskáló felső körök iránt. Jézus kifakadása Jeruzsálem urai ellen, Jakabéi a gazdagok és a zsidó földbirtokosok ellen s János víziója arról a sorsról, mely a királyokra és a föld hatalmasaira vár, szembeszökő bizonyítékai annak, hogy az őskeresztyénség szelleme a társadalmi egyenlőség meg nem alkuvó szelleme volt.

De nemcsak az elnyomatás és igazságtalanság elleni élő tiltakozás hatotta át az evangelium tanítását, hanem a benső, ideális életközösség is, mely az által, hogy a világ minden dolgát Krisztus által Istennel hozta egyenes vonatkozásba, kiküszöbölte az élet önös céljait. Mindaz, a mivel az első keresztyének bírtak, ezé az isteni társadalomé volt. Semmi sem egyéni, minden közös tulajdon.

A modern kommentátorok részéről nem sok rokonszenvvel találkozik ma ez az igazság. Pedig a legnagyobb egyházatyák is távol állanak attól, hogy helyeselnék az egyháznak a krisztusi útról való letérését. Már idéztük erre nézve *Chrysostomust*, de itt is ki kell emelnünk, hogy midőn ő az őskeresztyén kommunizmusára utal, kimutatja, hogy a társulás nem csupán az együttes imádkozásban s a közös hitvallásban állt, hanem a társas viszonyokban is. Látván, hogy a lelki dolgok közösek, arra a meggyőződésre jutottak az első keresztyének, hogy az anyagiaknak is közösöknek kell lenni s ezt *Chrysostomus* habozás nélkül haladásnak nevezi. Bámulatra ragadja ez a közösség, mely azzal, hogy megszüntette az egyéni tulajdont, a társadalmi bajok gyökerét rántotta ki.

Ugyanez a vonás húzódik végig az apostoli atyák tanításain. *Cyprian* szerint „semmit nem tartani magunkénak, ellenben mindent közösen birni, annyi, mint lelkileg Isten fiaivá len-

nünk, s követnünk a legfőbb Atya igazságosságának isteni törvényét“.

Hasonló meggyőződés szól *Barnabás* levele XIX. rész 8-dik verséből. „Legyen mindened közös szomszédoddal, s ne nevezd saját tulajdonodnak, mert ha el nem muló dolgaidd közösek veled, mennyivel inkább azok a mulandók.“

Az apostolok tanításai (XIX. 8.) pedig így hangzanak: „Ne fordulj el attól, a ki szűkölködik, hanem oszd meg mindenedet felebarátoddal, s ne mondd, hogy azok tied, mert ha osztályosok vagyunk abban, a mi örökkévaló, mennyivel inkább azok vagyunk a veszendő dolgokban“.

Végre még *Római Kelemen* szavait kell idéznünk, a ki ezeket mondja:

„A közös élet, felebarátaim, szükséges mindenkinek és főképp azoknak, kik Istent gáncs nélkül akarják szolgálni s kik az apostolok és tanítványaik példáját akarják követni. Mert mindannak élvezete, a mi a világon van, közös kell hogy legyen mindenkivel. Csak igazságtalanságból mondja egyik ezt, másik azt a magáénak és így támadt megoszlás a halandók közt“.

Mindezekből megérthetjük, hogy úgy az evangelismus, mint a szociáldemokrácia mért sorozza az igazságosságot ideáljai közt az elsőnek. Mert míg az igazság követelménye nem nyer kielégítést, addig nincs szó sem tökéletes békéről, sem tökéletes szeretetről. A társadalmi probléma a keresztyénségre nézve nem csupán a kiáltó egyenlőtlenségeknek a könyörtület és szeretet erényei önkéntes gyakorlása általi orvoslása és enyhítése, hanem maga a kérlelhetlen igazság. Ha igazság nincs, nincs szabadság, egyenlőség és testvériség sem. Ezzel a megoldás az építő, tanító és nemesítő munka terére helyeződik át. Az új hívő nem is nyer addig fölvételt a szent közösségbe, míg a keresztyén ideálokban ki nem oktatattatik, s hogy ezek az ideálok, mik voltak, *Római Kelemen* kimerítően magyarazza el, mikor arra int, hogy a ki az igazság útjára akar lépni, dobjon el magától minden „igazságtalanságot, önzést, vetélkedést, rossz szokásokat, csalárd álitakat, istenkáromlást, osztálydölyföt, hiúságot, kevélységet és közömbösséget.“

Hogy mindez századokon át nem szűnt meg az egyház valóságos eszményképe lenni, semmi sem bizonyítja czáfolytatlanságban, mint az, hogy azok az egyházatyák hangsúlyozták legerősebben, a kik közvetlenül az egyháznak a római birodalommal való szövetségese után éltek. Érezték a veszélyt, mely erről a részről az egyház régi erkölceit fenyegette.

Azért mondja *milanói Ambrosius* is, hogy „Isten teremtménye tökéletességre csak úgy juthat el, ha mindene közös. Az egyéni tulajdon megmérgezi a bizalmat és szeretetet. Az egyház az igazság foruma, mert benne minden közös: imádság, munka, szenvedés.“ Viszont *hippoi Ágoston* ezt a gondolatot így egészíti ki: „Szegényt és gazdagot egy agyagból formált az Úr, szegényt és gazdagot egy föld hordoz hátán. A magántulajdonnak tehát nincs jogosultsága a természetben, az csak törvény által adott jog. A magántulajdon az eredete — folytatja — minden perlekedésnek, harcnak, forradalomnak, pártütésnek, botránynak, bűnnek, igazságtalanságnak és gyilkosságnak. Azért tartózkodjunk teljesen a magántulajdontól, vagy ha az lehetetlen, legalább annak túlságos szeretetétől“.

Érthető, ha a régi római világot mélyen megbotránkoztatták a keresztyénség ily demokratikus elvei. De a mi még jobban megbotránkoztatta, mint a vagyonközösség és a magántulajdon tagadása, az az alázat rabszolgai erényének fölmagasztalása volt, melyet az őskeresztyén egyház egy sorba helyezett a hittel, szeretettel, önmegtagadással és igazságossággal. *Ambrosius* például odáig megy, hogy a szolgaság állapotát isteni adománynak mondja. Az Úr maga az embernek képét a rabszolga képe után mintázta s a kik elmerültek Jézus Krisztus szellemében, azok az ő szolgáinak nevezték magokat. Csak az alázatosság erénye isteni voltának felismerése képesíthette az első keresztyéneket arra, hogy megértsék azt a tiszteletet, melylyel Krisztus, az apostolok és a héber írárok adóztak a szegénységnek. S csak a megalázkodás szeretete vezethette őket arra, hogy szeressék, csodálják azokat is, kiket a körülmények erre kényszerítettek.

A klasszikus pogány kor nem tisztelte a szegénységet. Hibának, sőt bűnnek tartotta azt s mindenesetre nevetség és megvetés tárgyának. Mikor egy patriczius Krisztus hitére tért át, a mi legjobban fölkelte rangbeliei megbotránkozását, az az volt, hogy rangját, vagyonát eldobva, szegény emberek közé keveredett s velök testvériességben, egyenlőségben élt. *Agoston* szerint az a megvetés és lenézés, a melylyel a római nemesség az ilyenekről beszélt, sok hívót annyira megtántorított, hogy hitüket nem merték bevallani. Egy ily nemesi születésű és keresztyénné lett férfiút a magistratus ekkép szégyenített meg:

„E semmirevaló szekta iránti szeretetedből a nemes őseid által rád hagyott gazdagságból le akarsz sülyedni a szegénység oly fokára, hogy olyan leszel, mint a legszegényebb koldus! Pirulok nemzetséged becsületéért!“

Ilyen felforgatást okozott ime a keresztyénség a régi világ eszményeiben és sehol sem mélyebbet, mint a szegénység, a szenvedés, a türelem és alázat erényeire vonatkozó közfelfogásban. Mert *Ambrosius* szerint: „Isten maga is szegénynek lett s szegény embereket hívott el apostolaiul. Ha idegen kopogtat ajtódon, nyisd fel, mert talán Isten maga az. De mért talán? Minden szegény emberben Krisztus él s egykor majd hallani fogod Krisztustól, hogy hogyan találkozott veled s hogy bántál vele. Valóban Isten fizeti a szegény adósságát. S mily boldogság, ha Isten az adósunk“. És azzal fejezi be *Ambrosius*, hogy: „a ki a szegénynek ad, hálaival tartozik neki“.

Egy másik nagy theologusa az egyháznak, egyike a négy legnagyobb, a *caesareai Basil*, így aposztrofálja a birtokos osztályt a „Gazdagságról és szegénységről“ írott beszédében: „Azt mondod nekem, mi rosszat teszek? Nem tehetem azt, a mi tetszik, tulajdonommal? Ugyan kérlek, mik azok, a miket tulajdonodnak nevezesz? Hol kaptad azokat? Olyan vagy, mint az az ember, a ki színházba akar menni s hogy megakadályozzon mindenki mást, hogy eljőjön, elfoglal minden széket, magának tartva egyedül, a mi másoknak volt szánva. Így tesznek a gazdagok, legelsőkül veszik birtokba a mindenkivel közös dolgokat, magántulajdonaikká teszik, holott ha mindenki csak azt venné el, a mire önfentartása érdekében szüksége van s a többi a szegényeknek hágyán, nem volna sem gazdag, sem szegény“.

Rá kell mutatnunk még *nazianzi Gergelyre* is, a ki a „szegények szeretetéről“ írott beszédében többek közt így elmélkedik: „Kezdetben Isten minden embernek, jónak és rossznak, mindent megadott, a mi életéhez szükséges, törvényes körülírás nélkül: korlátlanul, közösen és bőségesen. De az emberek arannyal és ezüsttel, finom ruhák és ékszerek viselésével igyekeztek maguk közt megkülönböztetéseket tenni s ezzel háborút, lázadást, elnyomást és más csapásokat okoztak. Mily bámulatos örültség! mily különös hőbort!“

Tisztán és szózatosan csendül ki a demokrácia hangja *Gergely* pápa és *Wicliffe* irataiból is. „Képtelenség azt állítani, hogy senkinek sem ártunk, ha Isten közös táplálékát magántulajdonunknak követeljük, vagy hogy rablók azok, a kik meg nem osztják szomszédaikkal, a mit kaptak. Képtelenség, mert hiszen csaknem annyian halnak meg naponta, amennyi elzárt készletük van otthon. Valóban, ha a szegénynek élet-szükségleteket nyújtunk, sajátjukat adjuk nekik, nem a mi javainkkal ajándékozunk meg őket. Ezzel összhangban mondja a zsoltáríró: „Szétosztogatta mindenét, a szegényeknek adta,

igazságossága mindörökké való marad“. Azaz, mikor bőkezűséget gyakorolt a szegényekkel szemben, „inkább igazságnak, mint irgalmasságnak nevezte ezt, mert a mit a közös Isten adott, azt csak akkor használjuk igazságosan, ha azok, a kik kapták, közösen használják“.

A mi *Wicliffet* illeti, előtte földesúri és tulajdonjogok csak annyiban állanak fenn, a mennyiben a tulajdonos vagyonával helyesen él, a földesúr pedig hatalmával igazságosan rendelkezik. „Civil Dominion“-ában tagadja az igazságtalan ember jogát az úri fenhatóságra s ezzel kirántja a talajt minden rossz földesúr, rossz püspök és rossz király lába alól. Ugyanott azt is bizonyítja, hogy az igazság nélküli ember joga a tulajdonra ellenkezik a jog leglényegesebb elveivel, holott az igaz embernek joga van az uralomra mindenben s ebből vezeti le a vagyonközösség elméletét. „Nem a mi tulajdon-közösségről szóló tanaink, hanem az igazságtalanok birtoklása a lopás“, fejezi be fejtegetését.

Egyszóval tehát Krisztus nemcsak az örök megváltást hozta az emberiségnek — de mindazt is, a mire szüksége volt ennek, hogy megváltassék a földön az alól az átok alól, mely a bűnbeesés óta kísérte.

Menjünk most vissza kissé ezeknek a tanoknak mélyebb eredetére, a mint azok már az ótestamentom szellemében gyökereznek. Tudjuk, hogy az ótestamentomi történetekben mindenütt, a hol Isten jelenvalósága legközvetlenebbül nyilvánkozik meg, az arisztokratikus eszmék ugyanolyan mértékben szorulnak háttérbe. Az elsőszülöttség elveszti jelentőségét, a királyért való sóvárgás Istentől való elpártolásnak vétetik, királyok, papok, nemesek olybá tekintetnek, mint a nemzeti romlás és hanyatlás okozói. Sohasem érte az uralkodó osztályokat a történelem folyamán annyi támadás és gáncs, mint Izrael és Juda uralkodói alatt. Ez a közhangulat szülte meg a profétákat.

Viszont egyetlen régi vagy modern demokrácia sem védelmezte oly hathatósan az emberi személyiség szentségét s a nemzeti összetartozást, mint a zsidó theokrácia. A mózesi törvény szerint, tudjuk, a föld nem lehetett magántulajdon, hanem Istené, a kinek Izrael családai csak hűbéresei. Hitelező el nem vehette tőlük, sem adóssággal túl nem terhelhette. A jubileumi év kezdetét jelző harsonák általános szabadságot hirdettek. A míg ez a törvény uralkodott, addig nem lehetett állandó elnyomatás, állandó rabszolgaság. A rabszolgának meg sem kellett várnia a jubileumi évet, minden hetedik év a szabadság éve volt. S hogy hogyan őrizte a mózesi törvény

minden izraelita erkölcsi méltóságát, mutatja a testi fenyíték teljes hiánya. Még ha a nép egy király hatalma alá került is, ez sohasem hívta őket alattvalóinak, hanem testvéreinek.

Pedig ne feledjük, Mózes és a próféták oly szolgálai fajnak találták a zsidó népet, hogy mikor négyszázados rabság után, melyet a Pharaók földjén töltöttek, Isten kiszabadította őket, még sokáig sóvárogva gondoltak vissza a hűs fazekakra. Százados senyvedés után, mely új meg új bilincseket kovacsolt számukra, végre fogságba hurczoltattak s a nemzeti megsemmisülés eme hetven éve alatt kezdett csirázni a mag, úgy, hogy mikor hazájokba visszatértek, a szabadság legelszántabb bajnokaivá lettek. a minőt a világ látott. Dániel, Eszter, Judit, a Makkabeusok és Enoch könyvei, valamint József története is, félreismerhetlenül tanusítják, hogy a fogságtól Jeruzsálem pusztulásáig oly függetlenségi szellem töltötte el a zsidókat, mely a hősök és hősnők egész sorát nevelte, a kiknek a lelkiismereti szabadság és a nemzeti jogok védelmében folytatott kitartó harcza ragyogó példa gyanánt szolgált minden későbbi nemzedék előtt.

Dr. *Edersheim* „Jézus, a Messiás“ czimű művében érdekesen állítja össze a rabbinusi mondák világánál azokat a demokratikus vonásokat, melyeket az őskeresztény források adatai tartalmaznak. Ha meggondoljuk, hogy a zsidók vallásos meggyőződése a köznépet nemcsak átokkal terhelt s vallásos buzgalomra egyáltalán képtelen elemnek tartotta, de sokan odáig mentek, hogy — elméletben legalább — még a feláradás reményéből is kizárták őket, mert felfogásuk szerint a szegénység csak arra volt jó, hogy elfojtsa a jó magot, úgy hogy a kik a szegénységből ki nem tudnak emelkedni, igavonó állatoknál alig jobbak — ha mindezt elgondoljuk, az evangéliom morálja annál fényesebben tündöklék előttünk.

Mi is tanuskodhatnék ékesszólóbban a keresztény demokrácia diadala mellett, mint az a tény, hogy egy galileai mesteremberrel eljegyzett szegény nazarethi szűz volt kiválasztva az idők rég várt teljességének elkövetkezésénél való közremunkálásra. Hogy a világ megváltója egy pajtában látja meg a napvilágot és még annyi más jellemzetes epizód.

Lehetett-e például még a lelketlen, lenézett tömeg között is kevesebb tiszteletet érdemlő foglalkozás, mint a szurtos, megvetett pásztoroké? És mégis ők vannak kiválasztva a nagy esemény első hírnökeiül. Milyen mély lehetett ott a demokratikus érzés, a hol a néptudat az újszülött király első üdvözlésénél ezt a szegény nyomorúságos népet egyesíti érzelmeiben a távol pogányság képviselőivel.

Es jegyezzük meg, hogy az a gyermek, kiben a zsidóság minden reménye összpontosul, nem a szent városban nevelkedik, hanem a demokratikus Galileában, s annak is legjelentékeltlenebb városkájában, élete nagy részét az ács-műhelyben töltve. Galilea pedig főleg munkás népséggel bírt, mely élénk részt vett a közügyekben s állandó lázadásban élt a római járommal szemben, melynek ellenében vezetői Izrael országát akarták helyreállítani.

Mélyen demokratikus az a felfogás is, mely Józsefet, Dávid egyenes leszármazóját s trónjának örökösét, egyszerű galileai munkás képében testesíti meg, a ki azonban élete nemes méltóságában s lelke tisztaságában a legelőkelőbb fejedelmi vérekké fölvehette a versenyt. És Jézus testvéreit is ugyanaz a demokratikus érzés tölti be. Láttuk ezt Jakab leveleinél, a kinek az igazságért buzgólkodó heve méltán szerezte meg számára a hagyományos „Obram“ — a nép bástyája — nevet, a mit a jeruzsálemi arisztokratikus párt kezei által szenvedett vértanuságával pecsételt meg. Másfelől Judás levele ugyanazt a nemes méltatlanságot leheli a világiás szellem ellen.

Csak természetesnek találhatjuk, ha a gyermek Jézust is oly tanító kezeire bízták a szülők Nazarethben, a ki a néppel érzett, a ki a nép emlőiből igyekezett táplálni a Megváltó világismeretének első benyomásait. És milyenek lehettek e benyomások? Jeruzsálemben minden korhadt s minden szomorú, mélézásra hangoló volt. Maga a templom dicsősége az idumeai bitorló, a véres kezű Herodes emlékét idézte fel. A népes utcákon, boltokban, bazároknakban, műhelyekben, a piacokon és a vendégfogadóknakban, Jézus mindenütt bús és elégedetlen arcokat látott, nyugtalanságot és sötét gondot. Nehéz életküzdelem közepette ember ember ellen fordult s még a szegény emberek egyetlen vigasztalóját, vallását is elrabolták a néptől ugyanazok, kik mindenéből kifosztották. A jeruzsálemi vallásoktatók szerint senki sem teljesíthette valóságos kötelmeit, ha nem volt elég pénze vagy rangja. Mert az üdvözülés a törvény tanulmányozásától függött, ez pedig a műveltségtől, a műveltséghez pedig idő kellett s az időhöz pénz. Így aztán minden szegény ember elveszett bűnös volt, csak a gőgös rabbi, a fortélyos irástudó, a főpapi családok és gazdag barátaik voltak az égi kegyelem megáldottjai.

Azután látta Jézus a felső városban a főpapi családok büszke palotáit, Herodes udvari tisztjeinek s a kereskedő világ fejedelmeinek pazar pompáját, míg a palotákhoz vezető lépcsőkön lézengő koldusok kezeiből kutyák ragadták ki a

gazdagok asztaláról megmaradt morzsákat. S ha napszálltával leszállott a földalatti város oduiba, maga az alvilág nyílt meg előtte a szegény nép e zsúfolt, sötét, nyirkos menhelyeiben.

Ezek a tapasztalatok kellett hogy megérleljék Krisztusban a világfelszabadítás nagy művének gondolatát. Ezek fordították lelkét a szegények, gyöngék, elhagyatottak nagy családjá felé, a honnan száműzve volt minden czim, minden megkülönböztetés, úgyannyira, hogy ilyenek vágya ellen mindig óvta tanítványait is s megtiltotta nekik, hogy egyik a másik felett elsőséget követeljen magának, vagy hogy „tanító“, „atya“, „mester“ vagy „úr“ néven czimeztessék magokat.

A fentebbiekben elég részletesen sikerült kimutatnunk, hogy társadalmi reformtörekvéseink leggazdagabb forrása, a nagy szociális igazságok legmagasabb revelációja az evangéliom. Hova is fordulhatnánk inkább amaz eszmék igazolására, melyeknek elismerését az elnyomott osztályok küzdelme a jogért, az emberi méltóságért nap-nap után hangosabban követeli, mint a krisztusi tanításoknak emberi természetünk nemesebb szükségéin alapuló örök erkölcsi szabványaihoz? Kérdés már most, vajjon a vallási indifferentizmus a szocializmusnak oly lényege-e, melylyel szemben előre le kell mondanunk arról, hogy a társadalmi fejlődés útjait összhangba hozzassuk a pozitív hívők vallási meggyőződéseinek nagyobb intenzitásával?

Vajjon a szocializmus kizárja-e a protestáns vallásos meggyőződéseket, vagy pedig lehetséges-e egy oly közeledés, mely a vallás és a szociális törekvések közti összhangot tartósan létesíti? Minden attól a kérdéstől függ: mi a szocializmus lényeges célja? E lényeges cél a proletárság felszabadítása úgy a szellemi, mint az anyagi világ rendjében. Ámde a proletariatus leigázottságának főfaktora a gazdasági faktor. A kormányformák, a klerikalizmus veszélyei mind csak másodrendű jelenségek, bármily fontosak is az osztályuralom antagonizmusa szempontjából.

Már pedig hogy az osztályharcz terén egyesülhessenek a világ minden proletárjai, föltétlen szükséges a munkásosztály közös érdekei alapjára helyezkedniök, kiküszöbölve minden vallási és bölcséleti nézeteltérést, mely csak arra való, hogy megoszsza őket egymás közt. A forradalmi és radikális burgeoisie repertoirejából kölcsönzött vallásellenes kirohanások nem alkalmasak ma már arra, hogy megnyerjék az ügynek a hitűhöz hű munkástömegeket.

Feltűnő, hogy egy, ebben az irányban szocialista részről fölvetett kérdésre a nemzetközi szocializmus legelső korifeusai oly országokból, melyeknek többsége protestáns, csaknem egyértelműleg határozott antiklerikális irányban nyilatkoztak ugyan, de mégis az egyéni vallásos meggyőződés teljes tiszteletben tartásával, a mi távol áll a radikálisok politikájától s majdnem egyértelmű az antiklerikális bourgeoisie uszályhordozójává vált francia szocializmus elítélésével.

A szocializmus követeli az egyház és az állam szétválasztását, az állam teljes laicizálását azzal a feladattal, hogy a felvilágosodást terjeszse s a munkás-ügyet szervezze. Mindez azonban még nem jelent szükségkép vallástalanságot, hanem csak szigorú semlegességet. Viszont a r. katolikus egyház uralmi törekvéseiben kiváltságokat követel magának s az állam egész hatalmát ki akarja sajátítani. Ez ellen természetesen a szocializmusnak védekezni kell. De nem úgy, hogy a vallásos hitet kizárja, hanem hogy a klerikalizmus munkáját ellensúlyozza.

Ezt a nézetet osztják a jelenkori szocializmus szellemi oszlopai között is sokan, a nélkül persze, hogy a konzekvenciát belőle nyíltan és egyenesen kivonnák. Mindnyájan beismerik, hogy a szocializmustól az antiklerikális jelleg elválaszthatatlan s ugyanakkor mégis pálczát törnek annak a vallás és egyház elleni aggresszivitása fölött. De kérdjük, hogyan lehetne ez máskép, ha csak nem a lelkiismeret szabadságában gyökerező protestáns vallásos érületet tesszük a szociális reformok támasztó pontjává? Ezek a beismerések is mutatják, hogy a r. katolikus dogmák és a szocializmus céljai közti szövetség merő utópia, ellenben a r. katolikus egyháznak el kell fogadnia a protestantizmus álláspontját, hogy a maga és a szocializmus eszméit összeegyeztethesse.

Egyike p. o. a szocializmus legismeretesebb olasz szószólójának, *Enrico Ferri*, egyetemi tanár és képviselő, szintén konstatálja, hogy a szocializmus tudományos és tapasztalati tan lévén, nem is lehet más, mint antiklerikális, tehát r. katolikus-ellenes, alapirányzata szerint. „Mert a szocialista propaganda — úgymond — az embert öntudatos ellenszegülővé teszi az értelmi diktatura minden formájával szemben s különösen a klerikális szellemmel szemben.“ Hozzáteszi mégis, hogy a szocialistáknak nincs szükségök arra, hogy egyenesen antiklerikális propagandát csináljanak. Mert ők szabadgondolkodók s éppen azért tisztelniök kell a jóhiszemű hívők lelkiismereti szabadságát, a kiknél (érti különösen a pórnépet) lehetetlen antiklerikális propagandát végezni, tekintve, hogy ily propaganda előttük a vallásellenes propaganda ellenszen-

ves színezetében tűnik fel s meggátolja őket abban, hogy a szocialista tanok igazságait megértsék. Fejtegeti továbbá Ferri, hogy a szocialista pártnak nem feladata antiklerikális akciózt kezdeni, de ha a polgárság egy része ily akcióba kezd, a szocialista pártnak nem szabad akadályoznia, sőt segítenie kell abban, hogy védekezzék a reakció támadásával szemben, de csak úgy, hogy utána ismét elfoglalja helyét s független marad.

Majdnem hasonló szellemben nyilatkozik a spanyol *Iglesias* is, a ki szerint a szocialistáknak mindent el kell követni a klerikalizmus ellen, azonban nem szabad feledniök, hogy a kapitalista társadalomban a klerikalizmust nem lehet halálosan sebezni. De arra ösztönöznö a proletárságot, — teszi hozzá — hogy működését inkább a klerikálisok, mint a munkaadók ellen irányítsa, a legnagyobb tévedés, a mit el lehet követni azoknak, kik az emberi erő kizsákmányolása rendszerének véget vetni törekednek.

Az osztrák *Ellenbogen* szerint is az emberi elme és az ember érzelmi világa bonyolult jelenségeiben vannak kérdések, melyeket lehetetlen ma, vagy bármikor „ex cathedra“ megoldani. Tudományos kivégzésök nem elég arra, hogy eltüntessük a föld színéről, tehát egy szabadelvű pártnak csak az lehet feladata, hogy tisztelje a nézeteket, melyek értelmes és gondolkodáshoz szokott agyban meggyőződéseknak nevezetnek s melyeknek *hit* nevet adunk, ha elmélkedésre kevésbé érett lelkeknél találkozzunk velök.

Csak az egyetlen belga *Furnemont* az, a kinek felfogása szerint „a szocializmus egy integrális tantétel, egy világos világrendszer, melynek célja az egyén teljes felszabadítása s így a szocialista elvekhez való csatlakozás már önmagában teljes szakítást kell, hogy jelentsen az avult vallási eszmékkel is“. Ő arra sem fektet súlyt, hogy egy tudományos és racionalisztikus filozófia hirdetése távol tartja a proletárok egy részét a szocializmustól, mert szerinte mindig az öntudatos kisebbségek csinálják a forradalmakat. A szabadelvű pártok — úgymond — tehetetlenek s így a szocialista párt csak a r. katolikus pártot találja magával szemben, tehát engesztelhetlen harcot üzen az egyháznak, mely az egyetlen nemzetközileg szervezett erő, a melynek dogmái, hierarchiája, dúsgazdagsága és ügynökei vannak, mely az egyetlen számbavehető ellenforradalmi tényező s melytől minden áron el kell ragadni a politikai hatalmat, mely a közoktatás feletti rendelkezést kezébe adta.

Am ezek a túlzó és ideolog nézetek ma már kevés embert

győznek meg arról, hogy a szocziális tanok jövője és a vallásos meggyőződések nyílt elvetése közt valami szükségképeni összefüggés volna. Ennek ékesen szóló czáfolatát nyújtja éppen az, hogy a szocialisták vallás-ellenes kifakadásainak éle is első sorban mindig csak a r. katolikus egyház gazdag papi javadalmai, hierarchiája, nemzetközi szervezete ellen irányult. Csak-hogy ne feledjük, hogy ezt a nemzetközi klerikalizmust éppen a nemzetközi szocziáldemokrácia létezése tarja fenn és támogatja. A társadalmat fenyegető veszély ösztöne idézte elő azt, hogy a szocializmus, mihelyt nemzetközi alapra helyezkedik, szemközt találja magát legnagyobb ellenfelével, az ultramontan klerikalizmussal. Csak a protestantizmus lehet indifferens gyűjtömedenczéje azoknak ez erőknak, melyek mindkét irányban, azaz a belső hitélet és az anyagi élet körében nemünk tökéletesedésének céljait szolgálják s ezzel a szocziális igazságokat magasabb rendeltetésünkkel is összehangoztatba hozzák.

Ezt a feladatot nem szolgálja az, ha a r. katolikus szocializmus ellenében egy vallástalan szocializmust állítunk, hanem csak az, ha a társadalmi reform gondolata és az evangéliom közt élő kapcsolatot hozunk létre. Nem az a cél, hogy a szocializmus a katholicizmus rovására nyerjen prozelitákat, hanem hogy az antiklerikalizmus túlzásai által Isten és a vallás egyenes tagadására ragadt lelkeket helyesebb kiinduló pontra vezessük s az összehangot a társadalom pusztán materialis és szellemi érdekei közt helyreállítsuk.

Éppen ezért nincs okunk rokonszenvezni a szocialisták antiklerikális velleitásaival, melyek ma már nemcsak a r. katolikus egyház ellen, hanem általában minden pozitív vallás ellen irányulnak. Mi látjuk a végzetes összefüggést, mely egyfelől a katholicizmus új uralmi szervezkedése, a r. katolikus szocializmus, másfelől pedig a klerikalizmus veszélyei által a hitetlenség karjaiba üzött, gondolkodásra képtelen tömegek közt van. S mert voltaképen mindkettő ellen kell küzdenünk, meggyőződésünk, hogy csak a protestáns öntudat hidalhatja át ezt a mély és kiáltó ellentétet.

Nem is kell tartanunk a jövőtől. Bár a szabadelvű politika iskolájának eltespedése Európa-szerre mindenütt s az átmeneti pártoknak összeomlása közelebb hozta, mint valaha, a klerikalizmus és szocializmus két nagy táborra mérkőzését, de ez a mérkőzés nem végződhetik egyik félnek sem végleges győzelmével a nélkül, hogy Európa vagy a középkor spiritualizmusa, vagy a phalanstère nyers materializmusa barbárságába ne sülyedne. A protestantizmusra vár a jövő kompromissu-

mának útja, föltéve, hogy megérti az idők szellemét s elfoglalja azt a tért, melyet társadalmi missziója számára kijelöl.

Igaz, hogy sok mulasztást kell helyrehoznia e téren. Az egyesületi élet terén még rendkívül sok a pótlandó. Belgiumban nincs egyetlen r. katolikus falu r. katolikus egyesület nélkül, melyek egymás közt, *Woeste* képviselő vezetése alatt, óriási hálózatot képeznek. A mi pedig a munkáskérdést illeti, tagadhatjuk-e, hogy az éhező embernek nincs meg a szerződési szabadsága s hogy itt az állam beavatkozása, legalább is a munkabér minimuma megállapítására, alkalmas módon indokolt lehet? A munkát erkölcsi értékében is méltányolni szükség s nem csupán a kínálat *versenye* mértékéhez viszonyítva. Vajjon ha tíz munkás ugyanazt a munkát kínálja, kevesebbet kell-e fizetni csak azért, mert a kínálat meghaladja a keresletet? Ha a munka ösztöne az önfentartás célját szolgálja, akkor a munkakeresetnek is meg kell felelnie ennek a célnak. A bérminimum határa azért elég tért enged a kereslet és kínálat aránya szerinti egészséges árképződésre is.

Ép ilyen a viszony a termelő és fogyasztó közt is. A klasszikus közgazdasági iskola száraz doktrinairizmusa csak arra való volt, hogy az osztályellentéteket kiélesítse. Pedig kétséget sem szenved, hogy termelés és fogyasztás egymásra van utalva oly értelemben, hogy minden fogyasztó egyszersmind termelő is abban a cikkben, melyet fogyaszt, mert ép általa, hogy fogyaszt, az így előállott szükséglet új termelés általi pótlását eszközlí. A fogyasztó védelme ily szempontból szintén jogosan igényli a közhatóságok szabályozó beavatkozását. Elmultak azok az idők, a mikor *Treitschke* komolyan állithatta, hogy a társadalmi és tömegnyomor tulajdonkép a polgárosulás táplálója.

Az elől természetesen nem szabad elzárkóznunk, hogy egy oly ország, mely szociális törvényhozást kénytelen kifejteni munkásai védelmében, szükségképen inferioritásba jut a nemzetközi piacokon más államokkal szemben, melyek arra nincsenek rákényszerítve. De vizont azt is látjuk, hogy ép azok a nemzetek, melyek a tőke mindenhatóságának megszorító intézkedésekkel vetettek féket s a hazai munkát vámvédelemben részesítették, a közvagyonosodás legmagasabb fokát érték el. De különben is nem áll az, hogy a termelés érdeke fontosabb lenne a termelő érdekénél s a vagyonosodás érdeke a humanizmus érdekénél. A szociális probléma keresztyén felfogása, e gazdasági mozzanatok mellett, nem hanyagolhatja el az erkölcsi mozzanatokot sem. És ebben a gazdasági élet törvé-

nyeinek reális megítélésével sem jut ellentétbe. Egyáltalán a társadalom-gazdaságtan ama mechanikus módszere, mely az automatikusan működő erők egyoldalú kutatása közben teljesen szemet hunyt az erkölcsi faktorok súlya előtt, ma már mindinkább hitelét veszti a komolyan gondolkodók szemében. Végre pedig a munkástörvényhozás alapelveinek nemzetközi úton történő megvitatása és megállapítása sem látszik elvileg nagyobb nehézségekbe ütközőnek, mint például a nemzetközi czukoregyezmény. Több félszázadánál már, hogy *Legrand Daniel*, egy elzászi iparos, felvetette egy nemzetközi konferencia eszméjét a munkásügy rendezésére s különösen Svájcban lelkes követőkre talált. Egy *Frei* nevű ezredes indítványára 1881-ben Baselben a svájci kormány kezdeményezéséből intézett meghívás Európa több iparos államához, a munkástörvényhozás kérdéseiben való tanácskozássra, csak Németország vonakodásán szenvedett hajótörést, mely nem akarta magát nemzetközi szerződések által lekötöni.

Ámde most, mikor a római jog nyügeit minden nemzet igyekszik magáról lerázni a magánjogi kodifikáció terén, az állam sem maradhat meg ezen jog gazdasági rendszere mellett, melynek alapját a tőke és nem a munka képezi. A rendkívüli arányokban emelkedő termelés nemcsak túlszárnyalja már a fogyasztást, de valóságos katasztrófával fenyeget. A verseny mind nagyobb mérveket ölt, holott az egyre szegényedő nép vásárló ereje ugyanazon arányban csökken s így a termelés és fogyasztás közötti egyensúly is mind jobban meginog. Gépek árasztják el a gyárakat s miután kiirtották a kis vidéki centrumokat, már a nagy városokra s magára az államra vetik rá magukat. Csak egy lépés még s a munkások internacionáléja mellett látni fogjuk a gépipar internacionáléját is. A vállalkozó hiába mondja a kapitalistának, kitől pénzt kölcsönzött, hogy: válság van, nem megy az üzlet, nem fizethetek oly magas kamatot. Érd be kétharmadával, egyharmadával. A tőkepénzes nem fog ráállni, mert tudja, hogy védi a törvény. Ellenben ha a vállalkozó mondja a munkásnak, hogy válság van, pang az üzlet, eddigi béredet le kell szállítanom kétharmadára, felére, — mit tehet a munkás? Nincs más választása, mint vagy elfogadni az ajánlott bért, vagy ott hagyni a helyét és éhen halni.

Nos hát, a liberálizmus azt akarta, hogy a polgárok jogilag egyenlők legyenek, a szocializmus meg most azt akarja, hogy tényleg is azok legyenek. A szabadság a munkásra nézve gúny, ha csak abban áll, hogy munkáját olcsón felkínálhassa s éhen veszzen, ha senkinek sincs szüksége szol-

gálataira. Adva levén a jelenlegi gazdasági rendszer, lehet-e tagadni, hogy a sztrájkok gyakran egyedüli fegyverei ma a munkásoknak s így nem szabad ez egyetlen fegyverük használatát föltétlenül elítélni!

Távol áll tőlünk a szoczializmus különböző formáinak csak futólagos kritikájába is belebocsátkozni itt. De egy dolog bizonyos, a szoczializmus még sokkal inkább tekinthető az emberi szellem egy bizonyos irányzatának, aspirációjának, mint befejezett tannak. S erről az oldaláról tekintve, nemcsak gazdasági, hanem főképp erkölcsi probléma. És ha azt látjuk, hogy tévedései, ingadozásai, túlzásai daczára oly rohamosan terjed, nem egyébnek tulajdoníthatjuk ezt, mint annak, hogy eszméiben, igazságaiban oly erkölcsi erők vannak lefektetve, melyeket visszafojtani többé nem lehet. A rabszolgaság talán kevésbbé szomorú állapot lehetett ezelőtt két ezredévvel, mint a mai bérmunkás helyzete, és mégis mert volna-e valaki arra gondolni akkor, hogy jön idő, a mikor nem lesz többé rabszolgaság? Épp így, mikor társadalmi állapotaink megfigyelése arra tanít, hogy a gazdasági élet javai felosztásának mai rendszere mellett a normális fejlődés csak katasztrófára vezethet, ki lenne az, a ki ez állapotok tartósságában makacsul hinne még? Ámde a protestáns egyházi és hivatalos körök tétlen közönye a XX. század legnagyobb kulturkérdése iránt lassanként kisiklani engedti kezükből a vezetést a gondjaikra bizott lelkek felett, holott a r. katolikus egyház óriási szervekedése, elért sikerei intő például szolgálhatnak a nagy tömegek erkölcsi irányzására gyakorolt befolyás okos felhasználásában. A legutóbbi képviselőválasztások eredményei, a melyeknél új jelszavak hangzottak fel, új irányok mérköztek meg a politika porondjain, már is sejteni engedik a protestáns intelligencia lassankénti leszorulását a törvényhozás teréről. Nem mintha a r. katolikus vallás varázsa nem vesztett volna szintén sokat közvetlenségéből; csakhogy itt az arány fordított; a mily mértékben a hiterkölcsi élet kötelékei lazulnak, azon mértékben szaporodnak a klerikális tábor, mint párt katonái. Megfordítva ez nincs így; a protestáns hitközöny egyúttal az egyházi és társadalmi kapcsolatokra is bomlasztólag hat, éppen azért, mivel nincsenek nagy és aktuális jelentőségű kérdések, melyekben a protestáns társadalom egységes felfogása kifelé imponálóan hatna, befelé pedig irányt szabna a szellemi vezetésre szoruló elemekre.

Ezért nagy jelentőségű általános kulturkérdés, hogy a nép erkölcsi és anyagi sorsát oly mélyen érintő nagy szociális reformkérdések előtt ne haladjon úgy el a protestantizmus,

mintha azok gondolatvilágát távolról sem érdekelnék, vagy a mi még rosszabb, kiszámított opportunizmusból nem merne azokkal szemben nyílt és határozott állást foglalni, igazságai előtt meghajolni, tévedéseit helyreigazítani. Ez a langymeleg magatartás a közvélemény előtt csak árthat a protestáns ügynek, mert semmi sem alkalmasabb arra, hogy elidegenítse tőle az emberek rokonszenvét.

Várnai Sándor.

AZ AUSZTRIAI PROTESTANTISMUS TÖRTÉNETE.¹

I. A protestantismus terjedése és üldöztetése.

1. §. Az örökös tartományok.

Tudvalevő, hogy az ősi svájci, elzászi és sváb birtokok urai, a Habsburgok magyar fegyverek segélyével jutottak ausztriai örökös tartományaik birtokába. Az Ottokár cseh király ellenében Dürnkrutnál 1278. aug. 26-án diadalmasan megvívott csata szilárdította meg Habsburgi Rudolf trónját, ki ezt a diadalt jó részben Kun László magyar király segedelmének köszönheté. Rudolfnak főtörökvisét aztán családi birtokainak gyarapítása képezte. Így ajándékozta egy 1282. decz. 24-én az augsburgi birodalmi gyűlésen kelt oklevélben hűbérül fainak Ausztriát, Stiriát, Krajnát és a vend Markot, mely időtől fogva e tartományok sorsa a Habsburg családhoz fűződik. Majd 1335 gyarapodik a családi birtok Karinthiával s 1363 Tirollal örökösödés útján; részben vétel, részben örökösödés útján hozzá jön még Breisgau, több grófság, sváb birtokok, végre 1382 Trieszt.² Ime ezek azok a tartományok, a melyekről fentirt cím alapján szólni kívánok s a melyeket I. Miksa császár (1493—1519.) egyesített először egy kézben. A Habsburg családnak hazánkra, persze nem, mint családi birtokra és ebben a protestantismusra gyakorolt hatásánál fogva talán nem lesz érdektelen e kitűzött tárgy.

I. Miksa utódjává Ausztriában Ferdinánd lett 1521, ki 1558—64-ig császár is volt. Alatta kezdődik a reformatori eszmék terjedése; megragadták azok akkor az uralkodóház

¹ Több mű felhasználásával, különösebben Loesche György: Geschichte des Protestantismus in Oesterreich etc. 1902 cz. műve adatai nyomán.

² Lásd Pallas Lexikon 13. k. 589. kv.

egyek tagjait is, így Ferdinánd egyik testvére, Mária magyar királynő humanista hajlamú s bibliakedvelő volt, másik testvére, Izabella dán királynő pedig Osiander András kezéből fogadta el a két szin alatti úrvacsorát. Annyival buzgóbb r. katolikus maradt Ferdinánd, ki féltékenyen örködött a „Habsburgház jó hírre” felett.¹ E mellett másik törekvését képezte a különböző tartományok összeolvasztása, a mi Ausztriára nézve sikerült is, de Cseh- és Magyarországnban hajótörést szenvedett.

Az uralkodóháztól eltekintve humanistikus tendenciák s egyházreformáló törekvések mutatkoznak magoknál az egyházfőknél is, így Faber és Nausea bécsi püspököknél, mert a papság elvilágiasodása valósággal botrányossá vált. A javítás szükségét mindenki érezte, s midőn Speratus Pál Bécsben megjelent, széles körben viszhangra talált predikációját. Nős volta miatt azonban feltűnést keltve, nem maradhatott, bárha szószerűből a szerzetesi nőtlenséget meggyőző erővel döntötte is meg (1522 jan. 12).²

Még inkább reformszelleműek voltak a nemesek: urak és lovagok. Sokan közülök gyermekeiket Wittembergben taníttatták, onnan hívtak tanítókat. Alsó-, Felső- és Elő-Ausztriában egyaránt ők voltak a reformációnak megannyi erősségei; közülök pl. a felső-ausztriai Stahrembergiek egyike, Henrik, Melanthon tanítványa, a wittembergi főiskola rektora is volt 1559, mivel akkori ferde szokás szerint nemes származású tanulókra ruházták ezt a legfőbb méltóságot. Stájerországban az Ungnadok, Hoffmannok, Karinthiában a Khevenhüllerek visznek nagy szerepet.

Ferdinánd mindjárt kezdetben fellépett a mozgalom ellen. 1524 júl. 6-án Regensburgban beszélgetést folytatott több német fejedelemmel e tárgyban s a következő évben Tauber Gáspár híthű bécsi polgár áldozatul esett, lefejeztetvén s megégettetvén. Így fejlődik lassanként az ellentét nemesség és uralkodóház között. Kieleledésére nagyon sokat tett, hogy a polgárság és parasztság szintén az újítások mellé állott, különösen városokba predikátorokat hívtak meg szónoklatok tartására, lutheri iratok jártak kézről-kézre. Előljártak a főbb helyek, mint a szép Gmunden Felső-Ausztriában, Zillerthal, Schwaz-Tirolban.

Különösen Tirol szabadabb jogú lakossága hódolt meg. Egyik cistercita kolostorban, Stamsban csaknem minden csel-

¹ Loesche : Die ev. Fürstinnen im Hause Habsburg ; v. ö. Balogh Ferencz : A magy. prot. egyh. tört. részletei. 23. kv.

² Innen jött azután Budára v. ö. Varga : A ker. egyház történelme. II. kötet, 216. l.

lában lutheri könyveket találtak a kutató biztosok. Ez a nép a ker. szabadságot komolyan fogta fel, sőt átvitte a politikai életbe is, és mikor kívánságai elől elzárkóztak, kitört a parasztlázadás. Oka a nép nyomora volt. A merani gyűlésen 1525 máj. 30-tól jún. 8-ig 64 pontot állapítottak meg s nyújtottak be az innsbrucki tartományi gyűléshez. Erre Ferdinánd megengedte az 1525-iki libellus kidolgozását, mely Tirol számára nemzeti törvénykönyv lett, de a mely egyházi tekintetben mindent érintetlenül hagy. Polgárjogok adományozásával némitették el ez utóbbira vonatkozó kívánságaikat, tartományúr és lakosok között a békés kiegyenlítődés létrejött, a hitegség meg lett mentve. Mert az alólmaradt lutheranizmus lassanként teljesen megszűnt.

A parasztozalmakat, melyek más pontokon is mutatkoztak, jó részben politikai célzattal, sikerült részben igéretekkel, részben erőszakkal elfojtani. És ekkor a tisztán vallási motívum kerekedik felül, felüti fejét mindegyik tartományban az újrakeresztelők szektája. Az elnevezés természetesen csak a más felekezetűekkel szemben követett eljárásokra vonatkozik, amennyiben a gyermekkeresztséget elvetették s maguk között csak felnőtteket kereszteltek, bűnbánatuknak, hitüknek előzetes bebizonyítása alapján. A megigazulás tanát is elvetették, e helyett szigorú erkölcsi életet követeltek, melynek áthágását gyülekezetből kizárással büntették. A reformatorokról azt tartották, hogy félúton megállottak s ők aztán túlmentek rajtok az államra vonatkozó felfogásukban, melyet az egyháztól teljesen elválasztottak, ennek ügyeibe semmi beleszólást neki nem engedtek, sőt egyáltalán szükségesnek is a bűnösökre vonatkozólag tartották s egyébként teljesen feleslegesnek. Ezen államveszélyes nézetüknél fogva aztán ó- és újhitűek, lázadóknak nézték őket, ellenök az olyan szigorú rendeleteket is foganatosították, mint az 1527 aug. 20-án Budán kiadott (fejvesztés, vízbefulasztás, megégetés); fellépett ellenök az 1529-iki speieri birodalmi gyűlés is, mely birodalmi kötelességgé teszi, hogy minden újrakeresztelőt, előzetes lelkészi birói vizsgálat nélkül, tüzzel, vassal kiirtsanak.¹

Ausztriába Svájczból jutott át. Itteni predikátor keresztelte meg legjelentősebb tagjukat: dr. Hubmayer Balthazár előbb ingolstadtai tanár, Eck tanítványa, később waldshuti lelkészt 1525 husvétkor. Az osztrák kormány azonnal fellépett ellene s bár Zürichbe menekült, kiszolgáltatták. Tanait kénytelen volt nyilvánosan visszavonni. Midőn pedig azokat ezután

¹ Kurtz: Lehrbuch d. K. G., besorgt v. Bonwetsch etc. 1899. 150. §.

sem szűnt meg hirdetni, további működése színteréül Morvaországot választván, visszahozták Bécsbe, hol 1528 márcz. 10-én tűzhalált halt. Három nappal később feleségét fojtották a Dunába. Utódjává Huter Jakab lett. Működése csaknem egész Ausztriára kiterjedt, Tirolból (Michaelsburg) kiindulva. Ez utóbbi helyen volt legerősebb az üldözés is. Ferdinánd sürgetésére a tartományi kormány jelentheté, hogy két év alatt Tirolban 700 férfi és asszony felakasztatott, száműzetett s még több elmenekült. Huter rendületlenül járt völgyről-völgyre. Közben átköltözőkődőkkel elment Morvaországba is, majd ismét visszatért. Végre elfogták s nem kényszeríthetvén tanainak visszavonására, lángok martalékává lett 1536. Halálával némi bágyadtság következett el.

Pórlázadás és anabaptismus nem nagyon kedvezett az új tannak. De hogy ennek daczára nagyon sokan maradtak ahhoz hívek, mutatja az 1528-iki általános visitatíó, mely a nemesség és hivatalnokok között még mindig több evangélikust talált, mint katolikust. Az egyházi javak jó részben világi kézen, mert ezek elkobzásából nem sok lelkiismeretet csináltak; lutheri könyvek széltire olvasva stb. Természetesen mindez törvénytelen állapot volt, hiszen a második speieri birodalmi gyűlésen a worms-i edictum (1521) ismét hatályba lépett azokra nézve, „kik eddig is ahhoz tartották magukat“; sőt az újítások ismételt eltiltattak. A rendek még ugyanezen (1529) esztendőben protestáltak s „a leendő közzsínatig tartó türelmet“, melyet csillapításukra megígérték, újra és újra kiszélesíttetni kérték; különösen az 1541-iki prágai tartományi gyűlésen, hol a rendek térden állva kérték Ferdinándot. Hasztalan. Felelete 1542 hideg és gúnyos volt: hogy ő az ige ker. értelemben való hirdetésének útját nem vágja s mint rendesen, ismét egyetemes zsinattal biztatott. Tehát maradt minden a réginél. A prot. istentisztelet jórészen az urak kastélyaira szorítkozott, hol miseáldozat mellőzésével prot. úrvacsoraosztást gyakoroltak, egyébként azonban még mindig jó csomó kath. szertartást is fenntartottak.

Ferdinánd uralkodásának második szakából különösebb említést érdemel Krajna reformálása, a mi az ifjú szlovén lelkész Primus Truber érdeme, ki 1531 óta nagy buzgalommal hirdette az evangéliomot a fővárosban Lajbachban, s daczára az új tanhoz való ragaszkodásának, 1542 kanonokká neveztetett ki, reá bizván a Bécsben székelő püspök, Textor Orbán a szlovén istentisztelet vezetését. 1536 óta nagy segítsége volt Wiener Pál kanonokban, a ki meg német predikátor volt. Persze, hogy a püspök, midőn tudomására jutott a dolog,

1547 fellépett ellenök. Wiener Erdélybe vándorolt s mint szebeni püspök halt meg. Truber menekülése után több helyen működött, így Triesztben is, hol tulajdonképen kezdte pályáját a szelídlelkű humanista, Bonomo Péter vezetése alatt. Aztán Veit Dietrich vette pártfogásába s Rothenburgban, majd Kempenben predikátoroskodott. E közben az evangélikus egyház Krajnában úgy megszilárdult, hogy a tartományi rendek őt visszahívták 1561. Mivel azonban ez időben egy szlovén luth. egyházszervezetet hozott be, ezt a tartományúr jogaiba ütközőnek nyilvánították s száműzték; többé vissza sem térhetett. Folytatott reformatori munkát Görz grófságban, ennek főhelyén is. 1586 halt meg. Sok irodalmi munkája maradt, így szlovénnyelvű biblia, hitvallástételek, predikatiók. Ő a szlovén nemzeti irodalom megteremtője. Nagy segítségére volt Stájerország száműzött tartományfője Ungnad János, ki Urachban könyvnyomdát állított fel s azt évekig költséggel látta el. Istriában Truberén kívül korán, 1540 előtt működtek anabaptisták is s 1551 óta a szent inquisitio útján szorgalmasan kevesbitették számukat. Istriai volt Vergerio, előbb pápai nuntius aztán püspök, ki később a protestantismus lelkes apostolává lett, miért 1548 száműzetett.¹

Hogy Ferdinánd egyes rendeleteit kivéve erélyesen nem lépett fel a protestantismus elnyomására, annak részben a törökök elleni szerencsétlen háborúja is volt oka, hiszen egy ízben Bécs is eleséssel fenyegetett (1529). Így a protestánsokat, kiket különben is török szövetségeseeknek tekintettek, jó volt nyugton hagyni. Fődolog volt mindig a törökök elleni védelem, mely célból többször megadóztatta a kath. papságot is, pl. 1526; 1530 pedig javaiknak negyedét kívánta. Úgy szép szerével azonban tett, a mit tehetett. Legkedvesebb terve volt a protestánsok és katolikusok egyesítése, miben Károly császár is közreműködött, különösen az 1548-iki interimmal s ezzel kapcsolatban a kath. papság visszaélései ellen kiadott reformtervezettel. E célt szolgálta Ferdinánd több rendbeli könyvtilalma s a bécsi collegium theologicum felállítása, hol a tartományok számára a lelkészek képeztesének. De behozta mindjárt alapíttatása után a jezsuita rendet is: Bécsben 1551, Prágában 56, Innsbruckban 62 óta. A rend főnökévé Canisius Péter lett, kinek katechismusa több mint 500 kiadást ért s kit a prot. gúny canis austriacusnak nevezett.

Egyébiránt Ferdinánd, ha szükség kényszeríté, engedni is tudott. Így az ev. katonáknak megengedte az úrvacsorai

¹ Zeller: Theol. Handwörterbuch megfelelő cikkei.

kehely használatát. Mikor meg az evang. rendek a török háború költségeit kéréseik teljesítéséhez kapcsolták és az 1555 szept. 25. augsburgi vallásbékébe bevételni akarták magokat, ezt ugyan nem kapták meg, de a világiaknak a két szin alatti úrvacsorát megengedte 1556 jan. 22. Persze hangsúlyozták, hogy a vallásbéke szerint az alattvaló a tartományúr vallását tartozik követni (systema territoriale) s csak a birodalmi rendek vallása szabad. Mindamellet csak annál szorgalmasabban hirdették az új tant várakban és szabad városokban s Ferdinánd ellentörekvései sikertelenek maradtak.

* * *

Ferdinánd halálával II. Miksa örökölte a császári trónt (1564—76). Tanítója, Severus Farkas, szívébe oltotta a protestantizmus iránti rokonszenvet s ezt ápolta aztán udvari orvosa Crafftheim Crato is. Ez a hajlama anyira ismeretes volt, hogy atyja, nehogy törekvései benne megfussuljanak, családi birtokait még életében megosztotta. A két Ausztria lett a Miksáé; középső Ausztria (Stiria, Karinthia, Krajna) továbbá Görz grófság, osztrák Istria, Friaul, Fiume a 3-ik szülött fiúé, Károlyé; Tirolt és Elő-Ausztriát (tehát Elzászt — a westphaliai békéig osztrák birtok — Sundgaut, Breisgaut és a schwarzwaldi hivatalokat) örökölte a 2-ik fiú, Ferdinánd. A tartományokat ismét II. Ferdinánd császár egyesítette Tirol és Elő-Ausztria kivételével, mely tartománynak 1665-ig külön tartományura volt.

Jóllehet II. Miksa engedékeny természetű volt, ő is fáradozott az egyeséges hit létrehozásán, csak hogy ezt inkább a katolikusok és protestánsok közötti compromissum útján, pl. német misével, coelibatus törlésével, úrvacsorai pohárral stb. szerette volna elérni. A mi engedményeket adott, azokat megvásároltatta. Így kényszerítették a török elleni háború költségei 1568 aug. 18-án az alsó-ausztriai vallási engedmény (concessio) kiadására, mely nemeseknek: uraknak és lovagoknak megengedi az augsburgi vallástétel követését, mialatt a tartományúri városok és mezővárosok e kedvezményből kizárattak. Megfelel a concessiónak Felső-Ausztriában a resolúció ugyanezen év decz. 7-ik éről. A tartományi gyűlés a városok kérvényét itt is elvetette.

Nagyobb nehézségek merültek fel az agenda elkészítésénél. A rendek a szigorú lutheranizmus felé hajoltak; meg lehetős számmal voltak közöttük Flacius Mátyás követői, a flacianusok, kik tudvalevőleg az emberi bűnös természetet hangsúlyozták túlon túl. A pártok mindenike a maga álláspontját igyekezett az agenda-készítésnél érvényre emelni. Végre

a rostocki közvetítő theológusban, Chyträus Dávidban és Reuter Kristóf rosenburgi predikátorban egyeztek meg, kik Miksa utasítása szerint el is készítették az agendát. Sőt, hogy Miksa álmait a compromissumra vonatkozólag ne zavarják, átdolgozták azt ismét. Végre az assecuratióban 1571 jan. 14. megerősítették az s a rendek is kötelezték használatára magukat. Sajnos a rendek ismét csak magukra gondoltak, a negyedik osztályt, a tartományúri városok polgárságát azonban cserben hagyták. Annyi jogot biztosítottak nekik, hogy a Bécsben a tartományi gyűlés házában tartott istentiszteletet polgárok is látogathatták. Épígy volt Linzben is a tartománygyűlés épületében istentisztelet; leghíresebb predikátor volt Cuneus György. Felső-Ausztriában nem az alsó-ausztriai agendát használták, hanem leginkább a Veit Dietrichét.

Miután az alsó-ausztriai rendek 1571 Steinban véglegesen megegyeztek, hozzáfogtak a szervezkedéshez, consistorium, superintendensi állás szervezéséhez stb., azonban a sok huzavona, hittani és választási küzdelmek közepette Miksa meghalt s halálával örökre elveszett a kedvező idő a reformatió megszilárdítására.

Ausztriában ez idő szerint kiváló iskoláik voltak a protestánsoknak. Jelesebbek Bécsben a tartományi iskola, a loosdorfi gymnasium, hol lelkészképző seminarium is volt és a linzi gymnasium.

* * *

Közép-Ausztriát¹ Ferdinánd legifjabb fia, Károly örökölte. Csak maradványait találta a régi egyháznak, a katolikusok száma alig 5—10%. Kezdetben a protestantizmussal rokonszenvezve, később, különösen Rudolf császárrá levése után, mind jobban-jobban beleengedte magát vitetni a családi politika által az ellentétes áradatba. Mert önálló szellemnek nem mondható.

Pedig a nemesség nagy része meg volt nyerve az új tan számára.² A kolostorok üresen állottak, vagy lakói megházasodtak. A mise németül tartatott s Graz lutheranus temploma nem bírta a hallgatókat befogadni. Itt csakis a diplomata ügyessége segíthetett. És Károly az 1569-iki gyűlésen diadalt

¹ Innerösterreich. Talán helyesebb, mint Belső-Ausztria. Különbön egyideig Horvát-Szlavonország is Károly kormányzása alatt állt Rudolf alatt, mialatt Magyarországot a később említendő Ernő főherceg kormányozta.

² Az alábbiakra lásd: Loserth, Die Reformation u. Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern.

is aratott, mert csak a rendek vallásszabadsága biztosított, ellenben a tartományúri városok és mezővárosok, melyeknek összesen volt egy szavazatuk, kizárattak. Hasztalan, mert a dolog csak elodáztatott. Újra és újra kéréseikkel ostromolják őt a rendek az 1530-iki augsburgi vallástétel megengedése iránt, mialatt a calvinismust elítélik s írásbeli biztosítékot kívánnak, a mit persze Károly megtagadott, bárha ígéreteken nem volt fukar.

Az udvar politikája oda irányult, hogy a polgárságot a rendektől elkülönítse. Ezért az előbbieket külön hívták össze 1571 Bruckban, hol megelégedtek annak kijelentésével, hogy a főhercegnek sohasem volt szándékában valakit lelkiismeretében bántani, kényszeríteni. Erre összehívatott a rendek gyűlése is s az u. n. grázi pacificatio 1572 teljes vallásszabadságot adott a rendeknek s hozzájuk tartozóiknak. Ennek érvénye terjesztett ki Görz grófságra is; a városok polgárságára azonban, a brucki egyezményre tekintettel nem gondoltak. Ámde ez utóbbiak bíztak az ígéletben s a grazi rendi lelkészi hivatal mellett, melyet igénybe vettek, u. n. kerületi predikátorokat is hívtak meg csakhamar. Sőt egyházszervezetet is készítettek a tartományi titkár, Amman ajánlatára meghívott Chyträus által. Rendezték az iskolaügyet. Alapítványi iskolát létesítettek Grazban, hol, mint tartományi matematikus tanított Kepler, továbbá ekkor került ide Homberger Jeremiás; Klagenfurtban, hol a rendi főiskola collegium sapientiae et pietatis 1563 óta humanistikus irányt követett s hova polgári és pór-osztályból származó növendékeket is felvettek; Lajbachban, melynek rektora 1582 óta a humanista és költő Frischlin Nikodém.

A mozgalom a maga tetőpontját 1578 érte el, a mikor a stájer határon portyázó török részéről legnagyobb volt a veszély. Hosszas alkudozások indultak meg, mert a rendek engedmények nélkül nem akartak segílyt megszavazni. Vezérük volt az ékesen szóló Hoffman Frigyes János. Károly helyzete mind veszélyesebbé vált s ez kényszeríté arra, hogy most a polgároknak is megengedte a szabad vallásgyakorlatot, istentisztelet látogatását; predikátort azonban csak négy helyen: Grazban, Lajbachban, Klagenfurtban és Judenburgban állíthattak be. A rendek siettek az engedményt a tartományi gyűlésen megerősíteni, s pecséteikkel ellátni, ugyancsak itt erősítették meg a Chyträus-féle egyházszervezetet is. Hogy pedig jövőre biztosítva legyenek, az összes eddigi engedményeket összeállították a „stájer vallásügyi megbékélésben (pacificatio)“, melynek minden hamisítása büntetett. A cél az volt, hogy

mint a tartományi szabadság okmányát, a törvények közé iktatják s reá a fejedelmet megesketik.

A dolog persze nem maradhatott ennyiben. Már 1572 óta bent voltak a jezsuiták a tartományban, a pápa is minden áldozatra kész volt: megengedte a papok mind nagyobb megadóztatását, ő maga is segélyt ígért. De meg családi körülmények is elkerülhetetlenné tették a pacificatio visszavonását. II. Károly ugyanis Máriával, V. Albert bajor herceg leányával, váltott jegyet még 1571 szept. 11. s ettől kezdve mind jobban a bajor politika befolyása alá került, mely ez időben az ultramontán szellemet képviselte.

1579 a müncheni fejedelmi értekezleten hárman: V. Vilmos bajor herceg, II. Károly és bátyja Ferdinánd főherceg, Tirol tartományura 1564—95, beszélték meg a haditervet a protestantizmus ellen. Ezt követi Károly később.

Ferdinándnak a prot. sympathiájáról helytelenül gyanúsított szép Welsler Filippina férjének helyzetét könnyű volt. Elég volt, hogy rendeleteket adott ki a katholikussá levésre, vagy kivándorlásra, a könyvvizsgálatra stb.; elég volt, hogy ugyanakkor igyekezett az egyház hibáit saját példájával javítani. A tiroliak már a rekatholizálás útján voltak s a trón és oltár részéről történt 70 évi kitarató munkának sikere is lett. Ferdinánd második utódja, I. Leopold alatt, 1619 óta Tirol csakugyan a hitegység tartománya és az ultramontanizmus főszéke lett.

De nehezebb dolga volt Károlynak Közép-Ausztriában. Azzal kezdte, hogy 1580 egy csapással akart minden kedvezményt resolútiójában megvonni. Alkalmul szolgált erre az, hogy a főpapi rend egyszerre csak ellene fordult az urak és lovagok rendjének s elnyomatás miatt panaszt emelt a tartományúrnál. De nem boldogult Károly. Ismét a már említett Hoffmann állott a rendek élére. Nem követeltek, erőszakosságra nem is gondoltak, daczára a jezsuita ráfogásoknak. A közép-ausztriai rendek csak kérni és ismét térden állva kérni tudnak, pedig ellenállás esetén ők lettek volna az erősebbek. Végre belátta Károly, hogy lépésről-lépésre kell mennie. Visszavonván tehát előbbi rendeletét, 1582 márcz. újabb resolútiót adott ki, melyet többé semmi kérésre meg nem szüntetett. Most aztán csak a tartományúri városokkal és mezővárosokkal kezdte, melyekben csak kath. istentiszteletet engedett meg, a prot. papokat és tanítókat pedig elűzték. Hasonlóan járt az olyan községi tanács, mely ellenszegült, mint pl. a grazi. Több templomot elconfiskáltak. 1583 egy újabb rendelet a polgároknak bárhol megtiltotta prot. isten-

tisztelet meghallgatását. A ki ilyenben vett részt, vagyonát elkobozták s őt magát kiutasították. Polgárok gyermekei csak kath. iskolát látogathattak. Végre betiltotta nekik a házi istentiszteletet is. Hasztalan volt a rendek minden kérése, rimánkodása, hiába kérték fel a bírodalmi rendeket is közvetítésre. Sokkal inkább hajolt Károly a bajor és tiroli befolyás s salzburgi püspök tanácsára.

Eltávolították a főbb embereket, pl. Hirsch tartományi titkárt. Utolsó oszlopa volt a protestantizmusnak Homberger Jeremiás, grazi predikátor, ki a három tartomány, tényleges, ha nem czimezett püspöke volt s ki a concordiae formulát elfogadtatta. Már 1580 megtiltották neki a prédikálást, mivel a szósze kből egy úrnapján természetéhez képest heves kifakadásokat tett. Ettől fogva csak irodalmi munkálkodásával segíthetett. De azért főpásztor maradt, míg végre 1585 mivel egyszer szónokolni mert nyilvánosan, kiutasították. De annál több volt aztán megengedve a Jézus társasága tagjainak. Ők létesítették a grazi egyetemet is azzal a határozott s kimondott czéllal: a katolikus tan tisztán tartassék és az eretnek ség kiirtassék. A jezsuitákkal folytatott vitatkozások napirenden voltak, melyeken prot. részről kiemelendő a tübingai iskola tanára Heerbrand Jakab.

Homberger kiűzetése után a polgárságnak nem volt vezetője. Sokan elköltöztek. Az ellenreformatió fejévé pedig András nuntius lett, ki az erőszakos terveket kieszelte. Lasanként a kormányzótanácsban az evangélikusokat katolikusokkal helyettesítették, mely tanácsnak feladata pedig éppen az egyházi ügyek megvitatása volt. Az elnyomatás ellen az alsóbb néposztály mozgalmat is indított, de a többi osztályokat nem sikerült bevonni. Károly halála 1590 júl. 10-én bár csapás volt a katholicismusra nézve, a protestánsoknak semmit nem használt. Őt követte ugyanis fia, a még kiskorú, de később atyja terveit keresztülvívő csuhás fejedelem, 1619 óta császár, II. Ferdinánd.

Mezötúr.

Lic. Lencz Géza.
ref. lelkész.

T Á R C Z A.

ADALÉK A KÉSMÁRKI THÖKÖLY-FÉLE VÁRKÁPOLNA JOGTÖRTÉNELMÉHEZ.

A Thököly-féle várkapolnát a kapuján olvasható felirat szerint Thököly István (II.), Thököly Imre apja, renováltatta 1658-ban.

A várkapolna építésének az idejét azonban még nem állapíthattam meg. Valószínűnek látszik, hogy a várkapolna igen régi eredetű. Nemcsak építésének a szerkezete, háromoldalú apszisa, de indirekt krónikás adatok is a mellett bizonyítanak, hogy a várkapolna 1190 körül keletkezhetett. Krónikáink¹ ugyanis említést tesznek arról, hogy III. Béla idejében, 1190-ben, Késmárkon, a *vár helyén* apáczakolostor épült. Természetes, hogy a kolostornál kapolna is volt s noha levéltári kutatásaim alatt erre vonatkozólag határozott adatokat eddig nem sikerült találnom, mégis nagyon valószínűnek tartom, hogy a mai Thököly-féle kapolna, a melyet Thököly István 1658-ban megújított, a régi kapolna helyén épült fel.

A várkapolna alakjának csinoságáról és fényes diszitéseről világos képet nyújtott nekünk a késmárki ev. lyceum volt rektora, Bohus György: *Historico Geographica Terrae Scepusiensis* című művében, a melynek kézírata jelenleg a késmárki ev. lyceum birtokában van. A várkapolna II. Thököly Istvánnak köszönte diszitést.² Külseje és belseje egyaránt

¹ Sperfoger: *Chronik*. Wagner: *Anal. Scep. P. II. 8 l.* és dr. Michael Szontagh: *Neuer Zipser Chronika oder die Zipser Sachsen wie Sie waren und wie Sie sind.* (Kéziratmásolat az iglói ev. főgymnasium könyvtárában.)

² A várkapolna kapuján ez a felirat olvasható:

Hanc aedem Deo sacram fieri curavit Comes Stephanus Teökely, p. p. de Késmark. Eques Auratus, Comitatus Arvensis Supremus Comes. 1658.

kiváló művészek munkája. Belsejének fénye oly vakító és szemkápráztató, mondja Bohus, hogy párját nem igen találjuk Magyarországon.

Szebbnél-szebb csillárok, márványpadló, aranyozott oltár s művésziesen kifaragott szószék, gyönyörű falfestmények, szinte Apelles munkájának tartják és nagyszerű igen hatásos stuccók ékesítik a várkápolna belsejét.¹

A torony külseje is igen csinos és nagy izlésről tesz tanúságot, órája és keresztje nem ducatmunka, s a torony egész tetejét drága rézburkolattal vonták be.²

Az egész várkápolna egyszersmind a híres Thököly-család mauzoleuma is, a mennyiben itt Thököly István kriptát is készítettett. Feleségét Ráthóti Gyulaffi Máriát, Thököly Imre édes anyját, a ki 22 éves korában torokbajban halt el, a várkápolnában temettette el. A sírfelirat még jelenleg is olvasható.³

A várkápolna egész története a legszorosabb kapcsolatban áll magának a várnak a történelmével. Jelenleg, mielőtt még elkészítem és közrebocsátom a Thököly-féle vár monografiáját, vázlatosan bemutatom a várkápolna történelmét, főleg azon szempontból, hogy kinek a tulajdonát képezheti a várkápolna: Késmárk sz. kir. városáé, avagy a késmárki kath. egyházé.

E felvetett jogi kérdésnek eldöntése már annyiban is fontos és sürgős, a mennyiben Thököly Imre hamvainak a hazahozatala nem késhetik már soká s így a hamvak elhelyezésének a legméltóbb helyéről is kell gondoskodnunk. A kormánytól kiküldött bizottság a Thököly-hamvak elhelyezésére legmegfelelőbb helynek a késmárki várkápolnát találta. De miután ez jelenleg r. kath. kezekben van, Thököly végrendelete értelmében hamvai oda el nem helyezhetők. Történeti feladatommak tartottam már most kikutatni és eredeti hiteles oklevelek alapján kimutatni, hogy a késmárki Thököly-féle várkápolna

¹ Georg. Bohus: *Historico Geographica Terrae Scepusiensis in superiori Hungaria celeberrimae Descriptio*. 108. l.

² U. ott.

³ A sírfelirat szövege a következő: *In Sarcophago Stanneo: Illustrissimae Comitissae Mariae Gyulaffi de Rathot; Illustr. Comitissae Stephani Thökely perpetui in Késmárk. Conjugis, mortalitatis exuvias, haec urna claudit, quam pietas Deo, morum probitas marito, humanitas, omnibus commendavit. Sed ecce, in ipso vitae apparatu, anno aetatis XXII. die 9. Nov. esse desiit, trium filiorum et totidem filiarum mater. Duos filios praemisit, reliquos orphanos, maritum vero, orbem reliquit, qui moestus haec posuit. Reliqua Viator quae illi optaveris, tibi eveniant.*

mindig Késmárk sz. kir. városáé volt. Tekintettel arra, hogy városi birtok el nem évülhet, természetes, hogy a várkáporna feletti rendelkezési jog jelenleg is a várost illeti meg.

De térjünk vissza a történelem fonalához.

II. Thököly István birtokainak elkobzása után a város 1688-ban elküldi Pozsonyba Nikázy Mártont, a ki arra hivatkozik, hogy a város megkapta azon királyi ígéretet, hogyha a vár a hozzátartozandóságokkal valaha a királyi fiskusra szállna, akkor a város visszaválthatja a várat a váruadalommal együtt.¹

De I. Lipót nem tartotta meg ígéretét. A városnak ugyan sok kedvezményt nyújtott (harminczad, bormérés, birtokviszony rendezése, halastavak), de a várat mégis csak eladta és pedig Rueber Ferdinand grófnak 113,604 rhenus forintért.

Az új várúr a régi Thököly-féle jogokat akarta gyakorolni, jöllehet tudhatta, hogy a város I. Lipóttól igen nevezetes privilegiumokat kapott. A város természetesen óvást emelt Rueber jogtalanságaival szemben s így igen ellenséges viszony fejlődött a város és Rueber között. De utoljára Rueber is megunta az örökös viszályt és túl akart adni a váron s a magyar kancellária közvetítésével ajánlatot tett a városnak a vár megvételére.

A tárgyalásokra elküldték Késmárkról Kray Jakab notáriust Bécsbe 1700-ban. A Rueber-örökösök részéről megjelent Traun gróf és Windischgrätz.

Kray Jakab a császári udvari kamara előtt kijelenté, hogy Késmárk sz. kir. városa hajlandóságot mutat a vár megvételére, annyival is inkább, mert a vár a várfalakon belül fekszik, a hol azelőtt polgárházak állottak.

Kray ezen tárgyalásokról részletes naplót készített és ezen naplót megtaláltam a késmárki városi titkos levéltár XII. fasciculusában.

A szerződés 1701 április hó 27-én el is készült. E szerződés értelmében a Rueber-család örökösei visszaadják a várat a fiskusnak nem 113,604, hanem csak 100,000 frtért, mert a régi Thököly-féle jogokból és birtokokból egyesek már a város kezére jutottak. E 100,000 frtból a kamara magára vállalt 20,000 frtot, a mit esetleg Buda mellett fekvő birtokokkal egyenlít ki. Késmárk sz. kir. város pedig 80,000 frtot fizet és pedig 20,000 frtot azonnal, 10,000 frtot ez év Keresztelő-Szent-János napjáig, 1702-ben 15,000, 1703-ban 10,000, 1704-ben 7,500, ugyanannyit 1705-ben és 1706-ban 10,000 frtot.

¹ Késmárk sz. kir. város titkos levéltárában. Fasc. XII.

Az 50,000 frt kifizetéséig a Rueber-család örökösei megtartják a *várkápolnát*, a magtárt és az új istállót, a mely a váron kívül a régi istálló mellett van.¹

Az eredeti szerződést a szerződő felek hiteles aláírásával és pecséttel ellátva megtaláltam a késmárki városi titkos levéltár XI. fasc. 287. sz. alatt.

A szerződés ezen passzusa szerint tehát a várkápolna városi birtok, feltéve, hogyha a város kifizeti az 50,000 frtot.

1703 április hó 29-én I. Lipót jóváhagyja ezt a szerződést és privilegiális oklevélben megerősíti az eddigi városi jogokat, felemlíti továbbá a szerződés összes pontjait is.²

Tehát I. Lipót is elismeri, hogy a várkápolna egyelőre az 50,000 frt törlesztéséig a Rueber-örökösök kezén marad, de mihelyst törleszti a város ezt az összeget, akkor azonnal a vár birtokába jut.

Az 1701-ben megkötött és 1703-ban megerősített szerződés értelmében a városnak 1706-ban már ki kellett volna fizetnie az egész összeget. Sok nyomorúság és pénzhány miatt nem tehette ezt, újabb és újabb halasztást kér és a Rueber örökösök a XII. fasciculusban levő levelek tanúsága szerint újra meg újra meg is adják a halasztást.

1706 helyett a város csak 1717-ben fizette ki a teljes összeget — 80,000 frtot. Az erről szóló eredeti nyugtátványt, valamint azon nyilatkozatot, hogy az összeg kifizetése után a Rueber-család örökösei odahatnak, hogy a város már most minél előbb a vár és váruradalom teljes birtokába lépjen, szintén megtaláltam a titkos levéltár XII. fasciculus 348.³ és 349. sz. alatt.

¹ Quo fine et in signum, in casu non subsecutae exsolutionis, retenti realis Domini, reservant praelibati Haeredes Ruberiani, *Capellam in praedicta Arce Kesmark situatam*, cum granario et novo stabulo, extra Arcem penes antiqua stabula exstructa: Quae tamen persoluta praedictis in Terminis praespecificata 50,000 Flor. Rhen. Summa toties repetiti Haeredes Ruberiani, eidem Civitati Kesmark, ee facto per manus assignabunt, prouti praesentium per vigorem, eorum, pro realiter et actualiter resignatis, et in Civitatem derivatis, habeantur, (Titkos levéltár. XI. fasc. 287. sz.)

² Késmárk sz. kir. város titkos levéltárában. Fasc. X. No. 2.

³ Ich Endesbenanter Uhrkunde und Bekenne in Kraft dieser meiner Quittungs vor jedermännlichen, dass ich im Nahmen meiner, und der Sämtlichen Gräff Ferdinand Ruberischen Erben die von der Königl. Freyen Stadt Kayssersmark vor das Ihr durch Uns Mitconsens und Eviction der hochlöblichen Kayserlichen Hoff-Cammers verkaufte Schloss und Herrschaft Kayssmark, Uns Transactionaliter zugekommen Achtzig Tausend Rheinische Gulden id est Rfl. 80,000 — Kauf Summam von gedachter Stadt Kayssersmark *vollkömmlich und richtig nach Inhalt der*

Említettem, hogy az eredeti szerződés arra kötelezte Késmárk városát, hogy 1706-ig fizesse ki a teljes összeget, ezt a város pénzhiány miatt azonban csak 1717-ben tehetette. A Rueber-család örökösei most késedelmezési kamatok fejében 16 anthal tokaji aszúbort követeltek. Nevezett bor a város költségén Bécsig volt szállítandó. E tokaji bor átvétele után a Rueber-család örökösei lemondanak majd mindennemű igényeikről a várra vonatkozólag, azaz a *várkápólnáról*, magtárról és új istállóról.¹

A város követei Goldberger Mihály és Lang János kötelező nyilatkozatot tesznek, a melyben kijelentik, hogy Késmárk sz. kir. városa elküldi majd az 1719. és 1720. évi termésből a megfelelő tokaji aszúbort Bécsbe. És ugyancsak ezen nyilatkozat után nyugtázta későbbben Windischgrätz 1720 november hó 18-án a tokaji bor átvételét.²

A vár tehát a *várkápólnával*, magtárral és új istállóval csak 1720 november hó 18-án került a város birtokába.

S noha a vár csak 1720-ban került teljesen a város birtokába, annak daczára a városi tanács már 1717 június hó 26-án elhatározta, hogy pénzszüke miatt eladja a várkápólna tornyán levő rezet, továbbá a várkápólnában levő oltárt és szószéket annyival is inkább, mert a rézre épp lengyel kereskedők volnának itten és az oltárra és szószékre is volnának vevők két helységből.³

1717 július 21-én említi a városi jegyzőkönyv, hogy a várkápólna tornyáról a rezet eladják egy helybeli kereskedőnek és a befolyó összeget a váradósságok törlesztésére fordítják. Ezzel kapcsolatban jelentést tesz a városi bíró, hogy a pálosok priorja bejelentette tiltakozását a réz eltávolítása ellen. Ezzel szemben a város egyhangúlag elhatározta, hogy a priornak nincs mit tiltakoznia, mert a város annak idején *szabad és nem feltételekkel körülírt várbirtokot vásárolt*. Most

hierüber habenden Transactions, in an mich zeitherr gezahlten Gold und Silber „Geld“ Posten bähr zu meinen Handen emphanen (Késmárk városi titkos levéltár. Fasc. XII. ad No. 348.)

¹ Késmárk városi titkos levéltár. Fasc. XII. No. 354.

² Dass obspezifizierte Sechzehn Anthal Tockayer Ausbruchwein von Gemeine Stadt Kayssmark und zugleich die Lieferung und zoll unkosten so 65 fl. 58 g. ausgetragen von Pressburg durch der Stadt sind dicam Herr Antoni Sponer richtig abgeföhret und überreicht worden habe ich hiemit bescheinen und darüber quittiren wollen. Wien, den 18. Nov. 1720. Gottl. Christian Graf und Herr von Windischgrätz. s. k. (Késmárk városi titkos levéltár. Fasc. XII. ad No. 354.)

³ Acta Buch ab Anno 1717. usque 4. July 1727. (Késmárk sz. kir. város nagy levéltárában.)

penzszüke miatt igenis eladja a rezet és az eladásra kiküldi Stentzel Jánost és Roxer Pált.¹

A prior, úgy látszik, nem elégedett meg ezzel, hanem a királyhoz fordult s 1717 szeptember 2-án már leérkezik a városhoz egy királyi rendelet, a mely meghagyja a városnak, hogy a réz a toronyra visszahelyezendő, az oltár s szószék pedig megtartandó és a várkáporna a r. kath. egyházi kultusz számára adandó át.²

III. Károly ezen rendeletére, a mely 1717 augusztus 17-ikéről van keltezve, szeptember hó 2-án olvastatott fel a városi közgyűlésen. A város azzal felel, hogy a várkápornát nem adhatja még át a r. kath. egyháznak, mert ez idő szerint még mindig a Rueber-család örökösének kezében van (a főnyugtatóvány kelte ugyanis csak 1717 november hó 30. és a tokaji borról szóló nyugtatóvány pláne csak 1720 november hó 18-ika) és így nem rendelkezik még a várkápornával.³

A várkáporna 1720-ban, a teljes 80,000 frt és a késedelmezési kamatok (tokaji aszúbor) törlesztése után, tényleg a város birtokába jutott. Ebbeli állításunkat bizonyítja az 1731. évi jegyzőkönyv.⁴

1731 július hó 4-én ugyanis Cservenka Gergely pater tudomására hozza a városi tanácsnak, hogy a szepesi püspök az esztergomi érsekprimás engedélyével ki akarja emelni a parochián és a várkápornában a Thököly-család ónkoporsóit és e czélból a várostól két kiküldöttet hívnak meg s elkérik a várostól a várkápornához való kulcsot is. Cservenka egyszerűen kijelenti, hogyha a város nem adná oda a kulcsot, a püspök talál majd módot, hogy kinyissák a várkápornát.

¹ Löbl. Gemein aber hatt dises *einhellig* erkunden und beschlossen, dass Waylen die Stadt *ein freyes und nicht circumscribirtes Dominium* in Schlossgütern acquirert (Acta Buch Ab anno 1717. usque 4-ta July 1727. a nagy levéltárban.)

² ecclesiam vero intra Civitatis et Arcis muros situatam et Cupro privatam in priori statu restituere, Aram et Cathedram ibidem existentem, conservare ac Parocho Catholico eandem ecclesiam pro adstrando Vero Cultu Divino illico consignare debent teneamini
III. Károly ezen rendeletét a maga teljességében beiktatták a városi jegyzőkönyvben. (Késmárk városi nagy levéltár. Acta Buch 1717. usque 1727.)

³ Von der Ruberischen Familie in signum realii Domini Biss zur völligen aus Zahlung des Schlosses vorbehalten worden, als könne die Stadt in dehm was zu derzeit nicht das Ihrige ist nichts Vornehmen undt ex hac ratione noch auch gedachte *Schloss Capell als ein annoch fremdes Gutth so lange es nicht das Ihrige ist, nicht aus-händigen.* (Késmárk városi nagy levéltár. U. ott.)

⁴ Késmárki nagy levéltár.

A városi tanács követet küld a püspökhöz, mutatná meg nekik az esztergomi érsekprimás eredeti levelét, akkor majd tanácskozni fognak, hogy vajjon eleget tegyenek-e a felszólításnak avagy nem.

A püspök felmutatja a hercegprimás sekretariusának a püspökhöz ez ügyben intézett levelét, de felmutatja egyszersemind a királyi engedélyt is, a mely a parochia és várkápolna visitatiójára engedélyt ad.

Erre a városi bíró, tanács és az ötven tagú bizottság oly fontosnak tekinti az ügyet, hogy az egész községet összehívja a városházára. A közgyűlés az előterjesztett ügyben olyformán határozott, hogy a parochián a Thököly és egyéb önkoporsók kiemelhetők ugyan, de a hercegprimás részéről is tétessék nyilatkozat, hogy az ön és az esetleg az önkoporsóban található ékszerek a parochia renoválására, építőalapjára fordítassék. A mi a várkápolnát illeti, az a várral és a váruradalommal a város birtokába került, a mit a király is donationalis oklevél alapján „cum consensu et omni jure Regio“ a városnak adott. Az egyház tehát nem vindikálhatja magának ezt a várkápolnát. A kulcsot ezentúl is a városházán fogják őrizni, még pedig abban a vasszekrényben, a melyben a városi privilegiumok conserváltak.¹

E jegyzőkönyvből tehát teljesen bizonyos, hogy a várkápolna és váradósság kifizetése után tényleg városi birtok lett.

Ezek után már most az a kérdés, hogy mikor került a várkápolna kulcsa a r. kath. egyház birtokába? Erre vonatkozólag Bucholtz Jakab: „Historischer Geschlechtsbericht“ című családi krónikájában, a melynek egyik kézírata a készmárki ev. lyceum könyvtárában van és a melyet Weber R. 1904-ben közrebocsátott a 382. és 383. l. ezeket mondja:

¹ Was die verlangte Visitation der in Schloss befindlichen Hauskapelle anlanget, will solche obgedachte Versammlung Ihre Bischöflichen Gnaden in allen respect undt Ehrerbittigkeit keiner dings dessegniren die praedentirte Eröffnung der alldasr befindlichen Gruftens undt Herausnehmung der darinnen vielleicht befindlichen Gruftens undt Herausnehmung der darinnen Vielleicht befindlichen Ziehnernern todten Thruen undt anderer Clenodien aber, kann gemeine Stadt in Ihren Eigenthum undt Herrschaft, als welche Ihre Kayserl. Majestät unser allergnädigster König undt Herr ex generali clementia Regia durch Ihre Donacionales cum consensu et omni Juri Regio allergnädigst conferiret, keines Dings aplacidiren und will Ehrbarer Gemeinde dieses per absolutum beschlossen haben, dass solcher Schlüssel nirgends anderswo, als in untern Rathhausgewölb in dem alldahr befindlichen Eiserenen Kasten vorinnen gemeiner Stadt Privilegien conserviret werden, soll bey behalten undt eingelegt werden. (Késmárk városi nagy levéltár. Acta Buch. 1731.)

„1745. 28./IV. hat Stadtrichter Vitalis aus Befehl des kön. Commissariis die Schlüssel zur Schlosskapelle, welche derzeit in Archiv in den grosse eisern Kasten waren HE. Pater Prior übergeben, doch mit der Condition, dass weder der HE. Pater Prior, noch Jemand anders an den Schloss nicht soll zu praetendiren haben, welches H. Pater Prior und HE. Pater Provincial Commissarius R. P. Paulinus unterschrieben haben.

Bucholtz alapján tehát megtudjuk, hogy mikor került a várkapolna kapukulcsa a r. kath. egyház kezébe. A városi jegyzőkönyvben ennek az átadásnak semmi nyoma, hasonlóképpen nem sikerült megtalálnom a prior azon nyilatkozatát sem, a melyben kijelenti, hogy a kulcs átvételével nem praetendál magának semminemű jogot a várra, tehát a várkapolnára sem.

Az ezutáni évekről sem találtam semmiféle adatokat a várkapolnára vonatkozólag. De mint nemleges bizonyítékot okvetlenül meg kell említenem, hogy az 1832-ben tartott canonica visitatio alkalmával szó van a parochiáról, tót templomról, a szegényházzal, de a várkapolnáról egyetlenegy szó sincsen említve. Azt hiszem, ez is világos bizonyíték arra, hogyha a várkapolna tényleg a r. kath. egyház kezében lett volna, okvetlenül említés tétetett volna a várkapolnában levő oltárról, szószékről és egyéb egyházi eszközökről, a mint leltározták volt a parochia, tót templom, szegényház és a filiák összes tárgyait.

Nem leltározták azért, mert 1832-ben is városi birtok volt.

Végeredményül tehát kimondhatjuk, hogy *a késmárki Thököly-féle várkapolna városi birtok*. S ha városi tulajdon, akkor azt hiszem, nem lesz akadály, hogy Thököly Imre hamvait a késmárki várkapolnában helyezzük el, oda a hol anyja is pihent; s ez által a várkapolna igazi Thököly-mauzoleummá válnék.

Másfelől meg mily megnyugtatólag hatna a historikusra is az a tudat, hogy az a város, a mely oly tömérdek jogtalanságot és zsarolást szenvedett Thököly Imre elődjeitől, Thököly Sebestyén, I. és II. Istvántól, most a kurucz király hamvainak Késmárkon való elhelyezésével mintegy kibékülne a családdal, a melynek utolsó sarjadéka lángoló hazaszeretetével a kölcsönös egyetértésnek és kibékülésnek a magvát hintené el a szivekben.

Igló.

Dr. Bruckner Győző.
főgymn. tanár.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Németországi egyházi szemle.

A „Budapesti Hirlap“ f. évi 125. számában jól ismert szabadelvű színezettel, de azért benső klerikális érzülettel „protestáns aggodalmainak“ adott kifejezést abból az alkalmából, hogy a tekintélyes porosz evang. tartományegyház „konfesszionális“ és „pozitív uniált“ része május 2. és 3-ikán Berlinben tiltakozó gyűlést tartott a modern theologia ellen. Nevezett közlemény inkább szellemes fölületességgel, mint hozzáértő alapossággal, de mindvégig irányzatos célzatossággal beszélt arról, hogy Németországban Semler és Lessing kritikája óta Strauss „Jézus élete“ cz. művén és a tübingai iskolán át föl egészen a berlini modern theol. iskoláig (sic!) „a theologia mint tudomány összeütközésbe jutott a vallással, a hittel, szóval a hivatalos egyházzal“, mi több, a modern természet-tudományok behatása alatt még a materialismus és a monismus is, mely világnézetek pedig a személyes isten létét kizárják, a legnagyobb protestáns theologusok között találtak hívőkre. E prot. theologusok között névleg is megnevezi *Harnack* és *Pfeiderer* berlini, *Weinel* jénai, *Dobschütz* strassburgi, *Wernle* baseli és *Wrede* boroszlói theol. tanárokat, „nem is szólva a legkiválóbb biblia-tudósokról (*Delitzsch*, *Wellhausen* stb.), a kik nyelv- és régiségtudományi fegyverekkel dolgoznak“. Ezek között volnának olyanok is, a kik „Krisztust nem istennek, hanem legföljebb (Carlyle módjára) nagy embernek tisztelték“, sőt egyesek „a keresztyén vallást sem vették örök érvényű alkotásnak“. E belső prot. szétszakadozottsággal szemben bizonyos célzatossággal hirdeti a német kath. sajtóval egyetemben a Bp. H. is „a r. kath. egyháznak tanításában is rendíthetetlen szilárdságát, a bibliának, hagyománynak és egyházi tanítói hivatalnak állhatatosságát (miért nem mondotta „csalatkozhatatlanságát!?), a melyek közül a két utóbbit nélkülözi a protestantismus.“

Kétségtelen, hogy a porosz ev. tartományegyház májusi berlini értekezletének közvetlen indító oka a *Delitzsch*-féle

„Bibel-Bábelmélet“ s általában a *modern theologia*, a melynek hatása a fiatal német prot. lelkészi nemzedéken is észlelhető, s a melylyel szemben az értekezlet, főleg *Fischer* és *Heyn* feyelmi esete és a porosz főegyházi tanács beavatkozása óta nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a modern liberális theologia egyáltalán össze nem egyeztethető a bibliával s így a jövőben az egyetemi theol. tanári állások betöltésénél irányadó legyen a tudományos készültség mellett a jelöltnek szigorúan egyházas álláspontja. Különösen állást akart foglalni az értekezlet a *Schiele* marburgi tanár szerkesztésében megjelenő „vallástörténeti népkönyvek“ ellen, a melyek között eddigelé *Bousset* „Jézus,“ *Dobschnitz* „Apostoli kereszténység; *Wernle* „Jézus életének forrásai,“ *Vischer* „Pál levelei“ és *Wrede* „Pál apostol“ cz. műve megjelent, s a melyek máris komoly aggodalomba ejtik a hívó prot. köröket.“

Nézzük csak közelebről a tartományegyházi értekezlet lefolyását. Már *Holtzheuer* magdeburgi generálsuperintendens prédikációja jelezte az értekezlet irányát, a midőn „Tartsd meg, a mi vagyon stb.“ ismert írásbeli szöveg alapján arról az üdvjóról, az Isten ígéjéről szónokolt, a mely veszélyeztetve van a modern theologia által. Majd *Lütger* hallei theol. tanár, *Beyschlag* tanszékének örököse, „keresztyénség és theologia“ cz. előadásában a keresztyén hitvalláshűségét és Krisztus istenségét, mint „fundamentális kérdést“ hangsúlyozta a theológiában, mi nélkül elhagytuk az evangyéliom s a reformáció alapját és talaját. . . . „Az evangyéliom — úgymond — nem csupán igazság, hanem kegyelmi tény, s nem pusztán ismeret, hanem erő és akarat. Ha hirdetni akarjuk az evangyéliomot, úgy nem elégedhetünk meg egy vallásalapítóval vagy az isteni akarat kijelentésével, hanem csak az istenfia az, ki bennünk új életet és akaratot teremt. Keresztyén vallásos életünk, sőt ker. vallásunk abszolútsága áll vagy esik a Krisztus istenségével. . . . Ha a keresztyénségét a modern theologia módjára pusztán vallástörténeti alapon tárgyaljuk, úgy azzal elesik annak alapelvi különbsége a többiekkel szemben, de azzal elesik annak világmissziói feladata és a rendeltetése is egy szersmind. Mint az isteni kijelentés teljessége, a Krisztus a mi hitünk alap- és szegeletköve.“

E hatalmas evangyéliomi hivallástevést követőleg *Ecke* bonni tanár „a modern theológiáról és az ev. közösségi életéről“ tartott előadást. Arról panaszkodik, hogy e theologia sokakra nézve „búcsúlevél az egyházi keresztyénségtől“. Pedig a keresztyénség terén a döntőszó nem a tudományé, hanem a közösségi életé. A theológiának a ker. közösségi élet ápolásában

és fejlesztésében kell gyümölcsöket teremnie. Az írásról és az istenfiáról szóló tan minden mélyebb ker. vallásos erkölcsi közösségi életnek a kiindulópontja, mert csak az szülte a bel- és külmiszió hőseit az egyházban. A modern theologia elhagyta a maga kutatásaival az egyházi kereszténység talaját akkor, a midőn tagadásba vette a Krisztus istenségét.

De az értekezleten nemcsak a tudósok, hanem a gyakorlati egyházi férfiak is szólottak a modern theologia romboló hatásairól. Így *Israel* berlini lelkész „az evangéliom és az igazságosság“ cz. előadásában a bibliahit kérdésénél olyan lelkészekről beszélt, a kik liturgiai cselekvényeiknél „az automata szerepét játsszák“. Majd *Philippus* lelkész „az evangéliom és a tolerancia“ cz. előadásában azt a gondolatot fejtegette, hogy bár a vallási türelem Locke óta a modern állam egyik lét- és életfeltétele, az egyház azonban a tan terén tolerantiát nem ismer. Ehhez hasonlót hirdetett nálunk *Schlauch* bitoros is, a midőn évekkkel azelőtt a hazai természettudósok nagyváradi közgyűlésén azt mondotta, hogy a „türelem nem keresztyén érény“!).

Israelt követte *Wolffs* friedersdorfi lelkész, ki „korunk felforgató theológiájáról s az egyházi rendezetről és hitvallásról“ értekezett. Felforgató theologia az, mely elveti az apostoli hitvallást (Apostolicum vitája), megváltoztatja Krisztus élet- és jellemképét (Holtzemann és Weinel: Jézus étete), megtagadja a kátét és az énekeskönyvet, és automata módjára kezelteti a sákramentomokat. A Krisztusban vetett hit nélkül többi között hiába beszélünk karácsonyi, passiói vagy húsvéti énekekről, mert anélkül azoknak semmi értelme nincsen. Fejtegetéseinek végén kijelentette, hogy a theologusok rendszeresen tönkretették az egyházat s az egyházi hatóságok sem tettek eleget kötelezettségüknek. Mai fiatalabb papi nemzedékünk valóságos „theológiai korrupcióban“ szenved, a miért is a tanárokat és hallgatókat egyaránt köteleznünk kell a Krisztus istenségének vallására és tanítására. Végül még *Lepsius* lelkész a küzdelem szükségességéről szólott s a mai 70 éves modern theológiát egy aggastyánhoz hasonlította.

Egy katona is szólott a kérdéshez, *Roon* gróf alezredes személyében, a ki feltűnést keltett beszédében visszautasította a felesketett theol. tanárok iránti türelmet és kiméletet, és bővebben kifejtette, hogy a prot. ker. vallás sokkal közelebb áll a r. katholikushoz, mint a vallástalan theológiához (sic.), a miből folyólag azután azt javasolta, hogy a német prot. egyház hagyjon fel a Los von Rom-féle mozgalommal, mi ellen azonban maga a berlini értekezlet is élénken és egyhangúlag tiltakozott. Jó, hogy azt nem mondotta, hogy kár volt 400 év

előtt elválni a római egyháztól. Találóaŋ jegyezte meg erre alkalmiŋlag *Pfleiderer* és *Harnack* tanár: ha a hitéhez szigorúan ragaszkodó római egyházban megszámlálnák az egyház hivatalos hitét őszintén és fentartás nélkül valló papok és hívők számát: ez fölötte és nagyon ijesztőleg összezsugorodnék.

Tagadhatatlan, hogy sokban igaza van a berlini értekezlet aggodalmainak a modern theológiával szemben, s hogy azok az aggodalmak az egyházi keresztyénség gyakorlati életében és némely lelkészek gyakorlati egyházi működésében is észlelhetők. Abban is igaza van az értekezletnek, hogy egyhangulag elfogadott resolútiójában hangsúlyozta a Szentírásban foglalt isteni kijelentésnek s a Krisztus istenségének normatív tantekintélyét, a theol. tanárok ev. hithűségét és egyházas álláspontját, s hogy állást foglalt a modern theologia romboló hatása ellen, sőt kívánta a theol. tanszékek betöltésénél a tudományos készség mellett egyúttal a hithű egyházas álláspont figyelembevételét, sőt tévtanítás esetén az egyházfegyelmi hatóság igénybevételét. De már abban határozottan veszedelmes lejtőre jutott a berlini értekezlet, a midőn feledi a theologia szabad tudományos jellegét, a kritika tisztító és elevenítő erejét, s egyes romboló túlzásoktól eltekintve azt a kétségbevonhatatlan tényt, hogy maga a becstületes és őszinte tudományos tévedés is hozzájárul az igazság megvilágoosításához, valamint azt, hogy magában az igazságban is meg kell lennie az erőnek a tévedés elviselésére, vagyis ama Leibniz-féle vis vitalisnak, mely haladásra és fejlődésre készttet és új életet terem. Hatalmi kényszereszközök alkalmazásával mire sem mehetünk a theológiában, és főleg a hit világában, mivel — mint *Roon* grófnál is láttuk — ezek az utak *Romába vezetnek*.

Már pedig mi Rómának theol. tanításában való eme állítólagos rendíthetetlen szilárdságából és bibliájának, hagyományának és egyházi tanítói hivatalának állhatotosságából a prot. theológiában és egyházi életben nem kérünk, mivel ez a szilárdság és állhatotosság a gyakorlatban megállapodást és így halált jelent, a mint hogy a mai pápás theologia egy fejlődésre képtelen corpus mortuum, míg a prot. tudományosságnak, a kath. Döllinger szép szava szerint, köszönhetjük mai alapos bibliáismeretünket.

A miről voltaképen itt szó van, s a mi ellen a berlini értekezlet küzdelme is irányul, az nem más, mint az újabb német prot. theológiának ú. n. *vallástörténeti módszere*, a melynek alap-gondolataival nem rég külön iratban *Reischle*, *Clemen*, *Heinrici* és mások foglalkoztak. E módszernek egyik árnyalata (*Thiele*

és *Lagarde*) az összes vallásokat, s így a keresztyénséget is vallástörténeti alapon a theol. tudomány fóruma elő állítja s a theol. tudomány keretébe a vallástörténetet is beállítja (*Nathusius* és *Hardy*). Másik árnyalata (*Tröltzsch*) a vallástörténeti módszernek a rendszeres theológiában való alkalmazását vitatja és attól várja a keresztyén igazságnak bebizonyítását. Végül a harmadik árnyalat *Weinelt*, *Sunkel*, *Bousset* és mások) a vallástörténeti módszernek a bibliai, főleg az újszövetségi iratokra való alkalmazását sürgeti annak beigazolására, hogy mily mértékben hatott bele az ó- s még inkább az újszövetségbe s az őskeresztyénségbe idegen, zsidó és pogány gondolat-elem. A ker. kijelentés abszolutságát s a Krisztus istenségét félti a berlini értekezés a vallástörténeti módszernek a prot. theológiában való alkalmazásától. Attól tart a berlini értekezés, hogy e módszer szerint a keresztyénség nem volna más, mint a pogányság és zsidóság magasabb egysége s legföljebb a vallási fejlődés befejezője és betetőzője. Történeti gyökerei Izrael vallásában s a görög kulturában rejlenek s mindkettőnek magasabb egysége, azaz beteljesedése és megszüntetése egyaránt. Beteljesedése az ószöv. próféciának, illetve megszüntetése a zsidó nemzeti törvényvallásnak és beteljesedése a görög vallás és bölcsélet eszményi törekvéseinek, illetve megszüntetése a pogány naturalizmusnak, tehát mindkét esetben nem az abszolút isteni kijelentés a Jézus Krisztusban. Már pedig nincs oka tartani a vallástörténeti módszer alkalmazásától, mivel e módszer szerint is a keresztyénség oly történeti vallás, a melynek lényege alapítójának központi jellegű és érvényű személye és műve által van meghatározva (*Kaftan*), és oly monotheista váltságvallás, a melynek történeti forrása a nazarethi Jézus istenemberi személyisége és műve, illetve központja az istenfiúságnak vagy istenemberségnek vallási elve (*Pfleiderer*). És jól mondotta *Kattenbusch* göttingai theol. tanár „a rendszeres theologia jelen helyzetéről“ szóló alapos tanulmányában (*Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1905. II. füz.), hogy a vallástörténeti módszer éppen nem szünteti meg a rendszeres theológiát, nem érinti a Krisztus istenségében vetett hitet, nem tagadja a keresztyénség különleges állását a vallástörténetben, érvényében meghagyja a ker. hit supranaturális jellegét s a keresztyénségnek, mint abszolút vallásnak jelentőségét s éppen nem igényel új vallást, vagy vár annak jövődó profétáira.

Nézzük csak közelebbről a vallástörténeti módszer lényegét a prot. theológiában.

Felkutatja és előadja az ó- és újszöv. vallástörténetét

a vele rokon s helyileg és kortörténetileg hozzá közelálló ókori vallásokkal való összefüggésében. Az újabb kutatások ugyanis azt igazolják, hogy a régi Izrael és főleg Babylonia története, kulturája és vallása szorosan összefügg egymással, úgy hogy a zsidóságnak későbbi fejlődése az egykorú keleti és nyugati mozgalmak, főleg a parsismus, hellenismus és vallásos syncretismus ismerete nélkül meg sem érthető. Sőt az újszöv. korszak Pál és János-féle vallásos keresztyénségének kifejlődése sem érthető meg teljesen az újszöv. kort körülvevő vallástörténeti milieu ismerete nélkül. Mint látjuk, a vallástörténeti módszer nem az egyház vagy a dogma, hanem a vallásnak történeti ismeretét kívánja, vagyis az izraelita és a keresztyén vallásnak a többi korabeli vallásokkal összefüggő történeti ismeretét czélozza s magát a keresztyénséget is bibliai, történeti és rendszeres alakjában egyaránt az általános vallástörténet keretébe beilleszti. E céljának szolgálatában áll a vallásbölcselet, a nyelvtudomány, a klasszikus filologia, a történettud. érzék és Carlyle történeti módszere, a melyek egészen új problémákat vetnek föl a keresztyénség ügye körül is a prot. theológiában.

Mint látjuk, e módszer komolyan veszi a bibliai vallások történeti jellegét. Jézus, az apostoli atyák és apológéták koruk és környezetük konkrét történeti vonatkozásaiban érthetők meg élettellejesen. A sajátos, életteljes történeti megértésen van a hangsúly a keresztyénség megítélésében. Példa rá *Wellhausen* „Izraelita és zsidó története“, *Weizsäcker* „Apostoli korszaka“ és *Harnack* klasszikus „Dogmatörténete“. E módszer veszedelmei az evoluzionista felfogás egyoldalúsága, az analogia s a történeti vonatkozások túlbecsülése, az összehasonlítások önkénye s a kerekded forma előnye a tartalom fölött, mely veszedelmek p. o. *Gunkelt* arra a túlzásra vitték, hogy a keresztyénséget „syncretisticus vallásnak“ mondotta. A vallástörténeti módszernek megvan tehát a maga határa és értékelésének a maga mértéke. Főleg a nagy vallásos egyéniségek (főleg Krisztus) személyes vallásos életében van meg a maga természetes korlátja.

E vallástörténeti módszer nem szünteti meg magát a theológiát s nem alakítja azt át, mint *Lagarde* akarta „általános vallástörténeté“. Főleg *Harnack* küzdött a theol. fakultásoknak általános vallástörténettudományi intézetekké való átalakítása ellen, s azt hangsúlyozta, hogy az ő- és az újszövetség a ker. egyház- és dogmatörténettel együtt állandó tárgya marad a theol. kutatásnak. Az újszöv. bevezetés és theologia sem alakulhat át őskeresztyén irodalom- és vallástörténeté.

Az írásmagyarázati és tört. theologia továbbra is megmarad, s csakis a kutatás más alapelveivel és eszközeivel lát a ker. egyházi élet kifejtéséhez. Főleg a korabeli vallásos egyházi mozgalmak összefüggő történeti megértésére törekszik a vallástörténeti módszer alkalmazása a theológiában. Egyik legfőbb előnye a vallásnak pszichológiai és bölcséletkritikai fejtegetése, a mely szerint az az ember és az egész emberiség szellemi életének leglényegesebb oldala. S aztán — mint *Tröltzsch* helyesen mondotta — a vallástörténet még nem a vallások külső összehasonlításával azonos, és módszere még nem szünteti meg a keresztyén vallás abszolút jellegét vagy Krisztus személyiségének központi vallásos erkölcsi jellegét.

Végül ne feledjük azt sem, hogy a vallástörténeti módszernél is a ker. hittartalom kifejtéséről s a ker. egyéni és közösségi élet örök céljairól és normáiról van szó a prot. theológiában. E módszer csak új megvilágításba helyezi a ker. hit- és erkölcsan problémáit. Nem érinti az annak tartalmát, hanem csak tágítja az emberiség vallásos történetéről szóló szellemi felfogásunk körét. A vallástörténeti módszer is bizonyosságot tesz egy személyes szent Isten mellett, az emberiség történetében egy Jézus Krisztus, mint az emberiség hőroza, géniusza, megváltója és ura mellett, s a szent lélek, mint az emberiség lelki életének mozgató ereje mellett. A keresztyénség, mint az emberiség vallásos etikai megváltásának vallása, csak új fényben tűnik fel a vallástörténeti módszer alkalmazásával a theológiában, mely új problémákat osztott föl és új eszközöket is azok megoldására. Így hát szerintünk a berlini értekezlet túllőtt a célzon túlságos „aggodalmaival“, a vallástörténeti módszernek alkalmazása miatt a prot. theológiában.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Teleki Mihály levelezése. Szerkeszti *Gergely Sámuel*. I. kötet. 1656—1660. A széki gróf Teleki-család és a M. Tud. Akadémia költségén kiadja a M. Tört. Társulat. Budapest, 1905, az Athenaeum nyomása. 584 lap.

Nagy szolgálatot tett a gróf Teleki-család a magyar történet-tudománynak az által, hogy a marosvásárhelyi családi levéltárában eddig gondosan és féltékenyen őrzött történeti fontosságú okmányait a M. Tört. Társulat közreműködésével kinyomatja és közkincsé teszi. Ez elhatározásnak első gyümölcse a Teleki Mihály levelezésének 12 kötetre tervezett kiadása, miből a fent jelzett első kötet minap hagyta el a sajtót.

Teleki Mihály levelezése történeti fontossággal bír. Maga Teleki Mihály egyrészt megalapítója egy már kétszáz év óta virágzó főúri családnak, melyből kezdettől fogva napjainkig egymást követve emelkedtek ki oly férfiak, a kik vagy a tudományban és irodalomban, vagy a társadalmi és állami élet terén kifejtett munkásságukkal maradandó érdemet szereztek. Másrészt Teleki Mihály a XVII. század közepén egyik legkimagaslóbb, sok tekintetben érdekes és hatalmas alakja Erdély történetének; Apafy Mihály fejedelemsége alatt Teleki Mihály Erdélynek a legtekintélyesebb és leghatalmasabb államférfia, a kinek tanácsa irányadó, szava döntő volt a fontosabb állami kérdésekben. Mindamellet Teleki Mihály élete, jelleme és politikai működése máig sem áll tisztán az utókor előtt. Cserei Mihály és Bethlen Miklós írásai sok kedvezőtlen vonást örökítettek meg Teleki Mihályról. De ezekben a levelekben sok eddig ismeretlen adat kerül felszínre, a melyek alapján jellemét az igazságnak megfelelőleg kidomborítani, államférfiúi működését kellő világításba helyezni, egyéniségét az elfogultság, rosszul értesültség vagy éppen ellenséges indulat sugallta vonásoktól megtisztítani sikerülni fog a tárgyilagos történetírásnak.

A közlött és az ezután közlendő levelekben, mint a szerkesztő az Előszóban mondja, sok új és jellemző adat jó világosságra, melyek alkalmasak arra, hogy tudásunkat a kor eseményeiről s a szereplő egyéniségekről bővítsék, kiegészítsék, itt-ott módosítsák, hogy mind a Teleki koráról, mind az abban szereplő személyekről

az igazságnak megfelelőbb képet alkossunk. A szerkesztő a levelezés nagy tömegéből lelkiismeretes gondossággal választotta ki a becsesebb és fontosabb leveleket, tekintet nélkül arra, hogy a közlésre kiválasztott levelek kedvező vagy kedvezőtlen színben tüntetik föl a szereplő személyeket.

A közzétett levelek legnagyobb része a marosvásárhelyi és hosszúfalvi levéltárból való, de az Erdélyi Múzeum, a Nemzeti Múzeum, a M. Tud. Akadémia, az Országos Levéltár, sőt egyes családi levéltárak is szolgáltattak közlésre méltó anyagot. A levelek kiválasztásánál nagy figyelem volt arra, hogy a gyűjteménybe lehetőleg felvétessék minden olyan levél, a mely Teleki Mihály életviszonyaira fontos; de másfelől ne mellőztessenek az olyanok sem, a melyek magokban véve akár történeti, akár irodalmi, akár közművelődési szempontból értékesek. Az első kötetben közzétett levelek száma 506, keletkezési idejük 1656 június 20-tól 1660 december 26-ig, legnagyobb részök Teleki Mihályhoz van intézve s aránylag kevés a Teleki Mihály saját levele. Viszonylag sok levél esik Telekinek fiatalabb éveire, még több a nőktől eredő levél, különösen a Teleki Mihály édesanyjától, Teleki Jánosnétól, első feleségétől, Pekri Zsófiától és második feleségétől, Weér Judittól.

Végig lapozva a levélgyűjtemény 37 éves első kötetét, megállapíthatjuk, hogy Teleki Mihály levelezésének közlése a magyar történetírás érdekében történik. Az 506 levélben sok jellemző adat van a kor viszonyaira, alakjaira, gondolkozásmódjára stb., a melyeket haszonnal forgathat nemcsak a történetbúvár, hanem a történetkedvelő olvasó is.

V. F.

A nagybányai ev. ref. főiskola története 1547—1755.
Írta *Thurzó Ferencz* tanár. Nagybánya, 1905. Nagy nyolczad-rétben 286 lap, ára 4 korona, kapható a szerzőnél Nagybányán.

Ez a becses tanügyi monografia az egykor híres, de elpusztult nagybányai főiskola történetét ismerteti szakavatott tudással és lelkiismeretes gondossággal. Érdekes fejezete ez a magyar s közelebről a magyar református kultúra történetének, a melyet szerző nagy utánjárással, az adatok gondos összeszedésével és feldolgozásával világít meg.

Köztudomású, hogy a reformáció Szatmár vármegyében korán megkezdődött és 1547-ben Szatmármegye reformációja bevégzett tény, a mit az 1545. szept. 20-án Erdődön tartott legelső magyar protestáns zsinat összehívása is igazol. Maga Nagybánya 1547-ben veszi be a reformációt, a mit az a közelkorú feljegyzés bizonyít, hogy 1547-ben az erdődi, már reformált eklézsiából Kapácsi Istvánt Nagybányára hívják, ki is az ott való lakosokat reformálta, Veress

Mihály akkori plébánust tizenegy káplánjával együtt és azután a népet a hitjavításnak megnyerte; a református egyházat úgy szervezte, hogy a reformáció az egész város elfogadta.

Kopácsi István alapította 1547-ben Nagybányán a református iskolát is, a melynek 1547-ben és 1548-ban rektora volt. Az iskola rövid idő múlva rendes főiskolává fejlődött, a hol lelkészeket és tanítókat képeztek. Főiskolának azért nevezhetjük a nagybányai iskolát, latinul a „schola Rivulina“-t, mert benne nemcsak gimnáziumi tárgyakat, hanem theológiát is tanítottak. Az iskola élén a rektor állott, a ki a logikát és a theológiát adta elő; a praeceptorok vagy köztanítók az elemi iskolában és az alsóbb latin osztályokban tanítottak, számuk rendszeren négy, néha öt is volt. A tanulók élelmezéséről a város gondoskodott, melynek előljárósága az iskolának fentartója és felügyelője volt, s ezt a hivatását oly gondossággal teljesítette, hogy a végzett ifjak közül a kitűnőbbeket saját költségén külföldi akadémiákra küldte. Végül az is bizonyítja, hogy Nagybányának hírneves főiskolája volt, hogy Felsőbánya tanácsa a maga partikulájába 1656-ban régi szokás szerint a nagybányai celebris scholából kér nemcsak tanítókat, hanem rektort is. Egy török történetíró (Evlia Cselebi), a ki 1661 augusztus 4-én a török sereggel Nagybányán járt, azt írja, hogy „a nagybányai várnak főiskolája, papi házai, bazárjai jól rendezettek és szépek“.

De a nagybányai főiskola (latinosan: schola Rivulina, mely név onnan eredt, hogy Nagybányát a középkorban Asszonypataknak, *Rivulus Dominarum* nevezték), a nagybányai főiskola külső története nagyon viszontagságos. Szorosan összefügg a nagybányai protestáns egyházak történetével, s ezé a magyar protestantizmus és a magyar nemzet történetével. Szépen virágzott és termékenyen gyümölcsözött egy egész századon át, a míg a független Erdélyország fennállott; de üldöztetés, pusztulás és végenyészet lőn szomorú sorsa, a mint az erdélyi nemzeti fejedelemség végórája közelgett, a mint a Habsburgok hatalma Magyarországon megerősödött s a mint ezzel együtt hazánkban az ellenreformáció felülkerekedett. A Weselényi-féle összeesküvés vérbe fojtása után (1673-ban) Nagybányán is megkezdődik a protestáns egyház és iskola gyászos időszaka, mely a kurucz korban való rövid szünet kivételével közel hetven esztendeig tartott és a nagybányai iskola végpusztulásával végződött 1755-ben. Először a jezsuiták fosztják meg templomától és iskolájától a református Nagybányát 1712-ben; azután III. Károly és Mária Terézia idejében nyilvánossági jog nélkül a városon kívül szorulva tengődik, míg a sok inquisitio 1755-ben végleg megfojtja a csak megtűrt, lefokozott, legyengített nagybányai iskolát. Iskolaépületét, a mely a mai Szentháromságról nevezett plebánia helyén állott, 1712 január 15-én foglalták el a jezsuiták,

a kik a római kath. iskolát helyezték el az egykori kálvinista kollegiumban.

A schola Rivulina belső történetét különös gondossággal ismer-teti a monografia szerzője. E tekintetben nagy segítségére volt a nagybányai iskolának fenmaradt anyakönyve, a „Matrix illustris scholae Rivulinae“, egy bőrbe kötött könyv, a mely magában foglalja a főiskola anyakönyvét, a tanulók névjegyzékét (érdekes megjegyzések kíséretében), a főiskola törvényeit 1651-ből, a könyvtár-nak öt különböző időből való katalógusát és számos más érdekes adatot. Ezt a nagybecsű kútfőt a könyv függelékében egész terje-delmében közli a szerző. Megvan a „Matrix“-ban a rektornak a XVIII. századból való eskümintája. A rektortól megkövetelik az iskolai törvények, hogy a református vallásnak igaz híve legyen és ne csak az emberi tudományra, hanem a vallásra és erkölcsre is nevelje az ifjúságot. Legtöbbnyire Debreczenből, Sárospatakról, Nagyváradról, Kolozsvárról s a XVIII. században leginkább Nagy-enyedről hoztak rektort. A szerző által közölt névsor szerint hírneves férfiak is viseltek rektorságot a nagybányai iskolában, pl. az alapító Kopácsi István, Ujfalvi Katona Imre, Horti István, a későbbi erdélyi püspök, Nánási István, Buzinkai Mihály, a későbbi sárospataki professzor, Szigethi Gyula István, a ki később nagyenyedi tanár és erdélyi püspök lett stb. A rektor mellett praeceptorok vagy tanítók vezették az alsóbb osztályokat, a város választotta őket, de a tanításban a rektortól fügtek. Rendesen három-négy tanító működött a nagybányai iskolában.

Az iskolai törvények fentmaradt szövege 1651-ből és 1654-ből való. Az 1571. évi wittenbergi törvényeken alapuló debreczeni és sárospataki iskolai törvényekből készültek a schola Rivulina törvé-nyei is. Ezek szerint a nagybányai iskola anyaiskolájának Debreczen tekinthetjük, mert az iskolai törvények nagyon sok pontja azonos. Nagy hatása volt rá azonban a sárospataki, nagyváradi, kolozsvári és nagyenyedi főiskoláknak is; mert minden rektor annak a főiskolának a rendszerét követte, a melyikből kikerült. A nagybányai iskolának az elemi iskolán kívül három alsó osztálya volt, mely megfelelt a trivialis iskolának és három felső, a melyekről a főiskola nevet kapta.

A nagybányai főiskolában a nagyobb tanulók a tanárok veze-tése alatt coetust vagy kollegiumot alkottak. A coetus élén a senior állt, a ki mellett és alatt iskolai tisztviselők voltak még a contra scriba, a collaborator, a decanus, az oeconomus, a coquus, az explo-rator és a cantor. A coetus kormányozta az iskola belügyeit. A kántort kivéve, a coetusnak minden tagja togában járt. A nagybányai coetus szervezete sokban egyezik a debreczenivel, mely a sárospataki coetussal együtt a wittenbergi mintájára volt szervezve.

A seniort a coetus tagjai választották és esküvel állították be a hivatalába. A senior mellett a contra scriba működése volt a legfontosabb, a ki egyúttal ellenőrzője is volt a seniornak. Az iskolai törvények áthágóit a seniorral együtt a contra scriba bünteti és ő felelős az iskolai rendért és fegyelemért.

Thurzó könyve a továbbiakban felsorolja a főiskola fentartására tett adományokat és alapítványokat is; mert igaz, hogy a főiskolát a város tartotta fenn, de a buzgóbb polgárok is jelentékeny áldozatot hoztak az iskola fentartására. Érdekes fejezete a könyvnek a IX. fejezet is, mely a schola Rivulina könyvtáráról ad számot. A könyvtár részint ajándékozásból, részint vétel útján gyarapodott. A Matrix öt különböző időben készült könyvtár-catalogust közöl, a melyekből kiderül, hogy a nagybányai iskolának 682 műből álló könyvtára volt, legtöbb természetesen a theologiai szakhoz tartozott. Végül a X. fejezetből megtudjuk, hogy a nagybányai iskola végzett tanulói közül is többen mentek ki a külföldi egyetemekre, hogy magukat a tudományokban tovább képezzék. A város áldozatkészsége tette ezt lehetővé, de a városi polgárok is segítettek a külföldön tanuló ifjúságot. A közölt névsor arról tanuskodik, hogy a nagybányai ifjak a XVI. században a vittenbergi, később inkább a hollandiai, svájci és angol egyetemeket látogatták.

Ez rövid kivonatban a Thurzó monografiájának a tartalma. Gondosan készített könyv, a melyet adatainak bősége és a jó kidolgozás a maga nemében értékes munkává tesz. Felhívjuk rá a tanügy barátjainak a figyelmét.

Sz. F.

Lélek az, a mi megelevenít. Templomi egyházi beszédek. Írta *Nagy Vincze*, csabdi ev. ref. lelkész. 134 lap, ára 2 K. 50 f. A tiszta jövedelem ötven perczentje a Kalvineumé.

Szerző fiatal ember, a ki csak most került ki az iskolából; de írni már régebbi idő óta szokott; lapokban és önálló kötetben megjelent verseivel már írói neve is van. Most egyházi beszédei első zsengeit hozta nyilvánosságra.

Megvallom, újabb időben némi idegenkedés fejlődött ki bennem az irodalmi zsengek iránt. Még pedig azért, mert gyorsan élő korunkban az ifjú papi nemzedéket is elfogta a vágy, hogy hírneve gyorsan szárnyra keljen s azért sokszor túlkorán, sokszor éretlen zsengekkel, irodalmi zöldségekkel jelenik meg a szellemi termékek piacznán, kivált a predikáció piacznán. Ez az irodalmi kaspaszzkodás szülte az utolsó évtized nagyszámú predikáció-zöldségeit, a melyek éretlensége sok komolyabb lelkészt elidegenített a predikáció-zsengektől. A mi nem is csuda, mert a predikáció-zsengek igen sokszor nemcsak a tartalomban vékonyak, hanem szerkezet és

stílus tekintetében is a kora szülöttek szokásos gyengeségében szenvednek.

A kézalatti predikáció-kötet nem tartozik a teljesen éretlen predikáció-zsengék sorába. Fejlettebb testben fejlettebb lelket hordoz. Van eszmei tartalma. Nem egyszer megkapó az inventiója. Gondolatait irodalmi formába tudja önteni. Ezméit logikailag és szónokilag rendezni a legtöbbször képes. A nyelvet gyakran tudja a gondolatokhoz és érzésekhez idomítani. És a beszédekben többnyire van lélek, evangyéliomi lélek, a mely megelevenít; van némi erő, sokszor keresztyén erő, a mely hat, épít, gyarapít.

Ezzel az általános jellemzéssel ki is meritettem minden jó tulajdonságát annak a 22 predikációnak, a mely a Nagy Vince füzetében olvasható. Még csak azt teszem az elmondottakhoz, hogy a gyűjteményben 10 az ünnepi és alkalmi beszéd, 12 a közönséges vasárnapi predikáció, a melyeknek közös jellemző vonásuk az is, hogy mindannyian röviddek, néha talán túlságosan is röviddek.

De eme jó tulajdonságai mellett ki kell tüntetnem a beszédek gyengéit is.

Egyik gyengéje a Nagy Vince predikációinak a nem eléggé alapos bibliamagyarítás. Külsőleg, felszínesen elég jártas szerző a Bibliában; találóan idéz és elég gyakran idéz belőle: hogy úgy mondjam: van már bibliás memóriája. De a gondolkodását, az észjárását, az érzületét még nem járta, még nem hatotta át a Biblia. Nincs a szerzőnek kiforrott evangyéliomi keresztyén hittudata. Ezért aztán nem egyszer a saját gondolatait magyarázza bele a Bibliába s nem a saját esztét és lelkét idomítja és szabja a Bibliához. Így pl. „A lélek mindeneket vizsgál“ című beszédben a mindeneket vizsgáló lelket legtöbbször az ismerni, a tudni vágyó emberi lélekkel azonosítja; pedig Pál apostol a Szentlélek által újjászült emberi lélekről állítja, hogy az mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is.

Másik gyengéje e predikációknak a szerkezetbeli lazaság, néha pongyolaság; az, hogy az egyívé tartozó gondolatokat nem eléggé tömöríti egy csoportba, hanem a közelebbit mellőzi, át-átugrik a távolabbira s azután ismét visszatér a közelebbire; az, hogy az összetartozó rész gondolatokat nem tudja szabatosan a megfelelő főgondolat alá csoportosítani. E miatt a hallgatóban nem kelt egységes hatást; nem egy irányban hozza mozgásba a lelkét; csapong és csapongásaival zavarja az egységes benyomás és hatás létrejöttét, a mi pedig a jó predikációnak nélkülözhetetlen kelléke.

Harmadik hiányul jegyzem meg a stílus éretlenségét. Nagy Vince tud írni, van a stílusának egyéni jellege, íze, néhol ereje és színe is. De a stílusa még nincs kiforrva szónoki stílussá. Kenet nélkül, méltóság nélkül szükölködik. Bizonyos elnagyoltság,

csiszolatlan, fiatalos elszáradt vonul végig a beszédein. Nincs még erőteljes, kiforrott szónoki stílusa.

Ám, ha szerző mélyebbre hatol a Biblia ismeretében, ha több gondot fordít beszédei megszerkesztésére, ha stílusába is több szónoki erőt és vallásos kenetet visz be: lehet belőle jó, sőt kiváló predikáció-író. Több olyan írói kvalitása van, a melyeket ha rendszeres tanulmányokkal megerősít, tovább képez: tartalmas, építő és formás egyházi beszédeket fog írni. Ez az első zsenge feljogosít arra, hogy ezt reméljem.

A füzet kiállítása csinos, de az ára kissé borsos, a mit talán a jótékony cél érdekében tett oly magasra a szerző. —s —s.

Az 1905. évi Koszorú-pályázat eredménye. Társulatunknak a *Koszorú*-füzetek 12-ik sorozatára hirdetett pályázata a következő eredménnyel járt. Közel negyven pályamunka érkezett be a titkárhoz, a ki azokat egyik választmányi tag segítségével gondosan megbírált a közülök a tíz legjobbat kinyomatta. Az új Koszorú-füzetek czimeit és szerzői a következők:

111. füzet. Régi dicsőségünk, *Sz. Kíss Károlytól*; 112. f. Péter apostol, *Raffay Sándortól*; 113. f. A kétszeresen száműzött, *Kovács Zsigmondtól*; 114. f. Kálvin János, *Budai Jánostól*; 115. f. A beresztei lelkész, *Kóréh Endrétől*; 116. f. Imádkozzál és dolgozzál, *P. Tóth Jánostól*; 117. f. Hárfahangok, *Sántha Károlytól*; 118. f. A reformáció emlékére, *Vargha Lászlótól*; 119. f. El ne hagyd a hazát, *Löcsei S. Emmától* és *Király Bélától*; 120. f. Másdáság nélkül, *Orth Ambrusné, Maszák Vilmától*.

A többi dolgozatokat a bírálat mellőzni volt kénytelen. Némelyik teljesen értéktelen silányság. Ilyenek: „Szegény jó tanuló sorsa“, „A hitében megingott“, „A sötétségből“, „A bosszú“, „Másikban nincs elég vallásos erkölcsi iz és erő. Ilyenek: „Az Isten nem ver bottal“, „Kevélyesség vagyon a megromlás előtt“, „Egy szent képes kalvinista templom“, „Versek“, „Hazáért és szabadságért“, „A Szent Anna-tó harangja“, „Nagyanyás története“, „Tisztító tűz“, „Ne ítéljük“, „Egy kép a multból“, Harmadik csoportja a dolgozatoknak vagy tárgyánál, vagy kidolgozásánál fogva felüljár a népies iratok színvonalán. Ilyenek: „Ne ítélj, hogy te is ne ítéltelessél“, „Van-e purgatorium?“, „Jefte“, „Tégy bátran vallást a Krisztusról“, „Száz év a hugenották történetéből“, „Károlyi Zsuzsánna“, „Kocsi Csengő Bálint“, „Báró Baldácsy Antal“, „Szeretetről, türelemről“, „A legerősebb“, Tűrhető dolgozatok: „Az egyetlen“, „A lelkismeret“, de ezek közlésére az idén már nem maradt hely.

A Koszorú új füzetei, valamint a korábbiak is füzetenként 8 filléért kaphatók a M. P. I. T. főbizományosánál, Hornyánszky Viktor könyvkereskedésében, Budapesten, Akadémia-u. 4. sz.

b) Külföldi irodalom.

Kirn O.: Grundriss der Evangelischen Dogmatik.
Leipzig (Dichert), 1905. 126 lap. Ára 3 márka.

Szerző, Luthardt nagyírú lipcei tanszékének örököse, találóan mondja műve előszavában, hogy a „dogmatika csak akkor szolgál az egyetemeken az egyháznak, ha a keresztyén igazság rendszeres kifejtésében élő viszonyban marad korunk tudományos életével“. S aztán „egyházunk helyesen értelmezett íráselve kívánja meg az exegétikai és bibliai theol. kutatásoknak döntő befolyását a dogmatikára“. A mai dogmatika egyik „legsürgősebb feladatát abban látja, hogy a reformátorok vallásos erkölcsi tantartalmát koruk történetellenes felfogása köréből kiemelje s a bibliai történeti kijelentés mai bibliai theol. felfogásával összekösse“.

A mű a bevezetésen kívül két nagyobb részből áll, a melynek elseje „a dogmatikai elvek tanát“ s másika magát „a dogmatikai rendszert“ ismerteti.

A bevezetés mindenekelőtt „a dogmatika encyklopaediai állását, feladatát és módszerét“ ismerteti. A theologia, mint „a keresztyénség tudományos ismerete“, az emberi szellemi történeti élet kutatásának szolgálatában áll, a mely mint tudomány létében és fejlődésében egyaránt az élő keresztyén vallásosság és szabad tudományosság szövetségétől függ. Mivel tárgya, a keresztyénség, nemcsak történeti jelenség, hanem egyúttal egyéni és társas benső élethatalom, arra való tekintettel történeti és normatív jellegű részre oszlik. Közélebbről a rendszeres theologia a keresztyén vallásos erkölcsi személyi élet tartalmának egységes tudományos összefüggése, a melyet, mint olyat, nem a keresztyénség történeti ténye, hanem örök lényege érdekel. Dogmatikára és etikára való felosztása nem a tananyag különbözőségén, hanem a szempontok különféleségén alapul. A dogmatika a keresztyén vallásos erkölcsi életet az emberi receptivitás (hit) s az ethika, a spontaneitás (érzület és cselekedetek) képességéből folyólag fejti ki. Mindkettőt méltán egészíti ki a keresztyénség védelme szolgálatában álló apologetika. S közelebből a dogmatika feladata nem az egyházi dogmaalkotás tananyagának, hanem alapját képező eredeti keresztyén hitismeretének előadása, s nemis a keresztyén

kegyes kedélyállapotok leírása, hanem a hitben elsajátított isteni kijelentés tárgyi megértése és rendszeres kifejtése. Feladatának kifejtésében analitikai kritikái, rendszeres és apologetikai jellegű egyaránt, s mint ilyen a kijelentés bibliai bizonyosságának, az egyházi hitvallások vallásos hittartalmának, a keresztyén hitismeretek egységes jellegének s minden ízében a keresztyén vallásos igazságnak hű rajza és rendszeres kifejezése. Végül a dogmatika módszere nem az írás formai tekintélyén, hanem a vallásos történeti kijelentésnek a tapasztalati ismerettel való élő kapcsolatán alapul.

Végül egy függelékben ismerteti „az ev. dogmatika legújabb irodalmát“, s ide sorozza Beck, Hofmann, Nitzsch, Gess, Kähler, Thomasius, Kalmis, Frank, Öttingen, Luthardt, Kmels, Biedermann, Pfeiderer, Schleiermacher, Twesten, Lipsius, Martensen, Dorner, Hackenschmidt, Ritschl, Kaftan, Herrmann, Bornemann, Schultz, Lobenstein, Reischle s a történeti tárgyú kompendiumok közül Schmid, Hase és Luthardt művét.

Kirn művének kétségtelen legfontosabb, legeredetibb és szerintünk legmaradandóbb része „a dogmatikai elvek tanáról“ szól, míg magát „a rendszert“ az eddigi nyomokon építi fel. A dogmatikai elvek tanának tárgyát a keresztyén vallás lényegének, a keresztyéniség az isteni kijelentésben való alapjának, a keresztyén hittan forrásainak s a keresztyén igazság bizonyítékainak kérdései képezik. Nézzük csak egyenként e felette fontos elvi kérdéseket.

A vallás lényegének kérdésénél csak induktív történeti úton haladhatunk. Minden vallásban közös a törekvés a személyes és társas közösségi életnek egy felsőbb emberfeletti hatalom segítségével való biztosításában és kiegészítésében, a melynek alkotó elemei tehát az emberi erő által meg nem szüntethető életakadály, a jóról való tudat s az istenképzet. Kifejtésére befolyással van valamely határozott objektív élettartalom s a történeti és intellektuális fejlődés. Ez a vallás önálló élethatalom a tudománnyal és a művészettel szemben. Nem világismeretre, a világ végső immanens alapjának és okának ismeretére, hanem az ember legfőbb céljaira, egy a világ felett álló élethatalommal való személyes viszonyára törekszik a vallás. S a művészettel rokon a vallás abban, hogy felemeli a kedélyt valamely ideális világ sejtelmére és szemléletére. De míg a művészet „a természeti lét idealitását“, addig a vallás „a természet fölött álló ideális valóságot“ adja elő. Mindkettőtől főleg abban különbözik a vallás, hogy oly gyakorlati érzék hatja át, a mely csakis egy világfeletti isteni hatalommal való egyesülésében találja kielégülését.

A vallásnak e praktikus motívumában rejlik kezdettől fogva annak ethikai jellege az ember rendeltetésének végnélkül való tökéletesedésében. De joggal hangsúlyozta Schleiermacher a vallásnak kedélyi és Hegel annak értelmi oldalát. Különben a vallás az ember szellemi életének összes funkcióiban nyilvánul. Szerző helyesen így definiálja a vallást: „ein Ganzes von Gefühlen, Vorstellungen und Handlungen, die sich auf den

praktischen Zweck der Vollendung des menschlichen Lebens mit Hilfe einer höheren Macht beziehen.“ A vallás a maga eredetében sem egyoldalúan elméleti, sem gyakorlati alapon meg nem határozható. Az isteni kijelentés a természetben és a történelemben s az ember személyes életének iránta való vágya a maga kölcsönös vonatkozásában forrása a valásnak. Közelebbről a keresztyén vallás „történetileg is az egyetlen igaz és legfőbb vallás, a melynek előkészítői a természet- és törvényvallások“. Sajátos lényege a Krisztus személyisége, mint az egyetemes isteni kijelentés teljessége s a megváltás alapján valósuló istenországa e földön. Az isteni kijelentés az Isten valóságának és jelenlétének bizonyossága, a kiben a hit a legfőbb jó adóját s az erkölcsi élet tekintélyét imádjá és tiszteli. A kijelentés általános lényege az ember természeti jellegében s a világ lefolyásában s különös lényege Krisztus üdvkijelentésében nyilvánul. Ez a különös kijelentés normatív tekintélye minden vallásos élet nyilvánulásának. E tekintetben Ritschl üdvösen egészítette ki az ó-prot. dogmatika egyoldalúan intellectuális és Schleiermacher kedélyi értelmezését, a midőn a kijelentést „az istenországának a Krisztus által való történeti megállapítására vonatkoztatta“. Krisztus megváltói személyisége és műve az isteni kijelentés teljessége. Az általános kijelentés elemei a lelki ismeret, a történelemben nyilvánuló erkölcsi rend, s a természeti élet törvényszerűsége, czélszerűsége és szépsége. E kijelentés az általa eszközölt hitet igényel, mely nem más, mint az ő megváltó ereje iránt való bizalom (fiducia) s az ő igazságáról való meggyőződés (assemus).

A ker. hittan forrása az írás, a hitvallás s a hit alakjában a személyes vallásos tapasztalat. A kijelentés és az írás viszonya nem más, mint a történet viszonya a történetíráshoz. Az írás, mint a ker. igazság megismerésének forrása kegyelemeszköz és ismeretelv egyaránt. Az írás értelmezésében az orthodox dogmatika verbális inspirációjával mire sem mehetünk, mivel az írásban sok a változó személyes és történeti felfogás s még több a szöveg eltérése. A mi Krisztussal foglalkozik (Luther szerint „Christum treibt“), az a szónak legfőbb értelmében véve Isten igéje és annak tekintélye. A dogma és a hitvallás, mint „történeti és egyházi szükségesség“ nem érintheti az írás tekintélyét s a tudományos theologia szabad és benső fejlődését. A hitvallások, mint a ker. tanfejlődés történeti okmányai, az írás hitbéli értelmezésének normái. S ez vezet bennünket a katholicismus és protestantismus tanellentétére. Nem egyenjogú alakjai a keresztyénségnek. A katholicismusban sok a keresztyénség előtti élet- és világnézet, míg a protestantismus az evangéliumban kijelentett ethikai jellegű váltságvallásnak legkövetkezetesebb kifejtése. Közelebbről a római katholicismus az emberi erkölcsi cselekvőséget fölébe helyezi a vallásos üdvjónak s mindkettőnek a jogilag szervezett egyházi közösséget. Ezzel szemben a protestantismus az Isten kegyelmét függetleníti az erkölcsi cselekvőségtől, a személyiségnek erkölcsi önállóságát védi a megváltóhoz való közvetlen viszonyában s az empirikus

egyházban csakis szolgáló orgánomot lát a ker. élet ébresztése, fentartása és terjesztése művében. A 2 prot. egyház hittani viszonyát tekintve a lutheri egyház egészen Pál-féle soteriológiai jellegű, míg a református a humanizmus általános vallási és etikai gondolatait is érvényesíti az Isten és a világ közötti elvi megkülönböztetésben s az erkölcsi élet törvényszerű fegyelmezésében. „A vallásos bensőségnek s az erkölcsi tetterőnek kettős egyháza az evangélium alapjain álló egyenjogú 2 vallási individualitás, mely, mint ilyen, egymásnak negtermékenyítésére és kölcsönös kiegészítésére van hivatva.“

Kirn hittana általános alapelvei részének utolsó fejezete a ker. igazság bizonyítékairól szól. Ez elvi bizonyíték a ker. hitigazság általános érvénye tekintetében csakis az irás, illetve tartalmának személyes benső tapasztalata lehet, mivel „elméletileg a ker. igazságot beigazolni lehetetlen“. Nem elmélet tudományos, hanem személyes tapasztalati igazság, hogy „a kereszténység az abszolút személyes vallásos-erkölcsi életideál.“ Ez dönti el a hit és a tudás kérdését is, a melyet Ritschl „értékítéleteivel“ eldönteni nem lehet. A kijelentés tartartalma személyes vallásos erkölcsi élet-hatalom.

Végül magának a dogmatikai rendszernek központja az istenországának valósólása a Krisztus által eszközölt megváltás útján, a melynek 4 fődarabja e valósulás előfeltételei, továbbá maga e valósulás az istenországa Krisztus általi történeti megállapításában, a megigazító hit által való elsajátításában, s az egyház kegyelemeszközei által való közvetítésében, aztán az istenországa teljességére vonatkozó ker. remény s végül a ker. üdvismeret teljessége a háromságos Istenben vetett hit alakjában. E rendszer fölépítése az eddig ismert nyomokon halad, ép azért annak behatóbb ismertetésétől eltekinthetünk.

Kirn kompendiuma mai positiv evangéliumi ízű dogmatikai ismeretünknek egyik igen érett alakja. Meleg ev. álláspontja, erős meggyőződésű írásbeli felfogása, rendkívül gazdag hittani irodalmi ismerete s mégis szabad tudományos felfogása és világos előadása meggyőzően hat az olvasóra. Sehol semmi nyoma a német szövevényes tárgyalásnak és nehézkes fejtegetésnek. A mire szükségünk van a ker. hitismeret tárgyában, azt fejtegeti meggyőzően és rendszeresen. Kis terjedelme mellett is óriási hittani anyagot ölel föl. Megérdemelné, hogy magyar nyelvünkre is átültessük. E nemben a legmegfelelőbbnek tartom a németek gazdag hittani irodalmából.

Sz. M.

Christentum und Zeitgeist: 1. Teine P., Das Christentum Jesu und das Christentum der Apostel; 2. Dennert E., Darwinistisches Christentum. Stuttgart (Kiehmann) 1904. Ára 2.20 márka.

Van a német protestantizmusnak egy élénken szerkesztett apologetikai folyóirata. Címe: „Glauben und Wissen“. Célja a ker. világnézet s a modern szellemélet és tudományos művelődés összeegyeztetése, vagyis a bibliai keresztyénség s a modern korszellem áthidalása. Ennek a folyóiratnak külön mellékleteként jelent meg „Christentum und Zeitgeist“ cz. alatt a két szerzőnek ismertetés alatt lévő műve.

Teine, az ismert nevű bécsi theol. tanár műve a theol. tudomány legújabb feladatával, a keresztyénség vallástörténeti értelmezésével foglalkozik behatóbban. Vallástörténeti alapon, főleg a legújabb keleti ása-fások vivmányaiból kimutatja, hogy a ker. vallás a világtörténetbe való belépésekor sok oly lényegesen új gondolatelemet mutat, mely azt más vallásoktól lényegesen megkülönbözteti s mely annak diadalát biztosította. Az új vallástörténeti kutatások csak gazdagították azoknak a vallási állapotoknak az ismeretét, a melyek között a keresztyénség történetileg föllépett. Három fejezetben egyenként ismerteti e végből azokat a vallásos nézeteket, a melyek között a keresztyénség föllépett s azután külön Jézus és az apostolok keresztyénségét. Meggyőzően fejtegeti, hogy a pogányság kimerültségével szemben az ó-szövetségi zsidó vallás a keresztyénség alapja és pedig a törvény és az erkölcsiség, a végleges teljességre való remény, a monotheizmus s a próféták istenhite szempontjából egyaránt. Ez oldaláról az ó-szövetség igazán nevelőmester a Krisztusra s a keresztyénség vallástörténeti útegyengetője. Az ó-szövetség típusa és előkészülete a keresztyénség jövődjéé teljességének. Azért oly tanulságos a keresztyén theologusra.

S azért mégis lényegesen különbözik a Jézus vallása Mózes és a próféták vallásától. Jézus sajátos vallásos hite és istentapasztalata abban van, hogy Isten a személyes életközösségben nyilvánuló szeretet, mely az ember részéről az istenfűségben nyer erőt és életet. Mint zsidó messiás lépett föl, azért azonban a messiási eszme csak tökéletlen kifejezése annak, a mi Jézus valójában volt, mi mellett főleg az ő egyetlen hivatásának tudata tesz bizonyosságot. Absolute új gondolat Jézus keresztyénségében az istenországáról, az erkölcsi törvény követelményeiről és halála megváltó és kiengesztelő jelentőségéről szóló vallása is, a melylyel szemben az ó-szöv. vallás csak gyenge árnyéknak mondható. Istennek szabad bűnbocsátó atyai szeretete a bűnös emberiség irányában annak megmentése céljából, csak a keresztyénségben található.

Dennert „Darwinistisches Christentum“ cz. műve abból az alkalomból készült, hogy *Naumann* „Briefe über Religion“ cz. műve megjelent. *Naumann*, az ismert nevű szocialista papi író, darwinista alapon egy új keresztyénséget konstruál, a melyről szerző minden elismerése mellett

is azt mondja, hogy hamis alapon épült föl s e modern keresztyénség igen ingatag alapon áll. Természetbölcséleti alap az, a melynek rugója a létért való küzdelem s a természetes kiválasztás ismert darwinista dogmája. Szerinte e dogma „halálos ágyán van, s többé fel nem támasztható“. Fejlődése, a melyet hirdet, nem vallásos erkölcsi, hanem természetbölcséleti fogalom, mely hamis premisszákból kiindulva, hamis eredményre is vezetett. Pedig egész művelődésünk nem természetbölcséleti, hanem keresztyén vallásos erkölcsi jellegű s ebben van annak jövődő fejlődése és rendszeres felfogása is biztosítva. S aztán nagyon erőltetett Naumannnak az az okoskodása, a melylyel éles határvonalakat emel a keresztyénségnél az élet és a személyiség s a tan és a dogma között, valamint hibás az is, hogy a személyes életközösség és tapasztalat rovására mindenütt az értelem világával azonosítja a keresztyénséget. Pedig a keresztyénség első sorban az érzés és akarat s csak azután az értelem s a világnézet dolga. Jól mondja a szerző, hogy Naumann „modern keresztyénsége“ nem más, mint a valódi hit- és életerős evangéliumi keresztyénség meggyöngült alakja, a melynek jellemző sajátága a valódi vallásos erkölcsi lelkiületet és ételeven felfogást nélkülöző merő negatio. Főleg Jézusról szóló felfogása mutatja, hogy ppsychologiai jellege mellett érzéke sincsen Krisztus megváltói személyisége és műve iránt, a min épen nem enyhít az a körülmény, hogy az evangéliumot nemzetgazdasági és politikai normának használja. Végezetül megemlítjük még azt is, hogy *Dennert* az az ismert nevű ker. természettudós, kinek „Das Christentum und die Naturwissenschaft“ és „Es werde!“ cz. apologetikai jellegű tartalmas művei szélesebb körökben is ismeretesek.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi június hó 1-től augusztus 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület 50 K, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyház 50 K, Erdélyi ev. ref. egyházkerület 100 K, Dunántúli ev. ref. egyházkerület 25 K, Pesti ev. ref. egyházmegye 50 K.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Dévai ev. ref. egyház (5 K), Érmelléki ev. ref. egyházmegye, 1904-re; Czeglédi ev. ref. egyház 20 K, Pozsonyi ev. lyceum tanári kar 1903 és 1904-re; Szent-iványi József, Liptó-Szent-Iván, 1904 és 1905-re; Alsószabolcs-hajduvidéki ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Sándor János Miriszló, Hajdúhadház ev. ref. egyház, Eperjesi ev. theol. tanári kar, Nagyhonti ág. hitv. ev. egyházmegye, Molnár István Nagykálló, Zágoni ev. ref. egyház, Lakatos Samu Marosvásárhely, Füzy János Göncz (6 K), Takách László Budapest, Hódossy Lajos Kercza, Törökbecsi ev. ref. egyház, Gecse Géza Galos, 1900—1904 évekre: Sütő László Oszró, 1903—1905. évekre Dókus Gyula S. A. Ujhely 1903-ra: Incze Lajos Vizakna; 1904 évre: Kovács Sándor Vajdahunyad (6 K), Fekete Gyula Nagykikinda, Palóczy Czinke István Rimaszombat, Rimaszombati ev. ref. egyház, Kiss Dániel Szap, Úrházy Lajos Lovasberény, Antal Gábor Komárom, Ringbauer Gusztáv Rajka, Lähne Vilmos Sopron, Dókus László S.-A.-Ujhely, Segesváry József Kántor-Jánosi, Pancsovai ev. ref. egyház, Kolozsváry Antal Fejérd, Hosszrúpályi ev. ref. egyház, Vékony Sándor Mezőtur; 1902 és 1903-ra: Vajda Ferencz Székelyudvarhely; 1904 és 1905-re Balogh Ferencz Debreczen.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Barla Jenő Kisújszállás, Földes György Zabola, Földváry László Vácshartyán, Szabó Bertalan Boba, Révész Lajos Debreczen, Czirbusz Endre Kondoros, Zarándi Bertalan Kisgyőr, Simon Mihály Szkáros, Pataky János Mátyinka, Görgei János Nagyida, Karai Sándor Debreczen, Zalai ág. hitv. ev. egyházmegye, Pázmán Vincze N.-Oroszi, Mihálovics Samu Bér; 1906-ra: Csiky József Medgyes; 1904-re: Gratz Mór Kolozsvár, Nagy Kálmán K.-Tarján, Gaskó Gyula Pancsova, Mór Elek Ung.-Pinkóc; 1904 és 1905-re: Kádár Lajos Nagykanizsa, Horváth István Bürkös; 1903 és 1904-re: Kemény Frigyes N.-Kikinda, Terray Gyula Rozsnyó.

5. Könyvekért: Hornyánszky Viktor czégtől 678 kor. 12 fill.

6. Károli-alap javára: Hornyánszky Viktor czégtől: Koszorú füzetekért 1497 kor. 78 fill., Házi kincstárért 1229 kor. 40 fill.

7. Kamatok: takarékpénztári betétkamat 88 kor. 97 fill.

8. Befizetett alapítványi tőkék: Dévai ev. ref. egyház 200 kor., Dunántúli ev. ref. egyházkerület 1000 kor., Antal Gábor ev. ref. püspök Komárom 200 kor.

Összesen befolyt 5884 kor. 27 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 szept. 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékoztás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigelé 16 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 12—13 ív terjedelemben. Eddig 4 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Ahitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. V. kötet: *Kenessey Béla: Női jellemképek*. VI. kötet: *Raffay Sándor: Jézus példázatai. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 120 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a szerkesztő-titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. sz. a.) bejelenti. *Pártfogó* tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,
THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

VÁNDORGYÜLÉSI EMLÉKKÖNYV
ÉS
TÁRSULATI ÉVKÖNYV.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1905

TARTALOM.

I. A soproni Emlékkönyv tartalma.

	Lapszám
1. A keresztyén szabadságról. <i>Kenessey Béla</i>	3
2. Vallásos és hazafias költemények. <i>Sántha Károly</i>	11
3. Imádság az Istentiszteleten. <i>Antal Gábor</i>	17
4. Egyházi beszéd az Istentiszteleten. <i>Zábrák Dénes</i>	22
5. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Hegedüs Sándor</i>	32
6. Egyházi kérdések. Felolvasás. <i>Zsilinszky Mihály</i>	35
7. A M. Pr. I. Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	45
8. Haladó protestantizmus. Felolvasás. <i>Bernát István</i>	52
9. Muzsaji Wittnyédy István. Felolvasás. <i>Payr Sándor</i>	64
10. A csepregi hitvita. Felolvasás. <i>Thury Etele</i>	113
11. A soproni vándorgyűlés krónikája. <i>Krónikás</i>	151

II. Társulati Évkönyv.

1. Jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	164
2. Választmányi ülések jegyzőkönyve	173
3. A soproni vándorgyűlés jegyzőkönyve	180
4. A tisztikar és választmány névsora	185
5. Számadás, költségvetés, vagyonkimutatás	186
6. A kiadványok raktárjegyzéke	188
7. A társulati tagok névsora	190

TÁRSULATI ÉRTESETŐ.

1. A **Házi Kincstár** VI-dik kötete gyanánt megjelent és a *segítő tagoknak* 1905. évi könyvilletmény gyanánt megküldetik: *Raffay Sándor: Jézus példázatai* című munkája. Gyönyörű munka, melyre Társulatunk összes tagjainak és könyvterjesztőiknek a figyelmét különösen fölhívjuk. Tartalma: Jézus példázatainak népszerű magyarázata. Terjedelme 20 iv. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

2. Ugyancsak a **Házi Kincstár** sorozatában a III-dik kötet: *Szabolcska Mihály: Áhitat szeretet* cz. vallásos és családias költemény-gyűjteménye II-dik kiadásban; továbbá *Kenessey Béla: Női jellemképek* című kitűnő művének I. kötete (a Házi Kincstár V. kötete) a minap hagyta el a sajtót. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

A **Házi Kincstár** eme kötetei megrendelhetők a Társaság főbizománjosánál, Hornyánszky V. könyvkereskedésében Budapest, Akadémia bérháza.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁGNAK

1905. SZEPTEMBER 26. ÉS 27. NAPJAIN SOPRONBAN TARTOTT

KILENCZEDIK VÁNDORGYŰLÉSÉRŐL.

HOZZÁCSATOLVA A TÁRSASÁG

1904-IKI ÉVKÖNYVE.

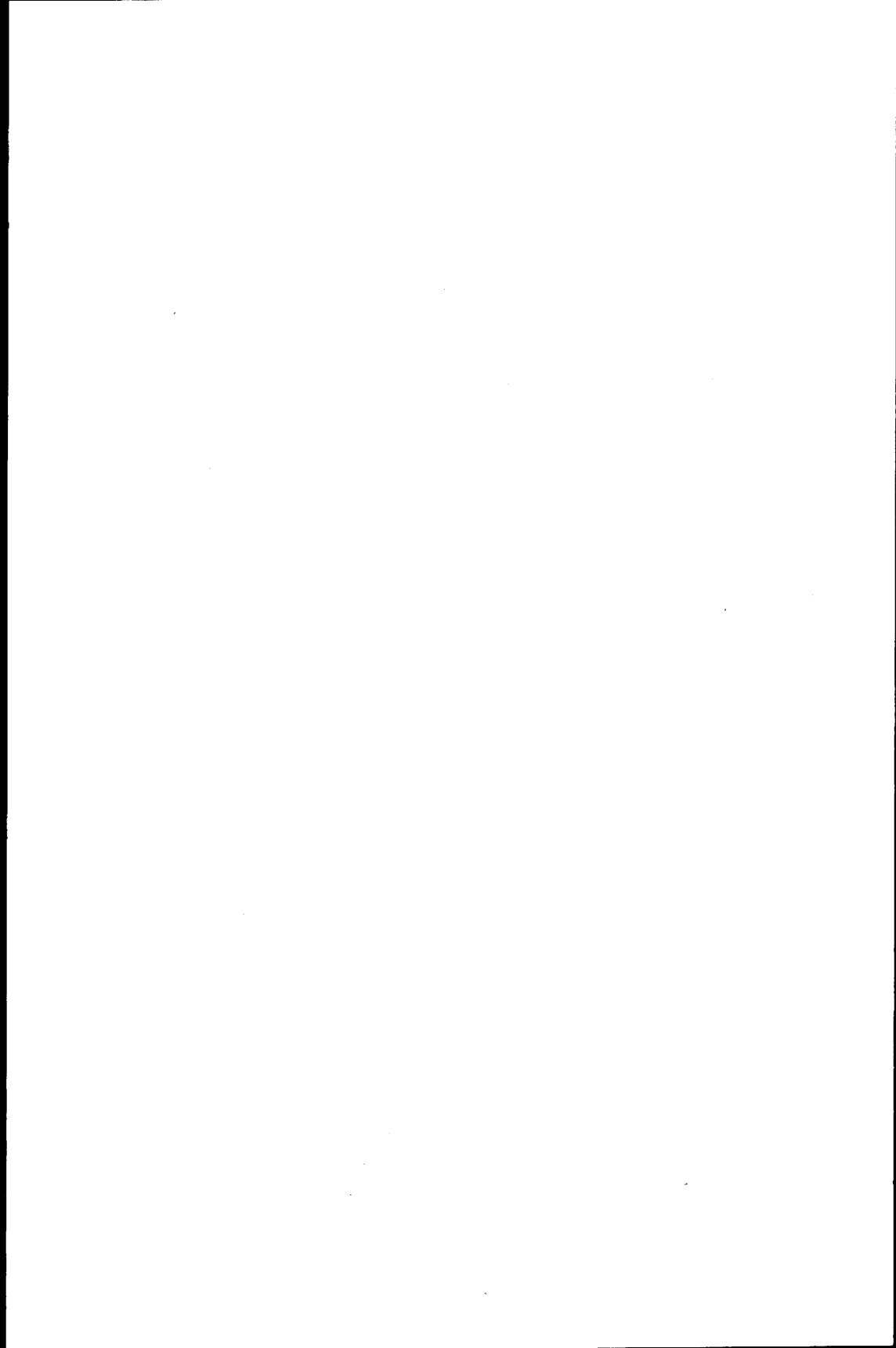
SZERKESZTETTE

SZÓTS FARKAS,

THEOLOGIAI TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1905.

I.

A keresztyén szabadságról.

(Elmondott szept. 26-án a vallásos estén.)

Tisztelt közönség!

„A szabadságban, a melylyel minket a Krisztus megszabadított, álljatok meg!“ (Gal. V. 1.)

Ne lepje meg önöket, hogy ebben a régi protestáns városban, a melyben már közel négyszáz esztendő (1522) óta hirdettetik „az Isten gyermekeinek felséges szabadságáról“ szóló evangélium, ebben a 118 éves templomban, a melynek falai talán már maguktól is megszólalnának és a protestáns szabadságról beszélnének, ha az emberek ajkai elnémulnának, mert a prot. prédikátorok egész hosszú sora szólott már benne hol mennydörögve a lelkiismeret leigázása ellen, hol prófétailag jósolva a keresztyén ember szabadságának megvalósulásáról, hol meg intve, hogy „ne kötelezzétek meg ismét magatokat szolgálatnak igájával“, és hogy ebben a protestáns körben, a melyben ha egyénileg a legkülömbözőbb életfelfogásunk, világnézetünk és gondolkozásmódunk van is, abban mindnyájan megegyezünk, hogy minden néven nevezhető emberi szabadságnak, lett légyen az egyéni, társadalmi avagy nemzeti, politikai szabadság, mindenha, születése első órájától fogva épen a protestantismus volt nemcsak a zászlóvivője, de a legerősebb előharczosa s hogy az alkotmányos nemzeteket mi protestánsok neveltük föl: mondom ne lepje meg, hogy üdvözlő köszöntés helyett Pál apostolnak azokhoz a galácia-

beliekhez intézett intésével szólok, a kik ott állottak az örvény szélén, hogy visszaessenek ama szolgálatba, a melyből az evangélium, a honnét az Úrnak Lelke csak az imént szabadította ki őket. Nem lehet elégszer magunk elé tartani ezt az intést, hogy valahogyan el ne felejtkezzünk arról a felséges küldetésről és elhivatásról, a melyet az Úr éppen és egyenesen reánk protestánsokra bizott, hogy legyünk eszközök az Úrnak kezében az egyesek, a társadalmak és nemzetek szabadságának megvalósításában.

Engedjék el, hogy még csak meg se említem, hogy az Isten gyermekeinek ama felséges szabadságától, a melyről Luther a maga korszakos, alapvető munkájában olyan, az egész középkori világot sarkaiban megrendítő erővel szólott s a mely munkában minden nyilatkozat nemcsak szó, de mindenik egy-egy reformáló tény volt, milyen messze szakadtunk egyénileg és egyházilag. Félek, hogyha erről kezdenék beszélni, egyik szemrehányás a mást érné s utoljára a legnagyobb szemrehányással Önök illetnének engem és elismerem, hogy méltán, mert egyenesen azt mondhatnák, hogy kishitűségemben féltém *Annak* az ügyét, a kinek pedig minden hatalom adatott mennyen és földön és a kinek uralkodnia kell örökkön-örökké, hogy meghajoljon előtte minden térd, földieknek és mennyieieknek térdek.

Nem, még csak nem is intek, hanem egyenesen felhivok mindenkit a jelenlévők közül, hogy abban a szabadságban, a melylyel a Krisztus megszabadított minket, álljon meg!

Értik-e, tudják-e, hogy ez a szó: „szabadság“, egy egész óriási történetet tár fel előttünk, történetet, mely az ég és föld között folyt le? E történet egyes fejezetei az ember ősállapota, a bűnbeesés és a megváltás

A szent könyv arról tesz tanúbizonyságot mindjárt a legelső lapján, hogy az Úr az embert a maga képére és hasonlatosságára teremtette. Ott ragyogott az arcán „az Isten szépsége,“ mint a zsoltáriró mondja és beállított e világba az Istennek minden gazdagságával és szentségével; belépett ide a mennyei eredet nemeslevelével és az örökkévalóságot biztosító *salvus conductus*. A mi őslényegünk az *Istenfiúság*,

a *szentség* és vele együtt a *szabadság*. Az ősi, az eredeti bélyeg homlokunkon az Isten pecsétje (Jelen. VII: 3.) és a mi ősi, eredeti ruhánk a tisztaság fehér meze.

Nincs-e ennek a mi őslényegünknek még most is ott a nyoma abban a csodálatos, delejes varázsban, a mi egy csecsemőnek a tiszta tekintetében lakik? „Ah, hisz az égből jöttek a kicsinyek, ők is, mint mi és tiszta kérdő szemükből ezt olvassuk: Nagy testvérem, bizonyosan sok rossz bántja a te szivedet, sok por van a te szárnyaidon, mióta szárnyra keltél; de én már csak köszöntlek azért. Ime az üdvözllet onnan felülről az égi otthonból!” (Hedenstjerna Alfréd.)

És csakugyan annyi por ül a szárnyainkra, hogy alig tudjuk azokat meglebbenteni. Gyengeség, gyarlóság, vétek és bűn pora. Bizonytalanság, aggodás, kétségeskedés, félelem és rettegés pora. És azok a szemek, a melyek ott gyönyörködtek az Úrban, nem mernek vakító fényességébe beletekinteni, mert megemésztő tűznek látják. (És. XXXIII. 14.) Azok a fülek, a melyek odafenn az Ő beszédeit hallgatták, most eltelve a föld zajától, nem értik Őt meg, s a kezek, a melyek az Ő kezébe téve olyan biztonságban érezték magukat, a földi létért való küzdelem ökölharczából mocskosan nem mernek hozzányúlni, nem merik még csak palástja szélét sem érinteni. És nő, egyre nő a távolság, az áthidalhatatlan ür és lesz az ember az anyagnak, a testnek, a bűnnek, a törvénynek és a félelem lelkének rabszolgája, zsoldja pedig a halál, az ember lényegének ez a legelkeserítőbb, legkegyetlenebb és legvisszataszítóbb lerombolója.

És megfigyelték-e már, észrevették-e, hogy van bennünk valami, a mi egyszerre megmozdul, felujjong, a mint a Jézusról csak szó is esik? A szívek megdobbannak, a szemek megélnkülnek, az érdeklődés egyszerre feléje fordul és nézük-nézzük Őt és látásával nem tudunk betelni. Igen, mert lelkiismeretünk a mellett tesz tanúbizonyságot, hogy a mi ősi eredeti lényegünket látjuk benne megtestesülve. Az ember Jézus megjelenésével lépett be e világba történeti valóságként az ős emberi typus. „Ime az ember!” Az ő lénye minden emberekhez átvezető hid. Érezzük, hogy igazi emberi

voltunk az ember Jézusban van és benne és általa őslénye-
günk: a szentség és szabadság megint érvényesülhet.

Nézzük és álmélkodva csodáljuk, a mint a maga szellemi szabadságával ott áll egy egész ellenséges világ közepette és vívja harcát korának, népének uralkodó gondolataival, meggyökeresedett felfogásával, vallási és erkölcsi világnézetével s egy pillanatra sem rettent meg sem a farizeusok és irástudók annyi ravaszkodó, törbe ejteni akaró kérdése, sem pedig a végrehajtó római hatalom tekintete. Ime a szent és szabad ember ős típusa! Az önmagunk szellemi szabadságát érezzük minden szavában, minden tettében ott lüktetni és lelkiismeretünk azt mondja: Ilyen minden emberi tekintetől és érdekektől szabadoknak kellene nekünk is lennünk!

Nézzük és bámuljuk *Azt*, a ki a vihartól hányt hajóban nyugodtan alszik, a kit az elemek csatája nem félemlít meg, a ki minden aggodalomtól szabadon oda tudja hajtani fejét a hajó tatjára, hiszen mennyei édes Atyja ölébe hajtotta le. És ebben a nyugalomban azt az aggodalmaktól és minden félelemtől szabad embert nézzük, a milyenek mi is volnánk, ha úgy tudnánk, ha úgy éreznénk, mint Jézus tudta és érezte, hogy az Atyának kezében van és Atyja szeretete veszi körül védő szárnyaival.

Őslényegünk szentségének és szabadságának felséges vonásait szemléljük Jézusban, a mint a halállal, a félelmek e királyával szemben is teljesen szabad. A Golgothára vezető úton is még ő vigasztalja a körülötte zokogókat; a kereszt kinjai között is bűnbocsánatot ad és imádkozik azokért, a kik őt halálra kergették. „Isten fia volt!“ — tör ki a pogány százados. Önkényt érzi, lelkiismerete mondja: ilyen szabad csak Isten fia lehet és a mi lelkiismeretünk is e mellett tesz tanubizonyságot.

És milyen diadalmasan, milyen szabadon állunk meg annál a sirboltnál, a melyben husvét reggelén csak a halotti leplek találtatának, de a melyből angyali szó hallatszék: „Mit keresitek a holtak között az élőt? Nincsen itt, hanem feltámadott!“ Az ényészet, a mulandóság, a megsemmisülés nyü-

göző rabszolgaságától levert lélek széttépi bilincseit s szabadsága érzetében felharsan az ének:

„Él a Jézus, a mi fejünk!”

s jó rá a visszhang:

„Győzelem, győzelem!

Ellenség meggyőzetett!”

hogy azután megnyugvással zengje tovább a biztatást:

„Nincs már szívem félelmére

Nézni sírom fenekére!”

A megváltottak és megdicsőültek égi kara pedig onnan felülről szól alá: „Az idvesség a mi Istenüinktől, a ki a székből ül és a Báránnytól!” (Jelen. VIII : 10.) Nincs más név megnyen és földön, a mely által megtartathatnánk, csak a Jézus neve.

Igazán csak az tesz szabaddá mindentől, test és anyag nyűgeitől, tekintetek és érdekek bilincseitől, félelmek és aggodalmak lánczaitól, bűn és halál békóitól, a mi az örökkévalóságot tárja fel előttünk. Az érdekel csak, az után vágyódik csak lelkünk, a mellett tesz lelkiismeretünk csak bizonyosságot, a mi a szabadság és vele együtt az élet megnyerését célozza. Azt a háromezer lelket ott Jeruzsálemben a feltámadott Jézusról szóló prédikáció hódította meg; mert abban a pillanatban felébredt bennük az ősz teremtettség öntudata, a mely minden emberben ott szunyadt. Érvényesültek ősi erői és a szabaddá lett lelkek teremtettek új viszonyokat. Az örökélet lehelete a mint megérintette őket, szabadokká lettek s megérezték, hogy a ki a Jézusban hiszen, már általment a halálból az életbe.

A szabadság pedig tulajdonképpen nem egyéb, mint az az erő, az a képesség, a melylyel az egyén a maga benső, legsajátosabb lényegét, személyiségét kifejti. A szabaddá lével a fejlődés kezdete. A Jézus által való megszabadíttatás az ember újjászületése. Innen kezdődik az életben való növekedés az Úr Lelkének hatása alatt. „A hol az Úrnak Lelke van, ott van a szabadság!” (II. Kor. III. 17.)

„A szabadság az isteni természetesség helyreállítása” —

mondja egy kiváló gondolkozó s szerinte ez a maga bibliai értelmében a legpositivebb fogalom, a mit csak az ember gondolhat, mert ez tesz bizonyosságot isteni voltunkról, ez tiltakozik a bűn uralma ellen és ez teszi lehetővé a legmagasabb fejlődést a Jézus Krisztus uralma alatt.

De nem megyek tovább a fogalmi meghatározgatásokban. Hiszen úgylát az a bajunk, hogy mindazt, a mi a Bibliában mint az isteni életnek ténye van feltüntetve: mi mind fogalmakká és eszmékké párologtattuk el; holott az Isten még soha sem kérdezősködött az emberek tudása és felfogása felől, soha nem azt vette számba, hogy mit és miként határozott meg, hanem mindig csak lelkiismeretünk és cselekedeteink felől tudakozódik.

A szellemi szabadságot is nem meghatározni, hanem azt élni kell. A szabadság erejét megmagyarázni nem lehet; hanem azt tapasztalni kell. Az erő pedig az Istennel és a Jézus Krisztussal való közösségből származik. Isteni szabad életet csak az isteni szabad életerők hozhatnak létre.

Nekünk protestánsoknak, a kiket a lelkiismereti szabadság éltető lelke szült és nevelt föl, nemcsak önmagunknak kell ebben a szabadságban megállanunk, hanem nekünk mint zsengeknek közre kell munkálnunk a világmegváltás felséges céljában. Az egész teremtett világ még mindig sovárog az Isten fiai dicsőségének megjelenése után (Róm. VIII. 19 s köv.), hogy megszabaduljon a rothadandóságnak rabságától. Mi reánk bízott egyen-egyen és egész egyházunkra, hogy megállván abban a szabadságban, a melylyel a Krisztus minket megszabadított, mint az Úrnak hivatalosai és választottjai terjesszük ki azt az üdvöt, a mely az evangéliumi erőkből származik. Nekünk egyenként és összeségünkben oda kell mindnyájunknak állanunk az életnek ama fája alá, a mely tizenkét gyümölcsöt terem és a mely fának levelei a népnek egészségekre valók (Jelen. XXII. 2.) és a gyümölcsökből két kézzel osztogatnunk, hogy mindenek tápláltassanak az örök életre, a mely nélkül nincs és nem lehet szabadság.

Te Neked pedig Magy. Prot. Irod. Társaság, oda kell állanod az élet vizének partjaira és közvetlenül onnét kell

meritened, a hol az Úr trónjánál ennek forrása buzogva tör elő, hogy irodalmilag te is az isteni étellel táplálj minden lelket, hogy lehessenek szabadokká. Te magad meg ne kötözd semmiféle érdek szolgálatának igájával, hanem állj meg abban a szellemi szabadságban, a melynek légkörében születél és növekedtél!

A lelkek forronganak. A szivek nyughatatlanok. Az emberek elégedetlenek. Mindennüen csak panasz hangzik. Jogok és minden néven nevezhető szabadságok után sovárognak. Össze-
gyülekeznek, szövetkeznek, egész phalanxokba tömörülnek, hogy egyesült erővel vivják ki azt, a mit a szétszórt egyeseknek megnyerniök lehetetlennek látszik. Nemzeti életünk is megint a koczkarázás kinjait érzi s

„Vár tétován a nép, remegve bölcse,
Vakon előtte kétség és homály“

(Arany J.)

és a míg az egyik pillanatban sovároghva óhajtjuk, hogy

„Idő! szakadna bár méhed gyümölese!“

a másikban már remegve kérjük:

„Ne még, ne még, — az istenért! — megállj!“

Ha az Isten egyházának, ha az ennek keretén belül alakult társaságoknak valaha volt a társadalmi és nemzeti élet vezetésére, fejlesztésére hatásuk, úgy ma mindenikőjüknek szászorosan kell éreznök egyes tagjaikban és összeségükben ezt a misszót is, hogy megértessék mindenkkel, hogy társadalmilag és nemzetileg is a szabadság csak úgy érhető el, csak úgy valósítható meg, ha az egyének szellemileg szabadok. A szellemi szabadság forrása pedig csak az örök élet.

„A keresztyén ember szabados úr mindenek felett és senkinek sincs alárendelve,“ de egyszersmind „a keresztyén ember szolgálja mindeneknek és mindenkinek alárendeltje.“ — E két tételből áll a protestántizmusnak ama szabadságlevele, a melyben Luther oda állította a világ elé a keresztyén ember lelkiismereti szabadságának jogos követelését.

Próbáljuk meg, hogy mindennek szolgáljunk szeretettel és érezzük magunkat minden kötelességünknek alárendeltjeiül: meglátjuk, hogy akkor szabadok leszünk mindenektől és senkinek e földön nem leszünk alárendeltjei, hanem csak annak a mennyei hatalomnak, a ki azt ígérte: „Én élek és ti is éltek!“

„A szabadságban, a melylyel minket a Krisztus megszabadított“ állj meg én népem, állj meg én egyházam és ne kötelezd meg magadat szolgáltnak igájával! Ámen.

Kenessey Béla.

II.

Vallásos és hazafias költemények.

(Felolvasta szerző a vallásos estén.)

Az igaz Istentisztelet.

Bujdosom ittlenn a porban,
S kérdezem: az Isten hol van?
Hol vagy Uram? hogy áldjalak,
Tiszteljelek, imádjalak!
Oh, mutasd meg fénylő orczád,
Én ugy kívánkozom Hozzád!
Akkor nyugszik meg csak szívem,
Ha szárnyaid alatt pihen.

Hol találalak? Hova menjek?
Királyi széked a mennyek;
Lábaid zsámolya a föld,
Jelenléted mindent betölt.
A porszem, a messze csillag,
A fűszál, a virágillat
Mind azt súgja: Van, van Isten,
Hogy óvjon, áldjon, segítsen.

Megjelensz Te Uram nékem
A világ történelmében;
Népek tenger-áradatját
Te kezeid igazgatják.

Halad éltem kis hajója,
 Azt is a Te karod ója.
 Hajnal szárnyán messze szállnék:
 Ott vagy — Te fény, én az árnyék.

Égnek-földnek Fejedelme,
 Léted kutatja az elme;
 S míg az ész keres Tégedet,
 Megtalál a hit s szeretet.
 Áldlak, Uram, mert látlak itt,
 Lát lelkemnek szeme, a hit;
 S a ki szeretetre lobban,
 Az Benned él, Te is abban.

Az egek-egei Téged,
 A Te örök dicsőséged
 Be nem foghatják — mennyivel
 Kevésbé, oh Isten, e hely.
 De ki magát megalázza,
 Annak mennyország tornácza
 A templom, hol Téged áldunk,
 S arczra borulva imádunk.

Ének zajdúl szikla-hitben:
 „Erős várunk az Úristen!“
 Mint lágy szellő sóhajt a szó:
 „Oh könyörgést meghallgató!“
 Ima szárnyal galamb-módra,
 Oda, hol az Isten trónja,
 S megtér olajfa levéllel,
 Békességgel és reménnyel.

Ige zendül. A ki hallja,
 Annak Istennek hatalma
 Hívó lelkének üdvére —
 Jőjj vándor e hives érre,

S alélt lelked megnyugoszik,
 Soha meg nem szomjuhozik.
 Fájó sebre, égő könyre
 Balsamir az Élet Könyve.

Felséges Isten, légy áldott
 Szent Fiadért, ki megváltott!
 Templomodba add, siessek,
 S élő templomod lehessek.
 Hadd lépjek Krisztus nyomába,
 Megbocsátva, türve, áldva.
 Ez lesz, meglelve Tégedet,
 Az igaz Istentisztelet!

Sántha Károly.

Kereszt alatt.

Fényes betűk, Isten kezével írva
 A magas égre: nap, hold, csillagok:
 Ha a keresztet vállam már nem bírja,
 Kérlek, könyörgök: vigasztaljatok!
 Gyermek módjára oh hadd kibetűznöm,
 S a hit betűit gyöngyként sorba fűznöm:
 A ki a kezdet és a végezet,
 Az mindent bölcsen és jól végezett.

Néma tanúi vagytok ős időnek,
 A zürzavarból hogy lett szép egész,
 Amint az évek Oczeánba dőlnek
 S megint új század születik s enyész.
 A mint a népek föl- s alámerülnek,
 Az érző szívek sirnak és örülnek;
 Mert népnek és egyénnek czélja egy:
 A boldogság, míg napja száll, lemegy.

Tanúi vagytok, hogy a föllegekben
 Az Úristen szól, hogyha mennydörög;
 Szélvész ha zúg-búg, szellő hogyha lebben,
 Ő int szeliden, Ő sűg, az örök.
 Balsamot Ő hint, ha beáll az este,
 A mint a harmat füvet-fát megeste,
 S alélt növény és szomjas völgy-halom
 Megfürdik hűs, pirosuló hajnalon.

Tanúi vagytok, hogy uj-uj tavasszal
 Tapsolnak a fák bimbós ágai;
 A kis madárka nagy Istent magasztal,
 És mindenek készek Őt áldani.
 A lomha rög is megmozdul s kizöldül,
 Csillogó porszem égre száll a földről,
 Virág nyíl, szent jelül a sir felett:
 Vár még reánk egy uj, szebb kikelet.

Megszaggatott szív, én szorongó szívem,
 Miért epesztenéd úgy magadat?
 Viseld, a mit az Úr reád mért, hiven
 S alázkodjál meg a kereszt alatt.
 Aranyat tűz, lelket tisztítja bánat,
 Szűrő tüskéje is van a rózsának —
 A fény árnyat vet, a nap után jön éj,
 Bánatos lélek, nyugodj meg s remélj!

— Fényes betűk, Isten Lelkétől írva
 A Bibliában, égi szózatok:
 Ha a keresztet vállam már nem bírja,
 A Krisztus ajkán vigasztaljatok!
 Gyermekek módjára oh hadd kibetűznöm,
 S a hit betűit gyöngyként sorba fűznöm:
 A ki a kezdet és a végezet,
 Az mindent bölcsen és jól végezett!

Sántha Károly.

Rákóczi.

Rákóczi Ferencz hajh, rég ideje halva,
 Messze idegenben porladozik hamva.
 Messze idegenből hazaszállt a lelke,
 S szép Magyarországot nagy lelke, az áldott,
 Végig átölelte.

Oda borul sirva magyarok szivére:
 Buzog-e még vajjon az apáknak vére?
 Ver-e még önzetlen e szegény hazáért?
 S mely vértanúk álmán ragyogó szivárvány —
 A szent szabadságért?

Oh te porig sujtott, viharoktól edzett,
 Testvértelen ágú büszke magyar nemzet,
 Mikor a próbákon kinzó sebed égett:
 Hányszor jöve hozzád! Megtörülé orczád,
 S rajt' a verejtéket.

Nézd, kicsap a sirból a tüze, haragja,
 S a lantra, az ajkra s kard élire rakja:
 Petőfi, Kossuth szól. Seregeink nőnek —
 Gyásza, dicsősége felírva az égre
 A mesés időnek

Most is hazajöttél. Nyugovásod nincsen —
 Ver, újra ver, oh nép, a Teremtő-Isten.
 A régi gonosz kéz s a régi nagy átok:
 Az egyetlenség — ez a két ellenség
 Tör magyarok, rátok.

Jöjj, szörnyü tusánkban, lánglelkü apostol,
 Bűnünkre lecsapva, mintegy tüzes ostor.
 Nagy szellemed, oh hős, hogyha ide lebben
 S megihletli lelkünk: veled egygyé leszünk
 A honszerelemben!

Itt vagy. A szív érzi a te közelléted,
Kétség köde oszlik, a reménység éltet:
„Feltámad e nemzet!“ Soha meg nem halhat,
Örök tűz lesz nálunk s drága talizmánunk
Itt nyugovó hamvad!

Sántha Károly.

III.

Imádság az Istentiszteleten.

Nagy Isten, mennyei Atyánk! a ki szent Fiad által megalapítottad és Szentlelked erejével tartod fenn a te anyaszentegyházadat, áraszd ki reánk ez órában Szentlelked kegyelmét, hogy gyűljön lángra szivünkben a vallásos hitnek és buzgóságnak, az anyaszentegyházunkhoz való hűségnek és ragaszkodásnak tüze s lássék meg ennek áldásos hatása evangéliumi anyaszentegyházunk életében. Ámen.

Világok ura, nagy Isten! Végetlen hatalmú és kibeszélhetetlen bölcseségű Valóság! Hálával és alázattal borul le előtted e helyen, a te élő hit és testvéri szeretet által édes hazánk messze vidékeiről ide összevezérlett néped, hogy dicsőítse a te Nagyságodat, a mely kitetszik minden alkotásodból, a melyeket erőd és bölcseséged úgy a természet, mint a kegyelem országában létrehozott és kérje a te kegyelmedet azon munkáihoz, a melyek segélyével az anyagi jólét, a szellemi és erkölcsi tökéletesedés pályáján előre haladhat.

A te lételed örök, nem volt kezdete és vége sem lesz soha, a pusztuló és támadó világok annak csak pillanatait jelzik, mi pedig, a földnek legnemesebb teremtményei testi életünkre nézve csak maiak és tegnapiak vagyunk. Nemcsak egyénenként, hanem nemzedékenként és fajonként is olyan a mi életünk a tiédhez képest, mint a végetlen tenger sima tükrén feleszálló buborék.

A te mindenhatóságod alkot és rombol egész világokat; térben és időben kiméri azok határait, a melyeket által nem hághatnak.

A te bölcseséged tüzte ki minden létezőnek rendeltetését és a te kegyelmed szolgáltatja az egyénnek, családnak, nemzetnek a kijelölt céljához szükséges eszközöket.

A te mindentudóságod ismeri a multat és a jövőt, nincs előtte semmi rejtély és titok, mi pedig gyarló értelmünkkel fennakadunk az előttünk folyó események szövevényeiben is, szűk korlátok közé szorított előrelátásunkkal csak a sötétben tapogatódzunk. Sokszor előttünk van az, örvény a mely elnyeléssel fenyeget bennünket és mindazt, a mi nekünk kedves és drága, és mi azt nem látjuk, hanem rohanunk a veszedelem felé.

Hála neked jó és kegyelmes Atyánk, hogy gyarlóságunkban gyámolul és segítségül adtad nekünk a te kegyelmedet, az élet darabos és sötét útjain vezetőül és világító fáklyául a te szentigédet, a melyek, ha utánuk indulunk, megőriznek bennünket mind az elbukástól, mind az eltévelyedéstől.

Egyedül a te szentigéd lehet az élet utain biztos vezérünk és mégis, hányszor indulunk el és járunk a mi saját gondolataink útján, az emberi szívnek gyarló kívánságaiban, hirdetjük elménk színes káprázatainak világboldogító voltát, ezzel csaljuk meg magunkat és áztatjuk, félrevezetjük embertársainkat.

Óh, mert évezredek tapasztalata igazolja, hogy nincs egyetlen emberi eszme, a mely az idővel magát le nem járta volna, nincs egyetlen, a mely, ha meg tudott is valósulni, az emberiségnek általános, vagy csak egyeseknek is állandó és tartós boldogságot tudott volna biztosítani; erre csak egyedül a te szentigédben kijelentett örök igazságok képesek, a melyek állandók, mindeneket, a kik azokat megismerik és követik, boldogságra és üdvösségre vezérelnek. Ezen örök igazságok adják meg minden emberi tudás igaz értékét, ezek nemesítik meg az emberi kebel minden érzelmét, ezek teszik áldást árasztóvá az embereknek különben egymással sokszor ellentétes törekvéseit.

Hála legyen neked, jó Atyánk, Istenünk, a kegyelemért, hogy magadat és szent akaratodat az emberiség örök üdvére kijelentetted az Úr Jézus Krisztus által, a te szentigédben s

az abban foglalt igaz tudományt elterjesztetted és lassanként közkincsévé teszed az egész emberiségnek. Óh, mert a te igaz igéd lett az emberiség nemesebb lelki életének táplálója, az erénynek és tiszta erkölcsnek élesztője, tenyésztője, az általános emberszeretetnek és testvériségnek biztosítója és erősítője. A földi örömnél magasabb örömet érünk szívében, óh Atyánk, a midőn látjuk, hogy a mi haladás az emberiség életében történt, a társadalmi, családi, állami élet alakulásában, mindaz a változás, a mi az emberiség igaz javára szolgált, a te örökbecsű szentigédből vette eredetét s azok által kezdeményeztetett és vitetett keresztül, a kiknek kebelében élt a te benned és a te szent fiadba vetett megingathatatlan hit.

Azért is neked adunk hálát Atyánk, Istenünk, hogy a midőn a te szentigéd tiszta világa emberi találmányok által elhomályosított, a midőn annak tiszta fénye a hatalmasok önző célja érdekében külső szertartások és az erőszak által az igazságot szomjuhozó nép lelkétől elzárattott: a te szentlelked mindenható ereje titokzatosan megérintette azon nemesebb lelkeket, a kik nem törődve semmiféle emberi tekintetekkel s elszánva magukat az igazság diadaláért minden áldozatra, a te szentigéd véka alá rejtett világát az asztalra helyezék. Ezen hithősök, a keblükben élő erős, megingathatatlan hit és az igazságért minden áldozatra kész elszántság által népek, nemzetek felvilágosodásának, lelki és polgári szabadságának lettek úttörői és diadalra juttatói a te kegyelmedből, oh, mert Atyánk te, az erős hithez hegyeket megmozdító erőt csatoltál s az elszántságnak és áldozatkészségnek biztosítottad az igazság diadalát minden földi hatalommal szemben.

A te szentlelked ajándékából, a te szentigédből vették a mi dicső elődeink, a reformátorok, azok társai és utódai azt a tántorithatatlan erős hitet és hősieles elszántságot, a mellyel megalapították édes hazánkban evangyéliomi anyaszentegyházunkat a próféták és apostolok fundamentomain, a melynek szegletköve a Krisztus, megállottak szilárdan a legnagyobb veszedelmek és megpróbáltatások között s áldozatkészségük

által erős bástyákat emeltek anyaszentegyházunk védelmére az iskolákban.

Atyánk, Istenünk, a kinek ereje a mustármagból terebélyes fákat növeszt, a ki a kis források s azokból eredő csergedező patakok vizét úgy vezeted, hogy folyamokká egyesülve képesek legyenek hátukon nehéz gályákat hordozni, ültessd mindnyájunk szívébe az erős hitnek, a lelki buzgóságnak magvát, nyisd meg keblünkben az igaz vallásos buzgóság forrását, hogy dicső őseink példájából erőt és elszánt-ságot merítvén, váljunk mindnyájan egy akarattal lelkes bajnokaivá az evangyéliomi hittel párosult felvilágosodásnak és lelkiismeretszabadságnak, terjesztőivé és gyakorlóivá az egész emberiséget átölelő s mindeneket boldogító keresztyéni és felebaráti szeretetnek. Hogy így magyarországi evangyéliomi egyházunk, a melyet dicső elődeink hitereje, tudománya, bölcsesége, áldozatkészsége nehéz küzdelmek és szenvedések között megtartott, a melynek szelleme legbiztosabb és leg-erősebb tényezője az emberiség haladásának, a haza jólétének, a nemzet szabadságának és boldogulásának: ne gyengüljön erejében, áldásos hatásában most a mi közönyösségünk, erőtlenségünk, tehetetlenségünk folytán, a midőn annak erő kifejtését, haladását és virágzását külső akadályok többé nem gátolják.

E végre Atyánk, értesd meg mindnyájunkkal, hogy az igaz vallás lélek és élet, melynek át kell hatni egész valónkat, életünk minden viszonyait és csak akkor vagyunk méltók arra, hogy Krisztusról keresztyéneknek neveztezzünk, ha a Krisztus él mi bennünk és mi Ő benne. Óh kérünk, Atyánk, segíts erre minket szent lelked erejével és áldd meg magyar protestáns irodalmi társaságunknak úgy mostani, mint ezen irányban végzendő mindenkori munkáját mennyei kegyel-meddél.

Áldd meg a gyülekezetet, a mely e helyen telepedett békességgel és virágzással.

Áldd meg e várost jóléttel, nemes törekvéseiben sikerrel, a különböző társadalmi osztályok és vallásos felekezetek közötti egyetértéssel.

Áldd meg édes magyar hazánkat testi és lelki áldásaid bőségével, hogy lehessen ennek népe boldog és megelégedett. Tartsd meg épségben alkotmányát, növeld dicsőségét, egyesítsd a haza egész népének, minden nemzetiségének összes vágyait és törekvéseit egy közös szent érzelemben, a haza igaz szeretetében.

Áldd meg földi királyunkat, a haza atyját békés, boldog országlással, hogy megértvén e nemzet óhajtását, reményeit, törekvéseit, találhassa fel mindig trónjának legbiztosabb támaszát hű magyar népének szeretetében s ez által legyen életének alkonya nyugodt és boldog, melyre később boruljon a sötét éj.

Áldd meg magyar protestáns egyházunkat, hogy terjeszthesse a tiszta evangéliom áldást és üdvöt árasztó szellemét minél több sikerrel, minél szélesebb körben, vívja ki a tudomány terjesztése, az erkölcsök nemesítése, a lelkek ég felé emelése által minden jók elismerését és álljon fenn, virágozzék áldásos működésben az időknek végéig. Ámen.

Antal Gábor.

IV.

Egyházi beszéd az Istentiszteleten.

Aldások Atyja, Urunk,
Előtted leborulunk ;
Szent áhitattal néped
Hálát rebeg tenéked :
Örök igéd fátyláját
Szemünk előtt meggyújtád,
Es egyszülött Fiadat
Meváltásunkra adtad.
Im ma is esdve kérünk,
Lelked legyen vezérünk ;
Oh áldd meg ünnepünket . . .
Oh vonj magadhoz minket !
Amen.

Ünneplő keresztyén hívek !

„Áldott, a ki jött az Úrnak nevében ! Áldunk titeket,
kik az Úrnak házából valók vagytok !“

A királyi zsoldárnak eme ujjongó szavaival köszöntlek titeket, ez ünnepélyes órában, testvéreim a Krisztusban, kik mint szent Sionunk éber őrállói, mint az evangyéliomi felvilágosodásnak és keresztyén szeretetnek buzgó apostolai, mint a tiszta erkölcsök és önzetlen hazafiság illatos virágainak ápolgató kertészei és a testvéri egyetértésnek, az összetartozandóság érzetének csüggedetlen úttörői, hazánk közeli és távoli vidékeiről, az ország szívéből, a Kárpátok és erdélyi havasok égbenyúló bércei közül és a téjjel, mézzel folyó Alföld délibabos rónáiról, itt, a nyugoti határszélen — három és fél millió evangyéliomi protestáns lélek képviselőjében összesereglettetek, hogy ez évi vándorgyűlésteken is újra ragyogtassátok a ti világosságotokat s köztünk is építsétek Istenországát, a próféta ama ihletett szavai szerint: „Oh mely szépek e hegyeken az evangyéliomhirdetőnek lábai, a ki bé-

kességget hirdet, örömet mond a jóról, szabadulást prédikál, ki azt mondja a Sionnak: Uralkodik a te Istened!“ (Ésaiás 52, 7.)

Lelkem egész melegével üdvözöllek titeket, Sopron sz. kir. városának évezredes falai között. A hol egykor a hajdani Róma legióinak világhódító fegyverei csillogtak, ott ma a keresztyén művelődés békés hírnökei ütöttek tanyát; a hol még előbb az ősrégi kelták sírjai domborultak, ott ma a Krisztusban új élet tenyészik; a hol egykor az avar nép építette sánczeit, ott most a szelid Múzsák diszes templomai állanak, melyekben a tudományszomjas ifju nemzedék szivja magába a magasabb eszményekért való lelkesedést; a hol egykor ádáz harci ágyúk reszkettették meg a levegőt, ott ma a tudomány és művészet, a hazafias érzület és messze szétágazó keresztyén jótékonyság talált meleg otthonra. Üdvözöllek titeket e több mint negyedfél száz éves népes gyülekezet kebelében, mely lankadatlan hitbuzgóságban és evangéliomi áldozatkészségben, miként a kegyes atyák idejében, a százados küzdelmek alatt, ugy ma is, a nyomasztó viszonyok között is, másoknak követendő példányképpül szolgál; itt e szent helyen, a hol az Úrnak annyi hűséges szolgálja tett már bizonyosságot a Krisztusról, — a hol az igazság után éhező és szomjuhozó lelkek immár századok óta keresnek és lelnek naponként megalégitést, vigaszt, üdvösséget.

„Ítthon“ vagytok ti mi köztünk; mert a mi sziveinket is ugyanazon nemes eszmék dobogtatják, mi is ugyan azon magasztos célokért lelkesedünk, harcolunk és fáradunk, a melyek a ti lépteiteket irányították.

Áldottak legyetek, a kik jöttetek az Úrnak nevében! Kísérje áldás és jó siker buzgó törekvésteket!

De áldunk titeket is, kik az Úrnak ezen házából valók vagytok, a kiket e szent gyülekezet tagjai közül a harangok hívó szózata ide, Isten házába vonzott, a kik e lélekemelő ünnepélyen megjelentetek, hogy egyházas érzületetek, hitbuzgóságtok szent tüzét uj lángra lobbantsátok, hogy a távolból ide siető testvérek és hitrokonok hitén épüljetek s a mennyországba vezető úton egy lépéssel ismét előbbre haladjatok.

Atyafiúi szeretettel köszöntlek mindnyájatokat és kérlek, hogy anyaszentegyházunk építésének dicső munkájában kiki a neki juttatott talantom mértéke szerint, buzgón és szívesen vegyetek részt.

„Szégyen reá, ki lomhán vesztegel,
Dicsőség arra, a ki dolgozik.“

De mielőtt e szent munkáról bővebben is megemlékeznék, jertek, a közös áhitat szárnyain emelkedjünk fel a szeretet nagy királyához, ő tőle kérvén segédelmet — ünnepi karénekb.

Karének.

Alapige: Ézsaiás 62, 10—12.

Testvéreim az Úrban! Nagy költőnk szerint Rachelt gyermekeinek holtteste feletti kesergéséből is felemeli és szent lelkesedésre ragadja az a tudat: az Ige, az Eszme él és diadalmaskodik.

Felolvasott alapigéinkben pedig az Úrnak ihletett prófétaja az elhanyagolt, a porig alázott Jeruzsálem romjai felett — megfélekedve a szomorú jelenről, hymnusi szárnyalással zengi a dicső jövőt, mely Isten népére a Messiás eljövetelel fog felvirradni. A miről a próféta jövendölt, bekövetkezett, a Messiás immár eljött.

S midőn én ma magyarhoni prot. egyházunk magasztos ünnepélyén újszövetségi Sionunk oszlopférfiát látom e szent helyen buzgó áhitatban, tetre kész lelkesedéssel egybegyűlkezve, — nem állok meg a jelen sebeinek céltalan fessegetésénél — nem kesergek a multak könyekre indító szenvedéseim, nem rajzoló az atyáink nehéz küzdelmeit, megteszi azt sokkal behatóbban és kiváló szakértelemmel magyar protestáns irodalmi társaságunk tudományos és népszerű kiadványaiban: én szent bizalommal a jövőbe irányzom tekintetemet s hirdetem a mi Sionunknak megépíttetését, felvirágzását, az evangéliomi világosságnak és szeretetnek diadalát. „Még jönni kell, még jönni fog egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez százezrek ajakán.“

„Ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti atyátoknak, hogy adjon tinéktek országot.“

Igen, az Úr, szentegyházunk feje és mindenható védője adja minékünk az országot és dicső győzedelmet, de maga a lelkes kis sereg sem vesztegelhet tétlen, ölbe tett kézzel, hanem bátran és kitartóan forgatni kell a léleknek fegyverét, mely az Istennek beszéde, minden vigyázással és könyörgéssel, igazmondással és békességgel.

Halld tehát, szent gyülekezet, a buzdító szózatot:

Építsétek serényen Istennek országát!

1. Menjetek be a kapun, a hitnek fáklyájával.
2. Csináljatok utat, a szeretetnek tevékenységével.
3. Emeljétek zászlót, a diadal reményével.

Teremts bennem tiszta szívet, ó Isten és az erős lelket
 újítsd meg én bennem. Ne vess el engemet a te orczád előtt
 és a te szent lelkedet ne vond meg én tőlem.
 Építsétek serényen Istennek országát!

I.

MenjeteK be a kapun a hitnek fáKlyájával.

„MenjeteK által, menjeteK által a kapukon . . . mond-
 játok meg a Sion leányának: Ime, eljött a te Szabadítód.“
 Így sürgeti a próféta Izrael fiait, hogy lépjenek be Isten
 országába s miként a példázatbeli szüzek, úgy ők is a hit-
 nek ki nem alvó lámpájával induljanak a közelgő völegény
 elé, hirdetvén az ő eljövételét az egész népnek; mert drága
 kincseket, mennyei javakat, istenfiúságot, örök életet hoz az
 magával hódoló hiveinek. Az új szövetség új életet teremt.
 Itt már nem a törvény száraz betűje, hanem a szívnek őszinte
 vágyódása egyesít Istennel s nem az áldozatok gomolygó
 füstje, hanem a töredelmes léleknek gyermeki odaadása hat
 fel a mennyei Atyának trónjához.

ÉbredjeteK tehát, mert ime „a nép, mely sötétségben
 jár, lát nagy világosságot, a kik a halál árnyékának tarto-
 mányában ülnek, azoknak világosság támad.“ (Es. 9, 2.) A
 mit a próféta jövendölt, immár régesrégén beteljesült. Isten
 országa köztünk van, bennünk él a Krisztus eljövetele óta.
 Gyújtsátok meg azért a hitnek fáKlyáját, hogy meglássátok
 és másoknak is megmutathassátok azt.

Az Isten képére teremtett embernek van még egy hatod-
 dik érzéke is, a hit, melylyel az igaz boldogság alapjául szol-
 gáló erkölcsi törvényeket megértjük, mely a föld porából egy
 magasabb eszményi világba emel, szóval Isten országát fel-
 tárja előttünk. A hol ez az érzék eltompult, ott Isten fainak
 nyelvét nem értik, ott hiába való a mi prédikálásunk, ott az
 anyagiság fojtó gőzkörén túl emelkedő nemesebb, ideális czé-
 lokat hiú ábrándnak tekintik s gúnyos mosolylyal fogadják,
 miként a költő a hitetlenség és babona setét korszakát meg-
 személyesítő tudóssal mondatja a husvétii diadalhirre: „Sze-
 lid, hatalmas égi zengzetek, a porban mért kerestek engemet;
 ott szálljatok, hol lágy kebel dobog; . . én hallom az ígét,
 de hinni nem tudok“. (Faust.)

Ezt a hatodik érzéket gyógyítsátok; az evangyéliomi
 hitnek világával menjeteK be s vezesséteK be a tévelygő vándor-
 dorokat, az anyagiság sivar pusztságában elepedt lelkeket

Isten országának gyönyörűséges füves helyeire és kies vizei mellé.

Korunk az úgynevezett felvilágosodás elektromos fény-árjában úszik, büszkén repül előre a gőz és villany szárnyain, de vajjon megtalálta-e már a lázas nyugtalansággal keresett boldogságot? . . . Kérdezd meg akár azt a selyem függönyök mögött, terített asztala mellett is néha-néha felsóhajtó életunságot, akár azt a nyirkos viskójában mogorván, ököltre szorított kézzel átkozódó elkeseredést s megkapod a választ. — A füstölő gyárak, a zakatoló gépek, a zajos népgyűlések és törvényhozó testületek lelki békességet, benső megnyugvást, életkedvet nem gyártanak. Majd az elbizakodottság, majd a kétségbeesés, a büszke dacz és gyáva lemondás, a kitörő jókedv és a jajgatás szeszélyes hullámain hanyódik gazdag és szegény, tudós és tudatlan egyiránt. S vajjon miért? Mert elvesztették a hit iránytűjét, mert kialudt keblükben az Istenben vetett bizodalomnak éltető szikrája. Óh nyissátok meg szemeiket s gyujtsátok meg előttük — a testi vágyak csalócsaló lidérczfénye, az álműveltség vakító tűzijátéka helyett a hitnek szelíd, alvó napvilágát, hogy az idegen földről visszaláljanak az apai házba!

Panaszkodunk, hogy ez ideges nemzedékből kihalt az erkölcsiérvés, a józan életbölcseesség, mértékletesség és szerény megelégedés; hogy mind ritkább lesz a lelkiismeretes hűség, megbízhatóság és egyenes jellem, — ellenben dudva módra burjánzik fel a nagyvási hóbot, az oktalan fényűzés, a szívtelen önzés és szédelgés, mely az egyént, a családot és társadalmat a tönk szélére juttatja, az egyház és az állam sikeres működését megbénítja. Igen, mert kiapadt amaz ősi erényeknek kútfeje, a hit, mert elfogyott eme kóros nyavalyák gyógyító balzsama, az isteni félelem; mert e kor fiai eldobták maguktól s rég elfeledték azt a csudaerejű talizmánt, azt a drága örökséget, mely kegyes atyáinkat jó és balsorsban egyaránt boldogította, vigasztalta, erősítette, — az imádságot.

Tudjátok-e, mi az a harmat, mely az egyház veteményes kertjének, az iskolának már-már lankadó virágait felüdíti és egy új, egészséges nemzedéket nevel? Tudjátok-e, mi az a fűszer, mely a mi igehirdetésünket és lelkipásztorokadásunkat izletessé teszi? az a mennyei erő, mely minket kitartásra ösztönöz, szántó-vető munkálkodásunknak bő aratást biztosít, az anyaszentegyházról elhidegült nyájat ismét az Úrnak oltára körül gyűjti, szóval, falun és városban, kicsinyek és nagyok között új szellemet teremt? . . . A hit, e csudálatos varázshatalom,

mely a földet a mennyel, a mulandót az örökkévalóval, a bűnös embert a szent Istennel köti össze.

„Hogy ha annyi hitetek volna — mondja az Úr — mint a mustármag, ezt mondanátok im e hegynek: Menj el innét amoda, elmenne és semmi lehetetlen nem volna néktek“. (Máté 17, 20.)

Mózes erős hitének vesszejével forrást fakaszt a sziklából, hogy szabad hazába vándorló népét megítassa. Krisztus öt kenyérrel és két halacszával 5000 éhezőt elégitett ki a pusztában. Erre hivattattál te is, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, ez a te szent feladatod is, evangyéliomi kereszténység.

Tápláljátok az éhezőket az életnek kenyérével, üdítsetek fel a szomjuhozó lelkeket, a hitnek éltető forrásvizével . . . Ne tiltsátok el őket, mint ama lelketlen pásztorok egykor a Reguelnek leányait eltaszították a kútforrásól (II. Móz. 2, 17.), hanem merítsetek nekik és nyájaiknak, miként ott Mózes cselekedte; ne zárjátok el előttük Isten országát, mint ama kép-mutató farizeusok és irástudók, a kik felett Jézus nyolcz-szorosan megismétli a kárhoztató ítéletet: Jaj néktek! hanem inkább gyűjtsétek őket össze hitüinknek fejedelme körül, miként abban az apostolok buzgólkodtak; ne csaljátok meg őket, mint ama középkori hűtlen sáfárok, követ adván az egyház gyermekeinek kenyér helyett és kigyót, mikor azok halat kértek (Máté 7, 9.) — ne saját bölcseségetekkel, hanem a tiszta evangyéliommal kínáljátok meg őket, miként Isten lelkének erejében nagy reformátoraink tették.“ „Ti vagytok e földnek savai, ti vagytok e világ világosságai, nem rejtethetik el a hegyen épült város.“ (Máté 5, 13, 14.) Menjetek be a kapun szent buzgósággal . . . gyűjtsatok világosságot, építsetek az újszövetségi Siont a hitnek, a belső meggyőződésnek törhetlen erejével és Jövel igazság lelke, Néped hozzád, kiált, Keblünket fénynyel töltsd be, Oszlasd a bűnt s homályt. Szívünkben gyújts szent lángot, Te ihlesd meg nyelvünk Krisztusról bizonyosságot, Hogy bátrabban tegyünk.

II.

Csináljátok utat a szeretet tevékenységével.

„Csináljátok utat a népnek, töltsétek meg, töltsétek meg az utat, hányjátok ki a köveket!“ Így buzdítja Esaiás a választott nemzetséget a bevonuló király útjának egyengetésére. S vajjon mik azon árkok és túskebokrok, melyek a Szabadi-

tót népe közé nem eresztik s mik ama nehéz, éles kövek, melyek az Üdvözítőnek s vele Isten országának diadalszekerét megakasztják még ma is? Nem szükség kérdeznünk. Hisz tudjuk, hogy ő a békességnek és szeretetnek fejedelme, a kinek bölcsője felett mennyei seregek zengik: Békesség e földön! a ki így búcsúzik tanítványaitól: „Új parancsolatot adok néktek, hogy egymást szeressétek: a mint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást“ (Ján. 13, 34.), a kinek úgy örök lénye, valamint egész földi pályafutása a végtelen szeretet. Az fáj neki, hogy ez a szeretet, melyet már a Teremtő az ember szívébe oltott, melyet már Mózes Izrael népének lelkére kötött, melyet Ő szűkkeblű korlátaitól megszabadítva egyetemes alapokra fektetett és országának sarkalatos törvényévé avatott, még maig sem valósulhatott meg teljesen. Pedig tagadhatatlan, hogy minden egyéni, családi és társadalmi jólét a szereteten alapszik. Tudomány és művészet s mind az a bámulatos haladás, melyre korunk oly büszke, a szeretet éltető melege nélkül üres csillogás, fagyos hegytető, melyen minden tenyészet kihalt.

Azért int a próféta: Hajigáljátok ki a köveket, miket a szűkkeblű elfogultság az útba hengerített! irtsátok ki kebletekből az irigységet, bosszúállást, haragtartást és gyűlölködést, melyek vérengző vadállatok módjára tépik, szagatják a társadalom testét s fütik a poklot már e földön az elkárhozott lelkek számára. Keresztyének, Isten fiai, testvérek, szeressétek egymást!

Oh vajha gyenge szavamat meghallhatnák az egymás ellen fegyverkező országok és birodalmak, melyek új meg új gyilkoló szerszámok kitalálásában s földrengő hadseregek felállításában meritik ki erejüket; — az egymással farkasszemet néző pártok, melyek a nemzet erejét megbénítják s a békés fejlődést lehetetlenné teszik; — a gyűlölködő nemzetiségek, melyek egymástól a létjogot is megtagadni szeretnék s versengéseik-messze üzik körükből a béke szelid galambját; — a keresztyén türelemről megfeledkező vallásfelekezetekben, melyek békés együttlaks helyett viszálykodás égő üszkét dobálják a közös hajlékra; — az egymás ellen agyarkodó társadalmi osztályok, a hol a ragyogó pompa és az éhező nyomor között áthidalhatatlan mély és fenyegető ür tátong, a hol a létért, a mindennapi kenyerét való ádáz küzdelemben az erős a gyengét kizsákmányolni, irgalmatlanul eltiporni törekszik.

Oh, hát arra van-e kárhozzátva ez a szegény emberiség, hogy története testvérgyilkossággat kezdődjék és rettenetes testvérharczczal végződjék, a hol óriási kavardásban mil-

liók fenik egymás ellen fegyvereiket, a hol az elesettek halál-hörgése és jajkiáltása érzéketlen siket füleket talál?! . . .

Avagy csupán az önző nagyravágyásnak, a féktelen szenvedélynek van-e létjoga e földön, — az egyetértés, a felebaráti szeretet, az önfeláldozó hűség csupán üres beszéd, gyenge madárdal-e, melyet elnyel a viharos tenger zúgása?! . . .

Nem, szeretteim az Úrban! A szeretet erőse a halálnál. „Azért jöttem, hogy e világra tüzet bocsássak és mit akarok, ha immár meggerjedett“ (Luk. 12, 49.), azt mondja az Úr. Igen, a szeretetnek szent tüzét hozta ő le az árva földre, hogy azzal az emberiséget egy nagy családdá olvassza össze és hogy a tűz immár meggerjedett, annak bizonyosságai a krisztusi szeretet által létrehozott különféle jótékonyági intézetek és belmissziói mozgalmak, melyek Isten országának eljövételét megkönnyítik tanubizonyossága annak legközelebb ezen mi vándor-gyülekezésünk és közös isteni tiszteletünk, melyen a két prot. egyház kezét fogva, egyesült erővel építi Isten országát.

Azért is, ne csüggedj el kicsiny sereg! ha e nagy világ nem veszi is észre buzgólkodásodat, kiki a-maga kised körében egyengesse az Úrnak útját. Hányjátok ki a fen héjázás és önhittség rút köveit, irtsátok a rágalom és bosszúvágy szűrő tövisbokrait, töltsétek meg az utat, a hol azt a párt-szenvedély és gyűlölködés mélyen kimosta. „Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur.“ A viszály kietlen pusztasággá tarolja a zöldelő virányt, a szeretet édenkertet varázsol a pusztaságba. — Tanuljunk Üdvözítő Jézusunktól, a ki szelid és alázatos szívű volt, s szálljunk le a büszkeség törékeny létrájáról a inséggel küzdő szegény nép közé s vigyünk melegséget, vigaszt, gyógyírt annak elfásult szívébe. Nyájasság és szíves jóindulat töltse ki és hidalja át a társadalmi ellentéteket; fűzzük szorosabbra azt a meglazult köteléket, mely a munkásosztályt, a nagy tömeget a gondviselő mennyei Atyával összeköti.

A hit gyökere, a szeretet virága a közjólétnek; a hit a termő fa, a szeretet édes gyümölcs; a hit üdítő forrás, a szeretet a veder, melylyel meritünk. Meríts és kínáld meg tehát a szomjuhozó lelkeket.

Még ha talán jutalmad félreismertetés, gúny és hálatlanság lenne is, ne szűnjél meg szeretetet gyakorolni, hogy méltó fia légy a te mennyei Atyádnak, „ki az ő napját feltámasztja mind a gonoszokra, mind a jókra és esőt ad mind az igazaknak, mind a hamisaknak.“ (Máté 5, 45.)

Csináljatok utat a népnek! Te lelkész, a szószéken és a lelkipásztorkodás sokszor göröngyös útjain, te tanító, kire

az egyház és haza reménye bízott, növendékeiddel való érintkezésben, te családanya és anya, házi tűzhelyed körül, te egyháztag, hivatalos foglalatosságaid közben és magánéletedben, szóval és tettel légy mindenkor hirnöke, üttörője a szeretet királyának, tudván, hogy „ti választott nemzetiség, királyi papság, szent nép vagytok és oly nép, melyet Isten sajátjának tart, hogy annak hatalmas dolgait hirdessétek, a ki titeket a setétségből az ő csudálatos világosságára hívott“. (I. Pét. 2, 9.)

Ha igaz hittel gyakoroljátok a szeretet cselekedeteit, akkor a ti Siont építő munkátok hiábavaló nem lehet. Azért is bátran

III.

Emeljetez zászlót, a diadal reményével.

„Emeljetez zászlót a népekhez és nevezik ötet szent népnek, az Úrtól megváltottnak; te pedig neveztetel: megkeresztetett városnak, nem elhagyatottnak.“

Ily élénk színekkel festi a lánglelkű próféta az új Jeruzsálemnek boldog jövődjét, dicső győzedelmét.

S mi, kik e jövődölés teljesülését látjuk, szárnyaszegett lélekkel porba hullva kétségbeeshetnénk-e a jövő felett?!

„Szerelmes atyámfiak, erősen és mozdulatlanul álljatok, bővelkedvén mindenkor az Úrnak dolgában, mivelhogy *tudjátok*, hogy a ti munkátok nem hiábavaló az Úrban.“ (I. Kor. 15, 58.)

„Mondottam, ember, küzdj és bizva bízzál!“

Az ember tragédiájának eme végszava legyen a te jelmondatod, *magyar prot. irod. társaság*.

Emeljetez zászlót a népekhez! Mig a zászló, erős kézben tartva, fenlobog, bátran, halálmegvetéssel küzd és győz a sereg. S te kiejthetnéd-e valaha kezedből a szent lobogót, melyre evangyéliomi felvilágosultsággal párosult odaadó szeretet, vallásos hittől áthatott hazafiság és feddhetetlen erkölcsi tisztaság van írva? s az utadban álló nehézségek láttára csüggedten lerakhatnád-e a fegyvert?! „Quid times? Caesarem vehis!“ így biztatja a római hadvezér a hullámlzó tengeren jajgató hajóst; „Mit féltek, óh kicsinyhitűek!?“ így dorgálja az Úr a viharban reszkető tanítványait.

Ha a nagy reformátor, Luther, nem tudta volna, kinek ügyét hordozza vállain, akárhányszor a zárda nyugalmas csendjébe menekült volna az ádáz küzdelem teréről. De nem! „Én semmivel nem gondolok, az én életem is nekem nem

drága, csak elvégezhessem örömmel az én futásomat és a szolgálatot, melyet vettem az Úr Jézustól, hogy bizonytságot tegyek az Isten kegyelmének evangéliomáról.“ (Csel. 20, 24.) A nagy apostolnak eme elszánt vallomása lelkesítsen téged a munkának terhe alatt. A világ végre is belátja, hogy te a közjó érdekében harczolsz s végre is győzelmi babér ékesíti homlokodat. „Ha Isten velünk, ki lehet ellenünk?!“

Ám jószolgasson elbukást az irigység s rángassa felettünk a halálharangot a káröröm, mondván: A protestantismus hajója léket kapott az anyagi szegénység mind élesebben kiszögellő szikláin, az áldozatkésztségre immár képtelen hivek meg nem menthetik azt, a segítségül hívott állam gyámolító karjai között pedig megfulad, — avagy a hitközöny, a részvételenség homokzátányán megfeneklik, a hol ma már nem csupán az előkelők, hanem a köznép is hidegen, érzéketlenül nézik annak vergődését; s ha a révészek ügygyel, bajjal tovább vontatják azt, belekerül a szocziálismus fenyegető örvénybe, használható részeit pedig magához vonja a hatalmas római mágneshegy: — mi nem veszjük el bátorságunkat, mert a setét fellegek közül is biztatólag szól hozzánk egyházunk feje, a Jézus Krisztus: „Kősziklán építettem fel az én Anyaszentegyházamat és a pokol kapui nem vehetnek azon diadalmat.“ (Máté 16, 18.)

Ám zúgjon a vihar, ám recsegjenek a hajó bordái; ám forduljanak el egyes hálátlan gyermekek nevelő édesanyjuktól, az egyháztól, ki önkeblén táplálta őket s szívtelenül, megtagadva a szülői hajlékot, induljanak e világ csábító tündére után: azért mi nem csüggedünk, mert tudjuk, hogy miénk a jövő, azért mi lelkesen emelünk zászlót a népekhez a győzelem biztos reményével, így énekelvén a Kórah fiaival: „Az Isten a mi oltalmunk és erősségünk és igen alkalmas segítségünk a mi nagy nyomortságainkban. Ezekéért nem félünk, ha föld megindulna is; és ha szintén a hegyek a tenger közepibe bémerülnének is. Még ha zúgnak és felmerednek is az ő vizei; és ha annak háborgása miatt a hegyek leomlanak is. . . . A seregeknek Ura velünk vagyunk!“ (Zsolt. 46, 2—8.)

A vészjósoknak csak egy feletetünk, kishitű testvéreinknek csak egy vigasztalásunk, lelkes munkatársainknak csak egy buzdításunk, s a velünk ünneplő közönségnek csak egy ajándékunk van:

„Erős várunk nekünk az Isten!“
Amen.

Zábrák Dénes.

V.

Elnöki megnyitó beszéd.

(Elmondott a diszülésen, szeptember 27.)

Mélyen tisztelt diszülés! Úgy a t. polgármester úrnak Sopron nemes városa, valamint az esperességi felügyelő úrnak az esperesség és egyházközség részéről történt szíves üdvözlete mélyen meghatótt. Mert a mily igazán és szabatosan fejezték ki társulatunk törekvéseit és szellemi irányát: ép oly meleg testvéri szeretetet és emelkedett felfogást tanúsítottak; a mire igyekezni, a mit elérni nekünk is egyik legfőbb törekvésünk. Kifejezték azt a protestáns solidaritást és testvériséget, mely zaklatott helyzetünkben és a megpróbáltatások között a legtöbb erőt nyújtja nekünk az ellenállásra, a haladásra. Mert a Protestáns Irod. Társulat *ige* hirdetésének éppen az a célja, hogy életet öntsön a betűkbe, meggyőzze, megerősítse a lelkeket és közelebb hozza a szíveket. Hisz' még a testvérek is elhidegülnek, ha gyakran nem érintkeznek; mennyivel több szükségünk van nekünk a testvéri solidaritásra és támogatásra, kik nemcsak az íróasztalnál görnyedve és a nyomda betüivel hirdetjük az evangéliom igéit, de cselekvésre akarunk bírni és buzdítani mindenkit, ügyünk, elveink terjesztésének az élőszó melegségét és gyújtó hatását szeretnők biztosítani. Mert a mint útításkánkban hordozzuk és terjesztjük nyomtatványainkat, úgy azok terjedését, megszeretését és átértését az élőszóval iparkodunk előmozdítani.

Aláaknázott területen mozgunk, oldalról és alólról szorítatunk, ha meg nem álljuk helyünket, sülyedni fogunk, most

már nem elég a rideg betű a propaganda fideire, most a társadalom minden rétegébe, minden tényezőjébe mélyen behatoló actióra van szükség. Bámulattal és kegyeletes emlékezettel vagyunk hitünk apostolai és mátyrjai iránt; talán a szenvedésekben, a passiv resistenciában utánozni is képesek lennénk őket; de gyakran megfélekedünk arról, hogy ők *cselekedtek is*, nemcsak türtek és szenvedtek; sőt éppen azért kellett szenvedniök, a mit cselekedtek. Ezt a cselekvési képességet kell a protestantismus minden tényezőjének, minden szervének, minden együletének és egyéniségének állandóan biztosítani, azt kimeríthetlenné tenni, hogy feladatainknak megfelelhessünk és helyünket jól megállhassuk. Főleg a nép értelmiségét és erkölcsi felfogását kell előmozdítanunk. Mert a protestantismus egész szelleme és előnye mindig a nép felvilágosításában és megnyerésében, az intelligentia által való vezetésében állott. Mi nem fanatismus által vezetünk; de az értelem és szív felvilágosításával és ebben a tudomány mindig segítségünkre volt, azzal soha összeütközésben nem álltunk. A szabad kutatást ép úgy követeltük a vallás, mint a tudomány terén és *ennek* eredményétől soha sem féltettük a hitet, mert a legújabb kutatások és tudományos eredmények minden téren, az evangéliomot meg nem ingatták, át nem lyukasztották; ellenkezőleg a legfinomabb és legmagasabb erkölcsi és társadalmi tanok, átszűrt alakjukban az evangéliomban feltalálhatók. A tudomány a maga kincseit raktározza: könyvtárakban, múzeumokban, laboratóriumokban, de ezek a néptől nagy részben el vannak zárva, értelméhez hozzáférhetetlenek; ezek a napi fáradalomtól, a csalódásokban és szenvedésekben való kétségbeeséstől, lelki és testi ruganyosságunk elvesztésétől meg nem óvnak; ehhez az önértet, a jövőben vetett hit, az erkölcsi igazság győzelméhez, a testvéri szeretethez való ragaszkodás kell és pedig a nép nyelvén hirdett tanok segítségével. Nem a nemzeti nyelvet értem itt csak, hanem a felfogáshoz, a társadalmi viszonyokhoz és szükséghez való alkalmazkodást a kifejezésekben, hogy a mit a tudomány raktáraiból, mint méhek széthordunk a nép között, az ne méreg, de édes, általa élvezhető méz legyen, mely

izlik neki, melyet szeretettel fogad el, mely egészséges táplálék és szeretettel van nyújtva. Nekünk a tudomány kedves segítségünk és ezért irodalmi társulatunk nemcsak a maga szakmáiban műveli azt és közvetíti a néphez, a családhoz, a nőhöz; de egyúttal az exakt tudományoktól, a föld és ég minden irányú fürkészésétől sem fél, mert annak eredménye csak az értelmiség fokozása és nem az evangéliom megrontása, lerombolása lehet. De társulatunk kis körében és a protestantismus széles mezején csak a lankadatlan szorgalom és folytonos cselekvés tehet valódi szolgálatot. Erre hívom fel önöket, erre ösztönözzön összejövetelünk; mert az erős hit buzdít erős cselekedetre és az erős cselekedet teszi erőssé a hitet.

A megtisztelő szives üdvözlőteket még egyszer hálásan köszönve, az ülést megnyitom!

Hegedüs Sándor.

VI.

Egyházi kérdések.

(A díszülésen tartott felolvasás.)

Nagyméltóságú elnökség! Mélyen tisztelt diszgyűlés!

Valahányszor a mi Protestáns Irodalmi Társaságunk egy-egy hazai történelmi nevezetességű városban megjelenik, mindannyiszor protestáns egyházunknak szenvedésekben és tanulságokban gazdag multja — és az abban élt és küzdött őseink változatos képe jelenik meg lelki szemeim előtt.

Úgy érzem magamat, mint az utazó vándor, a ki Rómának régi romjai között jár és mikor a régi dicsőséget jelző épületek maradványait szemléli, önkénytelenül a jelenre gondol és a jövő titokteljes ködébe is szeretne betekinteni. Vakmerőség volna hazánk bármely városát Rómával hasonlítani össze. Ennek romjai egy nagy nemzet, egy csodálatra méltó világbirodalom dicsőségét hirdetik; a fenmaradt modern város is még mindig a keresztyénség kegyeletének központját képezi. Multja, jelene egyaránt tanulságos.

E pillanatban Sopron a mi Társaságunk közgyűlésének színhelye; és én, s azt hiszem velem együtt társaságunknak minden jelenlevő tagja, bizonyos kegyeletes érzelmek között vonult be e város falai közé, melynek régi épületei — ha megszólalhatnának — sokat tudnának beszélni arról a szellemi forradalomról, melyet a *refórmatio* neve alatt ismerünk, és azokról a nehéz küzdelmekről, melyeket a soproni vendéglátó evang. egyháznak ki kellett állania.

Én azonban ez alkalommal nem a multak tanulságos eseményeiről akarok beszélni, hanem a mult emlékeinek hatása alatt inkább a protestáns egyház némely *jelenkori kérdéseiről* kívánok megemlékezni. Természetesen azon czélből, hogy azokból a *jövőre* nézve hasznos tanulságot vonhassak le.

Kiindulási pontul egy nagynevű angol történetírónak, Macaulaynak azt a nevezetes és figyelemre méltó *állítását* használom fel, mely szerint a protestantismus századokon át számottevő haladást nem tett, míg a katholicismus folytonosan virágzik. Azt kérdezi: „Honnan van az, hogy a protestantismus, mely annyit tett, még sem tett többet? Honnan van az, hogy a római egyház, miután Európának egy nagy részét elvesztette, nemcsak megszűnt veszteni, hanem tényleg közel felét nyerte vissza annak, a mit elveszített?”

A pápaság ezer veszély között fentartotta magát a legújabb korig. A régiség nem koptatta el; a közműveltségben való haladás nem gyöngítette meg; ma is oly ifjú erővel van tele, mint ezer év előtt volt. Papjainak, szerzeteseinek és missionariusainak buzgósága a világ minden részében ismeretes. Híveinek száma évről-évre nő, és — úgymond — a statisztikai adatok szerint 275 millióra rüg, míg a többi keresztyén felekezeteknek száma összevéve sem haladja meg a katolikusokét. Ebből éppen nem lehetne arra következtetni, hogy uralmának vége közelednék.

Macaulay még annak a sejtelennek is kifejezést ad, hogy a római egyház, mely látta kezdetét minden kormánynek és minden egyházi intézménynek, talán még arra is van hivatva, hogy valamennyinek a végét lássa . . . és talán fenn fog állani ernyedetlen erőben még akkor is, mikor valami új-zeelandi utazó egy nagy pusztaság közepett a londoni hid egyik tört ívezetén foglal helyet, hogy onnét a Szt. Pál romjait lerajzolja.¹

Valóban nagy figyelmet érdemel ez a jövendölés egy oly kitűnő nagy író és államférfiú részéről, a ki maga is protestáns lévén, jobban szerette volna, ha a protestantismus haladásáról és jövőjéről mondhatott volna kedvező ítéletet. De a történelmi tények objectív vizsgálata nem jogosította fel erre, — daczára annak, hogy a protestantismus sokkal nagyobb összhangban van az általános felvilágosodás és haladás szellemével, mint a katholicismus. Állítása tehát egy történelmi paradoxon; egy ellenmondás, melyet Macaulay csak azzal kíván megmagyarázni, hogy a theológiának tételei, az egyház dogmái általában nem tűrnek változtatást, s a hit és erkölcs tudománya nem fejleszthető olyan mértékben, mint a természettudomány egyes ágazatai.

Ezt az okot csak annyiban lehet figyelembe venni, a mennyiben az eszmék világának törvényeit csakugyan nem

¹ L. A pápaság című essayt 4. és 5. l.

lehet oly könnyűséggel és oly világosan feltüntetni, mint a szemmel látható és kézzel fogható természeti tárgyakat és tüneményeket. De a haladás az eszmék felfogásában és az igazság keresésének tudományos módszerében tagadhatatlan. Ennek a haladásnak köszönhető, hogy ma már a szellem világában is a természet törvényeinek érvényesülését keressük, és pedig nem eredménytelenül. Ennek köszönhető, hogy jeles természettudósok a szellem és anyag egységének bebizonyítására vállalkoztak, s ezzel nagy lépést tettek előre a teremtés titkának és az ember rendeltetésének helyesebb felfogásához.

De eltekintve ettől, az az állítás, hogy a dogmák nem tűrnek változást, a protestánsokat nem érintheti; mert a történelem tanubizonysága szerint a protestantizmus a lelkiismeretbeli szabadság és a szabad kutatás álláspontján áll, tehát a dogmákat nem tartja változhatatlannak. Itt az *egyéniség* értelmi és érzelmi ereje mindenkor szabadon nyilatkozhatik.

A ki a reformatóri történelmét ismeri, az természetesnek fogja találni, hogy a nagy reformátorok, midőn a pápai tekintély elleni lázadóknak és eretnekeknek nyilvánították őket, kénytelenek voltak az általuk megtámadott középkori keresztény felfogással szemben a maguk felfogását hitcikkelyekbe, dogmatikus tanrendszerbe foglalni és így tudományos alapon bebizonyítani, hogy a mit ők hirdetnek, az *nem új tudomány*, hanem az evangéliomnak, az igaz kereszténységnek helyesebb felfogása. Ez igen természetes és helyes eljárás volt.

De az már sem természetes, sem helyes nem volna, ha mi, mint Krisztus tanának őszinte igaz követői, a reformátorok felfogását és dogmarendszerét örök érvényűnek és változhatatlannak tekintenők. A mi felfogásunk szerint minden dogma emberi mű, és mint ilyen, az egyéni ész bírálatának és megvitatásnak, fejlődésnek van alávetve. Semmi sem ellenkeznék tehát inkább a reformáció igaz szellemével és a protestantizmus lényegével, mint az, ha a kereszténység tanát, a protestáns egyház hitéletét és a meggyőződés szabadságát bármely újabb dogmatikai rendszer békóiba akarnók szorítani. A szabad kutatás elve, a lelkiismeret felszabadítása, a hitélet erkölcsi erejének biztosítása volt az, a miért a reformátorok küzdöttek, a mihez a mi apáink ezer veszély között oly szívésen ragaszkodtak. És mi nem volnánk méltó fiaik, ha ezen örök igazságok kultuszától eltérnénk és ellenkezésbe kerülnénk a haladás és szabad fejlődés nagy eszméivel.

Ime, ez a felfogás az, mely minket e dogmákhoz és külső tekintélyhez ragaszkodó katholicismustól előnyünkre élesen elválaszt. Ime, innét származik azon ellentét, mely az emberi

elme által alkotott dogma és az emberiség haladása, a fejlődő tudomány és művelődés között felmerült.

Lecky, a r. katolikus vallású angol író, a ki a felvilágosodás eredetének és terjedésének történetét oly szépen írta meg, a protestantizmusban az emberiség fejlődésének előmozdítását látja, mely az embert nemesebbé, tökéletesebbé és fokenként képesebbé teszi a felhőtlen világosság fényének elviselésére. Szerinte a keresztyénség erkölcsi eleme a protestantizmusban úgy tűnik fel, mint a nap az égen; a dogmatikai rendszerek pedig úgy, mint felhők, melyek a nap sugarainak túlságos fényét felfogják és mérsékelik. Ezek a felhők minden változó széllel és viharral változnak és foszlanak, vagy új meg új alakot vesznek fel; és mihelyt a felettük álló nap fénye teljes dicsőségében felragyog, ez elől a felhők a lét végtelenségébe fognak eltűnni.

De mikor fog ez bekövetkezni?

Hiszen a katholicizmus még ma is ragaszkodik a középkorban megállapított dogmákhoz. Az eltérő nézetben levő férfiakat, akár protestánsok, akár katolikusok legyenek is azok, azonnal eretnekséggel vádolja, és a veszélyesnek látszó könyveket ma is az úgynevezett *indexbe* foglalja. Mégis ezen tények daczára tekintélyes írók azt állítják, hogy a katholicizmus jobban halad, erősebben fejlődik, mint a protestantizmus! Vajon igaz-e ez? És ha igen, mi lehet ennek az oka? Méltó e felett komolyan gondolkodni.

Valószínűnek tartom, hogy ez alatt voltaképen azt értik, hogy a r. katolikus nép jobban ragaszkodik vallásához és dogmáihoz, mint a protestáns nép. Ebben már sok igazság van. Erre nézve már történelmi adatok is vannak, és ez komoly elmélkedésre méltó bizonyíték. Ki ne tudná, hogy az a római egyház, melynek Macaulay szerint még nagy jövője van, évezredek történelmének folyamán igen sokszor a végromlás szélén állott. Egész nemzetek elfordultak tőle. Ott van Franciaország, mely a nagy forradalom idején, az új eszmék által lelkesítve, a papság iránti gyűlöletből egész odáig ragadtatta magát, hogy félretolta a r. katolikus dogmákat, az ész vallását állította fel. És mi történt? A papság birtokait elrabolták, a r. katolikus templomok oltárait lerombolták és örületökben egy kétes erkölcsű hölgy személyében állítottak magoknak bálványt. Ebben a veszedelmes időben a francia katholicizmus egész alapjaiban megrendítettett. És mikor azt lehetett volna várni, hogy a papuralmat megunt nemzet a keresztyénség tisztább és szabadabb formájához, a papuralmat nem tűrő protestantizmusához fog csatlakozni, a protestáns vezetők nem

voltak képesek régi ellenfelüknek bukását saját hitfelekezettük javára fordítani! Mikor a forradalom kitombolása után a tömegek nyugodtabbá lettek, nem csatlakoztak a protestánsokhoz, hanem lassanként visszatértek a katholicismushoz, vagy egészen közönyösek maradtak a vallás iránt.

Ott van Olaszország, hol a múlt század hatvanas éveiben a pápai hatalom megfosztatott világi hatalmától és birtokától, és a katholicismus elleni hangulat igen magas fokra hágott: a r. katolikus vallás iránt közönyös és a papok ellen ingerelt olasz nép szintén nem csatlakozott a protestantismushoz. Belgiumban és Spanyolországban hányszor volt a katholicismus veszedelemben? És Ausztriában legújabbán a „Los von Rom“ jelszó aránylag igen csekély hatást gyakorolt a hívőkre.

Ezek a jelenségek megérdemlik a figyelmet és méltó felettök komolyan gondolkozni. Vajon mi lehet ennek az oka?

A mai ünnepélyes alkalom nem enged annyi időt, hogy e kérdésre részletesebben kiterjeszkedjem. Nem említem a nép hiszékenységét; az egyedül üdvözítőnek hirdetett egyház jelszónak hatását; nem említem a mysticismusnak és a szentek csodáinak erejét a nép kedélyére, sem a bűnbocsánattal folytatott üzelmeket, sem az érzékre ható szertartásokat és a nagy egyházbaygon melletti adómentesség csábító erejét. Csak annyit említek meg, hogy a r. katolikus Lecky abban keresi az okot, hogy ámbár a protestantismus erkölcsi iránya teljes összhangban van a felvilágosodással és a politikai és társadalmi téren szerepet játszó szabadsági, egyenlőségi, testvériségi és függetlenségi eszmékkal: mégis a reformatió csak addig hódított, míg a dogmatikai viták darabokra nem törték és míg új meg új dogmák készítésével el nem játszotta hitelét. Innét lehet megmagyarázni — úgymond — azt a tényt, hogy a kik a katholicismus tanaitól és szertartásaitól felvilágosodás czimén elszakadtak, azok az új dogmák alatt is kényelmetlenül érezték magukat; mert a protestáns egyháztudósok közötti keserű harcok elidegenítették őket. Szerinte ez volt oka annak, hogy mindazon nagy vallási forradalmakban, melyek számtalan jóra való embernek hitét megingatták és a katholicismus viszonyait kedvezőkké tették: a protestáns egyházak aztán nem haladtak előre, sőt valami feltűnő módon még *számban* sem gyarapodtak.

Nekem úgy látszik, hogy a protestantismus újabb időben hazánkban meggyengült. Az apák áldozatkész hitbuzgósága a multak emlékévé vált. Az apák fiai megelégszenek a multak dicsőségének emlegetésével, mert azt hiszik, hogy azoknak érdeme természetserüleg reájok is szállt. Túlságosan szeret-

nek visszafelé nézni, s e mellett megfélelkeznek a jelenről és a jövőnek biztosításáról. Mintha Lóth feleségének esete ismétlődne, sokan mozdulatlan, érzéketlen kővé változnak. Azok a nagyobbyszerű érzelmi, vallási és társadalmi kérdések, melyeket a haladó kor felszínre dobott, melyek jóformán az egész művelt világot foglalkoztatják, érintetlenül hagynak bennünket. Erős protestánsok vagyunk, de gyenge evangélikusok. A XVIII. században felmerült nagy eszmék, valamint a XIX. század eszméi, melyeknek hatásáról B. Eötvös József oly szép könyvet írt, mély hatást gyakoroltak ugyan a protestánsokra is, de valljuk meg, azoknak az eszméknek a közéletben való gyakorlati megvalósításával kevésbé foglalkoztak. Az 1790/1-ki 26. törvényczikk nagy örömet okozott különösen azon szakaszaival, melyek az autonomiára vonatkoztak; de az autonomiának jobbára csak jogait emlegetjük; az azzal járó nehéz köteleességek teljesítéséről és egyházi adminisztráció tökéletesítéséről ritkán esett szó. Azaz: gyűléseink sokszor szóvá tették; jegyzőkönyveink erre vonatkozó körmönfont irányú határozatokkal bővelkednek; de a végrehajtására sokszor évtizedeken át sem jutott a sor. Az 1848: XX. törvényczikk mikénti végrehajtásának kérdése is ott késik valahol az éji homályban. A nehéz viszonyok még ma sem kecsegtetnek valami biztos reménnyel.

Szóljak-e az isteni tisztelet rendjének és szertartásaink sokféleségéről? Vagy a szépészeti elem behozatalának szükséges voltáról? Hogy a vélemények sokasága e téren is mennyire áll útjában a haladásnak, az ismert dolog.

És a bel- és külmissió? Macaulaynál azt olvassuk, hogy a r. katolikus egyház oly ifjú erővel van tele, mint ezer év előtt volt. Papjainak, missionariusainak buzgósága a világ minden részében ismeretes! Nálunk ilyenekről csak a XX. században kezdünk beszélni. A mit az egész egyház nem birt megvalósítani, azt egy-két privát egyesek buzgóságával próbálja megtenni. Mint a haladás jelét azonban, ezt is örömmel kell üdvözölnünk.

Ezeket a bajokat látva, r. katolikus testvéreink az anyagi jólét biztos kikötőjéből gyakran mondják és írják, hogy a protestantizmus nem életképes; hogy nem tud hódítani sem tudományával, sem közigazgatásával, sem vallási szertartásaival. Azt is megjövendölték már, hogy fegyelmetlensége miatt felbomlásnak indult s maholnap, mint oldott kéve, fog magától széthullani.

Ennyire azonban még nem jutottunk. Igaz, hogy irodalmunk nem oly erős, mint az övéké; igaz, hogy nincs olyan

szervezetű központunk, mely egyházunk alkatelemeit összehatatartaná, és — a mi fő — nem rendelkezünk a jó közigazgatáshoz és a bel- és külmissióhoz szükséges anyagi eszközökkel, mint ők. De a széthullásra vonatkozó ítéletmondás még korai. Talán viharos történetére gondolva, inkább azt lehetne mondani: csoda, hogy egyáltalában léteznek. Szerencsétlen országos helyzetünk daczára reméljük, hogy nincs messze az idő, melyben az ország törvényhozása a jogegyenlőség és viszonyosság nagy elveinek alapján, kezünkbe fogja adni azon eszközöket, melyeknek segítségével a versenyt fel fogjuk vehetni.

A többször idézett angol történetírónak egyik állítása sem olyan szomorú, mint az, melyben a statistikára való hivatkozással állítja, hogy a protestantismus *száma* nézve sem gyarapodott.

Lehet, sőt valószínű, hogy ezen adat közlése óta az állapot a vegyes vallású más államokban általában javult; de fájdalom, hazánkban tényleg hanyatlás mutatkozik. A múlt század negyvenes éveitől fogva napjainkig összeírt statisztikai adatok itt megerősítik az angol író állítását.

A magyar birodalomban, beleértve a Horvát-Szlavon országok lakosságát is, a római katolikusok száma 57·3 százalékkal szaporodott; míg az evangélikusoké csak 26, az ev. reformátusoké pedig 35·8 százalékkal.

A születések számaránya ezer léleknél, a r. katolikusoknál 30—41 százalék között változik; az evangélikusoknál és reformátusoknál pedig 30—37 között.

Külön Magyarországon, a horvátok nélkül, 1850-től kezdve 1900-ig, a r. katolikusok szaporulata 49·9 százalék; az evangélikusoknál csak 24·7, a reformátusoknál pedig 32·2 százalék.

Ezek a rideg számok fokozatos számbeli fogyásról tanuskodnak. Megdöbbenéssel kérdezzük és kutatjuk: vajjon mi lehet ennek az oka? És csakhamar meggyőződünk róla, hogy nem lelki és testi elsatnyulás, hanem népünknek balhiedelme és ebből eredő erkölestelen gondolkodása okozza az országnak majdnem minden vidékén, de különösen a dunántúli ref. magyarság között lábrakapott „egy gyermek“ rendszer által okozott veszedelmet. Már a jólelkű Szász Károly püspök és néhány világi törvényhatóság is felhívta figyelmünket erre az istentelen egyház- és nemzetpusztításra, melynek hátterében annyi bűn és annyi erkölestelenség lappang, mely égre kiált, de orvoslásra nem talál. Nézetem szerint a két protestáns egyház összes hatóságainak egyesülni kellene a megyei és

országos hatóságokkal arra, hogy e bűn népünkől kiirtassék. Azt hiszem, ez is elég fontos kérdés arra, hogy felette komolyan gondolkodjunk és a célravezető intézkedések megtételét sürgezzük.

Bizonyára nem a protestantizmus elvei okozzák e bajt. Az evangéliom igazságai ma is régi fényükben ragyognak; de e fény nem hat le a lelkek fenekére, nem világosítja fel az illetők értelmét és nem melegíti fel az elfásult és bűnbe merült anyáknak szívét.

Számtalan, itt ki nem fejthető kérdés közül, szabadjon még egyet legalább érintenem, mely előtt a protestáns egyház szemet nem hunyhat. Ez az úgynevezett *szociális kérdés*, mely voltaképpen olyan régi, mint maga a társadalom. Csakhogy minden korban másképpen, más alakban nyilvánult. Lényege és célja ugyanaz volt: a birtok nélküli munkásnép sorsának a javítása. Ennek érdekében indított mozgalom rendszeren erőhatalommal nyomtatott el. De én azt hiszem, hogyha a protestantizmus annak a Krisztusnak egyháza, a kiről azt tanultuk, hogy ő a világ világossága, akkor e kérdést a humanizmus és felebaráti szeretet elveinek alkalmazásával kell megoldanunk. Ha Istentől vagyon e dolog, vagyis ha csakugyan az emberi jog és igazság törvényein alapszik, akkor hiába való ellene minden tusakodás. Legfeljebb a mozgalom kinövéséi ellen kell harcolnunk. A hol nincs igaz testvériség, ott a szabadság és egyenlőség elvei üres frázisokká törpülnek. Nekiünk azon kell lennünk, hogy korunknak ezen égetővé vált kérdése az evangéliomi elvek alapján, a méltányosság és igazság szerint, a milliók megnyugvására oldassék meg.

Lám más hatalmasabb országokban, köztük a reformáció hazájában is, Angliában is, nagy munka folyik nemcsak az egyházi intézmények reformálásában, hanem a szociális kérdések gyakorlati megfejtése körül is. Valóban érthetetlen, hogy a hazai protestáns egyházak, mint ilyenek, eddig még semmit sem tettek e téren. Mintha nem is annak a népnek érdekeiről volna szó, mely a mi vezetésünkre bízott.

Mélyen tisztelt díszgyűlés! Kérem, ne méltóztassék rossz néven venni, hogy én itt oly kérdéseket vettem fel, melyek talán nem kellemes érzelmeket költöttek. De engem a protestantizmus iránti őszinte szeretet és ebből folyólag ennek jövője feletti aggodás indított arra, hogy társulatunk tagjainak figyelmét felhívjam protestáns egyházunk nehéz kérdéseire. Talán némi komoly gondolkodás után megtalálják igazi okait annak, miért nem tesz a protestantizmus nagyobb hódításokat, mint a katholicizmus.

Tudom, érzem, nehéz időket élünk. A mi egyházainkra nagy és nehéz feladatok megoldása vár. Érzem, hogy nagy alkotásokra, szellemi és erkölcsi összes erőink megfeszítésére van szükségünk, ha azt akarjuk, hogy vallási elveink hódító ereje a közéletben is érvényesüljön. Nem szabad felednünk, hogy mi a reformatió, a szellemi megújulás gyermekei, a felvilágosodás és haladás fiai vagyunk és mint ilyenek, a felmerülő új elvek, új igazságok és körülmények iránt kellő érzékkel bírunk. A természet törvénye szerint, minden organizmus fejlődik. A szellemi világban sincs máskép. Vagy haladunk, vagy elmaradunk. Ez utóbbi esetben okvetlenül pusztulunk kell.

Az itt-ott mutatkozó pangás csak akkor válnék veszedelmessé, ha kitünnék, hogy egyházunk nem áll feladatának magaslatán, ha kitünnék, hogy hűtlenné vált az evangéliom lényegéhez és őseink tiszteletre méltó tradícióihoz. Egyenesen végzetessé válnék ránk nézve az, ha nem tartanánk lépést a kor tudományos és irodalmi fejlődésével, ha nem tudnánk alkalmazkodni a kor változó viszonyaihoz, és végre, ha fennmaradásunk és fejlődésünk feltételeit nem bírnók biztosítani.

A vallás még most is nagy hatalom, daczára annak, hogy az újabb kor sok ellenséget támasztott neki.

Minden igazi tudós, igazi művész és igazi államférfi elismeri a vallásnak magasztos és jótékony szerepét a közéletben.

És ha ma azt tapasztaljuk, hogy közéletünk züllik, hogy a tömeg túlságosan merül el az anyagi érdekek hajhászatában; ha azt látjuk, hogy e mellett a vallási közöny terjed, hogy a jellemekek meggyengülnek, az erős meggyőződések ritkábbá válnak; ha azt látjuk, hogy a gyengék és szegények jogai lábbal tiportatnak; hogy népek és nemzetek önbálványzó lelkesedésükben, más népek és nemzetek jogai és szabadságai iránt érzéketlenek; szóval, ha bomlásnak indul az egész társadalmi élet: akkor ez csak azt bizonyítja, hogy a vallás-erkölcsi eszmék hatását más eszmék háttérbe szorították. A világ világosságának, a Krisztusnak szent tudománya sívár teoriák miatt félredobott. Csak a nyelvek hirdetik, de a szivekből többnyire elköltözött.

Azért a Krisztus országát kell visszaszerezni a tudomány, a művészet szellemi fegyvereivel és a szeretet mindenható hatalmával.

Hirdessük mi is, mint ez evangéliomi protestáns irodalmi egyesületnek tagjai, a költővel, a ki magas szárnyalású költeményében sürgeti, hogy legyen a Krisztus mindenütt. Ne csak falon, képen, jelben: de mélyen az igaz kebelben

legyen meg. Ne csupán, mint puszta hit; de mint az erkölcs legjava. Jóságos égi szent szava találjon utat oda is, hol Neve nem kelt áhitatra; hol nincs hit, vagy ha van — hamis.

Türelm, szeretet, bocsánat!
 Epedjen a világ utánad.
 Legyen ott Krisztus mindenütt . . .
 S künn a közélet fürgetegében
 A hol az érdek harcrai dúlnak,
 S el-avadulnak;
 A hol temérdek sebet adunk,
 Sebet kapunk;
 Hol az igazság
 Ha gyöngé — vérzik,
 Hol erős gazság
 Ökle megerzik;
 Hol a kenyér ára verejték
 S néha — vér;
 Hol ki-ki tűr és ki-ki üt.
 Hogy harcunk emberséges legyen,
 S ne csupa csúfság
 Ne csupa szégyen:
 Legyen ott Krisztus mindenütt.

Zsilinszky Mihály.

VII.

A M. Pr. I. Társaság Működéséről.

Elmondattott a soproni diszfülésen, szept. 27-én.

T. Közönség! Társulatunk működését ismertetve, két körülményre kell különös figyelmet fordítanom, a melynek egyikét társulatunk alapszabályaiban látom, másikat sajátos egyházi viszonyainkban szemlélem.

Alapszabályunkban azt olvasom: „a Társaság célja, hogy a tudományos egyházi s a népszerű vallás-erkölcsi irodalmat az evangyéliom alapján művelje és társadalmi úton terjessze, hogy ez által az evangyéliomi protestáns egyházi életet ápolja és fejlessze“. Az tehát e Társaság feladata, hogy a magyar protestantismusnak az evangyéliom segítségével, a mennyiben ilyen nincs, tudományos és népszerű vallásos irodalmat teremtsen, s a mennyiben van ily irodalma, azt tovább fejlessze és a társadalom minden rétegében elterjessze. Feladatunk tehát kettős: iradalom-*művelés* és iradalom-*terjesztés*, mind a művelt, mind a kevésbé művelt osztályok körében, de kizárólag az evangyéliom alapján.

Nagy cél, magasztos hivatás. Az irodalom művelése és terjesztése: önmagában véve is. Mert embertársainkat tanítani, az igazság ismeretére eljuttatni, kétségkívül egyik legszebb emberi hivatás. Ez az az általános kulturmisszió, a melynek többé-kevésbé szolgálatában áll a sajtó, az iskola és minden kulturális intézmény, a legegyszerűbb szabad lyceumoktól kezdve föl a tudományos akadémiákig. De a mi társulatunk feladatát még magasztosabbá és fontosabbá teszi sajátos tárgyköre és különleges hivatása. Mert a mi társulatunk az emberi élet legbecsesebb mezején, a vallás-erkölcsi élet terén működő közművelődési társulat. Mi a földi és mennyei boldogságra, az „egy szükséges dolog“-ra, a lelkek üdvössé-

gére vonatkozó irodalom művelésével és terjesztésével foglalkozunk. Ez tehát valóban istenes, igazán szent munka!

És ennek a szent munkának különös alkalmosszerűséget ad korunk vallás-erkölcsi helyzete, napjaink sajátos egyházi állapota. A ki nyitott szemmel néz, lehetetlen nem látnia, hogy korunk vallás-erkölcsi életén két komoly betegség jele mutatkozik. Egyfelől a felekezetieskedés kezd nálunk hol társadalmi, hol politikai alakban elharapózni; rég elmúlt idők sötét szelleme suhogtatja felettünk szárnyait; megelevenedni látszanak régi gyászos idők kínos ellentétei, vak előítéletei és vad szenvedélyei. Másfelől az Istent és hitet, a hazát és nemzetet megtagadó hitetlenség és durva anyagiasság hódítja magához a társadalom alsóbb osztályait. Sőt benn az egyházban is bomlás és sorvadás tünetei észlelhetők. A vallás tudományának fáján kétely és negatio szüja öröl. Istenigéjét a templomi katedrán nem egyszer emberi bölcsesség gyarlóságaival elegyítve hirdetik. Az egyházi iskola gyakran nem egyházas szellemben tanít és nevel. A régi jó protestáns családi élet patriarchális erkölcei ernyednek, sorvadoznak. A lelkekben sok helyt megrendült a keresztyén hit és meggyengült az evangyéliomi keresztyén kegyesség.

Ezekre a vallás-erkölcsi bajokra a keresztyénségnek egyszerű, de kipróbált hatású gyógyszere van s ez a Jézus Krisztus evangyélioma. Erről a gyógyszerről azt mondja Pál apostol, hogy „az evangyéliom Istennek hatalma“ (Róm. 1: 16), a mit a történelem és a tapasztalat fényesen igazol. Ime, előttünk áll az a történelmi tény, hogy a mely népek az evangyéliomot tisztán bevették és következetesen érvényesítik, azokat az evangyéliom nagygyá, hatalmassá tette; a szellemi, erkölcsi és anyagi fejlődésben minden téren fölébe emelte azoknak a nemzeteknek, a melyek az evangyéliomot vagy nem vették be, vagy emberi bölcsességgel elegyítve követik. Klasszikus példája ennek a germán és a latin fajok legújabbkori története. Az evangyéliomot tisztán valló germán népek: angolok, németek, egyesült állambeli amerikaiak az utolsó század folyamán minden téren fölébe kerültek a latin népeknek. a melyek ki egy, ki más okból, nem vették be az evangyéliom szerint megtisztított vallást. — Vagy ott van az a másik tény, hogy a hol a keresztyénség tudományával foglalkozó elmék más fundamentumot nem vetnek, mint a mely egyszer vettetett, t. i. a Jézus Krisztus; a hol a theologiának valóban az evangyéliom a kezdő, közép- és végpontja: ott vagy elő se áll, vagy könnyen elsimul a tudás és hit között, a filozófia és az evangyéliom között támadt meghasonlás; az ellentétek kiegyen-

litódnak amaz örök igazságban, hogy a kinyilatkoztatás isteni bölcsesége magasabb, mint az elméletekben nyilatkozó emberi bölcsesség; a tudás és hit harcza megszűnik abban a magasabb belátásban, hogy az Isten élete felségesebb, mint az emberek élete s az Isten országa tökéletesebb, mint a népek és nemzetek országa. — Vagy vegyük azt a legujabb társadalmi tapasztalatot, hogy a hol a Jézusi hit és szeretet tisztán és erőteljesen él a pásztorokban és a gyülekezetekben, a hol az egyház valóban „a szenteknek egyessége“, a kiket a Krisztus lelke szeretetre és igazságra, békességre és boldogságra valóssággal ujjászül és megszentel: ott lecsillapul a szociális forrongás, vallási béke, erkölcsi tisztaság, hittestvéri szeretet és oly termékeny egyháziasság honol, hogy a földi egyház valóban egy darab Isten országa, hol az Isten nevét megszentelik és az ő akaratját teljesítik. Mert az evangéliom, ez a szentséges isteni hatalom csudálatos értelmi és erkölcsi erővel, bámulatos haladási energiával ruhazza fel azokat az egyeseket és nemzeteket, a kik benne igazán hisznek és örök igazságaihoz szilárdan ragaszkodnak.

Ez a sokoldalú tapasztalaton nyugvó meggyőződés az elvi alapja ennek az irodalmi társulatnak is; ezért tette főhivatásává azt, hogy *az evangéliomot irodalmi és társadalmi úton az egyház és a nemzet életébe minél erőteljesebben bevigye*. Bevigye a vallási és egyházi tudományokba, hogy az evangéliom világosságával és melegével kiszorítsa belőlük a kételynek és tagadásnak azt a meddő szellemét, melyet a kételkedő elme tévedései belevegyítettek. Ezért rendezte be társulatunk a maga irodalomművelő munkáját akként, hogy mind tudományos könyvkiadványaiban, mind népszerűsítő könyveiben és füzeteiben első sorban az evangéliom eszméit fejtegeti, magyarázza, népszerűsíti. Tudományos könyveiben most az evangéliom klasszikus magyarázóit, a reformátorokat szólaltatja meg; eddig a Luther, Kálvin és Zwingli nagybecsű műveit adta ki magyar fordításban. Majd az evangéliom magyarhoni történetét s e történet nagy alakjainak életét iratja meg hol monografiákban, hol biografiákban, a melyekből eddig 12 kötet látott napvilágot. És eme tudományos irodalmi tevékenység közben évről-évre jobban és jobban meggyőződik arról, hogy minden egyházi tudomány annyit ér, a mennyi Krisztusi erőt és evangéliomi lelket tudbe vinni a vallásból való tudományba s hogy csak az az igazi keresztyén theologia, a melyikből a Jézus Krisztus lelke szól hozzánk.

Ám de a mi társulatunk nem csupán tudományos társaság, hanem talán még inkább irodalom népszerűsítő társaság.

Egy keresztyén „szabad lyceum“ áll Önök előtt, Tisztelt Disz-
 ülés, mely az egyházi irodalmat nemcsak műveli, hanem tel-
 ses erejével népszerűsíti és terjeszti is. Mi irodalomnépszerű-
 Jítő és irodalomterjesztő társaság is vagyunk. Azt tartjuk, hogy
 Jézus evangyélioma nemcsak a tudósoknak és művelteknek
 való, hanem Jézus akarata szerint, annak a tanulatlanok és
 a szegények között is hirdettetni kell. Hisszük és valljuk,
 hogy Jézus Krisztus evangyélioma minden embernek szól. Itt
 nincs sem zsidó sem görög, sem úr sem szolga, sem férfi sem
 nő, sem felnőtt sem gyermek: mindnyájan a Krisztuséi vagyunk
 s az ő evangyélioma mindnyájunknak isteni erő az üdvösségre.
 Ezért a mi társulatunkban helye van tudósoknak és tanulatlan-
 nak, papnak és világinak, férfinak és nőnek s ezért a mi
 irodalmi tevékenységünket az a keresztyén demokratikus elv
 irányítja, hogy itt minden embernek a maga nyelvén és mindenki-
 nek a szükségéhez mérve hirdettség az evangyéliom. Van pl.
 egy kiadványsorozatunk, becses kiadványaiért *Házi Kincstár*-nak
 nevezzük, a melyben olyan keresztyén hitelesítő és erkölcs-
 nemesítő olvasmányokat adunk ki, a melyeket lelki épüléssel
 olvashat a palota úrnője és a kunyhó szegényes lakója. Itt
 látott napvilágot Miller angol író Csendes órái, az Istennel
 társalgó lélek magasztos megnyilatkozása; Barde francia író
 Mártha és Mária cz. kötete, ez a termékenyítő női olvasmány,
 a melyet minden fiatal nőnek el kellene olvasni; Szabolcska
 költőnk Áhitat-szeretet című vallásos és családi költemé-
 nyeit is ebben a sorozatban adtuk ki, immár másodízben;
 Sheldon: Jézus nyomdokain, egy megragadó egyházi rajz az
 amerikai különleges életből; Kenessey Béla remek Női jel-
 lemképekben mutatja föl, hogy miként működött a külföldi
 keresztyén nőkben az evangyéliom ereje; egy másik kötetben
 Raffay Sándor a Jézus példázatait magyarázza népszerű nyel-
 ven és keresztyén emelkedettséggel.

Sőt, hogy a serdülő ifjúsághoz és a nép legalsó rétegé-
 hez is eljuttassuk az evangyéliom életető eszméit, *Koszorú*
 címmel egy olyan népies füzet-sorozatot adunk ki, a mely
 rövid vallási és erkölcsi elbeszélésekbe, megkapó történeti
 képekbe, életeleven rajzokba és tanulságos életrajzokba öntve
 terjeszti és népszerűsíti az evangyéliom örök igazságait. A
Koszorú-ból évenként tíz új füzetet szoktunk kiadni olcsón,
 darabonként 8 fillérért, s eddig immár 120 füzetet hoz-
 tunk forgalomba közel félmillió példányban. Az a célunk
 ezekkel a füzetekkel, a mi a szószék a templomban: Jézus
 evangyéliomából vallási és erkölcsi erővel tölteni meg a nép

lelkét, hogy ne essék áldozatul az erkölcsrontó ponyvairodalomnak és az erkölcsi rendet felforgató hitetlenség propagandájának.

De még ezzel sem merítettem ki társulatunk működésének ismertetését. A nyomtatott szó mellett széles tért nyit működésében az *élő szónak*. Évi közgyűléseinket Istentisztelettel, vallásos esttel, diszüléssel és felolvasó üléssel kapcsoljuk össze s e mellett főkköreinkben a téli időszakban vallásos felolvasásokat és vallásos estéket rendezünk s mindezekkel arra törekszünk, hogy irodalmi tevékenységünket az élő szó buzdító és termékenyítő hatásával is fokozzuk. Követni akarjuk Mesterünk parancsát, a ki meghagyta az apostoloknak, menjetek el széles e világra, prédikáljátok az evangéliomot minden teremtetett lénynek (Mk. 15 : 15). Mi is eljárunk városról-városra, hirdetjük nyomtatványban, hirdetjük élő szóval a Krisztus evangéliomát, hogy annak világossága ébreszse és serkentse a szunnyadozókat, sava izesitse, kibékítse a csüggedezők életét, kovásza erjessze-kelessze életre az elernyedtt lelkeket.

Összefoglalva az elmondottakat, be kell ismernünk, hogy a M. Pr. I. T. sajtósága egy társaság, mely emberfeletti nagy célra a legegyszerűbb eszközökkel törekszik. Bevinni az evangéliomot a vallástudományba, az egyházba, a társadalomba és az egyesek lelkébe: ez a célunk; végezni ezt az apostoli munkát a *toll* hatalmával és az *élő szó* erejével: ezek az eszközeink.

És mit értünk el másfél évtizedes működésünk által? Nagy sikerekre nem hivatkozhatunk, de valamit mégis tettünk. Szántottunk, vetettünk, törtük az ugarat; megtörtük az egyházirodalom iránti közöny jegét; kiadtunk mintegy 45 kötet tudományos könyvet és folyóiratot évenként néhány ezer példányban és előállítottunk 120 füzet népies vallásos füzetet s azokból közel félmillió példányt forgalomba hoztunk: azt hiszem, ez is valami. Irodalmi és társadalmi úton egyesítettük a magyar protestantizmust; lutheránust és kálvinistát, papokat és világiakat, férfiakat és nőket közös zászló alatt közös célra tömörítettük: azt hiszem, ez is valami. Több mint másfél ezer embert a protestantizmus erősítésére irodalmi és társadalmi tevékenységben tartunk; közülük több százat az országnak hol eme, hol ama városában eszmeérlelésre, közös elhatározásokra és közös cselekvésre összegyűjtünk: azt hiszem, ez is valami. Törekvéseinknek pártfogókat, tevékenységünknek itt-ott Mecénásokat szereztünk, a kiknek egyike immár 12 év óta évenként közel ezer-ezer koronával segíti népies kiadványainkat; másikat egyháztörténeti kútfő kiadó munkánk éppen az idén

arra buzdította, hogy nagymultú családja gazdag levéltárának egyháztörténeti emlékeit több ezer korona áldozattal a saját költségén kiadta: azt hiszem, ez is valami. És ha eljön majd az idő, pedig ha lassan is, de már közeledik, a mikor a magyar protestáns Sionnak minden tehetősebb fia-lánya a zászlónk alá sorakozik s ki tollal és szóval, ki erkölcsi és anyagi támogatással itt forgolódik és áldoz a mi irodalmi szentélyünk közös oltáránál: akkor igazán elmondhatjuk, hogy már ez aztán valami! Nagy dolgokat nagy elszánás és isteni segedelem nélkül ember még soha sem művelt: azért emeljük fel szíveinket és kezeinket a szent munkára, dolgozzunk és imádkozzunk tovább társulatunk magasztos céljaiért!

Ime, T. Diszülés, ily célért, ilyen szellemben és ilyen esz-
közökkel dolgozik immár másfél évtized óta a M. Pr. I. Társaság. Magasztos célja, nemes munkája és eddig elért sikerei minden gondolkozó embert meggyőzhetnek arról, hogy ez a Társaság hűséges napszámosa a nemzetnek és egyháznak, a közerkölcsiségnek és a közművelődésnek; hogy ebben van „élni jog, hit és erő”. Mi legalább azt valljuk és nyíltan hirdetjük is, hogy öröm benne dolgozni, érdemes érette áldozni, tisztesség hozzá tartozni. De a mikor hivatása és sikerei fölött elgondolkozunk, bizonyos szomorú érzés fog el a miatt, hogy aránylag még kevés a számunk, csekélyek az eszközeink és nem elég sikeres a munkánk. Ha elgondolom, hogy a negyedfél millió magyar prot. keresztyén közül még csak másfél ezer ember tagja ennek a nagyra hivatott Társaságnak, holott lehetne tízannyi is, s ha a beiratkozott tagok mindenike szívvel-lélekkel magáévá tenné és tényleg előmozdítaná e Társaság programját: milyen erő és milyen áldás áradhatna szét széles e hazában ebből a szent egyesülésből?!

De nem panaszkodom, mert komoly okom nem lehet panaszra ebből a Társaságból. Ha elgondolom, hogy közvetlen elődeink: egy Révész Imre, Ballagi Mór, Kovács Albert és K. Ödön vezetése alatt mekkora erőfeszítést tettek a mult század hatvanas és hetvenes éveiben, hogy kortársaikat egyházirodalmi és egyháztársadalmi tömörülésre bírják s néhány évnél továbbra még sem tudták nyújtani gondosan szervezett irodalmi egyesületeik életét; mi pedig, ha ügygyel, ha bajjal, ha lassan, ha nehezen, de fokozatos előhaladásra viszsük Irodalmi Társaságunk zászlaját: lelkeket hála tölti el a gondviselő Isten iránt, hogy szent ügyünket idáig segítette. És mindnyájan adjunk hálát a jó Istennek, hogy a magyar evangyéliomi keresztyénség különböző hitvallású hivei testvéri ölelkezésre és testvéri munkára évenként összegyülekez-

hetünk, kegyelmes Istenünknek közös imádságban hálákat adhatunk, közös munkánkra közös tanácskozásban termékenyítő eszmét cserélhetünk, erőt gyűjthetünk és elhatározásokat érlelhetünk. Oh vajha, azok az érzések, azok a jó szándékok s azok az elhatározások, a melyek itt lelkeinket hevitik és egyesítik, találának helybenhagyást, megerősítést és megáldást a mindenható édes Atyánál, kitől száll alá minden jó adomány és tökéletes ajándék! Úgy legyen!

Szöts Farkas.

VIII.

Haladó protestantizmus.

Protestánsok szociális munkája.

Egy évvel ezelőtt ugyanennek a Társaságnak ujvidéki gyűlésén megkísértettem felhívni a magyar protestánsok figyelmét azokra a nagy és bűnös mulasztásokra, melyek a szociális problémának az egyház által való elhanyagolásából erednek. Utaltam arra, hogy sürgős a teendő és a munka megindítása nemcsak az egyházak, hanem a magyar haza érdekében is. Azóta az események rohamosan fejlettek tovább. Hangosabb lett a romboló szocialisták lármája, az egyik frakciónak képviselői be is jutottak a parlamentbe, sőt legutóbb magának a kormánynak kebeléből oly kijelentés történt, mely jogosnak mondotta leghevesebben hangoztatott kívánságukat, az általános választójogot. Senki sem mondhatja tehát, hogy ez a kérdés nincsen napirenden, hogy napról-napra nem nyer erőben és jelentőségben. Azok, a kik erre eleve figyelmettek a nemzetet, igazolva vannak. E mellett egészen bizonyos, hogy a jövő még inkább nekik fog igazat adni. A magyar protestantizmus azonban nem hajlandó mozdulni. Pedig nem kétes, hogy nagy érdekek vannak koczán. Mindamellet ebben az irányban nyugati társaink mögött legalább 60—70 évvel elmaradtunk. Érdemes kutatni, miért?

Úgy látszik, hogy ezelőtt négy századdal szorosabb kapcsolatban állottunk nyugattal, mohóbban szívtuk magunkba a haladásnak és emelkedésnek követelményeit, mint ma a XX-iknek kezdetén. Lesznek, a kik fejüket csóválva tagadják ennek az állításnak jogosultságát. De csakis részben lesz igazuk. Az élvezetek és anyagi téren mozgó eredmények s talán a tudomány tekintetében is. De azt nem lesznek képesek megzáfolni, hogy a XVI-ik század echós szekerei, vásáros kereskedői az erkölcsi és vallási eszmék tekintetében hübb, gyorsabb és megbízhatóbb közvetítők voltak, mint a gőz és villammal dolgozó napi sajtó a XX-ikban.

Szabad-e, lehet-e mindazt, a mi körülünk történik, elnézni

közönbösen, és a nélkül, hogy a kart munkára emelnők és megkísértenők pótolni a mutatkozó hézagokat, melyek egyszerűsre mind benső világunk hézagai? A munka nagy és nehéz, mert arra kell megtanítani az egyoldalúságra hajló nemzetet, hogy nem elég jeleskedni abban, mit a pillanat mámora, mint a legsürgősebb politikai vagy gazdasági kérdést élénk tűz, hanem meg kell alapozni a haladás útjait minden irányban. Ha ezt elfogadjuk, akkor az erkölcs és a vallás ki nem maradhat a teendőkhöz hosszú sorából. Mik történnek vallási téren, az egyházak benső élete hogyan fejlődik, szemben a modern követelményekkel, arról közönségünk nagy része nem tud semmit, de nem is tudhat, mert azok a csatornák, melyeken át a tudásnak hozzánk kellene szivárogni, nagyon sekélyen szállítják az éltető nedűt. Nem egyszer pedig végképen be is dugulnak. Mesterségesen tereljük oda a fejlődést, hogy hézagossá, egyoldalúvá és éppen ezért nem egy irányban értéktelen legyen. Azután egyházi férfaink csodálkoznak rajta, ha a gyéren, sőt sehogy sem munkált mező nem akar aczélos búzát vagy mézédessé gerezdet teremni. Pedig az volna csoda, ha ennek ellenkezője történnék. Ezt a hézagot tehetségünkhöz képest pótolni nagy és nem halasztható kötelesség. Ennek a meggyőződésnek szülötte a mai előadás is.

Ujvidéken csak röviden utaltam arra a nagy munkára, melyet protestáns atyáinkfiai a társadalmi kérdések körül nyugaton végeznek. A dologgal érdemes bővebben foglalkozni. Talán akad ebben a gyülekezetben, a ki látva azt a nemes és elszánt munkát, mely e kérdések körül nyugaton folyik, érezve, hogy ezeké a kérdéseké a jövő és hogy az egyházak feladataikat teljesen meg nem oldják soha, ha az embert mint olyat egészében fel nem karolják, hajlandó lesz lánggra gyúlva, szaporítani a küzdők és dolgozók kicsiny és alig szervezkedő taborát.

Főleg az ifjúság fogékony fellángolásában bizakodom, mely lassan, de biztosan mindenfelé lobogni kezd. Érzik, hogy övék a jövő, de ezért a jövőért munkálni kell. A romboló szocializmus mindenfelé felcsapó lángja, a vad gúny és nem egyszer erőszakolt elkeseredés, mely a vallás ellen emelkedik, s az a körülmény, hogy akadnak immár kálvinista papok, kik magukat nem csak szocialistáknak vallják, hanem ezek közé is állnak, eléggé mutatja, hogy a miről én itt beszélek és a mivel a mi egyházi tekintélyeink ez ideig nem voltak hajlandók komolyan foglalkozni, égető és a mint a francia példa mutatja, még döntő is lehet az egyházakra nézve. Az eddigi közönbösségnek tehát meg kell törni.

Az a gondolat, hogy a keresztyénség és a nemesebb értelemben vett szociális törekvések között benső és régi a rokonság, sok és pedig nem is köznapi elmében felmerült. St. Simon, a szocialisták egyik zászlósa, „*Új keresztyénség*“ czime alatt adta ki könyvét és azt hangoztatja, hogy a keresztyén egyházak azért veszítették el régi erejüket, mert a papok meddő theologiai vitákra pazarolják idejüket, erejüket és elhanyagolják azokat a nagy társadalmi kérdéseket, melyek az őket környező világot mozgatják. A hol a szeretet uralkodik, ott nincsen szociális kérdés, mert azt, mit elérni nem bír a legpontosabban kidolgozott törvény sem, eléri a szeretet, mert biztosítja mindenkinek az őt jogosan megillető részt.

Ez a gondolat és az a tudat, hogy az elhalványuló kötelességtudás, az önzés elharapódzása és az ebből eredő szociális bajok szorosán összefüggenek és csak is a keresztyénség eredeti, de később a gyakorlatban meghamisított szellemének visszaállítása révén orvosolhatók, töltötte el a mult század közepén föllépett *angol keresztyén szocialistákat*, a kik erősen elítélték az önzés korlátlanságára alapított úgynevezett *manchesterismust*, a versenynek sokat dicsért szabadságát, melyből szerintük erkölcsi, értelmi romlás és a szabadság elvesztése fakad. Mig egyrészt a vezető osztályoknak mérsékletet és igazi keresztyéni vallást és eljárást ajánlottak, az alatt vezetve az által a meggyőződés által, hogy szabad intézményeket csakis a szabadságra nevelt nép erényei alapján lehet fentartani s a testvériség megvalósítása csakis olyan emberek körében lehetséges, a kik társadalmi és gazdasági erényekben nem szegények, nagy súlyt helyeztek a munkáság értelmi és erkölcsi nevelésére. Igazi angolok módjára nem követelték az állam beavatkozását, hagyták ezt a németek, francziák és magyaroknak, mert abban a hitben éltek, hogy az egyéni erély a sokat emlegetett *selfhelp* biztosabb és férfiasabb módja az emelkedésnek, mint minden állami támogatás és tangálás. Anglia legyőzte a szocializmust vér és erőszak nélkül. Abban, hogy ezt elérhette, nagy és maradandó érdeme van Maurice, Ludlow és Kingsleynek, kikhez egy egész lelkes és dolgozni kész csoport tapadt. Az angol szociális munka irányán és azon, hogy súlyt helyeznek az alsó rétegek erkölcsi nevelésére, ma is érezhető a keresztyénszocialista apostolok törekvéseinek helyessége. Részleteivel alább foglalkozunk.

Németországban a r. katolikusok voltak az elsők, a kik az angol példán indulva, kezükbe vették a munkásnép dolgát. Döllinger és Kolping gondoskodása révén munkás- és

legényegyletek létesültek. Ketteler mainci érsek már 1864-ben Lassale fellépésével egy időben, hirdette, mik a keresztyénség teendői, szemben az új bálványnyal, vagyis inkább új veszedelemmel. Szerinte kötelessége foglalkozni a munkáskérdéssel, mint főpapnak és keresztyénnek. Mint papnak azért, mert az Úr azt a kötelességet róta reá, hogy nyájas és résztvevő legyen a szegény iránt és mindazokkal szemben, kik el vannak hagyatva. Mint keresztyének azért, mert Krisztus mint a világ megváltója nemcsak az emberek lelkét akarja megszabadítani, hanem gyógyítani sebeiket és javítani helyzetükön. Főgondolata a bajok orvoslására az volt, hogy az egyház alapítson termelő szövetkezeteket és így mentse ki a munkás-ságot a telhetetlen nagy tőke karmai közül.

A német protestánsok csak a hetvenes évek végén ébredtek feladataik tudatára. Vezetőik *Todt* barentheimi lelkész, később *Stöcker* udvari prédikátor. Programjukban nagyon erősen az államra támaszkodnak s a vallásos tényezők felhasználásával tőle várják a megoldást. Követelik a szakszervezetet, a munkások védelmét, a vasárnapi munkaszünetet, a kötelező biztosítást stb. Mindezt azonban nem tartják elégségesnek a keresztyén szellemnek és szeretetnek a családi és közéletben való megerősödése és fellendülése nélkül. Nem igen hiszik, hogy a parlament, melyben a gyárosok annyira erősek, a reformokat valaha hajlandó lenne keresztülvinni. Ezt csak a fejedelemtől várják.

A keresztyén szociális mozgalom a németek között ezeken a nyomokon haladt tovább. Szemben a romboló szocializmus vallást, hazát és társadalmi kötelességeket leszólo tanításaival mind a két keresztyén egyház igyekezett erősíteni a keresztyén szellemet nemcsak iratok, füzetek és előadásokkal, hanem az által is, hogy az általuk alapított munkásegyletekkel igyekeznek híveik között kifejleszteni az érdekek közösségének érzetét. Az eredmények tekintetében legyen elég a következő adatokat felsorolnom.

A német katolikusok által indított mozgalom eredményei messzemenők és kiterjedtek. Windhorst, a centrum vezére, 1891-ben alapította a *Volksverein für das katholische Deutschland* nevű szervezetet, mely 1900 végén 186 ezernél több tagot számolt a birodalom minden részében. Feladata a szociáldemokrácia tulzásával szemben a munkások, parasztok, kézművesek gazdasági és társadalmi helyzetének javítása. A jelzett évig körülbelül hatezer kisebb-nagyobb népgyűlést tartott, 27 és $\frac{1}{3}$ millió röpiratot osztott szét. Vannak különböző folyóiratai a nép és a sajtó számára. Gladbachban nagy

társadalomtudományi könyvtára. Előmozdítja a kézművesek egyesületeit. Württembergben e célra külön ügyésze van és egy kézműves-szövetséget is alakított, melynek 1899 végén négyezernél több tagja volt. A parasztság részére szintén egy szövetséget szervezett. Ennek feladata a többek közt az is, hogy a szövetkezeteket szaporítsa. Az egyesület központi titkára katolikus munkás-egyesületeket, kézműves-társaságokat szervez, a munkások számára való nyomtatványokat kiadja, előmozdítja az alkoholelleses társaságokat, nyilvános könyvtárakat és olvasótermeket létesít. Évről-évre az egyesület szociális kurzusokat rendez, a melyek hallgatósága ma már ezrekre megy. A keresztyén munkásegysületek száma Németországban igen nagy. Az első 1894-ben alakult. Öt évvel később már negyvenhat ilyen keresztyén egyesületet számláltak 152 ezer taggal. Külön egyesületük van a vasuti munkásoknak, a bányászoknak, szövő-, vas- és fémmunkásoknak.

Az evangélikusok törekvései — a mint mondtuk — újabb keletűek. A r. katolikus vallás maga már régóta inkább hajlott a szociális munkára, mint a protestánsoké, másrészt azonban azok közül, a mit a r. katolikusok megvalósítottak, sok eszme eredetileg protestáns országban hajtott ki. Így például a protestáns ifjúsági egyesületek szolgáltak például a r. katolikusoknak. Ugyanezt lehet mondani a keresztyén szállókról és munkás-gyarmatokról. Az első ifjúsági egyesületet 1768-ban Baselen Meyens ottani lelkész alapította. Szaporodásuk és megerősödésük a mult század utolsó tizedére esik. A rajnai szövetség például 1900-ban 35 ezer tagot számlált s ez időben Németországban nem kevesebb mint 1600 ilyen egyesület volt közel százezer résztvevővel. Ezek az ifjúsági egyesületek másfelé is nagyon elterjedtek. Svájcban körülbelül ötszáz van, kilenczezer taggal, Hollandiában 600, 12 ezer taggal, Nagybritanniában kerek szám 1200, százezert meghaladó tagszámmal. Az Egyesült-Államokban és Kanadában 1900-ban volt 1429 ilyen egyesület, kerekszám 230 ezer taggal. A genfi központ adatai szerint a csatlakozott egyesületek száma meghaladja a hat ezret, a tagoké pedig közeljár a félmillióhoz.

A szintén Németországban létesített *keresztyén szállók* hivatása az, hogy a vándorló munkásokat és segédeket a korcsmától elvonva nekik szállást biztosítson. Ezekben a szállókban a dorbézolás és kártyajáték tilos, ellenben gondoskodnak arról, hogy a keresztyén szellem otthon legyen. Elterjedésükre nézve felvilágosítást ad az, hogy 1899-ben Németországban 457 ily szálló 18 ezer ágygyal rendelkezett, a melyet nem kevesebb, mint 1.684,000 személy vett igénybe. Leg-

utóbb ezek között is egy szövetség alakult, a mely egyöntetű berendezésről és új szállók alapításáról gondoskodik. Sok ilyen szálló a helyszerzést is végzi és 177-ben külön takarékpénztárt is alapítottak. Ezekkel kapcsolatosan említendő a *cselédlányok* számára alapított szállók intézménye, melyek közül körülbelül 150 áll fenn és működik. A fiatal leánybarátnők egyesülete mindent megtesz, hogy ezeket kibővitse, szaporítsa, és megerősítse.

A *munkásgyarmatok és élelmező-fogadók* eszméjét Bodelschwing vetette fel 1881-ben a Bielefeldben tartott belmissiói értekezleten. A gyarmat olyanok részére való, a kik munkát nem tudnak kapni, de dolgozni hajlandók. Eleinte az ilyen egyén csak ellátást kap, később napszámot is. A vezetőségnek gondja van arra, hogy a jó munkásokat megfelelőleg elhelyezze. A XIX-ik század utolsó évében már 32 munkásgyarmat működött, ezek közül 29 mezőgazdasági jelleggel. Ezekben a gyarmatokban 3514 egyént tudtak elhelyezni.

Ezeknek a munkáját kiegészítik az úgynevezett élelmező-fogadók, melyeknek alapítója ugyancsak Bodelschwing. Ezek a pénznélküli utasoknak az általuk teljesítendő munka fejében éjjeli szállást és munkát adnak és úgy vannak berendezve, hogy ha a vándorló egy fél napig gyalogol és egy fél napig dolgozik, egy ilyen minden esetre elérhet. 1890-ben közel kétfélmillió egyén vette igénybe az általuk nyújtott éjjeli szállást és ellátást.

A német katolikusok és protestánsok gyakorlati szociális munkája tehát sok irányú és elég példát mutat az utánzásra.

A szellemi irányítás terén nagy jelentőségűek az évről-évre rendezett evang. társadalmi gyűlések, a melyeken elsőrangú egyházi, tudós és politikus férfiak tárgyalják a felmerülő kérdéseket és adnak helyes, egészséges és protestáns irányt a közvéleménynek.

Troeltsch, heidelbergi tanár, a keresztyén erkölcsnek igyekszik helyet biztosítani a mai társadalmi mozgalmakban *Dyhvenfurth* kisasszony a női munka szervezéséről értekezik; *Harnack* Adolf a modern művelődési törekvések erkölcsi jelentőségét fejtegetve, arra az eredményre jut, hogy minden nagy szociális feladat mélyében reá akadunk az erkölcsi és e révén a vallásos elemekre. Újból felállítja a régi ideált: *Isten a mi urunk, ő a szeretet!*

Nála nem kisebb ember, *Wagner* Adolf, az adók rendszerét vázolja társadalmi és erkölcsi szempontokból. Új eszmék, tiszta nemes törekvések fakadnak e kongresszusok nyo-

mán, méltók ahhoz a nemzethez, mely Luthert szülte s mely ma minden téren újult erővel tör előre és fölfelé.

A francia protestánsok, a sokat dicsért és üldözött hugenották számban megfogyatkozott utódai, abban a r. katolikus és atheista áradatban, mely őket körülveszi, nem lankadó buzgalommal igyekeznek szervezkedni és folytatni a vallásos és szociális munkát. A *Société Central d'Évangélisation*-nak van 150 stációja s évi jövedelme meghaladja a 400,000 koronát. A *Société Évangélique de France* és a hasonló vallásos társaságok az utolsó évtizedekben százakra menő új gyülekezetet alapítottak és évi kiadásuk 2—3 millió korona. 1835-ben Párisban nem volt több tíz protestáns templomnál, ma száznál is többen gyűlnek össze a protestáns hívők. Vannak menedékeik a paralitikusok, a siketek és némák, a vakok, az elaggottak, az árvák és elhagyott gyermekek részére. A bibliai társulatokon kívül külön ifjúsági, mértékletességi és fiatal nőkből alakult egyesületeik. Rendelkeznek egy napilappal (*Le Signal*), azonkívül négy heti-, három havifolyóirattal. Az apró protestáns lapok száma több 160-nál. Évente hat-hét millió koronát adnak vallásos czélokra, bár a hívők száma messze elmarad az egy milliótól.

E társaság céljaihoz azonban legközelebb áll annak az egyesületnek munkája, mely két évenként tartott kongresszusaival a protestáns közvéleményt igyekszik megnyerni a társadalmi kérdésekkel való foglalkozásra.¹

Appellál mindazokra, a kiben van felelősségérzet és kötelességtudás, szemben a társadalmi nyomorral és azokkal a veszedelmekkel, melyeket az istentagadó és anyagiás fejlődés magában rejt. Támogatást vár mindazoktól, a kik érzéssel viseltetnek az iránt, ami az élet nemesebb tartalmát megadja. Kongresszusain a legkiválóbb francia protestáns elmék igyekeznek meggyújtani a világító fáklyákat a tömeg előtt és vezetni őket a szocialisták materializmusával szemben azon az úton, melyen elődeik annyi vér és szenvedés árán, annyi babért és bámulatot arattak. Legutolsó nagygyűlésüket a múlt évben Nantesben a híres ediktum városában tartották. Ezen Chastanda, a *Signal* szerkesztője egy kiváló előadást tartott a protestáns sajtó szerepéről. Lelkesülten utalt reá, mily szép és nagy feladat egy olyan napi lap élén állani, melyet a hit éltet a vallás és az erkölcsök javára. Büszkén utal reá, mit ellenségei szemére vetnek, hogy lapja *moralis* akar

¹ L'Association Protestante pour l'Étude pratique des Questions Sociales.

lenni. Nagy és merész vállalkozás ez olyan országban, hol a közélet orgánumai oly forrásokból szívják erejüket, a melyet bevallani maguk sem mernek, a melyekre azonban a Panama és egyéb botrányok vetnek néha világosságot.

Egy másik előadó az fejtegetve, hogy mily elveket kell követni a szociális kérdéseknél, arra a következtetésre jut, hogy a megoldás a szövetkezeti élet fejlesztésében van, mert ez úton születik meg az igaz szabadság, lép életbe a társadalmi igazság a vagyoni megosztásánál, a szolidaritás a termelő és fogyasztó között. Ennek az eszmének a francia protestánsok tettekkel is hívei, mert vezetőiket ott találjuk a szövetkezés leglelkesebb hívei között. Legyen szabad erre nézve csak *Gidere* és *Boyvera* hivatkoznom. A szolgák és uraknak egymáshoz való viszonya, az alkoholizmussal szembeni küzdelem, melyre nálunk is olyan szép tér nyílnék, szintén foglalkoztatta francia hitfeleinket, kik gyűléseiket rendszeren hitszónoklatokkal, protestáns emberbaráti intézetek megtekintésével és vizsgálatával szokták befejezni.

Ezek a gyűléseken rendszeren képviselve vannak a szomszédos országok protestáns egyesületei is, melyek a francziával rokon czélokot követnek. Így *Meron, svájci* kiküldött nantesi beszédéből megtudjuk, hogy a társadalmi kérdések felkarolására alakult genfi társaság nemrégben szövetkezeti szabóműhelyt állított. Létesített egy fehérnemű-szövetkezetet iskolával kapcsolatosan. Munkaközvetítő irodát tart fenn, mely igen jól működik. Van külön keresztyén közzgazdasági társaság, mely szellemi táplálékkal látja el azokat, kik hozzá fordulnak. Van egy másik, mely felolvasásokat rendez és különösen nagy súlyt fektet a nők tájékoztatására. Az evangyéliomi keresztyén társaság a munkásköröket szervezi és vezeti keresztyén irányban. A nagyon tiszteletreméltó *Watson Dávid* a *skótok* munkáját vázolja. A skót egyháznak mult évi nagygyűlésén egy dolgozatot mutattak be, mely történelmi jelentőséggel bír. Ebben a skót egyház határozottan kimondja, hogy szociális feladata van és annak a meggyőződésnek ad kifejezést, hogy a társadalmi bajoknak gyógyító eszköze az evangyéliomban, ha szorosán alkalmazkodunk hozzá, megvan. Mindaz mit az emberiségért teszünk, keresztyén munka. Valaha az egyház szolgálai hivatkozhattak arra, hogy nekik a földiek körül nincsenek feladataik, a politikus hivatkozhatott arra, hogy a vallás nem tartozik reá. Ma azonban más világot élünk. A sokáig tartott szakadás a világi és vallási érdekek között át kell, hogy hidaltassék. Az egyház munkájának az egész egyéni és társadalmi életre ki kell terjedni. Gondos-

kodni kell egészséges lakásokról a szegények részére, munkát adni azoknak, kik a nélkül vannak; hajlékot biztosítani azoknak, kik tűzhely nélkül maradtak, utána nézni az elesett leányoknak, megvédeni őket a nyomor és gyaláztattól. Az egyház szociális feladata főleg a bűn megelőzésében áll. Szép felemelni az elbukottakat, de sokkal szebb meggátolni az elbukástól őket. A nyomorral és bűnnel nem bírunk másként, mintha bedugjuk a forrásokat, melyekből fakadnak. Ez pedig lehetetlen mindaddig, míg a tetre készek nincsenek kellően tájékozva a teendők iránya és módjáról. A társadalmi oktatást kell tehát bevinni oda, hol a nép leendő vezetői készülnek jövő pályájukra. Megértetni velük, mi a szociális kötelesség és hogy a jövő azoké, a kik nem állanak némán és érzéketlenül az idők legsürgősebb követelményeivel szemben.

Elmondottuk, hogy *Anglia* azt a szerencsés helyzetet, melybe jutott a szocializmussal szemben, hogy az a helyett, hogy gyöngitené, inkább erősíti, főleg a keresztyén szociális felfogás elterjedésének, Carlyle és Ruskin e nyomon járó műveinek köszönheti. A munka azonban ebben az irányban ma még élénkebb, mint valaha. Maga a Salvation Army ezeket ment meg az elbukástól és vezet a vallásos útra. Nemcsak falun és városban alapítanak keresztyén szellemben vezetett emberbaráti intézeteket, hanem a nagy tengeren is. A halászflokkákat úszó templomok, könyvtárak, gyógyszeres boltok követik. Az angol egyház mindenütt jelen van, hol menteni és építeni lehet. Vajjon mikor mondhatjuk el ezt a magunkéról?

Egy pillantás azokba a vaskos kötetekbe, melyekbe az úgynevezett Panpresbyterian Union munkálatai vannak lefektetve, mutatja, hogy az, a mire én reá akarnám bírni a magyar haza érző és gondolkodó protestánsait, náluk már megvalósult. Hivatott egyének tárgyalják a keresztyénség viszonyát a szociális mozgalmakhoz, a napi irodalomhoz. Eszmét cserélnek arról, milyen viszonyban legyen az egyház a multságokkal, a családi étellel és milyen befolyást kell gyakorolnia az egyéni jellemre? Lord Balfour kifejti, hogy a szabadság, a tekintélynek tisztelete, szóval mindazok a tulajdonok, melyek a jó polgár ékességei, mennyit köszönhetnek a protestáns egyházaknak.

A mi mai feladatunk szempontjából legfontosabbak azok a kijelentések, a melyeket Gold amerikai lelkész a szociális egyház tevékenységéről tett.

Szerinte az egyház nem állhat a társadalmi életen kívül. Éppen ellenkezőleg, hatalmába kell ejteni a társadalmakat mozgató és izgató kérdéseket. Érezni kell a társadalom min-

den baját és bűjät s törekedni arra, hogy az egész szociális élet és mozgalom középpontjává és irányítójává legyen. Az amerikaiak legalább így fogják fel az egyház hivatását és igyekeznek minél mélyebben belenyulni a társadalmi életbe. A legjelentékenyebb szociális reformok általuk és velük létesítettek. Ők készíték elé a közvéleményt, nyerték meg a törvényhozókat, sőt még az újságok készítőit is. Száznál több törvényt készítettek és vittek keresztül, nem egynek még a szövege is az egyházi *Reform Bureau*-ban készült.

Igy sikerült nevezetes reformokat keresztülvinni a szeszkereskedés korlátolására, az opium-monopoliumot a filippini szigeteken szintén ez a szervezet akadályozta meg. Ők üzték ki a kantinekat a kaszárnyákból s a szesz italokat a parlamentnek buffetjéből. Szigorúan ellenőrzik a törvényhozást egyházi és keresztyén szempontból. Hatalmuk van, annyi bizonyos. De ez munkával jár s Gold véleménye szerint minden városban szervezkedni kellene az egyházi férfiaknak a gyáraknak, a lakásoknak ellenőrzésére, a szociális bajok elnyomására, sőt a papokat még arra is hivatottaknak tartja, hogy a választásnál előforduló vesztegetéseket megtorolják. Ilyen ligák már is alakultak és sikerük nem csekély.

Az egyháznak hasonlatosnak kell lenni az Úrhoz, meglátni a vakot, a tehetetlent, a hajléktalant, az éhest és munkátalant és segíteni rajtuk. A szocialisták gyűlölet és megvetéssel támadnak az egyházra. Az pedig szeretettel és gondoskodással fegyverezi le őket, betömve a jogos elégtelenség forrásait.

Íme ezek a külföldi példák, melyekből megértheti mindenki, a ki akarja, hogy a haladás útja merre vezet. Ha nem akarunk megtagadni minden közösséget a nyugati protestantizmussal, akkor nekünk is arra az ösvényre kell lépnünk, melyen ők haladnak s a melyen annyi nemes erőfeszítést látunk kifejteni, annyi kiváló jellemet formálódni. Ha látjuk, mi történt eddig, ha fontolóra vesszük, hogy a megindult mozgalom milyen eredményeket fog érlelni a jövőben, akkor lehetetlen azoknak nem adni igazat, a kik a vallásos és igazán emberbaráti érzelmek ezen újjáébredésétől a keresztyénségnek és erkölcsnek megújhodását várják. Alig is lehet másként, ha az emberiség belé nem akar fulladni abba a mocsárba, mit egyrészt az önzésnek és szabadversenynek papjai, másrészt a forradalmi szocialisták elvakult fanatizmusa készített neki. A nagy és haladó nemzetek már-már átgázoltak e mocsáron, mi jóformán csak most kerülünk belé. Most vagyunk ott, hogy a felforgató és anarchikus szocialisták szónoklatai hangzanak a nép között

és hódítanak. Követelik a vallástalanságot, a tekintélyek lerontását, a házasság felbontásának könnyítését és végső elemzésben a mai jogi és társadalmi rendek eltörlését.

Szabad-e, lehet-e ezt az egyháznak némán, tétlenül nézni és nem használva a kezébe adott fegyvereket, az eltövelyedő lelkek megmentésére, segítő társakul szegődni a rombolókhöz? Minden nemes hagyomány és okos belátás az ellenkezőt javasolja, sőt parancsolóan követeli. Azért küzdött-e Luther és Kálvin, hogy 3—400 év múlva ide jussunk? Azért munkáltak-e elődeink, hogy a mikor megnyíltak utódaik előtt a szabad tevékenység kapui, a szabadságot arra használjuk fel, hogy engedjük papjainkat a romboló szocziáлизmus táborába kerülni? Anglia, Amerika és Németországban a protestáns szocziális munka magához vonja a legkiválóbb egyházi és világi férfiakat s csak mi, a kik annyiszor dicsekedtünk azzal, hogy egyházunk hívei mindig a haladás szolgálatában állottak, csak mi nem tudnánk felmutatni hasonlót?

Hajdan nem féltünk a bilincsektől, sőt nem a gályáktól, hol az egyház és vallás igaz érdekeiről volt szó, ma meghátrálnánk az egyház- és hazamentő munkától, egyszerűen azért, mert munka? és mert anyagi előnnyel legalább kezdetben nem jár? De vajjon egyház-e az, melynek szolgálói csak az anyagi követelményeket hajlandók figyelembe venni, melynél mit sem számít egyéb, a szív nemes fellángolása ismeretlen, sőt mosolyt keltő valami? a mély meggyőződés ritkák, sőt ismeretlenek, a hol csak a megszokás tartja fenn a régi szervezeteket, de belőlük kivesz az erőnek, az ifjúságnak érzete s új feladatokra vállalkozni nem is mernek.

Választani kell. Vagy a haladás vagy a pusztulás! És ha az előbbi útra térünk, ne feledjük, hogy a megújodáshoz emberek kellene. Ha külsőleg nem is, de bensőleg nagy emberek, a kiknek szívében nemes és nagy ideálok égnek és a kik ezekért még az egyéni érdekeket is hajlandók elfeledni. A kik tudják és átérzik azt, hogy csak az az élet ér valamit, melyből nemes eredmények fakadnak mások javára is. Ilyen embereket nevelni kell.

A munka már megindult s talán a veszedelmek látása siettetni fogja még a habozókat is. Meg kell tanítani a fiatal-ságot arra, hogy szükkörűek és értéktelenek azok az ideálok, melyek után elődeik nagy része indult és beléjük oltani azt, hogy a haladás útja az altruizmus, a mások bajával való igazi törődés. A nemzeti nagyság tiszta erkölcsök, önfeláldozó férfiak és nők becsületos munkája nélkül nem jöhet létre.

Az egyház megtette szocziális téren kötelességét, ha a

szeretetet a legfőbb vezető elvé emelte, ha ily módon a szét-húzó, bomlaldozó társadalomba bevitte újból az összeolvasztó és egyesítő elemet. Ha felvilágosította a gazdagokat arról, hogy a vagyon kötelességekkel jár s meggyőzte az elégedetlen proletárt, hogy nem fogja őket soha senki megmenteni, ha erre saját maguk nevelve nincsenek. Ha nem tanulják meg okosan használni fel azt, a mi az övék.

Az életben a vagyon sokszor ép úgy forrása a boldogtalanságnak, mint a szegénység, sőt ismerünk százakat, kik a vagyon után futva örökre képtelenek lettek nemcsak a boldogságra, hanem az élet örömeinek nyugodt élvezésére is. Az igazi boldogság nem abban áll, hogy dűskáljunk az anyagi javakban és azokat elszórjuk ész és megfontolás nélkül, hanem abban, hogy fegyelmezve vágyainkat igyekezzünk beérni azzal, a mink van s az élet célját ne az anyagi élvezetekbe, hanem a kiművelt ész, a nemes fogékonyságra hajló szív és iskolázott képzelet örömeibe fektessük. Ne érezzük magunkat mindaddig boldognak, míg körülöttünk vannak olyanok, a kiknél a nemes törekvések csak kint okoznak s a kiknek jogos igényei betöltve nincsenek.

De ehhez erős vallásos meggyőződés nélkül el nem jutunk, mert igaza van Stuart Millnek, mikor azt állítja, hogy ott, hol az emberek hite meginog és vallásukat csak oly módosításokkal hajlandók megtartani, melyek annak lényegét megváltoztatják, következik a gyenge meggyőzések, a megbénult szellemi erők és langyos elvek átmeneti ideje, a melynek vége csak akkor szakad, mikor a vallási megújulás kezdődik.¹

Az a rajongó fanatizmus, mely a szociáldemokrácia híveinek egy részénél mutatkozik, sokszor közel áll a vallásssághoz és ideális fellángolásból ered. Azt, hogy e láng ne gyűjtson, hanem melegítve termékenyítsen, el lehet érni a szeretet vonzó ereje által, mely meg nem hamisítva a keresztvétség legszebb vonása.

Bernát István.

¹ Az ú. n. újjászervezett szociálisták táborában mind számosabban merülnek fel ev. ref. papok, a kiket részben a tájékozatlanság, részben valószínűleg a hívek közvéleménye hajt ide. Tudok ilyen tanítókról is. Ellenactió nélkül lehetetlen, hogy a baj tovább ne harapózzék.

IX.

Muzsaji Wittnyédy István.

— Életének első időszaka. —

Sopron városának a hazai protestantismus történetében kiváló szerepe volt eleitől fogva. Legyen elég csak arra utalnunk, hogy itt már 1522-ben, a hazai városok közül talán legkorábban prédikáltak templomi szószékről a reformáció szellemében s *Luther* iratait a polgárok nemcsak házaikban titkon, hanem nyilvánosan a vendéglőkben is olvasták. 1524-ben itt már királyi vizsgálóbiztos járt és *Luther* elkobzott könyveit hóhér égette el a város piacán.

Az 1528. év nyarán *Mária*, II. Lajos özvegye, a reformáció és a humanisták lelkes barátja, városunkban volt egész udvarával és udvari lelkészével, *Henkel* Jánossal, a ki innen a királynét igen szépen jellemző levelet írt *Erasmusnak*.¹

A városi levéltár *Luthernek* eredeti levelét őrzi, a melyben bizonyos özvegy *Tierger* Dorottyának ajánl nevelőt a fia mellé.² Ugyanitt vannak levelei a XVI. és XVII. századból Sztáray Mihálynak, Beythe Istvánnak, Bornemisza Péternek, Dragonus Gáspárnak, Muraközy Györgynek, Pálházi Göncz Miklósnénak, Zvonarics Mihály, Kiss Bertalan, Musay Gergely püspöknek stb.

Sopron városa nemcsak maga volt erős védőbástyája a reformációnak, hanem a vidéken is az Esterházy Miklós nádor és a hitehagyott Nádasdy Ferencz által üldözött protestánsoknak sokszor nyújtott oltalmat és hathatós segédelmet. A gyászos évtizedben (1671—1681) I. Lipót csak e városnak engedett kivételesen és nagy áron nyilvános, de mégis korlátolt evangélikus vallásgyakorlatot.

¹ Történelmi Tár 1885. évf. 353. l.

² Lad. XII. et M. Fasc. IX. Nr. 311.

Régi jeles iskoláival is Sopron eleitől fogva mintegy központi anyagyülekezete volt az evang. egyházkerületnek. A csepregi iskola elvétele után éppen Wittnyédy István kezdeményezésére a régi mellett egy külön magyar gymnasiumot is alapított a város 1658-ban s így egy ideig két evang. középiskolát tartott fenn.

Nem szölok most a lelkészekről, a kik között *Gerengel* Simon óta a költő *Kis János* püspökig s azóta is sok jeles papja volt egyházunknak. De nagy szerepük volt Sopron egyházi életében protestáns autonomus elveinknek megfelelően a világiaknak is s ezek között kiváltképen a város polgármestereinek, a kik már a régi időben is többnyire kiváló jogtudósok voltak.

Ilyenek például *Hummel* Kristóf (1560 körül), *Gerengel* áldozatkész munkatársa és patronusa, ki a legrégibb evang. gymnasium számára a saját kertjét engedte át. Ilyen a derék *Lackner* Kristóf (1571—1631) doctor utriusque juris, ki Sopron és Csepreg iskoláit látogatván, előbb aranyművészetet tanult s csak azután ment ki a jeles *Gablmann* Miklós csepregi tanár biztatására Paduába, hol oly fényesen vizsgázott, hogy a protestáns ifjú kedvéért az egyetem ősi eskümintáját is megváltoztatták és doktorrá avatták. Alapítványait a város szegényei ma is élvezik s a hálás utókor Sopron egyik szép utcáját nevezte el róla. Ilyen kiváló jogászaí és polgármesterei voltak még Sopronnak a XVII. században *Artner* Gellért és *Artner* Vilmos, mindkettő a jogtudományok doctora s oszlopos tagja az evangélikus egyháznak. Ilyen volt továbbá a reformáció kétszázados jubileuma idején *Dobner* Nándor († 1733), ki mint követ az 1709. és 1715. országgyűléseken védte a protestánsok vallásszabadságát.

A két *Artner* idejében tűnik fel itt Sopron németajkú polgárai között egy ideköltözött magyar ifjú, nemes Muzsaji *Wittnyédy* István. Ez is jogász, eleinte csak szerény városi magyar nótárius. Ezt az állást ő kreálta, magyar jegyzője a városnak ő előtte nem volt. Utóbb országszerzte keresett hírneves ügyvéd lesz és evang. hitfeleinek országgyűléseken és egyházi zsinatokon egyik leghatalmasabb főembere; világi vezető az egyházkerületben, mikor a felügyelői állás még szervezve nem volt; hitbuzgó patronus, a ki tudományát és vagyonát nagy önzetlenséggel hozta áldozatul az egyház oltárán.

Élete a XVII. században a római kath. reactio legválogosabb évtizedeire esik, a mikor Pázmány és Esterházy jelzővává tették, hogy Isten végezése szerint csak az Austriával egyesült és a római egyházba visszatért magyarság fogja lerázni

a török igát. A térítést tehát hazafias jelszavak alatt üzték a legnagyobb erőszakkal. Főurak és törekvő nemesek körében divattá lett hitet cserélni s ezzel keresni a főpapság és az udvar kegyét.

Sopron város jegyzője nem hitt a hamis jelszónak. A csábító példák erős evang. hitében nem ingatták meg soha csak egy perczre sem. Ő testestől-lelkestől protestáns maradt a leggonoszabb időkben. Mint ilyen küzd elszántan egyházának és hazájának szabadságáért, küzd tollal, karddal, prókatori éles eszének minden tudásával, hazafias szívének minden tüzével és bátorságával.

Ő a hitetlen török jármánál is veszedelmesebbnek látta azt az igát, melyet vakbuzgó vallásosság, osztrák tanácsosok és zsaroló zsoldos német vetnek a nyakunkba. És ezen a ponton Wittnyédy, a szabadelvű protestáns és *Zrinyi Miklós*, a szabadelvű római katolikus találkoznak és kezet nyújtanak egymásnak. A római katolikus Zrinyi kimondja a szép és igaz elvet: *a protestánsok szabadsága és az ország szabadsága egy alapon sarkallik*.¹ A protestáns Wittnyédy pedig a római katolikus Zrinyi Miklósban, korának eme legnagyobb magyarában ismeri fel, tiszteli és szolgálja rajongó szeretettel és önfeláldozással a hazafiság ideálját. Valami hasonló volt e szövetség, mint mikor a protestáns kurucok oly lelkesen és szent bizalommal sereglettek a buzgó pápista II. Rákóczy Ferenc zászlói alá.

A nagy Zrinyi és az ő jobb keze és bizalmasa Wittnyédy egész pályafutásukkal azt hirdetik nekünk, hogy az igaz magyar hazafiság a felekezeti türelmetlenséget kizárja s mint az alkotmányos szabadság egyik alapfeltételét követeli meg a lelkiismeret szabadságát és a vallási békét.

Így nyer Wittnyédynk is, a soproni jegyző és prókátor, mint magasztos elvek hirdetője, hazánk és egyházunk történetében kiváló jelentőséget.

I. Wittnyédy ifjúsága. A szülői ház és az iskolai évek.

Sárvárott, Vas megyében született 1612. évi december 20-án. Már ez a hely, az egykori magyar Wartburg, a hol *Nádasdy Tamás Dévának*, a magyar Luthernek, *Erdősi Sylvesternek*, a magyar Melanchtonnak menedékhelyet adott, a hol az első magyar nyomdából az első magyar újszövetség

¹ Pauler Gy. Wesselényi és társai összeesküvése. II. k. 238. I.

kikerült, a honnan *Magyari* István, a hatalmasszavú esperes, az ország romlásának okairól szóló művét kibocsátotta, — már ez a prot. történeti emlékek által megszentelt hely arra praedestinálta Wittnyédyt, hogy a magyar nemzeti politikának s az édes anyanyelven magyar műveltséget terjesztő protestantismusnak legyen rendületlen hive és lelkes zászlóhordozója. A sárvári várkastélyban beszélő kövek szóltak hozzá minden zúgból s neki voltak fülei a hallásra. Mint méltó sarj lépett ősei nyomába.

Atyja, *Wittnyédy János* (1574—1648), a Nádasdy grófok szolgálatában emelkedett fokról-fokra. Egyszerű jobbágyból lett udvarbíró, tisztartó s majd mint nemes a családnak belső bizalmas embere, supremus familiarisa. Szolgált már valószínűleg a nádor fiát, *Nádasdy Ferenczet*, a törökverő hadvezért; özvegyének, a hirhedt *Báthory Erzsébetnek* sárvári udvarbírája volt¹ s bizalmas embere a korán elhalt *Pál* grófnak, sőt egy ideig a hitehagyott *II. Nádasdy Ferencznek* is.

Mint a Nádasdyak főember szolgálója serényen foglalatzkodott a grófi család ügyeiben. 1616-ban például Szakonyban találjuk *Pásztory Gergely*vel, a Nádasdyak egy idősebb tisztjével a malomgát eligazításánál² 1628-ban a csejthei uradalomból haddal kell mennie a turaiak ellen.³ 1631-ben, mikor *Kiss Bertalan*, dunántúli evang. püspök egyházlátogató körútra indul, Nádasdy Pál, mint földesúr Wittnyédy Jánost küldi ki helyetteséül a püspök mellé s ott van Fertő-Szent-Miklós és Nemeskér visitatiójánál.⁴ Evang. egyházának buzgó tagja volt mind végig. Még mint 72 éves aggastyánt is felkérik 1646. a meszlenti kerületi gyűlésen, hogy mint egyik patronus védje egyházát a nehéz időkben.⁵

Az 1634—35. évi soproni országgyűlésen mint özvegy Nádasdy Pálné Révay Judit követe volt jelen s mint ilyen tagja volt a prot. sérelmi bizottságnak. Az 1637—38. pozsonyi országgyűlésen, a hol már a fia is követtársa volt, szintén ezt az úrnőjét képviselte.⁶ A grófi család tiszteletét és bizalmát még késő vénségében is birta. *II. Nádasdy Ferencz* ugyanis, a harmadik gróf, a kit még szolgált, 1646-ban a sopronmegyei

¹ Fabó A. Wittnyédy J. levelei. I. k. 8. l.

² Farkas S. Csepreg története. 115. l.

³ Adatok Csejthe történetéhez. Történelmi Tár. 1899. évfolyam. 722—724. l.

⁴ Egyházlátogatási jegyzőkönyv a kerületi levéltárban.

⁵ Collectanea. M. Nemzeti Múzeum. 2077. Fol. Lat. 113. l.

⁶ Zsilinszky M. A magyar országgyűl. vallásügyi tárgya. II. k. 353. és 372. l.

tisztválasztásra is őt küldi ki, mint helyettesét külön utasítással.¹

Ekkor azonban az öreg Wittnyédy már nem Sárvárrott, hanem Sopronmegyében, Fertő-Szent-Miklóson lakott. Életének estéjét, megpihenve a hosszú nehéz fáradalomtól, itt töltötte és pedig már második szomorú özvegységben.

Első felesége *Egervári* Orsolya volt, Egervári Ferencz leánya. Ettől született István fiúk, mint első gyermekük. Második neje *Bezerédi* Anna, 1643. febr. 16. halt meg s a fertőszentmiklósi templomban temettetett el. István mint jó mostoháról kegyelettel emlékszik meg róla. Valószínűleg ő volt a nevelő-anya.

Az apa 1648 január 17. végezte be pályafutását 74 éves korában, két fia, *István* és *Pál* által megsiratva. Második neje mellé temették. Nem maradván elég készpénze, István fia — miként feljegyi — fiúi tartozó hálával és szeretettel a maga költségén temettette el kellő tisztességgel.

Ifjabb fia, Pál, az öreg úr mellett maradt s tovább is ott lakott Fertő-Szent-Miklóson, a honnan István bátyját Sopronban sokszor meglátogatta. 1643-ban Sopronban vállalt valami katonai tisztelet, 1657-ben pedig a vármegye tette meg hadnagynak. De valami nagy vitéz alig lehetett, mert az utóbbi hirre bátyja, István aggódva írja neki: „Szívem szerint bánom, hogy ezt a hadnagságot Kegyelmedre kötötték; az istenért igyekezzék annak becsülettel megfelelni. Bár csak egy jó vicéje és wachmeistere lehetne Kgdnek, az kik mind magát Kgdet jól tanácsolhatnák, mind az sereget jó rendben tarthatnák, mert inkább akarnám becsületos Kgd halálát, mint gyalázatos éltében való lételevél emlékezetét. Hozza Isten Kgdet jó egészségben.“²

István, az idősebbik fiú, családi emlékkönyvében³ atyjának utolsó szavait is feljegyi, melyekkel e földi nyomorúságoztól búcsút vett. „Uram, a te kezeidbe ajánlom lelkemet, Te váltottál meg engemet, igazságnak Istene, Uram Jézus!“ — ezeket mondotta magyar nyelven s azután összekulcsolt kezekkel és égre emelt szemekkel fohászokodva lehelte ki lelkét.

Ez a vallásos bucsúvétel világot vet az öreg Wittnyédy egész életére. Hatása alatt állott ő is mindvégig annak az őszinte, puritán, protestáns vallásos szellemnek, mely a sárvári

¹ Századok. 1871. évf. 52. l.

² Sopronvárosi levéltár és Wittnyédy levelei: I. k. 44. l.

³ Memoriale Stephani Wittnyédy. Kézirat. Nemz. Múzeum 1757. Quart. Lat.

udvarban Nádasdy Tamás, a nagy palatinus óta otthonos volt, s fiait is ebben a szellemben nevelte.

A Nádasdyak sárvári fészke gyönyörű szép képeit tárja elénk a reformáció hajnalán ott virágzó vallásos életnek. Tamás, a nádor, örökös harcban állt a törökkel, mely ma egyik, holnap másik várát dülta fel s ő mégis iskolát épít, nyomdát állít, bizonyosságául annak, hogy a mohácsi vész után is hisz a magyarság fennmaradásában és a protestantizmus nemzetépítő erejében.

Özvegye, az áldottlelkű *Kanizsai* Orsolya maga köré gyűjti háza népét, árva fiát s bibliát olvasnak, lantjáték mellett zsoltárt énekelnek. Fiáról, *Ferenczről*, a hős hadvezérről Magyar jegyezte fel, hogy ő maga tartott, ha prédikátor nem volt jelen, házi istentiszteletet. S még e hősnek özvegye is, a lelki beteg *Báthory* Erzsébet, nagy gondot fordít a sárvári és csepregi iskolákra, jeles tanítókat hivat s alumnusokat küld külföldre. Sopron város levéltárában megvan *Kiss* Bertalan diáknak, a későbbi püspöknek levele, mely szerint őt és *Lethenyi* Istvánt 1609. *Báthory* Erzsébet küldi akadémiaira.¹

És ilyen volt a harmadik nemzedék képviselője, *Nádasdy* Pál gróf is, az öreg és ifjabb *Wittnyédy* ura és gazdája, a ki gyermekei számára maga készített imádságos könyvet és ki is nyomatta a csepregi híres nyomdában 1631. Neje, *Révay* Judit, a mellett, hogy vallásos és jó magyar, még munkás és gondos háziasszony és hű feleség is, a ki az 1625. évi soproni országgyűlés alkalmával maga keres férjének szállást² s a kárpitokat és ágyakat mind maga rendezte el. *Esterházy* Miklós nádor ezt látván, megirigylő szomszédjától a gondos asszonyt s panaszos levelet irt haza saját nejének, *Nyáry* Krisztinának, melyben feldicsérvén Nádasdynét, megkérdi, hogy ő már öreg ember számban lévén, azért nem kedveskednek-e neki?³

S a milyen az úr, olyan a szolgája. A Nádasdyaknak több hű főember szolgájok volt, a kik uraikat vették mintaképül. Ilyen volt *Pernezhith* György sárvári tiszttartó, a ki éppen úgy, mint ura, alumnusokat tartott a bécsi egyetemen. Ilyen *Akosházi Sárkány* Antal, sárvári fősáfár, a ki végrendeletében 2500 frtot hagyott, hogy ebből Sárkány-Szigeten prédikátort tartsanak. Ilyen volt *Szentgyörgyi* Gábor, I. Nádasdy Ferencz

¹ Gamauf Oklevélgyűjteménye II. köt. 836. l.^o

² Talán éppen Lackner polgármester házában, a kinél tanuló öcsöce Révay Pál is szálláson volt (L. Lackner végrendeletét.)

³ Történelmi Tár 1901. évf. 372. l.

titkára, ki az első protest. nádor életrajzát megírta és jegyzőként szerepelt a csepregi colloquiumon.

Az ilyen sárvári hű udvartisztek közül való volt Wittnyédy János is. Házában vallásosság, családias egyszerűség, munkásság és becsületesség, a közügyek iránt való önzetlen érdeklődés és lángoló hazaszeretet voltak az uralkodó erények. Fiainak neveltetése s egész élete erre vall.

Wittnyédy János nem volt már éppen fiatal ember, mikor első gyermekük, István született. Közel járt a negyven évhez. Sárvárott a gólya ritka és késedelmes madár volt mindig. Nádasdy Tamáséknak is csak házasságuk huszadik évében született meg az egyetlen fiuk. Ferencznek is fia csak egy maradt, Pál grófnak két gyermeke elhalván, szintén csak egy fiut tudott felnevelni.

Habár kissé későn, de mégis csak megjött Wittnyédyékhez is a várva-várt vendég, kit most annál szivesebben fogadtak. Az öröm és családi büszkeség sarkalja arra az apát, hogy a nemességet családjának megszerezze. A fiú születése után való évben kapták meg II. Mátyástól a nagy pecsétes levelet 1613-ban s hat évvel később Sopron vármegye közgyűlésén is kihirdették a nemességüket.¹ A Nádasdy családnak köszönhették bizonyára ezt is.

Igy István már mint nemes ember gyermeke kezdte és végezte iskoláit. Sárvárott *Zvonarics* Mihály, a jeles szónok és hitvitázó lelkész és püspök mellett, ennek fia, *Zvonarics* István vezette az iskolát, mikor az ifjú Wittnyédy tanulni kezdett. Kétségtelenül tanult Csepregen is, a Nádasdyak másik kiváló városában, melynek iskolája magasabb fokú és hiresebb volt, mint a sárvári. Itt soproni és bécsújhelyi fiuk is nagyobb számmal tanultak a magyar szó kedvéért. Wittnyédynek diák éveiben *Galgóczy* Miklós volt a csepregi iskolaigazgató. Ennek idejére esik Csepregnek a Bethlen-féle szabadságharcz idején Collalto és Esterházy csapatai által való embertelen feldulataása 1621-ben, melynek több mint 1200 békés csepregi polgár esett áldozatul. Vértanúként halt meg a város tudós esperes-lelkésze, *Zvonarich* Imre, a püspök öcsese. Galgóczy rectorinak élete is veszályben forgott, csak nagy nehezen menekült meg, értékes könyvtárát elpredálták.

Wittnyédy 9 éves iskolás fiú volt, mikor a Nádasdyakat ez a végzetes csapás érte, de késő éveiben sem tudta elfeledni. Mikor ugyanis utóbb II. Rákóczy Györgynek a lengyelek

¹ Nemesi oklevelüket közli Fabó A. Wittnyédy J. levelei. I. k. 7. 1.

ellen viselt kalandos háborúját rosszalja, szomorú visszaemlékezéssel írja Keczer Ambrusnak: „Ez desperatus lengyelek megmutatták, mint háznak hazánkkal, ha hozzáférnek; az mi földünkön, Csepregen is tudnak hírt mondani az emberek az lengyel vitézségről“.¹ A város ellen vezetett zsoldos csapatokban tudniillik, mint a csepregi verselő diák is említi, sok volt a lengyel. Máskor is szól Wittnyédy e gyászos eseményről, az értelmi szerzőjének ő is Esterházy Miklós grófot mondván. A protestánsokat üldöző Esterházy Pálról írja ugyanis 1663-ban: „Talán ez is az apja nyomdokát akarja követni, a ki a szegény ártatlan csepregieket levágatta volt.“²

Kétségtelenül tanult az ifjú Wittnyédy Sopronban is, habár okmányilag ezt kimutatni nem bírjuk. — De az a körülmény, hogy Sopronban kezdte fiatalon nyilvános pályáját, Sopronban nősült és Sopron volt haláláig állandó lakóhelye, arra enged következtetnünk, hogy az akkori tekintélyes lutheránus várossal való ismeretsége már tanuló-diák korából származik. A szülők a német szó kedvéért szokták ideadni fiaikat. Nádasy Pál gróf is ideadta a sógorát, Révay Pált, Lackner házába. Wittnyédy jól tudott németül is, valószínű, hogy Sopron iskoláiban tanulta.

Érettebb tanulóéveiben *Schubert* Pál volt kiválóbb német, *Köszegi Székér* Mátyás pedig a külön magyar lelkész Sopronban s az iskolát a jeles *Schwanshofer* Kristóf, a Regensburgból idehívott director vezette.

Ákárhol végezte iskoláit, de kétségtelen, hogy jól használta fel idejét és jó tanítói voltak. Jól bírta a latin nyelvet, a görög és római klasszikusokból leveleiben gyakran idéz s különösen jól ismeri úgy az ókori, mint az újabb történelmet.

Volt-e Wittnyédynek külföldi akadémián is? Erről nincs bizonyos tudomásunk, de valószínűnek tartjuk. Ő legalább később kiküldte a fiát külső egyetemekre s küldött ki alumnusokat is. A Nádasyaknak is mindig voltak pártfogolt ifjaik a külföldön. És Sopronban is szokás volt, mint Lackner, Artner, Dobner és más jogász emberek példája mutatja, hogy a nem theologus ifjak is ki-kijártak külföldi akadémiákra.

Patvarista éveit, mint az ügyvédi pályára készülő ifjú Sárvárott, Nádasy Pál udvarában, vagy akár rokona, Bezeredy György, sopronmegyei alispán mellett tölthette. De az a tisztelet, a melylyel egyes soproni jogász emberekről, például

¹ Fabó A. Wittnyédy levelei I. k. 71. l.

² Wittnyédy levelei. II. k. 99. l.

dr. Artner Gellért volt polgármesterről szól, arra enged következtetni, hogy itt Sopronban is volt joggyakorlaton.

Az eleven eszű, tevékeny és ügyes fiatal ember azután, kinek pártfogója is elég volt, korán talált megfelelő munkatért a közpályán is.

II. Wittnyédy mint soproni jegyző és városi követ az 1637/38. országgyűlésen. Nősülése. Küzdelme a jezsuiták és Draskovich György győri püspök ellen. Másodízben való követsége az 1646/47. országgyűlésen s a jegyzőségről való lemondása.

Wittnyédy még csak 26 éves fiatal ember volt, mikor Sopron szab. kir. város őt magyar jegyzőjének megválasztotta. 1638. évi ápr. 7-én tette le hivatalos esküjét. Fizetése szabad lakáson kívül 500 forint volt, abban az időben igen tekintélyes összeg.¹ A magyar jegyzőség most szervezett új állás volt. Hogy a város ennek szükségét belátta s hogy az elzárkózott németajkú polgárság a magyar jegyzőség révén is kereste a vidéki magyar nemességgel és a hivatalos Magyarországgal való élénkebb összeköttetést, ebben Wittnyédynknek bizonyára kiváló érdeme volt.

Fiatal tisztviselőjét a város már az 1637/38. évi pozsonyi országgyűlésre követnek is kiküldötte, dr. Artner Gellért polgármesterrel együtt. Megvan a városi levéltárban Wittnyédynk egy eredeti levele, melyben ő és *Lővey* Mátvás tanácsos 1638-ban a pozsonyi országgyűlésről tudósítják Sopron városát bizonyos szőlőknek a dolgáról.²

Sopronnak alig volt valaha fiatalabb országgyűlési képviselője, mint Wittnyédy notárius uram. És hogy ez a kezdő fiatal ember Pozsonyban az ország színe előtt sem maradt észrevétlenül, bizonyítja az, hogy már ekkor benne volt a protestánsok sérelmeit összeíró bizottságban.³ A győri evang. egyházon esett jogtalanságot, mint dunántúli ember, valószínűleg Wittnyédy tárta fel oly híven és részletesen. Követ volt itt az apja is, Wittnyédy János, ki özvegy Nádasdy Pálnét képviselte.⁴

¹ Gamauf T. Gesch. der ev. Kirche in Oedenburg. Kézirat. II. k. 297. l.

² Ladula XL et PP. Fasc. 1. Nr. 1.

³ Zsilinszky i. m. II. k. 377. l.

⁴ Zsilinszky i. m. II. k. 372. l.

Hogy a fiatal városi jegyző ily korán meg tudta nyerni a soproni polgárok bizalmát, ahhoz kiváló egyéni sajátságok voltak szükségesek. Mert a németajkú vagyonos kereskedő és iparos polgárság a más helyről idetelepedett magyarság és különösen a nemesek iránt mindig féltékeny és bizatmatlan volt. Annál nagyobb érdeme Wittnyédynek, hogy ezen előítélet ellenére is itt érvényesülni tudott.

De a menyjire rajta állott, ő maga is nemes ember létere igyekezett a soproni polgársággal lehetőleg egybeolvadni. Ezt mutatja házassága is. Mint 28 éves férfiú, *Endresz* János polgárnak, a helyi polgári őrség kapitányának leányát, a 18 éves *Zsuzsannát* (szül. 1622. júl. 28-án) jegyezte el s 1640 aug. 27-én lévén esküvőjük, több napi vendégeskedéssel ülték meg a lakodalmat. A város ez alkalommal egy 16½ lat súlyú aranyozott ezüst kelyhet ajándékozott Wittnyédnek.¹

Jelen volt a boldog apa is F.-Szent-Miklósról. A házassági szerződésen, mint tanúk *Artner Gellért* polgármester, de *Zoana Menyhért János* városbíró és *Ferenczy Péter* szerepelnek. De igen szép levélben hívta meg a vőlegény *Bezeredy György* alispánt is, ki mostoha anyjáról volt rokona. Nejének a kurtaszavú házassági levél szerint 1000 frtot moringolt.²

A menyasszony atyja kétségtelenül vagyonos polgár volt s Wittnyédy is későbbi gazdagságának alapját ezzel a házassággal vetette meg. Ott volt az *Endresz* ház a Szent-György-utczában, később *Löffelholz-háznak* nevezték. Ma az evang. konvent tulajdona. *Endreszné Thörök Erzsébet* magyar nemes asszony volt. Wittnyédy nagy tisztelettel szól anyósáról, fiatal feleségéhez pedig gyengéd és őszinte szeretet fűzte.³

Endresz János házassága előtt soproni pékmester volt, de nősülése után nem folytatta többé a mesterségét. Wittnyédnek Pál fia mondja utóbb, hogy valami végzettszerű dolog volt a pék családokkal való összeházasodásuk. „*Atyám* — írja a családi emlékkönyvben — egy volt péknek a leányát vette el, *János* bátyám egy a mesterségét tovább is űző péknek a leányát (valószínűleg *Pozsonyban*), én pedig egy péknek hátrahagyott fiatal özvegyét.⁴ A magyar nemesek a német pékleányoktól éppen nem idegenkedtek. Ez a Wittnyédyekben mindig meglevő demokratikus és praktikus jellemvonásra mutat.

¹ Gamauf T. *Gesch. der ev. Kirche in Oed.* II. k. 300. l.

² Városi levéltár a fentebbi lad. és fasc. Nr. 2. és Gamauf *Oklevéltár* II. k. 26. l.

³ *Memoriale Stephani W. Nemz. Múz. kézirat* 5. l.

⁴ Ugyanott 9. l.

Wittnyédynek később is kiváló gyakorlati érzéke volt a hazai ipar és kereskedelem iránt. Ő a magyar nemeseket is, még Zrínyi Miklós grófot is a kereskedelmi és iparvállalatokban való részvételre serkenté igen okosan és helyesen. Ezzel is a magyarnak egy öröklött hibáját akarta orvosolni. Wittnyédy később maga is kereskedett borral, bőrrel és gyapjúval.

Tíz évig, férfikorának legszebb éveiben viselte Sopronban a jegyzői tisztet. A német jegyző mellette *Metzger* Kristóf volt (1638—1647). E minőségében részt vett és sokszor irányító, sőt vezető szerepe volt a városnak legfontosabb egyházi és világi ügyeiben. Mint magyar nemes, nem volt magárahagyott a német polgárság körében. A nagműveltségű és magyar hazájokat szerető Lackner és Artner polgármesterek idejében magyar nemesek is voltak a városi tanácsban. Ilyen a lövői származású *Lövey* Mátyás, ki egyszersmind a vármegyének assessora is volt s ilyen *Andrássy* János. — Amaz 2600, ez 1000 frtot hagyott végrendeletileg a soproni evang. iskolára.¹ S ezek mellett az idevaló *Gradt* György és *Reichenhaller* Richard tanácsosok is a magyarság ügyéért buzgólkodtak s hathatósan támogatták *Sárfői* Miklós magyar lelkészt és *Sárfői* János magyar tanítót.

A városi ügyek közül fontos szerep jutott Wittnyédy jegyzőnek abban az elkeseredett küzdelemben, melyet a soproniak *Draskovich* György győri püspök és az ide 1636-ban erőszakkal betelepített jezsuita rend ellen folytattak. Az egész város, élén az erélyes Artner polgármesterrel és több tanácsossal, kiket *Draskovich* a „nequissimi, pestilentissimi et perversissimi haeretici“ jelzőkkel tisztel meg, fölirotokban és küldöttségileg tiltakoztak az akkor európaszerte rosszhírű szerzet ellen. A pozsonyi 1608. évi országgyűlés megtiltotta, hogy hazánkban állandó vagyont szerezhessenek. A besztérczebányai országgyűlésen is 1620-ban a rendek, valamint később a r. kath. Zrínyi Miklós, Savoyai Jenő és II. Rákóczy Ferencz is lesújtó kritikát mondtak a jezsuitákról.

Nem csuda tehát, hogy a soproniaknak sem kellettek. Nem szellemi fegyvereiktől félték, mert ezek ellen fel voltak vértézve iskoláikkal, papjaikkal és erős, evangélikus érzelűtükkal, hanem félték a hatalmi befolyástól, melylyel e rend *Lamormain* Vilmos jezsuita gyóntató páter által a vakbuzgó II. Ferdinánd felett birt.

¹ A sopr. ev. egyházközség alapítványai. 69. l. és Müllner M. A. sopr. főtanoda tört. 33. l.

A királyi leirat legelsőbben is azzal kezdte a dolgot, hogy a Fővényverem-utczában épült házat az ú. n. Kirchhaust, melyet a város a magáénak tartott, a mellette levő házzal együtt a páterek számára rendelte. És hiába volt minden tiltakozás. A győri püspök, Esterházy nádor *Dobronoki* György a legügyesebb magyar jezsuita és a nagyszombati egyetem első rectora, fenyegető hangú királyi parancsolatokkal 1636 szept. 11-én bevezették Sopronba a jezsuitákat.

A város elszánt, hosszú küzdelem után nem tehetett egyebet, minthogy szerződésileg igyekezett terjeszkedésüket és túlkapásaikat megakadályozni. Mire azonban a szerződés királyi megerősítés alá került, addigra a páterek egy betoldással meg is hamisították a szövegét. Ime, nem ok nélkül félt tőlök a város.

Ebben a küzdelemben a város előljárói között részt vett Wittnyédy is. Az 1639. évi május 27-én dr. Artner Vilmos esküdt polgárral együtt ő protestál a vasvári káptalan előtt a hamis betoldás ellen.¹

És a következő évben novemb. 16-án egy többtagú küldöttséggel, melyben Lövey Mátyás és dr. Artner Vilmos is benne voltak, ismét a jezsuiták ellen való panaszos ügyben külön instructióval megy Wittnyégy Esterházy Miklós nádor elé Kismartonba. Szokás szerint egy hordó bort és halat is vivén ajándékol, előadták panaszukat, mi abból állott, hogy a jezsuiták nem elégedtek meg a szerződésileg kikötött két házzal, hanem Draskovich püspök az átellenben levő Szent János templomot is átadta nekik a hozzátartozó épületekkel, melyekbe iskoláikat már át is helyezték. Az instructio szerint azt is kellett jelenteniök, hogy azon esetben, ha a nádor igazságot nem tesz, ők maguk fogják a rend tagjait visszaszorítani az eddigi két házukba, a melynél többet nem is szabad a szerződés szerint birniök.² De nem jó bíróhoz folyamodtak. Éppen Esterházy volt a jezsuiták legjobb barátja.

Így hát Wittnyédynek kezdettől fogva sok baja volt Sopronban a jezsuitákkal. De ne gondoljuk, hogy őt a küzdelemben felekezeti elfogultság vezette. Később, mikor a páterek már állandó lakosok voltak a városban, volt rá eset, hogy egyenesen a védelmükre is kelt, mert jogtalanságot az ellenfelein sem engedett elkövetni.

Így például 1657-ben, midőn *Koszocski* János lengyel

¹ Gamauf Oklevél-gyűjt. II. k. 127. l. Legtöbb okmánya a városi levéltárból való másolat. A betoldott szavak idézve a protestatióban.

² Gamauf oklevél-gyűjt. II. k. 134. l.

jezsuitának, a ki Jaroslauból jött Sopronba a retorikát és poe-sist tanítani, útközben két lovát Liptómegyében elrabolták s a páter ezek visszaszerzésére Wittnyédyt kérte fel, ez minden vonakodás nélkül irt *Thököly* Istvánnak Árvába és más három helyre is, hogy a lovakat okvetlenül előkerítsék. Ha megteszik, úgy veszi — úgymond — mintha vele magával cselekednék. Furcsának találja maga is, hogy ő a kikiáltott lutheránus főember keresi a jezsuita páter elveszett lovait, de megteszi, mert emberségesnek találja Koszoczkít. Erre vonatkozólag írja a róm. kath. *Zichy* István kamarai elnöknek e jellemző szavakat: „Némely embernek felőlem való érdemetlen opiniója szerint még az ördög is neveti kérésemet; akárki mit ítéljen felőlem, de az, kinek jóval lehetek vagy magam szerint, vagy jóakaróim által, azt tartom éltemben való nyereségnek.”¹

Nem riadt ő attól sem vissza, hogy I. Lipót gyónatóját, *Miller* Fülöp jezsuitát kérje fel Zrinyi Miklós és Zerinvár érdekében közbenjárónak. Valamint vállalkozott arra is, hogy *Báthory* Zsófia és a felsővidéki protestánsok kibékítése végett *Kis* Imre jezsuita páterrel, az özvegy fejedelemasszony gyónatójával tárgyaljon.²

Máskor azután, ha megérdemlik, kiméretlenül sújt ismét a jezsuitákra. Mint például az 1662. évi pozsonyi országgyűlés idején, a mikor a jezsuiták Győrött egy oly szindarabot adtak elő az iskolájokban, a melyben a szabadságot felakasztották s a religiónak fejét vették. „Ez a két dolog maximája a mi gyűlésünknek” — írja Wittnyédy. De hogy a páterek így komédiáznak a legszentebb dolgokkal, azt nem tűrhette.³

Szivesen vette azért és a költségeit is fedezte, midőn egyik alumnausa, *Dömötöri* György, a vasmegyei Dömötöriből való nemes tanuló ifju, később eperjesi tanár, Tübingenben egy neki ajánlott polemikus munkát adott ki a győri jezsuiták vitairata ellen, a mely szerint *Wölfflin* Kristóf tübingeni tanár elnöklete alatt a következő kérdésekről tartott disputatiókat: 1. A lutheránusok vannak-e igaz hitben? 2. Egyedül a pápista hit igaz-e? 3. A pápisták ellenkeznek-e inkább a szentírással vagy a lutheránusok?⁴

Wittnyédynek soproni jegyzősége idején a vallási kérdések domináltak úgy a városi tanácsban, mint az országgyű-

¹ Fabó A. Wittnyédy levelei. I. k. 66—68. és 71. l.

² Wittnyédy levelei. I. 167. l. és Történelmi Tár 1901. évf. 338. l.

³ Wittnyédy levelei. I. 216. l.

⁴ *Vindiciae veritatis evang. adversus Jesuitas Jaurinenses in Hungaria.* Adornata a Chistophoro Wölfflin Theol. D. Tübingae 1666.

léseken. A protestáns Sopron, melyben alig volt néhány r. kath. lakos, ezek is többnyire későbbi beköltözöttek, örökös harcban állott a győri püspökökkel, különösen pedig az erőszakos és kapzsi *Draskovich* Györggyel. A plebánusi állást, bármily kevés volt is a hívek száma, mégis betöltötték mindig. De az a visszás helyzet állott be, hogy a tisztán evang. tanács választotta és a város, mint patronus fizette a r. kath. papot, a ki azután rendszerint vagy a híveknek, vagy a püspöknek nem tetszett és csak hosszú huzavona után kapta meg a püspöki megerősítést. Arra is van egy szomorú okmány a városi levéltárban, hogy *Kéry* István plebánus reversalist adott a városnak, mely szerint a püspöknek esküvel tett ígérését nem fogja megtartani.¹

Wittnyédy városi jegyzőnek a nyers hangú *Draskovich* püspökkel szükségképen össze kellett tűznie. Így a püspök 1646. január 30-án kelt levelében azzal vádolja Wittnyédyt, hogy a plebánus-jelöltektől pénzt fogad el, nevezetesen *Herber* Illés győri kanonok 100 tallért ígért neki. Állítólag egy előkelő soproni írta ezt neki.² *Draskovich* tényleg a legnagyobb simoniával pályázott Pázmány után a primási székre, tehát a soproni jegyzőt sem tarthatta magánál különbnek.

Majd szemükre veti a püspök Sopron polgárainak azt is, hogy egy ilyen hitvány ember, mint Wittnyédy vezeti őket. „Et quod indignum plane est — írja — ab uno *vili homine* Senatus Populusque Soproniensis regitur“. Érdemtelenebb ember becstületes emberről ezt nem mondta soha sem. *Draskovich* teljesen méltatlan volt főpásztori állására. Telhetetlen kapzsiságával a töröknél is jobban kiszarolta a püspökség uradalmait. Ezt utódja: *Pisky* János mondja róla. És *Lippay* primás 1648, az összes püspöki jövedelmek haszonélvezetétől eltiltotta.³

A soproniak tiltakoznak Wittnyédynek meggyanusítása ellen s tudatják a püspökkel, hogy jegyzőjük majd külön levélben fog neki megfelelni. Wittnyédy nem is maradhatott adós a válaszszal, mely azonban nem maradt ránk.

Majd azt is szemükre veti *Draskovich* a soproniaknak, hogy jegyzőjük helytelenül nevezi őket *római* katolikusoknak, mintha csak valamely kis szekta volnának, holott egyedül ők az egy katolikus egyház tagjai, másokat a katolikus jelző meg nem illet.⁴ Az ellen akart ezzel tiltakozni, hogy a pro-

¹ Fabó, Codex. Diplom. 232. l.

² Póda E. A soproni kath. parochia tört. 41. l.

³ Lásd a Prot. Szemle 1904. évfolyamában közölt cikkemet: Dr. Gy. a soproni jezsuita kollegium megalapítója.

⁴ Gamauf Oklev. gyűjt. II. k. 657. 660. és 667. i.

testánsok is az egy igaz és egyetemes (katholikus) keresztyén egyház nevezete alá foglalják magukat. De Wittnyédy bizonyára jobban ismerte a dogmatikát és az egyháztörténetet, minthogy az elfogúlt püspöknek megfelelni ne tudott volna. Azóta a történeti fejlődés is igazat adott neki, midőn ma már a *római* katolikus hivatalosan és törvényesen elfogadott jelzője a pápás egyháznak.

A püspöknek éles támadásai Wittnyédy személye ellen egyet kétségtelenül bizonyítanak, azt t. i., hogy a város magyar jegyzőjének nagy tekintélye és vezető szerepe volt Sopronban.

Igen sok viszálykodása volt a városnak a püspökkel a templomok miatt is. A nagy parochialis Szent Mihály-templomot ugyanis az evangélikusok használták s a csekély számú r. katolikusokat a kicsiny Szent Lélek-templom használatára utalták. A nagy templom harangjainak használatáért járó stolaris jövedelemre azonban a plebánusok továbbra is igényt tartottak és a harangozási díjat az evangélikusoktól is megkövetelték.

E miatt folyt a hosszú per. Evangélikusok a plebánusnak semmiféle czimen fizetni nem akartak. Mert az evangélikussá lett város, mint patronus, méltán tartotta magát úgy a templom, mint a harangok tulajdonosának. Ebben a perben is Wittnyédy képviselte a soproniakat. 1646 április havában külön kérvényt irt e tárgyban a templomok visszaadására kiküldött országgyűlési biztosokhoz. És máj. 16-án kelt feleletükkel gróf Draskovich János nádor, s Pálffy Pál és Mikulich Tamás grófok, mint biztosok, fel is mentik az evangélikusokat a követelt fizetés alúl, csak azt kívánták, hogy a város a plebánust valamelyik egyházi beneficium átengedésével kárpótolja, a mit Wittnyédy a város nevében meg is ígért.¹

Így szerepel ott Wittnyédynek a városnak minden fontosabb ügyeiben, mint jegyző és jogi képviselő. A polgárságnak bizalmát teljes mértékben bírja még akkor is, midőn III. Ferdinánd a linczi békekötésnek megerősítése végett az 1646/47. évi országgyűlést Pozsonyba összehívta. A város ide dr. Artner Vilmos polgármesteren, de Zuana Péter Menyhért városbírón és Steiner, Preining, Schwartz és Gradt tanácsosokon kívül Wittnyédyt is kiküldte követül. Hosszú írott instructióban kötötték lelkükre a város minden baját, a jezsuiták tolakodását, a kiváltóságok megóvását, *Fuchs* János perét, a ki férfiú létere Rozina néven feleségül ment egy itteni lengyelhez, sat.²

¹ Fabó, Codex Diplom. 239. I. Gamauf oklev. gyűjt. II. 222. és 226. I.

² Gamauf Oklev. gyűjt. II. k. 157. I.

S a fennmaradt naplók és egyéb okmányok szerint a soproniak közül ez országgyűlésen is Wittnyédy tudott leginkább érvényesülni.¹ A protestáns és vegyes bizottságokban mindenütt ott szerepel. Sopronon kívül egyéb egyházközségek ügyét is magáévá teszi, ir és jár-kezel mindenfelé. Így az annyira fontos 1647. évi törvényekben, melyek a jobbágságnak is vallásszabadságot biztosítanak templomok és temetők szabad használatával és 90 elvett templomot a protestánsoknak visszaadnának, neki is része van.

De fontos Wittnyédy életében ez az országgyűlés azért is, hogy ott ismerkedett meg jobban és közelebbről az ország prot. és r. kath. rendeivel, a kikkel később oly sűrű levélbeli és személyes érintkezése volt. Itt volt jelen a 27 éves *Zrinyi* Miklós is, mint zászlós úr, ekkor még csak kir. főlovászmester. Alig csalódom, ha Wittnyédynek e nagy férfiúhoz való bizalmas viszonyát ettől az országgyűléstől keltezem.

És annyiban is fordulópont ez országgyűlés Wittnyédyre nézve, hogy az itt előfordult félreértések miatt kezdett Sopron városához való jó viszonya felbomlani. Maga szól erről 1647. okt. 22-én *Draskovich* János nádorhoz írt levelében. *Lippay* Gáspár, kir. tanácsos, a primás rokona ugyanis becstelennül bánván a soproni követekkel, azt mondta, hogy a minemű artikulusokat a szabad kir. városok ellen a mostani gyűlésben statuáltak, azt egyedül Wittnyédy miatt Sopron városának tulajdoníthatják.

Ez a nyilatkozat jelenthet annyit, hogy Wittnyédy mint prókátor erélyesen, követelő hangon beszélt, sőt talán heveskedett is, de többet nem. Ő legalább kereken visszautasít minden vádat. „Hogy a vád mily igaz legyen — úgymond — az, ki az gravameneket olvassa s a gyűlés mívoltát tudja, hosszú deliberatio nélkül feltalálhatja“.²

Soproni követtársai azonban mégis nehezteltek s talán gyanuba is fogták Wittnyédyt, a ki erről értesülvén, elhatározta, hogy a jövő Szent Márton napján esztendeje eltelvén, elhagyja principálisait, a soproniakat. Tényleg a városi jegyzőséget 1647 őszén letette s már november 15-én aláírta Pozsonyban a reversalist, mely szerint mint Sopronmegye főpénztárosa a befolyt jövedelmeket híven fogja kezelni és beszolgáltatni s ezért egész vagyonával jótáll és kezeskedik.³ A várostól átment tehát a

¹ Zsilinszky M. A linezi békekötés tört. 338. 357. 361. és 386. l.

² Fabó A. Codex Diplom. 233 l.

³ Gamauf Oklev. gyűjt. II. k. 734 l.

vármegye szolgálatába, a mely két hatóság nem mindenkor volt egymással jó viszonyban.

Wittnyédy a családjával továbbra is Sopronban lakik. Ügyvédi tanácsát mind többen és többen, az ország legelőkelőbb családjai kéri ki. Széchy Dénessel való perét gróf Zrinyi Miklós is reá bizza. Erdemeit a város egyideig még nem feledte el, de a viszony közte, a tekintélyben, hírnévben és vagyonban mind jobban gyarapodó magyar prókátor és egyes szűkeblű és féltékeny városi előjárók között mind feszültebb lett. Lemondása után a magyar jegyzői állás hét éven át üresedésben állott, nagy kárára a városnak.

III. Egyházi tevékenysége a linczi békekötés után a vidéken. Az elpártolt mágnás patronusoknak ő a köznemes lép helyére. Vezető szerepe az egyházkerületben s egyházvédő munkája Nezsideren, Fehéregyházán, Csepregen és Kőszegen.

Wittnyédynek hazafias egyházi és világi tevékenysége nem szoritkozott csupán Sopron városára, hanem emberbaráti szive s az elnyomottak védelmében keresztyén hivatást kereső lelkiülete mind szélesebbre terjeszté ki működési körét. Elveszettnek tartá a napot, melyen jót nem cselekedett. A közügyek iránt való ezt a meleg, hazafias érdeklődését még atyjától örökölte s a sárvári udvarból hozta magával. Prókatori pályája, éles, számító esze a szívnek szavát nem tudta benne elnyomni. Számtalan levelet ir hatalmas gazdag főurakhoz szegények és elhagyatottak érdekében, a kiktől ügyvédi jutalmat ugyan soha sem várhatott.

Jogi tanácsára és védelmére mindenek előtt az akkor oly súlyosan üldözött dunántúli evangélikusok voltak reá szorulva. Pázmány és Esterházy nádor korában rossz idők jártak reájok mindenfelé. A térítés hazafias czéger alatt történt. Csak az Austriával és a hatalmas német-római császárral való szövetségben van üdv és szabadulás a töröktől. Ez volt a jelszó. Az udvar pedig csak azokban bizik, azokkal barátkozik, a kik a római pápát is fejüknek ismerik el. A sok nyelvű és lazán összefüggő birodalomnak, mint ragasztó szer kell az egy hit. A ki tehát áttér az egy akolba, az hazafias dolgot mivel, erősíti a császárt a török ellen.

A protestáns ellenzék, I. Rákóczy Györggyel az élén, hiában tiltakozott, hogy veszedelmesebb ellenségünk nekünk a töröknél a német. Dunántúlhoz Rákóczy messzebb, a német

közelebb volt, főuraink azért előljárójukkal, Esterházy Miklós nádorral Bécs felé hajoltak és az osztrák sógor kedvéért a rebellisnek híresztelt protestáns hitüket is áldozatul hozták.

Batthyány Ádám, a németújvári gróf volt az első, ki a jeles *Kanizsai Pálfi* János püspököt, volt tanítóját s atyjának tisztelt és bizalmas tanácsadóját, a legnagyobb embertelenséggel űzte ki a parochiájából.¹ Ez az áttérés a dunántúli reformátusokra nézve volt végzetes.

Nádasdy Pál, a sárvári gróf, mint buzgó evangélikus halt meg atyáinak hitében 1633. okt. 15-én. *Batthyány* példája s *Pázmány* és Esterházy praktikája őt megszedíteni még nem birta. Özvegyét, *Révay* Juditot, szomszédja, Esterházy és a jezsuiták egy hírneves vőlegénynyel, *Forgách* Ádám gróffal tudták eltéríteni hitétől. Sokáig küzdött, habozott a szegény asszony, mint a törbe került madár, míg végre megadta magát. Itt a szomszéd Német-Kereszturon folytatta Esterházy az alkudozásokat. A jó *Forgách* gróf gyűrűt sem hozott magával, annyira nem bízott, vagy oly kevésre becsülte az asszonyt. Esterházy kért egyet kölesön hazulról a feleségétől. Mikor azután az elgyűrűzés hitehagyással vegvest 1638-ban megtörtént, a kereszturi és sárvári jobbágyok felgyújtották asszonyuknak asztagjait és házait „kivel igen rémitették az asszonyt, hogy ez gonosz jel legyen s minden felül reá gyűltek szolgálai is és rikatták s ijesztgették a nyavalyást.” De Esterházy elhánnya ezeket az akadékokat is.²

Nádasdy né egyetlen fia, a nagyravágyó *Ferenecz*, még evangélikus, mikor anyja ez árulást első férje emléke ellen elkövette. A fiu rosszalta anyjának úgy férjhezmenetelét, mint hitehagyását s ellene is mondott. Őt még akkor prot. lelkészek és tanítók vezették. Protestáns theol. munkát fordított s utóbb hitvitákat folytatott levélben és asztal felett Esterházy nádorral, a ki végre is a polemiát azzal döntötte el, hogy a theologiai argumentumokhoz leányának, a szép Juliának kezét is hozzá tette. Nádasdy vesztett és győzött egyszerre. Hitét megtagadta, de a szép Julia kezét, melyért *Zrinyi* Miklós sikertelenül pályázott, elnyerte. *Zrinyi* és Nádasdy versengése és gyűlölete egymás ellen itt kezdődik. A költő versben is jellemzi szerenéses vetélytársát. Kedveséhez fordulva mondja:

¹ Thury E. K. Pálfi János püspökké választása és halála. Prot. Szemle. 1903. évf. 473. és 476. l.

² Dobronoki Gy. leveles könyve. Litterae Annuae Residentiae Sopr. (Jesuitarum) pro Anno 1638. A sopr. ev. konvent levéltárában. Továbbá: Történelmi Tár 1900. évf. 289. lap.

Az te rózsza virágod
 Mostan elárultad,
 Mert talán nem tudtad,
 Az *Nád* töredékeny,
 Noha növedékeny.
 Hogy megunod mingyárt,
 Mert rá nézni is árt.
 Nézd hináros szemét,
 Csoportos istökét.
 Széltül hajtott nyakát,
 Nem álló derekát;
 Nézd az ő gyökerét,
 Meglátod erejét,
 Mert nincs az ő benne
 Ki neked kellene.¹

A két férfinak ezen érzelmi dolgában Wittnyédy is állást foglalt. Zrinyiért rajongott, Nádasdyt gyűlölte.

Ez a II. Nádasdy Ferencz volt itt dunántúl az utolsó mágnás patronus, a ki a fényt, rangot nem adó, sőt ezek helyett mellőztetést szerző és áldozatot követelő protestantizmusnak bucsút mondott. Mintha csak a szegénységéért szegyenletre és vetette volna meg a nevelő édesanyját. És az apostasiát a szokott istentelen módon csinálta meg ő is 1643-ban. Tanítóját, atyja jó barátját, a derék *Kiss Bertalan* püspököt elűzte Sárvárról. Üldözéssel kellett meggyőznie a tamáskodó világot, hogy mely igazán volt szive szerint az ő fordulása.

Látta ezt a fenekes felfordulást a sárvári kastélyban a még élő Wittnyédy János is, az öreg eseléd, a hű főember szolgálja, a ki még a gróf nagyapjának mondását tudta volna a könnyelmű ifjú fejére olvasni. Látta a kivénhedett tisztartó fia, Wittnyédy István is, hogy a kis gróf, talán még ifjúkori játszótársa, mit művel. Hiszen Sárvárról, egy fészekből keltek ki mind a ketten, alig volt köztük néhány évnyi különbség. És mégis mily végtelen ür, mi e két férfiút, vágyaikat, meggyőződésüket és egész jellemüket egymástól elválasztja. Az egyik hitehagyott, nagyravágyó, a ki önmagát bálványozza, a másik egyházát szegénységében is forrón szerető, egyszerű, puritán, ki a közügy és a haza önzetlen szolgálatába helyezi minden dicsőségét, ezért, ha kell, minden órán meg is hal.

E két férfinak a mint születése, úgy egész pályafutása is egész közel esik egymáshoz. Egyik a gróf, másik a tisztartó fia. Helyileg közel maradnak, az egyik Sopronban, a másik Német-Kereszturon; szomszédok, érintkeznek is egy-

¹ Széchy Károly. Gróf Zrinyi Miklós. Budapest, 1896. I. k. 131. l.

mással. De lelkiileg feneketlen mély köztük a közbevetés. Ismerik egymást kívül-belül gyermekkoruk óta s éppen ezért nem szerethetik. És ily elemek kerülnek egymás mellé nemzetünk egy szerencsétlen vállalkozásában, a Wesselényi-féle összeesküvésben is. Nem csuda, ha áldás helyett romlást hozott reánk.

Az ifjú Wittnyédy látva, miként repülnek el evang. egyházunkból a főurak s galambok módjára miként szállanak a fényes tetőkre, a primási szék és az udvar köré: kereszttyén evangéliumi hivatást lát maga előtt és egy szent elhatározás éreleődik meg lelkében; ennek a jobb sorsra érdemes, sokaktól hűtlen elhagyott evangélikus egyháznak lesz ő igaz barátja, védője és hitvallója; ő az egyszerű köznemes, veszi vállaira azt, mitől a büszke főnemesek fáztak és elmenekültek.

Nem volt akkor még főgondnok- és felügyelőválasztás, hanem a jó Isten maga válogatta ki az ő választott edényeit a Szentlélek által. Egyes jobbaink nehéz időben és alkalmas órában megéreztek, mire kötelezi őket emberi hivatásuk, kereszttyén nevük és nem nézvéen se jobbra, se balra, mint a Krisztusnak jó vitézei. lelkesítő vezérül állottak a már-már csüggedő sereg élére és diadalra vezették. Ilyen férfiak voltak itt Dunántúl a Wittnyédyek, a Telekesi Törökök, az Ostffyok.

A meszlén kerületi gyűlés (synodus generalis) 1646. évi június 12-én névszerint még csak az apát, az öreg Wittnyédy Jánost hívta ugyan fel egyéb régi, kipróbált köznemesek közül, hogy szorongatott egyházunknak védelmére siessenek; de mikor a soproni tanácsot is testületileg felkéri, első sorban kétségtelenül az ismert buzgalmú s a magyar vidék viszonyait ismerő jegyzőnek az eszére és tollára számítanak.¹ És nem is csalódtak benne. Nádasdy hitehagyása után, hol itt, hol ott látjuk őt az evangéliom ügyéért sikra szállani.

„Ki ítélhet pedig engemet azért meg — kérdi Wittnyédy Draskovich nádorhoz intézett levelében — hogy religiómat igyekezem jó igazsággal az ő felsége kegyelmes diplomájából és az constitutiókból tehetségem szerint vármegyémén kívül is segitenem.“ Akkor írja ezt, mikor Mosonmegyében a *nezsideri* jobbágyok Wittnyédy tanácsára 1647-ben prédikátort hívtak s Lippay Gáspár, ki Nezsidert zálogban bírta, e miatt Wittnyédyt azzal vádolta, hogy rebellissé teszi a jobbágyait. A buzgó soproni követ még 100 akó bort is ígér a nezsideriek részéről a földesúrnak, csak hagyja őket békében. Majd sietve ír

¹ Egyházkerületi jegyzőkönyv. Nemz. Múz. 2077. Fol. Lat. 113. 1.

Wittnyédy Kerekes Menyhért mosonmegyei alispánnak is „mint jó sógorának haereticus atyjafia“, hogy jelöljön ki nekik templomhelyet, mert különben kész lévén a törvény (1647), megbúsul miatta.¹

Fehéregyházán (Donnerskirchen), szintén Mosonmegyében, a hol birtoka is volt, az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint Esterházy Lászlóval szemben szintén ő kelt védelmükre az evangélikusoknak.

Különösen pedig a vas- és sopronmegyei gyülekezetek a Nádasdy-féle üldöztetés idején benne találtak legbuzgóbb hitvédőt. *Musay* Gergely, nemeskéri lelkész, a ki szomorú időkben volt a kerületnek püspöke s egyik siralmas kérvényt a másik után küldte a kir. biztosokhoz és nádorhoz, mindig számított Wittnyédy erélyes támogatására. A legjobb bizalmas viszony volt köztük. A püspök Wittnyédynek családi ügyben oly kívánságát is teljesítette, a melyhez már joga alig volt s e miatt *Musay* és a jeles *Láng* Mátyás soproni lelkész között felbomlott a jó békesség.

Így ad tanácsot Wittnyédynek *Musay*nak az üldözött és már csak az alsó kisebb templomra szorított *csepregi* evangélikusok ügyében is. — *Godi* Imre, községi evang. magyar lelkész, egy érdekes alakja annak az áttérésekben gazdag kornak (ki előbb szanyi plebánus és győri kanonok, most pedig köztisztviselőben álló evang. esperes volt), 1651 aug. 5-én írja *Musay*nak, hogy Wittnyédy sietve menvén Horvátországba, Kőszegre is útjába ejtette és megemlékezvén a *csepregi* evangélikusok nyomorúságos állapotjáról, azt tanácsolta, hogy *Pálffy* Pál nádorhoz folyamodjanak újabban is. De ha dolgát végezvén, visszatér, Wittnyédy maga is gondot fog róluk viselni.²

Ha a két protestáns felekezetnek egymással van baja, akkor is Wittnyédyre szorulnak. *Győrré* például, hol a kálvinisták egészen 1647-ig a lutheránus pap szolgálatával éltek, de ekkor különválni akartak, az evang. rendek az országgyűlésről *Botka* Ferencz veszprémi és *Wittnyédy* István soproni követet küldték ki az ügynek békés eligazítására. És el is végezték a dolgot jó renddel.³

Vagy akár ha nem egyházi, hanem világi ügye akadt is valamely protestáns városnak, Wittnyédyt mindig nagy

¹ Fabó A. Codex Diplom. 232. l.

² Nemz. Múz. 2077. Fol. Lat. 61. lap.

³ Liskay I. A győri ev. ref. egyház multja 13. l. és Thury E. A győri ref. egyh. megalakulása, Prot. Szemle 1905. évf. 295. l.

bizalommal hívták meg ügyvivőjüknek. Abban a fontos ügyben is, hogy Köszeget Borostyánkő, Fraknó, Kismarton és más városokkal együtt Austriától végre valahára visszavették és 1649-ben újra Magyarországhoz csatolták, Köszegeknek jogi képviselője volt. Köszeg városa ez időtől fogva magyar nyelven iratta jegyzőkönyveit. Nincse-e ebben is Sopron volt magyar jegyzőjének része? ¹

Es így sorra mehetnénk tovább. A XVII. század negyvenes éveitől a Dunántúl minden nevezetesebb hazafias és egyházi ügyeinél ott találjuk Wittnyédy nevét és kezét.

S a mint megyei tisztviselő lesz, agitációja mindig nagyobb, munkamezeje mindig tágabb. Austriától, Horvátországtól, sőt Velenczétől Bécsen, Sopronon és Pozsonyon át, fel Liptóig, Árvaig, Eperjesig, sőt Erdélyig, hol itt, hol ott fogjuk ezt a fáradhatatlan, a tettvágy miatt nyugtot nem lelő férfiút úton találni. Összeköttetései vannak az Esterházy, Nádasdy, Zrinyi, Draskovich, Pálffy, Batthyány, Cziráky, Kéry, Thököly, Keczer, Feja, Wesselényi, Bethlen családokkal, II. Rákóczy György és Apaffy Mihály fejedelmekkel, lengyel, olasz és francia követekkel, német tanárokkal, hercegekkel, kereskedőkkel és választó fejedelmekkel és sok más egyebekkel.

Még a mai vasutas és villamos világban is ehhez hasonló, tág és sokoldalú ügyvédi praxisra és e mellett elsőrendű egyházi és politikai szereplésre alig van példa.

IV. További tevékenysége Sopronban. Wittnyédy Ferencz plebánushoz való viszonya. Alapvető indítványa és ajánlata a mai lyceumra. A várossal való pereskedése s a Wittnyédyház története.

Sopronhoz való jó viszonya a pozsonyi országgyűlésen kezdett felbomlani, a mikor is nyomban megyei szolgálatba lépett. Ezt a heveskedést és gyors elhatározást, bármily jogos volt is egyébként Wittnyédy felháborodása, a soproniak rossz néven vették tőle és nem tudták neki megbocsátani. Egy ideig azonban, a míg t. i. érdemeit el nem feledték, elismeréssel és bizalommal voltak iránta. S Wittnyédy is tovább dolgozott a város javára.

Így még 1551-ben is arra kérték a soproniak, hogy védje meg őket a plebánus ellen folytatott régi perükben. ² Ez akkor igen kényes feladat volt Wittnyédyre nézve.

¹ Fabó A. Wittnyédy levelei. I. k. 11. l.

² Gamauf Oklev.-gyűjt. II. köt. 2. rész 332. l.

1650-ben ugyanis Sopron városa egy *Wittnyédy Ferencz* nevű fiatal papot választott meg plebánusnak, kit a püspök is készséggel megerősített. Csak a soproni r. kath. híveknek volt eleinte az a kifogásuk, hogy „inkább kell neki a nyulászat és madarászat, mint a templombeli dolgok”.¹ De a mint egyházi buzgalmit megismerték, annál jobban megszerették. 34 éves fiatal ember volt, mikor Sopronba került s a tevékenységben és erélyben igazi Wittnyédy ez is.

De hát micsoda atyjafia volt ez a mi lutheránus Wittnyédynknek? A szegény, jó megyei főpénztárosnak nem volt elég a soproniakkal meggyűlt egyéb baja, hanem még egy az ő nevét viselő, folyton háborgó és követelő plebánust is a nyakára hoznak.

Gamauf Teofil, volt soproni lelkész, lelkiismeretes, kiváló történetírónk ezt — nem mondja, mi alapon — Wittnyédy édes testvérének teszi meg.² Ebben azonban nagyot tévedt. Mert Wittnyédy családi emlékkönyvében sem ő maga, sem fiaí egy hitehagyott testvérükről, illetve nagybátyjokról csak egy szó említést se tesznek. Pedig a mily híven feljegyzik örvendetes és szomorú eseteiket, ezt sem hallgatták volna el.

Wittnyédy plebánus Sárvárról folyamodott és jött Sopronba. Nádasdy talán Istvánnak a bosszantására tartotta maga mellett és expediálta most Sopronba. Sárvári hivataloskodása látszólag a protestáns Wittnyédyekkel való rokonságra utal. S ez a rokonság valószínűleg fenn is állott köztük, de nem lehetett közeli. Testvére Istvánnak a plebánus semmiesetre sem volt, mert mint a tanácsnak „esméretlen káplánja“ folyamodott a városhoz. A volt városi jegyzőnek pedig egy katolizált fitestvére az evang. városban nem lett volna ismeretlen, de nem is lett volna tanácsos Sopronba folyamodnia.

Póda Endre, a soproni r. kath. parochia történetírója sem ismeri a két Wittnyédy rokonságát, de azt hiszi, hogy Istvánnak befolyásával került a plebánus Sopronba. Ez nem hihető. Egy r. kath. rokon a soproni plebánián a buzgó prot. Wittnyédynek nem lehetett kívánatos, sőt eléggé kellemetlen. A városi előljárók talán már ezzel a választással is Wittnyédyt akarták bosszantani.

A plebánus Wittnyédy, a ki egyszersmind pápóczi prior s mint ilyen, az 1655-ik évi országgyűlésnek is tagja volt, 16 éven át működött itt a prot. Wittnyédyvel egyidejűleg. 1666-ban halt meg, a Szentlélek-templom főoltára elé temet-

¹ Póda E. A soproni kath. parochia tört. 43. és 48. l.

² Gesch. der ev. Kirche in Oedenburg. II. k. 254. l.

ték. Mig élt, káplánja, a jezsuiták és Nádasdy Ferencz által támogatva, elég serényen vette a dolgát. Ő építette itt az első r. kath. népiskolát. És a plebánusi jövedelmek és a r. kath. ünnepeken való harangoztatás miatt többrendbeli pert folytatott a város ellen.

Wittnyédy István e perekben nem akart rokona ellen személyes, nyílt küzdelmet folytatni. De hogy Zrinyi Miklós horvát bán éppen ez időben öt levelet is írt a plebánus ellen és Sopron város érdekében, ebben alkalmasint Wittnyédy Istvánnak is volt része.¹

Ha a plebánus Wittnyédy buzgólkodott, haereticus atyjafia is felvette vele szemben a versenyt. A jezsuita gymnasium követett el ez időben mindent itt is, mint másutt, hogy a mágnások fiait a maguk szokott módszerével ide édesgessék, a kiket azután mások is fognak követni. Annak idején már a megnyitás hirdetésekor is reklámul használták, hogy Esterházy palatinus is hozzájuk küldi a fiát.

A jezsuita gymnasiumot akarta tehát Wittnyédy jó magyar iskolával ellensúlyozni Sopronban. Erre, a mióta Csepregben Nádasdy áttérésevel a híres tanintézet bezárult, egyéb okai is voltak. Az 1652. évben, tehát abban az időben, midőn Sárospatak iskolájának *Lorántfy* Zsuzsanna bőkezűsége és *Comenius* János nagy hírneve európai jelentőséget adott, *Wittnyédy* és *Gradt* György tanácsos a városi magistratus előtt a következő indítványt és ajánlatot teszik:

„A nemes tanács tudni fogja, hogy a lelkészet a magyar vidéken, különösen a hódolt részekben oly gyenge lábbon áll, hogy annak felsegélése módjáról szükségképen gondoskodni kellene, nehogy, miként superintendens úrnak a minap oka volt panaszkodni, olyan egyéneket kelljen felszentelnie, kik az olvasásban is gyengék. Hogy tehát e részben valami történjék, ő nekik szándékjok más keresztyén szivektől gyámoltva, *hat magyar származású egyént* eltartani; de szobácskára és fára volna szükségük, remélik tehát, hogy a nemes tanács is járulni fog némi áldozattal e célhoz s kétségkívül még más nemesszívű emberek is akadnak, kik e szándékukat, melyet ezennel a nemes tanács elé kívántak terjeszteni, helyeslik és elősegítik”.²

Ez a nemeslelkű ajánlat volt előkészítője a régi németlatin gymnasium mellett egy új magyar gymnasiumnak, a melyre nézve, minthogy Wittnyédy időközben a várossal perelni

¹ Gamauf Oklev.-gyűjt. II. k. 2. rész 60. l.

² Müllner M. A soproni evang. főtanoda tört. 34. l.

volt kénytelen, *Reichenhaller* Richárd városbíró tette meg a részletes javaslatot 1657-ben. Az ige testté lett. Már a következő évben megvették az új magyar iskola helyiségéül *Türk* László házáat, a melynek helyén a Széchenyi-téren az evang. lyceum a mai napig is áll. Ez a tanintézet egyik szülő apjának tehát a derék Wittnyédyt vallja s az iskola egyik főczéljának már eredetileg a prot. lelkésznevelést tűzték ki.

Ezt a férfit, a ki városáért, egyházáért, a magyar köz-művelődésért annyit tett, azt lehetne várni, hogy megbecsülték Sopron vezetői továbbra is, mikor már nem volt a jegyzőjük és követjük. De nem úgy történt.

A jó Wittnyédynek, míg itt élt, országra szóló nagy tervei, nagy eszméi, szép álmái voltak; hazáját nagyinak, népét boldognak szerette volna látni; fenkölt lelke kereste a szépet, igazat és jót. Ezért küzdött, ezért fáradt, ezért járta az országot télviz idején és nyári hőségben. S ezt a nem mindennapi embert éppen itthon, lakóvárosában nem értették meg, nagyságát nem is sejtették. A helyett, hogy kezére járt és békés otthont készített volna számára a város, ellenkezőleg, ha utai-ból megjött, mint valamely házsártos házigazda fogadta, apró kicsinyes dolgokért zsémbelt vele. De Wittnyédy tetterejét nem tudta a barátságtalan környezet megtörni.

Egy ideig még állt a barátság. Oly szembetűnő hamarosan nem lehetett roszzsal fizetni a jóért. Es még szükség is volt Wittnyédyre. Eleinte még jót is tettek vele. A Ribstein-féle házat ugyanis a város 1649 aug. 28-án a szerződési okmány szavai szerint Wittnyédynek, a soproniak iránt tanusított és még a jövődöben hasonló becsületességgel és hasznossággal tanusítandó szolgálataira való méltányos tekintettel adta el 8150 forintért.

Ennek a háznak története van. Ez a sokat emlegetett soproni híres *Wittnyédy-ház*, mely a Szent György-templom mellett épült, mint ennek a várostorony felől való közvetlen szomszédja.

Ribstein János György doctor medicinae és városi tanácsos volt Sopronban, a ki erkölestelen élete, nevezetesen pedig a miatt, hogy szolgálóját szükségből volt kénytelen feleségül venni és unokahugával, özvegy Seyfried Mihálné Pruner Zsófiával is paráznaságot követett el, összes vagyonát elvesztette. Az elkobzott összes ingatlan és ingó vagyont azután, köztük a szentgyörgyutezai házat is a kir. fiskustól a város vette meg 15,000 forintért.¹

¹ Gamauf, Gesch. der evang. Kirche in Oedenb. és Oklevél-gyűjt. II. k. 263. l.

Wittnyédy alighogy e házat a várostól megvette, felhasználván azt a jó véleményt, a melylyel róla az udvarban voltak, III. Ferdinándtól 1651. évi ápr. 5-én kiváltságlevelet szerzett, a mely szerint „propter fidelia servitia“ és különösen azon érdeméért, hogy Thököly István és a késmárkiak közt folyt pert eligazította — látjuk, hogy már ekkor is mily messze terjedt az ügyvédi praxisa — soproni két házára és egyéb jószágaira nézve salva guardiát és mindenféle közterhek alól való exentiót nyert.¹ Második háza az Eisler-féle volt a Ribstein-ház mellett. És ez a rendkívüli adómentesség nemcsak Wittnyédyre, hanem örököseire, sőt a ház minden jövő tulajdonosaira is kiterjedt.

Mayláth Miklós, a kir. fiskus maga is megsokalta ezt a királyi engedményt és protestált ellene. Nemkülönb. a város és *Pisky* János győri püspök is szintén tiltakoztak a vasvári káptalan előtt. A város jöllehet Wittnyédy exentiója czimén évenként 120 forinttal kevesebbet fizetett a kamarának, mégis a régi jog és szabadság ellen valónak találta a dolgot és félt ennek káros következményeitől. Wittnyédy azonban nemes ember lévén, a ki adót fizetni nem szeret, ragaszkodott a nyert kiváltsághoz és 1659. jan. 18-án I. Lipóttal is megerősítette.

Ez volt az egyik ok a várossal való összetűzésre. De lett több is. Wittnyédy a Ribstein-házba még újabb 5000 frtot is beleépített. És pedig Sopronban még akkor szokatlan luxussal épült a ház. Felette nagyokra vette az ablakokat és kőből faragott erkélyt csináltatott reá a törekvő házi úr. Hogy ne, hiszen később a francia király követe, gróf Bethlen Miklós és gróf Zrinyi Miklósné is Bécsből jövet ide szállt, ezeket csak nem helyezhette el holmi kis viskóban. Wittnyédynek volt érzéke a szép iránt is, mikor épített.

De hiában magyarázta az egyszerű mindennapiság útját taposó polgároknak, hogy ily szebb épület a városnak is diszére fog szolgálni; ők nem tűrhették, hogy ez a jövevény magyar nemes rajtuk túl tegyen, becsületes, vén házaikat elhomályosítsa. Megsokalták a mi követ, téglát, meszet és fát Wittnyédy a polgárok megillenő kedvezményes áron felhasznál, s egyszerűen megtagadták az épületanyagnak kiszolgáltatását.

Wittnyédyt ez végtelenül bántotta. A munka félben volt, a kőműveseket, kőfaragókat el nem bocsáthatta. Még a nádornál is panaszt emelt és a soproniak megpuhítására kérte minden

¹ Gamauf: Oklev. gyűjt. II. k. 280. l.

² Gamauf: Gesch. der ev. K. in Oedenb. II. k. 282—284. l.

befolyásos jó barátját. De mind haszttalan volt. A város azt felelte, hogy Wittnyédy luxusára a maga kárával anyagot nem adhat. Többet adott már, mint a mennyit bármely más polgár remélhet.¹

Megpróbálta azt is, hogy egyik soproni barátjának a nevére váltat czédulát. De a város kamarása átlátott a szítán, ennek sem adott. Wittnyédy így négy mérföldnyiről volt kénytelen az épületanyagot hordatni. S egyébként is zaklatták. Pauer Lőrincz például, a város kapitánya és formundja egyenesen megtiltotta a kőfaragóknak, hogy az ablakokat és erkélyt megcsinálják. Wittnyédy pedig megfenyegette őket, hogy „e contumeliát és böcstelenséget omnibus licitis mediis vindicálni fogja.”

Ilyen patvarkodással, ennyi bajjal épült fel a híres Wittnyédy-ház. Bizony rossz omen volt ez, mint a jövődő megmutatta. Hogy a ház szép és nagy lehetett, azt abból lehet tudni, hogy 1674-ben, mikor szabad prédára került az evang. egyházi vagyon, a jezsuiták I. Lipóttól ezt a házat, Wittnyédy verejitékes szerzeményét kérték és kapták meg residentjának; pedig ők előkelő izlésükkel szaktekintélyek voltak az építés terén. A jezsuita-rend feloszlása után a káptalané lett, mely mai nap is jól használhatja.

Wittnyédyt, a ki még 1651-ben s azután is jelentékeny szolgálatokat tett Sopronnak, rendkívül bántotta a tapasztalt hálátlan szűkkeblűség. Levelei ez időből telve vannak a legnagyobb keserűséggel. „Tudja Kegyelmed — írja Keczer Menyhértnék Eperjesre — az burgerleitekhez mutatott jóakaratsnak közönséges jutalma az hálaadatlanság.“ Másutt egy polgárt „kecske és nyirett szakállú német-magyar burgerlájtnak“ nevez. De elkeseredésében a „hálátlan ebek“ szó is kifut a szájából.³

Pártfogó jó embere, a protestánsokat is tisztelő *Pálffy* Pál nádor is felszólal Wittnyédy érdekében és megdorgálja a soproniakat. „Hallottuk — írja 1652. márczius 4-én — hogy a derék Wittnyédy Istvánnal, a mi udvarunk belső főemberével (primarium aulae nostrae familiarem), megfelelkezvén az ő számtalan munkáiról, fáradságairól és különböző ügyesbajos dolgaitokban tanusított hűséges szolgálatairól, méltatlanul bántok és igaz ügyében még egy jöttment külföldi embernek is jobban kedveztek.“ Ennek az lesz a következménye — írja tovább — hogy eddigi hű barátai elidegenülnek a soproniaktól. Pedig

¹ Városi levélt. Lad. XL. et PP. Fasc. I. Nr. 26. Cardo totius controversiae etc.

² Ugyanott. Lad. és Fasc. Ugyanaz. Nr. 24.

³ Wittnyédy levelei. I. k. 174. és 212. l.

legyenek meggyőződve, hogy a város előbb fog tiz ilyen jöttment embert találni, mint akár csak két Wittnyédyt is.¹

A házépítésen kívül tudniillik egyéb bajai is voltak a várossal. Ugyanis borokat adott el *Vilkovics* Szaniszló krakói kereskedőnek, ki midőn nem fizetett, bátyjának, *Vilkovics* Jánosnak, de *Lafoppa* és más lengyeleknek borait foglaltatta le; de nyomban ki is adta, midőn ezek az adós *Vilkovics*ért kezességet vállaltak. A szentmihálynap határidő letelt, a lengyel nem fizetett. Időközben azonban de *Lafoppa*nak üzlettársa vásárolt ismét 24 szekér bort Sopronban, a melyeket *Wittnyédy*, hogy követeléséhez hozzá jusson, nádori arestatorium mandatummal letartóztatott.²

A soproniak e miatt is felettebb megharagudtak *Wittnyédyre*, mert *Lengyelország*gal való borkereskedésüket féltették. E miatt is hosszú pere volt a várossal. Az ügy minden részlete nem ismeretes. Nem tudni, hogy prókatori buzgalomból ő is nem hibázott-e.

Ilyen és ezekhez hasonló dolgok keserítették meg *Wittnyédy* életét. *Pálffy* nádor halála után *Wesselényi* már nem volt oly jó embere. És Sopron is sokat változott. A régi nagyműveltségű *Lacknerok* és *Arnerok* helyett most olyan ember is a város élére kerülhetett, mint a milyen a ruszti születésű *Nátl* Lipót polgármester volt, ki utóbb az evangélikusok üldözése idején holmi Bécsből kikunyerált báróságért a hitét is elhagyta.³

Wittnyédy annyira elkeseredett, családi szomorúság is annyi érte, hogy egész komoly szándéka volt Sopront elhagyni. Nem akarjuk őt egészen tisztára mosni, megengedjük, hogy mint akaratos magyar nemesnek és mint prókátornak, neki is lehettek hibái. Ő sem lehetett valami keztyűskező, sima ember. *Borynak* irt levelében mondja: „Ha néha vastagon irok, megbocsássátok, mert én *grober Unger* vagyok.“ A soproni burgerleitek valószínűleg így nevezték.⁴

De az érdes, kemény kéreg alatt mégis nemes, jó szív dobogott. A soproniakkal is a békességet kereste. Az 1661 év végén összeírta minden vagyonát és ajánlatot tett a városnak: vegyék meg, ő elmegy, hogy soha hírét se hallják. A két házáat, beleszámítva az exemtio értékét (2600 forint) és az építésre költött 5000 frtot, összesen 18,450 forintért kinalja;

¹ Fabó A. *Wittnyédy* levelei. I. k. 13. l.

² Ugyanott. I. k. 147. l.

³ *Ritter* krónikája.

⁴ *Wittnyédy* levelei II. k. 161.

szőleit 20,300, szántóit 300, rétjeit szintén 300 frtra becsüli.¹

Thököly István gróftól Rózsahegyén akart volna birtokot venni, csakhogy adósságai vannak és követeléseit nem tudja behajtani. Legfeljebb Locsmádon fekvő 3000 csőbör borát adhatná fizetésül Thökölynek, a mi saját becslése szerint megér 15,000 tallért. Majd Eperjesre is gondolt, hogy odamegy lakni, sőt Erdélybe is elment volna.

Elköltözését csak egy dolog nehezítette meg a pénzkérdésén kívül, az tudniillik, hogy Zrinyi Miklóstól, a kit ő szívből szeret és bálványoz, nehéz neki messze eltávoznia. Ekkor már bizalmas titkára és ügyvivője volt a nagy költőnek, államférfiúnak és törökverő hadvezérnek.²

Sopron városa sokalta az árt, nem vette meg Wittnyédy ingatlanait. Tehát itt kell maradnia „veszekedő lakásán“ bús szívvel tovább is.

V. Mint megyei tisztviselő a közügyek szolgálatában. Az 1649. és 1655. évi országgyűléseken való szereplése. Alumnusai itthon és a külföldön s ezekhez való viszonya.

Az 1647. évi nagyfontosságú országgyűlés, mely a magyar protestánsoknak többet adott (legalább papiroson), mint a németeknek a westphaliai béke, Wittnyédire nézve, mint láttuk, szomorú következményekkel járt.

1649-ben a soproniak már a vármegye emberét látták benne s a követi mandatummal nem őt tisztelték meg. A vármegyében pedig még mint új tisztviselő, nem volt oly nagy ember, hogy már is képviselőnek küldötték volna ki.

De Wittnyédy azért a maga tettvágjától sarkalva, még sem akar elmaradni onnan, hol az országnak s evang. egyházának sorsát intézik, hol egy Nádasdnyak és más elfogult mágnásoknak kell az igazságot szemükbe mondani. Segített tehát magán. Az új diaetán mint özvegy *Erdődy* Bálintnének a követe vett részt.³

A grófnének külön oka is volt, a miért egy ügyes prókátor képviselőt keresett az országgyűlésre. Ő tudniillik külön magyar udvari papot kívánt Monyorókerékre s tárgyalták is ügyét a gyűlésen.

¹ Városi levéltár. Lad. XL et PP. Fasc. 1. Nr. 41.

² Wittnyédy lev. I. k. 175. l.

³ Zsilinszky M. A. magyar prot. országgyűl. vallásügyi tárgy. III. k. 17. lap.

Közelről érdekelte továbbá Wittnyédyt a *fehérégyházaik* ügye, a hol neki birtoka volt, s a hol Esterházy László gróf tovább is üldözte az evangélikusokat. Szívén feküdt a *nezsideri* evangélikusok sérelme is, a melyért ő már sokat levelezett s most kivitte, hogy az országgyűlés felelősségre is vonta Lippayt. A mennyire tudta, igyekezett is ez a dolgát mentegezni, de Wittnyédy a törvényekre hivatkozva kívánta az elégtételt.

Benne volt abban a protestáns bizottságban, mely az állítólagos római kath. sérelmekre készítette a választ s a tudós prókátornak ügyes tollát nem is engedték bizonyára pihenni.¹

Itt tárgyalták Nádasdy Ferencznek protestatióját is, mely szerint ő az 1647. évi törvényt érvényesnek el nem ismeri, mert a parasztnak a földesúr földjén a munkabéren kívül semmi más joga sincs, annál kevésbbé követelhet templomhelyet. Itt nyilvánította *Pálffy Pál*, az új nádor, Wittnyédy bizalmas jó embere, a türelmetlen *Lippay* primás szavait hazug arczátlanlanságnak. Érdeme szerint bánnék el vele — úgymond — ha egyházi személy nem volna.

Mind oly tárgyak és események, a melyeknek megvitatásából az igazat kereső Wittnyédy is bizonyára kivette a maga részét. A nezsideri, fehérégyháza és monyorókeréki ügyeket pedig egyenesen ő képviselte.

1655-ben, mikor Wittnyédyt már a vidéken is jobban megismerték, a vármegye küldi ki követnek. *Bezerédy* György alispánnal ő képviselte Sopronmegyét. A nagyhatalmú Nádasdy sem tudta ezt megakadályozni, mert a megyében sok volt még a protestáns köznemes.

Ez országgyűlésnek legfontosabb tárgya a nádorválasztás volt. Wittnyédy mindenképen *Zrinyi* Miklóst akarta volna *Pálffy* örökében látni. A királynak és Lippay érseknek azonban a nagy magyar nem kellett. Ezeknek jelöltje a gyenge *Wesselényi* Ferencz, a Murányi Vénus élete párja volt, mint az udvarnak és a klérusnak legalkalmasabb eszköze. Zrinyit egyenesen Lippay mesterkedése buktatta meg. Voltak, kik már ekkor is *Nádasdyra* gondoltak, de még nem jött el az ő órája.

Az udvari párt, melynek feje Lippay, tagjai pedig kegyhajtászó, törtető főurak voltak, már ekkor azt merte indítványozni, hogy mondjon le a nemzet a szabad királyválasztás jogáról. *Forgách* Ádám grófot, Nádasdy mostoha apját, ki e párthoz tartozott, Zrinyi szemtül-szembe az ország árulójának nevezte. Külön iratokkal is korteskedtek e jogfeladó politika

¹ Zsilinszky i. m. III. k. 35., 43., 51. és 59. l.

érdekében. Zrinyi az utcán elszórt és ily módon terjesztett iratokból Pozsonyban a pénzverő ház előtt talált egy ilyen.¹ Zrinyi és Wittnyédy megvetve e pártot, a protestáns *II. Rákóczy* György erdélyi fejedelembé vetették reménységüket, a mig bizhattak benne. Wittnyédy sokat levelez *Mednyánszkyval* és *Klobusiczkyval*, a Rákóczy-ház követeivel.

A sopron- és vas megyei sérelmek ez országgyűlés aktái szerint már mind jobban tornyosultak. Ki lett volna az üldözötteknek hivatottabb védője, mint a hozzájuk oly közel álló Wittnyédy? Még Nezsider és Fehéregyháza sem nyertek elég-tételt, ügyüket még nem intézték el.

A 18-ik törvényzcikkkel, melyet e gyűlésen a vallás ügyében alkottak, Wittnyédy távolról sem elégedhetett meg. De ő is úgy gondolkodhatott, mint a hogyan *Lorántfy* Zsuzsannának írta a követe, *Klobusiczky* András: „Kénytelenségből kell ennek acquiescálnunk, minthogy többet rajtuk nem vehettünk. Istenre és az időre kell a többit bízunkunk.²

Megyei tisztviselő korában kezdte meg Wittnyédy egyházának ügyét egy más, igen áldásos úton is szolgálni. Ugyanis azon kívül, hogy Sopronban hat magyar ifjú eltartásáról gondoskodott, 1657 óta több megyebeli, sőt más vidékről való szegény és tehetséges ifjút is taníttatott kiválóbb hazai és különösen külföldi iskolákban.

Így küldötte ki János nevű 13 éves fiával együtt, mint ennek praeceptorát, a győri nemes családból való *Losy* Jánost, a ki növendékével együtt 1657 május 15-én a jenai egyetemre iratkozott be, de még e hónapban tovább folytatták útjokat Wittenbergbe, a hol azután hosszabb időt is töltöttek.

Ugyancsak 1657 június 19-ke óta tanult Wittenbergben Wittnyédy költségén a besztercebányai *Stürzer* Mátyás és az erdélyi *Zabán* Izsák. Ez utóbbi Tübingenben is tanult és később eperjesi tanár volt.

Szintén ez évben taníttatta Eperjesen a sopronmegyei, szakonyi születésű *Ensel* Jánost, kinek már megígérte volt, hogy a tavaszra őt is Wittenbergbe küldi. Azért, midőn ez év végén *Sárosi* Bálint szenci lelkész és dunáninneni püspök újabb más alumnusokat (s ezek közt valószínűleg *Szenzi Fekete* Istvánt is) ajánlott neki, sajnálattal tudatja, hogy több ifjút teljesen már nem láthat el; de az ajánlottaknak, ha megelégszenek vele, két esztendőre ötven-ötven tallért ad mind-egyiknek. „Úgy tudja Kegyelmed — írja a püspöknek — nekem

¹ Széchy K. Gr. Zrinyi Miklós III. k. 86. l.

² Zsilinszky M. i. m. III. k. 131. l.

Wittenbergában már két alumnusom vagyok, Eperjesen pedig egy, ki is az jövő kikeletre oda megyen, mivel öregbik fiam az praeceptorával ott lakik. Kegyelmed maga itéletére hagyom, egy, nemes ember, mint én, cselekedhetik-e többet?¹⁾

Szintén Wittnyédy alumnusa volt a németujvári *Unger* Mihály, a ki 1658 június 5-én érkezett meg Wittenbergbe s később a soproni iskola rectora lett. Gyorsan követte őt s július 5-én iratkozott be *Ensel* János. Wittenbergben jártak még alumnusai közül a szalatkai születésű *Francisci* György, ki 1664 márczius 12-én iratkozott be. Tübingenben volt alumnusa az árvamegyei, dobrai születésű *Fabricius* János, ki kimenetele előtt Nagyszombatban *Holovitz* Ádám jezsuitával, volt soproni házfőnökkel a szentírás igaz értelméről (De scripturae sacrae genuino sensu) hitvitázott, s utóbb „Examen discursus P. Holovitii quondam academiae Tyrnaviensis rectoris“ című művet adott ki Lőcsén 1667. *Fabricius* utóbb a jenai és wittenbergi egyetemen is volt s megszerezte a magisteri fokozatot. Wittnyédy erre egy magára 650 forintot költött s hazajövelele után egy évig a házában tartotta Sopronban. Tübingenben tanította tovább *Dömötöri* Györgyöt is, ki utóbb szintén eperjesi tanár volt.²⁾

Ez alumnusok közül nem egy kitünősége került ki hazai egyházunknak, a kik már tanuló korukban disputatiókat ajánlottak és alkalmi költeményeket irtak nagylelkű pártfogójuknak a tiszteletére. A XVII. század második feléből való több magyar és latin nyomtatvány hirdeti Wittnyédy Istvánnak bőkezűségét. Még a jeles idősb *Aáchs* Mihály győri rector s utóbb nemescsói lelkész is 1669-ben Tübingenben megjelent dissertatióját (Fontes Calvinismi obstructi) Wittnyédynek ajánlotta.³⁾ Az ily ajánlás pedig rendszerint a kiadási költségek fedezésére kötelezett.

Alumnusaival Wittnyédy nem mint büszke Maecenas, hanem mint szerető, gondos atya bánik. Leveleiben a tanuló diákok legaprólékosabb dolgait is szóvá teszi. Alumnusainak munkáját nem kicsinyli. Tudja azt, hogy e fiatal emberek, ha nagy nélkülözések árán hazahozzák a külföld szellemi kincseit, ezzel egyházunknak és hazánkunk nagy szolgálatot tesznek.

1657. május 17-ikén például ezeket írja az Eperjesre küldött *Ensel*nek, kit ott Sárosy tanár pártfogásába ajánlott: „Az apád köntösödöt elvitte, szidott, hogy kérte tőle *Gody*

¹⁾ Fabó A. Wittnyédy levelei. I. k. 81. l.

²⁾ Klein S. Nachrichten von den Lebensumst. ev. Prediger, I. k. 69. l.

³⁾ Klein S. i. m. II. k. 4. l.

uram (a kőszegi lelkész). Azon ne búsulj, mert leszen reád gondviselés. Lipóczi *Keczer* András és Menyhért uramat kérttem meg, hogy a mostani vásár alkalmával vegyenek posztót köntösre. A vörös köntöst ne utáld. Tanulj jól, idődet hiában ne töltsed, esztendőre elküldlek Wittenbergába. Ott találd fiamat praepceptorával és azokkal becsületes állapotod leszen. S megtapasztalod, hogy apád vagyok. Nem kívánom, hogy nekem obligatus légy, hanem Istennek s anyaszentegyházának fogsz szolgálni“. Azután még ott való jó urainak Landfeldernek és Sároşynak ajánlja szolgálatát.¹

Szorgalmas tanulásra és takarékosagra inti saját fiát is, valamint ennek wittenbergi nevelőit. 1657 június 5-én írja Losy Jánosnak: válaszszon maguknak helyet és asztalt, de olyant, hogy a levelet praesentáló két alumnus, Stürzer és Zabán is mellettük lehessen, a kik ketten egy ágyban is elférhetnek. Zabán a gyermeket kiváltképen az írásban tanítsa. Időközben tótul is beszéljenek a gyermekekkel. De Losy ne bizza egészen a másik két alumnusra, magának könnyebbséget keresvén. Legyen reá gondja. Ha szükséges, egy magisztert (egyetemi docens) is fogadjanak, a ki az egész diák kolóniának praefectura legyen. „A gyermek proprio marte írjon — követeli Wittnyédy — hadd lássam, mit tud.“ Ne vesztegessék hiában az időt és költséget, mely igen szűk ez mostani időben.²

És a kit egyszer alumnusává fogadott, annak későbbi életsorsát is a szíven viselte. *Ensel* János több évet töltvén külföldön, hazatérte után Wittnyédy őt házába fogadta. 1661-ben a jeles *Perennyei* Bálint távoztával megüresedett Kőszegen az iskolaigazgatói állás. Wittnyédy *Ensel*t ajánlja külön levelekben a városi tanácsnak, *Klesch* Dániel német és *Gody* Inre magyar lelkészeknek. De előbb tudni akarja, hogy *Perennyei* mi okból ment el tőlök falusi papi állásra, mert rossz híreket hallott és ha a kőszegiek tanítóikat nem becsülik meg, akkor ő továbbra is ad asztalánál kenyeret *Ensel*nek, míg kívánt szerencséje előtalálja.³

Más ifjak érdekében is, a kik nem voltak éppen alumnusai, de hozzá folyamodtak, szívesen közbenjárt. Így szerzett *Szenczi Fekete* Istvánnak is, a későbbi püspöknek tanári állást 1662-ben Kőszegen. *Kiss* Ádám kassai evang. lelkésznek irt, kérve, hogy a kassai tanács és ottani patronusa bocsássák el

¹ Századok. 1870. évf. 420. l.

² Századok. 1870. évf. 569. l.

³ Századok. 1861. évf. 153. l.

Feketét, minthogy ott nincs occupatiója és módja, hogy Istentől adott talentumát hasznosan közölhetné másokkal.¹

Úgy látszik, tanuló ifjak, mint nevelők és iródeákok mindig voltak a házában. Különben nem bírta volna azt a sok levelezést és hivatalos utazást. 1662-ben például egy *Gáspár* nevű iródeákja volt Pozsonyban az országgyűlésen. 1664-ben pedig *Chalupka* Sámuel, a trencsényi pap fia volt praeceptor soproni házában a hét éves Zsiga fia mellett.²

Ő gondoskodott azután barátai fiainak az iskoláztatásáról is. 1657-ben a *Koller* és *Reichenhaller* soproni fiúkat küldi Eperjesre a magyar szó kedvéért. De ha ezt ott el nem sajátíthatják, akkor — úgymond — Sárospatakra *Baksai* uramhoz menjenek, hiszen egy év alatt nem lesznek kálvinistákká. Az első fiú dr. Artnernek, a másik Hackelbergnek volt az unokája. Különösen *Langfelder* Dávid eperjesi polgárnak ajánlja őket pártfogásába, a kivel Artner annak idején sok jót tett s a kit ő is, mint volt követtársát, jól ismert.³

Máskor meg ő helyezett el vidékről ideküldött ifjakat Sopronban. *Guzich* János árvamegyei alispán például 1657 nov. 4-én István és Mátyás nevű fiait, mivel a felvidéki iskolák egymásután záratnak be, Sopronba küldte gróf Thököly István ajánlólevelével Wittnyédy oltalma alá.⁴

Még arra is vállalkozik, hogy *Zrinyi Péter* fiát, a soproni jezsuiták nemesi konviktusában, a szülők kívánsága szerint elhelyezze. Az anyja inkább horvát levén, a fiú még nem tudott magyarul. Azért sürgetve írja Wittnyédy az apjának: „Küldje fel mentül hamarébb, mert gyalázat volna, ha magyarul nem tudna; nemsokára máshova kelletvén menni, soha azután meg nem tanulja“.⁵ Itt is a lelkes hazafiság szól belőle.

Ez a meleg és munkás érdeklődés a magyar nevelés ügye iránt; ez az áldozatkészség, midőn egyszerre három, sőt több alumnust is neveltetett itthon és a külföldön, az egyszerű nemes embertől és az ügyvédtől, a kit némelyek kapzsinak, nyereségvágyónak is híreszteltek, bizony elég volt, mint Wittnyédy maga is írja Sárosi püspöknek, többet már nem tehetett.

¹ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1872. évf. 529. l.

² Wittnyédy levelei I. 215. és II. 137. l.

³ W. levelei I. k. 61. l. Századok. 1870. évf. 420. l.

⁴ Történelmi Tár 1889. évf. 437. l.

⁵ Wittnyédy levelei. II. k. 203. l.

VI. Wittnyédynek gróf Zrinyi Miklóshoz való viszonya. Zrinyinek a protestánsokról való véleménye.

Wittnyédy tevékeny szelleme nem elégedett meg a szűk-körü városi és megyei szolgálattal, az ő éles esze, alapos jogi ismerete és lángoló hazaszeretete szélesebb politikai szerepkört is keresett. Mint követ, a négy országgyűlésen egyenesen hivatva is volt arra, hogy intéző szerepet vállaljon az országos közügyekben.

Politikai pártállására nézve a linczi békekötést követő, felettébb fontos 1646/47-ik évi országgyűlés volt elhatározó befolyással. Három hirneves dunántúli ember találkozott itt egymással, a kik közül mindegyik az akkor uralkodó politikai és vallási irányoknak egy-egy jellemzetes képviselője.

Ott volt *Nádasdy* Ferencz gróf, a neophyta buzgalmű, türelmetlen r. katolikus, a dunántúli Croesus, a csak most elhalt Esterházy nádor veje, a nagyratörő mágnások mintaképe, a ki az Austriával való szövetségben keresi nemcsak hazájának, hanem mindenekelőtt önmagának az emelkedését. Ezért képes, miként előbb a hitét, úgy most az udvar kegyéért meggyőződését is megtagadni. Viszont, ha jövődő nagysága úgy kívánta, képes a királyi ház ellen is szövetkezni. *Nádasdy* bírái előtt maga is bevallotta és *Pauler* történetírónk kimutatta róla, hogy a *Wesselényi*-féle összeesküvésben csak azért vett részt, hogy népszerűséget szerezvén, elnyerhesse a nádorságot.

*Nádasdy*val szemben a másik típus *Wittnyédy*, az önzetlen, ideális gondolkozású protestáns köznemes, a kiben még a reformáció korának első szent buzgalma ég, a ki egyházáért, hazájáért kész vagyonát, életét áldozatul hozni, a kire nem kegy mosolyog, hanem üldöztetés vár. Tetteinek egyedüli mozgató rugója az őszinte vallásos meggyőződés, a tiszta és lángoló hazaszeretet. Béctől már semmi jót nem vár, mert a keserű tapasztalatok kiábrándították.

Vége a harmadik típus gróf *Zrinyi* Miklós, a művelt lelkű bölcs államférfiú, a törökverő hős hadvezér, a kit hazaszeretete költővé avat. Ősi erőt érezvén karjaiban, a magyart, ha kell, egymagában is elég erősnek tartja arra, hogy megküzdjön mind a két zsaroló ellenséggel, törökkel, némettel. A míg bizhatott, Erdély fejedelmébe, II. Rákóczy Györgybe vetette reménységét, ennek szövetségét kereste. Vallásos meggyőződése szerint szabadelvű római katolikus.

Zrinyi ez utóbbi tekintetben nevezetes változáson ment keresztül, míg hite és meggyőződése jellemmé szilárdult. A Pázmány iskolájában nevelkedett költő, Szigeti Veszedelemében

a nemzetet sujtó Isten haragjának okául még a vallási szakadást, a reformációt veszi fel, a mi nagy poetica licentiával az akkori pápas reactio korában igen szépnek és alkalmasnak kínálkozott. Látszik, hogy Zrinyi mint költő is nagy volt.

Kéziratában a XIV-ik ének elején az ellenreformáció erőszakos vezetőjéről, *Lippay* György primásról még szép elismeréssel szól:

Ahun látom az parton nagy méltósággal
Mi nagy Érsekünket, mély gondokban sétál,
Tántorgó hajókat igazgat kormánylyal,
Veszne, ha nem igazgatná okossággal.

Az mi szent házunknak ő hív komornyikja,
Mi igaz hitünknek erős tartalékja,
Ki fogjuk esmérni őtet e napokba,
Mert Isten akarja, öltözzék biborba.

De Lippaytól nemcsak a bibor pártolt el, midőn a kardinális rangtól elesett, hanem a költő is. Zrinyi az országgyűlésen közelebről is megismervén a primás türelmetlen erőszakosságát, melylyel a haza jól felfogott érdeke ellen még a királynak sem, hanem csak Rómának engedett, eddigi lelkesedése a római katholicismus kizárólagossága iránt lelohadt. Különbséget kezdett tenni egyház és annak túlbuzgó szolgálói között. Rajongása lehült, tárgyilagosabban ítélte. A Lippayra vonatkozó verssorokat kéziratából az országgyűlés után kitörölte s a nyomtatott kiadásban azok nincsenek is benne.¹

Zrinyi Miklós ez időtől kezdve, mint felvilágosult és szabadelvű r. katolikus szerepel az ország nagyjai között. Mint ilyen mondja ki nevezetes tételét: a protestánsok szabadsága és az ország szabadsága egy alapon sarkallik. Mint ilyen választja ügyvivő titkárának és belső bizalmasának az evang. Wittnyédyt, a kiről Ruchich János zágrábi alispánnak 1658 aug. 24-ikén írja e szavakat: „Wittnyédyt jó embernek ismerem és a jó lelkiismeretű lutheránust többre becslöm, mint a rossz lelkiismeretű katolikust“.²

Klobusiczky, II. Rákóczy György követe is ezt írja Zrinyiről: „Az érseket szidja, felette igen disgustatus, németnek, érseknek, papoknak, jezsuitáknak, nem barátja. Nagyságodnak pedig lelki jóakarója, szolgálja.“³ A protestáns erdélyi

¹ Széchy K. Gróf Zrinyi M. I. k. 160. és 198. l.

² Győri tört. és régészeti füzetek. II. k. 204. l.

³ Történelmi Tár 1891. évf. 175. l.

fejedelemmel tényleg a legnagyobb tisztelet és bizalom hangján levelezett. A míg lehetett, benne reménykedett.

Mikor az üldözések leghevesebben folytak, Zrinyi oltalmába vette a protestánsokat, követekkel érintkezett, Wittnyédy és hitfelei bizalommal fordulnak hozzá. „Az evangélikusoknak valóban szükséges az Nagyságod kegyelmes segítsége — írja Wittnyédy néki 1660-ban — kiket országunkból mind az diplomák, mind törvényünk rontásával némely pápista superstitiosus és mostoha fiai teljességgel eliminálni akarnak, az melyről Isten oda vivén, szóval bővebben beszélek Nagyságoddal.”¹

S mint látni fogjuk, az 1662. évi országgyűlésen oly bizalmas viszony fejlődik ki Zrinyi és a protestánsok között, hogy e miatt őt meg is gyanusították. Hazai protestáns egyházunk büszke lehet arra, hogy mikor a reactio legádázabb napjaiban klérus és főurak majdnem mind ellene fordultak, éppen gróf Zrinyi Miklós, a hazának legnagyobb és legbölcsebb fia, kelt védelmére.

Az az illúzió, a miben egy Pázmány, Esterházy és Lippay éltek s a melylyel sok főurat sikerült behálózni, hogy t. i. üdv e nemzet számára csak a r. katholicismussal és Austriával való szövetségben található, Zrinyi lelkéből már szétfoslott. A tanítvány messzebb látott, mint mestere Pázmány.

És ennek az elfogult teoriának az idők jelei is nagyon ellene mondtak. Klérus és udvar mind több hívőt terelt át, a földesurak egész vármegyéket kényszerítettek hittagadásra, a római egyház lélekszámban szemlátomást nőtt, gyarapodott; de az ország boldogulása éppen nem állott vele arányban. Sőt ellenkezőleg, minél több diadalt aratott a vallási türelmetlenség, annál több nyomorúság borult e szegény hazára.

Leggyászosabb kudarczát pedig akkor vallotta Pázmány valláspolitikája, mikor egyfelől Róma majdnem teljes diadalt aratott hazánkban, *Szelepcsényi* primás és *Kolonich* Pozsonyba idézték és gályákra hurczolták a protestáns lelkészeket, a nyilvános protestáns vallásgyakorlat az egész országban betiltatott, másfelől pedig ugyanakkor *Ampringen* Gáspár kormányzó ideküldésével teljesen felfüggesztették a magyar alkotmányt. Ezt csak a magyar protestantismus testén átgázolva lehetett megtenni. És a r. katholicismus, melynek nagyjai a védtelen protestáns jobbágyok ellen vitézkedtek, az osztrák pusztító invasióval szemben tehetetlen volt. Csak a lutheránus *Thököly* Imre erőszakolt ki kardjával ismét az alkotmányból annyit, a mennyit lehetett.

¹ Wittnyédy levelei. II. k. 151. l.

Wittnyédy és Zrinyi ezeket a gyászos idöket nem érték már meg, a gondviselés megkímélte öket tölük, de lelkük előre látta a következendöket. Azért a r. kath. Zrinyi is ama türelmetlen valláspolitikai zsoldjába nem szegödött, söt érelyesen küzdött ellene; nem akart belső háborút, mikor a külső ellenség is kétfelöl fojtogatta Magyarországot.

Wittnyédy a maga vezérét és urát, II. Rákóczy György halála után a nagy Zrinyiben ismerte fel. És hogy mily jól választott, hogy abban a forrongó, válságos idöben, a sok törtető és tülekedő hazai nagyság között mily éles szemekkel tudta felismerni az igazi nagy államférfiut, hadvezért és önzetlen hazafit, arra nézve a történelem már igazságot szolgáltatott Wittnyédynek.¹

Közelebbi ismeretségük 1647-ben kezdödhetett az országgyűlésen, a mikor Zrinyi 27 éves, Wittnyédy 35 éves férfi volt. Ettöl az idötöl kezdve jár Wittnyédy Csáktornyára, ettöl fogva leveleznek mind sűrűbben. 1647 óta volt Zrinyi Horvátország bánja s rendszerint a Muraközben csáktornyai várában tartózkodott. Palotájáról, az itt felhalmozott mükincsekröl *Tollinus* Jakab németalföldi tudós, ki a grófot meglátogatta, elragadtatva szól. A többek között Luther Mártonnak és nejének Bora Katalinnak arczképe is megvolt Zrinyi képtárában.

Volt ugyan a bánnak Csáktornyán is jószágigazgatója, *Forstall* Márk és titkára, *Migliani* Cosmus, mindkettő szerzetes, a kikkel Wittnyédy szintén levelezett, de ezek mellett legfontosabb anyagi dolgainak intézője, peres ügyeinek képviselője, bizalmas tanácsosa, politikai törekvéseinek leglelkesebb támogatója a soproni lutheránus prókátor volt.

Zrinyit Széchy Dénes ellen folytatott hosszú perében is Wittnyédy képviselte. Többször volt ügyében Kőszegen. Nemcsak a nádorságot, hanem a török ellen való generalissimus fővezérseget is mindenképen urának szerette volna megszerezni. Ha Zrinyinek baja van, mint például, mikor *Montecuccoli* ármánykodása miatt az általa épített Zerinvár forog veszedelemben, nemcsak a hazai főurakat keresi fel kérő és intő levelekkel, hanem személyesen fennjár Bécsben Auersperg, Porcia, Rottal és más tanácsosoknál. Hogy Zrinyinek jövedelmeit növelje, még arra is rábeszéli urát, hogy az erdélyi fejedelem közvetítésével Olaszországgal ökörkereskedést folytasson.

Az ország elszomorító, reménytelen állapotában minden bizodalmit Isten után Zrinyibe veti. Benne valamely természet-

¹ Lásd: Pauler Gy. Wesselényi és társai összeesküvése. Széchy K. Gróf Zrinyi Miklós. Acsády Ignác, I. Lipót és I. József kora.

feletti embert lát. Nemcsak tiszteli, de bálványozza is. Phoenixnek mondja, mely ritka madár, a milyen egy seculumban egynél több nem szokott lenni, a melyen sokáig fáradt a természet, míg megalkotta.¹ Rajongóbb szolgája, áldozatkészebb párthive nem volt, mint Wittnyédy. Vele szemben nem számító prókátor, hanem önzetlen, hű barát, a ki nem a maga hasznát, hanem csupán Zrinyi dicsőségét keresi. Öreg legénynek mondja magát, de mégis kész volt lóra ülni s vele a török ellen háboruba vonulni. Mint Keczer Menyhértnek írta 1661-ben Zrinyiről: „Mert én ő nagyságát igazán szeretem és hiven akarok ő nagyságának holtig szolgálni“.² Még fiainak is meg akarja hagyni testamentumban, hogy Zrinyit tiszteljék.

Urának minden gondját, baját a magáévá teszi. A ki barátja urának, azt szereti; a ki ellensége, azt gyűlöli. Sajat gyermekéért nem aggódhatnék jobban, mint a hogyan Zrinyit félti. Esdve kéri, óva inti, ne kockáztassa idő előtt életét, mert különben mi lesz e végveszedelemre jutott magyar hazából. Környezetét is forrón kéri: vigyázzatok az jó urra!

Zrinyinek családi élete is melegen érdekli a hű embert, ki együtt érez velük örömeikben, bánatukban. 1656-ban a Csáktornyáról hozott örvendetes hirt mindenfelé megírja: „Asszonyunknak leánya lett, inkább akartunk volna fiat, de az lett, a' mit Isten adott, csak ő szent fölsége éltesse.“³ Máskor meg a fia születését hirdeti világgá nagy örömmel.

S mikor Zrinyiné, báró Löbl Mária, 1662. bécsi útjában nála száll meg Sopronban, akkor meg épen túlboldog. Dicsekedve írja a bánnak: „Kegyelmes uram, én is azt mondhatom: salus facta est domni meae, mert asszonyom ő Nga azt a kegyelmességet cselekedte, hogy alkalmatlan és szoros szállásomat meg nem utálván, betért, vacsorát nálam evett és ott is hált s tegnap jó egészségben elég vidáman az isteni szolgálát után úgy ment el, mind az kisasszonynyal; ha isten visszahozza hasonló gratiáját mutatja hozzám, nem úgy mint Nagyságod, az ki csak elmulik házam mellett“.⁴ S a következő évben is, midőn maga Zrinyi eljött a Bécsből visszatérő felesége elé 120 zászlós szánkóval és Sopron közelében találkoztak, Wittnyédy kiment elbők a városi muzikusokkal s az egyik prédikátorral, hogy „megbecsülné ő nagyságát“.⁵

¹ Wittnyédy levelei. I. k. 175. II. k. 221. l.

² Ugyanott. I. 151. és 175. l.

³ Ugyanott. I. 29.

⁴ Wittnyédy levelei. I k. 237. l.

⁵ Ugyanott. II. k. 30. l.

És ennyi szolgálatért és ragaszkodó szeretetért Zrinyi is természetesen hálás volt hű embere iránt. Teljesen megbízhatónak ismerte és vallotta. Zrinyinek a francziákkal kezdett tárgyalásairól Wittnyédy eleitől fogva tudott, sőt közvetítő volt bennük. *Forstall* tiszttartóhoz írt levelében mondja róla, hogy Wittnyédy olyan triumvir, ki a kölcsönös bizalomnak triangulusát, melyet nem könnyen lehet mások előtt megnyitni, zárva tartja.¹ Szeretetével és kegyeivel halmozza el ő is. Mikor Wittnyédy a sok keserőséget szenvedte Sopronban, Zrinyi 1661-ben külön levelet írt érdekében Wesselényi nádorhoz, a melyben főember szolgáját, ki egy processust instituált a soproni tanács ellen, alázatosan recommendálja néki: „Ugy veszem — írja — mintha Nagyságod magammal cselekedné azon gratiát“. Zrinyi nem szívesen fordult Wesselényihez, már régen nem irtak egymásnak, de Wittnyédy kedvéért mégis megtette.²

Zrinyi hivatalos leveleiben, a mint itt is látjuk, főember szolgájának nevezi Wittnyédyt, de a magán érintkezésben nem mint úr és szolga, hanem mint egymást tisztelő és szerető barátok álltak egymással szemben a zászlós úr és köznemes. Jellemző viszonyukra nézve Wittnyédynek a családi emlékönyvbe írt feljegyzése, mely szerint ő a grófot urának vallotta ugyan, de az soha sem szolgájának, hanem leghivebb barátjának tartotta, mint ezt sajátkezű levelei tanúsítják.³

És leveleiben Wittnyédy néhol valóban már nem az ügyvéd és jogtanácsos, hanem a szerető barát szavaival inti, sőt feddi a bánt. Mástól ezt el nem hallgatta volna. Mikor Zrinyi kijelenti, hogy készebb meghalni, mint Zerinvárt feláldozni, Wittnyédy az Istenre kéri, ne tegye. „Ha igaz — írja 1664. jun. 21-én — bizony nagy resolutio, de maga Ngd méltóságos nevének mind az mostan élőknel, mind az posteritásnál leszen-e becsületes? És Ngd maga resolutióját magnanimitásnak tartja-e? Én nem tudom, ha az-e, melynek tulajdona, hogy minden nehéz és keserű dolgokat úgy viseljen, hogy az természetnek folyása mellől el ne menjen és tudós embernek méltóságával magát veszedelemben lévén jövődöre és nagyobb dolgokra megtartsa. Mi emberek olyanok vagyunk, hogy gyakorta az magunk gondolkodásit fegyverrel is oltalmazzuk s inkább akarjuk azt szépitvén s magunknak hízkelkvén, mentegezni szívesen, mint azokat eltávozttatni. Ne bánja az én uram ez mázolásomat,

¹ Pauler Gy i. m. I. k. 69. l.

² Sopron városi levéltár Lad. XL. et PP. Fasc. 1. Nr. 24, Széchy K. i. m. IV. k. 275. l.

³ Memoriale St. W. 7. l.

melylyel, te tudod Isten, nem kívánok praeceptorkodni, hanem mint igaz és hív szolga akartam s tartoztam magam gondolkodásit így kiabrázolni. Istenért könyörgök Ngnak, kérem alázatosan és adjuráлом romlott hazám és csaknem utolsó gyalázatra jutott nemzetem képében Ngdat, változtassa meg resolutióját és legyen követője az olasz ily beszédjének: *chi have â tempo, have â vita, hagyjon üdőt az dolgoknak, conserválja maga személyét*“.¹

Zrinyinek minden nagyobb dolgában mint elszánt segédet, őszinte és bátor tanácsadót, vagy legalább résztvevő szívet és a nagy hősert imádkozó lelkes magyar hazafit ott találjuk. S elég nagy érdeme Wittnyédynek, hogy Zrinyi Miklósnak jobb keze tudott lenni, már ez által is kitörölhetetlen betűkkel írta bele nevét hazánk történetébe.

VII. Zrinyi és Wittnyédy az 1662. évi országgyűlésen. Nádasdy és Esterházy kegyetlenkedése a protestánsok ellen. Wittnyédy a táborban. Zrinyi váratlan halála. Wittnyédynek, mint szemtanunak a hős halálára vonatkozó feljegyzése.

Életének ez időszakában is, mikor urával együtt Wittnyédyt is a nagy hazafias gondok és nehéz vállalatok emésztették, a soproni híres prókátor és lutheránus főember — miként őt Bethlen Miklós nevezi — nem vette le kezét a mind jobban háborgatott evang. hitrokonairól sem.

Belső bajaik is voltak. Az 1660. évi jún. 8—10-én *Musay* Gergely püspök elnöklete alatt Szakonyban tartott kerületi gyűlésnek, melyen Wittnyédy jelen volt és szokása szerint a szót vitte, egyik főtárgya az ő felségéhez való folyamodás volt, a mind jobban szaporodó sérelmek ügyében. Világiak is nagy számmal voltak jelen. „Habitum est consilium status evangelici“ — mondja a jegyzőkönyv. De Wittnyédy nem volt megelégedve az eredménnyel. „Közönségesen — írja 1661 Kecskés István buzgó prot. patronusnak — mi evangelikusok magánosan secure öszve nem gyűlhetünk, mert ahoz is kinek volna kedve, kinek nem s az átkozott gyűlölséges egyenetlenség, competentia, ambitio és irigység úgy is kevés hasznot engednének végeznünk, mert mindenik első akar lenni és fejünk nem lévén, egyik a másikatúl nem akar dependeálni, az mint az tavali *szakonyi* gyűlésünk megmutatta, hogy az

¹ Wittnyédy levelei. II. k. 220. l.

kinek leginkább kellett volna az dolgokat promoteálni, az volt legnagyobb akadályunk, az confundálta minden jó szándékunkat. De bátor ez akadályok nem volnának is, tudja Kgd az mi világunkat, hogy abeli cselekedetünket és nyavalyáinkról való méltó panaszinkat ipso facto ad poenam notae infidelitatis vonnák“.¹

A protestánsok ellenségei közül különösen *Nádasdyval*, az országbiróval volt Wittnyédynek sok dolga. Napról-napra közvetlen közelből kellett látnia, mint kegyetlenkedik e férfiú protestáns jobbagyaival. Mint Zrinyinek érdemetlen vetélytársát és politikai ellenfelét különben sem tudta becsülni. Leveleiben mint megbízhatlan, ingatag jelleműt rendszeren csak chamaeleonnak nevezi. Korábban hivatalosan még csak érintkezett vele, most teljes haraggal fordul el tőle.

Az 1662. évi országgyűlésen a protestánsok legnagyobb panaszait *Báthory Zsófián* és *Esterházy Pálon* kívül főként *Nádasdy* Ferencz ellen emelik. Sopron és Vas megyében már a legvadabb embertelenséggel folyt az üldözés, mintha nemis keresztyén, hanem török ülne az evangélikusok nyakán. Nem ok nélkül csúfolja Wittnyédy az országbirót és társait lutheránus török ellen való generálisoknak.² Az uradalmi tisztéken és hajdúkon kívül szolgálatkész eszközei voltak Nádasdynak e munkában a német katonák és a jezsuiták. Tisztjei közül mint legkegyetlenebbet, *Bálintfyt* gyűlölte Wittnyédy leginkább és Bolondfinak nevezte.

F.-Szent-Miklósról Nádasdy négy előkelő evang. lakost karácsony táján Austriába, Scheibersdorf várába hurcoltatott s bebörtönözéssel kényszerített a hittagadásra; utóbb pedig a szentmiklósiakat ötével, hatával összekötözve kísértette Kapuvárra s botütésekkel, börtönnel kinoztatta. *Nagyczenkről* az evang. papot a gróf parancsára fegyveres poroszlók üzték ki, vagyonát elpredálták s ha el nem menekül, meg is ölték volna. *Szillban*, *Ivánban* és *Bogyoszlón* Bálintfy garázdálkodott. Ez utóbbi helyen, mikor *Büki György* lelkész a templomkulcsok átadására rá nem vehették, a jelen volt jezsuiták leverették az ajtóról a lakatot és elfoglalták a templomot. *Csapodról* Tomcsik György kapuvári számtartó üzte el a papi családot, a lelkész neje négynapos gyermekágyas létére volt kénytelen felkelni és kocsira ülni. A kiállott szenvedések miatt

¹ Egyházker. jkönyv. Nemz. Múz. 2077. Fol. Lat. 138. I. és Wittnyédy levelei. I. k. 178. l.

² Wittnyédy levelei. I. k. 215. l.

a kis gyermek meg is halt. És még száz ily embertelenséget lehetne felsorolni.¹

Wittnyédy az 1662. évi országgyűlésnek, a hol e panaszokat tárgyalták, már nem volt tagja. A vármegye már jó részben katholizálva és Nádasdy által megfélemlítve volt, a protestáns Wittnyédy már nem kellett követnek. De azért hazuról is élénk figyelemmel és érdeklődéssel kísérte az országgyűlési tárgyalásokat, melyekről diariumot írat és az aktákat megküldeti. A prot. követekkel *Szuhayval*, *Kecskéssel* levelezett, bátorította, útba igazította őket s időnként fel is ment Pozsonyba, ha Zrinyi és a prot. követek úgy kívánták.

„Ha istenteket, religiótokat szeretitek — írja 1662. júl. 5. Kecskésnek — legyetek állhatatosak, megkoronáz az isten benneteket e világon jó emlékezettel, a más világon pedig boldogsággal és dolgotokat is szerencsésen vizitek végben.“ Július 7-én pedig Pál öcscsének írja: „Nekem Pozsonyba kell ma mennem, hívnak az követek, mert valóban mind az két részről keményen tractálják az religio dolgát.“²

„Elmegyek — úgymond — lássák meg, hogy mind igaz evangelicus, mind jó magyar vagyok.“ A sérelmeket, melyeket „némely Nerók“ ezen a vidéken követtek el, összeírta s felküldte Kecskés nagyszombati követnek. Annak az erélyes tüntetésnek is, hogy a protestáns rendek sérelmeik orvoslását nem remélve, szept. 2-án testületileg ott hagyták az országgyűlést, Wittnyédy volt az értelmi szerzője. Mikor ez történt, Wittnyédy is Pozsonyban volt és már júl. 5-én írta Szuhaynak: „Ha lelki nyavalyáinknak kívánt orvossága és securitása nem lehet, jobb Kgteknek nem consentálni az több végezésekben, vagy re infecta visszamenni, mint sem valamely haszontalan biztatásokkal igaz ügyünket örökkén elrontani.“³

Hogy ez országgyűlésen *Zrinyi* a protestánsoknak pártját fogta, a r. kath. rendek magatartásával elégedetlen volt s az evangelikusok ügyét igaznak, követeléseiket jogosaknak ismerte el, abban Wittnyédynek is van érdeme, a kinek személyében tanulta meg a bán ismerni és becsülni az evangelikusok hitét és lelkiismeretességét. Zrinyi maga is az országgyűlés folyama alatt kétszer irt Wittnyédynak és hívta fel sürgősen Pozsonyba.

Mikor a protestánsok haza készülöben levén, Zrinyitől búcsut vettek, ez a következő szavakat intézte hozzájuk: „Én más valláson vagyok, de kegyelmetek szabadsága az én sza-

¹ Zsilinszky M. i. m. III. k. 198—202. l.

² Wittnyédy levelei. I. k. 213. l.

³ Ugyanott. I. k. 205, 207, 210. és 211. l.

badságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem, rajtam ejtett sérelem. Volna bár százezer pápista mellett százezer lutheránus és százezer kálvinista vitéze a fejedelemnek: ők mentenék meg együtt a hazát¹.

Zrinyinek Pozsonyból való távozása, ki szintén nagy kedvetlenséggel hagyta el az országgyűlést, véletlenül éppen összeesett a protestánsok fentebbi kivonulásával. Ellenségei ennek oly magyarázatot adtak, hogy Wittnyédy is megijedt tőle. Még azon éjjel kocsira ült, hogy urát utolérje és visszatérésre bírja. Sopronon, Nyulason át egész Nagy-Baromig sietett utána s innen küldött neki levelet.² Úgy is sok volt az ellensége, nem akarta, hogy alaptalan vádakkal gyanúsítsák.

Később is valamely német ujságot küld Zrinyinek, mely az ördög jövedülésével akarja őt religiosításra hozni. Ime, mivel türelmes, mindjárt vallástalannak is híresztelik. „Valami superstíciósusnak lehet a majmoskodása“ — írja neki Wittnyédy.³

Az országgyűlés után azon fáradt, hogy a prot. rendek hozzájárulása nélkül hozott törvényczikkeket ne fogadják el a vármegyék, hanem küldjék vissza, a mint néhol meg is tették.

De tovább is az üldözés mind általánosabb és kegyetlenebb lesz, a mi miatt sokszor igen keserűen fakad ki. „Religiókat gyökeréből akarják eliminálni“ — mondja több helyen. Nagy haraggal hallja és látja, hogy 1663-ban, míg ő Csáktornyan volt, *Esterházy* Pál, Miklós fia, már Sopronban és ennek falvaiban is háborgatta az evangélikusokat. „Házamhoz érkezvén — írja Partingernék — bizony szomorúan érttettem, az ártatlan lutheránus törökök ellen való vicegenerális az ő szentelt körösztos hadával az lándorfejérvári mezőkön, hogy már... de inkább az sopronyiakon, (minő gúny!) hóstatban és faluin valóban nagy vitézségeket cselekedtek, embereket öltek, vagdaltak, fosztottak, egy szóval minden latorságot megcselekedtek, valamint a pogány megcselekeszik, attúl megválva, hogy az embereket rabságra nem vitték. Úgy adjon az Isten jót, ha soproni polgármester voltam volna, minthogy ittben a városban volt, megarestáltam, kötöttem és fogva mint ilyen latrot ő felségének küldöttem volna, de ezen félnék nyulas pásthorok előtt gyapjat sz... ik a farkas. Hiszen nagy Istennek ostora ez rajtunk, hogy a midőn a pogány ellenségétől szemünk előtt az veszedelem, az magunk nyája

¹ Szalay L. Magy. Tört. V. k. 67. és Zsilinszky i. m. III. k. 266. l.

² Wittnyédy levelei. I. k. 220. l.

³ Ugyanott. II. k. 187. l.

ezt cselekedtetni az országban. Talán ez is az apja nyomdokát akarja követni, a ki az szegény ártatlan csepregieket levá-gatta volt“.¹

Nádasdy ellen is, az evangélikusok féktelen üldözése és Zrinyi ellen való ármánykodása miatt, már-már a végletekig elkeseredik. Poroszlónak, hálátlan ebnek, ország veszedel-mének nevezi, szintűgy *Bálintfyt* is, az ő szolgáját. „Úgy hallom — írja Keczer Andrásnak — Bálintfy eleget hazud ura nevével, ki szintén olyan poroszlója nemzetének, hazá-jának és szabadságának, mint az ura, a kiben egy csöpp igaz, tökéletes vér nincsen sem fejedelméhez, sem nemzetéhez és azért is az Isten az ő igaz itéletit-bölcs, titkos tanácsából az ő házán kezdette el exerceálni.“² Czéloz arra, hogy Nádasdy vejének, *Draskovich* Miklósnak három német megöletése miatt Horvátországba kellett menekülnie. Ha őt magát is utol érne végzete — mondja ismét Wittnyédy a chamaeleonról — „nem sütné ezután több bibliát“. Czélzás a beczkói üldözésre, a honnan Nádasdy a pap könyveit is elhurczoltatván, a csejthei várban egy bibliát is nyárson égettetett meg.³

Mikor azután a generalissimus fővezéri rangot is Zrinyitől elvevén, ilyen embernek, Nádasdynak adta a nádor és az udvar, Wittnyédy haragja többé nem ismer határt. Ily emberek tanácskoznak és vezetnek — úgymond — a török ellen, a kik soha három török holttestet nem láttak. Az ő urát pedig, a ki egész Európa oltalma a török ellen, a kit a külföldön jobban ismernek és tisztelnek, mint itthon, ezt mellőzik!

„Megismertük azt már mi — írja Nádasdyról Zichy Istvánnak — sokképpen, mert mind esküvésivel, mind keresztény hűtivel, mind uri emberségével sokszor megcsalt bennünket. Úgy adjon Isten jót, hogy ha egy rühös disznót látnék, az ki hazámmal és nemzetemmel jól tenne, imádnám és meg-böcsülleném, de lölköm uram, ilyen emberrel hogy lehessen az ember familialiter, az kinek minden cselekedeti latorság és méltán mondhatnák ő felőle azt: est quoddam genus ho-minum, quorum religio fallere est“.⁴ És hogy alapjában jól ítélte meg Nádasdyt, ezt Pauler műve, a Wesselényi-féle összeesküvés története is bizonyítja. Élete vége felé Nádasdy maga ítélte el valláspolitikáját s ezzel egész életét, midőn Oratiojában ezt írta: „A religióbeli kérdéseket a pokolbeli

¹ Wittnyédy levelei. II. k. 98. l.

² Ugyanott II. k. 64. l.

³ Ugyanott II. k. 65. l. és Zsilinszky i. m. III. k. 218. l.

⁴ Wittnyédy levelei II. k. 197. l.

ördög gyújtotta a magyarok közé, pedig ha elveszti őket a német, oda lesz az ország is, a vallás is“.¹

Nádasdyt gyűlöli, de Zrínyiért tűzbe megy. Ötven éves már elmúlt, beteges, törődött, sokszor ágyban fekvő is. kit a sok izgalom, munka és utazás korai öreggé tett, de mikor Zrínyi 1663-ban nagyobb hadjáratra indul a török ellen, ott akar lenni ő is. Lovat szerez, öreg ember alá valót, és egy tábori sátrát. Ha a vitézkedésre már kevésbé alkalmas is, de legalább Zrínyi hadi irodáját akarja vezetni. Szept. 17-én kérdezteti urától: „Vigyek-e egy kocsit, egy társzekeret is magammal, melyen az secretáriához való requisitumok legyenek, úgymint, egynéhány kötés papirost és ahhoz való szükséges dolgokat“.² Anyátlan gyermekeit Thököly Istvánnak és otthon maradt öcscsének ajánlja gondviselésébe, ha a táborban kell meghalnia. Szeretetet fiát, a 14-éves Palkót is lóra ülteti és magával viszi.

És Wittnyédy, a tollforgató prókátor és már öreges soproni háziúr, ott is volt a török ellen viselt hadjáratokban 1663-ban, sőt a következő 1664 elején is. Önköltségén 200 katonát is fogadott, Bécsből két tábori malmot rendelt. Mint nemes ember megfelelt a tisztjének.

Magával vitte kedves emberét, az ékesbeszédű fiatal kőszegi papot is, *Szenczi Fekete* Istvánt tábori lelkésznek, ki mind a két évben vele volt. Sopronból 1664. ápr. 3-án írja neki: „Eljött az üdő, melyben az tavaszi szél, mint az ok-talan állatokban az elevenséget megfúja, mi belénk is ütközé-
nének az hazánk szolgálatjára való jó gondolatok. Megindulunk nem sokára, hogy az sokáig való halogatás és az török csalárd hazugságának való hiteladás az tavali veszedelemre ne juttasson. Írtam az nemes tanácsnak, hogy velem Kgdet elbocsássák, mert az mint az köröszvény poéta mondja, az szent Isten sine tuo nomine nihil est in homine, az pogányi pedig: a Jove principium; mi is ha ő szent fölségének áhitatosan esedezünk könyörgésünkkel, megáldja az mi kívánságinkat boldog dicsőséges és hazánk javára igen hasznos kimenetellel, mert ő szent fölségével azt a nagy bestiát megszégyeníthetjük és futamtathatjuk. Nagy szeretettel kérem Kgdet, disponálja úgy maga dolgait, hogy legtovább mindjárt az innepek után való másod vagy harmadnap megindulhassunk. Egy obsidióra való szép imádságot csináljon Kgd, az tavali is velünk lehet, de első dolgunk obsidio leszen. Én Kgdnek érdemes jutalmát

¹ Szilágyi S. M. Nemz. Tört. VII. köt. 239. l.

² Wittnyédy lev. II. k. 125. l.

tavaly sem adtam, ez idén sem adhatok, de ugyan adok, az mi lehet, az többit istentül várja Kgd, én pedig jó válaszát elvárom, szolgáló jó akarója“.¹

Szép bizonyosága e levél Wittnyédy vallásos lelkületének, és Szenczi Feketéhez, a leendő püspökhöz való viszonyára is fényt vet.

Az 1664. évi hadjáratokról, Berzencze, Babócsa, Barcs, Sziget megszállásáról, Zrinyi-Ujvár (Zerinvár) bevételéről a táborban jelen volt Wittnyédy mint szemtanú ir leveleiben, melyek ily módon kiváló hadtörténeti fontossággal bírnak.

A szentgotthárdi ütközetben aug. 1-én már nem vett részt. De erre vonatkozólag is becses feljegyzései vannak azon francia tisztek közleményei alapján, a kik nála Sopronban megfordultak. Egy megsebesült francia gróf nála hált s ez mint szemtanu mondta neki, hogy Montecuccoli, ki a diadalmos leveleket Bécsbe küldözte, az ütközetben részt sem vett. (!?)

A németeket gyűlölve s a francziák iránt hálás szívvvel eltelve írja *Coligny* francia hősnek: *memoria vestra apud nos erit perpetua.*² Brisach, Guitry hercegeknek Wittnyédy egy-egy lovat adott tiszteletjelül. Leánya lakodalmán is voltak francia tisztek. Pál fiát pedig, ki Sziléziába készül, arra az időre, ha majd Franciaországba fog utazni, de Feuilladnak ajánlja pártfogásába.

A szentgotthárdi győzelem után a csúfos vasvári béke, mint minden magyart, Wittnyédyt is elkeseríté. De számára még egy ennél is keserűbb pohár volt fentartva: egyetlen reménységének, bálványozott hősének, Zrinyinek a halála, a mely váratlan, végzetes balesettel csáktornyai látogatása alkalmával közvetlenül az ő szemei előtt történt.

Mennyi nagy tervet és szép álmot tett semmivé annak a vadkannak otromba agyara! Zrinyi barátainak bizalmas körében már az a terv is felmerült, hogy a tehetetlen I. Lipóttól elszakadva, Velence és a francziák segítségével XIV. Lajost, vagy épen Zrinyit ültetik Magyarország trónjára.³ Most mind ennek vége!

Zrinyinek a kursanetzi erdőben 1664. nov. 18-án a vadkan által való halálra sebzése, mely sokáig vitás kérdés volt, ma már kétségtelenül eldöntött tény. Ebben osztrák kéz nem működött közre. Az a hosszú puska a nemzeti múzeumban,

¹ Wittnyédy lev. II. k. 181. l.

² Ugyanott. II. k. 243. l.

³ Széchy K. i. m. V. k. 161. l.

melyen állítólag ez a latin felirat lett volna: „Én vagyok az a puska, melylyel a vadászaton gróf Zrinyi Miklóst nemes Póka István fővadász 1664. nov. 18-án általlótte“ nem volt és nincs meg.¹ A szomorú esetnek szemtanui voltak az akkor Csáktornyan időző gróf *Bethlen* Miklós és Wittnyédy István.

Bethlen részletesen meg is emlékezik róla emlékiratában. Ő mint *Gremonville* megbízottja járt látogatóban a bánnál. Oda jött Wittnyédy is. Zrinyit épen Bécsbe hívták. De Wittnyédy attól tartva, hogy az udvarban többet tudnak, mint a mennyi kívánatos, lebeszélte urát. Zrinyi ezzel felelt: *conscia mens recti fama mendacia ridet* s elhatározta, hogy felmegy.

Hogy a politikai tervezetések után felüdüljenek, nov. 18-án egy szép őszi délután hintón kimentek vadászni a kuraneczi (ma zrinyifalvi) erdőbe. Zrinyi mellett hátul balfelől Bethlen ült a hintóban, elől szemben Wittnyédy.

Jó kedve volt a bánnak s mint poéta ember, a magyar viszonyokat példázó mesét mondott arról, hogy rossz állapot ugyan az is, ha az ördög az embert pokolba viszi, de még rosszabb volna ennél, ha az ördög megnyergelvén az embert, hátára ülne s még magát is az emberrel vitetné a pokolba.

Zrinyi szokása szerint egyedül bujkálva ment puskával az erdőben. Paka vadász jelentette, hogy egy vadkant sebesített meg. Társait, kik vele akartak menni, visszamarasztá. Wittnyédynak azt mondá: beszélgessen csak *Gusich* várkapitánynyal, mindjárt visszajön. De nem sokkal távozása után, hallatszott a rémitő hír: hamar a hintót, oda az úr! A vadkan három sebet ejtett a fején, egy ideig még eszméletén volt, de elvérzett bele. Kétségbeesett feleségéhez már csak holtan vitték vissza a hintón.

El lehet gondolni Wittnyédynek bánatát. Veszve minden reménysége, veszve minden munkája, veszve egész életcélja. A kit a keresztyén világ büszkeségének és igaz gyönyörűségének tartott, azt egy oktalán vadállat marcangolja szét. Leveleinek kiadója, *Fabó* András, volt agárdi evang. lelkész, feltűnőnek találja, hogy Wittnyédy leveleiben ez iszonyú bal-esetről nincs szó. Ide vonatkozó levelei bizonyára elvesztek. De beírta ezt Wittnyédy égető, kinos betűkkel a szíve táblájára, beírta családi emlékkönyvébe, a hol szeretteinek gyászát örökíté meg.

Meglepőnek találok, hogy a szintén szemtanu Wittnyédynek ezt a feljegyzését történetíróink, s ezek közt legújabbban

¹ Tóth Béla: *Mendemondák*. 70. l.

még Széchy Károly sem használta fel. Családi emlékkönyvébe Wittnyédy latin nyelven ezeket írta Zrinyi haláláról szösz szerint:

„1664-ben november 18-án mentem ki vadkan vadászatra ama nagy hőssel, néhai Zrinyi Miklós gróf úr ő méltóságával, a kit én jóllehet uramnak neveztem tisztelettel, ő mindazáltal sohasem szolgálának, hanem leghivebb barátjának tartott, a mint sajátkezüleg írt levelei bizonyítják. A két golyó által megsebesített vadkant üldöztvén, váratlanul és közülünk senki által nem láttatva attól halálosan megsebesített és nyomoruságosan meghalt, a kit élve többé nem láthattam és a kit háromnegyed órányi idő alatt láttam épen, egészségesen és holtan. Oh, mily kikutathatatlanok a te ítéleteid Zebaoth Isten, hogy a keresztyén név esküdt ellenségeinek ilyen réme, a keresztyénségnek ily szerencsés athletája és oltalmazója támadt és nem dicsóséggel az ellenség által, hanem vak esetből vadkan által esik el és hal meg. A miért is méltán kiálthat fel és sóhajtozhat a magyar nemzet: Elvette közülünk az Úr a mi fejedelmünket és olyan időt hívott elő, hogy megsemmisítette az én választottaimat. Gyalázatra és ellenmondásra állítottál minket a mi ellenségeinknek”.¹

A szemtanunak ez a feljegyzése kétségtelen bizonyosság a mellett, hogy Zrinyi halálát, bármennyi ellensége volt is, nem osztrák felbérelt gyilkos, hanem csakugyan a vadkan okozta.

A végzetes szerencsétlenség hire gyorsan terjedt az ország határain túl is. Wittnyédy alumnusa, *Dömötöri György* Tübingenben magyar gyászkölteményt írt a hős halálára s patronusának ajánlva ezt is vigasztalni akarta vele. A költemény kezdő sorai:

Sirgy, könyvez, zokogjál,
Gyással be vonyógyál
Igaz tagja hazádnak.

A „Honor posthumus“ című füzetben² több német és magyar tanár és tanuló ír latin, német és magyar nyelven emlékkerseket, köztük két soproni ifjú is, *Lochner János* és *Preiseggyer György*,
Payr Sándor.

¹ Memoriale Stephani Wittnyédy. 6. l.

² Tübingen 1664. Lásd: Irodalomtört. Közlemények 1900. évf. 45–55. l. és facsimile lenyomat Széchy k. i. m. V. k. 176. l.

X.

A csepregi hitvita.¹

A dunántúli reformáció XVI. századi szervezkedéséről kevés történeti emlékünks maradt fenn s a mit ezekböl megtudunk is, csak a püspökválasztás tényéig vezet el. Pedig a reformáció ezen részen is nagy hódítást tett s mondhatni mindenütt elterjedt. Erre vonatkozólag itt csak azt említem fel, hogy már Miksa király a kath. püspökök sürgetésére, Oláh Miklós esztergomi érsek ellenjegyzése mellett, 1567 okt. 31-én a Sopron és Vas vármegyékben elterjedt kálvini eretnkség elnyomására egy rendeletet adott ki, melyben a kálvinizmust veszélyes és kárhuzatos eretnkségnek s az országban meg nem türendőnek nyilvánítja.² Kitűnik ebből, hogy ekkor már a reformáció mind a két iránya erős gyökereket vert itt s a szabadelvű és a reformációval rokonszenvező királyt, a kálvini irány terjedésének ürügye alatt, akarták annak megakadályozására rábírní. Annak okát tehát, hogy csak a XVI. század utolsó negyedéből tudunk felmutatni valamilyen szervezkedést, más külső körülményekben kell keresnünk.

Míg hazánk más vidékein, Erdélyben, Tiszántúl, Alsó-Dunamellékén jó korán szervezkedett egyházunk, a Ferdinánd uralma alatt levő országrészben az országos törvények tiltották ezt s még az 1559. évi XLI. törvényezikk is, az 1557. évre való hivatkozással elrendelte, hogy minden plebánusok és tanítók *bárkik legyenek*, mind az urak és nemesek, mind a szabad városok birtokaiból, a kath. püspökök felhívására, minden ellenkezés nélkül tartoznak az üdvös tanítás meghallgatására megjelenni.³ Törvénnyel álltak tehát szemben, mely gátolta őket a szervezkedésben, mégis mivel a földesurak oltalma, az esetleges üldözések elöl eléggé megvédelmezte a

¹ Részlet szerzőnek a *Dunántúli reform. egyházkerület története* című művéből.

² Történeti Tár I. 493. I. Zásius levele 1570-ből.

³ Corpus Juris Hungarici.

lelkipásztorokat, míg Nádasdy Tamás nádor élt, az ellenük hozott törvényeket nem hajtották végre.

Az 1576. évi pozsonyi országgyűlésen az összes világi rendek, a főrendek és nemesek, a királyi és bányavárosok, arra kérték Miksát, hogy őket az ágostai hitvallásban, melyben nagyobb részben születtek és neveltettek s a melyhez mindnyájan régtől fogva állhatatosan ragaszkodnak s életük fogytáig ragaszkodni akarnak, tartsa meg és engedje meg, hogy birtokaikon azon hitvalláshoz tartozó plébánusokat és prédikátorokat tarthassanak. Melyre a király leiratában azon kitérő választ adta, hogy reményli, miszerint a világi rendek megnyugodnak, újítási szádékukról lemondanak s mindent meghagynak a mostani állapotban. Azonban a rendek ezt a leiratot nem várták be, hanem január 30-án ünnepélyes óvást tettek a nádori helytartó előtt és kijelentették, hogy az egyházmegyei ügyészek által ellenük indítandó perekben, a netán hozandó ítéleteknek nem fognak engedelmeskedni.¹ Ezen haugulatot és magatartást a dunántúli protestánsok is alkalmasnak tartották arra, hogy az ágostai hitvallás mellett több alkalommal nyilatkozó Miksa alatt, a kath. püspökök túlkapásai ellen szervezkedjenek.

Egykorú emlékünk az első szervezkedést 1576-ra teszi. „Itt a mi hazánkban is — írják² —, hogy az evangéliom hirdetésének és terjedésének, az ördög eszköz által akadékja ne lenne, akkorbéli keresztyén tanítók gondolták, hogy egy bizonyos megirattatott vallást követnének, mely szerint az ő tanításukban foglalatoskodhatnának. S mivelhogy az Augustana Confessio, Istennek az evangéliom hirdetésére bizonyos választatott személyétől, a szentírásnak folyása szerint irattatott volt és sok fő-fő népektől s Istenfélő hercegektől is vallattatott, ők sem választottak más hitvallást, hanem azt bevévén (Széljegyzeten: Anno 1576.), a szerint tanítottanak egyebeket is és abban való állhatatos megmaradásukról, mind Isten előtt s mind az ő anyaszentegyháza előtt, tudományt tettek“. Ezen előadásból világosan kiténik, hogy itt, egy meg nem nevezett helyen, *de 1576-ban tartott zsinatról van szó*, melyen az ágostai hitvallást a Sopron, Vas és Zala vármegyékben levő protestánsok bevették, tehát az első egyetemes szervezkedés ekkor történt és ezen alkalommal választották meg az első püspököt Szegedi Máté sárvári lelkész személyé-

¹ *Fraknói Vilmos*: Magyar Országgyűlési Emlékek VI. 142., 144. l.

² Az 1596-ban készült s Keresztúron 1598. kiadott Egyesség-könyve előszavában.

ben, melyre vonatkozólag az előbb említett egykorú emlékiratban ezt olvassuk:¹ „Ennek pedig a vallásnak őrizésére és Isten után való oltalmazására s az egész anyaszentegyháznak igazgatására választották *superintendensül amaz tudós és Isten-féltő Szegedi Máté predikátort*, ki meg-megemlékeztvén tisztéről, gondot is viselt egyességben és nagy becsületességben tartotta az ő tiz újja alatt való anyaszentegyházakat“.

Zarka és Wietoris² azt mondják, hogy némelyek az ágostai hitvallás elfogadására vonatkozó dunántúli határozatot 1568-ra viszik vissza, de ők biztos adatok alapján állítják, hogy ez 1576-ban történt, *miután a kálvini dogma már ekkor ide is bejutott* s úgy ezen munkájukban, mint másutt,³ Szegedi Mátét tartják Dunántúl első püspökének. Szegedi Máté püspökségéről Lampe-Ember és Bod Péter, valamint Schmal nem tudnak semmit, a két első azonban Beythe püspöksége után említ egy Szegedi Gergelyt, a ki hogy itt püspök nem volt, már Tóth Ferencz kimutatta.⁴ Ma már tudjuk róla, hogy 1545-ben Wittenbergben tanult,⁵ talán éppen Nádasdy segítségével és csakhamar sárvári lelkész lett, mint ilyent választották püspökké, „hogy semmit az Isten igéjéből vétetett augustana confessio szerint való isteni tiszteletben meg ne változtatna, *hanem maga is a szerint tanítana* s egyebeket is arra igazgatna s minekutánna ebbeli szorgalmatosságában tisztességes vénséget ért, sok vigyázási és fáradozási után, ebből a siralomnak völgyéből, az örök anyaszentegyház társaságára vitetett“, mondják az Egyesség könyvének kiadói.⁶ Erről a Szegedi alatt volt egyességről Zvonarics Mihály is nagy elismeréssel szól, 1616-ban Klaszekovics István püspökhöz küldött azon levelében, melyet válaszként irt Pathay Istvánnak: „Adta volna bár az Úristen, hogy Szegedi Máté uram idejében való egyenesség maradhatott volna meg a tudományban mind eddig. Mert annak idejében *az augustana confessiótól idegen atyafiak, ha voltak is valakik, meg sem mertek motaszanni*. De hogy annak halála után más bíró járása lön, nagyobb szabadsággal kezdék az emberek egynéhányan az

¹ Az 1598-ban készült s Keresztúron 1598. kiadott Egyesség-könyve előszavában.

² Superintendentes Hungari Evangelico Lutherani czimú 1770-ből való kéziratukban.

³ Túl a dunai reform. püspökök élete. Győr 1808.

⁴ Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evang. Prediger in allen Gemeinden des königreichs Ungarn. 1789.

⁵ Történelmi Tár: VI. 220. I. Matthaeus Szegedinus Ungarus. Jun. 13.

⁶ Idézett könyvük előszavában.

augustana confessiótól különböző tudományt behozni.“¹ Azonban, hogy már ő alatta sem volt valami nagy, a lutheri és kálvini irányúak között az egyesség, *hogy ő maga is a kálvini irány felé hajolt, közvetlen utódának, Beythe Istvánnak előadásából tudjuk.*²

„Szegedi Máté a ki volt, magatok is tudjátok. Te Reczés, mennyi bak nyakat vontál vele, a míg éle, hány pörötök volt! A mint magát tartotta és mint szolgált a keresztyénségben, hiszen meg is ajándékozták érte. De Isten senkinek ne adjon oly háznépet és holta után való szerencsét, mint annak a jámbornak a mint ti mondjátok. Ne szóljatok hamis tanúbizonyosságot, megver Isten érte. E felől többet szólhatnánk, de megvagyon hagyván: halottnak gonoszt ne mondj. Lelki ismeretetek ellen irtátok, a mit irtatok.“ Mivel az Egyesség szerzői Szegedinek az ágostai hitvallás mellett való buzgókodását emelik ki, melyről Beythe azt mondja, hogy ne szólnak hamis tanúbizonyosságot s mivel éppen a betűre esküdő Reczésnek volt vele is perlekedése, láthatjuk, hogy ő maga is hajolhatott a kálvini irány felé éppen úgy, a mint szemet hűnyt annak az 1567 évi királyi rendeletben említett Sopron és Vasvármegyékben való terjedése ellen s erre vonatkozólag hányja szemükre Beythe a nagy egyetértésnek a valósággal meg nem egyező felemlégetését, Szegedinek holta után való szerencséjét.

Távol legyen, mintha Szegedinek reformátusságát akar-nám minden áron igazolni, de meg kell említenem, hogy Pálházi Göncz Miklós ág. ev. püspök is, Az úrvacsorájáról 1613-ban Keresztúron kiadott művében³ azt írja, hogy *Szegedi Máté, Beythe István hozzájuk tartozókkal nagyobb részre kálvinisták voltak*, mégis hangsúlyozni kívánom, hogy püspöksége alatt nem öltött nagyobb mérvet Dunántúl a hitvallások felett való áldatlan vitatkozás s azon tudatban hunyta le 1585 július 12-én⁴ szemeit az örök álmorra, hogy kerületében a protestáns egységet, az eltérések daczára is megőrizte.

Nemsokára Szegedi halála után 1585 július 25-dikén, a

¹ *Vilfinger*: A Dunántúl való kerületben levő aug. conf. eklézsiák főigazgatóinak avagy superintendenseinek rendje. Sopron, 1796. 11. l.

² Az igaz keresztyénektől meghasonlott confessionariusoknak rágalmozó articulussuk ellen iratott *Igaz mentség* etc. 1599-ből kelt kézirat a pápai reform. főiskola könyvtárában.

³ A 34. levélen.

⁴ Kanizsai Pálfi János feljegyzése a dunántúli ref. egyházkerület régi jegyzőkönyvében: *Matthaeus Szegedinus superintendens et pastor ecclesiae Sarvariensis Anno 1585. 12 die Julii.*

Vas vármegyei Hegyfaluba¹ jöttek össze püspökválasztásra a dunántúli kerület lelkészei, „miérthogy az anyaszentegyház olyan előjáró nélkül nem lehetett s idejére s tudományára nézve választatott *Beythe István* prédikátor, *ugyanazonképen, mint amaz első*. Erre a mi közönséges gyűlésünkben fogadást is tett, de minémű szívvvel és lelkiismerettel, az ő utolsó cselekedetei megjelentik,“ mondják ellenfelei az Egyesség könyvének előszavában, melyre ő maga így felel:² „A mit a Beythe István választása felől irtok a superintendensségre, jól emlékezik még reá; de kár ilyen nemes prédikátoroknak olyan igen hamis beszédűekké lenni. Nem tudjátok-e azt, hogy soha ő tinéktek meg sem esküdt, hanem ti, a ti hiábavaló lelkiismeretetekre esküdtetek meg neki, a hegyfalui szentegyházban, Szent Jakab napján 1585. esztendőben, hogy hozzá hallgattok és oktatását beveszitek.“

Beythe életével hazai íróink, egy Czvittinger, Bod, Horányi, Ribini, Wallaszky, Zarka és Wietoris, Klein, Weszprémi, Hrabovszky, Gamauf foglalkoztak, hű képét óhajtottak rajzolni Tóth Ferenc „Tul a dunai református püspökök életé“-ben, mignem 1864-ben Fabó András nagy előkészülettel megdönteni igyekezett Tóth Ferenc érveit „Beythe István életrajzá“-val foglalt széklet a Magyar Tudományos Akadémiában. Nem lehet célom, hogy felsorolt íróinkat czáfoljam, de érveik ellenében adatokra való hivatkozással tárom fel, ezen sokféleképen megítélt férfiú életét.

Baranya vármegye Kő helységében született 1532-ben.³ Minden valószínűség szerint a hírneves tolnai főiskolában tanult Szegedi Kis István reformátorunk keze alatt. Iskolái végződtével, az akkori és későbbi idők szokása szerint, meglátogatta a tudományos külföldet is,⁴ de hogy melyik egyetemén járt 1555-ben? - nem tudjuk. Anyai bizonyos, hogy az ifju, még csak 23 éves Beythe nem sokáig mulatott külföldön, mert 1556 márczius 1-én már Héderváron volt.⁵ Bizonyos, hogy ő is, mint utána harmadfél századon keresztül majdnem minden református pap, nyilvános pályáját iskolai tanítóságon kezdte, s mint ilyen szolgált Szakolczán, 1559-ben Alsó-Lendván, 1564-ben Sárváron,⁶ tehát nyolcz esz-

¹ Kanizsai Pálfi János feljegyzése a dúnántúli ref. egyházkerület régi jegyzőkönyvében: *Venerandus Dominus Stephanus Beythe ordinatus est in superintendentem ecclesiarum Cis Danubianarum in oppido Hegyfalua, Anno 1585. 25. die Julii, hoc est in festo Dominica Jacobi Apostoli.*

² Igaz menség.

³ ⁴ ⁵ ⁶ Ezen adatokat Beythe maga jegyezte fel. Közölte Kisfaludy Zsigmond: *Idők Tanuja* 1865. 283. szám.

tendően keresztül folytonosan tanítással foglalkozott, migyem 1565-ben alsólendvai lelkésszé lett,¹ mely hely a Bánffyak jószágáé volt. Mint itteni lelkészt hívták meg 1574-ben a soproniak a magyar hitszónoki állomásra, melyet 1570-ben Sztáray Mihálynak ajánlottak fel, de mégis Beythe volt az első magyar protestáns pap Sopronban, melyet a városi számadókönyvvel bizonyíthatunk:² „István úrnak, a helybeli magyar predikátornak, midőn alkalmaztatott, öt tallér engedélyeztetett az előjáróság által, és hogy április 11-én, a házi butorait Alsó-Lendváról Sopronba szállító fuvarosok fuvarját kifizették“. Kétségtelen tehát, hogy Beythe 1574 április 11-én Sopronba hurczolkodott. A mivel nem tudunk arra vonatkozólag adatot, hogy ő a lelkészi szolgálatra felavatva és kibocsátva lett volna, jóllehet minden kétséget kizár alsólendvai paposkodása, mert erre vonatkozólag saját maga ezt jegyezte fel: „1565-ben léptem Alsó-Lendván az Isten ígéjének szolgálatára“³ mégis, hogy a királyi városban püspöki felavatás nélkül ne legyen, megkereste a felső dunamelléki kerület püspökét: Bornemisza Péter semptei lelkészt, a ki őt a lelkészi tisztre ünnepélyesen kibocsátotta, s erről Sopron város tanácsát 1574 ápr. 24-ről kelt levelében értesítette.⁴

Beythe nem sokáig volt soproni magyar lelkész, mert 1576 április 18-ról már Német-Ujvárról ír levelet Sopron város tanácsához, még pedig mint Batthyány Boldizsár udvari papja, melyben tudatja velük, hogy ura beleegyezik abba, miszerint Dragoni Gáspár hozzájuk menjen prédikátornak,⁵ melyből minden kétségen kívül bizonyos, hogy Sopronból egyenesen *Német-Ujvárra ment, s itteni lelkéssége kezdetét 1576-ra kell tenniünk*. Fabó fentebb említett művében⁶ 1583-ra teszi Beythe németujvári papságát, de a hivatkozott levélből bizonyos, hogy 1576-ban már Batthyány udvari lelkésze volt. És míg Batthyány Boldizsár 1578-tól 1582-ig a törökök elleni háborúval volt elfoglalva,⁷ módot talált Beythe István abban, hogy urának fiát, Ferenczet, a keresztyén vallásra tanítsa, és hogy a hirneves fűvész Clusius Károlylyal 1582-ben fűvészeti kirándulásokat tegyen. Nevezett tudós 1583 január havában, *művének Bécsből keltezett előszavában*⁸ egyebek között ezt írja: „Bizonyára nem hiányzott-

^{1 3} Ezen adatokat Beythe maga jegyezte fel. Közölte Kisfaludy Zsigmond: *Idők Tanuja* 1865. 283. szám.

² Az eredeti számadókönyv Sopron szab. kir. város lelvéltárában.

⁴ Ugyanott: *Ladula* XII. et M Fasciculus I. numero 32.

⁵ Beythe ezen levelét közöltem: *Századok* 1889 évf. 215. l.

⁶ Beythe István életrajza 8. l.

⁷ Budai Ézsaiás: *Polgári lexikon*.

⁸ Munkájának czíme: *Stirpium Nomenclatur Pannonicus*. 1583.

tak, akik engemet munkámban segítettek, de mindenek között kiváltképpen a tudós férfiú *Beythe István* úr, aki Nagyságos vitéz Batthyány Boldizsár úrnak *németujvári városában az Isten ígéjének hirdetője*, a ki a magyar nevek legnagyobb részére, az ő buzgalma szerint engem megtanított, midőn néhányszor növények vizsgálása végett együtt kimentünk.“ Mivel Clusius januárban írja ezt Beytheről: *1582. tavasza, vagy ősze után* nem tehetett vele füvészeti kirándulásokat. Mivel tehát 1576 áprilistról és 1582. évnek legalább is őszeről írott és nyomtatott emlékek Beythe németujvári lelkésztsége mellett szólnak, kétségtelen, hogy 1576-tól kezdve állandóan itt volt.

A dunántúli egyházkerületnek ezen időből nem ismerünk olyan törvénykönyvét, melyből akár az egyházak igazgatásáról, akár a lelkészek fegyelmezéséről bővebb értesítést nyerhetnénk. Igaz, hogy az 1576. évi hercegszöllősi kánonokat később bevették és azt kötelező erejűvé tették, de az úrvacsora-tanban határozottan a református értelmet elfogadó cikkek nem voltak alkalmasak a még egységben levő protestáns kerület igazgatására. Beythe István tehát szükségesnek tartotta, hogy bizonyos törvények alkottassanak, melyeket *az 1587 márczius 12-diki csepregi zsinaton ki is hirdetett*. Hogy kik voltak itt jelen? emlékeink nem szólnak róla, magukat a törvényeket is Gál Imre veszprémi lelkésznek a XVII. század első felében összeirt kánongyűjteménye¹ mentette meg az enyészettől s mint a czimirat mondja,² Beythe István által hirdettettek ki az említett zsinaton, melyek szabatos rövidséggel, de mégis pontosan és részletesen feltárják a lelkészek kötelességeit s a mennyiben nem úgy cselekednének, intés, pénzbírság és hivataltól való megfosztással rendeli őket sújtani. Benne óvatosan kerülte Beythe a hittani vonatkozásokat, egyszerűen csak utalt a VII. cikkben „Az egyház által bevett igaz hitvallásra, hogy abban mindenki megmaradjon; tanítsa hogy egyedül Krisztus a mi üdvösségünk és kerüljön minden babonát; az új tudomány hirdetőit pedig büntetni, illetőleg hivatalukról letétetni rendeli.“ (VI. cikk.) A többi cikk méltán az egyházi közigazgatás, illetőleg a lelkészek, tanítók fegyelmezése szempontjából alkottatott és alkalmas volt a jó egyházi kormányzásra.

De bármily jó volt is az egyházi közigazgatás szempontjából az 1587. évi csepregi zsinaton alkotott törvény, a mit itt óvatosan elkerültek, a hittani eltérések miatt csak-

¹ Megvan a dunántúli reform. egyházkerület levéltárában.

² *Canoncs ecclesiastici per Venerabilem Dominum Stephanum Beythe promulgati.*

hamar kiélesedtek az ellentétek s a szakadás Dunántúl is bekövetkezett.

Beythe 1582-ben kiadott kiskátéjában¹ határozottan a reformált egyház hittani álláspontjára helyezkedett,² míg az ugyanazon évben kiadott Agendájában³ olyan óvatos körütekintéssel tárgyalta az úrvacsora kérdését, hogy a reformáció bármelyik irányához tartozó lelkész meg tudta vele egyeztetni a maga véleményét, mert abban ostya, kenyér, Krisztus teste és vére, lelki eledel, hit általi részesülés, ezek a külső és belső ismertető jelek mind előfordulnak, bár tagadhatatlan, hogy ebből is könnyebb a Kálvin értelme szerint való irányát vitatni, mint a lutherit, mely miatt több alkalommal vitakoztak, de Beythe egyelőre „megoltalmazta az egyességet“. Mikor semmire sem mentek, Nádasdynál árulkodtak ellene: „Mindenkor — mondja az Igaz mentségben — onnét bontották fel az isteni és atyafiúi egyességet. Hányszor vesztegettétek meg a keresztyénség összejöveleleit az idegen nemzetséggel. Maguk a mire elegendek nem voltak, az alattomban való árulkodás mind arra vitte őket, hogy idegenekkel kezdenék háborgatni az egységét, a sok jámbor tanító atyafiaknak“. Maga Beythe említi ilyen huzavonást:⁴ „Im ezelőtt való időkben Crajczzer Györgyöt hozták vala az egyességük megháborítására az úristen szolgálóinak. A mit Beythe István cselekedhették a mi jó Istenünk segítségéből, az egyességet oltalmazá. Te vagy Úristen abban bizonyosság. Az fölkerelkedék elméne mind Gabel manusával egybe“. Majd ugyancsak az Igaz mentségben szemükre veti, hogy „az Úristen próbáiért Isten szolgálóra a jó Horváth Gergelyt ki hozá először Siboltitokkal össze, azután Szeverinusztokkal?“ Ezen utóbbiakkal való szó-

¹ Köröstyéni tudománnak rövid summája, az tíz parancsolatról, evangéliomról, imádságról, köröztségről és az úrvacsorájáról az gyermekes-kékek isteni félelemben való nevededésükért íratott *Beythe István* predikátor által. Nyomatott Velágos Várat Manlius Jánostul 1582. 8-d. réti 96 lap, ajánlotta a „Nagyságos ifjunak Batthyani Ferencznek. Néked pedig ajánlom uram ez könyvecsket, hogy az Úristennek félelmében is nevedegydél, és hogy a te példádból egyebek is intessenek a mennyei tudománnak szerelmére, hogy Istennek minden jó akarattával meggazdagodjanak és beteljenek.“

² Lásd bővebben *Beythe István hittani álláspontja* című tanulmányomat Prot. Egyh. és Isk. Lap 1891. évf.

³ Miképpen a körösztyéni gyülekezetben az köröztséget, Ur vacsoráját, házások esküdtetését, oldozatot, gyónást etc. szolgáltatassanak az egyházi tanítók, arról íratott könyvecske *Beythe István* predikátor által. Nyomatott Gyzzing várossában Manlius Jánostul. Anno M.D.LXXXII. 8-d réti 50 számozatlan levél, a szövegbe nyomott hat fametszettel. Az úrvacsoráról szóló agendáját közöltem az előbb idézett helyen.

⁴ Igaz mentség.

váltásról Pathay István is megemlékezik: „Emlékezhetik kegyelmed — írja Klaszekovicsnak¹ — arról, hogy szegény Nádasdy uram egynéhányszor hozott ilyen haragos embereket mi reánk. Tudja kegyelmed, hogy szegény Siboltival, Crajzterus doktorral volt ilyen tanácskozásunk.“ Hol tartották meg ezeket a szóváltásokat, nem tudjuk, Pathay említi egyről, hogy Hegyfaluban volt:² „Tudom emlékezhetik kegyelmed róla, mikor még velünk egy értelemben valátok, mikor szegény Nádasdy uram, Horváth Gergelynek ösztökéléséből kezdé a követ mozgatni, mikor Crajzterus doktort szegény Gábiel deákkal együtt a hegyfalui gyűlésünkben hozzánk küldötte vala ő Nagysága, intvén arra, hogy a mi vallásunknak egyenességét hátrahagyván, állanánk a tőlünk szokatlan vallásnak követésére.“

Ily előzmények után elmaradhatlan volt a két fél közötti szakadás, melyre csak az alkalmas időt várták, hogy Beythe ellen egész erővel léphessenek fel, mely csakhamar el is következett. „Csepregre gyűlést tétetetek, Beythe Istvánt barátságos szóra odahívtatok (nála leveletek), nem akart menni, de egynéhány főemberek által addig unszolótok, hogy elméne.“³ Így jött össze a csepregi hitvita, melynek lefolyásáról Skultéti Szeverinusz még a hitvita évében a következő munkát adta ki:⁴

Az úrvacsorájáról tartott csepregi hitvita története, mely tisztelendő *Skultéti Szeverinusz* bártfai lelkész és *Beythe István* németujvári lelkész és a Rába melléki egyházak püspöke között Tekintetes és Nagyságos Nádasdy Ferencz úr, Fogaras földének, Vas és Sopron vármegyék örökös főispán-

¹ Megvan a dunántúli reform. egyházkerület régi jegyzőkönyvében.

² Ugyanott.

³ Igaz mentség 12-a levél.

⁴ *Historia Colloquii Csepregiensis, de Coena Domini, inter Reverendos Viros D. Severinum Sculteti Bartphensis liberæ in superiori Hungaria civitatis Pastorem, et Dominum Stephanum Böyte, Pastorem in Nemet-Ujvár, Ecclesiarum praeterea, quae sunt circa Rabum fluvium superattendentem: praeside Spectabili ac Magnifico Domino, Domino Francisco de Nádasd, Regalium magistro, et Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliario etc. Consignata partim a Gregorio Horváth, aliter Stansith, pro hoc tempore Comitatus Scepusiensis vice comite, partim per delectos ad id notarios, ut Andream Böyte filium superattendentis, in Suran ecclesiae pastorem, ex parte ipsius superattendentis: et Danielem Otto Marchicum Arnsvaldensem, scholae in S. Cruce possessione Domini Nádasdi rectorem ex parte Domini Severini. Anno 1591. 3. Junii, secundum Vetus. Bartphae. A magyar nemzeti múzeum példányát használtam, a fordítást Borsos István főgimn. tanár barátom volt szives revideálni, melyért e helyen is fogadja köszönetemet.*

jának, királyi főlovászmesternek, császári és királyi fensége tanácsosának elnöklete alatt tartatott. Feljegyeztetett részint Horváth Stansics Gergely, ez idő szerint Szepesvármegyének alispánja, részint az arra választott jegyzők, úgymint a püspök részéről annak fia, *Beythe András* surányi lelkész által és Szeverinusz részéről morvaországi arnszvaldi *Otto Dániel*, Nádasdy úr szentkereszti birtokán levő iskolának rektora által 1591 június 3-án a régi naptár szerint.

A könyvecskében Skultétinak az olvasóhoz szóló, a czimlap belső felén lévő rövid ajánlása és Nádasdynak 1591 július 29-ről Horváth Gergelyhez írt azon levele után, *melyben a hitvita leírását a valósággal megegyezően előadottnak mondja*, maga Horváth Gergely a vitatkozásra alkalmat adott körülményeket így beszéli el:

Horváth Gergely Skultéti Szeverinusz urat, aki kegyesen elhunyt Tisztelendő s tudós Wágner Marton úr helyébe Bártfa város közönsége által lelkészül választatott, a Szepességről Dunántúlra való utaztában, utitársul magával vitte, oly czélból, hogy Szeverinusz úr, a Stájer országi Grácban, az evangélikus főnemeselek Tisztelendő lelkészei által előre bocsátott vizsgálat után, könyörgések, imádságok, és kezeiknek rávetése által, a lelkészek közé avattatnék, a mely utjukban és szándékukban, Isten által megsegítettvén, a felavatás, mindkét naptár szerint a mennybemenetel ünnepe után való második napon, az egyházi gyülekezet részvetele mellett megtörtént. Gráczból visszatérőben, nemcsak kötelességből és tiszteletből, hanem mivel Gergelynek magán ügye is volt Nádasdy urral tárgyalandó, meglátogatták Nádasdy Ferencz urat, aki szokott vendégszerető nyájasságával, barátságosan fogadta őket. A többi között arra kérte Nádasdy úr mindkettőjüket, hogy az ő birtokain levő egyházakban, a keresztyén vallás némely tantételei felett keletkezett meghasonlást, a püspökek tartandó barátságos és igazságos szóváltás útján kiegyenlíteni igyekeznének. Ezek jóllehet megemlítették, hogy haza kellene sietniök, mégis megígérték, hogy Őnagysága kérése elől nem térnek ki, és a mennyiben nekik az úr megengedi, elintézik, csak a hitvita napját minél előbbre tűzzék ki. S ezt Nádasdy úr különös örömmel fogadván, megígérte, hogy azonnal elküld és levelet ír a püspökhöz azért, hogy a hitvitát a régi naptár szerinti június 2-án Csepregen tartsák meg. Ennélfogva pünkösöd ünnepének második napján, az ő Csepreg városi egyházának lelkipásztorát, Reczés János urat előhivatván, bizonyos megbizással és levéllel Beythe István püspök úrhoz küldötte. Az ezen dologról szóló levél tartalma,

Nádasdy úr által sajátkezűleg magyar nyelven irt eredeti szerint, most latin nyelvre fordítva, szóról-szóra így volt:

Tisztelendő Úr! Emlékezhetik reá Uraságod, hogy az elmúlt időben, mivel az Isten anyaszentegyházában, sok egymással ellenkező magyarázatot észleltem, Gábor¹ úr és Reczés úr által, Uraságodat bizonyos megtartandó magánbeszélgetésről értesítettem, melyre Uraságod, a nevezett urak előtt késznek nyilatkozott. Most tehát, mivel erre időm és alkalmam van, a napot és helyet kijelölvén, azt Uraságoddal közölni elhatároztam. Kérem ennél fogva Uraságodat, hogy a következő héten kedden, vagyis az ó-naptár szerint június elsején, jelenjék meg Csepregen, a hol szerdán, vagyis másnap, a szentlélek vezérlése mellett a jó, igaz és kegyes, vagy az Istennek tetsző egyetértésről beszélgethetünk és határozhatunk. Ugyanerről üzentem előszóval is Reczés úrtól Uraságodnak, adjon Uraságod hitelt szavainak. Isten tartsa meg Uraságodat jó egészségben!

Erre szószerint így felelt a püspök úr latinul:

Tekintetes és Nagyságos Úr! Kegyelmes Uram! Szolgálatom alázatos ajánlása után, Nagyságod kegyébe ajánlom magamat. A Jézus Krisztus egyházának csepregi szolgálói Reczés és Thokoics urak, Nagyságod levelét hozták nekem, és előszóval is értesítettek, Nagyságod akarata és az Isten egyháza iránt való jóságos indulatáról. S ezért halmozza el javaival Nagyságodat az Isten, adjon hosszú életet és minden tettehez szerencsét. Mert bizonyára semmi sem lehet a kegyesek előtt kívánatosabb, sem Isten előtt kedvesebb, a testvérek egyetértésénél és az egyház egységénél. Tehát Nagyságod kegyelmes parancsolatjának engedelmeskedni fogunk és a közelebbi szentháromság ünnepe után való harmadik napon, este Csepregen leszünk. A kiknek jelenlétét Nagyságod óhajtja, rendelje be; mert rövid az idő és én azokat nem hívhatom össze. Szerencsét, jó egészséget kívánok Tekintetes és Nagyságos uraságodnak. Kelt Német-Újváron, 1591. évi május hó 25-dikén. Tekintetes és Nagyságos uraságodnak, alázatos szolgálója: *Beythe Istrán* prédikátor.

Nádasdy úr vevén a püspöknek ezen levelét, Horváth Gergelyhez sajátkezével a következő levelet írta:

Nagyságos Úr, tiszteletre méltó barátom! Üdvöt és szolgálatomnak ajánlását! Beythe úr a mondott napon, vagyis kedden Csepregebe jön. Nagyon kérem Uraságodat, legyen

¹ Szentgyörgyi Gábor, Nádasdy titkára.

jelen azon napon. Hozza magával Szeverinusz és Miklós urakat is. Ha magán ügyeiben e miatt valamit elmulasztana, halassza el más napra, amit a jó Isten sokszorosán kipótól uraságodnak. Várom Uraságod eljövetelét. Isten sokáig tartsa meg uraságodat és jó egészségben ide vezesse. Sárvárból 1591. május 29. Szolgája és barátja *Nádasdy Ferencz*.

Erre Horváth Gergely így felelt:

Tekintetes és Nagyságos Úr, nekem különösen tisztelt uram! Üdvözetemet és szolgálatomnak ajánlását! Harmad napja irott levelét Nagyságodnak, végre ma megkaptam. Holnap Isten kegyelméből útra kelünk úgy, hogy Miklós úrhoz jutunk és onnan őt is magunkhoz vevén, estve Csepregen leszünk. Tisztelendő Szeverinusz úr, szintén sok szerencsét kíván Tekintetes és Nagyságos uraságodnak, és velem együtt kéri az Istent, hogy a ki Krisztus urunknak felöltött természetere szerint mindeneket alávetett (Eféz. 1.) mindnyájunk gondolatait és beszédét igazgassa, hogy ezen megkezdett egész vitatkozás a lelkeknek üdvére és Krisztus megrongált anyaszentegyházának építésére szolgáljon. Ámen. Jó egészséget kívánok Nagyságodnak, úri nejjével és kedves gyermekeivel együtt számos esztendeig lelkemből, és kívánom, hogy Isten bőséges jótéteményeivel áldja meg. Kelt Fülesen, 1591. évi május 31-én az ó-naptár szerint. Tekintetes és Nagyságos uraságodnak mindenkor szolgája: *Horváth Gergely másképen Stansics*.

Miután június első napjának délutánján magán tanácskozást tartottak Csepregen, Nádasdy úr úgy intézkedett, hogy másnap, a parókhiális templomban, mint legalkamasabb helyen gyűljenek össze, mivel igen sok lelkész és világi úr volt jelen. Másnap reggel öt órakor, a lelkész úr és az iskolás gyermekek a helybeli szokás szerint néhány kegyes éneket elénekelvén és a szent leczkét is felolvasyán magyarul, isteni tiszteletet tartott, s püspök úrnak helyét, a többi magyar papokéval együtt kijelölte. Velük szemközt foglaltak helyet Skultéti Szeverinusz úr és a többi német lelkészek kik a szomszédságból önként eljöttek. Nádasdy úr különös székét elfoglalván, megnyitóul magyarul szolt a püspökhöz. Ugyanazon értelemben, nemzetes és vitéz Szentgyörgyi Gábor úr, Ónagyságának tanácsosa, a magyar nyelvben járatlanok kedvéért ezután körülbelül ezt mondta latinul: Az én Tekintetes és Nagyságos Uram, szomoruan látván azon zavarokat, melyek részint a szertartásokban, részint a vallási tantételekben, az Ónagysága birtokain, és azok szomszédságában levő egyházakat elárasztani kezdettek, mint jó felsőséghez illik, gyak-

ran gondolkodott arról, hogy ezt a zür-zavart, valamely kegyes és barátságos beszélgetés útján megszüntesse. Ezen szándékáról, mind máskor, mind általam is, Tisztelendő Beythe urat, az egyházaknak mostani püspökét, értesítette, és kérte őt, hogy Ónagysága ezen kegyes szándékának engedjen, a mit a püspök úr előttem és ezen városnak lelkésze Reczés úr előtt, már ezelőtt egy évvel örömmel megígért Ónagyságának. De mindeddig mindkét részről különböző akadályok jöven közbe, ezen igen szükséges szándékot elhalasztották. Most pedig, miután Isten saját rendeléséből Tisztelendő Szeverinusz urat, a ki különben más járatban volt, erre a földre vezette, és mivel ő nagysága az én uram is látja, hogy más közügyekkel való elfoglalása neki most némi pihenést enged: előbbi szándékának véghezvitelére ezen jó alkalmat kedvezőnek tartja. Ennélfogva a hazasiető Szeverinusz urat, mind maga Ónagysága, mind mások által is arra kérte, hogy ezen vidéken időzvéen, szenteljen még néhány napot Ónagyságának, főképen Istennek és az ő anyaszentegyházának, hogy a püspök úrral tartandó barátságos beszélgetés útján, az ellentéteket óhajtott egyetértésre juttatni segítsen. S miután erre Szeverinusz urat megnyerte, ezen város lelkészét Reczés urat, tüstént elküldötte a püspök úrhoz, kérvén azt, hogy megemlékezhén előbbi ígéretéről, a mai napra itt jelenjék meg. Mivel tehát látja, hogy mind Szeverinusz úr, mind a püspök úr megjöttek, nékik köszönetet mond és mind a két félt nagyon kéri, hogy külömbiség nélkül a kegyes egyetértés eszközzésére tekintettel legyenek, mindent barátságos beszélgetéssel Isten félelmében hozzanak elő. És mivel a Nagyságos úr ágostai hitvallású, legczélszerűbbnek látja Ónagysága, hogyha a két fél között levő vitás tételeket az ágostai hitvallásból felolvasás s az ellentétes véleményen levő fél, a hol őt valamely tétel ki nem elégíti, hozza fel az ellentétes okokat szerényen a szentírásból, és türelmesen hallgassa meg az Isten ígéje szerint felelőt.

Erre a püspök Nádasdy úrnak röviden válaszolt magyarul: Köszönetet mond neki a vallás és egyházak körül való fáradozásaiért és az egyetértés megerősítése körül való fáradozásaiért, a maga részéről szentül állítja, hogy az egyházaknak egységét Isten ígéje szerint keresi.

Mindkét felől mondott több ilyen értelmű nyilatkozat után, végre azt határozták, *hogy olvassassék fel az ágostai hitvallás tizedik cikke, mely az úrvacsorájáról szól.*

Horváth Gergely tehát az *Egyesség könyvét* kezébe vevén, az említett cikket olvasni kezdte, a mint következik.

Ez eddig Horváth Gergely feljegyzése. A melyek következnek azok, a ki a jegyzők közül egyedül volt jelen, az egyik jegyzőnek Beythe Andrásnak, a püspök fiának irásából szóról-szóra irattak le.

Az 1591. június 2-án tartott csepregi hitvita jegyzőkönyve. Először is olvastatott az ágostai hitvallás tizedik cikke: Az úrvacsoráról tanítják, hogy Krisztus teste és vére valósággal jelen van és adatik az élvezőknek és helytelenítik a másként tanítókat.

Püspök: Ezen hitcikkely magyarázatát óhajtjuk.

Horváth Gergely: A tizedik hitcikkely magyarázata, az ágostai hitvallás védelmében olvasható.

A tizedik hitcikkely elfogadtatott, melyben megvalljuk, hogy érezzük, miszerint az úrvacsorában Krisztus teste és vére valósággal és lényegileg jelen van és valósággal közöletnek azokban a dolgokban, a melyek láthatók a kenyérben és borban azokkal, a kik a szentséget veszik. Ezt a vélelényt állhatatosan védelmezzük, szorgalmasan nyomozva és tárgyalva a dolgot. Mert midőn Pál azt mondja, hogy a kenyér jelenti az Úr testében való részesülést, következnie, hogy a kenyér nem a Krisztus testével, hanem csak szellemével való részesülés, ha valósággal nincs jelen az Úrnak teste. És a melyek itt következnek.

Püspök: Hogy ne látszassam egyedül beszélni, kérdzem a többiek közül tőletek, vajjon ez-e a ti hitvallástok?

Reczés: Ez a miénk. A péczeli zsinat úgy határozott és mi egyhangulag megnyugszunk benne.

Püspök: Szeverinusz uram! Először azt kérdezik lelkész testvéreink: mi a Krisztus teste? És nem szörszálhasogatásból kérdezik, hanem azért, mert akarják tudni pontosabb magyarázatát.

Szeverinusz: A mi ezt a kérdést illeti, illik rá a példa-beszéd: minden kérdés homályos.

Kérdzem azért a Tisztelendő püspök úrtól, vajjon fizikai, aristoteleszi, vagy theologiai meghatározását óhajtja-e? Mert más a fizikai, más amit a Szentlélek mond és tanít, nemcsak a Krisztus testéről, hanem más emberek testéről is, bizonyítja Pál I. Kor. XV: Elvettetik rothadandó test, feltámasztatik rothadatlan, stb.

Püspök: A kérdés nem felelet. Nem azt keresem, hogy Krisztus testéről mit tanít a fizika, hanem Szeverinusz mit mond nekem.

Szeverinusz: Krisztus teste valóságos emberi lényeg, húsból és okos, ép és tökéletes lélekből állván, a testnek és lélek-

nek minden lényeges sajátjaival, a Szentléleknek mindenható ereje által, szűz Máriának méhében és valóságos husából fogantatván, és ugyanattól születvén, a dolgok rendes folyamatán kívül és ellenére, az Istenségbe felvitetett, azaz a mindenható Istennel igazán, valósággal és személyesen egyesült, megváltásunkért önmagát feláldozta, és a mindenható és mindenütt jelenvaló Atya Istennek jobbjára helyezettett és onnét leszen eljövendő az élőknek és holtaknak megítélésére. Ha ezen meghatározásban valami megvitatás tárgyává tétethetnék, ajánlkozom annak szerény előterjesztésére és bizonyítására.

Püspök: Megmagyarázta-e Uraságod teljesen a Krisztusnak testét, és az Isten igéjében nincs-e többé említés a Krisztusnak semmi más testéről?

Szeverinusz: Előadtam az én képességem szerint. Bölcebb és teljesebb meghatározásokat a tudósabbaktól kérjenek. Mindazáltal amint mondtam, ajánlkozom a felvilágosításra és bizonyításra. Amit pedig Tisztelendő püspök úr kérdez, vajjon a Krisztusnak semmi más testéről nincs-e többé a szentírásban említés? felelem: Én a Krisztusnak semmi más testét a szent könyvekben nem tudom, nem ismerem, azon kívül, a mit az égnek és földnek ura szűz Máriának méhéből magához felvett és a maga tulajdonává tett. Mert már ez a test magának Istennek tulajdon teste és annak vére, az Istennek tulajdon vére, nem pusztá emberé Pál mondása szerint. Csel. 20. Isten az ő tulajdon egyházát a maga vérével szerezte. Ha a vér sajátja, tehát a test is Istennek tulajdon teste.

Püspök: Az efézusiakhoz küldött levél első fejezetének vége felé az egyház Krisztus testének neveztetik; tehát Szeverinusz úr, Krisztusnak más teste is feltalálható a Szentírásban.

Szeverinusz: Felelek. Hamis okoskodás ez, a többi kérdés szerint. Ez a kérdés ugyanis a Krisztus testéről, a mi az egyház, nem bír jelentőséggel a mi vitatárgyunkra, minek legfontosabb kérdése Krisztus testének Szűz Máriától való fogantatásáról és Istennel személyileg való egyesüléséről szól. Tehát megáll az én hitvallásom, hogy Krisztusnak más testét el ne ismerjem, mint a mit Szűz Máriától felvett s ne tudjak másról a Szentírásban azon kívül, a mi az Istenségbe felvétellett és mindenható és mindenütt jelenvaló Istennek jobbjára helyzetett, a mi végre az úrvacsorában ezen a földön nekünk igazán és valósággal kiosztatik. A mi pedig Krisztus testének más meghatározását illeti, a mi most a mi vitatárgyunkra nézve nem bír fontossággal, tudom, hogy ez a szó „Krisztus teste“ az efézusi levél első fejezetében más

test helyett és más értelemben vétetik, mint az a test, a mely Máriából fogantatott, tudniillik az egyház helyett.

Püspök: Méltatlanul gáncsolja az én kérdésemet, mivel én egyszerűen Krisztus testét kerestem, hogy mi az, s nem emlékszem arról, hogy azt kérdeztem volna. a mit a boldogságos szüzből vett fel, hanem teljes meghatározását kívántam.

Szeverinusz: Vajjon méltán, vagy méltatlanul gáncsoltam-e tisztelendő püspök úrnak előbb említett kérdését, itéljék meg a hallgatók. Mert az ágostai hitvallás felolvasott czikkéből és abból a magyarázatból, mely annak védelméből vétetett, már bizonytal tudva volt, hogy vitatkozást kezdünk a Krisztusnak nem más testéről, hanem arról, a mit Szűz Máriából felvett, a mérhetetlen Istenségnek személyes egyesülésébe, a fiúnak személyében és a mit az úrvacsorában ezen földön szolgáltatnak az egyház táplálására.

Püspök: A hallgató uraknak ezen ítéletét én sem kerülöm ki. Ítéljenek tehát: Én egyszerűen kérdeztem, hogy mi a Krisztus teste? Kik lesznek a bírák? Eddig még nem kaptam kielégítő feleletet, hogy mi a Krisztus teste. Arra nézve kielégítő feleletet kaptam, a mit a boldogságos szüztől vett fel és ezt a hitet az összes kegyes emberek követelik. De mivel egyszerűen azt kérdeztem, hogy mi a Krisztus teste, úgy vélem, hogy még kielégítő feleletet nem kaptam. Az Úr mindenek ítéletére rábizta, tehát keresem mindenki ítéletét. Ezért nincs kielégítő felelet az én kérdésemre, mivel egyrészt az úrvacsorájában hiszik, hogy Krisztus testét és véréét valóságilag és lényegileg veszik az élvezők; másrészt pedig az úrvacsora szavaiban valósággal ott van: *ez az én testem*; ez a kettő, a Krisztus jelenlétének hite és a szavak közül a mondott, majd összezavartatik, majd szétválasztatik, ezért kérdeztem, hogy a Krisztus testének teljes meghatározását adná elő nekem.

Szeverinusz: Felelek. A mit Tisztelendő püspök úr felpanaszol, hogy nem kapott kielégítő feleletet a Krisztus testének meghatározásánál, már jeleztetett, egyrészt, hogy az ítéletet bizzuk másokra, más részről. hogy magamat ajánlom fel az egyszerű magyarázatra. Csak jelentse ki, hogy az adott meghatározásnak melyik pontja nem elégíti ki. A mi pedig ennek a kérdésnek másik részét illeti, kérem tisztelendő püspök urat, hogy nyilvánítsa ki és mutassa meg, hogy mi módon és kik zavarják össze az úrvacsorában Krisztus jelenlétének hitét a vacsora szereztetésének szavaival.

Püspök: Először. Midőn azt mondja Szeverinusz úr, hogy a Krisztus testének meghatározására vonatkozólag, ha vala-

mit bővebben kérdeznének, ő kész a felvilágosításra, ha kívánják tőle, bele kezd a dologba, mivel arra nézve már meg-
egyeztek. Ezt pedig már másodszer kérdezem, feleljen is
uraságod. Thezmár István uram, Krisztus testének az úrvacsorá-
rában valósággal és lényegileg való vételét és e szavakat „ez
az én testem“ kevéssel előbb, mikor nekem felelt, majd szét-
választotta, majd összezavarta; ezért vagyok kénytelen ezt a
kérdést tovább is firtatni.

Thezmár István: Felelek Tisztelendő uramnak. Az előtt
tisztelendő püspök úr felvetette a kérdést Krisztus testéről
általánosságban, melyre feleletet adtunk különösen Krisztus-
nak azon testéről, mely szűz Máriától fogantatott és pedig
azért, mert ez az összejövetel s ez a magyarázat Krisztusnak
nem általánosságban, hanem különösen azt a testét kutatja,
melyről tudjuk, hogy fogantatott, és az Istennel egyesült.
Tehát ezeket megemlítve s a vitának mind céljára, mind
végére tekintetbe véve, semmi zavar sem történt, különösen
minthogy nem a kenyérről, nem a borról, sem azok vételéről,
vagy a személyes jelenlétéről tettem említést, hanem csak
ezen összejövetel tárgyát és célját ismételtam.

Püspök úr: Volna mit mondanom István uramnak, mivel
az ő feleletében az mondta, hogy én általánosságban tettem
kérdést a Krisztus testéről és nekem különleges feleletet
adott Szeverinusz uram. De ezt mellőzöm. Mégis ismétlem a
kérdést: Vegyétek és egyétek ez az én testem, mely ti éret-
tek adatik, és az úrvacsorában valóban és lényegileg vétetik
Krisztusnak teste; ez az én testem — ugymond, — vegyétek
és egyétek; kérem ennek a magyarázatát.

Szeverinusz: A kérdésre, Krisztus ezen szavainak magya-
rázatát, illetve összeköttetését illetőleg: „Vegyétek, egyétek,
ez az én testem, mely ti éretetek adatik,“ az ágostai hitval-
lás szavaival felelek: Az úrvacsorájában valósággal és
lényegileg jelen van, és szétosztatik. . . stb. És felelek az
ég és föld mindenható igaz urának szavaiból vett ezen bizo-
nyítékkal:

Bármilyen legyen is itt a földön kiszolgáltatót úrvacsorájá-
ban az ő lényege, minden élvezőknek, a kik között több
rossz is van, nyújtatik az élvezésre, mert az, a maga lénye-
gével valósággal jelen van, és osztogattatik ezen vacsorában.

De a Krisztusnak teste, ebben az úrvacsorában, melyet
itt a földön szolgáltatnak, a Krisztus szavai szerint: „Vegyé-
tek és egyétek, ez az én testem, mely ti éretetek adatik“
valósággal nyújtatik a Krisztus testének saját lényegével
együtt minden élvezőknek.

Tehát az ágostai hitvallás szavai szerint, valósággal és lényegileg jelen van Krisztus teste az úrvacsorában. A mi pedig Krisztus testéről mondva van, ugyanazt kell érteni a véréről is.

Püspök: Bocsásson meg Szeverinusz uram, kérdem, vajjon komolyan hozza-e fel ezt a bizonyítékot? Később felelni fogok és megmagyarázom magyarjaimnak.

Szeverinusz: Ezt a bizonyítékot komolyan szívem és lelkem mélyéből mondom tisztelendő püspök úr kérdésére, a Krisztus szavainak értelmére. Vegyétek, egyétek, ez az én testem, mely ti érettetek adatik; az ágostai hitvallásnak és annak védelmének szavai szerint az úrvacsorájában Krisztus teste valósággal és lényegileg jelen van és adatik az élvezőknek.

Püspök: A Szeverinusz úr által felhozott bizonyítékra ezt felelem: A mit nyilatkozatában felhozott, azt az Istenben hívők nem tagadják, de a mi kérdésünkre érvül nem hozható fel. Tehát, vagy más bizonyítékot hozzon elő nekem uraságod, mellyel egyesíttessék az én kérdésem, vagy egyszerűen feleljen az úrvacsora szavaira.

Szeverinusz: Tisztelendő püspök úr megengedi a bizonyítást a maga és minden hívők nevében. De vajjon megteszi-e ezt a magától feltett kérdésre, ítéljek meg mások, Krisztus tanításának szavaiból és az ágostai hitvallás kifejezéseiből. Azt a kívánságát illetőleg pedig, hogy a Krisztus szavaira feleljek, kérem Tisztelendő urat, ne legyen terhére megmondani, hogy a szereztetés mely szavaira s mit feleljek?

Püspök: Az úrvacsora szereztetésének ezen szavaira: „Vegyétek, egyétek, ez az én testem, mely ti érettetek adatik.“ Hogy pedig mit kelljen felelnie, uraságod fontolja meg.

Szeverinusz: Először is hiszem és vallom lelkemből, hogy ezek a szavak, a mindenható és igazságos Isten fának, az ég és föld urának szavai, a ki minden égi és földi hatalommal fel van ruházva. Azután az igasságos és mindenható Istennek, a teljes írás szerint hinni kell, akár felfoghatjuk azt értelmünkkel, akár nem. Ugyanazon tántoríthatlan hittel állítom, hogy ezen szavakkal Krisztus azt akarja, hogy mindenek, a kiknek mondja: „Vegyétek, egyétek, ez az én testem“, valósággal vegyék ezt a testet, a mely érettünk halálra adatott és a mindenható és mindenütt jelenvaló Istennek jobbára felmagasztaltatott, a mely test valóban igazi test, természetileg és lényegileg s nem elnevezés, nem képlegesség.

Püspök: Felelek. Nem tett eleget Szeverinusz úr az én kérdésemnek, mivel kevéssel ezelőtt, az Isten egyházának

nevében megengedettett, a mit be akart bizonyítani, hogy tudniillik valósággal és lényegileg, nem névleg, sem valamely kifejezés szerint, sem jelképileg vétetik a Krisztus teste és valódi vére az úrvacsorában. De egyszerűen azt kérdeztem, a miről mondotta az úrvacsorában Krisztus: „Vegyétek, egyétek, ez az én testem“, mit nevezett a maga testének? a kenyeret-e vagy önmagát, mivel hozzá tette, a mely ti érettetek adatik. Feleljen uraságod határozottan.

Szeverinusz: Felelek. A mi Tisztelendő püspök úr beszédének első részére tartozik, midőn azt mondja, hogy nem kapott kielégítő feleletet, ismétlem az általam feljebb mondottakat és ezek alapján ítéletet kérek. A mi a másikat illeti, ismét Tisztelendő úr állítja, hogy a mi, már kétszer ismételt hitvallásunk, igaz. A mi a harmadikat illeti, melyben kérdezi, mit nevez a szereztetés szavaiban Krisztus a maga testének: Először az evangélisták szavaival felelek: Vette Jézus a kenyeret stb. Mivel az úrvacsora kenyeréről kinyilvánítja, hogy ez az ő teste, mint azt Pálnak I. Kor. 10. kijelentése bizonyítja. A kenyér, melyet megtörünk, vajjon a Krisztus testének nem közlése-e? Mivel azomban elnevezése a kenyérré vonatkoztatva nem jelentheti a távollevő testnek a jelét, vagy a pusztá kenyeret, mely csak jelképileg lehet a Krisztus teste, tiltja ezt testének magától Ksisztustól adott meghatározása, midőn ezt mondja: „Mely ti érettetek adatik“. Kétségtelen ugyanis, a Krisztus kinszenvedésének történetéből, hogy sem a kenyér, sem a testnek jele, sem jelképes test, hanem igaz, természetes és valóságos, a Szűz Máriától fogantatott test adatott értünk a halálra. És ugyanezt jelzi Pál, mikor nem egyszerűen azt mondja, „a kenyér Krisztus teste“, hanem hozzá teszi, hogy a kenyér a Krisztus testében való részesedés, vagy osztályozódás, azaz, a nyújtott és vett kenyérről az úrvacsora alkalmával valósággal nyújtatik és vétetik az élvezők által a Krisztusnak természetes teste, mely érettünk a halálra adatott.

Püspök: István uram! Kérdem, vajjon te is úgy gondolkodol-e, mint Szeverinusz úr?

Thesmár István: Én tisztelendő Szeverinusz úrral együtt hiszem először, hogy Krisztusnak éppen az a teste, mely a kereszten jelen volt, az a szent vacsorában is valósággal jelen van és kiosztatik, a Krisztus szavai szerint: „Ez az én testem, mely ti érettetek adatik“. A mi pedig a kenyérről való egyesülést illeti és a Krisztus testének a kenyérről való hirdetését, ugyanaz az én véleményem is, a mit Pál apostol I. Kor. I: 10-ben kifejt és kinyilvánít, nevezetesen, hogy sem

a kenyér maga nem test (ha ugyan a kenyér értünk nem törétik meg), sem a kenyér nem Krisztusnak a jelképes vagy szemléltető teste, hanem a Krisztus teste a kenyérral együtt valósággal kiosztatik az élvezőknek.

Püspök: Hála legyen az Istennek és Krisztusnak! Elértünk oda, a mit kérdeztem. Szeverinusz úr megerősítette Krisztus szavaival, hogy az úrvacsorájának kenyeze az ő teste; és Krisztus szavainak ez az igazi értelme. De Thesmár uram Szeverinusz úrnak éppen ezen igaz feleletét nem helyeselte. Hogy mi okból tette? nem tudom. Tehát vigyázzanak, hogy okosabban megfontolják Megváltónknak szavait, és úgy építsenek, hogy ne rontsanak a gyülekezet között. Az Isten ügyéről van szó, nem a saját magunkéről. Én mindezekhez jó lelkismeretem szerint hozzájárulhatok.

Szeverinusz: Már harmadszor helyesli püspök úr az én hitvallásomat, tehát vigyázzon, hogy ne támadja azt. De hogy mi az én nézetem és hitem, ítélje meg és nyilvánítsa ki, ne a hamis részletezés segélyével egyedül ezen mondatból: „*a kenyér Krisztus teste*,” hanem az én említett hitvallásomnak következő egész szövegéről, a mit Krisztusnak és Pálnak szavaiból vettem. S ennek értelme az, hogy a kenyér neve alatt nem érthetem a távollevő test jelét, vagy ünnepélyes kinyilatkoztatását, hanem a Krisztus testének igaz és valóságos jelenlétét a kenyérben, a kenyér alatt, vagy kenyérral együtt, a mint a régi egyház tanította. Tehát a Krisztus előadásában: „*ez az én testem*,” a mutató névmás ez, nem a pusztá kenyeret jelenti és mutatja, hanem egyszersmind Krisztusnak igazi és valóságos testét is jelenti, mivel Pál szerint „*a kenyér Krisztus testében való részesülés (κοινωνία)*,” vagy a közben járó Krisztus által rendelt kenyérral, valósággal osztogatattik minden élvezőknek a Krisztus jelenlevő teste.

Püspök: A ki ellentételekkel játszik, az az igazságot elhomályosítja. Nem így kell lenni az Isten eklézsiájában, hanem ily mystériumnál az igazságot el kell fogadnunk, az emberi vélekedést pedig el kell távolítanunk. Nem vagyunk mi magánál a Krisztusnál bölcsőbbek, hogy ezt mondhassuk: „Ez az én testem,” majd meg ezt mondjuk: „Nem ez az én testem.” Vajjon építés-e ez? Beszéljünk tehát úgy, amint az igazság kívánja. Ne tekintsünk a mi ügyünkre, maradjunk a Krisztusénál. Min alapulnak tehát a mi istenes fáradozásaink az Isten fiának lelkével egyesülten? Ezen az igazságon: „Ez az én testem.” A kenyérről mondja Krisztus, nem valami másról. És az úrvacsorában valósággal vétetik Jézus Krisztus és nem más azon kívül, a ki a keresztfán függött, mivel ha

nincs Krisztussal való részesülés, nincs együtturalkodás sem. Ez a mi hitvallásunk.

Szeverinusz: Mi nem játszunk ellentétekkel. Mert mi az állítókéfejezést oltalmazzuk: „Ez az én testem“; és nem a tagadást: ez nem test, hanem az én testemnek jele. És nem azt mondjuk, hogy egyedül a puszta kenyér a Krisztus teste, vagy hogy ezen szócskával „ez“ Krisztus csupán a tiszta kenyeret jelzi. Mert ezen szócška, vagy mutató névmás „ez“ egyszersmind a kenyérben mutatja és jelenti azt, a mi fődolog a vacsorában, tudniillik a Krisztusnak a testét, mely érettünk halálra adatott, Pál kinyilatkozása szerint. A kenyér, melyet megtörünk, vajjon nem Krisztus testében való részesítés-e? Ez a mi hitvallásunk, mely Krisztus szereztetési szavaival és Pál kinyilatkoztatásával megegyezik.

Püspök: Megengedem, hogy a fentebb mondottakból ítéltessek meg, vajjon méltán vádoltam-e én az urakat azzal, hogy ellentétekkel játszanak. Az úrvacsora kenyérére azt mondani: ez az én testem és ismét megengedni, hogy nem az, hanem a kenyérral, benne és alatta, valóban jelen van a Krisztus teste, vajjon nem ellentétek-e ezek? És mire való az a sok kibúvás? Világosságot követelünk az Isten igéje körül, ki értheti a sok álokoskodást? Ragaszkodjunk az igazsághoz!

Szeverinusz: Felelek. Igaz szabály minden ellentétéről, hogy szembeállítatnak azok ugyanarra a dologra, ugyanaz szerint és ugyanazon tekintetből. Ugyanezt kell mondanunk a jelen vita ellentéteiről, a mit említeni tetszik a Tisztelendő püspök úrnak. A kenyér Krisztus teste és a kenyér nem a Krisztus teste, mert mindegyik tétel különböző módon értve lehet igaz és igaz is. Mert az eklézsiának és az ágostai hitvallásu theologusoknak feljebb már néhányszor kinyilatkozott kifejezése szerint igaz ez a tétel: „a kenyér Krisztus teste“, mivel Pál szerint a kenyérral, mintegy látható dologgal kiosztatik és elfogadtatik a Krisztus teste. A kenyér — úgymond — melyet megtörünk, vajjon nem a Krisztus testével való részesülés-e? Ugyanez a tanítás pedig nem igaz először a pápások értelmében, a kik hozzákötik e kifejezéshez és az Úr szavaihoz az átlényegülést, azaz a kenyérnek átváltozását a Krisztus testévé oly módon, mint a milyen a viznek átváltozása galileai Kánában borra és Mózes vesszőjének kigyóvá. Azután ugyanaz a tanítás hamis a helvét theologusoknak Kálvinnak és másoknak véleménye szerint, kik a kenyér neve alatt, csak a távollevő testnek jelét értik, ezen értelemben: „A kenyér Krisztus teste, azaz jegyzi, vagy jelöli

a távollevő Krisztus testét": Mivel tehát a mi állításunkban és tagadásunkban különböző a vélemény, fel vagyunk mentve az ellenmondás és ellentét vádjá alól, a mit szemünkre vet a Tisztelendő püspök úr. A mi pedig ezen szöveget illeti: „*benne, alatta és vele*“, azok nem a mieink, hanem a régi egyházé, azé is, mely a papság előtt virágzott, a mi bizonyítható az egyházi atyák irataiból. Alkalmaztatnak pedig ezek az ágostai hitvallású theologusok által a világos kifejezés kedvéért, hogy határozottan és ékesen megkülönböztessék a saját véleményüket, mind a két téves felfogástól, úgy a pópásokétól, a kik eltüntetik a kenyeret az úrvacsorájából, mint a helvétákétól, a kik ugyanazon úrvacsorájából eltávolítják a Krisztusnak igazi és valóságos testét. Azok a szócskák pedig jelzik, hogy az úrvacsora — εὐχαριστία — Irenaeus szerint két dolgon alapszik, földin, azaz a kenyéren és égin, azaz a Krisztus testén stb. Ugyanez áll az úrvacsora másik részéről, azaz a pohárról és az Úrnak vérééről.

Püspök úr: Nem szöveget olvasunk, hanem az igazságot keressük, hogy ezen ellentétek egyesíthetők-e? Isten igéje legyen a bíránk! Már nem az a vita tárgya, hogy a kenyér Krisztus teste-e? *hanem az, hogy az úrvacsora kenyere nem a Krisztus teste.* Hogy mily alapon mondom ezt a tagadó kifejezést, hivatkozom az igazi bíróra. A pópás átlényegülést nem fogadjuk el, mivel Istennek igéje arról semmit sem bizonyít; ha vannak helvéták, kik az úrvacsorát a Krisztus testének jeléül említik, mi ezt az értelmet visszautasítjuk. A mi ezeket a szócskákat illeti, „*benne, alatta és vele*“, ezek Krisztus szavainak ellent mondanak. Az egyházi atyák irták ugyan, de Krisztust és az ő apostolait ezeknek elébe kell helyeznünk. Azt állítani, hogy a Krisztus teste ott van a kenyérben, a kenyér alatt, vagy a kenyérral együtt, gyengeségnek s nem mindenhatóságnak a jele.

Szeverinusz: Csudáljuk, hogy Tisztelendő püspök úr visszautasítja ezen tételeknek általunk való összekötését: a kenyér Krisztus teste, és a kenyér nem a Krisztus teste, noha ő maga azt erősíti. Mikor ugyanis azt mondja, hogy ő nem helyesli a pópás átlényegülést, ugyanaz, mintha mondaná, hogy ezen tétel: „*a kenyér Krisztus teste*“, egyenértékűnek véve a pópások véleménye szerint hamis. Hasonlóképen, midőn erősíti, hogy a helvétákat, a kik azt állítják, hogy a kenyér a távollevő testnek a jele, nem kell helyeselni, ismét ugyanaz, mintha kinyilatkoztatná, hogy az említett nyilatkozat, a helvéták ezen véleménye szerint hamis. Hogy pedig ezen dologban a helvétákat semmi jogtalansággal nem illetjük, bizonyít-

hatjuk magának Zwinglinek szavaival. Ő pedig így beszél magáról könyvében, melynek czíme: „Az üdvözülés segítése“. Hátra volt még — úgymond — egy nagy törekvés, hogy mintegy példával fejezzük ki azt, a mi semmiféle hasonlattal ki nem fejezhető. Elkezdtünk tehát mindent meggondolni, mindent újra fontolóra venni, mindazáltal a példák közül semmi más nem ötlött szemünkbe, mint a mit „Commentarius“ című munkánkban előadtunk, vagy a mi szemünkbe ötlött, azokhoz hasonló volt. Miután pedig a 13-ik nap közeledett (igazat beszélek, annyira igazat, hogy bár eltitkolni akarnám, lelkiismeretem kényszerít kinyilvánítani, a mit az Úr velem közlött, tudva, hogy mennyi sértésnek és gúnynak teszem ki magamat) midőn — mondom — április 13-dik napja elérkezett, úgy tetszett, mintha álmomban nagy undorral újra vitakoznám ellenfelemmel, és úgy elnémultam, hogy a mit biztosan tudok, azt sem tudom kimondani, megtagadván nyelvem a szolgálatot, s ez a szorongás, a mint néha éjjel a csalárd álmok szoktak velünk játszani (mert nem mást, mint álmot beszélek el, a mi engem illet, ámbár nem semmiség, a mit az álom által tanultam, Istennek legyen hála, a kinek dicsőségére ezt elmondom), nagyon megzavarni látszott. Ekkor gépiesen látszott megjelenni az intő (vajjon fekete volt-e, vagy fehér, nem emlékezem, mert álmot beszélek), a ki azt mondta: Miért nem feleled neki óh gyáva, a mi II. Mózes II. 12-ben meg van írva: „Mert megjelenés volt, azaz, az Úrnak átmenelete“. Legott, a mint ez a tünetény látszott, egyszerre felserkentem álmomból, és az ágyból kiugrottam, először is a LXX-es fordításban ezt a helyet mindenütt keresem, és arról az egész gyűlés előtt férfiúhoz illő módon beszélek. Ezt mondja Zwingli. Ugyanezen értelemben ír Kálvin is, a genfi helvéták 1555-ben kinyomatott hitvallásában. A kik — úgymond — az úrvacsorának ünnepélyes szavaiban „ez az én testem, ez az én vérem“ pontos betűszerinti értelmet követelnek, a mint mondják, azokat mintegy téves magyarázókat megvetjük. Mert vitán kívül állónak mondjuk, hogy jelképesen kell vennünk, midőn a kenyér és a bor annak lenni mondatik, a mit jelez. Béza is a 231. kérdésre adott feleletben így szól: A jel a jelzetről nem mondható, kivéve csak névképzés (metonymia) útján, és azért az elsőrendű tételeket szószerint jelzi, (értsd a sakramentomi jelentésről, melyhez a kiszolgáltatás is mindig hozzá van kötve), a későbbiek pedig megengedő szóval mondja, hogy „ez a kenyér az én testem“, azaz, ez a kenyér sakramentomilag jelöli az én testemet. Az én testem ez a kenyér, azaz, az én testemet sakramentomilag

jelöli ezen kenyér. Így tanít Kálvin és Béza. A mi Tisztelendő püspök úr beszédének utolsó részét illeti, melyben visszautasítja a régiek által használt szavakat, „benne, alatta és vele“ és kijelenti, hogy e tekintetben magukat az egyházi atyákat sem kell követni, ismét csudálkozom, hogy noha Tisztelendőséged kevéssel ez előtt az atyákra hivatkozott és névszerint Augusztinusra, a ki ezen szavakkal élt is, minket, a kik ugyanazok tekintélyére hivatkozunk, helytelenít. Mert Augusztinus ezt mondja: Vegyétek ezt a kenyérben, a mi a kereszten függött; vegyétek ezt a pohárban, a mi kifolyt a Krisztus oldalából. Az egyházi atyáknak ehhez hasonló értelmű más mondásait, rövidség okáért mellőzöm.

Püspök: Felelek. Ha az átlényegülésről szóló pápás véleményyt, *ez az én testem*, elvetjük, nem következik mindjárt, hogy nem engedjük meg, hogy az a Krisztus teste, sem hogy úgy áll a dolog, miként azok éreznek, kiket tanubizonyosságul idézett. Mert Krisztusnak, midőn azt állítja, hogy az ő teste a kenyér, inkább kell hinni neki, mint mások megszámlálhatlan bizonyítékainak. A mi pedig feleletének utolsó részét illeti, midőn a „benne“ szócskáról Augusztinus tekintélyére hivatkozott, másképp értette Augusztinus a „benne“ szócskát s nem úgy, mikép maguk értik, a szavak kézzelfogható értelme szerint.

Szeverinusz: Tisztelendő püspök úr beszéde két részből áll. A mi az elsőt illeti, melyben azt mondja, hogy az ő állításából, melyben visszautasította a pápások és helvéták felfogását, nem következik, hogy ez a tétel is hazug: „*ez az én testem*“, nem tudom, hogy kivel harcol. Mert minden szóm szándékosan arra irányul, hogy az Úrnak ezen szavait hagyjuk meg eredeti és betűszerinti értelmében. Csudálom, hogy megváltoztatja a jelen vita álláspontját is, mely szól az *egyház* kifejezéséről: „*A kenyér Krisztus teste*“ és nem arról, mely magának Krisztusnak a kifejezése: „*Ez az én testem*“. Mert mindig az Isten fia új-szövetségének szavaira támaszkodva, ezt a második kijelentést: „*A kenyér Krisztus teste*“, amaz első szerint értjük, mely a Krisztus szereztetésének igéje. És pedig úgy értjük, hogy az ellenfelek hamis magyarázatai miatt ez szorul magyarázatra, mely a szereztetés igéiből van leszármaztatva, maguk a szereztetés igéi pedig oly világosak, hogy semmi magyarázatra, vagy támogatásra nem szorulnak és e mellett életünk utolsó lehelletéig megállunk és meg akarunk maradni. A mi a másik részt illeti, Augusztinuszt illetőleg, csudálom, hogy ott is eltér Tisztelendőséged a tételtől. Mert a kérdés nem az volt, hogy Augusztinusz mily érte-

lemben használja a „benne“ szócskát, hanem, hogy használj-e ezt? Ez az, a mit mi saját szavaival kimutatunk.

Püspök: Sőt a ti beszédek nem következetes, mivel kevéssel előbb mind állítólag, mind tagadólag védelmeztétek, a mit az Isten egyházának tekintélye alapján nem tehetettek és a kifejezés nem az Isten egyházáé. Micsoda kifejezést használhatna az Istennek egyháza, hogy a kenyér nem a Krisztus teste? Az világos, de a szavakban szórszálhasogatás rejlik. A mi azokat a bizonyos szócskákat illeti, elfogadjuk, hogy azok latin szavak, az összes írók használták azokat, de az úrvacsoránál sem Krisztus nem használta, sem tanítványai. Tehát hatalmunkban áll elfogadni, vagy el nem fogadni. Méltatlanul vádoltak tehát bennünket következetlenséggel.

Szeverinusz: Először is tagadjuk, sőt elvetjük, hogy mi, ennek a tételnek: „*A kenyér Krisztus teste*“, mind állítását, mind tagadását ugyanazon tekintetből védelmeztük, vagy védelmezzük, mely dologban mi szükség van a szavakra? A fentebb jegyzettek és mondottak elég világos bizonyítékot nyújtanak nekünk. A mi a „benne, alatta és vele“ szócskákat illeti, kimutatható, hogy az Írás is használja néha azokat, mint ezen kifejezésben: „*E pohár az újszövetség az én vérem által*“ stb. De ezekről a szócskákról nem sokat vitatkozunk, akár éltek azokkal, akár nem (ámbar illő és vallásos dolog az Isten anyaszentegyházával egyezően beszélni és az ő általa komoly megfontolás alapján, az Isten igéje szerint bevett szólásformákat vakmerően vissza nem utasítani), csak a mindenható és igaz Isten fia szövetségének szavai hagyassanak meg nekünk, a saját betűszerinti értelmükben, a melyeket bizonyára egy teremtménynek sem lehet vagy kell megváltoztatni, vagy eltörölni. És ugyanazt gondoljuk Pál kifejezéseiről és nyilatkozatairól, a melyeket nekünk okvetetlenül meg kell tartanunk és azoktól nem kell eltérnünk az emberi magyarázatokhoz és felfogáshoz. Harmadszor, a mi az egyház tagadó nyilatkozatát illeti „*a kenyér nem a Krisztus teste*“, fentebb kimutattuk, hogy az, ha úgy használtatik, mint akár a pápások, akár a helvéták használják, igaz, a mit maga püspök úr is visszautasítván, azon téves véleményeket tényleg megengedte és helybenhagyta.

Püspök: Bizonyára elég köznapi felelet ez. Azt kérdezem, mit jelent ez a kifejezés: „*a kenyér nem Krisztus teste?*“

Szeverinusz: Vajjon köznapi-e a felelet? megítélhető részint épen a felelet szavaiból, részint a fentebbi jegyzőkönyvekből. A mi pedig ezen tagadó kifejezést illeti: „*a kenyér nem Krisztus teste*“, ugyanazok a mi fentebbi jegyzőkönyveink bizo-

nyitják, hogy a kenyér nem Krisztus teste, akár a pápások átlényegülése szerint, akár a helvéták képletes elnevezése szerint. Az egyháznak és az ágostai hitvallásnak értelme szerint, mely az úrvacsora szereztetésének szavaival összhangzásban van, sem nem mondtuk, sem nem mondjuk, hogy ez a tagadás igaz, sőt azt elvetjük és helytelenítjük, mint téveset és hamisat.

Püspök: Csudálatos dolog, hogy az ember sem a saját szavaira nem emlékszik, sem nem bizonyít állhatatosan valamit, de ezek a könnyelmű lélek ismertető jelei. Ha a fentebbieket olvassuk, mind a hármát azon módon találjuk, a mint én forgattam a kutatást.

Szeverinus: Mivel Tisztelendő püspök úr, a kezdetben mindkét fél által ajánlott megállapodás ellenére gyalázkodni kezd, épen ezzel bizonyítja, hogy az igazság, a mely az Isten igéje, cserben hagyta őt. Én a békesség kedvéért nem viszonozom a gyalázkodást gyalázkodással, hanem rábízom az ítéletet az egyházra és magára az Istenre, s ismételten hivatkozom a mindkét részről vezetett jegyzőkönyvekre s kérem, hogy a kegyesek nem előítéletből, hanem Isten félelmében állapítsák meg, hogy mit kell tartani a tudományról és értelemről, úgy az enyimről és más velem együtt gondolkodókeről, mint épen a Tisztelendő püspök úréről.

Püspök: Méltán nevezhetnek gyalázkodónak, ha az általa fentebb elmondottak meg nem czáfolják éppen saját magát.

Szeverinusz: Már rá bízunk az ítéletet Istenre és az összes kegyes emberekre.

Ezzel az első napi hitvita véget ért.

Püspök úr eltávozása után a következő napon, hozzákapcsoltattak némely tekintélyes tanuknak aláírásai:

Nádasdy Ferencz.

Reczés János csepregi lelkész.

Samarjai Vidos Lenárd sárvári lelkész.

Tethényi Imre czenki lelkész.

Muraközi György pulyai lelkész.

Báthai István kőszegi lelkész.

Thokoics György csepregi lelkész a hosszú soron.

Elöttem *Dragoni Gáspár*, a rohonczi magyarok és horvátok méltatlan lelkipásztora előtt tétettek a fentebbi nyilatkozatok.

Komári Péter, most szakonyi lelkész.

Thesmár István, szentkeresztii lelkész.

Alsólendvai Péter horpácsi lelkész.

Buphen Amandusz bizonyítom, hogy ezen hitvita megtartott és hiven vétetett fel a jegyzőkönyv.

Pythiraeus Gergely, köhalmi lelkész.

Szegedi András újkéri lelkész.

Hogy ezeken kívül kik voltak jelen a hitvitán? nincs róla említés téve a könyvecskében; a hitvita további lefolyásáról Horváth Gergely még ezeket jegyezte fel:

Mikor Nádasdy úr látta, hogy a püspök a hitvitában előbbrejutni nem akar és tudta, hogy közel van már a délutáni négy óra, a meddig a hitvita folyvást tartott evés nélkül: kérte a püspököt, hogy maradjon ott másnapra is, folytassa a hitvitát és a többi lelkész urakkal való magántanácskozás útján, az Isten igéjével megegyező egyetértést eszközölje. Miután a püspököt nagynehezen rávette a maradásra és a jegyzőkönyveket Nádasdy úr magához vette, mindnyájan Nádasdy úrnál étkeztek. Másnap, azaz június 3-án, reggel öt órakor, ismét a templomban jöttek össze. Ott a püspök éneklés alatt a templomból kijövén és egyenesen eltávozni akarván, Nádasdy úr és a magyar lelkészek küldötteinek kérelmére visszatért a templomba. Ekkor Nádasdy úr arra kérte, hogy az első napon félbeszakított hitvitát barátságosan folytassa tovább a püspök úr. A püspök azonban különféle kérdésekkel, melyeket részint magyar, részint latin nyelven tett, az időt eltöltvén, a hitvitát Szeverinusz úrral jegyzőkönyv mellett folytatni vonakodott. Azon kérdések, mivel jegyzőkönyvbe nem vétettek fel, hogy valakinek a rágalmasára ok ne adassék, mind a kérdések, mind a feleletek, melyeket azokra latin, vagy magyar nyelven adtak, már hallgatással mellőztetnek. De az mindenesetre megemlítésre méltó, hogy midőn Horváth Gergely a püspök úrtól magyarul kérdezte volna, hogy miért tagadja azt, a mit előző napon már megengedett? A püspök tudni akarta, hogy mi az? Erre Horváth Gergely így felelt: Tagadod, hogy minden urvacsorával élő Krisztus valóságos testét és vérének veszi az urvacsorájában, holott tegnap a jegyzőkönyvbe engedted venni. Ámde erre a püspök azt felelte: Ha megengedtem, kérem, törjék ki a nyakamat. Horváth Gergely pedig állítását bizonyítani akarván, megjegyezte, hogy nem nyaktörést, hanem először megtérést kíván a püspöknek. Azután kivevén Nádasdy úr kezéből a jegyzőkönyvet, melyet egész terjedelmében magának a püspöknek András fia írt, felolvasta Szeverinusz úr nyilatkozatát, mely így kezdődik: „Bármilyen legyen is itt a földön kiszolgáltatott urvacsorájában, az ő lényege minden élvezőknek nyújtatik“ stb. Azután a püspöknek ezen bizonyításra adott vála-

szát, mely így hangzik: „A Szeverinusz úr által felhozott bizonyítékra ezt felelem: A mit nyilatkozatában felhozott, azt az Istenben hívők nem tagadják“ stb. Ezt azért említi fel, hogy mily hasznos dolog a vitás tételeknek jegyzőkönyvbe való feljegyzése, nehogy a mi egyszer mondva volt, végre nem mondottként tagadni lehessen, bárki megnézheti és követheti. Végre a püspök a hitvitát tovább folytatni nem akarván és hallván, hogy egyes kérdéseit azon tárgyról szóló, az Isten ígéből vett feleletekkel, azon nyelven, melyen azokat tette, megezáfolják, nagy haragra gerjedt és annyira felindult, hogy az egész gyülekezetet otthagyván, fiával együtt a templomból méltatlankodva eltávozott.

Ezt látván Nádasdy úr, előbb maga tiltakozott az ellen magyar nyelven, melyet Ónagyságának tanácsosa, az említett Gábor úr latinul ily értelemben ismételt: Szerfelett fáj az én Tekintetes és Nagyságos uramnak, hogy az elkezdett hitvitát folytatni nem lehetett és a vallási vitás kérdéseket igazságos egységre és egyetértésre juttatni nem lehetett. De Isten, és minden kegyesek előtt tiltakozik, nem ő rajta múlt, hogy az egymástól elidegenedett lelkek barátságos egyetértéssel, Isten ígéje szerint nem egyesültek, mert minden a szentírásban erre nézve megengedett módot megkísérlett ónagysága. Most pedig Beythe úrnak eljárásával, mint mindnyájan látják, ezen dicséretes dolog megzavartatott, nem akarja Ónagysága maga lelkiismeretét, másnak kevésbé érett meggyőződéséhez kötni. *Azért Ónagysága, a saját birtokain levő egyházak minden lelkészeit összehívja, és arra törekszik, hogy az ágostai hitvallással, mely az Isten ígéje által eléggé meg van erősítve, egyetértsenek és arról vallást tegyenek. A kik pedig nem akarnának így cselekedni, sem magából az Isten ígéből nekik nyújtott utasítást elfogadni nem akarják, azokat Ónagysága, a maga birtokain tovább nem tűri.* Reményli Ónagysága, hogy ezen kegyes munkájában, Isten kegyelmesen vele lesz a maga segítségével. Köszönetet mond továbbá Szeverinusz úrnak és a többieknek, a kik részint jelenlétükkel, részint előszóval a rendezett hitvitát előmozdítani törekedtek. Azoknak sok szerencsét kíván és biztosítja őket Ónagysága kegyes jó indulatáról.

Gábor úrnak ezen beszédét Horváth Gergely, a többiek nevében, a kik vele voltak és a maga nevében, röviden folytatta: Buzgón kérte a többi magyar lelkész urakat, hogy mellőzvéni az emberi észnek tetsző nézeteket, a melyek, hogy az Isten ígével szemben mit érnek, eléggé kitűnik jelen hitvitából is, egyedül Isten ígéjéhez ragaszkodjanak, mely a szóban forgó tárgyról szól. Erre mindnyájunkat méltán indit-

hat egyrészlől éppen magának Krisztusnak az igazi szabadságáról szóló ígérete (János 8.), másrészlől az utolsó napon tartandó rettenetes ítélettel való fenyegetés. (János 12.)

Ezek ily módon befejeztetvén, Nádasdy úr kérte az egyházaknak jelenlevő lelkészeit, hogy a felvett két jegyzőkönyv alá bizonyságul neveiket írják oda. Miután ez megtörtént, az egyik jegyzőkönyvet, melyet éppen Beythe István úrnak fia, András, saját kezével írt, magához vette. Ebből másoltuk le éppen ezt a hitvitát is. Most már használhatja ezen feljegyzést a kegyes és egyedül az Isten igéjéhez ragaszkodó keresztyén lélek haszonnal.

Az Urat pedig kérem, hogy igéjével, mint pörölylyel, törje meg a mi sziveink kemény kőszikláját, és változtassa alkalmas földé, mely az Isten igéjének magvát ez életben hasznosan befogadva, a Krisztus által amaz örök életnek örökségébe mindnyájan átültetessünk. Ámen, Ámen.

Vége a Csepregi hitvita történetének.“

A csepregi hitvita lefolyását ismertető könyvecskében, ezután még két levelet találunk. Egyik Fáber Tamás bártfai iskola-igazgató levele az olvasóhoz, a másik Luthernek 1544 április 21-dikén Wittenbergből kelt, az eperjesi és vidékbeli lelkészekhez szóló levele, melyben tudatja, hogy nagyon csudálkozik azon, a mit Dévay felől irtak neki, hogy az úrvacsoratanban Kálvint követi, mert azt a tudományt nem tőlük tanulta.

Horváth Gergelynek, a csepregi hitvita lefolyását ismerető tudósítása magyar fordítását egész terjedelmében felvettem egyrészlől azért, mert a tényállással való megegyezését nagyon hangsúlyozza s ez arról az eddig ismert legteljesebb feljegyzés; másrészlől azért, hogy ezt a hitvitát eddig ilyen részletesen még nem tárgyalták, de mikor ezt szükségesnek tartottam, az ellenkező fél érveit is be kell mutatnom. A többször említett Igaz menetségben erre vonatkozólag így válaszol Beythe:

„A hol azt írjátok, hogy 1591. esztendőben tisztetek szerint emlékeztettétek Beythe Istvánt az elébbi egyességre, a minthogy ő az egyességben soha ellentartó nem volt, azonképen nem is emlékezik reá, hogy egyeneltlenségetekre okot adott volna. . . . Csepregre gyűlést tétetétek, elméne az napra Beythe István. Horváth Gergelyt, mind Szeverinuszával, és az ő pártjával ott találá. Valamennyien voltanak, kedvezésért-e, miért-e, egy sem álla mellé, *hanem ő maga szegény másfél egész nap felele nekik.* Ha a bolondság kellett kedvüknek, miért nem küldték ki közülük, jó kedvvel ott hagyta volna

őket. Ott is tudjátok, hogy ő maguk a vetélkedő jámborok meghasonlának. Egyik azt mondá, a kenyér a Krisztus urunk teste; másik pedig, hogy alatta vagyon. De tinéktek nem fér az Isten igassága fejetekbe, mert megvakított az Isten ítélete bennetek. Hogyha nem akartatok hinni az igazságnak, higgyetek a hamisságnak. Mert Isten reátok haragudott, még csak vakságotokat sem engedi megtudnotok, noha tudománytok ilyen igen nagyon hánykódik bennetek.

A magatok kívánságának hagyattatok. Ezek után két nótáriust választatok, egyiket a Beythe fiát, másikat egy ifjút. A mit mindkét felől szólottak, megírták, úgy tetszik egyik fele e mai napig jelen vagyon. De hogy látá Beythe István, hogy háborúra, nem az isteni szeretetre igyekeztek, megmondá előttetek, hogy soha csak egy gyűlésnek sem volt jó vége. *Bucsut vevén töletek kiméne. Azt költétek utánna, hogy haragjában és azon való szégyenletében ment el, hogy meggyőztétek, hiszen bizonytságot teszen az írás, senki kedvéért nem hazudik.* Még akkor nemes prédikátor uraim, mindnyájan magatoknak maradtatok és tetszést nyilvánítókká lettetek. Jobballottatok az egy czipót, és a pohár bort, az Úristennek tiszta és fürtelem nélkül való beszédénél. Itt a ti atyafiúi szeretetből való beszéléstekek méreggá változék. . . Még nagyobb lön, *fölméne Horváth Gergely Szeverinuszával, ott azt szerzék Beythe István ellen, valamit akarnának; Bártfán-e, vagy hol kinyomtaták és a maguk szégyenére kiadák, kit tud az Isten, hogy hamis, mert magatok vagytok bizonytságotok, még éltek sokan, hogy az igazságot meg nem győzték, hanem ők győzettek meg az igazságtul.*“

Ennyit mond Beythe a csepregi hitvitáról s ebben Horváth Gergely leírásának hitelességét tagadja, ám ezt a tagadást Horváthnak csupán a második napi vitatkozásról mondott azon szavaira vonatkoztathatjuk, midőn azt írta, hogy Beythe a hitvitát nem akarta tovább folytatni, mert kérdéseit megczáfolták s e miatti haragjában távozott el fiával együtt a templomból. Ezt visszautasítja s nem ismeri el, hogy legyőzték volna s itt hivatkozott az Igaz menség írásakor még élt és a hitvitán jelenvolt sok bizonytságotokra.

Tagadhatatlan, hogy mikor Beythe, Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlételetét válaszában elismerte, de ha a kenyér és bornak a Krisztus testévé és vérévé való átváltozását és Krisztusnak az úrvacsora kenyérével, vagy benne, vagy alatta, vagy felette való testi jelenlételetét és az úrvacsorában való testi kiosztását tagadta is, még mindig joggal vallhatta magát az egyesség megtartójának, mert ez a vélemény az ágostai hitvallásnak Melánchton-féle módosításával megegyezett, melyet

hazánkban is követtek, bevettek és aláírtak¹ s mint Pázmány is bizonyítja,² ezt a hitvallást két kézzel kapták az atyafiak és 1580 esztendeig ezt tartották, ennek hirdetésére esküdtették tanítóikat. De valamint külföldön, úgy hazánkban is titkos kálvinistasággal vádolták ezután azokat, a kik a Melanchton szellemű hitvallásgyűjteményt elfogadták s ennek elnyomására, illetőleg a lutheri igazhitűség megmutatására, itt is az Andreae és társai által írt *Egyességkönyvének* aláírását követelték. Erre czéloz Nádasdy is a berekesztő beszédben s előre kijelenti, hogy a ki alá nem írja, azt jószágaiban nem tűri meg.

A hitvita tehát véget ért a nélkül, hogy az eltérő véleményeket egymáshoz közelébb hozta volna, sőt a Nádasdy kijelentése jelezte, hogy ha kell kényszert is alkalmaz s ez egyszersmind a hitvita célját is híven visszatükrözi. Szemükre is veti Beythe Reczéséknek, hogy³ jóllehet ő sohasem halogatta a ti javatokra való dolgot, de uratoknál árúlkodástokkal meggyűlöltetétek, jámbor szolgálatját eretnekségnek magyarázóatok, hamis gondolatokkal, mert ítéletet felőle tenni nem hogy akkor, de most sem tudtok és hív munkájáért a kereszténységben megpelengéreztetétek. Hogy sem mint ő miatta uratok a keresztényen gyülekezetet háborgassa, inkább mind tiszt nélkül és szolgálatotok nélkül akart lenni. Ez bizony igaz.“

Egyelőre azonban minden maradt úgy, a mint volt. Beythének még 1593 szept. 2-ről kelt leveléből is azt látjuk, hogy Nádasdy nem hajtotta végre azon szándékát, melylyel a csepregi hitvita végén fenyegetődött, mert nem csak együtt tanácskoztak, hanem mint püspök, az ügyeket tovább is vezette. Arra kéri ugyanis hivatkozott levelében Nádasdy titkárát Szentgyörgyi Gáborot, hogy bizonyos Wolmár nevű egyén részére eszközöljön ki a grófi uradalomban valahol lelkészi vagy tanítói állomást, a hova már egy alkalommal meg is hívták s kéri ezt az Isten dicsőségére való tekintetből és azon fenyegető veszélyek miatt, melyek között az egyház lebeg s megemlíti, hogy ez a Wolmár ugyanaz, kinek beszédét gyűlésükben Szentgyörgyi is hallotta.⁴ Nincs is semmi adatunk arra vonatkozólag, hogy a csepregi hitvitán nyilvánosan kitűnt hitelvi különbség miatt 1595-ig valami olyan kezdeményezés történt volna, mely a Beythétől való elszakadást s külön egyházkerületté alakulást sürgette volna.

¹ Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1903. évf.

² Hoedegus, Isteni igazságra vezérlő kalauz 1613. évi kiadás 350. l.

³ Igaz menség 6. levél.

⁴ Wolmarius ille cuius oratiunculam Vestra Dominato in synodo nostra audiverat. Fabó: Beythe élete 54. l.

Am Reczés János nem hagyta abban a dolgot. Mint Soós János lósi lelkésznek 1595 aug. 21. kelt leveléből kitűnik,¹ jóllehet senki sem bízta meg azzal, hogy az esperesek tudta nélkül gyűlést hívjon össze, mégis Hegyfaluba hívja őket az Egyesség könyvének aláírására; hivatkozik a vépi gyűlésre, melyen úgy határoztak, hogy míg Nádasdy haza nem jön,² addig nem bolygatják ezt a dolgot, mert az is jó keresztényen és az egyességet akarja, nem a szakadást. Ezzel a gyűléssel minden egyenetlenségnek és szakadásnak okozója Reczés lesz, a ki egy coetusból kettőt akar csinálni. De Reczés úgy látszik semmit sem adott ezen figyelmeztetésre, hanem még a vépi gyűlésből egy káromló levelet küldött Beythének, melyre az választ nem irt, hanem csak büneiket számlálta elő és hamis hitükre emlékeztetett, mert azzal tisztelte szerint tartozott.³ Úgy látszik csak élesztette a tüzet azon körülmény, hogy Beythe 1595/1596-ban az egyházak látogatására Reczést kibocsátotta, mert ő ezen alkalmat felhasználta arra, hogy a lelkészekkel aláírassa az Egyesség könyvét. De ez sem ment minden nehézség nélkül, mert ha később aláírták is, a keresztényen szabadság megsértését látták az arra való kényszerítésben. Kincses Pál kőszegi lelkész nyíltan ki is fejezte ezt, 1596 márcz. 11-én Reczéshez küldött levelében:⁴ „Vettem eszemben ellenem felgerjedett haragját kegyelmednek, kinek nem kellene lenni. Mert kész vagyok mindenkor az egyességre és békességre, sőt szolgálatra is, a miben tudok szolgálni kegyelmednek. *A könyv alá való subscribálásra pedig nem kényszeríthet senki,* hanem ha valaki kételkedik bennem, vegye elő az én vallásomat tőlem és kész vagyok előadni Szent Péter mondása szerint (I. Pét. III. 15.): Tisztelem és becsülöm az Úr Önagyságát,⁵ *de Önagysága sem kényszeríthette volna kegyelmedeket, hanem a kibén kételkedett, vetett volna számot vele Önagysága és így a szétszakadás nem lett volna közöttünk.* Mindazonáltal a mit én velem ér kegyelmed, kész vagyok törekedni benne, hogyha egyességnek kell lenni, legyen.“

De a kőszegi lelkész nem egyedül volt, a ki Reczésnek eljárását helytelenítette. Soós János lósi lelkész is vele tartott s 1596. márcz. 18-ról írja neki: „Hirt semmit, jó Pál uram,

¹ Wolmarius ille cuius oratiunculam Vestra Dominato *in synodo nostra audiverat. Fabó:* Beythe élete 55. l.

² A török háborúban volt. *Szalay László:* Magyarország története. 390. lap.

³ Igaz menség 6. levél.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár Fol. Lat. 2077.

⁵ Nádasdyt érti.

nem irhatok, hanem a vislálók ma mennek ki Csepregből visitálni. Először is Andreas Budaeuszhoz mennek, valamint állja meg a sárt. Téthényi Imre¹ és Dániel igen bánják, hogy az irást tették a quaestiók alá, *bizony hogy én is igen piron-gatom őket.*² Meg is nyerte érte az elfogultak kárhoztató ítéletét, de ő ezzel nem sokat törődött, a régi jó békesség helyre állításán munkálkodott tovább is, és adataink vannak rá, hogy az agg Beythével az összeköttetést fentartották, Reczést és párthiveit elitették. Nem ok nélkül veti szemére Kincses Pál Reczésnek, amiért az 1596 évi április 2-ára Kőszegre kitűzött egyházlátogatást nem tartotta meg, hogy beszámítatlan állapotban volt, mikor levelét írta, s másnap az nem jutott eszébe, majd figyelmezteti *ama meszlényi zsinatban végeztetett VI. kánonra, hogyha megegyesülhetnek Isten által, aki minemü helyet érdemel, mindennek olyan adatik,*³ de ha egy vagy két ember aláírt az Egyesség könyvének, ő is aláír. Majd ápr. 10-én azt írja neki,⁴ hogy a köztük levő botránykozgatás, párttítés, mind a két résznek fáj, s az egész országban nincs oly keresztyén, a pópásokat kivéve, a kinek szive ne fájna rajta, de ha meg kell lenni ő aláír, Reczést és Nádasdyt kész külön-külön megkövetni: „még kegyelmetek a mieink, mi még kegyelmeteké vagyunk.“

Nagy világozságot vetne erre a kérdésre az említett meszlényi zsinaton alkotott egyezmény, de fájdalom! ennek határozatait mindeddig nem lehetett feltalálni. Pedig hogy valami egyezményre lépett itt a két fél még pedig a területi viszonyokra és az egyházkormányzásra vonatkozólag oly formán, hogy az Egyesség könyvét elfogadókat Beythe nem látogatja, hanem csak a hasonló hittani állásponton levő esperesek, abból következik, hogy forrásom szerint⁵ az ág. ev. egyházaknak nem volt külön püspöke, de az elszakadt jegyzőkönyvből 1607-ig több esperes és lelkész nevét meg lehet állapítani s a konzisztoriumhoz csupán azon egyházak tartoztak, a melyek Sopron és Vasvármegyében feküdtek, mint a jegyzőkönyvekben levő feljegyzés tanúsítja. A Zala vármegyei egyházak csak később csatoltattak ehhez. A feljegyzés szerint nyilván kitűnik ez az 1630. évi jún. 5. csepregi zsinat leírásából, végül azt mondja: lásd mégis *Concordiam Meszlenia-*

¹ Czenki lelkész.

² Levele a M. Nemzeti Múzeum említett gyűjteményében.

³ *Fabó*: Idézett mű 61. lap közli Kincses Pál eredeti levelét.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár Fol. Lat. 2077.

⁵ *Collectanea ad historiam ecclesiasticam protestantium in Hungaria* című kéziratgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban.

nam Anno 1595. De hogy valóban mit tartalmazott ez, mindaddig nem tudjuk, míg valamely szerencsés kutató ezt a meszlényi egyességet fel nem találja s e nélkül a különválás okait teljesen feltárni nem is lehet.

Azonban nem sokáig maradtak már együtt. Reczés gyűjtötte az aláírókat s nem járt a Beythe gyűlésére. holott ez még mindig az egyesség helyreállításán munkálkodott. Kincses Pálnak az említett meszlényi zsinat ma ismeretlen határozataira való előbbi hivatkozása is e mellett szól. Midőn Beythe 1597. elején Vépre gyűlést hirdetett, Reczés és pártja nem jelent meg azon, hanem Hegyfaluban egy összejövetelt tartottak s arról egy gyalázó, goromba levelet küldtek a vépi zsinatra, melyre Beythéék elhatározták, hogy válaszolnak. De az egyesülés reményét még mindig nem adták fel. Legalább Beythe András esperes 1597 márcz. 6-án kelt, Reczés, Thokoics és Klaszekovics esperesekhez küldött levelének végén erre ismét felhívta őket: „ha sziveitek szerint törekedtek — úgymond — az egyház egységére, ha ezen felül az igazi kegyesség barátai vagytok, jöjjetek a világosságra, ne rejtőztek el, mint eddig. Mert mindenki, a ki rosszat cselekszik, gyűlöli a világosságot és nem jön a világosságra, hogy a maga tettei szembeötlők ne legyenek: jöjjetek azért és jelentek meg. *Im zsinatot hirdettünk folyó márczius hó 18-ára Rohoncra*, tárgyaljunk ott komolyan az egyház dolgáról, megláthatjátok melyiket keressük, jelesen Istenét, kinek dicsősége bizonyára szemeink előtt van, melyért készek vagyunk a tűzhalált és száműzetést elszenvedni. De ti pillanatnyi haszonért megtagadtátok a hitet és megsértettétek a lelkiismeretet. Menjetez a szamaraktól az ökrökhöz, de én nem akarom, hogy ti arra hivatkozzatok *αποσ εφz.* (Ő mondta). Feleljetez a mit akartok. Tudom, hogy ti nem tudtok jól beszélni. De tudjátok meg, hogy sziveiteknek gondolatai nemsokára felfedeztetnek, ha csak megelőzni nem igyekeztek. Az Isten, ha meg akartok térni, térítsen meg titeket, felejtse el a ti vétkeiteket és könyörüljön rajtatok“¹

Ezen rohonczi zsinaton olvashatta fel Beythe azon hitvallását, melyet „*Confessio fidei Nemetujvariensis certis comprehensa articulis 1597*“ cím alatt szoktak említeni, de a melynek ma egy példányát sem ismerjük, de Pázmány említi² s mivel idézetét magyarul közli, csak a czimlap lehetett latin. Ebből azt a kis töredéket, a mit a híres ellenfél megmentett

¹ *Fabó*: Idézett mű 67. lapján közli az eredeti levelet.

² *Kalauz* 1613. évi kiadás.

az enyészettől, im itt átveszem: „A mi magyar kálvinistáink, abban a hitvallásban, melyet a *Beythe István zászlója alatt csatázó prédikátorok* 1597 nyomtatának Németújvárbán, megvallják, hogy: a szentlélek mindörökké származik az atyától és a fiútól (1. Articulus).¹ Közönségesen azért vagy kívánság, vagy gondolat, vagy cselekedet legyen, Isten előtt elvetett dolognak, örök halálra kötelezőnek mondja az írás, ha az Isten, az ő fia érdeméért meg nem bocsátja (7. Articulus).² Az igazság, sem a törvénynek teljesítéséből, melyre egy ember sem elég, sem valaki jámborságából, a mely Istennél nem kellemetes, mert tökéletlen, nem adatik. (9. Articulus).³ A bűnnek érdeme, vagy jutalma, vagy nagy, vagy kicsiny a a halál.⁴ De az Uristen szerető fiának érdemes voltából mindeneket kegyelmébe fogad, üdvözít, örök élettől ajándékozik, minden érdemnek és jó cselekedetnek kivüle. (10. Articulus).⁵ Ajándékon az Uristen minden embert kegyelmébe fogad és üdvözít, minden érdem, vagy cselekedet nélkül. (14. Articulus).⁶

De ugyanezen évben egy körülmény nagyon elmérgesítette a kisebbséget, mely az elvek feletti harczot a személyeskedés terére vitte át. Értem azon „bakkbüzü fűzfa verseket“, melyek *Encomium ubiquisticum* czim alatt szintén 1597-ben Németújváron adattak ki, melynek példányaiból ugyan ma egy sem ismeretes, de Pázmány közli belőle a Thokoics György, Politorisz János, Fitos Lénárt sárvári, Hegyfalvi Miklós, Kevi Dániel, Klaszekovics István, Benkóczi Mihály és Budai Andrásról irtakat. Mindenki azt hitte, még Pázmány is azt hirdette később is, hogy a gúnyverset Beythe István írta. A gyanút és egyszersmind vádat, már az Igaz menség visszautasítja.⁸ „Komédiátokat nem ő írta, sem ő hírével nem költ, hanem csak a ki igaz azt írta, nem kellett néki a gyermeki játék.“ Pázmány Kalauzának főiskolai könyvtárunkban levő példányába, egykorú kéz ezt írta a versek mellé: „Ezek a személyek lutheránus prédikátorok voltak, de ezekért a versekért mikor haragudván kívánnák, hogy fejükre rakja ezen hamis híreket, magát a püspök menté, hogy nem az ő versei, a mint hogy nem is azok voltak, hanem Beythe Andrásé, kiért ötet elfogván, vissza kelle hazudni verseit és meg kellett sírva mindezeket a személyeket követni, mely követésben

¹ *Kalauz* 1613. évi kiadás 387. l.

² ³ Ugyanott: 203. l.

⁴ ⁵ ⁶ Ugyanott: 204., 212. l.

⁷ Ugyanott: 221. l.

⁸ 6. levél.

némely lutheránus urak is voltak jelen.“ Erre vonatkozólag írja Nádasdy 1597 decz. 19. Reczés és Thokoics espereseknek, hogy válaszoljanak Beythe azon levelére, melyben nem az ellenkező hitczikkekről való kegyes és barátságos beszélgetésre, hanem a czivakodások és gáncsolódások elhárítására ajánlja magát.¹ Még 1597 jan. 25-diki levelében is arra kéri Beythe Nádasdyt, hogy állítsa helyre az egyház feldúlt békéjét; a szakadásnak nem ő, hanem a dicsvágó Reczés az oka,² de annyira elmérgeződött már ez a kérdés, különösen a személyeskedések miatt, hogy a jobb érzésűek által forrón ohajtott békességet többé helyreállítani nem lehetett.

A helyett ugyanis, hogy Beythe András esperes előbb említett meghívására a rohonczi gyűlésre elmentek volna, kiadták 1598-ban a Formula Concordiae magyar fordítását,³ s annak előszavában meggyalázták az egyházak nagy többsége által még mindig tisztelt püspököt, a ki ugyan már 1595-ben lemondott tisztségéről, de lemondását nem fogadták el. Nádasdy még 1598-ban is püspöknek czimezi őt. De mivel látta Beythe, hogy az Egyesség könyvét aláírókkal az egyházi közösséget fentartani nem lehet, sem azt nem akadályozhatja meg, hogy ki ne váljanak s külön ne szervezkedjenek, előbb említett levelében önérzettel tudatja a gróffal, hogy ő ugyan mindig a békességre törekedett, egyháza érdekében minden kötelességét pontosan teljesítette s bizonyára többet tett az egyház közjavanak előmozdítására, úgy az iskolában való tanításával, mint az Isten anyaszentegyházában való igehirdetésével, mint ellenfelei: de vitatkozni többé hozzájuk nem megy, mert támadó fél és bíró egy személyben senki nem lehet. Belenyugszik tehát az elkerülhetlenbe: útjukra bocsátá, a kiket tartóztatni nem lehetett.⁴

Reczés és pártja hozzáfogott a szervezkedéshez. Az 1598-ban Keresztúron kinyomott Egyesség könyve záradékaul kinyomtatott azoknak névsorát, a kik azt még 1596-ban aláírták. Számuk elég tekintélyes, 78-ra megy,⁵ de a 18-dik

¹ Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár Fol. Lat. 2077.

² *Fabó*: Id. mű: 70. l.

³ Teljes czime: Summája azoknak az articulusoknak, kikről vetekeések támadtanak az Augustana Confession való tanítók között és a kik ez következő írásban, mely az egyességnek könyvéből magyar nyelven irattatott Isten ígéjének tanítása szerint és a hitnek egyenlő folyása szerint isteni félelemmel megmagyaráztattanak. Keresztúr 1598. Egyetlen példánya a kassai püspök könyvtárában.

⁴ A Nádasdyhoz írt levelet közölte *Fabó*: I. mű 69—71. l.

⁵ *Sequitur Nomina eorum, qui Libro Concordiae, in eodemque contentae huic Epitomae, praemisso solenni iuramento Anno 1596. sub-*

helyen aláírt Soós János lósi lelkész 1598 aug. 25. leveléből látjuk, hogy voltak köztük, a kik Beythével még mindig fentartották az összeköttetést, s az óhajtott egység létrejövételén munkálkodtak, éppen azért fakad ki Reczés ellen, hogy azzal rágalmazza, miért ment be Meszlénybe a Beythe gyűlésébe s kéri esperesét Klaszekovics Istvánt, hogy intse meg ő kegyelmét, hagyjon békét a sok zürzavarnak, maradjunk meg az atyafiúi szeretetben, legyen az egységnek lelke nálunk, ne háborogjunk, ne kisebbsítsük egymást semmi dologban.¹ Azon körülmény, hogy Beythe fia András is aláírta az egységi formulát, a Soós János panaszával együtt elég bizonyíték arra, hogy még mindig reményelték az egyesülést. Ám Reczésék nem engedtek. 1598-ban Agendájukat is kiadták² s hogy még azon törvényekkel se kelljen élniök, melyeket Beythe hirdetett ki, még ez évben egy külön törvénykönyvet is szerkesztettek,³ s tán ha Reczés 1599. decz. 13-án meg

scípserunt: *Joannes Reczés senior, Georgius Tokoitech senior, Stephanus Klaszekovith senior, Leonhardus (Samarjai) Vidos senior, Georgius Muraközi, Ambrozius Jazkai, Gregorius Károli, Emericus Pápai, Andreas Budaeus, Georgius Kosztolani, Matthias Musith, Joannes Perich, Joannes Ruber, Stephanus Kelemenovics, Emericus Théténi, Daniel Théténi, Gregorius Pithyraeus, Joannes Soos, Joachimus Styber, Michael Benkőezi, Georgius Szentgyörgyvölgyi, Joannes Kreuterer, Joannes Algerus, Joannes Scharlapaur, Andreas Czeke, Georgius Lynduxus, Joannes Dyanovics, Benedictus Pyrus, Nicolaus Livbetics, Stephanus Comarinus, Matthaues Kenézi, Ambrozius Polyányi, Joannes Szeremlyéni, Joannes Kóla, Joannes Somogyi, Joannes Körmendi, Martinus Gazdagh, Andreas Rőjtöki, Emericus Pápai, Joannes Csepregius, Stephanus Körmendi, Basilius Frank, Matthias Letenye-Szentgyörgyi, Petrus Pápai, Michael Ruzsa, Lucas Transylvanus, Ambrosius Samariai, Vitus Altenmarkter, Adamus Metzlerus, Joannes Cziczak, Antonius Iványi, Michael Partos, Franciscus Szennyesi, Gregorius Ságodi, Paulus Hegedűs, Michael F. Kereszturi, Joannes Fóris, Jacobus Talabér, Caspar Belechich, Stephanus Berdóczi, Georgius Cscbenics, Nicolaus Jagodics, Michael Zvonarics, Martinus Reczius, Stephanus Csepreginus, Laurentius Stenackerus, Georgius Szentmiklósi, Basilius Tömpör, Christophorus Felxerus, Joannes Mallo, Stephanus Magyarinus, Basilius Küszögípus, Nicolaus Anchneforeus, Andreas Beythe de Kő, Gregorius Miskolczy, Ambrosius Hegyi Szerdahelinus, Matteus Végh Baraniai, Petrus Komari. Dr. Récesey Victor szívességéből.*

¹ Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár Fol. Lat. 2077.

² Agenda, azaz szentegyházi cselekedeteknek, avagy szentségeknék és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja. Keresztúr 1598.

³ Címe: *Canones azaz, az egyházi szolgáknak életének, tisztinek és tisztességes magok tartásának regulái.* Irattattak a Sopron vármegye-beli eklézsiák senioritul Isten tisztességére és az anyaszentegyháznak s abban való tanítóknak épületekre I. Timóth. 3. Anno 1598. Közölte: *Mokos Gyula* a Prot. Szemle 1891. évf. és külön füzetben 1892-ben.

nem hal,¹ püspökké is választatja magát, melyre az Igaz mentesség szerint mindig vágyott, s bár vannak rá adataink, hogy Beythe életében Reczés, Tokoics, Klaszekovics esperesek látogatták az egyházakat,² de püspököt nem választottak.

Míg az Egyesség könyvének betűjére esküdő fél szervezkedését így nyomról-nyomra követhetjük, Beythéről és pártfeleiről alig tudunk valamit. Nekik nem kellett szervezkedni, megmaradtak a maguk határaiban. Kanizsai Pálfi János feljegyzéséből tudjuk csak, hogy még Beythe idejében öt esperese, tehát ugyanannyi egyházmegyéje volt a dunántúli református egyházkerületnek, kiket névszerint is felemlít:³ Alsólendvai Péter vépi, Beythe Imre körmendi, atyja halála után németujvári, Perlaki Márton a Szent-György mellett levő vizlendvai, Nagy Gáspár veszprémi és Soós János kiskomáromi lelkészek. Valószínűnek tartom hogy Beythe Imrét az 1599-ben meghalt⁴ Beythe András helyébe választották esperessé. Élükön volt az agg püspök, kiről Kanizsai püspökké választásakor mondott beszédében így emlékezik meg:⁵ midőn 1612 jún. 16-án Pápára jött, ezen idő körül történt, hogy a halhatatlan emlékezetű aggastyán, az evangéliomi igazságnak serény és mindhalálig tántorithatatlan bajnoka, Beythe István, a dunántúli egyházaknak püspöke, neki a németujvári egyházban egy közbevetéssel előde, *teljes huszonhat esztendeig folytonosan teljesített püspöki hivatala*, a Krisztusért való megszámlálhatatlan munka, kimerítő fáradtság s bajvívás után, a harcz és küzdelem teréről elhivatott, és mennyei karddal ajándékozott meg 1612 május 3-án. Halála után választottak külön református és ágostai hitvallásu püspököt Dunántul.

Thury Etele.

¹ A dunántúli ref. egyházkerületnek az esztergomi hercegeprimási főegyházmegyei könyvtárban levő eredeti jegyzőkönyvéből.

² Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár Fol. Hung. 206.

³ A dunántúli ref. egyházkerület régi jegyzőkönyvéből.

⁴ Ugyanott.

⁵ Ugyanott.

XI.

A soproni vándorgyűlés krónikája.

Társulatunk IX-ik vándorgyűlését Sopron kérte és fogadta kebelében f. évi szeptember 26—28-ik napjain. Eredetileg a soproni ág. hitv. evang. egyházközség elnöksége hívott meg Brunner János esperes-lelkész és dr. Démy Lajos felügyelő által a Társaság elnökségéhez küldött szép levélben. De aztán a város is csatlakozott a meghíváshoz, részt vett Társaságunk fogadásában, üdvözlésében és ellátásában.

A gyűlés előkészítését és rendezését a Társaság titkáranak közreműködésével a soproni rendező-bizottság végezte, melynek dr. Démy Lajos felügyelő volt az elnöke és Payr Sándor theol. tanár a fáradhatatlan jegyzője. A Társaság vezetőségével és tagjaival Payr Sándor jegyző közvetítette az érintkezést. A gyűlés idejét a soproni rendezőség kértére az eddigi gyakorlat szerint a társulat elnöksége határozta szeptember 26 s köv. napjaira, az ülések helyét és idejét a soproni rendezőség állapította meg; a közgyűlés, diszülés és felolvasó-ülés tárgysorozatát a Társulat vezetősége, a vallásos est és az Istentisztelet tárgysorozatát és rendjét a soproni rendezőség állította össze; az üléseken közreműködőket a Társulat titkára, a vallásos est soproni közreműködőit a soproni rendezőség kérte föl. Az előkészítés többi teendője ekként oszlott meg a vezetőség és a rendezőség között. A Társulat vezetősége kedvezményes vasúti jegyeket eszközölt ki a Magyar Államvasutak, a Déli Vaspálya-Társaság és a Győr-sopron-ebenfurti Vasút igazgatóságánál s a kapott igazolványokat a szükséges aláírással és pecséttel ellátva augusztus végeig a soproni rendezőség rendelkezésére bocsátotta. A soproni rendezőség pedig még július hó elején nyomtatott kártyát küldött a Társulat pártfogó, alapító és rendes tagjainak (a pártoló és segítő tagok

nem tagjai a közgyűlésnek, de kollektív meghívást a hírlapok útján kapnak és vendégeként szívesen láttatnak) s azon felkérte őket, írja meg kiki a rendező bizottságnak Payr Sándor jegyzőhöz, hogy részt vesz-e a vándorgyűlésen, vendéglőben vagy magánháznál kíván elszállásoltatni, részt vesz-e a közebéden s elmegy-e a tervezett kirándulásokra? Az augusztus közepéig beérkezett válaszok alapján a soproni rendezőség egy csinos füzetbe foglalta össze a IX. vándorgyűlésre vonatkozó összes tudnivalókat. Benne volt ebben a *Tájékoztatóban* az érkezés pillanatától a gyűlések lefolyásáig időrendi sorban minden tudnivaló. A vendégek fogadása, a közgyűlés, a vallásos est (részletes tárgysorozattal), az ismerkedési est, az Istentisztelet, a diszülés, a közebéd, a felolvasó ülés és Fraknóra, illetve Semmeringre való kirándulás; továbbá tömör leírásban a soproni látnivalók; végül a jelentkezett tagok névsora és szállásjegyzéke. Ezt a 31 lapra terjedő füzetet a gyűlés előtt tíz nappal a vasuti igazolványokkal együtt megküldte a soproni rendezőség mindazoknak, a kik a gyűlésre jelentkeztek. Ennek a kis füzetnek rendkívül nagy hasznát vették a Sopronban megjelent tagok, mert a legkisebb dologra nézve is pontos tájékozást nyújtott; ennek a gondos előkészítésnek és rendezésnek tulajdonítható, hogy mind a fogadtatás, bevonulás, elszállásolás, közebéd, mind az egyes ülések, a vallásos est és az Istentisztelet mintaszerű rendben, szépen folyt le.

A társulati tagok túlnyomó része reggel 8 óra 50 perczkor indult Budapestről Győrön át szept. 26-án s 2 óra 53 perczkor érkezett Sopronba; azok is, a kik Budapestről a 7 órai vonattal indultak, Győrben bevárták a többieket és együtt értek Sopronba. Ekkor jöttek Hegedüs Sándor v. elnök a nejevel, Antal Gábor és Zsilinszky Mihály alelnökök. Baksay Sándor püspök a nejevel, Gyurácz Ferencz püspök, Ihász Lajos felügyelő, Szóts Farkas titkár; Hegedüs István, Antal Géza, Kenessey Béla, Masznyik Endre, Petri Elek, Raffay Sándor, Stromp László stb. választmányi tagok; Deák Lajos a feleségével, Ádám Kálmán a leányával, Földváry László, Balthazár Dezső, Benkő István, Biberauer Rikárd, Bocsor Lajos, Csekey István, Csizmadia Lajos, Demjén Márton, Fábian János, Fleischer Gyula, Forgács Gyula, Fülöp József, Franz Vilmos, Gecsei Péter, P. Horváth Zoltán, Kapi Béla és neje, Kádár Lajos, Kálmán Lajos, Kiss József, Kiss Károly, Koréh Endre, Kovács Emil, M. Kovács Gábor, Lengyel Imre, Lévey Lajos, Marton Lajos, Miklós Géza, Molnár Sándor, Nagy Zsigmond, B. Pap István, Páll Károly, Rajner Gyula, Róka Lajos és

neje, Sarkadi Nagy Imre, Soltész László, Somogyi Lajos, Sörös Béla, Sütő Kálmán, id. Szekeres Mihály, ifj. Szekeres Mihály, Székely József, Szundy Károly, Szűcs Kálmán, Tatay Lajos, Thury Etele, Urházy Lajos, Varga Gyula, Vargha József, Vargha László, Webster Jakab, stb. Zelenka Pál püspök már szept. 25-én és a sopronvidéki evang. lelkészek, valamint a Déli Vasúton jött vendégek 26-án pár órával később érkeztek. Már az utazás közben is, de a kiszállásnál még inkább látszott, hogy a soproni gyűlés nem lesz olyan népes, mint az előző évi gyűlések voltak. Különösen kevesen jöttek el a tiszáninneri, az erdélyi és a tiszántúli egyházkerületből: a tiszáninnerieket az egyházkerületi gyűlés, a tiszántúliakat és erdélyieket valószínűleg a nagy távolság tartotta távol. Némelyek a sopronkörnyéki társulati tagok érdeklődésével sem voltak megelégedve.

Sopronban a város czimereivel és apró nemzeti lobogókkal díszített állomásnál Brunner János soproni esperes-lelkész és kartársai: Zábrák Dénes és Menyhárd Frigyes, továbbá dr. Démy Lajos egyházközségi és esperességi felügyelő, dr. Töpler Kálmán soproni polgármester, az egyházi és városi tanács több tagja s nagy közönség várták és fogadták az érkező vendégeket. A meleghangú, szívélyes üdvözlöt dr. *Démy* Lajos felügyelő intézte a Társasághoz, illetve az elnökséghez, a mire *Hegedüs* Sándor v. elnök válaszolt. Megköszönte a szíves fogadtatást, kiemelte, hogy „már is a legjobban érezzük és találjuk magunkat, hát még akkor, ha majd a munkásságból is kiveszszük részünket, mert az evangyéliumi protestánsoknak ereje éppen a közös célra irányuló hasznos munkásságban van“. Az üdvözlő és köszönő szavak elhangzása után a jelvénynyel ellátott rendezők figyelmes és udvarias utasítása szerint a vendégek díszes magánfogatokra és bérkocsikra helyezkedve, hosszú sorban szép látványosságot keltően vonultak be az itt-ott fellobogózott házak között a kijelölt szállásukra, magánházakba is, de legnagyobb részt szállóházakba.

Délután 5 órakor volt az első ülés, a társulati *közgyűlés*, az evang. liczeum tágas tornatermében, melyet kellően megtöltöttek a megjelent társulati tagok. Az ülést néhány szóval *Hegedüs* Sándor v. elnök nyitotta meg s az alakulás és a bejelentések hamaros megtörténte után tárgysorozat előtt *Gyurátz* Ferencz püspök üdvözölte a Társaságot a dunántúli evang. egyházkerület és a soproni főiskola nevében. Az ékes szavakba foglalt meleg szívből fakadt üdvözlöt azt kívánta, hogy az Irodalmi Társaság, minden akadályokon diadalmaskodva, a

még tapasztalható közöny jegét felolvasztva, sikeresen terjeszse népünk körében az evangéliumi keresztyén műveltséget, egyen-esse egyházaink között a testvériség útját, virágoztassa a lelki és nemzeti szabadság kertjét; az elnökséget pedig, mint lelkes vezért és munkás táborkarát áldja meg és igen-igen sokáig éltesse a nagykegyelmű Isten. A lelkes üdvözetlet Hegedüs Sándor elnök hasonló melegséggel köszönte meg, főleg azt hangsúlyozva, hogy a dunántúli püspök az egyházkerület és a nagyhirű főiskola szívélyes üdvözetlével felbuzdította a Társaság lelkesedését, megszentelte a célt, melyet az maga elé tűzött.

Ezután dr. *Balthazár* Dezső hajdúszoboszlói esperes-lelkész emelt szót és tömör kis beszédben ünnepélyesen meghívta a Társaságot, hogy a jövő esztendőben Hajdúböszörményben, a hajdúk e nevezetes városában, tartsa a vándorgyűlést; előre is jelzi, hogy külső és fényes látványosságot nem ígérhet, de ígér igazi magyaros, meleg vendégszeretetet és lélekemelő ünnepséget, mint az egyházunkra és hazánkra oly jelentőség-teljes 1606-iki bécsi békének 300 százados megünnepelését, s Bocskay István, a szabadság e nagy bajnoka emléksobrának ünnepélyes leleplezését. *Balthazár* szíves meghívását *Kálmán* Lajos főgondnok is támogatta és Böszörmény város nevében megismételte. *Hegedüs* Sándor v. elnök meghatottan mondott köszönetet a szíves meghívásért és a közgyűlés egyértelmű helyeslésétől kísérve határozatilag kimondotta, hogy a Társaság X. vándorgyűlése 1906-ban Hajdúböszörményben fog megtartani.

Ezek után az előzmények után napirendre tért a közgyűlés, a titkári jelentés fonalán tartva tanácskozását és hozva meg határozatait, melyekről a közgyűlési jegyzőkönyv más helyen ad számot. Krónikás itt az általános hangulatra vonatkozólag csak két leverő mozzanatot emel ki. Először azt, hogy a számvizsgálati jelentés kapcsán ismét élesen feljajdult a régi panasz, hogy a Társaság tagjainak jelentékeny része rendszeresen és következetesen nem fizeti tagdíjait s e miatt a hátralék csaknem annyira növekedett, mint a társulatnak egy egész évi jövedelme. Ez a 14.000 korona tagdíjhátralék valóságos rákfenéje a különben is korlátolt anyagi erejű Társaságnak, mely a mostani szigorú határozatával egy kicsit segíthet ugyan ezen a szervi baján, de a fődolog az, hogy kiki tegye meg a maga kötelességét s ne várja, hogy alapszabálylyal, pörrel legyen kénytelen dolgozni egy, az önkéntesség elvén szervezkedett szabad társulat. Másik leverő mozzanat a Társaság életében a népszerű kiadványok terjesztése körül

tapasztalható lankadás, a melyet két tény bizonyít. Egyik, hogy Koszorú-füzeteink keletűsége csökken; másik, hogy az eddigi terjesztők közül többen visszaléptek a terjesztéstől. A vezetőség már a múlt évben észlelte ezt a bajt és elhárítása végett egyfelől kedvezőbbé tette az elárusítók százalékát, másfelől újabb egyházhathatósági megkereséssel kívánja fokozni a terjesztés buzgóságát és növelni a terjesztők számát. Mindez jó és helyes dolog; de az ügy sikere a lelkipásztorok, tanítók és egyháztagnak önkéntes buzgóságán fordul meg: azon, hogy a vallásos iratok terjesztését pásztori hivatásának tekintse a lelkész, keresztyén missziójának tartsa az igazi egyháztagnak. Mert a míg egyetemessé nem válik ez a meggyőződés; a míg úgy nem járunk el, mint a mozgékony baptisták, a buzgóbb r. katolikusok vagy a Londoni vallásos iratokat terjesztő társaság lelkes emberei; a míg az egyházas tevékenység nélkülözhetetlen fegyverének, a papi szolgálat modern kiegészítőjének nem tekintjük a nyomtatott ige terjesztését: addig a M. P. I. Társulat irodalmi és társadalmi igehirdetése teljességgel nem fog nagyobb lendületet venni. Ezt kell a szívére venni a magyar protestantizmus és az Irod. Társaság minden barátjának!

A titkári jelentés gyors letárgyalása után a választásokra került a sor. Ismét lelkészelnököket kellett választanunk, mert a tavaly elnökké választott Zelenka Pál püspök levélben is lemondott s most a lemondását élő szóval is megismételte a közgyűlés előtt. Sajátságos, hogy a lelkészelnöki tiszttől mennyire fáznak ág. h. evangélikus püspökeink!

Közgyűlés után *vallásos estre* az ág. h. evang. templomba siettek a közgyűlés tagjai. A 118 éves, diszes, fűtéssel is ellátott nagy templom már telidesteli volt közönséggel, de a Társaság tagjai számára a rendezőség vagy kétszáz ülőhelyet fenntartott. Nagy érdeklődéssel mentünk a vallásos estre, mely első kísérlet a Társaság vándorgyűlési keretében. S a kísérlet fényesen bevált. Igaz, hogy Sopron zeneileg is magas műveltségű közönsége Társaságunk összejövetelei közül a művészi elemekben is gazdag vallásos est iránt tanúsított a legnagyobb érdeklődést. Az est a következő tárgysorozat szerint folyt le:

1. Bach J. S.: *Praeludium és fuga*, h-mollban. Orgonán előadta: Altdörfer Viktor, zeneművész. 2. *Kezdő imádság* Gyurácz Ferencz dunántúli ág. h. evang. püspöktől. 3. Bach J. S.: a) *Jöjj el, halál, jöjj pihenés*. b) *Jer keresztyén hávek*. Egyházi énekek egyes karra. Énekelte: a gyülekezeti énekkar. 4. *Alkalmi beszéd* Kenessey Béla, kolozsvári ev. ref.

theologiai igazgatótól. 5. a) Hiller F.: *Ima*. b) Mendelssohn F.: *Aria* a „Paulus“ cz. oratoriumból. Orgonakisérettel énekelte Wagner Róza úrhölgy. 6. *Vallásos költemények*. Írta és felolvasta: Sántha Károly sárszentlőrinczi ág. h. evang. lelkész. 7. Haydn J.: *Ima*, vegyeskarra. Énekelte a gyülekezeti énekkar. 8. *Záró imádság* Brunner János, soproni espereslelkésztől. 9. *Gyülekezeti közének*. 10. Fährmann H.: *Erős vár a mi Istenünk*. Fantázia és kettős fuga. Orgonán előadta: Altdörfer Viktor, zeneművész. — Ez a gazdag tárgysorozat a pompás kivitel által mély benyomást tett a jelenvoltakra. A magas színvonalú ének- és zenerészek elbájolták a közönséget. A szép imádságok, *Kenessey* Béla hatalmas beszéde, *Sántha* Károly vallásos és hazafias költeményei építőleg, termékenyítőleg, főlemelőleg hatottak lelkeinkre. Mindenki megelégedve, áhítatba merülve távozott a felejthetetlenül szép estéről és készséggel adakozott a dumántúli evang. zeneegyesület céljára.

A vallásos est után ismerkedésre gyűltünk össze a Kaszinó nagytermébe, a hol azonban, a mint rendszeren szokott, az ismerősök együvé ülve, előbb jóízűen étkeztek, azután a nap gazdag benyomásai fölött elmélkedtek. Szorosan vett ismerkedés aránylag kevés volt. Éjfél felé járt az idő, a mikor a különben kedélyes összejövetelről szállásainkra haza széledtünk.

Másnap reggel ismét az evangélikus templomban a hálaadó *Istentiszteleten* találkoztunk, de valamivel kevesebben, mint a vallásos estén. A soproni vendégek és érdeklődők voltak kevesebb számmal. A hatalmas gyülekezeti ének után *Antal* Gábor püspök mondta el Istennek hálaadó és további segedelméért könyörgő imádságát, majd újabb ének után *Zábrák* Dénes soproni lelkész magas szárnyalású, nagy szónoki erővel előadott hatalmas alkalmi prédikációt, mely tartalmi és alaki szépségeivel egyaránt lebilincselte a hallgatóság figyelmét. A remek énekkar gyönyörű éneke s a közönség adakozása zárta be a lélekemelő Istentiszteletet. Az adakozásból szép kis összeg gyűlt a Társaság Károli alapjára.

Istentisztelet után Brunner János esperes vezetése alatt a soproni egyház egyháztörténeti nevezetességeit tekintette meg a Társaság egy része. Az egyház nagyértékű egyházi szerei valóságos műkincsek. Az elemi iskola disztermében a soproni egyház történeti nevezetességű lelkészeinek és felügyelőinek szép arczképgyűjteményében gyönyörködhetett a szemlélő. A belváros egyik utcájában az Eggenberg-házban kegyelettel tekintettük meg azt a most is épen meglévő, jó karban tartott erkélyszószéket, a melyről a hírneves *Lang* lelkész nap-nap után prédikált az udvaron összegyűlt soproni és vidéki híveknek, a

kiktől I. Lipót idejében templomaikat erőszakkal elfoglalta a császári abszolutizmussal szövetkezett ellenreformáció. Másik utczában most is látható az a ház (jelenleg az Ihász-család tulajdona), a melyben az 1681. évi híres soproni országgyűlést tartották. E történeti emlékek fölött elmerengve mentünk föl a Kaszinó nagytermébe, a hol délelőtt 11 órára a *díszülés* volt kitzúve.

Előkelő és diszes közönség előtt nyitotta meg *Hegelüs* Sándor v. elnök a társulati tagok és soproni vendégek által szépen látogatott díszülést. Az elnöki rövid üdvözlés után dr. *Töpler* Kálmán Sopron város polgármestere emelkedett szó-lásra és a következő szép beszéddel üdvözölte a Társaságot: „Nagyméltóságú és Főtisztelendő Elnökség! Sopron szab. kir. város közönsége nevében a legszívesebben üdvözlöm a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot. Nagy örömünkre szolgál, hogy a testvéri szeretetben egyesült két protestáns egyháznak vezetőit és buzgó tagjait oly szép számban köszönhetjük szerény falaink között.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság nemes feladata a vallásosság ébresztése, a jó erkölcsök szilárdítása és a közmívelődés emelése. Magasztos hivatásában helyes tapintattal a népszerűség biztos útjain halad. Nem zárkózik el büszkén bevehetetlen fellegrákokba. Buzgó tevékenységében kiszáll az ország minden vidékére. Nagy megtiszteltetés reánk nézve, hogy vándor-ülései sorozatában hozzánk is ellátogatott. Ennek a szerencsének most vagyunk első ízben részesei. Ebből az alkalomból a legbensőbb fogadtatásban részesítjük. Keblünk mélyéből óhajtjuk, hogy a most füződő kapcsok legyenek biztosítékai az állandó barátságoknak és benső szövetségnek.

Sopronban a protestantizmusnak nagy multja van. Ág. hitv. evang. egyházközsége egyike a legrégebb gyülekezeteknek Magyarországon. Tiszteletet gerjesztő történetében derű és ború gyakran váltakoztak. Midőn a protestantizmusra az egész országban sötét alkony borult, Sopronban sohasem szűnt meg a reménység szikrája pislogni. A kitartás ismét lánggra lobbantotta. A meggyőződés fáklyája újból kigyulladt. Világossága és melegsége bőségesen árasztja áldását a hűséges hívőkre.

Kedvező és kedvezőtlen sorsukban a helybeli protestánsok mindig megőrizték békeszeretetüket. Másvallású polgártársaik ezt türelmességgel és szeretettel viszonozták. Testvérharcz nem dúlt falaink között. A kölcsönös tisztelet sohasem szűnt meg. A város összes polgárságát ma is a legjobb egyetértés tartja össze. A most lezajló fényes napok is igazolják a békés egybehangzást. Ez a közszellem jogosít fel engem a

legszívesebb köszöntésre. Minden soproninak őszinte szívéből fakad üdvözetem. Boldog vagyok, hogy mint e város polgármestere kifejezője lehetek ennek az egységes érzésnek és mondhatom a legforróbb Isten hozottat!

A zajos tetszéssel fogadott beszéd után dr. *Démy Lajos* esperességi és egyházközségi felügyelő üdvözölte a Társaságot, következő lelkes szavakkal:

„Nagyméltóságú és Főtisztelendő Elnökség, Mélyen Tisztelt Diszülés! A felső-soproni ág. hitv. evang. egyházmegye, és a soproni ev. hitközség nevében igaz őszinte örömmel, szívem mélyéből fakadó meleg érzelmekkel üdvözlöm a Magyar Prot. Irod. Társaság mélyen tisztelt tagjait, a magyarhoni protestantizmusnak vezérferfiait, egyúttal nagy köszönetűinknek, meleg hálaútnak adok kifejezést azon nagy kitüntetésért, hogy a Társaság ez idei vándorgyűlését városunkban tartja és hogy tisztelt tagjai ily nagy és diszes számban megjelenésükkel megtiszteltek.

A soproni evang. hitközség, mint hazánk egyik legelső és legrégebb gyülekezete, évszázados súlyos küzdelmek, nehéz politikai és geográfiai viszonyok között erős védbástyája volt a magyar protestantizmusnak, a tiszta evang. hitnek: és mégis, ha végiglapozzuk ezen ősrégi, fényes múltú gyülekezetnek igen érdekes történetét, még utólag is aggódva látjuk, mily közel állott a gyülekezet nem egy izben a végveszélyhez, a hatalomnak, az ellenségek kérlelhetetlen erejének nyomása és erőszaka folytán a végleges megsemmisüléshez.

Örömmel látjuk, hogy mindig sikerült mégis a gyülekezet ellentállási erejének, hitbuzgóságának és kitartásának Isten segítségével a megsemmisülést elkerülni, a gyülekezetet és ezzel együtt a szomszédos még máig is virágzó számos falusi gyülekezeteket a protestantizmusnak megmenteni.

A mai modern világban, a midőn nem annyira külső fegyveres ellenségekkel, külérőszakkal kell küzdenünk, a mi gyülekezetünkben is, mint mindenhol másutt, egyházi életünknek más, nem kevésbé veszélyes, nem kevésbé ártalmas ellenségei támadnak az álmiveltségben, az álfelvilágosodásban, a hitetlenségben és a vallás és egyház iránti közönynek terjedése által. Ezen, a modern kor szülte ellenségek és veszélyek ellen más fegyverekkel is kell küzdenünk; a tudomány, az irodalom útján, az igazi műveltségnek, a protestáns szellemnek a tiszta evangyéliumi igazságnak, a keresztyén felebaráti szeretetnek fejlesztése és terjesztése által. Az igazán művelt ember nem lehet hitetlen, az evangyéliumi igazság a maga egyszerűségében, a maga isteni tisztaságában legyőz minden álművelt-

séget, minden tudományoskodó okoskodást és elementáris, kényszerítő erővel rávezet minden gondolkodó embert az emberi gyarlóságnak felismerésére és így a hitre, az Istenben való bizalomra; és mivel a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak az igazi műveltség, a tiszta protestáns szellem és az evangélikus igazságnak terjesztése képezi egyik főfeladatát, kérjük hathatós támogatását.

De még egy másik nehéz munkánkban is kérjük a Magyar Prot. Irod. Társaságnak segítségét, bölcs tanácsát. Egyházmegyénk minden gyülekezete, soproni gyülekezetiünknek igen számos tagja idegenajkú, néme nyelvű. Évszázadok óta a német nyelv volt itt az uralkodó, úgy a kerületben, mint az egyházi életben; a mi évszázadok óta fennállott, mély gyökereket vert, azt nem lehet egy pár évtized alatt megváltoztatni. Lassan és nehezen terjed, különösen a falusi gyülekezetekben, a magyar nyelv ismerete és használata, ámbar a legjobb akarat, a legbecsületesebb szándék megvan mindenütt, de a viszonyok, a körülmények, az évszázados szokás erősebb a jó akaratnál. És mivel a Magyar Prot. Irod. Társaságnak második főfeladata a magyar nyelvnek, a magyar nemzeti műveltségnek és kulturának fejlesztése, e téren is kérjük nagybecsű hathatós támogatását, segítségét, bölcs tanácsát.

Ily érzelmekkel üdvözljük újra a Magyar Prot. Irod. Társaságot, mondunk hálát szíves megjelenéséért. Kérjük az Isten áldását működésére“.

A felügyelő lelkes beszédét is nagy tetszéssel, zajos éljenzéssel és tapssal fogadta a diszes közönség.

Az üdvözlő beszédekre *Hegedűs Sándor* vil. elnök tolmácsolta a Társaság köszönetét s egyben rátért elnöki megnyitó beszédére, melyet az Évkönyv más helyén egész terjedelmében közlünk. A közönség mindvégig nagy figyelemmel hallgatta, többször helyesléssel kísérte, a végén zajosan megtapsolta a szépen előadott és tartalmas beszédet.

Az elnöki megnyitó elhangzása után *Zsilinszky Mihály* társulati elnök tartott felolvasást. Tárnya kissé kényes természetű volt: arról szólott, hogy a protestantizmus hazánkban nem hódít, hanem inkább fogy és gyengül. Ellenszerűl az intenzívebb egyházi tevékenységet, az 1848. évi XX. t.-cz. végrehajtását, az egy-gyermekrendszer elleni küzdelmet és különösen azt ajánlja, hogy az egyház vegyen tevékenyebb részt a kort mozgó szociális mozgalmakban. Ez legyen irányítója e Társaság működésének is.

Szöts Farkas társulati titkár arról beszélt, hogy mit tett eddig a M. P. I. T. a vallástudomány művelése, az egyház-

történelem kutatása, a tudományos és népies egyházi irodalom művelése és terjesztése körül. Még csak a kezdetkezdetén vagyunk; de másfél évtizedes életünk már is figyelemreméltó eredményekre hivatkozhatik. Tizennyolcz kötet tudományos theologiai kiadványunk, 4 kötet Egyháztörténeti Adattár, 17 kötet folyóirat, 6 kötet építőmunka a Házi Kinestár című könyvsorozatban és 120 Koszorúfüzet: mégis csak számottevő dolog a mi szegényes irodalmunkban. Az is valami, hogy Maecenasai is vannak a Társaságnak, mert ime *Hegedüs* Sándor immár 12 év óta a sajátjából fedezi 900—1000 korona évi adományával a Koszorú írói díjait; báró *Prónay* Dezső pedig a maga költéségén adta ki a Prónay-család levéltárának becses egyháztörténeti kútfőit egy 43 ives vaskos kötetben.

Ezután *Hegedüs* István egyetemi tanár, a Társaság választmányi tagja olvasta fel rendkívül szép, *Monica* című vallásos költeményét. Versének alap gondolatát Augustinus vallomásaiból, abból a részből vette, a hol Augustinus így ír az anyjáról: „Semmit sem mellőzök, a mi emlékemben él a te szolgáló leányodról, a ki megszült engem testben, hogy e földi, de megszült lélekben is, hogy a mennyei világosságra szülessek.“ A remek költemény perczekig zúgó tapsra és éljenzésre ragadta a közönséget.

A diszülés utolsó pontja *Antal* Gábor püspök, társulati alelnök rövid felszólalása volt, a ki visszapillantást vetett Sopron ág. h. evangelikus egyházának történetére, mely fénylő példája a protestáns közművelődésért és szabadságért való lankadatlan és sikerekben gazdag törekvéseknek. Szép példáját tudta adni Sopron a vallási türelemnek is, a hol római katolikusok és evangyéliomi protestánsok a legnagyobb testvéri egyetértésben éltek századokon keresztül, s a hol sohasem volt a vallások közt testvérháború és a vallási üldözésnek, a protestánsok elnyomásának, templomuk és iskolájuk bezárásának szégyenfoltja is nem a római katolikus lakossághoz, hanem az osztrák hatalom politikai erőszakoskodásához tapad. S végül példáját adta Sopron annak is, hogyan lehet és kell meggyökereztetni a magyar hazafias érzést az idegenajkú lakosság között is. Büszke és boldog vagyok, végzé *Antal* püspök, hogy én és e Társaság Sopron egyházának és városának lehettünk vendégei, s indítványozom, hogy úgy a törvényhatóságnak, mint az egyházközségnek fejezze ki a gyűlés jegyzőkönyvi köszönetét. Ez általános helyesléssel egyhangúlag meg is történt.

Gyurátz Ferencz püspök még egyszer megköszönte a Társaság Sopronba jövetelét, kiemelte áldásos működését és a vendégeknek figyelmébe ajánlotta a társulat támogatását.

Ezután *Hegedűs* Sándor elnök néhány szóval berekesztette a magas színvonalú és mindvégig emelkedett szellemű díszülést.

Díszülés után *közébdél* következett, mintegy 200 terítéssel a Kaszinó nagytermében, a hol az eddigi gyakorlat szerint hölgyek is voltak. Ott voltak: *Hegedűs* Sándorné, *Baksay* Sándorné, *Artner* Jenőné a leányával, *Deák* Lajosné és többen; a Társaság tagjain kívül pedig *Sopron* egyházi, városi és vármegyei köreiből is többen megjelentek. A felköszöntők sorát *Hegedűs* Sándor v. elnök nyitotta meg, ki a királyra emelte poharát s szavait azzal az óhajjal végezte: Emeljük fel poharainkat és kérjük az egek Urát, hogy fordítsa ismét a nemzet felé a király szívét! A tapintatos felköszöntőt nagy tetszéssel fogadta, állva hallgatta a közönség, ennek még az a töredéke is, a mely többször ostromolta az elnökséget, hogy tekintettel a nagy politikai feszültségre, az idén hagyja el a király szokásos felköszöntését. De az elnökség kijelentette, hogy a M. P. I. T. nem politizál, a napi politika hullámlásai a Társaságot nem szabad, hogy befolyásolják. És így tüntetés nélkül, simán és ünnepélyesen folyt le gyűlésünk eme mozzanata is, s egyáltalában nem igaz a napilapok ama közlése, hogy a király felköszöntése közben a „Társaság tekintélyes része ülve maradt és közbe kiabált“. De az már igaz, hogy a királyra fölhangzott éljenzés után nyomban felhangzott a Himnusz, melyet az ebédelő közönség szintén állva énekelt el; ámde ez nemcsak *Sopronban* volt így, hanem minden eddigi társulati közébdélben, immár kilencz év óta. Felköszöntőket mondtak még: *Brunner* János esperes az egyház nevében a Társaságra és különösen annak ügyvivő elnökére, *Hegedűs* Sándorra; dr. *Bán* Endre alispán a vármegye nevében szintén a Társaság vezetőire; dr. *Töpler* Kálmán polgármester a város nevében a Társaságra és az összes vendégekre, a kiknek nevében *Hegedűs* Sándor társulati elnök mondott köszönetet, éltetve az egyház, a város s a vármegye vezetőit és közönségét. Ezután *Poszvék* Sándor főiskolai igazgató a megjelent püspököket, főgondnokokat és felügyelőket; dr. *Baltházár* Dezső esperes a gyűlési szereplőket, felolvasókat, prédikátorokat és előadókat; *Kenessey* Béla theol. igazgató a hölgyeket, különösen *Hegedűs* Sándornét; *Szundly* Károly a hazafias protestáns papságot; *Hegedűs* István egyet. tanár a vallásos est művészi szereplőit és az istentisztelet szónokát, *Zábrák* Dénest; *Sántha* Károly s.-szentmiklósi lelkész *Kenessey* Bélát éltette. A hangulatos ebédnek, mely alatt *Makkay* Béla zenekara játszott, késő délután vetett véget.

Este 6 órakor utolsó ülésre, a *felolvasó-ülésre* gyűltünk össze az evang. liceum tágas tornatermében. Megvalljuk, sokan

tartottunk tőle, hogy közönségünk kifáradt, elszéled, a komoly felolvasásoknak nem lesz elég vonzó ereje, s az ülés néptelen lesz. Kellemesen csalódtunk. Elég számosan voltunk a Társaság tagja is, az érdeklődő vendégek is és fáradhatatlan elnökönk örömmel nyithatta meg a szépen látogatott ülést.

Első felolvasó dr. *Bernát* István gazdasági író, az Országos Gazdaszövetség igazgatója volt, kinek dolgozatát, mivel a szerző hivatali elfoglaltsága miatt nem jelenhetett meg, *Lévay* Lajos sárkereszturi lelkész olvasta fel. Szerző érdekesen és tanulmányosan fejtegette, hogy a haladó protestantizmus, az angol, a francia, a német: ma már teljes erővel a szociális feladatok megoldásán fáradozik. Ezt kell tennie a magyar protestantizmusnak is, ha nem akar elmaradni a kortól, ha nem akarja, hogy a néplélek irányítása teljesen kicsúszszék a keresztyén vallás és egyház nemesítő és emelő befolyása alól. A szép és korszerű felolvasást többszörös tetszésnyilvánítással honorálta a diszes közönség.

Második felolvasó *Thúry* Etele pápai theologiai tanár volt, a ki az 1591. évi csepregi colloquium lefolyását, szereplőit, vitapontjait és ama messze kiható eredményét ismertette, hogy a kálvini és lutheri egyház magyarországi hívei ezen az értekezleten szakadtak el végleg egymástól. A dolgozat gondos utánjárásra és nagy szorgalomra vall, de nagyon részletező, itt-ott figyelemfárasztó, bár a szerző nem minden részletét olvasta fel a munkájának.

Utolsóul *Payr* Sándor soproni theol. tanár ült a felolvasó asztalhoz. Wittnyédy Istvánról, a hírneves soproni prókatorról olvasott fel. Elbeszélte élettörténetét, ismertette politikai és egyházi széleskörű működését, méltatta közéleti jelentőségét. Kitérő dolgozat, tele sok új mozzanattal, megírva kiváló jellemző erővel, színesen, élethűen, jellemzetesen. Zajos tetszés, perczekig tartó éljenzés volt jutalma a nagy forrástanulmány-nyal készült és szépen kidolgozott élet- és jellemrajznak. A többi dolgozatokkal együtt ez is olvasható az Emlékkönyv más helyén.

A felolvasások elhangzása után *Hegedüs* Sándor elnök megköszönve a közönség érdeklődését, a felolvasók fáradságát, a liceum igazgatóságának a terem átadását, az ülést s ezzel a Társaság soproni vándorgyűlését berekesztette.

Visszatekintve ez idei vándorgyűlésünkre, nyugodtan megcsinálhatjuk a gyűlés mérlegét. Szép volt, tartalmas volt, magas színvonalon állt mindvégig mindenik része. A vallásos est, a melyet első ízben vettünk be a programmba, egyik főfő vonzó ereje és építő erőben is jelentékeny mozzanata volt ez idei

IX-dik vándorgyűlésünknek. Itt a legnagyobb közönség előtt apostolkodott a Társaság: épített, buzdított, eszméltetett. A felolvasó-ülés, a melyet szintén most tettünk a munkaprogramm különálló pontjává, szintén jól bevált. Vonzott, termékenyített és tudományművelő tevékenységünket dokumentálta be- és kifelé. A diszülés az idén is megtartotta eddigi propagatív és agitatorius jellegét. Tájékoztatót, eszméltetett, rokonszenvet és méltánylást keltett Társaságunk törekvései iránt. Ám a tagok érdeklődése nem állott arányban az ülések magas színvonalával. Számban is csappant, súlyban is gyöngült. Bizony többen is lehetünk volna. A rendezésről, a fogadtatásról, a soproniak előzékenységéről csak köszönettel és elismeréssel szólhatunk. Ékesen és szép rendben folyt le minden s a Társulat tagjai bizonyára kedves benyomásokkal távoztak hazánk nyugati részének e hatalmas kulturvárosából, erőteljes és intézményekben gazdag egyházközségből, mely hívei nagy többségében noha német ajkú, de hazafiasságban kifogástalan, magyarosodásának előmozdításában fáradhatatlan, a minnek az a legékesebben szóló bizonyossága, hogy Sopronban az egész városban a német ajkú evang. egyházközségben is, minden tanintézetben, még az elemi iskolákban is a tanítás nyelve kizárólag a magyar.

Vajha a mi Társaságunk is járulhatott volna némi erősítő és építő erővel Sopron evangyéliomi protestáns és magyar nemzeti életének emeléséhez!

Krónikás.

TÁRSULATI EVKÖNYV.

XIII.

Jelentés a Társaság 1904. évi működéséről.

T. Közgyűlés! Midőn e Társaság 16-dik munkaévééről kívánok beszámolni, ismételten hangsúlyoznom kell, hogy e Társaság célja az evangyéliomi keresztyén és a magyar nemzeti kulturát szolgálni irodalmi és társadalmi téren. Az volt és mindig az lesz a célunk, hogy evangyéliomi egyházainkat az evangyéliomból erősítsük, az egyházak előljáróit és tagjait az evangyéliomi tudomány és hit fegyverzetével felszereljük, hogy nemzetünk vallás-erkölcsi és társadalmi életébe az evangyéliomból minél több fejlesztő és nemesítő erőt vigyünk be. De mindjárt itt legelőbb be kell vallanunk, hogy eme keresztyén közművelődési munkánknak a lefolyt évben sok nehézséggel és sok akadályal kellett megküzdeni. A csaknem folytonos és mindenre kiható politikai válság és a gazdaságilag rossz esztendő bénító hatását Társaságunk tevékenysége is megérezte. Termelő munkásságunk nem csökkent, de irodalomterjesztő tevékenységünk a népies füzetek terén némi lanyhulást mutat.

I. **A Társaság kiadványairól.** Az *1904. évi kiadványainkból*, miként a mult évi jelentésemben jeleztem, négy sorozat könyvilletménye az év folyamán pontosan megjelent. A *Protestáns Szemle* XVI-dik évfolyama a titkár, az *Egyháztörténeti Adattár* III-dik kötete Stomp László szerkesztésében, a *Tudományos könyvek* során dr. Kiss Áron: Török Pál élete, s a *Koszorú* 11-dik évfolyama a titkár szerkesztésében mind kellő időben elkészült és a tagoknak megküldetett. Csak a *Házi Kincstár* V-ik kötetével késtünk el, de a jelen év első felében kipótoltuk a mulasztást és *Kenessey* Béla tagtársunk Női jellemképek című munkájának I-ső kötetével oly hűzgapótló és nagybecsű művet adtunk segítő tagjainknak, hogy az

bármely külföldi irodalomban számot tenne. E 22 ives munka érdekes tükrökre annak, mit tettek és tesznek a nők külföldön az evangyéliomi egyházakban; a jövő évben megjelenő II-ik kötet a kimagasló magyar protestáns nők jellemképét fogja ismertetni.

Az 1905. évi kiadványokról örömmel jelenthetem, hogy kivétel nélkül mind elkészültek. A *Protestáns Szemlé*-ből a XVII-dik évfolyam járja a titkár szerkesztésében. Az *Egyháztörténeti Adattár* IV-dik füzeté 13 iven Stromp László szerkesztésében már június hónapban szétküldetett az illetékes tagoknak. A *Tudományos könyvek* 18-dik kötetéül kijelölt reformátori irat, Zwingli híres *Commentarius*a dr. Tüdös István és dr. Pruzsinszky Pál tagtársak fordításában most szeptember hónapban hagyta el a sajtót. A *Házi Kincstár* ez évi VI-dik kötete gyanánt *Raffay Sándor: Jézus példázatai* című valóban becses népszerű bibliamagyarázó műve augusztus hónapban került ki a sajtó alól. A *Koszorú*-füzetek 12-dik évfolyamául tiz új füzet szeptember elejére készült el s így népünk és ifjúságunk kezébe ismét új hiterősítő füzetkéket adhatunk. A *Koszorú* ez évi füzetéi (111—120. szám) a következők: Régi dicsőségünk, Sz. Kiss Károlytól; Péter apostol, Raffay Sándortól; A kétszeresen száműzött, Kovács Zsigmondtól; Kálvin János, Budai Jánostól; A beresztei lelkész, Koréh Endrétől; Imádkozzál és dolgozzál, P. Tóth Jánostól; Hárfahangok, Sántha Károlytól; A reformáció emlékére, Vargha Lászlótól; El ne hagyd a hazát, Lócsei Emmától és Király Bélától; Imádság nélkül, Orth Ambrusnétől. A *Koszorú*-füzeteket az idén is nyilvános pályázat útján állítottuk elő, a szerzők tiszteletdíját most is, immár 12-dik ízben, Hegedűs Sándor v. elnök úr szives adományából fedeztük.

II. A **Társaság vagyoni ügyeiről.** Társaságunk vagyoni ügyeiről a számvizsgálók (Szilassy Aladár elnöklete alatt dr. Ballagi Géza, dr. Horváth Ödön és Petri Elek) által megvizsgált és a választmány 1905 jún. 13-diki ülésében jóváhagyott *számadás, költségvetés és vagyonkimutatás* ad számot, melyeknek főbb adatait a közgyűlés tagjainak előre megküldött kimutatásból (lásd 186. lap) lehet látni.

A számadás szerint az 1904. évi jövedelem 18,081 K 52 f., a költség 14,535 K 21 f., az alapszabályszerű (tőkéhez 20%, Károli-alaphoz 20%) tőkésítés 1418 K 52 f., a pénztármaradvány 2127 K 79 f. Ezenkívül a Károli-alapnál a bevétel 11,394 K 35 f., a kiadás 4343 K 81 f., a pénztármaradvány 7050 K 54 f. A számvizsgálók Bendl Henrik pénztárnok számadását minden tekintetben helyesnek találták s ezért

a választmány azt javasolja, hogy a közgyűlés a) Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fenntartás mellett a felmentvényt az 1904. évre adja meg; b) a 2127 K 79 f. pénztármaradványt vegye tudomásul.

De a számvizsgálók javaslatára szükségesnek látja a választmány, hogy a még mindig nagy mennyiségű, most 14,031 korona értékű *tagdíjhátralék* ügyében az előző évi rendelkezését újítsa meg a közgyűlés. Mert igaz ugyan, hogy a pénztárnok felszólítására és az ügyész megintására s néhány esetben pörlésére a múlt és jelen év folyamán a hátralékból közel hatezer korona befolyt s ebből az ügyész pörrel mintegy 2847 koronát hajtott be; de ezzel szemben más tagok nem fizetésre folytán az előző évek hátraléka a múlt évben 13,680 koronáról 14,031 koronára növekedett. Ennek az egészségtelen állapotnak erélyesen véget kell vetni. Ezért a választmány tisztelettel javasolja a közgyűlésnek: 1. méltóztassék újólág elrendelni, hogy a pénztárnok a hátralékosokat szólítsa fel fizetésre s ha nem fizetnek, akkor az ügyész először intse meg, aztán ha ez sem használ, pörölje be azokat, a kik nem akarnak fizetni; a kikkel pedig pör útján sem boldogul, azoknak a nevét törölje ki a névsorból a választmány, hogy ilyen életelen tagok ne figuráljanak Társulatunkban. Másodsor arra kéri a választmány a t. tagtársakat, hogy sziveskedjenek önkényt vállalt kötelességüket pontosan teljesíteni, a felszólítások és intések bevárásával ne szaporítsák a Társaság meddő kiadásait s a tisztviselőknek ne okozzanak időrabló felesleges munkát.

A *költségvetést* az 1906. évre következőleg javasolja a választmány. Összes szükséglet 15,936 K 21 f., összes fedezet 16,265 K 50 f., remélhető fölösleg 197 K 58 f. De megjegyzi a választmány, hogy a szükségleti előirányzatba az összes rendes kiadásokat fölvette, a fedezeti előirányzatba azonban nincs fölvéve az 1905. évi remélhető pénztármaradvány, nincs a tagdíjhátralékból várható bevétel, a melyek mind fokozni fogják a költségvetés realitását. Ez okoknál fogva tisztelettel kérjük a közgyűlést, hogy a kimutatásban részletezett költségvetést az 1906. évre elfogadni és megerősíteni sziveskedjék.

A *vagyonskimutatás* az 1904 dec. 31-diki állapotot következőleg tünteti föl. A Társaság *tőkevagyon*a 118,991 K 56 f., szaporodás 909 K 26 f. A Károli-alap állása 7050 K 54 f., szaporodás 1676 K 50 f. A Biblia-Lexikon alapja 126 K 52 f., szaporodás 4 K 86 f. A Szász Domokos-alap állása 1554 K 03 f., szaporodás 59 K 77 f. Az 1904. évi kezelési fölösleg

mint forgó tőke állása 2127 K 79 f., szaporodása 405 K 84 f. Az összes vagyon 129,850 K 44 f., 3056 K 23 fillérrrel több, mint az előző esztendőben.

III. A Koszorú, a Házi Kincstár és más kiadványok 1904. évi forgalmáról a június 13-diki választmányi ülésen számolt be a Társaság bizománya, Hornyánszky Viktor.

A *Koszorú-füzetek* kelendősége az előző évekhez képest, sajnos, csökkenést mutat; mert míg 1903-ban 35,226 szám kelt el, addig 1904-ben csak 31,721 számot adtunk el. E hanyatlás oka első sorban a mult esztendő rossz gazdasági viszonyai-ban keresendő, melyek kedvezőtlen hatását többé-kevésbbé minden irodalmi vállalat megérezte. De a forgalom csökkenésébe jelentékenyen bele játszik az a felette sajnos körülmény is, hogy kiadványaink terjesztésében a lankadás kezd állandóvá és így aggasztóvá válni. A helyzet megvilágítására el kell mondanom, hogy kolportársunk gerince azok a buzgó lelkészek, tanárok és tanítók, a kik kiadványainkat bizományba veszik, belőlük készletet tartanak és az ország különböző községeiben terjesztetik. 1903-ban 955 ilyen albizományosa volt Társaságunknak, a kiknek a 10⁰/₀-os bizományosi díjjal a vesződésük igaz, hogy nem nagyon van honorálva, de fáradságuknak megvan az az erkölcsi haszna, hogy hiveik lelkét ezekkel a keresztyén iratkákkal nemcsak megóvják a ponyva erkölcsi mételeyétől, hanem az evangyéliom üdvös hatása alatt tart-hatják a népet és templomi igehirdetésüknek némi irodalmi támogatást nyújthatnak. És mégis mit tapasztalunk? Azt, hogy ezt az üdvös apostolkodást és missziót a nép evangyélizálá-sának nagy kárára és a saját erkölcsi befolyásuk csökkenésére sokan megunják és abba hagyják. Kezeim közt lévő hiteles kimutatás szerint 1902-ben 18, 1903-ban 28, 1904-ben 32 s a folyó év első felében 23 lelkész szüntette meg kiadvá-nyaink terjesztését, új terjesztők pedig alig léptek nyomdo-kaikba. Ez a fekete statisztika a maga 101 szomorú alakjával nagyon sötét árnyat vet arra az erkölcsi támogatásra és lelki-pásztori buzgóságra, melyre a mi népies vallásos füzeteink egész terjesztési rendszere fektetve van. Ebből a két okból, a gazdasági válságból és a terjesztők buzgóságának csökkenéséből magya-rázható meg az a jelentékeny visszaesés, a melyet Koszorú-füzeteink kelendősége mutat s a mi a vállalat pénzügyi olda-lát is érzékenyen sújtja. Mert a Koszorú 1904. évi összes bevétele csak 1497 K 78 f., míg a kiadása 1656 K 47 f., a veszteség tehát 158 K, a mit miként a választmány, úgy a t. közgyűlés is csak sajnálattal vehet tudomásul.

A *Házi Kincstár*-nál már örvedetesebb eredményről

számolhatunk be. Elkelt e kiadványsorozat I. kötetéből 65, II-dik kötetéből 77, III-dik kötetéből (Szabolcska: Áhítatszeretet) 782, IV-dik kötetéből (Sheldon: Jézus nyomdokain) 481 példány, összesen 1405 példány, a mi az előző évi 750 példány eladásához képest csaknem megkétszereződött forgalom. Szabolcska verskötetéből a Népiskolai Könyvtár egyszerre 750 példányt vásárolt s e miatt ebből a kötetből II-dik (de változatlan) kiadást rendeztünk. A Házi Kincstár pénzbevétele (a százalékok levonása után) 1289 K 89 f, kiadása 1020 K 20 f. (a miben az Áhítat II-dik kiadásának 960 K 20 f. nyomdaköltsége is benne van), feleslege 269 K 20 f.

Más kiadványaink egyes eladásából szintén kielégítő forgalmat csináltunk, a mennyiben ezekből 693 K 60 f. volt a Társaság tiszta bevétele. Legtöbbet bevettünk: Drummond: Természeti törvényéből 445 K 20 f., Kálvin: Intitutiójából 111 K 60 f., Kiss Áron: Török Pál életéből 64 K 80 f., Luthardt: Erkölcsstanából 18 K.

IV. A **vidéki körökről**, sajnos, most is kevés a jelenteni valóm, mert kevés életjelt adtak magukról. A régebben alakult *halasi* és *soproni* körök, melyek a választmány által megerősített ügyrend alapján szervezkedtek, évi működésükről nem küldtek jelentést. Új köre alakult Társaságunknak *Pozsonyban*, a mely Láng Lajos védnöksége alatt, dr. Dobrovits Mátyás elnöksége, dr. Masznyik Endre alelnöksége és Stromp László titkársága mellett a mult tél folyamán vallásos esték rendezésével tényleg megkezdte a működését. Társulatunk választmánya június 13-diki ülésében a szép reményvel biztató *pozsonyi kör* szervezkedését örvendetes tudomásul vette, bemutatott ügyrendjét megerősítette, megkezdett működését elismeréssel fogadta.

V. A **tagok számáról**, miként tavaly, úgy most is csak azt jelenthetem, hogy az nem szaporodik, sőt némileg fogy. Egész esztendőben (f. évi márczius végeig) csak 52 új tag lépett be, közülök 9 az újvidéki gyűlés alkalmával. Ellenben a kilépett és elhunyt tagok száma 100, a valóságos fogyás tehát 48. E szerint míg 1904 márcziusában 1633 volt a tagok száma, az idei márczius hónapban már csak 1585. Márczius óta azonban annyiban javult a helyzet, hogy Thury Etele tagtársunk azóta 35 új tagot gyűjtött, a valóságos fogyás tehát csak 13. De ez is fogyás, pedig a mi hivatásunk a növekedés, az erősödés. A tagok fogyásának két oka van. Egyik az, hogy a hátralékok erélyesebb behajtása óta a bepörölt tagok nagy része nem kíván többé a Társaságban maradni; a mi nem is éppen nagy baj, mert csak tisztulás

jele. Másik az, hogy új és munkás tagok szerzésében nem vagyunk elég buzgók és serények; a mi már nagyobb baj.

VII. **A kiadványok terjesztésének** eddigi módozatát az újvidéki közgyűlés határozatához képest gondos revízió alá vette a választmány. A közgyűlésen felszólalt dr. Antal Géza, Deák Lajos, dr. Masznyik Endre és Morvay Ferencz, a gyűlés meghagyásából részletes javaslatokat terjesztettek a választmány elé. Javaslataik a részletekben nagyon eltérők: egyik ingyenes házi kezelést ajánl, másik a terjesztők százalékiának emelését javasolja, harmadik terjesztő bizottság szervezését sürgeti. De két vezérgondolatban mindnyájan megegyeznek. Először abban, hogy a vallásos iratok terjesztése az egyetemes papságból folyó kötelessége minden társulati tagnak, de különösen a nép lelki vezetésére hivatott lelkészeknek és tanítóknak. Másodszor abban, hogy a bizományostól igyekezzünk a terjesztők részére minél kedvezőbb feltételeket és módozatokat kieszközölni. A választmány a deczember 5-diki ülésében behatóan tárgyalta ezt a fontos ügyet és megbizta az Elnökséget, hogy e vezérelv szerint az eddigi egyességet gondos revízió alá vegye. A terjesztési módozat revíziója többszöri egyezkedés után megtörtént s a revideált egyességet a f. évi június 13-diki ülésében a választmány elfogadta; egyben kötelességévé tette a bizományosnak, gondoskodjék arról, hogy könyvkiadványaink a vidéki könyvkereskedőknél minden nagyobb városban kaphatók legyenek s a terjesztésbe lehetőleg a vásárokra járó könyvkötők is bevonassanak. Az egyességet egész terjedelmében közlöm:

„Azok a lelkész és tanító urak, a kik a „Koszorú“-t és „Házi Kincstár“-t bizományi elárúsításra rendelik, a mely esetben az illetők a könyvek árát csak később, a bizományi elszámolás megejtésekor, fizetik és jogukban áll az el nem adott példányokat visszaküldeni: az eddigi kedvezményben fognak részesülni, vagyis a könyvek bolti árából 10% kapnak és a postaköltséget úgy az odaküldésnél, mint az esetleg el nem adottak visszaküldésénél a bizományos viseli. Ha azonban valaki az elárúsító lelkész és tanító urak közül bizományi számláján egy esztendő leforgása alatt legalább 500 „Koszorú“ füzet vagy 25 „Házi Kincstár“-kötet eladásáról számol be, a bizományos beleegyezik, hogy ezen könyvek bolti árából az illető elárúsító a végelszámolásnál még 10%-ot levonásba hozhasson.

Azon lelkész és tanító urak ellenben, a kik legalább 100 darab (tehát 8 korona értékű) „Koszorú“-füzetet rendelnek egyszerre és készpénzfizetés mellett (azaz vagy úgy, hogy az összeget előre beküldik, vagy hogy a füzeteket utánvételt

küldjük meg) 25% engedményt kapnak, a postaköltséget azonban az illető megrendelő tartozik viselni; míg ha valaki legalább 500 darab (tehát 40 korona értékű) „Koszorú“-füzetet rendel egyszerre és készpénzfizetés mellett, akkor a 25%-os engedményen kívül még a postaköltséget is a bizományos viseli.

Miután pedig az utánvételes küldésnél a postaköltség lényegesen nagyobb, mint az egyszerű küldeményeknél, ajánlatos, hogy az ily megrendelők az összeget előre küldjék be. Természetes, hogy az illető megrendelőknek jogában áll a 100, illetve 500 „Koszorú“-füzetet a megjelent füzetek közül tetszése szerint összeválogatni és nem köteles egy és ugyanazon füzetből 100, illetve 500 példányt vásárolni.

A „Házi Kincstár“ egyes kötetének készpénzfizetés mellett való megrendelése esetében a bizományos azon kedvezményt fogja nyújtani, hogy legalább 5 „Házi Kincstár“-kötetnek egyszerre és készpénzfizetés mellett való megrendelése esetében az illető vevő a könyvek bolti árából 10%-ot és minden egyes ilyformán megvett „Házi Kincstár“ kötet után 5 „Koszorú“-füzetet ingyen fog kapni. A postaköltséget ezen megrendeléseknél a megrendelő tartozik viselni, a kivánt mennyiségű „Házi Kincstár“-kötetet pedig — épp úgy, mint fentebb a „Koszorú“-füzeteket — a megjelent kötetek közül szabadon válogathatja össze.

A bizományi kezelésért a bizományosnak járó bizományosi díj az eddigi marad, vagyis a „Koszorú“-füzeteknél az eladott példányok bolti árából az első 2000 korona után 40%-ot, az azon felüli összeg után pedig 35%-ot, a „Házi Kincstár“-nál pedig az eladott példányok után 33 $\frac{1}{3}$ %-ot kap bizományosi díj fejében. A bizományos saját költségén és saját kockázata mellett megjelenő „Protestáns Családi Könyvtár“ céljaira átveendő „Koszorú“-füzetek bolti árából a jövőben is 40%-ot kap. A fentemlített 40%, illetve 35% és 33 $\frac{1}{3}$ % bizományosi díjon felül a „Koszorú“ és „Házi Kincstár“ raktározásával, kezelésével és terjesztésével járó költségekből a M. Prot. Irodalmi Társaságot semmi sem terheli. Ennek folytán az elárusított „Koszorú“ és „Házi Kincstár“ után a bizományos a javára eső bizományosi díjból tartozik a lélkész és tanító uraknak átengedni a fent említett 10%, illetve 25% kedvezményt, a bizományosi díjból tartozik továbbá fedezni a fentemlített esetekben felmerülő összes postaköltségeket, a „Koszorú“ és „Házi Kincstár“ raktározásával, kezelésével és expedálásával járó összes költségeket (tehát raktár-bér, tűzbiztosítás, könyvelés, csomagolás, csomagoló anyag stb.), valamint az egyes bizományosoktól esetleg be nem hajt-

ható követelések folytán előálló veszteségeket is. Végül befoglaltatik a bizományosi díjban a „Koszorú“-nak és „Házi Kincstár“-nak a bizományos kiadásában megjelenő lapokban, naptárban és könyvjegyzékekben való hirdetési díja is.“

Ezt a megújított egyességet, mely a terjesztőknek nagyobb kedvezményt biztosít, f. évi június 13-diki ülésében elfogadta s választmány.

Ugyanakkor elhatározta a választmány, hogy mivel a választás népiratkák terjesztése mind keresztyén vallás-erkölcsi, mind nemzeti egyházi szempontból igen fontos ügy, kérje föl Társaságunk elnöksége összes püspökeinket arra, hogy a terjesztés megújított feltételeinek részletes közlése mellett és a társulati kiadványok jegyzékének megküldése mellett hívják föl a lelkészeket, vallástanítókat, iskolatanítókat és a vallásos egyesületek vezetőit arra, hogy Társulatunk kiadványainak terjesztésében minél számosabban és minél buzgóbban részt venni sziveskedjenek.

VII. Társulatunk pártfogóiról külön kell megemlékeznünk. Világi elnökünknek a múlt évben is tanusított áldozatkészségén kívül kiemelem dr. Kiss Áron tagtársunkat, a ki Török Pál élete című munkájának egész írói díját, 950 koronát Társulatunk Károli-alapjának ajándékozta; Szilassy Aladár és Bernát István tagtársainkat, a kik 39—39 kor. írói díjaikat szintén a Károli-alapnak adták; az újvidéki közgyűlési Istentiszteleten résztvett tagtársainkat és vendégeinket, a kik 233 K 53 f. perselyadományyal erősítették Károli-alapunkat. De különös elismeréssel kell kiemelnem báró Prónay Dezső tagtársunkat, a ki egyháztörténeti kútfőkiadványaink láttára, mikor szerkesztőnk a nagy múltú Prónay-családnak kivált egyháztörténeti kútfőkben gazdag levéltárából Adattárunk számára adatokat kért, a nemes báró azzal a generosus tettel válaszolt, hogy a több mint 40 nyomtatott ivre terjedő okmánytárt a saját költségén kinyomatta, egy szép Előszóban Társulatunk ez irányú munkásságát nemcsak nagy elismeréssel méltatja, hanem kiemeli, hogy az Okmánytár kiadására Társulatunk tevékenysége ösztönözte. Kérem a t. közgyűlést, mondjunk köszönetet jegyzőkönyvünkben az egyháztörténeti irodalom e bőkezű Mecaenasának, szíveinkben pedig adjunk hálát a gondviselő Istennek, hogy irodalmunknak és anyaszentegyházunknak ilyen áldozatkész pártfogókat támaszt.

VIII. A Társaság halottairól. Tagjaink sorából a lefolyt évben is többeket kivágott a halál. Választmányunk fővárosi részéből kidőlt Papp Károly, Budapest ékes szavú predikátora; dr. Csiky Kálmán műegyetemi tanár, Társulatunknak kezdet-

től fogva munkás tagja; választmányunk vidéki részéből *gróf Kván Géza*, az európai hírű tudós főúr, kolozsvári nagygyűlésünknek kedves emlékü felolvasója; alapító tagjaink közül elhunyt *özv. Hegyi Mihályné*, ez a kegyes és áldozatkész *Tabitha*, a ki végrendeletében is megemlékezett Társaságunkról; *Kelemen Mór*, kuriai bíró, *Szentiványi József* egyházfelügyelő, *Karancsy Dániel* hódmezővásárhelyi, *Poór József* ujsziváczai lelkész és több mások. Haláluk fölött, mely Társaságunknak is veszteség, fejezzük ki részvétünket közgyűlésünk jegyzőkönyvében.

Mi pedig, a kik élünk és Isten kegyelméből tovább dolgozhatunk a Társaság érdekében, emelkedjünk és eszmélkedjünk, iparkodjunk és forgolódjunk hiven az egyházi irodalom nagy szántóföldjén; mert az aratásra való gabona bizony hogy sok, de az arató kevés. Kérjük azért az aratás Urát, hogy bocsásson ki több aratót az ő gabonájának aratására!

Szöts Farkas.
társulati titkár.

XIII.

Választmányi jegyzőkönyvek.

I.

Az 1904 december 5-diki ülés jegyzőkönyve.

Az ülésen, mely tartatott 1904 december 5-én Budapesten a Lónyay-utczai főgimnázium könyvtár-termében, jelen voltak: Hegedűs Sándor v. elnök, Zsilinszky Mihály alelnök, Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok; dr. Antal Géza, Baksay Sándor, dr. Ballagi Géza, dr. Bernát István, dr. Hegedűs István, dr. Horváth Ödön, Horváth Sándor, dr. Kiss Áron, dr. Masznyik Endre, Petri Elek, Raffay Sándor, Szilassy Aladár és dr. Szlávik Mátyás választmányi tagok. Elnök Hegedűs Sándor, jegyző Szóts Farkas titkár.

1. Titkár jelenti, hogy az újvidéki közgyűlés határozata alapján külön felkérésre Morvay Ferencz, dr. Antal Géza, dr. Masznyik Endre és Deák Lajos társulati tagok a *népszerű kiadványok sikeresebb terjesztése* érdekében javaslatokat küldtek be.

Morvay Ferencz ingyenes *házi kezelést* javasol a központban a titkár vezetése alatt a theologusok bevonásával; a vidéki elárúsítók szintén buzgóságból működjenek közre, minden perczenet nélkül; a terjesztési buzgóságot egyházhatósági úton is fokozni kell.

Antal Géza a mostani terjesztési módot megtarthatónak véli, de a 40% bizományosi díjat le kell szállítani 25%-ra s azt egészen kapják a vidéki elárúsítók. E mellett minden lelkészre rá kellene küldeni a Koszorú minden évfolyamából 10—10 példányt. Továbbá az erre alkalmas füzetekből 5—6 füzetenként összekötött népiskolai *jutalomkönyveket* kellene készíttetni.

Masznyik Endre terjesztő-bizottság szervezését javasolja, mely az esperesek útján lépjen érintkezésbe a lelkészi hivatalokkal és a

vallásos egyesületekkel, minden lelkész tartson magánál kiadvány-készletet s azt a főbb ünnepeken az istentiszteletek alkalmával a templomok elé állítandó sátrakból is árultassa.

Deák Lajos szerint a mostani rendszer meghagyható, de a terjesztési buzgóságot fokozni kell; püspöke és esperese útján minden lelkészt és tanítót be kell vonni a terjesztésbe.

A választmány beható eszmecsere után egyértelműleg elhatározza, hogy a kiadványterjesztés sikeresebbé tétele érdekében két irányban tesz lépéseket.

Először a jelenlegi terjesztési rendszert oly irányban kívánja reformálni, hogy a terjesztők az eredmény arányában növekedő províziót kapjanak, a készfzető terjesztők teljes könyvárúsi jutalékban (25%) részesüljenek, s hogy a terjesztésbe lehetőleg a templom, az iskola, az egyházi egyesületek, sőt esetleg a vásári ponyva is bevonassék. E végből felkéri az elnökséget arra, hogy a jelzett irányban revideálja a bizományossal való terjesztési egyességet.

Másodszor arra kíván súlyt vetni a választmány, hogy a vallásos iratterjesztés pasztorális és keresztyén szociális jelentősége az egyházi hatóságok részéről az eddiginél jobban méltányoltassék. E végből határozatilag megbizza az elnökséget: kérje föl a püspök urakat arra, hogy egyrészt a revideálandó egység feltételeinek részletes ismertetése mellett és a vallásos iratterjesztés lekipásztori és keresztyén szociális jelentőségének gondos kiemelésével, másrészt a társaság részletes és pontos kiadvány és árjegyzékének megfelelő számú példányban való csatolása mellett külön püspöki körlevélben hívják föl a lelkészeket, a közép- és elemi iskolák igazgatóit s a vallásos egyesületek vezetőit arra, hogy kiadványaink terjesztésében részint közvetlenül, részint megbízható s az ő felügyeletük alatt működő alkalmas egyének, quasi helyi kolportörök által minél számosabban és mennél buzgóbban részt venni sziveskedjenek.

A kiadványok nyomtatására beérkezett két vidéki nyomda ajánlatát, valamint az iratterjesztésre vonatkozó karczagai ajánlkozást ezúttal mellőzi a választmány.

2. Titkár előterjesztésére az 1905. és következő évekre elhatározza a választmány, hogy

1. a *Protestáns Szemle* folyóiratot a titkár szerkesztésében 1905-re is kiadja, de utasítja a szerkesztőt, hogy a folyóiratba szociális tárgyú és a külföldi egyházi mozgalmakat ismertető közleményeket nagyobb számban adjon; s hogy ha a pénzerő engedi, a vándorgyűlés Emlékkönyvét és a Társaság Évkönyvét külön adjon ki, hogy a *Protestáns Szemle* teljes tíz füzetből álljon,

2. a *Tudományos könyvek* sorozatában 1905-re a már csaknem sajtókész Zwingli Commentarius-ának magyar fordítását adja ki dr. Tüdös István és dr. Pruzsinszky Pál fordításában; a következő évekre pedig Pokoly Józsefnek a reformáció magyarországi hatását tárgyaló művét, Melanchthonnak Loci praecipui theologiai című munkájának dr. Pruzsinszky Pál által eszközlendő fordítását, végre a mennyiben dr. Hege-düs István hajlandó lefordítani, Augustinus Confessiones című művét előjegyzésbe véteti; a titkárt pedig felhatalmazza, hogy a jelzett művek elkészítéséről, megbirálásáról és revideálásáról gondoskodjék.

3. az *Egyháztörténeti Adattár*-ból 1905-re a 4-dik kötetet adja ki a Társaság *Stromp László* szerkesztésében, az eddigi terjedelemben;

4. a *Házi Kincstár* sorozatába 6-dik kötetül felvételik *Raffay Sándor*: Jézus példázatai című népszerű bibliamagyarázó műve. Egyben az újvidéki közgyűlés rendelkezéséhez képest a Házi Kincstár szerkesztőjévé a Koszorú-füzetek szerk. díjával egyenlő külön tiszteletdíj mellett a titkárt megválasztja s felelősség mellett köteletségévé teszi, hogy a kötetek pontos megjelenéséről gondoskodjék; Futó Zoltán szentesi és Tótfalusi József marosvásárhelyi lelkészek kiadásra följánlott műveit bírálatra fölveszi; végre *Csizmadia* Lajos pápai theol. tanárt megbízza, hogy Hastings: The problem of the ages cz. hitvédő művét fordítsa le, a titkár alkalmas egyénnel a fordítást revideáltassa s a Károli-alap költségén adja ki;

5. a *Koszorú*-sorozatában 1905-re a titkár szerkesztésében tíz új füzetet ad ki, melyek előállítására az eddigi módon nyilvános pályázat hirdetendő.

3. Titkár előterjeszti az újvidéki közgyűléstől áttett Székely József-féle indítványt, hogy márczius első vasárnapja egyházfőhatósági rendelkezés útján állandó Biblia-vasárnappá tétessék s a befolyó perselypénzek a Bibliai Lexikon alapjára fordítottassanak.

A választmány az indítványt Baksay Sándor javaslatára azzal a változtatással fogadja el, hogy keresse meg Társulatunk a két evangélikus egyház konventjét s kellően megokolt kérvényben eszközöljön ki engedélyt, illetve határozatot arra, hogy advent első vasárnapján minden prot. templomban a Bibliáról szóljon a predikáció s a templomi perselypénzeket a létesítendő Bibliaterjesztő-alap céljára egyházi hatóságuk útján Társaságunk pénztárába szolgáltatassák be a gyülekezetek.

4. A folyó ügyek során a választmány örvendetes tudomásul vette, hogy Szilassy Aladár és Bernát István választmányi tagok az újvidéki gyűlésen tartott felolva-

sásuk tiszteletdíját, 39—39 koronát; dr. Kiss Áron a Török Pál életéért járó írói díját a Társaság Károli-alapjának visszaajándékozták; s hogy Petri Elek budapesti lelkész indítványára a református zsinatot megnyitó istentisztelet perselypénzét, 123 K 82 fillért, a rendező bizottság szintén a Károli-alapnak ajándékozta. Az adományozóknak köszönetét nyilvánítja a választmány.

A tárgysorozat kimerítettvén, elnök a választmány ülését bezárja.

Budapest, 1904 december 8-án.

Hegedüs Sándor,
a Társaság elnöke.

Szöts Farkas,
a Társaság titkára.

II.

Az 1905 június 13-diki ülés jegyzőkönyve.

Az ülésen, mely tartatott 1905 június 13-án Budapesten a Lónyay-utczai főgimnázium könyvtár-termében, jelen voltak: Hegedüs Sándor v. elnök, Antal Gábor alelnök, Szöts Farkas titkár; dr. Antal Géza, dr. Ballagi Géza, dr. Bernát István, Farkas József, Kenessey Béla, dr. Masznyik Endre, Petri Elek, Radácsy György, Raffay Sándor, Szilassy Aladár, dr. Tüdös István választmányi tagok. Elnök Hegedüs Sándor, jegyző Szöts Farkas.

1. Titkár előterjeszti a számvizsgáló-bizottságnak az 1904. évi számadások megvizsgálásáról szóló jelentését. A vizsgálatban Hegedüs Sándor elnöklete alatt részt vettek dr. Ballagi Géza, dr. Horváth Ödön, Szilassy Aladár vál. tagok és a titkár.

Az 1904. évi jövedelem 18,081 K 52 f., a költség 14,535 K 21 f., az alapszabályszerű tőkésítés 1418 K 52 f., a pénztármaradvány 2127 K 79 f. Ezenkívül a Károli-alapnál bevétel 11,394 K 34 f., kiadás 4343 K 81 f., pénztármaradvány 1905-re átvive 7050 K 54 fillér.

A vagyon állaga 1904 decz. 31-én az alapítványi tőkénél 118,991 K 56 f., a Károli-alapnál 7050 K 54 f., a Szász Domokos alapítványánál 1554 K 03 f., a Bibliai Lexikon alapja 126 K 52 f., az 1904. évi pénztármaradvány 2127 K 79 f.; összes vagyon 129,850 K 44 f., a mi az előző évi állapothoz képest 3056 K 23 f. szaporodást tüntet föl.

A hátralékok 1904. évi összege 14,031 K, az előző évben volt 13,680 K, hátralékszaporodás 351 K.

A számvizsgálat során az eljáró bizottság a számadásokat rendben találta; a bevételek és kiadások okmányokkal igazolvák; az értékek a P. H. E. Takarékpénztárnál vannak letétben; az alapítványi kötelezvények a pénztárnok őrizete alatt.

A választmány a számvizsgáló bizottság javaslatára:

1-ször indítványozza, hogy Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fenntartás mellett az 1904. évre a felmentvényt adja meg a közgyűlés;

2-szor indítványozza, hogy a hátralékok ügyében rendelje el a közgyűlés azt, hogy a pénztárnok az összes hátralékosokat szólítsa fel fizetésre, ha ez nem segít, a kettőnél több évről tartozókat az ügyész intse meg s ha ekkor sem fizetnek, pörölje be; a kiktől pedig semmi módon sem lehet a hátralékot behajtani, azoknak névsorát törlés végett terjeszse a választmány elé.

3-szor. Elhatározza, hogy a betétek ezután mindaddig folyó számlára eszközlendők, míg a könyvre való betét kisebb kamatot hoz.

4-szer. A Társaság ügyészének azt a jelentését, hogy részben megintés, részben pör útján alapító tagoktól 80, rendes tagoktól 1732, pártoló tagoktól 1035 koronát s így összesen 2847 korona hátralékot hajtott be, tudomásul veszi a választmány.

5-ször. A vagyonskimutatást s a vagyonnak 3056 K 23 f. szaporodását tudomásul vétel végett a közgyűlés elé terjeszti a választmány.

2. Titkár előterjeszti a számvizsgáló-bizottság által javasolt 1906. évi költségelőirányzatot, mely az eddigi módszer szerint készült. Szükséglet 15,936 K 21 f., fedezet 16,265 K 50 f., mutatkozó fölösleg 329 K 29 f. A költségvetésről megjegyzi a bizottság, hogy sem az 1905. évről remélhető fölösleg, sem a hátralékok törlesztéséből, sem a könyvek egyes eladásából, sem az önkénytes adományokból, sem végre a közgyűlési perselypénzből remélhető bevételek, mint bizonytalan összegű várományok, nincsenek felvéve a költségvetésbe.

A választmány a beterjesztett költségvetést javaslatként elfogadja és megerősítés végett a közgyűlés elé terjeszti: a költségvetés, számadás és vagyonskimutatás főbb adatait a közgyűlés tagjai számára előre kinyomatja.

3. A költségelőirányzattal kapcsolatban titkár bemutatja Raffay Sándor kérvényét, melyben arra kéri a választmányt, hogy tekintettel terjedelmének megnagyobbítására, a Theologiai Szaklap évi segítségét 300 koronáról 400 koronára emelni sziveskedjék.

A választmány a kérést méltányolja s a Theologiai Szaklap 1906. évi segélyét 400 koronában állapítja meg.

4. A társulati kiadványokra vonatkozólag jelenti a titkár, hogy 1-ször, a *Házi Kincstár* V-dik kötete, *Kenessey Béla: Női*

jellemképek című műve, kikerült a sajtó alól és a segítő tagoknak 1904. évi könyvilletményül megküldetett; hogy

2-szor az *Egyháztörténeti Adattár* 4-dik füzete Stromp László szerkesztésében kikerült a sajtó alól és a pártfogó, alapító és rendes tagoknak 1905. évi egyik könyvilletményül nem sokára megküldetik; hogy

3-szor a *Tudományos könyvek* sorozatának 1905. évi kötete, Zwingli Commentáriusának magyar fordítása, június 1-je óta sajtó alatt van; hogy

4-szer, a *Házi Kincstár* VI-dik kötete: *Raffay Sándor* Jézus példázatai cz. műve, kéziratilag elkészült és most van bírálat alatt; hogy

5-ször az 1905. évi *Koszorú*-sorozatra beérkezett közel negyven füzetre való kéziratot most bírálja a szerkesztő.

A kiadványokról szóló jelentést tudomásul veszi a választmány.

5. Titkár bemutatja Hornyánszky Viktor társulati bizományosnak a társulati kiadványok 1904. évi forgalmáról készített kimutatását.

A *Koszorú*-füzetekből 1904-ben elkelt összesen 31,721 szám, a mi az előző évi forgalomhoz képest 3505 szám csökkenést mutat. Az eladott példányok tiszta bevétele 1407 K 78 f., az 1904. évi új füzeteknek és 9 régebbi füzet újból lenyomásának nyomdaköltsége 1656 K 47 fillér; tehát a *Koszorú* 1904. évi kezelési vesztesége 158 K 69 fillér.

A *Házi Kincstár* 1904. évi forgalma jelentékenyen emelkedett; bevétele 1289 K. 40 f., kiadása 1020 K. 20 fillér, kezelési fölöslege 269 K. 20 f. E sorozat kiadásában nemcsak az új kötetnek (Sheldon: Jézus nyomdokain), hanem Szabolicska Áhitat—szeretet verskötetének a nyomdaköltsége is benn foglaltatik.

Más *kiadványaink* egyes eladásából 693 K. 60 fillér gyűlt össze, a miből 210 korona pótlással a Károli-alap terhére II-dik kiadást rendeztünk Drummond: Természeti törvény cz. művéből.

Végül előterjeszti a titkár Hornyánszky Viktor társulati bizományosnak azt a kérését, hogy a Prot. Családi Könyvtár 21—22-ik kötetei számára a *Koszorú* 101—110. füzeteiből 1600 példányt átengedni sziveskedjék a Társaság.

Választmány a beterjesztett bizományosi jelentést a kiadványok 1904. évi forgalmáról általában tudomásul veszi s azt főbb adataiban a közgyűlés elé fogja terjeszteni. Bizományosnak megengedi, hogy a *Koszorú* 101—110. füzeteiből a Családi Könyvtár 21. és 22. kötetét az eddigi feltételek mellett kiadhassa.

6. Titkár jelenti, hogy az elnökség többszöri tárgyalás után

a kiadványok terjesztésére vonatkozó egyességet a társulati főbizománnyal megújította, az egyességben a terjesztőkre nézve némi előnyöket ért el.

A választmány a megújított terjesztési feltételeket elfogadja s azoknak a közgyűlés elé terjesztését elhatározza.

Egyben kötelességévé teszi a bizományosnak, hogy könyvkiadványainkból a prot. vidékek könyvkereskedőinél készletet tartson, füzetünket pedig a vásárra járó könyvkötők útján is terjeszse.

7. Titkár felolvassa a soproni ág. h. evangel. egyházközség elnökségének egyháztanácsi határozat alapján beküldött levelét, melyben Brunner János esperes-lelkész és dr. Démy Lajos felügyelő mint elnökök a soproni egyház nevében meghívják Társaságunkat, hogy idei vándorgyűlését Sopronban tartsa.

Választmány a meghívást örömmel fogadja s az ügyvivő elnököt és a titkárt megbizja, hogy a vándorgyűlés előkészítésére és rendezésére a soproni egyházközség előljáróságával egyetértőleg a szükséges intézkedéseket tegyék meg.

8. A folyó ügyek során titkár jelenti, hogy Pozsonyban dr. Dobrovits Mátyás elnöklete, dr. Masznyik Endre alelnöksége és Stromp László titkársága mellett Társaságunknak „Pozsonyi Kör“ cím alatt fiókja szervezkedett, mely működését már a tél második felében vallásos esték tartásával megkezdette, ügyviteli szabályzatát beterjesztette.

A választmány a „Pozsonyi Kör“ megalakulásáról örömmel értesül, a beterjesztett ügyviteli szabályzatot készséggel megerősíti, a kör bejelentett képviselőjét, dr. Dobrovits Mátyást, melegen üdvözlí s a kör működésére Isten áldását kéri.

9. Titkár jelenti, hogy Szabolcska Mihály Áhitat—szeretet cz. művéből, mivel az I-ső kiadás teljesen elfogyott, a Társaság elnöksége változatlan II-ik kiadást készítettett, melyből a Népisk. Ifj. Könyvtárak részére egyszerre 750 példányt adtunk el.

Örvendetes tudomásul szolgál.

10. Titkár jelenti, hogy özv. Hegyi Mihályné Debreczenben végrendeletileg egyik általános örökösévé tette Társaságunkat; de az oldalági rokonok a kegyes özvegy végrendeletét pörrel készülnek megtámadni.

A választmány az ügyvivő elnököt felkéri, hogy Társulatunkat ez ügyben képviselni és a Társaság ügyészét a szükséges utasításokkal ellátni sziveskedjék.

A tárgysorozat kimerítettvén, elnök az ülést berekeszti.

Budapest, 1905. június 15-én.

Hegedűs Sándor,
a Társaság v. elnöke.

Szőts Farkas.
a Társaság titkára.

XIV.

A soproni gyűlések jegyzőkönyve.

I.

A közgyűlés jegyzőkönyve.

A közgyűlés tartott Sopronban 1905 szeptember 26-án az evang. liceum tornatermében. Jelen voltak Hegedüs Sándor v. elnök, Antal Gábor és Zsilinszky Mihály alelnökök, Szóts Farkas titkár; Antal Géza, Baksay Sándor, Gyurátz Ferencz, Hegedüs István, Kenessey Béla, Masznyik Endre, Payr Sándor, Poszvék Sándor, Petri Elek, Raffay Sándor, Stromp László, Zelenka Pál stb. választmányi tagok; továbbá a Társaságnak mintegy százötven tagja. Elnök Hegedüs Sándor, jegyző Szóts Farkas titkár. Jegyzőkönyvhitelesítők: Poszvék Sándor soproni liceumi igazgató és Molnár Sándor budapesti ref. főgimnáziumi igazgató-tanár.

1. Elnök szívélyesen üdvözli a szép számmal megjelent tagokat s bejelenti, hogy báró Prónay Dezső egyetemes felügyelő, Baltik Frigyes és Sárkány Sámuel evang. püspökök; Kun Bertalan, Kiss Áron, dr. Bartók György ref. püspökök; Darányi Ignác egyházker. főgondnok; Láng Lajos, Fabinyi Teofil, Simonfy Imre, dr. Dobrovits Mátyás választmányi, illetve társulati tagok részint hivatalos elfoglaltságuk, részint egészségi okok miatt elmaradásuk igazolását kéri s a Társaságnak üdvözlétüket küldik.

A bejelentések tudomásul vétele után elnök megalakultnak nyilvánítja és megnyitja a közgyűlést.

2. Napirend előtt szót emel Gyurátz Ferencz evang. püspök és a dunántúli ev. egyházkerület s a soproni főiskola nevében szívélyesen üdvözli a Társaságot,

a mit a közgyűlés nevében és élénk helyeslésétől kísérve Hegedüs Sándor elnök meleg szavakkal köszön meg.

3. Ugyancsak napirend előtt szót kér és kap dr. *Baltház* Dezső esperes-lelkész és a hajdúböszörményi egyház nevében és megbízásából szívélyes szavakkal kéri a Társaságot, hogy jövő évi vándorgyűlését Hajdúböszörményben tartsa, a hol akkor a bécsi béke háromszáz éves jubileuma és a Bocskay-szobor leleplezési ünnepe lesz. A meghívást Kálmán Lajos főgondnok Bözörmény város részéről is előterjeszti.

Elnök meleg szavakban köszönetet mond a szívélyes meghívásért és a gyűlés tagjainak zajos helyeslése mellett határozatilag kimondja, hogy Társaságunk a X-dik vándorgyűlését 1906-ban Hajdúböszörményben fogja tartani.

4. Napirendre térve, titkár előterjeszti a választmány jelentését a Társaság 1904. évi működéséről.

A jelentést egész terjedelmében jegyzőkönyvbe véteti, (Lásd az Évkönyv 164—172. lapjain), egyes pontjaira pedig következőleg határoz a közgyűlés:

I. A kiadványokról szóló jelentést tudomásul veszi, Hegedüs Sándor elnök úrnak a Koszorú-füzetek írói díjáért halás köszönetét nyilvánítja.

II. A számvizsgálatra vonatkozó jelentést tudomásul veszi. Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fenntartás mellett az 1904. évre a felmentvényt megadja. A 2127 K 79 f. pénztármaradványt nyilvántartásba veszi.

A hátralékosokra nézve a választmány javasolta fokozatos eljárást jóváhagyja s a tagokat általában felszólítja, hogy tagdíjaitak pontosabban fizessék.

Az 1906. évi költségvetést 15,936 K 21 f. szükséglettel, 16,265 K 50 f. fedezettel és 329 K 29 f. remélhető felesleggel elfogadja és megerősíti.

A *vagyonkimutatást* 129,850 K 44 f. összeggel s a kimutatott 3056 K 23 f. szaporulattal tudomásul veszi. A 7050 K 54 f. Károli-alapot a Társaság tagjainak és barátjainak különös pártolásába melegen ajánlja.

A számvizsgáló bizottságnak gondos munkájáért köszönetet szavaz.

III. A kiadványok terjesztéséről szóló jelentést általában tudomásul jegyzi; a Koszorú-füzetek forgalmának és a terjesztők számának esökkenése fölött sajnálatát nyilvánítja; a Házi Kincstár kelendőségének emelkedését örvendetes tudomásul veszi; a kiadványok terjesztőinek köszönetet szavaz s a terjesztésben való részvételre a Társaság minden tagját ismételtén és melegen fölkéri.

IV. A pozsonyi kör megalakulását örvendetes tudomásul veszi s úgy ennek, mint a halasi és a soproni köröknek ve-

zetőit bizalommal fölkéri, hogy társulati tevékenységükről a központot értesíteni sziveskedjenek.

V. A tagok számáról szóló jelentést tudomásul jegyezteti; Thury Etele tagtársnak taggyűjtő buzgóságáért köszönetet mond; a taggyűjtést a Társaság minden tagjának, de különösen a választmány tagjainak különös figyelmébe ajánlja.

VI. A terjesztés megújított feltételeit elfogadja és megerősíti; püspökeink felkérését a terjesztés ajánlása végett a választmány javaslata értelmében elhatározza; Szundy Károly indítványa alapján megbízza a titkárt és a vezetőséget, hogy egyrészt a külön kolportőr alkalmazását tanulmányozza, másrészt a terjesztés fokozása érdekében lépjen érintkezésbe az Angol Traktátus-Társaság hazai vezetőjével s eljárásáról tegyen jelentést a legközelebbi közgyűlésnek.

VII. A Társaság pártfogóinak anyagi támogatásukért köszönetet szavaz, báró Prónay Dezső választmányi tagnak a családi levéltárából a maga költségén eszközlött nagybecsű Egyháztörténeti Adatok kiadásáért hálás elismerését nyilvánítja.

VIII. Az elhunyt társulati tagok fölött kegyeletes részvétet fejezi ki és érdemeiket jegyzőkönyvileg megőrökíti.

5. Elnök sajnálattal jelenti, hogy Zelenka Pál, tiszakerületi püspök a lelkészelnöki tisztelet többszörös kérésünkre sem hajlandó elvállalni.

Miután a közgyűlés a maga részéről is ismételten, de hiába kérte az érdemes püspököt lemondása visszavonására: a lemondást sajnálattal tudomásul veszi és a megüresedett lelkész-elnöki székbe egyhangúlag és nagy lelkesedéssel Bachát Dániel bányakerületi püspököt választja meg.

6. A megüresedett választmányi tagsági helyekre elrendeltetvén a választás,

dr. Csiky Kálmán helyére *dr. Nagy Dezső* budapesti ügyvédet, Papp Károly helyére *Hamar István* budapesti theol. tanárt, gróf Kuún Géza helyére *Deák Lajos* marosvásárhelyi tanfelügyelőt, Zsigmond Sándor helyére *dr. Erdős József* debreczeni theol. tanárt, a lemondott Bartha Béla helyére *Erdős Lajos* debreczeni theol. tanárt felkiáltás útján egyhangúlag az igazgató-választmányba beválasztja.

A tárgysorozat kimerítettvén
elnök a közgyűlést bezárja.

II.

A dísz- és felolvasó-ülés jegyzőkönyve.

A szeptember 26-án este fél hét órakor tartott közgyűlésről az ág. h. evang. templomba vonultak át Társulatunk tagjai és a nagy számú vendégek. Az itt tartott *vallásos estén Gyurátz Ferencz*

dunántúli püspök és *Brunner* János soproni esperes kenetes imádsággal emelték sziveinket a mindenható Atyához; *Kenessey* Béla kolozsvári theol. igazgató a lelki szabadságról tartott tartalmas alkalmi beszédével, *Sántha* Károly sárszentmiklósi lelkész lendületes vallásos és hazafias költeményeivel termékenyítették, építették lelkeinket; *Altdörfer* Viktor soproni orgonaművész remek orgonajátékával, *Wagner* Róza úrhölgy szép vallásos énekével, a soproni egyházi énekkar pedig művészi énekdarabokkal gyönyörködtette a közel négyezer főnyi közönséget.

Szeptember 27-én d. e. 9 órakor *istentiszteletre* gyültek össze a Társaság tagjai és az érdeklődő közönség, mely alkalommal *Antal* Gábor dunántúli püspök imádkozott, *Zábrák* Dénes soproni lelkész hirdette nagy erővel és nagy hatással az Isten ígését, az egyházi énekkar pedig ismét gyönyörű karénnel fokozta az áhítatot.

Szeptember 27-én d. e. 11 órakor *díszülésre* sereglettünk a Kaszinó nagytermébe, a hol *dr. Töpler* Kálmán polgármesternek és *dr. Démy* Lajos esperességi és egyházközségi felügyelőnek a Társaságot üdvözlő beszédeire *Hegedüs* Sándor társulati vil. elnök válaszolt és azután megtartotta elnöki megnyitó beszédét. *Zsilinszky* Mihály társulati vil. alelnök „Egyházi kérdések“ czím alatt korszerű kérdésekről tartott hatásos felolvasást, *Szöts* Farkas titkár a Társaság működését s ennek eddigi sikereit ismertette. *Hegedüs* István társulati választmányi tag „Monica“ czím alatt gyönyörű költeményt olvasott fel Augustinus édes anyjáról. *Antal* Gábor püspök társulati lelkészi alelnök hatásos záró beszédben először Sopron városának, egyházának és iskoláinak a magyar protestantizmus s az egyházi közművelődés körül kifejtett érdemeit méltatta, azután pedig köszönetet indítványozott Sopron egyházközsége s városa előljáráóságának azért a szívélyes fogadtatásért, melyben Társaságunkat részesíteni szívesek voltak; a mely indítványt a díszülés egyhangulag elfogadott.

Ugyanaznap este 6 órakor *felolvasó-ülésre* gyült össze a Társaság az érdeklődő közönség az ev. lyceum tornatermében. Itt először *Bernát* István választmányi tag felolvasását hallgattuk meg, melyet szerző távolléte miatt *Lévay* Lajos sárkeresztúri lelkész adott elő.

Majd *Thury* Etele pápai theologiai tanár tartott felolvasást az 1591. évi csepregi hitvitáról, melynek rövidre fogott kivonattát élénk figyelemmel hallgatta meg a közönség.

Végül *Payr* Sándor soproni theol. tanár, társulati választmányi tagnak *Wittnyédy* Istvánról készített felolvasása került sorra, melynek élénk előadását, mesteri jellemzéseit, kitűnő korfestéseit mind-

végig élénk tetszéssel fogadta, s a végén zajos éljenzéssel jutalmazta a közönség.

A felolvasások végeztével elnök indítványára az ülés köszönetet szavazott mind a felolvasó, mind a többi üléseken közreműködő társulati tagoknak; elhatározta, hogy a beszédek és felolvasásokat egész terjedelmökben a soproni vándorgyűlésről kiadandó *Emlékkönyv*-ben kinyomatja.

Az ülés tárgysorozata kimerítettén, Hegedüs Sándor elnök az ülést ezzel a IX-dik vándorgyűlést a tagoknak az elnököt éljenző zajos helyeslése által kísérve berekeszti.

Budapest, 1905 október 5.

Hegedüs Sándor,
a Társaság elnöke.

Szöts Farkas.
titkár, az ülések jegyzője.

Hitelesítjük:

Poszváék Sándor,
társul. választm. tag.

Molnár Sándor,
társulati r. tag.

XV.

A Társaság tisztikara és választmánya.

- Ügyvivő elnök: *Hegedüs Sándor*, v. b. t. t. (VI., Hunyadi-tér 12.)
 Lelkészelelnök: *Bachát Dániel*, bányakerületi püspök. (VIII., Luther-udvar.)
 Lelkészszelelnök: *Antal Gábor*, dunántúli püspök, Komárom.
 Világi alelnök: *Zsilinszky Mihály*, nyug. államtitkár. (VIII. Sándor-u. 30.)
 Titkár és szerk. *Szöts Farkas*, theologiai akadémiai tanár. (Kálvin-tér 7.)
 Pénztárnok: *Bendl Henrik*, ág. hitv. ev. pénztárnok (IV. Deák-tér 4.)
 Ügyész: *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd. (IX. Soroksári-utca 5.)

Választmányi tagok a fővárosban.

Beöthy Zsolt	Láng Lajos
Bernát István	Nagy Dezső
Darányi Ignác	Petri Elek
Farkas József	Prónay Dezső báró
5. György Endre	15. † Szász Károly
Hamar István	Szilassy Aladár
Hegedüs István	Sztehló Kornél
Horváth Ödön	Tisza István gróf
Horváth Sándor	Vécsey Tamás.
10. Kiss Áron	20. Zelenka Pál.

Választmányi tagok a vidéken.

Antal Géza, Pápa	Német István, Pápa
Ardai J. Dániel, Zsarnó	Poszvék Sándor, Sopron
Baksay Sándor, Kun-Szt.-Miklós	Payr Sándor, Sopron
Ballagi Géza, Sárospatak	Radácsy György, Sárospatak
5. Balogh Ferencz, Debreczen	25. Raffay Sándor, Pozsony
Bartók György, Kolozsvár	Révész Kálmán, Kassa
Csengey Gusztáv, Eperjes	Sárkány Sámuel, Pilis
Csiky Lajos, Debreczen	Schneller István, Kolozsvár
Deák Lajos, Marosvásárhely	Simonffy Imre, Debreczen
10. Duka Tivadar, London	30. Stromp László, Pozsony
Erdős József, Debreczen.	Szabolcska Mihály, Temesvár
Eröss Lajos, Debreczen.	Szeremlei S. H.-M.-Vásárhely
Fejes István, Sátoralja-Ujhely	Szell Kálmán, Nagy-Szalonta
Géresi Kálmán, Debreczen	Szilády Áron, Halas
15. Kenessey Béla, Kolozsvár	35. Szlávik Mátyás, Eperjes
Kecskeméthy István, Kolozsvár	Trshtyénszky Ferencz, Pozsony
Kiss Áron, Debreczen	Tüdös István, Miskolcz.
Koncz József, Marosvásárhely	Veres József, Orosháza
Kun Bertalan, Miskolcz	Wéber Samu, Szepes-Béla
20. Masznyik Endre, Pozsony	40. Zoványi Jenő, Sárospatak

A vidéki körök képviselőjében:

Báthory Gábor, Halasról	Dobrovits Mátyás, Pozsonyból
Poszvék Sándor, Sopronból	

A M. P. Irodalmi Társaság 1904. évi számadása.

A) Bevétel.

Áthozat 1903. évről		1721 K 95 f.
1. Tagsági díjakból:		
a) Pártfogó tagoktól	1000 K — f.	} 12880 K 75 f.
b) Alapító tagoktól	1866 „ 75 „	
c) Rendés tagoktól	6624 „ — „	
d) Pártoló tagoktól	3390 „ — „	
2. Értékpapírok kamataiból		2400 K — f.
3. Takarékpénztári kamatból		284 „ 29 „
4. Könyvekért, egyes eladásból		765 „ 57 „
5. Adományok		28 „ 96 „
Összesen		<u>18081 K 52 f.</u>

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszteletdíjai	6653 K 54 f.
2. Egyháztörténeti Adattár nyomása és írói tiszteletdíjai	1748 „ 08 „
3. 1904. évi monográfia nyomása és írói tiszteletdíjai	2481 „ 34 „
4. Tiszti díjak (titkár, pénztáros, ellenőr)	2574 „ 61 „
5. Vegyesek (pénzbeszedő jutaléka, postadíjak, nyomtatványok)	298 „ 05 „
6. Károli-alapnak kamat	214 „ 96 „
7. Bibliai Lexikon alapjának kamat	4 „ 86 „
8. Szász Domokos-alapnak kamat	59 „ 77 „
9. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	500 „ — „
Összesen	<u>14535 K 21 f.</u>
Mutatkozik fölösleg	3546 „ 31 „
Ebből 20% jár a társ. tőkének, 20% a Károli-alapnak	<u>1418 „ 52 „</u>
Maradvány új számlára	2127 K 79 f.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1903. december 31-én	5374 K 04 f.
Bevétele 1904 folyamán	5311 „ 05 „
Az 1904. évi kezelési fölösleg 20%-jából	709 „ 26 „
	<u>11394 K 35 f.</u>
Kiadása 1904 folyamán	4343 „ 81 f.
Állása 1904 december 31-én	<u>7050 K 54 f.</u>

D) Bibliai Lexikon.

Állása 1903. év december 31-én volt	121 K 66 f.
Bevétele 1904. év folyamán	4 „ 86 „
Állása 1904. év december 31-én	<u>126 K 52 f.</u>

E) Szász Domokos-alapítvány.

Állása 1903. év december 31-én volt	1494 K 26 f.
1903. évben bevétele volt	59 „ 77 „
Állása 1904. év december 31-én	<u>1554 K 03 f.</u>

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1904. december 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje (új alapítványokból 200 K és az 1904. évi kezelési fölösleg 20%-jából 709 K 26 f.)	118991 K 56 f.
2. Károli-alap tőkéje	7050 „ 54 „
3. Bibliai Lexikon	126 „ 52 „
4. Szász Domokos-alapítvány	1554 „ 03 „
5. 1904. évi kezelési fölösleg (Forgó tőke)	2127 „ 79 „
Összesen	<u>129850 K 44 f.</u>

Ez a vagyron el van helyezve :

a) Értékpapirokban	56000 K — f.
b) Takarékpénztárban	10290 „ 61 „
c) Tagok kötvényein	62910 „ — „
d) Készpénzben	649 „ 83 „
	<hr/>
	129850 K 44 f.

E szerint az általános alapnál a szaporodás kitesz 909 K 26 f., a Károli-alapnál 1676 K 50 f., a Bibliai Lexikonnál 4 K 86 f., a Szász Domokos-alapítványnál szaporodás 59 K 77 f., a forgó tőkénél 405 K 84 f.

Ezen számadást a mai napon átvizsgáltuk és rendben találtuk. Kelt Budapest, 1905 június 5. Szilassy Aladár s. k., Dr. Horváth Ödön s. k., Ballagi Géza s. k.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1906. évre.

A) Szükséglet.

	1905. évi költségvetés	1904. évi eredmény	1906. évi költségvetés
1. Protestáns Szemle és Egyháztört. Adattár nyomása és írói tisztt-díjai	8700 K — f.	8401 K 62 f.	8800 K — f.
2. Monografia nyomása és írói tisztt-díjai	3000 „ — „	2481 „ 34 „	3000 „ — „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2574 „ 61 „	2574 „ 61 „	2574 „ 61 „
4. Vegyes kiadások és apróbb nyomtatványok	600 „ — „	298 „ 05 „	600 „ — „
5. Kamatokra (Károli-alap, Szász Domokos-alap és Bibliai Lexikon)	335 „ — „	279 „ 59 „	369 „ 60 „
6. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	300 „ — „	500 „ — „	400 „ — „
7. Segítő tagdíjak Károli-alapnak	156 „ — „	— „ — „	192 „ — „
Összesen	<hr/> 15665 K 61 f.	14535 K 21 f.	15936 K 21 f.

B) Fedezet.

Áthozat 1903. évről	— K — f.	1438 K — f.	— K — f.
1. Tagdíjakból :			
a) Pártfogó tagoktól 21000 K után 5%	1050 „ — „	1200 „ — „	1050 „ — „
b) Alapító tagoktól 41910 K után 5%	2125 „ 50 „	1803 „ 70 „	2095 „ 50 „
c) Rendes tagoktól 573 tag után 12 koronával	6996 „ — „	6590 „ — „	6876 „ — „
d) Pártoló tagoktól 542 tag után 6 koronával	3814 „ — „	3077 „ — „	3252 „ — „
e) Segítő tagoktól 64 tag után 3 koronával	156 „ — „	— „ — „	192 „ — „
2. Értékpapírok kamataiból	2240 „ — „	2360 „ — „	2400 „ — „
3. Takarékpénztári kamatokból	200 „ — „	465 „ 13 „	300 „ — „
4. Adományokból	— „ — „	6 „ 25 „	— „ — „
5. Könyvekből	100 „ — „	162 „ 87 „	100 „ — „
Összesen	<hr/> 16681 K 50 f.	17102 K 95 f.	16265 K 50 f.

Mutatkozik fölösleg 329 K 29 f.

Ezen fölöslegből alapszabályszerűen tőkésítendő: a társ. tőke javára 20%, a Károli-alap javára 20%, marad tiszta fölösleg 197 K 58 f.

Hátralékok kimutatása.

(1904 december 31-iki állapot).

Pártfogó tagok kamataiban	100 K — f.
Alapító „ „	1370 „ — „
Rendes „ tagsági díjaiban	7728 „ — „
Pártoló „ „	4806 „ — „
Segítő „ „	27 „ — „
Összesen	<hr/> 14031 K — f.

XVII.

A M. Prot. Irodalmi Társaság kiadványainak
raktárjegyzéke.

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
A. KÖNYVKIADVÁNYOK:			
Zsilinszky, Linezi béke	297	10	307
„ Vallásügyi tárgyalások II.	210	13	223
„ „ III.	151	15	166
„ „ IV.	24	65	89
Szeremlei, Szőnyi Benjámín	27	9	36
Kenessey, Károli-émlékkönyv	798	2	800
Révész, Százéves küzdelem	124	14	138
Valláserkölesi felolvasások I.	309	—	309
Csiky, Hit és babona	93	1	94
Szász, A prot. egyház viszonya	661	51	712
„ A Prot. Irod. Társ. teendői	48	—	48
Fejes, A prof. egyház feladata	536	—	536
Petri, A vallás szerepe	—	—	—
Luthardt, Felolvasások a ker. erkölcstanról	—	72	72
Kenessey, Női jellemképek a bibliából	15	2	17
Pulszky, A felekezetek szerepe	13	—	13
Drummond, Természeti törvény a szellemi világban	—	369	369
Egyháztörténeti monographiák I.	—	195	195
Sámuel, Bod Péter élete	—	40	40
Miller, Csendes órák, közöns. kiadás	—	1594	1594
„ „ „ finom kiadás	—	453	453
Révész Imre munkái a pátens korából	—	186	186
Barde, Mártha és Mária	—	1124	1124
Mokos, Herczegszőlősi Kánonok	40	89	129
Masznyik, Luther Márton három alapvető reformátori irata	19	66	85
Szaboleska, Áhítat szeretet köz. kiadás	—	1957	1957
„ „ „ finom kiadás	—	173	173
Kálvin, Keresztyén vallás alapvonalai	20	87	107
Sheldon, Az Ő nyomdokain	—	997	997
Stromp, Egyháztörténeti adattár II.	36	7	43
Sztehlo, Polgári házasságról	612	26	638
Stromp, Egyháztörténeti adattár III.	—	5	5
Zoványi, Egyetemes főgondnok	31	3	34
Kiss, Török Pál élete	50	20	70
Stromp, Egyháztörténeti adattár IV.	—	53	53
Kenessey, Női jellemképek	—	1500	1500
Évkönyv 1891. évfolyam	849	—	849
„ 1892. „	287	—	287
„ 1893. „	168	—	168

Könyvkeres- kedésünkben			Könyvkeres- kedésünkben			Könyvkeres- kedésünkben		
Koszorú	1. füzet	502	Koszorú	42. füzet	763	Koszorú	76. füzet	604
"	2. "	1188	"	43. "	1493	"	77. "	664
"	3. "	467	"	44. "	1282	"	78. "	617
"	4. "	3721	"	45. "	1624	"	79. "	492
"	5. "	2818	"	46. "	1118	"	80. "	580
"	6. "	2437	"	47. "	1255	"	81. "	588
"	7. "	254	"	48. "	1719	"	82. "	815
"	8. "	1170	"	49. "	1302	"	83. "	767
"	9. "	1179	"	50. "	1649	"	84. "	870
"	10. "	1680	"	51. "	88	"	85. "	837
"	11. "	2263	"	52. "	1971	"	86. "	552
"	12. "	2258	"	53. "	1723	"	87. "	736
"	13. "	2630	"	54. "	1225	"	88. "	641
"	14—15. "	3003	"	55. "	149	"	89. "	774
"	16. "	2635	"	56. "	1933	"	90. "	818
"	17. "	2924	"	57. "	34	"	91. "	811
"	18. "	2814	"	58. "	1971	"	92. "	652
"	19. "	2492	"	59. "	1924	"	93. "	768
"	20. "	2752	"	60. "	31	"	94. "	881
"	21. "	47	"	61. "	510	"	95. "	848
"	22. "	1970	"	62. "	462	"	96. "	866
"	23. "	1957	"	63. "	333	"	97. "	598
"	24. "	2007	"	64. "	546	"	98. "	818
"	25. "	80	"	65. "	551	"	99. "	831
"	26. "	1697	"	66. "	482	"	100. "	764
"	27. "	1782	"	67. "	330	"	101. "	1485
"	28. "	236	"	68. "	1862	"	102. "	1710
"	29. "	136	"	69. "	323	"	103. "	1704
"	30. "	1794	"	70. "	407	"	104. "	1589
"	31—32. "	1161	"	71. "	653	"	105. "	1716
"	33. "	459	"	72. "	469	"	106. "	1718
"	34. "	1030	"	73. "	600	"	107. "	1736
"	35—37. "	1324	"	74. "	453	"	108. "	1672
"	38—40. "	1380	"	75. "	579	"	109. "	1724
"	41. "	1266				"	110. "	1614

B) PROTESTÁNS SZEMLE.

1889. év I. 157., II. 157. — 1890. év I. 21., II. 18., III. 101., IV. 47. — 1891. év II. 27., III. 36., IV. 53. — 1892. év I. 88., II. 88., III. 92., IV. 101. — 1893. év I. 171., II. 196., III. 214., IV. 205. — 1894. év I. 248., II. 251., III. 269., IV. 227., V. 279., VI. 285., VII. 294., VIII. 300., IX. 303., X. 306. — 1895. év I. 318., II. 303., III. 316., IV. 305., V. 310., VI. 316., VII. 299., VIII. 337., IX. 311., X. 304. — 1896. év I. 138., II. 136., III. 141., IV. 137., V. 156., VI. 148., VII. 158., VIII. 170., IX. 170., X. 171. — 1897. év I. 190., II. 207., III. 206., IV. 205., V. 211., VI. 320., VII. 215., VIII. 230., IX. 201., X. 226. — 1898. év I/II. 218., III. 230., IV. 225., V. 235., VI. 224., VII. 222., VIII. 229., IX. 219., X. 215. — 1899. év I. 40., II. 41., III. 51., IV. 54., V. 53., VI. 77., VII. 100., VIII. 37., IX. 68., X. 97. — 1900. év I. —, II. 4., III. —, IV. 6., V. 31., VI. 20., VII. 8., VIII. 89., IX. 130., X. 144. — 1901. év I. 7., II. 17., III. 7., IV. —, V. —, VI. 13., VII. —, VIII. 52., IX. 1., X. 7. — 1902. év I. 20., II. 33., III. 28., IV. 33., V. 40., VI. 39., VII. 41., VIII. 15., IX. 54., X. 92., — 1903. év I. 61., II. 74., III. 107., IV. 95., V. 112., VI. 107., VII. 12., VIII. 100., IX. 50., X. 116., — 1904. év I. 189., II. 162., III. 82., IV. 168., V. 158., VI. 170., VII. 162., VIII. 168., IX. 180., X. 224. — 1905. év I. 301., II. 312., III. 230., IV. 266., V. 248.

Budapest, 1905. június 30.

Hornjánszky Viktor.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
A) Pártfogó tagok.		
(1000 korona alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)		
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye, Orosháza T. b.	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
5	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest	
	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Pápa	
	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom	
10	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (2000 kor.-val), Kolozsvár	
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	
	Halasi ev. ref. egyházközség, Halas	50.—
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállás. T. b.	
15	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b.	
	† Káldi Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő, T. b.	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest. T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Péczel	
	Pozsonyi ág. hitv. egyházközség, Pozsony	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Bpsten. T. b.	
	† Br. Radák Adám, Mikeszász, T. b.	
	† Szentmártoni Radó Kálmán, Répczelak. T. b.	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Sz.-Miklós. T. b.	
	† Szász Domokos, ev. ref. püspök, Kolozsvár. T. b.	
25	Gróf Teleki József, e. m. gondnok, Tetétlen (u. p. Solt)	
	† Tisza Kálmán, volt főgondnok, Budapest. T. b.	
	† gr. Tisza Lajos, volt főgondnok, Budapest. T. b.	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszáninneri ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	50.—
30	Tiszántúli ev. ref. egyházker. (4000 kor.-val), Debreczen	
	Tolnai ev. ref. egyházmegye. Ócsény. T. b.	
	† Br. Vay Miklós, volt konventi elnök. T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon. T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok. T. b.	
35	Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Vámos	
	† Zelenka Pál ág. h. ev. püspök neje, Miskolcz. T. b.	

* E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából tesszük közzé. A T. b. — Tőkét befizette. A nevek után kitétetett összeg az 1904. év végéig való hátralékokat jelenti. Reklamációk a pénztárnokhoz (Bendl Henrik, Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) intézendők. A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük, mert a ki ez önkényt vállalt kötelezettségét nem teljesíti, azt a társulati ügyész útján leszünk kénytelenek fizetésre szorítani.

Szerk.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
B) Alapító tagok.		
(200 korona alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)		
	Abauji ev. ref. egyházmegye, Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	10.—
	Ádám Gerzson, nyugalmazott főgymn. igazgató, Nagy- Kőrös. T. b.	
5	Agyai ev. ref. egyház, Ágya, u. p. Kisjenő	
	Ajkay Béla, magánzó, Répczelak	
	† Özv. Ajkay Imréné sz. Pálffy Kamilla, Pápa. T. b.	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Uj-Szivácz	
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	
	Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadá- nyokra)	
10	Alsó-szabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Hajdú- Böszörmény	
	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Hernád-Németi	
	Anti ev. ref. egyház, Ant, u. p. Kőtegyán	
	Antal Gábor, ref. püspök, Komárom	
	dr. Antal Géza, ev. ref. theol. tanár, Pápa. T. b.	
15	Aradi ev. ref. egyház, Arad	
	† Arany László, földhiteleit. volt igazgató, Budapest	
	† Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b.	
	Árpádi ev. ref. egyház, Árpád	
	Bácsi ág. hitv. egyházmegye, Újvidék	
20	Baczó Mózes, ev. ref. lelk., Szászváros. T. b.	
	Baksay Sándor, ev. ref. püspök, Kun-Szt-Miklós. T. b.	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár, Budapest. T. b.	
	Balmaz-ujvárosi magyar ev. ref. egyházközség, Balmaz- Ujváros. T. b.	
	Balmaz-ujvárosi német ev. ref. egyházközség, Balmaz- Ujváros	
25	Dr. Baltik Frigyes, ág. hitv. evang. püspök, B.-Gyarmat. T. b.	
	Gr. Bánffy György, egyházk. főgondnok, Bonczhida (u. p. Válaszut.) T. b.	
	Bánó József, esp. felügyelő, Budapest	
	Barkassy Géza, min. tanácsos, Budapest. T. b.	
	Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye Kőrmöczbánya	
30	Bartalus János, ev. ref. lelkész, Bukarest (?)	50.—
	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b.	
	Békés-bánáti ev. ref. egyházm., Hódmezővásárhely. T. b.	
	Békés-csabai ág. hit. ev. egyházközség, Békés-Csaba	10.—
	Belényesi ev. ref. egyház, Belényes	
35	Belényes-ujlaki ev. ref. egyház, Belényes-Ujlak	
	Bende Andorné, Miskolcz. (Tökéből 160 K. fiz.)	
	Beöthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest	
	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
40	Berek-böszörményi ev. ref. egyház, Berek-Böszörmény	20.—
	Bernát Elemér, kir. táblai elnök, Debreczen	20.—
45	Dr. Berzsényi Jenő, esp. felügy., Kemenes-Sömjén. T. b.	50.—
	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Ókér	
	Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad	20.—
	Bihar-zsadányi ev. ref. egyház, Bihar-Zsadány	
50	† Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest. T. b.	20.—
	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	
	Boros-sébesi ev. ref. egyház, Boros-Sebes	20.—
	† Breznyik János, volt igazg.-tanár, Selmeczbánya. T. b.	
55	Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b.	20.—
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest	20.—
	† Busbak Ádám, volt bankigazgató, Losonc. T. b.	
60	Büd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség, B.-Szt-Mihály	20.—
	Cseh Ervin, v. b. t. t. Budapest. T. b.	
	Csegey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes	20.—
	Csermői ev. ref. egyház, Csermő	
65	† Csikay Imre ev. ref. lelkész, Dunavecse. T. b.	20.—
	Csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár, Csurgó	
	Czeglédi ev. ref. egyházközség (400 koronával), Czegléd	20.—
	Csizmadia Lajos, theol. tanár, Pápa	
70	Czakó Gyula, s.-lelkész, Kis-Korpad	20.—
	Czeglédi Sándor, s.-lelkész, Pápa	
	† Czékus István, volt ev. püspök, Rozsnyó	20.—
	Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu. T. b.	
75	Dániel Gábor, főgondnok, Budapest. T. b.	20.—
	Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Harsány. T. b.	
	Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen	20.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba	
80	Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen. T. b.	20.—
	Gr. Dégenfeld József, egyházker. főgondnok, Debreczen	
	Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske	20.—
	Dévai ev. ref. egyházközség, Déva	
85	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa	20.—
	Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest	20.—
	Dr. Dózsa Zsigmond, s.-lelkész, Pápa	
90	Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő	20.—
	Dr. Duka Tivadar, orvos, London, 55. Nevern Square	
	S. W. T. b.	20.—
	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi kollégium, Eperjes. T. b.	
95	Eperjeske ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda	20.—
	Erdőgyoroki ev. ref. egyház, Erdőgyorok, u. p. Árpád	
	Erdőhegyi ev. ref. egyház, Erdőhegy, u. p. Kis-Jenő	20.—
	Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi terület, Baróth	
100	Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár	20.—
	Fabiny Teofil, volt bányaker. felügyelő, Budapest. T. b.	
	Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Veleg	20.—
	Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség, F.-Csurgó	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Fekete-gyarmati ev. ref. egyház, Feketegyarmat, u. p. N.-Zerind	
90	Fekete-tóthi ev. ref. egyház, Feketetóth, u. p. Talpas Felső-alsó-józsai ev. ref. egyházközség, Józsa	20.—
	Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis-Csány	
	Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye, Vadna	
	Felső-nógrádi ev. ref. papi értekezlet, Szinóbánya. T. b.	
95	Felső-szabolcsi ev. ref. papi egylet, Nyiregyháza	10.—
	Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Ladmóc	20.—
	Ferencz József, unit. püspök, Kolozsvár. T. b.	
	Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b.	
	Ferenczy Imre, ev. ref. lelkész, Krassó	10.—
100	Fodor Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt-Király	
	Fogarasi ev. ref. egyházközség Fogaras	
	Forray István, kereskedő, Pozsony. T. b.	
	Földesi ev. ref. egyház, Földes	
	Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség, F.-Gyarmat. T. b.	
105	Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján	
	Galamb Gyula, tanácsbíró, Pécs. T. b.	
	Geduly Elek Ferencz, ny. ev. lelkész, Bpest. T. b.	
	† Geduly Lajos, volt ev. püspök, Pozsony. T. b.	
	Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény	
110	Géressy Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b.	
	Gesztli ev. ref. egyház, Geszt	
	† Giczey Sámuel, volt ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt-Gál	50.—
	Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya	
115	Gönczy Gábor, ev. ref. lelkész, Kassa. T. b.	
	Görbеди ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Medgyes	20.—
	Görgényi ev. ref. egyházmegye, Szászrégen. T. b.	
	Gyantai ev. ref. egyház, Gyanta, u. p. Tenke	
	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma	
120	Gyoroki ev. ref. egyház, Gyorok	
	György Endre, akadémiai tag, Budapest. T. b.	
	Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr. T. b.	
	† Győry Elek dr., ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
125	Gyurátz Ferencz, ev. püspök, Pápa	
	† Haán Lajos, volt ev. lelkész, Békés-Csaba. T. b.	
	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény	20.—
	Hajdú-dorogi ev. ref. egyházközség, Hajdú-Dorog	
	Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás. T. b.	
130	Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló	
	† Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad. T. b.	
	Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Lőcse	
	Haendel Vilmos, ág. hitv. evang. főesperes, Selmezbánya. T. b.	
	Hegedüs Sándor, v. b. t. tanácsos, Budapest. T. b.	
	† Özv. Hegyi Mihályné, sz. Józsa Eufrozina, Debreczen. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
135	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hód- mező-Vásárhely Hornyánszky V., cs. és kir. udvari könyvnyomdász, Budapest. T. b Horváth István, palóczy nagybirtokos, Örkény. T. b. Horváth Lajos, főrendiházi tag, Miskolcz. T. b.	
140	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b. Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony Ibrányi ev. ref. egyház. Ibrány, u. p. Kótaj Ihász Lajos, földbirtokos, egyházker. felügyelő Irinyi ev. ref. egyházközség. Iriny † Ivánka Imre, volt főrendiházi tag. T. b.	
145	Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény Jósa Károly, ev. ref. lelkész, Ágya (?) † Józsa Zsigmond, n.-enyedi volt theol. tanár. T. b. Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő, Budapest Kádár János, ev. ref. lelkész, Abauj-Csécs. (Tökből 100 korona.)	70.— 5.—
150	† Karancsy Daniel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely. T. b. Karczagi ev. ref. egyházk., Karczag. T. b. Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász † Gróf Károlyi Tiborné, Budapest. T. b. † Kassay Sándor, ev. püspök, Győr. T. b.	
155	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa Katona Ferencz, ev. ref. lelkész, Szőlád (Somogym.) Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét Kecskeméti ev. ref. egyházmegye. Jász-Kisér Keéki ev. ref. egyházközség. Keék, u. p. Demecser	
160	Kelecsényi Zádor, kir. közjegyző, Vukovár. T. b. Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk. T. b. Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár, Kolozsvár. T. b. Kézdi ev. ref. egyházmegyei papi ért., Léczfalva. T. b. Gr. Khuen Héderváry Károlyné, Hédervár	
165	Kisperegi ev. ref. egyház, Kispereg Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b. Dr. Kiss Áron, kir. tanácsos, igazgató, Budapest. T. b. Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Püspök-Ladány Kisujszállási ev. ref. egyházközség, Kisujszállás, T. b.	10.—
170	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b. Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár Kolozsvári theologiai fakultás ifjúsági egylete. T. b. Kolozskalotai ev. ref. egyházmegye, Gyalu Komádi ev. ref. egyház, Komádi	
175	Komáromi ev. ref. egyházmegye, Ekecs † Kovács Ferencz kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely. T. b. Özv. Kovács Jánosné szül. Heer Erzsébet, Miskolcz. T. b. Kötegyáni ev. ref. egyház, Kötegyán	
180	Kun Bertalan ev. ref. püspök, Miskolcz Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes † Gr. Kuun Géza, colleg. főgondnok, N.-Németi. T. b.	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dicső-Szent-Márton . . .	
	Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Tengőd . . .	
	† Láng Adolf, volt ev. esperes, T. b.	
185	Laszkáry Gyula, egyházker. felügyelő, Romhány. T. b.	
	† László József, volt ev. ref. nyug. esperes, Kocs. T. b.	
	László Levente, papnövend., Pápa	
	Losonczi ág. hitv. ev. egyházk., Losonc. T. b. 682-95 K.	
	Losonczi ev. ref. egyházközség, Losonc	
190	Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b.	
	† Madas Károly, földbirtokos, Budapest. T. b.	
	Magyarosy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b.	
	Makay Lajos ev. ref. lelkész, Órkény. T. b.	
	Mándy Sándor, földbirtokos, B.-Szent-Lőrincz. T. b.	
195	Máramaros-szigeti ev. ref. főgymnasium, M.-Sziget . .	
	Máramaros-ugocsi ev. ref. egyházm., Tamásváralja	
	Margócsy István, ev. lelkész, Acsa	
	Marosi ev. ref. egyházmegye, Nyárad-Szereda	
	Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király . . .	
200	Maros-vásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely	
	Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b.	
	Martonfalvi ev. ref. egyházközség, Martonfalva	10. —
	Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjes	
	Meczner Béla, zempléni egyh. m. gondnok, S.-A.-Ujhely	
205	Meczner József, egyházmegyei gondnok, Vizsoly	
	Dr. Meskó László, ev. egyh.-felügyelő, Nyiregyháza . .	
	Mészáros János. ev. ref. lelkész, Kecskemét	
	Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Székesfehérvár	
	Mezőgyáni ev. ref. egyház, Mezőgyán, u. p. Geszt	
210	Mezősasi ev. ref. egyház, Mezősas, u. p. Furta	
	Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b.	
	Mezőtúri ev. ref. főgymnasium, Mezőtúr. T. b.	
	Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b.	
	Mocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak. u. p. Maklár . .	
215	Módra Imre. ev. ref. lelkész, Köröshegy	70. —
	Mokos Gyula, tanár, Budapest. T. b.	
	† Móricz Pál, volt egyházm. gondnok, Berettyó-Ujfalú	
	Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar	20. —
	L. Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa	
220	† Nagy Ignác, volt ev. ref. lelkész, Kölked. T. b.	
	† Nagy István, volt ev. ref. lelkész, Bisse. T. b.	
	† Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrev. T. b.	
	Nagy Zsigmond, ev. ref. lelkész, Szilágy-Balla	130 —
	Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b.	
225	Nagybányai ev. ref. egyházmegye, Felsőbánya	
	Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-testület, Krassó	
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola, N.-Enyed	20. —
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egyl., N.-Enyed	
	Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed	20. —
230	Nagyharsányi ev. ref. egyház, Nagy-Harsány, u. p. Ugra	
	Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor-Jánosi . . .	
	Nagy-kőrösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Körös. T. b.	
235	Nagy-szalontai ev. ref. egyház, Nagy-Szalonta . . .	
	Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta. T. b.	
	Nagyvárad ev. ref. egyházközség, Nagyvárad	
	Nógrádi ág. hitv. ev. egyházmegye, Losonc.	
	Nyirmadai ev. ref. egyházközség, Nyirma.	
	Ó-budai ev. ref. egyházközség. Ó-Buda. T. b.	
240	Okányi ev. ref. egyház, Okány. T. b.	
	Orbai ev. ref. egyházmegye, Szörce	50.—
	Orosháza ág. hitv. ev. egyházközség, Orosháza. T. b.	
	Öcsödi ev. ref. egyházközség, Öcsöd. T. b.	
	Órvényi Ottó, ny. gyógyszerész, Budapest. T. b.	
245	Paikoss Endre. ev. ref. lelkész, Felső-Olaszvár. T. b.	
	Pankotai ev. ref. egyház, Pankota	
	Pap K., Ódön, r. h.-lelkész, Csoór	
	Pápai ág. hitv. ev. egyház, Pápa	10.—
250	Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa	
	Pápai ev. ref. egyházmegye, B.-M.-Szt-Király	
	Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa	10.—
	Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat, Pápán. T. b.	
	† Papp Gábor, dunántúli volt ev. ref. püspök. T. b.	
255	Papszász Lajos, földbirtokos, Pusztá-Tenk. T. b.	
	Özv. Patay Gyuláné, Szathmári Király Anna. Bpest. T. b.	
	† Perlaky Elek. volt orsz. képviselő, Budapest. T. b.	
	Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye, Czepléd. T. b.	
	Pokoly József, ev. ref. theol. tanár. Kolozsvár	
260	† Polgár József, volt magánzó, Budapest. T. b.	
	Pongrácz József, papnőv., Pápa	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony	
	Pozsonyi evang. theologusok otthona	
265	† Purgly Sándor volt egyházmegyei felügyelő, Kőkút	60.—
	Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	
	Radna-lippai ev. ref. egyház, Radna-Lippa	
	Br. Radvánszky Béla koronaőr, Sajó-Kaza. T. b.	
270	† Br. Radvánszky János, volt e. felügyelő, Hatvan. T. b.	
	† Ragályi György, volt egyházm. gondnok, Borsod. T. b.	
	Remetei ev. ref. egyház, Remete, u. p. Belényes	
	† Révész Bálint, volt ev. ref. püspök, Debreczen. T. b.	
	Révész Kálmán ref. esperes, Kassa. (Tőkéből 160 K. bef.)	
275	Rév-komáromi ev. ref. egyházközség, Rév-Komárom	
	Rimaszombati főgymn. tanári kar, Rimaszombat. T. b.	
	Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod	
	Rupprecht Tasziló, egyházm. felügyelő, Város-Hodász	
	Sápi ev. ref. egyházközség, Sáp (Bihar)	
	Sarkadi ev. ref. egyház, Sarkad. T. b.	
280	Sarkadkeresztúri ev. ref. egyház, Sarkadkeresztúr	
	Sárospataki akad. ijj. könyvtár, Sárospatak	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	
	Schneller István, egyetemi tanár, Kolozsvár	
285	Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b. Selmezbányai ág. hitv. ev. főgymn. Selmezbánya	
	Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Bikfalva. T. b.	
	Soltész Farkas, ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b.	
	Soltész László, ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b.	
290	Somlyódy István, k. járásbíró, Abauj-Szikszo	
	Sonkolyosi ev. ref. egyház, Sonkolyos, u. p. Belényes	
	Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron. T. b.	
295	† Stettner Ignác, nyárádi volt ref. lelkész, Pápa. T. b.	
	† Szabó János, volt ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	† Szabó Mihály, volt ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Szabolcska Mihály, ev. ref. lelkész, Temesvár	
	Szakáli ev. ref. egyház, Szakál, Bihar vm.	
	† Szalay József, volt ev. ref. lelkész, Martos. T. b.	
300	Szalay Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	60.—
	† Szász Gerő, volt ev. ref. lelkész, Kolozsvár	40.—
	† Szász Károly, nyug. ev. ref. püspök, Budapest. T. b.	
	Szászvárosi ev. ref. egyház, Szászváros	
305	Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros	20.—
	Szatmári ev. ref. egyházmegye, Tunyog	
	Szatmárnémeti ev. ref. főgymnasium	
	† Dr. Szeberényi Gusztáv, volt ev. p., B.-Csaba. T. b.	
	Szegedi ev. ref. egyházközség, Szeged	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b.	
310	† Székely Károly, volt ev. ref. esperes (özv. Barcsay Janka, Debreczen)	20.—
	Székely István, papnöv., Pápa	
	Székely-udvarhelyi ev. ref. collegium, Székely-Udvar- hely. T. b.	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság, Szék. T. b.	
	† Székely Péter, földbirtokos, Tisza-Igar. T. b.	
315	Szél Kálmán, ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta. T. b.	
	† Széll Akos, volt kir. közjegyző, Szeged	10.—
	Szemes László, ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János	
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b.	
	Szent-Iványi Árpád, ker. felügyelő, Gömör-Felfalu	20.—
320	† Szent-Iványi József, ev. egyh. felügy., Liptó-Szt-Iván Szentleányfalvai ev. ref. egyház, Szentleányfalva, u. p. Arad	
	Szeremley Sámuel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	
	Szigethy Zoltán, ev. ref. lelkész, Huszt	
	Szikszay András, ev. ref. lelkész, Ibrány	
325	Szilády Áron, ev. ref. lelkész, Halas. T. b.	
	† Szilágyi Dezső, volt egyházker. főgondnok, Bpest. T. b.	
	† Szilágyi József, volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye, Szilágy-Sómló	20.—
330	Szilassy Aladár, közigazg. bíró, Budapest. T. b.	
	Dr. Szlávik Mátyás, ev. collegiumi igazgató, Eperjes	
	Szobonya István, ev. ref. lelkész, Györke. T. b.	
	Szolnoki ev. ref. egyházközség, Szolnok	20.—
	† Szontagh Miklós, esperességi felügyelő, Uj-Tátra- füred. T. b.	
	† Szontagh Pál, v. b. t. t., Horpács. T. b.	
335	Szováti ev. ref. egyházközség, Szovát. T. b.	
	Szóts Farkas, ev. ref. theol. tanár, Budapest. T. b.	
	Dr. Szócs Ferencz, takp. ügyész, Budapest. T. b.	
	Tamásdai ev. ref. egyház, Tamásda, u. p. N.-Zerind	10.—
	Tanca Pál, IV. év. papnöv., Pápa	
340	Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata	
	† Tatár János, volt ev. ref. lelkész, Szeghalom. T. b.	
	Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nagy-Lomnicz	
	Dr. Tauscher Béla, kir. tanácsos, Pozsony. T. b.	
	Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b.	
345	Tenkei ev. ref. egyház, Tenke	
	Tetétleni ev. ref. egyházközség, Tetétlen	
	Thaly István, kir. műszaki tanácsos, Esztergom. T. b.	
	Thury Etele, ev. ref. theol. tanár, Pápa	
	Tisza-csogei ev. ref. egyház	
350	Tisza-dadai ev. ref. egyházközség, Tisza-Dada	
	Tiszadobi ev. ref. egyházközség, Tiszadob	
	Tiszaeszlári ev. ref. egyházközség, Tiszaeszlár	
	Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred. (Tökércé fize- tett 50 koronát)	
	Tiszapolgári ev. ref. egyházközség, Tiszapolgár	
355	Gr. Tisza István, volt miniszterelnök, Budapest. T. b.	
	Tizenhárom szepesvárosi ág. hitv. egyházm., Lőcse	
	Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b.	
	Tóth Lajos, IV. év. papnöv., Léva	
	Török-szt-miklósi ev. ref. egyház. T. b.	
360	Trsztjénszky Ferencz, ev. főesperes, Pozsony	
	Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve	
	Tüdős István, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak	
	Ugrai ev. ref. egyház, Ugra, Bihar vm.	
	Unghi ev. ref. egyházmegye, Ungvár	30.—
365	Vadászi ev. ref. egyház, Vadász, Arad vm.	10.—
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	
	Vajdahunyad-zarándi ev. ref. egyházmegye, Tordos	
	Vámospécsi ev. ref. egyházközség, Vámospércs	
	† Várady Károly, volt főrendiházi tag, Budapest. T. b.	
370	Várady Lajos, papnöv., Pápa	
	Dr. Várady Zsigmond, ügyvéd, N.-Várad. T. b.	
	Varga József, ev. ref. lelkész, Szikszó. T. b.	
	Vasvári Sándor, ev. ref. lelkész, Csepely	
	Vecsey Oláh Miklós, földbirtokos, Tokaj	
375	Vértessaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Vértessaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	
	Vetési ev. ref. egyházközs., Vetés. T. b.	
	Vizsolyi Ákos, földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
	† Warga Lajos, volt ev. ref. theol. tanár, Sárospatak. T. b.	
380	Gr. Wass Béla, földbirtokos, Szent-Gotthárd. T. b. . .	50.—
	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugrócz	
	Zelenka Pál, ev. püspök, Miskolcz	
	Zergi Mihály, s.-lelkész, Monoszló	
	Báró Zeyk József, földbirtokos, Maros-Ujvár.	
385	Zólyomi ág. hitv. ev. egyházm., Besztercebánya. T. b.	
	Zsilinszky Mihály, nyug. államtitkár, Budapest. T. b.	
	Dr. Zsiros Lajos, ügyvéd, Nagy-Kikinda. T. b.	
C) Rendes tagok.		
(12 kor. tagsági díjjal minden évben.)		
	Adorján Miklós, népiskolai tanító, Csurgó	54.—
	Agoston Sándor, ref. lelkész, Kórógy	24.—
	Albert József, ev. lyc. tanár, Pozsony	12.—
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Szorák	
5	Ambrus Péter, nyug. ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	
	Andrássy Kálmán, ev. ref. lelkész, Buj	
	Antal Károly, ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny	
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Lisznyó, u. p. Bikfalva	12.—
	Antalfy László, ev. ref. lelkész, Alsó-Vadász	24.—
10	Ifj. Antalfy László, ev. ref. lelk. Kassa.	12.—
	Apagyi ev. ref. egyház, Apagyi	
	Arany Béla, közs. jegyző, Sár-Szt-Miklós	12.—
	Dr. Babó Mihály orsz. képviselő, Halas	
	Bachát Dániel, ág. hitv. ev. püspök, Budapest	
15	Bácsy Gyula, ev. ref. lelkész, Méra	36.—
	Balázs Imre, ev. ref. lelkész, Segesvár	
	Bálint Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	
	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	
	Balla Dezső, ev. ref. h. lelkész, Kup, u. p. Pápa-Kovácsi	12.—
20	Balla Endre, ev. ref. lelkész, Csetény	
	Balla Lajos, ev. ref. lelkész, Monor	26.—
	Dr. Ballagi Géza orsz. képviselő, Budapest	
	Balogh Ferencz, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Balogh György, ev. ref. lelkész, Bicske	
25	Dr. Balthazár Dezső, ev. ref. esperes, H.-Böszörmény	
	Bancsó Antal, theol. tanár, Sopron	
	Barabás Sámuel, ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos	192.—
	Baranyay Gyula polg. isk. igazgató, Szeged	12.—
	Barcsa János, tanár, Debreczen	
30	Bárczay Elemér, földbirtokos, Atány	78.—
	Barthalos Móricz, ev. ref. lelkész, B.-Kis-Szöllös	12.—
	Dr. Bartók György, ev. ref. püspök, Kolozsvár	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Bary József, kir. törv. elnök, Nagyvárad	
35	Bátori Gábor, főgymnáziumi tanár, Halas	
	Beck Vilmos anyakönyvvezető, Pozsony	
	Beliczay Béla, magyar egyh. gondnok, Budapest	
	Dr. Belohorszky János, ügyvéd, Ujvidék	
	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész, Makfalva	12.—
40	Benedek János, országgyűlési képviselő, Budapest	
	Benedek Károly, ev. ref. lelkész, Alvincz	36.—
	Benedek László, ev. ref. lelkész, Pánd	
	Benedek Pál, ev. ref. lelkész, Küküllő-Széplak	60.—
	Benedek Sándor, közig. bír., Budapest	
	Benkő Gyula, ügyvéd, Bar.-Szt-Lőrincz	12.—
45	Benkő István, ev. ref. lelkész, Rákos-Palota	
	Berczeli ev. ref. egyházközség, Berczel	
	Bereczk Sándor, ev. ref. lelkész, Szeged	
	Berey József, ev. ref. lelkész, Nagy-Ecsed	14.—
	Berghoffer Károly, tanár, Gyömrő	
50	Dr. Bernát István, szerkesztő, Budapest	
	Bernáth Lajos, ev. ref. főgymn. tanár, Halas	
	Bertók Béla, ev. ref. lelkész, Zápszony	12.—
	Besse Lajos, pap növ., Komárom	
	Beszterczebányai evang. egyesület, Beszterczebánya	
55	Bethlen Gábor-kör Budapest	12.—
	Biberauer Richárd, ref. kórházi lelkész, Budapest	
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg	24.—
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyház., Bihar-N.-Bajom	
	Bihar-udvari-i ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari	
60	Biki Károly, ev. ref. esperes, Szatmár	
	Biró György, ev. ref. lelkész, Héviz	12.—
	Bizony Ákos, országgy. képviselő, Miskolcz	
	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, Fenyőd	
	Bodor Barna, ev. ref. lelkész, Gagy-Bátor	
65	Bodor Domokos, ev. ref. tanár, Sepsi-Szt-György	
	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernátón	
	Bodor István, főgymn. igazgató, Rimaszombat	
	Bolla Pál, h. lelkész, Nemeskísfalud	
	Borbély József, ev. ref. lelkész, Szászfa	
70	Borsos Endre, ev. ref. főtanító, Soponya	48.—
	Borsos István, gymn. tanár, Pápa	96.—
	Borsos Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	12.—
	Bortnyik György, ág. hitv. ev. lelkész, Kölcse	24.—
	Boytár Sámuel, ev. ref. lelkész, Péder	
75	Bődi ev. ref. egyházközség, Bőöd	
	Böszörményi Jenő, ev. ref. s.-lelkész, Budapest	
	Brassói ág. hitv. ev. magy. esperességi papi értekezlet Brassó-Apácza	
	Brádi ev. ref. egyház, Brád	12.—
	Breyer Jakab, ág. h. ev. lelkész, Sopron-Medgyes	
80	Brocskó Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
	Budai János, ev. ref. lelkész, Berek-Böszörmény	60.—
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapest	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn, Budapest	-
85	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest	12. —
	Budapesti ev. ref. hitoktatói testület, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest	
	Chicagói ref. magyar egyház, Chicagó	
	Csanádi István, körjegyző, Oszró	60.—
90	Csánki Gyula, kir. tanfelügyelő, S.-Szt-György	24.—
	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	24.—
	Cseresnyés Jenő, főmérnök, Temesvár	
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Etéd	
95	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolcz	
	† Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Csiré István, ev. ref. lelkész, Somogy-N.-Bajom	48.—
	Csizmadia Lajos, theol. tanár, Pápa	12.—
	Csomasz Dezső, ev. ref. lelkész, Kádárta	12.—
100	Csomási Gyula, ref. lelkész, Szentkirály	
	Csűrös István, ev. ref. fők. tanár, Budapest	12.—
	Csűrös József, ev. ref. lelkész, Nagy-Almás	108.—
	Czell Ignác, ev. ref. lelkész, Böllön	96.—
	Cziáky Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Dobsza	
105	Czike Lajos, ev. ref. lelkész, Ó-Szöny	12.—
	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	
	Dalvitz Hugó, kir. főmérnök, Pozsony	
	Darabos Sándor, ev. ref. lelkész, Békés-Szt-András	
	Darányi Ignác, földmív. miniszter, Budapest	
110	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Kőrös	
	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog-igazgató, Sárospatak	60.—
	Deési Gyula, ev. ref. esperes, Gyalu	48.—
	Deési ev. ref. egyházmegye, Doboka	36.—
115	Gr. Dégenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Száda	
	Demes Péter, ev. ref. lelkész, Kis-Borosznyó	
	Demeter Bertalan, ev. ref. lelkész, Boldog	48. —
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	
	Dézi Mihály, ev. ref. lelkész, Csákvár	24 —
120	Dicsőfi József, ev. ref. lelkész, Debreczen	
	Dr. Dobrovits Mátyás, főorvos, Pozsony	
	Dóczi Imre, gymn. felügyelő, Debreczen	
	Dókus Gyula, királyi kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	
	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely	
125	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	
	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Bölcске	
	Dömötör László, k. jegyző, Szeremle	
	Id. Draskóczy Lajos, ev. lelkész, H.-M.-Vásárhely	
	Ebner Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Pozsony	60. —
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	
130	Dr. Eöttevényi Nagy Olivér ügyvéd, Eperjes	
	Eösze Zsigmond, ág. hitv. ev. lelkész, Némedi	36.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok . . .	68.—
	Ifj. Eötvös Károly, földbirtokos, Duna-Szent-György . . .	
135	Eötvös Sándor, s.-lelkész, Mező-Szent-György . . .	
	Eperjesi ág. hitv. ev. I. egyház, Eperjes . . .	
	Eperjesi ág. hitv. ev. theol. önképző kör, Eperjes . . .	
	Eperjesi István, könyvkereskedő, Debreczen . . .	
	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen . . .	
	Erőss Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen . . .	
140	Fábián Dénes, ev. ref. lelkész, Kispest . . .	24.—
	Fábián János, ev. ref. vallástanár, Budapest . . .	
	Fábián Mihály, ev. ref. lelkész, Felső-Ireg . . .	
	Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest . . .	
145	Famler G. Adolf, ev. lelkész, Torzsa . . .	
	Farkas György, ev. ref. lelkész, A.-Széna . . .	
	Faragó János, kolleg. tanár, Pápa . . .	
	Farkas Imre, földbirtokos, Halas . . .	
	Farkas Imre, igazgató, Mezőtúr . . .	
	Farkas József, theol. tanár, Budapest . . .	
150	Farkas Kálmán, ev. ref. vallástanár, Kecskemét . . .	12.—
	Fáy József, földbirtokos, Ecsed . . .	
	Fazekas Sándor, reálisk. tanár, Debreczen . . .	
	Báró Feiitsch Arthur, cs. és kir. kamarás, orsz. képvis., Budapest . . .	
	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Ujhely . . .	
155	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda . . .	12.—
	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya . . .	48.—
	Felső-fügedi ev. ref. egyházközség, Felső-Füged . . .	36.—
	Ferenczi Károly, könyvkereskedő, Miskolcz . . .	
	Ferjentsik Miklós, ág. h. ev. egyh. felügyelő, Ózd . . .	
160	Dr. Finkey Ferencz, jogtanár, Sárospatak . . .	
	Dr. Fodor Pál, orvos, Miskolcz . . .	
	Forgács Gyula, ev. ref. lelkész, Budapest . . .	
	Forray Béla, kereskedő, Pozsony . . .	
	Földváry László, főszolgabíró, Haraszi . . .	108.—
165	Fráter Barnabás, főszolgabíró, Derecske . . .	24.—
	Dr. Freysinger Lajos, kir. közjegyző, Vác . . .	
	Furtai ev. ref. egyház, Furta . . .	
	Futó Zoltán, ev. ref. lelkész, Szentés . . .	12.—
	Fülep Jónás, ügyvéd, Pozsony . . .	
170	Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend . . .	
	Fürjesz Jenő, ev. ref. lelkész, Pető-Szinye . . .	
	Füzy János, ev. ref. lelkész, Göncz . . .	
	Galle István, ág. h. ev. lelkész, Harta . . .	12.—
	Gamauf György, tanítókép. igazgató, Eperjes . . .	
175	Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa . . .	60.—
	Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma . . .	
	Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva . . .	
	Gállfy Lajos, kir. albiró, Nagyhalmágy, Arad vm. . .	
	Gecse Géza, ev. ref. lelkész, Gálas . . .	
180	Gencsy Albert, egyházm. gondnok, Kis-Léta . . .	60.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Gonda Béla, min. tanácsos, Budapest	
	Gömöri ág. hitv. ev. papi értekezlet, Jolsva	
	Gönczvidéki ev. ref. lelkészi fiók-kör, Abauj-Komlós	
185	Görömbei Péter, ev. ref. lelkész, Nagy-Kálló	12.—
	Gulyás Benő, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Guthy János, takp. könyvvezető, Hódmezővásárhely	
	Günther Ernő, gazdatiszt, Tata	12.—
	Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad	12.—
190	Györgydeák Dániel, s.-lelkész, Nagy-Grimót	
	Győri ev. ref. egyház, Győr	
	Gyórfly József, ev. ref. lelkész. Hódmező-Vásárhely	
	Gyórfly József, ev. ref. lelkész. Réde	78.—
	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest	
195	Hacker Károly, ügyvéd, Pozsony	
	Hagymássy Károly, kir. közjegyző, Paks	
	Hajdú-böszörményi ev. ref. főgymn, H.-Böszörmény	
	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház	
	Hajts Bálint, ág. h. ev. lelkész, Orosháza	12.—
200	Halasi közs. isk. ev. ref. hitoktatók, Halas	
	Halászi ev. ref. egyház, Halász	
	Halászy József, ev. ref. lelkész, Dorogma	
	Halka Sándor. papnöv., Somogy-Csurgó	
	Hallgató János. ev. ref. lelkész, F.-Méra	
205	Hallei magyar könyvtár (Ungar. Nat. Bibliothek), Halle	48.—
	Hamar István, theol. tanár, Budapest	
	Hamvas József, ev. lyc. tanár, Pozsony	72.—
	Havadtói Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	72.—
	Haviár Dániel, ev. egyhm. felügyelő, Szarvas	
210	Dr. Haviár Gyula, ev. egyh. felügyelő, Szarvas	
	Havrán Dániel, múzeumi könyvtársegéd, Budapest	
	Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	
	Hazslinszky Kálmán, ev. lyc. tanár, Pozsony	
	Hegedűs és Sándor, könyvkereskedő, Debreczen	
215	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyiregyháza	12.—
	Hernád-Szent-Andrási ev. ref. egyház, u. p. Forró	
	Hetesy Viktor, ev. ref. lelkész, Omoravicza	
	Hetvényi Lajos, ev. lyc. vallástanár, Sopron	
	Hodossy Lajos, ev. ref. lelkész, Kercsa	
220	Hollerung Károly, ág. hitv. ev. főesperes, Modor	
	Hornyánszky Aladár, ág. h. ev. theol. tanár, Pozsony	
	Horváth Gábor, papnöv., Kócs	
	Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár. Pápa	24.—
	Horváth Lajos, s.-lelkész, Nagypirith	
225	Horváth Lajos, ref. miss. lelkész, Terezovác	12.—
	Dr. Horváth Ödön, közigazg. bíró, Budapest	
	Horváth Sámuel, ág. hitv. ev. lelkész, Téth	
	Dr. Horváth Zoltán, ügyvéd, Budapest	
	Hosszú-pályi-i ev. ref. egyházközség, H.-Pályi	
	Hörccsik Lajos, ev. ref. lelkész. Vilmány	36.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
230	Huszthy Béla, főgondnok, Mező-Keresztes Hutter Zsigmond, ág. h. ev. lelkész, Csöngé Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló Ilosvay Aladár, földb., egyh. gondnok, Nyir-Megyes	24.— 24.—
235	Illyés János, ev. ref. lelkész, Átány Dr. Imre József, orvos, H.-M.-Vásárhely Dr. Imre Sándor, főgymn. tanár, Kolozsvár Incze Lajos, ev. ref. lelkész, Szilágy-Somlyó	12.— 12.—
240	Jakab János, ev. ref. lelkész, Bodna-Lenk, u. p. Hidvég Jakab József, ev. ref. lelkész, S.-Martonos, u. p. Gidófalv. Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth Janka Károly, ev. ref. lelkész, Kovács-Vágás Jánó Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	60.— 12.—
245	Jónás János, keresk. akad. igazgató, Pozsony Józan Sándor, ev. ref. lelkész, Katádfa Józsa Antal, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp Juhász Sándor, ev. ref. lelkész, Szent-Leányfalva	72.— 36.—
250	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba Kádár Imre, várm. számvevő, Karczag Kajel István, ev. ref. lelkész, Ószöd, u. p. Szemes Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip Kaposvári ev. ref. egyház, Kaposvár	60.—
255	Kaposvárvidéki ev. ref. lelkészi kör, Kaposvár Karczag István, Bécs, (VI., Paulnergasse 8) Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa Kárpáty Gyula, m. kir. postafelügyelő, Pozsony Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány	
260	Kassai ág. hitv. I-ső egyházközség, Kassa Kátai Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György Dr. Katona József, megyei főorvos, Miskolcz Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár Dr. Kelemen Mór, curiai bíró, Budapest	12.—
265	Dr. Kéler Zoltán, ügyvéd, Budapest Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse Kenyeresy Árpád, ev. ref. lelkész, Tisza-Lúcz Keresztessy Sámuel, ev. ref. vallástanár, Budapest Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza-Nána	48.—
270	Dr. Kern Lajos, kir. közjegyző, B.-Topolya Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk Kis Dániel, ev. ref. lelkész, Száp Kis-marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja	36.—
275	Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen Dr. Kiss Ernő ügyvéd, Tamási Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza Kiss József, ev. ref. lelkész, Pápa H. Kiss Kálmán, tan.-képzőint. igazg. Nagy-Kőrös	84.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
280	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Garbóc-Bogdány	
	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Kő	
	Dr. Kiss Károly ügyvéd, Budapest	
	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Málnás, Málnásfürdő	12.—
	Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kisújszállás	
285	Kóbori János, vallás tanár, Maros-Vásárhely	
	Dr. Kollarik József, ügyvéd, Pozsony	
	Kolozsváry Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd	
	Kolozsváry Sándor, ny. főszolgabíró, Baja	
	Komáromi ág. hitv. egyházközség, Komárom	
290	Koncz József, tanár, Maros-Vásárhely	
	Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos	72.—
	Konrád Géza, ev. ref. lelkész, Less	
	Konya András, ev. ref. lelkész, Hernád-Németi	
	Konya Dénes, ev. ref. lelkész, Brád	12.—
295	Konyári ev. ref. egyházközség, Konyár	
	Koréh Tatay Endre, ev. ref. lelkész, Sepsiszentgyörgy	
	Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén	
	Kovács István, ev. ref. lelkész, Bakta	72.—
	Kovács János, ügyvéd; Hódmező-Vásárhely	
300	Kovács Lajos, ev. ref. hitoktató, Budapest	
	Dr. Kovács Pál, jogakadémiai igazgató, Kecskemét	18.—
	Kovács Sándor, ev. iheol. tanár, Pozsony	12.—
	Kovács Sándor, ev. ref. lelkész, Maros-Illye	
	Kovács Zsigmond, ev. ref. lelkész, Tisza-Igar	12.—
305	Kovácsi Miklós István, Cleveland	12.—
	Dr. Kovácsy Sándor, min. tanácsos, Budapest	
	Kovácsy Kálmán, ág. h. ev. lelkész, Rákos-Palota	
	Kozma László, ügyvéd, Zombor	
310	Könyves Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Debreczen	12.—
	Könyves Tóth Sámuel, ev. ref. lelkész, Poklostelek	
	(u. p. Micske)	24.—
	Kövy István, közjegyző, Aszaló	
	Krupecz István, ág. hitv. ev. lelkész, Udvarnok	
	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat	24.—
	Kulcsár Sándor, ev. ref. lelkész, Herczegszőlős	
315	Kulifay László, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Dr. Kún Béla, jogakad. tanár, Máramarosziget	
	Dr. Kund Frigyes, városi ügyész, Sopron	
	Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós	12.—
	Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Tác	
320	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	12.—
	Lakatos Sámuel, koll. tanár, Maros-Vásárhely	
	Dr. Lakos Béla, főgymn. tanár, Pápa	12.—
	Laky Dániel, ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Láng Lajos, orsz. képviselő, Budapest	
325	László Albert és társa, Debreczen	
	Lates Jakab, Győr	12.—
	Lator Sándor, orsz. képviselő, Budapest	72.—
	Lähne Vilmos, igazgató, Sopron	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
330	Lengyel Imre, járásbíró, Hajdu-Szoboszló Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr Libertiny Gusztáv, kir. tanácsos, Galgóc Lipták Bertalan, ev. ref. lelkész, F.-Regmez Liszokay Károly, földbirtokos, Pazony, (u. p. Bros)	36.— 60.—
335	Lőcsei ág. hitv. ev. egyházközség Madarász Imre, ev. ref. lelkész, Karczag Mády Lajos, ev. ref. espereslelkész, Ujpest Mahr Pál, kereskedő, Miskolcz	
340	Magosi Mihály, ev. ref. egyh. gondnok, Temesvár Ifj. Maklár Károly ref. lelkész, Ládháza Dr. Malatinszky József, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló Báró Mannsberg Sándor ev. felügyelő, Kolozsvár Máramarosszigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget Markusovszky Sámuel, ev. lye. igazgató, Pozsony	48.—
345	Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger/Bagos Marton Jenő, ev. lye. tanár, Pozsony Marton Lajos, ev. ref. tanár, Budapest Marton Sándor, ev. ref. tanár, Kecskemét	60.— 24.—
350	Masznyik Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelk., Balatonfő- Kajár Medgyaszay Vincze, s.-lelkész B.-Főkojár Dr. Mezőssy Béla, orszgy. képviselő, Ujfehértó	132.— 60.—
355	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi Miklós Géza, ev. ref. lelkész, Székesfehérvár Mikuleczky István, ügyvéd, Miskolcz Miskolci ev. ref. főgymnasium, Miskolcz Dr. Miskolci Kovács Gábor, ügyvéd, Szerencs	6.—
360	Molnár Albert, ev. ref. lelkész, Főth Molnár Gyula, h.-lelkész, Nagypeszek Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Újvidék Molnár István, ev. ref. lelkész, N.-Kálló Molnár János, tanár, Miskolcz	24.— 36.— 36.—
365	Molnár János, ev. ref. lelkész, Erzsébetfalva Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék Móré Gábor, ev. ref. lelkész, Ung-Jenke Dr. Móricz Károly, jogakad. tanár, Kecskemét Morvay Ferencz, körjegyző, Vaiszló	60.—
370	Murányi János, ev. ref. lelkész, Bálványos Nádasdy József, Karczag. IX. 2227. Nagy Béla, ref. theologiai tanár, Sárospatak Nagy Béla, ref. s.-lelkész, Nagysalló Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	12.— 108.—
375	Nagybányai ev. ref. egyház, Nagybánya Nagy Ferencz, ref. s.-lelkész, Budapest Nagyhonti ág. hitv. evang. egyházmegye, Selmezbánya	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Miskolcz	
	Nagy Imre, ev. ref. lelkész, Ugra	
380	Nagy István, ev. ref. lelkész, Harasztos	18.—
	Dr. Nagy István, főgymn. tanár, Mezőtúr	
	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly	
385	Nagy-kőrösi ev. ref. tan.-képző int. könyvtára, N.-Kőrös	
	Nagy-váradi ev. ref. leánynevelő-intézet, Nagy-Várad	
	Német István, ev. ref. theol. tanár, Pápa	24.—
	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	24.—
	Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak	
	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Büd-Szt-Mihály	12.—
390	Báró Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony	
	Nyírbátori ev. ref. egyház, Nyírbátor	12.—
	Nyiregyházi ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza	
	Nyitrai ev. ref. egyház, Nyitra	
	Orbán József, ev. ref. lelkész, Siklód	60.—
395	Ólbej János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvány	132.—
	Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	
	Pap Imre, ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely	
	Pap István, ev. ref. theol. tanár, Budapest	
	Dr. Pap Tibor, jogtanár, Máramaros-Sziget	12.—
400	Papp József, ev. ref. lelkész, Tomor	24.—
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Inoka	
	Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	12.—
	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	106.—
	Pataky Pál, ev. ref. lelkész, Ung-Tarnóc	24.—
405	Patay Károly, ref. s.-lelkész, Nagy-Szece	
	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Nagykőrös	12.—
	Pátróhai ev. ref. egyházközség, Pátróha	48.—
	Payr Sándor, theol. tanár, Sopron	
	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazon	
410	Pecset Károly, ev. ref. tanító, Sorki-Tótfalu	24.—
	Perjéssy László, igazgató, Szeged	36.—
	Perjéssy Mihály, kir. tábl. bíró, Pozsony	
	ifj. Péter Károly, ev. ref. lelkész, Alsó-Sófalva	24.—
	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Pozsony	
415	Peti Lőrincz, ev. ref. lelk., Bűrüs (u. p. Gyöngyösmellék)	
	Petri Elek, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Peti Sándor, h.-lelkész, Magy.-Ujfalu	
	Petrovics Soma, ág. hit. ev. főesperes, Szentés	
	Dr. Pirkel Kristóf, ügyvéd, Pozsony	60.—
420	Plachy Bertalan, kir. tanfelügyelő, Pozsony	36.—
	Podhradzky János, ág. h. ev. lelk. Szenttoronya, u. p. Oroszáza	
	Báró Podmaniczky Gézáné, földbirtokos, Kis-Kartal	
	Polgár László, ev. ref. főgondnok, Szeged	
	Dr. Polner Aladár, ügyvéd, Budapest	
425	Poszvék Sándor, ev. ref. theol. tanár, Sopron	
	Pozsonyi ev. theol. akadémiai olvasókör, Pozsony	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Pozsonymegyei ág. hitv. ev. esperesség, Modor	
	Puky Gyula, nyug. főispán, Budapest	
	Ramocsaháza ev. ref. egyház, Ramocsaháza	
430	Rácz Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kalász	
	Rácz János, ev. ref. ny. lelkész, Kecskemét	
	Rácz Kálmán, ev. ref. főgimn. tanár, Pápa	12.—
	Ráczkevy Károly, ev. ref. lelkész, Aszaló	
	Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak	
435	Radványi István, kir. tanácsos, Miskolcz	
	Raffay Sándor, theol. tanár, Pozsony	
	Ragályi Béla, ev. ref. egyházm. gondnok, Balajt	
	Dr. Rajner Gyula, ügyvéd, Budapest	
	Rédei Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár	
440	Relle Iván, színiigazgató, Pozsony	60.—
	Resiczai ev. ref. egyház	
	Rimaszombati ev. ref. egyházközség	
	Ringbauer Gusztáv, ág. hitv. ev. főesperes, Rajka	
	† Ritook Zsigmond, kir. táblai elnök, Nagy-Várad	
445	Róka Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Szt-György	
	Rózsás Lajos, ref. papnöv., Pápa	
	Ruml József, állomásfőnök, Pozsony	36.—
	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész, Jánosi	
	Saguly János, ág. hitv. ev. lelkész, Pityvaros	
450	Samu János, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	
	Sántha Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Sár-Szt-Lőrincz	
	Sarkadi N. Imre, ev. ref. lelkész, Tisza-Sas	60.—
	Sárkány Sámuel, evang. nyug. püspök, Pilis	
455	Sárospataki főiskola „Erdélyi kör“, Sárospatak	12.—
	Sárospataki ev. ref. hittanhallgató egylete, Sárospatak	24.—
	Sarudy Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Sajó-Gömör	
	Dr. Scheffer Oszkár, orvos, Sopron	
	Dr. Schneider Károly, ügyvéd, Kula	12.—
460	Scholtz Gyula, ág. h. ev. lelkész, Szarvas	
	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi	
	Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Siter	
	Simon András, ev. ref. lelkész, Tarpa	60.—
	Simonffy Imre, kir. tanácsos, nyug. polgármester, Debreczen	
465	Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény	
	Sinka Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Debreczen	
	Slubek Gyula, gyáros, Pozsony	24.—
	Sohár Kálmán, s.-lelkész, Bátorkeszi	
	Soltész Nagy Kálmán, kir. tanácsos, Miskolcz	
470	Somlyóvidéki ág. h. ev. lelkészi kör, Veszp., N.-Szöllős	
	Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egylet, Vadosfa	
	Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Sopron	
	Soproni ev. tanítóképző-intézet tanári kara, Sopron	
	Soproni ev. theol. önképző-kör, Sopron	
475	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Sörös Béla, ev. ref. gyűjtőfogházi lelkész, Budapest .	12.—
	Spáth Gyula, földbirtokos, Győr	12.—
	Stark Lajos, Sopron	
480	Dr. Stricker Péter, körorvos, Ó-Szivác	
	Stromp László, theol. tanár, Pozsony	
	Stromszky Emil, nyomdatulajdonos, Pozsony	36.—
	Sütő Kálmán, ev. ref. lelkész, Migléc	24.—
	Sütő László, tanító, Oszró	
485	Szabó András, ev. ref. lelkész, Vatta	12.—
	Szabó János, ev. ref. lelk., Kőröstarcsa	
	Szabó Endre, ev. ref. lelkész, Minaj	
	Szabó István, ev. ref. rektor, Török-Szt-Miklós	12.—
	Szabó József, ev. ref. lelkész, Nagy-Mihály	12.—
490	S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen.	
	Szabó Kálmán, s.-lelkész, Ajka	
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház	
	Szabó Péter, ev. ref. lelkész, Piros	
	Szádeczky Béla, tanár, Kolozsvár	24.—
495	Szakács Imre, ev. ref. lelkész, Mórág	48.—
	Ifj. Szakál István, ev. ref. lelkész, Lucska	
	Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs	
	Szalárdi ev. ref. egyház, Szalárd, Bihar vm.	
	Szalay Ferencz, ev. ref. lelkész, Szaporcza	
	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk	
500	Szarka Károlyné, Kis-Geresd, (u. p. Nagy-Geresd)	
	Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas	
	Szatmár-németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi	
	Szathmáry Sándor, ev. ref. lelkész, Ermihályfalva	12.—
505	Dr. Székely József, ev. ref. vallástanárr, Budapest	
	Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop	24.—
	Dr. Szelényi Aladár, ügyvéd, Budapest	
	Széles Sándor, ref. lelkész, Maradék	
	Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz	
510	Szepesmegyei lelkészi egyesület, Szepesbéla	
	Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep	
	Sziklai Ottó, ügyvéd, Pozsony	
	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó	
	Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed	12.—
515	Ifj. Szilassy Aladár, orvostudor, Budapest	
	Szinay István, magánzó, Miskolcz	
	Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdú-Böszörmény	12.—
	Szöts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva	12.—
	Sztehlo Gerő, ág. hitv. ev. lelkész, Beszlerczebánya	
520	Sztehlo Kornél, ügyvéd, Budapest	
	Dr. Sztéryni József, min. tanácsos, Budapest	
	Szundy Károly, lapszerkesztő, Budapest	48.—
	Szunyogh Szabolcs Esztár, Pócsaj	
	Szücs János, s.-lelkész, Taáp	
525	Tabajdy József, ev. ref. lelkész, Szentes	
	Takách László, Ganz-gyári tisztviselő, Budapest	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Takácsy Dániel, h.-lelkész, Moha	
	Takaró Imre, ev. ref. tábori lelkész, Kassa	24.—
	Tamó Gyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László	178.—
	Tatay Lajos, ev. lelkész, B.-Tamási	60.—
530	Tatzelt Gyula, ev. tanító Pozsony	48.—
	Tisza-derzsi ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs	
	Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt	
	Tiszalöki ev. ref. egyház, Tiszalök	
535	Tiszaroffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff	72.—
	Tokay Lajos, nyomdarészv.-társ. igazgató, B.-Gyarmat Tomka Jenő, ny. földhitelint. ügyész, Taraczköz	
	Tordai unit. középiskola, Torda	
	Tóth Béla, ev. ref. lelkész, B.-Mező-Keresztes	12.—
540	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	
	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs	
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony	
	Tóth Lajos, Szürthe	
	Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	
	Tóth Sándor, ev. ref. lelkész, Feketehegy	
545	Tóthfalusi József, ev. ref. lelkész, Maros-Vásárhely	36.—
	Dr. Töpler Kálmán, polgármester, Sopron	
	Török Elek, ny. járásbíró, Halas	
	Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd	
550	Törökbecsei ág. h. ev. egyház, Törökbecse	
	Turi Károly, ev. ref. lelkész, Kapoly	
	Ujággh Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	144.—
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-bíró, Mihálydi	36.—
	Ujfalussy Endre, földbirtokos, Mártonfalva	132.—
	Ujj József, ev. ref. lelkész, Felső-Kézsmárk	12.—
555	Urházy Lajos, ev. ref. lelkész, Lovasberény	
	Vaday József, igazgatótanító, Nagyvárad	24.—
	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Székelyudvarhely	12.—
	Vajda Sándor, ref. papnöv., Pápa	
560	Váncsodi ev. ref. egyház, Váncsod	
	Varga Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Vönöczk	
	Varga Márton, ág. hitv. ev. lelkész, Tokaj	
	Varga Zsigmond, ev. ref. lelkész, Mohács	
	Vargha Károly, ev. ref. lelkész, Jóka	36.—
565	Vargha László, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	
	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő	
	Vas Ádám, ev. ref. tanító, Nyarád (Ung m.)	48.—
	Vay Péter, kir. táblai bíró, Kis-Várda	60.—
	Gróf Vay Tihamér, F.-Vadász (Abauj vm.)	
	Gróf Vay Tihamérné, F.-Vadász (Abauj vm.)	
570	Dr. Vécsey Tamás, udv. tan., Budapest	
	Végh János, s.-lelkész, Molna-Szecsöd	
	Végyvári ev. ref. egyházközség, Végyvár	
	Vékony József, földműves, Hódmező-Vásárhely	
575	Vékony Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Mezőtúr	
	Velegy István, ref. h.-lelkész, Balaton-Udvari	
	Vendvidéki ág. hitv. ev. lelkészi kör, Hódos (Vas m.)	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Veres József, ág. hitv. ev. főesperes, Orosháza	
	Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolcz	48.—
580	Veres Ede, ev. ref. lelkész, Bucs	
	Veres Tamás, ev. ref. lelkész, Onga	72.—
	Wéber Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	
	Webster Jakab, skót ref. lelkész, Budapest	
	Wendler Gusztáv, gyáros, Pozsony	48.—
	Wenk Károly, á. h. ev. lelk. Német-Járfalu (Moson m.)	
585	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. vallás tanár, N.-Enyed	
	Dr. Zelenka Lajos, törvysz. bíró, Miskolcz	
	Gr. Zichy Kázmérné, Zichy-Ujfalu	
590	Zih Sándor, ev. ref. lelkész. Berettyó-Ujfalu	
	Zilahi ev. ref. collegium, Zilah	
	Zilahi Kiss Béla, Budapest, VII., Arena-út 58/a	30.—
	Zitás Bertalan, ev. ref. lelkész, Pthrügy	
	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	
595	Zoványi Jenő, ev. ref. theol. tanár, Sárospaták	
	Zöld József, ev. ref. lelkész, Resicza	
	Zöld Mihály, ev. ref. lelkész. Végvár	
	Zsigmond Ferencz, ev. ref. lelkész, Ártánd	
	Zsigmond Sándor, ev. ref. lelkész, H.-Szoboszló	36.—
	Zsigó Endre, mérnök, Szalacs	24.—
600	Zsoldos Benő, törvényszéki jegyző, Zombor	66.—

D) Pártoló tagok.

(6 korona tagsági díjjal minden évben.)

	Abauji ev. ref. tanító-egyesület, Nagy-Szaláncz	6.—
	Ajak ev. ref. egyház, u. p. Kis-Várda	6.—
	Ambrus János, ev. ref. lelk., Bodva-Vendégi, u. p. Hidvég	
5	Anarcs, ev. ref. egyház, Szabolcsm.	
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Aszár	
	Antos István, földbirtokos, Rákos-Csaba	12.—
	Ápagy ev. ref. egyház, Szabolcsm.	
	Apostol Bertalan, ev. ref. lelkész, Szirma	24.—
	Arany Gusztáv, ev. ref. lelkész, Péczel	
10	Ífj. Arany Károly, jegyző, F.-Iregh	6.—
	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	
	Asztély ev. ref. egyház, u. p. Beregszász (évi 10 K)	
	Badaló ev. ref. egyház, u. p. Macsola (évi 10 K)	
15	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	18.—
	Bákai ev. ref. egyházközség, Báka, u. p. Kis-Várda	
	Balázs István, ev. ref. lelkész, Túre	36.—
	Balázs József, ev. ref. lelkész, Besztercze	
	Balázsér ev. ref. egyház, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K)	
20	Balsai ev. ref. egyház, Balsa	
	Baltazár János, ág. h. ev. lelkész, Jolsva	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Bányay Sándor, főgymn. vallástanár, H.-M.-Vásárhely	
	Barabási ev. ref. egyház, Barabás (évi 10 K)	
	Barkaszó ev. ref. egyház, Barkaszó (évi 10 K)	
25	Barla Jenő, főgymn. tanár, Kisujszállás	6.—
	Barna Gyula. ev. ref. lelk. Disznós-Horváth	66.—
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	
	Bartek Lajos, főgymn. tanár, Halas	66.—
	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	30.—
30	Bartha Mihály, ev. ref. lelkész, Sajó-Vámos	66.—
	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelk., Dudar	
	Ifj. Bartók György, ref. s.-lelkész, Kolozsvár	
	Bátyui ev. ref. egyházközség, Bátor (évi 10 K)	
	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	6.—
	Bencze Zsigmond, ev. ref. tanár, H.-M.-Vásárhely	30.—
35	Bendl Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
	Bene ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 K)	
	Benki ev. ref. egyház, Benk, u. p. Mándok	
	Benkó Imre, főgymn. tanár, Nagykőrös	
40	Benkő Lajos, ev. ref. lelkész, Hajdú-Nánás	12.—
	Beregszász ev. ref. egyházközség, Beregszász (évi 10 K)	
	Beregszászvégardói ev. ref. egyházközség, u. p. Beregszász (évi 10 K)	
	Beregszászy Ferencz, ev. ref. lelkész, Meszes	
	Bereg-Rákos ev. ref. egyház, Bereg-Rákos (évi 10 K)	
	Bereg-Somi ev. ref. egyház, Bereg-Som (évi 10 K)	
45	Bereg-Surányi ev. ref. egyház, B.-Surány (évi 10 K)	
	Beregujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Nagyberég (évi 10 K)	
	Berencsi ev. ref. egyház, Berencs	12.—
	Berkeszi ev. ref. egyház, Berkesz	
50	Besenyődi ev. ref. egyház, Besenyőd, u. p. Ó-Fehértó	
	Beszterczi ev. ref. egyház, Besztercz, u. p. Demeccser	
	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	
	Biber József, ev. ref. lelkész, Esztár	
	Biberauer Tivadar, máv. felügyelő, Budapest	
55	Bicskei ev. ref. egyházközség, Bicske	
	Bilkei ev. ref. egyházközség, Bilke (évi 10 K)	
	Biró András, ev. ref. lelkész, Daróc	
	Biró János, ev. ref. lelkész, Abaujvár	
	Bitay Béla. ev. ref. lelkész, Csikszereza	6.—
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	66.—
60	Bodnár István, ev. ref. lelkész, Sajó-Velezd, u. p. Putnok	
	Bódog Tamás, ev. ref. lelkész, Emőd	
	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Borsos Sándor, ev. ref. lelkész, Kolozs	
	Borzsovai ev. ref. egyházközség, Borzsóva (évi 10 K)	
65	Bosznay István, kollég. tanár, Debreczen	6.—
	Botos József, ev. ref. lelkész, Parasznya	
	Botrágyi ev. ref. egyházközség, Botrágy (évi 10 K)	
	Bruckner Győző, főgymn. tanár, Igló	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Búcsu ev. ref. egyházk., u. p. Beregszász (évi 10 K)	
70	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	
	Bulla Sándor, mérnök, Orosháza	
	Buttyka Boldizsár, gymn. tanár, H.-Böszörmény	36.—
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	30.—
	Buzi Márton, ref. lelkész, Kövecses	
75	Buzogány Dénes, ev. ref. tanító, Új-Léta	12.—
	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	
	Csák Máté, ev. ref. lelkész, Nagyvárad-Olaszi	6.—
	Csarodai ev. ref. egyház, Csaroda (évi 10 K)	
	Csécsi Miklós, ev. ref. lelkész, Makó	
80	Cseh Pál, ref. s.-lelkész, Miskolcz	
	Csengery Dezső, ügyvéd, Kassa	
	Cserepes-kenézi ev. ref. egyház, Cs.-Kenéz, u. p. Gyüre	
	Cseresnyés Ödön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	
85	Cserhalmi Samu, számellenőr, Bpest, I., Országház-u. 41.	
	Csetfalui ev. ref. egyházközség, Csetfalu (évi 10 K)	
	Csiky József, ev. ref. lelkész, Medgyes	48.—
	Csizmadia Jenő, ev. ref. lelkész, Bánhorváth	
	Csomár Béla, ev. ref. s.-lelkész, Aszány (u. p. Csap)	6.—
	Csonka-papi ev. ref. egyházközség, u. p. Mező-Ká- szony (évi 10 K)	
90	Csontó Károly, ev. ref. lelkész, Sajó-Ecseg	
	Dr. Csűrös Ferencz, kollég. tanár, Debreczen	36.—
	Czeecz András, ev. ref. lelkész, Átány	
	Czékus László, ág. hitv. ev. lelkész, Abauj-Szántó	
	Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	30.—
95	Czirbusz Endre, ág. h. ev. tanító, Kondoros	
	Dakó Lajos, ev. ref. lelkész, Borsod, u. p. Edelény	30.—
	Darabos Lajos, ev. ref. kántor, Hódmező-Vásárhely	18.—
	Daróczi ev. ref. egyházk., u. p. Beregszász (évi 10 K)	
	Dávid József, ev. ref. lelkész, Hangács	
100	Dédai ev. ref. egyházk., u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K)	
	Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser	
	Derczeni ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K)	
	Dezse Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	16.—
	Dr. Dillnberger Emil, orvos, Zólyom	18.—
105	Dr. Dirner Gusztáv, főorvos, Budapest	
	Dobronoky László, körjegyző, Szilas	
	Dobronyovszky Gyula, ev. lelkész, Alberti-Irsa	84.—
	Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Uj-Szállás	
	Dózsa Dénes, ny. tanár, Szászváros	
110	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	
	Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe	
	Duka Marcel kir. tanácsos, Szeged	
	Dusza János, ev. ref. lelkész, Hanva, u. p. Bánréve	
	Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda	46.—
115	Elek József, ev. ref. lelkész, Bábony	6.—
	Encsenci ev. ref. egyház, Encsencs	
	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Érmihályfalva	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Eröss Lajos, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	
	Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	
120	Fekete Sándor, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	6.—
	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely	
	Felső Láng Lajos, Sár-Szent-Miklós	
	Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd	
	Fényes Endre, kir. járásbíró, Székelyhid	
125	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke	
	Fésős Endre, kir. törvsz. jegyző, Szatmár-Németi	
	Dr. Flórián Károly, jogtanár, Eperjes	6.—
	Fodor Béla, kir. aljásbíró, Miskolcz	
	Fodor Géza, ev. ref. lelkész, Szádellő (Tornavm.)	
130	Fodor György, ev. ref. lelkész, Perkussa. u. p. Szin.	
	Fornosi ev. ref. egyházközség, u. p. Munkács (évi 10 K)	
	Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola	
	Földvály Jenő, ev. ref. lelkész, Daruvár	
	Földvály László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	
135	Freitag János, ág. h. ev. lelkész, Csorvás	6.—
	Frenyó Lajos, ev. vallástanár, Eperjes	12.—
	Dr. Funk Sámuel, rabbi, Pozsony	18.—
	Fülöpp József, közs. jegyző, Kondoros	12.—
	Fürst János, ág. hitv. ev. lelkész, Pozsony	
140	Gaál Ferencz, ev. ref. lelkész, Poroszló	6.—
	Gádorosi ev. ref. egyház, Gádoros	6.—
	Gál Lajos, mérnök, Halas	
	Gajdács Pál, ág. h. ev. lelkész, Tóth-Komlós	18.—
	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
145	Gaskó Gyula, gymn. tan., Pancsova	
	Gáti ev. ref. egyházközség, Gát (évi 10 K)	
	Gavallér János, ev. ref. lelkész, Kis-Varsány	12.—
	Gecsei ev. ref. egyházközség, u. p. Macsola (évi 10 K)	
150	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	18.—
	Gedeon András, kereskedő, Miskolcz	
	Gelénes ev. ref. egyházközség, u. p. Barabás (évi 10 K)	
	Gemzse ev. ref. egyház, Gemzse	
	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár	6.—
	Dr. Gergely György, jogakad. tanár, Máramarossziget	6.—
155	Geszterédi ev. ref. egyház, Geszteréd, u. p. Bököny	12.—
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár	6.—
	Glós Károly, ügyvéd, Miskolcz	
	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	
	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely	
160	Görgey János, Nagy-Ida	
	Gratz Mór, ág. h. ev. lelkész, Kolozsvár	
	Gulács ev. ref. egyház, u. p. M.-Farpa (évi 10 K)	
	Dr. Gulyás István, tanár, Debreczen	30.—
	Gut ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K)	
165	Gyarmathy Dezső, volt polgárm., Székely-Udvarhely	30.—
	Győrtekei ev. ref. egyházközség, Győrtelek	6.—
	Gyóry József, ev. ref. lelkész, Belényes-Tárkány	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	
170	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
	Gyürei ev. ref. egyházközség, Gyüre	
	Hajdu János, ág. h. ev. lelkész, Zsegyec	
	Hajsó Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Izsákfalva	36.—
	Halábor ev. ref. egyház., u. p. Mezővári (évi 10 K)	
175	Halász Zsigmond, földbirtokos, tanácsbíró, A.-Dabas	
	Haranglábi ev. ref. egyház., u. p. Nagylónya (évi 10 K)	
	Harsányi István, ev. ref. segédlelkész, Abauj-Szántó	
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	
	Heckel Károly, kir. aljárásbíró, Miskolcz	24.—
	Hegedüs István, egyet. tanár, Budapest	
180	Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	
	Hete ev. ref. egyház., u. p. M.-Tarpa (évi 10 K)	
	Hetyen ev. ref. egyház., u. p. M.-Kászony (évi 10 K)	
	Hofmann Károly, főgymn. tanár, Kisujszállás	
185	Horváth Béla, ág. h. ev. lelkész, Kerta	
	Horváth István, ev. ref. lelkész, Bürkös	
	Horváth Sándor, ág. h. ev. s.-lelkész, Nagy-Vázsony	6.—
	Hubay Bertalan, ev. ref. theologus, Sárospatak	36.—
	Hutka József, ev. ref. esperes, Bánócz	
	Ibronyi ev. ref. egyház, Ibrony, u. p. Apagy	12.—
190	Idrányi Barna, ev. ref. lelkész, Nagy-Szalánc	
	Imre Lajos, gymn. tanár, H.-M.-Vásárhely	
	Isaák Ilona, Nagy-Réde	
	Iszó Kálmán, múz. hivatalnok, Budapest	
195	Izsnyéte ev. ref. egyh., u. p. Sztrabicsó (évi 10 K)	
	Jakab János, ev. ref. lelkész, Szala	
	Jákói ev. ref. egyház, Jákó, u. p. Nyir-Bakta	
	Jancsó Lajos, ev. ref. lelkész, Maros-Ujvár	6.—
	Jánd ev. ref. egyház., u. p. Vásáros-Namény (évi 10 K)	
200	Dr. Jászi Viktor, jogakad. tanár, Debreczen	
	Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Kosd	
	Jósvai Dénes, ev. ref. lelkész, Szutor, u. p. Jánosi	
	Juhász László, ev. ref. lelkész, Győrtelek	6.—
	Kádár János, ev. ref. lelkész, Legenye	6.—
	Kádár Lajos, ev. ref. lelkész, Nagykanizsa	
205	Kajdanói ev. ref. egyházközség, u. p. Bereg-Rákos (évi 10 korona)	
	Kálló-semjéni ev. ref. egyház, Kálló-Semjén	
	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	
	Kálniczky Endre, ev. ref. lelkész, Putnok	
210	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	12.—
	Kapi Béla, ág. h. ev. lelkész, Körmend	
	Kapi Gyula, ev. tanítókép. igazgató, Sopron	
	Karácson Béla, főgymn. tanár, Kis-Uj-Szállás	
	Karai Sándor, colleg. tanár, Debreczen	
	Karika László, közbirtokos, Csep	48.—
215	Dr. Kathoná László, ügyvéd, Krasznahorka-Váralja	6.—
	Kazai Géza, ev. ref. lelkész, Lak	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Kecskeméty Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás . . .	
	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Ács	
220	Kemény Frigyes, kir. táblai bíró, N.-Kikinda	
	Kenessey Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	24.—
	Kenessey Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	
	Keviczky László, ág. h. ev. lelkész, Kondoros	12.—
	Kigyós ev. ref. egyházközség, u. p. Nagybereg (évi 10 K)	
225	Kirchner József, törv. bíró, Pozsony	
	Kiss Béla, ev. ref. lelkész, Vaál	
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár. Pápa	
	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Telkibánya	18.—
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, N.-Kikinda	84.—
230	Kiss Lajos, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs	6.—
	Kiss-Bégányi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 korona).	
	Kis-Létai ev. ref. egyház, Kis-Léta, u. p. Mária-Pócs	
	Kiss-Lónyai ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10 korona).	
235	Kiss Sándor, ev. ref. tanító, Parasznya	24.—
	Kis-Várdai ev. ref. egyház, Kis-Várda	
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	
	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	72.—
	Kolbenhayer Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Nagy-Kürtös	96.—
240	Kolozsvári Mihály, theologus, Debreczen	
	Kolozsváry Kiss Sándor, földbirtokos, Halas	
	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Hidvég	84.—
	Komjáty János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza	66.—
	Komorói ev. ref. egyház, Komoró, u. p. Fényes-Litke	
245	Kapocs-apáti-i ev. ref. egyház, K.-Apáti	
	Kótaj, ev. ref. egyház, Kótaj	
	Kovács Gyula, polgármester, Hajdú-Szoboszló	6.—
	Dr. Kovács Gyula, egyet. tanár, Budapest	
	Dr. Kovács József, főorvos, Szeged	
250	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenez	72.—
	Kovács Lajos, vm. főügyész, Miskolcz	18.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya	
	Kováts Ferencz, m. irattárnok, Temesvár	
	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, Bihar-N.-Bajom	
255	Kőrös Kálmán, v. főpénztáros, Miskolcz	6.—
	Kőszeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyúlak	12.—
	Kötse István, tanítókép. tanár, Sárospatak	
	Kraftaferd Lajos, ev. h. lelkész, Surein	
	Kulcsár Endre, kollég. tanár, Debreczen	
260	Kún József, ev. ref. hittanhallgató, Sárospatak	24.—
	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Ordökgút	84.—
	Kübeicher Albert, ág. hitv. ev. lelkész, Euránd	30.—
	Dr. Kürty Albert, m. főjegyző, Szolnok	
	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	
	Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	72.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
265	Lányi Lajos, főgymn. tanár, Mezőtúr	6.—
	Laskodi ev. ref. egyházközség, Laskod	
	László János, ev. ref. lelkész, Lábaltan	
	Laucsek Jónás, ág. hitv. ev. esperes, Vadosfa	
	Dr. Lehoczky Béla, ügyvéd, Miskolcz	24.—
270	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	
	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ujfalu	24.—
	Lencz Géza, ev. ref. lelkész, Mezőtúr	
	Lengyel József, ev. ref, s.-lelk., Barcza (Abauj-Torna)	
	Dr. Lengyel Endre, orvos, Budapest	
275	Linczényi Lajos, ág. h. ev. lelkész, Király-Lehota	
	Lórántházai ev. ref. egyház, Lórántháza	6.—
	Lovász Dezső, bizt. felügyelő, Kassa	18.—
	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Bacson	30.—
	Lövői ev. ref. egyház, Lövé, u. p. Pap	
280	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Diós-Viszló	
	Macsolai ev. ref. egyházközség, Macsola (évi 10 K)	
	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd	6.—
	Magay Lajos, kir. törv. vizsg. bíró, Szeged	
	Magyar Bertalan, ev. ref. lelkész, N.-Dobrony	
285	Majtisi ev. ref. egyház, Majtis	
	Makkos-jánosi ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 korona)	
	Maklár Pap Miklós, főisk. tanár, Sárospatak	12.—
	Maklár Károly, ref. lelkész, Sajó-Keresztúr	12.—
	Mándoki ev. ref. egyházközség	
290	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget	
	Márk Ferencz, ref. lelkész, Okány	
	Márokpapi ev. ref. egyházk., Bereg-Surány (évi 10 kor.)	
	Marton Gyula, Mihálydi	30.—
	Dr. Márton Lajos, múz. hivatalnok, Budapest	
295	Mátyus, ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10 korona)	
	Dr. Mázor Elemér, ügyvéd, Szarvas	
	Melkó István, ev. ref. theologus, Sárospatak	30.—
	Mendöl Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Nagyszénás	6.—
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	
300	Mészáros János, ev. ref. lelkész, Zselicz-Kisfalud	
	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mócsa	72.—
	Mészöly István, földbirtokos, Halas	
	Meyeringh Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	24.—
	Mezey János, ev. ref. lelkész, Óri-Szt-Péter	
305	Mezőkaszonyi ev. ref. egyházközség, Mező-Kaszony (évi 10 korona)	
	Mezőtarpai ev. ref. egyházk., Mezőtarpa (évi 10 korona)	
	Mezővári ev. ref. egyházközség, Mezővári (évi 10 K)	
	Mihajlovics Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Bér, u. p. Szirák	
	Dr. Mikler Károly, jogtanár, Eperjes	36.—
310	Mindszenti Imre, ev. ref. lelkész, Sajókaza	18.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	66.—
	Moess János, banktisztv., Sopron	
	Mód Lénárt, ág. hitv. ev. lelkész, Vas-Simonyi	
315	Mogyorósi ev. ref. egyház, Mogyorós, u. p. Mándok	
	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	18.—
	Molnár József, ev. ref. lelkész, Naprágy, u. p. Kelemér	30.—
	Molnár Lőrincz, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	
	Özv. dr. Moravcsik Gyuláné, Aszód	
320	Moré Elek, Bezó	
	Morócz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	
	Morvay Ferencz, ev. ref. lelkész, Nagy-Váty, u. p. Szent-Lőrincz	
	Munkácsi ev. ref. egyházközség, Munkács (évi 10 K)	
	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	84.—
325	Nagy Elek, tanár, Debreczen	
	Nagy Elek, ev. ref. lelkész, Uj-Léta, u. p. Vámos-Pércs	
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	
	Nagy Kálmán, ág. hitv. ev. lelkész, Gecse, u. p. Vaszar	12.—
	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	
330	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	6.—
	Nagy Lajos, kir. törv. bíró, Nyiregyháza	
	Dr. Nagy Ottó, várm. jegyző, Szolnok	
	Dr. Nagy Péter, ügyvéd, Miskolcz	
	Id. Nagy Péter, nyug. hivatalnok, Miskolcz	
335	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	18.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	
	Nagybégányi ev. ref. egyházközség, Nagybégány (évi 10 korona)	
	Nagybereg ev. ref. egyházközség, Nagybereg (évi 10 korona)	
	Nagylónyai ev. ref. egyházközség, Nagylónya (évi 10 K)	
340	Nagyvarsányi ev. ref. egyházközség	
	Nemes Kálmán, ev. ref. lelkész, Somorja	
	Német Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	
	Dr. Neumann Mór, ügyvéd, Galánta	24.—
	Novák Sándor, ev. ref. lelkész, Cserépfalu, u. p. Bogács	
345	Nyárády László, theologus, Debreczen	18.—
	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	
	Nyirbogdányi ev. ref. egyházközség	
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszállás	66.—
	Nyomárkay Sándor, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	
	Ó-fehértői ev. ref. egyház, Ó-Fehértó	6.—
350	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	
	Órás Kálmán, ev. ref. lelkész, Ond, u. p. Szerencs	
	Id. Orczy Gyula, magánzó, Miskolcz	6.—
	Orosi ev. ref. egyház, Oros	
	Osváth Zoltán, ev. ref. lelkész, Ózd	6.—
355	Óri ev. ref. egyházközség, Ór	
	Padrah Sándor, kir. közjegyző, H.-Szoboszló	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Palcsó Károly, ev. ref. lelkész, Damak	
	Pap István, ev. ref. lelkész, S.-M.-Berkesz	18.—
360	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	
	Páskaházai ev. ref. egyház, Páskaháza	
	Paszabi ev. ref. egyházközség Paszab	
	Pataky János, ev. ref. lelkész, Mátýinka, u. p. Dédes	
	Pataky Sándor, ny. cs. és kir. százados, Miskolcz	
	Dr. Pávay Vajna Gábor, orvos, Pozsony	
365	Pázmány Vincze, ref. lelkész, Nemes-Oroszi	
	Pázsit Antal, gazdálkodó, Halas	
	Dr. Peczkó Ernő, tanár, Debreczen	30.—
	Pelsőczi ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	
	Pénztáros István, főjegyző. H.-Szoboszló	36.—
370	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	18.—
	Petra István, könyvelő, Miskolcz	
	Pfendesack Irén, tanítónő, M.-Sziget	
	Pfliegler Ferencz, kereskedő, Miskolcz	
375	Piricsei ev. ref. egyház, Piricse, u. p. Nyírbátor	
	Placskó István, ág. hitv. ev. lelkész, Szarvas	
	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héregh	6.—
	Pósa Lajos, ev. ref. lelkész, Radnót	
	Puskás Lajos, ev. ref. lelkész, Martos, u. p. Ó-Gyalla	
380	Dr. Rácz Albert, Török-Szt-Miklós	24.—
	Dr. Rácz György, magánzó, Miskolcz	
	Rácz Gyula, tanár, Budapest	12.—
	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rádi ev. ref. egyház, Rád, u. p. Kemece	
385	Rafajna-ujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Barkaszó (évi 10 korona)	
	Dr. Raffay Ferencz, jogtanár, Eperjes	
	Rákosy György, ev. ref. lelkész. Nyárad-Szent-Anna	
	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	96.—
390	Reif Pál, ág. hitv. ev. theologus, Zay-Ugróc	
	Révész Lajos, ev. ref. coll. tanár, Debreczen	
	Réz László, ev. ref. lelkész, Rozsnyó	
	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	
	Rizner Károly, felügyelő, Tisza-Lucz	
395	Rozgonyi László, ref. lelkész, Nekézseny	24.—
	Rózsay József, körjegyző, Vác-Hartyán	78.—
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
	Sályi ev. ref. egyházközség, Sályi	42.—
	Sámuel Aladár, ev. ref. lelkész, Bala-Vására	
400	Sándor András, ev. ref. lelkész. Patakfalva, u. p. Szé- kely-Udvarhely	72.—
	Dr. Sándor Imre, ügyvéd, Halas	
	Sáros-oroszi ev. ref. egyházközség, u. p. N.-Muzsaly (évi 10 korona)	
	Sárosi ág. hit. ev. egyházmegye, Budamér	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
	Dr. Sassy János, orvos, Miskolcz	18.—
405	Sassy Szabó István, ügyvéd, Miskolcz	6.—
	Scherff I Nándor, ág. hit. ev. lelkész, Krompach	
	Schilling Ottó, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	30.—
	Schneider Pál, ref. lelkész, Beska	
	Sebesi Akos, kir. közjegyző, Segesvár	
410	Sedivi László, Nyitra	
	Sényő ev. ref. egyház, Sényő, u. p. Nyir-Bogdány	
	Seregély Béla, ev. ref. lelkész, Adás-Tevel, u. p. Pápa	6.—
	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	
	Simon Mihály, ev. ref. lelkész, Szkáros, (Gömör vm.)	
415	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Adánd	
	Somogyi Lajos, ev. ref. lelkész, Somson (Békés vm.)	
	Steinfeld Jenő, nyomdász, Sárospatak	30.—
	Stromszky Károly, máv. főmérnök, Pozsony	
	Svingor József, ev. ref. lelkész, Borsod-Vadna	
420	Ifj. Szabadi Adolf, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabadi Béla, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabados László, ev. ref. lelkész, Körtvélyes, u. p. Almás	
	Szabó András, ev. ref. s.-lelkész, Temesvár	18.—
	Szabó Barna, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	
425	Szabó Bertalan, ev. ref. lelkész, H.-Papi, u. p. H.-Bóba	
	Szabó Imre, ev. ref. lelkész, B.-Udvari	12.—
	Szabó János, főgondnok, Török-Szt-Miklós	
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, Nyirbátor	18.—
	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	
430	Dr. Szabó Sándor, jogtanár, Sárospatak	24.—
	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	
	Szabolcsi ev. ref. egyház, Szabolcs, u. p. Balta	
	Szacsuvay Sándor, Kolozsvár	
	Szakolyi ev. ref. egyház, Szakoly, u. p. Balkány	
435	Szalay József, ev. ref. lelkész, Nagybecskerek	18.—
	Szarvasi ág. hitv. ev. egyházközség, Szarvas	
	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Veszprém-Vámos	36.—
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	12.—
	Székelyi ev. ref. egyház, Székely, u. p. Demecser	6.—
440	Szekér Endre, pénztáros, Halas	
	Szekér Pál, rendőrkapitány, Halas	
	Szekeres János, polg. és keresk. isk. tanár, Miskolcz	12.—
	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	
	Székrenyessy Árpád, földbirt., Borsód, u. p. Edelény	
445	Szele György, ev. ref. lelkész, Bakonszeg	
	Szeles Jánosné Katona Mária, Hódmezővásárhely	
	Szelényi Lajos, nyomdatulajdonos, Miskolcz	
	Szendrey Gábor, körjegyző, Magyarós	30.—
	Szendrey Gerzon, Székes-Fehérvár	84.—
450	Szentmártony Dániel, ev. ref. lelkész, Martony	12.—
	Szernyei ev. ref. egyház. u. p. Herkaszó (évi 10 kor.)	
	Dr. Szesztay Zoltán, ügyvéd, Nyiregyháza	42.—
	Szigeti Benedek Gyula, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
455	Szikszay József, ügyvéd, Nyirbátor	30.—
	Sziráczy János, ev. tanító, Szarvas	
	Szombath György, pénzügyi igazg., Rimaszombat . .	18.—
460	Szombati László, v. számvevő, Miskolcz	6.—
	Dr. Szomor Dezső, ügyvéd, Hódmezővásárhely	12.—
	Szomjas Gusztáv, földbirtokos, Tiszalök	
465	Szontagh Sándor, ág. hitv. ev. lelkész, Szepes-Váralja	30.—
	Szuhay Benedek, ev. ref. lelkész, Kápolna	12.—
	Szutorisz Frigyes, ev. koll. tanár, Eperjes	
470	Szücs József, ev. ref. lelkész, Alsó-Örs	18.—
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	
	Tákosi ev. ref. egyházk., u. p. Csaroda (évi 10 kor.)	
475	Tamási Béla, főjegyző, Uj-Léta	56.—
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Sepsí Szt-György	
	Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	30.—
480	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	
	Tenkei József, betegs. pénzt. titkár, Nagyvárad	
	Terrényi János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szt-Márton	
485	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	
	Téthi ev. ref. egyház, Téth (Győr m.)	
	Thassi ev. ref. egyház, Thass (Szabolcs m.)	
490	Thern László, ág. hitv. ev. vallástanár, Szepes-Igló .	
	Tirscher István, gyógyszerész, Bártfa	
	dr. Tirtsch Gergely, ág. hitv. lelkész, Uj-Pázua	
495	Tisza-adonyi ev. ref. egyházközség, u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	
	Tisza-kerecsenyi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy- lónya (évi 10 kor.)	
	Tisza-szalkai ev. ref. egyházközség, u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	
485	Tisza-Szent-Mártoni ev. ref. egyház	
	Tisza-Vidi ev. ref. egyházk., u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	
	Tivadar ev. ref. egyházk., u. p. Mező-Tarpa (évi 10 kor.)	
490	Tóbiás Gyula, ev. ref. lelkész, Felső-Láncz	30.—
	Toró Dénes, ev. ref. lelk., Szt-László, u. p. Sz. Udvarhely	
	Tornynos-pálcza ev. ref. egyházközség, T.-Pálcza	24.—
490	Tóth Dezső, joghallgató, Sárospatlak	
	Tóth István, ev. ref. lelkész, Légenyemihály	30.—
	Tóth István, ügyvéd, Pozsony	18.—
495	Tóth János, ref. lelkész, Nagy-Barcza	
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Deáki	
	Török István, közjegyző, Halas	
495	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	
	Turkevei Casino, Turkeve	
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	
495	Ugornyai ev. ref. egyházközség, u. p. Vásáros-Námény (évi 10 kor.)	
	Ujfejtői ev. ref. egyházközség, Ujfejtő	
	Ujhelyi Miklós, iparos, Miskolcz	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
500	Uzoni ev. ref. egyházközség, Uzon	12.—
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Nagy-Csermő. , Vadászy István, ev. ref. lelkész, Noszvaj, u. p. Bogács Vadászy Pál, ev. ref. lelkész, Sajó-Szl-Péter	36.—
505	Vaikó Pál, kir. tábl. bíró, Budapest	
	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Böősháza Vámosatyai ev. ref. egyház, u. p. Barabás (évi 10 kor.) Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Uj-Bars	54.— 30 —
510	Varga Antal, ev. ref. lelkész, F. Bátka	
	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván Varga József, ev. ref. lelkész, Padány, u. p. Alistál Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Rabe (Biharm.) . Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr-Szemere	96.—
515	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	
	Vas Mihály, ev. ref. lelkész, Gégény, u. p. Demecser Vásáros-Náményi ev. ref. egyházközség, V.-Námény (évi 10 kor.)	
520	Vasmegyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	
	Vattay László, ev. ref. lelkész, Rimaszécs Dr. Végh Sándor, ügyvéd, Kunhegyes	12.—
525	Velky Béla, ev. tanító, Kadoros	
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart Veress Bálint, ev. ref. lelkész, Henczida	
530	Vitus Lajos, nyug. tanár, Szászváros	
	Vladár Ervin, földbirtokos, Bánfalva Vojtkó Pál, tanár, Sopron	11.—
535	Vönöczki ág. hitv. ev. egyházközség, Vönöczk Vörösmarty István, gondnok, Alsó-Dabas	
	Weidlich Pál, kereskedő, Miskolcz Wiegandt Artur, főmérnök, Halas	6.—
540	Dr. Wirtzfeld Béla, Kunhegyes	
	Zachár Samu, ág. h. ev. lelkész, Ratkó Zalai ev. egyházmegye, Kővágóörs Zápszonyi ev. ref. egyházközség, u. p. Mező-Kászony (évi 10 kor.)	
545	Zarándi Bertalan, ref. segédlelkész, Miskolcz	
	Zathureczky Gyula, gondnok, Baróth Zeheri Lajos, kir. járásbíró, Hódmezővásárhely	6.—
550	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	66.—
	Zombory Andor, gymn. tanár, Sárospatak Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	36.— 66.—
555	Zsákai ev. ref. egyház, Zsáka	
	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Szilágy-Somló Zsóry Gusztáv, földbirtokos, Edelény Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
E) Segítő tagok.		
(3 korona tagsági díjjal minden évben.)		
	Babó Benő, földbirtokos, Halas	
	Babó Elek, iparos, Halas	
	Babó Sándor, iparos, Halas	
	Baczó Mózesné, lelkész neje, Szászváros	
5	Ifj. Bartek Lajos, tanár, Halas	
	Berky Antal, ügyvéd, Halas	3.—
	Bernáth Lajosné, tanár neje, Halas	
	Özv. Bontovits Mártonné, Örkény	
10	Csűrös Sándor, bibliáárús, Budapest	
	Dr. Dobozy István, főorvos, Halas	
	Fadgyas Sándor, hivatalnok, Halas	
	Fakundiny Mihály, közs. tanító, Surcín	
	Farkas Elek, Halas	
	Farkas Dezső, Halas	
15	Ifj. Furó Lajos, Halas	
	Fülöp Sándor, főgymn. tanár, Halas	
	Id. Gaál István, gazdálkodó, Halas	
	Gaborjáni ev. ref. egyházközség, Gaborján	
	Gerjeni ev. ref. egyház, Gerjen	
20	Hermán Dénes, pénztárnok, Halas	
	Dr. Hódossy Géza, ügyvéd, Halas	3.—
	Jurány Gusztáv, prot. lelkész, Franz Joseffeld, u. p. Bjelina	3.—
	Kapronczay Mátyás, magánzó, Szászváros	
	Kellner Samu, Halas	
25	Kémeri Benő, iparos, Halas	
	Kémeri Gyula, ellenőr, Halas	
	Keresztes József, iparos, Halas	
	Özv. Kerekes Józsefné, Poroszló	
	Kolbay Arnold, tanár, Pozsony	
30	Dr. Kolozsváry Kiss István, földbirtokos, Halas	
	Kovácsik János, ev. egyh. II. felügyelő, Csorvás	3.—
	Kozma Pál, ref. miss. tanító, Mojavolja	
	Kristof József, főgymn. tanár, Halas	
	László István, gazdálkodó, Halas	
35	Makai István, jegyző, Halas	
	Marosillyei ev. ref. egyház, Marosillye	
	Martini József, tisztviselő, Halas	
	Dr. Nagy Mór, ügyvéd, Halas	
	Ifj. Nagy Pál Sándor, gazdálkodó, Halas	
40	Papp Gizella, tanítónő, Halas	
	Papp Vilma, Halas	
	Pázsit Pál, ügyvéd, Halas	
	Dr. Reusz Józsefné, orvos özv., Torzsa	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1904. év végével
45	Rocsek József, főgymn. tanár, Halas	
	Schneider Mária, lelkész neje, Beska	
	Silling Elek, ny. tanár, Halas	
	Simon Mihály, gazdálkodó, Halas	
50	Somogyi Kálmán, ny. postamester, Pécska	
	Stimakovits Ilonka, Halas	
	Sütő Pál, ev. ref. tanító, Morkócz	6.—
	Szabó Garbai István, iparos, Halas	
55	Szabadi Gizella, Bpest, VII., Zugló-utca, községi óvoda	3.—
	Szabadi Aranka, Bpest, VII., Zugló-utca, községi óvoda	3.—
	Szathmáry Sándor, főgymn. igazgató, Halas	
	Szekér Károly, jár. aljegyző, Halas	
60	Széles Sándorné, Prada, Simon Juliska, Maradék	
	Szűle Lajos, malomtulajdonos, Halas	
	Topán Imre, földbirtokos, Halas	
	Tóth József, tanító, Budaörs	3.—
65	Turóczy István, jegyző, Halas	
	Vajna János, gazdálkodó, Halas	
	Vass Árpád, főgymn. tanár, Halas	
	Vértessaljai ev. ref. egyházmegye (négyzeres tagság- gal), Seregélyes	
65	Ziláh Benő, járásbíró, Halas	3.—
	Ziláh Istvánné, Halas	
	Ziláh János, gazdálkodó, Halas	

KÉRELEM.

A Társaság t. tagjait bizalommal kérem, hogy lakás-változtatásukat nálam bejelenteni sziveskedjenek. — A kinek a czíme vagy esetleg a hátraléka nem helyesen van kimutatva, helyesbítés végett méltóztassék hozzám fordulni.

Budapest, IV., Deák-tér 4.

BENDL HENRIK,
a társulat pénztárnoka.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi szeptember hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötvényei után 5%, kamat 1905-re: Dr. Szilávik Mátyás Eperjes, Beregi ev. ref. egyházmegye, Vámos-Pécsi ev. ref. egyház, Kecskeméti ev. ref. egyházmegye. 1904-re: Szentleányfalui ev. ref. egyház, Dévaványai ev. ref. egyház. 1903 és 1904-re: báró Zeyk József Maros-Újvár. L. Nagy Árpád Acsád. 1904 és 1905-re: Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Marmaros-ugocsi ev. ref. egyházmegye. 1903–1905. évekre: Révkomáromi ev. ref. egyház.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Bary József Nagyvárad, Szabó József Debreczen, Gulyás Benő Csáth, dr. Belohorszky János Ujvidék, Biberauer Rikárd Budapest, Demjén Márton Veszprém, Tiszaroffi ev. ref. egyház. 1904. évre: Murányi János Bálványos, Cziáky Endre F.-Dob-sza, Varga Gyula Vönöczk, Cseresznyés Jenő Temesvár, Csiky József Debreczen, Varga Zsigmond Mohács, B. Pap István Budapest, Kiss Áron Debreczen. 1903-ra: Borsos Károly Mezőtúr, dr. Papp Tibor Marmarossziget. 1904 és 1905-re: dr. Bartók György Kolozsvár, dr. Bartha Béla Selmecebánya (22 K), Nagyvárad ev. ref. leányiskola. Kund Frigyes Sopron, dr. Móricz Károly Kecskemét. 1903 és 1904-re: Fábian Mihály Felsőireg, Kálmán Sándor Hirip, dr. Kún Béla Debreczen.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Vönöczki ág. h. ev. egyház, Órás Kálmán Ónd, Csizmadia Jenő Bánhorvát, dr. Márk Ferencz Okány, dr. Bruckner Győző Igló, László János Lábatlan. — 1904-re: Arany Gusztáv Péczel, Harsányi István Sárospatak, Puskás Lajos Martos, Kötse István Sárospatak, Kiss Béla Vál, Lengyel József Abaúj-Báreza, Ujhelyi Miklós Miskolcz, Kálmán Gyula Ságvár, id. Nagy Péter Miskolcz. — 1904 és 1905-re: Kelemen János Ács, Lencz Géza Mezőtúr. 1903 és 1904-re: Szele György Debreczen.

Évi 10 koronával a beregi egyházmegye következő egyházai 1905-re: Balazsér, Vámos-Atya, Nagybereg, Barabás, Beregszász, Nagy-bégány, Bilke, Derczen, Fornos, Gelénes, Halábor, Izsnyéte, Kigyós, Mezőkászony, Kajdanó, Munkács, Sáros-Oroszi, Rákos, Szernye, Som, Rafajna-Újfalu, Makkos-Jánosi, Mezővári.

Összesen befolyt 920 kor. — fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 okt. 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlesztse. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkjei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigel 16 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 12—13 ív terjedelemben. Eddig 4 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Ahitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. V. kötet: *Kenessey Béla: Női jellemképek*. VI. kötet: *Raffay Sándor: Jézus példázatai*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklám-czicziók is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 120 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* czimen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a szerkesztő-titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. sz. a.) bejelenti. *Pártfogó* tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S ,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A budapesti theologiai akadémia félszázados multjáról. <i>Szöts Farkas</i>	493
2. Muzsaji Wittnyédy István. Felolvasás. <i>Payr Sándor</i>	507
3. Az austriai protestantismus története. <i>Lic. Lencz Géza</i>	526
4. Biró Márton naplója. <i>Thury Etele.</i>	537
II. Tárcaza.	
1. Monnica. Költemény. <i>Hegedüs István</i>	543
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Németországi egyházi szemle. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	548
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Filozófiai Irók Tára. Szerkesztik <i>Alexander és Bánóczy.</i>	552
2. A M. P. I. T. 1905. évi kiadványai	553
3. A mi osztályrészünk. Irta <i>Révész János</i>	556
b) Külföldi irodalom:	
<i>Ferdinand Brunetière.</i> Histoire de la littérature française classique.	557

TÁRSULATI ÉRTESITŐ.

1. A **Házi Kincstár** VI-dik kötete gyanánt megjelent és a *segítő tagoknak* 1905. évi könyvilletmény gyanánt megküldetett *Raffay Sándor: Jézus példázatai* című munkája. Gyönyörű munka, melyre Társulatunk összes tagjainak és könyvterjesztőinek figyelmét különösen fölhívjuk. Tartalma: Jézus példázatainak népszerű magyarázata. Terjedelme 20 ív. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

2. Ugyancsak a **Házi Kincstár** sorozatában a III-dik kötet: *Szabolcska Mihály: Áhitat szeretet* cz. vallásos és családi költemény-gyűjteménye II-dik kiadásban; továbbá *Kenessey Béla: Női jellemképek* című kitűnő művének I. kötete (a **Házi Kincstár** V. kötete) a minap hagyta el a sajtót. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

A **Házi Kincstár** eme kötetei megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, Hornyánszky V. könyvkereskedésében Budapest, Akadémia bérháza.

A BUDAPESTI THEOLOGIAI AKADÉMIA FÉLSZÁZADOS MULTJÁRÓL.

A hazai lelkészképzés és egyházi élet történetében már is jelentőségre emelkedett a budapesti theologiai akadémia, mely a mai nap töltötte be életének ötvenedik esztendejét.¹ Lelkem előtt elvonulnak az eszmei érlelés hozzás vajadásai, a tényleges megalakulás nehéz küzdelmei s a zsenge intézet lassú de folytonos növekedésének érdekes mozzanatai, a melyek a bibliai mustármag történetére emlékeztetnek.

A budapesti theologiai akadémiát, mint a rég óta tervezett „pesti protestáns főiskola“ egyik alkatrészét, több előzetes, de sikertelen kísérlet után nagy küzdelmek között 1855-ben többek közreműködésével Török Pál pesti lelkész és esperes, a későbbi dunamelléki püspök alapította.

Az alapítás előzményeit az 1848/49-diki szabadságharcz két külön jellegű időszakra osztja.

Maga a főiskola eszméje régi keletű. Először Vay József helytartó tanácsos vetette fel, a ki az 1796. évi júnusi ref. konventre részletes tervet készített a magyarországi két evangélikus egyház és a görögkeletiek részére felállítandó universitásra nézve. A merész terv azonban a lutheránusok és görögkeletiek idegenkedése miatt születése évében dugába dőlt; az eszme érlelésére kitűzött konventen, 1796 június 22-én sem a meghívott lutheránusok, sem a felkért gör. keleti metropolita nem jelentek meg. Szűkebb körre, csak a két evangélikus egyházra szorítva azonban a pesti főiskola eszméje nem halt meg. A dunamelléki egyházkerület egyik-másik vezérfőfia s köztük

¹ Folyó évi október 10-én mult ötven esztendeje, hogy a budapesti theologiai akadémia megalapított. A félszázados évforduló alkalmából az akadémia tanárkara és ifjusága f. évi október 10-én jubiláris ünnepélyt rendezett. Szerző ezen alkalommal olvasta fel az intézetnek e dióhéjba foglalt történetét.

Báthory Gábor pesti lelkész és dunamelléki püspök 1816-ban ismét pengeti a pesti főiskola eszméjét; de a szép terv, főleg a pesti egyház gyengesége miatt, még nem valósulhatott meg.

Új korszak nyílik meg a főiskola eszméjének érlelésében Török Pál lelkésznek Pestre kerülésével, a ki egyháztanácsa útján már 1839 nov. 2-án folyamodványt intéz a dunamelléki egyházkerülethez s abban lelkesen és nyomatékosan sürgeti, hogy Pesten főiskola állíttassék. A folyamodvány nem maradt hatás nélkül. A dunamelléki egyházkerület 1839 nov. 10-én Pesten tartott közgyűlése a fölterjesztésben „kifejtett vezér-elveket, indító okokat s általában az intézet létrehozására és berendezésére javaslatba tett módokat helyeseknek és czélszerűeknek találván s a maga részéről előlegesen is elfogadván, jónak látta, hogy e tárgyban a Ráday Gedeon gróf elnöklelte alatt Fáy András tollával készült bizottsági tervezet a négy egyházkerület konventje elé terjesztessék. A tervet az 1840. évben az egyetemes konvent is helyesléssel fogadta s azt „nemcsak egyházunkra, hanem az egész hazára nézve sokszorosan hasznosnak“ ismerte el s a felállításához szükséges alaptőke összeszerzésében is késznek nyilatkozott segédkezet nyújtani. Erre a bátorításra a dunamelléki egyházkerület 1841-ben gróf Teleki Sámuel elnöklelte alatt egy 30 tagú iskolai választmányt alakított s azt teljes fölhatalmazással megbizta azzal, hogy a szükséges tőkét aláírás útján összegyűjtse s az intézet létrehozására szükséges lépéseket megtegye. A választmány gyorsan munkához látott. Egyfelől nyomtatott felhívásokat, aláírási íveket és adakozó könyvecskéket küldött szét az ország minden részébe „segedelem gyűjtés“ végett; másfelől pedig az alapelvek tüzetes meghatározása mellett pályázatot hirdetett a „hazánk körülményeihez alkalmazva kidolgozandó korszerű és legjobb tanítási és nevelési rendszerre“.

Pár hónap mulva azonban az az érdekes mozzanat merült föl a pesti főiskolai mozgalmakban, hogy gróf Zay Károly luth. egyetemes felügyelő részletesen megokolt indítványt tett arra nézve, hogy a czélba vett pesti központi főiskola a két evangélikus egyház együttes erejével s a két egyház uniojának bölcsőjeként mint „egyesült protestáns főiskola“ állíttassék föl. Az előbb *hirlapilag* felvetett, majd a ref. konventhez hivatalosan is beterjesztett tervet a konvent „édes örömmel“ fogadta s a kivitel előkészítése végett az ügyiratokat áttette a luth. egyetemes gyűléshez s azt felkérte, hogy a maga kebeléből is iskolai választmányt szervezzen, a mely a már fennálló református főiskolai választmánynyal kezét fogva működ-

jék. A lelkes szót bölcs tett követte. Az 1842. évi luth. egyetemes gyűlés szintén örömmel fogadta a pesti *protestáns* főiskola eszméjét s az iskolai választmányba báró Prónay Gábor elnöklete alatt luth. tagokat választott. Az így szervezett „Pesti protestáns főiskolai választmány,” mely pecsétjére is ezt a feliratot vésette, 1843 január 6-án tartotta első ülését, és úgy társadalmi úton és sajtóban, mint hivatalos üléseiben nagy tevékenységet fejtett ki. A napi sajtóban Kossuth Lajos Pesti Hírlapja, egyházi téren a Török Pál — Székács József alapította Prot. Egyh. és Isk. Lap vette lelkes pártfogásába az egyházi és nemzeti szempontból egyaránt első rendű kulturkérdést. A választmány egyfelől szorgalmasan gyűjtötte az aláírásokat, másfelől a tanszervezet tisztázásán dolgozott. Az utóbbira nézve a kitűzött pályadíjat Hetényi János komáromi lelkész, m. tud. akadémiai tag művének ítélte és adta, a mely a pesti főiskola keretében teljes főgimnázium, theologiai akadémia, jogakadémia, tanárképző és tanítóképző-intézet szervezetét és tantervét dolgozta ki.

Igy folyt az egyesült főiskolai választmány előkészítő működése a szabadságharcz kitöréséig, de a nagy nemzeti harc gyászos kimenetele a szépen indult előkészületeket huzamosabb időig egészen megakasztotta; az aláírt, de be nem fizetett pénzekből az aláírók halálával, emigrálásával vagy vagyon bukása miatt a legtöbb elveszett. A nagy nemzeti katasztrófát a pesti prot. főiskolából csak a meghalványult eszme, ennek néhány lelkes barátja, a befizetett 12 ezer frt és a választmány jegyzőkönyve élte túl.

Az elnyomatás nehéz napjaiban mind a Haynau-féle ostromállapot idejében (1850. febr. 10-től 1854. júl. 10-ig), mind az ezt követő ideiglenes egyházrendezet éveiben teljesen szünetelt mind az egyházkerületek, mind az egyházmegyék normális működése, de szünetelt a főiskolai választmány tevékenysége is. A pesti főiskola megalapításának elejtett fonalát más módon és más formában kellett fölvenni. Az életképes eszmének hatalmas embere támadt Török Pál pesti esperesben, a kinek előrelátó bölcsesége hamar fölismerte mind azt, hogy a terv megvalósítására éppen most alkalmasak a dunamelléki egyházkerületben a viszonyok; mind azt, hogy az alkotmányos egyházi testületek az ostromállapot miatt tétlenségre lévén kárhozotatva, a szent ügynek más gazdát, más mozgatókat és más keretet kell találni.

A gróf Thun-féle iskolaügyi pátens, tudvalevőleg azt követelte, hogy az összes protestáns gimnáziumok s ezek között a dunamelléki ref. középiskolák is sürgősen és multhatat-

lanul átszerveztessenek a két-három annyi tanárt rendelő, erősen germanizáló Thun-rendszer értelmében; mert különben a cs. és kir. kormány nem ismeri el őket nyilvános intézeteknek és bizonyítványaikat nem fogadja el államérvényeseknek. Az iskolai ügyek intézése az egyházkerületi tanácskozmány által szervezett „Iskolai Bizottmány“ kezébe került, a melynek egyik legmunkásabb tagja Török Pál volt. Ez az Iskolai Bizottmány 1851. máj. 4-én összeülvén, tekintettel a Thun-féle pátensre, az egyházkerület tanügyi szükségait következőleg körvonalozta: Az egyházkerületnek mulhatatlanul szüksége van legalább egy teljes főgimnáziumra, egy theologiai intézetre, ebben legalább négy tanárra és egy tanítóképző intézetre. A költségek előállítására a kerületi pénztár fölöslege, az egyházmegyék pénztára s az egyesek és gyülekezetek adományai szolgálnak.

Ezt a javaslatot Polgár Mihály superintendens és kecskeméti lelkész azonnal magáévé tette és 1851. június 30-áról keltezett „főpásztori körlevelében“ az iskolák újjászervezésére szükséges adományok gyűjtésére a superindentia összes gyülekezeteit felhívta. A jó példával Nagykőrös ment elől, mely a teljes nyilvános főgimnázium összes fenntartási költségeit magára vállalta s Arany János, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Salamon Ferencz, Mentovics Ferencz meghívásával egy olyan tanári kart és főgimnáziumot szervezett, a mely mai napig páratlan a maga nemében. Az Iskolai Bizottmány aug. 21-diki ülésében elrendelte, hogy az egyházkerület főiskolájának akadémiai része, mely ezúttal a theologiai és paedagogiai egyesített intézet, legyen Kecskeméten, középrésze, egy teljes nyilvános főgimnázium, legyen Nagykőrösön. Ehhez képest a rendelkezésre álló 6000 frtból Kecskemétnek hat tanár fizetésére 750 frtjával 4500 frt, Nagykőrösnek pedig 1200 frt egyházkerületi segély szavaztassék meg. Kecskemét presbyteriuma aug. 24-én az Iskolai Bizottmány emez intézkedését elfogadta, a rá eső két tanár fizetését 1500 frtban megajánlotta, az újjászervezet theol. és paed. intézetbe Tatay Andrást, Karika Jánost és Ballagi Mórt rendes tanárokl megválasztotta; szóval az újjászervezés rá eső munkáját és költségeit elvállalta.

Ez történt 1851 aug. 24-én; de már szept. 7-én a kecskeméti egyháztanács azzal a határozattal lepi meg Polgár Mihály superintendenst, az Iskolai Bizományt és az egész egyházkerület közönségét, hogy az általa megajánlott két theol. és paedag. tanszéket nem fogja fizetni, mert neki első sorban olyan nyilvános főgimnázium kell, a minő Nagykőrösnek van; a felajánlott 1500 frtot pedig a saját iskolájának nyilvános főgim-

náziummá való átalakítására fordítja. E mellett fél év múlva 1852. máj. 3-án felterjesztést intézett az Iskolai Bizottmányhoz s abban kijelentette, hogy megmarad a szept. 7-diki szándékánál, főgimnáziumot akar, sőt még jogakadémiát is, a mire az Iskolai Bizottmány csak annyit felelt: nem ellenzi a főgimnázium újjászervezését, nem a jogakadémia felállítását se, csak mutassa ki Kecskemét az anyagi eszközöket, a mikből ezeket a nagy dolgokat meg akarja csinálni.

A cs. kormány azonban azt sürgette, hogy Kecskemét mindenekelőtt a theológiára-paedagogiumra megajánlott két tanári fizetést szolgáltatassa ki; mert ha a theologia és a praeparandia az 1852/53-dik évben a működését Kecskeméten meg nem kezdi, akkor azokat más helyre, pl. Nagykőrösre kell át-helyezni. Török Pál dobogó szívvvel nézte az eseményeket. Érezte, tudta, hogy Kecskemét habozása csak a pesti főiskola malmára hajtja a vizet. Mikor az ügyiratok 1852. július 1-én az Iskolai Bizottmány elé kerültek, ez a helyzet által kényszerítve elhatározta, hogy a praeparandia menjen Nagykőrösre, mely ennek befogadására hajlandónak mutatkozott, a *theológiai intézet pedig tétessék át Pestre*. Török az Iskolai Bizottmány e fontos és kényes határozatához nemcsak hozzájárult, hanem a Bizottmány által javasolt „Szózat“ megírására is vállalkozott. Az 1852 július 2-án Pesten kelt Szózat elmondja az egész ügy történetét, azután pedig egyenesen felszólítja a superintendens összes gyülekezeteit, hogy adjanak választ: Pestnek akarják-e adni az iskolasegély theológiai részét vagy Kecskemétnek? Továbbá, hogy Nagykőrösön vagy Kecskeméten akarják-e szerveztetni a praeparandiát?

A mind inkább kiélesedett kérdés e váratlan fordulata nagyon meglepte a kecskemétiakat, de még jobban az egyházkerület elaggott superintendensét, Polgár Mihály kecskeméti lelkészt, a ki az Iskolai Bizottmány javaslatát csak abban a részében fogadta el és foganatosította, hogy a praeparandia Nagykőrösön szerveztessék; de a javaslat ama részét, mely a theol. kollegiumnak Pestre való áthelyezését indítványozza, határozottan ellenezte, a Szózat hivatalos körözését megtagadta, ellenzése indokait az esperesekhez intézett hivatalos levelében kifejtette. A superintendens e magatartásából a kecskeméti presbyterium vérszemet kapott, az Iskolai Bizottmány intézkedéseire mit sem hederített, a cs. kormánynyal ujjat húzott, a miért ennek 1854 márcz. 24-én kelt rendeletével „rendetlenkedése és féktelensége miatt“ keményen megrovott. Másfelől meg a saját theol. intézetével mind mostohábbban és mostohábbban bánt: fenntartására egy krajczárt sem

áldozott. a theol. ifjakat egy rozoga épületbe zsúfolta, a hol „télben fáztak, nyárban áztak“, sőt még tantermet is csak kettőt bocsátott a négy osztályból álló intézet használatára. Polgár superintendens és a kecskemétiak e taktikázása még közel két esztendeig eltartott, mely idő alatt az esperesek és gondnokok teljesen elfordultak Kecskeméttől, melynek huzal-
kodása miatt a kecskeméti theol. collegium is évről-évre csak sorvadt; viszont a gyülekezetek nem nyilatkozhatása miatt a a pesti theol. intézet ügye is megakadt. Végre is Polgár superintendens engedett. Bizalmasai' előtt több ízben, sőt egy magán levélben 1853 decz. 5-én Török Pálnak is kijelentette: „Én nem bánom, akárhol legyen a főiskola, csakhogy már legyen“; pár hét múlva pedig magához hívatta Törököt és hosszas alku-
dozás után 1854 febr. 23-án jóváhagyta a gyülekezeteknek szavazásra való felszólítását. Török is engedett az Iskolai Bizottmány 1852. évi álláspontjából és belenyugodott abba, hogy a gyülekezetek szavazata ne a kecskeméti intézet áthelyezéséről szóljon, hanem ekként: Akarjuk, hogy új theol. collegium állítsák fel Pesten, mint erre legalkalmasabb helyen. Sőt a szavazati Nyilatkozat 3-dik pontjában az iránt is megszavaztatták a gyülekezetek, hogy a kecskeméti collegiumtól az egyházkerületi segélyt nem szándékoznak elvonni, sőt azt lehetőleg gyarapítani kívánják.

Ez a békés megegyezés döntőleg hatott a pesti theologiai intézet sorsára, mert az ingadozó gyülekezetek nagy részét a Pest pártjára vonzotta, s a mi fő, nem sértette Kecskemét történeti jogát. A gyülekezetek nyilatkozása elég gyorsan ment. Török a pesti collegiummal rokonszenvező espereseket, ezek a gyülekezetek lelkipásztorait magán levélben sürgősen tájékoztatták a történetek felől. A szavazás április és május folyamán megtörtént, de Polgár superintendens a szavazatok felbontását már nem érte meg, mert május 9-én Kecskeméten elhunyt; jóságos szívet kecskeméti gyülekezete és az egyházkerülete közötti ingadozás izgalmai emésztették meg.

Az egyházkerület kormányzását Báthory Gábor nagy-körösi lelkész, mint legidősebb esperes és egyházkerületi főjegyző vette át helyettes superintendensi minőségben, mert rendes superintendens választásának elrendelésére nem lehetett szabályszerű egyházkerületi gyűlést összehívni. Tehát ő is bizottmányok segítségével kormányzott, mint Polgár superintendens. De Báthory maga is barátja lévén a pesti theol. intézet eszméjének, gyorsan összehívja a kormányzó bizottságokat, felbontatja a gyülekezetek szavazatait s abból kiderül, hogy a dunamelléki egyházkerületnek akkor 241 anyagyüle-

kezete közül leszavazott 219 s ezek közül 186 egyenesen Pesten kívánja a theol. intézet felállítását. Majd az Iskolai Bizottmány számba veszi a gyülekezetek által megajánlott iskolai segélypénzeket (tökében 5233 frt, évi járulékbán 4834 frt) s elhatározza, hogy Nagykőrösnek ad belőle két praeparandiai tanár fizetésére 1200 frtot, a többit pedig a Pesten felállítandó theol. intézetre fordítja. Egyben elhatározza, hogy a h. superintendens adjon be folyamodványt a cs. tanügyi kormányhoz, hogy az 1791. évi 26. t.-cz. 5. §-a alapján adjon engedélyt a dunamelléki superintendentiának arra, hogy Pesten theologiai intézetet állíthasson.

Báthory a folyamodványt 1854 okt. 12-én adta be. A folyamodvány először elmondja a pesti főiskola kérdésének 1848/49 előtti és utáni történetét; azután felsorolja ama tudományos és társadalmi indítóokokat, melyek a theol. intézetnek Pesten való felállítását ajánlják; majd hivatkozik az egyházkerület gyülekezeteinek és lelkipásztorainak a szavazáskor megnyilatkozott csaknem egyértelmű közkivánatára; végül kimutatja, hogy az intézet fentartása a gyülekezetek megajánlott járulékaiban és az egyházkerület iskolai pénztára által biztosítva van.

A folyamodványra sokáig késett a válasz. A cs. tanügyi miniszter, Thun Leó gróf, mint utóbb kiderült, azért vonakodott az engedély megadásától, mert attól tartott, hogy a pesti theol. intézet a bécsi ev. theol. fakultásnak versenytársa lesz, mely később esetleg doktorátust is adhat. Mikor Török erről értesült, azonnal Bécsben termett és az erdélyi származású Zimmermann tanácsos közreműködésével Thun minisztert élő szóval és írásban is megújított kérelemben azzal fegyverezte le, hogy a pesti theol. kollegium nem akar a bécsi fakultás versenytársa lenni, hanem olyan theologiai intézet, melyben a tudományos képzettség mellett jobb társadalmi műveltséget, szélesebb látkört és a német nyelvben is nagyobb jártasságot szerezhetnek a lelkésznyövendékek. A fellépés megtette hatását. Thun miniszter három nap mulva, 1855 június 29-ről keltezve megadta az engedélyt a pesti theologiai intézet felállítására. A rövid engedélyokmány ebből a három pontból áll: 1. A dunamelléki helv. hitv. egyházkerület theologiai tanintézetet állíthat Pesten. 2. A Pesten tervezett prot. egyetemre e superintendentiából gyűlt pénzek s az egyházkerületnek e czéla meglevő s ezután szerzendő alapjai az intézetre fordíthatók. 3. Az intézet belső és külső berendezése az 1791. évi 26. t.-cz. 5. §-ának rendelkezéséhez képest az egyházkerületre bízatik.

Az engedély megérkezése nagy örömmel, de egyszersmind lázas munkára indította az egyházkerület vezérembereit. A kormányzati bizottmány aug. 27-én tartott ülésében elhatározta, hogy az intézetet 1855 október 10-én ünnepélyesen megnyitja; mi végből felszólította a pesti egyházat, hogy adott ígéretéhez képest adjon az intézetnek tanítási helyiséget; Török Pált megbizta, hogy az engedély 2-dik pontja értelmében különítse el a prot. főiskolára a dunamelléki superintendentiából gyűlt pénzeket; kimondotta, hogy az intézetet fokozatosan nyitja meg, 1855-ben csak az első évet, azután sorban mind a négy osztályt; az intézetbe 1000 frt. fizetéssel dr. Ballagi Mór kecskeméti theol. tanárt rendes tanárrá megválasztotta; örömmel fogadta Székács József és Török Pál ajánlatát, a kik az ügy iránti érdeklődésből fizetés nélkül rendkívüli tanároknak ígérkeztek; az intézet berendezését és igazgatását Török Pálra bízta; ugyanaz a kormányzó bizottság Kecskemétre Ballagi Mór helyére Farkas József kecskeméti seniort, az elhunyt Karika János helyére Filó Lajos gyönki tanárt választotta h. tanároknak.

A berendezési, tantervkészítési stb. munkálatok Török Pál vezetése alatt gyorsan elkészültek. Az intézet I-ső évi tanfolyama 1855 okt. 10-én 15 növendékkel az egyházkerületi Iskolai Bizottmány s a pesti egyháztanács jelenlétében a Kálvin-téri templomban ünnepélyesen megnyitott; a tanítás más nap egy rendes, három rendkívüli s három melléktanárral megkezdődött. A kis mustármagot Isten nevében elültették. Emlékezetnek okáért ide jegyzem a budapesti theol. intézet 1855. évi, tehát legelső éves növendékeinek a neveit: Bajó Károly, Császár Dániel, Erdélyi József, Gyenizse János (+), Hoffer Antal, Kiss Bálint, Kulifay Elek, Lénárt János, Molnár Imre, Molnár Lajos, Szánthó Ödön (+), Szentpétery Pál, Szép Lajos (+), Szücs Zsigmond (+), Öreg János.

A zsenge intézetnek nemcsak alapítója, hanem első igazgatója, lelke és mindenese Török Pál volt, a ki bámulatos erőt és munkát fejtett ki az új alkotás érdekében. Tanított és igazgatott, pártfogókat szerzett és pénzt gyűjtött. Csak az első esztendei gyűjtése 2—3—500 frtonként 15 ezer frtra, egy P. H. E. T. részvényre, 1200 frt évjáradékra megy intézetünk e nagynevű alapítójának.

Am Kecskemét részéről az ellenintézkedések és taktikai fogások még az intézet megnyitása előtt ismét megindultak és néhány évig azután is meg-megújultak. Mikor látta Kecskemét, hogy a mit ő lehetetlennek tartott, Pesten csakugyan megnyílik, még pedig az ő leghíresebb tanáraival nyílik meg a theologiai intézet, későn bár, de annál hevesebben feltámadt benne a

féltékenység szította áldozatkészség s a pesti intézet megnyitása előtt pár héttel hivatalos egyháztanácsi felterjesztést intézett Báthory Gábor h. superintendenshez s ebben kijelentette, hogy a kecskeméti theol. intézet fejlesztésére 2100 frt új áldozatot hajlandó hozni. Másfelől meg azzal a taktikai fogással élt, hogy Török Pált, a versenytheologia alapítóját, két papi jövedelemből összefoglalt fényes fizetésre október 7-én, három nappal a pesti intézet megnyitása előtt, egyhangúlag egyedüli lelkészévé választotta. Ámde Török, nem akarván magát Kecskemét helyi érdekével azonosítva, ellentétbe helyezni a pesti zsenge intézettel, a melynek megalkotása életének legfőbb törekvése volt: Kecskemét fényes, mondhatni csábító ajánlatát nem fogadta el, hanem tovább építgette a maga kedves kollegiumát. 1856-ban az Iskolai Bizottmány útján elrendelteti a II-ik évfolyam felállítását s az intézet második rendes tanárává megválasztatja és megyyeri Tatay András kecskeméti theol. tanárt.

A Töröktől kapott kosár és Tataynak Pestre hozása még inkább elkésértette Kecskemét vezérembereit, a kik az 1856-ban lelkészükké választott erős fejű, jó tollú Fördös Lajos vezérése alatt a személyeskedés terére is átcsapott heves polemiait indítottak Török és a pesti theol. intézet ellen. Török sok gondja-baja között is felvette a kesztyűt mind a zöld asztalnál, mind a sajtó terén és fényes elégtételt szerzett mind magának, mind zsenge intézetének. Az 1857. évi normális superintendentialis közgyűlésen a kecskeméti vádaskodásokkal szemben, míg egyfelől egy valódi békeokmánynak tekinthető határozatot hozatott, a mely Kecskemétnek a theol. kollegiumhoz való történeti jogát elismeri s az 1855-ben hozott újabb áldozatát a theol. intézetére nagy elismeréssel méltatja: ugyanakkor a pesti theol. intézetet az egyházkerület jogi védelme és szellemi és anyagi támogatása alá helyezi, mondhatnám törvényes gyermekévé fogadja. Másfelől meg 1858-ban megírja „Korrajzok a dunamelléki helv. hitv. egyházkerület életköréből“ című munkáját, a melyben részletesen és a hivatalos okmányok közlésével elmondja a pesti theologiai intézet vajadásának és megalakulásának történetét.

Az egyházkerület békekötő határozata által a pesti theologia jogilag teljesen megszilárdult, szellemileg a kitűnő tanerők (Ballagi, Tatay, Filó Lajos, Székács J. és Török Pál) közreműködésével Török erélyes igazgatása alatt s a felélesztett főiskolai választmány buzgó támogatása mellett oly gyors fejlődésnek indult, hogy Kecskemét csak pár évig bírta veles a szellemi versenyt s theol. intézetét az elnéptelenedés miatt

1860-ban kénytelen volt beszüntetni, utolsó tanárát, a most is élő Farkas Józsefet a nagykőrösi papságra távozott Filó Lajos helyére a gyorsan erősödő pesti intézetnek átengedni. Mert intézetünk ekkor csakugyan gyorsan erősödött. 1857-ben felállítja a 3-dik, 1858-ban a 4-dik tanszéket, még pedig ezt a két utóbbit Székács és Prónay Gábor báró indításából az ág. h. evangélikusok bányai egyházkerületének áldozatkészségével. Így az intézet kezdettől fogva, de kivált 1857-től egész 1865-ig, tehát 10 éven át a két evang. egyház egyesült theologiai intézete volt, mely a luth. egyháznak is több kiváló lelkészt és tanárt nevelt. György Vilmos, Horváth Sándor, Laukó Károly, Terray Gyula lelkészek, Zsilinszky Mihály, Wotisky Károly, Zacher Gusztáv tanárok a pesti theol. intézet neveltjei. A magyar és a hazafias német lutheránus körök szívesen is támogatták, több alapítvánnyal segítették, a luth. ifjak pedig örömmel keresték fel a fiatal intézetet. De ez a rokonszenv és papképzési unió nem sokáig tartott. A tót lutheránusok s különösen az 1859. évi császári pátenst elfogadott hurbanisták felekezeti és nemzetiségi féltékenysége csakhamar abba a hirbe hozta a pesti theologiai intézetet, hogy itt a lutheránusokat elmagyarosítják és elkálvinistásítják; ennek következtében a luth. ifjak 1865-ben végleg elmaradtak, az ev. egyetemes gyűlés a két ev. theol. tanszéket 1866-ban megszüntette s az intézet előjárósága a luth. eredetű alapítványokat, számszerint mintegy 8 ezer frtot, az evang. egyház egyetemének 1871-ben vissza is fizette.

A két luth. tanszék elvesztése az intézetet anyagilag kétségkívül gyengítette, a papképzés uniójának megszűnése a vezetőket erkölcsileg nagyon leverte, de meg nem bénította az az intézet továbbfejlesztésében. Török és az egyházkerületivé átalakított főisk. választmány most teljes erővel az anyagi erősítésre vetették magukat s ebben a munkájukban hámulatos sikert értek el. A hatvanas és hetvenes évek folyamán alig mult el egyházkerületi gyűlés, a melyen Török valamely nagyobb adományt, alapítványt vagy hagyományt be ne jelentett volna a pesti theologiai intézetre. Török szerezte az 1000 frtos Gerenday Antal, a 12,700 frtos Baldácsy Antal, a 45 ezer frtos Borsos Szabó Mihály-féle hagyományokat; a Nagy István-féle 1000 frtos és egy darab P. H. E. T. részvényből álló hagyományt, a Patkó János-féle 8362 frtos hagyományt, a Szemere Pál-féle 40 ezer frtos hagyományt. a 16,666 frt értékű Pálóczy Horváth Mária-féle hagyatékot, a Csontos Lajos-féle 70 ezer frtot érő alapítványt, a Roboz Antal-féle főiskolai hagyományt, melynek a theol. intézetet illető fele része

mintegy 80—90 ezer frtot ér, s végre az eredetileg 24 ezer frtból álló úgynevezett külföldi pénztárt, a melyet Török Skócziából 14 ezer frt, Franciaországból 5 ezer, francia Svájcából szintén 5 ezer frtból gyűjtögetett össze az 1867—1869. években. Ezen a külföldi pénztáron Istennek különös áldása volt. Ennek hat ezer frtjából Török a hetvenes évek elején 6 drb. P. H. E. T. részvényt vásárolt, melyek száma a nyolcvanas években a pótrészvények kibocsátásával 9-re emelkedett s melyeket 1892-ben a Selymes pusztá megvételekor 75 ezer frért adott el az intézet. Az intézet anyagi erősödése Török idejében oly jelentékeny volt, hogy mikor Török a maga husz évi (1855 -- 1875) gazdálkodásával az egyházherületi közgyűlésnek beszámolt, aktaszerüleg kiderült, hogy Török Pál a pesti theol. intézetnek negyedmillió forint értékű vagyont szerzett.

De tegyük hozzá, hogy Török nem csak a vagyonszerzésben volt utolérhetetlen mester, hanem abban is, hogy az embereket a maga nagy céljainak megnyerje. És itt első sorban a pesti egyház akkori vezetőit, magas műveltségű és fenkölt szellemű presbitereit kell kiemelnem, a kik nagyra törő lelkipásztorokkal mindig egyetértettek, együtt éreztek és együtt munkálkodtak. Hálával kell följegyezni az intézet történetírójának, hogy a theologiai intézetnek a 8 első esztendőben minden díj nélkül a pesti egyház nagylelkűsége adott ideiglenes szállást, tantermeket. 1863-ban építette fel a pesti egyház a kálvintéri templomtelek Oroszlán-utczai oldalán azt a két emeletes házrészt, melynek egész második emeletébe, első emeletének udvari részébe s földszintjének nagyobbik felébe az 1863. év őszén beköltözött. Ennek az épületnek építési költségeihez a theol. intézet pénztára csak 11,373 frt 82 krral, a dunamelléki egyházkerület a Ráday-féle könyvtár elhelyezhetése végett 3 ezer frttal járult. S ennek a 14,373 frt 82 krrak a fejében a pesti egyház szerződésileg kötelezte magát arra, hogy a kérdéses helyiségeket mindaddig a theologia használatára engedi, a meddig az intézetnek tetszik; ha pedig a theol. collegium onnan valamikor kiköltözik, a pesti egyház köteles a beépített összeget a theol. intézetnek kamat nélkül visszafizetni. Az eredetileg is szűkös elhelyezés 1888-ban, mikor a főgimnázium a Lónyay-utczai új épületébe átköltözött, egy kissé bővült, 1904-ben az épület közép részéből hozzácsatolt helyiségekkel ismét jelentékenyen tágult; s mindezen újabb helyiségek átadásánál a pesti egyház folyton hű maradt régi generositásához, Török Pál szelleméhez, a mennyiben az aránylag számos és elég szép újabb helyiségekért mindössze 600 és 500, összesen tehát 1100 frt haszonbért fizettet jelenleg is.

Török szerzeménye a *Ráday-könyvtár* is, a melyet Török Pál 1861-ben 21 ezer frtért vásárolt a theol. intézet, illetve a pesti ref. főiskola számára. A vétel árát országos gyűjtés útján Török kéregette össze. Adtak hozzá nemcsak református és lutheránus, hanem római kath. urak is, pl. a Károlyi grófok, b. Baldácsy A. stb.; tekintélyes volt a dunamelléki egyház-községek adománya is, de az összeg legnagyobb része Pest-ről, a pesti egyháztagoktól gyűlt össze.

Ámde Török nemcsak az anyagiak megszerzésében volt mester, hanem az intézet szellemi életére is kiváló gondot fordított. Az öt első esztendőben, mint szervező igazgató-tanára, majd mint felügyelő superintendense egész haláláig igazi atyja volt az intézetnek. A tanterv, az oktatás, a tanárok, szóval az intézet egész szellemi élete az ő irányító befolyása alatt állottak. Jellemző tény, hogy az intézeti tanárokat soha sem pályázat útján választotta, hanem mindig ő szemelte ki az alkalmas egyént és úgy hívatta meg a tiz első évben a főisk. választmány, azután az egyházkerületi közgyűlés által. A tanárokkal nemcsak hivatalosan, hanem társadalmilag is sűrűn érintkezett, úgy szólván együtt élt velök. Velök dolgozott és az ő társaságukban szórakozott. Házához, asztalához és barátságába fogadta őket, s viszont a tanárok is atyai barátjukat tisztelték és szerették benne, kinek jelenléte nélkül nem eshetett meg társas összejövetel, nem folyhatott le jelentősebb esemény a tanárok családjában.

A tanítás szellemére eleinte Török és Ballagi, később Ballagi és Kovács Albert nyomták rá theol. egyéniségük bélyegét. Török maga univerzális képzettségű, liberális szellemű, gyakorlatias irányú encyclopaedista volt; noha a bibliai archaeologia és geografia terén kiváló szakismeretei voltak, s a gyakorlati theologia iránt mindig nagy előszeretettel viselkedett. A theol. pártnézetek iránt azonban ritka türelmet tanúsított. Intézetünkben az első időszakban Tatay A., Filó Lajos, Haberern Jonathán orthodox szellemben tanítottak s ő ezek között is jól érezte magát. Ballagi, Molnár Aladár, Papp Károly, Kovács Albert annak a filozófiai és kritikai racionalizmusnak voltak hívei, a melynek bölcsészeti gyökerei Hegelbe fogódtak, kritikai alapja Baurba és a tübingai iskolába nyult, és Török ezt az irányt sem bántotta, csak néha évődött a Ballagiék túlzó criticizmusával.

28 évig, 1855 október 10-től 1883 október 7-ig tartott intézetünk történetében a Török-korszak, mely a fejlődés és emelkedés szakadatlan láncolatának tekinthető. De ez a fejlődés Török Pál halálával sem akadt meg. Török Pál utóda, Száz Károly, az intézet iránt mindig kiváló jó indulatot tanu-

sított. Az ő idejére esik a hazai református papképzésnek mind az öt egyházkerületben egységes újjászervezése, a mikor a budapesti theologiai intézet is akadémiai czímet nyer; a mikor az addigi négy tanszék mellé még két új tanszékot kapott s az ó-testamentomi tanszékre Kenessey Bélát, a filozófiai-paedagógiai tanszékre dr. Bihari Pétert választotta meg az egyházkerületi közgyűlés. Ekkor javítottott meg a tanárok fizetése is, a törzsfizetés 1200 frtról 1600 frtra, a szálláspénz 400 frtról 600 frtra emeltetett és 1890-ben öt izbeli 150—150 frtos ötödéves korpótlék szerveztetett. Szász Károly idejére, 1897-re esik a tanári nyugdíjalap megalkotása is, melynek előkészítésében Kovács Albert theol. tanára az oroszlanrész s melyhez az egyházkerület jelentékeny anyagi áldozattal járult. Végül szintén a Szász Károly püspöksége alatt, 1884-ben szerveztetett a theologus ifjak konviktusa, melynek fentartásához az egyházkerület minden egyes lelkésze és tanára osztályonként 2—3—4 frt évi járulékot fizet, az intézet pénztára évenként 1000 frt, az egyházkerület pénztára 1500 frt rendes segítséget, a legutóbbi években, mióta a növendékek megszorodtak, jelentékeny rendkívüli segítséget is nyújt az egyházkerület. Ez a szép czélú humanitárius intézmény a tanári kar kezdesére 1900-ban indított gyűjtés folytán s részben az alapítás idejében is tekintélyes alapítványokat kapott; ilyenek a Szász Károly, Odescalchi Gyuláné herczegasszony, özv. gróf Teleki Sándorné, Tisza Kálmánné, Szilassy Aladár 1000—1000 koronás alapítványa, néhai Tisza Lajos gróf 8000 koronás, dr. Darányi Ignác főgondnok 10,000 koronás alapítványa.

A felsorolt tények kétségtelenül bizonyítják, hogy a budapesti theologiai akadémia folytonosan halad, erősödik, emelkedik, s a most még csak ötvenéves intézet aránylag gyors fejlődéssel utólérte s tanszékei számában meg is előzte a nála jóval idősebb testvérintézeteket. Szellemi hatás tekintetében sem maradt mögötte a testvérintézeteknek. Az ő köréből indult meg 1859-ben Ballagi Mór szerkesztésében a legelső protestáns egyházi és iskolai lap. Az ő kebelében is tartatott fenn Ballagi Mór és Kovács Albert szellemi vezetése alatt a mult század hetvenes éveiben a Magyarországi Protestáns Egylet, a mely néhány évi fennállása alatt számos értékes theologiai munkát termelt. Oroszlánrésze van theol. akadémianknak a M. Prot. Irodalmi Társaság megalkotásában és szellemi fenntartásában is. Azok a legújabb evangyéliomi mozgalmak és egyháztársadalmi törekvések, melyek az egyházi élet evangyéliomi megújítását és megerősítését irták zászlójukra, első sorban szintén a budapesti theológiának köszönhetők.

Theológiai akadémiánk ötven éves multjára visszatekintve, hálára buzdulhat szívünk, hogy adott nekünk az Isten alapító Török Pálokat, dajkáló Szász Károlyokat, támogató pesti egyházat, hűségesen gondozó és örökődő dunamelléki egyházkerületet. Hálát adhatunk a jóságos gondviselésnek, hogy ennek az intézetnek az idők folyamán támasztott olyan lelki vezéreket, mint Török Pál, Székács József, Ballagi Mór, Filó Lajos, Molnár Aladár, Kovács Albert, Papp Károly, Dömötör János, Bihari Péter, Petri Elek, Kenessey Béla és Szabó Aladár voltak, a kiknek nevét büszkeséggel emlegetheti a magyar prot. egyház és irodalom. Hálát mondhatunk a nagy Istennek, hogy theol. akadémiánk az elmúlt félszázad alatt közel harmadfélezer lelkésztt és tanárt bocsátott ki az Úr szőlőjébe, köztük oly férfiakat is, mint Zsilinszky Mihály nyug. államtitkár; Felméri Lajos, Szász Béla, Fröhlich Róbert, Hegedüs István egyetemi tanárok; Ádám Kálmán, Dányi Gábor, Dömök Péter, Kálmán Gyula, Terray Gyula stb. esperesek; Géresi Kálmán tanker. főigazgató; Thaly Kálmán, Györy Vilmos, György Aladár, Tolnai Lajos, Dömötör János, Szilády János írók; Öreg János, Nagy Gusztáv, Csengey Gusztáv, Nagy Ferencz, Kenessey Béla, Kiss József, Kecskeméthy István, Hamar István, B. Pap István, Marton Lajos stb. akadémiai tanárok; Szikszay Gusztáv, Baráth Ferencz, Benke István, Bokor József, Komáromy Lajos, Laky Dániel, Molnár Sándor, Mokos Gyula, Nagy Zsigmond, Marton Sándor, Horváth Ferencz, Csürös István, Pataky Dezső, Horváth József, Farkas Kálmán stb. középiskolai tanárok; Varasdy Lajos, Dömötör János, Eötvös Károly Lajos stb. tanfelügyelők stb.; Mészáros János, Petri Elek, Takács József, Tóth Sándor, Szóts Sándor, Lévay Lajos, dr. Szabó Aladár, Gergely Antal stb. lelkipásztorok.

Am azért a budapesti papnevelő-intézet még nem érte el fejlődése tetőfokát. Számos hiányai és lényeges szükségei vannak még, melyeket a jelen és a közel jövő van hivatva pótolni és kielégíteni. Nincsenek alkalmas helyiségei sem az ifjúság, sem a könyvtár, a híres Ráday-könyvtár czélszerű elhelyezésére. Tanárait is nagyon szegényesen, teljességgel nem a fővárosi drága viszonyokhoz mérten fizeti. De a mi késik, nem mulik. Intézetünk félszázados multja megtaníthat arra, hogy az isteni gondviselés minden időszakban kirendelte intézetünknek emberekben és anyagi erőben, a melyek az ő javára valók. Csak tegye meg kiki a magáét, csak imádkozzék és dolgozzék mindenki hiven és szorgalmasan, bizonyára, ha korábban, ha később, ezek a szükségek is kielégítetést nyernek. Én ezt hiszem, vallom és várom is.

Szóts Farkas.

MUZSAJI WITTNYÉDY ISTVÁN.

Életének második időszaka.

VIII. Wittnyédy családi élete, vallásossága, igaz hazafisága és kiváló műveltsége.

Zrinyinek Wittnyédy jelenlétében történt halála ennek a különben is beteges férfinak a kedélyére megrendítő, mély hatással volt. S ezenkívül itthon soproni házában is, mig künn az élet zajában, törvénykezési forumon és harcmezőn szolgált hazáját, súlyos csapások, leverő családi gyász esetek érték. Csak rendkívüli lelki erejének lehet tulajdonítanunk, hogy munkakedvét mindezek megtörni nem tudták.

Wittnyédynek, ki az árvai és trencsényi tót fiút is összeszedte s házába fogadva ruházta, táplálta s mintha atyjok volna, nagy költséggel taníttatta, melegen érző, keresztyén emberbaráti szive volt. S ez a jó, atyai szív a maga áldott melegét mindenk előtt otthon, a családi körben éreztette. Igazán megható az a hála és kegyelet, a melylyel ő apjáról, nagyapjáról, mostohájáról, anyósáról és egyéb rokonairól családi emlékkönyvében megemlékezik. A családi tradíciót nagyra becsülte. Tudja még azt is, a mit öreg apja s feleségének szülei jegyeztek fel a familiáról.

Feleségét igaz szeretetből vette el s egész haláláig a legnagyobb gyengédséggel viseltetett iránta. Apai hű szívvel, de mindig okosan szerette gyermekeit is. Házassági frigyük ugyanis a pontosan vezetett családi napló szerint nem maradt áldás nélkül. Mint egy éves házasoknak született 1641 aug. 5-én első leányuk, a ki a szent keresztségben az édes anya nevét, a *Zsuzsanna* nevet kapta. A régiek szokása szerint még a csillagzatot is oda írja, mely alatt a kis leány született. Ez azonban alig két éves korában elhalt. A Szent Mihály-templom melletti temetőben temették el 1643 márcz. 22.

Első fia, kit a nagypapa nevééről *Jánosnak* kereszteltetett, 1644 jan. 26. született és utóbb sok keserűséget okozott apai szívének. Wittenbergben és Tübingenben mint diák, mulató egyetemi polgárok közé keveredve párbaft vivott. Sőt már itthon is édes anyját, a jó asszonyt, mint praeceptorjának, Dömötörinek írja az apja, megrugdosta. „Átkozott kölyök“ — írja róla Wittnyédy *Schwarz* tübingeni tanárnak. Kénytelen volt tőle minden pénzbeli támogatást megvonni s csak titkon adatott neki a legszükségesebbre más által. Sőt haza jövén, itthon is majdhogy felségsértési perbe keveri az apját. Ő terjesztette t. i. azt a hírt, hogy Wittnyédy leánya lakodalmán a francia tisztek jelenlétében mondta volna felköszöntőjében: adja Isten, hogy a francia király legyen az urunk. Utóbb Pozsonyban találjuk. Testvéreivel később is gyűlölködött. Egy jót, úgy látszik, mégis örökölt atyjától: az egyházi buzgóságot. A pozsonyi templom és iskola elvételekor ugyanis oly erélylyel kelt ezeknek védelmére, hogy e miatt börtönbe is került.¹

Második leányát (szül. 1646 márcz. 14.) anyósának nevééről *Erzsébetnek* nevezte. Ezt utóbb *Armbroszter* János tekintélyes pozsonyi polgárhoz adta feleségül 1664-ben. Ennek lakodalmán voltak jelen a szentgotthardi ütközetből győztesen visszatért francia tisztek s állítólag itt hangzott volna el a fatalis pohárköszöntő.

Második fiát (szül. 1649 ápr. 4.) öcscséről nevezte *Pálnak* s több öröme telt benne, mint az elsőben. Ezt, a példán okulva, miként Fabricius nevű alumnusának írta, nem adta többé német egyetemre („vestigia enim terrent“), hanem itthon tartott praeceptort mellette. A fiú oly tanulékony és szorgalmas volt, hogy egy fogoly török asszonytól, a kit Wittnyédy a házában tartott, törökül is megtanult olvasni és írni. Ez a fia mondott mint 12 éves diák *Fejérvári* János nemes ifjú felett a soproni magyar lyceum csarnokában latin gyászbeszédet, melyet a büszke apa nyomtatásban is kiadott.² Ezt a fiát vitte el magával, mint 15 éves ifjút a táborba is. Ezt volt szándéka utóbb kiküldeni Sziléziába és Franciaországba. Ez lett apja tradícióinak hű örököse. Ő írta tovább a családi

¹ Wittnyédy levelei. II. k. 55. l. és 236. l. Evang. Egyh. és Isk. 1895. évf. 45–47. szám.

² Oratio parentalis in obitum generosi juvenis Joh. Fejérvári de Keresztes. In *lyceo* Semp. Hungarico defuncti in frequenti nobiliss. clariss. et doctiss. auditorum corona prompta memoria publice habita in area *Lycei* a gener. adolescente Paulo Wittnyedy. An. 1661. Lőcse.

emlékkönyvet is. Apjának nagyságáról, annak úgy egyházunk mint hazánk történetében szerzett érdemeiről teljes tájékozottsága és helyes ítélete volt. Méltó fiú volt apjához, ki őt bátyja felett nagyon ki is tüntette s e miatt annak gyűlöletét kellett tapasztalnia.¹

Az 1652. évi jan. 3. született harmadik leánya, *Rozina*, kit *Sowitsch* Kristóf soproni pap szükségből sietve csak házi keresztségben részesített. Nyomban ezután meg is halt.

Megemlékezik szerettei sorában *Rádl* Gotthárd városbíróról is, feleségéről való rokonáról, a ki 1653. jun. 1. halt meg s negyed nap múlva temették a Szent Mihály-templom mellé. A tübingeni tanulók Wittnyédy nejét is *Rádl* Zsuzsannának nevezik, de ez tévedésből történhetett.

Igen sokat várt a maga nevére keresztelt *István* fiától (szül. 1654. jan. 2.). Mikor ez kilenczedfél éves korában 1662. november 25. váratlanul elhunyt, a legnagyobb apai fájdalommal írja emlékkönyvébe: „Mikor tizenkettő után az éjféle második negyedórát halljuk ütni, meghal az én szerelmes fiam, a legnagyobb reményekre jogosító, a rendkívüli tehetségekkel felruházott *István*, a kiről azt hittem, hogy hű utánczó és követő s öregségemnek gyámola lesz. De más-ként tetszett Istennek, mint nekem, legyen meg az Úrnak akaratja. Mert az vette el tőlem, a ki nekem adta; nekem meghal e világon, de Istennek él a mennyekben. Az Úr neve legyen áldott! Ugyanezen hónap 30-án temettetett el igen nagy sokaság és igen sok siránkozóznak jelenlétében. Nyugodjék békével a dicső feltámadás napjáig!“² Ugyanezen fiáról írta Thököly Istvának 1662. nov. 28-án: „Nagyságod levelire, azt mint kelletnék, választ nem adhatok, mert az jó Isten Istók fiamnak, kit vénségem istápjának reménylék vala nevelnem, halálával csaknem mindenre alkalmatlan vagyok“.³

A negyedik fia *Zsigmond*, 1657. szept. 11. született s mint legkisebbet az egész házban elkényeztetve csak „a kis *Zsiga* úrfi“ néven nevezték. De szegényke hamar megkóstolta az árvaság kenyerét. Édes anyját már három éves korában elvesztette. Később Thököly István gróf fiával, Imrével Eperjesen tanult. Felső-Magyarországon volt akkor is, mikor apjuk halála után az örökösök itt nagy huzavonával a Wittnyédyházat a városnak eladták.

¹ Wittnyédy lev. II. 200. és 231. l.

² Memoriale St. W. 6. l.

³ Wittnyédy levelei. I. k. 248. l.

Jó anyósát *Thörök* Erzsébetet, 1650. márcz. 22. siratta el, de apósáról, *Endresz* Jánosról nem emlékszik meg családi feljegyzéseiben, a minek okát máshonnan tudjuk meg. Ipa ugyanis, ki később a külső tanácsnak s a magyar iskolai bizottságnak is tagja lett, négy évvel első feleségének halála után feleségül vette Herberstein nemes kisasszonynak egy Zsófia nevű komornáját, a kitől 1656. egy Sabina nevű lánya s 1657. János nevű fia is született. Wittnyédy mindent elkövetett, hogy ez a házasság létre ne jöjjön. Vagy nem tartotta a komornát az ipa rangjához illő feleségnek, vagy pedig nejének örökségét féltette a második asszonytól. Elsőben *Lang* Mátyás lelkésznel tiltakozott a jegyesek kihirdetése és összeadása ellen, majd midőn ez nem volt elég *Musay* Gergely püspök által küldetett tiltó levelet a lelkésznek. *Lang* azonban nem engedelmeskedett ebben a püspöknek s e miatt nagy per is támadt közöttük. Wittnyédy tiltakozásának igazi okát nem tudjuk (lehetett talán a disparitas annorum is), elfogadható alig volt, mert különben *Lang* lelkész sem eskette volna össze a jegyéseket.¹

Az ipa házasságánál nagyobb csapás volt Wittnyédyre nézve feleségének a váratlan halála. Csak 38 éves volt még, mikor apró gyermekeit és férjét itt kellett hagynia. Nagy fájdalommal írja férje a családi krónikába: „1660. junius 17-én esti 8 és 9 óra között kezdett el váratlanul az én egyetlen, szeretett feleségem, *Endresz* Zsuzsanna viselős állapotban rosszul lenni és epilepsiában szenvedni. Iszonyú kinlódások után a rá következő napon reggeli 8 és 9 óra között nekem és övéinek eléggé meg nem siratható szomorúságára meghalt. Tetemeit 20-án temettettem el anyja mellé oly tisztességgel, a mint azt az idő rövidsége megengedte.“ *Alumnusai*, *Ensel* János, *Unger* Mihály és *Szenczi Fekete* István gyászverseket is írtak megözvegyült patronusuknak a vigasztalására.²

Most egész házának és gazdaságának gondját egymagának kellett viselnie. Panaszolja is *Zrinyinek*, hogy sok dolga van „egyedül lévén az Istennek látogatásából“. Szükségből házvezetőnőt vesz magához, talán valamelyik rokonát, de ez is elhal. Sürűen éri a sok haláleset. Először neje, azután *Istók* fia, majd gazdasszonya, 1664-ben *Zrinyi*, a következő évben pedig (1665 ápr. 17.) meghal *Pál* öccse is *Fertő-Szent-Miklós*

¹ Gamauf, *Gesch. der ev. Kirche in Oedenb.* II. k. 300. 1.

² *Epicedium in luctuosissimum obitum etc.* Wittenberg 1660. Szabó K. Régi Magyar Könyvtár. III. kötet 2121. szám.

son, a kire gyermekeit akarta hagyni. Ez több volt, mint a mennyit a jó soproni prókátor békén elviselhetett volna.

A gyász mellé járultak az anyagi gondok, melyek szintén elég súlyosak voltak. Neje után örökölt ugyan, volt két szép háza Sopronban, voltak szőlői, volt majorja, szántóföldje és rétje. Volt a vidéken is birtoka Kemény-Egerszegen, Fehéregyházán, Muzsajon, Röjtökön, Dörfölyön, Szakonyban, Ruszton és Locsmádon; sőt Pálffy nádor a messze Tisza-Füreden is juttatott neki holmi donációt. Sowitsch Ábrahám és más soproni ártis emberek társaságában — szakítva a magyar nemesi osztály előítéleteivel — kereskedett is borral, bórrel, gyapjúval. Igazán gazdagnak azért még sem volt mondható, mert adósságai, kiadásai is bőséggel voltak. Az ingatlan akkor aránylag keveset jövedelmezett. A gyermekek nevelése, kiházasítása, a sok utazás és pereskedés, az eklézsia, az iskolák és alumnusok nagylelkű segélyezése, a vendégszerető nemesi háztartás, az előkelő látogatók illő ellátása és megajándékozása, a luxussal való házépítés, ezek és más egyébek sok pénzt felemésztettek. Magától Sopron városától is 5000 forint kölcsönt vett fel. S miként halála után kiderült — ha ugyan a számlák csakugyan fizetetlenül maradtak — csak kereskedőnek és iparosnak Sopronban és Bécsben igen soknak tartozott. A gyógyszerész még 1649-ben kiszolgáltató orvosság árát is követeli.

Pedig tékozló nem volt. Korának fiaival ellentétben józan, mértékletes, sőt bornemissza. Thököly István grófot és udvari emberét, *Keczer* Ambrust megrója borivásukért. „Az mit én drága pénzen tanultam — írja az utóbbinak — tudniillik, quod inedia et quiete multi magni morbi eurentur, az melyet magam személyében tapasztalhatóképen látok, ha követnétek mind ő Ngának, mind Kgdnek nem volna ártalmas; de úgy látom, a mikor kedvetek tartja, annyit isztok, a mennyit akartok, ha pedig megbetegültök a bortúl, annyit kell szenvednetek, a mennyit nem akartok“.¹

Wittnyédy csak kétszer emlékszik rá, hogy az ital megártott neki, akkor is mások kedvéért tért el szokásától. „Valaha az boldog emlékezetű Miklós palatinus (Esterházy) savanyú vizétől Fraknóban megbolondultam“ — írja *Keczernek*. 1657-ben pedig gróf Thököly István neje, Gyulaffy Mária fogadta oly szívesen, hogy az asszony ő nagysága lórétjétől rosszúl lett s *Keczer* Andrásnak kellett őt lehurcolnia a sze-

¹ Wittnyédy levelei II. k. 45. l.

kérre.¹ De meg is fogadta, hogy többet nem iszik. A mi pedig Sopronban, hol oly jó bor terem s az ő házában, hol annyi vendég fordult meg, nem csekély dolog volt.

A mi az ő erkölcsi életének szilárd fundamentumot adott, a mi sokszoros gyászában és gondjai között vigasztalta, az az ő őszinte, igaz és mély vallásossága. Ezt még atyjától a sárvári kastélyból hozta magával örökségképen. Az az Isten akaratában megnyugvó, mindent Istenre visszavivő vallásos érzés, mely különösen Istók fia halálakor nyilatkozott meg oly szépen, ott lakozott mélyen az ő szívében. Ezzel vigasztalódik, akár kedveseit temeti, akár anyagi javainak romjain kell porba borulnia.

A nemzet romlását is a magyarok bűneivel, az általános romlottsággal hozza összeköttetésbe, miként ezt megtette már előtte *Magyari* István. És itt nem esik a felekezeti elfogultság hibájába, mint Pázmány és Esterházy. Az igaz protestáns hívőt jellemző bűnbánat, a vétkek és tévedések őszinte bevallása jellemzi Wittnyédyt. Távol van attól, hogy külső opus operatumokkal, mint érdemekkel merne dicsekedni s Istennek elégtételt adni. A mi a magyaron még segíthet, az Istennek kegyelmé s az evangéliumi hit, mely ujjá szül, erőt ad s a megtérés gyümölcseit termi.

Ez a vallásos hang leveleiben emlékkönyvében, tehát oly helyeken, a hol nem lehet képmutatás, mert a világ nem is hallja, sokszor megüti a füleinket. Szorgalmas templomjáró volt. Követ és levélvivő is többször a szentegyházban találja. A bibliában oly jártas, hogy lépten-nyomon idéz a bibliai történetekből, a prófétákból, zsoltárokból és evangéliumból. A nyelve is néhol egészen biblikus, meglátszik rajt a protestáns iskolák hatása. Nem csak magyar, hanem latin nyelven is idézi a bibliai helyeket.

Mikor Keczer Menyhértnek az ország bajairól ír, hozzá teszi: „Úgy köll lenni, az jó Istennek tetszik, mert az mi bűneink és hálaadatlanságaink ezeknél mind többet érdemlenek is naponként; talán megemlékezik még isten valaha rólunk és az mikor ő szent fölségének tetszeni fog, kegyelmesen ezekben megsegít.“² És hasonló vallásos felfogást sok helyen találunk a leveleiben.

Mint vallásos ember erős meggyőződéssel és hűséggel ragaszkodik ág. hitv. evang. egyházához, de felekezeti elfo-

¹ Ugyanott. I. k. 20. l.

² Wittnyédy lev. I. k. 175. l.

gultságba nem esik. Megbecsüli a jezsuitát is, ha tudós és emberséges. A soproni lutheránus német fiúkat Sárospatakra is bátran elküldi, nem félti, hogy kálvinistákká lesznek.

Hitéért senkit nem gyűlöl, nem üldöz, de saját hitrokonai iránt természetszerűleg mégis több szeretettel, nagyobb hajlandósággal viseltetik. II Rákóczy Györgynek nem csak azért kíván diadalt, mivel magyar, hanem azért is, mivel evangélikus.

Különös nagy tisztelettel és jó akarattal van egyházának tanítói és lélkészei iránt. Ezek nagy bizalommal fordulnak is hozzá mindenkor, mint pl. Weingarth Venczel locsmándi lelkész 1658-ban, ki az iránt kér tanácsot, hogy egy engedetlen atyafival, ki az ekléziát megkövetni nem akarja, mit csináljon.¹

Alumnusaiból lelkészeket, tanárokat nevelt. A soproni iskolának szánt adományánál különösen a lelkészképzés lebegett szemei előtt, tudván azt, hogy a milyen a pásztor, olyan a nyáj. Nem ok nélkül írja Kassára *Lehmann* Gáspárnak: „Én kiváltképen az egyházi embereknek mindenképen szolgálni kívánok“. *Biner* kassai német lelkésznek, a kit *Kiss* Adám, az ottani magyar lelkész ajánlott neki, armalist szerez, de óva inti Lehmannt: meg ne tudják, hogy prédikátor, mert elhigye, hogy sokért nem adják ki, ha tudnák, ki számára leszen.² Mikor Wittnyédy a birtokában levő török rabokat magyar foglyokért kicserélteti, az elsők egyike a kit kiváltani akar, a ruszti születésű *Lang* Kristóf lelkész.³ Mikor Zrinyiné Sopron közelében járt, engedélyt kért, hogy az egyik tudós soproni papot (valószínűleg *Sowitsch* Kristófot) bemutatthassa. Ha a kerületi gyűlésre el nem mehetett, beteg lelkészeknek azért pénzt küldött, mint például 1665-ben Szenczi Fekete által.⁴ És sok eféle cselekedetet lehetne feljegyezni egyházi buzgalmáról.

Egyháza mellett szeretetének másik főtárgya magyar hazája volt. Egész élete, fáradhatatlan munkássága, Zrinyiért, ama kor legnagyobb magyarjáért való rajongása, mind az ő lángoló hazaszeretének a bizonyossága. Azért a hazafias nyilatkozatok leveleiben éppen nem phrasisok, hanem őszinte igazságok.

¹ Eredeti levele a Wittnyédy-család levéltárában Rempeshollóson.

² Ugyanott. I. k. 148. l.

³ Wittnyédy levelei. II. k. 148. l.

⁴ Gamauf oklev. gyűjt. II. k. 354. l.

Zrinyinek még ismeretségük elején írja: „Megítél Ngod ez haszontalan irásomért, de mind hazámhoz való szeretetem, mind Ngodhoz való kötelességem kényszerít az írásra, mivel ez szegény hazáért és annak megmaradásáért, vagy használ, vagy nem, tartozom csöpp véremmel“. *Zichy* Istvánnak, a kamara elnökének írja 1657-ben: „Istenért, uram, istenért segélje Ngod is ez romlott szegény hazát, mert ha ez elromol vagy vesz, senki mást helyette nekünk nem ad; hogy pedig eleink módjára mást nyerhessünk, ha ezt oltalmazni nem tudjuk, arról csak nem is gondolkodom“. A lelkes hazaszeretet sugárzik ki *Thököly* Istvánnak írt leveléből is: „Tudom nevetni fog Ngd nyughatatlan phantasiamon, ellenben talán meg nem ítél azért, hogy mint magyar gondoskodom egy maroknyi nemzetünk megmaradásáról; úgy legyen az, mint a jó isten végezett s rendelt bölcs tanácsában felőlünk, kinek egyedül való hatalmában vannak minden birodalmaknak nevelkedési és periodusi; talán valaha az szegény magyarság sokáig aluvó istene felébred és még becsületre hoz bennünket“. És még száz ily szép helyet lehetne idéznünk.¹

A törököt is nagy veszedelemnek tartá, de a németet még nagyobbak. Ha a német katonaságot befogadja az ország, az annyi — úgymond — mintha a trójai lovat vonatnák be.

Magyar fajszeretetével is azonban nem volt annyira sovínista, hogy egyéb nemzetek kulturkincsét megvetette volna. És éppen az ő magas színvonalú *általános műveltsége* az, a mivel Wittnyédynk a XVII. század magyarjai közül kiválik. Elég jól bírta a német nyelvet is, vannak német nyelvű fogalmazványai is, de nem nagy számmal. Francia közmondást többször idéz. Az olasz nyelvet pedig ő, a ki többször leutazott a tenger mellé Velenczébe és Zrinyi számára a velencei szövetséget is kereste, úgy látszik, szintén értette. Mint fentebb láttuk, olasz közmondást az eredeti nyelven idéz. A hivatalok és a tudósok nyelvét, a latint meg éppen jól bírta. A régi görög és latin klasszikusokat jól ismeri, sokszor idéz belőlük. Meglátszik, hogy jó protestáns iskolája volt. Idézi Xenophont, Tacitust, Senecát stb. Az akkori modernebb írók közül már a németalföldi *Grotius* Hugó történeti művét is ismeri, a 7. és 8. könyvet ajánlja belőle *Zichynek* vigasztalásul.²

¹ Wittnyédy levelei. I. k. 41. l. 46. és 95. l.

² Wittnyédy levelei. I. k. 199. l.

Igen érdekes magának Wittnyédynek is a magyar stílusa. Van benne erő és jellemzetesség. Szavaiban meg-megcsillan a humor, de van bennük éles gúny is. Sokszor egy szóval is találóan jellemzi ellenségeit. Nádasdyt chamaeleonnak, Montecuccolit bécsi perspectivának, Szelepcsényit Szent Makariusnak, Auersperg herceget arany borjúnak, egy más valakit idolumnak nevez leveleiben rendszerint.

A történeti műveket különösen kedveli, éppen úgy mint Zrinyi. *Istvánffy*ből és más historikusokból többször idéz. Volt külön írott historicus manuscriptusa is, melyet oda kölcsönzött Zrinyinek, majd sürgetve kért vissza, mert egy históriára volt szüksége.¹ Nagy politikai tájékozottsága volt, az európai viszonyokat, a népek és fejedelmek dolgait jól ismerte. Sőt még a hadviselés tudományához is értett. II. Rákóczy Györgynek a lengyelek ellen való háborúját például nem helyeselte s előre megjövendölte annak gyászos végét.

Jogi ismeretei is alaposak voltak. Mint hirneves prókátort ismerte az egész ország. Leveleiben sokszor idéz és magyaráz királyi diplomákat, törvényeket. Hozzá folyamodott boldog és boldogtalan. Alig volt magyar mágnás család, r. kath. és protestáns, a mely egyszer-másszor hozzá ne fordult volna. A szab. kir. városok is sokszor kérték jogi tanácsát.

Tudományszeretetről tanuskodik, hogy mint patronus és Maecenás erején felül is költekezett. Sokszor vásárolt könyveket. Zrinyivel volt hadjáratából is mint zsákmányt török könyveket hozott haza, melyekből egyet *Gerard*-nak küld Tübingenbe s *Fabricius* nevű alumnusát is felszólítja, hogy tanuljon törökül, az asszonyon kívül öt más török fogoly is van a házában, a kiktől gyakorlati úton sajátíthatja el. *Schwarz* és más tübingeni tanárokkal állandóan levelez. Schwarz előtt a német zsoldosok garázdálkodását jellemzi s nemzetünket, melyről igen sok rosszat beszéltek, igazolja a külföld előtt.²

Ha már a külföldi irodalmat is megbecsülte, még jobban lelkesedett a magyarért. Ő Zrinyit, mint költőt is teljes mértékben tudta méltányolni. Műveit már kéziratban is olvasta s mindent elkövet, hogy kinyomattassanak. Wittnyédy és komája, *Megyery* Zsigmond bírálgatják a kéziratokat nagy élvezettel s elragadtatva írnak rólok egymásnak és Zrinyinek. *Megyery* 1657-ben írja a költőnek: „Én Wittnyédy uram kezességére

¹ Ugyanott. I. k. 124. és 231. l.

² Wittnyédy levelei. II. k. 238. l.

bocsátám ki a reám bízott kincset. Ha meg nem tér vagy írva vagy nyomtatva, lakol a kezés.“¹

Wittnyédy 1657 okt. 10-én, midőn Zrinyinek három művét küldi Megyerynek, azt írja, hogy ura az ilyen dolgozásit csak mulatságnak és nyugodalmának állítja. Örül, hogy Megyery is mint censor approbatióját adja s azt kívánja, hogy az ideig valónál több fényt lássanak. A kiadás költségeiről mondja Wittnyédy: „Ha használ az én kövérség nélkül való hájazásom, az taligát megkenni el nem mulatom“. Majd ismét úgy bírálja Zrinyi költészetét, hogy róla is el lehetne mondani, a mit Július-ról írtak a képvisők: *ex utroque Caesar*.²

1661. jun. 29. pedig nagy elragadtatással ír Wittnyédy magának Zrinyinek: „Az Ngd nekem concedált bölcs és nemzetünk homályban levő régi dicsőségének helyre hozandó mediumirul istenes irását, kegyelmes parancsolatja szerint, ime visszaküldöttem. Magam akartam megvinni, hogy nagy alázatossággal megmondhattam volna Ngdnek, ezzel és több irásival úgy vagyon Ngd, mint az, kinek nagy kinesi vagyon és másoknak nem engedi tudni, annyival inkább hasznát venni. Bizony megérdemelné, hogy arany betűkkel nyomtatnának ki és ha Ngd megengedné én nekem s másodsor ily kegyelmesen concedálná, bizony nagy jó szívvvel kinyomtatnám; de félek attúl csak ez szándékom is Ngd előtt kellemetlen leszen, mindazonáltal hagyom az Ngd kegyelmes dispositiójára.“³

Zrinyi ime képesnek és illetékesnek találta Wittnyédyt arra, hogy kézirateit megbírálja, ez pedig lelkesülten sarkalja a költőt műveinek kinyomatására, sőt maga is kész ezt megtenni. Így nyer a volt soproni nótárius és prókátor a hazai irodalomtörténetben is helyet.

Igy akár mint hazafit, akár mint vallásos protestáns vezérférfiút, akár mint tudós művelt embert, akár mint politikust, vagy szerető szívű családapát és nemes emberbarátot vegyük, Wittnyédy mindenképen kiváló alakja a XVII. századbeli magyar nemességnek.

¹ Széchy K. i. m. III. k. 342. l.

² Wittnyédy levelei. I. 120. és 121.

³ Ugyanott. I k. 155. l.

IX. Wittnyédy a Wesselényi-féle összeesküvésben. Egyházi tevékenysége ez időszakban. Az eperjesi kollegiumra tett alapítványa. Thököly Imrét iskolába viszi, Szenci Feketét püspökké választatja. A Wittnyédy-féle levelek.

Wittnyédynek, a kinek most már a háza belsejébe, sőt szívének rejtekébe is bepillantottunk, Zrinyi halála után még csak rövid hatodfél esztendőnyi életideje volt hátra a további alkotásokra. A nagy csapás, a nemzet reményének oly végzetes balesettel való kimulása, nemcsak lesújtotta, hanem el is keserítette a hű szolgát, a nélkül azonban, hogy munkarejét megtörte volna. Wittnyédynek a munka és alkotás volt az éltető eleme. Inkább választotta volna a halált, mint a tétlenséget.

Zrinyi halálától Wittnyédy haláláig egy országos nagy politikai mozgalom, egy merész nemzeti vállalkozás foglalkoztatta hazánk nagyjait. A Wesselényi-féle összeesküvés volt ez, melynek kezdő szálai, már a kursaneczi erdőben elhalt hősnek utolsó éveibe is visszanyúlnak. Ettől Wittnyédynk sem maradhatott távol. Egész multja és jelleme arra kötelezte, hogy ennek is egyik legagilisebb tényezője, intéző és közvetítő organuma legyen. Zrinyi Péter már 1666 elején felhívatta Wittnyédyt Bécsbe s vele fogalmaztatta Gremonville számára a szerződést, a mely szerint kellett volna a francia szövetségnek megkötetni. S ott volt augusztus 23-án Murányban is Wesselényi Ferencz és Széchy Mária házában. Itt tartották hajnalonként egy pajtában a titkos gyűléseket; itt esküdtek meg, hogy összetartanak az ország dolgában és itt vették fel az interessatusok nevét.¹

A nádornéval, az egykori Murányi Vénussal is régebbi ismeretsége volt Wittnyédynek. Már 1662-ben abban mesterkedtek együtt, hogy I. Rákóczy Ferencz a szép és nemeslelkű Zrinyi Ilonát vegye feleségül. A nádorné Wittnyédytől tudakozta, hogy mi van a dologban.² 1663-ban meg Zrinyi Miklósnak írja, hogy Wesselényi rosszul bánik a feleségével: „Szegény az csaknem félig rab az urával való sok jótétemény után . . . élete periculumban van az hectica miatt.”³ A

¹ Pauler Gy. Wesselényi és társai összeesküvése. I. k. 91. l. és 102. l.

² Wittnyédy levelei. I. k. 252. l. II. k. 27. l.

³ Ugyanott. II. k. 22. l.

nádorral soha sem volt Wittnyédy valami jó viszonyban, a minthogy az egész szövetségben is igen ellentétes és össze nem illő jellemek kerültek össze.

Wittnyédy mellől hiányzott az ő jó szelleme, a böles, higgadt államférfiú, Zrinyi, ki az ő heves, lobbanékony természetét és vakmerő elszántságát mérsékelni tudta volna. Ő, az előbb oly okos, számító és furfangos prókátor, most elhagyja a józan mérséklet ösvényét és a confoederatio legkalandosabb tervei éppen az ő agyában fogamzanak meg.

Ilyen volt, hogy *Lubomirszkyt*, a l3 szépesi város lengyel starostáját, elteszik az útból s egy franciaia hercezet ültetnek a lengyel trónra, a ki majd Magyarország felszabadulásához is segédkezet nyújt. A másik vakmerő terve pedig, hogy a tehetetlen I. Lipót királyt, a kit önző osztrák tanácsosai mintegy hozzáférhetlen bástyával vesznek körül, ki kell ragadni — mivel szép szerével nem lehet — erőszakkal is e magyargyűlölő környezetből s ily módon kényszeríteni a panaszok meghallgatására s az ország kívánalmainak teljesítésére.

Petrőczy Istvánnal, Thököly sógorával szötte azt a kalandos, vakmerő tervet 1667-ben, hogy majd mikor Lipót király aráját, Margit spanyol királyleányt fogadja, a semmeringi Schottwiennél néhány magyar vitéz kiragadja őt a németek kezéből s mint egykor Zsigmond királyt Siklós várába, úgy Lipótot is foglyúl viszik a Vág mellé Kasza várába s itt mondják meg neki azt, a mit eddig német tanácsadói miatt a füléhez eljuttatni nem lehetett.

Királysértő vakmerőség, még egy I. Lipót korában is mindenestre. De midőn az elkeseredett rajongó felett pácztát törni akarunk, ne feledjük azt, hogy a tervezett merényletnek részleteit csak Wittnyédy halálos ellenségeinek, különösen Nádasdynak vallomásaiból tudjuk, kik a halálos ítélettől való félelmükben igyekeztek az akkor már halott Wittnyédyre mindent reá háritani. Ne feledjük, hogy kétségbeejtőbb az ország állapotja soha sem volt, mint I. Lipót korában, mikor a német azon a czímen jött a nyakunkra, hogy a töröktől szabadít, de lábát se mozdította és jobban zsarolt, zsákmányolt, mint a török; a protestánstól nem csak kenyerét, hanem lelke szabadságát is elrabolta. Ne feledjük, hogy akkor még az aranybulla 31. pontja, mely a nemesnek a király ellen való fegyveres felkelésre is jogot ad, érvényben volt; és hirdettek éppen a vallásüldöző fanatikuskok táborában oly elméletet is, mely még a királygyilkosságot is igazolni törekszik.

Wittnyédy ezektől távol állott. Ő és társai csak azt akarták még sokkal súlyosabb kényszerítő okok hatása alatt, a mit megtett előttük Bocskay, Bethlen, I. Rákóczy György és megtett utánuk Thököly és II. Rákóczy Ferencz. Már pedig ki merné e szabadsághősöket kárhóztatni. Csak az volt a végzetes, hogy a kiszemelt hős és fejedelem, a nagy Zrinyi nem volt többé. Az az otromba kursaneczi vadkan talán egy fényes epochát szakított ki agyaraival hazánk történetéből.

A vakmerő tervre maga Wittnyédy akart vállalkozni. Zrinyi Pétertől már kért is 40—50 huszárt, de ez, bár Lipót-ról a legsértőbb szavakkal nyilatkozott, Wittnyédyt mégis kinevelte s esztelenségnek tartá a dolgát. És a Wesselényivel szövetekezett magyarok egyéb dolgaiban is, miként ezt a periratok róla megállapították, ő volt a lelke, tolla és mozgatója minden igyekezetüknek. Részesé és fontos tényezője volt úgy a francia, mint a török szövetségnek. S a bíróság ítélete szerint Wittnyédy tevékenysége egészen 1662-ig visszanyúlt.¹

Mikor azután az árulók közül Szelepcsényi György primás a feljelentést Bécsben megtette, különösen Wittnyédyt, a köznemest igyekeztek a megszorult mágnások, a kik egyébként egymásra is gyáván vádaskodtak, bemártani. Szelepcsényi már 1668. javasolta, hogy el kell Wittnyédyt fogatni. De a bécsiek úgy gondolkodtak a magyarról, hadd vergődjék bele a vad a hálóba még jobban, majd azután fojtják meg valamennyit. E taktikának köszönhette Wittnyédy, hogy a verpadot elkerülte. Vele még kegyetlenebbül bántak volna el, mint Nádasdyval Bécsben s Zrinyivel és Frangepánnal Bécs-Ujhelyen. Reá mint haereticusra a szerencsétlen Drabik Miklós sorsa várt volna Pozsonyban.

Hogy mennyire bízott Wittnyédy a nemzeti ügy diadalában, annak éppen ezen időkorbeli buzgó egyházi tevékenysége a fényes bizonyossága. Ő most is iskolát épít, ifjakat tanítat, zsinatokon beszél és cselekszik. Ha a bekövetkezendőket sejtí, ezeket nem tette volna.

Sopronban már állott az új magyar lyceum a komáromi születésű *Kövesdi* Pál rektor, jeles tanár és író vezetése alatt. De neki utóbb sok oka volt a soproni polgároktól elidegenülni. Meg azokban a forrongó válságos időkben Bécshez ily közel egy magasabb fokú iskolának, egy protestáns akadémiának a sorsát nem is látta volna biztonságban.

Eperjessel a két Keczer testvér, Langfelder Dávid és

¹ Pauler Gy. i. m. II. k. 371. l.

Sárosi Márton tanár révén régi volt az összeköttetése. Egyszer már arról is beszélt, hogy ide teszi át lakását. A magyar szó kedvéért többször küldött ide tanuló ifjakat is. Nem csoda tehát, hogy midőn az ambitiosus magister, *Bayer* János eperjesi rector lelkében egy a felsőmagyarországi evang. rendek oltalma alá helyezendő akadémiának terve megérlelődött, mindenekelőtt Wittnyédyt, ezt a lelkesedni tudó, alkotni szerető patronust igyekezett megnyerni, a mi sikerült is.

Wittnyédy már 1665. évi nov. 18-án, éppen Zrinyi halálának az első évfordulóján jelen van Eperjesen az evang. főembereknek, különösen a sárosi főneméseknek fényes értekezletén, melyen a tervezett protestáns akadémia ügyéről tanácskoztak. Ez volt itt a neki való levegő. Itt még voltak protestáns, jó lutheranus főurak: gróf Thököly István, báró Osztrósih Mátyás, báró Thököly Zsigmond, báró Petróczy István, a Keczerék, Semseyek, Görgeyek, Berzeviczyek, Sárosyak és mások.¹ Más kör volt ez, mint itt a Dunán túl, hol protestáns mágnás már nem volt s lépten-nyomon Nádasdy-féle chamaeleonszerű alakokba kellett ütköznie. A politikai helyzet, a confederatio ügye is azt kívánta, hogy minél több érdekszálal kösse magát a felvidéki, szabadságszerető prot. nemességhez.

Mikor azután e fényes értekezlet a gyűjtőívet kibocsátotta, az eperjesi gyűjtőkönyv legelejére szép férfias vonásokkal Wittnyédy írta első helyre a nevét e tartalmas nyilatkozattal: Ez üdvös cél megvalósítására följánlok 6000 magyar forintot.²

6000 forint egy köznemestől az akkori világban hallatlan fejedelmi ajándék. Annyi, mintha ma 60,000 forintot adna. Ezzel ő, kinek kiskorú gyermekei és nagy adósságai voltak, anyagi erején túl áldozott kétségtelenül. De hát a jövőre nagy és szabad Magyarországért az ingét is oda adta volna. Ugyanazon szent hevület és fellobbanó elhatározás látszik ki ez alapítványból is, a melylyel nemes célért a legmerészebb tetterre is kész vállalkozni, nem tekintvén, vagyoni bukás vagy hóhérbárd int-e felé a háttérből.

Így Wittnyédyben magyar közművelődésünknek két alma matere, a soproni és eperjesi ősi evang. főiskolák tisztelik ujjászervező patrónusokat, legbőkezebb alapítójukat. S az

¹ Hörk J. Az eperjesi ev. collegium tört. II. f. 5. l.

² In hancce salutaris intentionis felicem effectuationem offert Steph. Wyttniedy de Musay flor. 6000 id est Florenos hungaricales sex mille. A sajtókezű aláírás hasonmása megvan az eperjesi collegium történetében. Hörk J. uo. II. f. 8. l.

egyszerű köznemesnek ez a fejedelmi tette méltó, hogy egyházunk és hazánk történetének lapjaira feljegyeztessék.

De az új akadémiának, mely ezt a nevet az ellenséges hatalom miatt nem mervén viselni, az iskolai pecsét szerint *az evang. rendek kollegiumának* nevezte magát, Wittnyédy nemcsak anyagi biztosításáról, hanem szellemi felvirágoztatásáról is gondoskodott. Igazgatónak a wittenbergi *Calov* Abrahám ajánlatára az irodalmi műveiről is hírneves dr. *Pomarius* Sámuel hívták meg Magdeburgból s mellette a jeles *Ladiver* Illés, Wittnyédy volt alumnusai közül Zaban Izsák és Dömötöri György segítettek.

Wittnyédy, a kit dunántúli létére az iskolai gondnoksággal is megtiszteltek s mint ilyen a tanárválasztásokra nagy befolyást gyakorolt, mindent elkövetett, hogy a protestáns főurak fiai is minél nagyobb számmal látogassák az új főiskolát, hogy e tekintetben se maradjon el a külső fényre sokat adó jezsuita kollegiumok mögött. Nemesi konviktusa is volt Eperjesnek, melynek élén Dömötöri György másodigazgató állott.¹

Wittnyédy volt azon, hogy Thököly István, a késmárki gróf is nagyreményű *Imre* fiát mindenesetre Eperjesre küldje. Wittnyédy saszemeivel ezt a fiút, az erdélyi Gyulaffy Mária gyermekét, már bölcsőjétől fogva nagy figyelemmel kísérte s szent vágygyal és sejtelemmel már előre mintegy a magyar protestáns ellenzék vezérének és Zrinyi utódjának szánta. Mihelyt a születése hírét (szül. szept. 25.) hallotta, 1657 okt. 29. írja róla Keczer Ambrusnak: „Gróf uram ő Nga Imre új vendégén szívem szerint örvendek, az jó Isten tegye szent nevének dicséretére, szerelmes szüleinek örömére, hazája szolgálatjára hosszú életüvé és Imre bátyja nyomdoka követővé.“

A jó Wittnyédy, ha előre látta, tudta volna e bölcsőben fekvő gyermekről, hogy apai jószágából kiüzetve ez fogja egyszer kibontani a nemzeti szabadság és protestantismus zászlóját, ez veszi feleségül Zrinyi Iionát, II. Rákóczy Ferencz édes anyját, majd török földön együtt eszik a száműzetés keserű kenyerét s utolsó vágya az lesz, hogy az édes haza földébe, valamelyik lutheránus kerített kulcsos város templomába temessék; halála után 300 évvel pedig versenyezni fog egymással Késmárk és Eperjes, hogy a drága hamvakat megkaphassák! De ez még Wittnyédy phantasiájának is sok lett volna.

¹ Hörk i. m II. f. 28. l.

Az eperjesi kollégium ünnepélyes megnyitása (1667. okt. 18.) után Wittnyédy és Ostrosith nógatták Thökölyt, hogy a féltett 10 éves fiút ide küldje, a főuri szokásoktól eltérőleg, nyilvános iskolába. A következő év január 22-én csakugyan el is hozta Thököly a fiát Eperjesre. Wittnyédy is ott volt, elkísérte őket. Mikor harmadnap mulva délelőtt 11 órakor a fiú akollégium épületében megjelent, az igazgató őt, mint a legelőkelőbb és leggazdagabb patronus fiát külön üdvözlő beszéddel fogadta, köszönetet mondva atyjának a kitüntető látogatásért. A grammatikai osztályba, a Rábaközből való *Szántó* András tanár kezei alá került, a kinek a rector külön is figyelmébe ajánlá a kis grófot. Thököly István ez alkalommal ebédet is adott a tanári kar tiszteletére.¹

Imre bátor fellépésű iskolásfiú volt, a ki itt egész kis udvart tartott. A szokásos iskolai drámákban is részt vett itt az, ki néhány évvel később oly komoly szerepet játszott az élet és történelem színpadán. Ezek az iskolai színdarabok Ladivér Illés művei: Eleazar Constans és Papinianus Tetragonos voltak. A főszerepeket bennök természetesen Thököly Imrének és a Petrőczy báró fiúknak juttatták.²

A sok felvidéki nemes ifjún kívül voltak itt akkor dunántúliak is, kiket Wittnyédy hozott ide. Saját fiai közül is itt volt *Pál*, talán csak mint látogató rövidebb ideig. Itt volt *Zsigmond*, a syntaxisták osztályában, ki egyidős volt Thököly Imrével. Más Wittnyédyek is voltak itt ugyanekkor: *Ferencz*, a grammatisták osztályában, Talán Pálnak, István öccsének a fia és *László* a parvisták osztályában Egerszegről, talán a későbbi keményegerszegi Wittnyédyek törzsatyja.³ Itt tanultak továbbá még *Unger* János Sopronból és *Kőszeghy* Ádám Kőszegről.

Thököly Imre csak két évet töltött Eperjesen, 1670-ben a beállott politikai üldözés a syntaxisták közül üzte el. S még ez évi november 28. Árva várából Likavába, innen pedig álrühában Husztra, Erdélybe kellett menekülnie. Apját Heister és Esterházy Pál vették üldözőbe. „Egyéb bűnöm nincs, mint hogy nem vagyok római katolikus; de ez nem bűn“ — mondá az öreg Thököly István naiv lélekkel.

Egyházi ügyének vélt szolgálni Wittnyédy akkor is midőn *Báthory* Zsófia és a felvidéki protestánsok között a békéltető

¹ Hörk J. i. m. II. f. 21. l. és Angyal D: Késmárki Thököly J. Bpest. 1888.

² Klein S. Nachrichten. II. k. 340. l.

³ Hörk J. i. m. II. f. 21. l. és Klein S. i. m. II. k. 340—345. l.

szerepet elfogadta. Erre gróf *Forgách* Ádám kérte őt fel, ki 1667 decz. 12-én ir Bécsből *Kis Imre* jezsuitának Báthory Zsófia gyóntatójának ez ügyben. Ő felsége és az udvar nagyon óhajtja — úgymond, — hogy a fejedelemszony dolga az akatholikus urakkal békésen végződjék. Dominus Wittnyédyt kérte fel, a ki az övéinél nagy tekintélyben áll és sokat is tehet és felkérték nála magasabban állók is, hogy működjék közre a békesség érdekében. Wittnyédy ezt meg is ígérte — *Forgách* levele szerint — hogy hűségének jobb hire legyen ő felségénél.¹

De Wittnyédy főként azért vállalkozott a közvetítésre, hogy a II. Rákóczy György özvegye és a jezsuiták által legnagyobb kegyetlenséggel üldözött felsőmagyarországi protestánsok sorsán könnyítsen. Így tehát „a religio dolgának accommodálására és derék continuálására“ a felvidékre indult és tárgyalta úgy a páterrel, mint magával Báthory Zsófiával.² De az eredménynyel nem volt mit dicsekednie. Wittnyédy Báthory Zsófiát és az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen jelen volt többi vakbuzgó mágnásasszonyt, ú. m. *Forgách* Máriát, *Draskovich* Sárát, *Széchy* Dénes özvegyét és *Khuen* Francziskát, *Pálffy* Pál özvegyét már akkor veszedelmes sirenáknak nevezi s inti *Farkas* Lászlót, hogy ezek meg ne vesztegessék, hanem maradjon meg eddig continuált állhatatosságában.³

De nemcsak a felvidéken fáradozott Wittnyédy az evangélikusok dolgában, hanem szülőföldéről, a dunántúli eklézsiákról sem feledkezett meg. Igen fontos szerepe volt egyházkerületében azon a püspökválasztó zsinaton, mely a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt mint utolsó Bükön 1669. évi június 27 és 28-án tartatott. Emlékezetes és jellemző esemény ez Wittnyédy életében. Mert az általa itt pártfogolt és majdnem egyhangú szavazattal megválasztott *Szenczi Fekete* István, egykori kedvelt tábori papja, egy 33 éves férfiú, később csufosan meghazudtolta a hozzá fűzött reményeket s így Wittnyédy halála után egyházi téren is éppen oly vigasztalan állapotok következtek be, mint politikai téren.

Fényes látogatott gyűlés volt az ott, a bükiek régi szép templomában. Utolsó verőfényes nap a pusztító zivatar előtt. Ott voltak Wittnyédyon kívül *Telekesi Török* János és Pál

¹ Történelmi Tár. 1901. évf. 338. l.

² Pauler Gy. i. m. I. k. 164. l.

³ Wittnyédy levelei. I. k. 214. l.

Szécsényből, *Ostffy* Miklós Asszonyfáról. Ez utóbbi az, ki később ősi várát is feldulatni engedte a hálátlan papért. Ott voltak a Mankóbüki Horváthok, Palásthyak, Mesterházyak, Chernelek. Ott Győr, Sopron és Kőszeg képviselői és mint vendégek Pozsony, Szent-György, Modor és Bazin küldöttei, lelkészek és világiak vegyest. Eljött püspököt avatni a testvér dunáninzeni kerület püspöke, *Tarnóczy* Márton is, a ki mintegy elnök vezette az ülést.

Négyen voltak a püspökjelöltek, köztük az érdemekben gazdag *Sowitsch* Kristóf soproni és *Bognár* György győri pap is. *Szenczi Fekete* István, a fiatal kőszegi lelkész, érezvén érdemtelen voltát, szabadkozott mindenképen a jelölés ellen. Hogy nem volt tolakodó és nem kereste a püspökséget, azt el kell ismernünk. A győriek tiltakoztak papjuk jelölése ellen. De Wittnyédy azt válaszolván, hogy nem tudják, mit cselekesznek, a tiltakozást nem vették figyelembe.

A választás előtt *Ensel* János, meszlени lelkész, Wittnyédy egykori alumnusa Num. 28, 16—17. verse alapján predikált s az ének befejezte után *Lany* Mátyás soproni lelkész levélben, *Szenczi Fekete* pedig élőszóval letették eddig viselt helyettes püspöki tisztüket. Mikor a jelölteket felszólították, hogy a választás helyéről távozzanak, Fekete esdve kéri újra, hogy reá ne szavazzanak. Felemlíti fiatalágát, tapasztalatlanágát, sok dolgát, sőt egy negyedik okot is említett, melyet azonban csak privátim a kóruson fent ülő Wittnyédynek és *Svetits* András kőszegi követnek volt hajlandó megmondani. Ezek tehát lejönnek az elnöki asztalhoz s itt mondja el nekik Fekete, hogy ő a kassaiak költségén tanult s ennek fejében, ha hívják, ott kell szolgálnia, vagy a költséget visszatérítenie.

Erre *Wittnyédy* feleli: a kassaiak nem lesznek oly ki-méletlenek, hogy ezt megtegyék.

Majd *Fekete* szinte már keserőséggel fakad ki: Rövid idő alatt megöltök, ha ezt a nagy, elviselhetetlen terhet reám rakjátok.

Wittnyédy: Tisztelendő Fekete uram, ha nem léssz is püspök, a halál szabadon parancsol veled.

Majd a kőszegiek jönnek Fekete segítségére és szintén contradicálnak a jelöltségének, mert nem akarnak mellette káplánt tartani

Erre ismét *Wittnyédy* felel: Szégyeneljétek magatokat ellenmondástokért. Nem tudjátok-e, hogy Fekete tisztelendő úr, mikor a lelkészi hivatalra felavatták, esküjével kötelezte magát, hogy mindenben engedelmes fia lesz a consistorium-

nak; tehát annak mondotok ellen, hogy ő, miként fogadta, engedelmeskedjék s arra törekedtek, hogy esküszegő legyen.

Svetits András kőszegi követ most azzal mentegeti Feketét, hogy egy maga lévén, alig bírja a magyar egyházi teendőket teljesíteni; hogy fog tehát helyt állani, ha még több lesz a dolga.

Erre *Wittnyédy*, a ki pedig jól ismerte Fekete hiveit, gúnyosan kérdi: Tehát oly szegények vagytok-e, ti kőszegiek, úgy-e bizony, hogy Fekete tisztelendő úr helyett egy segédlelkészt tartani nem bírtok? Ha úgy van, ime ígérem, hogy évenként 100 forintot adok egy másik lelkész tartására, sőt kész vagyok alumnusomat is nektek adni,¹ a ki lelkészteknak segédkezhetik és az iskolát is vezetheti legalább három éven át.

S a kőszegiek megköszönvén a felajánlott jóakarató pártfogást, ellenmondásukkal elhallgattak.

A választásnál Feketére 89 lelkész szavazott, a többi jelöltek összesen csak 6 szavazatot kaptak. Ezen felül pedig úgy a nemesség, mint a köznép testületileg és egyhangulag adta szavazatát Feketére. Az új püspök meghatva mondott rövid beszédében köszönetet s a történetek hatása alatt annyira megindult, hogy a lelkészavatást nem is tudta nyomban elvégezni, más napra halasztotta.

Wittnyédy még végül arról biztosította az új püspököt, hogy mindenben segítségére lesz, csak forduljon hozzá s azt is igéri, hogy az engedetlen, vétkes és javíthatatlan atyafiak ellen, a püspök megkeresésére még börtönbüntetést és egyéb kényszerítő eszközöket is fog alkalmazni.²

Úgy látszik, fegyelmi esetek is voltak az eklézsiában. Hej pedig csúnya gonosz idők jártak egyházra, hazára egyiránt. Az ördög, mint ordító oroszlán már széllyel járt, keresvén, kit elnyeljen.

Wittnyédynek talán ez volt már az utolsó nagyobb egyházi szereplése. Nem telt el nyolcz hónap és a lármás soproni prókátor, a „grober unger“, már a csendes emberek közé tartozott. Ha tovább él, a nagy tehetségű, de a szenvedések tüzeiben elbukott pártfogoltját, magát a később hitehagyott püspököt kellett volna megbotoznia és börtönbe vetnie. E gyalázatot ő már nem érte meg.

Payr Sándor.

¹ Valószínűleg Aács Mihály, későbbi győri tanító és nemescsói lelkész volt az.

² Fekete idejéből való ehkerületi jkönyvek. Kézirat. Nemz. Múz. 2077. Fol. Lat. 647—657. lap.

AZ AUSZTRIAI PROTESTANTISMUS TÖRTÉNETE.

(Második közlemény.)

De fordítsuk tekintetünket ismét a császári udvar felé, melynek trónját időközileg Miksa fia és utódja, II. Rudolf örökölte. Madridi jezsuiták növendéke, egyébként azonban akaratnélküli, báb fejedelem, inkább tudományos hajlamokkal. A kormányt inasára és kegyeltjeire bizta s ezért uralkodása az ellenreformatio megindításának s az alkotmányos sérelmeknek kora. Őt magát lelki betegsége a világtól való visszavonulásra kényszeríté, majd testvérével keverte harciba, mely csak a császári hatalom tekintélyének rovására esett. A Miksa-féle concessio alapján állva, a polgári nyilvános evangélikus istentiszteletet és iskolát betiltotta 1577-ben, aminek azonban kevés eredménye lett. Majd hódolat-elfogadásra Bécsbe érkezvén, hosszas tanácskozások indultak meg. A császár a hódolni kívánó rendeknek kijelentette, hogy a concessio megszüntetése nem czélja.

Ekkoriban bajor befolyás érvényesült egész Ausztriában s bajor tanácsra történt, hogy Rudolf a tanácskozások közben amaz akaratát nyilvánította, hogy Bécsben az istentiszteletet és iskolát be kell zárni, a három bécsi predikátort el kell bocsátani; ellenben egy vallásügyi konferenzia tartását engedélyezte. Midőn pedig ez nem sikerült, a nuntius, tiroli Ferdinánd és Bajorország tanácsára elrendelte a bécsi istentisztelet s iskola megszüntetését. Hasztalan fogták a rendek pártját a kiűzött predikátoroknak; a Prágába távozott császár helyettese, Ernő¹ főherczeg szigorú intézkedéseket tett az ellenreformatio megkezdésére. A rendek ekkor szövetségre léptek a polgári osztálylyal is s a legközelebbi tartományi gyűlésre vártak, melyet pénzügyi tekintetből is össze kellett hívni.

A tartományi gyűlés 1579-ben csakugyan össze is jött,

¹ Volt Magyarország kormányzója is, v. ö. Szalay-Baróti „A magy. nemzet története“ III, 123 s k 1.

de részint a nemesség érdeklődésének hiánya miatt, részint a bécsi polgárok fellépése folytán, kik, mintegy 5000-en a Hofburg elé vonultak s a megijedt Ernő helytartó előtt térdre esve rimáncodtak vallásuk szabad gyakorlásáért — eredménytelenül szétoszlott. A legközelebbi tartományi gyűlésen 1580-ban ismét a szükségletek megszavazását akarták megtagadni vallási engedmények kicsikarásáig, de a főpapi rend és tartományi városok visszavonulása megbuktatta a tervet.

Most ismét egyesülési tervek merültek fel. Hornban három conventet is tartottak s elrendelték az újabb visitatiót a visszaélések orvoslására. Minden egyesülést megdöntött a flacianusok merevsége.

E közben lényegesen rosszabbra fordult a protestánsok sorsa. A bécsi polgárságot katonaság félemlítette el a zavargásoktól; a nemesség cserben hagyta őket rítul s fellépett a hitehagyott Klesl, a visitatio évében, 1580-ban, előbb, mint a passauai püspöki helytartó — mert Alsó-Ausztria a passauai püspökséghez tartozott —, majd 1582 óta mint udvari predikátor s végre püspök (1598) s kardinális (1616). Ő Alsó-Ausztria Pázmánya. Alapelve, hogy az eretnekek iránt hűséget nem kell tartani.

Hatása azonnal érezhető volt. Az egyetemről a protest. tanítók eltávolítottak, vallásügyben a kormány helyett az udvarra ruháztatott a döntés. Es most elkövetkezett a sor a nemesekre is. 1587-ben megtiltatták nekik, hogy vallásügyben a császár akarata s tudta nélkül összegyűljenek. Próbálták ismét a török háború költségeit vallási engedményekkel összekapcsolni — hiába, azok az idők elmúltak. Az ellenreformatio egységes vezetése céljából Klesl 1590-ben Alsó-Ausztria legfőbb reformátorává neveztetett azon joggal, hogy valakik a városokban három hónap alatt nem katholizálnak, utasítsa ki őket vagy szabjon börtönt reájok. Csodálatos nyugodtan ment minden, ellenszegülés nem történt sehol, legfeljebb titkos protestánsok maradtak. Persze a rendeknek meg volt tiltva, hogy hittestvéreiknek segélyére siessenek.

1590-ben Mátyás főherczeg lett helytartóvá, ki egészen Klesl befolyása alatt, rávetette szemét a concessióra is, mint a mely az „igaz hitet“ sérti s így megszüntetendő.

Mily tanulságos lehetett volna az alsó-ausztriai kath. rendeknek, főpapoknak, városoknak szövetkezése 1607-ben, vallásuk védelmezése végett, a miért protestánsok panaszt is emeltek, a helyett, hogy magukra nézve tanuságot merítettek volna belőle.

A r. katolikusok között összetartás, a protestánsok között

széthúzás — ez az ismérve a felső-ausztriai rendeknek is. Parasztlázadás tört ki 1591-ben, a lelkészi állásoknak katolikusokkal való betöltése miatt. Ezek csatlakoztak. Rendek és jobbágyok küldöttséget menesztettek külön-külön Prágába panaszaik előterjesztése végett, utóbbiak azonban figyelembe sem vettek. Mikor így a mozgalom le nem csillapolhatott, magok a prot. nemések működtek közre a parasztok levezésében. A fővezér a híressé vált Starhemberg Gotthard lett, a köztársasági párti, száműzetésben meghalt vezérférfi Tschernembl Erasmus utódja, ki aztán helységről-helysére járván, felakasztatta a vezetőket. Persze a mozgalom elnyomásával azonnal megkezdte a tartományi főnök az ellenformatiót. Előbb parasztoknak, aztán városoknak adtak ki tilalmak; hasztalan kérvényeztek aztán a rendek. A század végére oly erőssé lett a rekatholizálás, hogy a császári birtokon levő predikátoroknak 8 nap alatt távozni kellett. Linz, Wels és Salzkammergut próbáltak ellenszegülni, de katonasággal léptek közbe.

Váratlan fordulatot adott a dolgoknak a trónviszály. A Habsburg-család ugyanis aggodalommal tekintette Rudolf császár közönyét s helyette a legidősebb főherceget, Mátyást szemelték ki 1606-ban a család fejévé. E minőségben intézte aztán el Mátyás Magyarországon a Bocskay-féle fölkelést, ámde ugyanakkor a rendekkel szövetségre is lépett. A báb királynak le kellett mondania Magyarországról, Ausztriáról és Sziléziáról 1608-ban, mialatt nagy engedmények árán Csehországot sikerült még 1611-ig megtartania.

Az ausztriai rendek a kedvező helyzetet szintén ki akarták használni s a mennyiben vallásügyi kérelmük felelet nélkül maradt, szintén fegyvert fogtak. Különben a dolog onnan indult ki, hogy a bécsiek prot. istenitiszteleit hallgatására Inzersdorfba jártak, melynek birtokosa Geyer, tilalom daczára, újra megnyitotta a templomot. Ő maga bebörtönöztetett s az istenitiszteleket bezárták, de a rendek nem engedtek. Hasztalan volt Miksa főherceg minden ígérete. Hornban, a Puchheim-familia birtokán gyülekeztek össze, a honnan horniaknak is nevezték őket; hozzájuk csatlakoztak a felső-ausztriai rendek is. Végre a morva rendek közvetítésével megkezdődtek az alkudozások s a nuntius, bécsi és passai püspökök ellenműködése daczára a capitulationalis resolútióval¹

¹ Alkuegyezés I. Az osztrák-magyar Monarchia írásban és képb en. I, 430.

végződtek 1609. év márcziusában, mely nem is sejtett vallás-szabadságot adott. A városok és mezővárosok is szabadon hívhatnak meg predikátorokat; hittestvérek látogathatják a nemesi birtokokon levő istentiszteletet. A panaszokat katolikusokból és protestánsokból álló vegyes-bizottság intézi el s hivatalra mindkét vallás hívei egyenlően jogosultak.

A felső-ausztriaiak 1609-ben szintén hódoltak, hogy hasonlót nyerjenek.

Sajnos, Klesl fortélyja meghiusított mindent. A határozat papíron maradt. Ezért aztán a legközelebbi tartományi gyűlésen 1609 szept. heves jelenetek játszódtak le. A rendek a hitszegő Klesl-lel tárgyalni sem akartak. A magyar és morva rendek léptek közbe, bár Mátyás igyekezett kibújni a dolog alól s így erősített meg az alku egyezés 1610 febr. 21. Persze Kleslék soha el nem ismerték s midőn Klesl 1616 kardinállá lett, első dolga volt Hernalsot, melynek a bécsiekre oly fontos istentisztelete nagy szállka volt szemében, jogától megfosztani.¹

Mátyás halála előtt kevéssel ismét megerősítette az alku egyezséget, de újabb alakulások következtek el a cseh forradalom következtében.

* * *

II. Ferdinánd, Közép-Ausztria örököse, még kiskorú volt atyja II. Károly halálakor s helyette előbb a már említett Ernő főherczeg 1590—93, majd Miksa főherczeg kormányzott, míg végre 1595-ben uralomra jutott ő maga, később pedig, mint tevékeny, hitéért lángoló fiatal ember, a család megegyezése folytán, soron kívül, a császári trónt is ő foglalta el 1619—37. Eme „diocletianusi végzetember“-nek aztán sikerült az állam-és hitegységet ismét helyreállítani. A rendi alkotmány folytán létrejött s personal-unióban egyesült apró fejedelemségek megdőlnek, hogy helyet adjanak az egységes monarchiának. Egyébként is, mint a császári jogkör szélesítője még a pápasággal szemben is, Ferdinánd úgy tekinthető, mint a josaphinismus előharczosa. Máskülönbön azonban bigott, vallásos kedély, inkább szerzetes, mint államfő, ki inkább akart koldulni menni s szétdaraboltatni, semhogy az eretnekséget tőrje. Valódi példányképe annak, hogy Loyola kegyes tanítványai

¹ A magyar rendeknek az ausztriai protestantismus sorsán gyakorolt befolyását mutatja, hogy vallásszabadságot biztosító oklevél Thurzó aláírásával jelent meg, tehát magyar nótori kiadvány.

mivé tudnak egy embert nevelni. Ferdinánddal együtt ők jutottak uralomra.

Trónralépésekor a rendek ellenállását hamarosan megtörte, őket hódolásra kényszerítvén s rögtön elkezdte munkáját Gráczzal. 1598 iki hirhedt szeptemberi kibocsátványában az egyházzal és iskolával végzett, a mennyiben azoknak tizen-négy nap alatti bezáratását s a prédikátoroknak száműzetését elrendelte. S mivel a grázi prédikátorok s tanítók vonakodtak, nyolcz nap alatt, halálbüntetés terhe alatt rendelte el távozásukat. Ekkor felszólította Közép-Ausztria összes polgárait, hogy vagy katholizáljanak, vagy vagyonukat eladván, kiköltözési díj fizetése mellett távozzanak; a hűbérurak patronatusuk elvesztése feltételével, csak kath. papokat ajánlhatnak a püspöknek megerősítésre. A rendeknek minden panaszát kereken visszautasították (1599) s e helyett vallásügyi bizottságokat szerveztek. Ezek aztán, fegyveres csapatoktól kísérve, helységről-helységekre jártak, a még meglevő prédikátorokat elűzték, a vezetőket büntették vagy Grázba küldték. A templomokat lerombolták, köztük a scharfenauai húsz márványoszlopon nyugvó remek művet, könyveket halomszámra égettek. A polgároknak a bizottság elé kellett járulni s térden állva fogadni fel, hogy az eretnekséggel felhagynak.

Graz csakhamar rekatholizáltatott, honnan többek közt Keplert¹ is kiutasították. Karinthiából, hol évekig tartott a küzdelem, vándorolt ki a Hegel őse. Krajnában a protestantizmus kiirtása egyszersmind a szlovén nemzeti irodalom kiirtása is. A mit az atya, Truber Primus kezdett, annak végét megérte a fiú, a száműzött Truber Felician püspök. Az 1602-iki egyetemes rendelet a három tartományban minden evangélikus istentiszteletet megtilt; evangélikusokkal érintkezők elvesztik vagyonukat, feljelentők jutalomban részesülnek; a ki a fülbegyónást elmulasztja, 1000 dukát büntetésépenzt fizet.

Miután így rábeszélés, korbács, börtön, pénzbüntetés által a polgárokkal végeztek, következett a nemesség. Gyermekeknek jezsuita iskolákon kívül más iskolák látogatása nem engedélyeztetett; a kinek a nemesek közül prédikátora volt, attól éjjel, vagy csellel elvették s gályára vagy más bünte-

¹ Korának emez egyik legnagyobb embere üldöztetett saját elfogult luth. hittestvéreitől is, mert pl. a Gergely-féle naptárjavítást helyesnek tartotta, Luther úrvacsora-tanát és a concordiae formulát nem fogadta el s a reformátusokat nem kárhuzatos eretnekeknek, hanem hittestvéreknek tartotta. V. ö. Hagenbach; Vorlesungen ü. K. G. IV. 447. kv.

tésre ítélték. Midőn a rendek a magyarokhoz emlékiratot küldtek, ezt felségsértésnek minősítették.

Ferdinándnak császári trónra lépése összefügg a cseh forradalom kitörésével, a mi az alattvalói hódolat elfogadását lényegesen megnehezíté. Szövetségre léptek a cseh rendekkel az alsó- és felső-ausztriaiak s részben a közép-ausztriai rendek is, ily módon remélvén, hogy az elnyomott protestantizmust ismét helyreállítják. Sőt felkelésben állott Magyarország is, hol Bethlen Gábor állandó segítséggel volt a szövötteknek. Felső-Ausztriát Ferdinánd úgy rázta le a nyakáról, hogy Bajor-országnak elzálogosította. Az alsó-ausztriai rendek azonban semmiképen sem voltak hajlandók a szokásos hódolásra az eddigi trónralépési eskülevél mellett, hanem egy új alkotmánytervezetben vallásuknak s a csehekkel kötött szövetségüknek megerősítését kérték. Ferdinánd azt akarta, hogy először szakítsanak a cseh lázadással. A mennyiben pedig a horni szövetkezettek ígérgetésekkel nem elégedtek meg, megkezdődött az erőszak. Végre a negyedszer összehívott tartományi gyűlésen 1620. júl. 13-án Bécsben a rendek egy része meghódolt, miután Ferdinánd szavára, főherczegi születésére s császári méltóságára biztosította őket, hogy vallásgyakorlatukban zavarni nem fogja. A meg nem hódolt horni rendek ekkor a császárral minden alkudozást megszakítottak, védnökjökül Frigyes cseh királyt választották. Később Ferdinánd szövetségese, bajor Miksa, csakhamar hódolásra kényszerítette őket s már szept. 16-án közülök 31-et, mint a császár és haza ellenségét, vagyonuktól megfosztottak s száműztek. Hornt, a szövetségeseik főfészkekét, jezsuitáknak adták. Az alsó-ausztriai protestantizmus sirja meg volt ásva.

E közben a hadi szerencse továbbra is Ferdinándnak kedvezett, ki a német kath. liga fejével, bajor Miksával szövetkezett. A fehérhegyi csatában megsemmisítették a szövetségeseik ereje 1620-ban, Bethlen fölkelése is a békeesség útján volt s Ferdinándnak minden igyekezete oda irányult, hogy ebbe a békébe az ausztriai rendek bele ne foglaltassanak.

Nem sokára találtak alkalmat, hogy a meghódolt alsó-ausztriai rendekbe belekössenek. Az igaz — mondották — hogy a császár a concessióra megesküdött, ámde egy prédikátor sem tartja magát manapság ahhoz, hanem a calvinizmust hozták be. 1627. szept. 14-iki egyetemes utasítás a prédikátorokat lázadászítással s az Augustana iránti hűtlenséggel vádolta s 10 nap alatt, melyet később három hétre nyújtottak meg, Ausztria elhagyását rendelte el. A rendeknek okt. 6-tól fogva, mikor a kiszabott idő lejárt, kath. szónokokat kellett ajánlatba

hozni. Az ellenszegülőket Bécsbe vitték, targonezázásra, vagy építéseknel használták fel. A rendek kénytelenek voltak istentisztelet hallgatására Magyarországba, vagy szomszédos vidékekre menni. Erre ez is megtiltatott nekik 1628. ápr. 10. Klesl ravasz tanácsára azonban a császár kivándorlási parancsot nem adott ki, mert hiszen ez sokat árt az országnak s a következő nemzedék ugyis lelkész és iskola nélkül jó katolikusként nevelkedik fel. De daczára minden kibocsátványnak, bibliai és lutheri iratok olvasása tilalmának, nagyon sok titkos prot. maradt a tartományban.

Természetesen nem folyt jobban sorsa a közép-ausztriaiaknak sem. Mindjárt a fehérshegyi csata után Hoffmann báró és Grünbüchel vagyonuktól megfosztva, kiutasítottak. Az 1628-iki végső utasítás a nemeseknek is elrendeli, hogy egy év alatt térjenek át, vagy a tartományt hagyják el. A kiskorúakat visszatartották. Több mint 800 nemes vándorolt ki. köztük a legjelesebb családok, pl. a Khevenhüllerek. Közép-Ausztriának nemessége soha többé meg nem épült, kastélyai romokban maradtak. Puszta Stájerországban a kivándorlottak számát 30,000-re teszik. Áttérés nem igen történt, így pl. egész Laibachban hat polgár katolizált. Legtovább tartotta magát a protestantizmus a parasztoknál, kiknek a kivándorlás sem volt megengedve. Otthon evangelikus, a templomban katolikus. A győzedelmes papság pedig neki adta magát régi szenvedélyeinek, élvezeteknek, elvilágiasodásnak, maguk a jezsuiták nem tudtak egyebet, mint csillogó felvonulásaiknál magokat bámultatták.

Az ő művik volt különben a tengerparti vidékek teljes rekatholizálása is, úgy hogy pl. Görzben a XIX-ik századig minden protestáns élet szünetelt.

* * *

Felső-Ausztria még sokkal keserűbben meglakolt a csehekkel való szövetségért, mint Alsó-Ausztria. Mint említve volt, Ferdinánd a bajor Miksa hercegnek zálogosította el, ki még rajongóbb barátermészetű volt, mint II. Ferdinánd. Csakhamar sereggel nyomult be s hódolatra kényszerítette a rendeket 1620 aug. 20. Helytartóvá Herbersdorfot, egy stájerországi hitehagyottat tette. Csakhamar elviselhetetlen teher nehezedett polgárookra és népre, melyet egyaránt kihasználta zálogjogtulajdonos, a császár és felsőbb rendek. Ehhez jött a vallási elnyomás. Pedig már ekkor kath. istentiszteletet nem is tartottak.

Mindenekelőtt a prédikátorokat s tanítókat távolították el, mint lázadókat és vallássértőket. Midőn pedig még sem akartak visszatérni, az 1625 október 10-iki reformációi pátenis megparancsolta minden alattvalónak, hogy a következő husvétig térjen vissza a kath. hitre, vagy megfelelő illeték lefizetése mellett vándoroljon ki.

Ez volt a jel a parasztlázadás kitörésére, mely a 30 éves háború egyik legérdekesebb epizódja. A végleg elkeseredett lakosság persze abban a tévhitben volt, hogy az elnyomatás Bajorországból jó és ha a császár uralma alá kerülnek, megkapják ismét a régi vallásszabadságot. Fenti rendelet értelmében választani kellett hitök, vagy hazájok között s ez a végzetes összeütközés vitte őket forradalomba. Mindenfelé lázadásról suttogtak, mialatt a felsőbbség a szándékozók elremitéséről tanakodott, annyival inkább, mivel Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is ismét megmozdult. Így eszelte ki Herbersdorf a Vöcklamarkt melletti ocsmányságot. 6000 férfit gyűjtött össze szavatolás mellett s ekkor a gyanúsabbakkal kettőnként koczkát vettetett s így mintegy 16-ot kisorsolván, őket részben az ott levő hársfákra, részben templomajtókra felakasztatta. Persze ez a dolog a helytartó ellen nagyon elkeserítette a közvéleményt, a ki sietett a parasztoktól s polgároktól minden fegyvert elszedni. Ez utóbbiak pedig, bárha ellene nem voltak, távortartották a mozgalomtól magukat, épúgy, mint a nemesség, mely csak az érett gyümölcsöt, a vallásszabadságot szerette volna.

A vezetők Zeller Kristóf vendéglős és Fadinger István voltak s a czél, hogy a tartományt a császárnak vissza adják. A husvétii kiköltözési idő közeledtével a helyzet is fenyegetőbb lett s jóllehet a lázadást pünkösdre tervezték, három héttel előbb, 1626 május 17-én kitört az. Az első sikerek után tömegessé lett a kaszákkal, baltákkal, kézi eszközökkel felfegyverkezett lakosság csatlakozása, úgy hogy béketárgyalásokat kellett kezdeni. De midőn az első felelem elmúlt, a bécsi udvar elhatározta, hogy a tárgyalásokkal kapcsolatban előre is nyomul. És mialatt a kiküldött béketárgyalók eláltatták a népet, hogy a császár csak azt akarja, a mihez joga van, viszont a győzelmes csapatok rettenetes dolgokat műveltek: elevenen megnyúztak vagy megsütöttek egyeseket, levágták fülét, orrát, felégették egész falukat telt csűrökkel, raboltak, pusztítottak.

Nemsokára eltűnt a külföldi segélynek minden reménye, Ferdinánd fegyverei diadalmaskodtak a szövöttezett prot. rendek felett. Persze itt is csak feltétlen meghódolás útján

lett most már lehetővé a kiegyezés, bárha — a vezetők kivételével — teljes bocsánat hirdetésével. A sérelmek orvoslása későbbre maradt.

Igy a békesség sem lehetett tartós. Ujra kitört a forrongás, annyival inkább, mert a bajor választó inkább az erőszak mellett volt. Nagyobb győzelmeket nyertek a fölkelők Neukirchennél, Kornröbnél és Welsnél, a melyeket, sajnos, kihasználni nem tudtak. Pedig kezdett Bajorország is mozogni. Erre aztán Pappenheim vezérlete alatt a bajor és császári seregek négy gyilkos ütközetben megsemmisítették a felkelőket. Legvéresebb volt a gmundeni. A felkelők éppen istentiszteletet tartottak. A hangokat az ellenséges előőrsök kivehették, a mint a prédikáció zárult: Az Úr meghalt érettünk, haljunk meg mi is érte. Erre Jézus kiáltással megrohanták egymást az ellenfelek. Rettenetes gyilkolás következett, az erdő fáira menekült parasztokat, mint verebeket, lövöldözték le. A vezér maga mondta, hogy ily vérontást soha nem látott. A katonák végeztek — következett a bíró és a bakó. A főbb bűnösök szétdarabolt testét kifüggesztették a városok kapuira elijesztésül, még a sírokat is felbontották. Felburjánzott az árulás, hitehagyás, vesztegetés.

Végre egyetemes bocsánatot hirdetett II. Ferdinánd 1628 jan. 13. A városokról, melyek legtöbbet szenvedtek, az maradt fenn, hogy a hol 10 polgár volt előbb, ott most 2—4-ig maradt életben. A nyomor egyetemleges volt. És a császárt tervei végrehajtásától mindez nem riasztotta vissza. A pokol kinjaitól való félelem hajtotta őt — mondja Loesche, — hogy uralkodói kötelességét nem teljesíti. Kezdték a nemességek. 1627 ápr. 22-én elrendelték, hogy vagy térjenek át, vagy három hónap alatt vándoroljanak ki. Sokan a corpus evangelicorum főhelyére Regensburgba, mások Német-, Orosz-, Svédország különböző helyeire vették utjukat. Az osnabrückeri béketárgyalások alatt (1643—48) annyi engedményt nyertek, hogy visszatérhetnek, ha a törvényeknek engedelmeskednek.

A nemesség után jöttek a városok. 1627 májusában rendelet adatott ki számukra, hogy négy hét alatt térjenek vissza, vagy kiköltözési díj fizetése mellett vándoroljanak ki. Ipar, kereskedelem tönkre lett téve. És hogy Ferdinánd bizonyítsa, hogy inkább pusztának akarja látni tartományát, mint protestánsnak, hasonló rendeletet adott ki a bajor zálog alól felszabadult parasztsztyál számára 1631-ben. Mivel ezenközben Gusztáv Adolfnak némi sikerei voltak, ismét mozgás volt észrevehető, mely azonban csakhamar elfojtatott. Korbáccsal kényszerítették őket a képek előtti térdeplésre, nyakukba

olvasót akasztva, poroszlók hurezolták istentiszteletre. Nem egynek elrabolták vagyonát, gyermekét, hozzátartozóját. És még mindig voltak rejtegetett bibliák, imádságos könyvek, melyekből az olvasni tudók titkos összejöveteleken felolvastak. Új nemzedéknek kellett felnőni, hogy a tömeg magát a császár akaratának alá tudja rendelni.

* * *

II. Ferdinánd utódai egész II. Józsefíg az ő tervének végrehajtói voltak s Ausztria, kevés kivétellel, azóta is mindig konzervatív-klerikális kormány alatt áll. A közvetlen utódra, III. Ferdinándra (1637—57) nézett a megkezdett háború befejezése. Atyja végrendeletéhez képest családi osztozkodásról többé szó sem lehetett; elsőszülöttség szerint intézték el a trónrendet, Tirolt kivéve, mely azonban az Előtartományokkal együtt 1665 visszakerült szintén a főághoz. III. Ferdinánd trónralépte után azonnal megtiltott a nem-katholikusoknak minden vallásgyakorlatot. Nyilatkozata szerint inkább akarta a koronát és kormánypálczát letenni, életét és gyermekeit elveszteni, semhogy a prot. vallásgyakorlatot megengedje. És mégis ő merete első ízben a pápai bullák és brévék érvényét állami jóváhagyástól függővé tenni. Uralkodásának kétségtelenül legfontosabb eseménye a westfáliai béke, melyben területileg pusztán Elzászt veszítette. De másrésről sikerült a bécsi udvarnak keresztülvinni, hogy az elkobzott birtokok visszaadása Ausztriára nem terjesztetett ki; általában a béke előnyei Ausztriára a systema territoriale alapján érvénytelenek voltak. Különben a Habsburg császárok hatalma a 30 éves háború folyamán meglehetősen összetöretett, politikájukkal ettől fogva, a német birodalomtól elfordulva, családi birtokaik megszilárdításán fáradoztak. Ezek egységesítése képezte fő-céljukat s ennek rendelték alá a vallást is. III. Ferdinánd kegyelemből engedte meg, hogy örökös tartományaiban (és Morvaországban) az augsburgi confessióhoz ragaszkodók 1656-ig megtűressenek. Alsó-Ausztria és Szilézia annyiban előnyt élveztek, hogy az ottani rendekre a kivándorlási határidő nem terjesztetett ki, a mennyiben nyugodtan maradnak. A vallásbéke érvényességét azonban egy 1652-iki edictum határozottan tagadja. Hogy az eredmény annál nagyobb legyen, III. Ferdinánd jezsuiták, kapuczinusok, dominikánusok, francziskánusok révén a nép minden rétegében térítési missziót kezdett. Térítő-bizottságok vonultak át a tartományokon, hogy a protestantizmus nyomorúságos maradványait is kiirtsák. Az az

idő is elérkezett, mikor csakugyan nem voltak többé prédikátorok és tanítók és a felnevelt új generáció sokszor gúnyolódva, vagy a fülbegyónás pénzzel megvásárlásával volt kénytelen beletörödni helyzetébe. Így minden elvégezettnak látszott, különben is a figyelem Magyarország felé fordult, mely éppen felszabadult a török uralom alól. XIV-ik Lajos francia királynak szövetekezései a békételenekkel okoztak inkább fejtörést. Majd jött VI. Károly alatt a pragmatika sanctio elfogadtatásának nehéz munkája, miközben néha engedményeket is kellett adni s az ebből kifolyólag keletkezett örökösödési háború, melyben az ifjú Porosz- királyság lépett fel Ausztria méltó versenytársául. Így vallási ügyekben türelemre lett szükség. Egyébként Mária-Therézia alatt szintén érvényesül a passai püspök befolyása, ő is feladatának tekinti alattvalóinak a kath. egyházba visszavezetését. Csak Karinthiában 30 térítő működött. Az ellenállókat Erdélybe száműzték.¹ Egy 1778-iki vallásügyi pátenst meg tiltja, hogy kath. hitének igazolása nélkül valakit alattvalóul, vagy házvételre vagy cselédül elfogadjanak; lutheránus könyvek olvasása tilos, házi istentiszteletek fegyházzal büntetendők; csak katolikusok házasodhatnak.

A porosz és osztrák verseny azonban nem engedte többé a régi időket visszatérni. Új korszaknak kellett következni, a mikor a nemzetekben rejlő erőt nem elnyomni, hanem lelkiismereti szabadság útján is fejleszteni kellett. Ezt érzette meg II. József.

Mezőtúr.

Lic. Lencz Géza,
ref. lelkész.

¹ Maronier: *Geschiedenis van het Protestantisme 1648—1789* I. 97 kvk.

BIRÓ MÁRTON NAPLÓJA.

Padányi Biró Márton a XVIII. század közepén veszprémi püspök volt. Türelmetlen, erőszakos férfiú, a ki a protestánsokat kissé túlságosan regulázta. Nagy kiterjedésű püspöki megyéjében egymásután foglalta el a kálvinisták és lutheránusok templomait, üzte ki lelkészeinket s mint főispán is nagy buzgósággal fonta-szötte ellenreformáló politikája szálait.

Hivatali utódja, Hornig Károly báró 1903-ban kiadta e híres férfiú naplóját,¹ melybe ez „a protestánsokat túlságosan reguláló püspök“ maga jegyezte föl hirhedt tetteit. Kár, hogy a kiadásra vállalkozott utód egész terjedelmében nem közli a Biró Márton naplóját, hanem csak ismerteti azt; a saját szavaival beszéli el a Naplóból azt, a mi neki tetszik. A történeti hűség szempontjából ez nagy kár, de Birónak Rómába tett két jelentése magukban véve is becses egyháztörténeti adalék. Mert nem csak az egyházmegye akkori terjedelméről, vallási, népesedési s egyéb viszonyairól, hanem tüzetesen magának Birónak püspöki erőszakos működéséről és a protestánsokon elkövetett cselekedeteiről is érdekes adatokat szolgáltatnak. Íme.

A XIV. Benedek pápához címzett jelentés bevezető részében felemlíti, hogy maga Veszprém városa, mely hajdan a keresztyén hitnek fellegvára és a vallásnak menhelye volt, lutheránus és kálvinista eretnekektől hemzseg, a kik midőn túlsúlyban voltak, trivialis iskolát állítottak fel. (223. l.) Majd miután részletesen előadta a püspökség István király által való alapítását s megemlítette, hogy a Szent Mihály arkangyalról nevezett s oltalma alatt fennálló püspöki templom,

¹ Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez. II. Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója, függelékül Birónak Rómába tett két jelentése 1752. és 1757-ből. Közli báró Hornig Károly veszprémi püspök. Veszprém, Egyházmegyei könyvnyomda 1903. 387. lap.

Gizella királyné által építtetett 1009-ben, részletesen felsorolja a királyoktól nyert privilegiumait. Fájdalommal említi, hogy midőn a keresztyénség dühös ellenségei a törökök, csaknem egész Magyarországot, leginkább pedig ezt a földrészt leigázták: a püspök 36 kanonokával együtt 1556-ban elhagyta Veszprémet; míg a székhelytől távol voltak, elterjedt az eretnekség, a káptalan ugyan 1629 visszatért, a templom megújított stb. De a kath. egyházi viszonyok ismertetésével nem akarom a helyet nagyon igénybe venni, azért csak azt jegyzem meg, hogy részletesen előszámlálja a püspökségéhez tartozó kolostorokat, konventeket; jelzi, hogy Veszprémben theologiai seminariumot tart fenn, melynek 12 növendéke van, kik legtöbbszörre az ő püspöki asztaláról élnek. Helységenként való kimutatást közöl a régi, vagy új egyházakban levő hivekről és itt teljes történeti hűséggel elmondja azután a reánk vonatkozó dolgokat is maga mellett való hangulatkeltés végett.

Midőn a zalaegerszegi egyházmegyében levő lelkek számáról véglegesen beszámolt, azt mondja, hogy ezek mindnyájan katolikusok, nincs is ebben az egész egyházmegyében a nem katolikusoknak nyilvános vallásgyakorlatuk, csak az egyetlen nemes helységben *Bölcs Völgyén* a kálvinistáknak, mely után elménczkedve oda teszi, a mi annyit jelent, ha megmagyarázod bölcsesség völgye (239. l.) *Milej*-ről azt mondja, hogy a kálvinista prédikátor innen kiűzetetvén, körülbelül ez előtt 38 évvel (1714.) az eretnekektől visszavéttetett a templom, de még vannak kálvinista eretnekek s néhány vegyes házások, az ezek házasságából való és eretnek szüleik tévedéseit követők körülbelül 68-an vannak. (241. l.) *Hahóton* pedig 31 kálvinista és lutheránus és két vegyes házias van.

A somogyvármegyei Szill városhoz tartozó filiákban *Büssüben*, *Kazsokon*, az eretnek kálvinisták vannak többségben, magában *Szillban* 313 kálvinista, 5 lutheránus és 22 vegyes vallású szülöktől származott gyermek van. A *kaposvári* parókiához tartozó filiákban 84 kálvinista, 70 lutheránus és vegyes házasságban 9 ember van. Az *igali* parókiában 239, a *mernyeiben* 75 kálvinista van. (252. l.) *Csökölybe* gróf Wolkra János veszprémi püspök 1718 körül kath. parókhust vitt be, pedig az egész helység néhány kivétellel kálvinista volt és a filiákkal együtt ilyen prédikátorokat is tartott, az imaház is ugyanakkor a katolikusok számára elfoglaltatott. Most már van itt 70 katolikus. (256. l.) *Mezőkomáromban*, valamint a hozzá tartozó filiákban *Város- és Falu-Hidvégen*, *Enyingen* kálvinista prédikátorok vannak, ennek a sectának iskolamesterei is vannak és vallásukat nyilvánosan gyakorolják. *Nagy-*

Berény új és általam felállított parókhia. A kálvinista prédikátor és iskolamester elűzettek, a vallásgyakorlat megsemmisített. Az ide tartozó filiákban *Somban*, *Ádándon* és *Sághváron* a kálvinistáknak nyilvános vallásgyakorlatuk, prédikátoraik és iskolarektoraik vannak. (257. l.) *Siófokon* van néhány kálvinista és lutheránus, de lelkipásztoruk, iskolarektoruk, nyilvános vallásgyakorlatuk soha sem volt, ellenben a filiákban: *Kilitin*, *Fokszabadin*, *Juthon*, *Maroson* mindenütt vannak kálvinista prédikátorok, iskolamesterek és vallásukat mindenütt szabadon gyakorolják, néhány katolikus is van ugyan már közöttük, kiknek lelkivizasztalására 1747-ben Fokszabadira és Kilitire katolikus iskolamestert szállásolt be. Az én püspöki városom *Városlőd* egészen kath. németnyelvű, filiájából *Kislődről* 1747-ben üzetett ki a kálvinista iskolamester és az eretnekek vallásgyakorlata megsemmisített. Városlőd másik filiájában *Tószokon*, mely a Benedek-rendüeké, a kálvinisták között levő katolikusok minden lelkivizasztalás nélkül élnek; kálvinista mester itt is van, a kinek, mivel vallásának intézménye szerint, mint ilyennek keresztelni, esketni, úrvacsorát kiszolgáltatni nem lehet, a jezsuiták tulajdonában levő szomszédhelységből Padragról visznek kálvinista prédikátort. (258. l.) *Palothán* a kath. templomon kívül még két imaház van a városban, a lutheránusok és kálvinistáké, vannak lelkészeik és iskolarektoraik s nyilvános vallásgyakorlatuk. *Óskün* is kálvinista prédikátor és iskolamester van, hasonlóképen imaházzal és nyilvános vallásgyakorlattal. (259. l.) *Nagyvázsonyban* a lutheránusoknak és kálvinistáknak rendes imaházuk, nyilvános vallásgyakorlatuk, prédikátoraik és iskolamestereik vannak. *Veszprémben* 1717-ben foglaltatott el a reform. templom (261. l.) *Vaalban*, *Velenczén*, *Sukorón*, *Iszka-szentgyörgyön*, *Mohán*, *Keresztesen*, *Magyar Almáson*, *Csákváron*, *Bicskén*, *Etyeken*, *Tökön* (mely tiszta kálvinista) a kálvinistáknak nyilvános vallásgyakorlatuk, lelkészeik, tanítóik, imaházai vannak. (262—266. l.)

Egy külön fejezetben előszámlálja a veszprémi püspökség jószágaiban felállított új parókhiai és templomokra tett kiadásait. Egész dicsekedéssel beszéli, hogy *Hajmáskérről* a kálvinista lelkészt és iskolarektort elűzette, az ember emlékezetét meghaladó időtől fogva gyakorolt istentiszteletet beszüntette a templomot alapkövéig leromboltatta, kath. lelkészt és mestert vitt be, új templomot építtetett 7256 frt 14 kr. költséggel. Hasonlóképen *Ósiből* a kálvinista lelkészt és tanítót elűzte, a parókhialis házat és templomot elfoglalta és azt 185 frt költséggel hívei számára átalakította. *Kislődről*

a kálvinista, *Gecse*-ről a lutheránus lelkészt, tanítót vetette ki és mindegyikbe kath. mestert vitt be. Összesen építkezésre és javításokra a részletes kimutatás szerint 169,946 frt 13 $\frac{1}{2}$ krt adott ki s 107 templomot sorol elő, melyek püspöksége alatt építtettek, vagy újjittattak. (270—283. l.) Ezután egy részletes kimutatás következik, melyben a protestánsoktól a katolikusok számára elvett, vagy lerombolt templomokat sorolja elő, számuk elég jelentékeny: *Padragon* 1749-ben elfoglaltatott a templom a kálvinistáktól és a katolikusok használatára átadatott; hasonló módon 1750-ben *Paloznakon* és *Petenden* és 1751-ben *Csopakon*, a *jakabfai* és *zánkai* imaházak pedig 1751-ben teljesen leromboltattak. Ugyancsak Zalavármegyében, még az eretnekekkel vegyesen lakott helyekre is, melyekben csaknem két század óta kath. iskolamesterek nem voltak, ilyenek vitettek be: Kapolcra, Petendre, Tagyonba, Paloznakra, Csopakra, Vászoly és Kővágó-Eörsre.

Hajmáskéren 1747-ben vétetett el a templom a kálvinistáktól és mint feljebb említve van, teljesen leromboltatott, *Ósiben* hasonlóképen ugyanazon évben; *Nagy-Berényben* 1748-ban. *Fülén* 1750-ben foglaltatott el a templom és átadatott a katolikusok használatára, lelkész, iskolarektor eltávolított és a kálvinisták vallásgyakorlata megsemmisített. *Téésen* 1751-ben, legutóbb *Litéren* 1752-ben. (285. l.) Katolikus iskolamesterek vitettek be a következő, nem katolikusoktól hemzsegeő helyekre: *Gecse*, *Kislód*, *Litér*, *Fokszabadi*, *Sághvár*, *Kiliti*, *Enying*, *Rátóth*, *Ádándra*.

Csákváron 1750-ben foglaltatott el a kálvinistáktól a templom, valamint *Lovas-Berényben* és *Csurgón* is ugyanazon évben; 1749-ben vétetett el *Pátkán*, *Csoóron*, *Csákberényben*, *Vathán*. Teljesen leromboltattak az akatholikusok imaházai *Vajthán* 1746-ban, *Móoron* 1748-ban, *Csákberényben* 1749-ben, *Bodajkon* 1752-ben. Katolikus mesterek vitettek be *Csoór*, *Csurgó*, *Magyar-Almás*, *Bodajk*, *Ondód* vagy *Pusztavámos*, *Tordas* és *Soóskútra*.

Szóládon 1748-ban vétetett el a kálvinisták temploma és a r. katolikusok használatára átadatott, ugyanazon évben *Szárszón* és *Köcscsén* is a lutheránusoktól. 1749-ben vétetett el *Turban*, *Udvarhelyen*, *Torvajon*, *Bolháson*, *Böhönyén*, *Kapolyban* és *Bábonyban*. Az akatholikusok templomai teljesen leromboltattak: *Csepelyen*, *Büssüben*, *Orcziban*, *Ladon*. (284—286. l.)

Névszerint felemlíti a r. kath. egyházba áttért és általa megkeresztelt zsidókat, 1746 nov. 11. keresztelte *Farkas Jaka*-

bot Mártonra, valamint feleségét és öt fiúgyermekét, a zsidó áttértek összes száma 29-re megy. (287—288. l.) Utánna mindjárt egy szomorúan beszélő lap következik azon eretnek prédikátorokról, a kik bizonyára megtörve a sok szenvedés miatt, katolikussokká lettek. Egyedül Istennek kegyelméből — úgymond — a ki nem akarja a bűnösnek halálát, hanem inkább megtérését, hogy éljen, miután előbbeni tévedéseiket teljesen beismerték és tanításaikat esküvéssel megtagadták, a püspöki templomban kebelére ölelte őket. *Hubai Bálint*, ekkor a somogyvármegyei *Nemes-Déd* helység kálvinista prédikátora 1749 márcz. 29-én áttért, előbb különböző helyeken husz évig volt lelkész. Egy hónap mulva felesége és két fia, István és Pál is áttértek. 1748 febr. 18-án tért át *Bicskey György* a veszprémvármegyei *Barnag* helység prédikátora, különböző helyeken előbb kálvinista iskolamester volt 12 évig, 16 év óta pedig prédikátor, ennek felesége és leányai, jóllehet a püspök tartotta és ruházta őket, nem tértek át, de reményli, hogy ha Bicskey felesége megmarad is tévelygésében. leányai Sára és Zsuzsánna áttérnek. 1749 június 29-én tért át *Katona Jónás*, somogyvármegyei *hobolyi* lelkész, körülbelül 80 éves, ki különböző helyeken 57 évig volt prédikátor. 1750 szept. 13-án tért át *Szakmáry István* Paloznakon tartózkodó, helynelküli lelkész, a ki különböző helyeken 26 évig volt helyvét prédikátor. *Csoó István bodajki* lelkész 1751 október havában, életének vége körül áttért, a ki különböző helyeken 35 évig volt helyvét prédikátor. Ezekon kívül 1746 december 10-én tért át *Harmonia János köcsesei* lutheránus iskolamester, végül a folyó 1752. évi január 16-án *Katona István kajári* jegyző feleségével és négy gyermekével áttért. (289. l.) A püspöksége területén áttértek összes száma 2524. (296. l.) Az első jelentés 1752 márcz. 21-ről van keltezve, (301. l.) melytől noha csak öt év telt el a második jelentésig, de a magának érdemeket kereső és kintüntetést váró püspöknek, ismét volt elég dicsekedni valója, melyből csak azt említem fel, hogy midőn az újonnan épült (164), javított (103) templomokat kimutatja, ezeken kívül 50-et, mint az eretnekektől elfoglaltat tüntet ki, melyből itt csak azokat sorolom elő, a melyek az előbbiből kimaradtak, vagy később foglaltattak el. Ilyenek:

Vanyola 1751. *Geccsén* 1752. *Csicsóban* és *Udvariban* 1754-ben. *Ajka-Rendeken* 1752-ben, *Csepelyen* 1754-ben leromboltatott és a földdel egyenlővé tétetett a kálvinisták fából való imaháza, hasonlóképen *Görgetegen* 1756-ban foglaltatott el a kőből épült templom és ezen helyekről a lutherá-

nus és kálvinista prédikátorok kiűzettek. (323. l.) *Lovason és Arácson* 1754-ben, *Solyban* 1749-ben foglaltatott el a templom, a kálvinista prédikátorok mind a három helyről elűzettek. *Etyeken* 1723. (326. l.), *Látrányban* 1720-ban elvétellett a kálvinisták temploma, a prédikátor elűzetett. *Telekiből* a lelkész kiűzetett, az imaház leromboltatott 1745-ben. A *sárszói* templom 1746-ban vétetett el (328. l.) Hasonlóképen elfoglaltattak a kálvinistáktól a következő helységek templomai, melyekben a vallásgyakorlat megsemmisítettett, a lelkészek pedig kiűzettek: *Nagy-Bajomból* 1730-ban, *Csököly* 1717. *Tapsony* 1725. *Nagykorpád* 1744. *Szobb* 1746. *Hosszúfalú* 1729. *Inke* 1747, *Iháros* 1748. A lutheránusoktól *Felső-Dörgicsén* 1754-ben, *Alsó-Dörgicsén* 1756-ban, *Öcsön* 1756-ban; ez utóbbi helyről a lutheránus lelkész is elűzetett. (331. l.) A zalavármegyei *Háshágyon*, *Egyházas-Bükkön*, *Vaspör-ön* 1757-ben vették el a lutheránusok templomait s lelkészeiket elűzték. (333. l.)

A velin papíron díszkötésben megjelent könyv, melyből ezeket az adatokat összeszedtem, könyvárúsi úton nem kapható. Én is csak az illustris szerző megtisztelő figyelméből jutottam hozzá. De mivel az egyházunk történetére vonatkozó adatai rendkívül becsesek, helyénvalónak találtam, hogy azokkal e folyóirat olvasóit megismertessem.

Pápa.

Thury Etele,
theol. tanár.

T Á R C Z A.

MONNICA.

(Felolvasta szerző a Társaság soproni díszülésén.)

Semmit sem mellőzök, mi emlékemben él a te szolgálóleányod felől, ki megszült engemet testben, hogy e földi, de megszült lélekben is, hogy a mennyei világosságra szülessem.

Agoston Vallomásai 1. 8.¹

Csodás egy látvány Ágoston s az anyja.
Csodásabb dráma tán nem is vala;
Amazt ihlette a század fuvalma,
Emezt az irgalom egy sugara.
Istent keresni volt a század lelke,
Istent kerested óh te nagy, te szent;
Mohón kerested, szomjan elepedve,
Bejárta lelked a nagy végtelent.

¹ E jelige a lelkét, lényegét fejezi ki az Istent kereső és Istent megtaláló nagy szív vallomásainak, melyeket Ágoston a világirodalom egyik első rangú remekében hagyott ránk. E vallomások nyelve a latin stílus bámulatos gazdagságát tárja föl; s mégis csak töredezett beszéd az Úr színe előtt leborult nagy ember ajakán. Hugo Viktor gyönyörű kifejezése szerint, a szív roncsait ajánlja föl Istenének, tele az Ő fenéségével.

E gyönyörű költeményt szerző akaratából „a Budapesti Szemlé”-vel egyidejűleg, csak most közölhetjük, a társulati *Emlékkönyv*-be nem vehettük föl.

Szerk.

A déli napnak fénye, ragyogása
 Fölgyújtá ifjú véred lánghevét;
 A holdas éjnek csöndje, hallgatása
 Fölverte a végetlen érzetét.
 Ez édes élet minden pillanatja
 Az öröklétnek egy kis lánczszeme,
 Istent keresve, Istent láttad abba',
 De Monnica csak némán könnyeze.

Ő nem kereste Istent, megtalálta,
 Hitében Isten testbe' megjelent;
 Az életet kereste a halálba',
 Sejté, a váltság titka mit jelent.
 Fia lánglelkét látta háborogni,
 Érette önté könnyek záporát,
 Nem szűnt meg érte sűrűn fohászkodni,
 Önüdve árán válná meg fiát.

A földi perc, ha eltelt, bármi édes,
 Az öröklétet mohón elnyeli;
 A tele világ üres semmiség lesz,
 Ágoston lelke mélyen érezi.
 A test bilincset széttörve, bátran
 Szellemvilágnak legmélyére száll;
 Rejtélyeket megoldva a tudásban,
 Hivé, hogy bizton Istenre talál.

Magasztos látvány, mit föltárt előtte
 A tudás anyja, az Emlékezet.
 Mi földön, égen élt csak testet öltve.
 Mi vágyban, gondolatban létezett:
 Azt földidézi szellemerejével.
 Tudása szerze neki nagy nevet,
 Nem látja anyját gyermeteg hitével.
 De Monnica csak egyre könyezett.

A szellem mélyen tátongó üresség
Hitet, reményt elnyelve eltemet;
A büszke lélek hiába törekvék,
Hej Icarusnak hullámsirja lett;
Ágoston lelke megtör s esdve kéri
Az irgalom egy röpke sugarát . . .
Ekkor meglátja s átérezve érti
Az érte könnyet hullató anyát.

S forgatja hévvel, égő áhitattal
A Szentírást, lehat a mélyire,
Csodálva látja néma bámulattal,
Hogy testet ölt előtte az Ige;
Minden ígéret szent valóra mint vál,
Az élő hit csodákat mint művel;
Enyhet talál az örök Irgalomnál,
Mely ő neki a mennyet tárja fel.

Szeme nem látja fényét e világnak,
De lelke látja a mennyei fényt;
Füle nem hallja hangját semmi csábnaak,
Egy szózat zendül égi zeneként;
Egy hívó szózat csendül a szívében,
Istenbe olvad, Istent látja csak;
Mégfürdik lelke mennyek édenében,
S im anyja könnyei nem hullanak.

Már boldog ez, nagy útra készen, indul,
Mely sírhomályból örök üdvre visz.
Most fenn a mennyben szent fohászra buzdul,
Hálát rebeg, hogy fia hive hisz.
Együtt érinti a két lélek szárnya
Az üdvösségnek tündöklő honát:
Az egyik ott, a másik itt csodálja
Az angyaloknak égi táborát.

S most a fiú foglalja szent imába
 Anyjának érte hullott könnyeit ;
 Hogy megtaníta hinni, áldva áldja,
 És látja, a mint fentről rátekint.
 A mély homályból feltör égi fényre,
 Az út előtte tárva, nyitva áll,
 Ki dolgozott könnyvel, fohászszal érte,
 Jó Monnica, csupán csak te valál.

Nem, nem e földre születed őt csupán csak,
 Hogy itten élne földi életet ;
 Sirtál, zokogtál, hogy az üdv honának
 Szülhessed újra drága gyermeked'.
 Istent keresve, Istent megtaláltad.
 Minden anya szeresse így fiát . . .
 Könnny és fohász nem drága ár talán csak,
 Hitet ha kelt, mely örök üdvöt ad ?

Mert hát mit ér gazdagság, léha pompa,
 Mely beragyogja itten életedet,
 Hited sajkája, ha széttört, ha romba',
 S enyészet' árja mindent eltemet?
 A sziv világa, hidd el, szerte omlik,
 Sir ajtaján ha át nem tör a hit.
 Tudás légvára ködfoszlánra bomlik,
 Ha Istenedtől elvon, elszakít.

Hegedűs István.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Németországi egyházi szemle.

A német egyházpolitika ismét Canossa lejtőjére jutott. A császár és a pápa között legújabban létesült testvériesülés több annál, a mit a német protestantismus létérdekeivel összeegyeztetni lehetne. A német egyházpolitika túlságos tolerantiája Rómával szemben újból kihívta a prot. alattvalók érzékenységét s arra a pontra jutott, hogy nemzeti politikája teljesen Róma és a centrupárti ultramontanizmus szolgálatába lépett. Nézzük csak egyenként ennek legújabb jelenségeit.

Igy mindenekelőtt lázas izgatottságot keltett legújabban a német akadémiai ifjúság körében a Studt ministeriumában megtestesült közoktatásügyi politika. Mintha csak szándékosan el akarná fojtani az ifjúság kebeléből Schiller idealizmusát. Az akadémiai ifjúság ugyanis, s annak élén a jénai, állást foglalt a r. kath. egyesületek ellen s azok túlságos kihívó felekezetieskedő jellegében az akadémiai szabadság megszorítását látta. A jénai diákság ezekben az egyesületekben „a német nemzeti érzést mélyen sértő bajt“ látott és tiltakozott az egyetemi diákélet „e felekezeti couleurje“ s a centrupárt előiskolája ellen. Ebben a pápás szövetkezésben valami „diákellenes és közönséges elkülönődést“ látott. A kérdés a parlament elé is eljutott, a hol a centrupárti képviselők erősen védték a kath. jellegű egyetemi szövetkezést, a mi nyilvánvalóan igazolta, hogy itt a centrupárt machinációiról van szó a német r. kath. egyetemi diákság körében. A minister kétértelmű válasza nem elégítette ki az akad. ifjúságot, mely aztán az eisenachi általános német diákgyűlésen foglalt állást „a tanuló ifjúság felekezeti elkülönítése ellen“. Mint nálunk Magyarországon, úgy Németországban is az érettségi vizsgát tett ifjúság Máriakongregációs eszmékkel szaturálva megyen az egyetemekre, a hol

aztán folytatja ezeket a pápás dolgokat a maga egyesületeiben és szövetkezeteiben. Erélyesen állást foglalt e pápás dolgokkal szemben a göttingai egyetemi tanács is, mely óva intett attól, „hogy egyetemeink a centrumpárt uralma s általában politikai szolgaság alá jussanak.“ „Ídegen test a pápás egyesület az akadémiai élet körében.“ Az „Evang. Bund“ akad. fiókegyletei egy külön emlékiratban tiltakoztak az ultramontanizmus ama törekvései ellen, a melyek „a felekezeti szakadást viszik bele a német közoktatásügy egész szervezetébe, „és meghiúsítják a felsőbb oktatás egységes állami felügyeletét.“

Németországon már odáig jutott a dolog, hogy p. o. egy metzi főiskolai tanárt a pápás felügyelet felelősségre vont azért, mivel történeti előadásaiban kételkedni merészelt Péter apostolnak római tartózkodásában és püspökségében. A paderborni Schöningh-féle irodalmi vállalat egy „jó katolikus Schiller-kiadásról“ gondoskodott § gömbamódra nő a kath. klasszikus irodalom. Képzeljük el most már azt a helyzetet, ha nálunk is, a mire van elég hajlandóság, egy jó kath. Petöfi-, Arany és Tompa-kiadásról fognak gondoskodni!

Ilyen viszonyok és körülmények közt igen nehéz Németországban a nemzetiebb izü és szabad tudományosabb jellegű reformkatholicizmus ügye, a mely helyenként erélyesen küzd a sajtóban és az irodalomban Róma szolgasága ellen. Így a müncheni Krauss-társaság a keresztyéniség mélyebb és szabadabb felfogását s a vallási és kulturális haladás mévét szolgálja. Továbbá *Merkle*, a nagyhirü würzburgi egyháztörténettanár és író „reformáció-történeti vitairataiban“ leplezte az exjezsuita Berlichingen Lutherről szóló szennyiratait s kimutatta, hogy nála és Denifle műveiben könnyelmü hamisításokkal és tudományellenes módszerrel van dolgunk. Mi több, műveiben hangoztatta „az akad. szabadságot, mint a német főiskolák legdrágább kincsét“ és sürgette a zöld csütörtökön felolvastatni szokott „In coena Domini“ cz. bullának és hozzá hasonló római intézményeknek teljes érvényen kívüü való helyezését. Helyesen jegyezte meg azonban, hogy „ezzel nagyon is késnek Rómában!“ Föllépésének eredménye az lett, hogy a würzburgi püspök maga elé idézte s a németországi és osztrák pápás sajtó hevesen megtámadta.

Merkle szellemi rokona *Spahn*, az ismert nevü strassburgi történetiró, ki Denifle Lutherátának szándékos hamisításait leplezte le s benne „modern eklektikus korunk méltó gyermekét“ látta. Sőt odáig ment a maga birálati fejtegetéseiben, hogy a germán közép-európai vallási élet kath. és

prot. elemében két egyenjogú faktort s oly kettős vallási meggyőződést látott, „mely a maga legmélyebb lényegében teljesen kiegészíti egymást és a keresztyén élet két egyenrangú életnyilvánulásával azonos.“ Hogy a dogmatikai korlátoknak ez a szabadabb tudományos áttörése nem tetszik az ultramontán sajtónak, nem szorul bővebb magyarázatra.

De magában Rómában is egy szabadabb tudományos szellem fuvalata észlelhető. Egy *Duchesne* és *Houtin*, mint liberális theologus hangoztatja, hogy „a bibliai ismeret terén soká meg nem maradhatunk az özönvíz előtti theol. állásponton,“ a mi élénken emlékeztet a nagy *Döllinger* ama gyönyörű kijelentésére, a mely szerint „a biblia alapos ismeretét a prot. írásmagyarázati theológiának köszönhetjük.“ Sőt azt is olvassuk, hogy a római „bibliai tudós társaság“ munkálatain „bizonyos szabadabb felfogás“ vonul végig és még maga a pápa is kijelentette, hogy I. János 5. 7. v. hitelességét nem vallhatjuk.

A római theologia dogmás szolgarendszerével azonban ezek a szabadabb tudományos mozgolódások soká össze nem egyeztethetők, mert ez a theologia, mint azt gyakrabban mondtuk, egy haladásra és fejlődésre képtelen tömjénfüstöz és szentelt vizes „corpus mortuum,“ a hol a dogma öli meg a szabad tudományos kutatást. Ez a theologia akadályozza a reformkatholicismus hódítását és bénítja meg a haladás elvét a katholicizismusban. És ebben szekundál neki az a porosz kultuszministerium, mely a formai paritás elvét követve, a politikai-ultramontán jellegű katholicismus felekezeti veleitását támogatja s így a kath. lakosságot elzárja a modern kultura művelődése világától. Az ilyen törekvések két részre szaggatják a német birodalom lakosságát s akadályozzák az egységes német nemzeti haladást és fejlődést a tudomány, az irodalom s az élet terén egyaránt. Jó volna, ha a német egyházpolitika ez eminens veszélylyel szemben nagyobb figyelmet és érdeklődést tanusítana s végrevalahára már szakítana nagy áldozatokba került canossai útjával. Ilyen eminens veszélyt foglal magában a centrupárt ismeretes türelmi javaslata is, a melyről a német ev. zsinatok szabad egyesülete találóan jegyezte meg, hogy a centrupárt törekvése a tolerancia köpönyege alatt nem kevesebbet czélöz, mint a legfelsőbb állami egyház és iskolafelügyeletnek teljes megszüntetését, a rendek és szerzetek szabad beözönlését s ezzel kerülő úton Németország teljes klerikalizálását. Azért hát „videant consules.“

De szóljon a német centrupárt politikai pártállásáról

és társadalmi elhelyezkedéséről maga *Hertling* báró, ez az ismert nevű kath. tudós és strassburgi theol. tanár és író. Keletkezését a Poroszországban és a Német birodalomban lejátszódott szerencsétlen kulturharcznak köszöni, a melylyel szemben a kereskedőkből és iparüzőkből, feudális nagybirtokosokból és földművelő gazdákból, kézművesekből és tudós férfiakból álló s a különféle német törzseket egyesítő centrupárt kezdettől fogva összes szociálpolitikai intézkedéseivel a klerikalizmus szellemében protestánsellenes irányban szociális gondolkozásra nevelte tagjait és mindenkorra kizártá azt a lehetőséget, hogy valami bourgeois-párttá zsugorodjék össze. Lényegében politikai, de céljaiban vallásos egyházi párt, a melynek fentartására maig is vallási, sőt egyházi tényezők vannak a legnagyobb befolyással. Másrészt azonban meg van győződve arról, hogy vallásos és egyházi érdekeket csak úgy szolgálhat sikerrel a jelenkori német közéletben, ha politikai jellegét szorosan megtartja. S a politikai és vallásos egyházi gondolatok eme összezavarásában és energikus képviselésében rejlik az ő eminens veszedelme a német birodalomra és protestantizmusra nézve. A föderatív eszme, a szociális gondolat, a gazdasági érdek s a vallási és tudományos élet klerikalizálása az ő erejének és hathatós befolyásának a titka, a melynek a mi néppártunk csak gyenge és szánalmas árnyalata. Veszedelmét *Hoensbroech* gróf a szociáldemokráciánál is nagyobbának mondja.

Sajátságos, hogy ez a legújabb diadalaitól ittas német centrupárti ultramontanizmus miben töri a fejét! Azt olvasom, hogy Róma valópontra jutott s a vatikáni politika radikális fordulatot vett Németországgal szemben. A centrupárt műve az, hogy ma a pápai kuria köreiben a prot. germán-szász népekben keresik a jövő egyházpolitikájuk működési körét a kath. francia-román népekkel szemben, a kiknél tudvalevőleg Róma napjainkban csődbe jutott. Már XIII. Leó pápa rokonszenvezett a germán népekkel s legnagyobb vívmányait a berlini Canossába indult politika útján a Német birodalomban érte el. Már is hangoztatják a kúriánál, hogy a román népek leélték magukat. Olasz-, Spanyol- és Franciaország drágakövekkel kirakott szobrai mögött igen sok a vallási közöny, Franciaország radikális politikája az egyházra felette kellemetlen stb. Így hát a német népekre kell kivetni a hálót, s „át kell tenni az egyház velejét és súlypontját az angolszász fajba.“ Ez pedig könnyen lehetséges, ha Róma számol „a német nép vallásos komolyságával s a német theologia tudományos kritikai követelményeivel.“ Nö-

veli a pápaság e legújabb haditervét a német egyházpolitika romantikája s a római propagandáról való teljes tájékozatlansága, mely napjainkban új meg új győzelmeket arat Rómának Németországban. Már is hangoztatják, hogy a Hohenzollern-háznak a katolicizmusra való áttérése esetén a legújabbban fölavatott remek stíli, de minden ízében protestáns-ellenes berlini dóm-templom lehetne a drezdai udvari templommal együtt a német katolicizmus metropolisa, sőt már arról is álmodoznak, hogy a teljesen prot. porosz egyetemeket, ú. m. a kielit, halle-wittenbergit, königsbergit és göttingait a közel jövőben kath. theol. fakultásokkal kell ellátni. Hogy ezzel az erős ultramontán hálóval szemben nehéz lesz a német protestantismus küzdelme s a Rómával folyton kaczerkódó német birodalmi egyházpolitika csaknem tehetetlen, arról naponként meggyőződhetik az, a ki figyelemmel kíséri a legújabb német egyházpolitikai fejleményeket. A cenzurpárti „Germania“ és a „Köln. Volkszeitung“ nyíltan hirdetik Németország rekatholizálásának genialis módon kieszelt legújabb haditervét, a melynek súlyát mi Magyarországon is zavaros politikai viszonyaink között sajnosan érezzük.

Még sajtóságosabb az, hogy a jövőnek ilyen kilátásai daczára akadnak prot. tudósok Németországban, a kik a mai felekezeti tanellentéteken át a katolicizmus és a protestantismus magasabb egységéről álmodoznak. Így *Delbrück* és még nagyobb nyomatékkkal *Bonus* a „Preuss. Jahrbücher“ hasábjain azt fejtegette, hogy össze kellene egyeztetnünk a prot. igazságérzetet a kath. kultuszszal, a prot. tudományosságot a kath. szociális jellegű kulturával s a prot. kritikát a kath. elmélyedéssel. Úgy látszik, ezeknek a tudósoknak álma nem ismeri a Kath. Staatslexikont, a mely a kath. tekintélynek közvetlen hatalmát hirdeti az állami fölött, s nem ismeri a Syllabus és a vatikáni dogma türelmetlen, fanatikus s minden ízében protestáns- és államellenes ama elveit, a melyek lehetetlenné teszik a római katolicizmusnak nemzeti és szociális irányban való fejlődését s protestantismussal való békés és egyetértő munkásságát. Az ilyen tudós egyesítési tervezekkel csak egyengetjük az evangélium kárára az ultramontanismus útját.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Alexander és Bánóczy: Filozófiai Írók Tára. Ezt az értékes tudományos gyűjteményt *Alexander* Bernát és *Bánóczy* József szerkesztik és a Magyar T. Akadémia támogatásával a Franklin-társulat adja ki. A vállalat eddig megjelent 19 kötete tényleges bizonyág a mellett, hogy negyedszázados pályafutása alatt teljesen beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A vállalat legtöbb kötete, pl. a Descartes, Schopenhauer, Hume, Bacon, Kant, Platon, Spinoza-kötet, belső tartalma által hódított tért s „ez a siker eléggé megegyezik azt az okatlan mondást, hogy a magyar szellem nem termelt filozófiára, hogy gyakorlati és pozitív érzékével elutasítja magától a filozófiai spekuláció műveit. Nem. Ebből csak annyi igaz, hogy a magyar szellem nem türi a homályosságot, hogy biztos tapintattal elutasítja magától azoknak a műveit, a kik maguk is másod-, harmadkézből merítvén tudományukat, nem valók arra, hogy mások tanítására vállalkozzanak“. A Filozófiai Írók Tára valószínűleg azért hódított nagyobb tért a magyar irodalomban, mert első sorban a filozófiai irodalom remekeit boesátja közre, főképp azokat, melyek formájukkal is kiválnak, és így a közönséget alkalmas módon bevezethetik a filozófia tanulmányozásába; azután oly áttekintő, történeti műveket ad ki, melyek a remekírók megértését megkönnyítik. Annyi bizonyos, hogy filozófiai irodalmunknak legújabbban tapasztalható föllendülésében ennek a kiadványsorozatnak is része van, s hogy a filozófiai gondolkodás forrásaihoz már is több magyar elmét elvezetett. Noha gyakorlati érdek nem növelte a sorozat kelendőségét, mégis annyira népszerűvé vált a gyűjtemény, hogy egyes kötetek már nem kaphatók a könyvpiacon s újabb kiadást kellett belőlük rendezni.

Most egyszere három kötete jelent meg a gyűjteménynek, mind a három elfogyott köteteknek *második* javított és bővített *kiadása*.

Az első kötet (a gyűjteménynek is 1-ső darabja) a *Descartes* kötet, a melyet *Alexander Bernát* fordított és látott el jegyzetekkel. Az Értekezésen és Elmélkedéseken kívül Descartes főművének, a *Filozófia elveinek* első részét tartalmazza ez a kötet, ez utóbbit most első ízben. Ára a 276 lapra terjedő kötetnek füzve 4 kor.

A második kötet a sorozat harmadik darabja, mely *Hume: Vizsgálódás az emberi értelemről* cz. híres művét tartalmazza. Ezt is *Alexander Bernát* fordította és látta el magyarázó jegyzetekkel. A kissé nehézkes fordítás simább lett e második kiadásban és természetesen bővültek a jegyzetek és az irodalom. A 208 sűrűen nyomott lapra terjedő kötet ára 3 K 20 f.

A harmadik beküldött kötet a Filoz. Írók Társának negyedik kötete, melyben *Taine: Franciaország klasszikus filozófusai a XIX-dik században* című munkája olvasható *Péterfy Jenő* gyönyörű fordításában. Az új kiadás elé *Alexander Bernát* irt tartalmas előszót, a mely kiváló tanulmány *Péterfy Jenőről*, a korán elhunyt filozófusról. A 240 lapos kötet ára füzve 3 K 50 f.

A csinos kiállítású gyűjtemény kötetei kaphatók a kiadó Franklin-társulatnál, melynek erre a filozófiai kiadványsorozatára felhívjuk az olvasó közönség figyelmét.

A M. P. I. T. 1905. évi kiadványai mind pontosan megjelentek és a maga idejében megküldettek a Társulat tagjainak, kinek a mi az illetménye. Társulatunk kiadványairól a társulat eme folyóiratában csak röviden és ismertetőleg emlékezhetünk meg.

A tudományos könyvsorozat 1905. évi kötete, *Szöts Farkas* szerkesztésében: *Zwingli: Commentarius*, vagy az igaz és hamis vallás magyarázata. E hatalmas reformátori iratot *dr. Tüdös István* és *dr. Pruzsinszky Pál* fordították s eléggé magyarosan és világosan adják vissza *Zwingli* rendkívül tömör és nem egyszer szaggatott írásmódját. A kötetben *Zwingli* a vallás, az Isten, az ember, a keresztyén vallás, az evangéliom, a bűnbánat, a törvény, a bűn, a Szentlélek elleni bűn, a kulcsok, az egyház, a szentségek, a házasság, a keresztség, az Úrvacsora, a gyónás, a többi szentségek, a fogadalmak, a szentek segítségül hívása, az érdem, az imádság, a tisztítótűz, a felsőbbség, a botrány, a szobrok és a képek kérdéseit tárgyalja a bibliai igaz vallás és a nem bibliai hamis vallás szempontjából. Magyarázata éles, mint a kard; igaz, mint az írás, melyből az érveit veszi és megnyugtató, mint az igaz hit, a melyre tanít. *Luther* főmunkája és *Kálvin* keresztyén vallása mellett a *Commentarius* is kiválóan alkalmas munka arra, hogy a jelenkor fiait a reformáció szellemébe bevezesse s abban megerősítse. A 308 lapra terjedő munka ára füzve csak 4 korona.

Az *Egyháztörténeti Adattár* 4-dik évfolyama *Stromp* László szerkesztésében szintén 1905. évi könyvilletmény. Tartalma: Ráday Pálhoz küldött levelek egyházi és iskolai ügyekben. Közli *Földváry* László (1—41. l.). A túróczi megyei protestánsok panaszai Révai F. ellen. Közli *Hörk* József. Pathay István és Kanizsay Pálfi János levelezése (1607—1636). Közli *Thúry* Etele. Dunántúli ág. h. ev. egyházak összeírása 1661-ből. Közli *Thúry* Etele. Adalékok a szepességi ellenreformáció történetéhez. Közli *Wéber* Samu. Az 1666. évi kisszebeni püspökválasztó zsinat tagjai. Közli *Wéber* Samu. A nógrádi ev. esperesség Balassovics-féle protokoltuma. Közli *Okolicsányi* József. A maskovai ev. egyház levéltárából. Közli *Okolicsányi* József. Comenius irata Rákóczy Zsigmondhoz. Közli *Kvacsala* János. Comenius irata II. Rákóczy Györgyhez. Közli *Kvacsala* János. Bél Mátyás levelei Kerman Dániel püspökhöz (1722—1724). Pozsony város tisztújító közgyűléseinek jegyzőkönyvei (1687—1692). Közli *Schrödl* József. Eperjesi és tótprónai zsinat 1669-ben. Közli *Zoványi* Jenő. Terjedelme 218 lap, ára füzve 3 korona.

A *Házi Kincstár* 1905. évi kötete: *Raffay* Sándor: *Jézus példázatai* című bibliamagyarító könyve. A népszerűen írott, gyakorlati irányú munka Jézusnak az Istenországa alapvetéséről, az Istenországa szelleméről és az Istenországa teljességéről szóló következő 24 példázatát magyarázza. A magvetés, a konkoly, a vetés felnövése, a mustármag, a kovász, a rejtett kincs, a drágagyöngy, a háló, az elveszett juh, az elgurult drakma, a megtérő bűnös fogadása, az adós, a könnyörtülő szamaritánus, a kérő barát, az apa és fia, az özvegy és a bíró, a farizeus és a vámos imádkozása, az oktalan gazdag, a sáfár, a gazdag és Lázár, a meddő fügefá; a napszámosok, a két fiú, a vinczellérek, a királyi lakoma, a tiz szűz, a talentumok, a minák. Tudvalevő, hogy minden evangyéliumi példázat megannyi tüköre a Jézus lelki világának, a róluk szóló magyarázatok tehát a Jézus valláserkölesi tudományának, az evangyéliomnak eszmei föltárása. A szépen írott könyv nagyon becses kalauz a biblia megértéséhez és megkedveltetéséhez, a melynek nemcsak a biblia-magyarító lelkész, hanem minden értelmes bibliaolvasó nagy hasznát veszi. A rendkívül izléses kiállítású, 19 ives könyv ára csinos aranyos kötésben csak 2 korona.

Ugyancsak a *Házi Kincstár* 1904. évi köteteként a folyó év közepén jelent meg *Kenessey* Béla: *Női jellemképek* cz. munkája, mely az egyetemes evangyéliomi keresztyénség legkiválóbb női jellemképeit mutatja be, tanulságul, például és lelkesítőül a jelen nemzedéknek. A bemutatott 29 kiváló keresztyén nő mindenike ama kiválasztottak közül való, a kik szent vallásukért szóval és tettel munkálkodni, szeretettel és önfeláldozással vértanúságot szenvedni is képesek voltak. Cotta Orsolya, Bora Katalin, Reinhard

Anna, De Bures Idelette, Knox Marjoria és Erzsébet, Valois Margit és d'Albret Johanna, Renata ferrarai hercegnő, Coligny Lujza, Grumbach Argula, Morata Fulvia Olympia, Askew Anna, Gray Johanna, Andreä Mária, Lujza Henrietta, Sturm Beata, Egede Gertrud, Erdmuthé Dorothea, Erzsébet, Lujza porosz királyné, Perthes Karolina, Schlatter Anna, Frey Erzsébet, Sieveking Amália, Zeller Zsófia, Fliedner Karolina, Stolberg Anna, Escher Matild, Wildermuth Ottilia, Gundert Júlia: ezeknek a kiváló keresztyén nőknek érdekes és vonzó jellemképeit festi meg a kiváló szerző. Nagy és nemes példák, kiváló női jellemek választékos és változatos arcképesarnoka ez a szépen írott könyv, a melynek alakjaiban a keresztyén hit és szeretet a maga közvetlenségében, élő egyéniségekben jelenik meg, hogy felemeljen, nemesítsen és termékenyítsen. A *Női jellemképek* emez első kötetében mind a külföldi kiváló keresztyén nők jellemképeit ismerteti a szerző; a magyar keresztyén női jellemképeket egy újabb kötet fogja ismertetni. — A 21 íves könyvnek csinos arany-kötésben csak 2 korona az ára.

A *Koszorú* 1905. évi sorozatában a következő tíz új füzet jelent meg. *Régi dicsőségünk*, történeti rajz, melyben Sz. Kiss Károly a Bocskai és Bethlen Gábor koráról fest megrakadó képet. *Péter apostol* népies életrajz *Raffay* Sándor élénk tollából. *A ketszeresen száműzött*, tanulságos történeti elbeszélés *Kovács* Zsigmondtól. *Kálvin János* népies életrajza *Budai* Jánostól. *A bereszei lelkeszi* eszméltető életkép a jelen korból, melyben azt írja le *Kerék* Tatay Endre, hogy egy lelkesz lángoló hitbuzgósága és fáradhatatlan tevékenysége miként állít lábra egy erdélyrészi pusztaulánknak indult gyülekezetet. Az *Imádkozzál és dolgozzál* cz. rajzban *P. Tóth* János fest vonzó képet egy kegyes és munkás polgárember életéről. A *Hárfahangok* cz. füzet *Sántha* Károlytól közöl szép vallásos, családias és hazafias költeményeket. A következő (118.) füzetben *Vargha* László zengzetes költeményben éneklie meg a reformáció eszméit és áldásos hatásait. *El ne hagyd a hazát*: két kisebb elbeszélés a kivándorlás ellen, egyik *Löcsei* Emmától, másik *Király* Bélától. A 120-dik füzet, *Imádság nélkül*, a vallástalanság veszedelmét feltűntető építő elbeszélés *Orth* Ambrusné tollából. A *Koszorú* minden egyes füzetének ára 8 fillér.

Ezekre a kiadványokra különösen föl hívjuk olvasóink figyelmét, kérjük azoknak szorgalmas terjesztését. A *Házi Kincstár* kötetei művelt közönségnek is rendkívüli tanulságos olvasmányok; a *Koszorú* füzeteit a kevésbbé iskolázott olvasók is lelki haszonnal olvashatják.

Mindezek a társulati kiadványok megrendelhetők Hornyánszky Viktor könyvkereskedésében Budapesten. (V., Akadémia-u. 4. sz.)

A mi osztályrésziünk. A nagybányai ág. h. ev. egyház története. Írta Révész János ág. h. ev. lelkész. Nagybánya, 1905. Nánásv István nyomása. 145 lap, ára 2 korona.

Dicséretre méltó az a törekvés, mely legújabbán a két evangélikus egyház lelkészeinél tapasztalható. Sorban irogatják meg és adogatják ki gyülekezetük történetét. Az ily egyházközségi monográfiák kedves emlék az illető gyülekezet tagjainak és becses adalék a magyar protestantizmus történetéhez. Mert kétségtelen tény, hogy a hazai protestantizmus történetét kimerítően és méltólag csak akkor lehet megírni, a mikor az egyes gyülekezetek és a nevezetesebb családok történetének monografiai megírásával nagyjában készen leszünk. Ebből a szempontból mind az egyszerű adatgyűjtés, mind az adatok monografikus feldolgozása méltánylásra méltó munka az egyháztörténeti irodalomban.

A nagybányai ág. h. evang. egyház kézalatti monográfiáját már csak ebből a szempontból is rokonszenves érdeklődéssel lapozgattam át. Még több elismeréssel adózom írójának, midőn a nagybányai gyülekezet viszontagságos multjának leírásával meggyőzött arról, hogy egyháza bőven kivette osztályrészét a küzdelemből, a szenvedésből és áldozatokból. Helyesen mondja szerző, hogy „a szabadságért való lelkes, önfeláldozó küzdelme egy maroknyi népnek; örökös tiltakozás nemcsak szóval, de áldozatokban, följegyzésre méltó cselekedetekben a lelkiismereti kényszer súlyos lidércnyomása ellen, tehát igazi protestáns élethalálharcz: ez a jelleme a nagybányai ev. egyház történetének“.

A nagybányai egyház eredete visszanyulik a reformáció őskorába s egyike a tiszai egyházkerület legrégebb gyülekezeteinek. Három és fél századnak eseményekben gazdag, tanulságos multján épült föl a jelenben szórványokra tagolt igénytelen missziói egyház. Megalakulása Kopácsi István idejére esik, a XVI. század közepén: virágzása és emelkedése egy századig folytonos; de a XVII. század utolsó negyedében országszerte elhatalmasodott ellenreformáció a nagybányai ev. egyházat 1675-ben karhatalommal összetörte, templomát elfoglalta, híveit szétszórta s egy egész századig folytonosan zaklatta az evangélikus keresztyéneket. Csak a II. József türelmi rendelete után tudtak, úgy a hogy, ismét gyülekezteté összeverődni a megsanyargatott ev. protestánsok. Azóta lassan bár, de fokozatosan erősödik, fejlődik a nagybányai egyház s a szorgalmas szerző gondos szeretettel szedte össze és beszéli el a megújhódás apró, de tanulságos adatait, a melyek arról tanuskodnak, hogy ez a kicsiny egyház mindig nagy volt az evangéliumhoz való hűségben és csodálatosan szívós a kitartásban.

A könyv kiállítása csinos, nyomása tiszta.

b) Külföldi irodalom.

Ferdinand Brunetière. Histoire de la littérature française classique (1515—1830). Tome premier: De Marot à Montagne (1515—1595). Première partie: Le mouvement de la Renaissance. Paris, librairie Ch. Delagrave, 1904. p. 232 in-8°. Ára 250 frank.

Brunetière Ferdinánd, a francia Akadémia tagja, az École Normale Supérieure (tanárképző-intézet) tanára, a legtekintélyesebb francia folyóirat: a *Revue des deux Mondes* szerkesztője, ez idő szerint a francia irodalomtörténet legelső képviselője, az irodalmi areopág legfőbb bírása Franciaországban. Egyre-másra jelennek meg irodalmi és kritikai tanulmányai, a melyek újszerű, gyakran paradox felfogásukkal nemcsak szűkebb hazájukban, hanem az egész művelt világon élénk figyelem tárgyai. Brunetière általában az akadémiai irányzat képviselője; kissé konzervatív és pápistás szellemű; sokan fognak még emlékezni reá, hogy 10 évvel ezelőtt nagy hangon hirdette a *tudomány csődjét*, a mi ellen akkor nem kisebb ember, mint Berthelot, a világhírű chemikus szállott sikra. Előadása tartalmas, de száraz, hideg; hiányzik belőle Taine minden elevensége, varázsa, kedvessége.

Egy ily előkelő író és kritikus műve már magában véve is méltó a figyelemre, még inkább, ha — mint a jelen esetben — a francia irodalom oly alakjait ismerteti, tárgyalja, a kik minket közelebből is érdekelnek. Főntczimzett műve egy nagyobb terjedelmű, a francia irodalom klaszszikus korát (1515—1830) tárgyaló irodalomtörténet I. kötetének 1. része, s mint ilyen a francia renaissance mozgalmaival, íróival foglalkozik. Ámde, mint tudjuk, e korba, a XVI. század első felébe tartozik Marot Kelemen és Kálvin János is, s így természetesen ők is előkelő szerepet foglalnak el művében.

I. *Marot Kelemen* úgy ismeretes előttünk, mint az Énekes-könyvünkben foglalt Zsoltárok egy részének (M. K.) fordítója és versbeszédője; a *Zoványi*-féle „Theologiai Ismeretek Tára“ mit sem szól róla, a *Pallas-Lexikon* (egy névtelen — talán Balogh Ferencz tollából származó — cikkben) életpályáját ismertetvén, megemlékezik költői működéséről is, ilyenformán: „Számos dalt, balladát, elégiát, epigrammot és alkalmi költeményt írt, de legjobbak mindenesetre zsoltárfordításai, a

melyeket Franciaországban Goudimel és Bourgeois melódiáira énekeltek“. A Meyer-féle német Lexikon már közelebb jár az igazsághoz, midőn azt mondja: „50 zsoltárja, a melyeket Goudimel zenésített meg, s a melyek valamennyien átmentek a reformátusok énekeskönyveibe, nehézkesek és erőtlenek. Főérdeme chansonjaiban, rondeauiban, balladáiban, sonettjeiben és különösen epigrammaiban áll, a melyeket könnyedség, csipősség és szellemes enyelgés jellemez“. Brunetiére jobbára szintén így ítéli meg Marot irodalmi munkásságát.

Marot (1495—1544) Navarrai Margit, majd I. Ferencz francia király komornyikja, élvezet-hajhászó, könnyű erkölcsű férfiú volt. Költői műveiben előbb a régieket utánozta, sok affektáltsággal, az allegória kedvelésével; szerelmi költeményeiből hiányzik minden báj, szépség, szenvedély. Legkiválóbb költői alkotásai epigrammái és epistolái. Epigrammái, a melyek csaknem mindig szellemesek és csipősek, nagyon gyakran trágarak és érdes nyelvűek; epistoláiban (mintegy 60 maradt fenn) teljesen emancipálja magát első mesterei gyámsága alól; sehol nem nyilvánul meg annyira igazi egyénisége, mint ezekben, itt teljesen önmagát adja. Marot azon könnyed, szeretetreméltó természetek közé tartozik, a kik semmit se vesznek túlságosan komolyan, mindentől könnyen elszakadnak; így aztán költészetében sincs semmi mélység, semmi bensőség. Költeményei szellemes de felületes dolgok; szellem, malícia s világoosság van bennök, semmi egyéb.

Szinte csodálkozni lehet, hogy ily könnyed természettel s az udvari élet szórakozásai közt feltámadt benne a gondolat, hogy *Dávid 50 zsoltárját* lefordítsa s ráért annak megvalósítására, — bár igaz, hogy hébe-korba már korábban is irt egy-egy jámbor költeményt, a melyek komolysága erős ellentétben áll jellemével és életmódjával. Hogy Marot a protestantismus híve volt-e, az Brunetiére szerint nem egészen bizonyos. Igaz ugyan, hogy erősen megtámadta a papokat s első sorban a Sorbonne tagjait, de hiszen ezt Erasmus is megtette előtte, anélkül, hogy az egyházzal szakított volna; az sem elég bizonyíték, hogy többször volt eretnekséggel vádolva, s csak a király személyes közbenjárására kerülhette ki a máglyát, mert az ő természetes meggondolatlansága, szabadszájúsága, szabados életmódja nem egyszer sodorhatta őt veszedelmes helyzetbe, anélkül, hogy azért az újítók közé kellene őt sorolnunk. A zsoltárok fordítására egyébként I. Ferencz buzdította őt 1531 körül s az első kísérletek 1533-ban jelentek meg abból. Végül a zsoltárok feleséges költészete is csábíthatta a költőt, anélkül, hogy abban a vallásnak a legkisebb része lett volna, s Marot épp úgy igyekezett őket versekbe szedni, mint kevéssel azelőtt Ovidius „Átváltozásai“-nak 2 könyvét. Némelyek, Marot prot. voltának bizonyítására, hivatkoznak más darabjaira is, a melyekben állítólag a hit által való megigazulás s a cselekedetek elvetése foglaltatik, de ezzel szemben viszont Brunetiére idézi oly költeményét, a mely kath. hite mellett tesz bizonyosságot.

De még ha protestáns lett volna is Marot, hite nem nagyon segítette őt elő vállalkozásában, mert zsoltárfordítása szörnyen prózai, s még ha számba vesszük is a nehézségeket, a melyekkel küzdenie kellett, azt, hogy az ő vidámsága, könnyed stílusa mily ellentétben állt a héber szöveg merevségével, — fordítását akkor is nem-sikerültnek kell nyilvánítanunk. Ha zsoltárait olvassuk, nem hiszszük, hogy azokat költő csinálta; azok, ha hozzájárulnak is valamivel munkásságának megismeréséhez, mivel sem emelik dicsőségét. Marot igazában csak szellemes prózáíró, a ki rimekkel látta el prózáját, s érdemei: világosság, természetesség, könnyedség — mind prózáírói érdemek.

II. A mi *Kálvin* méltatását illeti, azt nem szükséges bővebben ismertetnem, miután annak, midőn a *Revue des deux Mondes*-ban először tanulmány alakjában megjelent, bő kivonatát adtam e folyóirat 1900. évi folyamában (642—650. l.). Itt csupán egynéhány megjegyzést akarok Brunetiére méltatásához fűzni.

Brunetiére szerint *Kálvin* műve, a *Kálvin* rendszere az ő rideg-ségével, szigorúságával nem illet össze a francia géniuszszal; a francziák könnyed szelleme, fejlett szociális érzéke, irodalmi izlése nem tudott megbarátkozni a *Kálvin* reformációjával. Meglehet! ám ha a francia szellem, az elősorolt okokból, nem fogadta be a *Kálvin* ref. vallását, mi szükség volt akkor a Bertalan-éjre? mi szükség volt a nantesi edictum visszavonására s 200.000 szorgalmas, művelt, derék prot. család kiüzésére? mi szükség volt még a XVIII. század derekán is a máglyára és kerékbe-törésre? Ez eszközök alkalmazása éppen azt mutatja, hogy nagyon is szívesen befogadták Franciaország legkiválóbb polgárai a ref. vallást, nagyon is szívesen meghajoltak az előtt. S ha a protestantismust ki nem irtják Franciaországból, ez az ország meg lett volna kimélve az utóbbi évtizedek mindazon izgalmaitól, a melyeket a klerikalizmussal vívott élethalál-harc támasztott.

Vádolja Brunetiére *Kálvin*t individualismusáért, azért, hogy a vallást szociális intézményből személyes ügygétette; szerinte ez visszatevett az erős szociális érzékű francziáknak. Álljuk a vádat; igenis, ebben áll a mi erősségünk! Azt tartjuk, hogy a vallás minden embernek személyes ügye Istennel s abba semmi földi hatalomnak nincs beleszólása; az én üdvömről nem a pap, püspök vagy pápa gondoskodik, hanem azt csak magam vívhatom ki, azért egymagam vagyok felelős. S ez a magárahagyatottság, ez a súlyos felelősségi érzet, a melylyel mindnyájan tartozunk Isten előtt, teszi hitben, jellemben, munkában erősekké a protestánsokat, az egyes embereket épp úgy, mint a nemzeteket, — s ez az oka, ha Franciaország a prot. germán nemzetekkel szemben, mint sokan állítják, visszaesést mutat, a határozottan elgyöngült, anyagi és morális erejüket veszített spanyolokról és olaszokról nem is szólva. A nagyon is könnyívérű s jelszavak után induló, a katholicismus elvesztése után minden vallásos tartaléktól megfosztott francziáknak bizony

nagyon javukra válnék az egyéniségnek az az erős kifejtése, önmagára való állítása, a melyre a prot. vallás utalja hiveit.

Megróvja szerzőnk Kálvint szertelen zsarnokságáért, a melylyel Genfben minden szabad véleménynyilvánítást elnyomott, pedig jól tudhatja, hogyha ez nem történik, a reformáció ezer meg ezer darabra széthasadozik s elveszti mindazt a jótékony hatását, a melyet így az emberiségre gyakorolt. Bizonyos vagyok benne, hogy a mint most gúnyosan genfi pápának nevezi Kálvint, akkor az volna a kifogása, hogy az olyan egyház, a melyben se tekintély, se egységes tanrendszer, se rend nincs, magában hordja a felbomlás csiráit s anarchikus tendenciáival nem illik bele az állami életbe. Érdekes különben, hogy az a Brunetiére róvja meg Kálvint a libertinusok megfélemezéseért, a kinek nincs egy sajnálkozó szava a francia hugenották kiirtására.

Csodálkozik Brunetiére, hogy a művészettől való irtózás a reformáció szellemének általában, s a kálvinista reformációnak különösen jellemző vonása. Talán nem tudja Brunetiére, hogy Tetzelt a Szent Péter-templom fölépítésére árulta a bűnbocsátó-czédulákat? Talán nem tudja, hogy a templomi képek és szobrok bálványimádásra vezetnek s a katolikus hívők $\frac{9}{10}$ -ed része ahhoz a festett vagy faragott szent képhez imádkozik, a melyet maga előtt lát? Óh nagyon keserű tapasztalatai vannak a protestantizmusnak a művészetek templomi szerepléséről, s inkább vessünk el minden művészetet a vallásból, minthogy a művészet agyonfojtsa a vallást!

Kálvin sohasem engedte meg azt, úgymond, hogy valakinek igaza lett volna vele szemben, valamint azt se, hogy ő valakivel szemben tévedett volna. Nem ám! ha be nem látja a kath. hitrendszer tévedését, sohasé lett volna reformátor! s ha nem ragaszkodik rendületlenül az egyszer fölsimert igazsághoz, ha ide-oda hajlik (mint pl. Melanchthon), akkor sohasé alapíthatott volna nemzeteket hódító és nagygyá tevő hitrendszert. Napoleon példája mutatja, hogy nagyot csak az ellenállhatatlanul erős meggyőződésű és akaratú egyének tudtak alkotni, a kik minden tétozás nélkül haladtak előre a megkezdett úton!

Brunetiére védelmébe veszi a hit által való megigazulással szemben a jó cselekedeteket, azok érdemszerző voltát. Kötelessége, mint hí katolikusnak. Hanem aztán a páduai szent Antalnak nyújtott ajándékokat is vegye védelmébe, s azt is vegye védelmébe, hogy az érdemszerző cselekedetek közt olykor a protestánsok lemeszárítása is szerepelt. Azt nem is említem, hogy a jó cselekedetek terén, a jótékonyág szolgálatában, emberbaráti s kulturális intézmények felállításában a protestánsok mindig versenyeztek a kath. népekkel, bizonyosságul annak, hogy az igaz hit jó cselekedetekben mindig megmutatja magát, mégha nem hirdeti is az egyház ezeket üdvösségszerző dolgoknak!

Sárospatak.

Rácz Lajos.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi október hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkefizetése: dr. Szöcs Ferencz Budapest 200 K, Szilágy-Szolnoki ev. ref. egyházmegye 100 K.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Mézáros János Kecskemét, Kolozsvári ev. ref. fakultás, dr. Tüdös István Miskolcz, Remetei ev. ref. egyház (5 K). 1900—1905. évekre: Orbai ev. ref. egyházmegye. 1895—1897. évekre: Módra Imre Kőröshegy. 1903-ra: Szilágy-Szolnoki ev. ref. egyházmegye (9 K).

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Szakál István V.-Lueska, Sztehló Gerő Besztercebánya, Faragó János Pápa, Lévy Lajos Sárkeresztúr, Józan Sándor Katádfa, Biharnagybajomi ev. ref. egyház, Kiss Lajos Kő, Marmarosszigeti ev. ref. egyház, Ráczkevy Károly Aszód, Kozma Andor Kecskemét (6 K), dr. Rajner Gyula Budapest, Tóth Lajos Szürthe, Bodor Domokos S.-Szt.-György, Róka Lajos M.-Szt.-György, Tiszaderzsi ev. ref. egyház, Balla Endre Csetény, Jóba József M.-Atád, Papp Károly Tiszainoka, Horváth Sámuel Téth, Hajas Endre Szt.-András (10 K), Payr Sándor Sopron, Farkas György Abaúj-Szinna, Medgyaszay Vincze B.-Főkajár, Medgyaszay Gyula Vincze B.-Főkajár, Kassai ág. hitv. ev. egyház, Soproni ev. theol. önk. kör, gróf Degenfeld Sándor Erdőszada, Vendvidéki ev. lelkészi kör. 1904-re: Polgár László Szatymaz, Barthalos Móríc B.-K.-Szöllös, Görömbei Péter N.-Kálló. 1906-ra: Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye. 1901-re: Maklár Károly Sajó-Eceseg. 1902—1905. évekre: Sántha Károly Sár-Szt.-Lőrincz. 1904 és 1905-re: Vékony József H.-M.-Vásárhely, Róder Kálmán Pápa, Rác Gyula Nagy-Halász, Szalay Ferenc Szapocza, Huszty Béla Mező-Keresztes. 1903—1905-re: Lengyel Imre H.-Szoboszló, Molnár Albert Fóth. 1902—1904. évekre: Kiss József Pápa. 1896—1904. évekre: Nagy Béla Sárospatak. 1900—1905. évekre: Moré Gábor Ung-Jenke. 1900—1902. évekre: Sarkady Imre Tiszasas.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Boros Sándor Kolozs, Kovács Károly T.-Palkonya, Csontó Károly Sajóecseg, Bánny Sándor H.-M.-Vásárhely, Kozma Zs. B.-Nagybajom, Gál Lajos Halas, Felvinezy Lajos K.-Igmánd, Morvay Ferencz Nagyváty, Horváth Sándor Veleg, Fodor György Perkupa, Varga Lajos Nagyrábé. 1899—1905. évekre: dr. Mikler Károly Eperjes. 1904-re: dr. Végh Sándor Kúnhegyes. 1904 és 1905-re: Kádár János L.-Mihályi, dr. Tegze Emil Kecskemét, Horváth Sándor Sikátor. 1902 és 1903-ra: Mendők Lajos Nagyszénás, Bajkó György Barátos, Gavallér János Kis-Vázsony. 1891—1895. évekre: Tarkányi György Kolozsvár (25 K). 1899 és 1900-ra: Lénárt Lajos Kisújfalu. 1900 és 1904-re: Varannay Lajos Újbács.

5. Karoli Gáspár-alapra: Zsilinszky Mihály v. b. t. t. Budapest 30 K. Bihari ev. ref. egyházmegye 8 K 90 f., Soproni közgyűlési offertorium 169 K 88 f.

6. Költségre: 3 kor. 34 fill.

Összesen befolyt 1780 kor. 12 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 nov. 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát irányzcikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20–25 ív terjedelemben; eddigé 16 kötet. *A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 12–13 ív terjedelemben. Eddig 4 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította Szász Károly, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította Vargha Gyuláné. III. kötet: *Ahitat szeretet*. Vallásos költemények, írta Szabolcska Mihály. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította Csizmadia Lajos. V. kötet: *Kenessey Béla: Női jellemképek*. VI. kötet: *Raffay Sándor: Jézus példázatai. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 120 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a szerkesztő-titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvinter 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. sz. a.) bejelenti. *Pártfogó* tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1905

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Egy modern próféta. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	561
2. Muzsaji Wittnyédy István. Befej. közl. <i>Payr Sándor</i>	576
3. Az austriai protestantismus története. <i>Lic. Lencz Géza</i>	526
II. Tárcaza.	
1. Magyar evang. egyháztörténeti emlékek. <i>Thury Etele</i>	606
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Képek az angol és skót egyházi életből. <i>B. Pap István</i>	613
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Apologetika. Írta <i>Eröss Lajos F.</i>	619
2. A Luther-Társaság kiadványai. <i>Sz.</i>	624
b) Külföldi irodalom:	
1. <i>Graue</i> . Selbstbewusstsein und Willensfreiheit. <i>Sz. M.</i>	627
2. <i>Lemme L.</i> Christliche Ethik. <i>Sz. M.</i>	629

TÁRSULATI ÉRTESETŐ.

1. A **Házi Kincstár** VI-dik kötete gyanánt megjelent és a *segítő tagoknak* 1905. évi könyvilletmény gyanánt megküldetett *Raffay Sándor: Jézus példázatai* című munkája. Gyönyörű munka, melyre Társulatunk összes tagjainak és könyvterjesztőinek figyelmét különösen fölhívjuk. Tartalma: Jézus példázatainak népszerű magyarázata. Terjedelme 20 iv. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

2. Ugyancsak a **Házi Kincstár** sorozatában a III-dik kötet: *Szabolcska Mihály: Áhitat szeretet* cz. vallásos és családi költemény-gyűjteménye II-dik kiadásban; továbbá *Kenessey Béla: Női jellemképek* című kitűnő művének I. kötete (a Házi Kincstár V. kötete) a minap hagyta el a sajtót. Ára csinos aranyozott kötésben 2 korona.

A **Házi Kincstár** eme kötetei megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, Hornyánszky V. könyvkereskedésében Budapest, Akadémia bérháza.

EGY MODERN PRÓFÉTA.

Nitzsche neve bizonyára nálunk sem ismeretlen, legalább a műveltebb körökben. Kiválóbb folyóirataink behatóan foglalkoztak már e felette érdekes alakkal és az ő világnézetével s megismertették a páratlan Nitzsche-irodalom értékesebb jelenségeit is. És nekem mégis úgy látszik, mintha az igazi Nitzschét mi még mindig nem ismernők. Közönségesen úgy állítják elénk a modern szellemi élet e nagy hőst, mint a vallás és erkölcs megátalkodott ellenségét, mint főfő atheistát, a ki nem csekélyebb feladatra vállalkozott, mint hogy a mi, voltaképen mégis csak valláserkölcsi alapokon nyugvó világunkat mindenestül felforgassa és hogy annak romjain egy modern kulturvilágot teremtsen.

Hát kétségtelen, hogy e felfogásban van némi igazság. Nitzsche tényleg a mai emberrel s a mai emberek világával nem tudott kibékülni, sőt attól mintegy megcsömörlött. Azért valósággal arra az emberfeletti munkára vállalkozott, hogy abból az emberből, a ki szerinte a fejlődés jelen fokán még csak állatember (Überthier), egy merész lépéssel az emberistent (Übermensch) varázsolja elénk. De — s ez ama pont, a hol őt nem értették meg, sőt egyenesen félreértették — e céljt ő korántsem a vallás és erkölcs kiirtásával és megsemmisítésével, hanem ép ellenkezőleg, egy új vallás és erkölcs megalapításával akarta elérni. Éppen azért Nitzschét igazán méltatni csakis az tudja, a ki őt első sorban e szempontból ítéli meg. Mert tagadhatatlan, hogy kiváló egyéniség ő sok más tekintetben is. Kiváló, mint író, kiváló, mint bölcselő, de legkiválóbb — igazi Nitzsche (Übermensch), mint vallás- és erkölcsreformátor.

Mint író az újabbkori német irodalomban határozottan páratlanul áll. Életének egyik főcélja volt, hogy a német nyelvet irodalmi szempontból teljesen kiművelje. S érezte s hirdette is, hogy e céljt elérte. Maga mondja, hogy ő a „szó aranyimivese“, hogy Zarathustrájában a német nyelvet a tőkély

magaslatára emelte. „Luther és Goethe után — írja egyik, Rohde nevű barátjához intézett levelében — még egy lépést kellett tennünk. No, mondsza hát, kebelbeli jó pajtásom: erő, hajlékonyság és jóhangzás egyesültek-e valaha nyelvünkben úgy, mint én nálam. Olvass csak egy részletet Goethéből s aztán az én könyvemből s látni fogod, hogy az én nyelvem nem oly áradozó, mint a Goetheé, hanem tömörebb, férfiasabb a nélkül, hogy miként a Lutheré, nyerssé váltnék.“ S kiváló német író állítja, hogy: „tényleg, ha Goethe után Nietzsche-t olvassuk, úgy érezzük, mintha valamely buja-illatos, vadon exotikus kertből a csendes, méltóságos, nyugodt s tiszta levegőjű német erdőbe lépnénk be.“ De Luther Nitzsche sem mulja felül. Rittelmeyer mondja: Nietzsche nyelvvezete olyanforma, mint a barokkstil: rendkívül változatos, rendkívül finom, egyes részleteiben szinte raffinirt módon izléses; Goethe nyelvvezete pedig olyanforma, mint a görög templomok stílje: bámulatosan összhangos és nyugodt; s végre Luther nyelvvezete olyanforma, mint a román dómok stílje: erőttől duzzad s vonaljai világosak és biztosak.

De Nietzsche nemcsak mint stílista, hanem mint bölcselő is kiváló, bár tény, hogy rendszerével, annak alapgondolataival, bajos tisztába jönni. Ennek oka nemcsak az ő fejlődésében, hanem meggyőződésének és nézeteinek változtatgatásában keresendő. Egyik legkiválóbb ismertetője, Grimm Ede, mondja róla: „Úgy változtatja nézeteit, mint a ruhát. S hozzá, azalatt, míg könyveit írja. Nála az írás majdnem feltétele a fejlődésnek, s hogy fejlődése nem jut kielégítő célhoz, annak is oka van. Ő mindig szélsőségekben mozog s nála a nézet változása nem tárgyi okokon, hanem belső disposition: önkényen, szeszélyen alapszik. Azért tudományos szellemről beszélni sem lehet nála. Rendszere a rendszertelenség. Aphorismákban ír, teli ellenmondással, mert egy jó ötletért minden korábbi állítását kész feláldozni.“ De épp ez eljárásban, e rendszertelenségben van az ő rendszere. Alapmeggyőződéséhez, hogy szükségképen igazság nincs, mindenha hű marad. Az emberi gondolkodás szerinte történelmileg lett s formái is a véletlen szerint alakultak ki. Azért a mi most igaznak látszik, lehet, hogy holnap már nem igaznak bizonyul. S a mit az emberi gondolkodás fejlődéséről általánosságban mond, az kiváltképp beteljesült rajta. A gondolkodás ez anarchistájának nézetei is merőben a véletlen behatása alatt alakultak ki, most így, majd úgy, részletekben tisztára ellenmondásosan.

Innét, hogy fejlődésének különböző fokán más-más az ő világnézete is.

Ritschl Ottó három korszakot különböztet meg a Nietzsche fejlődésében: az első a schopenhaueri, a második az intellectualisticus, a harmadik az instinctivisticus, s hogy mily elütők egy a másától e korszakok, azt igen szellemesen egy példával, Nitzschének a különböző korszakokban Sokratesről vallott nézeteivel illusztrálja. Az első korszakban, úgy mond, Sokrates szerinte az a józan dialektikus, a ki Euripidesre gyakorolt befolyásával a görög tragoedia hanyatlásának értelmi szerzőjévé lett. A második korszakban: Sokrates több, mint maga Jézus, mert okosabb, értelmesebb nála. A harmadik korszakban: Sokrates csócselék; az ösztönök anarchistája, a ki minden túlzott, egy torzkép, ravasz, alacsony lélek. De ez csak egy ötletes példa, a mely vajmi elégtelen, hogy a Nietzschek, e valóban sok szint játszó szertelen szellemalakok mögött az igazi, a mindenha egyazonos Nietzsche megismerjük. Pedig szerintem bármily elütők legyenek is egymástól a különböző korszakok Nietzsche-alakjai, Nietzsche maga lényegében mindig ugyanaz volt. S valójában azt tűztem ki czélul magam elé, hogy Nitzschének ezt a benső, elrejtett, igaz emberét leplezzem le s állítsam lelki szemeink elé, hogy ne a torzképeket, hanem a tiszta valóságot lássuk.

Mert, elég sajnós, őt különösen szűkebb hazájában inkább csak szertelenségeiben s mondhatnám örültségében követik. A komolyabb gondolkodók, főként eleinte, elfordultak tőle, sőt akadtak, a kik őt egyenesen csalónak, iparlovagnak, paraszitanak, a német irodalom legnagyobb szégyenfoltjának bélyegezték, míg az ú. n. modern asszonyok és lányok, az atheistaságra hajló fiatal szociáldemokraták, újságírók, költők és művészek, továbbá az élvhajhászok, a kalandorok s mindazok, kik szabad gondolkodók, előkelők, urak, szóval, hogy Nietzsche alapeszméjét jelezzük, „Uebermensch“-ek akartak lenni: rajongó hivei sorába állottak. Csakis legújabban kezdték őt, a vallásnak és különösen is a keresztyén vallásnak és erkölcsnek e nagy ellenségét, ép a keresztyén theologusok igaz értéke és jelentősége szerint méltatni és a modern szellemi élet legkiválóbb alakjai közé besorozni.

A theologusok megértették őt s éppen azért, ha nem adnak is igazat neki, ha álláspontját alapjában elítélik s nézeteit javarészen elvetik is, mint korunk beteges szellemi áramlatának, kételyektől marcangolt, biztos iránytű nélkül izgultan ide s oda kapkodó, szélsőségekből szélsőségekbe csapó végezetül kinzó kétségeibe (mint ezt sajnós maga Nietzsche végsorsával igazolta) bele is örülő lelkének hú tükrét és classicus kifejezését: az emberi művelődés igen nagyon tanulsá-

gos jelensége gyanánt méltó helyre állítják. S nézetem szerint ez igen természetes és érthető dolog. Nitzschét csakis theologus értheti meg és méltathatja igazában. Mert ő maga is voltaképp theologus volt s atheistaságában is theologusnak bizonyult s mikor látszólag legmesszebb távozott a theologus mezejétől, akkor is theologus maradt. Ő, ha egy szóval akar-nám jellemezni: próféta, a modern kor prófétája, vallásalapítója akart lenni. Nem rajta mult, hogy azzá nem lehetett, hogy abban a szegletkőben, a mely már megvetetett s a melyen kívül mást senki nem vethet s ki a Jézus Krisztus, megütközött, elbukott és megsemmisült.

Ezt szeretném én most igazolni, mert Nitzschét minden oldalról behatóan méltatni nagyobb feladat, mintsem hogy azt egy ily szűkre szabott keretben, aminő az enyém, meg-lehetne oldani.

Szellemi fejlődésében kétségtelenül különböző korszako-kat lehet megállapítani, de meggyőződésem szerint végső elem-zésben ő maga minden korszakban ugyanaz a lélek, ugyanazon határozott jellemvonásokkal bíró egyéniség maradt. Egy változik folyton, szinte nap-nap után nála: az ő viszonya a valláshoz.

Ha mindjárt a kiinduló pontot vesszük, köztudomású dolog, hogy Nitzsche erős evangéliumi keresztyén légkörben nevedett fel. 1844. okt. 15-én a szászországi Röckenben (a híres lützeni csatater közelében) született. Édes atyja kegyes és jeles evangélikus lelkész volt, a ki a vallásos érzelmeket hiven ápolta kis fia szívében s nem eredmény nélkül. A naumburgi gymnasiumban Nitzschét az ő pajásai nem is igazi nevén szolitották. „Kis pap“-nak hívták s azt regélték róla mindenfelé, hogy „oly szépen tudja a biblia és az énekes-könyv egyes részeit elmondani, hogy mindnyájan sirva fakad-nak.“ S tényleg már igen korán, mint gymnazista legnagyobb kedvvel vallási tárgyú elmélkedéseket és zenedarabokat írt. Ifjúkori naplójába ő maga jegyezte fel e sorokat: „Igen tanul-ságos dolog az értelem és a szív képződését és e mellett a mindenható isteni gondviselést megfigyelni.“ Így érthető, hogy az érettségi vizsgán mig a matematikából elégtelen, a vallás-ból jeles osztályzatot kapott s hogy búcsúbeszédét eme sza-vakkal kezdte meg: „Hálám első sorban ahhoz az Istenhez szálljon fel, a kinek én legtöbbit köszönök; övé legyen szívem legforróbb érzelve, övé, a ki iránt most erősebb szeretetet érzek, mint bármikor valaha s a ki életemnek e legszebb óráját megengedte érnem! Ő, a hűséges Isten, ő viselje ezután is gondomat.“

S ment Bonnba s ott beiratkozott az egyetemen, mint

theologus és philologus s hamarosan már mint a Gusztáv Adolf evang. egyházi jótékony intézet jegyzője szerepelt. De másrészt az is tény, hogy e gondolkodó, mélyen érző és eszmélő lelket igen korán kétségek is kezdték háborgatni. A tagadás szelleme ott ólálkodott körülötte és naiv hitét kezdte ostromolni. Megingatni azonban nem tudta: a keresztyén vallás alapigazságait inkább szívvel, mint észszel, igazságok gyanánt megőrizte.

Sajnos nem sokáig.

A változás Lipcsében állt be, a hol mint egyetemi hallgató 1865-ben iratkozott be. S ugyan mi idézte elő a változást? Előidézte Schopenhauer fő bölcselemi munkája, a melyhez valamelyik antiquariusnál jutott. Nem szándékom Schopenhauer bölceletét közelebről jellemezni. Elég, ha tudjuk, hogy az ő világnézete merőben ellenkezik a keresztyén világnézettel, hogy vallási szempontból a schopenhauerismus tiszta atheismus. Schopenhauer voltaképp Hegel ellenlábasa. Mikor ő föllépett, a keresztyén világnézet legkiválóbb bölcselemi képviselője Hegel volt. A theologusok benne a keresztyén hitigazságok legnagyobb védőjét ünnepezték s az ő szellemében tárgyalták az egész dogmatikai anyagot. Úgy találták, hogy a hegelismus voltaképp nem egyéb, mint a keresztyén alapdogmának a Szentháromság tanának bölcselemi igazolása. Még maga a híres Strauss is így fogta fel a dolgot, azért mondotta Hegelről: „No, megértük, hogy immár még az oroszán (vagyis a philosophia) is szalmát (vagyis dogmát) rág!” S mi volt Hegel alapgondolata? Az absolutum fejlődése a véges létben s ebből folyólag elve: hogy „minden, a mi van, ésszerű és mind az ésszerű, a mi van”. Schopenhauer ez alaptételt és elvet támadta meg s Hegellel szemben rámutatott a lét s ebből folyólag a fejlődés észnélkülvalóságára, s „Die Welt, als Wille“ cz. főművében odaállította mint a világ lényegét a vak, a tudalmatlan és esztelen akaratot.

A fiatal, igazságáhitó s kereső Nietzsche ezt a munkát olvasta el és felgondolva azt a sok ostobaságot és oktalanságot, a mi a világon történik, Schopenhauernek adott igazat s egyszerre megingott naiv hite az isteni gondviselésben s így hát magában a gondviselő Istenben is.

Belépett fejlődése második korszakába. Elfojtva szive öröklött, szent érzéseit, hívőből kétkedővé, bölcselevé lett s mint ilyen, ha nem is szakított teljesen a keresztyén vallással, elkezdte azt ignorálni. Két világ ütközött össze az ő kis világában: az egyik a régi, a hagyományos keresztyénség, a másik az új, a modern pogányság világa. Szive elméjével kelt

harczra s a vereséget szíve szenvedte meg. Gyötrelmes egy állapot vala ez. Elméje az új eszmék fenséges jéghegyeinek csúcsán kalandoz, napfényben fürdik, mégis didereg és fázik; szíve pedig azalatt sötétségben remeg, retteg és vérzik. Lelke elszakadt ősi gyökerétől, az Istentől, de azért még olykor-olykor úgy titokban veszteségén siránkozik s utána sóhajtozik. Ám azért Nietzsche még e korszakában sem volt vallástalan. Csak a feje lett pogánnyá, a szíve keresztyén maradt. Voltak pillanatai, mikor ezt el is árulta. Classicus e részben egyik, épp e korszakból való kijelentése: „Van az életnek — úgymond — egy bizonyos delezőpontja: ha ide feljutottunk, tagadtuk légyen bár meg a lét szép chaosától a gondviselő észet, szabadságunk még egyszer a szellemi rabság rémisztő veszedelmébe jut s nekünk a legnehezebb próbát kell kiállanunk. Ekkor támad fel ugyanis lelkünkben szinte ellenállhatlan hatalommal a személyes gondviselés gondolata s legjobb szószólója ennek az a kézzelfogható tapasztalat, hogy nekünk mindaz, a mi velünk történik, javunkra szolgál. Az élet minden egyes napja és órája újra meg újra azt a tételt bizonyítja: érjen bármi, jó avagy rossz, betegség, veszteség s más egyéb szerencsétlenség, előbb-utóbb kitűnik, hogy annak úgy kellett történni, hogy mindennek mély jelentősége és haszna van éppen mi ránk nézve!”

Íme egy nyilatkozat, melytől csak egy lépésnyire vagyon a keresztyén hitnek szentséges ajtaja! S túl rajta az üdvösség ama csarnoka, melyben az istenfélőknek ezrei áhitatos ajakkal zengik: „Megostorozza az Úr azokat, a kiket szeret, de a kik az Urat félik, azoknak mindenek egyformán javukra szolgálnak!” De ezt az ajtót Nietzsche nem tudta újra felnyitni, pedig egykor ki- s bejárt volt rajta; abba a csarnokba megtevélyedett elméje miatt többé már be nem léphetett. A keresztyén hitben szíve megnyugvását s boldogságát fel nem találhatta, de mert egész lényé titkon mind csak e szentséges javak után epedt, érzelmi világa elvesztett paradicsomát, isteni harmoniáját más mezőn próbálta visszaszerezni.

Nem új dolog: a kik nem tudnak többé hinni, a vallás szent berkeit s oltárait elhagyva, érző szívük indítására rendszerint a vallással legközelebb rokon szellemi élvezetet nyújtó surrogatumhoz, a művészetekhez, különösen a zenéhez fordulnak. A zene a hitetlen lélek andalító és bódító szere, innét, hogy a templomi zeneelőadások, a nagy oratoriumok hallgatói javarészt szemem szedett atheisták. Az atheista Nietzsche is a zenében keresett tépett lelkének kárpótlást s váltságot. Felcsapott Wagner-imádónak és mint maga mondja, Wagnerből valóságos

„eszményi monstrumot“, én azt mondanám, „bálványistent“ csinált. Mert hiába: Isten nélkül ember el nem lehet. Ha jedönti az igaz Istennek oltárát, oltárt állít hamis isteneknek. Olyanok is vannak s talán nem is legkevesebben, a kiknek — mint az apostol mondja — „istenük az ő gyomruk“. Igen, volt idő, mikor Nietzsche látszólag mindennel: vallással, erkölccsel s tudománynyal szakítva, csak egyet imádozott: a művészetet, mikor azt tartotta, hogy az élet igazi célja a kultúra betetőzése, a művészi lángelmének kifejlődése, s hogy a mi ezen kívül van, az mind csak eszköz ez egy, e szent végső célra. S e gondolatához, más alakban ugyan, mindvégig ragaszkodott is.

De csalódott. A mit szíve keresett, azt Wagner és a művészet meg nem adta neki. És ez igen természetes. Az aetheticai élvezet megnemesítheti és megszépítheti az életet, de egymagában boldoggá sohasem teheti. S ethikai szempontból inkább bénít és elernyeszt, pulyává s kéjelgővé tesz, mintsem hogy edzene nagy tettekre, alkotásra, munkára képesítene. S Nietzsche nem az az ember volt, a ki tétlen élvezetbe tudott volna elmerülni. Az ő lelke magasabbra, többre, alkotó, teremtő munkára vágyott. Jellemének ugyanis a mély kedélyen, a lágyan olvadó s szinte nőies érzelmeken kívül alapsajátsága volt a férfias akaratereő és tettvágy. Minden inkább, csak közönséges, tuczátember nem akart lenni. A sokaság köréből kiemelkedni, erős és mély nyomokat vágó egyéniséggé, urrá, előkelő urrá, szellemi hatalommá, emberistenné (Übermensch) válni és uralkodni: ez volt lelke legtítkosabb vágya, törekvése. S e vágya szabadult fel s e törekvése, olthatatlan szenvedelme tört ki, mikor Wagner és Schopenhauer szorító karjaiból kibontakozva, a darwinismus elméletének megismerésével egy új világ tárult fel előtte.

Új korszak, új eszmék, új vágyak s irányzatok! Schopenhauertől Darwinig egyenes út vezet. A különbség csak az, hogy a bozótból tisztásra jutunk s kissé messzebb s világosabban látunk. Schopenhauer szerint a világ és a dolgok lényege a vak akarat. Azért ez az egész lét és élet cél nélkül való, hiú lét és élet. Ez a pesszimiztikus világnézet Nietzsche egyéniségének éppenséggel nem felelt meg. Ő, ki a kereszténységgel is azért nem tudott kibékülni, mért az isteni gondviselés és kegyelem gondolatával egyéni akaraterejét és szabadságát összeegyeztetni nem tudta s azért kész volt inkább lemondani arról, mintsem hogy magát a gondviselő Isten kezében pusztá eszköznek tekintse: hogy maradhatott volna hive egy pesszimizmusba vesző bölcseلمي rendszernek!? Őt termé-

szeténél fogva az alkotás, teremtés, a szabadság, hatalom és nagyság vágya tüzelte. Éppen azért mint megváltó tant üdvözölte a darwinismust, a mely a sötét s kietlen materialismusba és pantheismusba a fejlődés elvével némi világosságot és életkedvet oltott.

Nem a vak és czéltalan akarat, hanem a folytonos s fokozatos fejlődést biztosító ős eredeti, természeti ösztönök és vágyak, az önkény s az életre és hatalomra törekvő értelmes (és Nitzschénél egyszersmind czélos) akarat, ez a világ és a dolgoknak lényege. Azért e szempontból az értékeknek hagyományos tábláját, vagyis egész eddigi világ- és életnézetünket alapjában fel kell forgatnunk és meg kell változtatnunk. S meg is cselekszi. Okoskodásának menete ez: „Nem tudom, hogy az élet magában véve jó-e vagy rossz; de azt tudom, hogy attól a pillanattól fogva, mikor élni kezdek, akarom az életet s akarom mindazt, a mi az életet szebbé, erősebbé teszi. Azért ha látom, hogy azok az ösztönök, a miket eddig rosszaknak tartottunk, teszem azt, a kegyetlenség, vakmerőség, szóval a bűn az életet erősebbé teszik, úgy azokat elfogadom és helyeslem. S ha látom, hogy mindaz, a mit mi erénynek mondunk, az élet szempontjából hátrányosak, akkor azokat tagadom s elvetem.“

S valóban megtagad és elvet mindent, a mit addig a hagyományos bölcselet és theologia hirdetett. Elveti az egész metaphysicát. Az, a mi a dolgok mögött vagy felett van, őt éppen nem érdekli. A „Ding an sich csak álom“. Nincs semmi, a mi állandó és örök volna, nem örök még maga az anyag sem. Egyáltalán a dolgok lényegéről mi nem tudunk semmit. Mi csak a dolgok változását s fejlődését látjuk.

S elveti ebből folyólag a vallást is. „Vallás — mondja — sem közvetve, sem közvetlenül igazságot még soha nem tartalmazott. A vallások eredete oly időbe esik, mikor még a természetet s annak nagy okság-törvényét nem ismerték s azt hitték, hogy azt az ember érdekében magasabb hatalmak által befolyásolhatják“. S elveti végre magát az erkölcsöt is. Az erkölcsi világrend hite téves hit. Nincs örök erkölestörvény sem. Nincsenek végcélok. Nincs semmi, a mi magában véve jó vagy rossz volna. Nincs tehát sem erény, sem bűn s ebből folyólag nincs szabadság, nincs beszámítás és felelősség sem. „Ha az ember — úgymond — nem tartja magát rossznak, úgy nem is az többé. Minden ember egy darab fatum okosságával és balgaságaival. Egy kegyetlen ember ép úgy nem felelős tetteiért, mint egy darab gránit nem felelős azért, hogy gránit. Ítélni annyit, mint igazságtalannak lenni. A lelkiismeret

furdalása olyan, mint egy kutya harapása kőbe: ostobaság. A büntetért nem kellene büntetnünk senkit; a büntetés csak eszköz mások elrettentésére.“

A mit kezdetben jónak vagy rossznak mondtak, azok a következmények voltak, miket a cselekedetek maguk után vontak, a szerint, a mint hasznosoknak vagy károsaknak bizonyultak. Később e jelzőket átvitték magukra a cselekedetekre, majd az indító okokra s végre magára az ember személyére. S aztán a jó és rossz e leszármazását egészen elfeledték. Az egész erkölcsiség tehát nem egyéb, mint megszokás és hagyomány, röviden a cselekvések megítélésének öröklött módja. Azért a hol nincs hagyomány, ott erkölcs sincs. De ez antik morálnak mégis volt egy haszna s ez az, hogy bennünket állatból állatfeletti állattá, azaz állatemberré (Überthier) tett.

De hát ha így se metaphysical, se vallási, se erkölcsi igazság nincsen, mi igazság van hát?

Egy igazság van csak: az, a mi adva van. S közvetlenül nincs más adva, csupán ösztöneink, vágyaink és szenvedélyeink világa. S minden cselekedetünk és gondolatunk egy alapöszttőre vezethető vissza s ez az élethez és *hatalomhoz való akarat*. Ez egyetemes törvény. Minden élő lény, növény, állat, ember élni, erejét, hatalmát növelni igyekszik s ezt ha másként nem teheti, megteszi mások rovására is. Minden élet alaptörvénye a folytonos harcz, a küzdés a létért. E törvénnyel szemben jogosulatlan minden hagyományos képzet. „Az önzetlenségnek, a szeretetnek nincs becse sem az égben, sem a földön.“ Ertékes csak az, a mi erős, előkelő, nagy, vitéz és férfias. Azért hadat üzen mindannak, a mi közönséges, a mi nivellálásra törekszik. Hadat üzen a demokratikus és humanisztikus eszményeknek, s végül az egész keresztyénségnek. S egy eszmény tartja fogva lelkét: a nagyság és hatalom eszménye, s egy célért akar dolgozni s e cél: a magasabb emberi faj kifejlesztése s érvényre juttatása. S e célra eszközei szintén csak a darwinismus eszközei: az átöröklés, kiválasztás, keresztezés, szóval a tenyésztés. Más úton-módon, mint a mit a természet megjelöl, az emberi nemet sem lehet tökéletesíteni. S mert ez útról letévedtünk, azért beteg, hanyatlik és süllyed a mi egész kulturánk. E betegségből kell kigyógyulnunk. A nagy utat a féregtől a majomig s innen az állatemberig (Überthier) már megtettük, most a fejlődés új korszakába kell átlépniünk: az emberistenek (Übermensch) korszakát bevezetniünk. Mert ha majomból állatemberekké, miért ne lehetnénk állatemberekből emberistenekké s talán istenekké is! Ezt a mai emberiséget tehát ki kell pusztítani,

mert ez nem czélja a fejlődésnek; ki kell pusztítani azért, hogy előállhasson az emberistenek nemzetsége. E czélt azonban csak úgy érhetjük el, ha a legnagyobb akadályt, a *keresztyén vallást és erkölcsiséget* elhárítjuk utunkból.

S im ezzel beáll Nitzsche fejlődésében a harmadik és utolsó korszak: a keresztyénségnek való hadüzenet és az új vallásalapítás korszaka.

Míg fejlődése első korszakában a keresztyénséget inkább csak ignorálta, a másodikban meg tudományos merészséggel bírálhatta, most mint legnagyobb ellenfelét szinte vérbefult szemmel, izzó szenvedélylyel s örült dühhel támadja, hogy megsemmisítse és aztán diadalittas mámorban úszva annak romjain felépítse az emberistenek (Übermenschen) új kulturvilágát.

Van Pál apostolnak a thessalonikabeliekhez írott levelében (II. 3, 4.) egy jövendölés az Antikrisztusról. Mielőtt a Krisztusújramegjelennek, előbb — úgy mond — „beáll a szakadás; nyilván megjelenik a bűn embere, a veszedelem fia, az ellenség, ki kevélyen fölibe emeli magát mindannak, a ki Istennek nevezetik vagy istentisztelet tárgya, annyira, hogy istenként beül az Isten templomába, úgy mutogatván magát, mint Istent“. Nitzsche ezt a helyet önmagára alkalmazza és lassanként teljesen beleéli magát a megjövendölt Antikrisztus szerepébe s reményli, hogy még életében meglátja az utolsó keresztyének e föld színéről való eltűntét. Ha általán a vallásban, úgy a keresztyénségben sincs semmi igazság. A keresztyén vallásnak egykor még csak volt valami jelentősége. Balsamként hatott az a degenerált régi kulturnépekre; de ma már méreg az, melyet különösen a fiatal és életerős népekbe plántálni valószínű bűn, mert azokat teljesen enerválja. De ki is lehetne abban? „Ha vasárnap reggel — úgy mond — az öreg harangokat zúgni halljuk, azt kérjük magunktól, lehetséges ez? Az a harangszó egy kétezer év előtt keresztire feszített zsidónak szól, a ki azt mondá, hogy ő az Isten fia. Mondta, de be nem bizonyította. Isten, a ki egy halandó nővel gyermeket nemz; bölcs, a ki felszólit, hogy többet ne dolgozzunk, többet ne ítéljünk, hanem a bekövetkező világ vége jeleire figyeljünk; oly igazságosság, mely az ártatlant elfogadja helyettesítő aldozatul; olyan mester, a ki tanítványaival vért itat; imádságok csodás beavatkozásokért; bűnök egy Isten ellen elkövetve; félelem a túlvilágtól, melyhez a halál a kapu; kereszt, mint jelkép oly időben, mely annak rendeltetését és gyalázatát többé nem ismeri: mily borzalmasan érint mindez, mintha a mult sirjából hallszanék! Higyjük-e, hogy efféléket még ma is hisznek?“

Nem, a keresztyénség Nitzsche szerint már lejárt. „Ha Jézus, ez a különben igen nemes ember, a ki úgy halt meg, a mint élt és tanított, tovább él, tanát bizonyosan maga visszavonja. Elég nemes volt arra, hogy visszavonja. De ő igen korán, éretlenül halt meg.“ S az a keresztyénség, a mely ránk marad, voltaképp nem is az ő, hanem a Pál apostol műve, a ki egyike volt a legdicsvágyóbb, legbosszúállóbb és legtolakodóbb lelkeknek, a kinek feje tele volt babonával és furfanggal. Ez szervezte az első gyülekezeteket holmi szedett-vedett népből, csavargókból, naplopókból, szóval az emberiség szeméjtéből. S nincs jobb véleménye az újszövetségi szent iratokról sem. Elolvasta — úgymond — sorra és nem talált bennök egyetlen sympathicus sort sem; nincs azokban semmi, a mi szabadságot, jóságot, nyíltságot és igazságot lehelne, merő gyávaság és csalás az egész. Sőt „Antichrist“ czimű munkája végén dühöngésében annyira megy, hogy a bevádolt és elítélt keresztyénséget egyenesen meg is átkozza, mint a képzelhető corruptiók legnagyobbikát, az emberiség örök szégyenfoltját!

De hát mely okok miatt intézett Nitzsche ily kiméretlen támadást a keresztyénség ellen?

Láttuk, hogy Nitzsche materialistico-darwinisticus álláspontra helyezkedve az emberiség fejlődésének új czélt: az emberistenek (Übermenschen) tenyésztését s ezzel egy új egészséges kulturkornak bevezetését tűzte ki. Ezt pedig csak úgy érthette el, ha előbb az istenember, a Jézus Krisztus művét, a keresztyénséget, megsemmisíti, mert a keresztyénség elvi tagadása az *emberistenítésnek*. A keresztyénség szerint nincs több Isten, csak egy Isten s mi mindnyájan az ő gyermekei s mint ilyenek egymásnak testvérei, a mennyei édes Atya nagy családja vagyunk. S e családban egy a törvény s e törvény a szeretet. Szeresd a te Uradat Istenedet és szeresd felebarátodat. Ez a törvény és a próféták summája. Ebből foly, hogy a mi egész életünknek szeretetben való szolgálatának és nem uralkodásnak, még kevésbbé zsarnokságnak kell lenni. A ki első akar lenni ti köztetek, az legyen mindeneknek szolgálja.

Ime a botránykő! A szolgáló ember és az uralkodó ember ideálja Nitzsche fejében egy a mást kizárta. Azért az emberisteni (Übermensch), vagyis az úri erkölcs nevében hadat üzen az állatemberi (Überthier), vagyis a rabszolga-erkölcsnek. Mi az a rabszolga-morál? A rabszolga-morál a gyengék, betegek és elnyomottak erkölcstana. Alaptétele a nazareti Jézus parancsolata: „Új parancsolatot adok nektek, hogy egymást szeres-

sétek; mint én szerettelek titeket, ti is úgy szeressétek egymást". Erényei: az önmegadás, türelem, alázatosság, kölcsönös segítség, részvét, jótékonyság. E gyengék, betegek és elnyomottak gondozói a papok. Hivatásuk, hogy védjék őket, a gyengék nyáját az erősek, a hatalmasok ellen. Ezért ők eskiüdt ellenségei az uraknak s nem riadnak vissza semmi eszköztől velük szemben, nem a ravaszságtól, hazugságtól sem. Európában ma is ez a rabszolga-morál uralkodik s ez az oka társadalmi életünk hanyatlásának. Sehol igazi, erős és korlátlan élet, sehol kifejtett egyéniségek, hatalmas, egész emberek, mindenütt csak tengődés, tuczat-gondolkodók, félemberek. Ily morál mellett lehetetlen, hogy a jobb kor beálljon s az emberistenek előálljanak. Mert e morál útjába áll az egészséges fejlődésnek, közelebb lehetetlenné teszi a kiválasztás törvényének az embervilágban való érvényesülését. Védi és ápolja a gyengéket, betegeket és tehetetleneket, holott ezeket ki kellene pusztítani. S másik veszedelme, hogy az egyenlőség demokratikus eszményét hirdeti. A hol azt hirdetik, hogy mindnyájan egyenlők vagyunk, ott lehetetlen, hogy az uralkodó egyéniségek kiképződjenek. Ott a nivellálás munkája foly minden téren, ott még a férfiakat és nőket is egyenlőkké akarják tenni, holott a nő már természeténél fogva sem lehet egyenrangú a férfival.

S mindez a kereszténység bűne. Le vele hát! Igen, le vele! De hát aztán *mit tegyünk*, mint az új korszak és új élet alapját, *helyébe?*

Íme az utolsó kérdőjel Nitzsche életében! A felvetett kérdésre a philosophus nem tud megfelelni. Az emberiség életének egyetemes alapját csak a vallás vetheti meg. Előáll hát Nitzschében is újból a theologus, illetőleg a modern próféta, a ki midőn halálos ítéletet mond minden vallásra s főként a kereszténységre, maga szintén vallásalapításra vállalkozik. Megírja Zarathustráját, hogy innentől ez a könyv legyen a modern emberiség szent bibliája s ő annak még szentebb prófétája: *emberistene!* Ki minden oltárt ledönt, utoljára maga áll oda az oltárra, hogy istene legyen az istenteleneknek!

Sajátságos egy jelenség! Az a Nitzsche, ki Jézus Krisztus művének megsemmisítésére és egy új szövetség: az emberistenek szövetsége megteremtésére vállalkozik, voltakép mindenben Jézust majmolja, csakhogy visszajáról. Ha Jézus a Krisztus, no hát ő meg lesz az Antikrisztus; ha Jézussal a régiek elmultak s íme mindenek megújultak, no hát ugyanazt megcselekszi ő is. „Végtelen nehéz és válságos feladat előtt állok — írja Deussen Pál kiel tanár barátjának; — ha megér-

tenék, úgy az emberiség történetét ketté osztom.“ Ha Jézus azt mondá magáról: Én vagyok az út, igazság és élet! no hát ő is hasonlót mond: Én vagyok a dél, a hosszú tévelygés vége, az emberiség csúspontja! S ha Jézus beszédeit a néphez a szent írók rendszerint igyen vezetik be: És mondá Jézus: no hát az ő bibliájának czíme is így hangzik: És monda Zarathustra (Also sprach Zarathustra). S ha Jézus rövid velős tételekbe s példázatokba foglalta tanait, azt cselekszi ő is. Sőt még tovább megy: ha Jézus tartott hegyi beszédet a makarismosok alakjában, ha szerzett úrvacsorát s viselt töviskoronát s tanítványai beszéltek hétpecsétes könyvről, mindezt utána csinálja ő is.

De az Antikrisztus helyett mért választ mégis most más nevet s mért éppen a Zarathustra nevet? Erre ő maga ad felvilágosítást. „Nem kérdezték tőlem, mit jelent éppen az én számban, az első immoralista szájában a Zarathustra név, hisz én annak, a mit ez a páratlan perzsa tett, ép az ellenkezőjét cselekszem. Hát ha Zarathustra volt az első, a ki a jó és rossz harczát szemlélve ezen a világon, a morál metaphysicáját megteremtette s ezzel a legvégzetesebb tévedést, az erkölcs fogalmát a világtörténetbe bevezette, legyen ő az első, a ki ezt a tévedést fel is ismeri. Hisz ő minden más gondolkodónál igazmondóbb vala. Tana szerint is a legfőbb erény az igazmondás. Értetek engem?“

Nitzsche tehát mint újra megjelent Zarathustra lép fel. Miként Jézus Judea hegyes pusztájából, ez az új Zarathustra is a magános hegyek közül jó elő, a hol tíz évet töltött s a mit hirdet, azt mint kijelentésszerű igazságot közli az emberiséggel. Igen, ez a modern próféta, a ki tagadja az Istent, ez is inspirációról, ihletésről beszél. „Hirtelen, kimondhatlan gyorsasággal és finomsággal látni, hallani — úgymond — valamit, a mit a lélek mélyen megrendit, ez a közönséges kijelentés“. Ő azonban nem ily kijelentésben részesült. Nem hallott, nem látott, nem keresett, hanem mint a villám, benső szükségyszerűséggel és ellenállhatlanul villant ki benne a gondolat és önkivületbe ejtette. „Éz az én tapasztalatom — mondja — az inspirációról s bizton tudom, hogy évezredekre kellene visszamennünk, mig valakit találunk, a ki azt mondatná nekem: „Éz az enyém is!“

S ugyan mit tanit hát ez az új próféta? Ő maga azt mondja: vad bölcseséget! S ebben csakugyan igaza is van.

Első szava: „Az Isten meghalt!“ Vége a hitnek, hogy a világ folyását Isten igazgatja! A kormánygyeplőt a történet folyamán maguknak az embereknek kell kezükbe venni

és a világ sorsát a maguk szakállára intézni. Igen, az istenek meghaltak, éljenek az emberistenek. Én hirdetem néktek az emberistent (Übermensch). A mostani ember csak állatember. A mint ez az állatember szégyenli a majmot, úgy kell az állatembert az emberistennek is szégyenlenie. Ezt a fajt hát ki kell pusztítani, hogy beálljon az emberistenek korszaka. Eddig is feltűnt már itt-ott egy-egy emberisten, p. o. Napoleonban, no meg most Nitzschében, de csak kivételesen és véletlenül. Most cél legyen, melyet el akarunk érni. S elérhetjük, de nem nevelés, hanem tenyésztés útján. Meg kell a tenyésztés alkalmas helyét és a táplálékot választani. Nem szabad megengedni, hogy a szellemileg megáldott, a tehetséges emberek házasodjanak s utódaik magasabb fejlődését akadályozzák s azon kell lenni, hogy csak az egészséges és erős példányok maradjanak meg.

Az ilyeneket kell aztán emberistenekké: nagy hősöké, költőkké, bölcselőkké s kormányzókká fejleszteni. S e célra minden eszközt felhasználhatunk. E célért mindent feláldozhatunk, fel nemcsak magunkat, hanem felebarátainkat is. Csak nagyok legyünk, ez a fő; az mindegy, ha a rosszban is. „Az én szívemen — mondja Nitzsche — az emberisten fekszik, nem az ember, nem a felebarátom, nem a szegény, nem a beteg, nem a jó és becsületos. Az én parancsolatom nem az, hogy: szeresd felebarátodat, hanem ép ellenkezőleg: ne kiméld! A gyógyíthatatlannak ne akarj orvosa lenni; a mi esik, lökjed; a kit nem tanítotok repülni, azt tanítsátok gyorsabban esni.“

Ez a Zarathustra első alapgondolata.

Boldogtalan Nitzsche! Elvesztette hitét s im vallásosan nevelt lelke ösztönszerűleg mégis csak a hit mezejére téved. Nem hisz az örök Istenben, de ledöntve oltárát, egy más oltárt állít bálványistenének, az emberistennek, azaz önmagának! Hisz a maga istenségében! Hát hit ez is, de korcs, elfajzott, beteges egy hit. S miként az Istenbe, úgy a lélek halhatatlanságába vetett s szintén kipusztult hite is korcs alakban visszatér újra!

Zarathustrájának másik alapgondolata ugyanis nem egyéb, mint az örök visszatérés és körforgás tana. Miféle tan ez? Az a tan, a mely szerint mindaz, a mi e világon ma van, már számtalanszor itt volt és még számtalanszor eljő. Igen, Nitzschével szólva, ez a terem ezzel a szép közönséggel, bájosabbnál bájosabb hölgyeivel, 20%-os melegével, s mindazzal, a mi benne van s a mit én beszélek, itt volt s itt lesz számtalanszor. Ez eredeti gondolatra Nitzsche igen büszke vala, s nem

ok nélkül. Neki bizonyos fokig igaza van. Hát igen: az Írassal szólva, semmi új nincs a nap alatt. Nem új dolog Nitzsche sem, nem új az ő emberistene, nem új a visszatérés tana sem.

De hát akkor kérдем, hogy akar minket, állatembereket kipusztítani? Ha újra, meg újra visszatérünk, már akkor bizony csak jobb lesz, ha gyengén, betegen, s szegényen is, csak élni hagy minket. S ezt annyival is inkább megteheti, mert hisz műve harmadik alapgondolata gyanánt éppen az élet szeretetét hangoztatja. Avagy csupán neki volt volna joga élni és az életet szeretni?! Nem, sötét, nagyon sötét és rideg világ az, a mit Nitzsche lelkünk elé rajzol. És hazug is. Az ő lelke is fázott és didergett abban és nem találván csak egy fénypontot is benne, az abból kivezető utat sem találhatta meg. Ezért eltévedt a sötétségben s végre elméjére is örök sötétség borult. Ő maga, az emberisten is, állatemberré, gyengévé, beteggé és szerencsétlenné lett — s a keresztyén szeretet irgalmára szorult.

Bíráljuk őt! Nem. Nitzsche ítelt maga felett és ítelt felette az Isten; itt kegyetlenül, de hiszszük, hogy amott kegyelmesen, mert ő az irgalomnak Atyja! Pedig ellene lázadt fel. Ő akart az erős lenni s gyengének ő bizonyult volt. Mert ő is csak ember és nem emberisten vala.

Mert erős csak egy van, az Isten.

Dr. Masznyik Endre.

MUZSAJI WITTNYÉDY ISTVÁN.

(Befejező közlemény.)

Az idők mind jobban nehezültek. A háló, melyet Bécsben szőttek, Wesselényi és érdektársai körül már mind szűkebbre szorult össze. A szorongattatások eme forró levegőjű napjaiban, mikor a felsőmagyarországiak már fegyveres felkelésre álltak készen, irta volna állítólag Wittnyédy 1669-ben néhány hónappal halála előtt azt a két hirhedt levelet, a melynek, mint legsúlyosabb corpus delicti-nek alapján ítélték Szelepcsényi és társai a magyar protestáns lelkészeket gályarabságra.

Nem csak a Wittnyédy-háznak van története, hanem e *Wittnyédy-levelek* is már egész kritikai irodalommal dicsekedhetnek. Az első levélnek, melyet Wittnyédy 1669 május 10-én Eperjesről írt volna az Erdélyben lakó gróf *Bethlen* Miklóshoz, röviden ez a tartalma:

„Szentül elhatároztuk, hogy szabadságunkat vérünkkel oltalmazzuk. A török császárnak adót fizetünk, Erdélylyel egy szív leszünk, a francia király pénzt ad. A bolond Lobkovitz beszédeitől nem kell tartani, sem a hamis Montecucolitól. De igen jó volna, ha az erdélyi szent Corona titkon levelet iratna a prédikátoroknak mindenfelé, hogy jól disponálják a népet az adóra; és a fegyverfogásra is, ha jel adatik. Az evang. status jól rendelkezett. A dunántuli földet a soproni és kőszegi főpredikátorokra bíztuk. A bányavárosokat, Pozsonyt, Kassát, Eperjest, Lőcsét, Trencsént, Árvát, Liptót, Turócsot és a többi helyeket illető superintendenseik és espereseik tartják készenlétben. Mi mindnyájan Istenért, az egyházért és szabadságért készek vagyunk harcolni és meghalni és a pápista ebeket meg fogjuk tanítani. Csak kegyelmetek ne késlekedjék a hajdú városokkal és a hódoltsággal. Rákóczy Ferenczet ijeszteni, de biztatni is kell. Isten velünk, ki ellenünk!“

A második hírhedt levelet pedig állítólag Pozsonyból 1669. decz. 30. írta volna *Keczer* Ambrusnak, Thököly István bizalmasának. Ennek rövid tartalma:

„Visszajövet szemben voltam a zsolnai, rajeczi és turóczi főpásztorokkal, mindenütt magánosan conferáltuk a dolgot. Superintendens uraimék is mindenütt igen nagy titokban az egész ekkleziákat disponálták. Bányavárosokban bölcs és tudós seniorokat F. Z. megintettük, hogy mihelyt kegyelmed embere avagy S. eljönnének, készen legyen az egész Népség. Sleziai, morvai, csehországi igaz atyafiak zsolnai predikátor uramhoz az odavaló határokkal; austriai penég és morvai Fehér hegytő Szeniczeihez és Szobotisnyaihoz tartanak. A Felső-Austria is mindenképen vigyázásban vagyon. Thuróczi tartományt, a hol igen jó gyalogság lészen; ugyan oda való predikátor uram a több Correspondensivel és egybenesküdt népséggel megindítja. Az pozsoniak ide való szabad városokkal immár is el vannak rendelve. Trencsénre vigyázzon kegyelmed Árva tartományai-val egyetemben és a mint coram conferáltuk, úgy kívántatik, hogy predicatiókban, de igen okosan, insinuáltassék a dologh, ugyancsak publikumra és szabadságra nézve legyen a beszéd. Soproniak és kőszegiek igen tartanak lelki direktoroktól, oda fordítják, a hová akarják, azok immár megh vannak csinálva. Dunántúl való tartomány az én gondom. Pápán, Győrött, Komáromban, Veszprémben oda való superintendens uram eljár a maga tisztiben a mint M. N. bőviben írja, vettek is levelet a felföldi helvetica ecclesiától mindenfelé. Mivel pedig a község lelki tanítótlul dependeál és Arca Domini praecedebat, azok legyenek mindenütt optimis modis et formis indítók. Illi verbo, nos opere et gladio. Isten megh segét benünket. Hogy az Cambium Boroszlóra és Danczkára nagy summába küldetett, minden felé megh írhatja kegyelmed. A kakas későn indul, bár csak tollait küldözze. Azonba mi ne mulassunk, Kassát, Eperjest, Lőcsét, lublói tartományyal indécsa kegyelmed. Itten én nem aluszom. Isten kegyelmeddel.“¹

E levelekről legkorábban *Pálffy* Tamás nyitrai püspök és kir. kancellár emlékezik Lobkoviczhoz 1673 november 21. irt levelében (Raudniti irományok), mely szerint azokat a Grácban tartott titkos tanácsülésen a császár jelenlétében felolvasták. *Pálffy* a leveleket természetesen hitelesnek veszi.²

1674 óta azután külön lapokon nyomtatásban is meg-

¹ Burius I. Micae. 17. l. és Rác K. A pozs. vértörvényszék áld. I f. 97. l.

² Angyal D. Késmárki Thökölyi Imre. 49. l.

jelentek többféle kiadásban.¹ Majd felvette *Lapsánszky* a Gerichst-Auszugjába és *Bíró Márton* 1750. ez Enchiridionba. Latin szövegüket közli *Burius János* is „Micae“ cz. művében (Kiadta Lichner P. Pozsony 1864. 17. l.), magyar fordításukat pedig *Rácz Károly* „A pozsonyi vértörvényszék áldozatai“ czimű művében (Lugos 1889. I. füz. 97. l.).

Hitelességüknek kérdésével a régebbi írók közül *Schmal* (Adversaria 236—239. l.) *Lányi*, *Bauhofer* és *Fabó* (Wittnyédy levelei I. k. 19. l.), az újabbak közül *Balogh Ferencz* (A m. prot. egyháztört. részletei 149. l.), *Pauler Gyula*, *Angyal Dávid* és *Acsády Ignác* foglalkoztak.

Véleményemet a Wittnyédy-levelek hitelességéről röviden a következőkben foglalom össze:

1. E leveleket *Lapsánszky*, a rendkívüli törvényszék jegyzője szerint egy Erdélyből visszatérő ifjú, ki prot. lelkésznek volt a fia, 1000 arany jutalomért Bethlen Miklóstól szerezte meg. Eredetileg magyar nyelven, titkos jelekkel írtak s elolvasásukhoz Nádasdynak egy belső embere adta a kulcsot. Ez a dolog igen mesésen hangzik. A többi közül megfejtetlen marad az a kérdés, hogyan került egy helyre a két levél, a melyek közül az egyik Erdélybe, a másik Árvába volt címézve.

2. Az eredeti leveleket, Wittnyédy állítólagos kézírását eredetiben, a törvényszék és a lelkészek előtt fel nem mutatták. Pedig mindenképen igyekeztek a lelkészek bűnösségéről úgy ezeket magukat, mint ügyvédeiket s az egész világot meggyőzni. De a legfontosabb corpus delicti nem került szem elé.

3. Az egyik czimzett, *Bethlen Miklós* maga kimutatta alaposan (Sárospataki Füzetek 1868. évf. 915. l) a levelek hazug voltát. Az elítélt rab lelkészekhez 1675 január 4. irt levelében a szentháromságra esküdve mondja, hogy Wittnyédytől az 1668 június 19-iki gúnyos levele után több levelet soha nem kapott s ő sem irt neki s szerinte Wittnyédy 1669 május 10-én nem is volt Eperjesen.

4. Ellenük szól a leveleknek az a körülmény is, hogy Wittnyédy halála után csak több mint három évre kerülnek elő s hűtlenségi perében nem használták fel ellene.

5. E külső okokon kívül a hitelesség ellen bizonyít a tartalom is. Mind a két levélből nagyon is kéri az a tendencia, hogy a prot. lelkészeket lázadóknak, a felkelők össze-

¹ Egyetemi könyvtár, Ráth Gy. és Knauz N. birtokában.

esküdt harczvagyó vezéreinek tüntessék fel, mintha minden a papokon fordulna meg. A sokat szenvedt, üldözött és szemmel tartott jámbor lelkészek ilyen, úgyszólván katonai szerepre sohasem vállalkozhattak, már csak a köztük levő nemzeti-ségi és nyelvi különbség (magyarok, németek, tótok) miatt sem; és sem Wittnyédy, sem érdektársai ily fontos szerepet a lelkészeknek politikai ügyekben sohasem tulajdonítottak.

6. A Bethlennek szóló levél rövid kis proklamáció olyan olvasók számára, kiket Wesselényi dolgának még az elemeivel is meg kell ismertetni. Bethlen Miklós már Zrinyi Miklós életében tudott ennek francia összeköttetéseiről és Wittnyédy szerepéről. Tehát neki ily általánosságokat írni: „szabadságunkat vérünkkel oltalmazzuk, a töröknek adót fizetünk, a francia pénzt ad“ stb., együgyűség lett volna.

7. A május 10-iki levél is már oly tüzes harci riadó, hogy nyomban a felkelés kitörése volna várható. S ime a második levélig, december 30-ig semmi sem történik. Ekkor mintha újra kellett volna Wittnyédynek bele fújni a trombitába. Közben a büki püspökválasztó zsinat oly békés hangulatban folyik le, mintha a jó egyházi adminisztrationál soha egyéb dolga se lett volna Wittnyédynek; a papoknak a helyett, hogy kedveskednék, inkább fegyelmi eljárással, börtönnel fenyegeti őket.

8. Szó van a levélben arról is, hogy a papok fegyverfogásra szólítsák a népet s Wittnyédy a dunántúli földet a soproni főprédikátorra bizta. A soproni primarius lelkész ekkor az öreg és beteg *Lang* Mátyás, Wittnyédy régi haragosa volt, kiről a büki zsinaton azt mondták, hogy nem a püspökségnek, hanem a halálnak kandidátusa. S a másik két pap, *Sowitsch* és *Barth*, itt a német ajkú polgárok között és Bécs szomszédságában ugyancsak nem gondoltak fegyverkezésre. Hiszen 1674-ben is éppen a Wittnyédy ház átengedésével egyezkedtek békésen a királylyal.

9. A „pápista ebek“ durva kifejezést Wittnyédy, midőn az összeesküvésben annyi r. kath. vett részt s a fejei is, Wesselényi, Nádasdy, Zrinyi, Frangepán és I. Rákóczy Ferencz azok voltak, nem használhatta. Még a leghevesebb üldöztetés idején protestánsokhoz irt leveleiben sincs ilyen kifejezés.

És lehetne még sok okot felsorolni. *Schmal* és *Fabó* kimutatták már és eldöntöttnek vették, hogy a levelek koholtak. Még *Lányi* Károly, a r. kath. egyháztörténetirő is (II. k. 130. l.) hamisaknak tartotta. Ilyen tendentiósus koholmányok az álizidor-féle namis oklevelek óta nem ritkák az egyház történetében. A jezsuita elvek, mikor eretnekirtásról volt szó,

sok dolgot megengedtek. Hiszen *Pálffy* Tamás, nyitrai püspök és kancellár. magát *Szelepcsényi* primást is azzal vádolta, hogy részese volt az összeesküvésnek s Bécsben a primást ezzel a tartalékváddal tartották kezükben.¹

Újabban *Pauler* Gyula fogadja el a két levelet hitelesnek.² Érvei: 1. ha 1674-ben koholni akartak volna a prot. papok ellen leveleket, nem ily ártatlanokat koholtak volna; 2. előfordulnak a levelek a Jelentésben, vagyis az összeesküvésnek a hadi levéltárban levő leírásában. Ezekre azt mondjuk, hogy 1. az akkori időkben, mint a következmények megmutatták, e levelek nagyon is ártalmasak voltak; 2. a Jelentés későbbben készülhetett s főpapság és udvari emberek oly jó barátok voltak akkor, hogy a koholmányok könnyen belekerülhettek a hadi levéltár aktái közé is.

Paulerrel tart, úgy látszik, *Angyal* Dávid is. De *Acsády* Ignác szintén koholmányoknak minősíti a Wittnyédy-leveleket és pedig főként Bethlen Miklósnak 1675 január 4-iki levele alapján.³ A hitelesség bebizonyítva eddig még éppen nincsen és hiszszük, hogy nem is lesz.

Wittnyédy emlékét legérzékenyebb módon ezek a hírhedt levelek tartották fenn. S a nápolyi gályarabok, a kik őt személyesen nem is ismerték, elég fájó érzésekkel gondolhattak rájuk. Mikor *Szelepcsényi* e gyászos aktákat Pozsonyban tárgyalhatta, akkor Wittnyédy már csendes ember volt.

X. Wittnyédy halála. Iratainak lefoglalására tett kísérlet. Vizsgálat és ítélet az ellene indított hűtlenségi perben. Az elárvult és eladott Wittnyédy-ház. A gyermekek és későbbi leszármazottak. Wittnyédy jellemzése újabb történetíróinknál.

Halála hirtelen, váratlanul következett be. Lapsánszky ezt is felhasználja ellene. Már 1663 óta sokszor volt ágyban fekvő beteg, lába megdagadt és láz gyötörte. Súlyosabb természetű baja lehetett. 1670-ben február hó 13-án Pozsonyból visszajövet Nezsiderben, abban a kis városkában, a melynek evang. egyházáért oly sokat fáradt, érte utól váratlanul a halál 58 éves korában.

¹ Károlyi A. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673. 46. l. és *Pauler* i. m. II. k. 156. l.

² *Pauler* Gy. i. m. I. k. 239. l.

³ Szilágyi S. M. Nemz. Tört. VII. köt. 324. l.

A családi emlékkönyvbe fia, Pál, vagy más valaki, ezt jegyezte be: „1670 február 13. csütörtöki napon halt meg nemzetes Muzsaji Wittnyédy István csendesen (placide) Nezsider városában délutáni egy és két óra között övéinek nagy szomorúságára. Isten adjon neki örök életet. Sopronban február 23. nagy népsokaság jelenlétében temettetett el.“¹

Gamauf és Fabó még csak nagy kombinációkkal tudták a halálozás és temetés idejét megállapítani. A fentebbi adat teljesen megbízható. De elég bizonyosság volt alumnusának, *Dömötöri* György eperjesi tanárnak gyászéneke is: *Threnodia sive lugubris Cantus* (Kassa 1670.), melyben honfitársai nevében siratja a nagy férfiút s a halál idejét e *chronostichon*-nal jelzi:

Vt faCibVs febrVVs bIs seX eXarsIt. et Vna
MagnVs VyttnyeDIVs regna beata sVbIt.

A temetés idejéről mondja Gamauf, hogy Lang Mátyás soproni lelkész 1670 február 23. vagyis Invocavit vasárnapján tartott böjti predikációján olvasható jegyzet szerint e beszédét a szokástól eltérőleg délután helyett délelőtt mondta el, mivel délután Wittnyédynek volt a temetése. Hogy halála után tizednapra temették, régente ez nem volt szokatlan. A temetés napjául a vasárnapot bizonyára azért választották, hogy annál fényesebb és látogatottabb legyen a temetési szertartás. Burgerlajt és a grober unger a sirnál végre kibékültek.

Wittnyédyt a Szent Mihály-templomnak vagy a sirboltjába temették, vagy pedig a mellette levő temetőkertbe. Ez volt akkor a soproniaknak rendes temetkezőhelye, úgy az evangélikusoké, mint a r. katolikusoké. A templom sirboltjában Wittnyédyre emlékeztető feliratot vagy emlékkövet nem találtam. A legrégebb felirat is csak a XVIII. század végéről való. A templom udvarán vannak ugyan 1659 és 1664-ből való sírkövek is, de Wittnyédy nevét itt sem jelöli semmi emlék. Arról sincs tudomásunk, hogy az evangélikusoknak a Szent Mihály-templomból való kiűzetése után, midőn 1674 márczius 11. a mai lyceum mögött új evang. temetőt nyitottak,³ Wittnyédy hamvait ide átszállították volna. Nyugvóhelyét közelebről így hát meg nem jelölhetjük.

El lehet gondolni, hogy a jó apának halála micsoda

¹ Memoriale St. W. 7. 1.

² Gesch. der ev. Kirche in Oedenb. II. k. 333. 1.

³ Die Chronik Hans Csányi's. 1674-re vonatkozó feljegyzés.

nagy csapás volt a most már teljesen árva gyermekekre, különösen Pálra és a még csak 13 éves Zsigmondra nézve, a kít Eperjesen ért valószínűleg a halálhír. Elzokoghatták ők is az írás szavaival: Elesett a mi fejünknek koronája.

Wittnyédy halálhíre egyébként nemcsak a családot, nemcsak Sopront, hanem az egész hazát, sőt a külföldet is érdekelte. Bécsben, hol őt a király és a r. katholicismus egyik legnagyobb ellenségének tartották, megőrültek. De a velencei követ megjósolta: helyébe mad más lép és hamvaiból még veszedelmesebb tűz keletkezik.¹

Pauler szerint gutaütés volt a halála oka. Nem tudom, honnan vette ez adatot, de valószínű, mert Wittnyédy vérmes ember volt s útközben halt meg váratlanul. Úgy az emlékkönyv, mint Dömötöri szerint „placide“ hunyt el. A folyton járó-kelő és tettvágya miatt nyughatalan Wittnyédyre nézve ez az útközben való halál szintén jellemző. Az evangélikusok gyilkos kéznek tulajdonították hirtelen való halálát. Ellenfelei öngyilkosnak híresztelték, ki a büntetés elől akar menekülni. Lapsánszky is meggyanúsítja váratlan halálát. Az emlékkönyvben semmi sem sejteti, hogy a halál nem lett volna természetes.

Még el sem temették Wittnyédyt, a midőn február 16. szigorú parancsolat jött I. Lipót sajátkezű aláírásával a városi tanácshoz — érthető okból — hogy összes iratait (scripta seu fragmenta literasque et literalia instrumenta), a melyeket csak ládákból vagy szekrényekben elhelyezve találunk, pecsételjék le, vegyék zár alá és senkinek ki ne adják, míg megbízható ember által újabb parancsolatot nem vesznek. Wesselényi társai ellen a kompromittáló adatgyűjtés ekkor folyt leglázasabban. Bécsben előre örültek a jó fogásnak, hogy a rebellis magyarok ellen összehordott akták most újra megdagadnak. De hát a soproni tanács is elég circumspectus volt.

Rögtön, meglepetésszerűleg kellett volna a parancsolatot végrehajtani, de hát a tanács a sietés látszatával elég időt engedett mégis az apa holtteste körül siránkozó családnak, tudván azt: qui habet tempus, habet vitam. *Serpilius* János városbíró, *Preining* András tanácsost és *Károlyi* János magyar jegyzőt küldték ki az iratok lefoglalására. Megjelentek a szentgyörgyutczai gyászházban, a hol Wittnyédy két fia, János és Pál s veje Armbrusztér János pozsonyi polgár voltak jelen egyéb rokonokkal együtt. A kiküldöttek felhívására az alig 26 éves Wittnyédy János kijelenti, hogy a királyi parancso-

¹ Pauler Gy., i. m. I. k. 311. l.

latnak nem tehetnek eleget. Mert nemcsak elhalt atyjok volt nobilis persona, hanem nekik is ugyanazon nemesi praerogativáik vannak. Azután, miként a híres prókátor fiához illet, hosszan magyarázván nekik az ország constitutióit, fejükre olvassa: „quod nemo Nobilium nisi citatus et juris ordine convictus in persona aut rebus turbari vel damnificari valeat“. Kijelenti, hogy atyjának irományai őt, mint legidősebb fiút illetik meg, azért majd meg is felel magáért s hivatkozva a várossal szemben birt exceptióikra, a kéziratok lepecsételését semmiképen meg nem engedi.

A kiküldöttek eredménytelenül voltak kénytelenek távozni s jelentést tettek a tanácsnak, mely most előbb a harminczadost, majd ennek távollétében *Kolleysen* János contrascribát, adta az előbbiekhöz és még szigorúbb utasítással küldte őket újra a Wittnyédy-házhoz. Az ismételt komoly felszólításra itt Wittnyédy János kijelentette, hogy ha a keresett iratokat zár alá veszik, ő felszakítja a pecsétet. Erre a városi tisztviselők ismét visszatértek, hogy további utasítást kérjenek a tanácstól.

Időközben azonban az ifjabb testvér, Wittnyédy Pál, megjelent az örökösök nevében a városházán s azt kérte, hogy adják ki neki a királyi kézirat másolatát és várjanak a zár alá vétellel, míg ők ő felségét informálják. De kijelentette, hogy nem mint illetékes hatóságukhoz, hanem csak mint jó barátaikhoz és szomszédaikhoz intézik e kéréseket. A tanács egyiket sem teljesítette, mert félt a király haragjától.

Harmadszor is kivonulnak a város emberei a Wittnyédy-ház ellen és pedig most már azzal a felhatalmazással, hogy a leveles ládákat, ha kell, lakatossal nyitassák fel és szóljanak *Türk* Dániel ural is (talán Török, ki Wittnyédyék rokona lehetett). Wittnyédy János most is kijelentette: ha protestációja ellenére lepecsétlik az ajtókat és ládákat, az erőszak ellen ő is erőszakot alkalmaz és via juris fog elégtételt venni a városon. A küldöttek látták, hogy fegyveres karhatalom nélkül nem boldogulhatnak, ebből pedig tunultus támadhatna, tehát harmadszor is re infecta távoztak. A tanács pedig egyebet nem tehetvén, a történetekről részletes jelentést küldött fel ő felségéhez.¹

Így a Wittnyédy örökösöknek elég idejük maradt arra, hogy az atyjukat netán kompromittáló iratokat eltüntessék. Valószínű is, hogy ezeket elégették. Mert sem a kamarai

¹ Városi jegyzőkönyv kivonata. Gamauf, oklev. gyűjt. II. k. 394—400. l.

levéltárba a periratok közé nem kerültek, sem a család birtokában nem maradtak fenn ilyenek a hazai történetírás nagy kárára. Különösen Zrinyi Miklósnak Wittnyédyhez írt levelei volnának igen becsesek. Csak a m. t. akadémia tulajdonában van meg Wittnyédy leveleskönyvének egy részlete, mely 1652—1664 közben írt levelek fogalmazványait foglalja magában. Fabó ezt kiadta, de nem tudja, hogy mily úton került az akadémia tulajdonába.

Igy a remélt jó fogás elmaradt. Wittnyédy leveleiből a saját hűtlenségi peréhez sem lehetett bizonyítékokat gyűjteni. A peres eljárást ugyanis, már csak a hagyaték érdekében is, Wittnyédy halála után is megindították és letárgyalták. A dunántúli városokba kiküldött vizsgáló-biztosok a gyanúba fogottakat Wittnyédyhez való viszonyukra nézve is kikérdezték.

Ilyen vizsgáló-bizottság járt *Kőszegen* 1671 január 30-án, a hol különösen *Szenczi Fekete István* evang. püspököt hallgatták ki; *Győrött* február 21-én, hol *Bognár György* evang. lelkész, *Aács Mihály* rector és *Semberger Mihály* megyei esküdt és gyülekezeti előljáró állottak a bizottság előtt; és *Komáromban* április 4-én, a hol *Viglerius János* evang. lelkész vallotta, hogy az egész összeesküvésről semmit sem tud.

Kőszegen a fentebbi napon Nagy István és Pap Farkas, a vasvári káptalan tagjai, mint, biztosok *Hodik* városbíró és a városi tanácsosokat a következő kérdésekre nézve hallgatták ki: Kik gyalázták a királyt? Kik esküdtek össze ellene? Kik leveleztek a törökkel? Kik valának a zürzavar okozói? Most is kik igaztják az országbelieket? *Wittnyédy István* mikor levelezett Wesselényi nádorral s hol, minő segélylyel és körülményekkel? Fabó szerint a győri *Semberger Mihály* vallomása, úgy látszik, arra mutat, hogy szólott Wittnyédynek a francziákkal való összeköttetéséről.¹

Wittnyédynek, illetve örököseinek a perét 1671 április 20-án kezdték tárgyalni Pozsonyban, a mikor három fia, János, Pál és Zsigmond ügyvédekkel személyesen is megjelentek a törvényszék előtt. Jánosnak és Pálnak *Hérics Tamás*, Zsigmondnak pedig *Hosztóthy István* volt az ügyvéde. A fiúk csak azt kérték, hogy a közös szerzeménynek felét, mint anyjoknak a tulajdonát kaphassák meg, de ez sem sikerült. Az okt. 19. kihirdetett ítélet kimondá, hogy az anyai részt is apjuk birta haláláig, tehát ez is a fiscusra száll.²

¹ Ráth és Rómer, Győri történelmi és régészeti füzetek 1865. évf. III. k. 67. l. Chernel K. Kőszeg jelene és multja. II. k. 89. l. Fabó, W. levelei. I. k. 14. l.

² Pauler Gy. Wesselényi és társai összeesküvése. II. k. 318. és 371. l.

Íme ez volt Wittnyédy önfeláldozó életének, az éjjelt is nappallá tevő, fáradhatatlan munkásságának a jutalma. Fiait földönfutókká tették, még az édesanyai részt is kicsavarták kezükből. Szegény, jó Palkó fiú, a ki 15 éves korában már táborba szállt Zrinyi mellé a beteges, törődött apja kíséretében, mikor minden örökségéből kifosztották, nem kardot fogott többé, hanem tollat. A néma szenvedés ideje volt az, míg Thököly a zászlót ismét ki nem tűzte. Tovább írta atyja után a családi emlékkönyvet. Ezt megmentették a halálra keresett írásokból.

„Itt hagytál bennünket — így szól atyjának szelleméhez — a kiket a te ágyékaid nemzetek s a te felvigyázásod nevelt fel. S midőn életedben annyi barátod, pártfogód és kliensed volt, mégis ellenségek serege között, azok között, mondom, maradtunk hátra“. Fáj fiúi szívének ez a hálátlan-sággal megkeserített árvaság. De hozzá teszi mindjárt, mint atyjához hasonló, bibliás beszédű, vallásos fiú a maga vigasztalására: Gyermekek voltam, meg is vénhedtem, de soha nem láttam, hogy az igaz elhagyatott volna és az ő kenyeret kereső magva (Nunquam vidi semen justi derelictum et filios ejus mendicantes panem. 37. zsoltár 25. verse).¹

S ezt az árvaságot még rettenetesebbé tette a testvéri viszálykodás. A megrendítő csapás egy ideig még csak összetartotta Wittnyédy fiait. 1670 június 14-én, még a hűtlenségi per megkezdése előtt, egyező akarattal eladták házukat s ennek járulékait Sopron városának 15,000 forintért, oly feltétellel azonban, hogy a vételárból minden adósság, ezek közt Nádasdy Ferencz 1000 forint követelése is kiegyenlítették.² Látták előre a bekövetkezendőket és tudták, hogy atyjuknak sok volt a tartozása. Bizony alig maradt valami a fiúknak. Ezzel a város elébe vágott a fiscusnak, de ő sem sokáig gyönyörködhetett a viharos multú szép házban, a melynek építése elé annyi akadályt gördítettek.

A szerződés aláírásakor még együtt voltak és legalább ebben egyetértettek a nagykorú testvérek. Csak Zsigmond volt távol, ki Felső-Magyarországon, valószínűleg még Eperjesen tanult, mint diák. De azután kitört köztük a testvéri viszály. Jánosra, az idősebb testvérré, kivel már az apának is sok keserősége volt, az ifjabb Pál nem győz eleget panaszkodni és pedig néhol igen éles hangon. Apjoknak, úgy látszik, Pál volt a kedveltje.

¹ Memoriale St. W. 8. l.

² Gamauf Oklev. gyűjt. II. k. 402—409. i.

„Reám hagyta, Édes Szülöm — írja az emlékkönyvben — úgy végrendeletében, mint mindenek emlékezése szerint bátyám helyett az első szülöttséget és áldásodat, a mely, miként egykor Jákóbnak, úgy most az én üldöztetésemre is nagy okot szolgáltat bátyámnak. Mert nem ritkán halállal, igen sokszor börtönnel fenyeget annyira, hogy mintegy a te egykori jövődölésedet akarja megvalósítani, mi szerint ő nekem és Zsigmond öcsémnek nem farkasunk, hanem hóhérunk lesz. De az, a kinek oltalmába ajánlottál még életedben, de már hálálod órájához közel, az Isten megőriz bennünket az ő kezeitől és gondot visel rólunk, hogy gonosz szándéka végül javunkra forduljon.“ Alább még azután így kiált fel: „Halld meg, atyám, a kit nemcsak az ellenség, hanem saját fiad is mindenféle szidalmakkal meggyalázott, hogy mindazáltal inkább megszünök ennek testvére, mint neked fiad lenni.“¹

Hogy micsoda elkeseredett órában írhatta Pál ezeket a kemény beszédeket s hogy mi nagy büne lehetett Jánosnak, azt eddig nem sikerült megtudnom. Erdélyben beszéltek arról is, hogy Wittnyédnek egyik fia áttért a r. katolikusokhoz s ez találta volna meg atyja szekrényében s ez szolgáltatta volna át a két hírhedt levelet.² De ezt Lapsánszky sem mondja, pedig ha úgy lett volna, bizonyosan elmondja. És János fia is buzgó evangélikus volt.

Valószínű, hogy mint oly igen sok más esetben, itt is örökösödési és vagyoni kérdések miatt hasonlott meg a két testvér. Ők ugyanis mindent elkövettek, hogy konfiskált javukat királyi kegyelemből visszakapják. De sok utazgatással, utánjárással és nagy költséggel is csak annyit tudtak elérni, hogy a kir. kamara atyjok javait Sopron városának oly feltétellel adta ki, hogy azokból a nagyszámú hitelezőket elégítse ki s a fenmaradt összeget számolja el.

Pál időközben 1673. megnősült. Elvette néhai nemes *Unger* Joachim városi polgárnak és Prandtl Katalinnak leányát, Máriát, néhai Edtemberger János pékmesternek hátrahagyott özvegyét, a kit, úgy mond, majdnem két évi állhatatos, de tiszta szerelem után jegyzett el mátkájának. Az asszony első férjével hét évig élt együtt s tőle egy János nevű fia is maradt, a kinek felnevelésére a második férj szívesen vállalkozott.

Mikor a város Wittnyédy hagyatékából a hitelezők kielégítését megkezdte, az idősebb fiúnak, Jánosnak, folyamodására

¹ Memoriale St. W. 8. l.

² Rácz K. A pozs. vértörvényszék áldozatai. I. f. 100. l.

Pál feleségének, Unger Máriának a borait is lepecsételték. Már ez is jellemzi, hogy mily áldatlan viszony lehetett a két fivér között. Wittnyédy Pál a királyhoz folyamodott s I. Lipót sajátkezűleg aláírt rendeletben hagyta meg a városnak 1674 január 24-én, hogy Wittnyédy Pálné borait a zár alól oldják fel.¹

A királyi parancsolat azt is említi, hogy „hivünk, nemes Wittnyédy Pál nekiünk teendő szolgálat és specialis ügyek miatt (ob servitia et specialia negotia nostra)“ Sopronból hosszabb ideig távol lenni kénytelen. Hogy mivel bizta meg az udvar a gyűlölt és megnótázott Wittnyédy fiát, kibékült-e a fiú az apját üldöző hatalommal, erre nézve nincsenek adataim. Az kétségtelen, hogy Wittnyédy Pál apjának politikai és egyházi szereplését jól ismerte, emlékét a legnagyobb tiszteletben tartotta s annak nyomdokain kívánt maga is járni.

„Mehaltál — írja az emlékkönyvben — de az én lelkemből kihalni nem fogsz soha. sőt előbb ki fog aludni életem, minthogy a te emlékezeted hálás szivemből kivészhetne. Bárcsak bennünk és általam új életre kelhetnél, vagy legalább feledésbe ne mennél. S ha az első kívánságot nem teljesíthetem, hogy az utóbbi nem fog megtörténni, azt szent hűséggel ígérem. Nyugodj békével! Isten tegyen bennünket boldog sorsodnak társaivá, a hol, hiszem, hogy a te neved, jöllehet itt kitöröltetve kell lennie, Jézus Krisztus vérével van beírva az ő megváltó sebei által. Amen“.²

A pozsonyi evang. egyház története szerint Jánosban, az idősebb fiúban is volt oly jellemvonás, a mi apjára vallott. 1672 február 3-án ugyanis a pozsonyi templomfoglaláskor mondott bátor hangú beszédei miatt mint lázítót Szelepcsényi és Pálffy Miklós várparancsnok elfogatni akarták. Ő azonban még ezen a napon délután egy küldöttséggel a király elé igyekezett kihallgatásra. Mikor a Dunán átkelőben voltak, a muskétások utánok is lőttek, majd pedig Regelsburgnál elibök kerülve elfogták és visszavezették őket Pozsonyba. Mikor itt a Duna partján álló népcsődület látta, hogy Wittnyédyt megkötözve a várba akarják vinni, közbevetette magát, kiszabadítá a fegyveresek kezéből s a városházára vitte. De innen Szelepcsényi kir. helytartó parancsára mégis a várba vitték s mint lázítót bebörtönözték.³ További életsorsáról nincsenek adataink. A családi levéltár szerint első neje *Pach* Rebeka

¹ Gamauf Oklev. gyűjt. II. k. 2. r. 506—511. l.

² Memoriale St. W. 9. l.

³ Markusovszky S. Evang. Egyh. és Isk. 1895. évf. 45—47. sz.

volt, kitől András János nevű fia született; második neje, *Hiernbein* Mária pedig két fiúval, Sámuellel és Lajos Györggyel ajándékozta meg.

Wittnyédy fiairól Nagy Iván sem tud pontos családfát adni. (Magyarország családai. XII., kötet 232. l.) Szerinte Wittnyédy Pál lett volna a család további törzsatyja, a kinek Ferencz, Péter, László nevű fiai s Orsolya (Vidos Imréné), Anna (Szép Istvánné) és Erzsébet (Káldy Jánosné) nevű leánya maradtak. Ezek közül *Péter* II. Rákóczy Ferencz felkelése idején szerepel 1704 és 1707.¹ Ferencznek fia, *János* pedig (1702—1781) mint keményegerszegi földbirtokos Ostffy Mihály után 28 éven át (1753—1781) igen erélyes felügyelője volt a dunántúli egyházkerületnek. Szintén soproni családból vette nőül *Unger* Teréziát, a kinek temetésekor Perlaky Gábor püspök mondott nyomtatásban megjelent búcsúztatót Nemeskéren 1772. Ő maga 1781 július 16. halt meg s szintén a nemeskéri templom sírboltjába temették. Keresztapja volt Berzsényi Dánielnek, a költőnek. Műveltségére nézve jellemző, hogy egy lelkészhez írott bölcsészeti tartalmú levele maradt fenn a kerületi levéltárban.²

Wittnyédy József nyug. törvényszéki bíró 1900-ban hunyt el Sopronban. Az ősi családi tradícióhoz hiven ő is alapítvánnyal emlékezett meg a soproni lyceumról. A családnak élő, protestáns férfi tagja, *Wittnyédy Sándor* úr Rempeshollóson, Vas megyében, ki ott földbirtokos és az értékes családi levéltárnak is őrizője.

*

A fentebbiekben igyekeztem hősiinknek eseményekben és alkotásokban gazdag pályafutását bemutatni, itt Sopronban, az ő fáradhatlan működésének színhelyén s ezen fényes gyülekezet, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság előtt, mely alapszabályaiban tette feladatává a hazai egyháztörténelem művelését.

235 éve pihen immár a Szent Mihály-templom árnyékában a soproni híres prókátornak és lutheránus főembernek földi porsátora, a mely míg benne vér és szellem lakozott, pihenni nem tudott, mert nemes tettvágy hevíté, s végre is a hazája és az Úr háza iránt való hő szerelme emészté meg. A mai fásult, közönyös és a közügyektől mind jobban visszavonuló nemzedéknek az ő nemes alakja valóban példaképtül

¹ Thaly K. Dunántúli hadjárat. 175. l. és Rákóczy-tár II. 63.

² A győri esperesség jegyzőkönyve.

szolgálhat. És méltó, hogy midőn a két protestáns egyháznak képviselői ez ősi városban, Wittnyédynek egykori lakóhelyén összesereglettek, hálával és kegyelettel adózzunk a nagy férfiú emlékének.

Egy bevándorolt „grober unger“ volt ő itt a lassan járó, ősi „burgerláji“ között, mintegy kovász, mely poshasztotta a tésztát. Mig élt, sok baja volt neki és a városnak egymással. De miként már ott temetésekor a nagy frequentia, úgy ma, azt hiszem, minden soproni polgár kibékül a nagy hazafi szellemével s büszkeségének vallja azt a férfiút, a ki már harmadfél századdal ezelőtt megértette a várossal, hogy magyar notáriusra és magyar követre van szüksége, a ki mint ügyvéd és tisztviselő a jog és igazság védője, mint ember és keresztyén a felebaráti szeretet munkás apostola, mint protestáns a lelkiismeret szabadságának hitvallója s mint magyar az önzetlen hazaszeretetnek volt elszánt, bátor vezérharczoja.

Összefoglaló jellemzést befejezésül nem írok. Arra törekedtem, hogy maga Wittnyédy és az ő cselekedetei beszéljenek helyettem. Mégis, hogy mint theologust, ki nagy szeretettel és hálás szívvvel csüngök a protestáns nagy emberen, elfogultsággal és részrehajlással ne vádolhassanak, ide iktatom két újabb tekintélyes történetíróknak hősiükről írott tömör jellemzését.

Pauler Gyula „Wesselényi és társai összeesküvése“ czimű munkájában (I. kötet. 68. lap) mondja Wittnyédyről: „Pályáját, szerény származásához képest városi szolgálattal kezdé. Lassanként azonban befolyása kiterjedt a megyére is és végre országos tekintélylyé lón, legalább hitsorsosi, a lutheránusok között. Wittnyédy ügyvéd volt s e korban a törvénytudók már szerepet kezdtek játszani a közügyek terén, melyet eddig majdnem kizárólag az egyházi rend, vagy a fegyverforgató nemesség foglalt vala el. Tevékenysége, ügyessége, melyekkel a legbonyolultabb ügyeket dülőre vitte, nagy hírt és sok pénzt szereztek neki . . . Zrinyi Miklósnak legmeghittebb emberei közé tartozott. És Wittnyédy csakugyan olyan ember volt, minő sok kellett volna Zrinyinek, hogy nagy terveit megvalósítsa. Lángolóan szerette hazáját. Vallásában buzgó, azt még sem keverte mindig a politikába s ha türelmet követelt magának, tudott türelmes lenni mások irányában is. Érzelmeiben tüzes, a kivitelben hideg, józan s ha kellett, vakmerő volt. Ismerte a félországot, nemcsak amúgy felületesen, de le a szívek mélyéig, a veséig. Nagyon jól ismerte Wesselényi gyengeségeit, még jobban Nádasdy csalfaságát, kit csak chamaeleonnak nevezett és szívből gyűlölt. De éppen azért

valódi lelkesedéssel csüngött a bánon. Wittnyédy nem volt szeretetre méltó ember. Ügyvéd minden ízében, karának perlekedő hajlímával; jogait, érdekeit körömszakadtig védte és versengéseiben nem ismert kiméletet.¹ . . . Zrinyivel szemben azonban nem volt a rideg, önző ügyvéd, hanem a valódi, ritka hűségű, lelkesült barát s a kursaneczi szerencsétlenség kevés embert sújtott talán oly mélyen, mint a furfangos Wittnyédy Istvánt . . . Csak hibás felfogás csinálhatott e higgadt férfiúból desperatus dühönczöt.“

Széchy Károly egyetemi tanár pedig „Gróf Zrinyi Miklós“ című művében (V. köt. 145. l.) így jellemzi: „Wittnyédy már kiskorától nemesnek növekedett, majdan büszke nagy urak bizalmasa, utóljára pedig hatalmas olygarchák barátja lett. Előbb soproni jegyző és ügyvéd, aztán az országgyűlésen városi, később megyei követ, ki elismerésben, vagyonban, tekintélyben, befolyásban folyvást gyarapodott, míg felekezetének egyik legbecsültebb vezérévé, hazájának egyik legnevezetesebb politikusává emelkedett. Szavát a Batthyányak, Czirákyak, Draskovichok, Esterházyak, Kéryek, Lisztiusok, Megyeriek, Nádasdyak, Pálffyak, Thökölyek, Wesselényiek és Zichyek egyiránt szívesen meghallgatták; s a katolikus főpapok, Lippay és Szelepcsényi, épp oly komolyan számba vették, mint az egyszerű lutheránus lelkészek, kiknek védelmük és támaszuk volt eszével, munkájával, tetemes áldozataival, vallásabeli szegény ifjak hazai és külföldi iskoláztatásával. Mert szava ritka tehetségeinél, országos összeköttetéseinél, felekezetére való döntő irányításánál és Zrinyi Miklóshoz való benső viszonyánál fogva mindig különös súlylyal birt. Senki Zrinyin kívül az eseményeket következményeikkel élesebben föl nem fogta és biztosabban nem látta, mint ő, a ki Rákóczy lengyel vállalatának balkimenetelét, az erdélyi zavarok minden fordulatát és magyarországi hatását előre megjósolta; senki az embereket szívök és veséjük szerint jobban nem ismerte s néha egyetlen szóval találóbban nem jellemezte nálánál . . . Senki a közérdeket, vallási és nemzeti közérdeket nálánál hivebben és hathatósabban nem szolgálta, miért mind Rákóczi, mind Apaffy szerette volna Erdélybe vonni, de Zrinyi oldala mellől nem akart távozni. Megismerése óta megható, magasztos ragaszkodással csüngött rajta, bálványozó tisztelettel a század főnixének tartotta, kin a természet sokáig fáradt, míg a pogány ebnek veszedelmére és a magyarság oltalmára

¹ Ezt az itéletet, ha életrajzát elolvassuk, túlszigorúnak és igaztalannak kell mondanunk.

megalkotta . . . Tenni, hatni, izgatni volt az eleme; tenni, hatni, izgatni sohasem fáradt el, ha vallása érdeke kívánta, avagy hazája java követelte, melyet vallásánál is lángolóbban szeretett.“

És végül még, hogy lássuk, a messzeálló kritikusok mellett miként ítélte meg Wittnyédy szerepét és jelentőségét a hozzá közelálló, az apjuk halálán és anyagi romlásukon siránkozó *Pál* fiú: ide jegyzem még záradékuul ennek következő szavait az emlékkönyvből:

„Vajjon hát én is szónokra bizzam-e, hogy szívemnek siralmát és szemeimnek könnyeit szavakba foglalja; vagy tollra bizzam-e, mely eléggé nem, sőt kellőképen sem tudja azokat kifejezni. Az én koromnak, sőt a késő utókornak lesz feladata, hogy ezeket megírja. Meghaltál a hazának, a mely romlásnak indulván, a te vállaidra nehezült, óh erős Atlas! Meghaltál az egyháznak, mely általad oly hathatósan gyámolittatván, míg éltél, erősödni kellett, haláloddal pedig gyengülni fog. Elvétettél a veszedelmek elől, melyeket az Úr e népre bocsátott, úgy hogy te vagy az, a kiről az Úr mondotta: „Kiragadlak téged, hogy ne lássad a nyomorúságokat, a melyeket ez országra bocsátok“. Meghaltál ugyan, de úgy haltál meg, hogy jobban fogsz élni halálodban, mint életedben“.

A fiúnak kegyeletos szavaira mondjunk mi is áment. A nagy és igaz tovább él az ő Uránál Istenénél és a hálás hű szívek emlékezetében. Az igaznak emlékezete áldott.

Payr Sándor.

AZ AUSZTRIAI PROTESTANTISMUS TÖRTÉNETE.

(Harmadik közlemény.)

2. §. Csehország és tartományai.

Azon kettős házasságnál fogva, melyet I. Miksa császár unokái: Ferdinánd és Anna, a Jagelló Ulászló gyermekeivel: Máriával és Lajossal kötöttek, Habsburg kézre került 1526 után állandóan a cseh trón s vele együtt Morvaország és Sziléziának Troppau hercegsége, mely utóbbi tartomány ez időben négy hercegségre oszlott. I. Ferdinánd lett itt az úr, mialatt Magyarországon rettenetes harcok következtek.

Csehország nagyon elő volt készítve a reformáció számára a kelyhesek vagy utraquisták útján, kik 1433 óta két szín alatt vehették az úrvacsorát. Közülök váltak ki a cseh testvérek (unitas fratrum), e mozgalom pietista irányzata, szigorúan bibliai hittel, komoly erkölcsiséggel; 1500 körül eltörölték a püspöki hivatalt is s négy esperes által — kettő Cseh-, kettő Morvaországban — kormányoztatták magukat.

Az utraquistákkal Luther kezdettől fogva érütközött.¹ Már a lipcei hitvitára (1519) követséget menesztettek hozzá s ő maga is irt a cseh rendekhez levelet. De instituendis ministris cz. iratában pedig tanácsolta, hogy ne engedjék papjaikat a kath. püspök által felszenteltetni, hanem válaszsának magoknak oly kormányzót, ki ezt megtegye s ilyenül ajánlotta Zahera Gált. Tanácsára aztán meg is választották Zaherát adminisztrátorrá, majd prágai lelkészszé. Benne nagy tehetségű, de kijöhetetlen és állhatatlan embert nyertek, ki most még tovább akart menni s a papnötlenséget is behozni, a mi miatt összeütközés támadt az újításhoz hajlók vagy lutheránusok és ó-utraquisták között, kik megelégedtek régi kiváltságaikkal. Midőn ez utóbbiak kerekedtek felül, Zahera elhagyta

¹ Az alábbiakra nézve v. ö. Moeller-Kawerau Lehrbuch der Kirchengeschichte III. B. 413. kv.

a lutheranismust, melynek tagjait ő maga is üldözte attól fogva s a kath. párt segélyével igyekezett uralmát fentartani. Végre önkényeskedése miatt Ferdinánd száműzte. Az új-utraquisták azonban hova-tovább nagyobb tért foglaltak, különösen a cseh-németeket hódítván meg s teljesen a lutheranizmus felé hajolván. Az ó-utraquismus háttérbe szorult. Joachimsthal híres reformátora Mathesius János, kiváló szónok és író; Egerlandba Thilesius Jeromos vitte be a lutheranismust.

Az unitással Speratus Pál ismertette a lutheri tanokat, de egyelőre siker nélkül, mert prágai Lukács, legtekintélyesebb senioruk, az úrvacsorára, megigazulás tanára s keresztyén szabadságra vonatkozó nézetében Lutherrel összeütközött, minek következtében haláláig (1528) közelebbi megegyezés nem jöhetett létre. Lukács halála után azonban csakhamar megkezdődött a mozgalom, még pedig a legelső cseh nemesi családoktól pártfogoltatva. Készítették maguknak egy apologiát előbb cseh, majd német nyelven, melynek nyomtatását Luther eszközölte, ki a sákramentumok jelképileges értelmezését kivéve helyeselte benne foglalt nézetüket. Ámde az apologia alapján megkezdődött térfoglalás csakhamar szemet szűrt a királyi udvarban, annyival inkább, mert csak az ó-utraquisták voltak befoglalva a vallási türelembe. A conflictus elkerülése végett átdolgozták az apologiát húsz artikulusban latin nyelven s bemutatták a bécsi udvarnál 1535 november 14., mire bizonyos elnézés következett. Most meg Luther nem akarta az augsburgi hitvallástétellel egyezésüket elismerni, pedig tudvalevőleg csak így nyerhetek türelmet, mialatt a calvinizmust meg sem tűrték. Végre 1538-ban létrejött a megegyezés s a vallástétel megjelenhetett, mint confessio bohémica. Közben azonban kiviláglott, hogy az unitas nézetei a helvét irányú reformációhoz közelebb állanak. Az akkori senior, Augusta János, kiváló tehetséggel, nyakasságig menő önérzettel s lángoló lelkesedéssel felruházott férfiú, ki az unitas és új-utraquismus egyesítését tervezte, követeket küldött ekkor Kálvinhoz és Bucérhoz Strassburgba, kik kedvező fogadtatásra találtak. A levélváltások a regensburgi vallásügyi értekezések alatt is folytak (1541), másfelől felkereste Augusta Luthert is, kinek halála azonban a testvérek lutheránussá lételét végleg megakadályozta. Inkább a református idom felé hajoltak.

Vallási türelem tekintetében szerencsésebb volt Morvaország, hol a különböző felekezetek: utraquisták, testvérek, lutheránusok, sőt kálvinisták, zwingliánusok és újkeresztelők egymás mellett megfértek. A testvérek főfészke a Zierotin birtokok, különösen Prerau, továbbá Eibenschitz voltak; a

lutheranizmus főként Olmützben és Iglauban terjedt, ez utóbbi helyen Speratus Pál volt a reformátor, sőt behatolt az Nikolsburgba is. Az újrakeresztelők leginkább kézművesekből állottak; körülbelül 70 gyülekezetük volt. Vezérük, Hubmayer megkeresztelte többek között Liechtenstein Leonhardot is.¹

Sziléziának ez időben egyetlen hercegsége: Troppau tartozott Ferdinánd közvetlen fennhatósága alá, mialatt a többi háromnak külön tartományuraik voltak; de az utóbbi három hercegség reformatori mozgalma érintette a Habsburg Troppaut is. Amazokban magok a hivatalok segítették azt elő, melyeknek viselői a mozgalomhoz csatlakoztak. Midőn a kolostorok megüresedésével a lelkészválasztási jog Troppauban is a városi tanácsra és gyülekezetre szállt, Ferdinánd csak azon kikötéssel erősítette meg ezt a jogot 1542-ben, hogy mindig az olmützi püspök tudtával és akaratával válaszszanak olyan igaz hitű papot, a ki egy szín alatt szolgáltatja az úrvacsorát. Ebből származtak aztán a későbbi conflictusok.

Ilyen viszonyok voltak a schmalkaldi háború kitörésekor. Ekkor János Frigyes szász választó egy régi örökösödési szerződés alapján Csehországtól azt kívánta, hogy ellene fegyvert ne fogjon. Ily helyzetben, bár az új-utraquisták és unitas nemesége királya ellen nem emelt is fegyvert, de segítséget sem akart neki nyújtani a hittestvérek ellen. Vonakodásának okául azt hozta ugyan fel, hogy kiváltságai szerint a határon túl hadat viselni nem tartozik, mégis ellenszegülésnek vették azt. És ekkor következett a bosszú: bebörtönözések, pénzbüntetés, megostorzás, kiutasítás. Az ó-utraquisták mindent Augusta seniornak tudtak be, mire a király elrendelte, hogy az unitas a maga templomait adja át a katolikusoknak és ó-utraquistáknak. A kit elfogtak, kinozták; Augusta is egy Bilek János nevű pappal együtt árulás áldozatává lett s bebörtönöztetett, hol sokat kinozták vallomások kiesikarása miatt. Nagyon sokan kiköltöztek. Lengyel- és Poroszországban az unitásnak egy új egyháztartománya keletkezett, utóbbiból azonban a kivándorlottak 1574-ben visszatértek.

Ferdinánd meg ezalatt az odahaza maradtakkal kísérletezett. A lakosságnak már ekkor körülbelül csak $\frac{1}{10}$ része volt katolikus, fele pedig az unitás híve. Ferdinánd először az utraquistákat próbálta katolizálni s midőn ez nem sikerült, ismét az unitásra vetette magát, kik retentés elnyomást szenvedtek Csehországban, mialatt Morvában a Zierotinok, a vas

¹ V. ö. G. Loesche: Johann Mathesius etc. 1895. 70. oldal.

bárók védelme alatt helyzetük tűrhetőbb volt. Jött a segítő is a jezsuitákban, kiknek 1555 óta Prágában kollégiumuk, majd gimnáziumuk volt. Ez időben támadt a testvérek szektájának egy kiváló képviselője, Blahoslaw János senior, kegyes, tanult, rendkívül szorgalmas férfiúban, ki 1553 óta volt jungbunzlai diakon. Neki köszöni főleg az unitas magas irodalmi virágzását s bibliafordítása normatívvá lett a cseh nyelv kifejlődésében.¹ Midőn Mórítz szász választó újabb árulása folytán a protestánsok ügyei jobbra fordultak, őt szemelték ki ismételtén a cseh testvérek panaszaiknak Bécsben leendő előadására. Négyszteri útja azonban kézzel fogható eredményekre nem vezetett. Szerencsésebb volt a svájczakkal érintkezés a confessio újra átdolgozása tárgyában 1561-ben. Ugyancsak Blahoslawnak köszönik a cseh cancionált, vagy énekes könyvet, melyet aztán egy új, német kiadás követett.

A fogságban élő Augusta senior maradt és e hivatalát nem tette le akkor sem, midőn az unitas helyébe újat akart választani. Ebből összeütközés fejlődött, mire Augusta átlépett az új utraquistákhoz. Végre 16 esztendei szenvedésteljes fogság után megszabadult s visszatérvén a testvérek egyesületébe, itt folytatta hatalmas, erőszakra hajló szellemben működését.

Ferdinánd törekvései nem vezettek sikerre; halálával az unitas és új utraquismus egyaránt diadalmasan kerültek ki a küzdelemből. Az ó-utraquismus ezalatt mind jobban közeledett Rómához s végre 1594-ben az úrvacsorai kehely engedélyezése mellett megtörtént a teljes kibékülés.

* * *

Az 1561-iki cseh tartománygyűlés, a szekták kivételével, minden biblián alapuló hitvallástétel szabad gyakorlatát megengedte, mit első sorban az unitas sietett hasznára fordítani, mely törekvésében nagy segítségére volt a prot. szellemű, európai hírű, udvari orvos, Crafftheim Crató. Kérvényt nyújtottak be a császárhoz s a lutheranizmussal egyezésük bizonyosságára mellékeltek ahhoz egy confessiót, melyet később a lengyelek kedvéért úrvacsorai nézetében a kálvini irányhoz alkalmazva, Wittenbergben megerősítették s latinul ugyanott kinyomatták.

Miksa császár az egyház reformálásának híve volt, de ezt a különböző felekezetek egyesítésével akarta keresztülvinni.

¹ Alapjául szolgál a későbbi híres kraliczi bibliafordításnak (1579—93.)

vinni, vagyis ő sem hagyott fel a hagyományos egységes hit politikájával. Ezért a rendek is ez úton próbálták meg a sokféle zavarokból való kimenekvést. Vezérük Lobkovitz Bohuslaw Félix volt, családjának ev. ágát később száműzték, mialatt a kath. hercegi címet nyert. A tartománygyűlés 1575-ben gyűlt össze, melyen a császár az egyházi ügyekről való tanácskozást első helyen engedélyezte.

Választmányt küldtek ki a hitvallástétel kidolgozására s hosszas vita után egy az augustana és az unitas tanainak összeolvasztásából készített hitvallástételben egyeztek meg, melyet a császárnak be is nyújtottak, jöllehet pusztán a luth. színezetű új utraquisták irták alá. Záradék volt az egyházszervezet: főkormányzó-testület a rendek által szabadon választott prágai consistorium, melynek fenhatósága alá tartoznak az egyes körök consistoriumai. A négy kör mindenikében egy-egy superintendens s melléjük a három rendből: urak, lovagok és polgárok rendjéből defensorok választattak, kik meghatározott időben gyűléseket tartsanak, a visitatiót eszközölik stb.

Igy jött létre a tulajdonképeni „Confessio Bohemica“ eredetileg cseh, később német nyelven, mely köré sereglettek az evangélikusok egész elnyomatásukig. Sajnos, a császár Róma tanácsára, sőt fenyegetésére nem erősítette azt meg. E helyett szóbelileg megígérte az evangélikus rendeknek válaszuk szabad gyakorlatát; megengedte, hogy defensorokat válaszsszanak, kik panaszaikkal eléje járuljanak, sőt biztosította őket, hogy gondoskodni fog arról is, hogy utódai a rendeknek magokat erre kötelezzék. Mire Rudolfot megválasztották cseh királylyá 1578 szept. 11-én s ígéretet vettek tőle, hogy az atyja által megígértéket meg fogja tartani.

Az ünnepélyes királyi biztosításnak meg lett a hatása. Az ev. nemesség prédikátorokat állított be; a városok hasonlólag jártak el. A templomok Prágában egymás után evangélikussá lettek. És most elkövetkezett a kijózanodás. Császári kibocsátvány tiltotta be a Confessio Bohemica nyomtatását s városokba ev. prédikátorok hívását. Tehát — a császár értelmezése szerint — csak a luth. uraknak és lovagoknak volt szabad vallásgyakorlatuk.

* * *

Rudolf uralkodásának kezdete békés, vége pedig annál viharosabb volt mindhárom szláv-német tartományra nézve.

Említettem, hogy Alsó-Ausztriából és Tirolból üldözések folytán Morvaországba jutott az újrakeresztelők szektája, hol

eleinte a legkülönbözőbb felekezetek vallási türelemben részesültek. Sőt a nemesség is megkedvelte őket lassanként megbízhatóságuknál fogva. Rudolf a jezsuiták betelepítésével kezdte meg ellenök a harcot. Ezek csakhamar annyira megnyerték a lakosságot, hogy midőn Dietrichstein Ferencz kardinális lett olmützi püspökké 1599-ben, a morva testvérek feje, Zierotin Károly, felségsértőnek nyilvánították, mire a brünni tanácsot a protestánsoktól megtisztították, az ev. papokat elűzték s többé akatholikusokat nem fogadtak be. Persze az újrakeresztelők iránti türelemnek is vége lett, a kiknek különösen jó módját irigyelték. Talán sehol nem ment gyorsabban a Rómához visszatérés, mint itt.

Annyival erősebb küzdelmeket kellett kiállani Csehországban. Itt is jezsuitáktól indult ki az ellenreformáció, kiknek pár birtokon kollégiumuk volt. 1584 július 31-én egyszerre csak egy rendelet jelent meg, mely felújította a pikardok ellen régebben hozott határozatokat s melynél fogva ezek a törvény oltalma alól kivétettek. Jóllehet az összes akatholikusokat értették, a pikard jelzöt senki sem vette magára, különben is a lakosság háromnegyed része volt érintve. Csak a királyi városok maradtak védelem nélkül, melyek számára a rendelet megújították, harmadszor 1603-ban.

Ez időben kiváló védelmezője támadt az unitasnak Budowai Budowec Wenczel sokat utazott és tanult, erős jellemű cseh lovagban. Midőn a Mátyástól szorongatott¹ Rudolf 1608-ban a tartománygyűlésen megjelent a rendek segítségét kérni, ezek Budowec-vel élükön először a vallásügyi kérdést kívánták tárgyalni. Komoly, méltóságteljes volt a tanácskozás, pusztán a jezsuiták ellen keltek ki hevesebben. És bizonyára eredményes is lett volna, ha Rudolf e közben Mátyással békét nem köt. Újabb rendelet következett hát, mely a pikardok elfűzését parancsolja s egyedül az ó utraquismust s katholicis-

¹ A viszály tulajdonképeni oka az volt, hogy Rudolf a bécsi és zsitvatoroki békepontokat semmiképen sem volt hajlandó elfogadni, úgy hogy Mátyás magát a családöt látván veszélyben, félretette a családfo iránti tiszteletet, különösen, miután Illésházy, Thurzó György, a morva Zierotin s az osztrák Tschernembl is erre biztatták, s Rudolf tudta nélkül összehívta az osztrák és magyar rendeket. A két országgyűlés a lázadásnak azt a törvényes formát adta, hogy a rendek szövetekeznek a bécsi és zsitvatoroki békekötésnek bárki ellen való megvédésére. A szövetséghez csatlakozott Morvaország is, ellenben Csehország vonakodott. Az 1608 június 25-iki egyezség szerint Mátyásé lett Magyarország, Ausztria és Morvaország, Rudolf pedig cseh király maradt. L. Szalay-Baróti: „A magy. nemzet tört.” III 205 kv.

must mondja jogosítottnak. Persze, hogy a tanácskozásoknak viharossá kellett lenni. Egy Budowec által szerkesztett iratban a rendek kinyilvánították, hogy egymást kölcsönösen védeni fogják. Szövetkeztek 1609 június 5-én Csehország önállóságának Ausztriával szemben, rendi szabadságuknak a koronával szemben s vallásuknak Rómával szemben védelmezésére.

Majd szövetségesekre is találtak a sziléziai rendekben június 20-án. Szilézia csaknem egészen lutheránussá lett. Híres szónokai és írói közül kiváló Philadelphus Márton cseh író. Az ellenreformációt Troppauval kezdték, mely a császári parancsnak sokképen ellene szegült. Ekkor kimondatott a száműzetés, mely azonban a maga rettenetességében a háborúk miatt csak 1607-ben hajtatott végre.

A szövetkezés, hozzávéve a Mátyás által okozott bonyodalmat, segített a cseheken, kik 1609 márczius 19-én a sziléziaiakon is, a kik augusztus 20-án nagy pénzösszeg fizetése mellett „felség-levelet“ nyertek, mely, mint nálunk az arany bulla, minden időkre érvényes alaptörvényül kellett, hogy szolgáljon. Külön „megegyezés“ jött létre az evangélikusok és katolikusok között is. E két irat alapján teljes vallásszabadságot nyertek lutheránusok, cseh testvérek, kálvinisták egyaránt, kiket együttesen utraquistáknak neveztek. Úgy a „felség-level“, mint a „megegyezés“ a tartományi rend örök alkotó részéül ismertetett el ez év július 22-én a cseh tartománygyűlésen s az eredeti okiratot őrizet alá tették.

Ezeknek alapján rendezték aztán az egyházi viszonyokat. Szerveztek consistoriumot, állítottak seniórokat, defensorokat stb. Ámde Rudolf csakhamar megbánta engedékenységét s a Mátyás elleni dühtől is vezéreltetve, azt a szerencsétlen tervet gondolta ki, hogy Leopold főherczeg, passai püspököt cseh királylyá teszi, hogy a protestantismust elnyomja. Tervéért trónjával lakolt. Leopold vad hordái ugyanis betörték Prágába s rettenetes vérfürdőt készítettek ott, miután árulással bevették. Kimondhatatlan düh fogott el mindenkit. Meghívták Mátyást a trónra, mire Leopold hadai visszavonultak, cserben hagyván Rudolfot, kit a Hradschin-ban fogva tartottak. Mátyás seregei pedig bevonultak Prágába s Rudolf lemondott 1611 április 11.

*

Mátyás egy kiadványában minden előjogot biztosított, sőt a Sziléziával kötött szövetkezést is megengedte, melynek Troppau herczegségét később Lichtenstein Károly herczegnek adta. Azonban, bár sikereit a protestánsoknak köszönheté, ezek bizalma ő benne is meghiusult. Csakhamar áttette székét

Bécsbe s Csehországban a kisebbségben levő katolikusok maradtak az uralmon. Könnyű volt a császárral boldogulni, ki teljesen Klesl befolyása alatt állott.¹ Az ellenségeskedések kezdetét az képezte, hogy a prágai érsek egy rendeletet eszközölt ki a vénülni kezdő császárnál, mely lelkészi javakon a lelkészi állások betöltési jogával őt ruházta fel. Persze, hogy az evangélikus papokat eltávolították s katolikus kultuszt hoztak be. A „felség-levelben“ egyházi és lelkészi javakról külön említés nincs, de a „megegyezés“ királyi javakon megengedi a prot. templomok építését s ilyenül tekintették a papi birtokokat is. És a cseh közjog a protestánsoknak adott igazat. Ez a ki nem egyenlített pont a 30 éves háborúnak oka, mialatt a braunauí és klostergrabení templomok ügye másodrendű fontosságú.

Mind közelebb-közelebb mennydörög. A dynasztia is erélyesebben akart a rekatholizálás útjára lépni s a tehetetlen Mátyás helyére erélyesebb uralkodót, a stájer Ferdinándot szemelte ki különösen Miksa főherczeg, a ki unokaöccsük volt, mert csak leánytestvérük, a spanyol királyné családjában lett volna megfelelő örökös, az ő trónöröklési igényeit azonban más úton kielégítették. A protestánsok persze a tervnek ellene voltak, mégis kereszttől vitték Ferdinándnak első sorban cseh királylyá „elfogadtatását“ 1617 január 9, mert a rendek választási jogukkal, melyet 1608 óta gyakoroltak, nem éltek. Most mindenütt megkezdődnek a jezsuita mesterfogások, a felség-levelnek alig van olyan pontja, melyet meg ne sértettek volna; e mellett az evangélikusok között is egyenetlenség támadt. A templomfoglalások s azokból folyó összeütközések napirenden voltak.

A sokféle panaszok megbeszélésére az evangélikusok vezetői: Ruppá Wenzel Vilmos herczeg és Thurn Mátyás gróf Prágába összehívták az első protestáns értekezletet 1618 márczius. És bár a defensoroknak jogában állott a gyűlés összehívása, panaszaikra elutasító választ kaptak, sőt az értekezlet tartását betiltották s lázítás vádjával illették őket. Ennek daczára megtartatott a második protestáns értekezlet májusban, hol különösen a helytartók elleni ellenszenv érte el legmagasabb fokát. Közülök a két leggyűlöltebbet: Slawata Vilmost és Martinic Jaroslawot titkárjukkal együtt ős cseh szokás szerint az ablakból kidobták a nélkül, hogy bajuk tör-

¹ Alábbiakra nézve lásd Gindely művét; „Geschichte des dreissig-jährigen Krieges“, mint egyik főforrást.

tént volna. Erre 30 direktorból álló ideiglenes kormányt alkottak s megindult az általános fegyverkezés.

A rendek aztán próbálták magukat igazolni egy nagyobb és kisebb Apologiában, melyeket kísérvő-levéllal Bécsbe küldtek; de a mellett odahaza kiutasították a jezsuitákat, sőt katolikus méltóságokat is s feltétlenül tartották jogukat lelkészi javakon is a lelkészek meghívásához. Az udvar két pártra oszlott: Ferdinánd és Miksa főherczeg erőszakot akartak, Klesl ellenben egyelőre alkudozást ajánlott, a miért foglyul Tirolba is vitétt. Mátyás mégis az ő tanácsát követte, bár a rendekkel megegyezni nem sikerült. Halálával Ferdinánd és a háborúpárt került uralomra.

*

A cseh példának követője akadt: Szilézia, majd Lau-sitz,¹ hasonlóképen directoriumot állított fel Morvaország s 1619 július 31-én megkötötték Csehországgal a véd- és daczszövetséget. Az általános törekvés volt a Habsburg-ház detronizálása, s a szövetségbe bele akarták vonni Magyarországot is. Kissé elkéstek, mert Ferdinánd május 15-től fogva Magyarország választott királya volt s a szövettek követe, Jessenius, csak június 26-án érkezett meg, így legfeljebb annyit tehetett, hogy ügyüknek a rendek között pártot szerezzen.

Ezalatt a szövetséges seregek Thurn vezérlete alatt Bécs ellen nyomultak s csak az a szerencsés véletlen szabadtotta azt meg, hogy Dampierre császári vezér seregének előőrsei megérkeztek. Csakhamar rosszra fordult azonban a csehek ügye. Buquoy császári vezér megverte Mansfeldet Zablat-nál, közben a megüresedett császári méltóságra is Ferdinándot emelték.

Ez utóbbi ténynek óvatosságra kellett volna inteni, hiszen a császárválasztás tulajdonképen erőmérkőzés volt a közép-európai katolikus párt és a protestáns pfalzi párt között. Mégis az 1619-iki prágai gyűlés egyidejűleg nagyfontosságú lépéseket tett. Kimondták Cseh-Morvaország, Szilézia és Lau-sitz conföderatióját s két nappal később megfosztották Ferdinándot a cseh tróntól, melyre a protestánsok üldözése folytán érdemtelenné tette magát. Ez történt augusztus 19-én, ugyanezen hónap 26. és 27-ik napjain megválasztották V. Frigyes pfalzi választót cseh királylyá. A következő napon, augusztus 28-án, megtörtént Frankfurtban Ferdinándnak császárrá választása.

A pfalzi választót a protestáns unio, Ferdinándot a

¹ Luzsácia.

katholikus liga támogatta, amott Anhalt fejedelme, itt Miksa bajor herceg, vezetett. Végzetessé vált, hogy a protestáns szász választó: János György a ligához csatlakozott, miben a cseh trónnál mellőztetése is közreműködhetett; ezzel szemben sikerült Bethlent a szövetségeseknek pártjukra nyerni.

Bethlen azonnal a cselekvés terére lépett. Ügyüknek megnyerte a török szultánt is s miután alakilag a felkelésre jogot nyert az által, hogy számos magyar főúrral magát a szabadság védelmére felszólította, augusztus végén Gyulafehérvárról megindult, föllépését „Querela Hungariae“ cz. Alvinczi Péter kassai lelkész által szerkesztett híres röpiratával igazolván a külföld előtt. Csakhamar hatalmába került az egész Magyarország, sőt szeptemberben már a cseheknek is küldhetett segélyt; elfoglalta Pozsonyt a koronával együtt, hova Forgács nádorral november 18-ra országgyűlést hivatott.

E fényes eredményel ellentétben fejlődtek a viszonyok Csehországban. Frigyes nem tudta teljesen alattvalói szeretetét megnyerni. Udvari papjának, Scultetusnak segélyével a prágai templomokból a képeket s ereklyéket eltávolíttatá s teljesen református cultust hozott be. Még jobban elkeserítette pedig a kath. pártot azáltal, hogy a papi javakat egymás után adóztatták s fosztogatták a seregek, a melyeknek sokszor több hónapról hátralékban volt a zsoldjuk, s a melyek rendetlen tömegei felett a császári seregek, de különösen a Miksa herceg által vezetett ligacsapatok s a szász segély-sereg határozott előnyben voltak. Ehhez járult, hogy a külpolitika terén is Ferdinánd részén volt a szerencse. Spanyolország kész volt Frigyeset Pfalzban megtámadni s a francia Bourbonok csodálatosképen még mindig nem mozdultak, holott most lehetett volna ellenségük, a Habsburgok kelet-európai uralmának véget vetni. Frigyes mostoha atyja, Jakab angol király, legfeljebb a béke közvetítésére mutatott hajlandóságot — persze hiába fáradozott —; a cseh korona elfogadását ellenezte, sőt kész volt a barátságos érületű Holland ellen terveket szőni. Előre lehetett látni az eredményt, miért is elnevezték Frigyeset „hó királynak“. Sőt Ferdinánd és bajor Miksa abban is megegyeztek, hogy a pfalzi grófot megfosztják választó fejedelemségi jogától, a mit aztán Miksának ígért Ferdinánd.

Ilyen kedvezőtlen helyzetben természetesen Bethlen sem köthette össze a maga ügyét végleg a Frigyesével. Bizonyára az ő akaratával történt, hogy a pozsonyi országgyűlés a csehekkel megkötötte a szövetséget 1620 január 15-én, de ugyanakkor fegyverszünet is jött létre Bethlen és Ferdinánd

között, békealkudozások céljából, január 16-tól szeptember 23-ig. A csehek ezalatt az egész télen folytatták a háborút, de a rengeteg pénzhiány s a katonák fegyvelmeztlensége miatt eredményt elérni nem lehetett.

Eredményesebb lett a hadviselés, mikor Frigyes újszülött kis fia keresztatyjául Bethlent híván meg, sikerült őt rábírní, hogy mellette ismét sikra lépjen. Először a békét akarta közvetíteni s mikor ez nem sikerült, a beszttercebányai országgyűlés megkötötte a csehekkel az egyességet, a hadviselés alatt adandó segélyül 300 000 forintot szabván meg, melyből a cseh követek 100.000 frtot első részletül ki is fizettek. Bethlen aztán megtette az utolsó lépést is, augusztus 25-én magyar királylyá választatta magát. Ez időben történt, hogy Tschernembl törekvéseire az alsó-ausztriaiak is szakítottak Ferdinánddal s védőjükül Frigyest kérték fel, ki azonban hódolatukat nem merte elfogadni. (Aug. 1).

Ismét az történt, a mi már előbb. Bethlennek újra sikerült eredményeket elérni. Pozsonynál maga Dampierre is elesett, Frigyesnek meg 8000 lovast küldött segélyül. Hiába. Időközben megérkeztek Ferdinánd szövetségesei is s ügye jobbra fordult. Miksa Felső-Ausztriába tört s ellenállásra nem találván, miután Herbersdorfot tartományi fővé tette, feltartóztatlanul vonult Csehországon át Prága felé. Útközben az ellenálló városok rettenetesen lakoltak. A cseh hadsereg részéről, melyet Anhalt fejedelme vezérelt, szívósabb ellenállás csak Rakonitznál mutatkozott, ámde Miksa és Buquoy egyesült seregei, anélkül, hogy az ellenállással törődtek volna, egyenesen Prága alá vonultak. Mi természetesebb, minthogy a szövetséges seregek is siettek őket megelőzni. Fehérhegynél volt a csata november 8-án, hol a Tilly által vezérelt bajor és a Buquoy vezérlete alatti császári seregek a szövetséges haderőket tönkre verték. Bethlen lovasai meg sem érkezhettek. A csata után önként megadta magát Prága minden feltétel nélkül, zsákmányolás martalékául. Frigyes pedig menekülni volt kénytelen. Miksa bajor herczeg egyelőre bocsánatot hirdetett, Liechtenstein Károly herczeget tevén helytartóvá, kinek egyik első ténye volt a jezsuiták visszahívása.

Meghódolt Morvaország is, daczára Bethlen fenyegetéseinek, melyekkel vissza akarta a rendeket riasztani s ugyanazon önkénynek esett áldozatul, mint Csehország, csakhogy itt helytartóvá Dietrichstein érsek lett. Bécsben ugyanis elhátározták már mindkét tartomány anyagi tönkretételét s siettek Morvába is beköltöztetni a jezsuitákat.

Szerencsésebb helyzete volt Sziléziának és Lausitznak,

melyek János György szász választónak hódoltak meg, ki egyetemes bocsánatot hirdetett s biztosította a tartományok politikai s vallási szabadságát. E célra „Accord“ czim alatt egy a császár által is megerősített okmányt állított ki.

Csak a kalandos Mansfeld tartotta fenn magát s képviselte holland segélyvel a száműzött, az unió által is cserben hagyott Frigyes ügyét előbb Csehországban, később Pfalzban, a mi persze nem akadályozta meg a bosszú művének végrehajtását. A cseh tartományok az örökös tartományokkal egyenrangúakká lettek, s a bécsi tanácsadók írásban kidolgozott véleménye alapján kezdetét vette a protestánsok teljes ruinálása. Csehországban 1621 június 19-én 27 nemes ítéltetett halálra, politikai látszattól köztük egy katolikus is. Majd másfél évtizeden át rablásszerűleg konfiskálták a nemesek és városok vagyonát, úgy hogy csakhamar a birtoknak $\frac{2}{3}$ -a a császár tulajdonába ment át, a minnek nagyobbik felét a kezelő főbb tisztviselők elsikkasztották. Mindenkit kivétel nélkül confiscáló bizottság elé állították.

A rendi vezetők után következtek a ref. tanítók és papok és az unitas papjai Prágában, kiknek nyolcz nap alatt halálbüntetés alatt el kellett hagyni az országot; még ugyanazon évben, 1621-ben, rákerült a sor a Confessio Bohemicára, végre a következő évben a lutheránus templomokat is bezárták s prédikátoraikat száműzték. Prága megtisztították. Következett a sor a vidékre, hol a szokásos vallásügyi bizottságok jártak, megszegyenítették s aztán elűzték a prédikátorokat, némelyeket börtönbe vetettek, felakasztottak, megégettek. Helyökbe jöttek aztán léha, tudatlan, feslett kath. papok, szokott módon színházias fényvel, czeremóniákkal, oltárok felszentelésével stb. ápolván a babonát. Két év alatt hivatalos becslés szerint 1,500.000 tallér értékű vagyon jutott a papság kezébe; jezsuiták vezetése alá került az egyetem is. A városi tanácsokat katolikusokból szervezték, a prot. emlékeket házakról, kelyhekről, sőt a sírokról is eltávolították. Mindama vallási iratokat, melyek 1414—1635 között jelentek meg, megégették, halálra ítélvén vele a hazai irodalom aranykorát. Ferdinánd az okiratokat, szabadságleveleket, köztük a felség-levelet Bécsbe vitette, pecsétjeiket letépte, aláírásukat lemetszette és azután a tűzbe vetette őket. Bécsbe vitték a cseh koronát is, melylyel többé soha nem koronáztak: a családi ereklyék közé került az.

A lakosokat meg Liechtenstein dragonyosai vitték vissza az egyedül idvezítő anyaegyházba, Caraffa püspök szavai szerint: a cseheket kinzattással kell eszökre téríteni. Minden emberi gondolkozást felülmulnak az erőszakosságok a fel-

izgatott csöcselék, elvadult úrfiak s démoni papok részéről. Katonák kivont karddal kényszerítették a processiókon részvételre; egy Kolowrat gróf maga korbáccsal ütlegelte alattvalóit, hajukat tépte, köpdöste, szájukba erőszakkal tette az ostyát. A ki ellen mert állani, annak levágták fülét, orrát, kerékbe törték, megbilyagozták.

Nem maradt hátra Dietrichstein érsek sem Morvában. 1622 nov. 3-án 51 személyre mondatott ki javaik confiscálása. Majd következtek a lakosok, kikre hasonló jószágvesztés várt. Még szerencse, hogy a nikolsburgi béke a háború iszonyainak legalább véget vetett. A Spielberg, a maga iszonyú kaszamatáival sokat tudna beszélni a szegény protestáns foglyok szenvedéseiről.

1627-ben új cseh tartományi szervezet adatott ki, mely a nemesi kiváltságokat az örökös tartományokéval egyenlősíti; majd a rá következő patens jólesőleg constatálván, hogy az egész tartomány az egyedül idvezítő hitet vallja, a felséglevelet, mint kényszerítettet, hatályon kívül helyezi. A kegyelemdőfést azonban a nemességnek az ugyanez évi július 31-iki patens adja meg, mely elrendeli: az urak és lovagok rendje egy vallásügyi bizottság előtt hat hónapi oktatásnak vessen alá magát, s a kiben az áttéréshez akkor sem lesz hajlandóság, hagyja el a tartományt s birtokait adja el katolikusoknak. 30.000 család, 185 nemesi nemzetség költözött ki; a vándorlás egy századig (1730-ig) tartott. Csehország, egykor Németország szive, pusztává, üressé lett, lakosainak $\frac{2}{3}$ részét elvesztette. Morvaországban a nemeskeblű, előbb békét akaró, de népét a fogságba is követő Zierotin Károly vezette a kivándorlást. Sokan mentek csehek is Szászországba; Zittauban, mely később könyvnyomtatásáról lett híressé, az unitas telepedett le. A kalvinisták legszivesebben Berlinbe, Hollandba, Angliába mentek. Hires gyülekezete volt a száműzött unitasnak Lissában, Lengyelországban, melynek vezetője minden idők nagy embere, Komenius Ámos János volt.

Lausitz szász fenhatóság alá került s a cseh tartományok közül kilépett. Sziléziának Troppau s 1622-től fogva Jägerndorf herczegsége ismét a Liechtensteiné lett s így hiába volt az „Accord“, a két herczegségnek szabályzatot kellett aláírni, hogy maguk között akatholikusokat nem tűrnek.

Az elnyomott országnak csak kevés fellélegzést engedett a Gusztáv Adolf fellépése: nemsokára felharsantak Wallenstein harsonái. A westphaliai békében pedig pusztán Szilézia emlittetik; az itteni nemességnek engedi meg a császár, hogy hitők miatt ne vándoroljanak ki, de istentiszteletre a szom-

szédes territoriumra járjanak. 1652-ben Teschen is közvetlen Habsburg fenhatóság alá jutott s ezzel együtt eltiltatott itt is a nyilvános isteni tisztelet; 49 templomot bezártak. Az ellenreformációt I. Leopold alatt a jezsuiták vitték tökéletességre, kiknek főtámaszuk Liechtenstein Eusebius herczeg volt. Ez időben történt, hogy Sziléziának többi részei is Habsburg kézre jutottak. 1675-ben ugyanis az itt uralkodó Piaszt herczegi család kihalt s ettől fogva az ő családi birtoka is osztotta a többi sziléziai herczegségek sorsát. XII-ik Károly svéd király, kihez védelmül fordultak, az altranstädti békében 1707. kieszközölte, hogy a felső-sziléziaiak mintegy 120 templomot visszanyerjenek, de Teschennek nagy áldozatok árán is csak egy templom építését engedte meg egy 1709-iki okirat. Így épült 1710 óta a 40,000 lélekkel bíró gyülekezetben a 8000 emberre szánt Jézus-templom, majd a később nagy jelentőségűvé lett iskola. Ezeket a zavarokat falhasználva, porosz Sziléziát II. Frigyes 1742-ben ismét elszakította. A megmaradt rész aztán több-kevesebb türelmet élvezett. 1749-től fogva Teschenben consistorium is állítottatott s úgy VI. Károly, mint Mária Thérézia a *pragmatica sanctio* érdekében kiméletesen jártak el.

* * *

Lengyelország első felosztásakor, 1772-ben Galiczia Auszriáé lett. Mária Thérézia az akatholikusok jogait megerősíté s ugyanezen évben az elpusztult helyekre leginkább német lutheránus telepítvényeseket hozott be, kik 1775-ben lelkészt is hívhattak meg. Kivülök képviselve volt még az unitas, de legtekintélyesebb számban a ref. egyház, jó részben nemesebből, kiknek elbizott önteltsége — sajnos — hazájok vesztét is okozta. Ez nem engedte meg azt sem, hogy alattvalóikat, kik természetes szövetségeseik lettek volna, jogokban önmagukhoz felemeljék. Végül felemlíthetők a kevés számú anti-trinitáriusok.

Bukovinába 1774-ben vonultak be az ausztriai csapatok, közöttük néhány evangélikus. A tartománynak egyetlen prot. telepe, Sadagóra érdemel említést.¹

Mezőtúr.

Lic. Lencz Géza,
ref. lelkész.

¹ Lásd alább is s v. ö. a „Die Ausbreitung des Protestantismus in der Bukovina“ cz. dolgozatot a „Jahrbuch der Gesellschaft für die Gesch. des Prot. in Östereich“ 1904-iki jubiláris számában.

T Á R C Z A.

MAGYAR EVANG. EGYHÁZTÖRTÉNETI EMLÉKEK.

Magyar protestáns, közelebbről evang. egyháztörténeti kútfő-irodalmunk egy hatalmas kötettel gazdagodott báró Prónay Dezső egyetemes felügyelő áldozatkészségéből.¹ A nemes báró ugyanis, midőn Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár-unk szerkesztője, Strompf László, azon kéréssel fordult hozzá, engedje meg neki, hogy családi levéltárában prot. egyháztörténeti adatokat kutasson, nemcsak szíves készséggel nyitotta meg azt előtte, hanem midőn protestáns egyháztörténeti emlékekben gazdag könyv- és levéltárában Stromp több kötetre terjedő, közlésre érdemes anyagot talált, elhatározta, hogy a nemzetsége levéltárában és a családi hitbizományi könyvtárban őrzött és Stromp által összeállított gyűjteményt saját költségén kiadja, hogy vele szolgálatot tegyen szeretett egyházának és a magyar történetírásnak, annyival inkább, mert Irodalmi Társaságunk Adattára számára olyan sok anyag áll már az egyházi testületek levéltáraiból is rendelkezésre, hogy annak kiadása a Társaság anyagi erejéhez mérve igen nagy feladat, mely csak lassan valósítható meg. Ezen nemes elhatározásáért a fenkölt gondolkodású áldozatkész főurat Irodalmi Társaságunk a soproni közgyűlésből üdvözölte ugyan, és neki ezért hálás köszönetét nyilvánította; de lehetetlen a 43-ives kötet méltatásába bocsátkoznom addig, míg e helyen is hálás kegyelettel nem emlegetem ezt a valóban főúri áldozatkészséget, mely követendő példaképen fog a késő

¹ *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek.* A tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából kiadja *Báró Prónay Dezső*. Sajtó alá rendezte *Strompf László*. Budapest 1905. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája VIII. + 687. l. Ára 8 kor.

nemzedékek előtt is mindenkor tündökölni, mely a reformáció korabeli pártfogókra emlékeztet, a kikre ma épp olyan nagy szükségünk van, mint akkor volt, s ha három-négy olyan Maecenasunk lesz, mint báró Prónay Dezső, akkor dicsőségben és szenvedésben egyaránt gazdag multunk meglevő emléke hamarosan napvilágot látnak, közkincsekké lesznek és anyagiasság korunkban is lelkesítik a lágymelegeket az ősökhez hasonló hithűségekre és nyomdokaikba lépésre.

A kötet előszavában a szerkesztő azon elvekről számol be, a melyek szerint eljár. És míg csak helyeselni tudjuk, hogy kiváló; figyelmet fordított a kötet tudományos kütfőjellemére, kifogásolom azon kijelentését, hogy „*az egyes okiratokat teljesen hű másolatban, orthografiájuk hű megtartásával, sőt hibáiknak is teljes épségben való meghagyásával nyújtja*“ (VII. l.). mert ebben a tekintetben, a szerkesztőnek, mint szakembernek, a Diplomatica kívánalmai szerint, a helyes olvasási módot meg kell állapítania, minden előforduló rövidítést fel kell oldania, a *siglákat* meg kell fejtenie, az interpunctiót a helyes írás mai szabályai szerint alkalmaznia. Mivel másként szerkesztői eljárásával és elveivel egyetértek, itt mindjárt elől végzek a kifogásolt módszerrel. Itt van például az 1773. évi bugyi-i konvent jegyzőkönyve. Szerkesztőnk így adja a szöveget: „*Acta conventus Bugyensis ab Helveticae Confess. addictis Ao 1773. celebratis. Ao 1773. d. 2. 7. bris et subsequentib. in Possessione Bugyi I. Cottbus Pest Pilis et Solth Arliter unitis adjacente celebrata et ad peculiarem Illm. Dni Generalis Campi Vigiliar. praefecti Dni Nicolai Beleznay de Ead. requisitionem ex parte quatur Superintendentiar. Helv. Confess. addictor in Hung. existentium conferentia praesentibus ex Statu Ecclico Admodum Rdis ac Rdis Dnis. etc.*“ melyet így kellett volna közölnie: „*Acta conventus Bugyensis ab Helveticae Confessionis addictis Anno 1773. celebratis. Anno 1773. die 2 septembris et subsequentibus, in possessione Bugyi Inclitis Comitatus Pest Pilis et Solt articulariter unitis adiacente celebrata et ad peculiarem Illustrissimi Domini Generalis campi vigiliarum praefecti Domini Nicolai Beleznay de eadem requisitionem, ex parte quatur superintendentiarum Helveticae Confessionis addictorum in Hungaria existentium conferentia praesentibus ex Statu ecclesiastico Admodum Reverendis ac Reverendis Dominis etc.*“, mely csak egy példa, de csakis ilyen eljárás mellett szerez a sokérdemű szerkesztő még több babért eddigi sikereihez, mert *ma már ezt az elvet követik minden valamirevaló forráspublicácziónál*, s kérem, hogy ő is ezt kövesse ezután.

Első helyen az 1541—1610-ig a *Wittenbergben lelkészszé avatott magyarok jegyzéké*-t közli (4—147. l.) mely elé irt bevezetésében számot ad a kézirat keletkezéséről; jelzi, hogy Lányi Mátyás, később oláhpataki lelkész, 1772—1774-ben wittenbergi tanulása alatt írta ki az eredeti jegyzőkönyvből a magyar vonatkozású adatokat, melyet szerkesztőnk a Wittenberger Ordiniertenbuch I—II. kötetével egybe vetett s 1572-ig abból közleményét kibővítette és 350 felszentelt lelkészre vonatkozólag nyújt elsőrangú forrásanyagot, teljesen helyes elvek szerint, mert a felavatási bejegyzéseknek, a szentek vagy ünnepek szerint való keltezési idejét a kortan kívánalmi szerint mai meghatározás szerint feloldotta. Ez a helyes közlési mód; de ennél magánál nem szabad megállapodni. Mivel a felavatottak nevein kívül, szolgálati helyükről, pártfogóikról, nagyon sokszor egyéb életrajzi adatokról is értesítést nyerünk, egyháztörténetünkre nézve nagyon fontos adatok ezek, s miután 1610-től kezdve az evang. egyházkerületek is szervezve voltak, s ettől kezdve itthon avattattak fel a lelkészek, a határvonal megállapítása is egész természetes.

Thököly- emlékek cím alatt három történeti emléket közöl (144—186. l.). Az első Besztercebánya meghódolásáról szól, melyben kijelenti Thököly, hogy a 14. pontba foglalt kikötési feltétel mellett, a pártjára állt és neki meghódolt várost hadi jögon elfoglalja. A másik Thökölynek 1683 május 10-iki levele, melyben a felsőmagyarországi öt várost (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszebent) felhívja, hogy minden késedelmezést félretéve, abban fáradozzanak, hogy püspököt válaszszanak. A harmadik Thökölynek 1684. évi kiáltványa, melyben védekezik a lázadás vádja ellen. Az oklevél-publikációknál következő azon eljárást, hogy a szerkesztő azokról az előszóban tájékoztasson, itt nagyon szépen emeli érvényre Stromp, s a bujdosók vezérének kiáltványát egy lelkes kivonatban ismer-teti, melyben Thököly hivatkozva az aranybulla záradékára, s a választott Habsburg-házbeli királyok által aláírt s esküvel pecsételt koronázási hitlevélre; ráuntalva másrészt, hogy a Habsburg-ház e hitlevelet sohase vette komolyan, sőt egész politikája eleitől fogva arra irányult, hogy Magyarországból, mint szabad választó királyságból örökös tartományt csináljon, s alkalmi okul e célból használta fel első sorban a protes-tantizmus üldözését; történelmi érvekkel bizonyítja, hogy fegyverfogása jogos és törvényes, mert a nemzet önvédelmét czélozta; leleplezi a felkelőkkel való tárgyalásra kiküldött királyi bizottságot, melynek czélja nem más, mint a nemzet jogainak tetszetős czimen való elkobzása, mely ellen való

óvakodásra int, s a nemzet jogaiért való kitartó küzdelmet hirdeti.

Ezt követi a *tiszakerületi ev. lelkészavatások jegyzőkönyve 1704—1738* (187—213. l.), melyben 117 lelkész életrajzára vonatkozólag találunk értékes adatokat. Ezen czikket is egy lap tájékoztató bevezetéssel látta el Stropm. Maga a jegyzőkönyv egyházakra s lelkészeikre, valamint iskolákra s rektoraira sok becses adatot nyújt s hazai művelődéstörténetünkre nézve is igen fontos.

Nagyon röviden járt el szerkesztőnk a IV. szám alatt 214—234. lapokon közölt, az 1708. évi országgyűlés alkalmából az ev. Karok és Rendek által benyújtott sérelmek és felségfolyamodvány tartalmának közlésénél, mert csupán csak a címüket említi meg. Egy sérelmi panasz, egy felségfolyamodvány és két melléklet. Azért megemlítem itt, hogy az elsöben azon sérelmeket számlálják elő, melyeket mostanában kellett elszenvedniök, midön az országos törvényekben megnevezett helyeken erőszakkal és nem egy helyen katonai segítséggel vették el templomaikat, a másodikban pedig vármegyénként, részletesen mutatják ki, hogy mily számos helyeken megfosztattak templomaiktól s a vármegyénként részükre kijelölt egy-két artikuláris templomba kénytelenek 5, 10, sőt 20 mértföldnél is messzebb levő helységekből járni istentiszteleetre. Ezt követi a *míndkét hitvallású* evangélikus rendeknek az 1715. évi országgyűlésen április 8-án a királyhoz benyújtott emlékirata, melyben a vallásügyi sérelmek orvoslását s a soproni országgyűlésen hozott törvényczikkre helyes értelmezését kéri (239—260. l.) s ennek függelékéeként Okolicsányi Pálnak a kérvény átadásakor a kihallgatás alkalmával mondott beszéde (261. l.).

A III. Károly vallásügyi rendelete értelmében bekövetkezett egyházkerületekre való berendezkedésre, ev. püspökök választására, fizetésük rendezésére vonatkozólag 1734 és 1736-ban Pozsonyban hozott határozatokat közli. Érdekes az egyházkerületek elnevezése: *Dunáninneni* (Pozsony, Nyitra, Turócz, Trencsén, Liptó, Árva, Pest-Pilis és Soltban), *Középső* (Hont, Zólyom, Bars, Nógrád), *Felsőmagyarországi* (Szepes, Sáros, Gömör, Abauj, Borsod, Szathmár, Békés, Heves), *Dunántúli* (Sopron, Vas, Győr, Veszprém, Fehér, Zala, Komárom, Somogy, Tolna és Esztergom vármegyékben). Ezek után egy 1736 május 15-én a két protestáns egyház által III. Károlyhoz benyújtott sérelmi kérvény következik (274—291. l.), melyben fájdalmasan panaszkodnak, hogy lelkiismeretükkel ellenkező eskü letételére kényszerítetnek, templomaikat erőszakosan elfoglalják stb.

Milyen áldozatokat követelt a XVIII. század az egyház hű fiaitól, arra vonatkozólag közöl egy kimutatást 1741. júl. 31-ről, mely szerint a pozsonyi országgyűlésen jelenvolt év. patronusok báró Kalisius Keresztély elnöklete alatt megállapították, hogy a közegyház szükségei fedezésére a négy egyházkerület egyházmegyéi mennyivel járuljanak (292—295. l.) A 203. ev. egyházra 1360 frtot vetettek ki, ebből fizették a bécsi agenst, s az udvarhoz menesztett küldöttségek költségeit. A 295—302. lapon a nemes hitbajnok, báró Prónay Gábornak egy érdekes feljegyzését olvashatjuk az 1749. aug. 4-kén Mária Teréziánál járt küldöttségnek a kancelláriában folytatott beszélgetéséről; ebből idézi szép mottóját is: mi egyedül azt óhajtjuk és kérjük, hogy az Isten és az ő igéje és ne emberi erő uralkodjék a lelkiismeret felett.

A X. alatt közölt négy okirat szép tanujele a felvidéki nemesség állásfoglalásának a Mária Terézia alatt és által elkövetett erőszakos templomfoglalások ellen (303—307. l.). Az 1769 szept. 14-ikén Pestről keltezett, báró Zay Péter, Tihanyi Dániel, Podmaniczky János, Jeszenák, Vörös Bálint által aláírt megállapodást tanügyi határozmányok czime alatt közli (308—311. l.), melyben a nyilvános iskolákban felállítandó jó rendről van szó, egyik fő bajnok mondja, hogy a rektorokat vagy professorokat sok tantárgy előadásával terhelik.

A 212—216-ik lapon az 1773. szept. 2. s következő napjain Beleznay Miklós elnöklete alatt tartott bugyi-i konvent jegyzőkönyvét közli, melyen elhatározták a magyarországi négy reform. egyházkerület küldöttei, hogy egy főkonzisztórium állíttassék fel, mely a négy püspökből és a négy világi gondnokból, vagy azoknak küldötteiből alakul; ennek egyhangúlag elnökévé választott és tisztelettel elhivatott Beleznay Miklós; jövendőben is, ennek halála után, a superintendenciák szavazatával fog az elnök megválasztatni; ezen elnök, valahányszor szükségesnek tartja, összehívja a konzisztóriumot, mely nem törvényhozói vagy feljebb viteli forum, hanem a kánonokon belől ez egyházkerületek igazgatásával foglalkozik. Hasonló eljárásra az ág. evangélikusokat is felhívták. A jegyzőkönyvet aláírták: Szilágyi Sámuel tiszántúli. Szalay Sámuel tiszáninneri püspökök, Dallos István dunamelléki, Kun János dunántúli nótáriusok, Óri János dunántúli világi küldött, Beleznay Miklós dunamelléki, Szathmári Király György tiszáninneri gondnokok és Rédey Ferencz.

Bugyi-i összejövételből a királynőhöz felterjesztett sérelmi felirat után, Beleznay felhívására, az ág. evangélikusok is összegyűltek Acsára báró Prónay Gáborhoz, melyen elhatároz-

ták, hogy egyházuk sérelmeit szintén összeírják, s egy küldöttség útján Mária Terézia elé terjesztik, mely feliratot a 317—344. lapon közli. Ezen acsai összejövetelelen körvonalozták az ev. egyetemes gyűlés hatáskörét.

A 345—536. lapon Prónay Gábor egyháztörténeti érdekű levelezéséből 86 darabot találunk, melyek egytől-egyig mind tanubizonyságai ezen kiváló buzgóságú, egyházát, hazáját egyaránt szerető főúr nagymérvű összeköttetéseinek, mindenre kiterjedő figyelmének, áldozatkészségének, a ki ott volt mindenütt, a hol közügyet vagy közérdeket kellett istápolni vagy szolgálni, s midőn a méltó utód, most ezeket a nyilvánosságának átadja, benne a költő szavainak igazságát látjuk, mert sást nemzenek a sasok, s nem szül gyáva nyulat Nubia párduczja. Szerkesztőnk ezen, valamint a következő csoportban közölt leveleknél teljesen a diplomatikai kíváncsalom szerint járt el akkor, midőn azoknak élére a kelteztést, s rövid tartalmukat oda írta, ha a következő köteteknél még ehhez hozzá adja, hogy a helyes írás mai elvei szerint jár, a rossz olvasást helyre állítja, a rövidítéseket megfejtí: akkor egy, a tudományos igényeket teljesen kielégítő publikációt ad, melyért csak elismerés lesz a jutalma.

Vegyes levelek czime alatt 51 darabot közöl Stromp, mindannyi értékese egyháztörténeti adat. Itt van mindjárt az első: Lányi Gergely püspök 1648. július 5. körlevele, melyben az általa teljesített egyházlátogatás után közli tapasztalatait, s felhívja a lelkészeket, hogy a zsolnai zsinat 4. czikkének rendelkezése szerint tegyék meg a szükséges lépéseket az elpusztult vagy elidegenített egyházi javak visszaszerzése dolgában (537—538. l.), melyben, úgy látszik, maga járt elől jó példával, mert a Túróczvármegyében elfoglalt javakat összeírta, s visszaadásukat szorgalmazta (539—542. l.). Sinapius Mihály turóczy esperesnek 1651. márcz. 30. felhívásából megtudjuk, hogy Frölich János bucsai lelkész török fogságba jutott, melyből 900 tallér váltságdíjért akarják kibocsátani s ennek összegyűjtésére adományokat kér (543. l.). Dubravius Dániel pozsony-nyitra-barsi és Kalinka Joachim trencsenyitra-árvamegyei püspökök 1651. nov. 25. körlevelükben, a Lányi Gergely halálával megüresedett turóczy-zólyom-hont-nógrádvármegyei püspöki szék betöltése ügyében 1652 jan. 10-re választó gyűlést hívnak össze Tótprónára (544. l.), itt választották meg Spetkius Mártont püspökké, a ki egy, 1654 okt. 19-én Sinapius Mihály espereshez küldött levelében a nehéz idők felett kesereg; jelzi, hogy a szentandrászi zavarok elintézésére nem mehet ezen gyülekezetre, s tudatja vele, hogy Dubravius

püspök súlyos beteg, végül bizonyos honti és nógrádi ügyekről emlékezik, melyek most a nádor előtt vannak elintézés végett (559—561. l.). Kalinka Joachim püspök 1656 febr. 5. körlevelében, az elhunyt Dubravius és Spetkius püspökök halála következtében szükségessé vált püspökválasztás ügyében márcz. 29-re gyűlést hirdet Ludányba (568—569. l.). Láni Dávid püspök 1661 okt. 11. levelében inti a turóczi esperességben levő gyülekezeteket, hogy a vallás dolgában minden rossz változtatástól és újítástól óvakodjanak, a lelkészeket pedig buzdítja, hogy hivatalukban minden zaklatás és üldöztetés daczára is állhatatosan megmaradjanak (573—574. l.). Ugyanaz 1665. decz. 12-én, az általa teljesített egyházlátogatás után, megküldi Kvetoniusz Dániel turóczi espereshez a házassági ügyekben és az egyházi jövedelmek dolgában az alispánhoz beterjesztendő panaszlevelet, tudatja vele öcsese halálát, megemlíti ennek könyvtárát, intézkedik a jövő kerületi gyűlésről (579—580. l.). Kvetonius 1669 ápr. 30-án tudatja a turóczi egyházakkal, hogy Láni Dávid püspök ápr. 29-én meghalt, temetése máj. 5-én lesz (582. l.). Pilarik István püspök 1706 ápr. 30-án írja Blásius János turóczi esperesnek, hogy Kerman Dániel választott püspökké, mely ellen Major Pál pukhói lelkész óvást jelentett, egyúttal tudatja vele, hogy a tervezett egyházlátogatást ezúttal nem tartja meg Turóciban (594. l.) stb. A kötetet kimerítő személy- és helységnévmutató és tartalomjegyzék zárja be.

Midőn a végzett nagy és fáradságos munkáért Stromp Lászlónak elismerésemet nyilvánítom, s ismételten hálával emlitem fel a történettudomány érdekében teljesített áldozatkészségért báró Prónay Dezső példaadását, a szép kiállítású tartalmas kötetet jó lelkiismerettel ajánlom a megszerzésre és jó reménységgel várom az *Egyháztörténeti Emlékek* következő kötetét, melyek egyháztörténetírásunk nagy épületéhez ily nagy értékű anyagot szolgáltatnak. Úgy legyen.

Thury Etele.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Képek az angol és skót egyházi életből.

A nagy per, a melyről e folyóirat hasábjain is részletebben megemlékeztem, még most sem nyert végleges elintézészt Skóciában. Az angol parlament, hova az ügyet felterjesztették, törvényhozásilag intézkedett ezen, a skót egyesült szabad egyházra oly nagy megpróbáltatást hozó ügyben. Az angol parlament u. i. egy végrehajtó bizottságot nevezett ki, — executive commission — a mely a két viszálykodó egyház közötti vagyoni ügyeket véglegesen rendezze. Megállapította természetesen ezen vagyonmegosztás főbb elveit is, a melyek szerint a nem egyesült kisebbség a közös vagyonból az egyes gyülekezetekben számarányához képest részesül, a közös célokra szolgáló alapokból pedig — missiói, fenntartási, collegiumi stb. — alapokból pedig annyit kap, a mennyit jelen helyzetében a meghatározott célokra felhasználni képes leend. Figyelembe veszik és alaposan megvizsgálják a nagyszámú hagyományozott alapoknál a hagyományozó intenczióját, különösen pedig az egyesüléssel szemben elfoglalt álláspontját. Szóval egy óriási, szinte a skót szabad egyház keletkezési évéig — 1843-ig — visszamenő munka és vizsgálat feladata vár ezen, Elgin lord elnöklete alatti 5 tagú commisióra, mindkét fél persze teljes jogi és statisztikai fegyverzettel lép majd ennek ítélőszéke elé. A munka már folyamatban van s mindenki feszült figyelemmel kíséri ezt és várja az ítéletet. Különösen az edinburghi szép theol collegiumra vonatkozólag lenne nagy a csalódás, ha ezt a kisebbség részére ítélnék. A mult tanévben az egyesült szabad egyház az edinburghi egyetemen helyezte el theológiáját, a pompás nagy „new college“-ben 14. többnyire ir származású studens bicogett néhány hamarjában előkerített, nem is az egyházhoz tartozó tanár vezetése alatt. A szabad egyházi kisebbség természetesen ezen évben sem adott

helyet a többség diákjainak, ezek ezen tanévre is az egyetem és egy más magánintézet vendégszeretét kénytelenek igénybe venni. A kisebbség már hozzá is fogott a collegium átalakításához, a felesleges helyiségeket bérlakásokká akarta átalakítani, de ezen vandalismustól felülről jött intés következtében a végleges ítélezésig elállott. Mindenki azt reményli, hogy meg kell majd elégednie valamelyik kisebb intézettel, vagy a collegiumi alapból nyer pénzben megfelelő kárpótlást. De bármiként dőljön el az egyesült szabad egyház nagy ügye, egy bizonyos, hogy jelszavához — „nec tamen consumebatur“ — hiven hitben megerősödve és megtisztulva fog kiemelkedni a megpróbáltatás ezen tüzéből is és továbbra is hatalmas hirdetője leend ez a számban kicsiny, de hitben oly erős egyház az intenzív evangéliumi keresztyénység statisztikai számoktól független nagy erejének.

Még azon időben, midőn a múlt nyáron a mindenek szerint igazságtalan ítélet az egyesült szabad egyházat majdnem összes vagyonától — 20 millió font — megfosztotta, az egyháznak nagylelkű hívei és barátai hozzáfogtak az ú. n. „emergency fund“, szükségalap megalkotásához; a magyarországi protestánsok is gyenge viszonzásképpen adakoztak ezen Istennek tetsző célra. De hogyan adakoztak ezen egyház sok oldalról igénybe vett hívei? Ezen alap most már 150 ezer fontból áll s az adakozások még napról-napra folynak. Valóban *sub pondere crescit palma!*

Az angol szabad egyházaknak is megvan a maguk nagy küzdelme a még most is uralmon levő conservatív kormány alkotta education bill ellen. Már évek óta folyik ezen ádáz küzdelem és a szabad egyházak nagyobb része, mint tudjuk, ezen billrel szemben a passiv resistentia álláspontjára helyezkedett. Tagjaik u. i. megtagadták azon iskolai adó fizetését, a melyet ezen bill értelmében a felekezeti iskolák céljaira fizetniök kellene. Ezen mozgalom vezére Dr. Clifford baptista lelkész, ez a nagy agitátor. Számos tagja és lelkésze a szabad egyházaknak szenvedett el inkább börtönbüntetést, mint-hogy ezt a néhány sillingre rúgó adót — school rate — megfizette volna. Különösen Walesben okozott ez a bill nagy kavarodást, mert ott a helyi hatóságok — town council — megtagadták a közreműködést ezen iskolai törvény végrehajtására vonatkozólag. Az angol tory Balfour-kormány napjai meg vannak számlálva; Angliában nemsokára megtörténik a nagy mérkőzés a két nagy párt között; a szabad egyházak hatalmas, agilis egyesülete a „free church council“ hathatósan készíti elő a liberális párt győzelmét, a mely pártnak

programjában benne van az iskolai törvény revíziójának terve is. Végleges megoldást sürgetnek a szabad egyházak ebben a kérdésben, t. i. azt, hogy a secularis nevelés menjen át teljesen az állam kezébe, a gyermekek vallásos neveléséről pedig gondoskodjanak az egyházak, szóval a felekezeti jellegű vallásoktatás vonuljon ki minden iskolából. A felekezetek közül Angliában az anglikánoknak, róm. katolikusoknak és methodistáknak vannak felekezeti iskoláik; érthető tehát, hogy különösen az előbbieket minden erejüket és befolyásukat latba fogják vetni ezen, nekik állami segílyt és kedvezményeket biztosító törvény további érvényben hagyása mellett. De jellemző dolog az, hogy az anglikán püspökök közül többen figyelmeztették dioecésiseiket, hogy ne pazarolják az egyház erejét iskolák felállítására, mert ezek ügyis előbb-utóbb az állam kezei közé jutnak. Vannak természetesen a közvetítő iránynak is hívei, a kik a felekezeti iskolák eltörlését javasolják ugyan, de meg akarják hagyni az iskolákban a confessionalis jelleg nélküli „bibliai vallásoktatást“, azt hangoztatván, hogy az angol nemzeti iskolából a bibliát, a mely Viktória királynő híres mondása szerint is Angliát oly nagygyá tette, kiutasítani nem szabad. Bármily intézés nyerjen is ezen fontos kérdés, egy nagy tanulsággal szolgál, azzal t. i., hogy Angliában, a nagy kisebbségben levő szabad egyházak viribus unitis nagy befolyást gyakorolnak még a hatalmas angol állam politikájának elintézésében és a valódi demokracziának, a szociális üdvös reformok irányításában a szabad egyházak a zászlóvivő szerepet nem bocsátották ki kezeik közül. A szabad egyházak gyűlésein, zsinatain nagy és sokszor az egész nemzet életére kiható elvek megvitatásával és gyakorlati alkalmazásával foglalkoznak az emberek.

A mult hónapban is egyidőben tartották a congregationalisták és baptisták unio assembly-jüket. Ez a két egyház a szabad egyházak között a legdemokratikusabb és egymással sok vonásban megegyező szervezettel bír. Az egyes gyűlekezetek alkotta unió évenként kétszer, tavasszal és ősszel tartja gyűléseit, tavasszal Londonban, ősszel pedig felváltva Anglia nagyobb városaiban. Leedsben folyt le a congregationalisták és Northamptonban a baptisták őszi vándor „unio assembly“-je. A congregationalistáknak kitűnő lelkészeik vannak. Horton, az unió ez évi elnöke, Forsyth, Campbell, Parker utóda, Mayer, Fairbairn. A gyűlés tárgysorozatából nem hiányzott most sem a következő pont: „értekezlet a szociális kérdések felett“, a szociális kérdések körébe vonják u. i. ott az úgynev. egyháztársadalmi tevékenységet, a melyet mi a „bel-

missio“ névvel szoktunk megjelölni. A „home mission“ alatt ott csak az egyháznak hiveire vagy a kívülállókra vonatkozó *evangélizáló* munkásságot értik, a materiális eszközöket is alkalmazó mentő-munkáját az egyháznak „social work of the church“ névvel jelzik. Ebből a social work-ból bőven kiveszi minden egyes gyülekezet a maga részét. Hiszen már a templomokat akként szokták építeni, hogy a vele kapcsolatos helyiségekben kellemes és építő szellemi, sőt testi üdülésre és szórakozásra találjanak az emberek. Ott a füstös nagy városokban a „church“ úgy van berendezve és felszerelve, hogy valóban kívánatos oázis gyanánt kínálkozzék a szomszédoknak. És oly szép, nemes verseny van ott az egyházak között ezen a téren. Az államegyház, sőt a római katolikus egyház is követi a szabad egyházak példáját és egymásnak ócsárlása helyett versenyre kelnek egymással a társadalmi mentő munka terén. Még az „üdv hadseregét“ sem ócsárolja már senki, sőt az államegyháznak is van az „üdv hadserege“ mintájára szervezett „church army“ nevű intézménye és a katolikus egyház sem veti meg azon fegyvereket és módszereket, a melyeket ott először a „szekták“ alkalmaztak.

Az üdv hadseregének megalapítója és tábornoka, Booth, nagy megtiszteltetésben részesült. London városa a „City“ of London polgárai közé avatta azon érdemeiért, a melyeket az angol szociális helyzet javítása körül ő, illetve „hadserege“ szerzett.

Az üdv hadseregének munkáját valóban nem is lehet lekicsinyelni, ha szinte az eszközök, melyekkel dolgozik, némileg szertelenek, bizarok is. Krisztusnak ezen bátor katonái elviszik az evangéliumot a bűn és nyomor legsötétebb-régióiba és élükön az ősz vezérrel fáradhatlanul és bámulatraméltó önmegtágadással szolgálnak embertársaiknak. Booth tábornok most számottevő tényező és elismert szociális erő a hatalmas és gazdag angol társadalom körében; az üdv hadseregének egyenruhás „tisztjeit“ is oly nagy gonddal képezik most már, hogy teljes fegyverzettel léphessenek ki a társadalmi lelki és testi nyomor ellen a küzdőtérre. Így a Booth „tábornok“ példájából látják, mint változik az emberek felfogása és ítélete egyes intézményekkel szemben. Kigúnyolják eleintén sokszor azt, a mely előtt elismeréssel hajolnak meg később, különösen pedig oly intézmény előtt, a mely a felmutatott eredményekben és gyümölcsökben isteni erőkről tesz tanubizonyosságot. Így változott meg a külföldön s így fog megváltozni idővel a téves felfogás és ítélet a baptistákra vonatkozólag is, a kik, valljuk be nyíltan, közelebb állnak hozzánk,

mint p. o. az unitáriusok, nem is említve egyéb reczpiáltakat. Nincs is miért szégyelnünk őket! Hiszen hallunk és bámulattal olvasunk a baptista hittérítők krisztusi önfeláldozó munkájáról. Különösen Indiában és Chinában olvasunk, hallunk még kisebb, jelentéktelenebb „szekták“ hithőseiről is, de unitárius hittérítőkről nem hallottunk soha, bizonyára azon okból, mert az unitáriusnak nincs is olyan „izenete“, a melyért érdemes volna elmenni széles e világra az embereket tanítványokká tenni és megkeresztelni.

Bizonyynyal nem kellemeden érint bennünket, ha olvassuk az angol baptisták legutóbbi gyűlésén elhangzott felhívást arra vonatkozólag, hogy nagyobb erővel vessék magukat a kontinensre, de én elvégre nemcsak rosszat várok az ilyen esetleges nagyobb mérvű aggressiv fellépéstől, hanem jót is, u. i. azt, hogy bennünket kettőzött vigyázatra és intensivebb evangéliumi munkára fog ez felhívni a mi kálvinista Sionunk falainak őrzése és építése körül.

Az angol belmissiónak két nagy halottjáról emlékezem meg. Mindegyiknek neve és élete egy-egy programm volt a belmissiói munka két különböző terén. Dr. Bamardo krisztusi szeretettől áthatott szive azok felé fordult, a kik a Megváltó szívéhez is legközelebb állottak: a „kicsinyekhez“. És milyen kicsinyekhez!? Azokhoz, a kik közül legtöbben ott születtek az óriási világáros általunk alig elképzelhető nyomorában és erkölcsi szennyében. A belmissiónak nincsen bizonyára rokonszenvebb és Istennek tetszőbb munkaköre, mint az ilyen züllött gyermekek — waifs — megmentése a keresztyéni élet és becsületes munka számára. Dr. Bamardo erre a munkára szentelte egész életét és nevét a keresztyén szeretet legnagyobb hőseinek nevével együtt fogja említeni az utókor. Mentő szeretetmunkájának vezérelve volt nem utasítani el senkit, egyetlen gyermeket sem, a ki az „otthon“ ajtaján bebocsátásért esdett, nem utasítani el különösen a testi és lelki nyomorékokat. Nem volt senkije és semmije nagy hitén és lángoló szeretetén kívül, midőn Isten lelkétől megihletve a nagy munkához fogott. Az emberek eleinte kigúnyolták és lekicsinyelték ezt az egyszerű „szürke“ orvost. Későbbi működésében is sok gánés sőt gyanusítás volt osztályrésze.

De koporsójára Anglia nemeslelkű királya és királynője is letették a maguk és a nemzet hálájának koszorúit és igazán élő emlékeket emelt magának azokban, a kiket a keresztyén társadalom számára megmentett. Ötvenötezer árva, gondozás nélküli gyermek került ki a Bamardo Otthonaiból, a kik közül tizenötezeret a coloniákon mint hasznos és munkás

polgárokat helyezett el. Az angol nemzet, illetve társadalom méltó emléket akar emelni e nagy keresztyén emberbarátnak. Egy 250 ezer fontnyi — 1 millió korona — alapot gyűjtenek a Krisztus szívéhez oly közelálló nemes szeretetmunka kiterjesztésének és megerősítésének céljaira. Pedig az angol társadalom szíve és erszénye nagyon sok oldalról van igénybe véve, hiszen ott a belmissiói szeretet és mentő-munka majdnem egészen ennek vállaira nehezedik. S különösen most a téli időszakban egész légió azon jótékony intézmények száma, a melyeknek fentartása az adakozók jókedvétől függ. A munkanélküliek felségelésében az angol királynő ment elől jó példával és kétezer fonttal nyitotta meg azon alap gyűjtését, a mely immár több millióra szaporodott.

A belmissiónak egy másik rokonszenves úttörő munkását gyászolja az angol nemzet Sir Williams György elhunytával. Az előbbit az elhagyott árva gyermekek, a kicsinyek felvételére indította a krisztusi szeretet, emezt pedig olyan intézmény létesítésére indította, a mely azoknak ügyét karolta fel, a kik a legnagyobb lelki és erkölcsi veszélynek vannak kitéve mindenütt, de különösen a kísértésekben oly gazdag nagy városokban. Sir Williams György volt az angol keresztyén ifjúsági egyesületek megalapítója.

Egy hosszú életet szentelt Williams arra, hogy a keresztyénség elveit gyümölcsözővé tegye az ifjúság életére. Ott vannak most minden nagyobb s kisebb városban az ifjúsági egyleti helyiségek, a melyek a keresztyénség szellemétől áthatott nemes örömöket és szorakózást nyújtó, derült, meleg otthonokul kínálkoznak az ifjúság számára. Bizony nemzet-conserváló, erősítő munkát végzett Williams! S így a nemzet halottja is volt. Koszorúján élővirágokból összerakva e felirat volt a legnagyobb ékesség: „loved by all“, mindenki által szeretve. Az anglikán egyház buzgó hive volt, de a hatalmas intézményre, melyet alkotott, a legtisztább és legnemesebb értelemben reányomta a Megváltó szeretete által megihletett lelkének katholicitását. Ott temették el az angol nemzeti egyház puritán, hatalmas templomában, a Szent Pál székestemplom sirboltjában. Nagy nemzet az, a mely ilyen férfiakban szemléli hatalmának és nagyságának legigazibb munkásait!

H. Pap István.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Apologetika. Írta *Eröss Lajos*, előbb kémeri, földesi s pöspökladányi lelkész, most theol. akadémiai tanár Debreczenben. 356 lap, ára csinos vászonkötésben 8 korona. Debreczen, 1905. Hegedüs és Sándor kiadása.

Napjainkban az apologetika nagyon korszerű tudomány, mert korunk hitét kétségek sorvasztják s korunk tudása tele van hitelenséggel. Az emberek szeretnének hinni, de félszeg tudásuk miatt nem tudnak hinni. Az apologetika ezen a bajon kíván segíteni, mert az apologetika hitvédő tudomány vagy tudományos hitvédelem. Minden gondolkozó hívő tapasztalhatta azt a hitbéli ingadozást, mely korunk műveltjeit jellemzi; de viszont azt is észlelhette minden lelkési és egyházi férfiú, hogy azokra az értelmi osztályhoz tartozó elemekre, a kik diplomáinktól következetesen távol maradnak, kint az életben társaságos vagy másnemű összejövetelek alkalmával vallás-erkölcsi tekintetben jótékonyan lehet hatni az egyes apologetikai kérdések szakszerű fejtegetésével. Eröss is hivatkozik ilyenféle lekipásztori tapasztalatára. Tapasztaltam, úgymond, hogy ott, a hol a száraz dogmatikumok és moráliák semmi vonzó és építő erővel nem bírnak, sőt a legtöbbször elriasztanak, a vallásbölcészlet problémáinak apologetikus irányú bonczolgatását az emberek még ma is szívesen meghallgatják s azok felett szeretnek szót váltani. Ez okáért az én igehirdetésem és belmisszióm egyik fegyvere lekipásztorkodásom egész ideje alatt állandóan az apologetika volt s mikor ezelőtt hat esztendővel sorsom, az isteni akarat útmutatása szerint, a theologiai tanári katedrához vezetett, feltettem magamban, hogy erre a tudományra, mint a dogmatikával különben is szoros és szerves összefüggésben álló tantárgyra előadásaim folyamán különös gondot fordítok s minden erőmmel azon

leszek, hogy tanítványaimat az apologetika titkaiba bevezetve, őket a modern tudományok részéről jövő állandó támadások ellen védekezni megtanítsam s ezzel jövő munkájok sikerét némileg elősegítsem.

Szerzőnek ezt a nagyon helyes törekvését még indokoltabbá teszi az a másik sajnós körülmény, hogy a lelkeszi pályára menő ifjak nagy része már a középiskolákból skeptizissel szaturálva lép a theologiai akadémiába. Sőt a tagadás és hitetlenség bölcséletének s a materialisztikus világnézetnek káros hatásaitól a theologiai ifjúság lelke sem marad érintetlenül, hiszen ama hitsorvasztó világnézeteknek valósággal szárnyakat ad a szabad sajtó és a hitetlenséggel kaczerkódó modern eszmék ragályszerű rohamos terjedése. De még ez se minden. Be kell ismernünk, hogy szegényes és hitben erőteljen egyházi irodalmunk még magánál az igehirdető és pástorkodó papságnál sem képes eléggé ellensúlyozni a nagyban fölburjánzott hitetlen sajtó vallásromboló hatását. A hitnyedés szomorú nyomai még a szoros értelemben vett theologiai és egyházi irodalom mezőin is észlelhetők. Ezért mindaddig, míg vannak és lesznek, a kik a keresztyén vallást támadják, szükségünk van és lesz apologetikai védekezésre. Különösen a lelkipásztoroknak nem szabad soha megfeledkezni az apostol amaz intéséről: „Legyetek mindenkor készek megfelelni nagy alázatossággal és becsülettel azoknak, a kik számot akarnak venni a ti bennetek való reménységről.“ (I. Pét. 3 : 15.)

Mindezeket felgondolva, már elvileg is melegen üdvözölhetjük s rokonszenvvel fogadhatjuk napjainkban a hitvédelmi irodalmi munkáságot, a mire nálunk oly égető a szükség, mint a mindennapi kenyérre. De még nagyobb az örömünk a fölött, hogy Eröss Lajos *Apologetikájában* nemcsak korszerű, hanem igazán kiváló s mind tudományos, mind gyakorlati tekintetben egyaránt nagybecsű theologiai művet mutathatunk be olvasóinknak.

Eröss Apologetikájának egyik fényoldala az apologetika feladatának helyes meghatározása s ezzel a hitvédő munkának szabatos kijelölése és sikeres elvégzése. Mert noha az apologetika általános célja és feladata minden időben ugyanaz volt és leszen, t. i. az isteni kijelentésen nyugvó keresztyén vallás tudományos igazolása: azért az általános hitvédő feladat a támadások természete s a megtámadott pontok szerint minden időszakban más és más. Helyesen mondja a szerző: „Minden kornak megvan a keresztyén világnézettel szemben a maga vesszőparipája; erről kell az embereket leszállítani. Minek akkor, teszem fel, az eredendő bűn valóságáról vitatkozni, mikor

azt senki sem támadja, sőt maholnap oda jutunk, hogy a Lombroso-féle „terheltség“-i theoria éppen az eredendő bűn kérdésében még a dogmatikát is túllicizálja?!“ (22. l.). Ezért a szerző, igen helyesen, a keresztyén hitrendszernek éppen azon pontjait veszi a leggondosabb védelembe, a melyeket a leghevesebben ostromolnak korunk antichristianus tudósai. Ma, tudvalevőleg, a bámulatos haladást tett természettudományt fordítják a hitetlen természettudósok a keresztyénség ellen. Ennek megfelelőleg Eröss Lajos is a keresztyén világnézetnek éppen ama pontjait teszi a legbehatóbb apologetikai vizsgálódás tárgyává, a melyeket a hitetlen természettudomány a leghevesebben ostromol. Művének négy főrészében az Isten, a világ, az ember és a vallás mezőségein mindenütt a természettudományokkal határos hitkérdéseket teszi a leggondosabb apologetikai fejtegetés tárgyává. E beosztás által szerző tárgyának a természettudományok mai divatossága mellett különös korszerűséget és érdekességet kölcsönöz.

Másik kiváló tulajdonsága e könyvnek a kitünő módszer, a mely szintén a jelenkor szellemének megfelelő. Eröss Lajos, igen helyesen, a szegyet szeggel elvét követi a vitatkozás módszerét illetőleg. Ha a hitetlenség a természettudományok fegyvereivel támad, Eröss Lajos szintén természettudományi fegyverzetel védekezik. A hitet támadó természettudósok ellen hívő természettudósokat állít csatasorba. A *félszeg* természetismeret hittagadó következtetései ellen mindenütt a *valódi* természetismeret hitvédő tételeit és következtetéseit állítja szembe. Ismételten hangsúlyozza s minden részletkérdésnél be is bizonyítja, hogy a valódi természettudomány nem ellensége a keresztyén hitnek s hogy csak felületes vagy a félszeg természetismeret támadja a kijelentés örök igazságait. „Az apologetika, mondja a szerző, állandó figyelemmel kíséri az emberiség szellemi fejlődését; nemcsak mérlegeli, de méltányolja is haladását s igazolja a keresztyénség létjogát. Ennek a tudománynak tehát, ha célzt akkar érni, biztos és előre megállapított premisszákból kell kiindulni s be kell ismerenie, hogy különbség van a hit és tudás, a kijelentés s a világismeret, a dogma és az egyes tudományok körében fölállított tételek között. Aztán ha ezen túl van, meg kell állapítania előre szilárdul azt a pontot, a hol ellenfelével majd meg ütközik, mert e nélkül könnyen tévútra fordulhat s könnyen megtörténhetik, hogy igazi ellenségeit észre sem veszi; ellenben Don Quixote-szerű harcot kezd olyanok ellen, a kik nem is támadnak, s a kik ellen védekezni azért egészen fölösleges is. Az apologetának minden körülmények között kora

színvonalán kell állnia s nem szabad a betűre esküdni, csak azért, hogy az együgyűek és rajongók által diadalszékérre emeltessék. A lényeg a fő, s ezt olcsó diadalok kedvéért föl-áldozni sohasem szabad (21. l.).

A munka beosztása nagyon egyszerű és természetes. Az apologetika fogalmára, irodalmára és a theologia körében való helyzetére vonatkozó rövid bevezetés után az I-ső részben tárgyalja az Istenre, II-dikban a világra, III-dikban az emberre, IV-dikben a vallásra vonatkozó keresztyén hitigazságok apologetikai védelmét s ezek után egy függelékben a keresztyén vallásnak a többi nevezetesebb vallásokhoz való viszonyát állapítja meg.

Az *Istenről* szóló I-ső részben az abszolút fogalmának bölcséleti megállapítása után az Isten létezését bizonyító bölcsészeti erősségeket ismerteti, a melyek közül azonban a történeti erősséget (argumentum historicum) nem veszi figyelembe. Majd Istennek a világhoz való viszonyát illető alapkérdésben meggyőző filozófiai és természettudományi argumentálással czáfolja a materializmus (az ősnemzés tana s a kozmozoikus elmélet), az idealizmus, a pantheizmus és a dualizmus (deizmus) félszeg tanait, hogy a keresztyén theizmus igazságát megvédelmezze. E részben igen tanulságos a természettudósok vallásos nyilatkozatairól szóló szakasz; sikerült a materializmus czáfolata; de nem eléggé szabatos a pantheizmusról való fejtegetése.

A *világról* tanító II-dik részben a világ előállítására, a biblia kozmogoniája, a biblia és a modern csillagászat, Darwin elmélete a fajok előállításáról, a világban levő teleologia s a csudák a részletesen megbeszélte és kitűnően megvédett hitigazságok. Az eredmény mindenütt a kijelentett hitigazság megvédelmezése. Így pl. a Biblia és a valódi természettudomány kozmogoniájának egybevetése után szerzőnk e fontos kérdésben a következő eredményre jut: „Mózes leírása és a modern geologia magyarázata között mindössze is annyi a különbség, hogy Mózes, a maga vallásos céljához képest, a teremtés lefolyásáról tömör, egységes és mindenki által érthető képet ad; míg a modern tudomány részletekbe bocsátkozik s a kultúrember felfogásához mértén tapasztalati tényekben teszi megfoghatóvá a teremtés lefolyását. De a fő igazság, hogy Isten teremtette az eget és a földet, ebben a modern kozmogoniában éppen olyan elhomályosíthatatlan fényben ragyog, mint a Mózes előadásában.“ (127. l.)

Az *emberről* szóló III-dik részben az emberi nem életkora, az emberiség egy pártól való származása, a bibliai öznív, az emberi lélek létele és halhatatlansága, az embernek

a majomtól való származása s az ember mint a teremtés koronája: az apologetikus módon megtárgyalt kérdések. Eredmény itt is a bibliai hitigazságok megvédése. Pl. az özönvízre nézve azt mondja a szerző: „Hogy volt valamikor özönvíz a földön, arról az exakt tudomány is bizonyosságot tesz. Az ész pedig mindennek okát keresve, megnyugszik abban, a mire a vallás tanítja, hogy ez az özönvíz is éppen úgy, mint sok más fizikai rossz, csak eszköz volt a Teremtő kezében az ő céljai megvalósítására s előtérben a céloknál is az ember áll.“ (230. l.).

A *vallásról* való IV-dik részben a vallás lényege, a kijelentés és az inspiráció, a profétizmus, a kijelentés lehetséges és szükséges volta, a keresztyén vallás mint a kijelentés betetőzése, Jézus Krisztus a történelem és a hit világában, Krisztus feltámadása s a testi feltámadás a hitvédelmiileg megtárgyalt és részletesen igazolt hitkérdések. Az eredmények itt is minden egyes kérdésben összevágának a kijelentés tanításával. Így pl. a Krisztus feltámadása kérdésében miután a Reimarus s a Strauss hipotézisét, a tetszhalál, a természetes életrekelés és a víziók hipotézisét alaposan megezőfolja, a következő végeredményre jut: „Bárhogy forgassuk is hát a kérdést, előtűnk tisztán áll, hogy a Jézus valósággal feltámadott; és pedig a szó igaz értelmében. Mást a szentirók sem tanítanak, a tanítványok sem hittek. Különösen a mi ez utóbbiakat illeti, egyedül ez a hit volt az, a mi őket arra képesítette, hogy a harcot két kulturvilág ellen sikerrel meg-harczolhassák s úgy a zsidó, mint a görög római civilizáció elé az új ösvényeket kijelöljék. Sorsuk ezt a hitet bennök sokszor kemény próbára tette; de másfelől annyira uralta az egész gondolat- és érzélemvilágukat, hogy midőn térítő útjokra indultak, mindig csak a megfeszített és feltámadott Krisztusról prédikáltak. Ezt végezték el magukban; ezzel éltek és haltak. Nem szégyelték a Krisztus evangéliomát, mert tudták, hogy Isten hatalma az, minden hívő üdvösségére“ (326. l.).

A függelékben szerző a keresztyénség világtörténeti helyzetét állapítja meg és hebizonyítja, hogy Krisztus vallása se nem pusztá történeti fejlemény (pl. a zsidóságból vagy a görög-római bölcsészetből), se nem kölcsönzés más történeti vallásokból (pl. parszizmusból, budhizmusból, konfuczianizmusból, Egyiptom vallásából stb.), hanem „tökéletes isteni kijelentés, feltétlen igazság, abszolút vallás“ (354. l.).

Ez a kivonatos tartalom és az idézetekből kisugárzó szellem is sejtetheti azt, a mit a figyelmes átolvasás és a gondos tanulmányozás szilárd meggyőződésre érlel, hogy Eröss

könyve valóban erőteljes hitvédelem, mely a kijelentés alapján szilárdul megállva, ennek igazságait ritka tudással, nagy természettudományi ismerettel és erős logikával védelmezi a hitetlenek támadásai ellen. Valóságos fegyvertára a modern hitvédelemnek, melynek egyetlenegy lelkész és hitoktató könyvtárából sem volna szabad hiányoznia. A szakember élesebb szemüvege fedezhet fel a munkában kisebb fogyatkozásokat; de a munka a maga egészében kiváló alkotás, valóságos irodalmi nyereség, a mely sok tévedező elmét fog az igazság ismeretére elvezetni és sok ingatag hitet van hivatva meg erősíteni. Ezért a könyv egyes részletei ellen támasztható kifogásokat mellőzve, melegen ajánljuk azt, mint theologiai irodalmunk egyik érett és becses, eredeti és magyaros termékét minden egyházát és vallását szerető művelt keresztyén embernek.

A könyv kiállítása, papírja, nyomása, kötése csinos és tiszta; de az orthografiája, kivált az idegen szavak leírásában, nagyon ingadozó. Az ára kissé magas, de a kiadó részletfizetésre is megküldi a megrendelőknék.

F.

A Luther-Társaság kiadványai. 1. *A Perlakiak négyszázados ároni háza.* Egyháztörténeti monografia. Írta Payr Sándor, ára 70 fillér. 2. *Erdösi Sylvester János* sárvári tanító és magyar bibliafordító. Írta Payr Sándor, ára 30 fillér. 3. *Mária Dorottya* József főherczeg anyja, írta Payr Sándor, ára 30 fillér. Budapest, 1905. Hornyánszky Viktor nyomása és bizománya.

1. *A Perlakiak négyszázados ároni háza* című, 82 lapnyi monografiában Payr Sándor élénk tollal, színes jellemzéssel azt a kiváló egyházi működést ismerteti, a melyet a Perlakicsalád négyszáz esztendő óta az evang. egyházban lelkeszi és nem lelkeszi ivadékaiban kifejtett.

A Perlakiaknak különösen a dunántúli ág. h. evang. egyházkerületben mindig kiváló szerepük volt. Két püspök. Perlaky József (1707—1749) és Perlaki Gábor (1732—1786), több püspökjelölt, kerületi főjegyzők, több jeles esperes és lelkész, egyházi és paedagogiai írók kerültek ki e családból. És a nem lelkes Perlakiak is hű örállói, buzgó munkásai, kiváló felügyelői és vezetői voltak az evangélikus egyháznak. Mindannyiban égett az Úr háza iránt való szeretetnek szent tüze. Tizennégy nemzedéken át ugyanannyi papi családot adott az egyháznak a Perlakiak nemes nemzetsége. Ott találjuk őket az egyház örállói között már a reformáczióknak első küzdelmei, ott a linczi békekötés, az eperjési vértörvényszék,

a kurucz háborúk, Mária Terézia sorvasztó évtizedei, II. Józsefnek életrekeltő reformjai, a pesti zsinat, a szabadságharcz és a Bach-korszak alatt. Valamennyiben forrón ég az evangélikus papi hitbuzgóság tüze; mindenkinek kiváló jellemvonása a sokszor sovínizmusba átszapó hazaszeretet; mindnyájának jellemző sajáttsága a családi hagyományok hűséges ápolása, a nemes erély s a szókimondó nyíltság. Sok közöttük a kiváló szónok, került ki közülök poéta is, e mellett sok gyakorlati lelkészi művet is irtak: agendát, imádságos könyvet, kátét, egyházi éneket, predikációt és paedagogiai műveket. Ez a hitbuzgóság, erős hazafiság, bátor szókimondás, nagy szónoki és kiváló írói tehetség Kenessey Bélának, a kolozsvári theol. akadémia kiváló igazgatójának is jellemvonásai közé tartozik, a ki dédunokája az utolsó pap Perlakinak, a II-ik Perlaki Gábornak (1761—1854), a kit kortársai „építő vándor pap“-nak neveztek el, mert abban találta gyönyörűségét, hogy tekintélyes vagyonából az őt meghívó gyülekezeteknek templomot, iskolát, paplakot stb. építtetett. 93 évet élt, tíz gyülekezetben papskodott, ugyanannyit segített különböző egyházi épületekhez s mikor meghalt, fiaira csak két ezüst kanalat hagyott örökségül, melyeket unokája, a tavaly elhalt Perlaki Elek kir. tanácsos őrizett nagy kegyelettel. A nem lelkész Perlakiak közül a XIX. században Dániel és Elek győri egyházfelügyelők voltak, P. Gábor zalai esperességi felügyelő volt, Perlaki Géza jelenleg is zalai esperességi jegyző és gyámintézeti elnök.

A szépen írott füzet nagyon tanulságos olvasmány.

2. *Erdősi Sylvester János* a czime annak a kisebb füzetnek, a mely a hírneves bibliafordító életét és működését ismerteti. Első számú füzete ez annak az „Egyházunk nagyjai“ közös címet viselő kiadvány-sorozatnak, a melyben egyházuk nagy alakjait támasztják új életre lutheránus testvéreink.

Erdősi kiváló alakja a reformációt befogadott magyar papságnak. Isten igéjét tolmácsolta magyar nemzetének, a Biblia szeretetét, az igazság és szabadság, a hit és szeretet eszméinek kultuszát hagyta örökül az utódainak. A régi magyar protestáns világnak klasszikus földjén, Sárvárrott Nádasdi Tamás védelme alatt élte le életének javát e kiváló férfiú, a kit nagy tudományáért méltán neveztek magyar Melanchtonnak lelkes kortársai.

Bibliafordítása korszakalkotó a magyar irodalomtörténetben, mert a teljes újszövetséget a görög eredetiből legelőször Erdősi fordította le magyar nyelvre. Fordítása kiváló becsű,

mert a nyelvész Erdösi világos, határozott és tömör magyar nyelven szólaltatja meg az Isten ígését.

A nagy melegséggel, népszerűsítő modorban írott s 35 lapnyi füzet méltó az olvasásra. Kiállítása, nyomása nagyon csinos.

3. *Mária Dorottya*, József főherczeg édes anyja, szintén az „Egyházunk nagyjai“ című kiadványsorozatban s ugyancsak a Payr tollából jelent meg. Alkalmi irat a József főherczeg halála alkalmából.

Mária Dorottya, a nagy műveltségű nádorné, kiváló evangélikus asszony volt. A Bibliában teljesen jártas volt. Az újszövetséget az eredeti görög nyelven olvasta. Székács a róla mondott emlékbeszédében a következő szép mondását őrizte meg a lelkében fenséges nádorasszonynak: „Sok könyvet olvastam, sok bölcselőnél kerestem az igazságot, sokat ingadoztam, míg végre meggyőződtem, hogy a szentírás az a könyv, a melyben örök élet beszéde van, s azóta nyugodott meg lelkem az Istenben“. A kiválóbb theologusok műveit is jól ismerte. A korabeli papok közül a bécsi racionalista lelkészeket nem igen kedvelte. Legkedvesebb emberei voltak: Bauhofer, a hitbuzgó budai lelkész s a nagy tevékenységű Wimmer Felsőlövön. A pesti papokat, Székácsot és Török Pált hatalmas alkotó erejüknél becsülte igen nagyra. Vallássossága mély és bensőségteljes volt. Mikor pl. Székács egy küldöttséggel hírül vitte neki Alcsútra, hogy a budaiak az ő kívánsága szerint Bauhofert választották papjuknak, a küldöttséget elbocsátá, de Székácsot visszahivatta, udvarhölgyét is távozásra inté, az ajtót bezáratta s ekkor Székácssal imára borult, hálát adva Istennek, hogy annyi nehézséget leküzdeni engedett.

A vonzóan írt könyvben még sok ehhez hasonló szép vonás olvasható a kegyes nádornéról, kinek a pesti és budai protestáns-egyházak is sok jót köszönhetnek. Sz.

b) Külföldi irodalom.

Graue, Selbstbewusstsein und Willensfreiheit, die Grundvoraussetzungen der christlichen Lebensanschauung mit besonderer Berücksichtigung ihrer modernen Bestreitung geprüft und dargestellt. Berlin (Schwetschke und Sohn) 1904. 189 lap. Ára 3 20 márka.

Szerző apologetikai irányban erélyes és alapos védője az öntudat s az akarat szabadsága reális valóságának, mint a keresztyén vallásos erkölcsi világnézet megdönthetetlen alapfeltételének. — Bevezetésében (I—XX. l.) azt a nézetet vitatja, hogy a keresztyénség lényegének s élet- és világfelfogásának alapos és meggyőző megértése tisztán történeti alapon vizsgálva, nem lehetséges s ez *Harnack*: „A keresztyénség lényegéről“ szóló nagyhirű művének sem sikerült. A történeti tudomány eszközei nem elégségesek a keresztyénség lényegének megállapításához, sőt inkább ahhoz még a személyes élettapasztalat is szükséges. A keresztyénség lényege az ép és egészséges érzésű és gondolkodású ember lényegével függ össze szervesen, különben nem értenők meg annak személyes szent szellemi életerőit és hatásait. Vallásos igazságaiban és erkölcsileg képző erőiben rejlik a keresztyénség sajátos lényege, ereje és hatása, a mire nézve messze fölötte áll a többi vallásalakoknak. A valódi humanitást célzó oly általános emberiségi vallás az, a mely minden időkre a legmagasabb feladatokra s az élet legnemesebb küzdelmeire képesíti a hívőket. Esméi és erői életigazságok s nem holmi elméletek vagy történeti események. Szellemi életünk egész teljességében s személyes lényegünk összes vonatkozásaiban át kell hatva lennünk attól az örök igazságtól, hogy az evangelium istennek ereje és hatalma a hívők üdvösségére. Az összehasonlító vallástörténet is, a melyet *Tröltzsch* és *Bousset* a theol. tud. alapjává tett, azt igazolja, hogy a keresztyénség vallásos-ethikai oldaláról egyaránt a legnemesebb emberi vallás s a mint az ember igazsága a keresztyén, úgy az általános emberi erkölcsiség igazsága a keresztyén erkölcsiség, a melytől azonban meg kell különböztetnünk a későbbi dogmatikai egyházi keresztyénséget. Az evangelium felségesen egyszerű és közvetlen élettartalmának semmi köze a későbbi dogmatikai speculációhoz, a mely *Harnack* találó dogmatörténeti szava szerint nem más, mint „produktuma a görög szellemnek az evangélium

talaján.“ A történeti alap mellett a vallásos pszichológiai alap az, a melyen a keresztyénség valódi lényegének megértése s a világméretnek s a keresztyén életfelfogásnak egy egységes harmonikus világnézetben való egyesítése lehetséges. Ez egységes világnézet megszerzésére a keresztyén embert a lelkiismerete is kötelezi és Kant észkritikája óta általános az a felfogás, hogy nem a philosophia, hanem csak a személyes tapasztalás útján juthatunk el a keresztyénség és a tudomány harmóniájára. S ennek feltétele a szellemi élettapasztalat reális valósága az öntudat s a szabad akarat alakjában, mint a keresztyén életfelfogás alapfeltételében. Keresztyén isten- és világfelfogásunknak megdönthetetlen alapjai a személyes meggyőződés és élettapasztalat körébe valók s teljesen függetlenek a tudományos kutatás eredményeitől.

Az „öntudat“ reális valósága kérdésével foglalkozik közelebről Graue művének első szakasza (1—96. l.). — Itt mindenekelőtt vizsgálja azt, hogy az öntudat tartalma közvetlen személyes élettapasztalatunk tárgya, mely a természeti dolgok és tünemények világából meg nem magyarázható. A világélet kausális összefüggése s nevezetesen az erő megtartásának, sőt átvitelének Mach-féle theoriája nem dönti meg az öntudat valóságát, sőt az emberiség fokozatos életfejlődésének elmélete azt lépten-nyomon igazolja. Azok a kísérletek sem döntik meg az öntudat reális valóságát, a melyek a lelki élet jelenségeit érzéki érzetekre vezetik vissza, sőt inkább a lelki élet jelenségeinek és személyes tapasztalatainak állandó központja és egységes hordozója az emberi Én, a mely a dolgok szüntelen változataiban is állandóan megmarad, s a melynek tudata sajátos lényegét és maradandó magvát tekintve az erkölcsi tudat. E tudat a személyes méltóság erkölcsi érzete az emberben, a melynek erkölcsi támpontja a keresztyén istentudat. Mélyrehajtó és meggyőző módon fejtegeti e tudat világának reális valóságát az emberben és alapos tájékozottsággal és találó kritikával ismerteti az idevonatkozó gazdag irodalmat. — Így birálatilag ismerteti *Comte*, *Mach*, *Avenarius*, *Ziehen*, *Wundt*, *Elsenhaus*, *Lipps*, *Rothe*, *Herrmann*, *Jeller*, *Wobberminn* és mások idevonatkozó műveit, a kiknek pszichológiai és psychophysikai felfogásával szemben energikusan képviseli azt az igazságot, hogy az ember öntudata legbensőbb lényegét tekintve, maga az erkölcsi tudat, a melynek az istentudat alakjában személyes élettapasztalati tárgya a keresztyénség.

Műve második szakaszában (77—189. l.) a „szabadakarat“ sarkalatos problémáját ismerteti. Nehéznek mondja a problémát arra való tekintettel, hogy milyen mértékben illeti meg az akaratot a legalább is korlátozott értelemben vett választószabadság. Jól mondja, hogy az akarat épp oly kevésbé, mint az érzés vagy a gondolkodás, magával az énnel azonos, sőt inkább ennek egyik közelebbi meghatározottsága. Magának a személyes énnel lényegéhez tartozik, hogy szabadakaratja legyen s az is, mint az öntudat, személyesen tapasztalható reális valósága az

embernek. Az akarat világát nem lehet megmagyaráznunk a gondolkozással, s még kevésbé lehet azt megtagadnunk a természeti világ kényszerítési törvénye alapján. Kant erkölcsbölcsélete hangosan tiltakozik a maga „intelligibilis világával és karakterével“ az embernek a természeti kényszerítés törvénye szerint való foglalása ellen. De feltétlen érvényű és korlátlan akaratelhatározásról sem lehet szó, mert az megszüntetné az erkölcsiség lényegét. Maga a természeti világ sem korlátlan s még kevésbé az erkölcsi világ. A determinismus álláspontja tarthatatlan, mert az ember maga hozzájárul az ő jellemének sajátos kialakulásához. Ez alapon helye van az erkölcsi világban a megbánásnak is, a melyet ok nélkül tagad *Höfding* és *Fichte*. A bánat s a tartozásnak érzete épp úgy, mint az önefelelőség ténye világosan szólnak a választó szabadság képessége mellett az emberben. S végül a morálstatisztika sem döntheti meg az akarat szabadságát, mert annak „abszolút szükségessége és szabályszerűsége“, vagy pláne Lombroso: „moral insanity“-je nincs tapasztalatilag beigazolvva. A választó szabadság legmagasabb ideálja az erkölcsi szabadság, a melynek fejlesztője az isteni kegyelem s a belső és külső motívumok végéremehetetlen sorozata. Az akarat szabadsága minden hozzátapadt tökéletlensége mellett is becses erkölcsi java az embernek s az abban vetett hit éppen nem sérti az Istenben vetett hitet, sőt inkább annak erősen fejlesztőleg és erősítőleg ható közege. A kereszténységnek, mint személyes élettapasztalati valóságnak egy lényeges darabja töröletnék az akarat szabadságának megtagadásával. — Több helyütt e második szakaszban nem vagyunk az akarat kérdésében a szerzővel egy nézetben, de azért művéből sokat tanultunk s azt másoknak is alapos tanulmányozásra melegen ajánljuk. A mű *Hilgenfeld Adolf* jenai tanárnak, az ismert nevű új szöveg bibliai kritikus tudósának ajánlva.

Sz. M.

Lemme L.: Christliche Ethik. I. Bd. Gross-Lichterfelde-Berlin (Runge) 1905. 640. lap. Ára 11 márka.

A theol. ethika irodalma meglehetősen gazdagnak mondható. A XIX. század utolsó 3 évtizede az előző nemzedék sorából *Hartess*, *Martensen* és *Wuttke* műveinek új kiadásaival gazdagította irodalmunkat. Ezeket felül kaptuk *Vilmar*, *Beck*, *Kübel*, *Dorner* és *Hofmann* előadásait a theol. ethika köréből, sőt *Köstlin* a nagy Luther-tudós a maga életművét fejezte be a maga etikájával, és *Luthardt*, a nagy lipcei rendszeres theologus utolsó éveiben éppen a rendszeres theologia erkölcs-tani részét művelte s az ethika történetéről szóló 2-kötetes művét még egy ethikai kompendiummal is gazdagította. Élte végén fejezte be *Öttingen* (Christl. Sittenlehre“ (1873.) és az erlangeni *Frank* „System Der christl. Sittlichkeit“ (1884 és 1887) cz. művét. E nagy rendszeres művek mellé méltán sorozhatók *Kähler* („Lehrwissenschaft“, *Pfleiderer*,

Schultze és *Weiss* ethikai vezérfonalai és bevezetései. De a beköszönt XX. század elején is dicséretes az ethikai buzgalom. A socialis kérdés vetette föl újból az ethikai problémákat. Így *S. Lange* „Einleitung in die Ethik“ cz. böselethethikai adalékja több ponton a theol. erkölestannak is javára szolgált. Ezt követte *Hermann* szigorúan rendszeres és *Haring* népszerű ethikája. A dán tudósok közül *Krarup* tűnt ki a maga ethikájával. Sőt jó dolgot művelt Prot. irod. társaságunk is *Luthardt* apologetikai jellegű ethikai előadásainak átültetésével.

A nagyobb ethikai művek közül kétségtelenül első helyen áll *Köstlin* és *Frank* műve. Mesteri munkák azok a maguk nemében, a melyekben a gazdag konkrét élettartalom párhuzamosan halad a művészi rendszeres felfogással. A mellett főleg *Frank* ethikai alapelvei híu kifejezői a keresztyén s közelebről evang. luth. erkölcsiségnek s teljesen nélkülözik p. o. a *Hermann* művében túlsulyra jutott keresztyén és Kant-féle morál erőltetett összeegyeztetését. Megemlítésre méltó még az is, hogy *Frank* erkölestani rendszere főleg a konkrét életviszonyok ismereténél az elegáns és világos előadás tekintetében is első helyen áll.

Frank művét a történeti és bibliai tananyag, nemkülönbén az újabb theologusokkal és bölcselekkel való polemizálása oldaláról méltán egészíti ki *Lemme*, a heidelbergi theol. fakultás egyetlen positiv irányú theologusának rendszeres ethikája.

Lemme műve *Schleiermacher*, *Rothe*, *Schmid*, *Martensen* és *Frank* rendszeres ethikáinak összefüggésébe lép, úgy hogy ebben és *Hermann* művében a régi *Schleiermacher* és Kant-féle tanellentétnek megújulását látjuk.

A műnek főbb tartalma a következő: A gondosan készített „bevezetés“ (1—53. l.) tárgyalja a theol. ethika fogalmát. Annak encyklopaediai állását s az erkölcsböselethez való viszonyát s módszerét és beosztását. Az ethika „az erkölcsinek tudománya, a melynek tárgya az erkölcsiségnek a maga lényegéből való fogalomszerű levezetése.“ Közelebről az erkölcsiség „az emberi szelleméletnek az a cselekvősége, a melyben az öntudattal és elhatározással felruházott személy a tudatára nézve elodázhatatlan erkölesi törvényt követi“. A theol. ethika tárgya a ker. erkölcsiség, vagyis a *keresztyén személyiség* a maga konkrét életnyilvánulásában. — E személyiséget egyenkint leírja a szerző a maga erkölesi egyéniségében (ontologia), további kifejlődésében (ginomenologia) és konkrét valóságában (phänomenologia). A keresztyén személyiség kettős oldala tárgya az I. s harmadik oldala tárgya a nemsokára megjelenő II. kötetnek. Az első főrész ismét két szakaszra oszlik, a melynek elseje „a ker. erkölcsiségben foglalt természetes emberi“ s másika „a speczifikus keresztyén erkölesi jellegét“ ismerteti, és pedig úgy, hogy a természetes emberi és speczifikus keresztyén elválaszthatatlan összefüggésben van egymással (63—260., illetve 260—375. l.)

Az ember természetes erkölesi jellegének leírásánál mindenekelőtt

tárgyalja az erkölcsinek lényegét, a melynek jellemző sajátága „a közösséget fentartó és fejlesztő jellege“. A személyiség erkölcsi megépítése a társas-közösségi életnek egyik leghatalmasabb éltető és fejlesztő ereje. Az erkölcsinek ez a meghatározása egészen természetszerűleg átvezet az egyéniség, a faji tudat, az érzület, a lelkiismeret, az erkölcsi törvény, az akarat és a szabadság fogalmainak pszichológiai-ethikai meghatározására. Itt szerző polemizál ama felfogás ellen, mintha az erkölcsi kizárólag az akaratnak volna tulajdonítandó, és bebizonyítja, hogy az érzésnek és gondolkozásnak is része van az erkölcsiségben. De habár az akarat sem székhelye, sem forrása az erkölcsiségnek, de azért mégis döntő fontosságú tényezője, mivel sem az erkölcsi alapelvek képzése, sem egy konkrét erkölcsi életrány követése az akarat nélkül nem képzelhető. A szakasz végén a szabadságot „az erkölcsi tudat megdönthetetlen tényének“ mondja, s épp azért reális valóságot lát a beszámítás és tartozás fogalmában.

Az ember specifikus keresztyén erkölcsi lényegéről szóló 2-ik szakasz dogmatikai kérdéseket tárgyal. Ilyenek: az isteni kijelentés, a természetes ember erkölcsi képtelensége, a hit mint vallásilag elfogadó és erkölcsileg ösztönző erő, az istenországa, Krisztus mintős- és példánykép, természetesen ethikai jelentőségeikben foglalva és értelmezve. Az istenországa fogalmában egészen helyesen a keresztyén erkölcsi cselekvés legfőbb czélját, javát és indokát látja, sőt meggyőző érvekkel küzd Kant ama ismeretes formulája ellen, a mely szerint a jót, a jónak kedvéért kell követnünk“. E pontban is a keresztyén erkölcsiség konkrétabb, tartalmasabb és életteljesebb, mint Kant stoikus izű és formalistikus jellegű morálphilosophiája. Az erkölcsi cselekvőség czélok és indokok nélkül nem is képzelhető, de eleve különbséget kell tennünk a józan önfentartás s az egoista önzés érdekei között.

A kötet második főrészének a czíme: „Das Werden der christlich-sittlichen Persönlichkeiten“ és 5 szakaszban egyenkint tárgyalja a személyes keresztyén erkölcsi tökéletesedés szükségességét (375—396. l.), akadályait (396—431. l.), ápoló és fejlesztő eszközeit (a ker. javak elmélete 431—500. l.), módját (az erkölcsileg tisztító és fejlesztő cselekvőség 500—585. l.) és teljességét (585—640. l.). Az erkölcsi tökéletesedés szükségégeinek kérdésénél kissé zavarosan fogja föl a megszentelődés és az újjászületés egymáshoz való viszonyát. A keresztyén értelemben vett bajokhoz nemcsak a bűnt, hanem a szorongatást, a megkísértést és az illuziókat is számítja. A keresztyén erkölcsi tökéletesedés ápoló és fejlesztő eszközeihez az ige és sacramentum, egyház, épülés, szenvedés és munka mellett az imádságot is hozzászámítja és Martensennel azt tartja, hogy a keresztyén ember élete folytonos megtérés és tökéletesedés. Az erkölcsileg tisztító és fejlesztő cselekvőség tananyagához tartozik az askesis s az erkölcsileg közönyös és megengedett dolgoknak kiküszöbölése. Az élet összes körülményeinek és viszonyainak a ker.

hit és erkölcsiség szempontjából való megvilágítása subjective véve teljesen kizárja a közönyösnek és megengedettnak fogalmát az erkölcsinek köréből (531. l.).

Szerzőnk helyesen és szerencsésen választotta meg a maga etikájának alapelvét és beosztását azzal, hogy a principium essendit és cognoscendit a keresztyén személyiségben látja. De social-ethikai oldalról sem érheti az a vád, mintha szerző művében a személyiség fogalma ellentétben volna a társas közösséggel, sőt inkább az a személyiség faji tudatánál fogva be van ékelve a társas közösség körébe. Lemme etikájának egyik nagy előnye a keresztyén személyiség sociális és personális jellegének elvileg egységes összekapcsolása, a mi reá nézve lehetővé tette a ker. erkölcsi egyéniség fogalmának természeti alapon való föl-építését. Az alapelv szerencsés megválasztásának a dolog lényegében rejltő és könnyen áttekinthető beosztás is mindenben megfelel.

A tananyag közlésében követett leíró, vagyis empirikus pszichológiai módszer is a keresztyén etikának egyetlen adaequat formája, a mely éppen nem érinti annak normatív és imperatív jellegét. És pedig e módszerhez számítja nemcsak az erkölcsi élet jelenének, hanem egyúttal multjának is a leírását. Ethikája egyaránt gazdag bibliai és történeti tananyagban, habár másrészt az ethika története rajzának megírását később tartotta fenn magának.

De nemcsak formai, hanem tárgyi tekintetben is teljesen megfelelő kitűzött céljának és feladatának Lemme etikája. Így szorosan és gondosan határozza meg az erkölcsinek fogalmát és körét az intellectuális, vallásos, aesthetikai, jogi és sociológiai tartalommal szemben. Szerencsésen egyesíti közelebbről az erkölcsiségnek imperative kötelező és teleológiai jellegét az istenországa fogalmára való különös vonatkozásában. Frankkal szemben haladás Lemme etikájában az is, hogy szakított a jó, erény és kötelesség régi sablónos fogalmaival. Végül az erkölcsiség psychol. székhelyének és különböző organismusainak beható ismertetésénél, mi a mű legsikerültebb és hatásaiban legmaradandóbb része, teljesen szakít az érzés és az értelem javára, a voluntarismus eddigi egyoldalú irányával. Teljesen érthetetlen azonban az a tétele, hogy az isten s az anyagi s az állati világ sem nem subjektuma, sem nem objektuma az erkölcsi cselekvőségnek (97. l.).

Lemme etikájának legnagyobb érdeme, hogy hű rajza a specifikus keresztyén erkölcsiségnek. Helyesen mondja az előszóban, hogy a keresztyénség ereje nem az istenországának a világához való alkalmazkodó assimilálásában, hanem ama örökkévaló tartalmának energikus érvényesítésében van, mely máig is botrányköve, gyógyító eszköze és üdvözítő ereje a világnak (VI. l.). Mindent összevéve, Lemme műve egyik legkiválóbb és legörvendetesebb jelensége az újabb theol. ethika irodalmának és positiv irányban méltó társa és üdvös kiegészítője Frank keresztyén erkölcsi rendszerének.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1905. évi november hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat 1905-re: Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye, Ihász Lajos Hathalom, Borossebesi ev. ref. egyház, Vasvári Sándor Csepely, Vajdahunyadi ev. ref. egyház. Gömöri ev. ref. egyházmegye, Gyantai ev. ref. egyház, Tátraaljai ág. h. ev. egyházmegye, Csengey Gusztáv Eperjes, Felsőborsodi ev. ref. egyházmegye, Pozsonyi ev. theologusok Otthona, Gégényi ev. ref. egyház, Keéki ev. ref. egyház, Vajai ev. ref. egyház, Rohodi ev. ref. egyház. 1906-ra: Pápai ág. h. ev. egyház.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1905-re: Karsay Imre Szil-Sárkány, Jakucs Sándor H.-Szovát, Soproni alsó ág. h. ev. egyházmegye, Kövi István Aszaló, Schneller István Kolozsvár, ifj. Kovács Antal Kilyén, Hajas Endre Szentandrás (2 K), Biró Sándor Székelyudvarhely, Ambrus Péter Mezőtúr, Sárkány Sámuel Pilis, Bancsó Antal Sopron, Ágoston Sándor Korógy Zih Sándor B.-Újfalu, Eperjesi ág. h. ev. egyház, Tóth Gábor Szabadszállás, Ruskay Gyula Jánosi, Zöld József Resicza, Resiczai ev. ref. egyház, Benczur Emil Budapest, Györi ev. ref. egyház, Besztercebányai ev. egyesület, Darabos Sándor B.-Szt.-András, Günther Ágost Pozsony, Zayzon János Nagyenyed, Kármán Pál Torzsa, Késmárki ág. h. ev. egyház, Illyei János Átány, Keresztessy Sámuel Budapest, dr. Kiss Károly Budapest, Marton Lajos Budapest, dr. Sztehló Kornél Budapest, Szücs Zoltán Enying, Halászi ev. ref. egyház, Dombrádi ev. ref. egyház, Berczeli ev. ref. egyház, Kemecei ev. ref. egyház, báró Podmaniczky Gézané K.-Kartal, Tóth Lajos Tiszadob, Vancsodi ev. ref. egyház. 1904-re: Sárospataki Erdélyi önképző kör. 1902—1903. évekre: Benedek Károly Alvincz. 1906-ra Benczur Gyula Budapest. 1904—1905. évekre: Horváth Ödön Budapest, Kovács Sándor Pozsony.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1905-re: Joó András Karczag, Petra István Miskolcz, Varga József Alistál, Somogyi Kálmán Ádánd, Varga Sándor Garé, Rácz Lajos Sárospatak, Tóth Kálmán Deáki, Zsakai ev. ref. egyház, Lengyel Lajos Budapest, Novák Sándor Cserepfalu, Hajdú János Zsegnye, Szabó Zsigmond Győr, Horváth Béla Kerta, Biberauer Tivadar Budapest, Svíngor József Vadna, Bányai ev. ref. egyház (10 k.) A felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye következő egyházai: Encsencs, Laskód, Anarcs, Vencsellő, Vasmegyer, Cs.-Kenéz, N.-Varsány, Szabolcs, Tisza-Szenmárton, Kálló-Semjén, Raád, Kis-Varsány, Gemzse, Veresmart, Kis-léta, Nyírbogdány, Gyüre, Komoró, Buj, Baka, Berkesz, Újfehértó. Pap, Gyulaj. 1906-ra: Tura ev. ref. egyház. 1904-re: Ófehértói, Székelyi ev. ref. egyházak, Elek József Bábonny. 1904 és 1905-re: Gereb Márton Kolozsvár, Abauji ev. ref. tanítóegylet. 1902—1904-re: Szabó Lajos Nyírbátor. 1900 — 1904-re: Dr. Peczkó Ernő Debreczen.

4. Könyvekért: 36 K.

5. Károli Gáspár-alapra: Hegedüs Sándor elnök adománya 940 K. Hegedüs István adománya 25 K.

6. Alapító tagok tőkefizetés: Thúry Etele Pápa 20 K. Szilágy-Szolnoki ev. ref. egyházmegye 100 K.

Összesen befolyt 2175 kor. — fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1905 decz. 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejlesztse. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVII-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20–25 ív terjedelemben; eddigelé 16 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

II. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 12–13 ív terjedelemben. Eddig 4 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította Szász Károly, dunamelléki püspök; II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította Vargha Gyuláné. III. kötet: *Ahítat szeretet*. Vallásos költemények, írta Szabolcska Mihály. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította Csizmadia Lajos. V. kötet: *Kenessey Béla: Női jellemképek*. VI. kötet: *Raffay Sándor: Jézus példázatai. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 120 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi Könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a szerkesztő-titkárnál (*Szűts Farkas*. IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-ter 4 sz. a.) bejelenti. *Pártfogó* tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy költvényileg biztosít *alapító* tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.